VILÁG TÖRTÉNET

I/2

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),
P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,
A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,
Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad,
V. V. Kuraszov, A. F. Miller, I. I. Minc,
B. F. Porsnyev, F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov,
Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve, M. N. Tyihomirov,
Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

VII. KÖTET

Szerkesztették:

A. A. Guber (felelős szerkesztő),
M. J. Geftyer, A. Sz. Jeruszalimszkij, L. M. Ivanov

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1965

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1960

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
ÁZSIA NÉPEINEK INTÉZETE
AFRIKA INTÉZET
SZLAVISZTIKAI INTÉZET

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Kiadványunk hetedik kötete zárja le ama korszak tárgyalását, amelyet a világtörténet periodizációjában újkornak nevezünk. E korszak alapvető tartalmát a kapitalizmusnak a feudalizmus felett aratott győzelme, a tőkés termelési mód — az utolsó antagonisztikus társadalmi-gazdasági formáció — megszilárdulása és fejlődése alkotta.

E kor jelen kötetünkben tárgyalt utolsó szakasza „teljesen lezárult történelmi időszakot" alkot, „nevezetesen a Párizsi Kommüntől az első Szovjet Szocialista Köztársaságig".[1] 1871-ben az élenjáró forradalmi osztály, a proletariátus — ha rövid időre is — először ragadta magához a hatalmat; 1917-ben az osztályharcok évszázados fejlődése az emberiség életében sorsdöntő határvonalhoz érkezik: Oroszországban győz a szocialista forradalom, s ezzel új kor kezdődik a világtörténelemben: a legújabb kor.

*

Az 1870-es évekre már a legtöbb európai országban, továbbá az Egyesült Államokban és Japánban megszilárdult a kapitalizmus. Létrejött a tőkés világrendszer, amely különféle formákban valamennyi országot és népet hatókörébe vont.

A XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején viharos gyorsasággal, ugrásszerűen fejlődtek a termelőerők, nagyszámú kiemelkedő tudományos és műszaki eredmény született. A fát és a vasat végképp kiszorította az acél. Rohamosan fokozódott valamennyi nehézipari ág, főként a gépipar jelentősége. A „gőz századát" az „elektromosság százada" követte: 1882-ben adott áramot az első villanytelep, és kis idő múltán az elektromosságot már nagymértékben alkalmazták, nemcsak világítási célokra, hanem mint az ipar és a közlekedés új, olcsó energiaforrását is.

Hatalmasat fejlődött a közlekedés is. A világ vasúti hálózatának hosszúsága 1875 és 1917 között majdnem megnégyszereződött, a gőzhajók tonnatartalma pedig, amely a XIX. század közepén még az egymillió tonnát sem érte el, 1913-ig 33 millió tonnára emelkedett. Az új csatornák (a Szuezi- és a Panama-csatorna), meg a hatalmas óceánjáró gőzösök révén rendszeres összeköttetés létesült a távoli országokkal és kontinensekkel. Az Európa és Amerika közötti hajóút, amely a XIX. század derekán még több mint két hónapig tartott, egy hétre rövidült.

A belsőégésű motor megjelenésével (1893) gyors fejlődésnek indult az autó- és a traktoripar, majd a repülőgépgyártás. A XX. század első éveiben még valóságos csodának számított, ha valaki-

[1] *Lenin:* „Baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége. Lásd *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 19. old.

nek sikerült néhány méter magasságban pár percig a levegőben maradnia; 1909-ben az aviatika óriási eredményeként ünnepelték Blériot átrepülését a La Manche-csatorna fölött. Néhány év múlva a repülőgépek már 200 kilométeres óránkénti sebességet értek el, és 1000 kilométert tudtak megtenni leszállás nélkül. A rádió és a telefon feltalálása valóságos forradalmat jelentett a hírközlés terén. Megszületett a technika ragyogó vívmánya: a mozgófénykép.

A tudomány közel jutott az anyag szerkezetének titkaihoz. Új megfigyelésekkel és következtetésekkel gazdagodott a fejlődéstan. Különböző nemzetiségű tudósok kutatásai lehetővé tették az emberiség számára, hogy eredményesen harcoljon a milliókat pusztító járványos, fertőző betegségek ellen.

Földrajzi felfedezések egész sora gazdagította a Földről alkotott ismereteket; sok „fehér folt" tűnt el a világ térképéről. Hősies erőfeszítések után az ember elérte az Északi- és a Déli-sarkot.

Nagyot fejlődött az irodalom és a művészet. Kitágultak a világ művészi megismerésének keretei, az alkotók új formákat kerestek a bonyolult és ellentmondásos valóság kifejezésére. Szorosabbá vált a kulturális kapcsolat Európa és a többi világrész között.

Ugyanakkor azonban ez a periódus a világtörténelem egyik legnyugtalanabb és legszörnyűbb korszaka volt. Legvisszataszítóbb formáiban nyilvánult meg a tőkés rendszer valamennyi negatív vonása: az embernek ember által való kizsákmányolása, a gyarmati és nemzeti elnyomás, a gazdagok maroknyi csoportjának esztelen fényűzése és a néptömegek növekvő nyomora, a kapitalisták bűnös hajszája új profitforrások után, s ennek elkerülhetetlen következményei: a rablóháborúk. A kapitalizmus legmagasabb és egyben utolsó szakaszába, az imperializmus szakaszába lépett.

A monopolkapitalizmus kialakulása az 1870-es években indult meg. Viszonylag rövid idő alatt, a XX. század elejére már világosan láthatóvá váltak az imperializmus legfőbb ismérvei: a termelés és a tőke nagyfokú koncentrációja, ezen az alapon a monopóliumok uralmának kiépülése; az ipari és a banktőke összefonódása — a finánctőke létrejötte; a tőkekivitel szerepének növekedése; a világot egymás között felosztó nemzetközi monopolista szövetségek megalakulása; végül a világ területi felosztásának befejeződése a tőkés nagyhatalmak között, és az újrafelosztásáért vívott harc megindulása. A fináncoligarchia lépésről lépésre hatalma alá vonta az egész bel- és külpolitikát Európa legnagyobb államaiban és az Egyesült Államokban.

Lenin elévülhetetlen történelmi érdeme, hogy elvégezte az imperializmus tudományos elemzését. Az imperializmust rothadó, halódó kapitalizmusként jellemezte, és feltárta élősdi jellegének gyökereit. Ez az élősdiség főként a következő jelenségekben nyilvánult meg: több régi tőkésországban csökkent a gazdasági fejlődés üteme, rendkívüli mértékben felduzzadt a „szelvényvágásból" élő járadékos réteg, érvényre jutott a monopóliumoknak a termelőerők fejlődését gátló tendenciája, nőtt a szakadék a tudomány nyújtotta lehetőségek és ezeknek a kapitalizmus által való felhasználása között, hatalmas mértékben nőtt a militarizmus. „Általában a technika, különösen pedig a közlekedési utak óriási fejlődése, a tőke és a bankok kolosszális növekedése idézte elő azt, hogy a kapitalizmus megérett és túlérett... Az emberi fejlődés legreakciósabb kerékkötője lett."[2]

Az imperialista korszak alapvető sajátosságai közé tartozott az egyenlőtlen gazdasági fejlődés végletes kiéleződése. Az 1870-es évekig a világ vezető ipari hatalma még Anglia volt. A század végén, a kilencvenes években a világ ipari termelésében már az Egyesült Államok ragadta magához az elsőbbséget, és egyre erősebben szorongatták Angliát az „új" imperialista államok: Németország és Japán is. Az egyenlőtlen fejlődés fokozódása az imperialista ellentétek további elmélyülését eredményezte. Az imperialista hatalmak külpolitikájának fő tartalma a gyarmatokért, a kínai, iráni, kisázsiai, észak-afrikai, balkáni befolyási övezetekért vívott harc lett — a küzdelem a világ újrafelosztásáért a megváltozott erőviszonyoknak megfelelően.

[2] Lenin: Válasz egy amerikai újságíró kérdéseire. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 534. old.

Az imperialisták lázas fegyverkezési versenyt folytattak egymással. Egyre növekedtek a hadseregek és a hadiflották, új fegyverfajtákat konstruáltak. A rombolást és gyilkolást szolgáló harci eszközök előállítása rengeteg erőt és anyagi értéket emésztett fel.

E politika közvetlen eredményei voltak az imperialista háborúk és konfliktusok: a spanyol—amerikai és az angol—búr háború a XIX—XX. század fordulóján, az 1900—1901. évi fegyveres intervenció Kínában, az 1904—1905. évi orosz—japán háború, a csaknem világháborút kirobbantó boszniai és a marokkói válság, az 1911—1912. évi olasz—török háború, a forradalmi mozgalmak elleni intervenciók Iránban, Mexikóban és másutt, az 1912—1913. évi Balkán-háborúk és egész sor más éles összeütközés. E konfliktusokat egyre nehezebb volt lokalizálni. A XX. század első évtizedében határozott alakot öltött az imperialista táboron belüli fő antagonizmus: az angol—német ellentét, és véglegesen kiformálódott az európai nagyhatalmak egymással szemben álló két agresszív koalíciója. A legjelentéktelenebb ürügy is elég volt a világháború kirobbantásához.

A monopoltőke uralma fokozta a burzsoázia és a burzsoá pártok reakciós jellegét, reakcióra vezetett „az egész vonalon".[3] A régi polgári liberális pártok befolyása egyre gyengült; az őket a reakciós konzervatív pártoktól elválasztó különbség elmosódóban volt; mind gyakrabban létesültek az összes polgári pártokat egyesítő blokkok a bel- és külpolitika fő kérdéseiben.

Az imperialista burzsoázia politikájában nagy szerephez jutott a sovinizmus és a nacionalista szenvedélyek szítása (a jingoizmus Angliában, a Dreyfus-ügy Franciaországban, a bevándorlás elleni törvények az Egyesült Államokban, a pángermán propaganda Németországban stb.). A burzsoázia nyíltan szakított a XVIII—XIX. századi materialista tradíciókkal és szabadgondolkodással. A polgári filozófiában idealista iskolák és irányzatok kerültek előtérbe. A kapitalizmus apológiája a politikai gazdaságtanban, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tagadása a szociológiában, a „dekadencia" az irodalomban és a művészetben — megannyi tanújele a polgári ideológia elmélyülő válságának.

*

Az 1871 és 1917 közötti időszak egyik leglényegesebb vonása a proletariátus gyors növekedése. A proletariátus forradalmi küzdelme a világtörténelmi fejlődés elsőrendű, meghatározó tényezőjévé válik.

A XIX. század utolsó harmadában a marxizmus megszerezte a hegemóniát a nemzetközi munkásmozgalomban. A Párizsi Kommün tapasztalatai alapján Marx és Engels tovább fejlesztette a proletárdiktatúra elméletét, a munkásosztály politikai pártjának szerepéről szóló tanítást, zseniális új művekkel gazdagította a tudományos kommunizmust. Mindenfelé szociáldemokrata és munkáspártok alakultak. 1889-ben újjászületett az Internacionálé, amelynek Engels élete utolsó napjáig valósággal lelke volt.

Az 1870—1890-es években a proletariátus világtörténelmi felszabadító küzdelme a felkészülés és erőgyűjtés szakaszát élte. A Párizsi Kommün veresége után az európai forradalmi mozgalom központja Franciaországból Németországba helyeződött át; a német szociáldemokrata párt a nemzetközi munkásmozgalom legerősebb és legbefolyásosabb pártja lett. A munkásosztály és a proletárszervezetek erősödése bizonyos szociális és politikai reformokra késztette a burzsoáziát. De közvetlen forradalmi helyzet ekkor sem Németországban, sem másutt nem alakult ki.

A század végére a nemzetközi munkásmozgalomban megerősödtek a burzsoázia ideológiai befolyását tükröző opportunista tendenciák. A revizionisták felléptek a forradalmi marxizmus elméleti alapjai, legfőbb politikai és taktikai tételei ellen, és — noha első rohamuk nem hozott sikert — a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia vezetői körében már ekkor veszélyes

[3] Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 298. old.

ingadozások mutatkoztak. A forradalmi és az opportunista irányzat között kibontakozó éles harcban a Lenin vezette fiatal orosz szociáldemokrácia foglalta el a legkövetkezetesebb marxista álláspontot. Oroszországban a forradalmi marxisták már 1903-ban szakítottak az opportunistákkal, és kialakult a bolsevizmus mint a politikai gondolat önálló irányzata és mint politikai párt.

Az orosz proletariátus marxista pártja, amely örökölte elődei, a forradalmi demokraták hősi tradícióit, magába gyűjtötte és átdolgozta a szocialista világmozgalomban felhalmozódott tapasztalatokat. Új típusú párt volt ez, az opportunizmus engesztelhetetlen ellenfele, bátor és rugalmas, a tömegekkel szorosan összeforrott; egész tevékenysége egyetlen célt szolgált, a legfőbb feladat megoldására — a társadalom forradalmi átalakítására, a kizsákmányoló rend megszüntetésére — irányult. Ennek az emberiség történetében óriási szerepre hivatott pártnak a megteremtése elszakíthatatlanul összekapcsolódik Marx és Engels ügyének zseniális folytatója, Vlagyimir Iljics Lenin nevével, aki alkotóan alkalmazta és tovább fejlesztette a marxizmust az új történelmi feltételek között.

A forradalmi világmozgalom középpontja Oroszországba helyeződött át. Az 1905-ös forradalom — az imperializmus korszakának első népi forradalma — tartalmát tekintve polgári demokratikus forradalom volt. Fő ellenfele, a cárizmus, nemcsak az európai, hanem az ázsiai reakciónak is egyik tartópillére, a nemzetközi finánctőke szövetségese volt; az oroszországi néptömegek küzdelmének jelentősége már csak ezért is messze túlnőtt az ország határain. De az orosz forradalom legfontosabb, minden korábbi polgári demokratikus forradalomtól megkülönböztető sajátossága az volt, hogy vezető erejét — a történelemben először — a bolsevik párt irányította munkásosztály adta, és a sajátosan proletár harci formák, mindenekelőtt a politikai tömegsztrájk, a forradalomban össznépi jellegűvé váltak. Az orosz forradalomban, az általa létrehozott harci formákban Lenin a közelgő európai szocialista forradalom prológusát látta.

Az imperialista korszak társadalmi ellentéteinek kiéleződése, az orosz forradalom pezsdítő hatása megerősítette a forradalmi irányzatokat az egész európai munkásmozgalomban. Anglia a chartizmus óta nem élt át olyan nagy sztrájkmozgalmat, mint 1910—1913-ban. Olykor fegyveres összetűzésekig fokozódó nagy sztrájkok zajlottak le Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, Spanyolországban és az Egyesült Államokban is. A munkásmozgalom és az általános demokratikus mozgalom új erőteljes fellendülése következett be a cári Oroszországban.

A II. Internacionáléra nagy felelősség hárult: feladata lett volna, hogy élére álljon a forradalmi fellendülésnek, minden lehetőt kövessen el az imperialista háború elhárítására, a dolgozók közös nemzetközi akcióinak szervezésére. A II. Internacionálé azonban egyre erősebben eltávolodott a forradalmi alapról. Az imperialista burzsoáziának a gyarmati extraprofit morzsáival sikerült megszereznie a „munkásarisztokrácia" támogatását. Az Internacionálé centrista vezetősége lépésről lépésre behódolt a nyílt opportunistáknak. Az összes nagy munkáspárt közül egyedül a bolsevikok szakítottak véglegesen az opportunistákkal és a centristákkal. A nyugat-európai szocialista pártok baloldali, forradalmi elemei lankadatlanul küzdöttek az Internacionálé elfajulása ellen, de komoly elméleti és politikai hibákat vétettek, nem tudták rászánni magukat a történelmileg megérett lépésre: az opportunistákkal való szakításra.

Az 1905—1907. évi forradalom és a munkásmozgalom ezt követő fellendülése sok európai országban nagy lendületet adott a középkori maradványok felszámolásáért, a demokratikus szabadságjogokért és a nemzeti önrendelkezésért vívott harcnak. Oroszországban, Romániában és másutt a paraszti tömegek felléptek a feudális maradványok és a finánctőke elnyomása ellen. Az 1905-ös forradalom, majd nyomában a Keleten és a Balkánon bekövetkezett események — amint Lenin rámutatott — azt jelezték, hogy *„egész sor* polgári demokratikus mozgalom indult el, hogy mindenütt nemzeti szempontból független és egységes államok megalakítására

törekednek".[4] A nemzeti mozgalom fellendült az Osztrák—Magyar Monarchia és Németország elnyomott nemzetiségei körében, az Orosz Birodalom nemzetiségi vidékein, Írországban és másutt is. Az opportunisták azonban akadályozták, hogy a munkásosztály az egész nép harcának vezetőjévé váljék, nem törődtek a szocialista forradalom előkészítésével, elhanyagolták a parasztkérdést. Óriási jelentőségre tett szert ebben az időben a bolsevikoknak az agrárkérdésben és a nemzeti kérdésben kidolgozott elmélete és programja, a nemzetek önrendelkezési jogának lenini elve, az elnyomott népek felszabadító mozgalmának határozott és következetes támogatása a bolsevikok részéről.

A proletariátus és a néptömegek felszabadító harca rányomta bélyegét a társadalmi, politikai és szellemi élet minden területére. A kultúra fejlődését végső soron a kor demokratikus mozgalmaival való kapcsolata határozta meg.

Megszületett a munkásosztály hősi harcától áthatott proletárirodalom és -művészet. A századfordulón magasodott fel a „forradalom viharmadarának", Gorkijnak hatalmas alakja.

*

Az imperializmus korának fő sajátosságai közé tartozik a keleti népek nemzeti felszabadító és forradalmi mozgalmainak megerősödése is.

A XIX. század utolsó harmadában a nyugati gyarmatosítók — óriási gazdasági és haditechnikai fölényük révén — minden különösebb nehézség nélkül folytathatták hódító politikájukat Ázsiában és Afrikában. Ebben az időszakban estek áldozatul a gyarmati rablásoknak Egyiptom, Szudán, Tunisz, Kongó, Nigéria, Szenegál, Togo, Kamerun, Madagaszkár, Burma, Vietnam és sok csendes-óceáni sziget népei. Kína, Törökország, Irán és Afganisztán lényegében elvesztette nemzeti függetlenségét, és félgyarmattá vált. Ezek az országok formálisan ugyan megtartották önállóságukat, valójában a tőkés hatalmak befonták őket a gazdasági, pénzügyi és politikai függés szálaival, s erőszakkal bevonták — mint alárendelt részeket — a kapitalista világrendszerbe.

Ázsia és Afrika népei önfeláldozóan harcoltak az idegen hódítók ellen. A küzdelem azonban egyenlőtlen erők között folyt; a gyarmatosítók minden képzeletet felülmúló kegyetlenséggel törték le az elnyomott népek ellenállását; a gyarmatokon és a félgyarmatokon születőfélben levő nemzeti felszabadító mozgalom még nem volt elég erős ahhoz, hogy megbirkózhasson hatalmas külső ellenségeivel és helyi szövetségeseikkel: a feudális urakkal és a komprádor burzsoáziával. Ennek ellenére a keleti népek függetlenségi harca már ebben az időben is nagy történelmi jelentőségű volt. Küzdelmük gyengítette az imperializmust és megteremtette a feltételeket a gyarmati rendszer később, már az új történelmi korszakban kirobbanó válságához. A brit imperializmusnak ugyan sikerült megtörnie az egyiptomi és a szudáni nép ellenállását, de az mély nyomokat hagyott e népek tudatában és Afrika valamennyi népére hatást gyakorolt. Még nagyobb jelentősége volt a jihotuanok kifejezetten antiimperialista jellegű népi felkelésének Kínában. Fájó sebet ütött az imperialista gyarmatosítókon az Etiópia ellen támadó olasz csapatok megsemmisítő veresége az aduai csatában.

Ázsia ébredésének, a gyarmati és függő országok nemzeti felszabadító és forradalmi mozgalmainak nagy lendületet adott az 1905-ös orosz forradalom. Nyomában és jórészt hatására robbant ki az iráni és a törökországi forradalom, valamint a rendkívül fontos történeti következményekkel járó kínai hszinhaj forradalom.

Jelentősen megerősödött az indiai nemzeti felszabadító mozgalom. A növekvő befolyású, radikális beállítottságú demokratikus elemek új, határozottabb harci módszereket követeltek a

[4] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 417. old.

brit gyarmati uralom ellen. A holland gyarmati uralom alatt álló Indonéziában forradalmi nemzeti párt alakult.

Más gyarmati és függő országokban is harcok folytak az idegen elnyomás ellen. Délnyugat-Afrika herero és koikoin (hottentotta) törzsei felkeltek a német gyarmatosítók ellen, és három éven át, 1904-től 1907-ig hősiesen küzdöttek függetlenségükért. Dél-Afrikában az ott élő indiaiak körében mozgalom indult az angolok és búrok faji megkülönböztető politikája ellen. Az 1910—1917. évi mexikói forradalom, amelyben a parasztság rendkívül aktív szerepet játszott, fordulatot jelentett a közép- és dél-amerikai országok nemzeti felszabadító mozgalmában.

A gyarmati és félgyarmati népek felszabadító mozgalmai különböző jellegűek és tartalmúak voltak. Egyesek csak a külföldi hódítók ellen irányultak, mások főként a despotikus önkényuralmi rendszerek, a feudális rend és az idegen elnyomókkal kapcsolatban álló uralkodó körök ellen harcoltak. Számos országban a nemzeti felszabadító mozgalmat a fiatal nemzeti burzsoázia vezette. E harc siettette a nemzetek kialakulásának folyamatát, elősegítette a nemzeti öntudat erősödését. Ugyanakkor a keleti országokban is kialakulóban volt az új társadalmi erő: a proletariátus.

Lenin az első világháború küszöbén rámutatott, hogy „a leghevesebb világviharok új forrása nyílt meg Ázsiában".[5] A demokratikus eszményekért folytatott küzdelembe bekapcsolódott a nyolcszázmilliós Ázsia. „Az ... európai burzsoázia a reakció, a szoldateszka, a papi maszlag és a sötétfejűség karjaiba vetette magát. De ezt az elevenen elrothadó burzsoáziát felváltja az európai országok proletariátusa és az ázsiai országok fiatal demokráciája, amely hisz a maga erejében, és bízik a tömegekben.

Ázsia ébredése és Európa élenjáró proletariátusának a hatalomért meginduló harca azt jelzi, hogy a XX. század elején új szakasz nyílt a világtörténelemben."[6]

*

A tárgyalt időszakban lényegesen megváltozott a világ politikai térképe.

Európában a Balkán-félszigeten következtek be a legnagyobb változások. A nemzeti mozgalmak és számos háború (1877—1878, 1912—1913) eredményeképpen Szerbia és Bulgária végképp elnyerte önállóságát, Görögország és Románia növelte területét (noha a románok tetemes része még mindig kívül maradt a nemzeti állam határain), s új önálló állam született: Albánia. Az Osztrák—Magyar Monarchia 1878-ban megszállta, majd 1908-ban annektálta az Oszmán Birodalom két délszláv tartományát, Boszniát és Hercegovinát. 1878-ban Anglia elfoglalta a többségében görög lakosságú Ciprus szigetét. Krétát a balkáni háborúk után hivatalosan Görögországhoz csatolták. Rhodosz és a Dodekanézosz-szigetek az 1911—1912. évi olasz—török háborútól kezdve olasz megszállás alá kerültek; a többi égei-tengeri sziget majdnem kivétel nélkül Görögország birtokába jutott. Észak-Európában a norvég nép függetlenségi harcának eredményeképpen Norvégia 1905-ben elszakadt Svédországtól.

A legerősebben Afrika politikai térképe változott meg. A hetvenes évek elején az európai gyarmatosítók még csak Algériát, Marokkó néhány megerősített pontját, Dél-Afrikát, valamint a nyugati és délnyugati partvidék kis részét tartották kezükben. Fél évszázaddal később Afrika felosztása teljessé vált. Franciaország elfoglalta Tuniszt és Marokkót (egy kis rész kivételével, amelyen spanyol, illetve „nemzetközi" övezetet létesítettek), számos területet az Egyenlítői Afrika nyugati és délnyugati partvidékén, továbbá Madagaszkár szigetét. Egyiptom és Kelet-Szudán gyakorlatilag angol gyarmat lett. Az angol—búr háború eredményeképpen Anglia uralma alá hajtotta

[5] Lenin: Marx Károly tanításainak történelmi sorsa. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 597. old.
[6] Lenin: Ázsia ébredése. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 68. old.

Transvaal és Oranje köztársaságokat is. A trópusi Nyugat- és Kelet-Afrikában jelentős területeket szerzett Németország, Kongó nagy részét Belgium kaparintotta meg. Az olasz—török háború eredményeként Tripolisz és Kirenaika Líbia néven olasz gyarmat lett.

Ázsiában a francia gyarmatosítók befejezték Vietnam, az angolok pedig Burma meghódítását. Az indokínai félszigeten Sziám (Thaiföld) az angol—francia vetélkedés folytán megőrizte viszonylagos önállóságát, de jelentős területeket elvesztett. A XIX. század végén Németország, Oroszország, Anglia és Franciaország bérlet formájában számos támaszpontot szerzett Kína területén. Az 1894—1895. évi kínai—japán, és különösen az 1904—1905. évi orosz—japán háború után megerősödött Japán is hozzákezdett gyarmatbirodalma kiépítéséhez. Uralma alá vonta Koreát, Kína északkeleti tartományainak déli részét, Tajvan szigetét, a Penghu (Pescadores)-szigeteket és Szahalin déli részét. A Csendes-óceán az Egyesült Államok és Németország vadászterülete lett. Az 1898. évi spanyol—amerikai háború után az Egyesült Államok kezére kerültek a Fülöp-, a Hawaii- és — részben — a Samoa-szigetek. Németország megszerezte Óceániában a Salamon-, a Marshall- és a Karolina-szigeteket, továbbá Új-Guinea és Samoa egy részét.

Az amerikai kontinensen új köztársaság létesült: Panama az Egyesült Államok nyomására szakadt el Kolumbiától (1903), az Egyesült Államok ugyanis szilárd ellenőrzést akart a Panama-csatorna fölött. A Karib-tengeren az Egyesült Államok elragadta Spanyolország utolsó nagy gyarmatát: Kubát. Dél- és Közép-Amerikában még Anglia gazdasági befolyása dominált, de az Egyesült Államok egyre erőteljesebben beavatkozott a latin-amerikai államok (Mexikó, Nicaragua, Venezuela stb.) belügyeibe, a fegyveres intervenciótól sem riadva vissza.

Az imperialista államok szüntelen összeütközései, a fegyveres konfliktusok, intervenciók egyenesen következtek az elkeseredett küzdelemből, amely a gyarmatok és félgyarmatok újrafelosztásáért, a világ térképének újabb gyökeres átalakításáért folyt.

*

A két ellenséges imperialista koalíció 1914-ben kirobbantott háborúja olyan erejű és méretű általános válságba torkollott, amilyent az emberiség addig soha nem élt át.

A hadműveletek három világrészre — Európára, Ázsiára és Afrikára —, továbbá az Atlanti-óceánra és az Európát övező tengerekre terjedtek ki. 28 ország — lakosságuk meghaladta a másfélmilliárd főt — 75 millió embert állított fegyverbe. A háború, mint valami óriási húsdaráló, újabb és újabb embertömegeket morzsolt össze. Hatalmasak voltak az anyagi károk is: a megszállott területeken véghezvitt pusztítás és rablás mellett ide kell számítanunk az abból eredő veszteségeket is, hogy az ipar jelentős részét a front szükségleteinek kielégítésére állították át. A háború a férfilakosság legmunkabíróbb részét hosszú időre elszakította a termelőmunkától — ez különösen a mezőgazdaságra nézve járt súlyos következményekkel.

A háborúban részt vevő valamennyi burzsoá állam belső helyzetét a háborús munkakényszer bevezetése, a tőkések fantasztikus meggazdagodása, a katonai-rendőri gépezet növekedése jellemezte, s ez alól nem volt kivétel Anglia és az Egyesült Államok sem, ahol addig ismeretlen jelenség volt a militarizmus és a reakciós bürokrácia hatalmaskodása. Az erősödő háborúellenesség, amely a terror és a soviniszta propaganda ellenére fokozatosan kiterjedt nemcsak a hátországokra, hanem a két koalíció hadseregeire is, arról tanúskodott, hogy — noha nem egyenlő ütemben — mindenütt forradalmi válság érlelődött. A válság kezdetét az 1917 februári orosz forradalom jelezte, amely túl azon, hogy kidöntötte az európai és ázsiai reakció egyik erős támaszát, az első győzelmes proletárforradalom prológusa volt.

A háború alatt mélyreható változások mentek végbe minden nép helyzetében. A tőkés hatalmak saját erőforrásai kevésnek bizonyultak, s ezért fokozott mértékben kihasználták a gyarmati és

függő országok természeti kincseit és embertartalékait, fokozták azok nyílt és leplezett kizsákmányolását. E folyamat másik oldala az volt, hogy Ázsiában, Észak-Afrikában és Latin-Amerikában meggyorsult a nemzeti burzsoázia és proletariátus növekedése. A gyarmati és félgyarmati népek számára a háború új szenvedéseket hozott, de egyben iskolát is jelentett; a nemzeti felszabadulásért vívott harc eszméi viharos gyorsasággal érlelődtek.

A világháború világosan feltárta a fejlődés két tendenciáját, két vonalát. „Egyrészt, a burzsoázia és az opportunisták arra törekszenek, hogy maroknyi dúsgazdag, kiváltságos nemzetet az emberiség többi részének testén élősködő »örök« parazitákká változtassanak, hogy a négerek, indiaiak stb. kizsákmányolásának »babérain nyugodjanak« olyanformán, hogy a kitűnő pusztító technikával alátámasztott modern militarizmus segítségével leigázzák őket. Másrészt, a *tömegek*, amelyeket még erősebben elnyomnak, mint azelőtt, és amelyeknek az imperialista háborúval együttjáró szenvedéseket viselniük kell, arra törekszenek, hogy lerázzák magukról ezt az igát és megdöntsék a burzsoáziát."[7]

Az II. Internacionálé opportunisták által vezetett szocialista pártjai támogatták „saját" imperialista burzsoáziájukat, sutba dobták az Internacionálének a háború elleni küzdelemről, a nemzetközi proletárszolidaritásról szóló határozatait. A szociálsovinizmus elleni harcban, az óriási nehézségek ellenére, nőtt és erősödött az internacionalista, forradalmi irányzat, amelynek lelke, eszmei vezetője Lenin és a bolsevik párt volt. A bolsevikok oldalán e mozgalom első soraiban haladtak a Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg vezette német spartakisták, a Blagoev vezette bolgár „tesznyákok", a francia, osztrák, magyar, angol, amerikai és más nemzetiségű internacionalisták.

A dolgozó emberiséget maga az események menete állította választút elé: vagy végeláthatatlan szenvedések, elszegényedés, tömeges pusztulás, vagy határozott előrelépés egy új, hasonlíthatatlanul tökéletesebb társadalmi szervezet felé. A világháború, amikor meggyorsította a monopolkapitalizmus fejlődését és állammonopolista kapitalizmussá való átalakulását, egyszersmind meggyorsította a szocializmus anyagi előfeltételeinek érlelődését is. A szocializmusra való áttérés objektív lehetőségei először Oroszországban váltak valósággá, abban az országban, amely gazdasági színvonal tekintetében jelentősen elmaradt a fejlettebb tőkésállamokhoz képest, de messze megelőzte azokat a proletariátus osztályöntudatának érettsége tekintetében. Az orosz proletariátusnak a döntő pillanatban sikerült egyesítenie és magával ragadnia a földesurak ellen felkelő paraszti milliókat és a nemzeti felszabadulásukért küzdő elnyomott népeket.

Oroszország és az egész világ történelmi fejlődése azt eredményezte, hogy 1917-ben a hatalom kérdése, a burzsoázia uralmának forradalmi úton való megdöntése összekapcsolódott a legszélesebb tömegek égető szükségletével: az imperialista háború befejezésével. „Az 1917-es február-márciusi orosz forradalom az imperialista háború polgárháborúvá való átváltoztatásának kezdete volt. Ez a forradalom megtette az *első* lépést a háború befejezése felé. Csak a *második* lépés *biztosíthatja* a háború befejezését, nevezetesen az, ha az államhatalom átmegy a proletariátus kezébe. Ez lesz a kezdete az egész világra kiterjedő »frontáttörésnek« — a tőkés érdekek frontja áttörésének, és csakis *ennek* a frontnak áttörése után szabadíthatja meg a proletariátus az emberiséget a háború borzalmaitól és ajándékozhatja meg a tartós béke áldásaival."[8]

A bekövetkezett események teljességgel igazolták a lenini jóslatot. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a legkövetkezetesebb forradalmárok és internacionalisták, a bolsevikok pártjának vezetésével áttörte a világimperializmus frontját. A háború és az októberi forradalom a kapita-

[7] Lenin: Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 119. old.

[8] Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. (A proletárpárt platformjának tervezete.) Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 51—52. old.

lizmus általános válságának kezdetét jelentette. Megkezdődött az emberiség történelmének új korszaka: a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenetnek, a gyarmati rendszer összeomlásának kora, a tőkés rendből fakadó véres rablóháborúk megsemmisítéséért vívott küzdelem kora.

*

A kötetet a következő szerzők írták: a Bevezetést a szerkesztő bizottság; az I. fejezetet E. A. Zselubovszkaja és A. I. Molok; a II. fejezetet L. I. Gincberg; a III. fejezetet A. Sz. Csernyajev; a IV. és V. fejezetet L. I. Gincberg; a VI. fejezetet L. V. Ponomareva; a VII. fejezetet K. E. Kirova; a VIII. fejezetet L. I. Gincberg; a IX. fejezet 1. részét A. V. Fagyejev, a 2. és 3. részt S. M. Levin és M. J. Geftyer; a X. fejezetet I. Sz. Kremer, G. L. Ars, V. G. Karaszev és I. N. Csasztuhin; a XI. fejezetet A. Sz. Jeruszalimszkij; a XII. fejezetet A. N. Hejfec; a XIII. fejezetet A. Z. Zuszmanovics (a 2. rész kivételével, amelyet N. G. Kalinyin írt); a XIV. fejezetet I. A. Beljavszkaja; a XV. fejezetet J. M. Zsukov; a XVI. fejezet 1. részét Sz. L. Tyihvinszkij, a 2. részt I. M. Rejszner, a 3. részt G. D. Tyagaj; a XVII. fejezetet L. I. Gincberg; a XVIII. fejezetet A. Sz. Jeruszalimszkij; a XIX. fejezetet M. J. Geftyer és M. Sz. Szimonova; a XX. fejezet bevezető és 4. részét A. A. Guber, az 1. részt M. Sz. Ivanov; a 2. részt A. F. Miller, a 3. részt Sz. L. Tyihvinszkij, végül az 5. rész I. M. Rejszner anyaga alapján készült; a XXI. fejezetet V. I. Jermolajev és N. M. Lavrov; a XXII. fejezet 1. részét J. B. Csernyak, a 2. és 5. részt B. A. Ajzin, a 3. részt B. A. Ajzin és V. M. Dalin, a 4. részt K. E. Kirova, a 6. részt J. Garcia, V. M. Dalin, V. V. Pohlebkin, I. Sz. Szamojlov, a 7. részt I. A. Beljavszkaja, a 8. részt J. M. Zsukov; a XXIII. fejezetet M. J. Geftyer; a XXIV. fejezetet B. A. Ajzin, M. J. Geftyer és V. M. Dalin; a XXV. fejezetet A. Sz. Jeruszalimszkij („A fegyverkezési verseny. A nagyhatalmak stratégiai haditervei" című pont kivételével, amelyet N. A. Talenszkij írt); a XXVI. fejezet 1. részét A. Sz. Jeruszalimszkij és J. I. Rubinstejn, a 2., 3. és 4. részt N. A. Talenszkij (a diplomácia-történeti szövegrészek kivételével, amelyeket F. O. Notovics írt); a XXVII. fejezet bevezető és 1. részét N. J. Zasztyenker (kivéve az „Oroszország" című pontot, amelyet G. M. Gyerenkovszkij, és „Az Amerikai Egyesült Államok" című pontot, amelyet I. A. Beljavszkaja írt), a 2. részt A. N. Hejfec, a 3. részt F. O. Notovics, a 4. részt J. I. Rubinstejn; a XXVIII. fejezet 1. részét G. M. Gyerenkovszkij, a 2. részt N. J. Zasztyenker, a 3. részt G. N. Golikov; a XXIX. fejezet 1. részét V. Sz. Virginszkij, a 2. részt V. P. Zubov; a XXX. fejezet 1. részében „A világirodalom fejlődésének fővonásai a XIX. század végén és a XX. század elején" című pontot, valamint az Anglia és az Egyesült Államok irodalmáról szóló pontokat P. V. Palijevszkij írta, az orosz irodalomról Sz. G. Bocsarov és O. M. Mihajlov írt, az oroszországi népek irodalmáról S. M. Levin, a francia, olasz és belga irodalomról A. D. Mihajlov, a német és osztrák irodalomról A. V. Mihajlov, a skandináv országok irodalmáról V. V. Kozsinov, a román irodalomról J. A. Kozsevnyikov, a spanyol irodalomról N. A. Bulgakova, a latin-amerikai országok irodalmáról V. N. Kutyejscsikova, a magyar irodalomról O. K. Rosszijanov, a szláv országok irodalmáról Sz. V. Nyikolszkij, a kínai irodalomról A. Sz. Zselohovcev, a japán irodalomról T. P. Grigorjeva, az indiai irodalomról J. V. Pajevszkaja, az arab kelet irodalmáról V. B. Luckij, a török irodalomról H. K. Kamilev; a 2. részt A. D. Csegodajev, a 3. részt S. M. Levin, a 4. részt E. I. Gluhareva és G. A. Hajcsenko írta.

A kötetben felhasználásra kerültek az N. P. Poletyikaja (XI. fejezet), R. S. Ganyelin (XVIII. fejezet), R. J. Jevzerov (XXIV. fejezet), I. G. Szenkevics (XXV. fejezet), N. M. Lavrov (a XXVII. fejezet Latin-Amerikára vonatkozó pontja), I. B. Berhin (XXVIII. fejezet), L. A. Drujanov (XXIX. fejezet) és a T. L. Motiljova (XXX. fejezet) által készített anyagok.

A kötet képanyagát J. P. Zenkevics és N. B. Konyik gyűjtötte össze. A térképeket A. Sz.

Amalrik, B. G. Galkovics és A. P. Levandovszkij készítette. A térképek szerkesztési munkáját B. G. Galkovics végezte. A bibliográfiát O. L. Frolova és M. J. Sebalgyina állította össze.

A kötet egészének szerkesztésében részt vett V. M. Dalin és I. Sz. Kremer. Az egyes fejezetek szerkesztésében részt vettek: VII. fejezet, XXII. fejezet 4. rész: K. F. Miziano; XIV. fejezet, XXII. fejezet 7. rész: L. I. Zubok; XVI. fejezet 1. rész, XX. fejezet 3. rész: K. V. Kukuskin; XVI. fejezet 2. rész, XX. fejezet 5. rész: E. N. Komarov és A. I. Levkovszkij; XXI. fejezet: M. Sz. Alperovics; XXII. fejezet 6. rész, román vonatkozású szövegrész: V. N. Vinogradov; XXIX. fejezet: V. I. Osztolszkij és I. V. Kuznyecov; XXX. fejezet 1. rész (a keleti irodalmakra vonatkozó szövegrészek kivételével): P. V. Palijevszkij; keleti irodalmak: N. I. Konrad; japán irodalom: A. J. Gluszkina; iráni irodalom: D. Sz. Komisszarov; török irodalom: L. O. Alkajeva; indiai irodalom: N. M. Goldberg; 3. rész: V. A. Vaszina-Grosszman; N. V. Tumanyina és A. D. Csegodajev; 4. rész: G. N. Bojadzsijev, Sz. Sz. Mokulszkij és A. D. Csegodajev.

A kötet sajtó alá rendezésében részt vett: T. V. Jeremejeva, V. P. Zolotuhin, J. V. Kozakovszkaja, A. A. Kurnoszov, N. A. Kuznyecova, A. C. Merzon, A. M. Nyekrics, M. A. Poltavszkij, G. Sz. Ruszina, R. V. Habajeva, V. Sz. Csada, A. I. Csicserov.

A kötettel kapcsolatos tudományos kisegítő és szervező munkát Z. Sz. Belouszova és G. A. Agafonova végezte.

A szerkesztő bizottság köszönetét fejezi ki mindazoknak a szakértőknek, akik értékes észrevételeikkel és javaslataikkal hozzájárultak a kötet szövegének javításához.

I. RÉSZ

A PÁRIZSI KOMMÜN.
A SZABADVERSENYES KAPITALIZMUS ÁTNÖVÉSE AZ IMPERIALIZMUSBA.
A VILÁG TERÜLETI FELOSZTÁSÁNAK BEFEJEZŐDÉSE

I. FEJEZET

A PÁRIZSI KOMMÜN

Az 1871. esztendővel új korszak kezdődik a világtörténelemben. Ez az év bővelkedett a nagy eseményekben. Korszakhatárrá mindenekelőtt az tette, hogy 1871. március 18-án az emberiség történetében először jutott az államhatalom birtokába — bár csak rövid időre — a tőkés társadalom leghaladóbb, egyetlen következetesen forradalmi osztálya: a proletariátus. A párizsi munkások által létrehozott Kommün, bár mindössze 72 napig állt fenn, óriási jelentőségű a munkásosztály további felszabadító harca szempontjából.

OSZTÁLYHARCOK FRANCIAORSZÁGBAN A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA UTÁN

A tőkésországok gazdasági fejlődése, a nagyipar megerősödése elmélyítette a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentéteket. A Párizsi Kommünt a francia munkásosztálynak a politikai reakció és a kapitalista kizsákmányolás ellen vívott hosszú harca előzte meg. A felkelő párizsi munkások már az 1848-as júniusi napokban kiadták a jelszót: „szociális köztársaságot" „a tőke és a kiváltságok köztársasága" helyett. 1865 elején megalakultak a Nemzetközi Munkásszövetség (az I. Internacionálé) első franciaországi szekciói; tevékenységükkel elősegítették a proletariátus osztályöntudatának és szervezettségének megerősödését, elhatárolódását a polgári demokratikus mozgalomtól. Az a lankadatlan küzdelem, melyet Marx és hívei vívtak a nemzetközi munkásmozgalomban fellépő kispolgári áramlatok ellen, megingatta a proudhonisták, bakuninisták, lassalleánusok és a tudományos szocializmus többi ellenfelének pozícióit. Az Internacionálé kongresszusainak a sztrájkokról, a szakszervezetekről, a politikai harcról hozott határozatai csapást mértek azokra, akik megkísérelték elterelni a munkásosztály figyelmét létfontosságú feladatairól. A hatvanas évek végére a legfejlettebb tőkésországok munkásmozgalmában lényeges változások mentek végbe. Az Internacionálé franciaországi szekcióinak vezetésében a jobboldali proudhonistákat a kollektivista szocialisták váltották fel, akik felismerték, hogy a dolgozók társadalmi felszabadításának elengedhetetlen feltétele a politikai harc.

A francia munkásosztály az ekkor szélesen kibontakozó köztársasági mozgalom vezető erejévé vált, s fő mozgató ereje volt az 1870. szeptember 4-i forradalomnak is, amely a köztársaság visszaállítását eredményezte Franciaországban. A második császárság bukását meggyorsította a sedani katasztrófa (szeptember 2), amely nyilvánvalóvá tette az ország teljes katonai felkészületlenségét, a korhadt bonapartista rendszer csődjét.

A Montmartre 1871. március 18-án
Des Roches rajza természet után

A francia—porosz háború még jobban fokozta az osztályharcot Franciaországban. A háború leleplezte az ostromlott Párizs védelmét szabotáló francia burzsoázia hazaárulását, egyben fegyverhez juttatta a főváros munkásait, és felkészítette őket az új harcokra — most már a „hazaárulás kormánya" ellen, amelyet az 1871. február 8-án megválasztott nemzetgyűlés hozott létre.

Az előzetes békeszerződés súlyos feltételei, amelyeket a francia uralkodó körök elfogadtak, országszerte hatalmas elégedetlenséget szültek. Növekedett a köztársaság sorsa miatti aggodalom. A nemzetgyűlés többsége monarchista volt; a hadsereget, a rendőrséget, az államapparátust továbbra is a köztársaság és a demokrácia esküdt ellenségei tartották kezükben. A kormány élén az ízig-vérig reakciós Thiers állott, akinek egész politikai múltja a néptömegek és a demokratikus szabadságjogok engesztelhetetlen gyűlöletéről tanúskodott.

A párizsi munkásság és kispolgárság, hogy visszaverje a Thiers-kormány köré tömörülő burzsoá-földbirtokos reakciót, 1871 február-márciusában politikai tömegszervezetet hozott létre: a Szajna megyei nemzeti gárda köztársasági föderációját.

A föderáció 215 — Párizs munkásnegyedeiben és más demokratikus körzeteiben alakított — zászlóaljat fogott össze. E szervezet központi bizottsága, amelyet kiváló demokraták és szocialisták (köztük az Internacionálé tagjai) vezettek, gyakorlatilag egy új, alulról létrejövő népi hatalom csírájává lett. A központi bizottság a polgárháború elkerülése érdekében védekező taktikát folytatott, az események azonban szemlátomást a fegyveres összeütközés felé haladtak.

A néptömegek hazafias érzelmeit mélyen sértették a súlyos békefeltételek és Párizs német megszállása, noha ez csak rövid ideig tartott (a németek március 1-én vonultak be, s mindössze

Ménilmontant-i barikád 1871. március 18-án
Fénykép

három napig maradtak a fővárosban). A munkásosztály és a kispolgárság anyagi érdekeit két rendelet is súlyosan érintette. Még Párizs ostroma idején haladékot adtak a lakbérfizetésre, és meghosszabbították a kereskedelmi váltók lejáratát. A kormány most mindkét kedvezményt megszüntette. A nagybankárok, vállalkozók és háztulajdonosok érdekeit szolgáló rendeletek óriási elégedetlenséget keltettek a munkások, a kisiparosok és a kiskereskedők körében, felszították gyűlöletüket a kormánykörök s a mögöttük álló pénzemberek és „kapituláns tábornokok" ellen.

A Thiers-kormány és a nemzetgyűlés tekintélye mind jobban hanyatlott, ugyanakkor egyre növekedett a nemzeti gárda központi bizottságának politikai befolyása. Párizsban és néhány más városban forradalmi helyzet volt kialakulóban.

Az uralkodó körök a fenyegető veszély — a felfegyverzett proletariátus hatalomra kerülése — megelőzése végett elhatározták, hogy lefegyverzik a párizsi dolgozókat, és feloszlatják a forradalmi szervezeteket.

A MÁRCIUS 18-I FELKELÉS. A KOMMÜN KIKIÁLTÁSA

1871. március 18-ra virradó éjjel a kormány katonaságot küldött a Montmártre-ra, Belleville-be és Párizs más munkáskerületeibe, hogy vegyék el a nemzeti gárdától a munkások pénzén vásárolt ágyúkat. Az uralkodó körök elgondolása szerint ezzel kezdődött volna Párizs proletár külvárosainak lefegyverzése; elsősorban ezek állottak ugyanis útjában a monarchia visszaállításának, ezek akadályozták, hogy a háború költségeit a néptömegekre hárítsák. A csapatok elfoglalták a montmartre-i magaslatokat és néhány más körzetet, kézre kerítették az ágyúkat, és már hozzá is kezdtek, hogy

azokat a város központjába vontassák. A nemzeti gárdistákat meglepetésszerűen érte az akció, de fegyvert ragadtak, és a lakosság támogatásával megakadályozták az ágyúk elszállítását. A katonák megtagadták, hogy tüzet nyissanak a népre, sőt két tábornokukat (Lecomte-ot és Thomas-t) letartóztatták — később ezeket agyonlőtték. A nemzeti gárda központi bizottsága védekezésből támadásba ment át, s a munkásnegyedek zászlóaljait a város központjába irányította. A felfegyverzett munkások elfoglalták a rendőrprefektúrát, számos minisztériumot, a pályaudvarokat, a laktanyákat, több kerületi elöljáróságot, késő estére pedig a városházát is, melynek homlokzatára kitűzték a vörös zászlót. Franciaország fővárosa a felkelő munkások kezére került.

A Thiers-kormány a francia királyok egykori rezidenciájába, Versailles-ba menekült. Ugyanide vonták vissza a kormánycsapatokat is. A nemzeti gárda központi bizottsága a győztes párizsi proletariátus és a hozzá csatlakozott párizsi radikális kispolgárság ideiglenes kormányává alakult át.

A nemzeti gárda központi bizottságának legtöbb tagja békés illúziók rabja volt. A bizottság nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a kormány fegyveres harcot indít a forradalmi Párizs ellen, s nem akadályozta meg, hogy Thiers kivonja csapatait a fővárosból. A forradalmi Párizs vezetőinek egy része síkra szállt amellett, hogy haladéktalanul indítsanak támadást Versailles ellen, de a bizottság elmulasztotta ezt, nem zúzta szét az ellenforradalom fegyveres erőit akkor, amikor erre a legkedvezőbb helyzet nyílt; a Thiers-kormány ugyanis azokban a napokban mindössze 27—30 000, erősen demoralizált katonával rendelkezett. Ez a hiba lehetővé tette a Thiers-kormánynak, hogy — a pánikból magához térve — gyors ütemben megerősítse hadseregét.

A nemzeti gárda központi bizottsága még egy súlyos hibát követett el. Nem tett haladéktalanul intézkedéseket az ellenforradalmi elemek ellen, amelyek Párizsban kártevő tevékenységet folytattak és szoros kapcsolatot tartottak fenn Versailles-al. A központi bizottság egész tevékenységét a Párizsi Kommün megválasztásának előkészítése kötötte le: elsőrendű kötelességének tartotta, hogy hatalmát minél hamarabb átadja az egész párizsi lakosság által választott szervnek, nehogy szemrehányás érhesse a törvénytelen hatalomátvétel miatt.

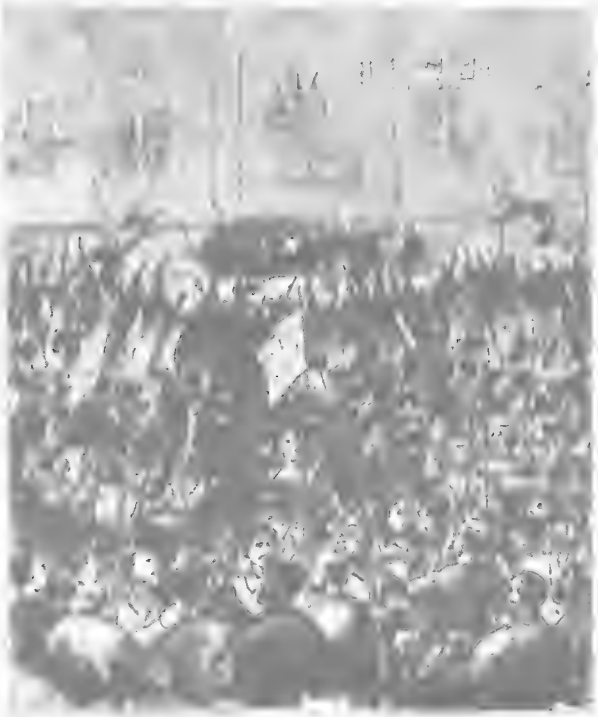

A Párizsi Kommün kikiáltása a városháza előtt
Metszet. 1871

Március 26-án zajlott le a Kommün választása, általános szavazással, a választók rendkívül aktív részvételével. A Kommünbe 86 képviselőt választottak. Március 28-án ünnepélyesen kikiáltották a Kommünt a városháza előtti téren, ahol Párizs lakói és százezer nemzeti gárdista lelkesen üdvözölte a megválasztottakat.

Ezalatt a versailles-iak sietve harci készenlétbe helyezték fegyveres erőiket. A Thiers-kormány attól sem riadt vissza, hogy Franciaország ellenségéhez, a német kormányhoz forduljon segítségért. Thiers megbízottai engedélyt kértek arra, hogy hadseregük létszámát 80 000 főre emeljék, és kérték, hogy a németek ennek érdekében bocsássák szabadon a fogságba esett francia katonákat és

A lyoni felkelés. 1871. április 30.
Metszet. 1871

tiszteket. A német kormány készségesen eleget tett Thiers kérésének. Öt nappal a Kommün kikiáltása után a versailles-iak megkezdték a hadműveleteket, megtámadták a kommünárok előretolt állásait. A párizsi proletariátust polgárháborúba kényszerítették; forradalmi vívmányait ettől kezdve kemény harcokban kellett megvédelmeznie a burzsoá ellenforradalom egyesített erőivel szemben.

A Párizsi Kommünre nézve rendkívül kedvezőtlen körülmény volt az is, hogy a forradalmi Párizs nem kapott számottevő segítséget a vidéki városoktól. Március 19. és 27. között több nagy ipari központban — Marseille-ben, Lyonban, Toulouse-ban, Saint-Étienne-ben, Narbonne-ban, Limoges-ban, Le Creusot-ban — felkelések törtek ki, és forradalmi kommünöket kiáltottak ki. A bordeaux-i forradalmi mozgalom vezetésében tevékenyen részt vett a neves francia szocialista, Paul Lafargue. Lyonban április 30-án, a községi választások alkalmával ismét felkelés robbant ki. De a vidéki kommünök csak nagyon rövid ideig, mindössze 3—4 napig tudták tartani magukat. Csupán a marseille-i kommün állt fenn 10 napig. A forradalmi mozgalom vidéki gócpontjai nem létesítettek egymással szilárd összeköttetést, vezetőik súlyos hibákat követtek el. E tényezők megkönnyítették a versailles-i kormány számára a felkelések leverését.

Az algíri munkások és demokraták ugyancsak megkísérelték a kommün kikiáltását, de az akció kudarcba fulladt. Ezzel egyidejűleg Algír arab lakossága nemzeti felszabadító felkelést kezdett a francia gyarmati elnyomás ellen. A nagy méreteket öltött mozgalmat a Thiers-kormánynak csak 1872 elején sikerült elfojtania.

A Párizsi Kommün a munkásosztály, a kispolgárság haladó rétegei és a haladó értelmiség harci együttműködését testesítette meg; a vezető szerepet a proletariátus képviselői játszották. Munkások mellett a Kommünben helyet foglaltak kiskereskedők, kisiparosok, hivatalnokok, haladó tudósok, írók és művészek. A Párizsi Kommün legkiemelkedőbb tagjai voltak: Varlin, Frankel, Serraillier, Duval, Avrial, Theisz munkások, az Internacionálé tagjai, valamint a szocialista mozgalom más kiváló alakjai: az orvos és mérnök Vaillant, a festőművész Courbet, a tudós Flourens, a pedagógus Lefrançais; Vermorel, Delescluze, Tridon, Grousset publicisták, az író Vallès; Clément és Pottier forradalmár költők (az utóbbi írta később az „Internacionálé" szövegét), a diák Rigault; Ferré és Jourde banktisztviselők.

Nagy népszerűségnek és közszeretetnek örvendett a párizsi munkások körében Louis Eugène Varlin, az Internacionálé francia szekcióinak egyik legkiválóbb szervezője és vezetője. A nemzeti gárda központi bizottságának tagjaként tevékenyen részt vett a március 18-i felkelésben, a Kommün idején pedig a hadügyi és a pénzügyi bizottság tagja volt.

Frankel Leó magyar munkás, az Internacionálé párizsi föderáció-tanácsának tagja, később a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik alapítója, a munka- és kereskedelemügyi bizottság vezetője lett. Frankel Marx követője volt, lelkesen tanulmányozta Marx műveit. Tevékenyen részt vett számos munkavédelmi rendelet végrehajtásában. „Én csak egy megbízatást kaptam: hogy védelmezzem a proletariátus érdekeit" — mondotta a Kommün egyik ülésén.

Kiemelkedő vezetője volt a Kommünnek Gustave Flourens, a kiváló tudós és lángoló forradalmár, aki aktívan harcolt a bonapartista rendszer ellen. Marx személyesen ismerte és nagyra becsülte. Április 3-án a versailles-iak foglyul ejtették és galádul meggyilkolták.

A március 18-i felkelés irányításában kiemelkedő szerepet játszott Émile Duval öntőmunkás, az Internacionálé párizsi föderáció-tanácsának tagja. Duval már a Kommün fennállásának legelején életét vesztette: az első napok harcaiban egy kommünárosztag élén fogságba esett, és a versailles-iak agyonlőtték.

A Kommün vezetésében a proletárforradalmárok mellett kispolgári demokraták is részt vettek. A forradalom iránti odaadásával kiemelkedett közülük a 62 éves Charles Delescluze, az 1848-as forradalom részvevője, akit többször is letartóztattak és száműztek. Súlyos betegsége ellenére mindvégig kitartott posztján; egy ideig a Kommün katonai vezetője volt.

A Párizsi Kommün összetétele többször változott. Egyes tagjait több kerületben is megválasztották, másokat távollétükben választottak meg pl. Blanquit). Több képviselő politikai megfontolásokból megtagadta részvételét; némelyek már a választások utáni első napokban visszaléptek, mások valamivel később. A lemondottak között nemcsak a gazdag városnegyedek szélsőségesen reakciós vagy mérsékelt liberális küldöttei voltak, hanem az új hatalom forradalmi szocialista jellegétől, a munkások túlsúlyától megrettent polgári radikálisok is. Végeredményben a Kommünben 31 hely megüresedett. Április 16-án, a Versailles ellen folytatott fegyveres harc kellős közepén, pótválasztásokat tartottak; a Kommünbe 17 új tag került be, túlnyomórészt a munkásosztály képviselői.

„Csak a munkások maradtak mindvégig hívek a Kommünhöz... Csak a francia proletárok támogatták *saját* kormányukat, nem ismerve félelmet és fáradságot, csak ők küzdöttek és haltak meg érte, a munkásosztály felszabadítása ügyéért, az összes dolgozók szebb jövendőjéért."[1]

A Kommün halhatatlan ügyéért a párizsi proletárok oldalán hősiesen harcoltak lengyel, orosz, olasz, magyar és belga forradalmárok is. Széles körben ismertté vált Jelizaveta Dmitrijeva (Tuma-

[1] Lenin: A Kommün emlékére. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 123. old.

A Párizsi Kommün vezetőinek csoportképe

Balról jobbra és felülről lefelé haladva: M. Joly, G. Maroteau, L. Pindy, R. Urbain, Ch. Quentin, N. Gaillard, S. Déreur, A. Dupont, L. Chalain, J. Miot, J. Dąbrowski, Gromier, G. Lefrançais, G. Da Costa, E. Pottier, A. Arnould, E. Razoua, A. Assi, F. Pyat, Ch. Delescluze, J. Vallès, P. Grousset, G. Cluseret, G. Courbet, N. La Cécilia, G. Flourens, F. Gambon, P. Vésinier, E. Mégy, R. Rigault, J. Johannard, F. E. Cournet, J. B. Millière, A. Vermorel

Metszet. 1871

novszkaja) neve, aki Marx személyes ismerőse volt, és kapcsolatot tartott fenn az Internacionálé Főtanácsával. Rajta kívül a kommünárok harcaiban részt vett még egy orosz szocialista nő, az Internacionálé orosz szekciójának tagja, Anna Vasziljevna Korvin-Krukovszkaja (Jaclard francia szocialista kommünár felesége), akit a XVII. kerületi ébetségi bizottság tagjává választottak. A Kommün híve volt az akkoriban Párizsban élő orosz forradalmár narodnyik, Pjotr Lavrov is.

Jaroslaw Dąbrowski és Waleri Wróblewski lengyel forradalmárok, az 1863. évi felkelés résztvevői, a Kommün odaadó és tehetséges katonai vezetői voltak. Dąbrowski — a Kommün három hadseregének egyike az ő parancsnoksága alatt harcolt — a Versailles elleni aktív támadó hadműveletek mellett szállt síkra. Kiemelkedő katonai képességekről tett tanúságot Wróblewski is, aki a Kommün másik hadseregének parancsnoka volt. A kommünárok oldalán harcoló lengyelek közül kitűntek bátorságukkal az Okolowicz-fivérek és egy bátor leány, Anna Pustowójtowa, aki az utolsó napok utcai harcaiban esett el. A Párizsban élő és a Kommünhöz csatlakozó belga forradalmárok önkéntes „belga légiót" alakítottak.

A POLITIKAI IRÁNYZATOK HARCA A KOMMÜNBEN

A Kommün tevékenysége a különböző politikai irányzatok harca közepette folyt. Április végére a Kommünben két csoportosulás alakult ki: a „többség" és a „kisebbség". A „többség" az ún. „új jakobinusokból", a blanquistákból és néhány más csoport képviselőiből állott. A „kisebbséget" a proudhonisták és a hozzájuk közel álló kispolgári szocialisták alkották; a „kisebbséghez" csatlakozott a blanquista Tridon is. Az Internacionálénak mintegy 40 tagja vett részt a Kommünben; ezek részben a „többséghez", részben a „kisebbséghez" tartoztak. A két csoportosulás összeütközései főleg abból eredtek, hogy különbözőképpen értelmezték az 1871. évi forradalom feladatait és a Kommün kormánya által követendő taktikát. A „többség" nem látott alapvető különbséget az 1789—1794-es polgári forradalom és az 1871-es proletárforradalom között; ez utóbbit tévesen csak az előbbi folytatásának tekintette. Következésképpen a „többség" sok tagja nem tulajdonított kellő fontosságot a társadalmi reformoknak. E csoport tagjai viszont világosabban látták, hogy központosított hatalmat kell létrehozni, és kemény kézzel leszámolni a forradalom ellenségeivel. A „kisebbség" nagy figyelmet fordított a társadalmi-gazdasági intézkedésekre, habár végrehajtásukban gyakran nem tanúsított kellő határozottságot. A „kisebbség" ellenezte a Kommün ellenségeivel szembeni kemény fellépést, helytelenítette a polgári lapok betiltását stb. Különbözőképpen értelmezte a két áramlat a Kommünnek mint hatalmi szervnek a jellegét: a „kisebbség" azon a véleményen volt, hogy a Kommün csupán Párizs városának hatalmi szerve, míg a „többség" egész Franciaország kormányának tekintette. Mindkét irányzat követett el hibákat. A francia proletariátusnak akkor még nem volt következetes forradalmi pártja, s ez a körülmény végzetes hatással volt az 1871. évi forradalom alakulására és végső kimenetelére.

A Kommün tagjainak elvi és taktikai nézeteltérései már az első üléseken felszínre kerültek. A továbbiakban a küzdelem egyre élesebbé vált. Különösen heves összecsapásokra került sor az április 28-i, 30-i és a május 1-i ülésen, melyeken a teljhatalommal felruházott Közjóléti Bizottság létrehozását vitatták meg. A „kisebbség" hevesen tiltakozott a tervezett rendelet ellen; képviselői kijelentették, hogy ilyen hatalmi szerv felállítása a március 18-i forradalom demokratikus elveinek megsértése lenne. Május 16-án az ellenzéki frakció kiáltványt tett közzé, amelyben tiltakozott a Közjóléti Bizottság politikája ellen, és bejelentette, hogy többé nem vesz részt a Kommün ülésein. Erre néhány újság követelni kezdte a „kisebbség" tagjainak letartóztatását és bíróság elé állítását, „árulóknak" és „dezertőröknek" nevezve őket. A Kommün ügyésze, a blanquista Rigault már el is készítette a letartóztatási parancsot az ellenzéki képviselők ellen, de május 17-én sok „kisebbségi" megjelent a Kommün ülésén, és ez elvette az összeütközés élét. A szakadás meg-

A III. kerületi Kommün Klub ülése a St. Michel-templomban
Metszet, 1871

akadályozásában nagy szerepet játszott az Internacionálé párizsi szekcióinak föderáció-tanácsa. Felhívást intézett a Kommün tagjaihoz, hogy „minden erejüket vessék latba a Kommün egységének megőrzésére, amely olyannyira szükséges a versailles-i kormány elleni sikeres harchoz". A Párizsba betört versailles-i csapatok elleni közös harc ismét közelebb hozta egymáshoz a Kommün két csoportjának tagjait.

FORRADALMI TÖMEGSZERVEZETEK A KOMMÜN IDEJÉN

A Kommün a munkásosztály forradalmi tömegszervezeteire, különösen a politikai klubokra támaszkodott. Ezek iskolákban, kerületi elöljáróságokon, templomokban tartották üléseiket. Az 1871-ben működő párizsi politikai klubok közül a III. kerületi Kommün Klub (Club de la Commune) volt a legnagyobb, saját lapot is adott ki. Ülésein több ezren vettek részt. „Győzni vagy meghalni!" — ez volt a jelszava. A klubok megvitatták a védelem kérdéseit, a Kommün szociálpolitikájának és gazdaságpolitikájának kérdéseit, bírálták egyes melléfogásait és hibáit, határozott intézkedéseket követeltek.

A klubok mellett aktív szerepet játszottak az Internacionálé szekciói (számuk mintegy 30 volt). Számos rendeletének és határozatának végrehajtásában a Kommün a szakszervezetekre, a szövetkezetekre és más munkásszervezetekre támaszkodott. A társadalmi-politikai életbe tevékenyen bekapcsolódtak az éberségi bizottságok, amelyek még 1870 szeptemberében Párizs mind a húsz kerületében megalakultak, továbbá a légiótanácsok, amelyek a nemzeti gárda zászlóaljainak választott küldötteiből álltak.

A Kommün alatt működő nőszervezetek közül a „Nőszövetség Párizs védelmére és a sebesültek gondozására" volt a legnagyobb. E munkásnőkből álló szervezet élén központi bizottság állt, amelyet Nathalie Le Mel szocialista munkásnő vezetett. A központi bizottság tagja volt Jelizaveta Dmitrijeva is.

A KOMMÜN: ÚJ TÍPUSÚ ÁLLAM

A Kommün, a polgári forradalmaktól eltérően — amelyek érintetlenül hagyták a régi rendőri-bürokratikus államapparátust — hozzákezdett a burzsoá államgépezet összezúzásához, új, valóban demokratikus hatalmi szervezettel való felváltásához.

A Kommün első rendeletével (március 29) megszüntette az újoncozáson alapuló állandó hadsereget, s helyébe a felfegyverzett munkásokból és más demokratikus elemekből toborzott nemzeti gárdát állította. A rendőrséget, amely a burzsoá államban a dolgozók elnyomásának egyik legfontosabb eszköze volt, a nemzeti gárda tartalékzászlóaljai váltották fel. Jogilag rögzítették azt az elvet, hogy valamennyi állami tisztségviselő — köztük a Kommün tagjai is — választható, felelősségre vonható és visszahívható (április 2-i rendelet). A legmagasabb rangú hivatalnokok fizetése sem haladhatta meg a szakmunkások bérét (április 2-i rendelet). A Kommün ezzel az intézkedéssel fel akarta számolni a kiváltságos hivatalnokkasztot. Az alacsony jövedelmű tisztviselők fizetését felemelték. Mint Lenin megállapította, „a proletariátus, miután magához ragadta a hatalmat, minden különösebb bonyolult törvényhozás nélkül, egyszerűen, gyakorlatilag megvalósította a társadalmi rend demokratizálását..."[2]

A Kommün, miután szétzúzta a burzsoá állam rendőri-bürokratikus apparátusát, elvetette a burzsoá parlamentarizmust is; magában egyesítette a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. A Kommün ülésein elfogadott rendeleteket olyan szervek és intézmények hajtották végre, amelyek a Kommün által létrehozott kilenc bizottság — hadügyi, pénzügyi, igazságügyi, belügyi és közbiztonsági, külügyi, munka- és kereskedelemügyi, közszolgáltatási (posta, távíró, közlekedés stb.), közoktatási, közélelmezési — valamelyikének irányítása alatt működtek. A Kommün legfőbb szerve a Végrehajtó Bizottság volt, amely (április 20-tól kezdve) a kilenc szakbizottság vezetőiből (delegátusaiból) állt. Május 1-én, a fronthelyzet súlyosbodása miatt, a Végrehajtó Bizottságot a Kommün öt, rendkívüli hatalommal felruházott tagjából álló Közjóléti Bizottság váltotta fel. Mind a húsz kerület élén municipális bizottság (másnéven kerületi elöljáróság) állt, amelyeket a kerületben megválasztott kommün-tagok vezettek.

A párizsi munkásosztály soraiból sok tehetséges szervező és államférfi került ki. Rendkívül nehéz körülmények között, a magas- és középrangú hivatalnokok szabotázsa ellenére megindították a munkát számos kormányhivatalban és városi intézményben, amelyeket a Kommün szervezett újjá a burzsoá államtól elvileg különböző feladatainak és céljainak megfelelően. Albert Theisz, a Kommün tagja, az Internacionálé párizsi szekcióinak egyik vezetője, kiváló szervezőnek bizonyult a párizsi postahivatal vezetői posztján. Nagy bátorsággal és kezdeményezőkészséggel tevékenykedett a szocialista nyomdász, Jean Allemane: vezetése alatt az V. kerületben szigorú rendszabályokat foganatosítottak a Kommünnel szemben álló elemek, köztük papok ellen. Jó adminisztrátornak bizonyultak Combault és Faillet, az Internacionálé tagjai, akiket a Kommün a közvetett adók hivatalának élére állított, s a szintén az Internacionáléhoz tartozó bronzműves, Camélinat, akit a pénzverde igazgatójává neveztek ki (1932-ben a Francia Kommunista Párt tagjaként halt meg).

[2] Lenin: A Kommün tanulságai. Lásd *Lenin Művei*. 13. köt. Szikra 1954. 493. old.

A Kommün gazdaság- és szociálpolitikáját az a törekvés hatotta át, hogy megjavítsa a lakosság széles rétegeinek helyzetét, és gazdaságilag felszabadítsa a dolgozókat. A Kommün számos rendelete világosan szocialista tendenciákat mutat.

A Kommün azokat a gyárakat és műhelyeket, amelyek tulajdonosai a március 18-i felkelés után elmenekültek Párizsból, a munkások termelőszövetkezeteinek adta át (április 16-i rendelet). A tőkés tulajdon kisajátítása útján megtett első lépés még meglehetősen bátortalan volt: a rendelet pénzbeli kártalanítást írt elő a Párizsba visszatérő tulajdonosok részére. Valamivel később (a Kommün május 4-i ülésén) felmerült olyan javaslat is, hogy a rendelet hatályát terjesszék ki valamennyi nagyvállalatra, de ezt nem fogadták el. Nagy elvi jelentősége volt annak, hogy egyes nagyüzemekben a termelést állami és munkásellenőrzés alá helyezték, például a louvre-i fegyvergyártó műhelyekben, ahol az igazgató mellett a munkások és az alkalmazottak választott képviselőkből álló tanácsot létesítettek. A Kommün megtiltotta, hogy jogtalan pénzbírságokkal és önkényes levonásokkal rövidítsék meg a munkások és alkalmazottak bérét (április 27-i rendelet), megszüntette a pékségekben az éjszakai munkát (április 20-i rendelet), gyakorlati intézkedéseket tett a munkanélküliek ellátására, munkabérminimumot állapított meg a Kommün megrendelésein foglalkoztatott munkások és munkásnők számára (május 13-i rendelet).

A Kommün az üresen álló lakásokat elkobozta, és a tüzérségi tűznek kitett városszéli munkásnegyedek lakóit költöztette be ezekbe (április 25-i rendelet). A zálogházakból a szegénynép által zálogba tett tárgyakat (kb. 800 000 darabot), amennyiben az értük felvett összeg nem haladta meg a 20 frankot, ingyen visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak (május 6-i rendelet). Nagy könnyebbséget jelentett a dolgozó tömegek számára, hogy 1870 októberétől kezdődően kilenchavi haladékot adtak a lakbérfizetésre (március 29-i rendelet). A kisvállalkozók és kiskereskedők érdekében a Kommün háromévi kamatmentes részletfizetési haladékot adott mindennemű adóskötelezvény kiegyenlítésére, és az ilyen kötelezvények értelmében járó fizetségek elmulasztásáért indított bírósági eljárásokat felfüggesztette (április 17-i rendelet).

A Kommün számos közoktatási és kulturális reformot hozott. Április 3-i rendeletével szétválasztotta az egyházat és az államot; harcot indított a katolikus papság befolyása ellen az iskolákban, és a szerzeteseket világi tanítókkal kezdte felváltani. Felemelték a tanítók fizetését, bevezették az ingyenes és kötelező elemi iskolai oktatást, létrehozták az első franciaországi szakiskolát. A Kommün felvetette a „sokoldalú képzés" elvét, amelynek lényege az volt, hogy a tudományok alapjainak megtanítását össze kell kapcsolni valamilyen szakma elsajátításával. Megkezdték a múzeumok és a könyvtárak átszervezését; a május 20-i rendelettel a színházakat kivették a magán-

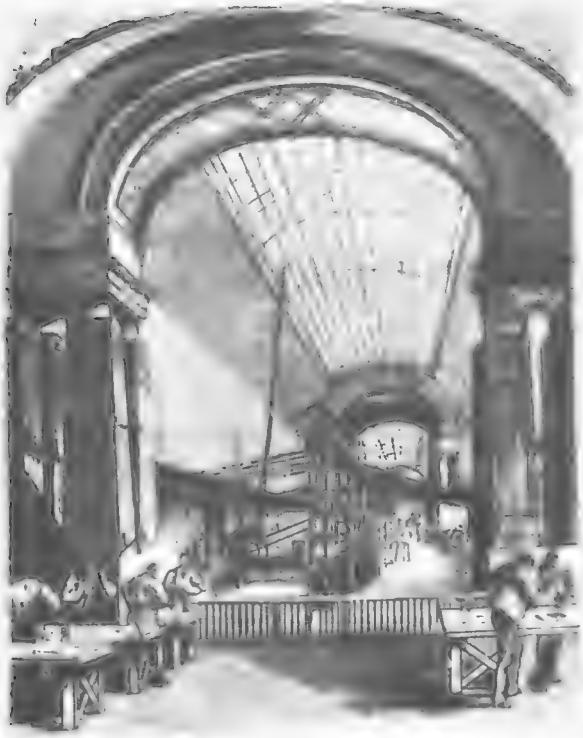

A louvre-i fegyverműhelyek
Metszet. 1871

A párizsi II. kerületi kommün közigazgatási bizottságának felhívása a világi iskolák ügyében
Röplap. 1871

vállalkozók kezéből, és a színészek, színházi alkalmazottak és munkások kollektíváinak adták át.

Louise Michel, a Kommün hős harcosa, visszaemlékezéseiben ezt írta: „Az emberek egyszerre mindent át akartak fogni: a művészeteket, a tudományokat, az irodalmat, a felfedezéseket... Pezsgett az élet. Mindenki sietve menekült a régi világtól."

A tervezett reformok nagy részét a Kommünnek nem sikerült megvalósítania. De abban, amit tett, vezetői jelentős részének hibás elméletei és eszmei tévedései ellenére is világosan érvényre jutott a munkásosztály ösztönös forradalmisága.

A Kommün számos súlyos hibát is elkövetett, amelyek siettették bukását. Az egyik legnagyobb hiba az volt, hogy nem kobozta el a Francia Bankban őrzött mintegy hárommilliárd franknyi készpénzt és egyéb értékeket. A bankhoz kinevezett delegátus (biztos), a proudhonista Beslay, határozottan ellenzett minden erőszakos lépést a burzsoá tulajdonnal szemben. Beslayt más proudhonisták — a pénzügyi bizottság tagjai — is támogatták. A Francia Bank vagyonát, amelyre oly nagy szüksége lett volna a forradalomnak, a bank vidéki fiókjai révén bőségesen felhasználta a versailles-i ellenforradalom.

Súlyos hiba volt az is, hogy a Kommün vezetői, mivel nem ismerték fel e feladat fontosságát, nem harcoltak könyörtelenül a forradalom ellenségei, az ellenforradalmi sajtóagitáció, a kémkedés és diverzió ellen. A Kommün mintegy 30 reakciós lapot betiltott, nyomdáikat azonban nem zárta be, úgyhogy néhányuk más elnevezés alatt továbbra is megjelent. A versailles-iak fogságába került kommünárok tömeges agyonlövetésének megakadályozása végett április 5-én elrendelték túszok szedését, s ennek alapján több mint 200 reakciót tartóztattak le. De a polgárháború körülményei között ezek az intézkedések elégtelenek voltak.

A Kommün csak erőtlen kísérleteket tett arra, hogy kapcsolatot teremtsen a parasztsággal. Vezetőinek többsége lebecsülte a parasztság szerepét a forradalomban, nem értette meg, hogy a parasztság szövetsége nélkül a proletariátus nem tarthatja meg a kivívott hatalmat.

A parasztsággal való kapcsolat fenntartása a forradalmi Párizs számára egyébként is roppant nehézségekbe ütközött. A versailles-iak ostromzár alá vették Párizst, hogy megakadályozzák az érintkezést a Kommün és a vidék között. A Thiers-kormány és vidéki ágensei minden eszközzel igyekeztek befeketíteni a kommünárokat a parasztok előtt. Csak néhány mezőgazdasági vidéken fordult elő, hogy a parasztok vörös zászlókkal tüntettek a párizsi kommünárokkal való szolidaritás jeléül. A Kommün a forradalmi Párizs és a falusi dolgozó tömegek közötti kapcsolat megteremtése végett 100 000 példányban röplapot adott ki falusi terjesztésre. A felhívás, amelyet április elején az André Léo írói álnevet használó Léodile Champseix szocialista írónő készített, élénk színekkel ecsetelte a dolgozó parasztság súlyos helyzetét, és ismertette a Kommün által tervbe vett társadalmi-

gazdasági reformok programját (a kisbirtokosok adóterhének csökkentése, a szegény rétegek adómentessége, a falusi közigazgatás választhatósága stb.). A felhívás a következő sorokkal zárult: „Párizs azt akarja, hogy a föld a paraszté legyen, a szerszám a munkásé, s mindenkinek legyen munkája... A föld terméke azé legyen, aki a földet megműveli."

A KOMMÜN NEMZETKÖZI HELYZETE

A Kommün, „a francia társadalom valamennyi egészséges elemének igazi képviselője"[3] nemzetközi szempontból is óriási jelentőséggel bírt.

Békeszeretetének, a militarizmussal, az uralkodó osztályok hódító külpolitikájával szembeni ellenszenvének kifejezéseképpen a Kommün ledöntötte az I. Napóleon győzelmeinek emlékére emelt Vendôme-oszlopot, s a teret Place Internacionale-nak nevezte el.

A Párizsi Kommün igyekezett normális kapcsolatokat létesíteni más államokkal. Ezért a külügyi delegátus (biztos), Pascale Grousset, április 5-én hivatalos jegyzéket juttatott el a külföldi hatalmak diplomáciai képviselőihez a Párizsi Kommün megalakulásáról azzal, hogy jószomszédi viszonyt kíván fenntartani valamennyi állammal. A jegyzék átvételét a diplomaták többsége megtagadta. Csaknem valamennyiük Versailles-ba költözött, és a Kommünnel szemben ellenséges álláspontra helyezkedett.

A Párizsi Kommün leverésében nagy részük volt a német militaristáknak, akik tevékenyen támogatták a versailles-i kormányt. Bismarck, miután hírül vette a március 18-i eseményeket, felajánlotta a Thiers-kormánynak a német megszálló csapatok közvetlen támogatását a párizsi forradalom leverésére. A porosz junkerek és a német burzsoázia féltek, hogy a párizsi események forradalmasítani fogják a német munkásmozgalmat. A Német Birodalom uralkodó körei attól is tartottak, hogy Párizs új kormánya nem fogadja el az 1871 februári előzetes békefeltételeket, és felújítja a háborút Németország ellen.

A nemzeti gárda központi bizottsága már március 22-én írásban biztosította a Párizs környékén állomásozó 3. német hadtest parancsnokságát, hogy a március 18-i forradalom „egyáltalán nem irányul a német csapatok ellen", és hogy a kommünárok nem törekszenek a nemzetgyűlés által elfogadott előzetes békefeltételek revideálására. A Kommün, hogy a forradalmi Párizst egy esetleges német intervenció ellen biztosítsa, kijelentette, hogy kész 500 millió frankot kifizetni a hadisarc első törlesztéseként, de azt követelte, hogy a német kormány őrizze meg semlegességét a Versailles és Párizs közötti harcban.

A tárgyalás, amelyet Cluseret, a Kommün hadbiztosa (delegátusa) április 26-án ebben az ügyben von Holstein német diplomatával folytatott, nem vezetett eredményre. Bismarck célja e tárgyalással főként az volt, hogy nyomást gyakoroljon Thiers-re, és meggyorsítsa a végleges békeszerződés aláírását a Franciaországra kényszerített súlyos felté-

A versailles-i kormány külügyminisztere, Jules Favre, segítségért rimánkodik I. Vilmoshoz
G. Pilotell karikatúrája

[3] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 521. old.

telek alapján. 1871. május 10-én Frankfurt am Mainban aláírták a békeszerződést, ettől fogva a német megszállók még szorosabban együttműködtek a versailles-i ellenforradalmárokkal a párizsi kommünárok ellen. A francia nagyburzsoázia elárulta Franciaország nemzeti érdekeit, alkura lépett a német megszállókkal saját népe ellen.

A Párizsi Kommünnel szemben ellenséges álláspontra helyezkedtek a többi hatalmak uralkodó körei is. A cári Oroszország kormánya közreműködött a Kommün és az Internacionálé tagjai rendőri megfigyelésének megszervezésében. Az Egyesült Államok követe, Washburne, Párizsban maradt. A Kommün vezetőinek képmutatóan kijelentette, hogy rokonszenvezik politikai programjukkal, Washingtonba küldött jelentéseiben viszont nyíltan kifejezésre juttatta, hogy élesen elítéli a Kommünt és tevékenységét. A Kommün legkritikusabb napjaiban félrevezette a kommünárokat: elhitette velük, hogy közbenjárására a német megszálló hatóságok beleegyeztek abba, hogy a kommünárok egységeit átengedjék a német vonalakon. A kommünárok egyes csoportjai hitelt adtak e hazug ígéreteknek, megindultak a német előőrsök felé, de ott legnagyobb részüket elfogták és kiadták a versailles-iaknak. Az Internacionálé Főtanácsa Marx által fogalmazott külön üzenetben leplezte le az amerikai követ hitszegő magatartását.

A Kommün körül szorosra zárult a nemzetközi reakció blokádja.

A NEMZETKÖZI PROLETARIÁTUS SZOLIDARITÁSA A PÁRIZSI KOMMÜNÁROKKAL

A március 18-i forradalom és a Párizsi Kommün kikiáltása a világ dolgozóinak szolidaritását váltotta ki. Az Internacionálé Főtanácsa, továbbá a Németországban, Angliában, Belgiumban, Svájcban, az Egyesült Államokban és több más államban működő szekciói együttérzésükről biztosították a Párizsi Kommünt, és kijelentették, hogy győzelme az egész nemzetközi proletariátus érdeke. 1870 szeptemberében (a Főtanácsnak a francia—porosz háborúról szóló üzenetében) Marx óvta a francia munkásokat és vezetőiket az elhamarkodott fellépéstől, ami — hangsúlyozta — „kétségbeesett őrültség" lenne. 1871 márciusában azonban, midőn a párizsi proletariátus felkelése már kész tény volt, Marx lelkesen támogatására kelt. Kugelmann német szocialistához intézett április 12-i levelében elragadtatással írt a kommünárokról, ezekről az „eget ostromló" emberekről: „Micsoda rugalmasság, mennyi történelmi kezdeményező erő, mennyi áldozatkészség van ezekben a párizsiakban! — állapította meg. — ... Ilyen nagyságra nincs példa a történelemben!"[4] Marx rámutatott a Kommün vezetői által elkövetett hibákra, egyben azonban hangsúlyozta a Kommün óriási történelmi jelentőségét: „...akárhogyan van is, ez a mostani párizsi felkelés — ha leverik is a régi társadalom farkasai, disznai és aljas kutyái — pártunk legdicsőbb tette a párizsi júniusi felkelés óta".[5] Kugelmannhoz írt másik levelében Marx megállapította: „A munkásosztály harca a tőkésosztállyal és annak államával a párizsi küzdelem által új szakaszba lépett. Akárhogyan végződik is a dolog közvetlenül, új, világtörténelmi fontosságú kiindulópontot nyertünk."[6]

Marx leveleiben és megbízható emberek útján küldött szóbeli üzeneteiben tanácsokkal és útmutatásokkal látta el a Kommün vezetőit, válaszolt kérdéseikre, feltárta hibáikat. Többször óvta, figyelmeztette őket. Frankelhez és Varlinhez írt május 13-i levelében fontos részleteket közölt Bismarcknak Thiers-rel és Favre-ral a Kommün ellen kötött megállapodásáról, és figyelmeztette a kommünárokat, hogy a német kormány immár „minden lehetséges könnyítést meg fog adni a versailles-iaknak, hogy Párizs bevételét meggyorsítsa". „Nekem úgy tűnik — mutatott rá ugyan-

[4] Marx — L. Kugelmannhoz. 1871. április 12. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 308—309. old.
[5] Ugyanott. 309. old.
[6] Marx — L. Kugelmannhoz. 1871. április 17. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 310—311. old.

ebben a levélben Marx —, hogy a Kommün szerfölött sok időt veszteget el csekélységekkel és személyes perpatvarral. Látszik, hogy a munkásokén kívül itt még más befolyások is érvényesülnek. Mindez nem ártana, ha elég idejük lenne, hogy az elvesztett időt pótolják."[7] A Főtanács megbélyegezte Tolain francia szocialista áruló magatartását — ez átállt a versailles-iak oldalára —, és jóváhagyta a párizsi föderáció-tanács határozatát Tolain-nek az Internacionáléból való kizárásáról.

A Főtanács, Marx kezdeményezésére, levelező titkárai útján több száz levelet küldött szét azokba az országokba, ahol az Internacionálának szekciói működtek; ezek a Marx tollából származó levelek megmagyarázták a Párizsban zajló forradalom valódi tartalmát. 1871 márciusi, áprilisi és májusi ülésein a Főtanács ismételten megtárgyalta a párizsi helyzetet, megjelölte a kommünároknak nyújtandó segítség módozatait.

Lenin találó kifejezésével élve, Marx a londoni száműzetésben „mint *részvevője*... a tömegharcnak", „a rá jellemző egész hévvel és szenvedéllyel" élte át a Kommün eseményeit.[8]

Igazi internacionalista magatartást tanúsított a Kommün idején a német proletariátus leghaladóbb része. Vezetői, August Bebel és Wilhelm Liebknecht, a Reichstag szónoki emelvényén és a német szociáldemokrata párt központi lapjában, a „Volksstaat"-ban („Népállam") nyíltan hirdették szolidaritásukat a Párizsi Kommünnel, hangsúlyozták a Kommün harcának óriási jelentőségét a nemzetközi proletariátus felszabadító mozgalma szempontjából, leleplezték a német uralkodó osztályok agresszív politikáját, a versailles-i ellenforradalommal kötött megegyezésüket. 1871 márciusában, áprilisában és májusában Berlinben, Hamburgban, Drezdában, Chemnitzben, Hannoverben, Münchenben és Németország sok más városában a munkások gyűléseken fejezték ki szolidaritásukat a kommünárokkal. Nemcsak Németországban, hanem egész Európában nagy hatást keltett Bebel 1871. május 25-i bátor hangú parlamenti beszéde, amelyben meggyőződéssel hirdette, hogy a párizsi kommünárok jelszavai a közeljövőben az egész európai proletariátus harci kiáltásává válnak.

Az Internacionálé orosz szekciójának tagjai mint a „proletárok köztársaságát" üdvözölték a Párizsi Kommünt. Hriszto Botev bolgár szocialista elragadtatással emlékezett meg a kommünárok hősi harcáról. A szerb forradalmi demokrata Svetozar Marković számos kitűnő cikket szentelt a Kommün ügyének. A londoni Hyde Parkban április 16-án tartott népgyűlés részvevői üdvözlő üzenetet küldtek a Kommünnek. Rokonszenvvel kísérte a kommünárok harcát Garibaldi, a nagy olasz demokrata forradalmár, akit távollétében a párizsi nemzeti gárda parancsnokává választottak. Beesly, a híres angol publicista és tudós, a Kommün ügyét védelmezve, a „Beehive" („Kaptár") című lapban a következőket írta: „A világ munkásai büszkék lehetnek azokra a ragyogó erényekre, amelyekről párizsi testvéreik tanúságot tettek: bátorságuk, türelmük, rendszeretetük, fegyelmük, edzettségük, eszük valóban csodálatos." Egy másik haladó angol publicista, F. Harrison, cikket írt, amelyben megjósolta, hogy „a Kommün elvei bejárják majd egész Európát, s végül is alapjaiban átalakítják az egész társadalmat". Linton radikális amerikai publicista, a reakciós sajtó Kommünellenes rágalmait visszautasítva ezt írta: „A munkásosztály felkelése volt a sok esztendős arcátlan hatalombitorlás ellen."

Oroszországban ekkor a munkásosztálynak még nem volt önálló politikai mozgalma. Ezért a rokonszenv elsősorban az orosz forradalmi demokrata értelmiség köréből áradt a Kommün felé. Nyikolaj Goncsarov forradalmár diák „Akasztófa" címmel röplapokat készített, amelyekben „minden tisztességes embert" felszólított, hogy támogassa a Kommünt, és rámutatott a Kommün

[7] Marx — Frankel Leóhoz és L. E. Varlinhoz. 1871. május 13. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 312., 311. old.

[8] Lenin: Előszó Marx L. Kugelmannhoz intézett leveleihez. Lásd *Lenin* Művei. 12. köt. Szikra 1954. 99. old.

világraszóló jelentőségére. N. A. Nyekraszov a Kommün hőseinek szentelte megindító költeményét: „Elnémultak a becsületesek, a hősiesen elesettek..." Gleb Uszpenszkij „A beteg lelkiismeret" című novellájában heves indulattal bélyegezte meg a Kommün hóhérait.

A KOMMÜNÁROK ÉS A VERSAILLES-IAK FEGYVERES HARCA

A Kommün békés működésének időszaka nagyon rövid ideig tartott. A versailles-i csapatok már április 2-án megtámadták a kommünárok Párizs körüli előretolt állásait. A támadás váratlanul érte a Kommünt, mivel tagjai körében az a meggyőződés uralkodott, hogy a polgárháború elkerülhető.

A versailles-iak támadása óriási felháborodást keltett Párizsban. Április 3-án a nemzeti gárda egységei három oszlopban Versailles ellen indultak. A hadjáratot azonban nem készítették elő kellőképpen. Sok harcosnak nem volt fegyvere, kevés ágyút vittek magukkal, feltételezték, hogy a versailles-iak katonái nem fejtenek ki jelentékenyebb ellenállást. Számításuk azonban nem igazolódott be. Az egyik menetoszlopot gyilkos tűz fogadta a Mont-Valérien-erődből. A másik menetoszlop megközelítette Versailles-t, de — súlyos veszteségeket szenvedve — rövidesen visszavonult. Április 4-én a többi kommünár-osztag előnyomulása is elakadt. E kudarc után a Kommün Cluseret vezette hadügyi bizottsága áttért a passzív védelem taktikájára.

Április elején átszervezték a nemzeti gárdát. Nagyszámú önkéntes egységet alakítottak (Párizs Bosszúállói, Flourens Bosszúállói, A Forradalom Szabad Lövészei stb.). De a Kommün parancsnoksága a rendelkezésére álló jelentős katonai tartalékokat, különösen a tüzérséget, távolról sem használta fel kielégítően. Túlságosan sok volt a katonai szerv, s ezek gyakran egymást zavarták. A fegyelem megszilárdítására létesített hadbíróságok erélytelenül működtek. Hátrányos következményekkel járt a katonai szakértők hiánya; nagyon kevés hivatásos tiszt állt át a Kommün oldalára. A tisztek között egyesek Versailles titkos támogatói voltak, tevékenységükkel aláaknázták a Kommün fegyveres erőinek harckészségét.

A kedvezőtlen körülmények ellenére a „fédéré"-k (így nevezték a nemzeti gárdistákat) hősiesen küzdöttek. Különösen kitűntek bátorságukkal a Porte-Maillot tüzérei, a Porte-Ternes harcosai és az Issy-erőd védői. Nem maradtak el a nők a férfiaktól, a gyermekek a felnőttektől. Még a Kommün ellenségei is kénytelenek voltak elismerni, hogy a versailles-iaknak bátor ellenféllel van dolguk.

Harc a Porte-Maillot-nál
Metszet. 1871

Április 6-án a versailles-i hadsereg főparancsnokává Mac-Mahon marsallt nevezték ki, a tartalék hadtest élére Vinoy tábornokot állították. Április 9-én nyitottak a versailles-iak első ízben tüzérségi tüzet Párizsra, s az ágyútüzet — az április 25-i egynapos fegyverszünet kivételével — a harcok befejeztéig nem is szakították meg.

Április utolsó napjaiban a mérleg már határozottan a versailles-i hadsereg oldalára billent.

A PÁRIZSI KOMMÜN (1871. III. 18 – V. 28.)

a) MARCIUS 18 – MÁJUS 20.

St. Denis
A párizsi munkásfelkelők és a kormánycsapatok első összeütközése (március 18.)
Hôtel de Ville
A Kommün kikiáltásának helye (március 28.)
Valérien-erőd
Issy-erőd
Versailles
Mont Valérien-erőd

A kommunárok csapatainak elhelyezkedése április 2. előtt
A kommunárok hadoszlopainak támadása
Versailles ellen április 3-4-én
A versailles-iak támadása április – májusban

b) MÁJUS 21–28.
(A „MÁJUSI VÉRENGZÉS HETE")

Romainville-erőd
Noisy-erőd
Rosny-erőd
Nogent-erőd
Vincennes-erőd
Vincennes
XX. kerületi polgármesteri hivatal
Père Lachaise-temető
Montrouge
Bicêtre-erőd
Châtillon
Moulin Saquet

A kommunárok védelmi vonala május 21. előtt
A versailles-i csapatok frontvonala május 21. előtt
A versailles-i tüzérség összpontosítási körzetei
A versailles-iak betörése május 21-én és 22-én
Azok a helyek, ahol a versailles-i csapatokat átengedték a német vonalakon

A versailles-iak által elfoglalt párizsi városnegyedek

A Kommün üléseinek helye május 24-ig
A Kommün üléseinek helye május 24-től

A kommunárok tömeges kivégzésének helyei
A kommunárok fontosabb barikádjai
Az utolsó barikád a Ramponneau utcában

A térképen számmal jelölve:

1 Porte de Neuilly
2 Barrière des Ternes
3 Barrière Maillot
4 Place de l'Étoile
5 Porte d'Auteuil
6 Mars-mező
7 Porte de St. Cloud
8 Porte de Sèvres
9 Porte de Versailles
10 Place Vendôme
11 Place du Château d'Eau
12 Porte du Pré St. Gervaise
13 Place de la Bastille
14 Place du Trône
15 Place de Jeanne d'Arc
16 XIX. kerületi polgármesteri hivatal

1,5 0 1,5 3 4,5 km

c) FORRADALMI MOZGALMAK FRANCIAORSZÁGBAN A KOMMÜN IDEJÉN

Roubaix
Anzin
Cherbourg
CSATORNA-SZIGETEK (brit)
Nemours
Château-Landon

A németek által megszállt területek
A Párizsi Kommün
Lyon Városok, amelyekben kikiáltották a kommünt
Mons Városok és körzetek, amelyek lakossága támogatta a Párizsi Kommünt

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

Mintegy 100 000 katonájukkal szemben a Kommün csapataiban csupán 35—40 000-en (más források szerint 60 000-en) harcoltak. A versailles-iak, a gárdisták szívós ellenállását leküzdve, minden frontszakaszon előrenyomultak. Április 30-án a déli fronton a kommünárok feladták az Issy-erődöt, de néhány óra múltán visszafoglalták. A fronthelyzet általános rosszabbodásával nőtt az elégedetlenség Cluseret hadbiztos taktikájával szemben. Leváltották és letartóztatták (később a Kommün elítélte, de aztán felmentette). Helyét egy fiatal hivatásos tiszt, Rossel hadmérnök-ezredes, az addigi vezérkari főnök foglalta el.

Rossel a fegyelem megszilárdítását célzó rendkívül határozott intézkedésekkel kezdte működését. De a nemzeti gárda átszervezésére vonatkozó tervét — a légiókat laktanyarenden alapuló ezredekkel kívánta felváltani — a központi bizottság heves ellenzéssel fogadta; tagjai azzal gyanúsították Rosselt, hogy személyi diktatúrára tör. Ezalatt a fronthelyzet egyre romlott. Május 9-én a versailles-iak — több száz ágyúból ontott pusztító pergőtűz után — elfoglalták az Issy-erődöt.

E fontos támaszpont elveszte nagy izgalmat keltett Párizsban. Rossel nyilatkozatot tett közzé a lapokban, amelyben felfedte a Kommün gyengéit, megvádolta a nemzeti gárda központi bizottságának tagjait, hogy meghiúsítják a védelem megerősítését célzó intézkedéseket, és kérte, mentsék fel hadbiztosi tisztsége alól. A nyilatkozat közzététele nagy kárt okozott a Kommünnek: feltárta katonai apparátusának gyengeségét az ellenség előtt. A Kommün parancsára Rosselt letartóztatták és a városházára vitték, de rövidesen megszökött. Később a versailles-iak letartóztatták, hadbíróság elé állították, és agyonlőtték.

Rossel helyét Delescluze foglalta el; ő a Kommün legodaadóbb vezetői közé tartozott, de katonai ismeretei nem voltak. A versailles-iak előrenyomulása folytatódott. Május 13-án elesett Vanves erődje. A heves tüzérségi tűz a párizsi erődfalak jelentős részét lerombolta. Május 20-ra a versailles-i parancsnokság általános rohamot rendelt el.

A „MÁJUSI VÉRENGZÉS HETE". A KOMMÜN LEVERÉSE

Május 21-én a versailles-i csapatok a félig lerombolt Saint-Cloud-kapun át benyomultak Párizsba. Május 22-re virradó éjjel más kapuknál is betörtek, s hamarosan mintegy 100 000 versailles-i harcolt Párizsban. Az ellenforradalom erőinek óriási számbeli és technikai fölénye ellenére a párizsi proletariátus szívósan védekezett. A főváros utcáin lázas sietséggel több mint 500 barikádot emeltek; a munkában nők és gyermekek is részt vettek.

Május 24-én a Kommün kénytelen volt elhagyni a városházát, és a XI. kerületi elöljáróságra költözött. Estére a nemzeti gárdistákat a város valamennyi polgári negyedéből kiszorították, a harc áttevődött Belleville-be, Ménilmontant-ba és a többi proletárkerületbe. Itt a versailles-iak az egész fegyverforgatásra képes lakosság elkeseredett ellenállásába ütköztek. A Jeanne d'Arc téren néhány ezer kommünár Wróblewski vezetésével 36 órán keresztül visszaverte egy egész versailles-i hadtest támadásait, sőt támadásba ment át, de a túlerő végül is visszavonulásra kényszerítette őket. Május 25-én a Szajna egész balpartja a versailles-iak kezére került; estére már Párizs nagyobb része az övék volt. A Kommün a XX. kerületi elöljáróságra húzódott. Május 26-án a versailles-iak, megtörve a kommünárok ellenállását, elfoglalták a Saint-Antoine negyedet. 27-én véres harcok után elfoglalták a belleville-i és chaumonti magaslatokat. Ugyanezen a napon elkeseredett küzdelem zajlott le a Père Lachaise temetőben: szinte minden egyes sírkőért és sírhelyért küzdelem folyt; a foglyul ejtett kommünárokat a temető falánál mind egy szálig agyonlőtték. Május 28-án elesett a kommünárok utolsó barikádja is a Ramponneau utcában.

A Párizsi Kommün több mint két hónapig tartó, az egész világot ámulatba ejtő hősi küzdelem után elbukott. A májusi harcokban elesett a Kommün sok kiváló vezetője, akik az utolsó pillanatig hősiesen küzdöttek. Közöttük volt Delescluze és Dąbrowski. Varlint május 28-án elfogták, kegyet-

Kommünárok kivégzése az egyik párizsi utcán
Rajz. 1871

lenül megkínozták, majd agyonlőtték. Vermorel, miután az egyik barikádon súlyosan megsebesült, a versailles-i börtönkórházban halt meg.

Az 1871-es párizsi utcai harcok hét napja a „májusi vérengzés hete" néven került be Franciaország történetébe. A versailles-i martalócok e szörnyű napokban hihetetlen kegyetlenséggel számoltak le a párizsi dolgozókkal. Kegyetlenül megkínozták és lemészárolták nemcsak a Kommün vezetőit és harcosait, hanem mindazokat a békés lakosokat is, akiket a Kommün híveinek minősítettek. „Ahhoz, hogy Thiers és vérebei viselkedéséhez hasonlót találjunk – írta Marx —, vissza kell nyúlnunk Sulla és a két római triumvirátus idejére. Ugyanaz a hidegvérű tömegmészárlás; ugyanaz a korra és nemre való tekintet nélküli öldöklés; ugyanaz a fogolykínzó módszer; ugyanaz a kiközösítés, de most egy egész osztályé; ugyanaz a vad hajsza a bujkáló vezetők után, nehogy egy is elmeneküljön; ugyanazon feljelentése a politikai és személyes ellenségeknek; ugyanaz a közömbösség olyan emberek legyilkolásával szemben, akiknek a harchoz semmi közük sem volt. Az egyetlen különbség, hogy a rómaiaknak még nem volt mitrailleuse-ük a kiközösítettek tömeges elintézésére, és hogy nem volt a »törvény a kezükben«, sem a »civilizáció« jelszava az ajkukon."[9]

Párizs utcáit és tereit az agyonlőtt kommünárok holttestei borították. A tetemeket sebtében elföldelték, közéjük dobva azokat is, akikben még nem hunyt ki az élet szikrája.

Több mint 30 000 megkínzott és agyonlőtt ember — ez volt a versailles-i martalócok 1871

[9] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 531. old.

májusi párizsi rémtetteinek véres mérlege. Az 50 000 bebörtönzött, kényszermunkára küldött és halálra ítélt emberrel, továbbá azzal a néhány ezerrel együtt, akiknek sikerült a rendőri üldözések elől külföldre menekülni, Párizs mintegy százezer embert veszített el legjobbjai közül — elsősorban a munkásokból. A hadbíróságok egész 1875-ig működtek.

A PÁRIZSI KOMMÜN TANULSÁGAI ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A Kommün küzdelmei még nem értek véget, amikor Marx megírta üzenetét, melyben mélyen és sokoldalúan elemezte a Kommün történelmi jelentőségét. Az üzenet, amelyet az Internacionálé Főtanácsa 1871. május 30-án egyhangúlag elfogadott, s amely azután „A polgárháború Franciaországban" címen jelent meg, a marxista irodalom egyik legkiválóbb alkotása. A Kommün, hangsúlyozta Marx, „a munkásosztály kormánya", a proletárdiktatúra első kísérlete volt. Marx, az 1871. évi forradalom tapasztalatait figyelembe véve, a társadalom politikai szervezetének éppen ezt a formáját tartotta a legcélszerűbbnek a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakára. „A munkások Párizsát, Kommünjével együtt, egy új társadalom dicsőséges előfutárjaként ünnepelni fogják örökké. Mártírjait a munkásosztály nagy szívébe zárta. Hóhérjait a történelem már odakötözte ahhoz az örök pellengérhez, amelyről papjaik minden imája sem oldhatja le őket."[10]

A Párizsi Kommün óriási hatással volt nemcsak az egykorú, hanem a későbbi nemzetközi munkásmozgalomra is. A Kommün tapasztalatai gazdagították Marx és Engels forradalmi elméletét. Arra késztették őket, hogy lényeges módosításokat eszközöljenek a „Kommunista Kiáltvány"-on. A „Kiáltvány" 1872. évi új német kiadásának előszavában ezt írták: „... a Kommün bebizonyította, hogy »a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet, hogy azt saját céljaira működésbe hozza«".[11] Lenin később hangsúlyozta: „Marx gondolata az, hogy a munkásosztálynak szét kell zúznia, össze kell törnie a »kész államgépezetet« és nem szorítkozhat pusztán arra, hogy azt birtokba vegye."[12]

A párizsi munkások hősi küzdelmét nem koronázta siker. A francia munkásosztálynak még nem volt marxista pártja, nem támogatta a parasztság, amely — mint 1848-ban is — a burzsoázia tartalékát alkotta. A Kommün vereségét meggyorsították katonai, valamint gazdaság- és szociálpolitikai hibái. De — mint Lenin rámutatott — „a Kommün minden hibája ellenére a XIX. század nagyszerű proletármozgalmának nagyszerű példája".[13]

AZ I. INTERNACIONÁLÉ A KOMMÜN UTÁN

A Párizsi Kommün nagy hatással volt a nemzetközi proletariátusra és hatalmas lendületet adott a forradalmi szocialista propagandának. A különböző országok munkástömegeinek körében érezhetően megnőtt az Internacionálé népszerűsége.

A nemzetközi reakció az Internacionálé tekintélyének növekedésére az üldözés fokozásával válaszolt. Az Internacionálé Főtanácsának és egyes szekcióinak bátor kiállása a Kommün ügye mellett, a proletár nemzetköziség lángoló propagandája Marx felhívásaiban, a gondoskodás a Kommün menekültjeiről — mindez tápot adott a reakció vad hajszájának a szocialisták ellen. A rendőri és bírói üldözés Franciaországban és néhány más országban megnehezítette, sőt lehetetlenné tette a szekciók legális tevékenységét.

[10] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 537. old.
[11] Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 2. old.
[12] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 444. old.
[13] Lenin: A Kommün tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. 494. old.

A hivatalos megtorlások mellett más veszélyek is fenyegették a Nemzetközi Munkásszövetséget. A Kommün bukása utáni nehéz helyzetben óriási kárt okozott a munkásmozgalomnak a bakuninisták anarchista taktikája, az Internacionálén belül folytatott aknamunkája.

A bakuninizmus elleni harcban fontos állomás volt az Internacionálé 1871 szeptemberi londoni konferenciája. A konferencia, amelynek munkájában Marx és Engels is részt vett, kiemelkedő szerepet töltött be a nemzetközi munkásmozgalom történetében. A munkásosztály politikai tevékenységéről szóló határozat hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az egyes országokban proletárpártokat alakítsanak.

„A vagyonos osztályok kollektív hatalmával szemben — állapította meg a londoni konferencia egyik határozata — a proletariátus csak úgy léphet fel osztályként, ha politikai párttá szerveződik, olyan párttá, amely a vagyonos osztályok által létrehozott összes régi pártoktól különbözik, és azokkal szemben áll... A munkásosztály politikai pártba szervezése azért szükséges, hogy biztosítani lehessen a szociális forradalom győzelmét, és végső célját: az osztályok megszüntetését."

Az Internacionálé 1872 szeptemberi hágai kongresszusa jóváhagyta a munkásosztály politikai tevékenységéről Londonban hozott határozatot, és kiterjesztette a Főtanács jogkörét: felhatalmazta, hogy szükség esetén egyes szekciókat és föderációkat kizárjon az Internacionáléból. A kongresszus bomlasztó tevékenységükért szótöbbséggel kizárta az Internacionáléból Bakunyint és a másik ismert anarchistát, James Guillaume-ot.

Marx és Engels kezdeményezésére a kongresszus úgy döntött, hogy a Főtanács székhelyét New Yorkba helyezi át. Ezt a döntést számos körülmény indokolta. A Főtanács további tevékenysége Európában akkor, a reakciónak az Internacionálé elleni vad hajszája közepette, nagyon sok akadályba ütközött. A Főtanács munkáját zavarták a bakuninista anarchisták intrikái és az angol trade-unionok jobboldali vezetőinek megalkuvó tevékenysége is.

A Főtanács azonban a későbbiek folyamán az Egyesült Államokból egyre nehezebben tudott kapcsolatot tartani az európai munkásmozgalommal, és tevékenysége lassanként ellanyhult. Az 1876 júliusi philadelphiai konferencia határozatot hozott az Internacionálé feloszlatásáról.

Az I. Internacionálé becsülettel teljesítette történelmi feladatát. A dolgozó tömegek helyzetének megjavításáért, a kispolgári szektásság, az anarchizmus, az opportunizmus ellen vívott harcával, a proletariátus osztályharcának formáira és módszereire vonatkozó határozataival, az agresszív háborúk ellen, a népek békéjéért és a világ dolgozóinak testvériségéért kifejtett tevékenységével lerakta a proletariátus nemzetközi szervezetének alapjait.

II. FEJEZET

A KAPITALISTA VILÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI AZ 1870—1890-ES ÉVEKBEN

Az emberiség történelmében nagy jelentőségű az a mintegy három évtizedes időszak, amelynek kezdetét a Párizsi Kommün jelzi. Ekkor fogantak meg és kezdtek kialakulni a legfejlettebb országok gazdasági rendszerében és politikai felépítményében az imperializmus fő vonásai, amelyek a XX. század elejére formálódtak ki véglegesen.

A TECHNIKA FEJLŐDÉSE

A tárgyalt időszakban a termelőerők további fejlődésének rendkívül fontos feltételei jöttek létre. A hetvenes-kilencvenes éveket jellemző hatalmas technikai vívmányok teljesen új távlatokat nyitottak meg az emberiség előtt. Afrikában és Ázsiában hatalmas területek kapcsolódtak be a kapitalista világgazdaság szférájába. A termelőerők azonban egyenlőtlenül fejlődtek: egyes tőkés-országok technikai fejlődése gyors léptekkel haladt előre, másutt viszont — így Angliában és különösen Franciaországban — a kapitalizmusban mindaddig ismeretlen pangás-tendenciák mutatkoztak.

Az acél tömegtermelése, amely a XIX. század hetvenes éveiben indult meg, az ipari potenciál egyik legfontosabb fokmérőjévé vált. A világ acéltermelése 1870-től 1900-ig 520 000 tonnáról 28,3 millió tonnára emelkedett. E növekedés legnagyobb részét a „fiatal", gyorsan fejlődő kapitalizmus országai — az Egyesült Államok, Németország stb. — szolgáltatták, ahol a leghatékonyabban hasznosították Bessemer, majd Martin találmányát. 1878-ban Thomas kidolgozta a kohászatban technikai forradalmat hozó foszfortalanítási eljárást; ezzel a foszfortartalmú vasérckészletekkel rendelkező országok (például Németország) lényeges problémája nyert megoldást. Az acél mindinkább kiszorította az egyéb nyersanyagokat a gép-, hajó- és síngyártásból, új lehetőségeket teremtett a gépek tartósságának, gyorsaságának, teljesítőképességének fokozására, s nagy hatással volt magukra a szerkezeti megoldásokra is a gép- és épülettervezésben.

A termelőerők fejlődése szempontjából a legnagyobb jelentőségű vívmány az új energiabázis létrehozása volt. A gőzgép — mint a hajtóerő egyetlen forrása — már nem tudta biztosítani az ipari termelés további növelését. A XIX. század utolsó harmadában az ipar energiabázisának jelentős kibővítését eredményező találmányok születtek.

A gőzturbina, amelyet a nyolcvanas években Laval svéd mérnök és — tőle függetlenül — az angol Parsons szerkesztett meg, gazdaságosabb fűtőanyag-kihasználása és magasabb hatásfoka révén hamarosan a gőzgép komoly versenytársává vált. E felfedezés jelentősége csak akkor mutatkozott meg a maga teljességében, amikor a gőzturbinát és a dinamót (amelynek első modelljei

A Vickers-gyár martin-üzeme (Anglia)
Fénykép. 1894

a hetvenes években jelentek meg) egy gépcsoportban (agregát) egyesítették. Ezzel megszületett a turbogenerátor, amely sokkal nagyobb teljesítményű és gazdaságosabb volt, mint az addig használt elektromos energiaforrások.

Az ipar szakadatlan fejlődése mind jobban megnövelte az igényt a gyárak, kereskedelmi helyiségek, irodák mesterséges világítása iránt. Az elektromosságnak világítási célokra és — különösen — mechanikai energia termelésére való nagyarányú alkalmazása azonban csak azután indulhatott meg, hogy nagy teljesítményű villanyerőműveket létesítettek az olcsó fűtőanyaggal (vagy vízierővel) rendelkező helyeken, s hogy kidolgozták azokat a módszereket, amelyekkel az áramot a távoli fogyasztókhoz is eljuttathatták. E technikai problémák sikeres megoldása ösztönzően hatott a termelés koncentrációjára, amit addig a gépi hajtóművek — a gőzgépek — alacsony teljesítőképessége és hatásfoka akadályozott.

A villamos energia nagy távolságba való átvitelére irányuló kísérletek a hetvenes-nyolcvanas években kezdődtek meg. Ezen a területen M. Deprez francia tudós végzett kutatásokat; vele egyidejűleg eredményesen dolgozott az elektromosság továbbításán D. A. Lacsinov orosz tudós is. Engels már ekkor rámutatott, hogy a villamosenergia távvezetésének megoldása „véglegesen megszabadítja az ipart csaknem minden helyi korláttól, lehetővé teszi még a legtávolabb eső vízierők felhasználását is . . ."[1]

[1] Engels an E. Bernstein 1. März 1883. Lásd Die Briefe von Friedrich Engels an Eduard Bernstein. Dietz Verlag 1925. 117. old.

A berlini központi villanytelep gépterme
A. Kircher rajza nyomán készült metszet, 1890

Az első villanyerőművek által termelt egyenáram azonban nem volt elég alkalmas a távvezetésre, mivel az ehhez szükséges feszültség elérése az akkori feltételek között számottevő nehézségekbe ütközött. A nyolcvanas évek végén M. O. Dolivo-Dobrovolszkij orosz tudós megalkotta a gyakorlatilag alkalmazható háromfázisú generátort, s ezzel lehetővé vált, hogy az elektromos energiaátvitelre a könnyen transzformálható váltóáramot használják fel. 1891-ben Dolivo-Dobrovolszkij (aki Németországban dolgozott) a világon elsőként továbbított váltóáramot nagy távolságra (175 kilométerre). E felfedezések új szakaszt nyitottak az elektrotechnika történetében. Az elektromosság behatolása a legkülönfélébb termelési ágakba rövidesen hatalmas változásokat idézett elő az egyes országok gazdasági életében és a világgazdaságban, és döntő hatással volt a technikára a termelés valamennyi területén. A technika és az ipar új ágazatai jöttek létre: az elektrokémia, a villamoskohászat, a nyolcvanas években megjelentek az első villamosok, mind szélesebb körben alkalmazták az elektromos hegesztést stb.

Ugyanebben az időszakban alkottak meg egy másik rendkívül fontos energiaforrást, a belsőégésű motort, mely azután fordulatot hozott a közlekedésben, a haditechnikában, a mezőgazdaság gépesítésében és más termelési ágakban. Az első gázmotorok már a XIX. század hetvenes éveiben megjelentek, a belsőégésű motorok tömegméretű elterjedésére azonban csak valamivel később került sor, amikor kidolgozták a folyékony üzemanyaggal működő motortípusokat.

A kőolaj gazdasági jelentősége ugrásszerűen megnőtt, a kőolajtermelés gyors növekedésnek indult. A világ olajtermelése 1870-ben mindössze 0,8 millió tonna volt, 1900-ban viszont csaknem elérte a 20 millió tonnát. Ez időtől fogva a tőkés ragadozók elkeseredett harcot vívtak a kőolajlelőhelyekért.

Az olajipar egyike volt ama fiatal iparágaknak, amelyek sokkal gyorsabban fejlődtek, mint a „régi" iparágak: a szénbányászat, a hajóépítés vagy a nyersvastermelés. Többek között ez is egyik tényezője volt a gazdasági fejlődés mindinkább mélyülő egyenlőtlenségének. Az új iparágak közé tartozott a vegyipar is, amelynek gyors fejlődését az alapozta meg, hogy fontos felfedezések születtek a festékanyagok, a műtrágya és a robbanóanyagok előállítása terén. Ebben a tekintetben Német-

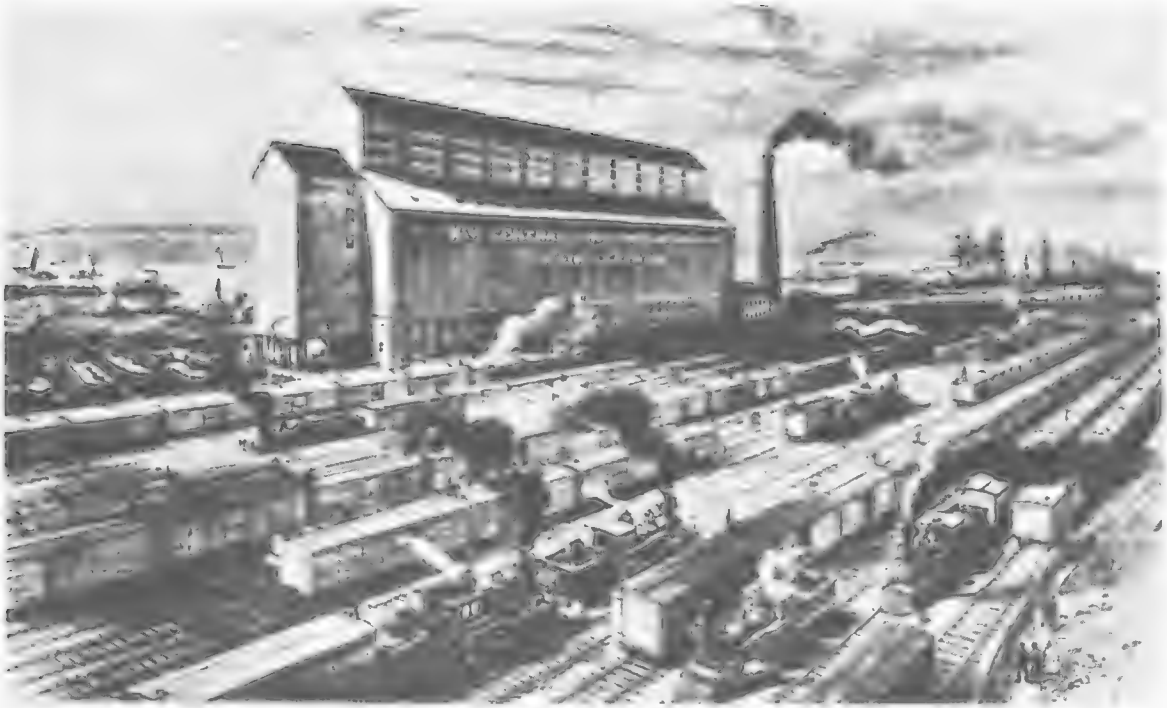

Bekötő vasútvonalak és a nagy gabonaraktár a New York-i kikötőben
Metszet. 1877

ország megelőzte a többi országot: a vegyipar fejlesztése és a kémiának más iparágakban való alkalmazása terén valamennyi versenytársát maga mögé utasította.

Az ipari termelés növekedése szorosan összefüggött a közlekedés, mindenekelőtt a vasúti közlekedés rohamos fejlődésével. A világ vasúti hálózata négy évtized alatt csaknem megnégyszereződött. Különösen nagy lendületet vett a vasútépítés az Egyesült Államokban, továbbá Oroszországban. A vasút, amely éppen ebben az időszakban vált sok európai, ázsiai és amerikai országban fő közlekedési eszközzé, halomra döntötte a távolságról alkotott korábbi elképzeléseket, és igen erősen befolyásolta a termelőerők elhelyezkedését, a bel- és külkereskedelem alakulását.

A XIX. század utolsó negyedében a tengeri közlekedésben is befejeződött a fordulat; a gőzhajók lényegében kiszorították a vitorlásokat. 1871-ben a tengeri vitorláshajók űrtartalma több mint 15 millió tonna volt, a gőzhajóké pedig 2,5 millió tonna. 1900-ra az arány gyökeresen megváltozott: 8,2, illetve 13,85 millió tonnára módosult. Ugyanakkor az acél alkalmazása, a gőzgépek tökéletesítése, a gőzturbinák bevezetése és a belsőégésű motorok hajókon való alkalmazása nyomán nagy változásokon ment át a hajók konstrukciója is.

Óriási jelentőségű volt a hírközlési eszközök technikai fejlődése is. A világ távíróvonalainak hossza a nyolcvanas években mintegy 1,5 millió kilométer volt, a század végére 4,3 millió kilométerre emelkedett. Megoldották több távirat egyidejű továbbítását egy vezetéken. A hetvenes-nyolcvanas években megalkották az első telefonokat. Az 1895. esztendő hatalmas felfedezéssel gazdagította a hírközlés eszközeit: A. Sz. Popov feltalálta a rádió alapjául szolgáló vezeték nélküli távíró készüléket. A rádiózás kifejlesztésében nagy szerepet játszott az olasz Marconi munkássága.

A termelőerők fejlődése azonban kaotikus módon ment végbe. A technikai fejlődés ösztönzője a tőkések és a tőkés egyesülések elkeseredett konkurrenciaharca volt. Ebből fakadt, a versenytársak pozícióinak aláásását célozta a technikai újítások szüntelen hajszolása — különösen a gazdasági

válságok időszakában. Az ipari termelés fellendülésének éveiben viszont a tőkések — a magas profit utáni hajszában — nyakló nélkül felduzzasztották a termelési apparátust, gyakran létesítettek olyan vállalatokat, amelyek elavult technikával dolgoztak ugyan, de a konjunkturális spekuláció körülményei között rentábilisak voltak.

A KAPITALIZMUS EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSÉNEK KIÉLEZŐDÉSE

A tárgyalt időszakban a világ ipari termelése több mint háromszorosára növekedett. Jelentős eltolódások mentek végbe a termelőerők fejlődésében, megváltozott az egyes országok szerepe és súlya a világgazdaságban. Ez fokozta a piacokért folytatott küzdelmet, és hozzájárult a gazdasági válságok elhúzódásához. Ugyanakkor a válságokat elválasztó időközök megrövidültek; a válságok sűrűbben követték egymást, mint azelőtt.

Kiéleződött az egyes iparágak fejlődése közötti egyenlőtlenség; ugrásszerűen meggyorsult a nehézipar fejlődési üteme a könnyűiparhoz képest. A mezőgazdaság fejlődése mindinkább elmaradt az iparétól. Ez a jelenség, mint Lenin rámutatott, „a nemzetgazdaság különböző ágai közötti arányosság megzavarásának, a válságoknak és a drágaságnak egyik legfontosabb oka".[2] Az ipar és a mezőgazdaság közötti aránytalanságot időlegesen növelte a hetvenes években kibontakozó és a kilencvenes évek közepéig tartó általános európai agrárválság. A hosszan elhúzódó válságot — amelynek jellemző vonása az volt, hogy az európai piacok magas árviszonyai közepette gabonatúltermelés lépett fel — közvetlenül az robbantotta ki, hogy az amerikai polgárháború befejezése után hirtelen felszökött az Egyesült Államokból Európába irányuló olcsó gabonaexport. Különösen súlyos helyzetbe került azoknak az országoknak a mezőgazdasága, ahol — mint Oroszországban, az Osztrák—Magyar Monarchiában, Japánban — az agrárreformok felemás jellege következtében a feudalizmus számos maradványa élt tovább.

A válság leküzdését elősegítette, hogy az állandóan gyarapodó városi lakosság részéről megnövekedett a kereslet a mezőgazdaság, főként az állattenyésztés termékei iránt. A XIX. század végén sok országban emelkedett a mezőgazdaság technikai színvonala: fokozódott a gépek és a műtrágya alkalmazása, meggyorsult az áttérés a háromnyomásos gazdálkodásról a többforgós rendszerre és a belterjesebb gazdálkodásra, megnőtt az állattenyésztés, a takarmány és az ipari növények részaránya stb.

Számos esetben (például Oroszország egyes vidékein) az agrárválság félfeudális gazdálkodási formák felélesztését eredményezte.

A tőkésországok fejlődésbeli egyenlőtlenségének fokozódása a XIX. század utolsó negyedében a legfontosabb iparágak fejlődési ütemének eltéréseiben is megnyilvánult. Míg Angliában 1871-től 1900-ig a nyersvastermelés csupán egyharmadával növekedett, addig Németországban csaknem öt és félszeresére, az Egyesült Államokban pedig több mint nyolcszorosára emelkedett. Ugyanakkor az Egyesült Államok és Németország továbbra is messze elmaradtak Anglia mögött a hajóépítésben, a pamutszövetgyártásban stb.

Annak eredményeként, hogy az Egyesült Államok és Németország megelőzték a „régi" tőkésállamokat, gyökeresen megváltozott az egyes országok részesedése a világ ipari termelésében. 1870-ben a világ össztermelésének 32 százalékát Anglia szolgáltatta, 23 százalékát az Egyesült Államok, 13 százalékát Németország, 10 százalékát Franciaország. 1900-ra ez a következőképpen alakult: Egyesült Államok — 31 százalék, Anglia — 18 százalék, Németország — 16 százalék, Franciaország — 7 százalék. Tehát Anglia nemcsak hogy elvesztette ipari egyeduralmát, hanem

[2] Lenin: Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 91. old.

ezenfelül a világ ipari termelésében a második helyre szorult az Egyesült Államok mögött. Németország pedig szorosan felzárkózott Anglia mögé, s a későbbiekben még a második helyről is kiszorította. Franciaország lemaradása a többi nagyhatalommal szemben fokozódott.

Oroszországban a reform után az ipari termelés — különösen a kilencvenes években — viszonylag gyorsan fejlődött, de abszolút színvonala a XIX. század végén még mindig rendkívül alacsony volt a többi nagyhatalomhoz mérten. Az ipari országok közé kezdett emelkedni Japán, amely az ázsiai országok közül elsőként lépett az önálló kapitalista fejlődés útjára. Ez azonban rendkívül egyenlőtlen volt; míg a textilipari termelés gyorsan növekedett, addig az ipari hatalom alapját képező kohászat Japánban csak rendkívül lassan fejlődött. Ezekben az évtizedekben lépett az ipari hatalmak sorába a kicsiny Belgium, amely gazdag természeti kincsekkel, tőkével és az iparosításhoz szükséges egyéb feltételekkel is rendelkezett.

Egyetlen hatalom helyett — a monopolhelyzetet élvező Anglia helyébe — a XIX. század végére számos ipari nagyhatalom jelent meg a nemzetközi küzdőtéren.

Noha ipari téren az Egyesült Államok a XIX. század végén szilárdan megszerezte az elsőséget, a világkereskedelemben a maga 12 százalékos részesedésével elmaradt Anglia (19 százalék) és Németország (13 százalék) mögött. Franciaország részesedése a világkereskedelemben, bár a termelőerők fejlődése terén lemaradása egyre fokozódott, 9 százalék volt, tehát 1870-hez képest mindössze egy százalékkal csökkent. Az ipari fejlettség szintje és a világkereskedelemben való részesedés közötti aránytalanság szükségképpen a tőkés nagyhatalmak elkeseredett harcához vezetett a piacok és a nyersanyagforrások gazdasági potenciáljuknak megfelelő felosztásáért.

A XIX. század végén a gyarmatbirtokok túlnyomó része a „régi" kapitalista hatalmak, Anglia és Franciaország kezében összpontosult: Németországnak, az Egyesült Államoknak és Japánnak, amelyek „lekésték" a felosztás kezdetét, már csak másodrendű, terület és népességszám tekintetében egyaránt sokkalta kisebb gyarmatok jutottak. Az egyes nagyhatalmak gazdasági ereje és gyarmatbirtokaik nagysága közötti nagyfokú aránytalanság rendkívül éles ellentétek forrásává vált.

A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA

Monopóliumellenes karikatúra
Bettman rajza, 1873

A termelési folyamat rendkívül bonyolulttá válása — különösen a gyorsan fejlődő nehéziparban — és ezzel összefüggésben az óriási tőkebefektetések szükségessége döntően előmozdította a termelés és a tőke koncentrációját és centralizációját. A XIX. század utolsó negyedét viszonylag kisszámú nagy-, illetve mammutvállalat szakadatlan erősödése jellemzi; ugyanakkor kisvállalatok ezrei szűnnek meg vagy kényszerülnek alárendelt szerepre. A szabad versenyt számos iparágban fokozatosan a monopóliumok váltják fel. A monopolszervezetek a következő formákban jöttek létre: a kartell (a felvevőpiacok felosztására, a termelés mennyiségi szabályozására és az árszint meghatározására stb. létrehozott szervezet), a szindikátus (közös értékesítési szervezet), a tröszt (a vállalatok teljes tulajdonjogi egyesítése közös termelés és értékesítés céljából), a konszern (több tröszt, illetve vállalat egyesítése valamely monopolista csoporttól való pénzügyi függés alapján).

Monopóliumok jöttek létre a legtöbb nyugat-európai országban, az Egyesült Államokban, Japánban és Oroszor-

A Banque de France
L. Sabatier rajza nyomán készült metszet. 1897

ságban. A termelés fokozott koncentrációja és a monopóliumok kialakulása nemcsak az iparilag legfejlettebb országokban következett be, hanem sok olyan országban is, amelyek az ipari fejlődés viszonylag alacsony szintjén álltak.

A legfejlettebb országokban a szabad verseny a XIX. század hatvanas-hetvenes éveiben érte el fejlődésének tetőpontját. Ebben az időszakban a monopóliumok még éppen csak kialakulóban voltak, a gazdasági fejlődést még kevéssé befolyásolták. A nyolcvanas években a kapitalista egyesülések száma megnövekedett és bizonyos befolyásra tettek szert. Ezek az egyesülések azonban rendkívül ingatagok voltak, gyakran széthullottak, és újak léptek a helyükre. Mindez még fokozottabban vonatkozik a nemzetközi tőkés egyesülésekre (például a nemzetközi sínkartellre). A kilencvenes években a monopóliumok már jelentősebb hatással voltak a gazdasági fejlődés menetére.

Noha a termelőerők viharos gyorsasággal fejlődtek, gyarapodásuk mégis elmaradt a tudomány és a technika nyújtotta lehetőségektől: a kapitalizmus nem képes teljességgel realizálni az emberi tudás fejlődésével feltáruló perspektívákat. A háromfázisú váltóáram alkalmazása például a kilencvenes években a korábban épült, technikailag elavult villanyerőművek tulajdonosainak ellenállásába ütközött; a gáztársaságok akadályozták a villanyvilágítás bevezetését. Számos gazdasági ágban nagymértékben alkalmaztak elmaradt, kézi erőn alapuló termelési módszereket, ha ez kifizetődőbb volt a gépek alkalmazásánál.

A tőkés termelési módnak a társadalmi termelőerők fejlődésére gyakorolt fékező hatása nyilvánult meg abban is, hogy Angliában és Franciaországban felduzzadt a járadékosok rétege. A jára-

Bécs a pénzügyi katasztrófa napján
Metszet. 1873

dékos állammá válás tendenciája e két országban azzal függött össze, hogy jelentősen fokozódott, az árukivitelhez viszonyítva megnövekedett a tőkekivitelük. Tőkebefektetésre, a termelőerők gyarapítására elegendő lehetőség kínálkozott belföldön is. A tőkekivitel azonban hasonlíthatatlanul nagyobb profittal kecsegtetett, s így a legrégibb kapitalista hatalmak burzsoáziája mohón erre vetette magát.

Egyes államok, amelyek elmaradottságuk folytán maguk is külföldi tőkebehatolás területévé váltak, ugyanakkor kivették részüket más országok leigázásából. Az Osztrák—Magyar Monarchia például, amelynek gazdaságába tetemes összegeket fektettek be német és francia tőkések, a balkáni államokba exportált tőkét, és igyekezett befolyása alá vonni azokat. Oroszország és Japán, amelyek számos államnak voltak adósai, Kínát és Koreát választották tőkeelhelyezési szférául.

A XIX. század végén a legnagyobb kapitalista országokban már világosan jelentkezett az ipari és banktőke összefonódásának — a finánctőke kialakulásának — tendenciája is. A tőkekoncentráció párhuzamosan haladt a termelés koncentrációjával, és jelentékenyen meggyorsította ezt. A bankok és az iparvállalatok érdekei mind szorosabban összefonódtak; ezen az alapon az ipari és bankmonopóliumok között egyre több esetben közvetlen kapcsolat, perszonálunió létesült.

A XIX. század végén lényegében befejeződött a világ területi felosztása a kapitalista nagyhatalmak között. A gyarmati vetélkedés, a gyarmatok újrafelosztásáért folytatott küzdelem a nemzetközi helyzet kiéleződését eredményezte.

A XIX. század utolsó negyedében tehát megjelentek a kapitalizmus új, utolsó szakaszának egyes jellegzetes vonásai. Mint Lenin megállapította, „értelmetlen dolog volna... arról vitatkozni, melyik évben vagy évtizedben alakult ki »véglegesen« az imperializmus".[3] Az mindenesetre bizonyos, hogy az imperializmus a maga kialakult formájában legkorábban a XIX. század utolsó éveiben — a XX. század elején jelent meg.

GAZDASÁGI VÁLSÁGOK A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

A termelőerők fejlődésének a XIX. század végére elért színvonala kibékíthetetlen ellentmondásban állt a kapitalista termelési viszonyokkal, amelyek miatt a föld népességének túlnyomó többsége nyomorban sínylődött. „A kapitalizmus technikája — írja Lenin — napról napra egyre jobban és jobban *túlnő* azokon a társadalmi viszonyokon, amelyek a dolgozókat bérrabszolgaságra kárhoztatják."[4]

A XIX. század utolsó negyedében a tőkés világ négy gazdasági válságon esett át. Az 1873-ban kezdődött válság olyan erős és hosszan tartó volt (az utána következő depresszióval együtt mintegy hat évig tartott), amire addig nem volt példa. A hetvenes évek végén—a nyolcvanas évek elején beálló fellendülés nagyon rövid életűnek bizonyult; 1882—1886-ban ismét válság tombolt, amely különös erővel sújtotta a világ ipari termelésében akkor már első helyen álló Egyesült Államokat.

Az ezután következő gazdasági fellendülés szintén rövid ideig tartott. 1890-ben új válság következett, amelynek gócpontja Európa volt. A gazdasági helyzet javulása ezúttal rendkívül nagy időbeli eltérésekkel kezdődött: Németországban 1893-ban, Angliában 1895-ben, az Egyesült Államokban csak 1897-ben. Ez a fellendülés azonban a tömegek alacsony életszínvonala folytán újabb súlyos válságokat hordott méhében. 1900-ban új válság köszöntött be.

A gazdasági válságok rendkívül meggyorsították a termelés centralizációját. Mindannyiszor sok kisvállalat ment csődbe, ami ugyancsak hozzájárult a nagy társaságok befolyásának megerősödéséhez. E tekintetben különösen fontos volt az 1900—1903-as válság: eredményeként végleg megszilárdult a monopóliumok uralkodó helyzete a főbb tőkésországok gazdasági életében.

[3] Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 277. old.
[4] Lenin: A technika nagy győzelme. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 42. old.

III. FEJEZET

ANGLIA IPARI EGYEDURALMÁNAK MEGSZŰNÉSE

A XIX. század hetvenes éveitől kezdve Anglia fokozatosan elvesztette monopolhelyzetét a világ ipari termelésében, de megőrizte gyarmati és tengeri hegemóniáját, vezető szerepét a világkereskedelemben, valamint a biztosítási és banküzletekben, s ezek az üzletágak továbbra is hatalmas, egyre növekvő profitot biztosítottak az angol burzsoázia számára.

VÁLTOZÁSOK ANGLIA VILÁGGAZDASÁGI HELYZETÉBEN

Anglia világgazdasági helyzetének megváltozása jóval előbb kezdődött, mint amikor a kortársak előtt világossá vált ipari hegemóniájának elvesztése.

Anglia gazdasági fejlődése lelassult. A hetvenes évektől kezdve az angol tőkét jóval csekélyebb mértékben használták fel az országon belül - sokkal jövedelmezőbb befektetési módnak bizonyult a határokon túlra való tőkekivitel.

Ugyanebben az időben számos európai országban és az Egyesült Államokban befejeződött az ipari forradalom, amely később, következésképpen magasabb technikai színvonalon ment végbe, mint Angliában. Az európai országok többségében a XIX. század közepe óta folytatott szabadkereskedelmi politikát új protekcionista hullám váltotta fel, amely elősegítette ipari termelésük növekedését, ugyanakkor szűkítette az angol áruk felvevőpiacát. Külföldi vállalkozók — gyakran angol kölcsönök felhasználásával - Angliában vásároltak felszerelést azzal a céllal, hogy gyárat alapítsanak a saját országukban. Noha a hetvenes-nyolcvanas években Anglia még megtartotta fölényét a termelés volumene és abszolút növekedése tekintetében, az Egyesült Államok és Németország egyre inkább megelőzték a fejlődés üteme tekintetében.

Ennek egyik fő oka az volt, hogy az angol gyárak gépi berendezésébe óriási összegeket fektettek be, de nagyon régen — míg a többi országban a nagyipar viszonylag fiatal, új gazdasági ág volt. Korántsem minden angol vállalkozó szánta el magát arra, hogy régi alaptőkéjét veszni hagyja és drága pénzen technikai újításokat vezessen be. Az angol kapitalisták egyébként nem is tartották ezt feltétlenül szükségesnek. Amíg Anglia megőrizte hatalmas gyarmatbirtokait széles felvevőpiacukkal, nyersanyagforrásaikkal és olcsó munkaerejükkel, addig az angol tőkések az alacsonyabb technikai színvonal mellett is óriási profithoz juthattak. A technikai elmaradás azonban rövidesen éreztette hatását a termelés volumenében. Az Egyesült Államok kezdte utolérni Angliát az acél- és nyersvastermelés, valamint a szénbányászat terén. Németország elég gyorsan komoly kereskedelmi versenytárssá fejlődött. A kilencvenes években fokozódott az olcsóbb német áruk behato-

A newcastle-i kohászati üzemek
Metszet. 1887

lása magába Angliába és gyarmataira is. Az angol sajtó riadót fújt. „Németország — írta Williams angol közgazdász és publicista — előre megfontoltan gyilkos versenyre kelt Angliával, és teljes erővel harcol a brit hegemónia megsemmisítéséért." Az angol textil még első volt a világpiacon, de a kohászat és a fémipar helyzetét erősen megingatta a német és amerikai verseny. Ezért elsőként az angol burzsoáziának a nehéziparban érdekelt része tette magáévá a hagyományos szabadkereskedelmi koncepció felülvizsgálatának gondolatát; körükben egyre erősebb törekvés mutatkozott a kartellesítés, a protekcionizmus és a Brit Birodalom piacaira való orientálódás iránt.

Az 1878—1879. évi ipari válság méretei, időtartama és intenzitása tekintetében egyaránt a legsúlyosabb volt azok közül, amelyek Angliát sújtották. Ez után a válság után nem következett be számottevő fellendülés, és 1882 végétől az angol gazdaságban újabb válság érlelődött, amely 1883-ban általánossá vált. Az 1888. és 1889. esztendők a gazdasági megélénkülés és fellendülés jegyében teltek el, de 1890-ben pénzügyi világválság robbant ki, s ezt Angliában újabb ipari válság követte, amely 1892—1893-ban kulminált, majd 1894-ben depresszióba ment át. Még a gazdasági fellendülés idején, 1889-ben is a hivatalos statisztika egyedül Londonban 1,3 millió főt sorolt a szegények közé.

A századvég két évtizedes agrárválsága idején Angliában a mezőgazdasági termékek árai mintegy 50 százalékkal csökkentek. Sok kis- és középbirtokos farmer tönkrement, a gazdák jövedelme nagymértékben megcsappant. Újabb tömegek özönlöttek az iparba, megtöltötték a városszéli nyomortanyákat, újabb nyomást gyakorolva a munkaerőpiacra. A válságot csak a kilencvenes évek második felében sikerült leküzdeni, miután a landlordok jelentékenyen (csaknem negyedére) csökkentették a földjáradékot, és a szemtermelés egy erősen belterjes állat- és baromfitenyésztés takarmánybázisává alakult át.

Anglia ipari lemaradásával párhuzamosan egyre nagyobb jelentőségre tett szert a profitszerzés

London. Ludgate Hill
G. Doré rajza nyomán készült metszet. 1872

olyan fontos forrása, mint a tőkekivitel. Anglia külföldi beruházásainak évi átlaga a hetvenes évek végén 22 millió, a nyolcvanas évek végén 103 millió font sterling volt. A XIX. század végére a tőkekivitel az angol fizetési mérleg egyik alapvető aktív tétele lett. Ez a fő oka annak, hogy az angol kapitalizmusban korán megjelentek az uzsorás tendenciák; a rothadás, az élősdiség, valamint a technika és a termelésszervezés terén való további elmaradás.

Az angol tőkekivitel különböző formákban és irányokban folyt: angol vállalkozók gyapjúipari üzemeket építettek Hollandiában, acélolvasztókat Belgiumban, Oroszországban és más európai országokban; az angol pénzemberek európai vasútépítésekbe fektették tőkéjüket; angol társaságok finanszírozták a tengeri kereskedelmi hálózat fejlesztését, és nagy nyereséghez jutottak a biztosítási és fuvardíjak formájában. De legnagyobb jelentőségű a gyarmatokra és néhány Európán kívüli országba — kivált az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába — irányuló tőkekivitel volt. Ugyanakkor magában Angliában nagymértékben fokozódott a tőke mobilizációja a részvénytársaságok révén. Igaz ugyan, hogy a legfontosabb iparágakban — amelyeken korábban Anglia ipari hegemóniája alapult — ez a folyamat lassan haladt előre, de egyes részvénytársaságok már a kilencvenes években — gyakran a kartellstádium kihagyásával — hatalmas trösztökké és konszernekké alakultak át. A monopóliumok megjelenése viszont új piacok kutatására, új vadászterületek szerzésére ösztönzött.

AZ IMPERIALIZMUS IDEOLÓGIÁJÁNAK KELETKEZÉSE

Az imperializmus gazdasági ismérveinek kifejlődése a polgári társadalom ideológiájában is visszatükröződött. Az angol burzsoázia számos tekintélyes ideológusa már a hatvanas évek végétől kezdve igyekezett igazolni osztálya terjeszkedési törekvéseit és a gyarmatbirodalom megszilárdítására irányuló terveit. Charles Dilke „Nagyobb Britannia" (1868) című könyvében azt javasolta, hogy szélesítsék ki az angol telepes gyarmatok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika) burzsoáziájának jogait, azaz lényegében: tegyék a Brit Birodalom országaiban élő őslakosság kifosztásának egyenjogú részesévé. Dilke úgy vélte, hogy ily módon fenn lehetne tartani Anglia világuralmát. A „szabadkereskedelem" helyett Dilke „igazságos kereskedelmet" javasolt, amin Angliának és az egész birodalomnak a többi hatalom konkurrenciájától való megvédelmezését értette.

1883-ban jelent meg John Seeley „Anglia terjeszkedése" című könyve, melynek hatására különböző propagandaegyesületek alakultak (például a Birodalmi Szövetség); ezek a gyarmati expanzió eszméinek terjesztését tűzték célul.

Az imperialista ideológia kialakulásában más tényezők is szerepet játszottak. Az angol burzsoázia soha nem feledkezett meg a chartista mozgalom fenyegető erejéről, jól látta, hogy az elnyomatásban és nyomorban sínylődő munkásosztály alsó rétegeiben ismét robbanóanyag halmozódik fel, és igyekezett a maga érdekében felhasználni a „boldogulás — a birodalomban" jelszót.

Az angol imperialista ideológia már legelső megnyilvánulásaiban is alkalmazta a szociális demagógia eszközeit, hogy a munkások tudatát megmérgezze, polgári szellemmel itassa át. Dilke megmutatta, hogyan kapcsolható össze a kolonializmus a „szociális politikával". A „birodalmi" eszmék hirdetése mellett lármásan követelte a „munkás-törvényhozást" és a munkások „politikai jogainak" elismerését. Később Cecil Rhodes, a XIX. század végi angol gyarmati expanzió egyik legsikeresebb kalandora és vezéregyénisége, végtelen cinizmussal ekként fogalmazta meg a gyarmati imperializmusnak a szocializmus elleni harccal való kapcsolatát: „A birodalom — gyomorkérdés. Ha nem akartok polgárháborút, imperialistává kell lennetek."

A XIX. század végén Angliában élénk faji propaganda bontakozott ki, amely az angolok „rendkívüliségét" hirdette és azt, hogy ők „hivatottak" viselni a „színesbőrű" népek igazgatásának „terhét". A fajelmélet, a sovinizmus és a militarizmus legfőbb ösztönzője ekkor az volt, hogy — különösen Dél-Afrikában — kiéleződött az angol—német versengés és megélénkült a brit gyarmati terjeszkedés.

PÁRTHARCOK. A GYARMATBIRODALOM NÖVEKEDÉSE

1868-tól 1874-ig a liberális párt volt hatalmon Angliában. Vezetője, egy liverpooli nagykereskedő-család sarja, William Gladstone, évtizedeken át az angol liberálisok vezére és ideológusa volt, jól értett ahhoz, hogy képmutató frazeológiába burkolja a burzsoázia érdekeinek védelmét. A liberálisok bel- és külpolitikájukat arra a feltételezésre alapozták, hogy az angol gazdasági hegemónia megingathatatlan. Úgy vélték, hogy Anglia, mint a világ egyetlen ipari nagyhatalma, változatlanul döntő szerepet játszik majd a nemzetközi politikában is. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy Angliának nem szabad hosszú lejáratú szövetségeket kötnie vagy valamiféle blokkot alkotnia más hatalmakkal. Ezt a külpolitikát később a „splendid isolation" („ragyogó elszigetelődés") politikájának nevezték el.

Gladstone a munkásmozgalom nyomására néhány szociális és politikai reformot hajtott végre. Egy 1871. évi törvény a szakszervezeteket jogi személynek ismerte el, viszont a büntető törvénykönyv ugyanabban az évben elfogadott módosítása megtiltotta sztrájkőrségek szervezését, s ezzel megnehezítette a sztrájkharcot. 1872-ben a képviselőházi választásokon bevezették a titkos szavazást.

Ezek a mérsékelt reformok nem hoztak számottevő sikert a liberálisoknak. Az 1874. évi parlamenti választásokon a liberális párt vereséget szenvedett, és a Benjamin Disraeli vezette konzervatívok jutottak hatalomra.

Disraeli a harmincas-negyvenes években azzal kezdte irodalmi és politikai tevékenységét, hogy fennen hirdette a munkásosztály iránti rokonszenvét, abban a reményben, hogy így megnyerheti az arisztokrácia számára a munkások rokonszenvét. Később tevékenyen részt vett a konzervatív párt újjászervezésében, s a hatvanas évek végétől a párt vezetője lett. A konzervatív párt a hetvenes évekig mindenekelőtt a landlordok, a bankárok és az anglikán papság pártja volt. Ekkor csatlakozott hozzá a nagyiparosok többsége is, s ettől kezdve a párt az angol burzsoázia vezető pártjává lépett elő. A konzervatívok 1874. évi választási győzelméhez az is hozzájárult, hogy a munkás választók jelentős része hitelt adott a szociális törvényhozás demagóg programjának, és Disraeli pártjára szavazott.

„A Szuezi-csatorna: India kulcsa"
J. Tenniel karikatúrája Disraeliről

A konzervatívok belpolitikai jelszava a liberálisok „felelőtlen individualizmusa" elleni harc volt. Disraeli képmutatóan azzal vádolta a liberálisokat, hogy a gazdasági életbe való állami beavatkozás korlátozásával a munkást kiszolgáltatják a vállalkozó önkényének. Kormányra jutásuk után a konzervatívok számos intézkedéssel gyarapították a szociális törvényhozást, hogy kiterjesszék és megszilárdítsák befolyásukat. A gazdákról és cselédekről szóló — a munkások előtt gyűlöletes — törvény helyébe 1875-ben megalkották „a vállalkozó és munkások viszonyát szabályozó" törvényt, amely kimondta, hogy az alkalmazási szerződés megkötésekor a két fél jogilag egyenrangúnak tekintendő. Az 1871. évi törvénymódosítást — amely a sztrájkőrség szervezését büntetendő cselekménnyé nyilvánította — érvénytelenítették; „az összebeszélésekről és a tulajdon védelméről" szóló törvény (1875) engedélyezte a békés sztrájkőrséget. Egyúttal törvénnyel megtiltották a tíz éven aluli gyermekek munkába állítását. Disraeli, mint korábban Gladstone is, elutasította a trade-unionoknak az 54 órás munkahétre vonatkozó követelését, de törvénybe iktatta a heti munkaidő 57 órára való korlátozását.

A konzervatívok az államapparátus megerősítésére törekedtek. A hetvenes évektől kezdve elfogadott törvények (közigazgatási minisztérium felállítása stb.) jócskán kiterjesztették a központi hatóságok hatáskörét az addig széles körű autonómiát élvező választott helyi szervek rovására. Hasonlóképpen számottevően növelték a minisztertanács jogkörét a parlament rovására. A törvénykezdeményezés jogát valamennyi lényeges kérdésben a kormány kezébe összpontosították. A minisztertanács befolyásának megerősítésében fontos szerepet játszott az irányítása alá tartozó közigazgatási apparátus kibővítése (földművelésügyi minisztérium, Skócia ügyeit intéző minisztérium és más hatóságok felállítása).

A konzervatívok külpolitikáját és gyarmatpolitikáját azok az új szükségletek szabták meg, amelyek nemcsak a burzsoázia, hanem a korábban a párt fő támaszát alkotó landlordok részéről is felmerültek. A mezőgazdasági válság csökkentette a földbirtokosok jövedelmét, és az arisztokrácia arra törekedett, hogy erőteljesebben bekapcsolódjék a gyarmati és külkereskedelmi üzletekbe.

Disraelit első külpolitikai lépéseinek egyike valósággal az angol uralkodó osztályok bálványává

emelte. Miután Izmail egyiptomi khedivét ügynökei révén a pénzügyi csőd szélére juttatta, 1875-ben rákényszerítette, hogy potom áron adja el az angol kormánynak a Szuezi-csatorna részvényeinek 45 százalékát. Kisrészvényesektől felvásárolt további részvények birtokában Anglia rövidesen megszerezte a többséget, azaz a csatorna feletti ellenőrzés jogát. Disraeli a khedivétől a parlament előzetes hozzájárulása nélkül vásárolta meg a részvényeket; erre Angliában a forradalom óta nem volt precedens.

1876-ban Viktória királynőt India császárnőjévé proklamálták. Disraeli igyekezett Viktória körül személyi kultuszt kialakítani, és a „demokratikus toryzmus" ideológiájának ezzel az alapelemével az angol népbe a brit nagyhatalmi sovinizmus és imperializmus mérgét beoltani. Disraeli ügyesen kormánya valamennyi külpolitikai akcióját Anglia nagyhatalmi presztizsének megőrzését szolgáló szükséges lépésnek tüntette fel. Ezzel igazolta Törökország támogatását az 1877—1878. évi orosz—török háborúban éppúgy, mint az Oroszországra gyakorolt nyomást a berlini kongresszuson vagy a hatalmas lendülettel kibontakozó angol gyarmati expanziót (Ciprus megszerzése Törökországtól, Transvaal búr köztársaság megszállása, az Afganisztán elleni háború, a zuluk elleni irtóhadjárat stb.). Ez a külpolitika hatalmas kiadásokkal járt; a nagy költségvetési deficit pótlására a konzervatív kormány még a jövedelemadót is kénytelen volt felemelni. Ez nem kismértékben csökkentette az angol burzsoázia Disraeli iránti ragaszkodását.

1879 végén és 1880 elején a választási kampányban a liberálisok hevesen támadták Disraeli külpolitikájának „drága kalandorságát". Gladstone azt ígérte, hogy véget vet a mértéktelen állami kiadásoknak, kiterjeszti a választójogot, és „megbékélteti" az íreket.

Az 1880-as választásokon a liberálisok esélyeit növelte a párt szervezeti megerősödése is. A Joseph Chamberlain vezette birminghami liberálisok kezdeményezésére a párt választási agitációs apparátusát, amely addig csak a választások előtt működött, Országos Liberális Szövetség néven állandó jellegűvé alakították át (1877). Az 1880-as választások liberális győzelmet hoztak. Ismét Gladstone alakított kormányt. Az új kormány feladatai között az első helyen az angol belpolitikai élet gyújtópontjába került ír kérdés rendezése állott.

AZ ÍR KÉRDÉS

A hetvenes évek végén az általános európai agrárválsággal összefüggésben az írországi helyzet kiéleződött. A landlordok ismét tömegével kergették el bérlőiket. 1879-ben Írországban Földliga néven paraszti szervezet alakult, amelyet egy bátor munkás, Michael Davitt volt fenianus vezetett. A Földligához egy esztendő leforgása alatt több mint 250 000 ember csatlakozott. A bérlők elűzésére a liga azzal válaszolt, hogy felégette a földesurak birtokait, elpusztította állatállományukat, sőt néhány különösen gyűlölt földesurat vagy intézőt meg is ölt. Széles körben elterjedt egy új harci forma, a bojkott, amelyet egy angol földesúr intézőjéről, Boycott kapitányról neveztek el. A társadalmi kiközösítés először ellene alkalmazott módszerét azután a kisemmizett nyomorultak földjét összeharácsoló földbirtokosok ellen is felhasználták.

Az ír liberális burzsoázia elismert vezére ezekben az években Charles Stewart Parnell, az angol parlament ír képviselőcsoportjának vezetője lett. Az angol kormánnyal szembeni határozott ellenzékiségével Parnell nagy népszerűséget szerzett az ír parasztság körében. Ez lehetővé tette számára, hogy az ír nép nemzeti felszabadító mozgalmának elismert vezetője legyen. Parnell jelszava a Home Rule lett — Írország önkormányzata a Brit Birodalom keretei között.

Gladstone, miután 1880-ban hatalomra jutott, megszegte korábbi ígéretét, nem adott Írországnak önkormányzatot. Ehelyett olyan földtörvényjavaslatot terjesztett elő, amely alapjában véve a földesuraknak kedvezett. A Földliga erre fokozta a bojkott-kampányt és a terrorhadjáratot a földesurak ellen. Parnell csoportja pedig parlamenti obstrukcióba kezdett. A kormány tömeges

Parnell beszél a választókhoz
Metszet. 1890

letartóztatásokat rendelt el. Letartóztatták Parnellt is. De mindez csak olaj volt a tűzre; Írország polgárháború szélén állott. Az angol kormány arra kényszerült, hogy kompromisszumot ajánljon: ha az írek beszüntetik a földjáradék fizetésének bojkottálását, az angol kormány felfüggeszti Írországban az ostromállapotot, a földesurak pedig „elengedik" a bérlők tartozásait.

Parnell, attól tartva, hogy a parasztmozgalom kikerül befolyása alól, 1881 őszén elfogadta Gladstone ajánlatát.

Parnell és Gladstone megegyezésére válaszul az ír kispolgári terroristák 1882-ben meggyilkolták az írországi ügyek vitelével megbízott angol minisztert, Cavendisht és helyettesét, Burke-öt. Gladstone ezt a terrorcselekményt újabb tömeges megtorlások ürügyéül használta fel. A parlament törvényt hozott, amely Írországban a rendes esküdtbíróságokat három évre rendkívüli büntető törvényszékekkel helyettesítette. Ezek kíméletlenül leszámoltak a nemzeti felszabadító mozgalom részvevőivel. Az a tény, hogy a Gladstone-kormány nyilvánvalóan képtelen volt megbirkózni az „ír kérdéssel", aláásta a kormány és általában a liberális párt tekintélyét.

A LIBERÁLIS PÁRT SZAKADÁSA. A KONZERVATÍVOK GYŐZELME

A nyolcvanas-kilencvenes években az angol ipari hegemónia fokozatos megszűnése mind nyilvánvalóbbá vált. 1885 elején több városban — köztük Londonban — a munkanélküliek viharos gyűléseket és éhségfelvonulásokat rendeztek.

Az uralkodó osztály behatóan felülvizsgálta politikai koncepcióit. A liberális párt egyik tekintélyes vezető személyisége, Joseph Chamberlain, nyíltan állást foglalt amellett, hogy „az állam szervezett módon avatkozzon bele a munkáskérdésbe és a kereskedelembe". A konzervatív pártban szintén új áramlatok tűntek fel: Randolph Churchill megalakította az Igazságos Kereskedelem Ligáját, amely agitációt indított a birodalmi közösség és protekcionizmus eszméje mellett. Churchill emellett arra buzdította a konzervatívokat, hogy erőteljesebben vegyék ki részüket a szociális kérdések megoldásából.

A liberálisok kisebb engedményekkel igyekeztek maguk mellé állítani a munkásokat. A Gladstone-kormány 1884-ben végrehajtotta az ún. harmadik választójogi reformot (az első 1832-ben, a második 1867-ben volt). Az 1884. évi törvény szavazati jogot adott az önálló lakást bérlő munkásoknak és a kisbérlőknek.

Külpolitikai téren a Gladstone-kormány gyakorlatilag Disraeli irányvonalát folytatta. Miután a búrok a Madzsuba-hegynél tönkreverték az angol csapatokat (1881), Gladstone kénytelen volt elismerni a búr köztársaságok — a Dél-afrikai Köztársaság (Transvaal) és Oranje — függetlenségét, fenntartva azonban Anglia ellenőrzését külpolitikájuk fölött (1884). 1882-ben az egyiptomi angol tulajdon védelme ürügyén angol csapatok elfojtották az egyiptomi nép nemzeti felszabadító felkelését; a harcok során egy angol hajóraj barbár módon bombázta Alexandriát. Egyiptomot megszállták, és gyakorlatilag a Brit Birodalomhoz csatolták. Közép-Ázsiában az angol expanzió a hasonló orosz törekvésekbe ütközött; 1885-ben kis híján fegyveres konfliktusra került sor.

1885-ben Anglia súlyos vereséget szenvedett Kelet-Szudánban a mahdisták népi felszabadító mozgalmától. A felkelők elfoglalták Szudán fővárosát, Khartumot, és az angol—egyiptomi csapatokat kiverték az országból.

1885 júniusában a Gladstone-kormány, miután a konzervatívok és az írek leszavazták, lemondásra kényszerült. Salisbury konzervatív kormánya azonban csak fél évig maradt hatalmon. Az 1885. évi parlamenti választásokon a liberálisok valamivel több mandátumot szereztek — újra Gladstone alakított kormányt. A választási hadjáratban az Országos Liberális Szövetséggel szemben ezúttal már az 1883-ban alapított Konzervatív Egyesületek Országos Szövetsége, a konzervatívok centralizált szervezete lépett fel.

Az új Gladstone-kormány ismét megszerezte a parlamentben az ír képviselők támogatását; Gladstone-tól sokan remélték az ír kérdés rendezését. De a kérdés parlamenti vitája egycsapásra megpecsételte a Gladstone-kormány sorsát, nem kímélve a régi liberális pártot sem. A liberálisok soraiban szakadás következett be: az imperialista beállítottságú „liberális unionisták" (az Írországgal való unió fenntartásának hívei) — élükön Chamberlainnel — ekkor gyakorlatilag, majd néhány év múltán formálisan is a konzervatív párthoz csatlakoztak.

A liberális unionisták átpártolása jelentősen megerősítette a konzervatívokat. A konzervatív párt alakított kormányt, és ezt követően 20 éven át (egyetlen hároméves megszakítással, 1892-től 1895-ig) megtartotta a politikai hatalmat.

Megkezdődött az angol burzsoázia féktelen gyarmati expanziójának újabb rohama. A Brit Birodalom területe 1884-től 1900-ig 9,6 millió km²-rel, vagyis 30 százalékkal nőtt. Az európai országokba irányuló export aránya az angol kivitelben 1871-től 1894-ig 50 százalékról 40 százalékra esett vissza — a gyarmatokra irányuló kivitel ezzel szemben csak a hetvenes években 40 százalékkal nőtt. Az óriási gyarmati területek kizsákmányolásának kiterjesztése és fokozása révén az angol kapitalizmus kilábalóban volt az ipari egyeduralom elvesztése okozta súlyos helyzetből. A gyarmatokon több tízezer munkást foglalkoztató vállalatok létesültek — érc- és nemesfémbányák, gyapot-, kávé- és kakaóültetvények stb.

Ebből a szempontból legjellegzetesebb Délnyugat- és Egyenlítői Afrika angol gyarmatainak ültetvényrendszere volt, ahol egész törzseket kényszerítettek az ültetvényeken végzett munkára.

A TRADE-UNIONIZMUS. A FÁBIÁNUSOK POLGÁRI SZOCIALIZMUSA

A hatvanas évek végének és a hetvenes évek elejének gazdasági fellendülése kedvező feltételeket teremtett a munkások számára a helyzetük megjavításáért folytatott küzdelemben. A szakszervezetek harca a munkahét megrövidítéséért és tevékenységük legalizálásáért a taglétszám gyors növekedését vonta maga után. Ennek ellenére az angol munkásosztály politikai tekintetben továbbra is „a »nagy liberális párt«, a gyárosok által vezetett párt" uszályában maradt.[1] Ennek fő oka az

[1] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. Előszó a második német kiadáshoz. Szikra 1954. 30. old.

A gázgyári munkások trade-unionjának tagsági igazolványa. 1889

volt, hogy a munkásosztályon belül szakadás jött létre, soraiból kivált egy eléggé jelentős kiváltságos réteg, amely monopolizálta az akkori egyetlen munkásszervezetet: a trade-unionokat. A proletariátus alsó, erősen elnyomott rétegei szervezetlenek voltak.

A munkások életkörülményeinek rosszabbodása az 1878—1879. évi válság következtében, a munkanélküliség növekedése és a mezőgazdasági proletariátus nyomorúságos helyzete fokozta a fennálló rendszerrel szembeni elégedetlenséget.

A társadalmi problémák iránt az angol munkások körében élő nagy érdeklődést tanúsította Henry George amerikai közgazdász és publicista tanításának rendkívüli sikere is. „Haladás és szegénység" című könyvében George egy régi elméletet újított fel: a társadalmi bajok kútfeje az, hogy a földtulajdonosok kisajátítják a földjáradékot, a társadalom boldogulása érdekében tehát a földjáradékot az államnak kell juttatni a föld nacionalizálása útján, az ún. „egységes adó" (single tax; az összes állami adókat helyettesítő járadék) bevezetése révén. A „Haladás és szegénység" eszméi a radikális és munkásklubok állandó vitatémáját alkották. A Henry George zavaros teóriája iránti lelkesedés rövid életű volt: a nyolcvanas évek végére már elszállt. Ám sok munkás számára ez a könyv adott ösztönzést arra, hogy komolyan gondolkodni kezdjen osztálya sorsán.

Hosszabb életűnek bizonyult a társadalmi gondolkodás egy másik irányzata, a fábiánizmus, amely szintén Anglia gazdasági nehézségeivel és a szocialista eszmék hatásának erősödésével összefüggésben keletkezett. A Fábiánus Társaság 1884 elején alakult meg. Nevét Fabius Cunctator (a „halogató") római hadvezérről nyerte, aki kiváró taktikájáról vált híressé. A fábiánusok bevallott célja volt, hogy az angol munkásokat elvonják a marxizmustól. Tevékenységüket a proletariátus forradalmi akciói iránti mély ellenszenv jellemezte.

A Fábiánus Társaság tagjai között voltak olyanok is — mint például Sidney és Beatrice Webb vagy Bernard Shaw —, akik őszinte együttérzéssel segíteni akartak a szegények és a munkanélküliek szomorú sorsán. A megoldást azonban teljesen hamis utakon keresték.

Nézeteik kialakításában a fábiánusok a polgári körökben az idő tájt legdivatosabb reformista eszmékből, többek között Henry George elméletéből indultak ki. A fábiánus történetfilozófia a pozitivista Spencer eszméire támaszkodott, aki az emberi társadalmat élő szervezethez hasonlította, amelynek természetes fejlődésével minden éles fordulat ellenkezik. A fábiánusok azt tartották, hogy ha a választójogot a lakosság egyre nagyobb részére kiterjesztik, a helyi önkormányzatok funkcióit kiszélesítik és egyes gazdasági ágazatokat a kezükbe adnak, különféle kommunális intézményeket elterjesztenek, és — főleg — állami rendszabályok útján szabályozzák a munka és a

tőke viszonyát, ezzel már meg is valósul a szocializmus a gyakorlatban. A „kis ügyek" vagy „darázscsípések" elvét hirdették, vagyis azt, hogy tudományosan alátámasztott röpiratok és nyilvános előadások útján fel kell tárni a modern társadalom fekélyeit, hogy ily módon további reformokra ösztönözzék a vagyonos osztályokat és az államot. Ezeket a „kis ügyeket" szocialista jellegű rendszabályoknak tüntették fel, melyek végső soron arra hivatottak, hogy az angol kapitalizmust „átitassák" a szocializmussal. A fábiánusok azt hangoztatták, hogy az általuk javasolt út az egyedüli lehetséges út Angliában a szocializmushoz, mert úgymond — kizárólag ez felel meg az angol nép jellemének, hagyományainak és történelmének. A Fábiánus Társaság a polgári befolyás egyik legfőbb közvetítője volt az angol munkásosztály felé, opportunista eszméket plántált az angol munkásmozgalomba. Engels ezt írta róluk: „Alapelvük a forradalomtól való rettegés."[2] Lenin jellemzése szerint a Fábiánus Társaság nézetei és tevékenysége „az opportunizmus és a liberális munkáspolitika legtökéletesebb kifejezője".[3]

A rendőrség szétveri a munkanélküliek gyűlését Londonban
Metszet. 1887

A SZOCIÁLDEMOKRATA SZÖVETSÉG MEGALAKULÁSA. A MUNKÁSKLUBOK

1881-ben Londonban megalakult a Demokrata Szövetség, amely három évig kis értelmiségi körként működött. Létrehozója és vezetője Henry Hyndman volt, aki „Anglia mindenki számára" című könyvecskéjében — Lenin meghatározása szerint — „átpártolt a szocializmushoz, bár nagyon-nagyon zavaros burzsoá demokrata maradt".[4] 1884-ben a szervezet a Szociáldemokrata Szövetség elnevezést vette fel.

[2] Engels — F. A. Sorgéhoz. 1893. január 18. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 533. old.

[3] Lenin: Az angol pacifizmus és az angol idegenkedés az elmélettől. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 259. old.

[4] Lenin: Hyndman Marxról. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 299. old.

A szövetség sohasem jutott el a marxizmus igazi megértéséhez; dogmatikusan fogta fel, mint kész receptek és kész formulák gyűjteményét. Ennek következtében stratégiai és taktikai téren egyaránt súlyos hibákat követett el, amelyek gátolták, hogy közelebb kerüljön a tömegekhez, és még inkább hogy befolyást gyakoroljon a munkásoknak a nyolcvanas évek végén kibontakozó tömegmozgalmára. 1886 elején, az újabb gazdasági válság éleződésekor a szövetség megpróbált élére állni a munkanélküliek spontán megmozdulásainak, de kísérletei nem jártak sikerrel. Midőn 1886 végén a munkanélküliek ismét harcba indultak, a Szociáldemokrata Szövetség — okulva előző évi kudarcából — nagyarányú kampányt indított programja megmagyarázására. A program követelte a nyolcórás munkanapot, a bankok és vasutak államosítását, a progresszív jövedelemadót, a munkanélküliek állami ellátását stb. A szövetség több jól előkészített nagygyűlést és tüntetést rendezett, amelyek szervezettségükkel és méreteikkel (mintegy 100 000 résztvevő) imponálóan hatottak a polgári közvéleményre és a munkásokra.

A Szociáldemokrata Szövetség figyelmet fordított a sztrájkharcra is, noha egyes vezetői — egy ideig Hyndman is — károsnak tartották a sztrájkokat, mivel, úgymond, szétforgácsolják a „közelgő forradalom" erőit, és gyengítik a munkásokat. A szövetség még működése első évében, 1884-ben kiáltványt adott ki; ebben a trade-unionokat ízig-vérig burzsoá, a munkásmozgalmat fékező, s ezért gyökeres átalakításra szoruló szervezeteknek ítélte. A trade-unionok ilyen értékelése szakadást idézett elő a Szociáldemokrata Szövetségben: még az évben kivált belőle a Szocialista Liga. A ligát William Morris vezette. Morris iparművész és költő volt, szenvedélyes propagandistája

A londoni kikötőmunkások 1889. évi sztrájkja
Fénykép

az iparművészetnek — amiben a nép szocialista nevelésének legfőbb eszközét látta —, Engels kifejezésével élve: „érzelmi szocialista".[5] Morris politikai koncepciója közel állt az anarchoszindikalizmushoz: a szakszervezeteket a jövő társadalom alapsejtjeinek tekintette. A Szocialista Liga vezetői között voltak marxisták is, így például Marx leánya, Eleanor Aveling. A liga vezetői, bár tisztában voltak a trade-unionizmus gyengéivel és hibáival, megértették, hogy az angol munkásmozgalom fejlődésének reális útja nem kerülheti meg a szakszervezeteket, hanem fogyatékosságaik leküzdésén, a proletártömegeknek a szervezett küzdelembe való bevonásán át kell haladnia. Midőn a Szocialista Ligában túlsúlyba került az anarchista irányzat, a marxista csoport visszatért a Szociáldemokrata Szövetségbe.

A nyolcvanas években a szocialisták eszméik propagálása érdekében aktívan bekapcsolódtak a munkásklubok tevékenységébe (a nyolcvanas évek végén csak Londonban mintegy 200 ilyen klub működött). A munkásklubok tevékenyen felléptek Írország védelmében. Tüntetéseik és gyűléseik gyakran a rendőrséggel való összetűzésekbe torkolltak. A londoni Trafalgar Square-en 1887. november 13-án megtartott hatalmas tömeggyűlés után a munkásklubok, a Szociáldemokrata Szövetség, a Szocialista Liga és a Fábiánus Társaság megalakították a Törvény és Szabadság Védelmének Ligáját, amely azt vallotta és propagálta, hogy meg kell alapítani az önálló munkáspártot, a munkásoknak a liberálisoktól és a konzervatívoktól független parlamenti képviseletét.

A MUNKÁSMOZGALOM FELLENDÜLÉSE ÉS AZ „ÚJ TRADE-UNIONIZMUS"

A nyolcvanas évek végén a szakképzetlen munkások tömegesen bekapcsolódtak a sztrájkharcba, és beléptek a trade-unionokba. Ez a munkásmozgalom érlelődő fordulatát jelezte. 1888-ban sztrájkba léptek az East End-i (London proletárnegyede) gyufagyári munkásnők. A sztrájk sikerrel zárult, mivel a munkásnők trade-unionba tömörültek. 1889 elején a londoni gáztársaságok munkásai értek el megmozdulásaikkal eredményt. A Gázgyári Munkások Szövetségének tekintélye nyomban felszökött, a szervezet gyors növekedésnek indult, és hamarosan egyesült a segédmunkások szövetségével. A gázgyáriakkal csaknem egyidejűleg számos gazdasági követelés érdekében általános sztrájkba lépett a londoni kikötő 30 000 dokkmunkása. A vállalkozók felett aratott győzelem megalapozta az új trade-unionok létjogosultságát. 1890-ben több mint 200 000 szakképzetlen munkás lépett az újonnan létrehozott szövetségekbe.

Az „új trade-unionizmus" harcos szellemet vitt az angol munkásmozgalomba. Midőn 1890—1891-ben, az újabb válság kibontakozásakor a vállalkozók akciót indítottak a munkabérek leszorítására, a trade-unionok olyan tömeges és szívós sztrájkokkal válaszoltak, amilyenre a chartizmus óta nem volt példa. Az új trade-unionok kiálltak a munkásosztály önálló politikai pártjának megteremtése mellett.

A FÜGGETLEN MUNKÁSPÁRT MEGALAKULÁSA

1893 januárjában megalakult a Független Munkáspárt; vezetője Keir Hardie bányász lett. Az új párt nem vette fel a szocialista elnevezést, hogy ezzel is hangsúlyozza különállását a kontinens szociáldemokrata pártjaitól, amelyek hivatalosan a marxi elmélet alapján álltak. Hardienak az volt a véleménye, hogy a marxizmus „nem felel meg" az angliai körülményeknek. Politikai koncepciója alapjában véve fábiánus volt; a fábiánusok hamarosan be is fészkelődtek, és vezető pozíciókat szereztek a Független Munkáspártban. De Hardie a fábiánusoktól eltérően azt vallotta,

[5] Engels an F. A. Sorge. 20. April 1886. Lásd Briefe und Auszüge aus Briefen etc. an F. A. Sorge. Dietz Verlag 1921. 221. old.

hogy a szocializmus nem a tőkések átnevelése, hanem a termelési eszközök tulajdonából való fokozatos kiszorításuk révén győzedelmeskedik, oly módon, hogy a munka termékeinek elosztását maga a trade-unionokba tömörült munkásság veszi a kezébe. Gyakorlatilag minden a „trade-unionista politikára" korlátozódott, vagyis arra, hogy kiépítsék a trade-unionok politikai képviseletét a burzsoá államszervekben, s azokat részleges reformok keresztülvitelére használják fel.

A Független Munkáspárt erejét a szakszervezetekhez fűződő kapcsolatai adták. A párt nagy sikerét jelentette az az 1893. évi trade-union kongresszuson elfogadott javaslat, hogy pénzügyi alapot kell létesíteni a választási küzdelem céljaira. Ebben az időszakban a Független Munkáspárt részt vett a sztrájkmozgalom vezetésében. Agitátorai élesen bírálták a trade-unionista vezetőket, a tőke és munka „érdekharmóniájára" törekvő vonalvezetésüket. A párt már fennállásának első éveiben csaknem 20 000 tagot számlált.

AZ OPPORTUNIZMUS A MUNKÁSMOZGALOMBAN

Az angol munkásmozgalomban az opportunizmusnak mély gazdasági gyökerei voltak. A régi trade-unionok vezérei továbbra is megőrizték befolyásukat. A parlamenti választásokon változatlanul a liberálisokat támogatták, így közreműködésükkel 1895-ben a Független Munkáspártnak mind a 28 jelöltje megbukott. Súlyos csapás volt a „függetlenekre" az is, hogy a trade-unionok 1895-ös cardiffi kongresszusán határozatilag leszögezték: a jövőben csak az illető szakszervezetben közvetlenül dolgozó személy választható kongresszusi küldötté. Ez a határozat azt a célt szolgálta, hogy a trade-unionok vezetéséből kiszorítsák a Szociáldemokrata Szövetség és a Független Munkáspárt sok vezetőjét. Egy másik ugyanakkor elfogadott határozat értelmében a kongresszusokon a szavazás mandátumok szerint, vagyis a küldöttek által képviselt trade-unionok taglétszáma szerint történik. Ez a rendszer lehetőséget adott arra, hogy a küldött személyes véleményét az adott szövetség összes tagjának véleményeként tüntesse fel.

Ugyanakkor az új trade-unionokban is bizonyos elfajulás következett be: bővülő apparátusuk a régi szakszervezetek módszereit utánozta, kialakuló bürokrata vezető rétegük polgári életmódra és a burzsoáziával kompromisszumra törekedett. A munkásmozgalom általános ellanyhulásához az is hozzájárult, hogy a kilencvenes évek második felében az angol munkások reálbére — a kenyéráraknak az agrárválság következtében beálló csökkenése, az ipari depresszió leküzdése és a gyarmati kizsákmányolás fokozódása következtében — valamelyest emelkedett.

A Szociáldemokrata Szövetség továbbra is elsősorban doktrinér propagandával foglalkozott. A Független Munkáspárt harcos szelleme hamarosan eltompult. Vezetése egyre inkább a fábiánus irányzathoz tartozó politikusok kezébe került.

Az angol proletariátus harci lendülete az 1880—1890-es években megingatta ugyan a munkásarisztokrácia monopolhelyzetét a trade-unionokban, de nem hozott gyökeres változást a munkásmozgalomban; nem valósult meg a mozgalomnak a szocialista elmélettel való egyesülése sem.

IV. FEJEZET

A JUNKER-BURZSOÁ REAKCIÓ A NÉMET BIRODALOMBAN. A SZOCIALISTA ÉS MUNKÁSMOZGALOM FELLENDÜLÉSE

A német egység megteremtése óriási lendületet adott az ország kapitalista fejlődésének. A hetvenes évek elején Németország lényegében mezőgazdasági ország volt, kialakulóban levő nagyiparral. A kilencvenes évekre a helyzet gyökeresen megváltozott: befejeződéshez közeledett az ország gazdasági életében végbement fordulat.

A GYORS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Németországban az ipari forradalom viszonylag későn indult meg, de ez számos előnnyel is járt. Az iparosítás során nagymértékben felhasználhatták a régi tőkésországok tapasztalatait. A német gyáripar a legkorszerűbb technika alapján épült ki.

A nyersvastermelés és a szénbányászat mellett különösen gyorsan fejlődtek a nehézipar új ágazatai: az elektrotechnikai és a vegyipar. A vasútvonalak hossza három évtized alatt majdnem megháromszorozódott.

Az ország gazdasági és politikai életében egyaránt erős feudális maradványok éltek tovább. De az egységes belső piac kialakulása és a közigazgatási-jogi egység létrejötte még ilyen körülmények között is lehetőséget teremtett a termelőerők rendkívül gyors fejlődése számára.

A fejlődést nagymértékben elősegítette a legyőzött Franciaországtól kapott ötmilliárd frankos hadisarc is, ami példa nélkül álló „gründolási" (alapítási) lázat idézett elő. Gombamódra szaporodtak a jórészt spekulációs jellegű részvénytársaságok. Németország századvégi gazdasági fellendülésében fontos szerepet játszott a vasércekben rendkívül gazdag Lotharingia megszerzése is. A rajnavesztfáliai gyáripar évről évre erősödött.

A gyáripar fejlődésével egyidejűleg a városok is növekedtek, átalakult az egész ország arculata. Emelkedett a munkásosztály, mindenekelőtt a gyáripari proletariátus létszáma. Szakadatlanul nőtt az ipar, a kereskedelem és a közlekedés részesedése az ország gazdaságában: 1895-ben már a népességnek több mint 50 százalékát ezek a gazdasági ágak foglalkoztatták.

Az ipar fejlődését fékezték a gazdasági válságok, amelyek ebben az időszakban a többi kapitalista állammal együtt Németországot is sújtották. Rendkívül súlyos következményekkel járt az 1873. évi válság; ezt különösen súlyossá tette a tőzsdei spekuláció, amely rögtön az egyesülés után egész Németországot hatalmába kerítette. Két-három esztendő leforgása alatt töméntelen részvénytársaságot, bankot, vasúttársaságot, gyárat, hajógyárat létesítettek, amelyeknél — mint Engels írta — „az ipari külszín valójában csak ürügy volt a legszemérmetlenebb tőzsde-

Kohászati üzem Saarbrücken környékén
Metszet. 1876

spekulációra".[1] Az 1873-as válság véget vetett a „gründolási" láznak. Ugyanakkor ez és még nagyobb mértékben az 1882. és az 1890. évi válság elősegítette a német ipar gyors koncentrációját.

Másként alakult a termelőerők fejlődési üteme a mezőgazdaságban, amelyben a tőkés viszonyok fejlődésének ún. „porosz útja" vált uralkodóvá. A XIX. század végén az összes parasztgazdaságoknak csaknem háromötöde a két hektáron aluli törpegazdaságok közé tartozott; ezek a megművelt földterületnek csupán 5,6 százalékával rendelkeztek a 20 hektáron felüli földesúri és gazdagparaszti gazdaságok 54,4 százalékával szemben. A junker birtokok különösen nagy kiterjedésűek voltak Kelet-Németországban. A junker-földbirtoklás fennmaradása gyötrelmes függőségre kárhoztatta a földnélküli és kevés földdel rendelkező parasztokat.

A munkások életkörülményei Németországban rosszabbak voltak, mint Nyugat-Európa számos más országában vagy az Egyesült Államokban. A gyors gazdasági fellendülés és a jelentős kivándorlás ellenére nagy munkanélküli tartaléksereg alakult ki. A munkások bére a levonások után gyakran a létminimumot sem érte el. A dolgozó tömegek alacsony életszínvonala gátolta a belső piac kiszélesedését; ezzel összefüggésben a német tőkések növekvő érdeklődéssel fordultak a külső piacok felé.

A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA

A Német Birodalom a piacokért folyó küzdelemben fennállása első pillanatától kezdve rendkívül nagy nehézségekbe ütközött. A német kapitalisták fő fegyvere e harcban egyrészt a termelési költségek minimálisra csökkentése volt (új technika bevezetésével, a kizsákmányolás fokozásával

[1] Engels: Der Sozialismus des Herrn Bismarck. Lásd *Marx—Engels* Werke. 19. köt. Dietz Verlag 1962. 169. old.

Külvárosi nyomortanyák Berlinben
K. Otwal rajza nyomán készült metszet. 1872

stb.), másrészt a dömping: áruikat önköltség alatti áron dobták a külföldi piacokra. Exportveszteségeikért ugyanazon cikkek belföldi áremelésében kerestek kárpótlást. A junkereket és a burzsoáziát engedelmesen kiszolgáló kormány a hetvenes évek végétől magas protekcionista vámokat vezetett be. A protekcionizmus csak elősegítette a monopóliumok fejlődését, amelyek keletkezése az ipar koncentrációjából törvényszerűen következett.

A monopóliumok kialakulása Németországban korábban kezdődött és gyorsabban haladt, mint a „régi" kapitalista államokban. Angliától eltérően Németországban a monopolizálás a nehéziparban volt a legeredményesebb, ahol a termelés koncentrációja különösen magas fokot ért el. A rajna-vesztfáliai iparvidék szénbányászatának koncentrációja például az egyik legnagyobb német monopolista egyesülés, a kőszénszindikátus megalakulásához vezetett; ez már a kilencvenes évek elején a széntermelés 87 százalékát összpontosította. Erőteljesen haladt előre e folyamat olyan kulcsfontosságú iparágakban is, mint a vegyi vagy az elektrotechnikai ipar. Németországban a monopóliumok uralkodó formája a kartell volt. 1887-ben 70 kartell működött, 1896-ban 250, 1900-ban pedig 300. Ezek közül az egyesülések közül akkoriban még sok könnyen széthullott a gazdasági válságok csapásai alatt vagy résztvevőik egymás közötti harca következtében.

A monopóliumok létrejöttében óriási szerepet játszottak a bankok. Ennek az a magyarázata, hogy az ipar még nem tudott kellő mennyiségű tőkét felhalmozni, és rászorult a finanszírozásra. Ezért Németországban igen korán szoros kapcsolat létesült a bankok és az ipar között. A nagybankok hosszú lejáratú hiteleket nyújtottak az iparvállalatoknak azzal a céllal, hogy ellenőrzésük alá vonják azokat; elősegítették a termelés koncentrálását az érdekkörükbe tartozó cégek kezében. Például a Disconto-Gesellschaft döntő szerepet játszott a rajna-vesztfáliai iparvidék nehéziparának koncentrációjában. Ugyanakkor maguk a bankok is tovább erősödtek. A XIX. század végére a hitelügy túlnyomórészt hat óriásbank kezében összpontosult, amelyek szoros kapcsolatban álltak a

kialakuló ipari monopóliumokkal. Fokozódott a tőkekivitel. Németország külföldi tőkebefektetései a század végére a nyolcvanas évek elejéhez képest mintegy megháromszorozódtak, összegük körülbelül 15 milliárd márka volt.

A német gazdasági életben élre törtek az olyan iparmágnások és nagybankárok, akik egy egész — olykor több — iparágat is ellenőrzésük alatt tartottak, és különböző formákban kiterjedt tőkekiviteli tevékenységet fejtettek ki: Stumm, Kirdorf, Krupp, Siemens, Bleichröder, Hansemann stb. Mint a gazdasági élet kulcspozícióinak urai, lényeges befolyáshoz jutottak a kormány bel- és külpolitikai irányvonalának kialakításában.

AZ ÁLLAMRENDSZER

Németországnak a porosz monarchia és a junkerek vezetésével megvalósított egyesítése kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a birodalom egész politikai életére és államrendszerére. A reakciós porosz junkerek és militaristák, miután hatalmuk alá vonták az egész birodalmi államapparátust és hadsereget, arra törekedtek, hogy a Poroszországban uralkodó antidemokratikus rendszert az egész országra kiterjesszék. A junkerek érdekeit képviselte Otto von Bismarck, az első birodalmi kancellár, aki csaknem 20 esztendeig (1890-ig) töltötte be ezt a tisztséget. Bismarck azonban tekintettel volt az erősödő német burzsoázia igényeire is, és arra törekedett, hogy a junkerek politikai hatalmának csorbítatlan fenntartása mellett megszilárdítsa a két osztály szövetségét. A burzsoázia belenyugodott ebbe a másodrendű szerepbe, mivel rettegett a proletariátustól, amelynek erősödése Németország politikai életének egyik legfontosabb tényezője volt.

Az ipari forradalom befejeződése nagy változásokat idézett elő a német munkásosztály számában és összetételében. Állandóan nőtt a gyári munkások aránya; a szocialista propaganda ebben a rétegben talált a legerősebb visszhangra. A német munkásmozgalom fellendülésében nagy szerepet játszott a Párizsi Kommün forradalmasító példája, amely megnövelte a német proletariátus rokonszenvét a szocializmus iránt. A Párizsi Kommün bukása után az európai munkásmozgalom súlypontja Franciaországból Németországba helyeződött át. A német munkásmozgalom lényeges előnye volt, hogy abban a korszakban bontakozott ki, midőn a kapitalizmus már magas fejlettségi fokot ért el.

A burzsoázia a proletariátus elleni harcban a junker államra, a porosz militarizmusra támaszkodott. Az érdekeit szolgáló intézkedések ellenében lényeges gazdasági és politikai engedményeket kellett tennie a junkereknek.

A Német Birodalom államrendszerét az 1871 áprilisban elfogadott alkotmány határozta meg. Az alkotmány megszilárdította a porosz monarchia vezető szerepét. Rendelkezései értelmében csak a porosz király lehetett a császár. A császár korlátlanul rendelkezett a birodalom fegyveres erőivel, jogában állott bármely törvényjavaslat szentesítése vagy elvetése, a birodalmi parlament, a Reichstag összehívása és feloszlatása. A birodalmi kancellári tisztet rendszerint a porosz miniszterelnök töltötte be; a kancellár volt az egyetlen össznémet miniszter — az egyes kormányhivatalokat vezető államtitkárok csak a kancellár munkatársainak számítottak —, és kizárólag a császárnak tartozott felelősséggel. Mint Marx megjegyezte, az 1871-ben összetákolt német egység csak a porosz despotizmus leplezését szolgálta. „Németország... *egységét*... a *porosz kaszárnyában* találta meg..."[2]

A birodalmi alkotmányt, amely a vezető szerepet a legreakciósabb osztálynak, a junkereknek biztosította, áldemokratikus máz vonta be: például a Reichstagot általános választójog alapján

[2] Marx — A Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt Bizottságához. 1870. szeptember 1. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 290. old.

választották, de a választójog gyakorlásából kizárták a nőket, a katonákat és a 25 éven aluliakat; a Reichstag illetékességi köre egyébként is rendkívül korlátozott volt.

A birodalom területének csaknem kétharmad részét alkotó Poroszországban változatlanul a szélsőségesen reakciós 1850. évi alkotmány maradt érvényben, a háromosztályos választási rendszerrel. E rendszerben egy junker szavazat több tucat dolgozó szavazatával volt egyenértékű. Egy ízben maga Bismarck is „a józan ész megcsúfolásának" nevezte ezt a rendszert. A junkerek azonban minden eszközzel ellenszegültek a porosz alkotmány módosítására irányuló kísérleteknek.

A junkerek hatalmon levő képviselői mégsem hagyhatták figyelmen kívül a kapitalista fejlődés egyre nyilvánvalóbb szükségleteit. 1871—1873-ban az egyes királyságok és fejedelemségek különféle pénznemei helyett egységes aranypénzt vezettek be, egységes postai hálózatot létesítettek, 1875-ben megalapították a Reichsbankot, egységes büntető törvénykönyvet léptettek életbe. Hozzákezdtek a polgári törvénykönyv kidolgozásához is, de ezek a munkálatok több, mint húsz esztendeig elhúzódtak. 1872—1875-ben Poroszországban közigazgatási reformot hajtottak végre; megfosztották a junkereket régi feudális előjogok alapján gyakorolt helyi hatalmuktól.

A NÉMET MILITARIZMUS

Németország porosz alapon való egyesítése azt eredményezte, hogy a Poroszországban már régen kialakult katonai rendszer, reakciós szellemével és agresszív tradícióival, lassan az egész országot áthatotta. Noha a porosz militarizmus befolyásának növekedése a Német Birodalomhoz csatolt néhány (főként délnémet) állam kispolgári köreiben elégedetlenséget, sőt szeparatista törekvéseket váltott ki, a német burzsoázia egésze tevékenyen támogatta a Dánia, Ausztria és Franciaország felett aratott győzelmekkel kérkedő porosz szoldateszkát. Az ipar — különösen a nehézipar — gyors fejlődése a porosz—német militarizmus új erőforrása lett.

A junkerek — és velük együtt a burzsoázia — a hadseregben látták uralmuk megszilárdításának legfőbb eszközét. Sohasem feledkeztek meg a Párizsi Kommünről, amelynek leverésében ugyan közreműködtek, de meggátolni már nem voltak képesek azt a hatást, amelyet a Kommün Németország és más országok munkásosztályára gyakorolt. A Kommün bukása után a német munkásosztály forradalmi mozgalma egyáltalán nem hanyatlott, sőt még jobban megerősödött, s ez csak fokozta az uralkodó osztályok szemében a hadseregnek mint a szocialista mozgalom elleni küzdelem leghatékonyabb eszközének jelentőségét.

A Franciaországtól kapott ötmilliárdos hadisarc tetemes részét a katonai kontingens növelésére, a hadsereg új fegyverekkel való felszerelésére fordították. 1874-ben Bismarck törvényt fogadtatott el a Reichstaggal, melynek értelmében a hadsereg békelétszámát 350 000-ről 402 000 főre emelték; egyidejűleg megszavazták az általános hadkötelezettséget is. A militarista körök által kieszközölt legfőbb újítás azonban a septennatusról — a hadseregre fordított kiadások hétéves időszakra való jóváhagyásáról — szóló törvény volt. Ez még az addigiaknál is inkább szabad kezet adott a militarista vezető köröknek, hosszú időszakokra teljesen kivonta őket a Reichstag ellenőrzése alól. 1880-ban a Reichstag Bismarckot támogató többsége a következő időszakra megszavazta a septennatust. A hadsereg tovább növekedett: létszáma 20 év alatt több mint 50 százalékkal emelkedett, a lakosság csupán 25 százalékos szaporodásával szemben.

Az egyesített Németország reakciós politikai rendszere lehetővé tette, hogy a militarista intézmények jelentős hatalmat összpontosítsanak kezükben, és befolyást gyakoroljanak az általános politikai irányvonal kialakítására csakúgy, mint az egyes konkrét politikai döntésekre. Ilyen intézmények voltak az udvari katonai tanács, valamint a császár katonai, illetve polgári ügyekkel foglalkozó személyes kabinetirodái. Óriási jelentőségre tett szert a porosz vezérkar, amely a reakció bástyája s a külső agresszió egyik ösztönzője lett. Itt dolgozták ki Moltke, majd Waldersee, utóbb

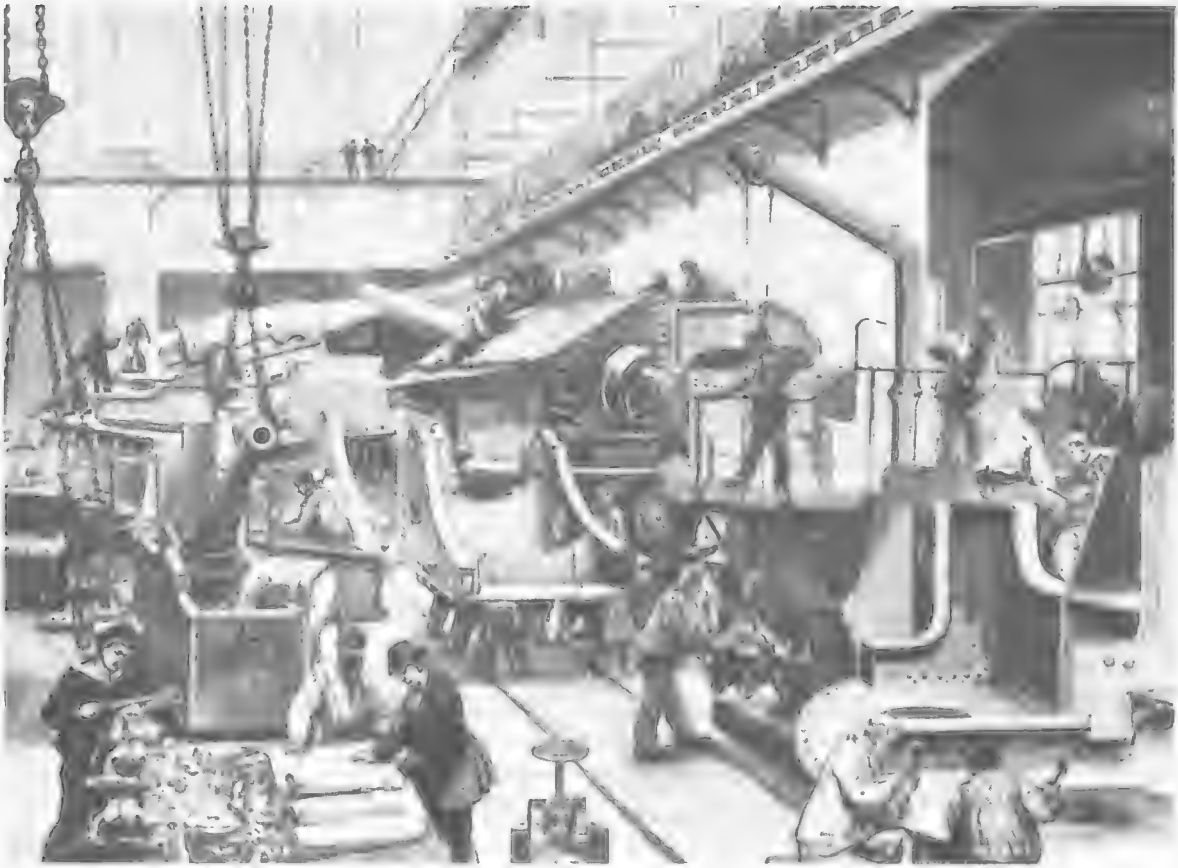

Ágyúk összeszerelése a Krupp-gyárban
Metszet. 1890

Schlieffen vezetése alatt az egyidejűleg Franciaország és Oroszország ellen irányuló kétfrontos „preventív" háború terveit. A vezérkarral szoros kapcsolatban álltak a soviniszta és militarista szövetségek, amelyek a militarista propagandát tekintették fő feladatuknak. Az uralkodó osztályoknak érdekükben állott, hogy feszült viszonyt tartsanak fenn más államokkal, különösen Franciaországgal, mert ezzel igazolhatták a fegyverkezési hajszát.

A NYUGATLENGYEL TERÜLETEK GYARMATOSÍTÁSA

A kelet felé irányuló agresszió előkészítése Poroszországban és Németországban a lengyel területek fokozott elnémetesítésével párosult. A német annexionisták a lengyel lakosság ellen elkövetett atrocitásokat nyíltan azzal indokolták, hogy az Oroszország elleni háborúhoz „elengedhetetlenül szükséges" Poznańt, Kelet-Pomerániát és Sziléziát felvonulási területté változtatniuk. A lengyelek üldözése a hetvenes években (ebben az időben csaknem teljesen tilos volt a lengyel nyelvű oktatás) főként a katolikus egyház elleni harc jelszavával folyt; a későbbiekben fokozott erővel folytatták a hajszát, de már minden ürügykeresés nélkül. A lengyel dolgozók a német burzsoázia és földesurak kettős — társadalmi és nemzeti — elnyomása alatt sínylődtek. A német gyarmatosítók minden erővel azon voltak, hogy eltávolítsák a lengyeleket a helyi önkormányzati szervekből, teljesen száműzzék a lengyel nyelvet az egész közigazgatásból és igazságszolgáltatásból.

1886-ban megalakították az ún. Telepítési Bizottságot, azzal a feladattal, hogy német kulákgazdaságokat telepítsen a lengyel területekre.

Az ún. Keleti Tartományok Németségét Támogató Szövetség harcot indított a lengyel kultúra ellen. A lengyel társadalmi szervezetek ellen kíméletlen rendszabályokat foganatosítottak. Egyes esetekben lengyeleket Németország belső területeire telepítettek át. A nyugatlengyel területeket lényegében Németország európai gyarmataivá tették. A német uralkodó körök zajos lengyelellenes soviniszta kampánya közvetett célt is szolgált: ellenségeskedést akartak szítani a német és lengyel néptömegek között, a nacionalizmus mérgével meg akarták bontani a német munkásosztály sorait.

A JUNKEREK ÉS A BURZSOÁZIA FŐBB PÁRTJAI

A Konzervatív Pártba tömörült junkerek hosszú ideig még részlegesen sem voltak hajlandók lemondani kiváltságaikról. A konzervatívok a hetvenes években gróf Eulenburg és gróf Manteuffel vezetésével felléptek Bismarck politikája, elsősorban a birodalmi hatóságok illetékességi körének kiterjesztése ellen, mert ezt Poroszország „csorbításának" tekintették.

A Szabad Konzervatív — másként Birodalmi — Pártot (az utóbbi elnevezés a birodalom feltétlen elismerését hangsúlyozta) még a hatvanas években alapította meg egy, a Konzervatív Pártból kivált csoport. A Birodalmi Párthoz tartoztak azok a junkerek, akik belátták Németország kapitalista fejlődésének elkerülhetetlen voltát, valamint néhány iparmágnás, élükön Krupp-pal, Stummmal és Kirdorffal (ez később a Német Gyáriparosok Központi Szövetségének vezetője lett). A Birodalmi Párt támogatta Bismarckot, aki soraiból választotta ki munkatársainak nagy részét a birodalmi kormányban.

Bismarck másik fő támasza a hetvenes években a Nemzeti Liberális Párt volt, amely a nagy- és részben a középburzsoázia érdekeit képviselte. A párt és egyes vezető személyiségei — például Miquel és Bennigsen — a liberalizmustól fokozatosan eljutottak a reakciós junkerekkel való szövetséghez. Végül is a nemzeti liberálisok lemondtak korábbi programjukról, amelyben többek között állampolgári egyenlőséget, polgári demokratikus szabadságjogokat követeltek, és megelégedtek Bismarck felemás reformjaival. Némi ellenzékiséget még megőrzött a Haladó Párt, amelyet a kereskedő burzsoázia, a kispolgárság, az alkalmazottak és a munkások egy része támogatott. A párt állást foglalt például a protekcionista vámok, a hadsereg növelése és a katonai kiadások emelése ellen.

Külön helyet foglalt el a hetvenes években a Katolikus Centrum Párt, amely soraiban a legkülönfélébb elemeket egyesítette: sziléziai katolikus földesurakat, nyugat-németországi tőkéseket és általuk kizsákmányolt katolikus munkásokat, bajor parasztokat. A pártot reakciós klerikális politikusok vezették — Windthorst, Lieber stb. —, ezek nézetei és követelései a konzervatívok politikai programjához álltak legközelebb.

A „KULTURKAMPF"

A hetvenes években elkeseredett harc bontakozott ki a Centrum Párt és a katolikus egyház ellen támadó birodalmi kormánykörök között. Bismarck egyházellenes intézkedéseit „Kulturkampf"-nak — a kultúráért folytatott harcnak — nevezték el. A valóságban a kormányt a katolikus klérus elleni támadásban egészen más motívumok vezérelték.

A katolikus egyház attól tartott, hogy politikai befolyása az állam további központosításával csökkenni fog, a protestáns Poroszország szerepe pedig megnövekszik, s ezért támogatta a poroszellenes törekvéseket.

A „Kulturkampf"-ot az váltotta ki, hogy a junker-burzsoá blokk csapást akart mérni a biro-

dalom egyes területein jelentkező poroszellenes, szeparatista törekvésekre. Ilyen törekvések nemcsak a súlyos nemzeti elnyomás alatt sínylődő lengyelek, dánok és elzász-lotharingiai franciák körében éltek, hanem a bajorok, württembergiek, badeniek között is — általában mindazon területeken, amelyekre az egyesítés előtt a porosz junkerek uralma nem terjedt ki.

A „Kulturkampf" céljai közé tartozott az is, hogy a proletariátus figyelmét elvonja életbe vágó szükségleteiről, az osztályharctól és a vallási kérdések felé terelje.

Az első fontos antiklerikális törvényt 1872-ben fogadták el. A törvény megszüntette a katolikus papság kizárólagos privilégiumát az iskolák ellenőrzése terén. A birodalmi hatóságok azonban óvakodtak attól, hogy teljesen szakítsanak a katolikus egyházzal, a reakció hagyományos támaszával. Ezért a „Kulturkampf" idején soha még csak fel sem vetették az egyház és az állam, az iskola és az egyház különválasztását.

Ugyancsak 1872-ben fogadta el a Reichstag a jezsuita rend és a kongregációk betiltásáról szóló törvényt. 1873—1875 folyamán még számos olyan intézkedést hajtottak végre, amelyek érzékenyen érintették a katolikus egyház érdekeit. Az állam saját kezébe vette a papok képzését és kinevezését; korlátozták a főpapság hatalmát az alsó papság és a hivők felett, eltörölték az alkotmány azon cikkelyeit, amelyek az egyháznak autonómiát biztosítottak, törvénybe iktatták a kötelező polgári házasságot.

Bismarcknak azonban mégsem sikerült a kormányhatalomnak alárendelnie a katolikus egyházat. Ellenkezőleg, az engedetlen katolikus püspökök és más papok elleni politikai hajsza és megtorló rendszabályok csak szaporították híveik számát: 1874-ben a Centrum Párt az addigi 63 helyett 91 mandátumot kapott a Reichstagban. Nem valósult meg a „Kulturkampf" másik célja sem: a proletariátus elvonása az osztályérdekeiért vívott harctól. Az 1874. évi Reichstag-választásokon a szocialista képviselőjelöltekre csaknem háromszor annyian szavaztak, mint 1871-ben.

A szocialista propaganda megerősödése, a munkásmozgalom megélénkülése arra késztette a reakció erőit, hogy szorosabbra zárják soraikat. A centrum párti politikusok a „Kulturkampf" ellen fő érvként állandóan azt hozták fel, hogy a katolikus egyház „erős gát a szocializmus ellen". A jezsuiták kiűzésére vonatkozó törvényjavaslat elleni felszólalásában a párt egyik vezetője kijelentette: „Ha önök elveszik a munkástól a túlvilági paradicsomot, akkor majd itt a földön akarja megteremteni. Ennélfogva a jezsuiták mindenkor a legtevékenyebb ellenfelei lesznek az Internacionálának."

1876-ban a katolikusellenes törvények sora lezárult, és bizonyos közeledés jött létre a birodalmi kormány és a klerikálisok között. Később a „Kulturkampf" idején kiadott törvények nagy részét eltörölték.

A MUNKÁSOSZTÁLY EGYSÉGES PÁRTJÁNAK MEGTEREMTÉSE

Az eisenachiak — akik a német munkásmozgalomban a marxista irányzat képviselői voltak — a hetvenes évek első felében széles körű szocialista propagandát fejtettek ki, s ezzel elősegítették a német proletariátus kiszabadulását a lassalleánus eszmék befolyása alól. Ez megérlelte a szakadás felszámolásának lehetőségét, annál is inkább, mivel 1871 után elvesztette gyakorlati jelentőségét a munkásmozgalom két szárnyát addig egymástól elválasztó központi kérdés: az ország egyesítésének módja. A régi viszály sok alapszervezetben feledésbe merült, s a két párt egyszerű tagjai vállvetve harcoltak a közös ellenség, a burzsoázia és a junkerek ellen, közösen tevékenykedtek a szakszervezetekben.

Az eisenachiak és a lassalleánusok egyesülése az 1875. évi gothai kongresszuson ment végbe. Megalakították a Németországi Szocialista Munkáspártot. Az egységes párt megteremtése megfelelt a munkásmozgalom életbe vágó érdekeinek, új és magasabb fokra emelte a mozgalmat.

Az eisenachiak vezetői, akik alapjában véve marxista álláspontot foglaltak el, súlyos hibát követtek el azonban, midőn az egységes párt programjának több központi kérdésében kompromisszumra léptek a lassalleánus vezetőkkel. Ennek következtében a gothai kongresszuson elfogadott program számos olyan hibás és káros lassalleánus tételt és dogmát tartalmazott, amelyeket a történelmi fejlődés már régen megcáfolt. Ilyen volt többek között az a tétel, amely a proletariátuson kívül minden osztályt „egységes reakciós tömegnek" minősített. Ha a munkásosztály ezt a tézist elfogadta volna, megfosztotta volna magát a dolgozó parasztság szövetségétől.

A gothai pártkongresszus
Metszet. 1870-es évek

A gothai program tartalmazta a „vasbértörvény" tételét is, amely szerint a munkabért mindig a munkás életének fenntartásához szükséges létminimum határozza meg. Következésképpen a munkások gazdasági harca haszontalan és szükségtelen. A lassalleanizmus szellemében tárgyalta a program a legfontosabbat: a szocializmusba való átmenet kérdését is. A politikai hatalom megragadásának és a proletárdiktatúra megteremtésének tételét a „szabad népállam" és az „államsegéllyel" létrehozandó „munkás termelőszövetkezetek" homályos jelszavával helyettesítették.

Marx és Engels élesen bírálta a programot, amelyet Marx egyik igen fontos elméleti munkájában, „A gothai program kritikájá"-ban részletes elemzésnek vetett alá.

A német munkásosztály egységes politikai pártjának megalakulása a szocialista mozgalom új fellendülésének kiindulópontja lett. A párt befolyása az ország valamennyi iparvidékén szüntelenül növekedett. Erősödött a munkássajtó, új, szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezetek és munkás önképző kultúregyletek alakultak.

Az erősödő üldözések ellenére minden egyes Reichstag-választás a szocialista eszmék növekvő befolyásáról tanúskodott. Az 1877. évi választásokon a szociáldemokraták mintegy 500 000 szavazatot kaptak, és 12 mandátumhoz jutottak. Ezzel — megelőzve a Haladó Pártot és a Birodalmi Pártot — a kapott szavazatok számát tekintve a pártok ranglistáján a negyedik helyre kerültek. Ez az osztályerők polarizálódását mutatta, és arról tanúskodott,

August Bebel
J. Wet litográfiája. 1902

hogy a szocialisták sikeresen hódítják el azoknak a dolgozóknak a szavazatait, akiket korábban megtévesztett a junker-burzsoá pártok nacionalista demagógiája.

Marx és Engels megelégedéssel fogadták a szocialista eszmék terjedését. Erőfeszítéseiket arra összpontosították, hogy magasabbra emeljék a párt elméleti színvonalát, kiküszöböljék az egyesüléskor elkövetett ideológiai hibákat. Nagy jelentőségű volt Engelsnek Eugen Dühring elleni cikksorozata, amely 1877—1878 folyamán a párt központi lapjában, a „Vortwärts"-ben („Előre") jelent meg. A cikkeket azután könyvalakban is kiadták „Anti-Dühring" címmel; a könyv három része a marxizmus egy-egy alkotórészét tárgyalja: a filozófiát, a politikai gazdaságtant és a tudományos szocializmust. Engels új elméleti munkájának jelentőségét fokozta, hogy Dühring zavaros nézetei — reakciós-utópista tervezetek, vulgáris materializmus, hegelianizmus stb. e kusza egyvelege — nemcsak a kispolgárok között, hanem a szociáldemokraták körében is terjedtek.

A párt egészében véve egészséges szervezet volt. Vezetői, August Bebel és Wilhelm Liebknecht, állandó összeköttetésben álltak a marxizmus alapítóival, konkrét tanácsokat kaptak tőlük a munkásmozgalom különböző elméleti és taktikai kérdéseiben.

A REAKCIÓ ERŐSÖDÉSE A HETVENES ÉVEK VÉGÉN. A KIVÉTELES TÖRVÉNY

A német szociáldemokrácia magabiztosan haladt az erőgyűjtés útján, s ez egyre növekvő aggodalommal töltötte el a junkereket és a burzsoáziát. Bismarck és a kormánykörök elhatározták, hogy nagymértékben megszigorítják a repressziókat. Törvénytervezetet dolgoztak ki, amely közvetlenül a szocialista és munkásmozgalom ellen irányult. A törvényjavaslat tervbe vette valamenynyi szociáldemokrata (és a szociáldemokratákhoz csatlakozott) szervezet bezárását, a munkássajtó betiltását, és más hasonló intézkedéseket tartalmazott. 1878 tavaszán a kormány a javaslatot a Reichstag elé terjesztette, de az jelentős szótöbbséggel elvetette. Az ellenzéki haladó pártiakon és a Centrumon kívül ellene szavaztak még a nemzeti liberálisok is, akik általában támogatták Bismarckot, de ezúttal nem voltak hajlandók felelősséget vállalni olyan rendszabályért, amely óhatatlanul ki kellett hogy váltsa az egész proletariátus felháborodását.

Wilhelm Liebknecht
Fénykép

Bismarck kormánya már nem első ízben tapasztalt ellenkezést az 1877-ben megválasztott Reichstag részéről. Nem sokkal a szocialistaellenes törvényjavaslat bukása előtt vetette el a Reichstag a kormány vasvám-javaslatát. A szavazást nem kis mértékben az döntötte el, hogy a nemzeti liberálisok parlamenti frakciójának jelentős része a kikötővárosok nagyburzsoáziáját és olyan iparágakhoz tartozó (például vegyipari) kapitalistákat képviselt, akik nem féltek a külföldi versenytől, és attól tartottak, hogy a vámok bevezetése rontja a külkereskedelmi expanzió esélyeit.

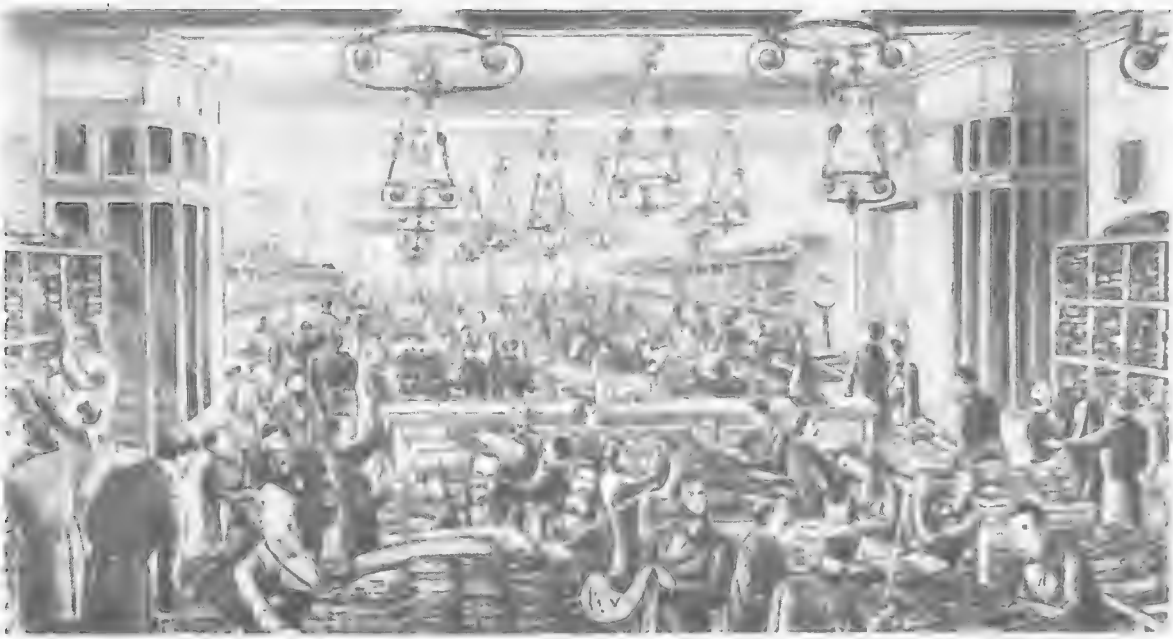

Nagykereskedelmi cég irodája
Metszet. 1882

Ugyanakkor azonban az elhúzódó agrárválsággal összefonódó súlyos gazdasági válság éveiben egyre erőteljesebben követelték a magas védvámokat a kohóipari mágnások, valamint a földbirtokosok is, hogy feltartóztassák a mezőgazdasági termékek árcsökkenését, amelyet az Egyesült Államokból, Oroszországból és máshonnan érkező mezőgazdasági import hirtelen megnövekedése okozott. A Bismarck-kormány a kérdés politikai és pénzügyi oldalára való tekintettel elfogadta e követelést. A junkerek és az ipari nagyburzsoázia érdekeit szolgáló protekcionista vámpolitikától Bismarck a két uralkodó osztály blokkjának megszilárdítását remélte. Emellett a magas vámok (akárcsak a közvetett adók, melyeket Bismarck szüntelenül emelt) új pénzforrást fakasztottak a fegyverkezési kiadások fedezésére.

A védővámok — melyeknek szükségszerű következménye volt a fogyasztási cikkek jelentékeny drágulása — egész súlya a dolgozókra, elsősorban a munkásosztályra nehezedett. Az uralkodó körök mindkét követelése — a behozatali vámok emelése és a szocialista mozgalom ellen irányuló kivételes rendszabályok — a Bismarck-kormány politikai irányvonalának még reakciósabbra fordulását jelezte.

Egy I. Vilmos ellen elkövetett merénylet ürügyén — a felelősséget minden alap nélkül a szociáldemokratákra hárították — Bismarck 1878 júniusában feloszlatta a Reichstagot. Az új választásokon a Nemzeti Liberális Párt mandátumainak mintegy negyedét elvesztette. Ugyanakkor jelentősen megerősödött a Konzervatív Párt és a Birodalmi Párt, amelyek erőteljesen támogatták mind a szocialistaellenes kivételes törvényt, mind a protekcionista vámpolitikára való áttérést. Ettől fogva a két konzervatív párt Bismarck összes parlamenti kombinációinak támasza lett; rajtuk kívül a kancellár hol a nemzeti liberálisokat, hol a Centrum Pártot is bevonta húzásaiba.

A választási vereség olyan erős hatással volt a nemzeti liberálisokra, hogy többé nem szegültek szembe a szocialistaellenes törvény elfogadásával. A Reichstag 1878. október 19-én elfogadta a törvényt — eredetileg két és fél évre, de azután ismételten meghosszabbította.

Az új Reichstag megtette az első lépéseket a protekcionizmus irányában is. 1879-ben védővámtarifát állapítottak meg a vas-, a pamutfonal- és a gabonabehozatalra. Az állam vámbevételei nyomban megkétszereződtek, 1899-ben pedig már 4,6-szeresen felülmúlták az 1879. évi szintet. Az így nyert összegek tetemes részét a fegyverkezés fokozására fordították.

A gabonavédővámok bevezetése még közelebb hozta egymáshoz Bismarckot és a Konzervatív Pártot. A nemzeti liberálisok soraiban viszont a védővámok bevezetése szakadást idézett elő, ami meggyengítette és még erősebben a kormány szekeréhez kötötte a pártot. A nemzeti liberálisokról leszakadt egy csoport, amely megmaradt a szabadkereskedelem álláspontján. 1884-ben ez a csoport a Haladó Párttal és más polgári liberális elemekkel az ún. Német Szabadgondolkodók Pártjában egyesült. E pártot a liberális tónus gyakran hozzásegítette a kispolgárság és részben az értelmiség megnyeréséhez. Az osztályellentétek éleződésével és a munkásmozgalom erősödésével azonban a szabadgondolkodók mindinkább lemondtak a német uralkodó körök reakciós politikájának bírálatáról, és a nemzeti liberálisokhoz csapódtak.

A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA „HŐSI KORSZAKA"

Már a kivételes törvény megszavazását követő első hetekben a 47 szociáldemokrata sajtóorgánumból 45-öt betiltottak, és bezártak 16 nyomdát, melyekben szociáldemokrata irodalmat nyomtattak. A rendőrség Berlinben (majd később több más központban is) ún. „kis ostromállapotot" vezetett be, s ezt követően a párt sok aktív harcosát kiutasították a fővárosból. A szakszervezeteket, a munkások önképző kultúregyleteit és szövetkezeteit feloszlatták, vagyonukat a rendőrség elkobozta. Országos hatállyal betiltották a munkásgyűléseket. Megkezdődött a német munkásmozgalom elleni kíméletlen hajsza korszaka.

Azok a súlyos csapások, amelyeket a kivételes törvénnyel a junker-burzsoá reakció a szocialistákra mért, nem tudták feltartóztatni a németországi szocialista és munkásmozgalom fellendülését. A párt bebizonyította életképességét; kiállta a megpróbáltatásokat, sőt számottevően megerősítette tömegkapcsolatait, a német proletariátus igazi élcsapatává vált. Ez az időszak a német szociáldemokrácia „hősi korszaka" volt.

Az első pillanatokban a párt vezetői elvesztették fejüket, de csakhamar elvetették a passzív taktikát. Hatalmas jelentőségűek voltak Marx és Engels útmutatásai: teljes mértékben ki kell használni a legális lehetőségeket, mindenekelőtt a választójogot és a Reichstag szónoki emelvényét, de ezt össze kell kapcsolni a fennálló rendszer elleni harc illegális formáival. Az illegalitás viszonyaihoz alkalmazkodó pártszervezeti hálózatot kell létesíteni, meg kell szervezni a párt lapjának külföldön való kiadását, hogy elvigye a szabadság hangját a tömegek közé, harcra lelkesítse őket.

Fennállt azonban az a veszély, hogy a külföldön kiadott lap opportunisták kezébe kerül. Ezzel kapcsolatban Marx és Engels körlevelet küldtek Bebelhez, Liebknechthez és a párt más vezetőihez; ebben élesen felléptek az osztálybékét és a párt illegális tevékenységének beszüntetését hirdető opportunisták ellen. A körlevél rendkívül jelentős volt az egész pártmunka átállítása és az aktív taktikára való áttérés szempontjából.

1879 szeptemberében megjelent a „Sozialdemokrat" első száma. A pártlap kilenc évig Zürichben, majd — 1890-ig — Londonban jelent meg. Az opportunizmus legexponáltabb képviselőjét, Höchberget, eltávolították a lap szerkesztéséből, elvbarátait pedig megfosztották a vezető szereptől. A szociáldemokrata párt egyszerű tagjai, óriási nehézségekkel küzdve, rendőri megtorlásoktól fenyegetve terjesztették a „Sozialdemokrat"-ot és az illegális irodalmat a német munkások és parasztok között. Ez a kivételes törvény időszakában működő ún. „vörös posta" az egyszerű harcosok tízezreinek önfeláldozásáról és hősiességéről tanúskodott. Ezekről a névtelen hősökről írta Engels: „Feltétlenül hiszek a mi tömegeinkben, ami pedig forradalmi tapasztala-

Sztrájk
R. Koehler festménye nyomán készült metszet. 1886

tuk tekintetében hiányzott, arra mindinkább szert tesznek ebben a rendőrséggel folytatott partizánharcban..."[3]

A külföldi sajtóorgánum megjelenése mellett döntő fontosságú esemény volt a párt életében az 1880-ban svájci területen, Wyden kastélyában megtartott illegális kongresszus. A kongresszus megváltoztatta a programnak azt a pontját, amely kimondta, hogy a párt csak törvényes eszközökkel törekszik céljainak elérésére. Bebel kezdeményezésére a programba olyan pontot iktattak be, amely leszögezte, hogy a párt céljai megvalósítására minden rendelkezésre álló harci eszközt felhasznál.

Bebel és Liebknecht, a német szociáldemokrácia vezérei, a proletártömegek összeforrasztásáért folytatott fáradhatatlan küzdelmükkel kivívták a német munkások szeretetét és elismerését. A kivételes törvény időszakában kiválóan érvényesült Bebel és Liebknecht szervezői képessége. A Reichstag szónoki emelvényén, a pártsajtó hasábjain, a munkásgyűléseken, mindenütt hallatták szavukat, megmagyarázták a német munkásoknak a reakció és a militarizmus elleni küzdelem aktuális feladatait.

A pártmunka forradalmi alapokra helyezése után a pártnak a munkástömegekre gyakorolt befolyása tovább erősödött. Nagy sikert ért el a párt az 1884. évi választásokon: mintegy 550 000 szavazatot kapott. E választás eredményéből eléggé világosan megmutatkozott a munkásmozgalom elleni frontális támadás reakciós politikájának csődje. Az uralkodó körök azonban kitartottak e politika mellett. Nap mint nap megsértették a munkások legelemibb jogát, a sztrájkjogot; a rendőrség a sztrájkokat a szocialistaellenes törvény hatálya alá vonta. 1886-ban új belügyminiszteri

[3] Engels — J. Ph. Beckerhez. 1884. február 14. Lásd *Marx—Engels* Művei. XXVII. köt. 355. old. (Oroszul.)

rendelet jelent meg a sztrájkok ellen. Emellett Bismarck — a „korbács és kalács" taktikáját alkalmazva — a munkásmozgalom erősödésének feltartóztatására „szociális törvényhozásnak" nevezett csekély engedményekkel is próbálkozott (nyomorúságos, magukkal a munkásokkal megfizettetett öregségi nyugdíj a 70. életévüket elért munkások részére stb.). A gyári törvényhozás és a munkavédelem terén azonban a kormány semmit sem tett.

A SOVINISZTA JUNKER-BURZSOÁ „KARTELL". BISMARCK ELBOCSÁTÁSA

1887-ben a Reichstag a septennatus újabb meghosszabbítása kérdésében ismét szembefordult Bismarckkal. Az ellenállás igen félénk és határozatlan volt: a parlament megszavazta a hadsereg több tízezres létszámemelését, csakhogy hét helyett három évre hagyta jóvá a hadihiteleket. Ez mégis a kormány tekintélyének megcsappanását jelezte. A kancellár ügyes fogással a nemzetközi helyzetet használta fel pozíciójának megerősítésére. Franciaországban ekkortájt kezdte meg hadügyminiszteri működését Boulanger tábornok, aki revansista propagandával igyekezett népszerűséget szerezni. Bismarck és környezete számára ez jó ürügyül szolgált arra, hogy kiélezzék a viszonyt Franciaországgal és újabb „háborús riadalmat" keltsenek Európában. 1887 elején feloszlatták a Reichstagot; az új választásokat a soviniszta hangulatkeltés jegyében folytatták le, hajszát indítottak mindenki ellen, aki nem értett egyet a militaristák követelőzésével. Bismarck a „veszélyben a haza" hazug jelszavával a két konzervatív pártból és a nemzeti liberálisokból választási blokkot hozott létre — az ún. „kartellt" —, amelynek ideiglenesen sikerült elhódítania a közép- és kispolgárság jelentős részét a baloldali liberális csoportoktól. Az új Reichstag, amelyben a „kartell" többségben volt, a kormány minden követelését teljesítette; jóváhagyta a septennatust, megszavazta a gabonabehozatali vámok újabb felemelését (ez a parlament által speciálisan e célra megszavazott összegeken felül további fegyverkezési beruházásokat tett lehetővé), meghosszabbította a szocialistaellenes törvény hatályát.

Ezekben az eseményekben rendkívül szemléletesen mutatkozott meg a Német Birodalom uralkodó köreinek reakciós bel- és külpolitikája közötti elszakíthatatlan kapcsolat. Bismarck kezében a külpolitikai helyzet kiéleződése idején mesterségesen felszított sovinizmus a belső ellenzék elleni harc egyik legfőbb fegyvere volt.

Bismarck politikai sikere azonban átmenetinek bizonyult: a „kartell" különböző érdekű erők ingatag szövetsége volt. Lényeges nézeteltérések érlelődtek többek között a vámkérdésben — a további tarifaemelés a burzsoáziának már nem állott érdekében. A „kartell-Reichstag" törvényei által előidézett drágulás fokozta a munkások amúgy is erős elégedetlenségét. 1889 tavaszán Németországban fellendült a sztrájkmozgalom; sztrájkba léptek a Ruhr-vidéki, a szászországi, a sziléziai, a Saar-vidéki bányászok, majd az építőipari, a vasipari és a textilmunkások. Egy év alatt mintegy ezer sztrájk volt, több mint 300 000 résztvevővel. Ez az akkor példátlan méretűnek számító sztrájkmozgalom teljes mélységében feltárta mind az osztályharc leszerelésére szánt „szociális törvényhozás", mind pedig a proletariátus elnyomására hozott szigorú rendszabályok csődjét. A sok esztendős üldöztetések ellenére a szociáldemokratáknak a munkásosztályra gyakorolt befolyása megszilárdult.

Bismarck mindenáron ragaszkodott az addigi merev politikához. De a fiatal II. Vilmos császár, aki 1888-ban lépett trónra, veszélyesnek tartotta e politika folytatását; rugalmasabb módszerek, elsősorban a szociális demagógia fokozása mellett foglalt állást. A kancellár és II. Vilmos között külpolitikai kérdésekben is nézeteltérések mutatkoztak, melyekben az uralkodó körökön belüli mélyreható véleménykülönbségek jutottak kifejezésre: továbbra is Európa maradjon-e a német expanzió legfőbb célpontja — miként Bismarck vélekedett —, vagy pedig tekintsék-e az egész

világot a német terjeszkedés szférájának — amire a császár hajlott a nehézipari mágnások hatása alatt.

1890-ben újból lejárt a kivételes törvény érvényességi ideje. A kormány felvetette azt a tervet, hogy a törvényt változtassák állandó érvényűvé, és a javaslatot megtévesztés céljából némileg enyhébb formába öntötte. Bismarck számolt azzal a lehetőséggel, hogy a tervezetet még a reakciós „kartell-Reichstag" is visszautasíthatja; erre az esetre államcsínyt készített elő: a Reichstag feloszlatását, az általános választójog eltörlését, a munkásmozgalom vezetőinek fizikai megsemmisítését tervezte. Elképzeléseit azonban II. Vilmos, aki félt a „frontális támadástól", nem támogatta. 1890 januárjában a Reichstag elutasította a kormánynak a kivételes törvény megújítására vonatkozó javaslatát. Ez betetőzte Bismarck politikájának kudarcát. Az 1890 februárjában tartott választásokon a „kartell" pártjai súlyos vereséget szenvedtek. Röviddel ezután Bismarckot elbocsátották.

AZ „ÚJ IRÁNYVONAL" ÉS A REAKCIÓ ÚJABB MEGERŐSÖDÉSE A KILENCVENES ÉVEKBEN

Bismarck utóda, Caprivi tábornok, a német kivitelt súlyosan érintő gazdasági válság idején kezdte meg működését. A német külkereskedelem nehézségeit főként az okozta, hogy az agrárbehozatalt gátló német védővámokra válaszul Oroszország és több más állam tiltóvámokkal sújtotta a német iparcikkeket. A burzsoázia befolyásos köreinek elégedetlensége abban a követelésben jutott kifejezésre, hogy kössenek a külföldi államokkal — többek között Oroszországgal — olyan kereskedelmi szerződéseket, amelyek szilárd felvevőpiacot biztosítanak a német iparcikkek számára. Ezeknek a követeléseknek — az agráriusok tiltakozása ellenére — a Caprivi-kormány eleget tett. 1891-ben Németország kereskedelmi szerződést kötött az Osztrák—Magyar Monarchiával, Olaszországgal, Belgiummal és Svájccal, majd 1893-ban Romániával, Spanyolországgal és Szerbiával. A szerződések értelmében kölcsönös vámcsökkentést hajtottak végre (német részről ez a mezőgazdasági termékekre vonatkozott). Caprivi kancellársága idején az utolsó ilyen jellegű egyezményt Oroszországgal kötötték 1894-ben; az orosz gabonaexportőrök konkurrenciájától tartó junkerek körében ez különösen heves felháborodást keltett.

A belpolitikában a kilencvenes évek elején — nagyon rövid ideig tartó — „enyhülés" következett be. A „liberalizmust" a kivételes törvény bukása, az 1890-ben mindvégig szívós sztrájkharcokat folytató munkásosztály harci lendülete váltotta ki. A népszerűséget hajhászó II. Vilmos néhány engedményt tett a proletariátusnak (a 13 éven aluli gyermekek munkába állításának eltiltása, 11 órás munkanap bevezetése a nők számára stb.). A munkások azonban nem szüntették be a harcot.

Az uralkodó osztályok, félredobva az „új irányvonalat", ismét munkásellenes törvények előkészítéséhez fogtak. 1894-ben a császár szűkebb köre törvényjavaslatot dolgozott ki a „felforgató törekvések" ellen — ez a szocialistaellenes törvény új kiadása volt. Caprivi, meg lévén győződve arról, hogy a német proletariátust repressziókkal nem lehet letörni, a javaslat ellen foglalt állást.

Ez a lépés végleg aláásta a kancellárnak a junkerek intrikái következtében már korábban megrendült helyzetét. 1894-ben Caprivit az agg Hohenlohe herceggel váltották fel, aki korábban Elzász-Lotharingia helytartója volt. Hohenlohe kancellársága idején fokozódott a munkásmozgalom üldözése. 1897-ben a császár kezdeményezésére munkásellenes törvényjavaslatot terjesztettek a Reichstag elé. A „kényszermunka-tervezet" három évig terjedhető börtönbüntetéssel sújtotta a sztrájkban való egyszerű részvételt, és hatévi börtönnel a „felbujtókat". A javaslatot a Reichstag elvetette, mivel a Centrum Párt és a szabadgondolkodók nem akarták teljesen leleplezni magukat a befolyásuk alatt álló választók előtt.

A szocialistaellenes törvény eltörlése után szükségessé vált a szociáldemokrácia programjának felülvizsgálata. A kérdést Engels vetette fel, aki a párt elsőrendű feladatának tartotta a program maradéktalan megtisztítását a lassalleánus tételektől, amelyek gátolták a párt további fejlődését, harcos forradalmi erővé válását.

Az új program, amelyet 1891-ben az erfurti kongresszuson fogadtak el, nagy előrehaladást jelentett a gothai programhoz képest. A lassalleánus szellemet kiküszöbölték, a program tartalmazta a politikai hatalom meghódítását, az osztályok és az osztályuralom megszüntetését mint a párt végső célját. Az erfurti programban azonban nem szerepelt, ami egy marxista párt számára a legfontosabb: a proletárdiktatúráról szóló tétel, hiányzott a demokratikus köztársaság követelése, mint a német munkásosztály legközelebbi harci célkitűzése, és sok más követelés. Mindezzel lényeges engedményeket tett az opportunizmusnak, mely a burzsoá ideológia hatását közvetítette a munkásosztály felé.

Az opportunizmus elméleti képviselői arról igyekeztek meggyőzni a pártot, hogy „a modern társadalom belenő a szocializmusba". Engels határozottan bírálta e nézeteket. Ennek ellenére az opportunisták folytatták káros tevékenységüket, azzal az érveléssel, hogy a szociáldemokraták nagy sikereket értek el a választásokon. (1893-ban 1 786 000, 1898-ban több mint 2 100 000 szavazatot kaptak.) Azt hajtogatták, hogy Németország számára csak a békés, „harmonikus" út felel meg, csak ezen juthat el a szocializmushoz. Ilyen nézetekkel lépett fel a kilencvenes évek elején Vollmar bajor szociáldemokrata; a forradalmi taktika elvetését követelte, és felnagyította a kormány által a liberális burzsoáziával egyetértésben végrehajtott reformok jelentőségét. A párt vezetői, elsősorban Bebel, visszautasították Vollmar megalkuvó platformját. A pártvezetők tevékenységében is mutatkoztak azonban opportunista ingadozások, többek között a május 1-i sztrájk kérdésében. 1892-ben a párt berlini kongresszusa a gazdasági válság okozta kedvezőtlen körülményekre hivatkozva állást foglalt a május 1-i munkabeszüntetés ellen. Valójában a párt vezetői közül sokan újabb represszióktól féltek, és igyekeztek minden forradalmi akciót megakadályozni. Opportunista álláspontra helyezkedett az ún. szabad szakszervezetek vezetősége is; ezek a szervezetek számbelileg rendkívül gyorsan növekedtek (1900-ra több mint 680 000 munkást tömörítettek, az 1891. évi 277 000-rel szemben), de a reformista ideológia központjaivá váltak.

Az egyszerű munkástömegeket, amelyeket jogos büszkeséggel töltött el a reakció felett aratott győzelmük, harcos szellem hatotta át. Az 1890—1893. évi válság idején kibontakozó rendkívül szívós és hosszan tartó sztrájkmozgalomban a német munkásmozgalom forradalmi irányzata érvényesült. Ebben az időben a szociáldemokrata párton belül az opportunista elemek ellenére ez az irányzat dominált.

A burzsoázia támogatta a reformistákat, mert arra spekulált, hogy megerősödésük megszüntetheti a szocialista és munkásmozgalom forradalmi jellegét. A monopoltőkének már ekkor lehetősége volt arra, hogy az extraprofitból bizonyos részt juttasson a proletariátus felső rétegének: a szakmunkásoknak. Ez teremtette meg a revizionizmus megjelenésének feltételeit, amelynek alaptételeit a kilencvenes évek végén fogalmazta meg Eduard Bernstein „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" című könyvében. A revizionisták nemcsak a marxizmus egyes oldalait támadták. Támadásuk nem részkérdések, hanem a marxista elmélet egésze, annak legfőbb alkotórészei — a filozófiai materializmus, a forradalmi materialista dialektika, a proletárdiktatúra tana — ellen irányult. Azt próbálták bizonyítani, hogy a tőkés társadalom fejlődésével a dolgozók helyzete javul, az osztályellentétek elsimulnak, és ez — úgymond — lehetővé teszi a tőkés társadalom „belenövését" a szocializmusba.

Noha a pártban a revizionisták nézeteit hivatalosan visszautasították, Bebelt és Liebknechtet is beleértve senki sem vetette fel, hogy szakítani kell a burzsoá befolyás munkásmozgalmon belüli képviselőivel. A revizionizmus ellen a legerőteljesebben Rosa Luxemburg lépett fel.

AZ URALKODÓ OSZTÁLYOK „ÖSSZEFOGÁSI POLITIKÁJÁNAK" KEZDETE

A kilencvenes években, midőn a német kapitalizmus szemlátomást ugrásszerűen fejlődött, külső expanziója különösen aktív jelleget öltött. A német külkereskedelem a XIX. század végén két és fél—háromszorosan meghaladta a hetvenes évek szintjét. Németország az első helyet foglalta el Oroszország, az Osztrák—Magyar Monarchia, Dánia, Svédország, Svájc és Románia behozatalában, háttérbe szorítva több európai versenytársát. A német ipartársaságok áruikkal elárasztottak olyan — sokkal távolabbi — piacokat is, ahol korábban Anglia volt az úr: Közép- és Dél-Amerikát, a Kelet országait.

Noha a külföldi tőkebefektetések összege tekintetében Németország jócskán elmaradt Anglia és Franciaország mögött, sokhelyütt máris jelentősen visszaszorította versenytársait. Európában a német tőkebefektetések számottevően felülmúlták az angolokét. Minthogy Németországnak nem voltak gazdag gyarmatai, tőkekivitele főként olyan formálisan független, de gyenge országok felé irányult, amelyeket ilyen módon gazdasági függésbe süllyeszthetett. Ezért a tőkebefektetési övezetekért vívott angol—német küzdelem elsősorban a Közel-Keleten (főként Törökországban), a Távol-Keleten (Kína) és Latin-Amerikában bontakozott ki.

A hadseregre támaszkodó német burzsoá és junker vezető körök, minthogy nagyarányú expanziós célokat tűztek maguk elé Európában és más kontinenseken, erőik konszolidálására törekedtek mind a munkásosztály elleni harc, mind pedig az agresszív külpolitika megvalósítása végett. Ez a reakciós irányvonal, amely bel- és külpolitikai téren egyaránt az imperialista vonások erősödéséről tanúskodott, az „összefogási politika" elnevezést kapta. E politika inspirálói a nehézipari mágnások — Krupp, Stumm —, a német óriásbankok vezérei és junker politikusok voltak. Az „összefogási politika" hívei szerint a kormány elsőrendű feladatai a következők: erős hadiflotta építése, a mezőgazdasági vámok újabb felemelése, a munkások életszínvonalának és politikai jogainak további megnyirbálása. Az uralkodó osztályok olyan kormányt kívántak, amely alkalmas az „összefogási politika" megvalósítására. E követelésekkel kapcsolatban került előtérbe Tirpitz admirális, a hadiflotta-építési program szerzője, és Bülow külügyi államtitkár, aki a német diplomácia élén meghirdette a követelést: adjanak Németországnak „helyet a nap alatt".

A kormány arra törekedett, hogy megszerezze a Katolikus Centrum Párt támogatását, ami nélkül lehetetlen volt keresztülvinni a Reichstagban a flottaépítési költségek megszavazását. 1898 tavaszán az „összefogási politikát" e tekintetben siker koronázta: a Centrum támogatásával Tirpitz tervei többséget kaptak a Reichstagban. A kormány viszont, hogy kedvében járjon a Centrum Pártnak, néhány újabb engedményt tett a klerikalizmusnak.

A Reichstag által 1898-ban megszavazott haditengerészeti program 5 év alatt 19 sorhajó, 8 partvédelmi páncélos, 12 nehéz és 30 könnyű cirkáló építését irányozta elő. De Tirpitz már 1900-ban új tervet készített, amely az építendő hadihajók számát megkétszerezte. Egyidejűleg Németország növelte szárazföldi haderejét is. A hadsereg békelétszáma a kilencvenes évek közepén meghaladta az 550 000-et. A katonai szolgálati időt három évről kettőre csökkentették, ezzel lényegesen kibővítették a kiképzett katonák állományát. A hadseregre és a flottára fordított kiadások az állami költségvetés egyre nagyobb részét emésztették fel. 1899-ben a fegyverkezésre megszavazott összegek 926 millió márkára rúgtak, szemben az 1879. évi 428 millió márkával. A XIX—XX. század fordulóján a német militarizmus félelmetes, fenyegető erővé vált.

A német flotta hadgyakorlata a Balti-tengeren
W. Stöwer rajza nyomán készült metszet. 1893

Az uralkodó osztályok reakciós politikájának reakciós ideológia felelt meg. A XIX. század végén a polgári értelmiségi körökben erősen elterjedtek Friedrich Nietzsche embergyűlölő tanai. Nietzschének a nép és a forradalom iránti gyűlölettől áthatott filozófiája nyíltan hirdette az erő és a faji elfogultság kultuszát. Erős hatást gyakoroltak ebben az időben a még 1860-ban elhunyt Arthur Schopenhauer filozófiai eszméi is. Schopenhauer Nietzschéhez hasonlóan tagadta az emberi társadalom fejlődésének törvényszerűségét, a történelmi haladást.

A kilencvenes években különféle szervezetek létesültek azzal a céllal, hogy a német nép körében propagálják az agressziót, a sovinizmust és a fajelméletet, megalapozzák a német burzsoázia és junkerek hódító törekvéseit, és — némileg modernizált formában — ápolják a porosz-junker tradíciókat. A legharciasabb effajta szervezet a Pángermán Szövetség volt, amely az expanzionizmus, a militarizmus és a fegyveres agresszió propagandájának valóságos vezérkarává vált. A szövetséget Hugenberg, a Krupp-konszern vezérigazgatója és a nagytőke, valamint a junker-militarista körök más képviselői vezették. A Pángermán Szövetség, nagymértékben felhasználva a németeknek az összes többi nép feletti „felsőbbrendűségét" hirdető fajelméletet, a német tőke terjeszkedési programjának ideológiai előkészítésére törekedett. A pángermánok többek között felkarolták az ún. „Mittel-Europa" gondolatát, amely arra irányult, hogy számos országot — „egyesítésük" ürügyén — német uralom alá vonjon.

A junkerek, a burzsoázia és jelentős mértékben a kispolgárság is befogadta a soviniszta ideológiát, és tevékenyen támogatta a militarizmust. Egyedül a német munkásosztály maradt meggyőződéses ellensége a militarizmusnak, a féktelen fegyverkezési hajszának, a rablásnak és az erőszak kultuszának. Bebel és sok más szociáldemokrata képviselő a Reichstag szónoki emelvényén leleplezte a militaristák bűnös szándékait és cselekedeteit. Ugyanakkor a szociáldemokrata pártot már kikezdte az opportunizmus, amelynek kifejlődése és megerősödése megfelelt a reakciós erők érdekeinek.

V. FEJEZET

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG FRANCIAORSZÁGBAN

A XIX. század végén Franciaország — az 1870-es háborúban elszenvedett veresége ellenére — továbbra is fontos szerepet játszott a világgazdaságban és a világpolitikában, de elvesztette korábbi jelentőségét, mint a nemzetközi forradalmi mozgalom centruma. Ez a változás az ország életében lejátszódó nagy fontosságú folyamatokkal állt összefüggésben.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS MEGLASSÚBBODÁSA

A XIX. század utolsó harmadában számottevően megnőtt a francia ipar termelésének volumene. Különösen szembetűnő volt a gazdasági fejlődés Franciaország északi megyéiben, a kőszénbányászat és a textilipar központi területein. Szakadatlanul előrehaladt a termelés koncentrációja is. Az iparban alkalmazott gőzgépek kapacitása több mint ötszörösére növekedett; a Lille környéki textilüzemekben a XIX. század végére már annyira előrehaladt a koncentráció, hogy a hat legnagyobb üzemben összpontosult a gépi felszerelés fele. A technikai fejlődés és a termelés koncentrációjának üteme azonban Franciaországban sokkal lassúbb volt, mint más nagy államokban.

A hetvenes évek elején Franciaország a világ ipari termelésében a második helyet foglalta el Anglia mögött; a XIX. század végére a negyedik helyre szorult vissza. A francia ipari üzemek nagyobb része még mindig a száznál kevesebb munkást foglalkoztató közép- és kisüzemek kategóriájába tartozott. Párizsban változatlanul erőteljesen fejlődött a francia kivitel egyik legfontosabb tételét alkotó luxuscikkek gyártása. Franciaország lemaradása többek között a gépipar viszonylagos fejletlenségében és — ennek következtében — a fokozott gépimportban nyilvánult meg. (A gépbehozatal 1890-től 1900-ig csaknem megháromszorozódott.)

A francia mezőgazdaságban továbbra is döntő súlyuk volt a kis- és törpebirtokoknak: a parcellagazdaságnak. 1893-ban négymillió öt hektáron aluli parasztgazdaságnak (az összes gazdaságok 71 százalékának) mindössze 6,5 millió hektár, a 850 000 kulák- és nagygazdaságnak viszont 36,8 millió hektár földje volt. A kisparasztokat terhelő jelzálogkölcsönök összege a XIX. század végére elérte a 25 milliárd frankot. A mezőgazdasági fejlődést súlyosan érintette a hetvenes-kilencvenes években kibontakozott általános európai agrárválság. Ehhez járult még a szőlőművelést válságba sodró filoxéra-járvány; az 1879. évi termés a szokásosnak a felét sem érte el.

Az agrárválság után megindult az áttérés a jövedelmezőbb mezőgazdasági ágazatokra; tért hódított az állattenyésztés, a gyümölcstermesztés, a kertészet, vagyis azok a művelési ágak, amelyek leginkább alkalmasak a belterjes gazdálkodásra. Emelkedett a mezőgazdasági gépek száma.

Aratók a chartres-i vasútállomáson
H. Janet rajza. 1873

A parcellás parasztok zömének anyagi helyzete azonban nem adott lehetőséget a fejlettebb technika és mezőgazdasági módszerek bevezetésére. A búza átlagtermését tekintve Franciaország az utolsók között volt Európában. Emellett a mezőgazdaság továbbra is a lakosság nagy részének fő foglalkozása maradt: még 1896-ban is a népesség 60—61 százalékának adott munkát.

Franciaország gazdasági fejlődését jelentős mértékben fékezte a porosz háborúban elszenvedett vereség, a súlyos — ötmilliárdos — hadisarc, Elzásznak és Lotharingia egy, érckészletekben gazdag részének elvesztése, továbbá az ország viszonylagos szegénysége természeti kincsekben — különösen a kokszolható szén hiánya. Az ország lemaradásában nagy része volt a földbirtokviszonyokban uralkodó parcellarendszernek, ami nehezítette a mezőgazdaság belterjessé tételét és a belső piac bővülését. A parcellarendszer emellett lassította a kisparaszti tőkés felhalmozást, korlátozta a termelés koncentrációját.

Franciaország újkori történetének egyik jellegzetes vonása a rendkívül alacsony népszaporulat. A népesség 1870-től 1900-ig mindössze kétmillió fővel gyarapodott, míg Németországban ugyanakkor a természetes szaporodás több mint 15 millió volt.

A BANKOK SZEREPE ÉS A TŐKEKIVITEL

Franciaországban a viszonylag magas koncentrációjú iparágak közé mindenekelőtt a kohászat, a bányászat, valamint a francia gazdasági életben igen fontos textilipar tartozott. Ezekben az iparágakban jöttek létre a hetvenes években a későbbi monopóliumok csírái: a részvénytársaságok.

Longwyban már 1876-ban kohászati szindikátus alakult, amely a 13 legnagyobb vasöntő üzemet egyesítette. A francia kapitalizmusnak az imperializmus szakaszába való átnövésében rendkívül fontos szerepet játszottak a bankok. A bankügy koncentrációja tekintetében Franciaország megelőzte az összes többi országot. A három legnagyobb francia bank — a Crédit Lyonnais, a Comptoir National d'Escompte és a Société Générale — hatáskörébe tartozó tőke a XIX. század utolsó 30 esztendejében 427 millió frankról 2300 millió frankra növekedett, nem számítva a 615 milliós alaptőkét, amellyel 1900-ban rendelkeztek (szemben az 1872. évi 200 millióval). Mind gyakoribb jelenséggé vált a banktőke és az ipari tőke összefonódása; a legnagyobb bankemberek egyszersmind iparmágnások is lettek. 1899-ben a Société Générale, a Comptoir National d'Escompte és más mammutbankok igazgatói 60 kohászati és szénbányászati társaság igazgatóságában foglaltak helyet, a Párizs—Földközi-tengeri Vasút igazgatói voltak stb. A XIX. század végére a francia pénzpiacon uralkodó helyzetre tett szert néhány óriásbank, amely az ország pénztartalékainak nem kevesebb mint háromnegyed részét tartotta a kezében. A „fölösleges" tőkék a bankok közvetítésével államkölcsönökbe és külföldi beruházásokba áramlottak, mivel ezek sokkal nagyobb profittal kecsegtettek, mint a francia iparba eszközölt közvetlen befektetések.

A francia gazdasági fejlődés fő sajátossága ebben az időszakban Lenin megállapítása szerint az volt, hogy „a *finánctőke*, az ipari tőke fejlődésének egyidejű ellanyhulása mellett, rendkívül gyorsan fejlődött".[1] A francia kapitalizmus uzsorás jellege volt a legfőbb oka annak, hogy Franciaország ipari fejlődése viszonylag lassan haladt előre.

A kialakulóban levő finánccoligarchia magvát a külföldi kölcsönügyleteket lebonyolító nagybankárok alkották. 1892-ben a Franciaországban eladott kötvények és egyéb értékpapírok összege elérte a 77 milliárd frankot (szemben az iparba és a kereskedelembe fektetett 6,6 milliárd frankkal), s ebből 21 milliárd külföldi kölcsönökre jutott. A XIX. század végére Franciaország külföldi tőkebefektetéseinek összege 27—28 milliárd frankra emelkedett. Zömét a kölcsöntőke alkotta; az ipari beruházások — akárcsak magában Franciaországban — külföldön sem voltak számottevőek. A helyzetet az jellemezte, hogy „mialatt a lakosság nem szaporodik, mialatt az ipar, a kereskedelem és a tengeri szállítás pang, az »ország« uzsora révén gazdagodhat".[2] Leginkább a kialakuló finánccoligarchia gazdagodott. De a külföldi tőkebefektetések profitjából valamennyi jutott a kisebb értékpapír-tulajdonosoknak is, akik a részvények és kötvények kamatait (a „szelvényvágást") legfőbb jövedelemforrásuknak tekintették. A középburzsoázián és a jómódú kispolgárságon belül eléggé jelentős élősdi réteg, a járadékosok rétege alakult ki, amely bizonyos fokig a finánctőke támaszát alkotta.

Franciaország Európa uzsorásává lett: tőkekivitele elsősorban éppen az európai országokba irányult. A francia uralkodó körök minden eszközzel serkentették a tőkekivitelt, amelyet politikai fegyverként, szövetségesek szerzésére használtak fel. Az Oroszországba irányuló fokozott francia tőkekivitelnek is ez volt az egyik célja. Itt 1900-ig hétmilliárd frankot helyeztek el — többet, mint a földkerekség bármely más államában. A profit utáni hajszában a francia bankok még attól sem riadtak vissza, hogy olyan államoknak nyújtsanak hitelt, amelyek a nemzetközi küzdőtéren Franciaország ellenfeleiként léptek fel. Még német ipari vállalkozóknak is adtak kölcsönöket, s ily módon közreműködtek az „ősi ellenség" felfegyverzésében. Igen jelentősek voltak a francia tőkebefektetések az Osztrák—Magyar Monarchiában is: összegük a XIX. század végére elérte a 2,5 milliárd frankot.

Ebben az időszakban jelentékenyen megerősödött a gyarmati terjeszkedés is. 1860-ban Franciaország tengerentúli birtokainak területe 241 800 km², lakosságuk száma 3,4 millió volt.

[1] Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd *Lenin Művei*. 22. köt. Szikra 1951. 278. old.
[2] Ugyanott, 241. old.

A XIX. század végére Franciaországnak már hatalmas gyarmatbirtokai voltak: 3,7 millió km², 56,4 millió lakossal. Ezzel — a gyarmatok nagyságát tekintve — szilárdan tartotta a második helyet Anglia mögött, jócskán megelőzve a többi tőkésországot.

HARC A KÖZTÁRSASÁG MEGTARTÁSÁÉRT

A kistermelés nagy gazdasági súlya meghatározta Franciaország társadalmi struktúrájának bonyolultságát, a középrétegek széles kiterjedését, ami pedig a politikai pártok, csoportok és áramlatok sokaságát eredményezte.

A francia politikai élet középpontjában a hetvenes években a köztársaság megtartásáért folytatott küzdelem állott. A Párizsi Kommün leverése után befolyásos reakciós körökben érezhetően megerősödtek a monarchista törekvések. Az 1871 februárjában megválasztott nemzetgyűlés túlnyomó többsége monarchistákból állott. Ezek három csoportra oszlottak: legitimistákra (a „legitim", „törvényes" Bourbon-dinasztia hívei), orleanistákra (ezek Lajos Fülöp utódainak restaurációjáért szálltak síkra) és bonapartistákra. A három áramlat ellentétei nehezítették a monarchia visszaállítását. De a restaurációs mesterkedések kudarcának fő oka az volt, hogy a francia nép széles tömegei — a munkások és a parasztok — a köztársaság hívei voltak. Emlékezetükben még elevenen élt a második császárság, amely nemzeti katasztrófába taszította az országot. A monarchia ellen foglalt állást a burzsoázia tetemes része is, amelynek állásfoglalását mindenekelőtt a francia proletariátus újabb forradalmi fellépésétől való rettegés irányította. Még a köztársaság első miniszterelnökévé választott, ízig-vérig orleanista Thiers is elismerte, hogy az adott körülmények között a restauráció lehetetlen. Thiers és az őt támogató burzsoá körök álláspontjának az felelt volna meg legjobban, ha Franciaország államberendezése köztársaság lett volna monarchikus intézményekkel, vagyis „köztársaság republikánusok nélkül".

„Ki a következő?" (Thiers, a Kommün hóhéra)
P. Klenk karikatúrája. 1871

Franciaország 39 megyéjében Thiers egész miniszterelnöksége alatt ostromállapot uralkodott. 1872-ben törvényt fogadtak el, amely kettőtől öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújtotta a szocialista propagandát. A reakció arra törekedett, hogy véglegesen elerőtlenítse a szocialista mozgalmat.

1873-ban, miután határidő előtt kifizették Németországnak az ötmilliárdos hadisarcot, a megszálló csapatok elhagyták Franciaország területét. A hadisarc kifizetésével kapcsolatban számottevően emelkedtek a közvetett adók, és felduzzadt az államadósság, amelynek megfizetése szintén a nép vállára nehezedett.

Politikájának minden reakcióssága ellenére Thiers nem felelt meg a monarchista katonai diktatúra híveinek. Ezeket rémületbe ejtették a republikánusok sikerei a pótválasztásokon, s még „keményebb" politikát követeltek. 1873 májusában az elnöki széket a monarchista Mac-Mahon tábornok, a sedani katasztrófa egyik okozója, a Kommün hóhéra foglalta el. Megkezdődött a royalista államcsíny közvetlen előkészítése. A király fogadására még a hintókat is megrendelték, címe-

res kokárdákat készítettek, kidolgozták a királyi egyenruha modelljét stb. A burzsoázia jelentős része azonban, újabb forradalomtól félve, nem támogatta a monarchia restaurálását. Az államcsíny kezdeményezői arról is meggyőződhettek, hogy a hadsereg is elutasító álláspontra helyezkedik az összeesküvéssel szemben; így nem merték rászánni magukat a fellépésre.

1875-ben a nemzetgyűlés elfogadta a harmadik köztársaság alkotmányát. Az 1875. évi alkotmány visszalépést jelentett az 1789. és 1848. évi forradalmak polgári demokratikus alkotmányaihoz képest; ez a tény világosan tükrözte a burzsoázia retrográd politikai fejlődését. Az új alkotmány nem tartalmazott közvetlen utalást az államformára nézve. A „köztársaság" szó csak abban a cikkelyben szerepelt, amely az elnökválasztás rendjét rögzíti; ezt a cikkelyt mindössze egy szótöbbséggel fogadták el. A köztársasági elnököt széles jogkörrel ruházták fel, joga volt a képviselőház feloszlatására is. Az elnököt hét évre választották a két kamara együttes ülésén. A reakciós körök különös jelentőséget tulajdonítottak a második kamarának, az új alkotmány értelmében létrehozott szenátusnak, amelyet nem közvetlen szavazással, hanem az önkormányzatok képviselői útján választottak. A rendkívül széles jogkörrel felruházott szenátusnak módjában állott a képviselőház egész tevékenységét akadályozni. A képviselőházi választásokból kirekesztették a nőket és a katonai szolgálatot teljesítő személyeket.

Az adott körülmények között azonban, midőn Franciaországban monarchista államcsíny reális veszélye állott fenn, az 1875. évi alkotmánynak volt bizonyos progresszív jelentősége. Az 1876. évi képviselőházi választásokon a republikánusok szerezték meg a többséget. A monarchisták, kisebbségben maradván, kísérletet tettek egy Mac-Mahon vezette diktatúra megteremtésére. Az elnök lemondatta a kormányt, melynek feje a mérsékelt republikánusok egyik vezetője, Jules Simon volt, és ismét a royalista de Broglie herceget bízta meg kormányalakítással. Az új kormánynak, az ún. „május 16-i minisztériumnak" a képviselőház nem szavazott bizalmat. Ekkor a képviselőházat szenátusi szankcióval feloszlatták. A konfliktus igen éles formákat öltött. Az a 363 képviselő, aki a kormány ellen szavazott, kiáltványt intézett az országhoz. A küzdelmet a széles néptömegek, a munkásosztály és a parasztság állásfoglalása döntötte el a köztársaság javára. Az 1877. évi választásokon a burzsoá republikánusok újabb győzelmet arattak.

Engels igen nagyra értékelte a monarchista kísérletek ellen határozottan fellépő francia munkásosztály „ösztönös politikai öntudatosságát". A republikánusok győzelmét egyben bizonyságnak tekintette arra is, hogy a francia parasztságban igen jelentős politikai fejlődés ment végbe. 1877 után Franciaországban mindenfajta monarchista restauráció reménytelenné vált; a falusi lakosság tömegei köztársaságiakká lettek.[3] Erről tanúskodott a hadsereg monarchiaellenes állásfoglalása is. A nyilvánvaló tényt a monarchista körök is kénytelenek voltak elismerni, ezt tanúsította Mac-Mahon idő előtti lemondása (1879 január). Utódául a mérsékelt köztársaságiak képviselőjét, Jules Grévyt választották; a kormányt e csoport más vezető személyiségeiből alakították.

A MÉRSÉKELT KÖZTÁRSASÁGIAK KORMÁNYZATA. A RADIKÁLIS ELLENZÉK

A hatalom tehát ama párt kezébe került, amely a köztársaságért vívott harc idején a szenátus megszüntetésének, az egyház és az állam különválasztásának, a progresszív jövedelemadó bevezetésének követelésével szerzett magának népszerűséget. A valóságban azonban e program megvalósítása nem felelt meg a szorosan a nagyburzsoáziához kötődő mérsékelt köztársaságiak szándékainak.

A mérsékelt köztársaságiak a megígért reformok valóra váltását „alkalmasabb időkre" („pour les temps opportuns") halasztották — innen nyerték az „opportunista" jelzőt. 1880-ban az újjá-

[3] Lásd Engels: Európa munkásai 1877-ben. Lásd *Marx—Engels:* A szakszervezetekről. Táncsics Könyvkiadó 1961. 264. old.

éledő munkásmozgalom nyomására törvényt hoztak a Párizsi Kommün résztvevőinek amnesztiában részesítéséről. Ugyancsak a munkásmozgalom kényszerítette ki a szakszervezetek 1884. évi törvényes elismerését, valamint a gyermekek és nők kizsákmányolásának csekély korlátozását is. Az államszervezet kilátásba helyezett demokratizálásából mindössze annyi valósult meg, hogy a szenátust teljes egészében választott testülettté változtatták (az 1875. évi törvények szerint a szenátusi helyek egy részét élethossziglan érvényes kinevezéssel töltötték be). A burzsoá republikánusok egész terjedelmében fenntartották a közigazgatásnak a császárságtól örökölt szigorú központosítását, amely a kormány által kinevezett prefektust megyéje teljhatalmú urává tette.

Az opportunista köztársasági kormány a nagytőke kívánságára számos intézkedéssel segítette elő a tőkés társaságok gazdagodását. A nyolcvanas-kilencvenes években szakadatlanul növekedtek a közvetett adók. A protekcionista behozatali vámok következtében drágulás állott be.

A mérsékelt köztársaságiak befolyása gyengülni kezdett. A párt vezetőjének, Gambettának egykori népszerűsége annyira megcsappant, hogy 1881-ben a saját kerületében, Belleville-ben tartott választási gyűlésen a munkások nem engedték szóhoz jutni. Politikájuk egyetlen vonása biztosított még az opportunisták számára némi tömegbázist — kivált a haladó értelmiségi körökben: küzdelmük az egyháznak a világi iskolákra gyakorolt befolyása ellen. 1880-ban a kormány, a szenátus ellenére, keresztülvitt egy törvényt a jezsuita kongregációk feloszlatásáról, s ez lehetőséget adott a burzsoá republikánusoknak arra, hogy „az obskurantizmus ellenfeleinek" tüntessék fel magukat. A kongregációk egyébként rövid idő múltán újjáéledtek.

A nyolcvanas évek elején az általános és ingyenes világi oktatást bevezető reformokat hajtottak végre. E kétségtelenül haladó jelentőségű reformokat azonban csak lassan, kellő lendület nélkül és nem is teljesen valósították meg. Az egyház és az állam különválasztásának követelését a burzsoá republikánusok nem emlegették többé. Fokozatosan fény derült piszkos pénzügyi spekulációkra és mesterkedésekre, amelyekbe rendszerint igen magas állású állami tisztviselők is belekeveredtek.

A tömegek, különösen a kispolgárság elégedetlensége a burzsoá republikánusok mindjobban kiéleződő belső ellentéteiben jutott kifejezésre. Az 1876—1877. évi választásokon még egységes frontot alkottak, a nyolcvanas évek elején azonban soraikból kivált a radikálisok parlamenti csoportja. A radikálisok — a kispolgárságra és részben a középburzsoáziára, továbbá a parasztság és a munkásság egyes rétegeire támaszkodva — határozott ellenzéki álláspontra helyezkedtek a kormánynyal szemben.

Georges Clemenceau, a radikálisok vezetője, 1870—1871-ben polgármestere volt Párizs egyik proletárnegyedének (a Montmartre-nak — ahol a március 18-i felkelés kirobbant). Noha a Kommün idején ingadozó, „semleges" álláspontot foglalt el, a hetvenes-nyolcvanas években még számottevő befolyást élvezett a munkások körében. Clemenceau Franciaország egyik első polgári politikusa volt, aki programjába felvett bizonyos — a szocialistáktól kölcsönzött — társadalmi és gazdasági reformköveteléseket (progresszív adó kivetése a tőkére, az állandó hadsereg megszüntetése, továbbá a munkanap rövidítése, a szakszervezetek működésének legalizálása stb.).

GYARMATI TERJESZKEDÉS

Az 1881. évi választásokon a mérsékelt köztársaságiak ismét győztek, de győzelmük már nem nyugodott szilárd alapokon. A radikálisok 50 mandátumhoz jutottak a képviselőházban, s befolyásuk tovább növekedett. Ehhez hozzájárult a néptömegek elégedetlensége nemcsak a mérsékelt köztársasági kormány belpolitikájával, hanem a nagytőke gyarmati hódító törekvései által diktált külpolitikai vonalával is.

A gyarmatosító politika legenergikusabb hirdetője Jules Ferry volt. 1881-ben, első miniszterelnöksége idején hajtották végre — a képviselőház hozzájárulása nélkül — Tunisz megszállását.

A kormányhoz közelálló üzletemberek idejekorán felkészültek a számukra előnyös agresszív akcióra; potom áron felvásárolták a korábban Tunisznak nyújtott kölcsönök kötvényeit, és óriási nyereséget zsebeltek be. Az efféle machinációk egyébként a francia gyarmati terjeszkedés egész történetén végighúzódnak. A nyolcvanas években a francia gyarmatosítók behatoltak a Niger és a Kongó medencéjébe és a Szaharába is, továbbá végrehajtották első madagaszkári expedíciójukat.

Franciaország gyarmati terjeszkedése különösen nagy méreteket öltött Délkelet-Ázsiában, az indokínai félszigeten, ahol a francia gyarmatosítók még a második császárság idején megvetették a lábukat. A nyolcvanas évek elejétől kezdve Franciaország fokozta erőfeszítéseit, hogy egész Vietnamot végképp uralma alá hajtsa. A hódítás a vietnami nép és Kína erőteljes ellenállásába ütközött. 1884-ben a franciák háborút indítottak Kína ellen, hogy a Vietnam feletti fennhatóságáról való lemondásra kényszerítsék. A gyarmatosítók azonban nem egykönnyen arattak győzelmet a vietnami nép és a kínai csapatok fölött; a francia militaristák nemegyszer vereséget szenvedtek.

Ferry gyarmati kalandjai rendkívül népszerűtlenek voltak a francia tömegek körében. Megsokszorozták a nagybankok profitját, további adóemeléssel jártak és sok emberáldozatot követeltek. E politika ezenfelül a francia—angol és a francia—olasz viszony kiéleződéséhez vezetett.

1885-ben az Indokínában harcoló francia csapatok Lang-Szon melletti vereségének hírére országszerte viharos felháborodás támadt. Ferry kormánya megbukott. Az indokínai expanzió ennek ellenére tovább folytatódott. Kegyetlen és hosszadalmas gyarmati háború után végül is egész Vietnamot leigázták, s az országot hivatalosan is protektorátussá nyilvánították. Az indokínai hódítás a „tőzsdeszédelgés érdekében való"[4] gyarmati rablás, a „legocsmányabb gyarmati és pénzügyi fosztogatás"[5] politikája volt.

A francia nagyburzsoázia gyarmati terjeszkedése elvonta Franciaországot az európai ügyektől, és meggyengítette pozícióit Európában. Már a nemzetközi helyzet 1875. évi kiéleződése felhívta a figyelmet arra a súlyos veszélyre, hogy Németország preventív háborút indíthat ellene, amelyben Franciaország — szövetségesek híján — elkerülhetetlenül újra vereséget szenvedne. A Német Birodalom megerősödésében egyáltalán nem érdekelt Oroszország és Anglia diplomáciai beavatkozása ezúttal elhárította a háborút. 1887-ben Németország újra megkísérelte, hogy — Franciaország belpolitikai nehézségeit kihasználva — csapást mérjen ellenfelére. A francia uralkodó osztályok körében az események hatására erősödött a törekvés, hogy valamelyik európai nagyhatalomban szövetségest szerezzenek Németország ellen. Ezzel szemben a gyarmati expanziót hajszoló mérsékelt republikánusok Németországhoz igyekeztek közeledni.

Jules Guesde
Metszet. 1892

A MUNKÁSPÁRT MEGALAKULÁSA

A burzsoá köztársaságban nem sokat javultak a proletariátus életkörülményei. A munkanap 10—12 órát, sőt helyenként még tovább tartott. Az 1890-es évek elejéig Franciaországban lényegében nem volt szociális törvényhozás, nem létezett betegségi, öregségi vagy balesetbiztosítás.

[4] Engels — Kautskyhoz. 1883. szeptember 18. Lásd *Marx—Engels:* Levelek a „A tőke"-ről. Szikra 1956. 255. old.
[5] Lenin: A háború és a forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 424. old.

Paul Lafargue
Fénykép

A Kommün utáni első években, a reakció vad tombolása idején a munkásmozgalom rendkívül szűk korlátok közé szorult. Ennek ellenére az országban már a hetvenes évek közepén újra működni kezdtek a szocialista körök. Jules Guesde és Paul Lafargue, a francia munkásmozgalom kimagasló vezetői, széles körben propagálták a marxizmus eszméit. Az 1878. évi párizsi munkáskongresszuson, amelyet polgári reformer politikusok hívtak össze, élénk tevékenységet fejtettek ki a kollektivisták — a termelési eszközök társadalmasításának hívei. A csoport ekkor még kisebbségben maradt, de Guesde-nek és követőinek fáradhatatlan tevékenysége rövidesen meghozta gyümölcsét. A következő, 1879 végén Marseille-ben tartott munkáskongresszuson a küldöttek túlnyomó többsége a kollektivisták által előterjesztett tételek — a termelési eszközök társadalmasítása, a proletariátusnak a politikai harcban való részvétele — mellett foglalt állást. Ez arról tanúskodott, hogy a munkásosztály körében rohamosan gyengült a proudhonista és más kispolgári szocialista elméletek befolyása.

A marseille-i kongresszus határozatot hozott a Francia Munkáspárt megalakításáról, és jóváhagyta szervezeti szabályzatát. A kongresszus fordulópontot jelentett a francia munkásmozgalom történetében. A program elfogadása a következő kongresszusra várt. A Guesde és Lafargue által kidolgozott programtervezet (bevezető részét Marx írta) jóval következetesebb volt, jobban megfelelt a tudományos szocializmus követelményeinek, mint a német szociáldemokrácia gothai programja. Megvitatása a munkásmozgalom opportunista elemeivel és az anarchistákkal folytatott heves harc közepette zajlott le. Ezek mindenáron arra törekedtek, hogy a programba felvétessék saját nézeteiket, de csak jelentéktelen eredményeket sikerült elérniük. Az 1880. évi Le Havre-i kongresszus által elfogadott programba bekerült ugyan néhány — részben a lassalleánus „vasbértörvény" szellemében fogant — hibás tétel, de egészében véve marxista alapot adott a párt tevékenységének.

A munkáspártra nehéz ideológiai harcok vártak. Benoit Malon és különösen Paul Brousse, a marxizmussal ellenségesen szemben álló áramlatok vezetői (az I. Internacionálében bakuninisták voltak) már a program kidolgozása idején állást foglaltak a forradalmi taktika ellen, a szocializmus elérésének eszközét kisebb reformok kiharcolásában látták, a „lehetőségek politikája" („politique des possibilités") mellett szálltak síkra. Brousse-t és követőit ezért gúnyosan posszibilistáknak nevezték el.

A két irányzat harca a következő kongresszuson, 1882-ben a munkáspárt szakadására vezetett. A Jules Guesde vezette marxisták (akiket ettől kezdve hosszú ideig guesde-istáknak neveztek) a kongresszus elhagyására kényszerültek. „A vitás kérdés merőben elvi: a harc úgy folytatandó-e, mint a proletariátus *osztályharca* a burzsoázia ellen, vagy megengedhető-e, hogy jó opportunista (vagy ahogyan szocialista fordításban mondják: posszibilista) módon a mozgalom osztályjellegét és a programot elejtsük... Az egység nagyon jó, amíg mód van rá, de vannak dolgok, amelyek

A párizsi építőmunkások sztrájkja
Metszet. 1888

becsesebbek az egységnél."[6] A guesde-ista szervezetek megtartották a Francia Munkáspárt elnevezést.

A munkásosztály körében élt egy harmadik irányzat is: a blanquizmus. Maga Blanqui börtönből való kiszabadulása után rövidesen, 1881-ben meghalt. De a blanquisták politikai súlya ismét megnövekedett akkor, amikor a kommünárok kezdtek visszatérni a száműzetésből. A hazatérők között sok blanquista volt, többek között a Kommün kiemelkedő vezetője, E. Vaillant.

A munkáspárt, miután a posszibilistáktól megszabadult, egységesebbé vált. Befolyása különösen Franciaország északi ipari körzeteiben erősödött meg. A guesde-isták ebben az időszakban hatalmas sztrájkmozgalmakat vezettek. Nagy szerepet játszottak az 1886. évi décazeville-i bányászsztrájk idején, amely több hétig tartott, és az egész országot megmozgatta. A sztrájkolók ellen katonaságot vezényeltek ki. A polgári radikálisok a sztrájkolók ellen léptek fel. Jogaikért csak a munkáspárti politikusok álltak ki, köztük Paul Lafargue, akit „beavatkozásáért" börtönbüntetéssel sújtottak. A décazeville-i sztrájk egyik eredménye az volt, hogy a képviselőházban önálló munkáscsoport alakult, amelyben néhány radikális listán megválasztott szocialista vett részt. A radikálisok befolyása a munkások körében gyengülni kezdett. Engels ezt írta: „A radikálisok, Clemenceau és a többiek a legsiralmasabb módon viselkedtek, s az eredmény az lett, amit eddig semmiféle rábeszéléssel nem lehetett elérni: *a francia munkások eltávolodása a radikálisoktól.*"[7]

[6] Engels — A. Bebelhez. 1882. október 28. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 420. old.

[7] Engels an F. A. Sorge. 29. April 1886. Lásd Briefe und Auszüge aus Briefen etc. an F. A. Sorge. Dietz Verlag 1921. 219. old.

A francia marxisták erőfeszítései nyomán a reformista és anarchista csoportosulások ellenállásával szemben fokozatosan kikovácsolódott a francia proletariátus élcsapatának szerepét betöltő párt. Marx és Engels azonban már akkor bírálta a munkáspárt vezetőinek hibáit: sok tekintetben merevek, számos kérdésben szektás állásponton állnak, s nem értik meg a helyzet sajátosságait. E hibák különösen szembetűnően nyilvánultak meg a nyolcvanas-kilencvenes évek politikai válságainak idején.

A BOULANGERIZMUS

A burzsoá republikánusok politikájával szemben növekvő elégedetlenségnek sem a radikálisok, sem a szocialisták nem tudtak élére állni, annál kevésbé, mert a guesde-isták pozíciói Párizsban igen gyengék voltak. Ebben a helyzetben viharos gyorsasággal terjedt el és erősödött meg az országban a Boulanger tábornok nevéhez fűződő mozgalom.

Boulangerista agitáció a „La Cocarde" című lap épülete előtt
Metszet. 1888

Georges Boulanger, egy hiú és elvtelen karrierista, egészen váratlanul emelkedett fel a feltornyosuló elégedetlenség hullámán, amely a legkülönbözőbb, ellentétes osztályérdekű csoportokban támadt. Boulanger eredetileg „baloldali" tábornokként vált népszerűvé, s ez hozzájárult ahhoz, hogy 1886-ban hadügyminiszterré nevezték ki. Ezt követően megpróbálta demagóg célokra felhasználni Franciaország külpolitikai elszigeteltségét. Boulanger és környezete — a soviniszta Déroulède vezette Hazafias Liga — szítani kezdték a sovinizmus és a háborús revanshangulat lángját. A mérsékelt köztársaságiak körében ez nyugtalanságot keltett; 1887 nyarán Boulanger-t felmentették a hadügyminiszteri tisztség alól, és hadtestparancsnoknak nevezték ki vidékre.

Immár az „üldözött" dicsfényében tetszelegve, Boulanger még tovább növelte népszerűségét. A gazdasági válság sújtotta országban hódítva terjedt a „boulangerista" tömegmozgalom. Alapvető társadalmi bázisát a városi kispolgárság alkotta, de — kivált a fővárosban és az északi ipari megyékben — csatlakoztak hozzá a munkásosztály egyes rétegei is, amelyeket Boulanger „demokratikus" reputációja vonzott a mozgalomhoz. A boulangeristák demagóg módon az alkotmány felülvizsgálatát, az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását követelték. Nagymértékben kihasználták a maguk javára a Grévy köztársasági elnök körül 1887-ben kavargó óriási politikai botrányt. A botrány azzal kapcsolatban robbant ki, hogy az elnök veje jóformán nyíltan űzte a becsületrend árusítását. Grévy lemondásra kényszerült, s ez újabb csapást mért a mérsékelt köztársaságiak tekintélyére.

Engels lesújtó véleménnyel volt Boulanger-ről és mozgalmáról: „. . . álhős, általában véve tömény hazugság"; fecsegő, aki „intrikál a szélsőséges republikánusokkal, a klerikálisokkal, a monarchistákkal, s mindegyikkel egyszerre", az egész mozgalom pedig alapjában „soviniszta

A kínai kölcsön-jegyzők sora a Crédit Lyonnais előtt
Fénykép. 1895

és semmi más".[8] Boulanger, aki kezdetben a radikálisokkal állt összeköttetésben, csakhamar megegyezésre jutott a reakciós, klerikális-monarchista körökkel, melyek arra törekedtek, hogy a lakosság széles rétegeinek elégedetlenségét a köztársasági rendszer felszámolására, a monarchia restaurálására használják fel.

Boulanger 1889. január 27-én érte el legnagyobb sikerét: a párizsi pótválasztásokon mintegy negyedmillió szavazatot kapott. Számos miniszter pánikba esett, lemondásra készült. Boulanger azonban nem szánta el magát a fellépésre.

A republikánusok fejvesztettségükből felocsúdva elhatározták, hogy felszámolják a boulangerista veszélyt. Lerántották a leplet a monarchista körökkel fenntartott kapcsolatairól, felfedték, hogy ezek finanszírozták mozgalmát. A leleplezések hatására a boulangerista mozgalom résztvevőinek száma zuhanásszerűen megcsappant. Amikor a kormány letartóztatással fenyegette meg, Boulanger Belgiumba menekült, s ezzel még hívei előtt is diszkreditálta magát. Az 1889. évi választásokon a boulangeristák teljes vereséget szenvedtek.

A boulangerista mozgalom idején mély nézeteltérések tárultak fel a szocialisták körében. A posszibilisták, lemondva az önálló osztálypolitikáról, az egyesült republikánus blokkhoz csatlakoztak. A blanquisták egy része a boulangeristákhoz csatlakozott, a többségük azonban, Vaillant vezetésével, a boulangeristák ellen foglalt állást. A guesde-isták, azzal a jelszóval, hogy „a pestis és a kolera között nem lehet választani", semleges álláspontra helyezkedtek.

FRANCIAORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A NYOLCVANAS ÉVEK VÉGÉN—A KILENCVENES ÉVEK ELEJÉN

A boulangerista válság kiindulópontul szolgált a francia külpolitikai irányvonal megváltozásához. A gyarmati expedíciókkal járó óriási kiadások, a növekvő adók meggyengítették a mérsékelt köztársaságiak pozícióit. Ez arra késztette őket, hogy új, addig még kiaknázatlan módszereket keressenek a kispolgári tömegek megnyerésére. Minthogy a revans-jelszó jelentékenyen közrejátszott a boulangerista mozgalom sikerében, a mérsékelt köztársaságiak jónak látták, hogy maguk

[8] Engels — L. Lafargue-hoz. Lásd Isztoricseszkij Arhiv. 1956. 2. sz. 6., 27., 8. old.

is felhasználják e jelszót. Ezzel kapcsolatban arra hivatkoztak, hogy a német militaristák nem hagytak fel a Franciaország elleni preventív háború gondolatával — amit meggyőzően alátámasztott az 1887. évi háborús riadalom.

Ettől az időtől kezdve a francia burzsoázia szívósan igyekezett szoros kapcsolatokat létesíteni a cári Oroszországgal, amelynek szövetsége nagymértékben megerősítette volna Franciaország európai pozícióját. A két állam politikai közeledését az Oroszországba irányuló francia tőkekivitel fokozódása előzte meg – párhuzamosan az orosz—német pénzügyi és politikai kapcsolatok meggyengülésével. Az orosz ipar és a cári kormány fő hitelezőjének szerepét Berlintől Párizs vette át.

Hosszúra nyúló tárgyalások eredményeképpen 1891-ben francia—orosz egyezményt írtak alá, amely kölcsönös segélynyújtást írt elő a szerződő felek egyikének bármely harmadik hatalommal való háborúja esetére. „Harmadik hatalmon" Németországot értették. 1892-ben aláírták és egy év múlva ratifikálták a katonai egyezményt is; ezzel a francia—orosz szövetség teljessé vált.

Valamivel később közeledésre került sor Franciaország és Anglia között is: az 1898. évi éles fashodai konfliktus után, amely csaknem háborúra vezetett, a francia kormány jobbnak látta, ha enged, s 1899-ben francia—angol egyezmény jött létre a befolyási övezetek felosztásáról a trópusi Afrikában. Ez egyengette az utat a közös vetélytárs, Németország ellen irányuló angol—francia antant előtt, mely öt évvel később jött létre.

Franciaország gyarmati kalandjait és külpolitikai aktivizálódását fegyveres erejének szakadatlan növelése kísérte. Még a hetvenes években újjászervezték a hadsereget, bevezették az általános hadkötelezettséget ötéves szolgálati idővel. 1889-ben a szolgálati időt három évre csökkentették. A XIX. század végén Franciaországnak több mint 600 000 katonája állt fegyverben — 200 000-rel több, mint a hetvenes évek elején. A katonai kiadások tetemesen megnövekedtek.

A SZOCIALISTA MOZGALOM ERŐSÖDÉSE

A boulangerizmus összeomlása után a polgári pártok között átcsoportosulás ment végbe. A klerikális-monarchista körökben megerősödött a hajlandóság a fennálló köztársasági rendszer elismerésére és a mérsékelt köztársaságiakkal való együttműködésre a szocializmus elleni közös harc érdekében. Hozzájárult ehhez XIII. Leó pápa 1891-ben kibocsátott, a szocialista mozgalom ellen irányuló enciklikája.

A mérsékelt köztársaságiak és monarchisták hatalmon levő blokkja ügyesen kihasználta az 1890-es évek elején végrehajtott sorozatos és értelmetlen anarchista terrorakciók nyomán támadt pánikot. 1893—1894-ben az „anarchistaellenes törvény" alapján feloszlatták a párizsi munkakamarát (Bourse du Travail) — a fővárosi szakszervezetek egyesülését —, és számos más reakciós intézkedést hajtottak végre.

Még ezt megelőzően, 1891. május 1-én a rendőrség több helyütt megtámadta a felvonuló munkásokat. A hatósági terror különösen vérlázító módon nyilvánult meg az észak-franciaországi Fourmies ipari városkában: a fegyvertelen tüntetőkre sortüzet nyitottak. A vad leszámolás azonban még jobban megerősítette a francia proletariátus harci szellemét. Paul Lafargue-ot — akit a fourmies-i munkások melletti kiállása miatt letartóztattak — a következő pótválasztáson óriási szavazattöbbséggel beválasztották a képviselőházba. 1892-ben a carmaux-i szénvidéken politikai jellegű sztrájk robbant ki. A sztrájk három hónapig tartott, és a munkások győzelmével zárult. E mozgalom során tűnt fel Jean Jaurès. A nyolcvanas években még polgári republikánus volt, de az erősödő munkásmozgalom hatása alatt szocialistává lett, és izzó szenvedéllyel támogatta a carmaux-i bányászokat.

Az 1893. évi parlamenti választásokon a szocialisták komoly sikereket értek el. A választás röviddel a Panama-csatorna Társaság ügyének nyilvánosságra hozatala után zajlott le. A társaság,

BOULEVARD DES CAPUCINES
Claude Monet. 1873

Katonák támadása a sztrájkolók ellen Fourmies-ban
1981. május 1-én
L. Tinayre rajza nyomán készült metszet

amelybe több mint 800 000 kisrészvényes fektette megtakarított pénzét, 1888-ban beszüntette a kifizetéseket. Az ennek nyomán indított vizsgálatot szándékosan évekig húzták, de végül is kénytelenek voltak közzétenni a nyomozás során kiderült botrányos tényeket: a társaság párizsi polgári lapokat pénzelt, minisztereket, képviselőket és szenátorokat vesztegetett meg. Ez időtől fogva nevezik „panamának" a piszkos pénzügyi machinációkat.

Az új képviselőházba 12 munkáspárti képviselő jutott be, közöttük Guesde. Ugyanennyi képviselőt küldött a parlamentbe a többi szocialista szervezet — a posszibilisták, a blanquisták stb. Ezenfelül megválasztottak még 25 ún. „független szocialistát" — ezek a radikálisokról váltak le, s önálló csoportot alakítottak „szocialista" lobogó alatt. (Az 1889. évi választásokon a különböző irányzatú szocialista csoportok mindössze 10 mandátumot szereztek.) A „független szocialisták" élén Alexandre Millerand állott, aki később az egyik legreakciósabb politikus lett. A guesde-isták súlyos hibát követtek el: minden előzetes feltétel nélkül egy frakcióban egyesültek a „függetlenekkel". A szocialista frakció vezetése ennek folytán olyan emberek kezébe került, akik idegenek voltak a munkásosztály ügyétől, ellenségesen álltak szemben a marxizmussal, és a frakció tevékenységét reformista, opportunista irányba terelték. Engels heves rosszallással fogadta a guesdeistáknak a „függetlenekkel" való egyesülését, mivel ez ahhoz vezethetett, hogy az összes szocialisták Millerand-ék hatása alá kerülnek.[9]

[9] Lásd Engels — F. A. Sorgéhoz. 1893. december 30. Lásd *Marx—Engels* Művei. XXIX. köt. 275. old. (Oroszul.)

A guesde-isták egyéb hibákat is elkövettek. Szavazataik gyarapítása érdekében hajlandók voltak a kompromisszumra a leglényegesebb programpontokban is, többek között a Franciaországban különösen jelentős parasztkérdés terén. A munkáspártnak az 1890-es évek első felében elfogadott külön agrárprogramja, noha kidolgozása arról tanúskodott, hogy a guesde-isták felismerték a parasztság megnyerésének fontosságát, számos komoly eltérést tartalmazott a marxista elmélettől. A program fő pontjainak lényege a paraszti kistulajdon támogatása volt. Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" című munkájában (1894) feltárta a guesde-ista program hibáit, és hangsúlyozta, hogy a szocialistáknak védelmezniük kell a parasztokat a kizsákmányolással szemben, de nem szabad titkolniuk a parasztok előtt, hogy a szolgaságtól csak egyetlen úton menekülhetnek meg: az egyéni gazdálkodás társadalmi gazdálkodássá való átalakulása által.[10]

A guesde-isták, felhasználva a kormánytól kicsikart szakszervezet-alakítási jogot, nagy munkát fejtettek ki ezen a téren. Befolyásuk kiterjedt a Szindikátusok (szakszervezetek) Országos Szövetségére, amely még a nyolcvanas években létesült. Befolyásukat azonban nem tudták megszilárdítani. A munkásmozgalmon belüli kispolgári tendenciákat képviselő anarchisták, akik behatoltak a szindikátusokba, az általános gazdasági sztrájkot mint a proletariátus harcának egyetlen eszközét propagálták, a politikai tevékenységről való teljes lemondást hirdették, tagadták a politikai párt vezető szerepét. A guesde-isták irányítása alatt álló szindikátusokkal a maguk szervezte Munkakamarák Szövetségét (Fédération des Bourses du Travail) állították szembe, s így megosztották a szakszervezeteket. A kilencvenes évek közepén a szindikátusok és munkakamarák kongresszusán, amely az egyesülés kérdésében döntött, a guesde-isták kisebbségbe kerültek, de ahelyett, hogy folytatták volna a harcot, kivonultak a kongresszusról. A kongresszuson létrehozott Általános Munkásszövetség (Confédération Général du Travail — CGT) a reformisták és anarcho-szindikalisták blokkjának kezébe került, s ez rendkívül kedvezőtlenül hatott a francia munkásmozgalom további fejlődésére.

A DREYFUS-ÜGY. A XIX. SZÁZAD VÉGI POLITIKAI VÁLSÁG

Az osztályellentétek élessége világosan megnyilvánult a kilencvenes évek végén, az ún. Dreyfus-ügy kapcsán kirobbant politikai válság idején. 1894-ben Alfred Dreyfus zsidó származású vezérkari tisztet azzal vádolták, hogy Németország javára kémtevékenységet folytatott, és életfogytiglani száműzetésre ítélték az Ördög-szigetre (Új-Kaledónia közelében). Noha számos bizonyíték szólt Dreyfus ártatlansága mellett, az uralkodó osztályok reakciós elemei, a soviniszta, militarista és klerikális erők az ítélet felülvizsgálata ellen foglaltak állást. A Dreyfus-ügy két táborra szakította az országot. A reakció támadása ellen küzdő „dreyfusardok" — Dreyfus felmentésének hívei — között felsorakozott Franciaország valamennyi haladó személyisége: Zola, Anatole France és a többiek. E gyalázatos ügy igazi körülményeinek a széles néptömegek előtti felderítésében fontos szerepet játszott Zola bátor fellépése, aki Faure köztársasági elnökhöz nyílt levelet intézett, amely így kezdődött: „J'accuse...!" („Vádolom...") Az akkoriban Franciaországban tartózkodó Csehov ezt írta: „Az értelmiség óriási többsége Zola mellett van és hisz Dreyfus ártatlanságában. Zola egy fejjel nőtt szememben; tiltakozó leveleiből mintha csak friss szél támadt volna, s minden francia megérezte, hogy... van még igazság a földön, és ha ártatlant ítélnek el, van ki felemelje szavát."

A reakciósok arra törekedtek, hogy a helyzetet felhasználják a köztársasági rendszer aláásására, és nagyszámú utcai összetűzést provokáltak.

A német reakciós körök a maguk részéről ellene szegültek az igazság felderítésének. „Az lenne

[10] Lásd Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 383—388. old.

L'AURORE

Littéraire. Artistique. Sociale

J'Accuse...!

LETTRE AU PRÉSIDENT DE LA RÉPUBLIQUE

Par ÉMILE ZOLA

LETTRE

Zola nyílt levele a „L'Aurore"-ban

a legjobb — írta 1898-ban Bülow német külügyminiszter —, ha az ügy minél tovább húzódna, bomlasztaná a hadsereget és európai méretű botrányt keltene."

A perújrafelvétel követelésével kapcsolatban kezdődött mozgalom fokozatosan az egész burzsoá rend elleni küzdelembe, politikai válságba nőtt át. „...A francia burzsoá köztársaságban... — írta később Lenin — elegendő volt egy olyan »váratlan« és olyan »jelentéktelen« alkalom, mint a reakciós katonai klikk ezer és ezer becstelen csalásainak egyike (Dreyfus-ügy), hogy a népet a polgárháború közvetlen közelébe sodorja!"[11]

A guesde-isták ezúttal is — akárcsak a boulangerizmus idején — szektás álláspontra helyezkedtek; úgy vélekedtek, hogy a Dreyfus-ügy nem tartozik a munkásosztályra. Jaurès éppen ellenkezőleg, lángoló temperamentumával, állhatatosságával és meggyőződésével harcba vetette magát Dreyfus felmentéséért. Eközben azonban nemegyszer megfeledkezett a proletariátus önálló osztály-álláspontjáról a kibontakozó küzdelemben.

A francia uralkodó körök legtekintélyesebb képviselői felismerték, hogy a politikai válság továbbgyűrűzése rendkívül kellemetlen következményekkel járhat a burzsoáziára nézve. Jobbnak látták némi engedményt tenni Dreyfus személye ügyében, hogy aztán fokozatosan felszámolják a demokratikus mozgalmat. 1899-ben Waldeck-Rousseau alakított kormányt. A miniszterelnök neves ügyvéd volt, igen hajlékony és ügyes politikus, aki közeli kapcsolatban állt a nagyburzsoázia befolyásos köreivel. A kormányban a Párizsi Kommün hóhéra, Galliffet tábornok mellett — a harmadik köztársaság történetében először — helyet kapott egy szocialista is: Millerand. Az új kormány elrendelte a Dreyfus-ügy felülvizsgálatát, abban a reményben, hogy ezzel „lecsillapíthatja" az izzó szenvedélyeket. Ugyanakkor a tömegek figyelmének elterelése végett fokozták a harcot a klerikalizmus ellen.

[11] Lenin: „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége. Lásd *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 89. old.

Millerand-nak a kormányba történt bevonása azt a célt szolgálta, hogy elmélyítse a szakadást a szocialista mozgalomban, félrevezesse a munkásosztályt, és megerősítse a reformista elemek pozícióit. A manőver súlyos károkat okozott a munkásosztálynak. Lenin azt írta, hogy „a történelem objektíve már kitűzte a munkásosztály elé annak a szocialista forradalomnak a feladatait, amelytől a Millerand-ok morzsányi szociális reformok ígérgetésével *elcsalogatták* a proletariátust".[12]

Millerand belépése a burzsoá kormányba — az ún. Millerand-eset — ténylegesen a marxizmus teljes revíziójának programjából következett, amelyet ebben az időben a revizionisták hirdettek meg. „A francia szocialisták nem sokat teoretizáltak, hanem mindjárt cselekedni kezdtek; Franciaországnak a demokrácia tekintetében fejlettebb politikai viszonyai lehetővé tették, hogy nyomban áttérjenek a »gyakorlati bernsteinizmusra«, annak minden következményével együtt."[13] Az óriási politikai tapasztalattal és kiváló manőverezési készséggel rendelkező francia burzsoázia a millerandisták együttműködését is felhasználta arra, hogy kilábaljon a harmadik köztársaság mély politikai válságából.

[12] Lenin: A proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája. Lásd *Lenin* Művei. 8. köt. Szikra 1954. 294. old.

[13] Lenin: Mi a teendő? Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 364. old.

VI. FEJEZET

AZ 1868—1874. ÉVI SPANYOL FORRADALOM. A RESTAURÁCIÓ RENDSZERE

A XIX. század első felében Spanyolország egymást követő négy forradalma nem hozta meg a régi monarchista, félfeudális rendszer gyökeres megújulását. A hatvanas évek végén újabb polgári forradalom érlelődött az országban.

AZ 1868 SZEPTEMBERI FELKELÉS

A kormány reakciós politikája növekvő elégedetlenséget keltett a néptömegekben. Az elégedetlenség lángja különösen magasra csapott azután, hogy feloszlatták a kortezt és a helyi önkormányzatokat, s a megtorlások már a földbirtokosok és a nagyburzsoázia ellenzéki köreit is sújtották. Az ellenzéki mozgalom vezetői megkezdték az előkészületeket egy katonai államcsíny végrehajtására.

1868. szeptember 18-án felkelt a cádizi kikötő Topete tengernagy parancsnoksága alatt álló hajóraja. A következő napon a nagyburzsoázia és a liberális földbirtokosok Cádizban összegyülekezett vezetői felhívást tettek közzé. Elősorolták a királyi hatóságok által elkövetett visszaéléseket, és kijelentették, hogy a felkelés célja a „törvényesség" és a „rend" megteremtése, s az általános választójog bevezetése. A felhívás fegyverbe szólította a lakosságot, ám ugyanakkor óva intett az esetleges „kihágásoktól".

A felkelés vezetői azon voltak, hogy az események ne menjenek túl a fegyveres katonai államcsíny (pronunciamento) keretein. A cádizi események szikrája azonban az egész népet magával ragadó felkelést lobbantott fel, amely rövidesen az egész országot elborította. A parasztok megkezdték a földesúri földek elfoglalását. Felkelt a városok lakossága. Mindenfelé forradalmi junták alakultak, amelyek kimondták a Bourbonok detronizálását. A városokban népi milíciákat szerveztek. Szeptember 29-én felkelt Madrid népe. A következő napon Izabella királynő elmenekült Spanyolországból.

A szeptemberi felkelésben fontos szerepet játszottak a néptömegek, de a mozgalom vezetését a liberális nemességgel szövetségben fellépő pénztőkés és kereskedő nagyburzsoázia képviselői ragadták magukhoz. A bankárok és kereskedők fő pártja ebben az időben a progresszista párt volt, amelyhez szép számú új földbirtokos is tartozott, akik a volt egyházi földeket vásárolták fel. Az elpolgárosodott birtokos nemeseket és az új földbirtokosok bizonyos köreit egyesítette a Liberális Unió, élén Serrano marsallal és Topete tengernaggyal. 1868. október 18-án e pártok vezetői ideiglenes kormányt alakítottak Serrano vezetésével.

Tüntetés Madridban a közmunkaügyi minisztérium előtt 1868 októberében
Metszet. 1868

A NAGYBURZSOÁZIA ÉS A LIBERÁLIS FÖLDBIRTOKOSOK BLOKKJA

A szeptemberi felkelés eredményeként Spanyolországban a politikai hatalom a nagybirtokosok kezéből a pénztőkés és kereskedő nagyburzsoázia és a liberális földbirtokosok kezébe került. A burzsoá-földbirtokosi blokk arról igyekezett meggyőzni a népet, hogy a forradalom befejeződött. A szeptemberi harcok során létrehozott népi milíciát feloszlatták. Mind a progresszisták, mind pedig az unionisták (a Liberális Unió tagjai) az alkotmányos monarchia hívei voltak.

1869 februárjában Madridban összegyűlt az alkotmányozó kortez. Noha a korteznek erős köztársasági szárnya volt, az alkotmányt kidolgozó bizottságba egyetlen köztársaságit sem vontak be. A kortez által elfogadott alkotmány Spanyolországot örökletes monarchiává nyilvánította. A király megtartotta a kortez összehívásának és feloszlatásának jogát. A felsőház (szenátus) továbbra is magas rangú államhivatalnokokból állott; az alsóház képviselőit az ország férfilakossága általános szavazati jog alapján választotta. Az alkotmány kimondta a vallás- és sajtószabadságot, bevezette az esküdtbíróságot és a polgári házasságot. Az új kormány betiltotta a jezsuita rendet, és felszámolta az 1837 után alapított kolostorokat.

A kormány hosszú ideig keresett jelöltet a megüresedett spanyol trónra. A Hohenzollern Lipót hercegnek, I. Vilmos porosz király unokaöccsének tett ajánlat éles tiltakozást váltott ki Franciaország részéről, s ürügyül szolgált a francia—porosz háborúhoz. Végül is a spanyol koronát II. Viktor Emánuel olasz király fiának, Savoyai Amadé hercegnek ajánlották fel. Az új király 1870. december 30-án megérkezett Spanyolországba.

Az adófizetést megtagadó parasztok harca a katonasággal
M. C. Pérez vázlata nyomán készült metszet. 1870

A hatalmon levő földesúri-burzsoá blokknak nem volt érdeke, hogy mélyreható reformokat hajtson végre. Az uralkodó körök nem tettek semmit a néptömegek helyzetének javítása érdekében. A parasztság szívós harcot vívott a földért. A városokban erősödött a sztrájkmozgalom: egyedül 1871-ben több mint 50 sztrájk zajlott le, s ezek nagyobbrészt a munkások győzelmével zárultak. A munkásosztály legnépszerűbb jelszavai közé tartozott a köztársaság követelése.

Spanyolországban még 1868-ban megalakultak az I. Internacionálé szekciói; 1870-ben Barcelonában megtartották első kongresszusukat, amelyen az Internacionálé 40 000 tagjának képviseletében 90 delegátus vett részt. A spanyol szekciókban döntő befolyásra tettek szert az anarchista bakuninisták. A politikai harcot elvető irányzat befolyása megakadályozta, hogy a spanyol munkásosztály számottevő szerepet játsszon a forradalom alakulásában. Az I. Internacionálé spanyol szekcióiban a marxista csoport jelentéktelen erőt képviselt. A szekciók tevékenysége félelemmel töltötte el a kormányt: 1872 januárjában elrendelte az Internacionálé szekcióinak feloszlatását. Ezek azonban illegálisan tovább folytatták működésüket.

A forradalom felrázta a spanyol gyarmatokat is; megerősödött a felszabadító küzdelem a gyarmati elnyomás ellen. 1868 szeptemberében felkelt Puerto Rico, majd októberben felkelés kezdődött Kubában. A gyarmati népek nagy reményeket fűztek a spanyol forradalomhoz. Az uralmon levő blokk kísérletei a gyarmati felkelések elfojtására nem jártak sikerrel.

A KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA

A kormány politikája az ipari burzsoázia számottevő részét sem elégítette ki, főként szabadkereskedelmi irányzata miatt — a fiatal spanyol iparnak ugyanis égető szüksége lett volna a vámvédelemre Anglia és más vezető tőkésországok konkurrenciájával szemben.

Kubai felkelők és spanyol csapatok harca
Metszet. 1870

Ellenzéki álláspontra helyezkedett Katalónia, a Baszkföld és Galicia burzsoáziája; ezek autonómiára törekedtek, és az ország föderatív átszervezésére irányuló terveket vetettek fel. A legerőteljesebb föderalista mozgalom Katalóniában, az ország iparilag legfejlettebb vidékén bontakozott ki. A föderalisták határozottan elítélték az 1868. évi alkotmánnyal létrehozott központosított monarchia rendszerét. Eszméiket a tulajdonképpeni spanyol területek ipari burzsoáziája is támogatta, ami azzal magyarázható, hogy az ország különböző vidékei csak igen laza gazdasági kapcsolatban állottak egymással.

A forradalom során a progresszista kormánypártban szakadásra került sor. A párt balszárnya Ruiz Zorilla vezetésével önálló radikális párttá különült el. A radikálisok és a progresszisták közötti különbség lényege abban foglalható össze, hogy a néptömegek forradalmi mozgalmával szemben a progresszisták a nyílt harc taktikáját követték, míg a radikálisok igyekeztek e mozgalmat saját céljaikra felhasználni.

Tovább bonyolódott a helyzet 1872-ben, midőn ismét nyíltan felléptek a kormány ellen a karlisták, Don Carlos trónkövetelő hívei, akik a földbirtokos arisztokrácia és a katolikus papság legreakciósabb részére támaszkodtak. Megkezdődött a második karlista háború, amely 1876-ig tartott.

1873 elejére a kormány csaknem minden támaszát elvesztette az országban. 1873. február 9-én Amadé lemondott a trónról, s két nap múlva, 1873. február 11-én a kortez a néptömegek nyomására Spanyolországot köztársasággá deklarálta.

A politikai hatalom a föderatív köztársaság jelszavát hirdető burzsoá körök kezébe került, a föderalista Figueras alakított kormányt. Kiírták a választásokat az új alkotmányozó kortezba. A választást a monarchisták bojkottálták; csak a föderalisták és az ún. intranzigensek — a városi kispolgárság érdekeit kifejező köztársaságiak — állítottak jelölteket. Az intranzigensek amellett kardoskodtak, hogy Spanyolországot osszák fel önkormányzattal rendelkező kis kantonokra: arra törekedtek, hogy minden egyes tartomány, minden egyes körzet teljes politikai önállóságot élvezzen.

A burzsoáziát csak azáltal lehetett volna gyökeres polgári demokratikus reformokra bírni, ha a munkásosztály hatékony politikai akcióval beavatkozik a forradalom alakulásába. A spanyol proletariátusnak azonban nem volt olyan forradalmi pártja, amely fellépését irányíthatta volna. 1872 közepén a bakuninisták keresztülvitték a marxista csoportnak az Internacionálé spanyol szervezetéből való kizárását. A marxista csoporthoz tartoztak többek között Pablo Iglesias és José Mesa nyomdászok, a munkásmozgalom kiváló vezetői. Iglesias, Mesa és más marxisták kizáratásuk után megalakították az Új Madridi Föderációt. A szervezet saját lapot adott ki „Emancipación" címmel, de a tömegek körében nem sikerült számottevő befolyást szereznie. 1873-ban az Új Madridi Föderáció széthullott. Ami a bakuninistákat illeti, ezek, mint Engels hangsúlyozta, „utolérhetetlen példáját nyújtották annak, hogyan *nem* kell forradalmat csinálni".[1]

Az alkotmányozó kortez választásaira az Internacionálé szekcióinak bakuninista vezetősége nem volt hajlandó önálló munkásjelölteket állítani, és a szekció tagjainak azt ajánlotta, szavazzanak „belátásuk szerint". Minthogy a munkások csak a föderalisták és az intranzigensek között választhattak, főként a radikálisabb programmal induló intranzigensekre adták szavazatukat. Az 1873 júniusában megnyílt alkotmányozó kortezban azonban a föderalisták szerezték meg a többséget.

A tömegek forradalmi hangulatára való tekintettel a burzsoá föderalisták hozzájárultak ahhoz, hogy a baloldali köztársasági Pi-y-Margall kerüljön a kormány élére. Engels jellemzése szerint ő volt „a hivatalos republikánusok között... az egyetlen, aki felismerte, hogy a köztársaságnak a munkásokra kell támaszkodnia".[2]

Pi-y-Margall javasolta, hogy változtassák meg az egyházi és állami földek kiárusításának rendjét: adják e földeket részletre, hogy ily módon a föld nélküli és kevés földdel bíró parasztok is vehessenek földet. Javasolta továbbá: tiltsák meg a kiskorú gyermekek munkába állítását; a gyárosok és munkások képviselőiből alakítsanak „vegyes bizottságokat" a termelési konfliktusok megtárgyalására; válasszák el az egyházat az államtól; vezessék be az általános és ingyenes oktatást; terjesszék ki a spanyol gyarmatokra a Spanyolországban érvényben levő jogszabályokat és alkotmányos alapelveket.

Az alkotmányozó kortez olyan törvényt hozott, amely jogot adott a bérlőknek a földesúri föld részleges megváltására; a földesurak számára azonban fenntartották azt a jogot, hogy bérlőiket elűzzék földjeikről. E törvénnyel az agrárreformok véget is értek, ami nagy kiábrándulást okozott a parasztságban a köztársasági rendszerrel szemben.

A FÖDERALISTA ALKOTMÁNYTERVEZET. A KANTONÁLIS FELKELÉSEK

1873 közepére a kortez kidolgozta a köztársaság alkotmányának alaptételeit. A tervezet föderatív köztársaságot irányzott elő, az egyes területek széles körű helyi önkormányzatával. A terv közzétételét az intranzigensek ürügyként használták fel arra, hogy az ország különböző vidékein kormányellenes felkeléseket — úgynevezett kantonális felkeléseket — szervezzenek. A bakuninista

[1] Engels: A bakuninisták munkában. Lásd *Marx—Engels:* Az I. Internacionáléról. Kossuth Könyvkiadó 1964. 208. old.

[2] Engels: Die bakunisten in Arbeit. Lásd *Marx—Engels* Werke. 18. köt. Dietz Verlag 1962. 480. old.

A felkelők bizottságának ülése a valenciai székesegyházban
Metszet. 1873

vezetők követték az intranzigenseket: megtagadták Pi-y-Margall programjának támogatását, és általános sztrájkra szólították a munkásokat.

Az 1873 júliusában meginduló kantonális felkelések elsősorban a Földközi-tenger partvidékére terjedtek ki. A felkelők független kantonális kormányokat alakítottak Sevillában, Cordobában, Granadában, Malagában, Cádizban, Cartagenában, Valenciában és több más városban. A politikai és katonai vezetést csaknem mindenütt az intranzigensek tartották kézben. Egyedül a valenciai kantonális kormányban kapott többséget — megnyerve magának a munkásokat — az Internacionálé helyi szervezetében döntő szerepet játszó marxista csoport. A bakuninisták csaknem valamennyi kantonális kormányba bekerültek, de mindenütt kisebbségben voltak. A hatalomra került intranzigensek sehol sem hajtottak végre haladó reformokat. Nem volt egységes vezetésük, egységes akciótervük. Minden egyes, magát független kantonná nyilvánító város önállóan cselekedett, s passzív, védekező taktikát követett. Mindez vereségre kárhoztatta a kantonális felkeléseket.

Miután a kantonális felkelések Pi-y-Margallt megfosztották népi támaszától, a miniszterelnök lemondott. 1873 júliusától szeptemberéig Salmeron, 1873 szeptemberétől 1874 januárjáig pedig Castellar professzor állott a kormány élén (mindketten jobboldali köztársaságiak). A kormányzat hozzáfogott a kantonális felkelések elfojtásához.

Az egyes kantonok szétforgácsolt erőit gyorsan leverték. Egyedül Valencia fejtett ki szívós ellenállást, noha semmiféle erődítménye nem volt. Valencia eleste után már csak Cartagena erődje — Spanyolország legnagyobb hadikikötője — tartotta magát. 1874 januárjában azonban a felkelők utolsó támaszpontja is megadta magát a kormánycsapatoknak.

A kormány fegyveres erőinek élén a monarchia hívei állottak.

1874. január 3-án Pavia tábornok és Serrano marsall államcsínyt hajtottak végre és katonai diktatúrát létesítettek, melynek fő célja a forradalom teljes leverése volt. Serrano marsall alakított kormányt; félredobta az 1873. évi köztársasági alkotmánytervezetet, és hivatalosan ismét hatályba helyezte az 1869-es monarchikus alkotmányt. Az alkotmányozó kortezt feloszlatta.

1874. december 29-én Martinez Campos tábornok új államcsínyt hajtott végre, és királlyá kiáltotta ki XII. Alfonzot, II. Izabella fiát. A restaurált Bourbon-monarchia első kormányának élére Cánovas del Castillo, a nagybirtokosok képviselője került.

Spanyolországban így vereséget szenvedett az ötödik polgári forradalom is. A kudarcban több ok játszott közre. A munkásosztály nem lépett fel önálló erőként a forradalmi eseményekben. A parasztmegmozdulások szétforgácsoltak és ösztönös jellegűek voltak. A parasztság, miután sem az alkotmányos monarchiától, sem a burzsoá köztársaságtól nem kapott földet, nem szegült szembe aktívan az ellenforradalommal, sőt az ország északi részének elmaradott vidékein a szélsőséges monarchista reakció (a karlisták) eszközévé vált.

A forradalmat vezető burzsoázia nem lépett fel egységesen, ami részben az ország területi széttagoltságával magyarázható. Ezenfelül a burzsoáziát akcióiban megkötötte a dolgozó tömegek forradalmi cselekvésétől való félelem.

A forradalom utolsó szakaszában a nagy-, sőt a középburzsoázia is a monarchista reakció táborához csatlakozott, és elősegítette a hatalomnak a nagybirtokosok kezére kerülését, a Bourbon-monarchia restaurálását. A földbirtokosok hatalmuk megerősítése érdekében politikai engedményeket tettek a pénztőkés és kereskedő nagyburzsoáziának.

A RESTAURÁCIÓ RENDSZERE

Spanyolország uralkodó körein belül 1875-ben két politikai párt alakult ki: a konzervatív és a liberális. A konzervatívok élén Cánovas del Castillo miniszterelnök állott. A liberálisok vezére Mateo Sagasta lett. Mindkét párt politikai programja a restaurációs rendszer elismerésén alapult; fő nézeteltéréseik a vámpolitika kérdéseire korlátozódtak. A forradalomtól megrémített földbirtokos arisztokrácia a monarchia helyzetének megszilárdítása érdekében lassanként második kormányzó pártnak ismerte el a liberálisokat. 1881-ben megalakult Sagasta liberális kormánya, s ez időtől fogva a miniszterelnöki székben Cánovas és Sagasta váltogatták egymást.

1885-ben, miután XII. Alfonz meghalt és feleségét régenssé nyilvánították, az El Pardo-i királyi palotába összehívták az udvari körök, a tábornoki kar, a főpapság, továbbá a konzervatív és a liberális párt képviselőinek tanácskozását, amely kidolgozta az ún. El Pardo-i paktumot. A tanácskozás részvevői kötelezték magukat, hogy együttesen oltalmazzák a monarchiát egyfelől a munkásmozgalom és a köztársasági mozgalom, másfelől a karlizmus ellen.

Mindazonáltal a Bourbon-monarchiának — a megtorlások és a reakciós törvényhozás mellett — végre kellett hajtania bizonyos politikai reformokat. Így 1890-ben törvénybe iktatták a férfilakosság általános választójogát. Ezután is fennmaradt azonban a választási csalások Spanyolországban régóta meggyökeresedett rendszere. A választói rendszerben döntő szerepet játszottak a földesurak vagy megbízottaik közül kikerülő ún. kacikák, akik vidéken a választások lebonyolítását irányították, és biztosították a szavazás számukra megfelelő menetét. A kacika-rendszer következtében a parasztságnak nem volt lehetősége az önálló szavazásra; a paraszti szavazatokat vagy a konzervatív vagy a liberális párt javára könyvelték el.

A spanyol burzsoázia fokozatosan lemondott arról, hogy a nagybirtokosok ellen vívott forra-

dalmi harccal szerezze meg a politikai hatalmat. Az ipari burzsoázia régi vezetőinek többsége támogatta a monarchista rendszert, csupán a burzsoázia igényeinek megfelelő módosításokat követelt. A polgári köztársaságiak egy része katonai államcsínybe vetette reményeit. Vezetőjük, Ruiz Zorilla, köztársaságpárti katonai felkeléseket szervezett (1886-ban és 1888-ban), de ezeket a kormány gyorsan leverte.

A KAPITALISTA FEJLŐDÉS

A tőkés ipar fejlődése Spanyolországban lassú ütemben haladt előre. 1860-tól 1896-ig az ipari munkások száma 176 000-ről mindössze 244 000-re emelkedett. A különféle iparágak rendkívül egyenlőtlenül fejlődtek.

Az ország fő kiviteli cikke az érc lett. A spanyol bányaipar (mindenekelőtt a vas- és rézbányák) nagy része angol, francia, belga, illetve német tőkések kezére került. 1873-ban angol tőkések aránylag csekély összegért megszerezték a rendkívül gazdag rio-tintói rézbányákat. Az itteni bányák kiaknázását megkaparintó angol társaság a Spanyolországban működő legnagyobb külföldi társaságok közé emelkedett; az érc zömét Angliába szállították.

A hetvenes-kilencvenes évek folyamán a spanyolországi vasútvonalak hossza két és félszeresére nőtt. A feldolgozó ipar azonban csaknem teljesen pangott. Az országnak nem volt gépipara. A munkások száma a kohóiparban sokkalta alacsonyabb volt, mint a bányászatban. Ez az egyoldalú, torz ipari fejlődés egyenes következménye volt a külföldi tőke behatolásának az elmaradott, félfeudális Spanyolországba.

A mezőgazdaság tőkés fejlődése alapjában a „porosz úton" haladt lassan és gyötrelmesen előre.

Andalúziában — a hatalmas latifundiumok hazájában — a parasztság fokozatosan elszegényedett, népes mezőgazdasági bérmunkásréteg alakult ki, de a mezőgazdasági munkásokat továbbra is számos félfeudális kötelezettség fűzte földesurukhoz.

Katalóniában a földesúri középbirtok dominált, elterjedt volt a bérlet félfeudális formája. A szőlőművelésre földet bérlő paraszt a termés egy részét a földesúrnak szolgáltatta be; ha a tőkék kétharmada elpusztult, a föld a bérleti szerződés lejárta előtt visszakerült tulajdonosához. A fejlett iparral rendelkező Katalóniában a tönkrement parasztok a városokba áramlottak.

Az agrárjellegű Galiciában a föld legnagyobb része a Kasztíliában élő földesurak kezén volt. A parasztok az általuk megművelt föld birtokosainak számítottak, de a földesuruknak feudális szolgáltatással (foro) tartoztak.

Egészében véve a paraszti differenciálódás a XIX. század végén jelentős méreteket öltött. A feudális maradványok akadályozták a mezőgazdasági termelőerők fejlődését. A kilencvenes évek elejéig a spanyolországi földművelésben egyáltalán nem alkalmaztak mezőgazdasági gépeket és nem trágyáztak. Csak a kilencvenes években kezdtek egyes nagybirtokosok külföldről hozatott mezőgazdasági gépeket használni gazdaságukban. A mezőgazdaság termelékenysége tekintetében Spanyolország messze elmaradt a fejlett tőkésországok mögött.

MUNKÁS- ÉS PARASZTMOZGALMAK

Az 1868—1874. évi forradalom veresége után a munkásosztály és a parasztság által a forradalom során elért csekély gazdasági vívmányokat is visszavonták. A női és gyermekmunkát nagymértékben alkalmazták nemcsak a könnyű-, hanem a nehéziparban is: 1881-ben a bányamunkások 15 százaléka gyermek volt. Munkavédelem nem létezett; az üzemekben a vállalkozók korlátlan önkénye uralkodott. A gyári munkások és bányászok napi munkaideje még a kilencvenes évek közepén is elérte a 12 órát.

A hetvenes évek végén a spanyol munkásosztály kezdett felocsúdni a vereségből, amelyet a

reakció mért rá. 1879-ben megalakult az illegális Spanyol Szocialista Munkáspárt. Szervezésében Pablo Iglesias és José Mesa játszották a legnagyobb szerepet. 1881-ben a szocialista párt kilépett az illegalitásból, és 1888-ban Barcelonában megtartotta első legális kongresszusát.

A párt programjában szó sem volt szocialista forradalomról; a közvetlen követeléseket tartalmazó részben egyetlen olyan pont sem volt, amely a parasztságnak szólt volna. A párt azonban szoros kapcsolatban állott a munkástömegekkel, és tevékenysége egészében forradalmi jellegűnek mondható.

1888-ban szocialista vezetés alatt megalakult a spanyol szakszervezetek országos szervezete: a Dolgozók Általános Szövetsége. Az ország ipari elmaradottsága következtében a szervezet lassú ütemben növekedett. A század végén mindössze kb. 15 000 tagot számlált. A szocialisták a Baszkföld és Asztúria munkásai között — a bányaipar központjaiban —, továbbá Madridban tettek szert a legnagyobb befolyásra. A textilipar központjában, Katalóniában azonban a párt befolyása elenyésző volt; a munkásmozgalomban itt továbbra is az anarchisták uralkodtak.

A spanyol anarchisták a XIX. század végén még erős hadállásokkal rendelkeztek a munkásosztály soraiban. Az Internacionálé szekciói helyett új szervezeteket hoztak létre, amelyek gyorsan keletkeztek és ugyanolyan gyorsan széthullottak. Befolyásuk főként Katalóniára, valamint Andalúzia mezőgazdasági munkásaira terjedt ki.

A kilencvenes évek elején az anarchisták fokozták propagandatevékenységüket. Különböző helyeken — főként Katalóniában — számos egyéni terrorcselekményt hajtottak végre. Barcelonában valósággal „szemeteltek" a bombákkal. 1893 novemberében bombát dobtak a barcelonai operaházba. 1897 nyarán egy olasz anarchista meggyilkolta Cánovas del Castillo miniszterelnököt.

Az anarchizmus okozta nehézségek ellenére a munkásmozgalom ezekben az években újabb lépéseket tett előre. A proletariátus osztályöntudatának növekedését jelezte a szolidaritási sztrájkok elterjedése (például az 1892. évi általános szolidaritási sztrájk Bilbaóban és Barcelonában). Noha a sztrájkmozgalmak alapvetően gazdasági követelések jegyében zajlottak le, a szocialista párt a munkástömegeket kezdte bevonni a politikai küzdelembe is. A Spanyol Szocialista Munkáspárt csatlakozott a II. Internacionáléhoz. Az Internacionálé első kongresszusának határozata értelmében a spanyol szocialisták 1890. május 1-én munkástüntetést szerveztek.

Spanyolországban ekkor elég gyakoriak voltak a mezőgazdasági munkássztrájkok és a paraszti földfoglalási kísérletek. Az agrármozgalom Andalúziában jelentkezett a leghevesebb formákban, de jelentős mértékben anarchista befolyás alatt állt; ez korlátozta forradalmi lehetőségeit és sok erőt térített az egyéni terror útjára.

A nyolcvanas években a mezőgazdasági munkások és a legszegényebb paraszti rétegek megmozdulásai Andalúziában annyira megélénkültek, hogy a helyi földesurak, általános parasztfelkeléstől tartva, kezdtek beköltözködni a falusi területekről a városokba. 1892 elején Jerez környéki cselédek és szegényparasztok betörtek a városba, de gyorsan szétverték őket. Ezt a kisméretű felkelést a reakció ürügyül használta fel arra, hogy Andalúziában vad terrort vezessen be, és nagyszabású bírósági eljárást indítson azzal a céllal, hogy kompromittálja a nép előtt a parasztmozgalmat.

NEMZETI MOZGALMAK

A XIX. század végén — különösen Katalóniában és Baszkföldön — megerősödött a nemzeti mozgalom. A katalán, a baszk és a galiciai nemzeti mozgalom az általános föderalista mozgalomból vált ki, amely a tőkés fejlődés előrehaladtával az ország más vidékein is elsorvadt. A katalán nagyburzsoázia az 1892. évi manresai kongresszuson fogalmazta meg követeléseit a nemzeti kérdésben.

A Baszkföldre nagy hatást gyakorolt a karlizmus 1876. évi szétzúzása. A baszk parasztság és polgárság számára a karlista mozgalomban való részvétel — e mozgalom többek között zászla-

jára tűzte a fueros (helyi szabadságok) jelszavát — a nemzeti harc egy formáját jelentette. A spanyol kormány 1876-ban az ősi baszk autonómia csaknem valamennyi maradványát eltörölte. Ez újabb lendületet adott a nemzeti mozgalomnak, amely azonban most már a karlizmustól elszakadva fejlődött tovább.

A LEGFONTOSABB GYARMATOK ELVESZTÉSE

Spanyolország továbbra is uralma alatt tartotta Kubát és Puerto Ricót a Nyugat-indiai szigetekből, a Karolina-, Mariana-, Fülöp- és Palao-szigeteket a Csendes-óceánon és számos kisebb gyarmatot az afrikai kontinensen.

E gyarmatok lakossága szívós küzdelmet folytatott a spanyol elnyomás ellen. Ugyanakkor az erősödő idegen tőkebehatolás és a spanyol gazdaság elmaradottsága következtében mindinkább csökkent Spanyolország gazdasági szerepe a spanyol gyarmatokon.

A spanyol gyarmatosítók elleni harc a legnagyobb erővel Kubában és a Fülöp-szigeteken bontakozott ki. Kubában az 1868-ban kirobbant felkelés tíz évig tartott. 1878-ban a kubai földbirtokosok és a burzsoázia egy része megegyezett a spanyol gyarmatosítókkal, de 1895-ben kiújult a harc. A felkelés egyik vezetője a kubai nép nemzeti hőse: a költő José Marti volt. 1896-ban felkelés tört ki a Fülöp-szigeteken. A felszabadító mozgalom aláásta a spanyol gyarmati uralom alapjait.

A XIX. század végén az egykor hatalmas Spanyolország maga is a külföldi finánctőke expanziójának célpontjává vált, gyarmatbirtokait pedig sorozatosan érték támadások az erősebb imperialista hatalmak részéről.

A spanyol gyarmatok elfoglalásához elsőként az amerikai imperializmus látott hozzá. 1898 áprilisában az Egyesült Államok Kuba felszabadításának ürügyén háborút indított Spanyolország ellen. A háború rövid idő alatt eldőlt: a megvert Spanyolország már négy hónap múlva, augusztus 12-én fegyverszünetet kötött, december 10-én pedig aláírta a békeszerződést, amelynek értelmében lemondott Kubáról, Puerto Ricóról, a Fülöp-szigetekről és a Mariana-szigetekhez tartozó Guam szigetéről. Röviddel utóbb, 1899 februárjában Németország rákényszerítette Spanyolországot a Karolina-, a Mariana- és a Palao-szigetek eladására. A régi spanyol gyarmatbirodalomból most már csupán az afrikai gyarmatok maradtak meg: Spanyol-Guinea (a Fernando-Póo- és az Annobón-szigettel), Nyugat-Szahara, Ifni és néhány észak-marokkói támaszpont.

A spanyol—amerikai háború fontos határkő volt Spanyolország történetében. A katonai vereség feltárta a monarchista rendszer egész korhadtságát, felrázta a spanyol nép minden rétegét. A XX. század új forradalmi fellendülés közepette köszöntött Spanyolországra.

VII. FEJEZET

OLASZORSZÁG AZ EGYESÍTÉS UTÁN

Olaszország történetét a XIX. század utolsó harmadában jelentős mértékben az 1870-ben lezárult politikai egyesítés jellege határozta meg. Az egyesítés gyümölcseit a kizsákmányoló osztályok élvezték. A polgári demokratikus forradalom feladatai nem oldódtak meg teljességgel; az ország gazdasági életében — mindenekelőtt a mezőgazdaságban — sok feudális maradvány élt tovább. Az olasz királyságban a hatalmat a nagyburzsoázia és a nemesség blokkja tartotta kézben.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS. A DOLGOZÓK HELYZETE

Az agrárjellegű dél, amelynek szinte egyáltalán nem volt nagyipara, mind erősebben lemaradt a fejlettebb északi területektől, s fokozatosan Olaszország sajátos belső gyarmatává változott. A déli városok (Nápoly stb.) kisipari termékei nem állták a versenyt az Angliából, Franciaországból és Észak-Olaszországból érkező gyári készítményekkel. A tönkrement kisiparosok nem találtak munkát, és a lumpenproletariátus sorait duzzasztották.

Dél-Olaszország, valamint az ehhez csatlakozó közép-olaszországi vidékek mezőgazdaságában a félfeudális nemesi nagybirtokok, a latifundiumok domináltak. A földnélkülivé vált parasztok vagy mezőgazdasági munkásnak szegődtek, vagy földet béreltek a földbirtokostól, melyért a termésnek felét-háromnegyedét tartoztak beszolgáltatni. A szegényparasztok állataikkal együtt nyomorúságos földkunyhókban, helyenként hegyi barlangokban tengődtek. Soraikat éhség és betegség tizedelte. Az ország északi részén és Toscanában a föld zöme a nemességé és a burzsoáziáé volt. A parasztok felesbérlet formájában jutottak földhöz. Tőkés nagybirtokok kizárólag a Pó völgyében akadtak.

A kapitalizmusnak a faluba való behatolása — kivált délen — a néptömegekre nézve gyötrelmes és terhes úton haladt előre. A burzsoázia, amely felvásárolta az egyházi és részben földesúri földeket, általában fenntartotta a paraszti földhasználat félfeudális formáit. A földek polgári kézre kerülését sok esetben a bérleti díj felemelése kísérte. Az adóhátralék miatt elkobzott paraszti törpebirtokokat elárverezték.

A tönkrement parasztok százezrei — főleg a déli tartományokból — elhagyták szülőföldjüket, kivándoroltak a környező országokba vagy a tengeren túlra.

Az elmaradott agrárviszonyok és a rettenetes paraszti nyomor megfosztotta az olasz ipart a valamennyire is számottevő belső piactól, és fékezte fejlődését.

Olaszországban csak ezekben az években érkezett utolsó szakaszába az ipari forradalom,

Munkanélküli gyűlés a római Prati di Castellón
Orazi rajza nyomán készült metszet. 1889

éppen csak kialakult az egységes nemzeti piac. Az ország tőkeszegénysége, a fűtő- és egyéb nyersanyagok hiánya miatt a burzsoázia tartózkodott az ipari befektetésektől, inkább tőzsdespekulációkban, földvásárlásban, vasútépítésben, építkezésekben kereste hasznát. Igaz, Észak-Olaszország néhány ipari centrumában (egyelőre még nem nagy számban) hatalmas üzemek létesültek és nőtt a részvénytársaságok száma, ám az olasz ipari fejlődés — noha a politikai szétdaraboltság időszakához képest felgyorsult — sokkal lassabban haladt előre, mint a fejlett európai országokban.

Az olasz gyárosok, minthogy a nyomorgó faluról szüntelenül özönlő munkaerő fölös mennyiségben állt rendelkezésükre, kegyetlenül kizsákmányolták munkásaikat. A kortársak tanúsága szerint sok munkásnak néha még kenyérre sem futotta a béréből. A gyárakban a munkaidő igen hosszú volt, helyenként a napi 16 órát is elérte. A súlyos burzsoá-földesúri kizsákmányoláshoz kegyetlen állami elnyomás járult. Az országban rendőri diktatúra uralkodott. Egész Olaszországban mindössze 600 000 ember rendelkezett választójoggal. A sztrájk gyakorlatilag tilos volt. A munkások gyűléseit és felvonulásait rendőrügynökök kergették szét.

A nép viharos hevességű, de még túlnyomórészt ösztönös jellegű harcot folytatott a nélkülözések és az elnyomás ellen. A munkásmozgalomban azonban már lassanként megjelentek a szervezettség elemei. A hetvenes évek elején zajlottak le az első mezőgazdasági munkássztrájkok, a Pó völgyében megalakultak az első agrárproletár szervezetek. A drágaság elleni tiltakozásul sztrájkba léptek a torinói kőművesek, a mantovai lakatosok, a veronai vasutasok. Több helyütt összetűzésekre került sor a sztrájkolók és a rendőrség között. 1873-ban, az ipari válság idején feszült helyzet alakult ki az országban.

Az osztályellentétek kiéleződésével összefüggésben és a Párizsi Kommün hatására az olasz munkásmozgalomban Mazzini addig uralkodó hatása erősen meggyengült. Az Internacionálé olasz szekciói, amelyek még a hatvanas években jöttek létre, új híveket nyertek. A szekciók azonban Bakunyin anarchista nézeteinek hatása alá kerültek. A fiatal olasz munkásmozgalomban az anarchista elméletek — kispolgári értelmiségi elemek élénk közreműködésével — csaknem egy évtizedig uralkodtak.

A hetvenes években a bakuninisták sikertelen fegyveres akciói nyomán az anarchizmus befolyása némileg csökkent. 1882-ben Lombardiában megalakult az olasz proletariátus önálló pártja: az Olasz Munkáspárt. Ám még ez is nagyon távol állott a marxizmustól, nem rendelkezett pontos társadalmi-gazdasági programmal, elvetette a politikai harcot. A munkáspárt mellett és tőle függetlenül a nyolcvanas években nagy számban alakultak különféle szocialista körök, ligák, csoportok. Egyébként az anarchizmusnak a továbbiakban is volt bizonyos hatása az olasz munkásmozgalomra.

A POLGÁRI JOBBOLDAL ÉS BALOLDAL

Az olasz királyság fennállásának első éveiben a kormányok az ún. parlamenti jobboldal politikusaiból alakultak meg. E párt az elpolgárosodott nagybirtokosok és részben a nagyburzsoázia érdekeit képviselte. A jobboldal Minghetti és Lanza vezetésével megteremtette az országos közigazgatási apparátust, hadsereget és haditengerészetet, nagy összegeket fordított vasútvonalak építésére, amelyek egybekapcsolták Olaszország különböző részeit. Miután a Vatikán a pápa világi hatalmának megszüntetését követően felszólította a katolikus hivőket: bojkottálják az olasz királyságot — a jobboldal feloszlatta a vallási szervezeteket, elkobozta és árverésre bocsátotta az egyházi földeket. A jobboldal intézkedéseit a néptömegek fokozott kizsákmányolása és elnyomása kísérte. A növekvő állami kiadások fedezésére — többek között a vasútépítő társaságok állami támogatására és a kis olasz államok volt tisztviselőinek nyugdíjazására — a kormány szakadatlanul emelte az adókat, elsősorban a közvetett adókat.

Az ellenzéki baloldalhoz sok egykori republikánus tartozott, élükön Depretisszel és Crispivel (ezek azelőtt neves garibaldisták voltak). A baloldal mögött nagy pénzemberek, gyárosok, kereskedők álltak, akik az ország egyesítése után gazdaságilag megerősödtek, s arra törekedtek, hogy az ország kormányzását közvetlenül a maguk kezébe vegyék.

A baloldal a parlamentben „az ország gazdasági megújhodásának" programjával lépett fel: követelte, hogy vezessenek be magas vámtarifákat a gyenge olasz ipar védelmére, továbbá kössenek olyan kereskedelmi szerződéseket, amelyek nemcsak a földbirtokosokra, hanem a gyárosokra nézve is előnyösek. A tömegelégedetlenség csökkentése érdekében hiteleket követelt a kispolgárság számára, szorgalmazta az adók mérséklését, a választójog kiterjesztését és a kormányzat bizonyos demokratizálását.

Az uralkodó osztályok két frakciójának küzdelme heves és hosszan tartó volt. Végül 1876-ban a baloldal győzött. A baloldali kormányok a gyárosokra nézve előnyösebb kereskedelmi szerződéseket kötöttek, kibővítették és meggyorsították a vasútvonalak és a kereskedelmi flotta építését. A baloldali kormányzat támogatásával, jórészt megrendelései és segélyei révén, továbbá francia tőke közreműködésével nagy nehézipari vállalatok létesültek, megerősödtek a bankok és a részvénytársaságok, öntözési és városépítési munkálatok indultak.

Ugyanebben az időben került sor az első gyarmati expanziós kísérletekre is. Az olasz burzsoázia igényt tartott Tuniszra, ezt azonban 1881-ben Franciaország annektálta. Az olasz—francia viszony feszültté vált. 1882-ben Olaszország csatlakozásával Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia kettősszövetsége hármasszövetséggé bővült. A nyolcvanas években az olasz gyarmati terjeszkedés fő célpontja Északkelet-Afrika lett. 1885-ben az olaszok elfoglalták Masszaua városát a

Vörös-tenger afrikai partján; csapatokat hajóztak ki, s Olaszország megkezdte pozícióinak kiépítését első gyarmatán: Eritreában. Három év múlva olasz protektorátussá nyilvánították Szomália egy részét.

A kormányon bekövetkezett párt-őrségváltás nem hozott semmi változást a burzsoá-földbirtokos blokk politikájának népellenes jellegében. A baloldali kormányzat ugyanolyan „erős kézzel" lövetett a tüntetőkre, mint a jobboldali. A baloldal választójogi reformot hajtott végre, amely mintegy kétmillió főre emelte a választásra jogosultak számát, de a munkások, kisiparosok és parasztok széles rétegeit továbbra is kirekesztették a politikai életből. Az őrlési adót eltörölték, de helyébe új, nem kevésbé súlyos adókat vezettek be. Általában, mint Engels megállapította, a dolgozókat a baloldali kormány idején is „olyan adórendszer" fojtogatta, „amelynél mohóbbat polgári politika még soha nem agyalt ki".[1] A néptömegekben a baloldal politikája keserű kiábrándulást szült.

A kilencvenes évekre e két parlamenti csoport között minden különbség eltűnt. A baloldal és a jobboldal megszűnt, átadta helyét egy egységes liberális-konzervatív pártnak. Az új párt azonban hamarosan több, egymással marakodó csoportra esett szét. Olaszországban ezekben az években nem is alakultak ki szilárd és tartós polgári pártok.

GAZDASÁGI VÁLSÁG A KILENCVENES ÉVEKBEN

1887-ben, midőn a fejlett tőkésországokban még tartott a gazdasági fellendülés, Olaszországban ipari válság kezdődött. A válság az elmaradt és gyenge országban hosszan elhúzódott, minthogy összefonódott az agrárválsággal, amelyet — csakúgy, mint egész Európában — az olcsó amerikai gabona versenye idézett elő.

A válság 1893—1894-ben érte el mélypontját. Sok iparvállalat és építési társaság csődbe jutott, az értékpapírok árfolyama lezuhant, a kereskedelmi kikötőkben kihalt az élet. Mind mélyebb hanyatlás lett úrrá a mezőgazdaságban. Nőtt a munkanélküliség, emelkedtek az adók.

A francia tőkések a válság kezdetekor nyomban kivonták tőkéiket az olasz bankokból, amelyek csupán saját anyagi eszközeikre utalva küszködtek a viharral, és nem tudták elkerülni a csődöt. A jegybankok úgy próbáltak segíteni magukon, hogy törvénytelenül kibocsátott bankjegyekkel fedezték deficitjüket. 1893-ban bankcsődök és botrányok hulláma söpört végig az országon; sok miniszterre, képviselőre és újságíróra bizonyult rá, hogy a bankok megvesztegették. A kormány lemondott.

FORRADALMI FELLENDÜLÉS. AZ OLASZ SZOCIALISTA PÁRT MEGALAKULÁSA

A dolgozók helyzetét nagymértékben súlyosbító válság hatására kiéleződtek az osztályellentétek. A nyolcvanas évek második felétől érezhetővé vált a forradalmi tömegmozgalom fellendülése. Dél-Olaszországban ösztönös parasztmegmozdulások lángoltak fel, az északi tartományokban sűrűsödtek az ipari és mezőgazdasági munkások fellépései.

1888-ban Róma utcáin építőmunkások ezrei tiltakoztak a kenyér drágulása ellen, amit a protekcionista vámtarifa bevezetése idézett elő. 1889-ben Észak-Olaszország sok városában és falvában került sor tüntetésekre és sztrájkokra. A hatóságok lövettek a tüntetőkre, feloszlatták a munkásszervezeteket, a sztrájkoló mezőgazdasági munkások pótlására katonákat vezényeltek a földesúri földekre.

Az elégedetlenség az értelmiség egy részét is magával ragadta. Az ipari centrumokban munka-

[1] Engels — Ph. Turatihoz. 1894. január 26. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 549. old.

kamarák (szakszervezetek) alakultak a haladó értelmiség részvételével. Marx és Engels számos művét adták ki olasz fordításban. A római egyetem professzora, Antonio Labriola, a nagy tudós, aki a marxizmus első terjesztői közé tartozott Olaszországban, hallgatói előtt ismertette a „Kommunista Kiáltvány" alapelveit.

1892-ben a munkáspárt és különböző szocialista ligák, körök egyesülésének eredményeképpen megalakult az Olasz Dolgozók Pártja (1895-től: Olasz Szocialista Párt). Az olaszországi szocialista mozgalom tömegmozgalommá vált.

A szocialista mozgalom legfőbb támaszpontjai Észak-Olaszország ipari centrumai és azok a tartományai lettek, ahol gyors ütemben fejlődött a tőkés mezőgazdaság. A mozgalom vezetésében azonban igen nagy szerepet játszottak a marxista nézetektől távol álló kispolgári elemek. Ez már a szocialista párt első programnyilatkozataiban is kifejezésre jutott. A nyilatkozatokban szó sem volt a szocialista forradalom feladatairól; a már akkor kialakulóban levő reformista irányzat hívei a hatalom meghódításán parlamenti mandátumok szerzését értették — véleményük az volt, hogy az osztályharcot „törvényes" és „mérsékelt" módon kell folytatni.

A SZICÍLIAI „DOLGOZÓK SZÖVETSÉGEI"

A népmozgalom ebben az időben tovább erősödött. A forradalmi tömegmozgalmak központja Szicília lett. A tőkés és feudális kizsákmányolás összefonódása e szigetet már régtől fogva Olaszország puskaporos hordójává változtatta. Az adók itt magasabbak voltak, mint az ország többi részében. A mezőgazdasági termékekben óriási áresés következett be. A parasztok által a latifundiumok urainak vagy a „közvetítőknek" fizetett bérleti díj 1860-tól 1893-ig másfél-kétszeresére emelkedett. A rosszul szellőztetett, minden gépi felszerelés nélkül működő kénbányákban az éhbéren tengődő munkások tönkrementek az erejüket meghaladó munkában. A válság alatt bérük majdnem a felére csökkent. Szicília dolgozó népe a végsőkig elkeseredett.

A kilencvenes évek elején kezdték a szocialisták Szicíliában megalakítani a Dolgozók Szövetségeit (Fasci dei Lavoratori). 1893-ban mintegy 300 000 paraszt és munkás tartozott e szövetségekhez. Programjuk még nagyon ködös volt; helyiségeikben Marx arcképét nemegyszer a király képmása mellett helyezték el. A szövetségek vezetőinek mindenesetre nagy tekintélyük volt a tömegek körében. Képviselőiket bejuttatták a községi igazgatásba, kölcsönös segélyegyleteket szerveztek, az adók csökkentését, a parasztok érdekében a bérleti feltételek könnyítését, valamint a munkások bérének emelését követelték, tüntetéseket és sztrájkokat szerveztek. A szövetségek egyszerű tagjai azonban mindezt csak kezdeti lépésnek tekintették, és arról ábrándoztak, hogy majd a földesúri földek elfoglalására és felosztására vezetik őket.

1893 decemberében Szicíliában nagyméretű zavargások robbantak ki. A falusi és részben a városi szegénység felzaklatott tömegei megrohanták a községházakat, az adóhivatalokat, a gazdagok házait, több földesurat megöltek. A szicíliai események Olaszország más vidékeire is hatással voltak. A lunigianai (Közép-Olaszország) kőbányák anarchisták vezette munkásai a szicíliai eseményekről értesülve, általános sztrájkot hirdettek. Bevették magukat a hegyekbe, a völgybe vezető utakat márványtömbökkel torlaszolták el. Több napon át visszaverték a támadó kormánycsapatokat, míg végül — élelem és fegyver híján — kénytelenek voltak megadni magukat. Az északi ipari centrumokban a munkások rokonszenvgyűléseket és -tüntetéseket rendeztek „szicíliai testvéreik" mellett.

A zavargások meglepetésszerűen érték a szocialista vezetőket. Nem tudtak (nem is akartak) élére állni a mozgalomnak, s ezzel szervezetten összefogni azt. 1894 januárjában a kormány támadásba ment át. Szicíliában és Lunigianában kihirdették az ostromállapotot, területüket katonai csapatokkal árasztották el, s tömeges megtorlásokkal elfojtották a néptömegek megmozdulásait.

Crispi miniszterelnök az egész országra kiterjedő reakciós intézkedéseket hajtott végre.

A felkelők és a katonaság harca a carrarai márványbányákban
L. Tinayre rajza nyomán készült metszet. 1894

Az 1894 nyarán elfogadott kivételes törvény alapján feloszlatták a szocialista pártot és a szakszervezeteket, megsemmisítették az alkotmányos szabadságjogokat, betiltották a munkás-napilapokat, tömeges házkutatásokat és letartóztatásokat foganatosítottak.

De a kormánynak nem sikerült elfojtania a népi tiltakozást. A Dolgozók Szövetségei központi bizottsági tagjainak ügyében tartott bírósági tárgyalás napján Palermóban és más olasz városokban tiltakozó sztrájkokat rendeztek. Midőn röviddel ezután Crispi Milánóba érkezett, az ország legnagyobb ipari centrumának munkásai füttykoncerttel fogadták, és ezt kiáltozták: „Vesszen a zsarnok, éljen Szicília!"

1895 januárjában az olasz szocialisták illegálisan megtartott kongresszusa újjáalakítottnak nyilvánította a pártot. A kormány, belátva, hogy megtorló rendszabályokkal nem lehet elnyomni a népmozgalmat, eltörölte a kivételes törvényt.

HÁBORÚ ETIÓPIA ELLEN

Az osztályellentétek kiéleződése nem elhanyagolható szerepet játszott azon tényezők között, melyek a kormányt gyarmati hódításokra ösztökélték. 1895-ben Olaszország megtámadta Etiópiát (Abesszínia). Az olasz burzsoázia elképzelései szerint e gyarmati háborúnak gyors győzelmet kellett volna hoznia. Az olasz uralkodó körök arra számítottak, hogy nagy kiterjedésű területeket szereznek a kivándorló parasztok számára, s ezzel enyhíthetik a munkanélküliséget és lecsillapíthatják a forradalmi nyugtalanságot Dél-Olaszországban. Reméltek továbbá, hogy Etiópiában új fogyasztópiacot nyernek az olasz áruk számára.

Háborúellenes tüntetés a római Piazza Colonnán
L. S. Bombled rajza nyomán készült metszet. 1896

E derűlátó számítások ellenére a háború Olaszország szégyenletes vereségével zárult. A gyenge, rosszul felfegyverzett Etiópia csodálatra méltó hősiességet tanúsított függetlensége védelmében. 1896 március elején Aduánál az olasz csapatok megsemmisítő vereséget szenvedtek. Az olasz népnek a háború újabb adókat és árdrágulást jelentett. Olaszországban már az Etiópia elleni támadás első napjaiban megkezdődtek a háborúellenes megmozdulások. Amikor a nép tudomást szerzett az aduai vereségről, a városok utcáin nagy tömegek tüntettek „Vesszen a háború!", „Halál Crispire!" jelszóval. Észak-Olaszországban a háborúellenes tüntetések helyenként a rendőrséggel vívott fegyveres összetűzésekbe torkolltak. A Crispi-kormány lemondásra kényszerült. A Di Rudinì elnöklete alatt megalakult új kormány kénytelen volt haladéktalanul bejelenteni a háború befejezését. Az ezt követő béketárgyalások során Olaszország nemcsak elismerte Etiópia függetlenségét, hanem nagy összegű jóvátétel fizetésére is kényszerült.

AZ 1898. ÉVI „MÁJUSI ESEMÉNYEK"

1898 tavaszán újabb forradalmi mozgalom robbant ki. Az ezúttal is Szicíliában kezdődő zavargások spontán módon az egész országra kiterjedtek. Több mint két héten át — 1898 április 27-től május 11-ig — Közép- és Dél-Olaszország városaiban és falvaiban „kenyeret és munkát"

jelszóval viharos megmozdulások követték egymást. Miként 1893 decemberében, a városi szegénynép most is feldúlta a prefektúrák épületeit és a kenyérüzleteket, hivatalnokokat és földesurakat ölt meg, megrongálta a távíróvezetékeket.

A „májusi események" során a legnagyobb megmozdulások színhelye Milánó volt. A városban általános sztrájk robbant ki. Az utcákon barikádokat építettek. A szocialista vezetők hasztalan intették a népet „a vérontás elkerülésére". A munkások — más fegyver híján — felszedett burkolatkövekkel, a vaskerítésekből kitördelt lándzsákkal harcoltak. Az asszonyok és a gyermekek a háztetőkről cserepeket és köveket dobáltak a katonák fejére.

A milánói események páni félelmet keltettek az uralkodó körökben. A hatóságokon az első pillanatokban úrrá lett fejvesztettséget és tehetetlenséget hamarosan kegyetlen megtorló hadjárat követte. A népmozgalom leverése valóságos vérfürdőbe torkollott. Május 6-tól 9-ig Milánóban mintegy ötszáz munkást öltek meg, több mint ezret megsebesítettek, sok ezret börtönbe vetettek. Május 9-én ugyan „helyreállt a nyugalom", és a sztrájkolók újra munkába álltak, de a város katonai táborhoz hasonlított.

A „májusi események" ismételten megmutatták az olasz burzsoáziának, hogy a nyílt diktatúra módszereivel nem tudja hosszabb időn át fenntartani uralmát. Mind több burzsoá politikus jutott arra a meggyőződésre, hogy a megtorlások csak erősítik a tömegek forradalmi aktivitását. A Di Rudinìt követő miniszterelnök, Pelloux, 1899 elején megkísérelte, hogy újabb kivételes törvényeket fogadtasson el a képviselőházzal. A benyújtott törvénytervezet ellen nemcsak a szocialisták léptek fel, hanem a polgári képviselők jelentős része is. A parlamenti küzdelem több mint egy évig tartott. A szocialisták obstrukciója — amelyet a polgári képviselők egy része is támogatott — csaknem teljesen megbénította a parlament tevékenységét. A kormány ismételten feloszlatta a képviselőházat, de az új választások csak erősítették az ellenzéket. Végül is 1900 májusában a Pelloux-kormány, beismerve vereségét, lemondott.

Ilyen eredménnyel zárultak az 1890-es évek viharos eseményei. A kortársak „véres évtizednek" nevezték ezt az időszakot; a polgári lapok még hosszú ideig írtak a „forradalom szakadékáról", melytől Olaszországot csak „csoda" mentette meg.

VIII. FEJEZET

A NEMZETI ÉS OSZTÁLYELLENTÉTEK ÉLEZŐDÉSE AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIÁBAN

Az 1867. évi kiegyezéssel teremtett dualista Osztrák—Magyar Monarchiában számos, a kapitalizmus fejlődését elősegítő reformot hajtottak végre. Emellett azonban jelentős feudális maradványok éltek tovább minden területen; nem szűnt meg az itt élő szlávokra és más népekre nehezedő nemzeti elnyomás sem.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A XIX. század utolsó harmadában az Osztrák—Magyar Monarchia gazdaságának addig uralkodó agrárjellege megváltozott. Ebben az időszakban hatalmas, több ezer munkást foglalkoztató üzemek létesültek: a vitkovici kohóművek és a Skoda-cég üzemei Csehországban, amelyek nemcsak az Osztrák—Magyar Monarchiának, hanem a szomszédos országoknak is fő fegyverszállítói lettek; a hatalmas bányászati és vasfeldolgozó üzemek Stájerországban stb. 1900-ra az Osztrák—Magyar Monarchia kőolajtermelése elérte a 347 000 tonnát (világviszonylatban a negyedik helyet). Gyorsan növekedett a vasúthálózat. De noha sok iparág elég gyors ütemben fejlődött, abszolút termelési volumenük mégis igen alacsony volt. A nyersvastermelés tekintetében például a Monarchia a századfordulón világviszonylatban a hetedik helyen állt az Egyesült Államok, Németország, Anglia, Oroszország, Franciaország és Belgium mögött.

Az Osztrák—Magyar Monarchia mezőgazdasága Európában az utolsók között volt a gépek alkalmazása és a trágyázás tekintetében. A parasztság földszűkében szenvedett, ugyanakkor hatalmas földterületeket egy szűk nemesi felső réteg birtokolt. A magyar mágnások több ezer holdas latifundiumok urai voltak.

Csehországban a kisparaszti gazdaságok (az összes gazdaságok több mint 80 százaléka) a földterületnek csupán 12,5 százalékát birtokolták, míg a föld egyharmada néhány száz (nagyrészt osztrák) nagybirtokos kezében összpontosult. Súlyos földszűkében sínylődtek a galíciai ukrán parasztok is. A földnélküliek vagy a törpebirtokosok kategóriájába tartozott a parasztok túlnyomó többsége Szilézia Ausztriához tartozó részének lengyellakta területein is.

A dolgozó parasztság nyomorát nagymértékben súlyosbította a mezőgazdasági világválság. Csak az 1888. év folyamán Cislajtániában (a Habsburg-monarchia osztrák része) mintegy 12 000 paraszt javait árverezték el. Tíz év alatt — 1892-től 1901-ig — az Osztrák—Magyar Monarchiát körülbelül 750 000 ember hagyta el; a kivándorlók elsősorban a legelnyomottabb szláv népekből kerültek ki. 1881—1890-ben Nyugat-Galíciából évente átlag 7000 ember vándorolt ki, a kilencvenes években pedig több mint 17 000. A viszonylag olcsó munkaerő vonzására megindult

az Osztrák—Magyar Monarchiába a külföldi — elsősorban német és francia — tőke beáramlása. A német tőkések fontos pozíciókat szereztek a gépgyártásban, az acél- és a vegyiparban, később az elektromos iparban is. A Skoda-gyárak a Krupp-művekkel álltak szoros kapcsolatban. A francia tőke a vasútépítésekben, a szénbányászatban, a stájerországi kohóüzemekben stb. nyert elhelyezést. A külföldi tőkétől való függőség az osztrák burzsoázia önálló expanzív politikára irányuló szívós próbálkozásaival párosult. Az expanzió főleg a balkáni országok felé irányult.

A hetvenes években létrejöttek az első nagy ipari egyesülések, a majdani monopóliumok elődei. A tőkekoncentráció meggyorsulásában igen fontos szerepet játszottak a nagybankok. Szemléletes példát nyújt erre a Creditanstalt és a Böhmische Escompte Bank közreműködése a Skoda-művek részvénytársasággá való átalakításában (1899).

A termelés koncentrációja különösen gyors léptekkel haladt előre a kohóiparban. A legnagyobb monopoltársaság az 1881-ben alapított Österreichische-Alpine Montan Gesellschaft bánya- és kohóipari cég volt, amely gyakorlatilag uralkodó szerepre tett szert az alpesi tartományok nehéziparában.

Az első kartell, a közös osztrák—magyar vaskartell, a hetvenes években keletkezett, de résztvevőinek éles ellentétei következtében ismételten széthullott, s csak a XX. század elején alakították újjá véglegesen, most már a magyar monopolistákra nézve előnyösebb feltételek alapján.

Az ipar monopolizálása csak a Monarchia iparilag legfejlettebb területein következett be. A birodalom sok területe még a gazdasági fejlődés alacsony színvonalán állott. Az osztrák burzsoázia arra törekedett, hogy valamennyi nem osztrák területet — így Magyarországot is — az ausztriai ipar mezőgazdasági és nyersanyagtermelő függvényévé tegye, „belső gyarmatokat" létesítsen saját ipara számára. Néhány esetben e törekvés eredményes volt. Galícia ipari fejlődését például mesterségesen megakasztották, olajlelőhelyeit elavult módszerekkel, rablógazdálkodással aknázták ki. Az osztrák burzsoázia e törekvései azonban nagyobbrészt eredménytelenek maradtak. A cseh tartományok például a nehézipar fejlődését tekintve az első helyen álltak. A XIX. század végén Csehés Morvaországra jutott a cislajtán rész kőszéntermelésének 90 százaléka, a barnaszéntermelés 80 százaléka és az acélgyártás több mint 90 százaléka.

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ KÜZDELEM ERŐSÖDÉSE AZ 1870—1880-AS ÉVEKBEN

Az elnyomott népeket sújtó évszázados asszimilációs politika nem hozta meg a Habsburgoknak a kívánt eredményeket. Hivatalos adatok szerint az osztrákok a cislajtán birodalomrész lakosságának csupán 35 százalékát tették ki. A másik nemzet, amely 1867 után bizonyos privilégiumokat élvezett — a magyar —, ugyancsak kisebbséget alkotott a translajtán területen: a birodalom magyar részében.

A Habsburgok, hogy államuk felbomlását megakadályozzák, ügyesen kihasználták az elnyomott nemzetek ellentéteit. Az uralkodó körök kedvelt módszere volt, hogy egyes nemzetek uralkodó osztályait kisebb kedvezményekben részesítették. E politika azon alapult, hogy a birodalom számos területén az uralkodó, illetve a kizsákmányolt osztályok más-más nemzetiséghez tartoztak: szerb, szlovák, horvát, román parasztok dolgoztak magyar földbirtokosok számára, ukrán földművelők lengyel földesuraknak, és így tovább. Az osztrák—magyar dualizmus az elnyomás „osztrák rendszerét" valósította meg, akárcsak az osztrák uralkodó körök és a lengyel nemesség között a hatvanas évek végén — a hetvenes évek elején megszilárduló szoros együttműködés is. Az osztrák kormány Galíciában a lengyel földbirtokosok kezére adta a helyi hatalmi szerveket, engedélyezte a lengyel hivatalos nyelv bevezetését, s több más engedményt tett. Ennek fejében biztosította a maga számára a lengyel földesurak támogatását.

Az osztrák uralkodó körök tradicionális kormányzati módszerei azonban mind ritkábban ve-

A bécsi kikötő
Petrovics E. rajza nyomán készült metszet. 1880

zettek eredményre. Csehországban és másutt is erősödőben volt a nemzeti burzsoázia, amely az uralkodó nemzet burzsoáziájával azonos jogokra törekedett. Az ipar fejlődésével a Habsburg-monarchia nemzetiségi területein növekedett és erősödött a munkásosztály, s ez a nemzeti felszabadító mozgalomnak is határozottabb jelleget adott.

A nemzeti felszabadító küzdelem Csehországban bontakozott ki a legerőteljesebben, ahol különösen nagy léptekkel haladt előre a gazdasági fejlődés. A cseh nemzeti pártban erősödött a burzsoázia széles köreinek érdekeit képviselő radikális irányzat. Hívei, az ún. ifjúcsehek — 1874-ben szerveződtek önálló pártba — arra törekedtek, hogy befolyásra tegyenek szert a proletariátus körében, s a munkások elégedetlenségét kizárólag az osztrák elnyomók ellen irányítsák. Másfelől viszont az ócsehek konzervatív csoportja, az alsó rétegek megmozdulásaitól megrémülve, még az autonómia követeléséről is lemondott, és — miként a lengyel konzervatívok — az osztrák kormánykörök nyílt támogatásának útjára lépett. A nyolcvanas években a parlamentben csatlakoztak a kormánytöbbséghez, beérték olyan jelentéktelen engedményekkel, mint például a cseh nyelv bevezetése a csehországi igazságszolgáltatási szerveknél, cseh tagozat létesítése a prágai egyetemen stb. Egyenesen amellett kardoskodtak, hogy Csehországot osszák fel különálló cseh és osztrák nemzetiségi körzetekre, ami viszont heves ellenzést váltott ki a cseh burzsoázia és értelmiség részéről:

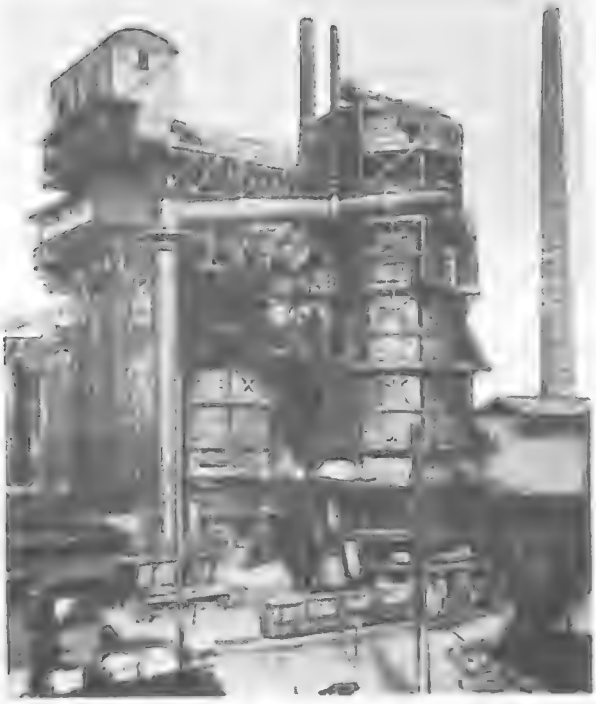

Olvasztókemence a kladnói kohászati üzemben
Fénykép. XIX. század vége

A nagyszámú ukrán népesség az osztrák és lengyel (Kárpát-Ukrajnában a magyar) földbirtokosok elnyomása alatt állott. A lengyel földbirtokosok, az ausztriai kormánykörökkel szövetségben, féljobbágyi sorban tartották a jogfosztott ukrán parasztságot. Példátlan eszközökkel gátolták az ukrán kultúra fejlődését, módszeres „lengyelesítő" politikát folytattak. De a nemzeti felszabadulás vágya az ukránok között is erősödőben volt. A görög katolikus papság befolyása alatt álló polgári-liberális irányzattal („narodovsztvo") szemben az ukrán nemzeti mozgalomban kibontakozott egy demokratikus irányzat, amelynek legtekintélyesebb képviselője az író és politikus Iván Franko volt.

Szünet nélkül dúltak a nemzeti küzdelmek a Monarchia magyar részében is. Feszült helyzet alakult ki Horvátországban, amely pedig az 1868. évi magyar—horvát kiegyezés értelmében autonómiával rendelkezett, és saját országgyűlése volt. A magyar uralkodó körök nem tettek le arról, hogy alkalomadtán megnyirbálják vagy teljesen megszüntessék az amúgy is korlátozott horvát autonómiát. 1883-ban például kísérletet tettek arra, hogy a horvátországi pénzügyigazgatásban bevezessék a magyar hivatali nyelvet. Ez felkelést váltott ki, s a magyar kormány kénytelen volt lemondani terveiről.

Magyarország többi nemzeti kisebbségei még rosszabb helyzetben voltak. A szlovákok és a románok nemzeti kultúráját kíméletlenül elnyomták. Egy 1883. évi törvény kötelezővé tette a középiskolákban a magyar nyelv és irodalom magyarul való tanítását; az amúgy sem sok szlovák és román elemi iskola a magyarosítás következtében szakadatlanul fogyatkozott. A magyar volt az egyedüli államnyelv; Erdélyben, ahol 2,5 millió román élt, a 3105 tisztviselő közül 183 volt román.

Ez a politika valamennyi nemzetiségi vidéken felháborodást váltott ki. Az Osztrák—Magyar Monarchiában élő népek nemzeti felszabadító küzdelme az „összetákolt monarchia" (Herzen annak idején találóan „több népre szorított vasabroncsnak" nevezte) válságának elmélyülésére vezetett.

AZ URALKODÓ OSZTÁLYOK ÉS PÁRTOK KÜZDELMEI

Ausztriában két fő kormányzó párt volt: a burzsoázia érdekeit képviselő liberális-alkotmányos, és a feudális-nemesi körökre támaszkodó konzervatív párt. A hatvanas évek végétől kezdve a hetvenes évek végéig a liberálisok voltak kormányon. Az Auersperg-kormányt (1871—1879 egy szlávellenes soviniszta kampány hullámverése juttatta hatalomra. Az osztrák liberálisok kíméletlen harcot folytattak az elnyomott nemzetek megmozdulásai, valamint az ekkortájt első lépéseit tevő osztrák munkásmozgalom ellen.

A tömegekben az 1873. évi gazdasági válság hatására megerősödő elégedetlenség választójogi törekvésekben talált kifejezésre. Az osztrák burzsoázia elkeseredetten ellenezte a jogkiterjesztést. Igaz ugyan, hogy az Auersperg-kormány 1873-ban némileg módosította a választási rendszert, de e módosítások nem szélesítették ki a választásra jogosultak körét. Már az első Reichsrat-választások megmutatták, hogy az osztrák kizsákmányoló osztályok hegemóniája sértetlen maradt.

A nemzeti felszabadító mozgalmak határozott elnyomásának politikája a dualista monarchia külpolitikai aktivizálódásával párosult. Az osztrák uralkodó körök — mint ismeretes — vezető szerepre törtek Németország egyesítésében. Miután e kísérleteik végképp meghiúsultak, figyelmüket a Balkánra összpontosították. Legfontosabb feladatuknak ez időszakban azt tekintették, hogy hatalmuk alá vonják az Osztrák—Magyar Monarchia területén kívül élő szlávokat — ezeknek Törökország ellen folytatott felszabadító küzdelme ugyanis erősítette a Habsburg-birodalom szláv népeinek nemzeti öntudatát is.

A balkáni terjeszkedés fokozta az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország ellentéteit. Ezzel függött össze, hogy a Monarchia uralkodó körei felülvizsgálták a Németországgal kapcsola-

tos álláspontjukat, és a közeledés útjára léptek. Különösen érdekeltek voltak az új külpolitikai irányvonalban a magyar mágnások. Képviselőjük, a hetvenes években a Monarchia külügyeit irányító Andrássy, készítette elő a Monarchia és Németország közötti szövetség megkötését (1879).

Az osztrák burzsoázia egy része ellenségesen állt szemben a balkáni terjeszkedéssel. Attól tartott, hogy a birodalom szláv lakosságának gyarapodása veszélyezteti az uralkodó nemzet hegemóniáját. Ezek az ellentétek a polgári liberális kormány bukására vezettek. A hatalom a konzervatív Taaffe gróf kezébe került. Kormánya szokatlanul hosszú életűnek bizonyult; 1879-től 1893-ig maradt uralmon. Ez alatt az idő alatt a Taaffe-kormány, formálisan fenntartva ugyan az alkotmányos formákat, több tekintetben felélesztette Ausztriában az abszolutizmust, amely az éleződő osztályharc körülményei között a bonapartizmus bizonyos jegyeit viselte. Ez nyilvánult meg a munkásosztállyal való kacérkodásban, olyan kísérletekben, hogy a munkásmozgalom fejlődését a szociális törvényhozás terén nyújtott jelentéktelen engedményekkel gátolják stb. Ugyanilyen lavírozás jellemezte a Taaffe-kormány politikáját a nemzeti kérdésben. Tevékenységében nemcsak az osztrák konzervatív erőkre támaszkodott, hanem a csekély engedmények révén megnyert lengyel, cseh, szlovén feudális-klerikális körökre is. Taaffe minden módon arra törekedett, hogy megerősítse pártja tekintélyét a városi és falusi kispolgárság köreiben. E célból a nyolcvanas években valamelyest kiterjesztette a választójogot.

A konzervatívoknak azonban így sem sikerült megnyerniük a kispolgárságot. Az osztrák kispolgárság — különösen a nyolcvanas évek végén s a kilencvenes években — egyre erősebben érezte a termelés koncentrációjának a kisvállalkozókat és a kisparasztokat pusztító hatását. A szakadatlanul növekvő adóteher jó része is ezekre a rétegekre nehezedett.

Az osztrák kispolgárságban és az értelmiség egy részében felgyülemlő elégedetlenséget használta ki két új, a nyolcvanas években fellépő politikai csoportosulás: a nagynémetek és a keresztényszocialisták. A Schönerer vezette nagynémetek Ausztriának Németországhoz való csatlakozását követelték, hogy elnyerjék a német uralkodó körök támogatását az elnyomott nemzetek ellen. Ausztriát „Ostmark"-nak, Németország keleti tartományának nevezték. A nagynémeteket támogatták német elvrokonaik, a pángermánok, akik mindkét országban kiterjedt propagandatevékenységet fejtettek ki Ausztriának a Német Birodalomba való bekebelezése mellett.

Féktelen soviniszta propagandájával, a faji türelmetlenség hirdetésével Schönerernek kezdetben sikerült magával ragadnia a Csehországban élő német kistulajdonosok jelentős részét — ezek érdekei összeütközésbe kerültek a cseh burzsoázia egyre erősödő konkurrenciájával. A kilencvenes évek végére azonban a nagynémetek befolyása hanyatlásnak indult. Ez részben a Vatikán elleni heves kirohanásaikkal magyarázható: Schönerer és hívei a katolikus egyházban már a „Kulturkampf" idejétől fogva „Nagynémetország" megteremtésének akadályát látták, s kiadták a „Los von Rom" jelszót: a monarchiai katolikus klérust függetleníteni kell a Vatikántól.

Újonnan alakult meg a keresztényszocialista párt is, amely — nagymértékben kihasználva az egyház tekintélyét (a túlnyomórészt katolikus országban ez igen fontos tényező volt) — a kispolgárság jelentős részét befolyása alá vonta. Ez a polgári párt az osztályharcot kiáltotta ki minden baj forrásának, az osztálybéke jegyében azt hirdette, hogy minden társadalmi konfliktust „az egyetértés és szeretet szellemében" kell megoldani; ugyanakkor antiszemita propagandát fejtett ki, ami a nagynémetekkel hozta rokonságba. A keresztényszocialista párt fő fészke Bécs volt, vezetője Lueger, a tapasztalt demagóg, aki 1897-ben Bécs polgármestere lett, és e tisztét hosszú éveken át meg tudta tartani.

A magyar vezető rétegek támogatták az osztrák uralkodó osztályok politikáját. De a Habsburgokkal és az osztrák kormányzattal kötött szövetségük dacára ellenállást tanúsítottak az osztrák burzsoáziával szemben, amely uralkodó helyzetre törekedett Magyarország gazdasági életében, és gátolta iparfejlődését. Igen éles konfliktusokra adtak alkalmat az Ausztria és Magyarország

közötti tízéves gazdasági kiegyezések megújításai; a tárgyalások gyakran évekig elhúzódtak. A magyar uralkodó körök többek között önálló magyar hadsereget, Bécstől független magyar bankot követeltek. Az összeütközések rendszerint kompromisszumokkal zárultak, minthogy a két fél kölcsönös érdekeltsége nemzeti és osztályuralmuk fenntartásában erősebbnek bizonyult ellentéteiknél.

A SZOCIALISTA ÉS MUNKÁSMOZGALOM

A szervezett munkásmozgalom kezdetei az Osztrák—Magyar Monarchiában a hatvanas évek második felére nyúlnak vissza, mikor létrejöttek az I. Internacionálé szekciói. 1867-ben alakult meg az első munkásszervezet, a lassalleánus befolyás alatt álló Bécsi Munkás Önképzőegylet. Rövidesen munkásegyletek alakultak más nagyvárosokban is, így például Prágában és Brünnben (Brno).

A Párizsi Kommün veresége után, az általános európai reakció időszakában, az Osztrák—Magyar Monarchiában is jelentékenyen fokozták a megtorló intézkedéseket, s ez nagymértékben fékezte a munkásmozgalom kibontakozását. A mozgalom gyengeségét a marxizmustól idegen opportunista és anarchista jellegű áramlatok használták ki.

Az ausztriai munkásszervezetek 1874-ben kongresszust tartottak, amely kísérletet tett arra, hogy nemzetiségre való tekintet nélkül a Monarchia egész proletariátusát egyesítse. A kongresszuson létrehozott egység azonban rövid életűnek bizonyult.

A munkások életkörülményei rendkívül súlyosak voltak. Egy három-négytagú család akkori létminimuma évi 1200 koronára tehető; a hivatalos statisztika adatai szerint az ausztriai vasipari munkások — a proletariátuson belül ezek a magas fizetésű kategóriák közé tartoztak — évi keresete 1887-ben 817 koronát tett ki. Voltak olyan munkáskategóriák, amelyek nem kerestek többet évi 240 koronánál. A munkanap hosszúságát egészen a nyolcvanas évek közepéig semmi nem korlátozta (Magyarországon még ezután is 16 órában állapították meg a „maximumot"). Különösen kegyetlen kizsákmányolás sújtotta az elnyomott nemzetek proletariátusát. A galíciai napszámosok napibére nem haladta meg a 0,4—0,5 koronát.

A rendkívül súlyos életkörülmények, a jogfosztottság, a nemzeti elnyomatás felébresztette az Osztrák—Magyar Monarchia munkásosztályában a harci szellemet, a szocialista eszmék iránti vonzódást. 1878-ban Csehországban megalakult a szociáldemokrata párt; programjához a német szociáldemokrácia gothai programját vette alapul. A Taaffe-kormány, akárcsak Németország uralkodó körei, a munkásmozgalommal szemben a „korbács és kalács" politikájával próbálkozott. A nyolcvanas évek folyamán törvénybe iktatták a balesetbiztosítást, a munkanap bizonyos korlátozását, a vasárnapi munkaszünetet. Ugyanakkor könyörtelenül üldözték a proletariátus megszervezésére irányuló kísérleteket. 1884-ben „anarchista-ellenes törvényt" hoztak. Ez a Bismarck-féle kivételes törvény hasonmása volt, a hasonlóság még a törvény meghozatalának ürügyénél is szembetűnő: a kormány által provokált anarchista merénylet. Valamennyi fontos iparvidéken bevezették az ostromállapotot, rendkívüli bíróságokat létesítettek az öntudatos munkásokkal való leszámolásra, szétzúzták a szakszervezeteket és a munkássajtót.

Földmunkás-megmozdulás Magyarországon
Metszet. 1887

Tuntetés szétkergetése Bécsben
Metszet. 1890

A nyolcvanas évek második felében a cislajtán területeken az üldöztetések ellenére jelentékenyen kiterjedt a szocialisták agitációs tevékenysége. Ugyanakkor megerősödtek a munkások sztrájkmozgalmai. A proletariátus soraiban mutatkozó eszmei és szervezeti zűrzavar leküzdéséért, a munkásmozgalom és a szocializmus egyesítéséért igen sokat tett a „Gleichheit" („Egyenlőség") című lap, amely 1886-tól kezdve jelent meg Viktor Adler irányításával. A „Gleichheit" készítette elő a cseh szocialistákkal együtt a hainfeldi összausztriai szocialista kongresszus összehívását, amelyre 1888 végén került sor. A hainfeldi kongresszuson megalakították az Ausztriai Szociáldemokrata Pártot. A pártprogram a fő feladatot a proletariátus politikai szervezésében és osztályöntudatának erősítésében jelölte meg. Helyesen határozta meg az osztrák munkásmozgalom célját: a szocializmus megvalósítását. A programnak azonban voltak lényeges hiányosságai is: nem tartalmazott említést a proletárdiktatúráról, és megkerülte a Monarchia munkásmozgalmának fejlődése szempontjából oly fontos nemzeti kérdést.

A kilencvenes évek elejére a szociáldemokrata párt taglétszáma 15 000-ről 50 000-re emelkedett, lapjainak példányszáma meghatszorozódott. A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején számos nagy sztrájkmozgalom zajlott le a szocialisták vezetésével, így az 1890. évi bécsi kőművessztrájk, vagy az 1892. évi krajnai, stájerországi és csehországi bányászsztrájkok.

1890. május 1-ét a Monarchia országaiban nagyarányú tömeges munkabeszüntetéssel ünnepelték. Bécsben mintegy 100 000 dolgozó vett részt a tüntetésen, Budapesten 60 000. Lendületes május 1-i megmozdulások zajlottak le a következő években is. „Az osztrák munkások 1890 óta évről évre megmutatták valamennyi többi országban élő testvéreiknek, hogy milyen egy igazi,

Sztrájk
Munkácsy Mihály festménye. 1895

a proletariátus szellemében való májusi ünnepség — írta Engels az osztrák proletárokhoz szólva. — Sehol másutt nem tudták őket ebben utolérni vagy akár csak utánozni."[1]

Mindezen megmozdulások eredményeképpen a Taaffe-kormány kénytelen volt hatályon kívül helyezni az „anarchistaellenes törvényt".

Az ausztriai munkásosztály még mindig teljességgel ki volt zárva a választójogból. Az általános választójog ezért az osztrák szociáldemokrácia egyik központi követelése lett. 1893-ban Engels Bécsbe érkezett. Az osztrák főváros szocialistái előtt tartott beszédében helyeselte tevékenységük általános irányvonalát. „Ausztria — írta 1893-ban, a fellángolt választójogi küzdelmekkel kapcsolatban — jelenleg az európai politikai mozgalomban az első helyen áll."[2]

A magyarországi munkásmozgalom fejlődése kezdettől fogva az osztráktól külön úton haladt. A munkásszervezeteket Magyarországon különösen kegyetlen üldöztetések sújtották; ezenfelül erősebben és hosszabb ideig érvényesültek a tudományos szocializmussal ellenségesen szemben álló lassalleánus és anarchista hatások is. Az eszmei ingadozások elleni küzdelemben nagy érdemeket szerzett Frankel Leó, a Párizsi Kommün egyik kimagasló vezetője, aki 1876-ban tért vissza Magyarországra. 1890-ben, a munkásság tömegmozgalmainak fellendülése idején alakult meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amely a proletariátus összefogásán és osztályszervezeteinek megszilárdításán munkálkodott.

A május 1-i munkabeszüntetések és tüntetések, az ipari munkásság nagy sztrájkjai Magyarországon a proletariátus legnépesebb, egyben legelmaradottabb részének, a mezőgazdasági munkás-

[1] Engels üdvözlete az osztrák munkásokhoz 1893. május 1. alkalmából. Lásd *Marx—Engels:* A szakszervezetekről. Táncsics Könyvkiadó 1961. 341. old.

[2] Engels — Viktor Adlerhez. 1893. november 10. Lásd *Marx—Engels* Művei. XXIX. köt. 264. old. (oroszul.)

ságnak a harcaival és paraszti megmozdulásokkal párosultak. A magyarországi körülmények kedveztek a munkásosztály és a parasztság közeledésének. A szociáldemokrácia azonban nem használta ki eléggé ezeket a lehetőségeket.

Az 1870-es években megkezdődött a marxista eszmék terjedése az Osztrák—Magyar Monarchiához tartozó lengyel és ukrán területek munkássága körében. A galíciai szocialisták szoros kapcsolatban álltak az osztrák szocialistákkal, valamint a Lengyel Királyságban 1882-ben létrehozott Proletariat elnevezésű munkáspárttal.

Frankel Leó
Fénykép

A lengyel és ukrán területek munkásmozgalmában 1890-ben következett be fellendülés. A munkások tömeggyűléseken, tüntetéseken követelték a nyolcórás munkanap bevezetését, minimális munkabér megállapítását stb. Sziléziában hasonló jelszavakkal 1890 áprilisában tömegsztrájk robbant ki, amelyben 40 000 munkás vett részt. Tíznapi szívós küzdelem után — melynek során a sztrájkolókat katonasággal zárták körül, és fegyverhasználatra is sor került — a sztrájkolók felvették a munkát, de a vállalkozók is kénytelenek voltak némi engedményeket tenni, többek között a munkanapot tíz órára korlátozták. 1890. május 1-ét Krakkóban, Lembergben (Lvov) és más városokban munkabeszüntetéssel és gyűlésekkel ünnepelték; a munkások nemcsak gazdasági követeléseket hangoztattak, hanem tiltakoztak a nemzeti elnyomás és a kormány militarista politikája ellen is. A nemzetközi proletárszolidaritás napját ettől kezdve minden évben megünnepelték.

1892-ben a lengyel szocialisták lembergi kongresszusa megalapította Galícia és Szilézia Szociáldemokrata Pártját, amely az Ausztriai Szociáldemokrata Párt részévé vált. Az ukrán radikálisok egy csoportja létrehozta a Galíciai Ukrán Szociáldemokrata Pártot.

A nyolcvanas években Galíciában megélénkült a parasztmozgalom. Megjelentek az első parasztújságok; 1889-ben a parasztok első ízben juttatták be képviselőiket a galíciai szejmbe. 1895-ben megalakult a Stronnictwo Ludowe (Néppárt) elnevezésű lengyel parasztpárt; programja nem lépte túl a polgári demokratikus követelések kereteit (a választójog kiterjesztése, az adórendszer reformja stb.). A néppártiak eleinte szoros kapcsolatban álltak Iván Frankóval és más ukrán radikálisokkal; később, a kilencvenes évek végétől a Néppárt tevékenységében megerősödtek a nacionalista tendenciák, és ez arra vezetett, hogy Franko szakított velük.

Az osztályharc éleződése parancsoló szükséggé tette a különböző nemzetiségű munkások összefogását közös ellenségük, a burzsoá rendszer ellen. Az osztrák szociáldemokráciában azonban a kilencvenes évek második felétől kezdve megerősödtek az opportunista tendenciák. A párt sikerei kispolgári útitársakat vonzottak a szociáldemokráciához, elsősorban az értelmiség soraiból. Viktor Adler és a párt más vezetői túlozták a párt első parlamenti sikereinek jelentőségét. Adler a bernsteinizmussal való összecsapásban éppúgy, mint a millerandizmus vonatkozásában — Rosa Luxem-

burg meghatározása szerint — „a nemzetközi opportunizmus ügyvédjeként" lépett fel. A Monarchia szociáldemokrata vezetőinek opportunizmusa a nemzeti kérdésben mutatkozott meg leginkább. Az Ausztriai Szociáldemokrata Párt vezetősége tagadta a nemzeti küzdelem forradalmi jelentőségét. Ennek következtében a párt nem tudott megmaradni az internacionalizmus álláspontján, és a kilencvenes évek második felében a munkásmozgalomban megerősödtek a mozgalom nemzeti megosztására irányuló tendenciák. 1896-ban, miután az összausztriai szakszervezetek vezetősége nem járult hozzá autonóm csehországi szakszervezetek létesítéséhez, a cseh szakszervezetek vezetői kiléptek a bécsi szakszervezeti bizottságból. Az Ausztriai Szociáldemokrata Párt nemzeti csoportok föderációjává vált. 1897 után Ausztriában hat, gyakorlatilag önálló szociáldemokrata szervezet működött: az osztrák, a cseh, a lengyel, az ukrán, a délszláv és az olasz. Az ezeket összefogó szervezeti kapcsolatok évről évre gyengültek, mindinkább átengedve a helyet a nemzeti elkülönülésnek.

1899-ben a párt brünni kongresszusán a nemzeti kérdésben elfogadták az ún. brünni programot. E program engedményt tett a „nemzeti kulturális autonómia" elméletének. Ezen nem területi autonómiát értettek, hanem az egy nemzethez tartozók „autonómiáját", tekintet nélkül arra, hol élnek. Ez a teória a Habsburg-monarchia egységének fenntartására irányuló törekvést fejezte ki, a nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelemről való lemondásra és a proletariátus nemzeti elkülönülésére vezetett.

A nemzeti kérdésben tanúsított opportunizmus nem tekinthető elszigetelt jelenségnek az osztrák szociáldemokrácia tevékenységében. A párt egyre gyakrabban lemondott a harcos fellépésről; tért hódított az opportunizmus a szakszervezeti vezetők körében.

Mindez rendkívül károsan hatott az Osztrák—Magyar Monarchia munkásosztályának politikai küzdelmeire. A gyakorlatilag nemzeti alapon megosztott munkásosztálynak nem volt lehetősége arra, hogy teljes erővel kihasználja a kilencvenes években fellépő politikai válságot.

POLITIKAI VÁLSÁG AZ 1890-ES ÉVEKBEN

1890-ben a Taaffe-kormány, megegyezve az ócsehekkel, elhatározta Csehország osztrák és cseh körzetekre történő felosztását. Ez a döntés — az ún. bécsi kompromisszum — a cseh területek elnémetesítésére irányuló tervekkel állt összefüggésben.

A cseh területeket rövid időn belül rendkívül heves tiltakozó mozgalom ragadta magával. A felszabadító mozgalom első soraiban a cseh munkásosztály haladt. E viharos esztendők legnagyobb megmozdulása az 1892. évi kladnói bányászsztrájk volt. A kormány megtorló intézkedésekkel válaszolt, feloszlatta a cseh tartománygyűlést, ostromállapotot hirdetett, a nemzeti felszabadító küzdelem sok résztvevőjét börtönbe vetette.

A tömegek nyomására a Taaffe-kormány kénytelen volt lemondani elgondolásairól. A bécsi kompromisszum nem valósult meg. Az események az osztrák uralkodó körökre nézve azzal a következménnyel jártak, hogy szövetségeseik, az ócsehek befolyása szinte teljesen megsemmisült. A cseh nemzeti mozgalom vezetése az ifjúcsehek kezébe került. Ezek erélyesebben léptek fel, de az ő programjuk sem ment túl a Habsburg-monarchián belüli autonómia keretein. Ezt mindenekelőtt a cseh tőkéseknek a Monarchia belső piacán való érdekeltsége magyarázza. Az ifjúcsehek kacérkodtak ugyan a tömegmozgalommal, de féltek tőle, s ezért céljaik elérésére a legjobb eszköznek a magas politika parlamenti kombinációit tartották.

A rendkívül bonyolult belpolitikai helyzetben a Taaffe-kormány 1893-ban újabb választójogi reformtervezettel állt elő, amely megnövelte volna a választók számát. E lépéshez a közvetlen lökést az osztrák proletariátus választójogi küzdelme adta meg. A munkások általános választójogot követeltek. A Taaffe-kormány úgy számított, hogy félrendszabályokkal megúszhatja a dolgot, s

ugyanakkor megnyerheti az osztrák munkások rokonszenvét a konzervatív-klerikális körök számára.

A reformtervezet azonban tiltakozást váltott ki az osztrák burzsoá körökből, és ellenállásra talált a konzervatív, feudális beállítottságú elemek jelentős részénél. Ezek nem voltak hajlandók hozzájárulni, hogy a Reichsratban megerősödjék a proletariátus és a szláv népek képviselete. A Taaffe-kormány, elvesztvén saját hívei támogatását, 1893-ban lemondott.

Taaffe lemondása után az osztrák konzervatívok koalíciót hoztak létre a polgári liberálisokkal, továbbá a lengyel földesurakkal; a koalíció egyetlen célja az volt, hogy elodázza az általános választójog bevezetését, amelyet a proletariátus széles tömegei egyre erélyesebben követeltek. A halogató taktika csak növelte az általános elégedetlenséget. A koalíciós partnerek között egyébként is elkeseredett harc dúlt a legfontosabb politikai kérdésekben.

1895-ben Ferenc József a galíciai helytartót, a lengyel nagybirtokos Badenit nevezte ki az osztrák kormány elnökévé. Noha szívvel-lélekkel az osztrák elnyomók érdekeit szolgálta, Badeni számos engedményre kényszerült a munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak javára. 1896-ban kihirdették a választójogi reformot. Noha a reform mérsékelt volt, lehetővé tette, hogy a parlamentbe — ezúttal első ízben — szociáldemokrata képviselők jussanak be (1897-ben 14 szociáldemokratát választottak meg). A parlamentben azonban az osztrák földbirtokosok és tőkések megőrizték abszolút túlsúlyukat. A munkásosztály folytatta harcát az általános választójogért.

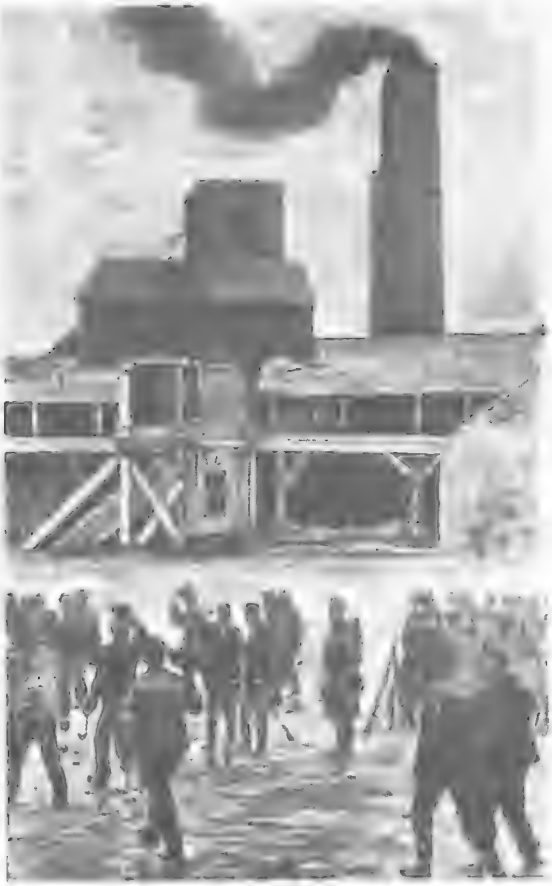

Katonaság védelmezi a sztrájktörőket
(A Karolin-akna Moravska Ostravában)
F. Schlegel rajza nyomán készült metszet. 1890

Badeni minden különösebb nehézség nélkül megegyezésre jutott az ifjúcsehekkel. A cseh burzsoázia örömmel üdvözölte a Badeni-kormány 1897. évi nyelvrendeletét, amely Cseh- és Morvaországban a cseh nyelvet egyenjogúvá tette a némettel, s valamennyi tisztviselőt kötelezte mindkét nyelv elsajátítására. A rendelet elkeseredett ellenállást váltott ki az osztrák reakció részéről. A nyelvi egyenjogúság ellen indított fékevesztett hadjárat élén a nagynémetek álltak; a Reichsratban obstrukciót kezdtek, lehetetlenné tették bármely törvényjavaslat megvitatását mindaddig, míg a nyelvrendeletet vissza nem vonják. A Reichsrat viharos összetűzések és botrányok színtere lett (el is nevezték „majomszínháznak"), csaknem minden ülés dulakodással végződött. 1897 végén Badeni lemondott. Visszavonulása a szélsőséges soviniszta köröknek tett engedmény volt. 1889-ben a nyelvrendeletet visszavonták. Az új rendelet a cseh tartományokat nyelvi megoszlás szerint cseh, német és vegyes területekre osztotta fel. A régi szétdarabolási terv újjáélesztése a nemzeti mozgalom újabb fellendülését váltotta ki. A XIX. század vége rendkívül éles harcok, a cseh hazafiak és a rendőrség, illetve katonaság közötti fegyveres összetűzések jegyében telt el. Prágában ismét ostromállapotot hirdettek, a Reichsratot feloszlatták.

A Habsburg-monarchia súlyos politikai válsággal küszködve lépte át az új század küszöbét.

IX. FEJEZET

OROSZORSZÁG A REFORM UTÁN

A jobbágyrendszer megszüntetése új szakaszt nyitott Oroszország történetében. A feudalizmus méhében régóta érlelődő tőkés viszonyok fejlődési lehetőségei összehasonlíthatatlanul kitágultak. De az 1861. évi polgári reform után is tovább éltek a jobbágyrendszer jelentős maradványai, amelyek a cári Oroszország egész további társadalmi és gazdasági fejlődésére rányomták bélyegüket.

1. OROSZORSZÁG TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A JOBBÁGYRENDSZER MEGSZÜNTETÉSE UTÁN

A JOBBÁGYRENDSZER MARADVÁNYAI ÉS A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE A MEZŐGAZDASÁGBAN

Oroszország a földesúri tulajdon nagyságát tekintve továbbra is az első helyen állott a világon. Az 1877. évi földösszeírás adatai szerint 73 millió gyeszjatyina föld volt nemesi kézen, a magántulajdonban levő földterület több mint háromnegyed része; ennek zöme — a legjobb földek — a latifundium-tulajdonosok kis csoportjáé volt. Ezer nagybirtokos mintegy 30 millió gyeszjatyina földdel rendelkezett.

A nemesi földbirtok uralma a „felszabadításkor" megrabolt, a megváltási díjak és az adók súlya alatt sínylődő parasztok nyomasztó földínségével párosult. A parasztok gazdasági tekintetben a földesuraktól függtek, s ezek széles körben alkalmazták a kizsákmányolás félfeudális formáit. A földesúrtól bérelt talpalatnyi földért és a kapott gabona- vagy pénzkölcsön törlesztése fejében a paraszt művelte az uradalmi földet a maga primitív felszerelésével és elcsigázott igavonó barmaival. Ez a „ledolgozás" néven ismeretes rendszer lényegében leplezett robot volt. Az 1880-as évek végén a ledolgozási rendszer dominált az európai Oroszország 43 kormányzósága közül 17-ben, különösen a nagy népsűrűségű és leginkább megművelt központi feketeföld-övezetben.

A jobbágyrendszer maradványai tönkretették a parasztgazdaságok termelőerőit. A paraszti földek terméshozama rendkívül alacsony maradt. Krónikussá váltak a rossz termésű évek és kísérőik: a paraszti éhínségek. Az 1870-es évek végén Oroszországban elhúzódó agrárválság kezdődött. A válság teljes súlyával a parasztokra nehezedett: hogy fizetni tudjanak a földesúrnak és a kincstárnak, kénytelenek voltak eleve ráfizetéssel eladni gabonájukat a piacon. Ugyanakkor a ledolgozási terhek súlyosbodtak, rosszabbodtak a bérleti feltételek.

Áttelepülők
Sz. V. Ivanov. 1880-as évek

Bármily nyomasztók voltak is a feudális maradványok, csak késleltethették, de meg nem akadályozhatták a kapitalizmus behatolását a mezőgazdaságba. Még a latifundiumokon is sok esetben párosították a föld nagy részén alkalmazott kiszipolyozó bérleti rendszert és ledolgozást a saját kezelésű uradalmakban folytatott „racionális", vállalkozói típusú gazdálkodással. A földesúri gazdaságokban szeszfőzdéket és cukorgyárakat létesítettek, viszonylag korszerű gépeket szereztek be, mezőgazdasági munkásokat szegődtettek.

A falun a középparasztság felbomlása nyomán kialakulóban volt a falusi burzsoázia vékony rétege, másrészt a proletarizálódó szegénynép tömegei — a kisparcellás mezőgazdasági munkások osztálya. Az egyenlősítő jellegű közösségi földhasználat (a juttatott föld időszakos újrafelosztásával) a faluközösségen belül egyre növekvő egyenlőtlenséget takart. A szegényparasztok egyre gyakrabban felhagytak telkük művelésével, s kulákoknak adták bérbe. Az utóbbiak földesúri földek vásárlása és bérlete révén is gyarapították földjüket. Az 1880-as években a paraszti népességnek mintegy ötödrészét kitevő módos gazdák kezében összpontosult a paraszti földeknek — a különböző kormányzóságokban eltérően — 34—50 százaléka; míg a falusi népesség felét kitevő szegényparasztoknak a föld 19—32 százaléka jutott.

A régi, patriarchális parasztság felbomlása Oroszországban korántsem jelentkezett azonnal világos, kifejlett formában. Lenin kifejezésével: a falusi burzsoázia első lépéseit a parasztok tömeges tönkrejutása, pauperizálódása takarta.[1] Ám a falu társadalmi differenciálódásának e gyötrelmes folyamata — a nép találóan „elparaszttalanodásnak" nevezte — a kapitalista fejlődés legmélyebb alapját alkotta nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is.

A parasztság felbomlása hozzájárult a belső piac kibővüléséhez. A módos parasztok terményfeleslegüket a piacon értékesítették, s itt nemcsak személyes használati cikkeket szereztek be, hanem termelési eszközöket is (korszerűbb szerszámok, gépek stb.). A piacra szorultak a szegényparasztok is, akiket szűkös kis gazdaságuk nem látott el elegendő élelemmel; fokozódó kiadásaikat munkaerejük áruba bocsátásával fedezték.

[1] Lásd Lenin: Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 189. old.

Egészében az orosz mezőgazdaság mindinkább árutermelővé, vállalkozói jellegűvé vált. Az ipar és a városok fejlődése növelte a mezőgazdasági termékek keresletét. A vasútépítkezésekkel kapcsolatban megerősödött a különböző vidékek gazdasági specializálódása: ez is előmozdította a földművelés és állattenyésztés árujellegének fokozódását. Az európai Oroszországban a reformot követő negyven esztendő alatt a gabonafélék és a burgonya vetésterülete csaknem másfélszeresére, nettó termésük két és félszeresére emelkedett. Gyorsan növekedett a len, a cukorrépa és más ipari növények termesztése.

A jobbágyság megszüntetése után fokozottan benépesültek a déli — a herszoni, a tauriszi, a jekatyerinoszlavi — kormányzóságok (ezek korábban Besszarábiával együtt az ún. Novorossziját alkották), a Volgán túli és az Urál-vidéki sztyeppés területek (szamarai, szaratovi, orenburgi kormányzóság), később pedig a sztyeppés Elő-Kaukázus is. 1863-tól 1897-ig az egész európai Oroszország lakossága 53 százalékkal, a déli és délkeleti területeké pedig 92 százalékkal nőtt.

A nagyarányú paraszti település, a kedvező természeti körülmények, a fekete-tengeri és azovi kikötők közelsége, új ipari gócok létrejötte és a vasúti összeköttetés kiépülése az állam központi területeivel — mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Fekete-tenger, a Volga és a Don mentén nagy feltöretlen sztyeppéket fogtak művelés alá és fejlődésnek indult az árutermelő földművelés. A legerősebben a „ledolgozásos" kormányzóságokat sújtó agrárválság meggyorsította a gabonatermelés központjának eltolódását délre és délkeletre. A parasztság felbomlása itt különösen erőteljesen haladt előre. A helyi szegénységet és a vándormunkásokat kegyetlenül kizsákmányoló falusi burzsoázia háttérbe szorította a nemesi földbirtokosokat.

Ha összehasonlítjuk a központi, illetve a déli-délkeleti vidékek mezőgazdasági fejlődésének sajátosságait, teljes világossággal kirajzolódik az agrárfejlődés két fő típusa: az előbbi területeken a robotoltató földesúri gazdaságok lassú átnövése tőkés gazdasággá, amit a parasztok tömeges elszegényedése és a gazdagparaszti uzsorások maroknyi csoportjának fokozatos kiemelkedése kísér: az utóbbi területeken a tőkés földművelés gyors, a jobbágyrendszer maradványai által legkevésbé hátráltatott fejlődése. De — amint Lenin rámutatott — mindkét fejlődés fővonásai megfigyelhetők voltak mindenütt, ahol egymás mellett léteztek földesúri és paraszti gazdaságok. „Ennélfogva mindenütt megvan az agrárfejlődés két áramlata. A paraszti és a földesúri érdekek harca — amely vörös fonálként húzódik végig Oroszország egész reform utáni történetén... — a polgári agrárfejlődés egyik vagy másik típusáért folyó harc."[2]

A GÉPI NAGYIPAR FEJLŐDÉSE. ÚJ IPARVIDÉKEK

A reformot követő évtizedek Oroszország történetében a tőkés iparosodás időszakát jelentik. A gépi nagyipar döntő győzelmet aratott a kisárutermelés és a manufaktúra fölött. A termelési technika a vezető iparágakban gyors ütemben tökéletesedett. Nagy jelentőségű volt az a körülmény, hogy Oroszország — egy sor európai országnál később lépvén a kapitalizmus útjára — a tőkés ipari fejlődés már meglevő technikai tapasztalatait és szervezeti formáit használhatta fel.

1861 után — írta Lenin — „Oroszországban annyira meggyorsult a kapitalizmus fejlődési üteme, hogy néhány évtized alatt olyan átalakulásoknak voltunk a tanúi, amelyekhez Európa egyes régi országainak évszázadokra volt szükségük".[3] E folyamat legszemléletesebb mutatói közé tartozik a gőzgépek meghonosítása az iparban. 1875—1878-ban az európai Oroszország gyárüzemeiben és bányáiban alkalmazott gőzkazánok és gőzgépek összkapacitása mintegy 100 000

[2] Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es, első orosz forradalomban. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 244. old.

[3] Lenin: A „parasztreform" és a proletár-parasztforradalom. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 105. old.

Öntőkemencék a rzsevi kohóüzemben (Urál)
Fénykép. 1880

lóerő volt; az 1890-es évek elejére 256 500 lóerőre — azaz 16 év alatt két és félszeresére — növekedett.

A pamutiparban a gyár végérvényesen kiszorította a tőkés manufaktúrát és a vele szorosan összefüggő felvásárlási rendszert, továbbá a paraszti háziipart is. A kézi munkát a szövőiparban, az élelmiszeriparban és más iparágakban gépek váltották fel. A vaskohászatban az elavult frissítő eljárást kiszorította a buzgatásos eljárás. A hetvenes években gyorsan fejlődött az acélöntés, kezdetben Bessemer-körtéket, később Martin-kemencéket alkalmaztak. A jobbágyság eltörlése után tehát Oroszországban két-három évtized leforgása alatt lezajlott a már a reform előtti időszakban megkezdődött ipari forradalom.

A kibontakozó tőkés ipar két legfontosabb centruma Pétervár és Moszkva volt. Pétervár főként a gépgyártás terén emelkedett központi jelentőségre, Moszkva és a Moszkva környéki iparvidék pedig a textilipar fő területe maradt.

Az uráli bánya- és kohóipar, amely a múltban függő helyzetű munkások robotmunkáján alapult, a reformot követő első években súlyos nehézségekkel küzdött. A jobbágyi függésből felszabadult munkások ezrei hagyták ott az üzemeket. Az uráli kohászat csak 10 év múlva érte el 1860-as színvonalát, de azután is rendkívül lassan fejlődött.

Az 1870-es évektől új bánya- és kohóipari körzet kialakulása kezdődött meg az ország déli részén. Moszkva és a Don menti Rosztov (Rosztov-na-Donu) között két vasúti fővonal épült, ez utat nyitott a donyeci szénnek, és tetemesen megnövelte keresletét. A donyeci hegyvonulat körzetében új bányákat létesítettek. A felszíni bányaépületek és a kúp alakú meddőhányók teljesen átalakították a donyeci sztyepp azelőtt puszta tájképét.

Olvasztókemence Juzovkában (Donyec-medence)
Fénykép. 1887

Bakui olajkutak
Fénykép. XIX. század vége

1872-ben helyezték üzembe az első kohót a Donyec-medence nyugati részén a Hughes angol tőkés által építtetett üzemben, két évvel később pedig már vasat adott a szulini kohászati üzem is, amelyet Pasztuhov orosz tőkés alapított a medence keleti részén. Akkor mindkét üzem — a Hughes-féle és a szulini egyaránt — vasszegény helyi érccel dolgozott. A déli kohászati ipar gyors fellendülése csak azután kezdődött meg, miután a nyolcvanas évek közepén vasúti összeköttetést létesítettek a donyeci szénmedence és a dús vasércben gazdag Krivoj Rog között. A Donyec-medence és Krivoj Rog között félúton alakult ki a Dnyeper-vidéki kohóipari körzet, Jekatyerinoszlav központtal. A fiatal déli kohászat, amely feudális hagyományoktól menten fejlődhetett és magasabb technikai színvonalon állt, hamarosan maga mögé utasította az öreg Urált.

Oroszország gazdaságában csaknem teljesen új ágazatként jelent meg a kőolajipar. A reform előtti időszakban a kőolaj kitermelése jelentéktelen, kereslete csekély volt. A Baku-vidéki kőolajipar fejlődését gátolta a bérleti rendszer: az olajkutakat meghatározott időre adták bérbe. Miután 1872-ben e rendszert megszüntették, s áttértek arra, hogy az olajtartalmú földterületeket árverés útján hosszú lejáratú bérletekbe adják, Baku körül fúrótorony-erdők nőttek ki a földből, s a régi közelében új város született, a füst- és koromfelhőbe burkolózó „fekete város", olajfinomító üzemek tucatjaival. 20 év alatt (1870-től 1890-ig) az olajtermelés 140-szeresére nőtt: 1,7 millió pudról 242 millióra. Az orosz tudósok és mérnökök felfedezései és találmányai nyomán kibővült az olajtermékek felhasználási köre (fűtőanyag, kenőolajok stb.). A bakui olaj előtt szabaddá vált az út a világpiacra. A XIX. század végén Oroszország az olajtermelésben az első helyre került a világon, ideiglenesen maga mögé utasítva az Egyesült Államokat.

A tőkés iparfejlődést jelentősen előmozdította a vasútépítés. 1860-ban Oroszországnak mindössze 1500 kilométernyi vasútvonala volt, 1892-ben — 31 200 kilométer. A vasútvonalak összekapcsolták a földművelő körzeteket az iparvidékekkel, a határvidékeket a központi területekkel,

Pétervár. A Nyevszkij proszpekt
Fénykép. XIX. század vége

meggyorsítva a társadalmi munkamegosztás és az összoroszországi piac fejlődését. Emellett a vasút a szén és a fémek, a gépek és berendezések iránti állandó keresletével is előmozdította a nehézipar fejlődését.

A reform utáni évtized végén Oroszországban vállalat-, bank- és részvénytársaság-alapítási láz tört ki. A részvénytőke nagy része nem az iparban, hanem kereskedelmi vállalatokban, bankokban és különösen a vasútépítésben nyert elhelyezést. Az 1873—1875. évi válság idején a tőzsdei spekuláció céljaira alapított részvénytársaságok közül sok csődbe jutott.

A válság utáni ipari fellendülés rövid életűnek bizonyult: 1882—1886-ban még súlyosabb válság követte. A gazdasági életben csak 1887-től mutatkozott újra némi élénkülés, de 1890—1891-ben több iparágban ismét beállt a pangás. A válságból és a depresszióból való kilábalást gátolta a szűk belső piac, az ipari válsággal összefonódó agrárválság (ez Oroszországban a kilencvenes évek közepéig húzódott), az elavult termelési eljárások és szervezeti formák fennmaradása.

IPARI FELLENDÜLÉS AZ 1890-ES ÉVEKBEN. AZ OROSZORSZÁGI KAPITALISTA FEJLŐDÉS EREDMÉNYEI A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

Az új, s egyben az egész kapitalista korszak legjelentősebb ipari fellendülése csak 1892—1893-tól bontakozott ki. A szibériai fővonal és több más vasútvonal építése, a hajógyártás növekedése, a gépek és más mezőgazdasági felszerelések nagyobb arányú alkalmazása a földesúri és gazdagparaszti gazdaságokban, nemkülönben az ipar belső szükségletei fokozott keresletet támasztottak a fémek, a szén, a kőolaj, a mozdonyok és vasúti kocsik iránt. A termelés — különösen a nehéziparban — nem annyira a régi üzemek kibővítése által emelkedett, mint inkább a tőkés fejlődés által újonnan meghódított körzetekben épült új gyárak révén. A XIX. század végén a délvidéki kohóipar az ország egész nyersvastermelésének több mint a felét adta, a Donyec-medence a széntermelésnek több mint a kétharmadát, és az ország egész kőolajtermelése Bakuban összpontosult.

A Hartman Orosz Gépgyártó Rt. részvénye 1899

Gyorsan növekedtek a városok: a városi népesség az 1860-as évek elejétől az 1890-es évek végéig megkétszereződött. A nagyvárosokat az ipari üzemek és a munkásság magas fokú koncentrációja jellemezte. 1897-re Pétervár lakossága elérte az 1,2 millió főt (ennek több mint 40 százalékát a munkások és családtagjaik alkották), Moszkváé meghaladta az egymilliót. Jócskán megnövekedett Ogyessza, Kijev, Riga, Varsó, Łódź, Baku és más városok lakossága is. Sok ipartelep gyakorlatilag új ipari központtá fejlődött: Orehovo-Zujevo Moszkva közelében, Juzovka a Don-medencében, Nyizsnyij Tagil az Urálban.

Szibéria orosz népessége a XIX. század utolsó harmadában megkétszereződött. A szibériai

AZ EURÓPAI OROSZORSZÁG NAGYIPARA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

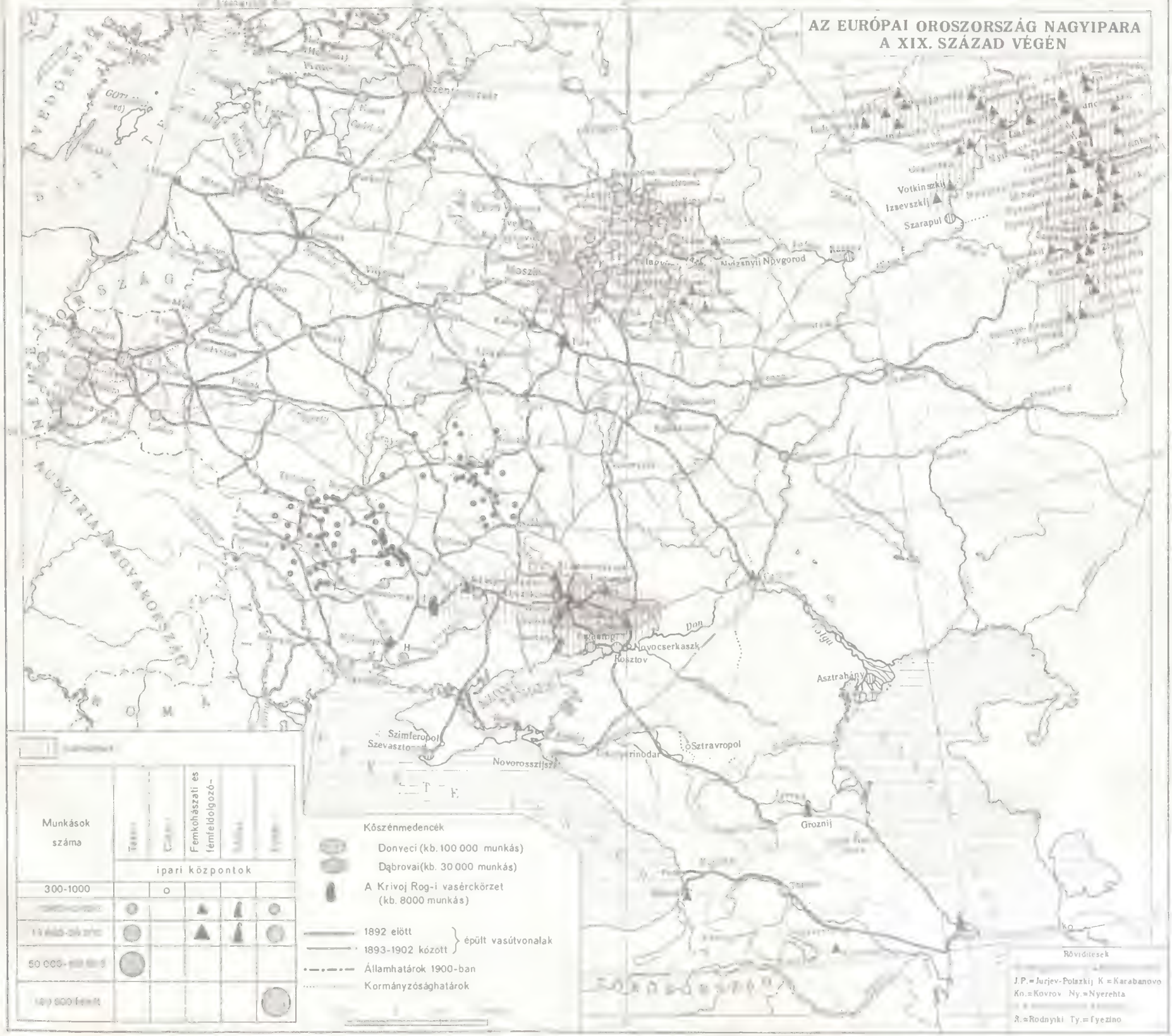

Öllókészítés egy kusztáriparos műhelyében (Nyizsegorodi kormányzóság, Pavlovo község)
Fénykép. 1890-es évek

fővonal megépítésével — ezt 1897-ben Irkutszkig meghosszabbították — az áttelepülők áradata megerősödött. Szibéria gabonát, húst, gyapjút, vajat szállított az európai Oroszországba, s növekvő keresletet támasztott iparcikkek iránt. Új városok születtek — Novonyikolajevszk, Omszk, Tomszk —, fellendült az arany-, kőszén- és ércbányászat.

A tőkés nagyipar fejlődése ösztönzőleg hatott a hitelügy fejlődésére. A kereskedelmi bankok kedvet kaptak az ipari befektetésekre. Megkezdődött a banktőke és az ipari tőke összefonódása. Különösen megnövekedett a kilencvenes évektől kezdve az orosz iparba irányuló külföldi tőkebefektetés: 1890-ben az összes részvénytőkének mintegy harmada, 1900-ban már több, mint 40 százaléka volt külföldi kézen. Ezen belül a francia és belga tőke került túlsúlyba, az 1880-as években első helyen álló német tőke a harmadik helyre szorult.

A külföldi tőkések nemcsak orosz vállalatok részvényeit szerezték meg, hanem maguk is alapítottak üzemeket és gyárakat. Az angol, francia és belga tőkések kulcspozíciókra tettek szert a Donyec-medence, Krivoj Rog és a Dnyeper-vidék bánya- és kohóiparában, az angol tőke ezenkívül megvetette lábát a bakui olajiparban is. A külföldi tőke beáramlása meggyorsította ugyan az iparfejlődést, de már akkor megmutatkoztak negatív következményei: a profit utáni hajszában az idegenek rablógazdálkodást folytattak Oroszország leggazdagabb ásványkincseinek kiaknázása terén, ráadásul a haszon tetemes része külföldre került.

A tőkés ipar új ágazataiban, amelyeket a termelés és a tőke magas fokú koncentrációja jellemzett, keletkeztek az első oroszországi monopóliumok is. Még a nyolcvanas évek elején kartellmegállapodások születtek a nagy sínhengerlő és hídépítő üzemek tulajdonosai között. 1887-ben alakult meg a cukorgyárosok szindikátusa, amely a kilencvenes évek elejére az iparághoz tartozó üzemeknek csaknem $^{9}/_{10}$-ét átfogta. A petróleumgyárosok 1893—1894-ben szervezett szindikátusa

gyakorlatilag az egész bakui olajtermelést ellenőrzése alatt tartotta. Ezek a korai monopóliumok azonban nem nyugodtak szilárd alapokon, és rövidesen felbomlottak.

A gépi nagyipar mellett megtartotta jelentőségét, helyenként pedig számottevően megerősödött a kisárutermelés. Ebben közrejátszott Oroszország nagy kiterjedése és a gazdasági fejlődés egyenlőtlensége. Egyes körzetekben a nagyipar kiszorította és elnyelte a kisipart, más körzetekben viszont — különösen az elmaradott iparágakban — a tőkés fejlődésnek csak kezdeti formái bontakoztak ki.

Noha az ipar viszonylag gyors ütemben fejlődött, a reform után is feudális maradványokkal terhes Oroszország továbbra is elmaradt a főbb tőkésállamoktól a termelés mennyisége, még inkább egy főre jutó átlaga tekintetében.

Európában sehol nem jelentkeztek olyan élesen a társadalmi kontrasztok, mint éppen Oroszországban: a városok hatalmas gyáraikkal, villanytelepeikkel, nagy épületeikkel közvetlenül a kicsiny, eldugott falvak szomszédságában emelkedtek, ahol az emberek bocskorban és házilag szőtt ruhában jártak, ükapjuktól maradt faekével szántottak, és sarlóval arattak. Az ország hatalmas természeti kincsei — különösen Szibériában — jelentős mértékben kihasználatlanok maradtak. Az impozáns méretű nagyüzemi termelés s az akkor legmodernebb technika még a legfejlettebb iparágakban is olcsó kézi munkaerő alkalmazásával párosult. Az orosz műszaki tudományok vívmányait világszerte elismerték, de Oroszországban számos esetben nem alkalmazták őket.

A gazdaság agrárjellege szabta meg Oroszországnak a világgazdaságban elfoglalt helyét is. Az ország gépeket, készterméketket és fémeket importált. Kivitele viszont főként gabonából állott. A XIX. század végére Oroszország Európa legnagyobb gabonaszállítója lett, emellett nagy mennyiségben exportált fát, lent, kendert és egyéb nyersanyagokat is.

AZ OROSZ BIRODALOM NEMZETISÉGI TERÜLETEINEK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A reform utáni Oroszország gazdaságát két, egymással szorosan összefüggő folyamat jellemezte: a már kialakult tőkés viszonyok további erősödése és újabb területekre való kiterjedése. Lenin az első folyamatot a kapitalizmus vertikális, a másodikat horizontális fejlődésének nevezte.[4]

Ez a két folyamat a nemzetiségi területek gazdaságában is megnyilvánult: az első a legerőteljesebben a nyugati határvidékeken, mindenekelőtt a Baltikumban és Lengyelországban, a második a Kaukázusban és Közép-Ázsiában.

A Lengyel Királyság az Orosz Birodalom gazdaságilag legfejlettebb részei közé tartozott. Az itteni viszonylag gyors tőkés fejlődést elősegítette az 1863—1864. évi felkelés idején végrehajtott földreform. A reform fenntartotta ugyan a nagybirtokot, de csaknem sértetlenül a parasztok kezén hagyta az általuk használt földet, sőt a parasztok általában kevesebb megváltást fizettek, mint Oroszországban. Fontos különbségnek tekinthető az is, hogy Lengyelországban nem volt földközösség. A parasztság differenciálódása ezért erőteljes ütemben haladt. A kapitalizálódó földbirtokos és gazdagparaszti gazdaságok nagymértékben alkalmaztak olcsó bérmunkát. Ugyanakkor jelentős mértékben fennmaradtak a kizsákmányolás feudális formái is.

A mezőgazdaság összekapcsolódott a piaccal és a feldolgozó iparral; a reform után jelentékenyen megnőtt a burgonya- és cukorrépatermesztés a szeszfőzdék és a cukorgyárak számára, fokozódott a szemtermelés és az állati termékek előállítása. A hetvenes évek végén — a nyolcvanas évek elején Lengyelország az Orosz Birodalomban élenjárt a mezőgazdasági gépek és eszközök előállítása és felhasználása terén.

[4] Lásd Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 574. old.

A XIX. század végén a lengyel iparban még az élelmiszer- és textilipar dominált. 1878-tól 1884-ig a fonó- és szövőipar termelési értéke csaknem megkétszereződött (21 millióról 41 millió rubelre); a termelt áru nagy részét Oroszország belsejébe és keleti piacokra szállították. A technikailag jól felszerelt łódźi gyárak sikerrel vették fel a versenyt Oroszország központi területeinek pamutiparával. A moszkvai gyárosok nyomására a nyolcvanas években a cári kormány számos intézkedést foganatosított a łódźi textilipar versenye ellen. Később ezeket a rendszabályokat eltörölték, s a łódźi ipar megtartotta hagyományos kapcsolatait az orosz piaccal.

Fontos ipari központtá vált Varsó környéke is; a nagy vas- és gépgyárak mellett rengeteg könnyűipari kis- és középüzem, s Lengyelország csaknem valamennyi cukorgyára itt helyezkedett el. Különösen gyorsan fejlődött a bánya- és kohóipar (Sosnowiecben és a dąbrowai szénmedencében). A dél-oroszországiakhoz hasonlóan a lengyel vasipari nagyüzemek is külföldiek kezén voltak. (Dąbrowában a Huta Bankowa kohászati üzem franciáké, Sosnowiecben a „Katalin" és az „I. Sándor" németeké volt.) A bányászatban a lengyel tőke is szerzett bizonyos pozíciókat.

A Baltikum a reform utáni Oroszországban a tőkés földművelés egyik központja lett. Észtország és Lettország agrárstruktúráját a német (keleti-tengeri) bárók hatalmas földbirtokai, a parasztság tömegeinek földnélkülivé válása és a gazdagparasztok (a „szürke bárók") gazdaságainak gyors növekedése jellemezte. Az utóbbiak paraszti és földesúri földeket vásároltak fel. A földbirtokosok földjük egy részét áruba bocsátották, hogy a kapott pénzből tőkés állattenyésztő gazdaságaikat fejlesszék. A tönkrement parasztok súlyos feltételek mellett földet béreltek, vagy cselédnek, napszámosnak szegődtek a földbirtokosokhoz és gazdagparasztokhoz.

A Baltikum ipara az összoroszországi tőkés rendszer alkotórészeként fejlődött, közvetlen kapcsolatban a pétervári iparvidékkel. A tőkés ipar Lettországban fejlődött leggyorsabban, különösen a céhrendszer eltörlése (1877) után. Rigában s több más városban fémfeldolgozó üzemek, vagongyárak, vegyipari üzemek épültek (külföldi — főleg német — tőke jelentős részvételével), erősödött a textilipar. A Balti-tenger partvidékének nagyvárosai, amelyeket sűrű vasúthálózat kötött össze a belső területekkel, mint tengeri kikötők fontos szerephez jutottak az orosz külkereskedelemben is.

Ukrajna gazdasági életét a vertikális és horizontális tőkés fejlődés összekapcsolódása jellemezte. Ukrajna déli része — a mezőgazdasági és ipari kapitalizmus új területe — gyors ütemben fejlődött az ukrajnai és főleg nagy-oroszországi kormányzóságokból ide irányuló bevándorlás révén. A Dnyeper mentén a hatalmas cukorrépa-ültetvények és cukorgyárak orosz és lengyel nagybirtokosok, valamint ukrán és zsidó nagytőkések kezén voltak. Mind a nagybirtokokon, mind pedig a kulákgazdaságokban tömegesen alkalmaztak állandó és időszaki munkásokat. A tőkés viszonyok aránylag széles körű térhódítása ellenére elterjedt volt a ledolgozási rendszer is, főleg a balparti (a csernyigovi, s részben a poltavai és a harkovi) kormányzóságokban.

Az ukrajnaival némileg rokon vonásokat mutat Litvánia és Belorusszia társadalmi-gazdasági fejlődése (az utóbbinak főként a nyugati kormányzóságaira áll ez, ahol a földművelés tőkés rendszere és az ehhez kapcsolódó szeszfőző ipar dominált). Moldva Ukrajna sztyeppés részével és az Elő-Kaukázussal együtt a vállalkozói típusú gabonatermelés területéhez tartozott; Moldva egyben az oroszországi szőlőművelés és bortermelés egyik legfőbb központja volt.

Az Orosz Birodalom keleti határvidékein a fejlődő kapitalizmusnak a változatlanul óriási erőt képviselő feudális és patriarchális viszonyokkal való összefonódása volt a meghatározó mozzanat. Az összoroszországi, s ezzel egyszersmind a nemzetközi tőkés árutermelésbe való bekapcsolódás progresszív folyamata ezeken a területeken gyötrelmes, torz formákat öltött.

A Kaukázusontúl mindinkább az oroszországi tőkés ipar fogyasztópiacává és nyersanyagbázisává vált. Az 1870—1880-as években megépült a kaukázusontúli vasútvonal, amelyet a XX. század elején bekapcsoltak az oroszországi vasúthálózatba. Örményország, majd Azerbajdzsán

völgyeit gyapotültetvények borították el. Abháziában gyorsan fejlődött a dohánytermesztés. Kahetiában fellendült a bortermelés. Az Oroszországból importált olcsó gyári készítmények versenyének hatására a helyi kusztáripar hanyatlásnak indult. A kapitalizmus még a hegyvidékek évszázados elzárkózottságát is megtörte, mindenütt piacot teremtett árui számára.

Baku és az Észak-Kaukázus (Groznij) dús olajmezői, az örményországi gazdag rézlelőhelyek, a grúziai mangánérc vonzották az orosz és külföldi tőkéseket. A reform utáni időszakban kialakult ipari központok azonban szinte egyáltalán nem álltak kapcsolatban a helyi piaccal; mintegy ipari oázisokat alkottak az elmaradott mezőgazdaság uralta tájon.

A Kaukázusontúlon 1864—1871-ben végrehajtott földreform még a belső orosz kormányzóságoknál is nagyobb mértékben meghagyta a jobbágyrendszer maradványait. A falu ura a nagybirtokos (tavad, kán, bég) maradt. A parasztok tetemes része az „időlegesen kötelezettek" kategóriájába tartozott, vagyis továbbra is feudális szolgáltatásokat kellett teljesítenie.

Közép-Ázsiában, miként a Kaukázusban is, az Orosz Birodalom nemesi vezető köreinek érdekei egybeestek az orosz burzsoázia érdekeivel. Az abszolutizmus számára e terület fontos stratégiai hídfőállást, a kincstárnak jövedelemforrást, a katonai-gyarmati közigazgatás hivatalnokainak vagyonszerzési forrást jelentett, a tőkések számára pedig új fogyasztópiacot és a textilipar új gyapottermelő bázisát. A XIX. század utolsó 15 évében a gyapotültetvények területe, főként Üzbegisztánban, 41 000 gyeszjatyinárói 356 000-re növekedett, az Oroszország központi területeire irányuló gyapotexport pedig 1900-ra csaknem ötmillió pudot ért el. Az orosz textilcégek és bankok a gyapot összevásárlását a helyi feudális-uzsorás elemek segítségével bonyolították le. Az exportőrök és a közvetítők meggazdagodtak, a gyapottermelő dehkánok (parasztok) pedig tömegével szegényedtek el, vagyonuk adósságaik fejében a felvásárló kezére jutott.

Közép-Ázsiának az összoroszországi kapitalista rendszerbe való bekapcsolódása és különösen a vasútépítkezések elősegítették a régi naturális gazdaság pusztulását, a tőkés viszonyok érlelődését, a városok fejlődését. Az egyelőre még uralkodó nemzetségi-törzsi kötelékek mellett kialakultak az azokat felváltó új, nemzeti kötelékek. De mindezeket a kibontakozó folyamatokat fékezte a gyarmati rendszer.

A cárizmus nemzeti elnyomó politikája erőszakkal feltartóztatta a birodalomhoz tartozó népek gazdasági és kulturális fejlődését. Ám a cári elnyomás ellenére a nemzetiségi határvidékek és a nagyorosz központi területek gazdasági közeledése fontos pozitív következményekkel járt. Hogy csak a legfőbbeket említsük: megerősödtek az oroszországi népek kapcsolatai, kölcsönösen gazdagították egymás kultúráját; a haladó orosz társadalmi gondolat és a forradalmi-demokratikus mozgalom mély hatást gyakorolt az elnyomott népek szellemi és politikai fejlődésére; az orosz proletariátus és a határvidékek dolgozó tömegei között létrejött és fejlődésnek indult a forradalmi akcióegység.

OROSZORSZÁG TÁRSADALMI SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSAI. A FÖLDBIRTOKOSOK ÉS A BURZSOÁZIA

A kapitalista fejlődés hatására jelentős változások mentek végbe az orosz társadalom szerkezetében.

Az uralkodó osztály továbbra is a nemesség maradt, de már sem gazdasági, sem politikai tekintetben nem volt annyira egynemű, mint korábban. Sok földbirtokos nem tudott alkalmazkodni az új körülményekhez, rövid idő alatt felélte a megváltási összegeket, és eladta vagy elzálogosította birtokait. A földösszeírások adatai szerint 1870-től 1905-ig a nemesi földbirtok területe 25 százalékkal csökkent; különösen meggyorsult e folyamat a XIX. század végi agrárválság idején. Ezzel egyidejűleg növekedtek a kapitalista típusú földbirtokok, és a központi területeken megőrizték uralkodó helyzetüket a félfeudális latifundiumok. A latifundiális nagybirtokosok

csoportja volt a legreakciósabb társadalmi erő. Az ő soraikból kerültek ki a cári közigazgatás vezető hivatalnokai, a vidéken óriási hatalommal bíró kormányzók és főkormányzók, továbbá a legmagasabb katonai méltóságok, a miniszterek. Az arisztokrácia és a hivatalnoknemesség felső rétegének képviselőiből állt az Államtanács. Ez a cár mellett működő tanácsadó testület érintetlenül túlélte a feudális időket.

Az új típusú tőkés földbirtokosok csoportja jóval csekélyebb politikai befolyással rendelkezett. Támaszpontjaik a hatvanas években létrehozott zemsztvók voltak, amelyek hatásköre a helyi kommunális szolgáltatásokra, az egészségügyre és népoktatásra korlátozódott. A zemsztvo-nemesség vezető szerepet játszott a liberális ellenzéki mozgalomban; az uralkodó rétegekkel való megegyezés útján igyekezett elérni a polgári reformok továbbfejlesztését és az uralkodó osztályok képviseleti szervének kiépítését — az önkényuralmi rendszer keretei között.

Az orosz polgárság kialakulása már a feudalizmus idején megkezdődött; a reformot követő évtizedekben a folyamat meggyorsult. Felvásárlók, bérlők, gabonakereskedők, meggazdagodott zsírosparasztok és uzsorások máról holnapra vasút-, ipar- és bankmágnásokká váltak. A kereskedőipari burzsoázia gazdasági hatalmával egyáltalán nem állt összhangban sem elenyésző politikai súlya, sem osztályszervezeteinek teljes hiánya. Az 1860—1870-es években létrejött gyáros egyesületek és tanácskozó testületek (a Dél-oroszországi Bányaiparosok Egyesülete, a Vasiparosok Állandó Tanácskozó Irodája, a Bakui Olajiparosok Egyesülete) a nagyburzsoázia egyes csoportjainak és rétegeinek szűkkörű, önző érdekeit képviselték. Az orosz burzsoázia nem volt forradalmi osztály; a reform utáni időszakban a közelgő társadalmi megrázkódtatások láttán arra törekedett, hogy biztosítsa a maga számára a cárizmus, a cári rendőrség, hadsereg és hivatali apparátus védelmét.

Másfelől a cárizmus, bár megmaradt a földbirtokos nemesség diktatúrája, lassan rákényszerült arra, hogy tekintetbe vegye az ország tőkés fejlődésének szükségleteit. Nagyipar és vasutak nélkül a cári Oroszország nem tarthatta volna meg nagyhatalmi helyzetét, nem kapcsolódhatott volna be a világ felosztásáért folyó egyre élesebb küzdelembe. A hadsereg és a rendőri-bürokratikus apparátus fenntartása hatalmas kiadásokkal járt. A jobbágyrendszer idejéből örökölt jövedelemforrásokat újabbakkal kellett kiegészíteni. Gyors ütemben emelkedtek a közvetett adók — a cukorra, dohányra, petróleumra stb. kivetett fogyasztási adók, amelyek mind az iparfejlődéshez kapcsolódtak. A lakosság széles rétegeit súlyosan érintő adóemelések azonban nem tartottak lépést a szüntelenül növekvő kiadásokkal. A kormányzat külföldi kölcsönökben keresett kiutat. Oroszország külföldi államadóssága 1861-től 1900-ig 537 millió rubelről 3966 millió rubelre duzzadt. A cárizmus egyre inkább függött az európai tőzsdéktől: a hatvanas-hetvenes években főleg a berlinitől, a nyolcvanas évek közepétől kezdve pedig a párizsitól, melynek jelentősége Oroszországra nézve az orosz—német viszony romlásával gyorsan növekedett. Az a körülmény viszont, hogy Franciaország a cárizmus bankára lett, siettette a két állam külpolitikai szövetségének kialakulását. Az orosz és a porosznémet udvart egymáshoz fűző hagyományos dinasztikus kapcsolatoknak és a monarchista rokonszenvnek meg kellett hátrálniuk a gazdasági és politikai harc kérlelhetetlen követelményei előtt.

Ezekkel a követelményekkel az országhatárokon belül is számolni kellett. A cári kormány, mialatt Oroszország pénzügyi tartalékainak oroszlánrészét katonai és közigazgatási kiadásokra, továbbá a földesurak támogatására fordította (ez utóbbi célra többek között a nyolcvanas években létrehozták a Nemesi Bankot), ugyanakkor a külföldi tőke segítségével az orosz iparfejlődés meggyorsítására törekedett. Ez lett a reform után a cárizmus pénzügyi és gazdaságpolitikájának egyik alapvető célkitűzése; megvalósításán különösen állhatatosan munkálkodott Sz. J. Vitte, aki 1892-től 1903-ig a cári kormány pénzügyminisztere volt. Az orosz és az Oroszországban megtelepedett külföldi tőkések érdekeit szolgálták az újonnan bevezetett magas vámok, a kilencvenes években végrehajtott pénzreform (az aranyalapra való áttérés), a kiviteli prémiumok, a magán-vasúttársaságoknak adott kamatbiztosítás, a bőkezűen fizetett állami megrendelések stb. A tőkéhez való

„idomulás" politikájában nem csekély szerepet játszottak a részvénytársasági és banküglyletekben részt vevő cári hivatalnokok és arisztokraták egyéni érdekei is.

Lenin a következőképpen jellemezte a századforduló Oroszországának társadalmi-politikai rendszerét: „... a cár az *uralkodó osztálynak*, nevezetesen, a nagybirtokosok osztályának feje, akiket már ezer szál fűz a nagyburzsoáziához és akik készek a legerőszakosabb eszközökkel is megvédeni monopóliumukat, kiváltságaikat és hasznukat".[5]

Némileg más volt a vagyonos osztályok helyzete Oroszország nemzetiségi területein. Voltak ugyan közöttük is helyi jellegű eltérések — a balti bárók régtől fogva élvezték a cárizmus támogatását, közel álltak az udvarhoz, s nyitva voltak előttük a legfőbb állami méltóságok; szoros szálak fűztek az önkényuralomhoz sok lengyel nagybirtokost, az ukrajnai latifundiumok urait, szintúgy a grúz hercegeket stb. —, egészében ázonban az elnyomott nemzetek földbirtokos és burzsoá vezető körei kisemmizettnek érezték magukat. A határmenti területek kapitalista fejlődése, a nemzetek kialakulása és fejlődése megteremtette az alapot a nemzeti mozgalmak megszületéséhez. E mozgalmakban a fejlődés kezdeti szakaszán a burzsoáziáé volt a vezető szerep. Mint az „egész nép" érdekeinek képviselője, a burzsoázia arra törekedett, hogy kiszorítsa „saját" piacáról orosz és külföldi versenytársait, eltávolítsa az akadályokat a nemzeti nyelv, az iskolaügy és kultúra fejlődésének útjából, eltöröljön néhány — leginkább elavult — feudális-rendi intézményt, továbbá, hogy politikai jogokat és bizonyos kiváltságokat szerezzen magának. Ilyen jellegű volt például az ifjúlettek mozgalma a Baltikumban — ez elsősorban a német bárók és tőkések uralma ellen irányult; az ukrán értelmiség körében alakult kulturális-közművelődési társaságok, az ún. gromadák tevékenysége; a grúziai, örményországi, azerbajdzsáni népművelő mozgalmak. Ezek a mozgalmak nagyon heterogén összetételűek voltak: mérsékelt liberálisok mellett részt vettek bennük demokratikus elemek is. A továbbiakban a konkrét körülményektől, az egyes nemzetiségi vidékek gazdasági és politikai fejlettségétől, és főként a néptömegek aktivitásától függően zajlott le az eszmei-politikai differenciálódás, amelynek során a nemzeti burzsoázia többsége szövetségre lépett a feudális-klerikális rétegekkel, és megegyezést keresett a cárizmussal.

AZ IPARI PROLETARIÁTUS KIALAKULÁSA

A reform utáni Oroszország társadalmi életének legfontosabb jelensége az új osztály, a proletariátus kialakulása és megerősödése volt. Az 1861. évi reform végrehajtása során legkevesebb négymillió paraszt vált földnélkülivé. Ezt követően szüntelenül sokasodtak a lóval nem rendelkező porták, az olyan családok, amelyek saját felszerelés híján teljesen felhagytak a gazdálkodással. Mesterséges agrártúlnépesedés állt elő. A parasztok milliói kénytelenek voltak elhagyni falujukat, hogy munkát keressenek. Egy részük bérmunkásként a kapitalizálódó mezőgazdaságban talált elhelyezkedést. Az 1880-as években az európai Oroszországban nem kevesebb mint 3,5 millió mezőgazdasági munkás élt. A falusi proletarizálódás következtében felgyülemlő munkaerőtartalék azonban nagyobbrészt az iparba áramlott. A proletariátus soraiba olvadt a reform előtti időszak munkásainak, a tönkrement kézműveseknek, kisiparosoknak és városi kispolgároknak tetemes része is.

A XIX. század végén Lenin kiterjedt forrásanyag részletes elemzése alapján arra az eredményre jutott, hogy Oroszország népességének proletár rétegeihez (Finnország nélkül) nem kevesebb, mint 22 millió embert kell sorolni, s ebből mintegy 10 millió a mezőgazdaságban, a gyáriparban, a bányászatban, a vasúti közlekedésben, az építőiparban, a fakitermelésben foglalkoztatott, továbbá otthon dolgozó szorosabb értelemben vett bérmunkás.[6]

[5] Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 256. old.
[6] Lásd Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. 516., 595. old.

Indulás a városba munkát keresni
A. K. Fendrik. 1901

Az ipari proletariátus kialakulása Oroszországban a gépipar gyors fejlődése közepette ment végbe. Ezzel összefüggésben itt a munkásoknak a nagy és legnagyobb üzemekben való koncentrációja magasabb fokú volt, mint sok régi európai tőkésországban. 1890-ben az oroszországi gyáriparban és bányászatban alkalmazott munkások háromnegyed része a 100, csaknem a fele pedig az 500 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben dolgozott. A bányászatban és kohászatban a legnagyobb (1000-nél több munkással dolgozó) üzemek — az összes iparvállalat 10 százaléka — a munkásság 46 százalékát összpontosították.

A manufaktúráról a gyáriparra való áttérés befejeződése tehát döntő fontosságú határvonal volt a proletariátus kialakulásában. A kistulajdonhoz szoros szálakkal kötődő manufaktúramunkást az igazi proletár váltotta fel, akinek egyedüli megélhetési forrása munkaerejének eladása volt. A vas- és gépiparban a munkások abszolút többségét már a nyolcvanas években a proletárok alkották, közülük sokat csak a régi rendi besorolás alapján számítottak a parasztokhoz. A proletárrá válás folyamatát azonban gátolták a jobbágyrendszer maradványai. A földtől való elszakadást még a szakmunkásoknál is megnehezítette az oroszországi kapitalista fejlődésnek az a jellegzetessége is, hogy az olcsó munkaerőben bővelkedő falusi jellegű vidékeken keletkeztek gyorsan fejlődő gyáripari központok (ez a tényező elsősorban olyan iparágakban érvényesült, mint a textilipar, a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó iparok stb.). Ugyanennek a jelenségnek a másik oldala az volt, hogy szoros kapcsolat létesült a paraszti tömegek és a proletariátus között.

Az ipari proletariátus kialakulása országos méretekben ment végbe. Az ukrajnai proletariátus mind az ukrán, mind az orosz lakosság soraiból verbuválódott; jelentős volt az orosz munkások száma a Baltikum, Belorusszia, a Kaukázusontúl és Közép-Ázsia proletariátusában is. Így létre-

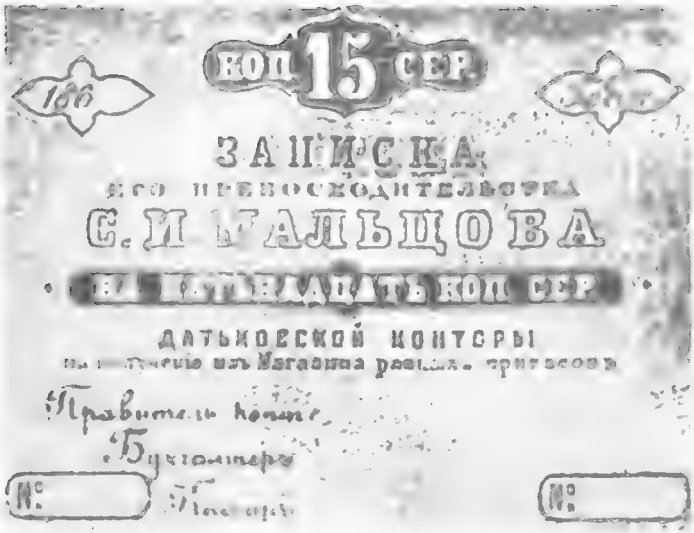

A gyári kantinba szóló vásárlási utalvány
1890-es évek

jöttek az objektív feltételek a különböző nemzetiségű munkások összefogásához és a proletárszolidaritás eszméinek kifejlődéséhez.

Az oroszországi munkások helyzetét különösen súlyossá tette a gazdasági és a politikai elnyomás összefonódása. A munkaidőt egészen a kilencvenes évekig semmiféle jogszabály nem korlátozta, amíg a munkások harca rá nem kényszerítette erre a cárizmust. A hatvanas-nyolcvanas években a munkásnak általában naponta 12—14 órai nehéz munkát kellett végeznie, sok esetben még a 14 órát is meghaladta a munkaidő. A szibériai aranybányákban és a cukorgyári ültetvényeken a munkanap „virradattól szürkületig" tartott. A nők és a gyermekek ugyanannyit dolgoztak, mint a férfiak. A munkások tényleges keresete jóval alacsonyabb volt névleges bérüknél. A vállalkozók arra kényszerítették munkásaikat, hogy a gyári kantinban uzsoraáron vásároljanak élelmiszert, magas bért követeltek a zsúfolt és piszkos barakkokban adott szállásért, gyakran keresetük felét kitevő bírságokat róttak ki rájuk. Ha a munkások bármi módon tiltakozásuknak adtak kifejezést az elviselhetetlen munka- és életkörülmények ellen, a cári hivatalnokok — mindenkor a tőkések oldalán — nyomban „lázadást" és „rendbontást" kiáltottak.

2. TÁRSADALMI MOZGALMAK AZ 1870-ES ÉVEKBEN. A FORRADALMI NARODNYIKOK. NEMESI REAKCIÓ AZ 1880-AS ÉVEKBEN

AZ 1870-ES ÉVEK FORRADALMI-DEMOKRATIKUS MOZGALMÁNAK ÁLTALÁNOS JELLEMVONÁSAI

A paraszti tömegek elszegényedése, a tőkés kizsákmányolás barbár formái, a polgári reformok befejezetlensége, a nemesi felső rétegeknek a reform előtti viszonyokhoz való visszatérésre irányuló törekvése, a nép teljes politikai jogfosztottsága és a cári tisztviselők mindenhatósága — az ország egész helyzete termékennyé tette a talajt a demokratikus mozgalom újabb fellendülése számára. A hatvanas évek reformjai — minden korlátozottságuk ellenére is — a múlthoz képest megnövelték az ellenzéki és a forradalmi tevékenység lehetőségeit. A forradalmi tevékenység gócai a főiskolák lettek, amelyekbe a reform után benyomult a raznocsinyec fiatalság. A demokratikus eszmék legfőbb legális sajtóorgánuma az „Otyecsesztvennije Zapiszki" („Honi Tudósítások") című folyóirat lett, amely 1868-ban került Csernisevszkij munkatársai, Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin kezébe. Jelentékeny hatást gyakorolt az oroszországi események alakulására a nemzetközi munkásmozgalom erősödése, az I. Internacionálé tevékenysége, a párizsi kommünárok hősies küzdelme is.

Lenin az oroszországi forradalmi mozgalom fejlődésében a jobbágyrendszer megszüntetésétől a kilencvenes évek közepéig terjedő időközt egy periódusnak tekintette: a mozgalom osztály-

AZ OROSZORSZÁGI MEZŐGAZDASÁG KAPITALISTA FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

tartalma polgári demokratikus, résztvevőinek összetétele raznocsinyec, világnézete narodnyik (a szó tág értelmében). A narodnyikság — mondta Lenin — „a társadalmi gondolat hatalmas területét ölelte fel".[7] Az 1870-es években a narodnyikság virágkorát élte.

Az új forradalmár nemzedéket, amely a hetvenes évek elején lépett a közélet színterére, erős szellemi szálak fűzték az ötvenes-hatvanas években tevékenykedő elődeihez: összekötötte őket általános demokratikus nézeteiken túl az a meggyőződésük, hogy Oroszország elkerülheti a tőkés fejlődés útját, s eljuthat a szocializmushoz az obscsinán át; egyaránt a parasztságban látták azt a legfőbb társadalmi erőt, amely alkalmas a szocialista forradalom megvívására. A hatvanas évek forradalmi-demokratikus mozgalmának legérettebb képviselői és a hetvenes években fellépő utódaik között azonban lényeges különbségeket is találunk. A narodnyikság befolyásos ideológusai (P. L. Lavrov, N. K. Mihajlovszkij és a többiek) eltávolodtak Csernisevszkij következetes materializmusától az idealista filozófia és a szubjektivista szociológia irányában, mely utóbbit a néptömegek történelmi szerepének lebecsülése és az értelmiség társadalmi hivatásáról alkotott túlzó elképzelések jellemezték. A hetvenes évek forradalmárainak többsége az előző nemzedék központi magjától eltérően sokáig anarchista vagy félanarchista álláspontra helyezkedett: tagadta a politikai harc szükségességét abból a hibás meggyőződésből kiindulva, hogy a parasztforradalom egy csapásra végez majd a monarchikus rendszerrel és a tömegek kizsákmányolására épülő társadalmi-gazdasági viszonyokkal is. A forradalmi ifjúság körében ez idő tájt erősen elterjedtek az anarchizmus egyik megalapítója, Mihail Bakunyin nézetei.

Bányászlány
N. A. Kaszatkin. 1894

A hetvenes években a narodnyikság több irányzatra szakadt. Nézeteltéréseik alapjában véve taktikai kérdéseket érintettek. Bakunyin hívei úgy vélekedtek, hogy a nép kész a forradalomra; a forradalmi értelmiség feladata az, hogy a parasztságot aktív harci fellépésekre („lázadásokra") buzdítsa, és a szétszórt zavargásokat országos parasztfelkeléssé egyesítse. A narodnyikok másik tekintélyes vezére, Pjotr Lavrov, a pétervári tüzérségi akadémia professzora volt, a hatvanas években kapcsolódott be a felszabadító mozgalomba, később a száműzetésből külföldre szökött. Hívei abból indultak ki, hogy még nagyarányú forradalmi előkészítő munkára — főként propagandára — van szükség, és helytelenítették a „lázító" tevékenységet. Volt egy harmadik, a blanquizmussal rokon irányzat is. Alapítója, Pjotr Tkacsov ismert demokratikus újságíró, az összeesküvő taktika

[7] Lenyinszkij szbornyik, XIX. 237. old.

P. L. Lavrov
Fénykép. 1870-es évek

mellett foglalt állást, azt hirdette, hogy a hatalmat egy forradalmi kisebbségnek kell megragadnia. A narodnyikság a maga különféle árnyalataival, irányzatainak eltéréseivel együtt egészében véve a széles paraszti tömegek érdekeinek sajátos kifejeződése volt. Oroszországban a reform után is túlsúlyban maradt a kisárutermelők osztálya, amelyet érzékenyebben sújtottak a jobbágyrendszer maradványai, mint a kibontakozó kapitalista viszonyok — ezek fejlődését falun leplezte az obscsinarendszer fennállása, továbbá a kusztáripar nagy elterjedtsége. E tényezők magyarázzák a paraszti demokratizmust az utópista szocializmussal egyesítő narodnyik irányzat tartós fennmaradását.

Az oroszországi forradalmi mozgalom a hetvenes években kiterjedt kapcsolatokat tartott fenn a nyugat-európai szocialista mozgalommal. E vonatkozásban a legkiemelkedőbb esemény az volt, hogy 1872-ben Pétervárott megjelent „A tőke" első kötete — Marx halhatatlan remekművének első idegen nyelvű fordítása. Néhány év múlva a narodnyikok azt írták Marxnak, hogy „A tőke" „a művelt emberek kézikönyvévé" vált Oroszországban. A forradalmi narodnyikok azonban nem voltak képesek arra, hogy a marxi művet teljes mélységében felfogják, még kevésbé, hogy annak alapján helyes elméletet dolgozzanak ki. Teljesen idegen volt számukra a proletariátus osztályjellegének és történelmi hivatásának marxi felfogása: „munkásokon" ők a dolgozókat általában, mindenekelőtt pedig a parasztokat értették. Számos narodnyik ideológus már akkor, és főleg később „Marx alapján" próbálta cáfolni Oroszország tőkés fejlődésének elkerülhetetlenségét.

Marx és Engels tudták, hogy a forradalmi narodnyikság képviselői nem állnak a tudományos szocializmus álláspontján, és nem is képesek erre. Ennek ellenére minden rokonszenvük az orosz forradalmároké volt, akik bátran vívták párbajukat a hatalmas és végtelenül kegyetlen ellenféllel: a cári zsarnoksággal.

Marx és Engels hittek az oroszországi forradalom elkerülhetetlenségében, tőle várták, hogy szabaddá teszi az európai szocialista és munkásmozgalom kezét, és a forradalmi világmozgalom élgárdájába juttatja Oroszországot. Ezért megkülönböztetett figyelemmel kísérték Oroszország belső életét; személyes kapcsolatokat tartottak fenn, leveleztek sok orosz politikai és kulturális személyiséggel: Lavrovval, German Lopatyinnal — ő az I. Internacionálé tagja volt —, a közgazdász és szociológus N. F. Danyielszonnal, M. M. Kovalevszkijjel. A marxizmus alapítói nagyra becsülték a haladó orosz társadalmi gondolat eredményeit. Oroszországban „volt kritikai szellem és odaadó kutatás a tiszta elmélet terén is, méltó ahhoz a néphez, amely Dobroljubovot és Csernisevszkijt adta a világnak"[8] — írta Engels. Ugyanakkor bírálták a narodnyik tanokat, feltárták a bakunyini anarchizmus tarthatatlanságát, Tkacsovnak a cárizmus társadalmi jellegére

[8] Engels — E. Papritz asszonynak. 1884. június 26. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 443. old.

és az oroszországi forradalmi párt feladataira vonatkozó hibás nézeteit; Lavrovot — barátságuk ellenére — élesen bírálták azért, hogy az Internacionálében a marxistákat össze akarta békíteni Bakunyin híveivel.

„A NÉP KÖZÉ JÁRÁS". A NARODNYIK SZERVEZETEK

Az érlelődő forradalmi fellendülés első tünetei már a hatvanas évek végén jelentkeztek. Gyakorivá váltak a diákzavargások, megélénkült a demokratikus publicisztika.

Az ekkortájt alakult nagyszámú ifjúsági kör közül néhány vezető forradalmi csoport tett szert a legnagyobb jelentőségre, amelyek Pétervárott, Moszkvában, Kijevben, Ogyesszában és több más városban működtek. E csoportok taglétszáma viszonylag csekély volt, de hozzájuk tartozott a forradalmár értelmiségi fiatalság színe-virága; a narodnyik mozgalom sok kiemelkedő vezetője e csoportokból indult el. A pétervári kör és más, vele szoros kapcsolatban álló körök eleinte az értelmiség közötti szervező és propagandatevékenységre szorítkoztak, radikális-demokrata és szocialista irodalmat terjesztettek. Később propagandát folytattak a városi munkások között is — ezeket a narodnyikok közvetítőnek tekintették a forradalmi értelmiség és a falusi tömegek között.

A forradalmi propaganda első sikerein és híveik gyarapodásán fellelkesülve, a narodnyik körök és csoportok arra törekedtek, hogy minél gyorsabban hozzáfogjanak a fő feladat megvalósításához: a parasztforradalom előkészítéséhez. Így született meg a „nép közé járás", amely 1874 tavaszán és nyarán érte el csúcspontját. Részvevőinek hangulatát híven juttatta kifejezésre a demokrata író, Korolenko: „Ha az általános premissza (ti. a közeli szocialista forradalomba vetett hit — *Szerk.*) helyes, a következtetés valóban egyértelmű: »meg kell szabadulni a régi világtól«; »az ujjongóktól, a dologtalanul lézengőktől, azoktól, kiknek kezét vér szennyezi«, oda kell menni, hol »kérges kezek munkálkodnak« és ahol egyben az új élet rejtett igéje érlelődik."

A mozgalom ezreket ragadott magával — kivált a központi nagyorosz területeken és Ukrajnában —, de nem volt átfogó szervezete. A különböző körök, illetve egyes emberek általában a maguk szakállára tevékenykedtek, csaknem minden konspirációs tapasztalat nélkül. A narodnyikok szentül hitték, hogy felhívásaik nyomán a paraszti tömegek lángra gyúlnak és nyomban nyílt harcra kelnek. Elterjedt volt a „repülő" („vándor") agitáció: parasztruhába öltözött forradalmárok egyik helyről a másikra vándorolva terjesztették eszméiket és jelszavaikat.

A narodnyikok erőfeszítéseit nem koronázta siker. Mindenekelőtt gyorsan bebizonyosodott, hogy a falusi életmódról, viszonyokról és a „muzsik" szocialista ösztöneiről kialakított nézeteik illuzórikusak voltak. Másrészt a kormány sürgős rendszabályokat foganatosított a mozgalom felszámolására. Az országon házkutatások és letartóztatások hulláma söpört végig, száz meg száz fiatal férfit és nőt börtönbe vetettek.

A „nép közé járás" kudarca a forradalmi értelmiséget az elé a kérdés elé állította: hogyan és miként vívják tovább a harcot? Az 1875—1876-ban tartott titkos összejöveteleken kikristályosodott irányzat a közvetlen programot olyan követelésekre szűkítette, amelyeket a forradalmárok szerint a nép már magáévá tett. A legfőbb jelszó a föld és szabadság lett — vagyis minden föld paraszti kézre adása és a paraszti obscsina felszabadítása minden gyámkodás alól, teljes önkormányzatának biztosítása. A narodnyikok elhatározták: a „repülő" tevékenységről áttérnek arra, hogy hosszú életű, tartós telepeket létesítenek falun. Végül eljutottak arra a következtetésre, hogy a forradalmi erők gondos megszervezésére, kemény forradalmi fegyelemre van szükség. Ilyen alapokon bontakozott ki a narodnyikok 1876-ban létesített titkos társaságának energikus tevékenysége; a társaság utóbb a Föld és Szabadság (Zemlja i Volja) elnevezést nyerte; ezt a nevet viselte illegális sajtóorgánuma is. A társaság vezetői közé tartozott Georgij Plehanov, a bányászati főiskola növendéke, aki a munkások körében végzett propagandatevékenységet, Alekszandr

Mihajlov, a kiváló szervező és tapasztalt konspirátor, valamint a narodnyik mozgalom veteránja, Mark Natanszon.

A zemlevolecek — a társaság tagjai — a megtorló intézkedésekre terrorcselekményekkel válaszoltak. Eleinte a terrorban csak az önvédelem fegyverét és az elesett bajtársakért való bosszú eszközét látták. De aztán — ahogyan egyre erősödött bennük a propagandatevékenység gyér eredményei miatti csalódás — a terror fokozatosan öncélúvá vált.

AZ ELSŐ MUNKÁSSZÖVETSÉGEK

A forradalmi mozgalom központi alakja, akárcsak a hatvanas években, továbbra is a raznocsinyec forradalmár maradt, de a hetvenes években már számottevő szerepet játszottak a mozgalomban a fejlett munkások is.

Ez idő tájt jelentősen megerősödött a sztrájkmozgalom. Átlagban évente mintegy 30 nagy összeütközésre került sor az ország ipari üzemeiben. Különösen gyakran robbantak ki sztrájkok és zavargások a pétervári vas- és textiliparban, számos sztrájk volt Moszkvában és a környező iparvidéken, továbbá Ukrajnában. Ezekben az években a legnagyobb sztrájkok a következő helyeken zajlottak le: a Névai Pamutfonóban (1870), az észtországi Narva melletti Krenholm manufaktúrában (1872), a pétervári Új Pamutfonóban (1878, 1879); a nagy munkásmegmozdulások közé tartoztak továbbá a Szemjannyikov-gyár munkásainak ismételt zavargásai.

A hetvenes évek elejétől Péterváron, Ogyesszában és más helyeken munkáskörök alakultak, amelyekben a diákság és a fiatal értelmiség soraiból kikerült forradalmárok propagandamunkát folytattak és az általános műveltség körébe vágó foglalkozásokat tartottak. Noha a narodnyikok ezt a tevékenységüket kisegítő jellegűnek tekintették, itt születtek legnagyobb eredményeik, melyeket maguk sem látták előre. A körök egyes résztvevői — Pjotr Alekszejev takács, Viktor Obnorszkij lakatos — a forradalmárok első soraiba kerültek. Valamivel később tűnt fel és jutott kiemelkedő szerephez Sztyepan Halturin asztalos, ez az okos és olvasott munkás, tehetséges szervező és rettenthetetlen forradalmár.

Sztyepan Halturin
Fénykép. 1870-es évek

Az ogyesszai munkáskörökből alakult meg 1875-ben J. O. Zaszlavszkij vezetése alatt az ország első forradalmi munkásszervezete, a Déloroszországi Munkásszövetség, amely köré (a rokonszenvező munkásokkal együtt) mintegy kétszázan tömörültek. A szövetség alapszabályokban rögzített célja az volt, hogy „hirdesse a munkásoknak a tőke és a kiváltságos osztályok elnyomása alól való felszabadítását". 1875 végén a hatóságok szétzúzták a szövetséget. Egy esztendő múltán Pétervárott, a Kazáni székesegyház előtti téren lezajlott az első oroszországi nyílt forradalmi tüntetés. Több száz diák és munkás tüntetett vörös zászlóval, melyen e szavak álltak: „Föld és Szabadság" A megmozdulás kezdeményezésében és szervezésében nagy szerepük volt a narodnyikokkal kapcsolatban álló munkáskörőknek.

1878-ban Pétervárott megalakult az Orosz Munkások Északi Szövetsége. Élén Halturin és Obnorszkij állottak. A szövetség 1879 elején adta ki programját; céljául „a fennálló politikai és gazdasági rend megdöntését" jelölte meg. A program még a narodnyik ideológia hatását tükrözte, de kimondta, hogy feladatait tekintve az Északi Szövetség szorosan felzárkózik a „nyugati szociáldemokrata pártokhoz". „A nagy társadalmi küzdelem — írták a program szerzői — már megkezdődött... Nyugati testvéreink már magasra emelték a milliók felszabadításának zászlaját, nekünk csupán fel kell zárkóznunk hozzájuk. Velük kéz a kézben megyünk előre és testvéri egységben egyetlen félelmetes harci erővé olvadunk össze..." Az Északi Szövetség programja számos politikai követelést tartalmazott: szólás-, sajtó-, gyülekezési szabadságot stb. A politikai jelszavak védelmében az Északi Szövetség vezetői vitába szálltak az anarchista előítéletektől fogva tartott narodnyik teoretikusokkal. Plehanov írta később, hogy 1879 elejére a munkásmozgalom már egy fejjel fölébe magasodott a narodnyik tanoknak. Az Északi Szövetség sztrájkokban vett részt, röplapokat bocsátott ki. 1880 elején kiadta a „Rabocsaja Zarja" („Munkáshajnal") című illegális lapot — az oroszországi illegális munkássajtó első termékét. Az Északi Szövetséget rövidesen szétzúzta a rendőrség, de tevékenysége mély nyomokat hagyott a fejlett munkások körében. Az Északi Szövetség tevékenységéhez kötődik az orosz és lengyel szocialista munkáskörök közötti együttműködés kezdete is.

Pjotr Alekszejev
Fénykép. 1870-es évek

A cári hatóságok által letartóztatott forradalmárok között egyre több munkás akadt. Hatalmas visszhangot keltettek Pjotr Alekszejev látnoki szavai az „ötvenek perének" bírósági tárgyalásán (1877): „A munkásmilliók felemelik majd kemény öklüket, s a zsarnokság jármát, amelyet szuronyok védelmeznek, pozdorjává zúzzák!" Alekszejev beszédét egy titkos nyomdában kinyomtatták, később a narodnyikok külföldi forradalmi lapjai is közölték.

A narodnyikság általános áramlatából azonban nem vált ki önálló proletáráramlat. E tekintetben nagyon jellemző Halturin sorsának alakulása. Ő később az egyéni terror útjára lépett, s 1882-ben vérpadon végezte életét.

FORRADALMI HELYZET AZ 1870-ES ÉVEK VÉGÉN

A hetvenes évek végén — mint a jobbágyrendszer bukását megelőzően is — Oroszországban ismét forradalmi helyzet alakult ki. Alapját az elnyomott néptömegek s a földesurak és nemesi államuk között feszülő kibékíthetetlen ellentét alkotta. A politikai válság kibontakozását elősegítette az 1877 tavaszán kirobbant orosz—török háború is. Az orosz uralkodó körök, konfliktusba

Lázadás a falun
Sz. V. Ivanov. 1889

keveredve a Balkánon, külpolitikai céljaik megvalósítása mellett arra törekedtek, hogy megszilárdítsák belpolitikai pozícióikat, feltartóztassák a forradalmi hangulat erősödését. Számításaikba azonban hiba csúszott.

Az 1870-es éveken végighúzódott a paraszti tiltakozás a földesúri elnyomás és a hatósági önkény ellen. Nagy-Oroszország, Ukrajna, Belorusszia kormányzóságaiban nemegyszer tömegesen megtagadták a megváltási díjak kifizetését. Különösen szívós és kitartó ellenállást fejtettek ki a parasztok azokban az esetekben, amikor javaikat a kincstári adótartozások fejében elárverezték. A legnagyobb megmozdulások a kijevi és a voronyezsi kormányzóságok volt állami parasztjai, az uráli és doni földművelő kozákok, valamint a Volga menti népek — tatárok, csuvasok, mordvinok, baskírok — körében robbantak ki. A háború alatt széltében-hosszában olyan hírek terjedtek el, hogy hamarosan általános, vagy — ahogyan a parasztok nevezték — „fekete" földosztás („csornij peregyel") lesz, elsősorban a földesúri nagybirtokok rovására. Az ezekben az években kirobbant parasztmozgalmak, ha méreteiket tekintve elmaradtak is a hatvanas évek paraszti forrongásaitól, később mégis arra késztették a cárizmust, hogy csökkentse a megváltási fizetségeket és törvényt adjon ki a telkek kötelező megváltásáról.

Az egész évtized alatt ezekben az években volt a legnagyobb méretű a sztrájkmozgalom is; egyes esetekben kapcsolat létesült a sztrájkoló munkások és a forradalmi szervezetek között.

Különösen viharos időket élt át a forradalmi értelmiség. A kormányzat maga is csak olajat öntött a tűzre, midőn vad megtorló rendszabályokat foganatosított a forradalmárok és a „megbízhatatlan"

elemek ellen. 1877 októberében—1878 januárjában folytatták le a pert 193 forradalmár ügyében, akik a pétervári munkások között fejtettek ki propagandát és „a nép közé" jártak. A bírósági tárgyalás, amelyet a vádlottak az erőszak és a törvénytelenségek elleni bátor harc fórumává változtattak, kényszermunka-ítéletek sorozatával zárult. Nagy visszhangot keltett Vera Zaszulics merénylete 1878 januárjában Trepov pétervári rendőrfőnök ellen, aki a politikai elítélteket megalázta. Az esküdtszéki ülnökök felmentő ítéletét mindenütt úgy értékelték, mint a cárizmus gyalázatosságainak elítélését. A „Zaszulics-ügy" is hozzájárult a narodnyik mozgalmon belüli terrorista tendenciák erősödéséhez. 1878—1879 folyamán egymást érték a terrorcselekmények. Közülük a leghíresebbek: 1878 augusztusában Sz. M. Kravcsinszkij meggyilkolta Mezencev csendőrfőnököt; 1879 áprilisában A. K. Szolovjov merényletet követett el II. Sándor cár ellen.

A. I. Zseljabov
Fénykép. 1870-es évek

1879 tavaszán a Föld és Szabadság szervezetben mélyreható nézeteltérések támadtak, s augusztusban szakadásra került sor. A Föld és Szabadság helyén két szervezet létesült: a Népszabadság (Narodnaja Volja) és a Fekete Földosztás (Csornij Peregyel). Utóbbiban a korábbi anarchista-bakuninista nézetek hívei tömörültek; ezek nem állítottak önálló politikai feladatokat a forradalmi mozgalom elé, és úgy vélték, hogy a fő feladat továbbra is az értelmiségnek a nép körében végzett tevékenysége. A Fekete Földosztás befolyása csekélyebb, gyakorlati tevékenysége sokkal kisebb méretű volt, mint a Népszabadságé. Vezető személyiségei (Plehanov és mások) rövidesen feladták eredeti álláspontjukat, és a marxizmus felé közeledtek.

A forradalmárok többsége a Népszabadság köré tömörült. Ez centralizált felépítésű harci szervezet volt. Élén szigorú konspirációs rendszabályokkal körülbástyázott végrehajtó bizottság állott, melynek tagjai közé tartozott a Föld és Szabadság számos egykori vezetője (Alekszandr Mihajlov, Nyikolaj Morozov, Alekszandr Kvjatkovszkij, Szofja Perovszkaja, Vera Figner stb.) és a déli illegális forradalmi mozgalom néhány hozzájuk csatlakozott képviselője. Az utóbbiak közül kiemelkedett a jobbágyszármazású Andrej Zseljabov, ez a kiváló szervező és agitátor, a politikai harc lelkes híve, aki óriási tekintélyre tett szert a forradalmárok körében.

A narodovolecek — a Népszabadság tagjai — propagandát fejtettek ki a diákok és a munkások körében, a tisztikarban. Tevékenységük súlypontja azonban hamarosan az egyéni terror felé tolódott el. A terrort lassacskán a rendszerváltozás előkészítése eszközének, vagy legalábbis alkalmas módszernek tekintették arra, hogy a kormányt kapitulációra, a forradalmárok követeléseinek elfogadására: az általános szavazás útján megválasztott alkotmányozó gyűlés egybehívására, a polgári szabadságjogok (szólás-, sajtószabadság stb.) bevezetésére kényszerítse. A narodovolecek az önkényuralom megdöntését célul kitűző forradalmi szervezet létrehozásával nagy lépést tettek előre, amelyet a későbbiekben az orosz marxisták pozitívan értékeltek. A politikai harcot azonban az összeesküvésre korlátozták, s ha számítottak is ebben a nép együttérzésére és támogatására, nem kívántak közvetlenül támaszkodni a forradalmi tömegmozgalom fellendülésére. Az összeesküvő-

terrorisztikus taktikában a narodovolecek gyengesége jutott kifejezésre, az általuk hirdetett hatalomátvétel pedig akkor „maroknyi értelmiségi csoport óhaja vagy frázisa volt, nem pedig egy már fejlődőben levő tömegmozgalom elkerülhetetlen további lépése".[9]

1880-ban és 1881 elején tetőztek az oroszországi forradalmi események. A falun aszály és éhínség fokozta az erjedést. Munkássztrájkok, diákzavargások, az ellenzéki hangulat általános erősödése — ilyen helyzetben bontakozott ki a narodnyik forradalmárok és az önkényuralom párharca. A Téli Palotában 1880. február 5-én végrehajtott robbantás — Halturin akciója a Népszabadság megbízásából — fokozta az uralkodó körök fejvesztettségét. A reakció azt követelte, hogy létesítsenek rendőri diktatúrát az egész birodalom területén. II. Sándor széles körű felhatalmazással ruházta fel M. T. Lorisz-Melikov grófot. Lorisz-Melikov diktatúrája kettős célt szolgált: könyörtelen leszámolást a forradalmi mozgalommal és a liberális elemek megnyerését a kormány pártjára. A liberálisok készen álltak az önkényuralommal való együttműködésre. Programjuk, amely a hetvenes évek végére viszonylag széles körben elterjedt, továbbra is fölöttébb mérsékelt maradt; még azok a liberálisok is, akik rokonszenveztek a forradalmárokkal és titokban támogatták őket, csupán arra számítottak, hogy a narodovolec terrortól megfélemlített uralkodó körök maguk ajándékoznak majd a „társadalomnak" valaminő mérsékelt monarchikus alkotmányt. Legtöbben viszont nem mentek tovább annál, hogy alattvalói hűségüket hangoztató feliratokban kérték: vonják be a zemsztvók képviselőit az államigazgatásba, és megígérték, hogy ezen az alapon segítenek harcolni a „zendülés" ellen. Lorisz-Melikov azonban még az efféle — több mint szerény — óhajokat sem volt hajlandó teljesíteni; legfeljebb némileg elnéző magatartást tanúsított a zemsztvókkal és a sajtóval szemben. A cárizmus rövidesen elvetette ezt a „farkas torka — róka farka" politikát is (így keresztelte el a forradalmi sajtó Lorisz-Melikov működését), és a leplezetlen reakció irányába fordult.

1881. MÁRCIUS 1. A NÉPSZABADSÁG (NARODNAJA VOLJA) SZÉTZÚZÁSA. REAKCIÓ A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

1881. március 1-én — több sikertelen merénylet után — a narodovolecek végrehajtották a halálos ítéletet, melyet II. Sándor cár fejére kimondtak. Ignatyij Grinyevickij bombát dobott a cárra. A robbanás őt magát is megölte.

II. Sándor meggyilkolása azonban, noha nagy izgalmat keltett bel- és külföldön egyaránt, nem igazolta a terroristák várakozásait. Oroszországban nem volt még olyan erő, amely nemcsak az abszolutisztikus-monarchikus rendszer fejét, hanem magát a rendszert is képes lett volna megsemmisíteni. A március 1-i akcióval a Népszabadság kimerült. A cárizmus, kihasználva a liberálisok gyávaságát, a katonai-rendőri gépezet egész erejét a forradalmárok ellen fordította. Egy hónap múlva kivégezték a Népszabadság vezetőit, Zseljabovot és Perovszkaját, valamint a cárgyilkosság közvetlen részeseit: T. M. Mihajlov narodovolec munkást és N. I. Riszakov diákot. Erre a sorsra jutott a titkos robbanószer-készítő laboratórium létrehozója, a tehetséges forradalmár tudós, N. I. Kibaljcsics is (kivégzése előtt a börtönben egy rakétameghajtású léghajó tervén dolgozott). A Népszabadság a súlyos vérveszteségek után is igyekezett folytatni tevékenységét. A cárizmus azonban egyik csapást a másik után mérte rá. 1883 elejére a régi végrehajtó bizottság már teljes egészében megsemmisült.

A Népszabadság hanyatlása és pusztulása a politikai reakció fokozódása közepette ment végbe. III. Sándor, az új cár, egy újabb merénylettől való páni félelmében szinte megszakítás nélkül a Gatcsinai palotában élt (akkoriban gúnyosan el is nevezték „gatcsinai fogolynak"). A feudális

[9] Lenin: Az OSZDMP egyesítő kongresszusa. Lásd *Lenin* Művei. 10. köt. Szikra 1954. 289. old.

A PROPAGANDISTA LETARTÓZTATÁSA
I. J. Repin. 1880—1892

„hajdankor" híveként azt tartotta, hogy a forradalom elhárítása érdekében a népet sötétségben kell tartani, a paraszt- és munkásmegmozdulások részvevőit pedig kardélre kell hányni. A cárra — különösen uralkodásának első éveiben — nagy hatással volt nevelője, a „legszentebb" szinódus főügyésze, a fanatikusan reakciós K. P. Pobedonoszcev, aki még a Lorisz-Melikov által tervezett, tisztviselőkből és „megbízható" közéleti személyiségekből álló tanácskozó testületekben is (amelyeket egyes törvénytervezetek megvitatására szántak) „Oroszország végét" látta. Pobedonoszcev méltó párja volt D. A. Tolsztoj, az 1882-ben kinevezett belügyminiszter. Üdvözlő cikkében a reakció egyik szellemi fővezére, M. N. Katkov, az ultrakonzervatív „Moszkovszkije Vedomosztyi" („Moszkvai Közlöny") szerkesztője, azt írta, hogy Tolsztoj neve „már önmagában manifesztum és program". E program lényege a következőkben foglalható össze: minden haladó társadalmi erő kemény elnyomása, a nemesi rend politikai és gazdasági hadállásainak minden eszközzel való erősítése, a patriarchális hagyomány harcba vetése a monarchia megmentésére a „felforgató" eszmékkel szemben.

A kormányzat fokozta a haladó sajtó üldözését; többek között betiltották az „Otyecsesztvennije Zapiszki"-t. A társadalmi és politikai élet minden területén „ellenreformokat" hajtottak végre. A közoktatás terén felszámolták az egyetemi autonómiát, üldözték a demokratikus diákságot, menesztették a haladó professzorokat, megszüntették a női felsőoktatást, feltámasztották a régi rendi iskolát. A kormány „veszélyesnek" nyilvánította az esküdtszéket, és kivette hatásköréből „a hatóságokkal való szembeszegülésnek" minősített ügyeket. A lakosságnak a zemsztvointézmények és a városi önkormányzatok alapszabályaiban rögzített amúgy is szegényes jogait megnyirbálták. A feudális szellemű politika egyik legkirívóbb megnyilvánulása a zemsztvofőnökök intézményének létrehozása volt. E hivatalnokokat az örökletes nemesség soraiból nevezték ki, és gyakorlatilag minden ellenőrzéstől mentes közigazgatási-rendészeti és bírói hatalommal ruházták fel a parasztság felett. A cárizmus a paraszti obscsinát és a patriarchális nagycsaládot a „rend" támaszának tekintette; konzerválásuk céljából törvényhozási úton korlátozták a családfelosztást és az obscsinából való kiválást; a nemesség érdekében, a függőségben tartott parasztok olcsó munkaerejének biztosítása céljából akadályokat gördítettek a parasztoknak az Uralon túlra vagy Szibériába való „önkényes" átköltözése elé.

A reakció politikájában kiemelkedő helyet foglalt el a sovinizmus és a nemzetek közötti ellenségeskedés szítása. Kormányrendeletekkel megcsonkították Finnország autonómiáját. Lengyelországban a rendőri módszerekkel folytatott eloroszosítás került a cári politika középpontjába. A kormányzat újabb korlátozásokkal sújtotta a zsidó lakosságot. Közép-Ázsiában, a Volga vidékén és Szibériában erőszakos úton terjesztették a pravoszláv vallást. A Pobedonoszcev és a szinódus által ösztönzött „pogányüldözések" hírhedt esete volt az ún. „multani ügy": az udmurtokat provokatív módon emberáldozattal vádolták meg. Az ügy heves tiltakozást váltott ki a haladó orosz közvéleményben; a bíróság előtt és a sajtóban a vádlottaknak védelmére kelt Korolenko is.

A reakció erősödése rányomta bélyegét a liberális társadalmi körök magatartására is. A felszabadító mozgalomtól eltávolodott értelmiség jelentős részére a korábbi eszményekből való kiábrándulás, a „kis ügyek", a kicsinyes, politikamentes kultúrtevékenység hirdetése, a fennálló valósággal való megbékélés vált jellemzővé.

A nyolcvanas évektől megkezdődött a forradalmi narodnyikság elkorcsosulása; egyre inkább kiszorította a liberális narodnyikság; a fennálló rend elleni harcot reformista programmal cserélték fel, amely azt tűzte célul, hogy *„a jelenlegi társadalom alapjait meghagyva,* toldozgatni, »javítani« lehet a parasztság helyzetén".[10] E fokozatos elkorcsosulás alapvető oka a falu társadalmi-gazdasági

[10] Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Összes Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 249. old.

fejlődése volt, a differenciálódás, a falusi burzsoázia erősödése; a liberális narodnyikok jelentős mértékben e réteg érdekeinek kifejezőivé váltak.

Az önkényuralom és a jobbágyrendszer maradványai elleni harc azonban a nyolcvanas években sem szünetelt. 1881 és 1890 között több száz paraszti zavargás zajlott le. Nemegyszer harcra kelt a reakció ellen a diákság. A szigorú cenzúra ellenére továbbra is kiemelkedő szerepet játszott a demokratikus szellemű irodalom és sajtó. A zseniális orosz szatíraíró, Szaltikov-Scsedrin, élete végéig gúnyos haraggal ostorozta a diadalmaskodó reakciót, a születő polgárság önzését, az „aljasághoz alkalmazkodó" liberálisok gyávaságát. Erőteljes visszhangot keltett a közvéleményben Gleb Uszpenszkij munkássága is; a reform utáni falu belső életét ábrázoló művei objektíve sokban hozzájárultak a narodnyik illúziók szertefoszlásához.

3. A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1880—1890-ES ÉVEKBEN. A MARXIZMUS ELTERJEDÉSE ÉS AZ ELSŐ SZOCIÁLDEMOKRATA SZERVEZETEK. LENIN FORRADALMI TEVÉKENYSÉGÉNEK KEZDETE

SZTRÁJKMOZGALMAK A NYOLCVANAS ÉVEKBEN. A „MUNKA FELSZABADÍTÁSA" CSOPORT ÉS AZ OROSZORSZÁGI MARXISTA KÖRÖK

Az 1880-as évek Oroszországban a munkásmozgalom további erősödését, a marxizmus elterjedését és a szociáldemokrácia megszületését hozták.

1885 és 1890 között Oroszországban csaknem 200 sztrájk zajlott le; ezenkívül mintegy 150 esetben tört ki zavargás, amelyekben a munkások kollektíven panaszt emeltek sérelmeik ügyében, vagy tömegesen elhagyták munkahelyüket. Ez időszak legnagyobb munkásmegmozdulása az ún. Morozov-gyári sztrájk volt 1885 januárjában, a Szavva Morozov Fia és Társai nyikolszki manufaktúrájában, Orehovo-Zujevóban. A sztrájkot az váltotta ki, hogy a vállalkozók évek óta rendszeresen csökkentették a munkabért, és hatalmas pénzbírságokat róttak a munkásokra. A megmozdulásban mintegy 8000 munkás vett részt. A követelések kidolgozását és a sztrájkharcot a legfejlettebb munkások vezették, élükön Pjotr Moiszejenkóval, Luka Ivanovval és Vaszilij Volkovval. Az első kettő a hetvenes években részt vett a pétervári munkásmozgalomban; Moiszejenko annak idején kapcsolatban állt az Orosz Munkások Északi Szövetségével. A munkások keményen tartották magukat a sztrájk leverésére kivezényelt rendőrséggel és katonasággal szemben, végül is elérték követeléseik részleges teljesítését. A Morozov-gyári mozgalmat több nagy sztrájk követte a központi iparvidéken. Az uralkodó körök nemrégiben még „az orosz néptől idegen" jelenségnek igyekeztek feltüntetni a sztrájkot; immár kénytelenek voltak elismerni, hogy a

Pjotr Moiszejenko
Fénykép. 1870-es évek

munkásmozgalom Oroszországban is valóságos és félelmetes erővé válik. A Morozov-gyári sztrájkkal kapcsolatban több száz munkást letartóztattak és kitoloncoltak, sokat bíróság elé állítottak. A mozgalom méreteitől megrettent kormány manőverhez folyamodott: törvényben szabályozta a pénzbírságok rendszerét, és megszabta felső határukat.

A munkásmozgalom mély hatást gyakorolt a forradalmi értelmiség legjobbjaira. A nyolcvanas évek elején elszenvedett veresége arra késztette a demokratikus tábort, hogy kettőzött igyekezettel elemezze a kudarcok okait és kiutat keressen. Marx és Engels műveinek tanulmányozása és a nyugat-európai munkásmozgalom tapasztalataival való megismerkedés hozzásegítette őket, hogy meglássák az egyedül helyes utat: a marxi elmélet elfogadását és az orosz társadalmi viszonyokra, az oroszországi forradalmi mozgalom feladatainak felmérésére való alkalmazását. Az 1886—1887-ben Alekszandr Uljanov (Lenin bátyja) vezetése alatt létrejött új illegális szervezet — amely merényletet készített elő III. Sándor cár ellen — már nem maradt meg teljesen a hagyományos narodnyik nézetek talaján, hanem a narodnyikságot a marxizmus elemeivel egyesítő irányvonalat próbált kialakítani.

G. V. Plehanov
Fénykép

Már előtte megtette a döntő lépést a narodnyikságtól a marxizmushoz a Munka Felszabadítása csoport, amelyet 1883 őszén alakított meg Svájcban Plehanov. A csoporthoz tartozott többek között P. B. Akszelrod, V. I. Zaszulics, L. G. Deutsch és V. N. Ignatov. A Munka Felszabadítása csoport nagy munkát végzett Marx és Engels munkáinak lefordítása, kiadása és terjesztése terén. A csoport Oroszországban elsőként bírálta a marxizmus álláspontjáról a narodnyikságot.

Plehanov munkáiban — „A szocializmus és a politikai harc" (1883), „Nézeteltéréseink" (1885), „A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez" (1895) — világosan és meggyőzően kimutatta a narodnyik teória tarthatatlanságát, a narodnyik taktika hibás voltát. Rámutatott, hogy Oroszország már a kapitalizmus stádiumában van, feltárta az obscsinához fűződő narodnyik reménységek utópikus jellegét, állhatatosan hirdette és magyarázta a munkásosztály döntő szerepét a forradalmi mozgalomban. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szocializmushoz a munkásosztály politikai harca révén lehet eljutni, úgy, hogy a proletariátus forradalmi úton megragadja a hatalmat. Ugyanakkor rámutatott, hogy Oroszország közvetlenül a polgári, nem pedig a szocialista forradalom előtt áll. A Munka Felszabadítása csoport önálló, a marxizmus eszméivel felfegyverzett munkáspárt megteremtését tekintette legfontosabb céljának. „A forradalmi mozgalom Oroszországban csak mint a munkások forradalmi mozgalma győzedelmeskedhetik. Más megoldás számunkra nincs és nem is lehet!" — e szavakkal zárta felszólalását Plehanov 1889-ben, a II. Internacionálé első kongresszusán Párizsban.

Plehanov a marxizmus tehetséges teoretikusa és propagandistája volt, aki sok értékes alkotással gazdagította a marxista irodalmat a filozófia és a szociológia, a politikai gazdaságtan, az esztétika, a képzőművészeti és irodalmi kritika, a társadalmi eszmék története és a kultúrtörténet területén.

Engels, akivel a Munka Felszabadítása csoport közvetlen kapcsolatot létesített, már Plehanov legelső marxista megnyilvánulásait is igen nagyra értékelte. Ha a nyolcvanas évek közepéig a marxizmus éppen csak behatolt Oroszországba — ettől kezdve már meggyökerezett az orosz talajban, az orosz társadalmi és forradalmi gondolat irányzatává vált.

Plehanov és csoportjának tevékenysége még főként irodalmi-propagandisztikus jellegű volt. A Munka Felszabadítása csoport — mint később Lenin megállapította — „csak elméletileg alapozta meg a szociáldemokráciát, és csupán az első lépést tette meg a munkásmozgalom felé".[11] Plehanovnak a nyolcvanas-kilencvenes években írott munkáit komoly fogyatékosságok terhelték: ingadozó és ellentmondásos módon ítélte meg a parasztság forradalmi lehetőségeit, nem tudta következetesen felvetni és megoldani a proletariátus és a parasztság szövetségének kérdését. Már akkor megmutatkozott az orosz liberális polgári ellenzék potenciális szerepének túlbecsülése is.

A narodnyikságról a marxizmusra való áttérés nemcsak az emigrációban, hanem Oroszországban is bekövetkezett, itt is létesültek szociáldemokrata csoportok és körök. A Munka Felszabadítása csoporttal jóformán egyidőben alakult meg Pétervárott az Orosz Szociáldemokraták Pártja nevű szervezet. Vezetői közé tartozott Dimitár Blagoev, aki a hetvenes években részt vett a bolgár nemzeti felszabadító mozgalomban, később pedig a pétervári egyetemen tanult. A Blagoev-csoport tagjai szociáldemokrata propagandát folytattak az általuk szervezett munkáskörökben: 1885-ben illegálisan kiadták az első orosz szociáldemokrata lap, a „Rabocsij" („A Munkás") két számát. A csoportra — főként eleinte — jelentős hatást gyakoroltak Lassalle és Lavrov eszméi, de a marxista irodalom tanulmányozása, valamint a Munka Felszabadítása csoporttal folytatott levelezés hozzájárult elméleti tudásuk fejlesztéséhez. A Blagoev-csoportot 1887-ben a kormány szétzúzta, de Pétervárott már ezt megelőzőleg létrejött egy másik illegális szociáldemokrata szervezet: a Szentpétervári Gyárimunkások Egyesülete, más néven Tocsisszkij-csoport; ebben dolgozott Tocsisszkij mellett V. A. Selgunov és Jegor Afanaszjev (Klimanov) is. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján Pétervárott működött még egy jelentős szervezet: a Brusznyev-csoport. 1891-ben e csoport rendezte meg Oroszországban — Lengyelországot nem számítva — az első május 1-i ünnepséget. Az ünnepségen Fjodor Afanaszjev és más munkásforradalmárok tartottak beszédet.

A nyolcvanas években Moszkvában, Ukrajnában, Belorussziában is marxista körök alakultak. A Volga-vidéken számos szociáldemokrata kört szervezett N. J. Fedoszejev. A kilencvenes évek elején feltűntek az első marxista körök Lettországban, Észtországban és Grúziában.

A LENGYEL SZOCIÁLDEMOKRÁCIA SZÜLETÉSE

A lengyel munkásosztály első forradalmi politikai szervezete, a Proletariat párt, még 1882-ben alakult meg. Létrejöttét a szocialista és munkásmozgalomnak a Lengyel Királyság és Galícia területén végbement fejlődése készítette elő. A párt szervezője, Ludwik Waryński, kiváló forradalmár volt, aki később a schlüsselburgi erődben pusztult el. A Proletariat osztályharcos, forradalmi szellemű programja számos marxista elméleti tételt tartalmazott, de nem volt mentes az anarchista, narodnyik hibáktól. A párt vezetői arra törekedtek, hogy egyesítsék küzdelmüket az orosz forradalmi mozgalommal. 1884-ben a Proletariat és a Népszabadság — pontosabban: még meglevő maradványai — között közös akciókra vonatkozó megegyezés jött létre. A cárizmus kegyetlenül leszámolt a lengyel forradalmárokkal. A Proletariat négy résztvevőjét kivégezték, sokat kényszermunkára, illetve száműzetésre ítéltek.

A Proletariat forradalmi internacionalista tradícióit a nyolcvanas évek végén—a kilencvenes

[11] Lenin: Eszmei harc a munkásmozgalomban. Lásd *Lenin Művei*. 20. köt. Szikra 1955. 281. old.

évek elején új lengyel munkásszervezetek folytatták: a rövid életű második Proletariat, majd a Lengyel Munkások Szövetsége. Tevékenységük számottevő hatást gyakorolt a nyolcvanas évek végén — a kilencvenes évek elején lezajlott lengyelországi sztrájkmozgalmakra. A Lengyel Munkások Szövetsége a gazdasági harcról fokozatosan áttért a politikai küzdelemre; működéséhez fűződnek többek között az 1890—1892. évi varsói és łódźi május 1-i megmozdulások. Az 1893. év fordulópontot jelentett a lengyel munkásmozgalom történetében. A szövetségnek a rendőri üldöztetések elől megmenekült tagjai egyesültek a Proletariat számos egykori résztvevőjével, s létrejött A Lengyel Királyság Szociáldemokráciája (később, a litván szociáldemokratákkal való egyesülés után: A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája). E párt soraiban bontakozott ki Rosa Luxemburg forradalmi tevékenysége. Vezetői között tűnt fel számos más szilárd marxista, bátor forradalmár is, mint Julian Marchlewski, Feliks Dzierżyński (Dzerzsinszkij), Adolf Warski. A lengyel munkásosztály marxista pártja megalakulásától kezdve felvette a harcot a kilencvenes években létrejött Lengyel Szocialista Párt (PPS) nacionalista eszméi ellen.

Ludwik Waryński
Fénykép

FORDULAT A FORRADALMI MOZGALOMBAN AZ 1890-ES ÉVEKBEN

Az 1890-es években történelmi fordulat következett be az orosz szabadságküzdelmekben. A harc új szakaszába lépett: a forradalmi proletármozgalom szakaszába. Az osztályharc élesebb és tisztább formákat öltött. A tömegek öntudatra ébredése gyors léptekkel haladt előre. Ebben volt bizonyos szerepe az 1891. évi borzalmas éhínségnek, amely két aszályos év után tört ki. Az éhínség és a nyomában fellépő kolera- és tífuszjárvány a kormányzóságok egész sorában hatalmas területeket sújtott, és Oroszország lakosságát — hivatalos adatok szerint — egymillió fővel csökkentette. A katasztrófa során egyértelműen világossá vált az összefüggés a parasztok elszegényedése, pusztulása és a földesúri elnyomás, a cárizmus rabló adópolitikája között. Az éhínség — még a legális sajtó párhuzama szerint is — olyasfajta hatást gyakorolt az emberek gondolkodására, mint a XIX. század közepén a cárizmus veresége a krími háborúban. Megélénkült az illegális forradalmi tevékenység, a demokratikus gondolkodású ifjúságban erősödött a vonzódás a társadalmi-politikai tevékenység iránt. Ismét megmozdultak az orosz liberálisok; II. Miklós trónra léptekor (1894) több zemsztvo felirattal fordult az új cárhoz; bátortalanul kifejezésre juttatták ama reményüket, hogy „a trónus magasából meghallja majd a nép jajszavát". Ám a zemsztvók híveinek arra vonatkozó óhaját, hogy vonják be őket az államügyekbe, II. Miklós nyilvánosan „értelmetlen ábrándozásnak" minősítette. A nyolcvanas évek politikai kurzusa változatlan erővel érvényben maradt. A cár közvetlen környezetét alkotó szélsőségesen reakciós elemek hallani sem akartak a nemesség rendi jogainak és hatalmi monopóliumának legcsekélyebb korlátozásáról sem.

Egyre világosabbá vált, hogy a cári abszolutizmus fennmaradása, valamint a liberálisoknak az

Az 1891. évi éhtífusz
Fénykép

aktív politikai cselekvésre való képtelensége minden valamennyire is radikális reformot lehetetlenné tesz. A politikai szabadságért folytatott küzdelemben a munkásosztályé lett a döntő szerep.

Az 1891—1892. évi éhínség nyomán felduzzadt a gyári munkát kereső parasztok áradata. A munkanélküliség növekedése lehetővé tette, hogy a vállalkozók fokozzák munkásaik kizsákmányolását. Ez viszont erőteljes ellenállást váltott ki. Az ipari fellendülés éveiben (1893—1899) megnőtt a proletariátus száma és koncentráltsága; a munkásokban erősödött a szervezett fellépés igénye, noha a mozgalom egészében véve még ösztönös jellegű maradt. 1891 és 1894 között évente átlag 50 sztrájk és zendülés zajlott le. 1892-ben heves munkásmegmozdulásokra került sor a Donyec-medencében (Juzovkában 15 000 bányász vett részt a zavargásokban; a megmozdulást a katonaság bestiális kegyetlenséggel verte le), továbbá a Lengyel Királyság területén (Łódźban május 1-én általános sztrájkot szerveztek, amely más városokban szolidaritás-sztrájkokat váltott ki). A łódźi események hatására a pétervári munkások legjobbjai nyílt levelet intéztek lengyel elvtársaikhoz, amelyben testvéri szolidaritásukról biztosították őket a közös harcban.

Az új évtized elejének sztrájkmozgalma mintegy előjátéka volt csak a kilencvenes évek közepén és második felében feltornyosuló sokkal erősebb sztrájkhullámnak. Lényegesen megváltozott a harc jellege is: bekövetkezett a tudományos szocializmus és a proletár-tömegmozgalom egyesülése. Az orosz munkásmozgalom történetének ez a hatalmas jelentőségű fejleménye Vlagyimir Iljics Lenin közvetlen irányítása alatt ment végbe.

Vlagyimir Iljics Uljanov (Lenin) 1870. április 10 (22)-én Szimbirszkben (ma Uljanovszk) született, pedagógus családból. Vlagyimir Uljanov világnézetének és jellemének formálódására mély hatással voltak a forradalmi demokraták írásai — kivált Csernisevszkij művei —, a hatvanas évek gondosan ápolt tradíciói, valamint forradalmár bátyjának példája. 1887-ben kivégzett bátyjának sorsa jelentősen hozzájárult az ifjú Lenin elhatározásához, hogy hivatásos forradalmár lesz, s erőteljes ösztönzést adott neki, hogy a forradalmi harc leghelyesebb útját kutassa.

1887 decemberében Lenint diákzavargásokban való részvétele miatt kizárták a kazanyi egyetemről, letartóztatták és száműzték (négy év múlva kiváló eredménnyel tette le vizsgáit magánúton a pétervári egyetem jogi fakultásán). A kazanyi „tűzkeresztségtől" fogva Lenin egész életét a dolgozók felszabadításáért vívott harcnak szentelte.

A nyolcvanas évek végén Lenin titkos rendőri felügyelet alatt a kazanyi kormányzóságbeli Kokuskino faluban élt, azután Kazanyba, majd később a szamarai kormányzóságba költözött. Ez alatt az idő alatt szenvedélyesen tanulmányozta a marxi elméletet, elemzés alá vette Oroszország reform utáni fejlődésének feltételeit, a nép helyzetét és a szabadságküzdelmek tapasztalatait. Szamarában Lenin vezető szerepet játszott az ottani marxista körben; egyaránt kitűnt mint mély elméleti gondolkodó, az orosz valóság kiváló ismerője, kivételes tehetségű propagandista, szilárd, önálló meggyőződésű forradalmár. 1893-ban Szamarából Pétervárra költözött, az oroszországi forradalmi mozgalom központjába. A pétervári szociáldemokrata csoporttal kapcsolatba lépve nyomban kivételes tekintélyre tett szert, és a csoport elismert vezetője lett. „»Ő a mi vezérünk, vezetőnk, teoretikusunk, vele nem veszünk el« — így gondolkodtunk valamennyien s viharos öröm töltött el bennünket, hogy éppen a mi körünkben, a mi szervezetünkben tevékenykedik ez a ragyogó elme" — így emlékezik meg róla a pétervári csoport egyik részvevője.

Lenin forradalmi tevékenységét kezdettől fogva az a kiváló képesség jellemezte, hogy alkotó módon közelítette meg a marxi elméletet, és azt a gyakorlati cselekvés vezérfonalaként alkalmazta.

Nem véletlen, hogy éppen Lenin tudta végrehajtani az orosz marxisták akkori legfontosabb feladatát: a narodnyikság teljes eszmei szétzúzását. A fiatal szociáldemokrata mozgalom eredményeire a narodnyik ideológusok azzal válaszoltak, hogy legális kiadványaikban — többek között a „Russzkoje Bogatsztvo" („Orosz Kincsestár") című folyóiratban — nyílt hadjáratot indítottak a marxizmus ellen. Heves küzdelem lángolt fel. Lenin az illegális összejövetelek szópárbajaiban, valamint írásaiban (ezek közül a legkiemelkedőbb az 1894-ben illegálisan kiadott „Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?") megsemmisítő csapást mért a liberális narodnyikságra, idealista és szubjektivista világszemléletére, kispolgári közgazdasági teoriájára, reformista programjára és taktikájára.

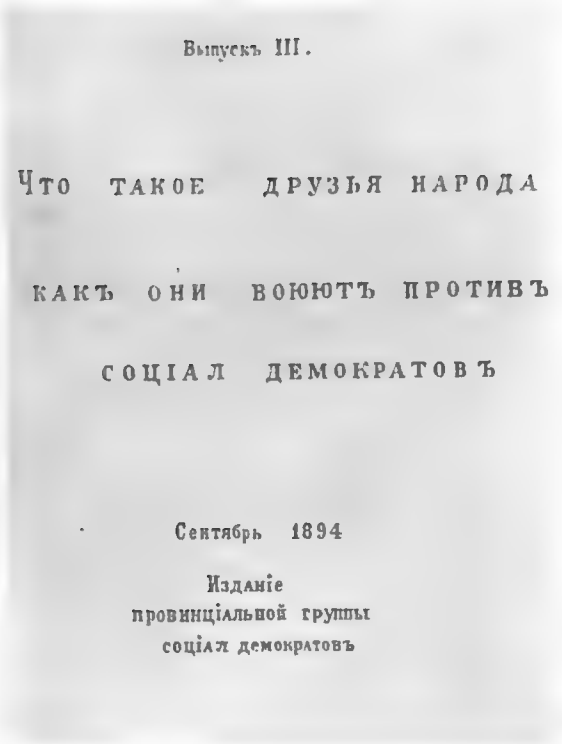
Выпускъ III.

Что такое друзья народа

какъ они воюютъ противъ

соціал демократовъ

Сентябрь 1894

Изданіе
провинціальной группы
соціал демократовъ

Lenin „Kik azok a »népbarátok« és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen?" című művének címlapja

V. I. Lenin
Fénykép. 1900

A narodnyikság bírálata kiindulópontul szolgált Lenin számára ahhoz, hogy kifejtse saját nézeteit, az orosz társadalmi-gazdasági fejlődés és az attól meghatározott osztály-erőviszonyok mélyen megalapozott marxista koncepcióját. Lenin előtt az orosz marxisták, köztük Plehanov is, a reform utáni korszak gazdasági életére vonatkozó viszonylag szűkkörű adatanyaggal operáltak. Lenin volt az első, aki kiterjedt statisztikai anyag kritikai elemzése alapján átfogó képet rajzolt a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetről Oroszország mezőgazdaságában és iparában. A kilencvenes években keletkezett tanulmányait (az elsőt — „Újabb gazdasági mozgalmak a paraszti életben" — 1893 tavaszán írta) betetőzte alapvető munkája, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban", amelyen több éven át (1896-tól 1899-ig) dolgozott. A lenini elemzés fényében maradéktalanul lelepleződött az obscsina és az ún. „népi termelés" (kusztáripar, paraszti artelek stb.) narodnyik eszményítésének hamissága csakúgy, mint a narodnyikok ama fő tételének tarthatatlansága, hogy Oroszországban a kapitalizmus mesterséges képződmény. Lenin kimutatta a kapitalista társadalom osztályfejlődésének valóságos arányait a reform utáni Oroszországban, feltárta az ipari proletariátus gyarapodásának forrásait, a városi és falusi félproletár milliókkal fennálló kapcsolatainak jellegét.

A kilencvenes évek eszmei küzdelmei a marxizmus teljes győzelmével zárultak. A harc folyamán Lenin kidolgozta az oroszországi marxista párt programjának alapjait; sokoldalúan megokolta, miért illeti az oroszországi munkásosztályt vezető szerep, hegemónia a forradalmi mozgalomban, megfogalmazta a munkás-paraszt szövetség tételét, világosan kitűzte a feladatot: az erős, egységes marxista munkáspárt megteremtését. A munkások ösztönös megmozdulásait öntudatos osztályharccá alakítani hivatott párt létrehozásában látta Lenin a proletariátus győzelmének legfontosabb feltételét. Az orosz forradalom elkerülhetetlenségéről és világtörténelmi jelentőségéről mélyen meggyőződve, szilárd hittel írta: „az orosz MUNKÁS, valamennyi demokratikus elem élére állva, megdönti az abszolutizmust és a *nyílt politikai harc egyenes útján* elvezeti az OROSZ PROLETARIÁTUST (az egész világ proletariátusával együtt) A GYŐZELMES KOMMUNISTA FORRADALOMHOZ".[12]

A narodnyikság elleni küzdelem hevében Lenin tüzet nyitott egy másik, leplezett ideológiai ellenfélre, a „legális marxizmusra" is. A „legális marxisták" — a közgazdász és szociológus P. B. Sztruve, M. I. Tugan-Baranovszkij és mások — a legális sajtó hasábjain marxista alapról bírálták a narodnyikságot, de bírálatuk jellege gyökeresen különbözött a forradalmi marxistákétól. Lenin a narodnyikok kispolgári szocializmusát határozottan elutasítva, a proletár szocializmust állította helyébe — a „legális marxisták" a polgári liberalizmus felé hajlottak. Lenin a narodnyikságon belül elválasztotta a reakciós-utópista doktrínát a jobbágyrendszer maradványainak demokratikus bírálatától, s nyomatékosan rámutatott ennek a paraszti kistermelők érdekeit kifejező bírálatnak a forradalmi jelentőségére. A sztruveisták viszont a tőkés rend apologétáiként léptek fel a narodnyikok ellen; a tőkés rendet az abszolút jó megtestesülésének tekintették. A „legális marxisták" meghamisították Marx tanítását; arra törekedtek, hogy a burzsoáziára nézve ártalmatlanná tegyék, kiirtva a marxizmusból a legfontosabbat: forradalmi szellemét, az osztályharc és a proletárforradalom szükségszerűségének megalapozását. Következésképpen Lenin harca a „legális marxizmus" ellen („A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" — 1895) hatalmas jelentőségű volt a születőfélben levő proletárpártnak a reformista eszméktől való megvédése szempontjából. A lenini irányvonal — a forradalmi marxisták teljes politikai és ideológiai önállósága, a kritika szabadságának fenntartása ideiglenes útitársaikkal szemben (a narodnyikság elleni küzdelemben ilyen útitársak voltak a „legális marxisták") — nagy sikert hozott a fiatal szociáldemokráciának.

[12] Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Összes Művei. 1. köt. 285. old.

1894 elejétől kezdve Lenin állandó szoros kapcsolatot tartott fenn a pétervári proletariátus legjobbjaival. Rendszeres propagandatevékenységet végzett a munkáskörökben; a munkások között olyan önfeláldozó segítőtársakra talált, mint V. A. Selgunov vagy I. V. Babuskin.

1894—1895 folyamán Lenin kezdeményezésére a vezetése alatt álló csoport a körökön belül folytatott propagandáról áttért a tömegek közötti agitációra. A szociáldemokraták közvetlen kapcsolatot teremtettek a proletártömegekkel, gondosan tanulmányozták a helyzetet az egyes üzemekben, illegális felhívásokat intéztek a munkásokhoz. Midőn a csoport teljesen eggyé kovácsolódott, s új működési iránya megszilárdult, egységes, központosított szociáldemokrata szervezetet létesítettek, amely 1895 végén a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására elnevezést vette fel. Néhány évvel később Lenin azt írta a Harci Szövetségről, hogy az olyan forradalmi párt csírája volt, „amely a munkásmozgalomra támaszkodik, vezeti a proletariátus osztályharcát, a tőke és az önkényuralmi kormány ellen folyó harcot".[13] A Lenin által alapított és vezetett Harci Szövetséghez tartozott többek között N. K. Krupszkaja, G. M. Krzsizsanovszkij, Sz. I. Radcsenko, V. V. Sztarkov, J. O. Martov, A. A. Vanyejev, M. A. Sziljvin.

A Harci Szövetség hatására és példája nyomán szociáldemokrata szervezetek létesültek Moszkvában, Ivanovo-Voznyeszenszkben, Tulában, a Don menti Rosztovban, Ukrajna és a Kaukázusontúl ipari centrumaiban és több más városban. A szociáldemokraták egyre erőteljesebben bekapcsolódtak a munkástömegek sztrájkharcaiba, ezeket erősítették, szervezettebbé és tudatosabbá tették.

1895—1899 folyamán a sajtó adatai szerint 400—450 000 munkás vett részt sztrájkokban csaknem kétszer annyi, mint a megelőző öt esztendőben. A sztrájkmozgalomban Pétervár haladt az élen. 1896-ban a fővárosban nagy textilipari sztrájk zajlott le, több mint 30 000 részvevővel. Néhány hónappal e sztrájk előtt, 1895 decemberében és 1896 januárjában a kormány súlyos csapást mért a Harci Szövetségre; vezetőinek és aktivistáinak nagy csoportját — köztük Lenint is — letartóztatták. A Harci Szövetség szabadlábon maradt vezetői sikeresen irányították a textilmunkások sztrájkját. A méreteit és szervezettségét tekintve Oroszországban addig példa nélkül álló megmozdulás óriási hatással volt az oroszországi munkásmozgalomra; emellett hozzájárult ahhoz, hogy sok — addig a narodnyikság és a marxizmus között ingadozó — demokrata értelmiségi a marxizmus álláspontjára helyezkedett. A pétervári sztrájk külföldön is visszhangra talált: angol, német, osztrák és amerikai munkások pénztámogatást küldtek a sztrájkolóknak. A londoni szakszervezeti tanács kiáltványa a „nagy pétervári sztrájknak" nevezte a textilesek sztrájkját. A Harci Szövetség válaszüzenete kijelentette: az orosz munkás „nem felejti el, hogy a harc óráiban, a világtörténelem színpadára való fellépésének döntő pillanatában baráti jobbot nyújtottak felé".

Az 1896. évi sztrájk és az 1897 januárban Pétervárott kirobbant újabb (textil- és vasmunkás) sztrájk hatására a cári kormány engedményre kényszerült: a „rendes" munkanapot törvényhozásilag 11 és fél órában maximálták.

Lenin a börtönben a textilmunkás-sztrájkkal kapcsolatban felhívást írt, amelyet a Harci Szövetség 1896 végén adott ki. A felhívás e szavakkal végződött: „Az 1895—1896-os sztrájkok nem voltak hiábavalók. Óriási szolgálatot tettek az orosz munkásoknak, mert megmutatták nekik, hogyan kell harcolniuk érdekeikért. Megtanították őket arra, hogy megértsék *a politikai helyzetet és a munkásosztály politikai szükségleteit.*"[14] Lenin a börtönből mindvégig kapcsolatot tartott a Harci

[13] Lenin: Az orosz szociáldemokraták feladatai. Lásd *Lenin* Összes Művei. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 432. old.

[14] Lenin: A cári kormányhoz. Lásd *Lenin* Összes Művei. 2. köt. 112. old.

Szövetséggel. Minthogy rendkívül fontosnak ítélte az oroszországi szociáldemokrata szervezetek egyesítését, megírta „A szociáldemokrata párt programtervezete és annak magyarázata" című brosúráját, és összoroszországi szociáldemokrata kongresszus előkészítésére ösztönözte a kintieket. 1897 elején Lenint és a Harci Szövetség számos más funkcionáriusát Kelet-Szibériába száműzték. Lenin fokozott erővel folytatta elméleti munkásságát, figyelemmel kísérte az oroszországi és nemzetközi munkásmozgalom alakulását, küzdött a marxi tanítások tisztaságáért, lerakta az orosz forradalmi szociáldemokrata párt eszmei alapjait.

A FORRADALMI MARXISTÁK HARCA AZ OPPORTUNIZMUS ELLEN. A LENINI „ISZKRA" MEGALAPÍTÁSA

A marxista munkáspárt megteremtése elé rendkívül súlyos nehézségek tornyosultak. A pártot a kíméletlen hatósági üldözés közepette kellett felépíteni, leküzdve a szociáldemokrata csoportok szétforgácsoltságát és a mozgalom vezetőinek körében jelentkező opportunista tendenciákat.

A forradalmi marxisták legfőbb ideológiai ellenfele ez idő tájt az „ökonomizmus" lett. A Harci Szövetség szétzúzását követő években „ökonomisták" kerültek a legtöbb szociáldemokrata bizottság élére, s elméleti ingadozásaikkal növelték a szervezeti szétforgácsoltságot. Az „ökonomizmus" befolyásának erősödését elősegítette az is, hogy a mozgalomba sok újonc kapcsolódott be, ezek nem voltak kellőképpen edzettek, s könnyen a reformista eszmék hatása alá kerültek.

Az „ökonomizmus" eszmei gyökerei az ösztönös munkásmozgalom előtti kritikátlan meghajlásban rejlettek. Az „ökonomisták", a kilencvenes évek sztrájkmozgalmainak sikereire hivatkozva, arra szólították fel a munkásokat, hogy szorítkozzanak a tőkések elleni szakmai, tisztán gazdasági küzdelemre. „A gazdasági harc a munkásoké, a politikai harc a liberálisoké" — volt az „ökonomista" Kuszkova és Prokopovics által írt ún. „Credo" fő tétele. Ebből egyenesen következett, hogy helytelenítették a munkások önálló politikai pártjának gondolatát is. Az „ökonomisták" ideológiája és taktikája azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az erősödő munkásmozgalom a liberális burzsoázia politikai irányítása alá kerül. Az „ökonomizmus" szétzúzásában Lenin a marxista proletárpárt megteremtésének elengedhetetlen feltételét látta.

Az oroszországi szociáldemokráciában jelentkező opportunista irányzat eszmei síkon összefüggött a „legális marxizmussal" és a nemzetközi revizionizmussal, a bernsteinizmussal is. Ezért Leninnek az „ökonomisták" elleni harca nagy nemzetközi jelentőségű volt. E küzdelem kiemelkedő dokumentuma „Az oroszországi szociáldemokraták tiltakozása", melyet Lenin 1899-ben írt a „Credo" ellen, s melyet a száműzött szociáldemokraták egy csoportja jóváhagyott. „A munkások osztálymozgalmának zászlaja csak a forradalmi marxizmus elmélete lehet, és az orosz szociáldemokráciának gondoskodnia kell továbbfejlesztéséről és gyakorlati megvalósításáról; s egyszersmind meg kell óvnia . . . a ferdítésektől és ellaposításoktól . . ."[15]

Az orosz munkásmozgalom történetének nagy eseménye az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) I. kongresszusa, amelyet 1898. március 1—3-án (13—15-én) tartottak Minszkben. A kongresszuson részt vettek Pétervár, Moszkva, Kijev, Jekatyerinoszlav és a nyugati terület Harci Szövetségeinek, szociáldemokrata szervezeteinek képviselői. Maga az a tény, hogy kimondták a párt megalakulását és deklarálták forradalmi célkitűzéseit, igen nagy jelentőségű volt. Gyakorlatilag azonban ez a kongresszus még nem hozta létre a pártot. A szociáldemokrata szervezetek továbbra is közös program és szervezeti szabályzat, egységes vezetés nélkül működtek (a kongresszuson megválasztott központi bizottság tagjait a rendőrség rövidesen letartóztatta), nem létesültek közöttük tényleges kapcsolatok.

[15] Lenin: Az oroszországi szociáldemokraták tiltakozása. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 182. old.

A forradalmi munkásmozgalom fokozatos előrehaladása azonban még e nehéz esztendőkben sem szünetelt. A sztrájkharcba újabb munkásrétegek kapcsolódtak be, és a sztrájkmozgalmak egész Oroszországban elterjedtek. Hatásukra új lendületre kaptak a diákzavargások, amelyekben Pétervárott, Moszkvában, Kijevben, Ogyesszában, Rigában, Kazanyban és más centrumokban tízmeg tízezer diák vett részt. Kiéleződött a parasztok harca a földbirtokosok ellen, hol itt, hol ott égettek fel földesúri gazdaságokat. Ezek a megmozdulások már a XX. század elején kibontakozó nagy parasztmozgalom előszelei voltak.

Lenin a száműzetésben (1900 elején térhetett csak vissza) fáradhatatlanul kereste a forradalmi marxista párt megteremtésének útját. A legközelebbi feladatnak egy egész Oroszországot átfogó, forradalmi marxista lap kiadását látta. „Csak egy országos pártlap megteremtése ébresztheti a forradalom ügyének minden »részmunkását« annak tudatára, hogy »zárt rendben« menetel, hogy a pártnak közvetlenül szüksége van a munkájára, hogy egyik láncszeme annak a láncnak, amellyel megfojtják majd az orosz proletariátus és az egész orosz nép legádázabb ellenségét: az orosz önkényuralmi kormányt."[16] Miután visszatért a száműzetésből, erőfeszítéseit a már elgondolt terv megvalósítására összpontosította. Ennek érdekében kapcsolatba lépett számos város szociáldemokrata szervezeteivel, majd külföldre utazott.

1900. december 11-én Lipcsében megjelent az országos lap első száma. A szociáldemokrata mozgalom eszmei és szervezeti központjává lett „Iszkra" („Szikra") a dekabristák Puskinhoz intézett válaszából merítette mottóját: „Szikrából lobban a láng." Leninen kívül a lap szerkesztőségéhez tartozott az orosz szociáldemokrata szervezetek két másik képviselője, Martov és Potreszov, továbbá a Munka Felszabadítása csoport tagjai közül Plehanov, Akszelrod és Zaszulics. Az „Iszkra" lelke, fő inspirátora Lenin volt; „lenini Iszkra"-ként is vonult be a történelembe.

[16] Lenin: A legégetőbb kérdés. Lásd *Lenin Művei*. 4. köt. 228. old.

X. FEJEZET

A BALKÁNI NÉPEK FELSZABADÍTÓ KÜZDELMEI. AZ 1877—1878. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ. A NEMZETI ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA A BALKÁNON

A hetvenes évek elején a Balkán-félsziget jelentős része még a törökök fennhatósága alatt állott. Török kézen volt Bulgária, Macedónia, Bosznia, Hercegovina, Albánia, Epirusz, Thesszália. Csak Görögország számított hivatalosan független államnak. Szerbia és Románia elismerték a szultán hűbéri fennhatóságát, és adót fizettek neki. Montenegró kivívta a tényleges önállóságot, de nem rendelkezett független államot megillető jogi státusszal.

A balkáni népek elsőrendű, életbe vágó feladata az volt, hogy felszabaduljanak a török elnyomás alól, s önálló nemzeti államokat hozzanak létre. A balkáni török uralom felszámolása és következésképpen az Oszmán Birodalom európai birtokainak — illetve azok nagy részének — további sorsa egyben a nemzetközi politika legsúlyosabb problémái közé tartozott.

1. A KELETI VÁLSÁG AZ 1870-ES ÉVEKBEN

POLITIKAI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE A BALKÁNON

A török feudális rendszer felbomlása és az Oszmán Birodalom fokozatos lesüllyedése a kapitalista hatalmak félgyarmatává — a krími háború e folyamatokat csak meggyorsította — mélyreható következményekkel járt a Balkán-félsziget elnyomott népeire nézve. A tőkés viszonyok behatolása a kegyetlen nemzeti és vallási elnyomással összefonódó feudális kizsákmányolás legdurvább formáinak fennmaradásával, sőt bizonyos esetekben megerősödésével párosult. Az Oszmán Birodalom balkáni tartományainak gazdasági fejlődését ugyanakkor sok tekintetben akadályozta az európai tőke is, amely itt különböző privilégiumokat élvezett, s iparcikkeinek versenyével szorongatta a helyi kézműveseket és manufaktúrákat.

A török uralkodó köröknek a tanzimat időszakában tett kísérletei, melyek arra irányultak, hogy az elavult feudális rendszert a tőkés fejlődés követelményeihez igazítsák, nem voltak képesek megszüntetni, de még számottevően enyhíteni sem a balkáni népek létérdekei és a reakciós török uralom közötti kibékíthetetlen ellentétet. A nem török népek felszabadító mozgalmától való félelem megbénította a török társadalom liberális elemeit is, amelyek részleges reformok segítségével próbálták elejét venni a birodalom felbomlásának. A Balkánon az egyetlen jelentékeny forradalmi tényező az elnyomott népek felszabadító küzdelme volt, amelynek célja — önálló nemzeti

A basibuzukok elhajtják a szerb parasztok jószágait
Metszet. 1876

államok létrehozása — megfelelt a gazdasági fejlődés objektív követelményeinek, még ami magát a török népet illeti is.

Az elnyomott balkáni népek nemzeti mozgalmának fejlődése a hetvenes években új szakaszába lépett. Antifeudális jellege megerősödött, elmélyült az ellentmondás a néptömegek és a törökbarát kereskedő-uzsorás rétegek között. A bolgároknál a forradalmi-demokratikus irányzat kialakulása egyben a szervezett felszabadító harc kezdetét jelentette: a bulgáriai nemzeti felszabadító mozgalom a partizáncsapatok — cseták — szórványos akcióitól a széles körű népfelkelés előkészítésének küszöbére érkezett.

A bolgár emigránsok által 1870-ben Bukarestben létrehozott Bolgár Forradalmi Központi Bizottság legfőbb feladatának azt tekintette, hogy fegyveres népfelkelést szervezzen Bulgáriában. Vezetőinek egyike, Vaszil Levszki, a kiváló forradalmár, arra törekedett, hogy széles paraszti tömegeket vonjon be a küzdelembe, s hatalmas energiával szerteágazó forradalmi szervezetet teremtett. Miután a török hatóságok Levszkit elfogták és kivégezték (1873), a központi bizottságban megerősödtek a nézeteltérések. Elnöke, Ljuben Karavelov, aki addig tevékenyen részt vett a felszabadító küzdelemben, most kizárólag népművelési tevékenységet végzett. A bizottság tényleges vezetője a forradalmi demokrata és utópista szocialista Hriszto Botev lett, akinek politikai nézetei az orosz forradalmi demokraták — főként Csernisevszkij — hatása alatt formálódtak. A „Szvoboda" („Szabadság"), „Nezaviszimoszt" („Függetlenség") és „Duma na bálgarszkite emigranti" („A bolgár emigránsok hangja") című lapokban, főként pedig az általa kiadott „Zname" („Zászló") című lapban megjelenő cikkei a bolgár népet harcba hívták a szabadságért, általános népi felkelést hirdettek.

AZ 1875—1876. ÉVI BOSZNIAI, HERCEGOVINAI ÉS BULGÁRIAI FELKELÉSEK

Boszniában és Hercegovinában szakadatlanul folyt a harc a török elnyomók ellen. E területeken már 1853—1858-ban és 1860—1862-ben nagyerejű felkelések zajlottak le; e mozgalmakban emelkedtek ki olyan szervezők, mint Luka Vukalović, Peko Pavlović és mások. Az 1874. évi rossz termés, amely nagymértékben súlyosbította a néptömegek helyzetét, a felszabadító mozgalom újabb fellendülését indította el. A városok és falvak lakossága éhezett, ugyanakkor a szultáni kormány, amely a tanzimat időszakában tett ígéretei közül egyetlenegyet sem teljesített, változatlanul fenntartotta a nemzeti elnyomás és a kiszipolyozó adóztatás politikáját. 1875-ben jelentősen felemelték a feudális tizedet, az asart; ez tovább növelte a parasztság elégedetlenségét. Midőn ez év nyarán Hercegovina egyik körzetében a török adószedők néhány napon belül másodszor is be akarták hajtani az adót, spontán felkelés robbant ki, amely rövidesen az egész tartományra, majd Boszniára is átterjedt. A felkelők — mint felhívásukban írták — készek voltak „harcolni a szabadságért vagy elveszni az utolsó szálig". A felfegyverzett parasztok és kézművesek több török oszta-

Haditanács Peko Pavlović táborában Hercegovinában
Metszet. 1876

got szétvertek, a szultáni csapatok egy részét pedig megfutamították, váraikba szorították és bekerítették. A török kormány újabb reformígéretei nem hoztak megnyugvást; a felkelők nem voltak hajlandók letenni a fegyvert.

1875 szeptemberében felkelés kezdődött a bulgáriai Sztara Zagorában. A felkelőket hamarosan leverték, 1876 áprilisában azonban Bulgáriában újabb, az előzőnél nagyobb arányú felkelés tört ki. A szultán mintegy 10 000 jól felfegyverzett basibuzukot (irreguláris önkéntes) irányított bolgár területre. A törökök benyomultak a városokba és falvakba, ezreket kínoztak meg és gyilkoltak le. A felkelés körzetei kiégett pusztasággá lettek. A török csapatok elleni harcban elesett Hriszto Botev is, aki egy román területen alakított fegyveres osztag élén érkezett Bulgáriába.

Az áprilisi felkelés, amelynek főerejét parasztok és kézművesek alkották, kísérletet tett a nemzeti függetlenség kivívására és a Bulgária előtt álló történelmi feladat megoldására: a feudalizmus felszámolására. A kísérlet a török csapatok számbeli túlereje, valamint a falusi gazdagok törökbarát elemei, a csorbadzsik árulása következtében akkor nem járt sikerrel.

1876 júniusának végén a szerbiai és a montenegrói kormány azzal a követeléssel fordult Törökországhoz: mondjon le arról, hogy büntetőosztagokat küldjön Boszniába és Hercegovinába. Miután Törökország a követelést nem teljesítette, a két szláv állam június 30-án hadat üzent.

A montenegróiak több ütközetben megverték ugyan az ellenük küldött török csapatokat, de a szultáni hadsereg főerői, amelyeket Szerbia ellen vetettek be, győzelmeket arattak, s szeptember elejére nyitva állt előttük az út Belgrád felé. Csak az orosz kormány — részleges mozgósítással is alátámasztott — ultimátuma szorította Törökországot a hadműveletek beszüntetésére.

A balkáni népek harcának kimenetele nemcsak saját erőfeszítéseiktől függött, hanem a nemzetközi helyzettől, az európai nagyhatalmak — elsősorban Anglia, az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország — között az ún. keleti kérdésben fennálló érdekellentétektől is. Az angol diplomácia hivatalosan továbbra is az Oszmán Birodalom „integritásának" védelmezőjeként lépett fel. Ez az orosz külpolitikai tervek elleni harcban immár hagyományosnak számító eszköz egyben a közel-keleti angol területi expanziós törekvések leplezésére szolgált.

Az Osztrák—Magyar Monarchia számára a keleti kérdés mindenekelőtt szláv kérdést jelentett. Az „összetákolt monarchia" szlávok millióit tartotta erőszakkal keretei között, és márcsak ezért is határozottan fellépett a szomszédos balkáni területeken folyó felszabadító mozgalom és nagy önálló szláv államok alakulása ellen. Az 1866. évi háborús vereség után, midőn Ausztriának a német hegemóniára irányuló törekvései meghiúsultak, az osztrák diplomácia fokozta tevékenységét a Balkánon. A dualista monarchia vezető köreiben — kivált a magyar nagybirtokosok között — akadtak az óvatos balkáni politikának is hívei, mert veszélyesnek tartották a Monarchia szláv népességének további növelését. Végeredményben azonban a Bosznia és Hercegovina bekebelezésére irányuló hódító külpolitikai vonal bizonyult erősebbnek. Expanzív terveit az Osztrák—Magyar Monarchia nem valósíthatta meg önállóan. Ezért érdekei a keleti kérdés újabb kiélezését követelték meg és olyan megoldását, amely az európai török birtokok részleges felosztását a balkáni orosz befolyás feltartóztatására elég erős török „gát" fenntartásával párosítja.

A német kormány, amely ez idő tájt szövetséget készült kötni az Osztrák—Magyar Monarchiával, támogatta az utóbbi expanzív törekvéseit a Balkánon. Ugyanakkor azonban Oroszországot is cselekvésre ösztönözte Törökország ellen. Arra számított, hogy ha Oroszország a Balkánra és a Kaukázusontúlra összpontosítja figyelmét, ha — mint Bismarck mondotta — „az orosz lokomotív valahol a német határoktól távol engedi ki a gőzt", akkor Németország szabad kezet nyer Franciaországgal szemben.

A cárizmus, noha meggyengítette a krími háborúban elszenvedett vereség, nem mondott le a hódító politikáról a Balkánon és a Közel-Keleten. A reform után e tekintetben fokozott jelentőségre tettek szert a délorosz vidékek betelepítésével, a fekete-tengeri kikötőkön át lebonyolított gabonakivitel növekedésével, az orosz áruk közel-keleti térhódításával összefüggő gazdasági indítékok.

A cári kormány ugyanakkor arra törekedett, hogy a maga javára fordítsa a szláv népek felszabadító mozgalmai iránt az orosz társadalom széles köreiben élő őszinte együttérzést; úgy számított, hogy egy Törökország elleni győztes háború kihúzza a talajt az erősödő forradalmi mozgalom alól, és megerősíti az önkényuralmat.

Az európai nagyhatalmak 1875—1876 folyamán, majd 1876 végén (a konstantinápolyi konferencián) diplomáciai nyomás útján próbálták rábírni a török kormányt, hogy a balkáni tartományokban reformokat hajtson végre, de kísérletük nem járt sikerrel. II. Abdul Hamid szultán szilárdan hitt abban, hogy a nagyhatalmak ellentétei áthidalhatatlanok lesznek, emellett Anglia támogatása is felbátorította; elutasította a konferencia által kidolgozott tervezetet.

AZ OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ

A szerb—török háború kitörése után a cári kormány meggyorsította a balkáni fegyveres beavatkozás előkészítését. 1876 nyarán az orosz cár és az osztrák császár Reichstadtban találkoztak; a találkozó során megállapodás született arra nézve, hogy orosz—török háború esetén az Osztrák—Magyar Monarchia megőrzi semlegességét. 1877 márciusában, röviddel az eredménytelen konstanti-

Bolgár menekültek hazatérése orosz katonák védelme alatt
Metszet. 1878

nápolyi konferencia befejezése után, a két nagyhatalom Budapesten titkos egyezményt írt alá, amelynek értelmében a Monarchia semlegességének fejében elnyerte Oroszország hozzájárulását Bosznia és Hercegovina megszállásához. 1877 áprilisában Oroszország szerződést kötött Romániával; a román kormány kötelezte magát, hogy csapatokat állít ki Törökország ellen, továbbá átengedi országa területén az orosz csapatokat.

A cári kormány abban reménykedett, hogy a háborút egyetlen nagy hadjárattal befejezi. Az orosz hadsereg stratégiai célja az volt, hogy elfoglalja egész Bulgáriát, Macedóniát és Thrácia vele határos vidékeit, és — ha sikerül — a török fővárost, Konstantinápolyt (Isztambul) is. A török hadvezetés eredetileg támadó jellegű haditervet fogadott el, mely szerint el kellett volna foglalni Romániát, és Besszarábiában döntő csapást mérni az orosz csapatokra. Közvetlenül a háború előtt azonban ezt a tervet, mint túl kockázatos vállalkozást, új haditervvel cserélték fel: eszerint az orosz hadsereget a harcok során fokozatosan kell felőrölni, a nagy dunai erődítmények segítségével mozdulatlanságra kárhoztatni, s aztán mérni vereséget rá.

1877. április 24-én az orosz kormány hadat üzent Törökországnak. Oroszország 185 000 főnyi hadsereget vetett be a Balkánon; ezekkel az erőkkel 160 000 török katona állt szemben, nem számítva a Dél-Bulgáriában és Macedóniában állomásozó csaknem 60 000 főnyi tartalékot. 1877. június 27-én az oroszok előretolt egységei leküzdötték a legnagyobb akadályt: kierőszakolták az átkelést a Dunán, és harcban elfoglalták az ellenséges védelmi rendszer legfőbb pontját, Szisztov városát.

Bulgária lakossága lelkesen fogadta felszabadítóját, az orosz hadsereget. A háború kezdetekor 7000 bolgár önkéntes indult Ploeştiből a frontra. A bolgár népfelkelők és a cseták önkéntesei az orosz katonákkal vállvetve harcoltak, s a nehéz csatákban kiváló harci szellemről és hősiességről

AZ OROSZ-TÖRÖK HÁBORÚ ÉS A BALKÁNI ÁLLAMOK AZ 1870-ES ÉVEKBEN

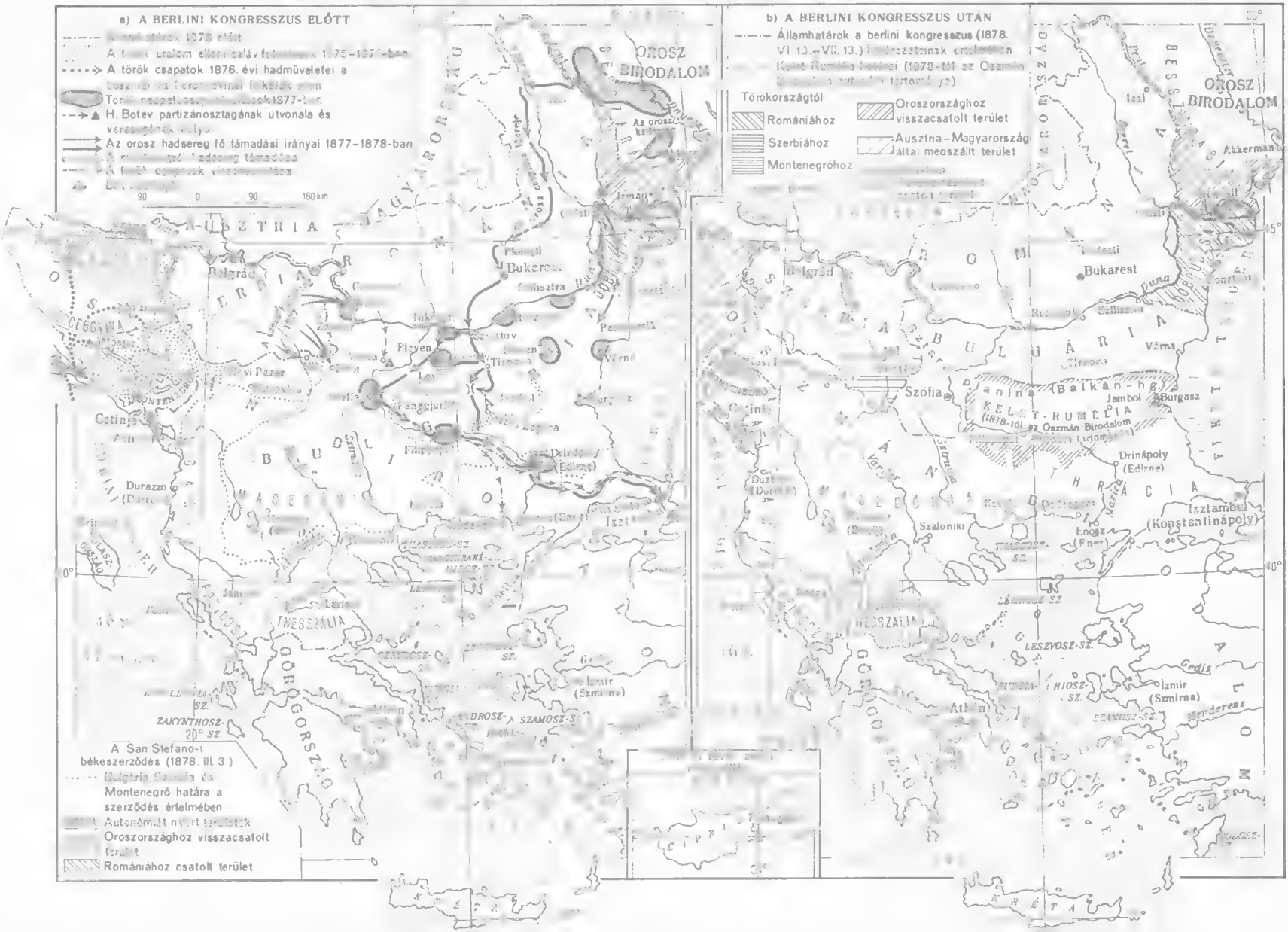

tettek bizonyságot. A cári kormány azonban félt a népi felszabadító harc nagy lendületétől, arra törekedett, hogy ellenőrzése alatt tartsa és korlátozza a bolgárok közvetlen részvételét hazájuk felszabadításában.

Az orosz egységek oldalán harcoltak Románia csapatai is, amely 1877. május 21-én kikiáltotta teljes függetlenségét. Nyugatról Szerbia és Montenegró támadott a török hadseregre.

A kaukázusi hadszíntéren az orosz csapatok gyors és jelentékeny sikereket értek el: elfoglalták Karszot és már Erzurumot veszélyeztették. A Balkánon azonban az orosz hadsereg előnyomulását több mint négy hónapra feltartóztatták a plevnai (Pleven) erődítmény körül folyó szívós harcok. Az erődöt három roham és hosszas ostrom után csak december elején foglalták el.

A háború feltárta a cári hadsereg alacsony haditechnikai színvonalát, és a magasabb parancsnoki kar tetemes részének tehetségtelenségét. De az orosz katonák kitartása és hősiessége — a Balkánhegység hágóin súlyos téli körülmények között végrehajtott átkelés során, a Sipka-szorosban és más ütközetekben — végül is meghozta a győzelmet.

1878 januárjában az orosz hadsereg döntő támadást indított, benyomult a Marica völgyébe és elfoglalta Drinápolyt (Edirne). Itt írták alá január 31-én a fegyverszünetet. Ezután az oroszok — a fegyverszüneti feltételek értelmében — folytatták előnyomulásukat Konstantinápoly irányában, és megszállták a török fővárostól 12 kilométernyire fekvő San-Stefano városkát. 1878. március 3-án San-Stefanóban aláírták a békeszerződést.

A SAN-STEFANÓI BÉKESZERZŐDÉS ÉS A BERLINI KONGRESSZUS

A san-stefanói béke értelmében nagy független bolgár állam jött létre. A „tengertől tengerig" (a Fekete-tengertől az Égei-tengerig) nyúló „Nagy-Bulgária" magában foglalta mind az ország északi részét, mind a déli tartományokat (Kelet-Ruméliát és Macedóniát). Törökország elismerte Románia, Montenegró és Szerbia teljes függetlenségét, továbbá kötelezte magát, hogy Bosznia és Hercegovina számára önkormányzatot biztosít, és a többi hatalma alatt maradt szláv tartományban széles körű reformot hajt végre. Törökország vállalta, hogy Oroszországnak — a háború költségeinek megtérítéseként — 1410 millió rubel jóvátételt fizet, s ez összeg részleges törlesztéseként átadja Batumot, Karszot, Ardahant és Bayazitot. Oroszországhoz került továbbá az 1856. évi párizsi békében elvett két besszarábiai körzet — az izmaili és akkermani. Románia megkapta Dobrudzsa északi részét.

A san-stefanói békeszerződés nem került megvalósításra. Miután az orosz csapatok Konstantinápoly alá érkeztek, a nyugati hatalmak Törökország védelme ürügyén, a valóságban azonban saját rabló szándékaik megvalósítása céljából zajos kampányba kezdtek. A Disraeli-kormány hajórajt küldött a Márvány-tengerre, a hadiflottánál részleges mozgósítást rendelt el, és soviniszta propagandahadjáratot indított az országban. Az angol uralkodó körök különösen hevesen tiltakoztak a kaukázusontúli orosz térhódítás és „Nagy-Bulgária" létrehozása ellen — ez utóbbit úgy értékelték, mint Oroszország előretolt állását a Balkánon. Ami az Osztrák—Magyar Monarchiát illeti, ez — igényt tartva a számára ígért Boszniára és Hercegovinára — nyíltan állást foglalt a san-stefanói szerződés feltételei ellen. Külügyminisztere, Andrássy gróf, európai konferencia összehívását követelte. A Monarchia — álláspontjának alátámasztásául — Dalmáciában és a Duna menti területeken megkezdte a mozgósítást.

A Törökország ellen győzelmet aratott Oroszország ily módon angol—osztrák koalícióval találta szemben magát. Az orosz kormányzat nem volt olyan helyzetben, hogy újabb háborút indíthatott volna. A hadsereg kimerült, a hadianyagkészletek elhasználódtak, a pénzügyi tartalékok a minimumra csökkentek. A cárizmus ezenkívül még belpolitikai megfontolásokból sem szánhatta el magát nagyobb háborúra.

Az orosz—török békeszerződés aláírása San-Stefanóban
Metszet. 1878

Oroszország kísérletet tett arra, hogy nehézségeket támasszon Angliának Afganisztánban. Sztoletov tábornok vezetésével katonai missziót küldött Kabulba, és orosz csapatokat irányított az afgán határra. A manőver azonban nem érte el a kívánt célt: Anglia nem tett le a san-stefanói szerződés felülvizsgálatára vonatkozó követeléséről. Szertefoszlottak az orosz kormánynak Németország diplomáciai támogatásába vetett reményei is. 1878. február végén Bismarck a kongresszus összehívása mellett nyilatkozott, azzal a megszorítással, hogy ő csupán a „tisztes közvetítő" szerepét szándékozik betölteni.

A cári Oroszország, hogy megbontsa az ellene kialakulóban levő koalíciót, a kulisszák mögött megegyezést kötött fő ellenfelével, Angliával. 1878. május 30-án Londonban titkos egyezményt írtak alá, amelynek értelmében Oroszország lemondott „Nagy-Bulgária" megteremtéséről és néhány kisázsiai hódításáról, Anglia pedig eltekintett a san-stefanói szerződés többi feltételei ellen emelt kifogásaitól. Anglia ezzel egyidejűleg, 1878. június 4-én egyezményt kötött Törökországgal; támogatást ígért Oroszországgal szemben, ennek fejében beleegyezést csikart ki a főként görögök által lakott Ciprus megszállására. Ezzel angol kézre került a Földközi-tenger keleti részének legfontosabb stratégiai pontja. Az Osztrák—Magyar Monarchiával folytatott titkos tárgyalások során Anglia kötelezettséget vállalt, hogy támogatni fogja a Monarchia Boszniára és Hercegovinára vonatkozó igényét.

Ezek az egyezmények jórészt meghatározták az erőviszonyokat az európai kongresszuson, amelyet azután hívtak össze, hogy Oroszország is a részvétel mellett döntött.

A nemzetközi kongresszus 1878. június 13-án nyílt meg Berlinben Oroszország, Anglia, Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia, Franciaország, Olaszország, Törökország, Irán és

Ciprust megszállják az angolok
Metszet. 1878

a balkáni államok részvételével. Heves diplomáciai harcok eredményeként egy hónap múlva, 1878. július 13-án, aláírták a berlini szerződést.

A berlini kongresszuson Anglia és az Osztrák—Magyar Monarchia Németország támogatásával elérte a san-stefanói szerződés feltételeinek jelentős módosítását — a balkáni szláv népek kárára. „Nagy-Bulgária" helyett ténylegesen önálló, de névlegesen a szultántól függő bolgár fejedelemséget alakítottak, amelyet délről a Balkán-hegység vonala határolt. Dél-Bulgária (Kelet-Rumélia) az Oszmán Birodalmon belül részleges autonómiát kapott, Macedónia pedig ismét teljesen a szultán fennhatósága alá került. Montenegró, Szerbia és Románia függetlensége megerősítést nyert, de a délszlávok nemzeti érdekei sérelmet szenvedtek. Az Osztrák—Magyar Monarchia jogot kapott Bosznia és Hercegovina megszállására, és csapatokat helyezett el a Szerbia és Montenegró között elterülő Novi Pazar-i szandzsák területén is, hogy megakadályozza a két szláv állam egyesülését. A Monarchia ellenőrzése alá helyezték továbbá a montenegrói partvidéket. A san-stefanói béke Dobrudzsára és Besszarábiára vonatkozó pontjait megerősítették. A Törökországot sújtó hadisarcot 300 millió rubelre csökkentették. Ázsiában Oroszország megkapta Karszot, Ardahant és Batumot; Bayazit visszakerült Törökországhoz.

A balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmának feladatai tehát nem nyertek teljes megoldást. Török fennhatóság alatt maradt több olyan terület, amelyen nagyszámú nem török lakosság élt (Dél-Bulgária, Macedónia, Albánia, Thesszália, az égei-tengeri szigetek); Boszniát és Hercegovinát az Osztrák—Magyar Monarchia szállta meg. A berlini kongresszus azzal, hogy mesterségesen alakította át a Balkán-félsziget térképét, ürügyek sorát teremtette meg újabb balkáni konfliktusok kirobbanásához és általában a nemzetközi helyzet kiéleződéséhez. A balkáni államok fel-

szabadulásuk után is az európai nagyhatalmi versengés tárgyát és színterét képezték. Az európai hatalmak beavatkoztak belügyeikbe, befolyást gyakoroltak külpolitikájukra. A Balkán Európa „puskaporos hordójává" lett.

Mindennek ellenére az 1877—1878. évi orosz—török háború feltétlenül pozitív jelentőségű volt a balkáni népek számára. Legfontosabb eredményei: a török elnyomás felszámolása a Balkán területének nagy részén, Bulgária felszabadulása, valamint Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlensége. Ebben az értelemben a szerb, montenegrói és román seregek és a bolgár önkéntes alakulatok által támogatott orosz csapatok küzdelme eredményes volt.

2. A BALKÁNI ÁLLAMOK A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

Bulgária a háborút követő első kilenc hónapban orosz közigazgatás alatt állott. 1879-ben a Tirnovóba összehívott nagy nemzetgyűlés (szabranie) elfogadta Bulgária alkotmányát. Az új alkotmány a maga idejében haladó volt. Bulgária alkotmányos monarchia lett egykamarás parlamenttel. Bevezették az általános választójogot (a férfiak számára), deklarálták az alapvető polgári demokratikus szabadságjogokat: a szólás-, sajtó-, gyülekezési szabadságot stb. A Törökországtól való függés csak a szultán hűbérúri fennhatóságának formális elismerésében és évi adó fizetésében jutott kifejezésre.

Romániát és Szerbiát 1881-ben, illetve 1882-ben királysággá nyilvánították.

BULGÁRIA ÉS KELET-RUMÉLIA ÚJRAEGYESÍTÉSE. AZ 1885—1886. ÉVI BOLGÁR VÁLSÁG

A nagy nemzetgyűlés Battenberg Sándor herceget választotta fejedelemmé, akinek jelölésében Oroszország és a többi nagyhatalom megegyezett. Battenberg Sándor nyomban azután, hogy Bulgáriába érkezett, megindította a harcot a „nevetségesen liberális" tirnovói alkotmány és az ennek megfelelően létrehozott liberális kormány ellen. 1881-ben, felhasználva a reakció megerősödését Oroszországban II. Sándor cár meggyilkolása után, az új cár támogatásával államcsínyt hajtott végre: a liberális kormányt menesztette, tagjait letartóztatta, a tirnovói alkotmányt hatályon kívül helyezte. A bolgár kormánynak rövidesen tagja lett két Pétervárról érkezett orosz tábornok. Battenberg és az orosz kormány viszonya azonban csakhamar megromlott. A fejedelem az osztrák befolyás erősödését pártolta, a cári kormányzat képviselői viszont a maguk diktatúrájának megteremtésére törekedtek Bulgáriában.

Egyidejűleg a bolgár burzsoáziának az osztrák tőkével kapcsolatban álló befolyásos körei harcot indítottak az orosz befolyás ellen. A harc különösen a bulgáriai vasútépítési tervek körül bontakozott ki. A cári kormányzat stratégiai okokból a Bulgáriát észak—déli irányban átszelő vasútvonalat szorgalmazta. Az osztrák tőke — a balkáni piac meghódítását tartva szem előtt — a Bécset Belgrádon és Szófián át Konstantinápollyal összekötő vasútvonal megépítésében volt érdekelt. A küzdelemben az osztrák elképzelés kerekedett felül. Ez még feszültebbé tette a viszonyt a cári kormány és Battenberg Sándor között.

A fejedelem ekkor újabb politikai manőverhez folyamodott. Megegyezésre lépett a liberális ellenzékkel, és 1883-ban visszaállította a tirnovói alkotmányt. A bolgár kormányban részt vevő orosz tábornokokat a cár visszahívta. Ez időtől kezdve Battenberg Sándor és a cári kormány között leplezetlenül ellenséges viszony alakult ki. A bolgár fejedelem az Osztrák—Magyar Monarchiától és Angliától igyekezett támogatást szerezni.

1885 szeptemberében Kelet-Rumélia fővárosában, Plovdivban a bolgár hazafiak megdöntöt-

Az orosz hadsereg átkelése a Dunán Zimniceánál 1877. június 15-én
N. D. Dmitrijev-Orenburgszkij. 1883

ték a török kormányzó hatalmát, és deklarálták Kelet-Rumélia újraegyesítését Bulgáriával. Battenberg Sándor e forradalmi fejleményt felhasználva, az egyesített Bulgária fejedelmévé kiáltotta ki magát.

Dél- és Észak-Bulgária egyesítése lényegében csak a bolgár néppel szemben a berlini kongresszuson elkövetett jogtalanságot korrigálta. Minthogy azonban e lépés megszilárdította Battenberg Sándor helyzetét, a cári kormány — korábbi álláspontjával ellentétben — igen élesen szembehelyezkedett Bulgária egyesítésével, és tiltakozását jelentette be a berlini szerződés megsértése ellen. III. Sándor rendeletére Bulgáriából minden orosz tisztet visszahívtak. Oroszország és Bulgária között gyakorlatilag bekövetkezett a szakítás.

A bolgár válságot rövidesen további nagyhatalmak beavatkozása bonyolította. Az Osztrák—Magyar Monarchia ösztönzésére Milán szerb király „kompenzációt" követelt Bulgáriától a területi növekedés elismerése fejében, majd — elutasító választ kapva — hadat indított Bulgária ellen. 1885 novemberében a Szlivnicánál vívott ütközetben a bolgárok vereséget mértek a szerb hadseregre. Csak az Osztrák—Magyar Monarchia ultimátuma akadályozta meg Battenberg Sándort abban, hogy a hadműveleteket szerb területre vigye át. A bolgár—szerb békeszerződést a területi status quo alapján kötötték meg.

Ezt követően az osztrák és az angol kormány, hogy meggyengítse Oroszország balkáni pozícióit és véglegesen kivonja befolyása alól Bulgáriát, megegyezést eszközölt ki Törökország és Bulgária között. Eszerint Kelet-Rumélia formailag Törökország tartománya maradt ugyan, de kormányzójává a szultán a bolgár fejedelmet nevezte ki. Ilyenképpen Törökország gyakorlatilag elismerte Észak- és Dél-Bulgária újraegyesülését.

1886 augusztusában tiszti összeesküvők, akik mögött a cári diplomácia állott, letartóztatták és lemondásra kényszerítették Battenberg Sándort, s ez elhagyta az országot. Néhány nap múlva visszatért ugyan, de III. Sándor a legerélyesebben tiltakozott a trón visszafoglalása ellen. Battenbergnek végképp távoznia kellett Bulgáriából. 1886 szeptemberében a cár megbízottjaként Szófiába

érkezett Kaulbarsz tábornok. Feladata az volt, hogy a vezető körökkel megegyezésre jusson arra nézve, hogy újra a cári Oroszország kreatúráját jelöljék a bolgár trónra. A cári megbízott durvaságai azzal az eredménnyel jártak, hogy az orosz—bolgár kapcsolatokat most már hivatalosan is megszakították.

1887-ben az Osztrák—Magyar Monarchia Németország támogatásával keresztülvitte, hogy Szász-Koburg Ferdinánd herceget választották fejedelemmé. Az oroszbarát ellenzéket a kormány élére került Sztambulov elfojtotta. Bulgáriában hosszú időre megszilárdult az osztrák—német befolyás. Jelentős mértékben fennmaradt azután is, hogy 1896-ban Ferdinánd fejedelem hivatalosan „kibékült" az orosz udvarral.

A bolgár válság szemléletesen bizonyította, mennyire bonyolulttá vált a helyzet a Balkánon az európai nagyhatalmak beavatkozása folytán.

A BALKÁNI ÁLLAMOK TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A balkáni államokban a török elnyomás alól való felszabadulás után meggyorsult a kapitalista fejlődés. Bulgáriában néhány év alatt (1880—1885) teljesen felszámolták a feudális földbirtoklást: a földet elvették a török földesuraktól, és — noha nagy összegű megváltás fejében — paraszti kézre adták.

A balkáni országok mezőgazdaságának tőkés fejlődése a falusi népesség differenciálódására, a parasztság tetemes részének földtelenné válására vezetett; nagymértékben elterjedtek a földbérlet uzsoraformái: a ledolgozási rendszer és a részesbérlet. Szerbiában a földnélküli parasztok részaránya 1880-tól 1887-ig 17 százalékról 22 százalékra nőtt; Bulgáriában 1897-ben a parasztok 67 százaléka az egész megművelt földterületnek alig több, mint ötödrészét tartotta kezében.

A súlyos megváltás törlesztése miatt sínylődő, az állami adóktól, földszűkétől és a magas bérleti díjaktól sanyargatott parasztság szüntelenül harcolt helyzetének megjavításáért. A Balkánon a XIX. század végén a legnagyobb parasztmegmozdulás a Timok vidéki (zaječari járás) szerb parasztok 1883. évi felkelése volt. A felfegyverzett parasztokat munkások és kisiparosok is támogatták; heteken át ellenálltak a királyi hadseregnek. A felkelés, akárcsak a többi parasztmegmozdulás, vereséggel végződött.

A balkáni államokban lassanként fejlődésnek indult az ipar, de jórészt kisüzemekben, amelyek mezőgazdasági nyersanyagokat dolgoztak fel néhány tucat munkással. Az ipar fejlődését súlyosan gátolta a belső tőkehiány és a külföldi áruk versenye. A balkáni államok behozatala csaknem teljes egészében készárukból állt, és főként mezőgazdasági termékeket és nyersanyagokat exportáltak.

Bulgáriába a külföldi tőke államkölcsönök formájában hatolt be; ezeknek a pénzösszegeknek csak elenyészően kis hányadát fordították az ipar fejlesztésére. Szerbiában és Romániában a külföldi tőkét főként a bányászatba fektették be. Ebben az időben a Balkánon az osztrák—magyar tőke volt a legaktívabb. Szerbia a század végére az osztrák—magyar ipar mezőgazdasági és nyersanyagtermelő függvényévé vált. A szerb kivitel 90 százaléka a Monarchiába irányult. Az ipar csak a nyolcvanas évek második felében protekcionista politikára áttérő Romániában fejlődött valamivel gyorsabb ütemben. A kőolajtermelés például 1881-től 1900-ig évi 16 000 tonnáról 250 000 tonnára emelkedett, ebben az iparágban azonban a külföldi tőke kezdettől fogva rendkívül erős pozíciókra tett szert.

Görögország szintén agrárország maradt. Kivitelének 75 százalékát mezőgazdasági termékek adták: mazsola, dohány stb. Nehézipara nem volt. A nyolcvanas években fellendült a vasútépítés, megnőtt a kereskedelmi flotta tonnatartalma (a XIX. század utolsó két évtizedében csaknem megnégyszereződött), bővült a külkereskedelmi forgalom, nagy kikötők épültek (Pireusz lakossága ötven év alatt nőtt néhányszáz főről 70 000-re). Ezt a fejlődést azonban jórészt a külföldi tőke

— főként államkölcsönök formájában történő — beáramlása eredményezte. Görögországnak a nagyhatalmaktól való gazdasági és politikai függése rendkívüli mértékben megerősödött. A külföldi diplomaták pártviszályokat szítottak, megvásárolták a politikusokat, kormányokat buktattak.

A nagyhatalmak — élve befolyásukkal — akadályozták a görög nemzeti követelések valóra váltását. Görögország függetlenségének kikiáltása után még mindig jelentékeny görög népességű terület maradt török fennhatóság alatt. E tartományok Görögországgal való egyesítése hosszú éveken át az ország politikai életének legkiélezettebb kérdése maradt.

Az 1877—1878. évi orosz—török háború, noha Görögország nem vett részt benne, a görögök számára is kedvező következményekkel járt. Törökország meggyengülését kihasználva, Görögország hosszas tárgyalások után 1881-ben elérte, hogy a Porta lemondott Thesszáliáról és az epiruszi Arta körzetéről. De még ezután is sokkal több görög élt az ország határain kívül, mint belül.

A SZOCIALISTA ÉS MUNKÁSMOZGALOM

A tőkés fejlődés alacsony színvonalán álló balkáni országokban a proletariátus a század végén még kis számú volt. Szerbiában 1900-ban mindössze 10 000 ipari munkás élt — az összlakosságnak mintegy 0,3 százaléka. Bulgáriában ugyanebben az időben 4700 munkás dolgozott a nagyüzemekben — a lakosság 0,1 százaléka. Romániában a 25 munkásnál többet foglalkoztató üzemek 28 000 munkást alkalmaztak, a lakosságnak nem egészen 0,5 százalékát. Görögországban a hetvenes évek végén a gyáriparban és a kisipari műhelyekben 43 000 munkás dolgozott, vagyis a lakosság 2,5 százaléka.

A munkások anyagi helyzete, mindennapi életük, munkakörülményeik rendkívül súlyosak voltak. Eminescu, a híres román író, 1876-ban így írta le a dohánygyári munkások helyzetét: „E hosszú, sivár, 12—14 óra hosszat tartó munkanapokat nem szakítja meg sem pihenés, sem ünnepnap... Még az igavonó barmot is kímélik, ha beteg, óvják erejét... Az emberrel másként áll a dolog. Nyugodtan meghalhat, helyébe mindig akad más."

A hetvenes-nyolcvanas években a balkáni munkásmozgalom ösztönös jellegű volt, és még csak első lépéseinél tartott, az elég gyakori sztrájkok részvevői rendszerint tisztán gazdasági követelésekért harcoltak. Az a néhány szocialista kör, amely ebben az időben létrejött, a marxizmus tanulmányozását és propagandáját tűzte célul maga elé.

A kilencvenes évek elején alakultak meg a balkáni államokban az első munkáspártok. A Balkán legerősebb szociáldemokrata pártja 1891-ben Bulgáriában alakult meg, a szocialista mozgalom kiemelkedő vezetője, Dimitär Blagoev vezetése alatt. Miután a cári kormány kiutasította Oroszországból, Blagoev visszatért Bulgáriába, számos szocialista kört alapított, és a „Rabotnik" („Munkás") című lap szerkesztője lett. A Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt Blagoev vezetésével rövidesen számottevő befolyást vívott ki a munkások körében. Blagoev és a többi szocialista megismertették a bolgár munkásokkal Marx és Engels műveit. 1891-ben megjelent bolgár nyelven a „Kommunista Kiáltvány".

1892—1893-ban jött létre a román szociáldemokrata párt. Programja és tevékenysége azonban nem terjedt túl az általános demokratikus követeléseken; a pártban a reformizmus uralkodott. 1899-ben a szociáldemokrata vezetők egy nagy csoportja a burzsoá-földbirtokos liberális párthoz csatlakozott. A súlyos csapás következtében a szociáldemokrata párt hosszú évekre megszűnt.

Görögországban az első munkásszövetséget a Szirosz szigeti hajóépítő munkások alakították meg 1879-ben. A XIX. század végén további munkásszervezetek keletkeztek. A hetvenes-nyolcvanas évektől kezdve az országban elterjedtek a szocialista eszmék. Ebben nagy szerepet játszott P. Drakulisz és Sz. Kalergisz. Kalergisz 1890-ben megalakította a Központi Szocialista Szövetséget, és ugyanez évben megindította a „Szocialiszt" című lapot. Ennek ellenére a görögországi

munkásmozgalom még a XIX. század végén is igen fejletlen volt; a szocialisták a kispolgári ideológia erős befolyása alatt állottak.

Szerbiában a szocialista eszmék már a hetvenes évek folyamán elterjedtek. A forradalmi demokrata Svetozar Marković lapja, a „Radnik" („Munkás"), közölte „A tőke" egyik fejezetét. 1872-ben lefordították szerb nyelvre a „Kommunista Kiáltvány"-t. Ezekben az években keletkeztek az első szakszervezetek is. 1887-ben létrejött az Iparosok Szövetsége, amely rövidesen Iparosok és Munkások Szövetségévé alakult át. E szervezetben eleinte meglehetősen erős befolyásuk volt a kispolgári radikálisoknak, de vezetése rövidesen a szocialisták kezébe került. A kilencvenes évek közepén indult meg a „Socialdemokrat" és a „Radničke Novine" („Munkásújság"), 1900-ban pedig a „Napred" („Előre") című szocialista lap. A szerb munkásmozgalom szervezésében nagy szerepet játszott a szocialista Andrija Banković. 1893-ban a szövetség képviselőt küldött a zürichi nemzetközi szocialista kongresszusra.

A KRÉTAI FELKELÉS. AZ 1897. ÉVI GÖRÖG—TÖRÖK HÁBORÚ

A török fennhatóság alatt maradt görög lakosságú területeken a Görögországgal való egyesülésért harcoló mozgalom bontakozott ki. Különösen erőteljes volt e mozgalom Kréta szigetén, ahol már nemegyszer robbantak ki nagyszabású felkelések. 1896-ban a sziget görög lakossága ismét fegyveres harcra kelt a török uralom ellen. 1897 februárjában a felkelők deklarálták Kréta egyesülését Görögországgal.

A krétai események arra késztették a görög kormányt, hogy katonai alakulatot küldjön a felkelők támogatására. A nagyhatalmak erre azzal válaszoltak, hogy kimondták Kréta autonómiáját „Európa védnöksége alatt"; a szigetet angol, francia, olasz és orosz csapatok szállták meg. Ezzel egyidejűleg Törökország hadba lépett Görögország ellen. Megkezdődött a görög—török háború. A harc mindössze egy hónapig tartott. A görögök segítségére számos országból érkeztek önkéntesek, köztük Garibaldi fia, Ricciotti. A törökök — nagy túlerejük és a görögök felkészületlensége folytán — győzelmet arattak. Görögország kénytelen volt visszavonni csapatait Krétáról, és hadisarcot fizetni a török kormánynak. A hadisarc megfizetésének biztosítására nemzetközi bizottságot alakítottak, és rendelkezése alá helyezték az egész görög vámjövedelmet, továbbá az állami (só-, dohány-, petróleum-, gyufa-) monopóliumokból származó bevételeket. Görögország gazdasági élete ezzel még szigorúbb idegen ellenőrzés alá került, mint addig.

Törökország azonban a görög vereség ellenére elvesztette tényleges uralmát Kréta fölött. Röviddel a görög—török háború befejezése után Oroszország javaslatára György görög trónörököst nevezték ki Kréta főbiztosává. Ugyanakkor a nagyhatalmak Krétán hagyták csapataikat, hogy fenntartsák a status quót, vagyis megakadályozzák a sziget egyesülését Görögországgal.

XI. FEJEZET

AZ EURÓPAI NAGYHATALMAK KÜLPOLITIKÁJA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN. A HÁBORÚS BLOKKOK KIALAKULÁSA

A francia—porosz háború mélyreható változásokat eredményezett az európai hatalmi viszonyokban. Az 1871. évi frankfurti béke nemcsak fenntartotta Franciaország és Németország régi ellentéteit, hanem újakat is támasztott. Németország ebben az időszakban arra törekedett, hogy — az Osztrák—Magyar Monarchiához és Oroszországhoz közeledve — nemzetközileg elszigetelje Franciaországot, s katonai és politikai hegemóniát vívjon ki a kontinensen. A francia uralkodó körök a Párizsi Kommün leverése után nem voltak képesek többre, mint hogy hol az orosz cárizmus, hol a német militarizmus kedvében járva időt nyerjenek a hadsereg feltámasztására és szövetségesek megszerzésére a Németország elleni revansháborúhoz.

A francia—német viszony közvetlenül is erősen befolyásolta az egyéb államközi kapcsolatokat.

A HÁROM CSÁSZÁR SZÖVETSÉGE

A francia—porosz háború eredményei mindenekelőtt a fiatal Német Birodalom és az Osztrák—Magyar Monarchia viszonyán éreztették hatásukat. Az osztrák uralkodó körök, miután lemondtak a revansról az 1866. évi sadovai (Königgrätz) vereségért, keresték a közeledést Németországhoz, hogy biztosítsák támogatását a Monarchiában élő szláv népekkel szemben, valamint balkáni expanzív politikájukban. Bismarck azonnal megértést tanúsított e törekvések iránt. Németországot számos tényező terelte az Osztrák—Magyar Monarchiához való erőteljes közeledés útjára: gazdasági expanziós törekvései éppúgy, mint uralkodó köreinek stratégiai és politikai érdekei. A német kormánykörök egyrészt arra törekedtek, hogy kiküszöböljék a francia revansista erők és a Monarchia összefogásának lehetőségét, másrészt az Osztrák—Magyar Monarchia révén nyomást akartak gyakorolni Oroszországra, hogy megakadályozzák a Németországtól való elpártolását.

Megváltozott az orosz—német viszony jellege is. A Németország és Franciaország közötti viszály magvait elhintő 1870—1871. évi háború egy időre megerősítette a cárizmus reakciós szerepét a nemzetközi politikában.[1] Poroszország győzelme kedvező lehetőséget teremtett Oroszországnak, hogy likvidálja az 1856. évi párizsi szerződés azon cikkelyeit, amelyek értelmében nem tarthatott hadiflottát a Földközi-tengeren, továbbá, hogy aktív politikát folytasson Európában, a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában. Továbbra sem vesztettek jelentőségükből a régi keletű orosz—porosz közeledést determináló tényezők: a Romanovok és a Hohenzollernek dinasztikus kapcsolatai, az

[1] Lásd Lenin: Engels Frigyes. Lásd *Lenin* Összes Művei. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 13. old.

Bismarck, a váltókezelő. Németország összetűzést provokál Oroszország és Anglia között
A „Punch" című lap karikatúrája. 1873

orosz és porosz uralkodó osztályoknak Lengyelország felosztásából eredő érdekközössége, az orosz földbirtokosoknak a németországi gabonakivitelben, illetve a német ipari és kereskedelmi tőkének az oroszországi exportban való érdekeltsége. Ehhez járult az is, hogy a német bankok központi szerepet játszottak az orosz kölcsönök külföldi elhelyezésében. A Párizsi Kommün napjaiban a francia földön feltörő óriási forradalmi erőktől megrémített monarchikus nagyhatalmak — Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország — valamiféle új Szentszövetség megalkotásán fáradoztak. 1873-ban megszületett a — német—osztrák—orosz — három császár szövetsége.

Az orosz uralkodó körökben azonban ez idő tájt már aggodalmat keltett Németország növekvő gazdasági és katonai ereje, nemkülönben az Osztrák—Magyar Monarchiához való közeledése. A cári kormányzat, midőn a három császár szövetségéhez csatlakozott, külön célokat tűzött maga elé: először, ki akarta küszöbölni azt a lehetőséget, hogy osztrák—német megegyezés szülessen a balkáni orosz érdekek rovására; másodszor, a Németországhoz és az Osztrák—Magyar Monarchiához való közeledés hivatott volt biztosítani Oroszország nyugati határait a közép-ázsiai angol—orosz ellentétek kiéleződése esetére. A három császár szövetsége hozzájárult ugyan Franciaország elszigetelődéséhez, ám a cári kormány ugyanakkor Németország ellensúlyozására Franciaországot is támogatta. Megmutatkozott ez 1875 tavaszán a háborús riadalom idején, midőn a német militaristák a francia hadseregreform ürügyén háborúval fenyegették Franciaországot. Májusban, a háborús riadalom tetőfokán került sor Oroszország, majd Anglia diplomáciai közbelépésére, amelynek eredményeképpen a német militarizmus meghátrálásra kényszerült. A cári Oroszország politikája tehát arra irányult, hogy a maga javára használja ki mind a német—osztrák közeledést, mind pedig a francia—német viszályt. Oroszország fő vetélytársa továbbra is Anglia maradt.

A hetvenes évek elején az angol—orosz versengés fő színtere Közép-Ázsia volt. Az angol uralkodó körökben nagy nyugtalanságot keltett, hogy a cári csapatok elfoglalták a hivai kánságot és benyomultak a kokandi kánságba. Az Indiát fenyegető „orosz veszélyre" hivatkozva Anglia erőfeszítéseket tett közép-ázsiai pozícióinak megerősítésére és kiszélesítésére. A hetvenes évek második felében az angol—orosz versengés még tovább éleződött; a Közel-Keletre is kiterjedt.

Az orosz—török háború, majd az 1878. évi berlini kongresszus további mélyreható változásokat idézett elő a nemzetközi politikában.

AZ 1879. ÉVI OSZTRÁK—NÉMET SZÖVETSÉG

A berlini kongresszuson elszenvedett orosz diplomáciai vereség közvetlen következménye az orosz—német viszony kiéleződése volt. Az oroszországi szlavofil sajtó, bűnbakot keresve, hadjáratot indított az orosz diplomácia és — még hevesebben — Németország ellen. A hitszegéssel és árulással vádolt Bismarck a német sajtóban ellenkampányt indított. Ezen túlmenően a német kormány gazdasági intézkedései rendkívül megnehezítették a német piacra irányuló orosz mezőgazdasági exportot. A német kormány a junkerek érdekeinek megfelelően magas behozatali vámokat vetett ki a gabonára, ami heves elégedetlenséget váltott ki az oroszországi földbirtokosok körében, annál is inkább, mivel az exportnehézségek veszélyeztették Oroszország pénzügyi stabilitását is. A cári kormány ellenintézkedésként magas vámokkal sújtotta a német iparcikkeket; a kibontakozó vámháború szintén hozzájárult az orosz—német viszony nagymérvű megromlásához.

Bismarck, császárát az „orosz veszéllyel" rémítgetve, igyekezett rávenni arra, hogy áldozza fel a cárizmushoz fűződő dinasztikus kapcsolatait és járuljon hozzá, hogy Németország kétoldalú szövetséget kössön a Habsburg-monarchiával Oroszország ellen. Másfelől — mint Engels megállapította — az orosz—török háború alatt a cárizmus részéről Konstantinápolyt fenyegető veszély Ausztriát Németország karjaiba lökte.[2] Az osztrák—német szövetségi tárgyalások 1879. október 7-én titkos szerződés aláírásával zárultak. A tárgyalások során Bismarck azt javasolta, hogy a szövetség irányuljon Oroszországon kívül Franciaország ellen is, de Andrássy nyomatékos fellépésére elállt ettől. A szerződés értelmében Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia kölcsönös segélynyújtásra kötelezték magukat arra az esetre, ha Oroszország a két állam valamelyikét megtámadná. Bármely más hatalom támadásának esetére viszont a szerződő felek csak jóindulatú semlegességre kötelezték magukat, kivéve, ha a támadó hatalomhoz Oroszország is csatlakozik. A forma szerint védelmi szövetség valójában agresszív jellegű volt. Ez volt az első katonai blokk, amely Európában a kapitalizmus imperialista szakaszba való átnövésének időszakában létrejött.

1879 szeptemberében a német kormány Angliának is szövetségi javaslatot tett, de a tárgyalások nem vezettek pozitív eredményre. Berlinben megértették, hogy Anglia — maga a háttérben maradva — Németországot a kontinensen Oroszországnak szegezett „kardként" akarja felhasználni.

A HÁROM CSÁSZÁR SZÖVETSÉGÉNEK MEGÚJÍTÁSA

Az Angliával folytatott sikertelen tárgyalások után a német diplomácia elfogadta a cári kormánynak az orosz—német kapcsolatok rendezésére vonatkozó javaslatát. Ebben politikai és gazdasági okokból Oroszország és Németország uralkodó körei egyaránt érdekeltek voltak. A vámháború mindkét félnek súlyos károkat okozott. A cári kormány továbbá arra számított, hogy a német monarchiával kötött szövetség megerősíti az önkényuralmat. Az oroszországi forradalmi mozgalom erősödése nemcsak a cárizmust nyugtalanította, hanem a német reakciót is; Vilmos császár külön üzenetet intézett ez ügyben a cárhoz, kérve: ne tegyen semmiféle alkotmányos engedményt. Végül a cári Oroszországnak ebben az időszakban általában, és nyugati határain különösen, békére volt szüksége, hogy a török háború után helyreállíthassa pénzügyi egyensúlyát és megvalósíthassa a hadsereg újjászervezésére Miljutyin hadügyminiszter által kidolgozott tervet.

A cári kormánynak kétoldalú német—orosz szövetségre vonatkozó javaslatát Bismarck elutasította, s a maga részéről azt javasolta, hogy újítsák meg a három császár szövetségét.

1881-ben aláírták a három császár szövetségére vonatkozó új szerződést, amely az előbbivel

[2] Lásd Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. Lásd *Marx—Engels*: Válogatott tanulmányai. II. köt. Szocialista Könyvbarátok kiadása. 274. old.

Német hadgyakorlat Hannovernél
Metszet. 1874

ellentétben nem pusztán konzultatív paktum volt. A szerződés kötelezte a három hatalmat — Németországot, Oroszországot és az Osztrák—Magyar Monarchiát —, hogy megőrizzék semlegességüket abban az esetben, ha valamelyikük egy negyedik nagyhatalommal háborúba kerül. Ez azt jelentette, hogy Oroszország semleges marad német—francia háború esetén, Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia pedig orosz—angol háború esetén. Oroszország ismételten elismerte az Osztrák—Magyar Monarchia „jogait" Boszniára és Hercegovinára. A szerződő felek kötelezettséget vállaltak, hogy kölcsönösen tiszteletben tartják egymás érdekeit a Balkánon, és közös megegyezés nélkül nem járulnak hozzá a török határok semmiféle megváltoztatásához. Ily módon Oroszország bizonyos garanciákat nyert egy esetleges fekete-tengeri angol támadással szemben, és fokozhatta politikájának aktivitását Közép-Ázsiában. Németország döntőbírói szerephez jutott a balkáni osztrák—orosz kapcsolatok vonatkozásában. Emellett úgy számított, hogy a szerződés érvényességének idején eléri egyik legfőbb célját: Franciaország teljes politikai elszigetelését az európai kontinensen. Az Oroszország ellen irányuló osztrák—német titkos szövetség érvényben maradt.

A HÁRMASSZÖVETSÉG

A berlini kongresszus eredményeként kialakult új európai erőviszonyokat sok tekintetben a nagyhatalmak — mindenekelőtt Anglia és Franciaország, illetve Anglia és Oroszország — gyarmati vetélkedése határozta meg.

A nyolcvanas évek elején a világ felosztásáért vívott harc fokozódásával összefüggésben a nagy-

TERÜLETI VÁLTOZÁSOK EURÓPÁBAN A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

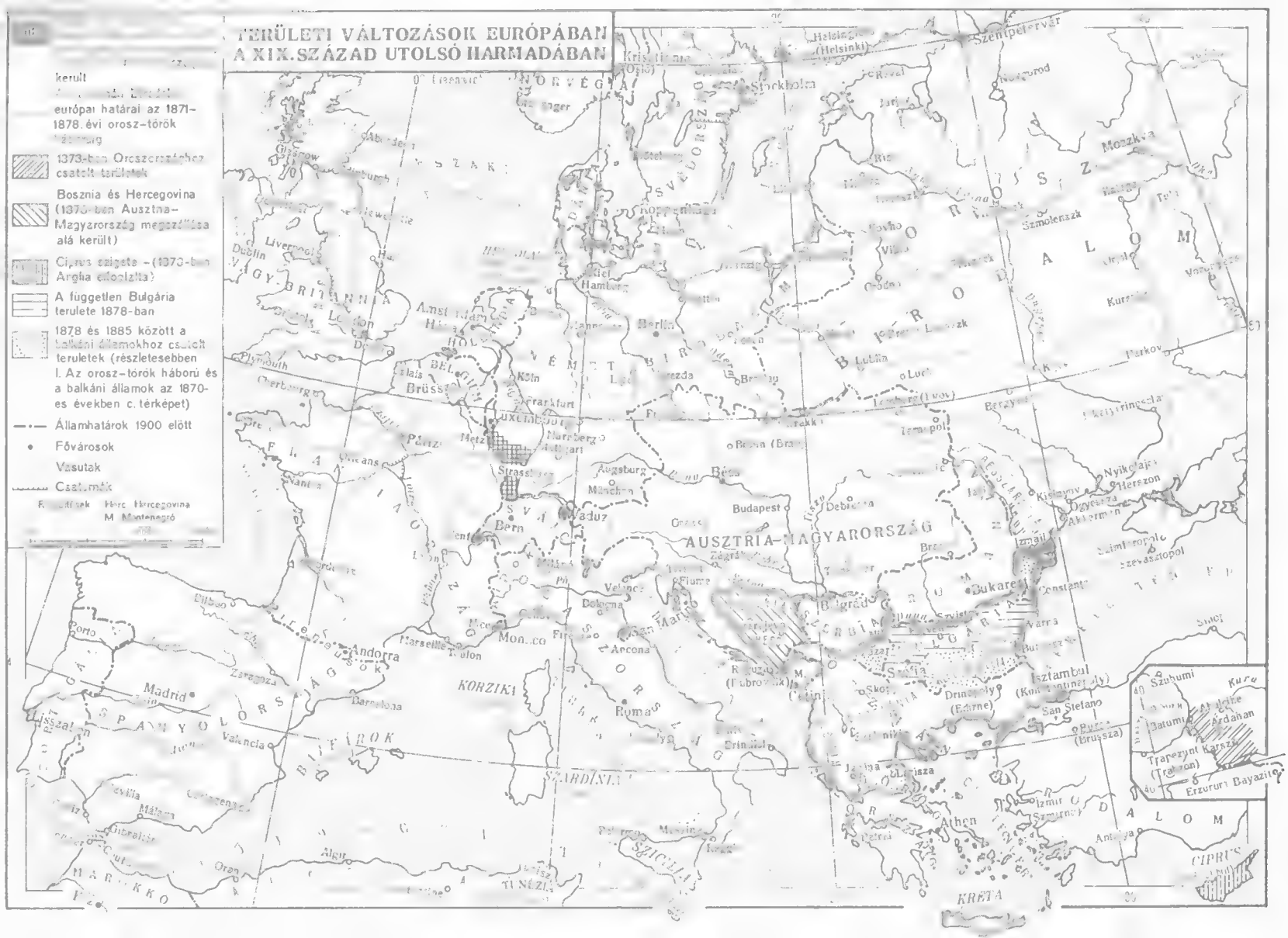

hatalmak vetélkedése újabb területekre terjedt ki. A régi gyarmattartó hatalmak közül Anglia tevékenykedett a legeredményesebben, mégpedig egyszerre több irányban is: Kínában, Afganisztánban, Délkelet-Ázsiában, Dél-Afrikában és a Földközi-tenger keleti medencéjében. De erre az időre már Franciaország gyarmatpolitikája is aktivizálódott. Az 1870. évi háborús vereség és a nagy összegű jóvátétel ellenére a francia finánccburzsoázia óriási anyagi tartalékokkal rendelkezett. Franciaország folytatta a korábban elfoglalt területek kizsákmányolását, meglehetősen nagy tőkéket exportált a gyarmati és félgyarmati országokba, és ugyanakkor további hódításokra törekedett. Ebben a tekintetben támogatást kapott Németországtól is; az utóbbinak érdekében állott, hogy Franciaország figyelmét elvonja az európai politikától és a francia tőkeexpanziót a gyarmati területek felé terelje, ahol elkerülhetetlenül összeütközésbe kellett kerülnie az angol és olasz tőkével.

A francia gyarmati terjeszkedés legközelebbi célpontja a névleg az Oszmán Birodalomhoz tartozó Tunisz lett. A Tunisz fölötti befolyásért már régebben küzdött a francia, az angol és az olasz tőke. A francia tőke (egy marseille-i társaság) tuniszi feudális urak nagy kiterjedésű birtokainak összevásárlása útján igyekezett megszilárdítani pozícióit. A franciákkal sikeresen versengtek az angolok. De különösen éles vetélkedés lángolt fel Tuniszban a francia és olasz tőkések között. A francia Bonne-Gouelma részvénytársaság a Tunisz—Guletta vasútvonal koncessziójának megszerzése során összeütközésbe került az olasz Rubattino társasággal. A berlini kongresszus után, amelyen Franciaország és Olaszország — külön-külön és egymás tudta nélkül — megszerezték maguknak Németország támogatását, a francia—olasz vetélkedés új erőre kapott. A francia burzsoázia erősebbnek és ügyesebbnek bizonyult. Franciaország az algériai—tuniszi határon kirobbant jelentéktelen törzsi villongás kapcsán, azzal az ürüggyel, hogy Algéria biztonságának elengedhetetlen feltétele Tunisz „pacifikálása", expedíciós hadtestet küldött Tuniszba. Az ország megszállása után a francia kormány képviselője felkereste a tuniszi bejt, és — megfenyegetve, hogy megfosztják hatalmától — rákényszerítette, hogy ismerje el Franciaország protektorátusát. A francia protektorátust rögzítő szerződést a tuniszi bej rezidenciáján, Bardóban írták alá (1881). Az olasz uralkodó körök nagy hangon tiltakoztak, de — a kész tényekkel szemben — kénytelenek voltak elismerni vereségüket.

Tunisz francia meghódítása messzemenő következményeket vont maga után. A francia burzsoázia, miután megvetette lábát Algériában és Tuniszban, immár arra törekedett, hogy uralma alatt egyesítse Afrika egész földközi-tengeri partvidékét Gibraltártól Szuezig. Ez a terv erélyes ellenállást váltott ki Angliából. Az angolok 1882-ben megszállták és gyakorlatilag gyarmati sorba süllyesztették Egyiptomot. Franciaországnak azonban idővel sikerült összefüggő gyarmatbirodalmat létrehoznia Nyugat- és Közép-Afrikában. Ez új szakaszt nyitott az angol—francia gyarmati vetélkedésben.

Tunisz elfoglalásának másik, nem kevésbé fontos következménye volt Olaszország új külpolitikai irányvonala. Gyarmati vágyai nem teljesülvén, az olasz burzsoázia a Németországhoz való közeledés útját választotta abban a reményben, hogy összefoghat vele a közös ellenség, Franciaország ellen. Bismarck azonban félreérthetetlenül tudtára adta az olaszoknak, hogy Berlinbe Bécsen át vezet az út; Olaszországnak megegyezésre kell jutnia Ausztria—Magyarországgal, lemondva a Habsburg-monarchia által elhódított Trentino és Trieszt visszaszerzésére vonatkozó terveiről. Az olasz kormány ezt is megtette, annál inkább, mert az osztrák—német blokkhoz való csatlakozástól a monarchikus rendszer megszilárdítását is remélte.

1882. május 20-án Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország titkos szerződést írt alá, amelynek értelmében az előbbiek kötelezték magukat, hogy Olaszország mellé állnak, ha „részéről kiinduló nyílt kihívás nélkül francia támadás érné", Olaszország pedig hasonló kötelezettséget vállalt Németország vonatkozásában. Mindhárom szerződő fél kölcsönösen kötelezettséget vállalt, hogy amennyiben valamelyiküket két vagy több hatalom támadná meg, hadba

lépnek a támadó hatalmak ellen. Olaszország azzal a megszorítással élt, hogy ha Anglia támadná meg Németországot vagy a Monarchiát, nem köteles támogatást nyújtani szövetségeseinek. A szerződés aláírásával létrejött az ún. hármasszövetség.

1883-ban az osztrák—német blokknak sikerült a maga oldalára vonnia Romániát is. Ezzel egyidejűleg közeledés történt Németország és Spanyolország között. 1883-ban XII. Alfonz királyt meghívták Berlinbe, és itt spanyol—német „gentleman agreement" született, melynek értelmében Spanyolországnak esetleges francia—német háború esetén 100 000 főnyi hadsereget kellett kiállítania a Pireneusokban Franciaország ellen. E megegyezéssel Bismarcknak sikerült — az ő kifejezésével élve — „a spanyol célgömböt a francia tarkóra irányítani".

Az ily módon létrehozott katonai tömb, amelynek csápjai kinyúltak a Balkánra és a Pireneusi-félszigetre is, háromfelől fogta szorítóba Franciaországot: a Rajna, az Alpok és a Pireneusok irányából. Ezenfelül kedvező feltételeket teremtett Németország számára egy keleti — Oroszország elleni — háború esetére is.

Bismarck ebben az időben is megpróbálta Angliát megnyerni az osztrák—német blokk számára, de sikertelenül. Az egymást váltogató konzervatív és liberális kormányok, amelyeket lefoglalt Anglia további gyarmati terjeszkedésének biztosítása a földkerekség legkülönbözőbb pontjain, nem kívántak semmiféle határozott katonai és politikai kötelezettséget vállalni az európai nagyhatalmakkal szemben; előnyösebbnek vélték, ha szabadon kihasználhatják ellentéteiket a maguk érdekében. Anglia például nemegyszer megkísérelte fegyveres konfliktusba ugratni az Osztrák—Magyar Monarchiát — és nyomában Németországot — Oroszországgal, hogy ily módon maga a „nevető harmadik" helyzetébe kerüljön. A német kormány viszont azokat a nehézségeket igyekezett kihasználni, amelyeket Angliának az Oroszországgal, illetve Franciaországgal való konfliktusok okoztak. Másfelől Németország erőteljes gyarmati hódító politikára ösztökélte Oroszországot és Franciaországot, hogy ily módon elkerülhetetlenné váljék összeütközésük Angliával. Egyiptom meghódítása — melyet Anglia Németország előzetes hozzájárulásával hajtott végre — ütőkártyát adott Bismarck kezébe, amellyel politikai nyomást gyakorolhatott az angol kormányra.

A NAGYHATALMAK GYARMATI VETÉLKEDÉSÉNEK FOKOZÓDÁSA

A nyolcvanas évek elején, Tunisz meghódítása után, Franciaország új irányokban folytatta gyarmati terjeszkedését: Szudánban, Nigériában, Kongóban, Szomáliában és Madagaszkáron — de mindenütt Anglia közvetlen vagy közvetett ellenállásába ütközött. Az angol—francia gyarmati versengésben így új csomópontok alakultak ki. A francia kormány a Banque d'Indochine ösztönzésére (e mögött a legnagyobb francia bankok, a Comptoir National d'Escompte, a Société Générale, a Banque de Paris et des Pays-Bas és mások állottak) 1882-ben katonai expedíciót küldött Észak-Vietnamba, és az országot francia protektorátus alá vonta. A vietnami lakosság és a kínai osztagok — a tajping fegyveres erők vietnami területre visszahúzódott maradványai — tovább folytatták az ellenállást.

1885-ben a francia kormány, hogy Kínát lemondásra kényszerítse Vietnam feletti hűbéri fennhatóságáról, nemkülönben további hódító célok érdekében, háborút indított Kína ellen. A lépés eredményes volt: a Vietnam feletti francia protektorátus elismerést nyert.

A Kína elleni háború és Vietnam leigázása hatalmas összegeket emésztett fel a francia költségvetésből, és mindkét részről sok emberáldozatot követelt. A francia pénzemberek viszont minden képzeletet felülmúló nyereségekre tettek szert: a háború évei alatt a Banque d'Indochine forgalma majdnem megháromszorozódott. Ugyanakkor az új gyarmati kaland kezdettől fogva katonai és külpolitikai nehézségekbe sodorta Franciaországot. A kínaiak a vietnami hazafiakkal karöltve erőteljes ellenállást tanúsítottak, és a francia csapatok számos vereséget szenvedtek. Franciaország

indokínai térhódítása és még inkább a Dél-Kínába való behatolásra irányuló kísérletei erős ellenállást váltottak ki Anglia részéről. Válaszképpen a francia előretörésre Anglia véglegesítette Burma meghódítását. Franciaország és Anglia között a Sziám (Thaiföld) fölötti befolyásért is harc folyt.

A gyarmatpolitika terén Franciaország más európai hatalmakkal is összeütközésbe került. Masszauának Olaszország által végrehajtott elfoglalását Franciaország Obok francia gyarmat ellen irányuló fenyegetésként értékelte. 1886 nyarán a francia képviselőház elvetette az Olaszországgal kötött hajózási egyezményt, ezt követően az olasz kormány felmondta a francia—olasz kereskedelmi szerződést. A fellángoló vámháború még tovább rontotta a két állam viszonyát. Olaszország azon fáradozott, hogy szorosabbra fűzze a szövetség szálait a Monarchiával és Németországgal, s megerősítse kapcsolatait Angliával.

A gyarmati versengés fontos színtere maradt Közép-Ázsia. A cári kormányzat, miután a három császár szövetségével biztosította hátát, katonai expedíciókat indított Közép-Ázsia délnyugati részébe (Türkméniába). Ekkor Anglia egy jelentéktelen ürügy kapcsán erős nyomást gyakorolt az afgán emírre, s ez utóbbi erős katonai egységet vezényelt a türkmén sztyeppékre.

1885-ben az oroszok tönkreverték az afgán alakulatot, elfoglalták a pendei oázist és ily módon utat nyitottak Herat felé. Az Afganisztán kapuit megközelítő orosz előnyomulás meghiúsította Anglia azon terveit, hogy befolyása alá vonja a közép-ázsiai türkmén törzseket. Az angol uralkodó körök nyíltan háborúval kezdték fenyegetni Oroszországot; a két nagyhatalmat csak egy hajszál választotta el a fegyveres összecsapástól. A dolog mégsem fajult katonai összeütközésig: erre egyik fél sem volt felkészülve. A cári kormány azt javasolta, hogy kezdjenek tárgyalásokat az orosz—afgán határ kérdéséről, a brit kormány engedett, s a konfliktus tüze lelohadt.

A nyolcvanas években a Német Birodalom is aktív gyarmatpolitikába kezdett, és azonnal összeütközésbe került Angliával. Németország, amely aránylag későn fogott a gyarmati hódításhoz, már legelső akcióitól kezdve rendkívüli mohósággal és agresszivitással lépett fel. Bismarck a hetvenes évek elején még a gyarmati hódítások ellen foglalt állást, olyan megfontolásból, hogy a gyarmatpolitika elvonja Németország erőit az európai ügyektől. Egyenesen ellenségesen fogadta az olyan — egyes német burzsoá köröktől kiinduló — javaslatokat, hogy Franciaország a jóvátételi fizetség fejében engedje át egyes gyarmatait, például Pondichéryt vagy Kokinkínát. Tíz év múltán azonban a helyzet gyökeresen megváltozott: az uralkodó osztályok gyarmati követelései rendkívül nyomatékossá lettek, és a kormány nem zárkózhatott el előlük.

1882-ben megalakult a Német Gyarmati Egyesület (1887-től: Német Gyarmati Társaság), amelyben a nagy kereskedelmi és hajóépítő cégek képviselői mellett részt vettek a rajnai és a vesztfáliai tartomány legtekintélyesebb gyárosai, nagybankárok, porosz arisztokraták és az uralkodó osztályok különböző pártjainak számos politikusa is. E körök befolyására a német kormány 1884 áprilisában bejelentette, hogy „védelme alá helyezi" Angra-Pequena vidékét, ezt a mintegy 900 km²-nyi területet Délnyugat-Afrikában. Midőn az angol kormány olyan értelmű nyilatkozatot tett, hogy noha „nem tart igényt e területekre", feljogosítottnak ítéli magát arra, hogy másokat se bocsásson oda, a német kormány nyomban azzal válaszolt, hogy diplomáciai akadályokat támasztott az egyiptomi és egyéb, Anglia számára nagy jelentőségű kérdésekben. Mi több, kijelentve, hogy Németország „nem tűrheti soká az angolok gőgjét és bitorlásait", a német kormány megfenyegette Angliát, hogy közeledni fog vetélytársaihoz, „Franciaországot is beleértve".

Ugyanakkor, mintegy kesztyűt dobva Angliának, Németország elfoglalta Togót, Kamerunt és a Guineai-öböl partvidékének más részeit, továbbá a Német Délnyugat-Afrikának elnevezett nagy kiterjedésű területet. E hódító akciók mindegyikét fokozódó élességű német—angol viszályok kísérték. Heves súrlódásokra adtak okot a gyarmati osztozkodás más objektumai is. Új-Guineában Anglia előretörési kísérletei kudarcot vallottak, minthogy ott Németország már korábban megvetette lábát; a Samoa-szigeteken viszont a német egyeduralom létesítésére irányuló próbálkozások

szenvedtek hajótörést Anglia és az Egyesült Államok ellenakcióin; Zanzibar szigetén az angol ellenlépések ellenére is sikerült megteremteni a német protektorátust.

Németország fokozott aktivitása nem maradt eredménytelen: rövid két esztendő leforgása alatt (1884—1885) Afrikában és a Csendes-óceánon egész sor kisebb-nagyobb gyarmatbirtokra tett szert, amelyek összterülete 2 907 000 km², népessége 14,4 millió volt. A nemzetközi helyzetben bekövetkezett hirtelen változás azonban hamarosan arra kényszerítette Németországot, hogy leállítsa a gyarmati terjeszkedést. Az európai kormányok figyelmének középpontjába a súlyos balkáni válság került, amelyet Kelet-Rumélia és Bulgária 1885. évi egyesülése és Battenberg Sándor politikája idézett fel. Ezt újabb háborús riadalom követte Nyugat-Európában. Ezeknek az eseményeknek a jegyében bontakoztak ki a nyolcvanas évek második felének nemzetközi eseményei.

A NEMZETKÖZI VISZONYOK A BOLGÁR VÁLSÁG IDEJÉN. AZ 1887. ÉVI HÁBORÚS RIADALOM

A Kelet-Rumélia és Bulgária egyesülését és a szerb—bolgár háborút követő ún. bolgár válság ismét kiélezte a nemzetközi helyzetet Európában. Angliában oroszellenes propagandahadjárat bontakozott ki, az Osztrák—Magyar Monarchia nyíltan háborúval fenyegette Oroszországot. Az angol kormány nemcsak az Osztrák—Magyar Monarchiát, hanem Németországot is háborúra buzdította Oroszország ellen. Bismarck azonban azt tanácsolta a Monarchiának, hogy tartózkodjék a fegyveres konfliktustól, legalábbis addig, amíg maga Anglia nem kezd háborút Oroszország ellen. Bismarck bonyolult játékot folytatott azzal a céllal, hogy a Balkánon ellentéteket szítson Oroszország és Anglia között. Ezért 1886 novemberében azt tanácsolta a cárnak, hogy küldjön csapatokat Bulgária megszállására, s ugyanakkor Angliát Oroszország ellen uszította.

A német kormány tevékenyen közreműködött az Osztrák—Magyar Monarchia és Anglia közötti együttműködés kialakításán egy Oroszország elleni háború esetére. A maga részéről viszont egyáltalán nem szándékozott közvetlenül részt venni e háborúban. A balkáni háborús tűzfészek szításán fáradozva, saját nyugati agresszív céljait tartotta szem előtt. „Arra kell törekednünk — írta Bismarck —, hogy kezünk szabad maradjon, s így ha a keleti ügyek miatt Oroszországgal kenyértörésre kerül a sor, ne sodródjunk bele azonnal a konfliktusba, minthogy minden erőnkre szükségünk lesz Franciaországgal szemben." E mesterkedések erősen összekuszálták a helyzetet. A bolgár válság az egyik fő oka volt az osztrák—orosz viszony megromlásának, melynek következtében a három császár szövetsége véglegesen széthullott.

1886 végén a német uralkodó körök, kihasználva a nagyhatalmak figyelmét lekötő bolgár válságot, franciaellenes kampányba kezdtek — ott pedig a Boulanger tábornok hadügyminiszter köré csoportosuló francia militarista körök folytattak revansista propagandahadjáratot Németország ellen. A soviniszta kampány mindkét országban a hadsereg létszámemelésére vonatkozó törvényjavaslatok megvitatásával állt összefüggésben. Mialatt Franciaországban Boulanger újabb háborús rendszabályok megvalósítására készült, Bismarck (1886 novemberében) törvényjavaslatot terjesztett a Reichstag elé, amely a hadsereg békelétszámát 468 000-re emelte, és hét évre előre megállapította a hadiköltségvetést. 1887 januárjában Bismarck a Reichstagban mennydörgő szónoklatot vágott ki Franciaország ellen, s több olyan intézkedést foganatosított Elzászban és Lotharingiában, amelyek felszították a revanshangulatot Franciaországban. Európán ismét a háborús riadalom légköre lett úrrá. A kezdeményezés ezúttal is a németektől indult ki. Szűkebb környezetében Bismarck azt hangoztatta, hogy Franciaországgal elkerülhetetlen a háború, és Németország számára előnyös, ha megkezdi a harcot, még mielőtt a franciák befejeznék felkészülésüket a revansra.

A német kormány meg volt győződve arról, hogy Oroszország, melyet lekötöttek viszályai Angliával, az Osztrák—Magyar Monarchiával és Bulgáriával, a német—francia háború esetén

semleges marad. E meggyőződésében megerősítette Pjotr Suvalov, a tekintélyes orosz diplomata javaslata, aki 1887 januárjában érkezett Berlinbe, hogy orosz—német szerződést kössön a három császár szövetsége helyébe. Ezúttal szerződéstervezetet készítettek, melynek értelmében Oroszország semlegességre kötelezi magát német—francia háború esetére, Németország viszont nem akadályozza meg Oroszországot a tengerszorosok megszerzésében és bulgáriai pozícióinak helyreállításában. A cári kormányzat a közép-ázsiai és balkáni eseményekkel kapcsolatban még mindig kereste a közeledést Németországhoz. Ami Angliát illeti, úgy tűnt, kész támogatni Németországot agresszív terveinek megvalósításában, minthogy Franciaországot legfőbb gyarmati vetélytársának tekintette. Midőn Bismarck puhatolózni kezdett az irányban, milyen magatartást tanúsítana Anglia egy esetleges német—francia háború esetén, a Salisbury-kormány értésére adta, hogy politikája súlyponti kérdésének a gyarmati ügyeket tekinti, és nem fogja támogatni Franciaországot.

A német sajtó zajos franciaellenes propagandahadjáratot indított. A francia kormány azonban maximális óvatosságot tanúsított, és 1887 februárjában békülékeny nyilatkozatokat tett. Hogy Bismarck kezéből az utolsó kártyát is kiüsse, a kormány úgy döntött, hogy meneszti Boulanger-t, akinek nevével a revansista propaganda és a Németország elleni háborús tervek abban az időben szorosan összekapcsolódtak. Ezzel egyidőben a cári kormány fokozatosan módosította álláspontját. Suvalov szerződéstervezetét a cár nem hagyta jóvá. Midőn a francia diplomácia tudakolózott Giers orosz külügyminiszternél Oroszország álláspontja iránt, ő azt válaszolta, hogy Oroszországot semmiféle kötelezettség nem fűzi Németországhoz.

A német kormány megértette, Oroszország egyáltalán nem szándékozik támogatni Németországot abban, hogy franciaellenes háború segítségével megszilárdítsa európai hegemóniáját. Az a körülmény, hogy Oroszország — a tengerszorosok és Bulgária kérdésében tett csábító ajánlatok ellenére — megtagadta a semlegességi szerződés aláírását, kihúzta a talajt a német kormány tervei alól, hogy ti. a balkáni válságot kihasználva preventív háborút indítson Franciaország ellen. Bismarck mindössze annyit ért el, hogy a nacionalista mámor hevében viszonylag könnyen keresztülvitte a Reichstagban az új katonai törvényt.

A német militaristák és a francia revansisták agresszív szándékai által felidézett újabb háborús riadalom sok ország munkásságában mélységes aggodalmat keltett. Engels, Bismarck és Boulanger szándékait leleplezve, a következőket írta: ha Boulanger „a továbbiakban is népszerű marad, akkor ez *a cárt Bismarck karjaiba taszítja*, amit mi éppúgy nem akarunk, mint a revansista háború céljait szolgáló francia—orosz szövetséget".[3]

AZ 1887. ÉVI OROSZ—NÉMET VISZONTBIZTOSÍTÁSI SZERZŐDÉS

A háborús riadalom évében, 1887-ben Bismarck elérte, hogy a három császár szövetségét orosz—német titkos egyezménnyel váltsák fel. Ez az úgynevezett viszontbiztosítási szerződés előírta, hogy ha a szerződő felek egyike egy harmadik nagyhatalommal háborúba bonyolódik, akkor „a másik fél a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedik szerződőtársával szemben, és mindent elkövet a konfliktus lokalizálása érdekében". A semlegesség megőrzésének kötelezettsége azonban Ausztria—Magyarország, illetve Franciaország elleni háború esetén csak abban az esetben bír érvénnyel, ha ezek az országok támadnák meg valamelyik szerződő felet. Németország elismerte „Oroszország történelmi jogait a Balkánon, különösen pedig az őt Bulgáriában és Kelet-Ruméliában megillető domináló és döntő befolyás jogosultságát". Németország külön titkos jegyzőkönyvben kötelezte magát, hogy diplomáciai támogatást nyújt Oroszországnak, ha a cár szükségesnek ítélné, hogy „magára vállalja a Fekete-tenger bejáratának védelmét... birodalma kulcsának megőrzése"

[3] Engels — L. Lafargue-hoz. 1888. július 15. Lásd „Isztoricseszkij Arhiv", 1956. 2. sz. 9—10. old.

végett. Ezzel az ígérettel a német diplomácia a cárizmust Konstantinápoly elfoglalására, vagyis gyakorlatilag nemcsak Törökország, hanem Anglia ellen is háborúra ösztönözte.

Nem sokkal a viszontbiztosítási szerződés aláírása előtt Anglia közeledett az osztrák—német blokkhoz. Minthogy nem kívánta megkötni magát Németország nyílt támogatásával és ezért elvetette a német—angol szövetségre vonatkozó javaslatokat, Németország szövetségeseivel, az Osztrák—Magyar Monarchiával és Olaszországgal egyezett meg. Az Anglia, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország által aláírt ún. földközi-tengeri egyezménynek az volt a célja, hogy megakadályozza a tengerszorosokkal kapcsolatos orosz tervek megvalósítását, valamint a francia befolyás kiterjesztését a Földközi-tengeren és Afrika északi partvidékén.

Ez az egyezmény teljes mértékben megfelelt Bismarck titkos elgondolásainak. Az angol uralkodó körök azonban egyáltalán nem szándékoztak támogatásukat adni ahhoz, hogy Németország az európai kontinens teljhatalmú urává váljon. Bismarck kifejezésével élve: Anglia csak a „hajtókutya" szerepét szánta Németországnak.

Az orosz—német viszontbiztosítási szerződés nem javította meg a két állam viszonyát. Németországnak nem sikerült rávennie Oroszországot, hogy semlegességre kötelezze magát egy Franciaország elleni háború esetére: a cári kormány döntőbíró kívánt lenni a francia—német ellentétekben.

Erőteljesen megromlottak az orosz—német gazdasági kapcsolatok is. A porosz junkerek szembeszegültek az orosz gabonabehozatallal, az orosz gyárosok pedig a német iparcikkimporttal. Mindkét állam felemelte vámtarifáit. Bismarck, hogy nyomást gyakoroljon Oroszországra, támogatta Koburg Ferdinánd bolgár trónjelöltségét (ez III. Sándorra nézve hátrányos volt), és akadályozta újabb német kölcsönök folyósítását Oroszországnak — pedig e kölcsönökre a cári kormánynak égetően szüksége volt a készülő pénzreformmal (a rubel aranyalapra helyezése) kapcsolatban.

A FRANCIA—OROSZ SZÖVETSÉG

Mondhatni, ellentétesen alakultak Oroszország és Franciaország kapcsolatai. A két ország közti külkereskedelem volumene szakadatlanul nőtt. A jelentős oroszországi francia tőkebefektetések és a francia bankok nyújtotta nagy összegű hitelek elősegítették a két állam uralkodó köreinek közeledését.

A francia tőkések által nyújtott összegek oroszlánrészét a cári kormány rendelkezésére bocsátott államkölcsönök tették ki. Az első — 500 millió frank összegű — kölcsönt 1887-ben helyezték el a párizsi tőzsdén. Ezt újabb kölcsönök sorozata követte; 1889 végére a cári kormány adóssága a francia bankoknál elérte a 2600 millió frankot. A cári Oroszország tehát bizonyos tekintetben függő viszonyba került a francia tőkétől. A francia burzsoázia számára ez rendkívül előnyös és fontos volt. Az erősödő gazdasági kapcsolatok nyomán feltárult a két állam politikai közeledésének perspektívája is. A Németország részéről fenyegető „preventív háború" csakúgy, mint az Angliával szembeni gyarmati ellentétek parancsoló követelményként állították a francia uralkodó körök elé a feladatot: törjenek ki a nemzetközi elszigeteltségből.

A Németország részéről egyre félreérthetetlenebbül megnyilvánuló ellenséges magatartás Oroszországgal szemben, különösen a viszontbiztosítási szerződés megújításának elutasítása (1890), a cári kormányt is külpolitikai irányvonalának megváltoztatására késztette. Komolyan nyugtalanították a német uralkodó körök megegyezési kísérletei Angliával (például az 1890. évi egyezmény, melyben Zanzibárt elcserélték Helgolanddal). Másrészt a francia hadsereg ütőerejének helyreállítása Oroszország szemében megnövelte Franciaország mint potenciális szövetséges jelentőségét. Ennek megfelelően a cári kormány szívesen fogadta a Franciaországtól kiinduló szövetségi ajánlatot, a tárgyalásokon azonban tartózkodó és ráérős magatartást tanúsított.

1891 augusztusában Oroszország és Franciaország konzultatív paktumot kötött, amely kötelezte a két államot, hogy német támadás esetén, vagy ha „az európai béke veszélybe kerül", tárgyalásokat kezdjenek politikájuk összehangolása és közös magatartás kialakítása céljából.

Egy év múlva, 1892-ben a két állam titkos katonai egyezményt kötött. Eszerint: ha Franciaországot Németország vagy Németország támogatásával Olaszország megtámadja, Oroszország minden rendelkezésére álló erővel megtámadja Németországot, ugyanígy, ha Oroszországot Németország, vagy Németország támogatásával Ausztria—Magyarország megtámadja, Franciaország minden rendelkezésére álló erővel megtámadja Németországot. Az egyezmény továbbá kötelezte Franciaországot és Oroszországot, hogy ha a hármasszövetség, vagy a hozzá tartozó hatalmak egyike mozgósítást hajt végre, összes erőiket haladéktalanul és egyidejűleg mozgósítják, és lehetőség szerint határaik közvetlen közelében összpontosítják. Franciaország 1 300 000, Oroszország 7—800 000 embert köteles bevetni Németország ellen. E pontnál külön kikötötték: „ezek az erők teljes egészükben a lehető leggyorsabban bocsátkozzanak harcba, hogy Németország kénytelen legyen egyidőben harcolni keleten és nyugaton".

Az 1892. évi francia—orosz katonai egyezményt a vezérkarok képviselői írták alá, és kezdetben csupán „technikai jellegű" volt. Az egyezmény átalakítása politikai jellegű szövetségi szerződéssé — az ebből fakadó összes kötelezettségekkel együtt — Ribot francia és Giers orosz külügyminiszter 1893. december 27—1894. január 4-i levélváltása formájában történt meg.

A hármasszövetséghez hasonlóan a francia—orosz szövetséget is formailag védelmi céllal hozták létre. Lényegében azonban mindkét szövetség agresszív jellegű volt. E katonai-politikai blokkok megteremtése az európai háborúhoz vezető út fontos mérföldköve volt.

A francia—orosz szövetség létrejötte súlyos csapást mért Németországra és az Osztrák—Magyar Monarchiára. Ezt követően Anglia megtagadta az 1887. évi földközi-tengeri egyezmény jóváhagyását. Olaszország, amely meggyengült a Franciaországgal vívott vámháborúban, és 1896-ban megsemmisítő vereséget szenvedett Etiópiában (Abesszínia), kezdett eltávolodni az osztrák—német blokktól. Hasonlóképpen alakult Spanyolország politikája is az 1898. évi spanyol—amerikai háború után. A romániai (főleg a kőolajiparba irányuló) angol és francia tőkebehatolással összefüggésben a román burzsoá körökben is fokozatosan erősödött Anglia és Franciaország befolyása, noha Hohenzollern Károly király továbbra is fenntartotta a német orientációt.

A francia—orosz szövetség kialakulásával az európai kontinens két, nagyjából egyenlő erejű katonai-politikai tömbre szakadt. A szemben álló táborok erőviszonyai jórészt azon fordultak meg, melyikükhöz csatlakozik végül is a hatalmas hadiflottával, óriási pénzügyi, gazdasági és nyersanyagtartalékokkal rendelkező Anglia. Az angol uralkodó körök bizonyos ideig a „splendid isolation" politikáját tartották a legelőnyösebbnek. Ám Angliának a nemzetközi porondon egyre fokozódó nehézségekkel kellett megküzdenie.

A kilencvenes években Anglia súlyos konfliktusokba keveredett Oroszországgal a Távol-Keleten, Kínában és Iránban, Franciaországgal Afrikában és Sziámban, s az Egyesült Államokkal, amellyel szemben Latin-Amerikában nagy engedményekre kényszerült. A kilencvenes évek legvégén a világpolitikában mind világosabban kirajzolódtak a mély angol—német ellentétek is.

A Franciaországgal és Oroszországgal vívott heves küzdelem az angol körök egy részét olyan irányba terelte, hogy kompromisszumos megegyezést keressenek Németországgal. Az angol kormány kétszer is — 1898-ban és 1899-ben — gyarmati kompenzációkat ígérve kísérletet tett Németország támogatásának megszerzésére. A német kormány azonban olyan nagy árat szabott, hogy Anglia lemondott a megegyezésről. A „splendid isolation" hagyományos politikája válságba jutott. A két hatalmas katonai-politikai blokk létrejötte, a világ területi felosztásának befejeződése és az újrafelosztásáért megindult küzdelem arra késztette Angliát, hogy szövetségeseket keressen, s így felkészülhessen az elkerülhetetlen összecsapásra fő ellenfelével, Németországgal.

XII. FEJEZET

A KÖZEL- ÉS KÖZÉP-KELETI ORSZÁGOK FÉLGYARMATI SORBA SÜLLYESZTÉSE

1. TÖRÖKORSZÁG

A XIX. század utolsó harmadában a nyugati tőkés nagyhatalmak nagy kiterjedésű ázsiai és afrikai területek nyílt meghódítása mellett gazdasági és politikai téren teljesen hatalmuk alá vontak olyan országokat is, amelyek formálisan megőrizték állami önállóságukat. E függő, félgyarmati országokhoz tartozott Törökország, Irán és Afganisztán.

AZ OSZMÁN BIRODALOM VÁLSÁGÁNAK ELMÉLYÜLÉSE

A hetvenes évek elejére megnövekedett az Oszmán Birodalom függősége az idegen hatalmakkal szemben. A külföldi tőkések jócskán kiaknázták a nem egyenértékű kereskedést, az egyenlőtlen szerződéseket, az uzsorakölcsönöket, a kapitulációk rendszerét. Kezükben tartották a gazdasági és politikai élet ellenőrzésének igen fontos tényezőjét: az Ottomán Birodalmi Bankot. A külföldi tőkések a török feudális urakra és a — főként nem török nemzetiségű kereskedőkből álló — komprádor burzsoáziára támaszkodtak.

Az ország gazdasági életének legfőbb ága, a mezőgazdaság hanyatlóban volt. A művelésre alkalmas földterületnek csupán kis részét vetették be. A termés rendkívül alacsony volt. A parasztok körében a termésről keserű szólás járta: „Egy része elpusztul, egy része kifagy, egy része a madaraké, egy része, ha istennek úgy tetszik, nekem marad." A termés oroszlánrészét a földesúr és az adószedő vitte el. Sok anatóliai tartomány kormányzója elismerte, hogy területén nincs egyetlen paraszt sem, „akinek adósságai ne lennének nagyobbak, mint várható teljes jövedelme három évre előre". A hetvenes években a törökországi adósbörtönökben mintegy 40 000 embert — főként parasztokat — tartottak fogva.

Jelentősen romlott a városi lakosság helyzete. A külföldi áruk versenye tönkretette a helyi kézműipart, a feudális viszonyok viszont gátolták a kapitalista termelés fejlődését.

Az uzsorakölcsönök törlesztései, a hivatalnoki apparátus és a hadsereg fenntartására fordított óriási kiadások és a szultáni udvar fantasztikus méreteket öltő pazarlása teljesen aláásták Törökország pénzügyeit. A kormány a külföldi bankoktól felvett újabb kölcsönök segítségével próbált kilábalni a pénzügyi nehézségekből. Rövid öt esztendő alatt — 1870-től 1874-ig — a török kormány csaknem hárommilliárd frank összegű külföldi kölcsönt vett fel rendkívül súlyos feltételek mellett. A külföldi adósságok összege erre az időre elérte az 5,3 milliárd frankot; a kölcsönök után fizetett kamatok a török költségvetés nagy részét felemésztették.

Az egész birodalom területén fokozódott a néptömegek elégedetlensége. Az uralkodó körökön

és a kormányon bizonytalanság és fejvesztettség lett úrrá. A kormányok gyors egymásutánban váltották egymást; három év alatt (1871—1873) mintegy tíz nagyvezír követte egymást. Megélénkült az újoszmánok tevékenysége. Ez a politikai irányzat még a hatvanas években keletkezett az akkoriban meginduló felvilágosult áramlat talaján, amelyben részt vett Namik Kemál író, Ibrahim Sinászi publicista és a török értelmiségi fiatalság több más képviselője. Az újoszmánok arra törekedtek, hogy Törökországot alkotmányos monarchiává alakítsák át. Az Isztambulban 1865-ben létrehozott titkos politikai szervezetük azt a célt tűzte ki, hogy tekintélyes katonai és politikai vezetők támogatásával államcsínyt hajt végre, s így kényszeríti rá a szultánt az alkotmány bevezetésére. 1866-ban a szervezetet leleplezték, résztvevőinek egy része börtönbe jutott, a többiek emigráltak.

Az újoszmánok külföldön kiadott újságok és röplapok útján alkotmányt és reformokat követeltek. Eszméiket támogatták egyes liberális beállítottságú hivatalnokok és katonatisztek is. Csatlakozott hozzájuk Midhat pasa, a kiváló államférfi, aki korábban Bulgária, majd Bagdad kormányzója volt.

Midhat pasa és az újoszmánok a török liberális nemesek és a kialakulóban levő burzsoázia érdekeinek kifejezői voltak. A szultáni abszolutizmus ellen mindenekelőtt az Oszmán Birodalom pusztulásának megelőzése érdekében küzdöttek. Külpolitikai téren Midhat Angliára orientálódott.

Az Oszmán Birodalom válságát tovább mélyítette a még török uralom alatt sínylődő balkáni népek felszabadító küzdelmének erősödése. Az 1875-ben Bosznia és Hercegovina felkelő lakossága ellen szervezett büntető expedíciók újabb kiadásokat okoztak, és kimerítették a török kormány anyagi tartalékait. A kormány nem tudott eleget tenni a kölcsönökkel kapcsolatos fizetési kötelezettségeinek. Pénzügyi fedezet előteremtése céljából a vakuf-birtokok jövedelmének egy részét lefoglalták; ez elégedetlenséget váltott ki a papság körében. Megpróbálkoztak az államapparátus redukálásával, a hivatalnokok, a katonatisztek, a világi és egyházi iskolai tanítók fizetésének csökkentésével is. De ezek az intézkedések sem javították az ország pénzügyi helyzetén. 1875 októberében Törökország hivatalosan bejelentette a részleges államcsődöt.

A kormány, hogy másfelé terelje a fokozódó elégedetlenséget, pogromokat provokált a keresztény lakosság ellen. Szalonikiben a keresztények és a muzulmánok közötti összetűzések során megölték a francia és a német konzult.

A hercegovinai felkelést és a szaloniki eseményeket az európai nagyhatalmak ürügyként használták fel arra, hogy beavatkozzanak az Oszmán Birodalom ügyeibe. 1876 januárjában az 1856. évi párizsi szerződést aláíró államok azzal a követeléssel fordultak Törökországhoz, hogy haladéktalanul hajtson végre reformokat Boszniában és Hercegovinában. A kormány hajlandónak mutatkozott e követelés teljesítésére. De a bolgár nép 1876 áprilisában kirobbant hatalmas felkelése újabb csapást mért a szultáni rezsimre.

AZ 1876. ÉVI PALOTAFORRADALOM. „MIDHAT ALKOTMÁNYA"

1876 május elején az újoszmánok felhívást tettek közzé, amelyben Abdul Aziz szultánra hárították a felelősséget a pénzügyi csődért és a balkáni felkelésekért. Követelték, hogy hívjanak össze parlamentet, és hogy Abdul Aziz helyett új szultán foglalja el a trónt. Abdul Aziz politikájával bizonyos feudális-egyházi körök is elégedetlenek voltak, minthogy őt tekintették felelősnek a vakuf-jövedelmek részleges lefoglalásáért és a külpolitikai kudarcokért.

1876. május 22-én Isztambulban népes tüntetés zajlott le szofták (muzulmán papnövendékek), kereskedők, iparosok és a fővárosi szegénynép részvételével. A szultáni palota előtt mintegy 40 000 tüntető gyűlt össze. A szultán kénytelen volt hozzájárulni a kormány leváltásához; az új kormányban helyet kapott Midhat pasa is. A fővárosban azonban tovább folytak a tüntetések.

Midhat és az újoszmánok megrémültek a spontán népi megmozdulásoktól. A forradalom

Az alkotmány kihirdetése Isztambulban 1876. december 23-án
Metszet. 1876

megelőzése érdekében a palotaforradalom taktikáját választották, erre egyes feudális csoportosulások is hajlottak. 1876. május 30-ra virradóra Abdul Azizt megfosztották trónjától. Helyére a trónörökös, V. Murad lépett, de — minthogy az elmebaj tünetei mutatkoztak rajta — három hónap múltán őt is detronizálták. A trónt II. Abdul Hamid foglalta el, aki Midhatnak írásbeli kötelezvényt adott arról, hogy alkotmányt ad az országnak. A valóságban az új szultán csak a kedvező alkalmat várta, hogy nyíltan felléphessen az újoszmánok ellen.

Ezalatt az Oszmán Birodalom helyzete tovább súlyosbodott. A bulgáriai felkelést sikerült ugyan elfojtani, de két szláv állam, Szerbia és Montenegró, háborút indított Törökország ellen. Feszültté vált a viszony Oroszországgal is, amely támogatta a szláv népek harcát. Decemberre volt kitűzve Isztambulba az európai nagyhatalmak képviselőinek konferenciája, azzal a programmal, hogy reformjavaslatokat tegyen a Balkánra vonatkozóan a török kormánynak.

Ebben a helyzetben II. Abdul Hamid jóváhagyta a Midhat pasa által kidolgozott alkotmánytervezetet. A szultánnak számolnia kellett az országban mutatkozó általános elégedetlenséggel, a néptömegek újabb spontán megmozdulásainak veszélyével. Emellett azt remélte, hogy az alkotmány kihirdetésével meghiúsítja a nagyhatalmak konstantinápolyi konferenciáját. 1876. december 23-án ünnepélyesen kihirdették az Oszmán Birodalom alkotmányát.

Az 1876. évi alkotmány, amely „Midhat alkotmánya" néven vált ismertté, Törökországot alkotmányos monarchiává nyilvánította. Az alkotmány kétkamarás parlamentet létesített: a szenátus tagjait a szultán nevezte ki élethossziglan, a képviselőház tagjait magas vagyoni cenzus alapján

A Galata-híd Isztambulban
Fénykép. XIX. század vége

választották. A szultán jogkörébe tartozott a miniszterek kinevezése és elbocsátása, a hadüzenet és a békekötés, jogában állott továbbá hadiállapotot elrendelni és hatályon kívül helyezni a polgári törvényeket.

A birodalom valamennyi alattvalóját „oszmánnak" nyilvánították, és a törvény előtt egyenlőnek tekintették. Az alkotmány a török nyelvet államnyelvvé, az iszlámot államvallássá nyilvánította.

Az 1876. évi alkotmány számos korlátja ellenére haladó jellegű volt. De a török társadalom azon rétegei, amelyekre az újoszmánok támaszkodtak, nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy biztosítsák Törökország progresszív fejlődését. Ez lehetővé tette, hogy II. Abdul Hamid az alkotmányt röviddel közzététele után felszámolja. 1877 elején Midhat pasát leváltották a nagyvezíri tisztségről, letartóztatták és külföldre száműzték (1883-ban Abdul Hamid meggyilkoltatta). Egy évvel később, 1878 februárjában a szultán feloszlatta a parlamentet. Ettől kezdve az 1876. évi alkotmány gyakorlatilag hatályát vesztette, s Törökországban hosszú évekre II. Abdul Hamid kegyetlen önkényuralmi rendszere lett úrrá, amely „zülüm" (önkényuralom) néven vonult be Törökország történetébe.

TÖRÖKORSZÁG FÉLGYARMATI SORBA SÜLLYESZTÉSE

A berlini kongresszus után jelentősen meggyorsult az a folyamat, melynek során az Oszmán Birodalom gazdaságilag alárendelt helyzetbe került a nagyhatalmakkal szemben. Gyors ütemben haladt az ország pénzügyi leigázása. 1897-ben Törökország bejelentette a teljes államcsődöt.

A külföldi hitelezőkkel folytatott hosszadalmas tárgyalások után 1881 decemberében megállapodás született, amely az ún. muharremi dekrétumban nyert rögzítést (muharrem — a mohamedán naptár decembernek megfelelő hónapja). E dekrétummal a szultán szentesítette a rendkívül széles körű jogokkal és kiváltságokkal felruházott Ottomán Államadósság Hivatalának létesítését. A hivatal kezelésébe kerültek a birodalom legfontosabb jövedelemforrásai: a dohány- és sómonopólium, a teailleték, a márvány-tengeri és boszporuszi halászatra kivetett adók, az isztambuli, drinápolyi (Edirne) és brusszai selyem után beszedett asar (tized) stb. Tisztviselőinek száma rövidesen elérte az 5000 főt. Élén a hitelező hatalmak — Anglia, Franciaország, Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország — képviselőiből álló tanács állott. A török kormánybiztos csak tanácskozási joggal bírt.

Az idegen nagyhatalmak Törökország pénzügyi függőségének felhasználása révén különböző előnyös koncessziókat szereztek. A szíriai vasútvonalak francia tőkések kezén voltak, az Izmir környéki vasutak angolok és franciák tulajdonában. Nagy jelentőségű koncessziót kapott a bagdadi vasút építésére a német tőke. A vasútvonalakat a gyarmatosítók gazdasági és stratégiai érdekeinek megfelelően építették, tekintet nélkül a török nemzetgazdaság szükségleteire. Külföldi cégek számos koncessziót szereztek Törökország ásványi kincseinek kiaknázására is.

Az Oszmán Birodalomban új külföldi bankokat alapítottak: Isztambulban megnyílt az egyik legnagyobb francia bank, a Crédit Lyonnais leányvállalata, 1888-ban több nyugat-európai bank közösen megalapította a Szaloniki Bankot, 1889-ben megkezdte működését a Német—Palesztinai Bank. A XIX. század végén létrehozott egyetlen török pénzintézet, a Mezőgazdasági Bank, rendkívül gyenge volt.

Ezzel egyidőben a kapitalista hatalmak politikai téren is befolyásuk alá vonták Törökországot. 1883-ban német katonai misszió érkezett az országba; vezetőjét, Colmar von der Goltz vezérkari ezredest rövidesen katonai tanácsadóvá és az isztambuli tisztiiskola parancsnokává nevezték ki. Külföldi tanácsadók tűntek fel a haditengerészetnél, a csendőrségnél és az államapparátus más ágazataiban is.

Törökország függő helyzetének voltak bizonyos sajátos vonásai. A nagyhatalmak ellentétei és harcai bizonyos lavírozási lehetőségeket biztosítottak a török uralkodó osztályok számára. Ezenfelül Törökország — sok ázsiai országtól eltérően — viszonylag szervezett és harcképes hadsereggel rendelkezett.

II. ABDUL HAMID DESPOTIKUS RENDSZERE. A POLGÁRI FORRADALMI MOZGALOM KIALAKULÁSA

Abdul Hamid despotikus rendszerének belső támaszát a török és nem török (arab, cserkesz, albán) feudális nagybirtokosok, a muzulmán főpapság és a tábornoki kar alkották. A pániszlámizmus a szultáni Törökország hivatalos ideológiájává lett. A török feudális urak bíztak benne, hogy a pániszlám propaganda segítségével kordában tarthatják a birodalom muzulmán népeit, s befolyásukat a határokon túl élő muzulmánokra is kiterjeszthetik.

A birodalom nem muzulmán népeire egyre erősebb nemzeti és vallási elnyomás nehezedett. Különösen súlyos volt az örmények helyzete. Midőn 1894-ben a kétségbeesés szélére jutott örmény lakosság Szaszun körzetében felkelt, a kormány tömeges pogromot rendezett az örmények ellen. Egész körzetek lakosságát irtották ki, a nőket, öregeket és gyermekeket sem kímélve. 1895-ben örménypogromok dúltak Erzurumban, Trabzonban és több más kisázsiai városban, 1896-ban pedig Isztambulban.

Abdul Hamid despotikus rendszere és az idegen gyarmatosítók elnyomása fékezte a törökországi kapitalista fejlődést, pangásra kárhoztatta az ország termelőerőit. A török kereskedők és vállalkozók rendkívül kedvezőtlen helyzetbe kerültek a külföldi cégekhez képest.

A török — csaknem kizárólag kereskedő- — burzsoázia túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy határozottan felléphessen az imperialisták ellen, s túl szorosan kötődött a földesúri rendszerhez, semhogy támogassa a parasztok antifeudális követeléseit vagy — mi több — élükre álljon. Minthogy azonban az abszolutisztikus viszonyok gúzsba kötötték tevékenységét, alkotmányos rendszer kivívására törekedett. Ezen a talajon született meg a török polgári forradalmi mozgalom.

A forradalmi eszmék hordozói értelmiségiek, főként katonatisztek és diákok voltak, sokan nem törökök, hanem a kurd, a cserkesz, az albán és más muzulmán népek fiai. Mindazonáltal tevékenységük politikai és ideológiai iránya elsősorban a török burzsoázia érdekeit juttatta kifejezésre.

1889-ben Isztambulban titkos politikai bizottságot alakítottak Egység és Haladás elnevezéssel. Röviddel ezután létrejött a török polgári forradalmárok külföldi központja, az Egység és Haladás Oszmán Társasága. 1892-ben indult meg Párizsban a társaság sajtóorgánuma, a „Mesveret" („Vita") című lap. Működtek más titkos politikai körök is, amelyek szigorúan konspiratív alapon épültek fel és csak laza kapcsolatban álltak egymással.

Mindeme szervezetek résztvevőit többnyire ifjútörököknek nevezték; ez alá a tág gyűjtőnév alá sorolták mindazokat, akik hívei voltak alkotmányos rendszer létesítésének Törökországban. Később csak az Egység és Haladás bizottság (majd párt) tagjait nevezték ifjútörököknek.

Az ifjútörökök a néptömegektől és a birodalom nem török népeinek felszabadító harcától elszakadva tevékenykedtek. Abdul Hamid kormányzatának kegyetlen megtorló intézkedései következtében — a forradalmi mozgalom résztvevőit kivégezték vagy száműzték — belföldi szervezeteik meggyengültek. A XIX. század végén az ifjútörökök főként külföldön fejtették ki tevékenységüket; ekkorra meglehetősen népes török forradalmi emigráció alakult ki.

2. IRÁN

IRÁN FÉLGYARMATI SORBA SÜLLYESZTÉSE

A XIX. század utolsó harmadában szorosabbá vált Irán függősége Angliától és a cári Oroszországtól. Irán nagyarányú külföldi tőkebefektetések színterévé vált. Angol és orosz, majd később más külföldi vállalkozók számos fontos koncessziót szereztek a sah kormányzatától.

1862 és 1872 között az angolok egyenlőtlen megállapodásokat kényszerítettek Iránra, amelyek alapján koncessziókat nyertek a Londont Indiával összekötő távíróvonalak építésére iráni területen. Az angol személyzet területenkívüliséget élvezett, és e jogot (a besztet) a távíróállomásokra is kiterjesztették. Valamivel később az északi tartományokban a cári Oroszország szerelt fel távíróvonalakat. Dél-Iránban az országutakat angol gyarmatosítók építették és tartották ellenőrzésük alatt, az ország északi részén — oroszok.

Iránnak égető szüksége lett volna vasútvonalakra. Anglia azonban attól tartott, hogy a transziráni fővonal megépítése lehetővé teszi, hogy a cárizmus konfliktus esetén csapatokat dobjon át India határaihoz. Az orosz tőkések viszont attól féltek, hogy a vasútvonal elősegítené az olcsóbb angol áruk beözönlését Észak-Iránba.

Végeredményben Irán az 1890-ben rákényszerített szerződésben kötelezettséget vállalt, hogy nem ad engedélyt vasútvonalak építésére.

1872-ben a sah Reuter bárónak, az angol távirati ügynökség tulajdonosának hetven évig érvényes, szinte mindenre kiterjedő koncessziót adott, amely kizárólagos joggal ruházta fel útépítésre, öntözőberendezések létesítésére, az ásványi kincsek és az erdők hasznosítására, gyárépítésre stb. Reuter kezére adta az iráni vámigazgatást is.

A Sahinsah Bank Teheránban
Fénykép

Reuter koncessziója Iránban általános felzúdulást keltett, amely bizonyos udvari köröket is magával ragadott. Tiltakozást emelt a cári diplomácia is — a sahnak érvénytelenítenie kellett a koncessziót. A külföldi tőkések azonban továbbra is igyekeztek új engedményekhez jutni. Lianozov orosz gyáros jogot nyert a halfeldolgozó ipar kiaknázására a Kaszpi-tenger déli partjain, az angol Talbot-társaság az egész ország területére kiterjedő monopoljogot kapott a dohány felvásárlására, feldolgozására és árusítására. A sah kormánya, minthogy állandó pénzhiánnyal küszködött, viszonylag csekély összegekért különféle egyéb koncessziókat is adott külföldieknek.

Irán pénzügyi téren külföldi monopóliumok függőségébe került. 1889-ben Reuter — az 1872. évi hatálytalanított koncesszióért kifizetett összeg kárpótlásaként — engedélyt kapott a sahi kormányzattól az Imperial Bank of Persia (Sahinsah Bank) megszervezésére. A bankot kizárólagos bankjegykibocsátási joggal ruházták fel, folyószámlájára érkeztek be az állami adók és a vámilletékek, ellenőrzést gyakorolt a pénzverde fölött, és megszabta a külföldi valuták árfolyamát. Észak-Irán gazdasági életében fontos helyet foglalt el a Leszámítoló és Hitelbank, amelyet Poljakov orosz tőkés alapított 1890-ben. Az orosz és az angol bank között éles küzdelem dúlt. A század végére az ország pénzügyi leigázásában nagy szerephez jutottak az Anglia és a cári Oroszország által az iráni kormány részére folyósított uzsorakölcsönök.

Az iráni államapparátusban nagy befolyásra tettek szert a külföldi tanácsadók. A posta- és távirdaügyi minisztériumban angol tanácsadók dirigáltak. A vámhivatal élére egy belgát neveztek ki. A magasabb állami tisztségeket a fővárosban és az ország északi részén főként az orosz — a déli tartományokban pedig az angol követ ajánlására töltötték be. Angol ügynökök a sahi kormányzat megkerülésével megállapodásokat kötöttek a helyi kánokkal, pénzsegélyekben részesítették és fegyverekkel látták el őket.

1879-ben meghívott orosz tisztek vezetése alatt kozák ezredet létesítettek. A későbbiekben dandárrá fejlesztett alakulat az iráni hadsereg egyetlen ütőképes egysége lett.

A XIX. század végére Irán teljesen félgyarmati sorba süllyedt. Az iráni dolgozók kizsákmá-

Iráni minisztérium irodája
Fénykép. XIX. század vége

nyolásának alapján fokozatosan kiépült a külföldi imperialisták és az iráni feudális elemek szövetsége. A sah, a miniszterek, a tartományi kormányzók és a feudális arisztokrácia az idegen gyarmatosítók politikájának végrehajtóivá váltak. Délen az angol, északon az orosz imperializmus uralkodott. Mindkettő arra törekedett, hogy az ország feletti hegemóniát a maga számára biztosítsa. A század legvégén az Iránért folytatott harcba bekapcsolódott az imperialista Németország is.

A NÉPTÖMEGEK MOZGALMAI. A POLGÁRI NEMZETI MOZGALOM KEZDETE

A néptömegek növekvő nyomora és nélkülözése fokozta a külföldi gyarmatosítók és a feudális elnyomás elleni spontán felháborodást. Ez az elégedetlenség tört felszínre többek között az 1891. évi „dohánylázadásban". A nép a széles tömegek érdekeit súlyosan érintő angol dohánykoncesszió visszavonását követelte.

A városokban gyűléseket és tüntetéseket szerveztek, a külföldiek ellen harcra hívó felhívásokat terjesztettek; ezekben az állt, hogy a sahi kormányzat az árulók kormánya, és a sah áruba bocsátja a hazát.

„Óh igazhitűek!... Óh muzulmánok! — hangzott az egyik ilyen felhívás. — Hazánk idegenek kezére került. A sah nem törődik érdekeinkkel. Vegyük saját kezünkbe ügyünket."

A sah érvényteleníteni kényszerült a dohánykoncesszióit. Az 1891. évi mozgalom a külföldi befolyás ellen irányuló — még ösztönös és szervezetlen jellegű — tömegmozgalom volt.

Az országban uralkodó állapotok heves elégedetlenséget keltettek a kialakulóban levő nemzeti burzsoázia körében is. A kereskedőkkel és liberális földesurakkal kapcsolatban álló értelmiségből kerültek ki az iráni polgári nemzeti eszmék első hirdetői. A legnevezetesebb ezek közül az író,

Dohányültetvény Gilján tartományban
Fénykép. XIX. század vége

publicista és diplomata Malkom kán, Irán londoni követe volt. Miután elmozdították állásából, Angliában maradt és 1890-ben megalapította a „Kánun" („Törvény") című lapot, amelyben élesen bírálta a sah abszolutizmusát és a külföldieknek adott engedmények politikáját. Malkom kán tevékenységével elősegítette az iráni értelmiség nemzeti öntudatra ébredését, de hívei csak viszonylag szűk csoportot alkottak, a néptömegekkel nem voltak kapcsolataik.

Ezekben az években az iráni papság és kispolgárság köreiben sok hívet szereztek a pániszlám mozgalom alapítója, Dzsemal ed-Din al-Afgani eszméi, az összes muzulmán nép egységes muzulmán birodalomba való egyesítésének gondolata. Az iráni pániszlámok felléptek az idegen gyarmatosítók igája ellen, igyekezvén fenntartani a független feudális Iránt.

1896-ban a pániszlám beállítottságú Reza Kermani meggyilkolta Naszr ed-Din sahot. E terrorcselekménynek nem volt és nem is lehetett semmi lényegesebb következménye, de a belpolitikai helyzet általános kiéleződését juttatta kifejezésre.

3. AFGANISZTÁN

Az Indiába, Iránba és Közép-Ázsiába vezető utakon nagy stratégiai fontosságú Afganisztán hosszú évtizedeken át magára vonta az angol vezető körök figyelmét. Az angol hódító törekvések már 1839—1842-ben, az első angol—afgán háború idején megnyilvánultak. A hetvenes évek közepén, miután a széles körű gyarmatszerzési programot megvalósító konzervatív Disraeli-kormány került hatalomra, az angol gyarmatosítók újra megkísérelték, hogy hatalmuk alá vonják Afganisztánt.

1875 és 1878 között az indiai brit kormányzat sikertelen kísérleteket tett arra, hogy Ser Ali kán afgán emírre olyan szerződést kényszerítsen, amely lényegében angol protektorátussá süllyesztette volna Afganisztánt. Az afgánok határozottan visszautasították az angolok által javasolt szolgai feltételeket, többek között azt, hogy angol rezidenseket bocsássanak be Kabulba. Erre az angolok elfoglalták Quettát és Gilgitet, erős támaszpontokat létesítettek az afgán határon, csapatösszevonásokat hajtottak végre Afganisztán keleti határain, és csak megfelelő ürügyre vártak, hogy háborút indítsanak Afganisztán ellen.

A kellő alkalom nem sokáig váratott magára. A berlini kongresszus idején az orosz kormány, hogy nyomást gyakoroljon az angol diplomáciára, 20 000 katonát tolt előre Afganisztán északi határaihoz, és Sztoletov tábornok vezetése alatt katonai missziót küldött Afganisztánba. Az indiai brit hatóságok az angol kormány utasításainak megfelelően azzal vádolták az emírt, hogy Angliával szemben ellenséges lépéseket tett, s megindították a háborút Afganisztán ellen.

A mintegy 36 000 főnyi angol—indiai hadsereg 1878 novemberében benyomult Afganisztánba. Az afgánok szívós ellenállását leküzdve, két hónap leforgása alatt elfoglalta Dzselalabadot, a Kurram-folyó völgyét és Kandahart, majd Kabul ellen fordult. Ser Ali kán, a hatalmat idősebb fiának adva át, az ország északi részébe ment azzal a céllal, hogy Oroszországtól segítséget eszközöljön ki. A cári kormány azonban nem engedélyezte, hogy Pétervárra utazzék. 1879 elején Ser Ali kán meghalt.

Az új emír, Jakub kán, aki már atyja életében az angolokkal való megegyezés hívének mutatkozott, parancsot adott az ellenállás beszüntetésére, és 1879. május 26-án egy Gandamak nevű kis helységben Anglia képviselőjével szolgai jellegű szerződést írt alá, amely Afganisztánt függő országgá süllyesztette. A gandamaki szerződés értelmében Afganisztán csak az indiai brit hatóságok közvetítésével bonyolíthatta külpolitikai ügyeit. Kabulba angol rezidens telepedett, és vele együtt fegyveres angol őrség érkezett az afgán fővárosba. A szerződés értelmében az angolok ellenőrzést létesítettek az ország legfontosabb belső területeire vezető hegyszorosok fölött. Kandahar tartomány angol fennhatóság alá került.

NÉPI FELKELÉS AZ ANGOL GYARMATOSÍTÓK ELLEN

A Kabulba érkezett angol rezidens nyíltan beavatkozott az ország belügyeibe: javaslatai alapján hivatalnokokat váltottak le és neveztek ki; a kabuli helyőrség tisztjei és katonái között letartóztatásokat hajtott végre.

1879. szeptember elején Kabulban népi felkelés robbant ki. Afgán katonák és felkelő városi polgárok lemészárolták a fővárosban uralkodó angolokat. Országszerte népfelkelő osztagok alakultak a bitorlók elleni küzdelemre. Afganisztán valamennyi népe harcra kelt a megszállók ellen: afgánok, tadzsikok, üzbégek. A nép azt követelte, hogy Jakub kán hirdessen „szent háborút".

Az angolok ismét az angol—indiai hadsereg erős egységeit vezényelték Afganisztánba. Midőn az angol katonai egységek Kabul alá érkeztek, Jakub kán fegyverletételi parancsot adott a helyőrségnek, és az angol táborba ment, hogy bocsánatot kérjen a Kabulban történtekért. Az angolok fogolyként maguknál tartották az emírt, de a hadsereg és a nép folytatta a harcot. A népi felkelés kiszélesedett. 1879 végére az angol csapatok néhány megerősített városba szorultak vissza, s helyzetük válságosra fordult. India határai mentén fegyvert fogtak a független afgán törzsek is.

A felkelők és az afgán hadsereg katonái élén azonban nem állott egységes vezetés. Heratban Ser Ali kán másodszülött fia, Ajub kán vezette a felkelőket. 1880 elején orosz Közép-Ázsiából átment Észak-Afganisztánba Ser Ali kán unokaöccse, Abdurrahman. Az orosz hatóságoktól titok-

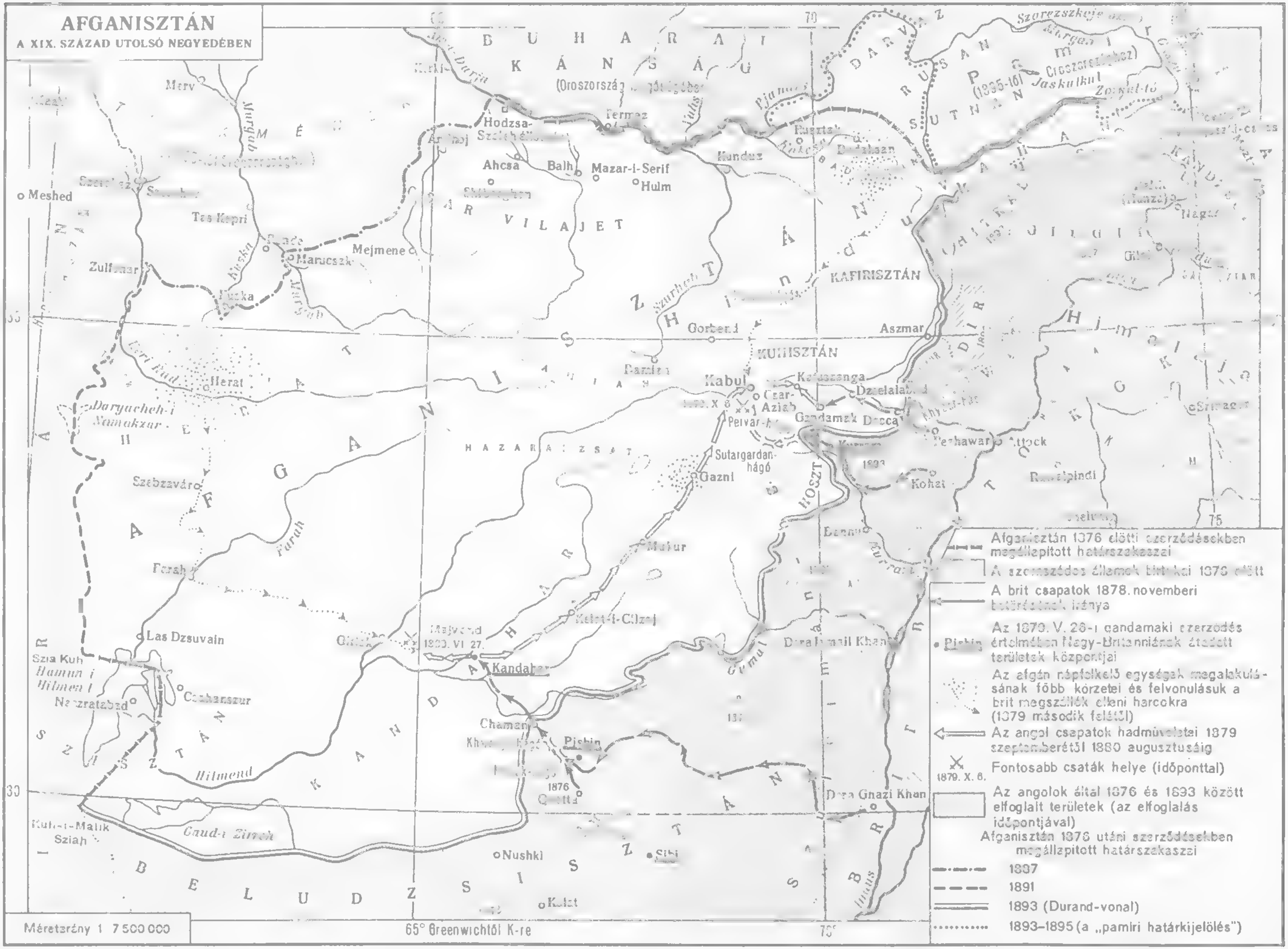
AFGANISZTÁN
A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉBEN
BUHARAI KÁNSÁG
(Oroszország
KAFIRISZTÁN
KUHISZTÁN
HAZARADZSAT
VILAJET
AFGANISZTÁN
BELUDZSISZTÁN
HOSZT
Merv
Meshed
Tas Kepri
Zulfikar
Kuska
Maruccsak
Mejmene
Hodzsa-Szaleh
Ahcsa
Balh
Mazar-i-Serif
Hulm
Termez
Kunduz
Gorbend
Bamian
Kabul
Csar-Aziab
Peivar
Sutargardan-hágó
Gazni
Mukur
Kelat-i-Gilzai
Majvend 1880. VI. 27.
Kandahar
Chaman
Pishin
Quetta
1876
Nushki
Sibi
Kalat
Herat
Szebzavár
Farah
Las Dzsuvain
Sza Kuh
Hamun i Hilmend
Nasratabad
Csahanszur
Hilmend
Farah
Gaud-i Zirreh
Kuh-i-Malik Sziah
Aszmar
Kalacsanga
Dzselalabad
Gandamak
Dacca
Attock
Peshawar
Kohat
Rawalpindi
Srinagar
Gilgit
Dera Ismail Khan
Dera Gnazi Khan
Bannu
Gumul
Indus
1893
Jaskulkul
Zorkul-tó
Murgab
Kuska
Pjandzs
Afganisztán 1876 előtti szerződésekben megállapitott határszakaszai
A szomszédos államok birtokai 1878 előtt
A brit csapatok 1878. novemberi betörésének iránya
Az 1879. V. 26-i gandamaki szerződés értelmében Nagy-Britanniának átadott területek központjai
Az afgán népfelkelő egységek megalakulásának főbb körzetei és felvonulásuk a brit megszállók elleni harcokra (1879 második felétől)
Az angol csapatok hadműveletei 1879 szeptemberétől 1880 augusztusáig
Fontosabb csaták helye (időponttal)
1879. X. 6.
Az angolok által 1876 és 1893 között elfoglalt területek (az elfoglalás időpontjával)
Afganisztán 1876 utáni szerződésekben megállapitott határszakaszai
1887
1891
1893 (Durand-vonal)
1893–1895 (a „pamiri határkijelölés")
Méretarány 1 : 7 500 000
65° Greenwichtől K-re
70
75
30
35

Az afgán afridi törzs gyűlése a Khyber-hágón
Woodwell rajza nyomán készült metszet. 1878

ban fegyvert és pénzt kapott. Abdurrahman, miután meglehetősen erős sereget gyűjtött, megkezdte az előnyomulást Kabul felé.

Az angolok arra törekedtek, hogy külön-külön megegyezésre jussanak a feudális felső réteg egyes képviselőivel; a feudális csoportok belső harcára és az ország szétdarabolására spekuláltak. Tárgyalások indultak az angolok és Abdurrahman között is. A megállapodás eredményeképpen az angolok elismerték Abdurrahmant Kabul emírjének, fegyverrel látták el, pénzsegélyben részesítették. Anglia kénytelen volt beleegyezni a gandamaki szerződés kikötéseinek felülvizsgálatába, és lemondott arról, hogy rezidenst nevezzen ki Kabulba. Abdurrahman emír viszont elfogadta a gandamaki szerződésnek azt a pontját, hogy Afganisztán nem tarthat fenn diplomáciai kapcsolatot Anglián kívül egyetlen más külföldi állammal sem. Hallgatólagos beleegyezését adta ahhoz, hogy Kandahar különálló hűbéres fejedelemséggé alakuljon, s területén megmaradjanak az angol helyőrségek.

Afganisztán tehát három részre szakadt. Az északi területeket és Kabult Abdurrahman emír kormányozta, Herat Ajub kán hatalma alá tartozott, Kandahart az angolok tartották megszállva.

Ajub kán csapatai folytatták a hadműveleteket, hogy kiszorítsák az angolokat Kandaharból. 1880 nyarán a Majvand melletti csatában az afgánok súlyos vereséget mértek az angolokra. Egy angol hadtest teljesen megsemmisült. Noha később nagyobb angol erőknek sikerült tönkreverniük Ajub kánt, az angolok megértették, hogy Kandahart nem tudják tartani, s visszahúzódtak Indiába. Abdurrahman megszállta Heratot és Kandahart, s 1881 őszére az egész országra kiterjesztette hatalmát.

Az angol gyarmatosítók tehát az afganisztáni népek hősi ellenállása következtében nem tudták

Bazár Kabulban
Metszet. 1878

teljesen megvalósítani terveiket, de annyit elértek, hogy az afgán kormány lemondott mindennemű diplomáciai kapcsolatról az angol-indiai kivételével. Az új emír, miután hatalma megszilárdult, kivégeztette az angolellenes népi felkelés vezetőit, és felszámolta a fegyveres szabadcsapatokat.

AFGANISZTÁN HATÁRAINAK KIJELÖLÉSE. AZ ANGOLOK ELFOGLALJÁK A HATÁRMENTI TÖRZSEK TERÜLETEIT

Az angol diplomácia azon fáradozott, hogy Afganisztánt Oroszország ellen használja fel. Az angolok Abdurrahmannak fegyvert szállítottak, bőkezű pénzsegélyeket folyósítottak. Amikor Türkménia déli részét (Merv körzetét) Oroszország elfoglalta, az angol ügynököknek sikerült fegyveres összeütközést kirobbantani az afgán és orosz csapatok között (1885). Miután azonban az afgánok a Tas-Kepri városánál vívott csatában megsemmisítő vereséget szenvedtek, Abdurrahman lemondott az Oroszország elleni további fegyveres küzdelemről, és 1887-ben — angol megbízottak részvételével — kijelölték Afganisztán északnyugati határát.

Bonyolultabban alakult a helyzet délkeleten, ahol az angolok a hetvenes évektől kezdve megkezdték a határmenti afgán törzsek — Punjab és az afgán emír birtokai között fekvő — területeinek meghódítását. A szívós és bátor ellenállást kifejtő szabadságszerető törzsek Afganisztánban természetes védelmezőjüket látták az angolokkal szemben. Magában Afganisztánban erőteljes törekvés élt az afgán törzsek lakta területek bekebelezésére. Az angol—afgán viszony ismét rendkívül feszültté vált.

1893-ban az angolok rákényszerítették Abdurrahman emírt, hogy ismerje el Afganisztán és

az indiai brit területek határának a Durand-vonalat (Durandnak hívták az indiai angol alkirály külügyi titkárát, aki az Afganisztánnal folyó tárgyalásokat vezette). A Durand-vonal mesterségesen kettévágta az afgánlakta területeket. Az afgánok nagyobb része az afgán állam határain kívül maradt.

A gyarmatosítók uralma az Indiához csatolt területeken, és az a kísérletük, hogy átlépjék a Durand-vonalat, a határmenti törzsek általános felkelését váltotta ki, amely 1897-ig tartott. A törzsek ellenállása a felkelés leverése után sem szűnt meg, és idővel az indiai népek nemzeti felszabadító mozgalmának egységes áradatába torkollott.

AFGANISZTÁN A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

Az afgán kormány belpolitikai téren megőrizte önállóságát. Afganisztánban a kapitulációs rezsim, a koncessziók, a külföldi kölcsönök egyaránt ismeretlenek maradtak. Az afgán külpolitika azonban angol ellenőrzés alá került, Afganisztán a külvilágtól elszakított, „tiltott" országgá vált. Az angol tőke indiai kereskedők közvetítésével meghódította az afgán piacot. Az Abdurrahman részére folyósított angol segélyek következtében az afgán kormány pénzügyi téren angol függőségbe került.

A század végére Abdurrahman megtörte a feudális nagyurak ellenállását, és megfosztotta őket politikai önállóságuktól. Egységes pénzrendszert, súly- és hosszmértéket vezettek be. Az utakon biztonságossá vált a közlekedés a kereskedő-karavánok és az utazók számára.

A XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején számottevően fejlődtek az áru- és pénzviszonyok. A feudális Afganisztán gazdaságában megkezdődött a kapitalizmus elemeinek kifejlődése. Növekedett a bel- és külkereskedelem, differenciáltabbá vált a mezőgazdaság, gyarapodott a városi népesség. Külföldi mérnökök segítségével néhány kisebb fegyvergyár és műhely épült. Ezek az új gazdasági folyamatok elősegítették az egységes afgán piac kifejlődését és az indiai és tadzsik kereskedőkkel versenyre kelő afgán nemzeti kereskedőburzsoázia kialakulását.

Afganisztán gazdasági elmaradottsága, a polgári elemek gyengesége az afgán társadalomban, és a feudális-patriarchális viszonyok fennmaradása a nomád és félnomád törzseknél azonban korlátozta a centralizáció lehetőségeit, és megkönnyítette az angol gazdasági és politikai befolyás megerősítését Afganisztánban.

XIII. FEJEZET

AFRIKA FELOSZTÁSA A TŐKÉS NAGYHATALMAK KÖZÖTT

A XIX. század hetvenes éveiben az európai nagyhatalmak az afrikai kontinens egész területének 10,8 százalékát birtokolták. Nem egészen harminc esztendő múltán, 1900-ban, az európai államok birtokai Afrikában a kontinens területének 90,4 százalékára terjedtek ki. Afrika imperialista felosztása befejeződött. Az afrikaiak százezrei pusztultak el földjük és függetlenségük védelmében a gyarmatosítók ellen vívott egyenlőtlen küzdelemben. Az imperialisták előtt viszont megnyílt az út Afrika természeti kincseinek kirablására, népeinek legembertelenebb kizsákmányolására; a gyarmatosítók számára mesés gazdagodási lehetőségek tárultak fel.

1. AFRIKA A FELOSZTÁS ELŐTT

AFRIKA ŐSLAKOSSÁGA

A történeti fejlődés során Afrika két, egymástól etnikailag, a társadalmi-gazdasági fejlettség és a politikai berendezkedés tekintetében különböző fő részre tagolódott. Észak-Afrika, a nagy sivatagokig bezárólag, régtől fogva szoros kapcsolatban állt a Földközi-tenger világával. Arab, illetve elarabosodott népessége etnikai szempontból viszonylag egyneműnek mondható. Észak-Afrikában Egyiptom, Tunisz, Tripolisz és Kirenaika az Oszmán Birodalomhoz tartoztak, Marokkó független állam volt. Az észak-afrikai országok társadalmi rendszere a legkülönfélébb társadalmi viszonyok bonyolult komplexumaként jellemezhető — a városi központokban kialakulóban levő kapitalizmustól egészen a nomádok nemzetségi-törzsi rendszeréig. A társadalmi viszonyok minden tarkasága mellett is a feudális viszonyok voltak túlsúlyban.

A kontinens másik — a Szaharától délre elterülő — része bonyolultabb képet mutatott. Az északkeleti területeket (Kelet-Szudán északi része, Etiópia, a Vörös-tenger partvidékének országai) zömmel semita-hamita nyelveket beszélő népek lakták. A trópusi Afrika és Dél-Afrika óriási térségeit a bantu és különféle szudáni nyelveket beszélő negroid népek népesítették be. Afrika déli csúcsán a hottentotta (koikoin) és busman (szan) törzsek éltek. Az afrikai népek között külön helyet foglal el Madagaszkár lakossága, amely antropológiai szempontból a mongoloidokhoz tartozik, és a maláj—polinéziai nyelvcsoport malgas nyelvét beszéli.

Afrikának ez a része társadalmi-gazdasági rendszer és politikai szervezet szempontjából igen változatos képet mutatott. Nyugat-Szudán számos vidékének és Madagaszkár szigetének társa-

dalmában a feudális viszonyok domináltak, többnyire számottevő rabszolgatartó és ősközösségi elemekkel párosulva. Feudális államok mellett, melyekben bizonyos időszakokban a központosítás elég magas fokot ért el (Etiópia, a madagaszkári Imerina állam, Buganda stb.), törzsszövetségek, kezdetleges államalakulatok jöttek létre, hullottak szét és támadtak fel ismét, például az azande és mangbetu törzsszövetség a trópusi Nyugat-Afrikában, a zulu törzsszövetség Dél-Afrikában. Nyugat-Szudán középső övezetében, a Kongó északi kanyarulatában sok nép még az államszervezet kezdetleges formáihoz sem jutott el. Nem léteztek világosan megjelölt határok; a törzsek között szüntelen háborúskodás dúlt. Ezek a körülmények Afrikát a gyarmatosítók könnyű zsákmányává tették.

AZ EURÓPAIAK BEHATOLÁSA AFRIKÁBA

Az európaiak közül elsőként a portugálok vetették meg lábukat az afrikai szárazföldön. Még a XV. század végén—a XVI. század elején felderítették Afrika partvidékét Gibraltártól a kontinens nagy keleti kiszögelléséig (Moçambique-tól északra), és gyarmatokat alapítottak: nyugaton Portugál-Guineát és Angolát, keleten Moçambique-ot. A XVII. század második felében Afrika déli csúcsán a hollandok alapítottak gyarmatot (Fokföld), részben kiirtva, részben rabszolgaságba süllyesztve a busmanokat és hottentottákat. A hollandok nyomán Franciaországból és más európai országokból is érkeztek ide telepesek. Ezek leszármazottait nevezték később búroknak.

Az afrikai gyarmatokért az európaiak egymással is harcoltak. A XIX. század elején az angolok elfoglalták Fokföldet. Az északra szorult búrok újabb, az őslakosságtól erővel elragadott területeken létrehozták a Dél-afrikai Köztársaságot (Transvaal) és Oranje szabadállamot. Röviddel ezután a búrok elragadták a zuluktól Natalt. Az angolok az őslakosság ellen folytatott csaknem 50 esztendeig tartó irtóháborúk során („kaffer-háborúk") kiterjesztették a Fokföld határait észak felé. 1843-ban Anglia elfoglalta Natalt, onnan is kiszorítva a búrokat.

Afrika északi partvidékén főleg Franciaország terjeszkedett, a franciák az arab lakosság elleni hosszan tartó harcok árán a XIX. század közepére Algéria egész területét elfoglalták.

Az 1820-as évek elején Afrika nyugati partvidékén az Egyesült Államok az egyik helyi törzsfőtől földet vásárolt azzal a céllal, hogy az egyes rabszolgatartók által szabadon bocsátott négerekből telepeket szervezzen. Az amerikaiak ezzel bázist kívántak létesíteni további afrikai terjeszkedésükhöz, s egyben a szabad négerek áttelepítéséhez — ezek ugyanis az Egyesült Államokban veszélyeztették a rabszolgaság fenntartását. Az itt létrehozott gyarmatot, Libériát 1847-ben független köztársasággá nyilvánították, ténylegesen azonban továbbra is az Egyesült Államoktól függött.

Afrika nyugati partvidékén ezenkívül támaszpontokkal rendelkeztek a spanyolok (Spanyol-Guinea, Río de Oro), a franciák (Szenegál, Gabon) és az angolok (Sierra Leone, Gambia, Aranypart, Lagosz).

Afrika XIX. század végi felosztását megelőzően az európaiak számos újabb földrajzi kutató expedíciót indítottak a kontinensre. A század közepén felfedezték a közép-afrikai nagy tavakat, és megtalálták a Nílus forrásait.

Livingstone angol utazó volt az első európai, akinek sikerült átszelnie Afrikát az Indiai-óceántól (a moçambique-i Quelimane-tól) az Atlanti-óceánig (az angolai Luandáig). Felkutatta a Zambezi egész folyását, a Nyasza- és a Tanganyika-tavat, felfedezte a Viktória-vízesést, továbbá a Ngami-, a Mweru- és a Bangweulu-tavat, átkelt a Kalahari-sivatagon. A nagy földrajzi felfedezések sora a hetvenes években zárult le, az angol Cameronnak és Stanleynek a Kongó vidéken végzett kutatásaival.

Az afrikai földrajzi kutatások nagy értékekkel gazdagították a tudományt, de eredményeiket az európai gyarmatosítók önző érdekeik szolgálatában hasznosították. Az európai nagyhatalmak

pozícióinak megszilárdításában a „fekete kontinensen" jelentős részük volt a keresztény misszionáriusoknak is.

Az európai behatolás leginkább elterjedt formája a szüntelenül növekvő cserekereskedelem volt; a trópusi országok termékeit az európaiak csekélyebb értékű iparcikkek ellenében vásárolták meg. Az európai hatalmak hivatalos tilalma ellenére nagy arányokban folytatták a rabszolgakereskedelmet is. Vállalkozó szellemű kalandorok fegyveres expedíciókat szerveztek Afrika belsejébe, ahol a rabszolgakereskedelem elleni harc ürügyén fosztogattak, raboltak, s gyakran maguk is vadásztak rabszolgákra.

Az európai gyarmatosítókat Afrikába vonzották a földrész dús természeti kincsei: a vadon termő értékes fafajták — olajpálmák, kaucsuktermők — gazdag készletei, a gyapot-, kakaó-, kávé-, cukornádtermelés lehetőségei stb. A Guineai-öböl partvidékén és Dél Afrikában aranyat és gyémántot találtak.

Afrika felosztása az európai kormányok „nagypolitikájának" kérdésévé vált.

2. EGYIPTOM ANGOL MEGHÓDÍTÁSA

EGYIPTOM GAZDASÁGI LEIGÁZÁSA

A hetvenes évek közepén Egyiptomban már megmutatkoztak annak következményei, hogy az ország bekapcsolódott a kapitalista világgazdaságba. Mohamed Ali 1840. évi kapitulációja és az 1838. évi angol—török kereskedelmi egyezmény hatályának Egyiptomra való kiterjesztése a korábbi kereskedelmi monopóliumok eltörlését eredményezte. Az egyiptomi piac megnyílt a külföldi iparcikkek előtt. Előrehaladt az exportnövények, főként a gyapot meghonosítása. Fejlődött a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó ipar, új berendezéssel látták el a kikötőket, vasútvonalak épültek. Új osztályok voltak kialakulóban: a nemzeti burzsoázia és a proletariátus. A tőkés fejlődést azonban fékezték a falun uralkodó feudális viszonyok és a külföldi tőke fokozódó behatolása. Az egyiptomi kormány a Szuezi-csatorna építésével, a kikötő- és útépítésekkel kapcsolatos nagy kiadások fedezésére külföldi kölcsönök igénybevételére kényszerült. 1863-ban Egyiptom államadóssága 16 millió font sterlinget tett ki; csak a kamatok törlesztése az ország jövedelmeinek tetemes részét emésztette fel. A kölcsönök biztosítékaként az egyiptomi költségvetés alapvető bevételi tételeit kötötték le.

A Szuezi-csatorna megnyitása (1869) után különösen kiéleződött a tőkés nagyhatalmak — elsősorban Anglia és Franciaország — küzdelme az Egyiptom fölötti uralomért.

1875 novemberében az Oszmán Birodalom államcsődje következtében az egyiptomi értékpapírok árfolyama katasztrofálisan lezu-

A Szuezi-csatorna
Rajz. XIX. század második fele

hant. Az angol kormány, ezt felhasználva, kényszerítette Izmail egyiptomi khedivét, hogy a birtokában levő Szuezi-csatorna részvényeket potom áron adja el Angliának.

A külföldi hitelezők kezdtek nyíltan beavatkozni Egyiptom belügyeibe. Az angol kormány pénzügyi missziót küldött Kairóba, amely jelentést készített Egyiptom súlyos pénzügyi helyzetéről, és azt javasolta, hogy az ország pénzügyeit helyezzék külföldi ellenőrzés alá. Hosszan tartó angol—francia viták után egyiptomi „államadóssági pénztárt" alakítottak Anglia, Franciaország, Olaszország és az Osztrák—Magyar Monarchia képviselőiből; az angol és a francia ellenőr jogot nyert Egyiptom bevételeinek és kiadásainak kezelésére. 1878-ban megalakult az ún. európai kabinet, élén az angolok bábjával, Nubar pasával. A pénzügyminiszteri tisztséget egy angol, a közmunkaügyi miniszterét pedig egy francia töltötte be.

A külföldi miniszterek súlyos adókat hajtottak be a fellahoktól (parasztok), és felemelték a földesúri földek után járó adókat is. 1879 februárjában 2500 egyiptomi tisztet elbocsátottak. Ez meggyorsította a hadseregben a felháborodás kitörését, amely tiszti tüntetésben jelentkezett. 1879 áprilisában több mint 300 ulema, pasa, bej és tiszt aláírásával beadványt juttattak el a khedivéhez, azzal a követeléssel, hogy haladéktalanul távolítsa el az idegeneket a kormányból. Izmail khedive kénytelen volt teljesíteni e követelést. Serif pasa vezetésével új kormány alakult, kizárólag egyiptomiak részvételével.

A külföldiek eltávolítására válaszképpen Anglia és Franciaország kieszközölték a török szultánnál, hogy váltsa le Izmailt. Az új khedive, Tevfik, visszaállította az angol—francia pénzügyi ellenőrzést, és 18 000 főre csökkentette az egyiptomi hadsereg létszámát.

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM FELLENDÜLÉSE

A külföldiek mindenhatósága sértette az egyiptomiak nemzeti érzéseit. A nemzeti felszabadító mozgalom élére a fiatal nemzeti burzsoázia képviselői, az értelmiség, a tisztikar és hazafias beállítottságú földbirtokosok állottak. Valamennyien az „Egyiptom az egyiptomiaké" jelszó alatt tömörültek, és létrehozták az első egyiptomi politikai szervezetet, a Hizb-ul-vatant (A Haza Pártja).

1880 májusában egy tiszti csoport szót emelt az egyiptomi tisztek előléptetésének akadályozása, a katonák munkaerejének kényszerű igénybevétele és az illetmények rendszeres visszatartása ellen.

1881 elején Ahmed Arabi ezredes vezetésével a tisztek petíciót intéztek az egyiptomi kormányhoz; követelték a hadügyminiszter leváltását és az általa foganatosított előléptetések felülvizsgálatát. A fellah származású Arabi a Hizb-ul-vatan tehetséges és energikus vezetőjévé vált. Felismerte a hadsereg — mint az országon belüli egyetlen szervezett erő — jelentőségét, s megpróbált támogatást szerezni a parasztság körében is. 1881 februárjában hazafias tisztek vezetése alatt álló katonák elfoglalták a hadügyminisztérium épületét és letartóztatták a hadügyminisztert.

Arabi csoportjának sikere megrémítette a kormányt és külföldi tanácsadóit. Kísérletük, hogy eltávolítsák Kairóból a hazafias érzelmű ezredeket, ellenállásba ütközött. A vatanisták a kormány lemondását, alkotmány kidolgozását és a hadsereg létszámának felemelését követelték. 1881 szeptemberében a hadsereg fegyveres megmozdulása a khedivét a vatanisták összes követelésének elfogadására kényszerítette.

Ezek az események fokozták a gyarmatosítók aggodalmait. Az angol és francia kormány megkísérelte, hogy Egyiptom ellen török intervenciót szervezzen. Midőn ez kudarcot vallott, Franciaország azzal a tervvel állt elő, hogy létesítsenek közös angol—francia katonai ellenőrzést Egyiptom felett. De Anglia — minthogy Egyiptom önálló meghódítására törekedett — visszautasította a javaslatot.

Serif pasának a szeptemberi felkelés után megalakított új kormánya parlamenti választásokat

írt ki az 1866. évi rendkívül szűk választójog alapján. A parlamentbe nagyrészt vatanisták kerültek. Ezek ragaszkodtak ahhoz, hogy a majdani alkotmány biztosítsa a parlament teljes ellenőrzési jogát a költségvetésnek legalább ama része fölött, amely nem az államadósságok fedezésére szolgál. Serif pasa alkotmánytervezete e kérdésben csak tanácskozási jogot szánt a parlamentnek. Az 1881. december 26-án megnyílt parlamenti ülésszakon a képviselők többsége elégedetlenséggel fogadta a tervezetet. Arabi új kormány alakítását indítványozta.

1882 januárjában a khedivének angol—francia közös jegyzéket nyújtottak át. A két hatalom követelte, hogy oszlassák fel a parlamentet, és vessenek véget Arabi tevékenységének. A külföldi nyomás ellenére február elején az egyiptomi parlament elérte Serif pasa kormányának lemondását. Az új kormányba hadügyminiszterként Ahmed Arabi is bekerült. A nemzeti kormány megalakulását népes gyűlések ünnepelték. Az új kormány alkotmánytervezete értelmében a költségvetést a kormánynak a parlament által kiküldött bizottsággal közösen kell jóváhagynia (kivéve az államadósságok fedezését szolgáló részt).

Az angol megszállók Alexandriában
Metszet. 1882

Anglia és Franciaország — miután sikertelen kísérletet tettek Arabi megvesztegetésére — 1882. május 25-én jegyzéket intéztek a khedivéhez, amelyben követelték, hogy mondassa le a kormányt, száműzze az országból Arabit és távolítsa el Kairóból a nevesebb vatanistákat. A durva külföldi beavatkozás elleni tiltakozásul a nemzeti kormány lemondott, de ez olyan heves zavargásokat váltott ki Alexandriában és Kairóban, hogy a khedive május 28-án kénytelen volt visszahívni a hadügyminiszteri posztra Arabi pasát.

EGYIPTOM ANGOL MEGSZÁLLÁSA

Az egyiptomi kérdés tárgyában Konstantinápolyba 1882 júniusában összehívott nemzetközi konferencián az angol küldöttek kénytelenek voltak csatlakozni a jegyzőkönyvhöz, amely az összes európai hatalmakat kötelezte, hogy tartózkodjanak Egyiptom területének annexiójától vagy megszállásától.

Az angolok azonban nem várták meg a jegyzőkönyv megerősítését. Seymour altengernagy, az alexandriai kikötőben állomásozó angol hajóraj parancsnoka, provokatív módon azzal a követeléssel fordult Alexandria katonai kormányzójához, hogy szüntesse be a kikötőben folytatott erődítési munkálatokat. Az 1882. július 10-én átnyújtott angol ultimátum a követelés teljesítésére huszonnégy órai határidőt adott.

1882. július 11-én az angol flotta tíz órán át heves tüzérségi tüzet zúdított Alexandriára. Ezután angol szárazföldi alakulatok — mintegy 25 000 fő — szálltak partra, és elfoglalták a várost. Tevfik khedive, elárulva népének érdekeit, Kairóból Alexandriába menekült. Kairóban arisztokra-

Arabi pasa az angol hadbíróság előtt
Berndtston rajza nyomán készült metszet. 1882

tákból, papokból és vatanista tisztekből Rendkívüli Bizottság alakult az ország kormányzására és a védelem megszervezésére. A Rendkívüli Bizottság Tevfiket trónfosztottnak nyilvánította, és Arabit a fegyveres erők főparancsnokává nevezte ki.

Arabinak mintegy 19 000 főnyi sorkatonaság és 40 000 újonc állt rendelkezésére. Az egyiptomi hadseregnek tetemes lőszer- és fegyverkészlete volt, többek között mintegy 500 ágyúja is. Egyiptom védelmére stratégiai haditervet dolgoztak ki.

A védelmi terv megvalósítása során azonban Arabi súlyos katonai-politikai hibákat követett el: nem erősítette meg a Szuezi-csatorna övezetét, abban bízva, hogy az angolok tiszteletben tartják a csatorna semlegesítéséről kötött egyezményt; nagy fontosságú védelmi állásokat fegyelmezetlen beduin egységekre bízott, amelyek főnökeit aztán az angolok megvesztegették. Az angolok, nem törődve a Szuezi-csatorna semlegesítésével, Indiából Port Saidba és Iszmailiába dobták át csapataikat, és ily módon két irányból indították támadást Kairó ellen.

Az angolok áttörték a hosszan elnyújtott és a beduin főnökök árulása következtében meggyengült frontot. 1882. szeptember 13-án Arabi csapatai Tel el-Khebirnél vereséget szenvedtek. Szeptember 14-én az angolok elfoglalták Kairót, majd az egész országot megszállták. Arabit letartóztatták, hadbíróság elé állították és száműzték.

Egyiptomban ekkor még nem volt olyan társadalmi erő, amely képes lett volna győzelemre vezetni a nép küzdelmét az idegen hódítók ellen. A gyenge, még éppen csak kialakult nemzeti burzsoázia kompromisszumok útján remélte kiszélesíthetni jogait, nem állott érdekében a forradalmi háború. Az Arabihoz csatlakozott feudális urak az angol agresszorok elleni küzdelem legválságosabb pillanatában a nyílt árulás útjára léptek. Mindez együttesen a nemzeti mozgalom bukását okozta, és megkönnyítette Egyiptom angol gyarmattá süllyesztését.

3. A FRANCIA GYARMATI TERJESZKEDÉS A MAGHREB ORSZÁGAIBAN

A Maghreb országaiban (Tunisz, Algéria, Marokkó) a partmenti földművelő övezetben óriási összefüggő földterületek voltak földesúri kézen; a földet megművelő parasztok feudális járadékkal tartoztak. E vidéken a közösségi földbirtoklás számottevő elemei is fennmaradtak. A sivataggal határos sztyeppés területeket főként nomád törzsek nepesítették be; ezeknél a feudalizálódás még csak kezdeti szakaszánál tartott, és fontos szerepet játszottak a nemzetségi rend elemei. A városokban fejlett volt a kézművesség és a kisárutermelés.

Franciaország számára a Maghreb nemcsak az afrikai gyarmati expanzió egyik első célpontját jelentette, hanem kaput is, amelyen keresztül a kontinens más részeire is behatolhatott.

A francia hadsereg már 1830-ban betört Algériába, de több mint két évtizedbe telt, amíg Franciaország az algériai nép ellen viselt véres háborúban megszilárdította az országban gyarmati uralmát. Az algériai európai lakosság kiváltságos felső rétegéhez alig tízezren tartoztak — földbirtokosok, spekulánsok, katonák. Elfoglalták a legjobb földeket, és legfőbb támaszai voltak a francia gyarmati rendszernek, sugalmazói a további expanziónak, amely Algériából kiindulva nyugat és kelet felé irányult.

Algériai szövőnők
Fénykép. XIX. század vége

A francia terjeszkedés következő célpontja Tunisz volt. Tunisz elfoglalása (1881) csaknem az egész országra kiterjedő felkelést robbantott ki. A gyarmatosítók csak súlyos háború árán tudták megtörni a tuniszi nép szívós ellenállását.

A francia hatóságok Tuniszban új kormányzati rendszert létesítettek. A francia főrezidens a hatalmát csupán névlegesen megőrző bej mellett egyben a miniszterelnöki tisztséget is betöltötte. A hadügyminiszteri posztot a francia expedíciós hadtest parancsnoka foglalta el.

Francia tábornokok, szenátorok, miniszterek, lapszerkesztők Tuniszban nagy földbirtokokat szereztek. 3—4000 hektáros birtokaikon az arab parasztokat részesművelésre kényszerítették. A franciák összesen mintegy 400 000 hektár kiváló minőségű földet kaparintottak meg.

A francia gyarmatosítók a tuniszi nép számlájára stratégiai vasútvonalakat, utakat, kikötőket építettek. Midőn a föld méhében hasznos ásványokat — foszfátokat, vasércet, színesfém-érceket — fedeztek fel, Tunisz kizsákmányolásába francia ipartársaságok és bankok is bekapcsolódtak.

Észak-Afrikában a XIX. század végére már csupán Marokkó maradt független; az európai hatalmak éles küzdelme lehetetlenné tette, hogy egy közülük uralma alá vonja a nagy stratégiai fontosságú és természeti kincsekben gazdag országot.

A marokkói szultanátus már hosszabb ideje két különböző övezetre tagolódott: az egyikhez tartoztak a főbb városok és környékük, amelyek a szultáni kormányzat tényleges ellenőrzése alatt álltak, a másikhoz a szultán hatalmát el nem ismerő, egymás között gyakran háborúskodó törzsek által lakott terület. Marokkó területén volt két, Spanyolország által már a XV. században elfoglalt város: Ceuta és Melilla. Franciaország, miután Algériában és Tuniszban megszilárdította a helyzetét, megkezdte behatolását Marokkóba is.

Mezei munkát végző bantuk
Fénykép. XIX. század vége

4. A DÉL-AFRIKAI ANGOL GYARMATI HÓDÍTÁSOK

AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS DÉL-AFRIKÁBAN

Afrika déli része a Maghreb mellett az európai gyarmatosítás egyik legrégibb övezete, a kontinens mélye felé irányuló terjeszkedés hídfőállása volt.

Dél-Afrika nyugati részét busmanok és hottentották, továbbá bantu nyelveket beszélő rokon törzsek lakták.

A legtöbb bantu törzs főfoglalkozása az állattenyésztés volt, de fejlett kapás földművelést is folytattak. Az európaiakkal való összeütközések előtti időben és különösen a gyarmatosítók elleni harcok során a bantuknál többé-kevésbé szilárd törzsszövetségek létesültek.

A busman és hottentotta törzsekkel a gyarmatosítók viszonylag könnyen végeztek; részben kiirtották, részben a sivatagos vidékekre szorították őket. A bantuk leigázása jóval nehezebbnek bizonyult, hosszú évtizedekig tartott.

Dél-Afrikában a helyzetet meglehetősen bonyolulttá tette az, hogy az alapvető ellentét — a gyarmatosítók és az őslakosság ellentéte — mellett éles ellentétek álltak fenn az európai lakosság két legnagyobb csoportja, az angolok és a holland telepesek leszármazottai, az anyaországgal minden kapcsolatot elvesztett búrok között. Az időnként igen éles formákat öltő angol—búr konfliktus eredetileg az angol — főként kereskedő és iparűző — lakosság és az angol közigazgatás, másfelől a búr farmerek ellentéteként jelentkezett.

Az 1870-es években már angol kézen volt a Basutoföld, a Fokföld és Natal. Az angol birtokok óriás patkóként húzódtak a partvidék mentén, elzárva az utat a búrok keleti irányú terjesz-

Gyémántmosás
Fénykép. 1870

kedése elől. Dél-Afrikában az európai gyarmatosítás célpontjává váltak a zuluk földjei északkeleten, a becsuánok, matabelék és masonák földjei északon, a hererók, onambók és damarák földjei északnyugaton.

1867 nyarán az Oranje-folyó partján fekvő Hopetown telep közelében véletlenül rábukkantak az első gyémántokra Dél-Afrikában. Az Oranje-folyót valósággal elárasztották a gyémántvadászok. A néptelen pusztaság megélénkült. A gyémántkeresők száma hamarosan elérte a 40 000-et. A gyémántbányák körül új települések és városok születtek.

A gyémánt kitermelésére részvénytársaságok alakultak, amelyek olcsó bennszülött munkaerőt alkalmaztak. A kibontakozó konkurrenciaharcban a Cecil Rhodes vezette De Beers társaságnak sikerült megszereznie a gyémántbányászat monopóliumát.

AZ 1879. ÉVI ANGOL—ZULU HÁBORÚ

A búr köztársaságok ellen irányuló angol expanzív törekvések útjában komoly akadályt jelentett a zulu állam. A hetvenes évek elejétől, midőn Cetewayo lett a zuluk vezére, a súlyos legelőhiányban szenvedő zulu állam (Zululand) előkészületeket tett arra, hogy felszabadító háborút indítson a gyarmatosítók által elfoglalt területek visszaszerzésére. Cetewayo újjáélesztette a zulu hadsereget, korszerűsítette szervezetét, fegyvereket vásárolt Moçambique-ban. A zuluknak azonban nem sikerült befejezniük előkészületeiket.

1878. december 11-én a Natalban állomásozó angol gyarmati haderők ultimátumot intéztek Cetewayóhoz, amelynek elfogadása a zulu állam önállóságának megszűnését jelentette volna. A törzsfőnökök és öregek tanácsa visszautasította az ultimátumot. 1879. január 10-én az angol csa-

Zuluk és angolok ütközete
Metszet, 1879

patok átkeltek a Tugela-folyón és betörtek Zuluföldre. Véres háború kezdődött. Az angol hadsereg 20 000 gyalogosból és lovasból állt, és 36 ütege volt. Ennek ellenére a zuluk súlyos csapásokat mértek a hódítókra. Röviddel a háború kezdete után az angolok kénytelenek voltak visszavonulni Natal határához.

Cetewayo többször is békejavaslattal fordult az angolokhoz, de az angol parancsnokság folytatta a hadműveleteket. Az óriási túlerő ellenére Anglia csak hat hónap elteltével tudta kiharcolni a győzelmet e dicstelen gyarmati háborúban. Az országban az angolok által szervezett elkeseredett törzsi háborúk kezdődtek, amelyek még három esztendeig öntözték vérrel a zuluk földjét. 1883 januárjában helyreállították a zulu állam egységét; kormányzása legfelső szinten Cetewayo kezébe került azzal a feltétellel, hogy elismeri a brit protektorátust. 1897-ben az országot hivatalosan Natalhoz csatolták.

AZ ANGOL—BÚR VISZONY KIÉLEZŐDÉSE

1877-ben az angol csapatok benyomultak Transvaalba; Pretoriában brit hivatalnokokból álló kormányt hoztak létre. Az angol—zulu háború idején a búrok nem használták ki Anglia nehéz helyzetét. A zulu törzsszövetség a dél-afrikai gyarmati expanzióval szemben álló legnagyobb erő volt — a gyarmatosítók közös érdekei az ellene folytatott harcban erősebbnek bizonyultak egymás közötti ellentéteiknél. Az angol—zulu háború befejezése után azonban megváltozott a helyzet.

1880 végén a búrok felkeltek az angolok ellen. A Madzsuba-hegynél vívott csatában a búr felkelők hamarosan súlyos vereséget mértek a Natal felől támadó angol csapatokra.

Az Angliában ez idő tájt hatalomra került liberális Gladstone-kabinet jobbnak látta, ha a konfliktust békés úton rendezi. Helyreállították Transvaal önkormányzatát. Az 1884. évi londoni egyezményben Anglia elismerte Transvaal függetlenségét, de Anglia hozzájárulása nélkül nem köthetett szerződést más államokkal (ez nem vonatkozott Transvaal és Oranje köztársaság kapcsolataira), és nem terjeszkedhetett nyugati és keleti irányban — a tengerpart felé. Anglia azonban az egyezmény aláírása után is szívósan azon fáradozott, hogy a búr köztársaságokat saját birtokaival fogja körül.

Afrikának ezen a vidékén megindult a német gyarmati expanzió is. Az angol kormány tiltakozásai ellenére Németország 1884 áprilisában protektorátusává nyilvánította az Oranje torkolatától a portugál Angola határáig húzódó területeket. Ezt követően német ügynökök indultak a kontinens belseje felé, és a törzsfőnökökkel kötött „szerződések" útján nagy területekre terjesztették ki Németország uralmát. A német birtokok övezete (Német Délnyugat-Afrika) megközelítette a búr köztársaságok határait.

1887-ben Anglia bekebelezte a tszongák területét, amely a Zuluföldtől északra terült el. Ezzel az angol birtokok lánca a keleti partvidék mentén bezárult, elérte a portugál Moçambique-ot. A búr köztársaságok előtt teljesen lezárult az út kelet felé.

A BRIT GYARMATBIRTOKOK KITERJESZTÉSE ÉSZAK FELÉ

Délnyugat-Afrika német annexiója eldöntötte a hatalmas területű Becsuánaföld sorsát is, amely a Kalahari-sivatag jelentős részét is magában foglalta. Becsuánaföld terméketlen területe — ekkor még nem fedezték fel a mélyében rejlő ásványkincseket — önmagában csekély értékű volt. Minthogy azonban Németország expanziója azzal fenyegetett, hogy a német és a búr birtokok érintkezésbe kerülnek egymással, Anglia 1885 elején protektorátusává nyilvánította Becsuánaföldet, hogy ily módon széles éket verjen vetélytársai közé. A területszerzést néhány becsuán törzsfőnökkel kötött megállapodások alapján és azzal az ürüggyel hajtották végre, hogy meggátolják a búrok hódító terveinek megvalósítását. Ezt követően az angolok feldarabolták Becsuánaföldet: déli

Település Transvaal és Moçambique határán
Fénykép. XIX. század vége

termékenyebb részét brit birtokká nyilvánították és később a Fokföldhöz csatolták, az északi sivatagos részt pedig formálisan angol protektorátus alatt hagyták.

1884—1886 folyamán Transvaalban rendkívül gazdag aranylelőhelyeket tártak fel. Megindult az aranyásók áradata. Néhány év leforgása alatt Pretoria mellett kinőtt a földből Johannesburg, az aranybányászat központja. A monopóliumok uralmának megteremtése az aranybányászatban sokkal gyorsabban zajlott le, mint annak idején a gyémántbányászatban. Ez részint azzal magyarázható, hogy a gyémántiparban már létrejött monopolista vállalatok nyomban kiterjesztették működési körüket az aranyvidékekre is. A De Beers társaság nagyhatalmú urai, élükön Rhodesszal, nagy lendülettel vásárolták össze a farmerektől az aranytermő parcellákat, hatalmas tőkéket fektettek az aranybányászatba.

Az 1880—1890-es években Rhodes csoportja, amely uralkodó helyzetet vívott ki a gyorsan fejlődő ipar kulcságazataiban, a dél-afrikai brit közigazgatás feletti teljes ellenőrzést is megszerezte. 1890-ben Rhodes Fokföld miniszterelnöke lett (1896-ig maradt ezen a poszton). Anglia az afrikai kontinens déli részén az egyes, olykor véletlenszerű hódításokról a nyolcvanas-kilencvenes években áttért Rhodes tervének következetes és állhatatos végrehajtására; e terv szerint összefüggő brit birtokláncolatot kellett létesíteni Kairótól Cape Townig.

Becsuánaföld bekebelezése után Dél-Afrikában már csak egy nagyobb terület maradt, amelyet az európai gyarmatosítás nem érintett: a masonák és a matabelék földjei. A nyolcvanas évek végére e területek bonyolult ellentétek csomópontjába kerültek: Anglián és a búr köztársaságokon kívül Németország és Portugália is arra törekedett, hogy rátegye kezét e vidékre, amelyről feltételezték, hogy ásványi kincseinek gazdagsága nem marad el Transvaalé mögött.

1888 februárjában az angoloknak sikerült barátsági szerződést kötniük Lobengula matabele főnökkel. Lobengula kötelezte magát, hogy senkivel sem kezd tárgyalásokat, illetve nem köt szerződést országa bármely részének eladásáról, elidegenítéséről vagy átengedéséről a brit főbiztos jóváhagyása nélkül. A Lobengula fennhatósága alatt álló matabele és masona földek ezzel az angolok befolyási övezetébe kerültek.

1888 szeptemberében Lobengula székhelyére, Bulawayóba újabb követség érkezett, amelyet Rhodes cégtársa, Rudd vezetett. A hat hétig tartó tárgyalások folyamán Ruddnak sikerült csalás segítségével rábírnia Lobengulát, hogy aláírjon egy szerződést, amelynek tartalmáról csak igen homályos elképzelései voltak. Ezer elavult puska, egy ágyúnaszád és havi 100 font sterling életjáradék ellenében Lobengula teljes és kizárólagos jogot adott a Rhodes-cégnek az ország minden ásványi kincsének feldolgozására, feljogosította, hogy „mindent megtehet, ami számára (ti. a társaság számára) szükségesnek mutatkozik ezek kiaknázására", és hogy valamennyi konkurrensét kiűzze az ország területéről.

1889-ben az angol kormány a Rhodes által létesített Brit Dél-afrikai Társaságnak királyi chartát (kiváltságlevelet) adományozott, vagyis széles körű kiváltságokat s hatósági támogatást biztosított számára a Lobengulával kötött szerződés realizálása érdekében.

Az elfoglalt földeken a társaság saját közigazgatást létesített. A társaság tisztviselői hódítók módján viselkedtek. A helyi lakosság ellen elkövetett véres atrocitások mind gyakoribbá lettek. A helyzet feszültté vált. 1893 októberében az angolok Masonaföld már elfoglalt körzeteiből csapatokat irányítottak Bulawayo ellen. Novemberben Bulawayót elfoglalták és a tűz martalékává tették. A hősiesen védekező matabele hadsereg csaknem egy szálig elpusztult; az angolok gépfegyvereket vetettek be ellenük. Lobengula elmenekült a támadó angol csapatok elől, és 1894 januárjában meghalt.

A dél-afrikai őslakosság utolsó szervezett katonai erejének szétzúzása után a Rhodes-féle társaság immár akadálytalanul rabolhatott. 1895 tavaszától kezdve a társaság hivatalos irataiban az ország új néven szerepelt: a hódítás inspirátora és szervezője, Cecil Rhodes tiszteletére Rhodesiának nevezték el. Rendkívül gyors ütemben megkezdték a helyi lakosság földjeinek és jószágainak elkobzását. Előkészületeket tettek arra, hogy az őslakosság jelentékeny részét külön e célra kijelölt körzetekbe — rezervátumokba — telepítsék. Nagymértékben alkalmazták a kényszermunkát.

1896 márciusában Matabeleföldön felkelés tört ki, amely néhány hónap múlva Masonaföldre is átterjedt. Az elkeseredett küzdelem 1897 szeptemberéig tartott, és az angol csapatok győzelmével végződött. A felkelés bizonyos engedményekre késztette az angolokat: a matabeléknek megengedték, hogy visszatérjenek azokba a körzetekbe, ahonnan korábban kitelepítették őket. A gyengébben szervezett masona törzseknek azonban nem sikerült hasonló engedményeket elérniök.

Miután a Rhodes-féle társaság elfoglalta a Limpopo—Zambezi közét, a dél-afrikai angol hódítás csaknem teljessé vált. Rhodes imperialista tervének megvalósítását, a Cape Towntól Kairóig húzódó angol birtoksáv megteremtését már csak a két búr köztársaság akadályozta.

5. AZ EURÓPAI TERJESZKEDÉS NYUGAT-AFRIKÁBAN

FRANCIA GYARMATI HÓDÍTÁSOK

Miként az afrikai angol gyarmati terjeszkedést a Kairó—Cape Town terv határozta meg, úgy a francia politikát az a törekvés hatotta át, hogy az Atlanti-óceántól az Indiai-óceánig alakítsanak ki összefüggő birtoksávot. A hetvenes évek végén—a nyolcvanas évek elején a kontinens belseje felé irányuló francia előnyomulás három fő irányban bontakozott ki: Szenegálból kelet felé, az

AFRIKA FELOSZTÁSA A KAPITALISTA HATALMAK KÖZÖTT A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉBEN

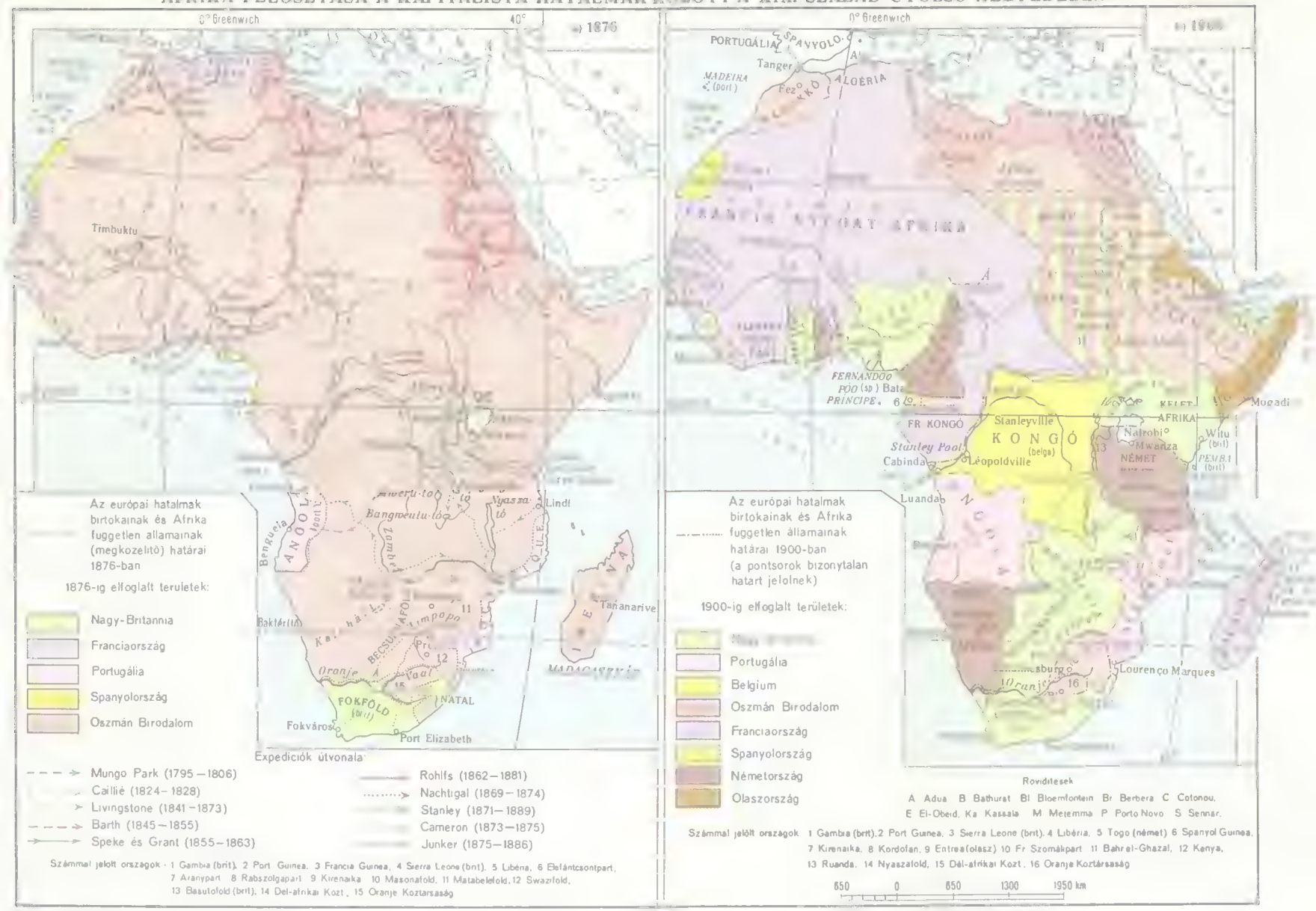

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

Ogove-folyó vidékéről északkelet felé — és a másik oldalról: Francia Szomáliából nyugat felé. Az előnyomulás legfontosabb hídfőállása Szenegál volt.

A másik körzet, ahonnan az európai gyarmatosítók a kontinens mélye felé hatoltak, a Guineai-öböl partvidéke volt; itt éles harc bontakozott ki Franciaország és Anglia között. Később e küzdelembe Németország is bekapcsolódott.

1890-ben a szenegáli francia hatóságok, amelyek nyugtalanul szemlélték a Guineai-öböl partjáról kiinduló gyors angol és német előnyomulást, elérkezettnek látták az időt arra, hogy felszámolják Szamori és Ahmadu emírek államainak függetlenségét. 1890—1893 folyamán szétzúzták Ahmadu államát, 1893-ban elfoglalták Djennét, Maszina tartomány központját, és 1894-ben a francia uralmat kiterjesztették Timbuktura is, a Nyugat-Afrikát átszelő karavánutak ősi központjára. Franciaország további keleti előrenyomulását mintegy másfél évre feltartóztatták a tuaregek, akik 1894-ben vereséget mértek egy nagyobb francia egységre.

A Szamori ellen folytatott gyarmati háború elhúzódott. Nyugat-Szudánban a hódítóknak csak 1898-ban sikerült megtörniök a helyi lakosság mintegy 50 éve tartó fegyveres ellenállását.

A nyolcvanas években először Guineában, majd az Elefántcsontparton az egymástól nagy távolságban szétszórt kereskedelmi telepek helyén jelentős francia gyarmatbirtok alakult ki.

A francia terjeszkedés erőteljes ellenállásba ütközött a Rabszolgaparton fekvő Dahomey, Nyugat-Afrika legerősebb állama részéről. Dahomey állandó reguláris hadsereget tartott fenn, amelyben nők is harcoltak. A hadsereget kiképzett tartalék, szükség esetén pedig általános népfelkelés egészítette ki. 1889-ben összetűzések kezdődtek a dahomeyi és a francia csapatok között. A dahomeyiek több érzékeny csapást mértek a gyarmatosítókra, és az 1890-ben aláírt békeszerződés értelmében Franciaország kötelezte magát, hogy Cotonou és Porto Novo birtoklásáért évi 20 000 frankot fizet. 1892-ben azonban kiújult a háború. Franciaország ezúttal nagy erőket vetett be Dahomey ellen, és az év végére a dahomeyi hadsereg vereséget szenvedett.

ANGLIA ÉS NÉMETORSZÁG GYARMATI HÓDÍTÁSAI

Nyugat-Afrika végleges felosztását megelőzően Angliának kisebb települései voltak a Gambia-folyó torkolatában, Sierra Leonéban (Freetown természetes kikötőjével), az Aranyparton és Lagoszban. Az angol gyarmatosítókkal szemben különösen erős ellenállást fejtett ki az Ashanti állam. Az angolok, hogy meggyengítsék ellenfelüket, ellentéteket szítottak Ashanti és a tengerparton élő fanti nép között. A fantik földje az ország belsejébe irányuló angol terjeszkedés hídfőállása lett. 1897-ben a hódítóknak sikerült elfoglalni Ashanti fővárosát, Kumaszit, de 1900-ban nagyerejű népi felkeléssel találták szemben magukat. Az angol helyőrséget Kumasziban négy hónapon át ostromzár alatt tartották, és csak tekintélyes erősítések odaérkezése változtatta meg a helyzetet. Angliának még több év kellett ahhoz, hogy hatalmát az Aranypart északi részeire is kiterjessze.

A Niger mentén felfelé nyomuló angolok az ellenkező irányú francia expanzióba ütköztek. A nyugat-afrikai angol és a francia birtokok végleges határait 1890 folyamán több megállapodásban rögzítették. Észak- és Dél-Nigériát brit protektorátussá nyilvánították.

A Csád-tótól nyugatra és keletre elterülő mohamedán szultanátusok nemcsak az angol és francia gyarmatosítókat csábították. A nyolcvanas évek közepén Németország is terjeszkedni kezdett ebben az irányban, igyekezve megelőzni vetélytársait. A területhódítások előkészítésére a németek Nyugat-Afrikában kereskedelmi telepeket létesítettek; német felderítők és kutatók járták be a területet, és szerződéseket kötöttek a törzsfőnökökkel. 1884 júliusában Nachtigal német utazó Bismarck megbízásából Togo és Kamerun több pontján kitűzte a német zászlót, s ezt követően Németország hivatalosan bejelentette protektorátusát e tartományok partmenti sávja fölött.

Kamerunból és Togóból a németek a Niger és a Csád-tó felé igyekeztek előrenyomulni, az angol és francia expanzióval párhuzamosan. E versenyfutásban a régi gyarmati hatalmak számos előnnyel, mindenekelőtt nagy tapasztalattal rendelkeztek. A határok végleges rendezésekor — ezt a kilencvenes években a tényleges területszerzések alapján diplomáciai úton oldották meg — Németországnak Togóban csak egy keskeny sáv jutott, amelyet keleten a francia Dahomey, nyugaton pedig az angol Aranypart határolt. Kamerunban a németeknek Togónál ötszörte nagyobb területet sikerült szerezniük, és északon eljutottak a Csád-tóhoz, de a Niger- és Benue-folyók vidéke a német birtokok határain kívül maradt. A német imperialisták garázdálkodása ellen már a kilencvenes években több felkelés robbant ki.

NYUGAT-AFRIKA A VÉGLEGES FELOSZTÁS UTÁN

1900-ra Nyugat-Afrika felosztása lezárult. Túlnyomó része Franciaország birtokába került. A nyugat-afrikai francia szerzemények egybeolvadtak a maghrebi francia birtokokkal, és zárt tömböt alkottak a Földközi-tengertől a Guineai-öbölig.

Az angol birtokok mintegy szigetekként — ha némelyikük nagy szigetként is — ékelődtek be a francia gyarmatok tömbjébe. Gazdasági tekintetben azonban éppúgy, mint lakosságuk számát tekintve az angol gyarmatbirtokok, amelyek a legfontosabb folyók — a Gambia, a Volta és a Niger — alsó folyása mentén terültek el, jelentékenyen felülmúlták a francia birtokokat, amelyek területének legnagyobb részét a terméketlen Szahara alkotta.

Németország, amely a többieknél később kapcsolódott be a gyarmatszerzésbe, kénytelen volt beérni Nyugat-Afrika viszonylag csekély részével. Gazdasági tekintetben az afrikai német gyarmatok közül Togo és Kamerun volt a legértékesebb.

Guinea területének kis része Portugália és Spanyolország birtokában maradt.

6. KÖZÉP-AFRIKA FELOSZTÁSA

A BELGA GYARMATI TERJESZKEDÉS

A XIX. század hetvenes éveiben megerősödött Belgium gyarmati expanziója is. A belga tőke arra törekedett, hogy tevékenyen kivegye részét Afrika felosztásából.

1876 szeptemberében az ország befolyásos pénzügyi köreivel szoros kapcsolatban álló II. Lipót király kezdeményezésére Brüsszelben nemzetközi értekezletet hívtak össze, amelyen diplomaták mellett a nemzetközi jog szakértői, közgazdászok, afrikautazók is részt vettek. Az értekezleten képviseltette magát Belgium, Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia, Anglia, Franciaország, Olaszország és Oroszország. A szervezők minden módon az értekezlet tudományos és emberbaráti célzatát hangsúlyozták: a földrész felkutatását és népeinek a „civilizáció" áldásaiban való részesítését.

Az értekezlet elhatározta, hogy nemzetközi társaságot alakít azzal a feladattal, hogy expedíciókat szervezzen és telepeket létesítsen Közép-Afrikában. A folyó ügyek vezetésére az egyes országokban nemzeti bizottságokat, továbbá az egész vállalkozást irányító nemzetközi bizottságot alakítottak. A társaság költségeit magánadakozásból kívánták fedezni; II. Lipót maga is nagy összegeket bocsátott a társaság rendelkezésére. Elsőnek a belga nemzeti bizottság alakult meg, már 1876 novemberében. Rövidesen más országokban is létrehozták a nemzeti bizottságokat.

Az 1876. évi brüsszeli értekezlet Közép-Afrika felosztásának nyitánya volt. A társaság tevékenységéhez a belga uralkodó körök bizonyos része belga gyarmatbirodalom létrehozására vonat-

kozó számításokat fűzött. Másfelől a brüsszeli értekezleten és a társaság megalapításában részt vevő országok kormányai úgy vélekedtek, hogy ily módon a nemzetközi szervezet cégére alatt biztosíthatják saját érdekeik érvényesítését Közép-Afrikában.

A belga bizottság több expedíciót indított a Kongó medencéjébe, de ezeknek ott mindössze egy telepet sikerült létrehozniuk. Energikus gyarmatosító tevékenységet fejtett ki e vidéken a társaság szolgálatába szegődött angol Stanley.

1879 és 1884 között Stanley és társai a Kongó-medencében 22 telepet alapítottak — melyek a társaság gazdasági, politikai és katonai támaszpontjaiul szolgáltak —, és mintegy 450 szerződést kötöttek a törzsfőnökökkel a társaság (gyakorlatilag a belga király) protektorátusának elismeréséről. Ha Lipót ügynökeinek diplomáciai ügyessége nem hozta meg a kívánt eredményeket, katonai expedíciókat szerveztek, és így kényszerítették a vonakodó törzsfőnököket a szerződések aláírására. Ily módon a társaság néhány év leforgása alatt a Kongó-medencében nagy kiterjedésű, bár nem pontosan körülhatárolt terület birtokába jutott.

Belgiumnak azonban nem sikerült akadálytalanul megszereznie a célul kitűzött területeket — érdekei összeütközésbe kerültek más hatalmak, mindenekelőtt Franciaország és Portugália érdekeivel.

A GYARMATI HATALMAK ELLENTÉTEI

Atlanti-óceáni torkolata közelében a Kongó kis tavat alkot, amelyet azóta Stanley-Poolnak neveztek el. Midőn 1880-ban Stanley expedíciója elérte a tavat, a jobb parton legnagyobb meglepetésére francia zászlót pillantott meg.

A franciák még 1875-ben megkezdték az előnyomulást a már korábban elfoglalt Gabonból kiindulva Kongó irányában. 1880 szeptemberében a társaság francia nemzeti bizottságának megbízásából tevékenykedő Savorgnan de Brazza szerződést kötött Makoko törzsfőnökkel — akinek birtokai a Stanley-Pool környékén terültek el —, melynek értelmében Franciaország „különleges jogokat" nyert a Kongó alsó folyásánál. Ez az akció elvágta a tengerhez vezető utat a belga társaság előtt. 1882. november 30-án a francia képviselőház hivatalosan megerősítette de Brazza szerzeményeit. Az Egyenlítői Afrikában levő valamennyi francia birtokot egy gyarmattá egyesítették Francia Kongó néven.

A belga társaság birtokai más oldalról is veszélybe kerültek. 1882-ben Portugália tiltakozást emelt Stanley hódításai ellen. „Történelmi jogaira" hivatkozva megvádolta a társaságot, hogy „idegen tulajdont" foglalt el.

Portugália fellépése mögött ténylegesen Anglia húzódott meg. 1884 februárjában angol—portugál szerződést írtak alá, amelynek értelmében Anglia elismerte Portugália jogát a partmenti sávra, Portugália viszont ebben az övezetben a portugálokkal azonos jogokat biztosított az angol alattvalók, hajók és áruk számára.

Az angol—portugál egyezmény megvalósulása megsemmisítő csapást mért volna a belga gyarmati tervekre. De 1884 áprilisában a francia kormány, amelyet nyugtalanított legfőbb gyarmati vetélytársa, Anglia pozícióinak erősödése, jobbnak látta a társasággal fennálló konfliktus részleges rendezését, hogy így a társaságot felhasználhassa az angol—portugál igényekkel szemben. Franciaország szerződésileg elismerte a társaság fennhatóságát az általa elfoglalt területeken — noha a pontos határokat nem jelölték meg. Rövidesen a társaság mellé állt Németország is, kijelentve, hogy nem ismeri el az angol—portugál szerződést.

Anglia tehát elszigetelődött. Ez akadályozta terveinek megvalósítását Afrika más részeiben (például a Niger alsó folyásánál); e területekhez az angoloknak fontosabb érdekeik fűződtek, mint a Kongó-medencéhez, és fő versenytársaik ugyancsak a franciák és a németek voltak. Anglia emellett attól tartott, hogy a társaság gazdasági megfojtása — amit az angol—portugál szerződés jelenthetett

volna — Franciaország megerősödését vonja maga után. Mindezt tekintetbe véve az angol kormány nem terjesztette a parlament elé ratifikálás végett a Portugáliával kötött szerződést. 1884 júniusában a szerződést érvénytelenítették.

A BERLINI KONFERENCIA

Az 1880-as évekre az Afrika felosztásáért folyó harc szemlátomást kiéleződött. Ha valamelyik gyarmati hatalom megkísérelte, hogy újabb területeket szerezzen, lépése csaknem minden esetben más államok hasonló törekvéseibe ütközött.

1884 novemberében Németország és Franciaország kezdeményezésére Berlinben nemzetközi konferenciát hívtak össze tizennégy állam részvételével, amelyeknek „különleges érdekeik" fűződtek az afrikai kontinenshez. A társaság közvetlenül nem vett részt a konferencián, de képviselői helyet foglaltak a belga és az amerikai küldöttségben. A konferencia munkája 1885 február végéig tartott.

A berlini konferencia határozatot hozott a kereskedelem szabadságáról a Kongó-medencében és a hajózás szabadságáról az afrikai folyókon, de tulajdonképpeni célja Közép-Afrikának az imperialista hatalmak között való felosztása volt.

A társaság képviselői tárgyalásokat folytattak a konferencián részt vevő országokkal, s ezek eredményeképpen a társaság és a Kongó-medencében elterülő birtokai nemzetközi elismerést nyertek. Az 1884 novemberétől 1885 februárig terjedő időben a társaság ilyen értelmű szerződéseket kötött Németországgal, Angliával, Olaszországgal és más államokkal. A konferencia „alapokmányában" a társaság mint a Kongó-medencében létesült új állam nyert említést.

1885. augusztus 1-én, néhány hónappal a berlini konferencia befejezése után a Kongói Nemzetközi Társaság Kongó Szabadállammá alakult. Belgiummal való kapcsolatai formálisan a II. Lipót személyében megtestesülő perszonálunióra szorítkoztak, gyakorlatilag azonban Kongó belga gyarmattá vált.

7. KELET-AFRIKA NÉPEINEK LEIGÁZÁSA

ÉSZAKKELET-AFRIKA FELOSZTÁSÁNAK KEZDETEI

Az 1870—1880-as években Északkelet-Afrikában hódításokat kezdő európai hatalmak közül Anglia volt a legkedvezőbb helyzetben. Az angolok még Egyiptom elfoglalása előtt kísérletet tettek arra, hogy megvessék lábukat Kelet-Szudánban, amely — akárcsak a területét meghódító Egyiptom — az Oszmán Birodalom részének számított. Kelet-Szudán igazgatását az egyiptomi költségvetésből fedezték. A tényleges hatalmat azonban Gordon angol tábornok tartotta kezében, aki hivatalosan egyiptomi állami szolgálatban állt.

Kelet-Szudán leigázásával Anglia egyszersmind Egyiptom feletti uralmát is megszilárdította, hiszen az egyiptomi mezőgazdaság teljes egészében a Nílus vizétől függött.

A Vörös-tenger és az Adeni-öböl partvidékén Anglia vetélytársaként lépett fel Franciaország; a franciák Obok város körül egy kis területet tartottak kezükben, amely uralkodó stratégiai helyzetet foglalt el a Bab el-Mandeb-szoros kijáratánál. A nyolcvanas években Franciaország elfoglalta a Tadzsura-öböl egész partvidékét, továbbá Dzsibuti városát, amely az északkelet-afrikai francia expanzió fő támaszpontjává vált. Az angol tervekre nézve egyébként nem ezek a kisebb francia területnyereségek voltak a legveszélyesebbek, hanem a franciák erősödő kapcsolatai Etiópiával. A nyolcvanas évek végén Dzsibuti az etiópiai külkereskedelem fő kikötőjévé lett. Etiópia fővárosába, Addisz Abebába francia katonai missziót hívtak.

A Mahdi tábora El-Obeidnél
Metszet. 1883

Északkelet-Afrikában ugyanakkor megindult az olasz terjeszkedés is. Egy genovai hajózási társaság már 1869-ben, közvetlenül a Szuezi-csatorna megnyitása után, megszerezte a raheitai szultántól az asszabi öblöt és a Damarquia-szigeteket azzal a céllal, hogy ott szénraktárakat építsen a világ legforgalmasabbnak ígérkező tengeri útja mentén. Tíz év múlva az olasz kormány megvásárolta a társaság jogait. Asszab olasz gyarmattá lett, 1882-ben olasz csapatok szállták meg, és formálisan is annektálták. Asszab lett a később Etiópia ellen indított olasz támadás legfontosabb hídfőállása.

A brit kormány Északkelet-Afrikában támogatta az olasz igényeket: ellensúlyt látott bennük Franciaország gyarmati törekvéseivel szemben. Olaszország ennek következtében jelentősen ki tudta terjeszteni birtokait Asszabtól délre és északra. 1885-ben megkapta a korábban Anglia által megszállt Masszaua városát. 1890-ben ezeket a területeket Eritrea néven egy gyarmattá egyesítették. Még korábban, 1888-ban Olaszország bejelentette protektorátusát Szomália hatalmas területei felett. Az olaszoktól meghódított terület nagy része nap perzselte sivatag volt, de fontos stratégiai jelentőségű: elvágta Etiópiát a partvidéktől.

Anglia Északkelet-Afrikában viszonylag csekély területeket vont hatalma alá. 1876-ban protektorátust létesített Socotra szigete felett, amely kulcspozíciót foglalt el az Indiai-óceánra vezető kijáratnál, 1884-ben az Adeni-öböl partján elfoglalta a szomáli terület egy részét.

Északkelet-Afrika felosztása már a szudáni felkelés után zárult le, amely az afrikai népeknek a gyarmatosítók ellen vívott felszabadító harcában a legkiemelkedőbb megmozdulás volt.

1881 augusztusában, a mohamedán ramadán böjt idején Mohamed Ahmed, a núbiai dangala törzsből származó fiatal hitszónok, akit ebben az időben már jól ismertek Szudánban, magát Mahdinak, azaz messiásnak nyilvánította, Allah küldöttének, aki hivatott helyreállítani a földön az igaz hitet és az igazságot. A Mahdi szent háborúra — dzsihad — szólította Szudán népét az idegen elnyomók ellen. Meghirdette a gyűlölt adók eltörlését, s mindenkit egyenlőnek nyilvánított „Allah színe előtt". Szudán népeit harci egyesülésre hívta fel a közös ellenséggel szemben. „Inkább ezer halál, mint egyetlen dirhem adó" — ez a felhívás járta be az egész országot.

Mohamed Ahmed — Mahdi néven — rövidesen a Szudánban kibontakozó népi felkelés elismert vezére lett.

A rosszul felfegyverzett, de elszántan harcoló felkelők sorai gyorsan gyarapodtak. Egy esztendővel a felkelés kezdete után, 1882 szeptemberében Kordofanban már csak két jól megerősített város, Bara és El-Obeid állott az angol-egyiptomi hatóságok ellenőrzése alatt. 1883 január-februárban a felkelők ostromzárában ezek is kapitulációra kényszerültek. El-Obeidnek, Kordofan legfőbb városának elfoglalása a mahdisták egyik legnagyobb politikai győzelme volt. A felkelés Darfur, Bahr el-Ghazal és Equatoria tartományokra is átcsapott. A brit uralomra nézve különösen veszélyes volt, hogy a felkelés átterjedt a Vörös-tenger partvidékére, az Angliát gyarmataival összekötő fő közlekedési vonalak közvetlen közelébe.

1884 márciusában-áprilisában felkelt Berber és Dongola tartományok lakossága. Májusban a mahdisták elfoglalták Berbert. Ezzel elvágták a Khartumból északra vezető utat. 1885 januárjában hosszú ostrom után rohammal bevették Kelet-Szudán fővárosát, Khartumot. Gordon főkormányzót megölték. Ez év nyarára befejeződött az angol—egyiptomi csapatok kiűzése Szudánból.

Az angol gyarmatosítók és az egyiptomi feudális hivatalnokok ellen irányuló mahdista felkelés kifejezetten felszabadító jellegű volt. De röviddel azután, hogy a mahdisták győzelmet arattak és kezükbe vették az államhatalmat, a felkelők táborán belül mélyreható társadalmi változások következtek be.

A nyolcvanas években Szudánt ért nagy megrázkódtatások aláásták a nemzetségi-törzsi kapcsolatokat. Az idegen közigazgatás elűzése után a törzsi arisztokrácia jutott hatalomra; a felkelés során keletkezett törzsszövetség fokozatosan osztályjellegű államszervezetté változott. A kialakuló mahdista állam feudális-teokratikus abszolút monarchia lett.

Mohamed Ahmed 1885 júniusában meghalt. A mahdista állam élére az arab bakkara törzsből származó Abdallah került, aki felvette a kalifa címet. Abdallah a teljes — katonai, világi, egyházi — hatalom birtokosa volt. Az államigazgatás különböző ágazatait hozzá közelálló emberekre bízta. A Mahdi ígérete ellenére nemcsak hogy meghagyták az adókat, de még újabbakat is vetettek ki.

A közös harc során Szudán különböző népei közelebb kerültek egymáshoz. Ugyanakkor megindult az etnikai közösségen alapuló nemzetiségek kialakulása, és ez bomlasztóan hatott a törzsi rendszerre.

A mahdista felkelés Szudán határain túl is visszhangra talált. A felkelés kirobbanása időben egybeesett az egyiptomi nép nemzeti felszabadító küzdelmével. A mahdisták ellen vezényelt egyiptomi katonáknak nem kevesebb mint egyharmada állt át a felkelők oldalára. A továbbiakban az önálló Szudán léte nagy hatást gyakorolt a leigázott Egyiptomra. A mahdista felkelés utórezgései az egész afrikai kontinensen hullámokat vetettek, s eljutottak a távoli Indiába is. A mahdisták győzelmei sok afrikai és ázsiai népet lelkesítettek harcra a gyarmatosítók ellen.

Khartum eleste után az angol gyarmatosítók több mint tíz évig nem léptek fel cselekvőleg a mahdista állam ellen. Ez alatt az évtized alatt Kelet-Afrika politikai helyzete gyökeresen megváltozott. Szudán az európai államok birtokainak gyűrűjébe került, amelyek mindegyike arra törekedett, hogy megvesse lábát a Nílus völgyében. Olaszország elfoglalta Eritreát és Szomália nagy részét. A trópusi Kelet- és Nyugat-Afrikában német ügynökök fejtettek ki lázas tevékenységet. II. Lipót az elfoglalt Kongóból kiindulva erőteljes expanziót kezdett északkelet felé, Szudán déli tartományai irányában.

Gyors ütemben szélesítette gyarmatbirodalmát e körzetben Franciaország is, amely nyugat felől közeledett Szudánhoz. Befolyása érezhetően megszilárdult Etiópiában is. Ezzel lehetővé vált számára, hogy kelet felől is támadást indítson a Nílus völgye felé, s ily módon betetőzhesse az összefüggő francia birtoksáv kiépítését az Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig.

Mindez súlyosan veszélyeztette az angol gyarmati terveket. A brit kormány szükségesnek látta, hogy Szudánban határozott lépéseket tegyen. 1895 decemberében Salisbury a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy az angol kormány feladatának tekinti a mahdizmus megsemmisítését. Ezt követően úgy döntöttek, hogy megszállják Dongolát, és innen indítanak támadást dél felé. A hadjárat vezetésével az egyiptomi hadsereg szerdarját (főparancsnok), Kitchener angol tábornokot bízták meg.

A Szudán elleni hadműveletek megindítására Kitchenernek mintegy tízezer főnyi jól felfegyverzett angol—egyiptomi hadsereg állott rendelkezésére. A mahdisták hadserege mintegy 100 000 főt számlált, de ezek közül csak 34 000-nek volt puskája. Az angol—egyiptomi csapatok előrenyomulása rendkívül lassan haladt. Dongola elfoglalása több mint egy évbe tellett. 1898 áprilisában Metemmánál nagy ütközet zajlott le. Noha a szudáni csapatok kétségbeesett bátorsággal harcoltak — tömött sorokban vonultak fel a gépfegyverek tüzében — jobb haditechnikájuk és szervezettségük az angolok számára biztosította a győzelmet. 1898. szeptember 2-án a mahdisták főerői Omdurman falai alatt megsemmisítő vereséget szenvedtek; halottakban, sebesültekben és hadifoglyokban létszámuknak több mint a felét elvesztették. Kitchener bevonult

Az omdurmani csata
Metszet. 1898

Omdurmanba. A győzők szörnyűséges pusztítást vittek véghez a védtelen varosban. Omdurman és Khartum falain közszemlére tették a hadifoglyok levágott fejét. A Mahdi tetemét kivették a mauzóleumból, és egy gőzhajó kazánjában elégették.

1899 januárjában jogilag angol—egyiptomi kondomínium formájában rögzítették a Kelet-Szudán feletti angol uralmat. A megállapodás értelmében Szudánban minden valóságos hatalom a főkormányzó kezében összpontosult, akit Anglia előterjesztésére az egyiptomi khedive nevezett ki. Az egyiptomi törvények hatálya nem terjedt ki Szudán területére. Szudán függetlensége, melyet népei 18 éven át védelmeztek fegyverrel a kezükben, megsemmisült. A hadsereg maradványaival visszavonult Abdallah 1900-ig folytatta a harcot.

FASHODA

A mahdisták 1898. évi szétzúzása még nem biztosította Anglia uralmát végig a Nílus mentén. Omdurman és Khartum elfoglalása után Kitchener sebesen dél felé nyomult, Fashodához — ide azonban már ezt megelőzőleg francia expedíciós osztag érkezett Marchand százados parancsnoksága alatt.

Kitchener kategorikusan felszólította Marchand-t, hogy hagyja el a Nílus völgyét. Marchand nem kevésbé határozottan megtagadta, hogy e követelést kormánya utasítása nélkül teljesítse. Minthogy Franciaország egyáltalán nem sietett elismerni a brit igényeket, az angol kormány a politikai nyomás eszközéhez folyamodott. Az angol sajtó szélsőséges hangú uszításba kezdett. A két fél háborús előkészületeket tett. „Angliát egy hajszál választja el a Franciaországgal való háborútól (Fashoda). Anglia és Franciaország felosztja Afrikát"[1] — állapította meg később Lenin.

A dolog azonban nem fejlődött angol—francia gyarmati háborúvá. A francia kormány látta, hogy az erőviszonyok nem kedveznek Franciaországnak — Marchand kis osztagával Kitchener hadserege áll szemben —, megpróbált valamilyen kompenzációt kialkudni Marchand egységének kivonása ellenében, az angol kormány azonban kijelentette, hogy bármiféle tárgyalásokra csak azután kerülhet sor, miután Marchand kiürítette Fashodát. Végül is Franciaországnak engednie kellett. 1898 novemberében Marchand kivonult Fashodából. 1899 márciusában egyezményt írtak alá a kelet-szudáni angol és francia birtokok elhatárolása tárgyában. A határ lényegében a Nílus és a Csád-tó vízválasztójának vonalát követte. Franciaország végképpen kiszorult a Nílus völgyéből, de szilárdan birtokba vette az addig vitatott Wadai területét (a Csád-tótól északkeletre).

A TRÓPUSI KELET-AFRIKA FELOSZTÁSA

A nyolcvanas évek elején a trópusi Kelet-Afrika az angol, német és francia gyarmatosítók elkeseredett küzdelmének színterévé lett. Afrikának e részén különösen erőteljesen lépett fel Németország, amely arra törekedett, hogy összefüggő birtoksávot építsen ki az egyenlítő mentén az Atlanti-óceántól az Indiai-óceánig. A kelet-afrikai német behatolást az 1884-ben alapított, magánkézben levő Német Gyarmatosító Társaság bonyolította le, melynek élén Carl Peters állott. Peters 12 szerződést kötött helyi törzsfőnökökkel, és az így szerzett „jogok" alapján alakult meg 1885 februárjában a Német Kelet-afrikai Társaság, amely nagy terület felett gyakorolt fennhatóságot.

A társaság megalakulása után két héttel egy császári okirat (a brit gyarmati társaságoknak adott angol királyi charták megfelelője) a társaság jogait és birtokait a német állam védelme alá helyezte. 1885 elején a társaság képviselője újabb szerződéseket kötött, amelyek értelmében a

[1] Lenin: Füzetek az imperializmusról. Lásd *Lenin* Művei. 39. köt. Budapest 1964. 521. old.

társaság ellenőrzése alá került egy több száz kilométeres parti sáv a portugál birtokoktól északra. A gazdag Witu szultanátus a német befolyási övezetbe került.

Az a tény, hogy az afrikai szárazföld keleti partvidékén rendkívül rövid idő alatt terjedelmes német gyarmatbirtokok létesültek, riadalmat keltett Londonban. 1885 áprilisában a brit kormány utasítására a zanzibári szultán tiltakozást emelt a birtokaira történt német betörés ellen. A német kormány azzal érvelt, hogy a szultán nem gyakorol a berlini konferencia határozataiban előírt „effektív megszállást" a vitatott területeken. 1885 augusztusában a szultán kénytelen volt elismerni a német protektorátust a Peters-féle társaság által elfoglalt területek felett. Peters nem érte be ezzel: Brit-Indiával egyenértékű nagy német gyarmat megteremtését tervezte Kelet-Afrikában. E tervek azonban erőteljes ellenállást váltottak ki az erős versenytárs, az angol Birodalmi Kelet-afrikai Társaság részéről, amely hasonló módszerekkel (szerződéskötés törzsfőnökökkel, telepek létesítése stb.) tevékenykedett. A trópusi Kelet-Afrikában angol és német birtokok tarka szövevénye alakult ki.

Etiópiai lovas
Fénykép, XIX. század vége

1886-ban kísérlet történt Anglia, Németország és Franciaország kelet-afrikai igényeinek kölcsönös rendezésére. A zanzibári szultán — vagyis gyakorlatilag Anglia — fennhatósága alatt maradt Zanzibár és Pemba szigete, valamint egy 10 mérföld szélességű és 1000 mérföld hosszúságú partmenti sáv. A Német Kelet-afrikai Társaság a szultántól kizárólagos bérleti jogot nyert a partmenti körzetekben, a Birodalmi Kelet-afrikai Társaság pedig északon. Németország megtartotta Witut, amelyet angol birtokok gyűrűje vett körül. Franciaország cselekvési szabadságot kapott Madagaszkáron.

Az 1886. évi megállapodások kérészéletűnek bizonyultak. Az európai hatalmak között felosztásra került területek jó részét még nem foglalták el ténylegesen. A befolyási övezeteket nem határolták el pontosan, és ebből sok vitás kérdés támadt. A német gyarmati társaságokat elvágták az óceántól a zanzibári szultán birtokai, aki egyre inkább engedelmes báb lett az angolok kezében. Az angolok viszont amiatt voltak elégedetlenek, hogy a Witu területén levő német birtokok beékelődtek a brit övezetbe. A helyzetet bonyolította, hogy Franciaország sem mondott le arról, hogy itt is gyarmatokat létesítsen. Nyugat felől Belgium igyekezett benyomulni erre a vidékre.

1888-ban a német fennhatóság alatt álló területeken az arabok összefogtak a bantu népekkel, és felkelést szerveztek. A gyarmatosítókat rövidesen csaknem az egész általuk elfoglalt területről kiűzték. A gyorsan elharapódzó mozgalom valamennyi imperialista hatalomra nézve veszélyes volt. Ezért a felkelők elleni harcra valamennyi, Kelet-Afrikában érdekelt hatalom összefogott: Németország, Anglia, Franciaország és Olaszország. A partokat a tenger felől blokád alá fogták. Németország — a támogatást felhasználva — tekintélyes erőket vont össze, és hihetetlen kegyetlenséggel elfojtotta a felkelést.

1889-ben az angolok — az országban dúló belvillongásba beavatkozva — hatalmuk alá vonták Bugandát (Uganda egyik részét). Ugyanebben az évben nagy kiterjedésű területeket foglaltak el délen — ezek alkották később az Észak-Rhodesiának nevezett angol gyarmatot. A német birtokokat

Kelet-Afrikában ily módon minimális térségre szorították. Peters nagyravágyó tervei az afrikai „német Indiáról" nem valósultak meg.

A trópusi Kelet-Afrikában levő angol és német birtokok végleges elhatárolására 1890-ben került sor, az ún. helgolandi szerződésben. Anglia átengedte Németországnak Helgoland szigetét, viszont befolyási övezetéhez kapcsolta Zanzibárt, Pembát, Kenyát, Ugandát, Nyaszaföldet, továbbá néhány vitás területet Nyugat-Afrikában, az Aranypart és Togo határán.

OLASZORSZÁG VERESÉGE ETIÓPIÁBAN

Az egyetlen afrikai ország, amely vissza tudta verni az európai gyarmatosítókat és meg tudta védeni függetlenségét, Etiópia (Abesszínia) volt.

A több feudális fejedelemségre szakadt Etiópiában a XIX. század közepén megkezdődött a központosított állam kialakulása. Gazdasági tényezők mellett ezt politikai mozzanatok is elősegítették: az európai gyarmatosítók támadásának fokozódó veszélye megkövetelte az erők összefogását az ország függetlenségének megvédésére.

1856-ban Tigre, Soa és Amhara fejedelemségek II. Theodor uralma alatt egyesültek, ő felvette az egész Etiópia négusa (császár) címet. 1856—1868 folyamán végrehajtott haladó reformjai meggyengítették a feudális szeparatizmust, megerősítették a négusi hatalmat, elősegítették a termelőerők fejlődését. A feudális urak fegyveres kíséretei helyett egységes hadsereget létesített. Átalakította az adórendszert, rendbehozta az állami jövedelmeket, megtiltotta a rabszolgakereskedelmet.

A nyolcvanas években az olasz gyarmatosító körök fokozott érdeklődéssel fordultak Etiópia felé. Olaszország első ízben 1886-ban tett kísérletet arra, hogy északkelet-afrikai birtokait Etiópia rovására megnövelje. 1887 januárjában azonban az etiópok súlyos vereséget mértek az olasz expedíciós hadtestre.

1889 elején, midőn a nagy etiópiai feudális urak között fellángolt a harc a négus koronájáért, Olaszország Soa uralkodóját támogatta. Miután ez II. Menelik néven trónra lépett, 1889 májusában az olaszokra nézve rendkívül előnyös szerződést írt alá (ucciali szerződés), amely számos területen megerősítette Olaszország birtokjogát. Az olasz kormány azonban ezzel nem érte be: csaláshoz folyamodott. A szerződésnek a négusnál maradt amhara nyelvű példányában a 17. cikkely kimondta, hogy a négus igénybe *veheti* Olaszország szolgálatait más országokkal való diplomáciai kapcsolataiban. Az olasz szövegben viszont ugyanez a cikkely úgy volt megfogalmazva, hogy a négus *köteles* igénybe venni az olasz közvetítést — ez pedig olasz protektorátus létesítésével volt egyértelmű.

1890-ben Olaszország hivatalosan közölte a nagyhatalmakkal etiópiai protektorátusát és megszállta Tigre területét. Menelik erélyesen tiltakozott az ucciali szerződés olasz értelmezése ellen. 1893-ban az olasz kormány tudomására hozta, hogy 1894-től, a szerződés lejártától, szabadnak tekinti magát összes vállalt kötelezettségei alól.

Etiópia készült az elkerülhetetlen háborúra. 112 000 főnyi hadsereget szerveztek. Meneliknek olyan szoros egységet sikerült teremtenie a különböző területek között, amire addig az ország történetében nem volt példa.

1895-ben olasz csapatok nyomultak be Etiópia területére. 1896. március 1-én Aduánál került sor a döntő ütközetre. Az olasz betolakodók megsemmisítő vereséget szenvedtek. 1896 októberében Addisz Abebában aláírták a békeszerződést, amelynek értelmében Olaszország feltétel nélkül elismerte Etiópia függetlenségét, lemondott az ucciali szerződésről, és jóvátételi kötelezettséget vállalt Etiópiával szemben. Helyreállították az 1889. évi határozatokat, ami Olaszország számára Tigre elvesztését jelentette.

1900-ra Kelet-Afrika felosztása befejeződött. Egyedül Etiópia tudta megőrizni függetlenségét. Kelet-Afrika leggazdagabb vidékeit Anglia szerezte meg. Az angol gyarmatbirtokok tömbje a Földközi-tengertől a Nílus forrásvidékéig terjedt. Angol uralom alá került északon Egyiptom, Kelet-Szudán, Uganda, Kenya és Szomália egy része, délen Észak-Rhodesia és Nyaszaföld, amelyek érintkeztek a dél-afrikai angol birtokokkal. Rhodes terve közel állt a megvalósuláshoz. Csak Német Kelet-Afrika és Ruanda-Urundi ékelődött be az angol fennhatóság alá tartozó területekbe. Moçambique Portugália kezén maradt.

Etiópia és Kelet-Szudán példája megmutatta, hogy az afrikai népek számára a konszolidáció, a központosított állam megteremtése elősegíti függetlenségük megvédelmezését és lehetővé teszi, hogy szembeszálljanak a gyarmatosító hatalmakkal. Ez rendkívül becses történelmi tapasztalattal gazdagította az afrikai népeket.

8. MADAGASZKÁR

Madagaszkár központosított feudális monarchia volt, amelynek magvát a merina nemzetiségre épülő Imerina állam alkotta. A madagaszkári társadalomban uralkodó helyzetet foglalt el a nagy földbirtokokkal rendelkező feudális urak osztálya. A lakosság legnépesebb csoportját a személyileg szabad, faluközösségekben élő parasztok alkották. A XIX. század végén a faluközösség, amely korábban szilárd gazdasági és társadalmi egység volt, a bomlás szakaszába lépett.

A XIX. század utolsó évtizedeiben Madagaszkáron fontos reformokat hajtottak végre. A feudális szeparatizmus végleges megtörése céljából az országot nyolc tartományra osztották fel, élükre a kormány által kinevezett kormányzókat állították. A központi hatalmat a király és a minisztertanács — élén a miniszterelnökkel —, továbbá a királyi tanács gyakorolta. Átalakították a hadsereget és az igazságszolgáltatási rendszert.

Bizonyos fejlődés következett be kulturális téren is. 1881-ben rendeletet adtak ki a 8—16 éves gyermekek kötelező oktatásáról — noha ennek reális feltételei csak Imerinában voltak meg, ahol mintegy 2000 iskolát nyitottak. Megkezdődött a nemzeti értelmiség kialakulása. Malgas nyelvű lapokat és könyveket adtak ki.

A GYARMATOSÍTÓK BETÖRÉSE

Franciaország még az 1830-as években több „védnökségi" szerződést kötött madagaszkári törzsfőnökökkel, akik a nyugati partvidéken, a szakalavok földjén több pontot átadtak a franciáknak. A következő évtizedekben a francia gyarmatosítók arra törekedtek, hogy befolyási övezetüket kiterjesszék.

Madagaszkár és Franciaország viszonya a nyolcvanas évek elején rendkívül feszültté vált. 1882-ben a francia kormány azzal a követeléssel állt elő, hogy Madagaszkár ismerje el Franciaország protektorátusát. Ezzel egyidejűleg a franciák megindították a hadműveleteket: egy francia hajóraj ágyúzta a tengerparti városokat, francia partraszálló egységek elfoglalták Madzsungát, a nyugati partvidék fontos kikötőjét, s két másik kikötőt: Diego Suarezt északkeleten, továbbá Tamatavét. A malgas nép fegyverrel szállt szembe a gyarmatosítókkal. 1885 szeptemberében a franciák Farafatinál vereséget szenvedtek. Az erők azonban túlságosan egyenlőtlenek voltak; a malgas kormány 1885 decemberében olyan békeszerződést volt kénytelen aláírni, amely Franciaország főbb követeléseit kielégítette.

Az 1882—1885. évi háború és az azt lezáró egyenlőtlen szerződés az első lépést jelentette Madagaszkár francia annexiója felé.

Francia büntető expedíció Madagaszkáron
R. Gérardin rajza L. Tinayre vázlata nyomán. 1895

MADAGASZKÁR FRANCIA GYARMATTÁ SÜLLYESZTÉSE

1894 szeptemberében a francia főrezidens újabb szerződéstervezetet terjesztett III. Ranavalona királynő elé; eszerint a francia hatóságok ellenőrzési jogot nyernek az ország bel- és külpolitikája felett, továbbá Madagaszkár területére francia katonaságot vezényelnek, mégpedig olyan mennyiségben, ahogy a francia kormány „szükségesnek látja". A követeléseket a madagaszkári kormány kategorikusan visszautasította, mire a franciák megindították a hadműveleteket.

A malgas hadsereg új fegyverekkel való ellátása és átszervezése, amelyet 1885 után kezdtek meg, még nem fejeződött be, de a malgas csapatok hősiesen védelmezték hazájuk függetlenségét. Mintegy fél esztendőbe tellett, míg a francia csapatok Madzsungából elérték Tananarivét. A francia expedíciós hadtest 1895. szeptember 30-án érkezett Tananarive alá és nyitott ágyútüzet Madagaszkár fővárosára.

A következő napon, október 1-én aláírták a békeszerződést, amely megerősítette Franciaország uralmát Madagaszkár felett. A királynő és kormánya névleg még hatalmon maradt, de az ország diplomáciai képviseletét teljes egészében Franciaország látta el, és ellenőrzése alá került a belső igazgatás is.

1895 végén a gyarmatosítók ellen irányuló népi ellenállási hullám bontakozott ki. A felkelés az egész országra kiterjedt. A Madzsungát Tananarivével összekötő utakat elvágták. 1896 májusában a felkelők 16 kilométernyire megközelítették a fővárost. Az ország területének nagy része a partizánok ellenőrzése alatt állt.

1896 nyarán Franciaország, minden formalitást félredobva, parlamenti határozattal annektálta Madagaszkárt. 1897 februárjában detronizálták és száműzték a királynőt, az országot katonai kerületekre osztották fel. A gyarmatosítók teljesen korlátlan hatalmat gyakoroltak a lakosság felett. A sziget számos vidékén azonban még 1904-ig gerillaharcok folytak.

XIV. FEJEZET

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK A POLGÁRHÁBORÚ ÉS A „REKONSTRUKCIÓ" UTÁN

Az 1861—1865. évi polgárháború kiemelkedő jelentőségű szakasza volt az Egyesült Államok történetének. A kapitalista Észak győzelme a rabszolgatartó Dél felett széles távlatokat nyitott a kapitalizmus akadálytalan fejlődése előtt az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt.

A fejlődést elősegítette az Egyesült Államok természeti kincseinek gazdagsága: a kőszén-, vasérc- és egyéb érckészletek, a kőolaj- és aranykészletek bősége. A gyáripar gyors fejlődése szorosan összefüggött azzal is, hogy a mezőgazdaságban a tőkés fejlődés „amerikai útja" győzedelmeskedett.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A polgárháború után Nyugaton óriási területeket hódítottak meg a civilizáció számára. Ezzel kapcsolatban nagyarányú út- és vasútépítési munkálatok indultak, folyami csatornákat, kikötőket létesítettek. Mindez elősegítette az ipar fejlődését, nagy felvevőképességű belső piac kialakulását. Az amerikai burzsoázia európai tőkéket is igénybe vett, és hasznosította a legfejlettebb európai országok technikai vívmányait.

A szükséges munkaerőt az európai és ázsiai kivándorlók milliói szolgáltatták. A XIX. század utolsó negyedében több mint 10 millió bevándorló érkezett az Egyesült Államokba, köztük sok szakmunkás.

A Kelet viharos ipari fejlődése azzal a következménnyel járt, hogy a keleti államok tőkései uralmuk alá vonták a Nyugat gazdasági életét. Középnyugaton nagy ipari központok keletkeztek: Chicago, Pittsburgh, Cleveland. Különösen gyors ütemben fejlődtek az új iparágak: az acél- és a kőolajipar, a vegyipar, az elektrotechnikai ipar stb. A „régi" kapitalista államok konkurrenciája és a munkaerő viszonylagos drágasága ösztönzően hatott az új gépek alkalmazására, az új technikai találmányok hasznosítására és a termelési folyamat tökéletesebb szervezési módszereinek bevezetésére. Az ipari termelés volumene tekintetében az Egyesült Államok már 1894-ben első helyre került a világon, maga mögé utasítva az összes többi tőkésországot.

Gyorsan növekedett a mezőgazdasági — különösen a búza- — termelés. Az olcsó amerikai búzaexport, amely még a polgárháború előtt megindult az európai piacokra, a század végéig egyre fokozódott.

A polgárháború után az amerikai farmerek Nyugaton nagy földterületeket fogtak művelés alá. 40 év leforgása alatt — 1900-ig — a farmerek a homestead-törvény alapján 81 millió hektár

Gőzcséplés Dakotában
Metszet. 1879

állami földhöz jutottak. A farmerek közül fokozatosan kiemelkedő jómódú gazdák, továbbá a vasúttársaságok — ezek 65 millió hektár földet szereztek — kapitalista gazdálkodást folytattak, nagymértékben alkalmaztak mezőgazdasági gépeket és bérmunkásokat. Az egykori rabszolgatartó Délen a felszabadított négerek nem kaptak földet és részesbérlőkké váltak, de egészében véve a mezőgazdaság kapitalista fejlődése az Egyesült Államokban gyorsabban haladt előre, mint más országokban.

A NAGYMONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA

Az Egyesült Államok ipari országgá alakulása a termelés erőteljes koncentrációjával és a tőke centralizációjával járt együtt. E folyamat még a polgárháború előtt megkezdődött, de különösen erőteljessé vált a hetvenes években, főként az 1873. évi válság után. A hetvenes évek végén jelentek meg az első tőkés egyesülések: az úgynevezett poolok (a termelés volumenére és a piaci árak szabályozására vonatkozó megállapodások). A kilencvenes években ezeket a társulásokat nagyobb és szorosabb egyesülések: a trösztök váltották fel. A XIX. század végére a nagyvállalatok és a részvénytársaságok részesedése az ipari termelésben az egész termelési érték 66,7 százaléka volt.

A koncentráció a gazdaság valamennyi ágazatában előrehaladt: az iparban, a vasúti közlekedésben, a bankügyben és a mezőgazdaságban egyaránt. 1900-ban a vasútvonalaknak már több mint a fele a hat legnagyobb társaság — a Morgan-, a Vanderbilt-, a Harriman-, a Gould- és a Hill-cégek, valamint a Pennsylvania Railroad Company — kezében összpontosult.

1870-ben megalakult a Rockefeller-féle olajtársaság (Standard Oil Company). Ez az óriási tröszt már 1879-ben monopolhelyzetre tett szert, az olajtermelés 90 százalékát összpontosítva kezében. Befolyása csaknem valamennyi iparágra kiterjedt.

Gyapot-iroda New Orleansben
H. E. Degas. 1873

Rövidesen más monopolista egyesülések létrehozására is sor került. A nyolcvanas években többek között dohány-, cukor-, húskonzervtröszt alakult. A kilencvenes években a trösztösítés a szén-, vasérc-, földgáz-, kőolaj- és rézbányászatra is kiterjedt. A XIX. század végén az országban 445 ipari és közlekedési tröszt működött, összesen több mint 20 milliárd dollár tőkével.

A banktőke koncentrációját az ipari tőkével való egybefonódása kísérte. A gyáros Rockefellerek egyben a legnagyobb pénztőkések közé kerültek; James Stillmannel együtt ők alapították a New York-i National City Bank-et. Ugyanakkor Morgan és társai, akik tipikus bankemberekként indultak, fokozatosan ellenőrzésük alá vontak vasutakat és iparvállalatokat.

A nagy monopolszervezetek, amelyek a hetvenes években még csak egyedi jelenségnek számítottak, a XIX. század végére uralkodó erővé váltak. Az amerikai kapitalizmus monopolkapitalizmussá, imperializmussá alakult át.

A NAGYBURZSOÁZIA A HATALMON

A rabszolgaság felszámolásával és a politikai jogoknak a négerekre való formális kiterjesztésével az Egyesült Államokban — a burzsoá ideológusok állítása szerint — a legteljesebb politikai demokrácia érvényesült. De éppen az Egyesült Államok politikai rendszerének fejlődésében mutat-

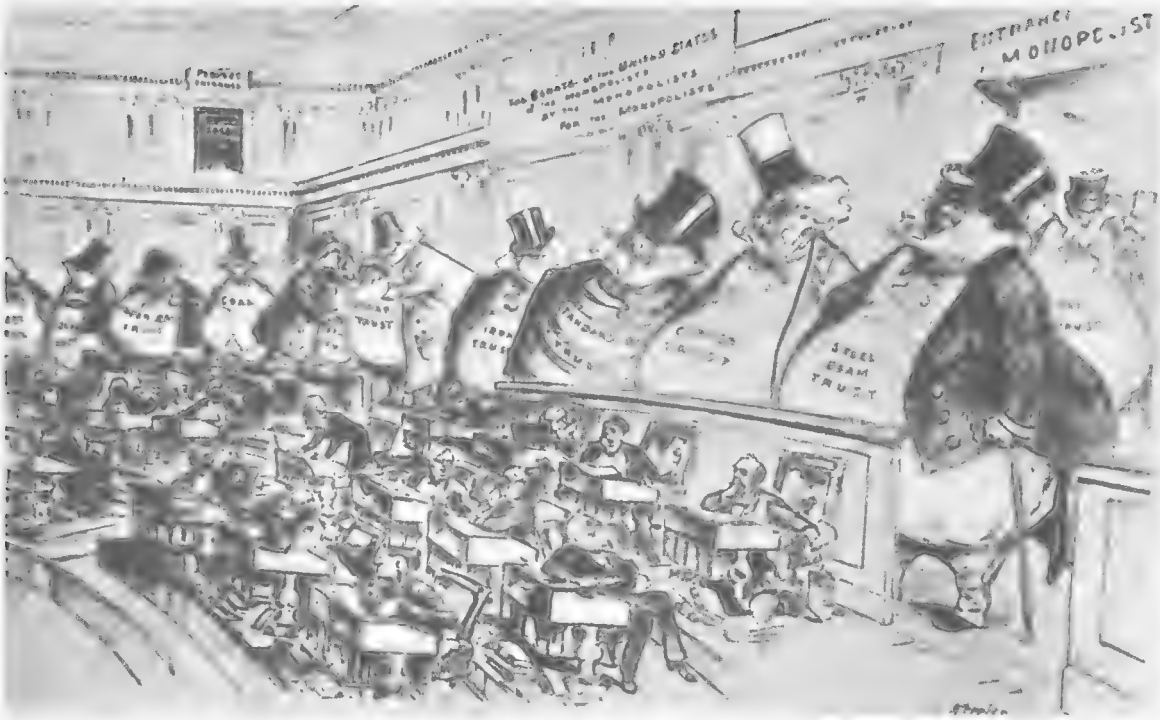

A „bossok" a szenátusban
J. Keppler karikatúrája. 1889

kozott meg a legszemléletesebben a polgári demokrácia egész korlátozottsága. Az elnök- és a kongresszusi választásokat, az államok törvényhozó testületeinek választásait kísérő látszólag éles küzdelmek a finánccoligarchia erősödő uralmát leplezték.

Az Egyesült Államokban már a polgárháború előtt kialakult a köztársasági és a demokrata pártban testet öltő burzsoá kétpártrendszer. A polgárháború után ez a hagyományos pártmegoszlás mind kevésbé tükrözte a tényleges erőviszonyokat. A köztársasági pártból fokozatosan kiszorultak a demokratikus kispolgári elemek; a nagyiparosok és nagybankárok pártjává vált. A demokrata párt szilárdan megőrizte befolyását Délen: az itteni nagy ültetvényesekre, gazdag farmerekre, új burzsoáziára és az északi burzsoázia ama részére orientálódtak, amely a külföldi áruk szabad behozatalában volt érdekelt. A két párt közötti különbség az imperializmusba való átmenettel elmosódóban volt. Az uralkodó osztály ügyesen kihasználta a kétpártrendszert uralmának megerősítésére. Az éppen ellenzéki szerepet játszó burzsoá párt az összes elégedetlen elemek számára vonzási központtá vált, s ezzel gátolta egy népi párt létrehozását.

Valahányszor az addig ellenzékben levő párt jutott hatalomra, az államgépezet valamennyi ágazatában — a legalsó szinttől a legmagasabbig — személycserét hajtottak végre. Ez a gyakorlat gyakran adott lehetőséget vesztegetésre, korrupcióra, a választók és az állam megkárosítására.

A nagymértékben elharapózott politikai korrupció azt eredményezte, hogy a nagyvárosokban a helyi önkormányzat függő helyzetbe került a „pártpolitikai gépezettel" — így New Yorkban a Tammany Hallal, a demokrata párt szervezetével, Philadelphiában a Gas Ringgel, a köztársaságiak szervezetével — szemben. A helyi pártszervezetek élén álló „boss" (vezető, „gazda") óriási pénzösszegekkel rendelkezett, tőle függtek a hivatali kinevezések és a kongresszusba valamint az állam törvényhozó testületébe való jelölések. Gyakran előfordult, hogy a „bossok" és közvetlen környezetük fosztogatták a helyi önkormányzatok pénzét.

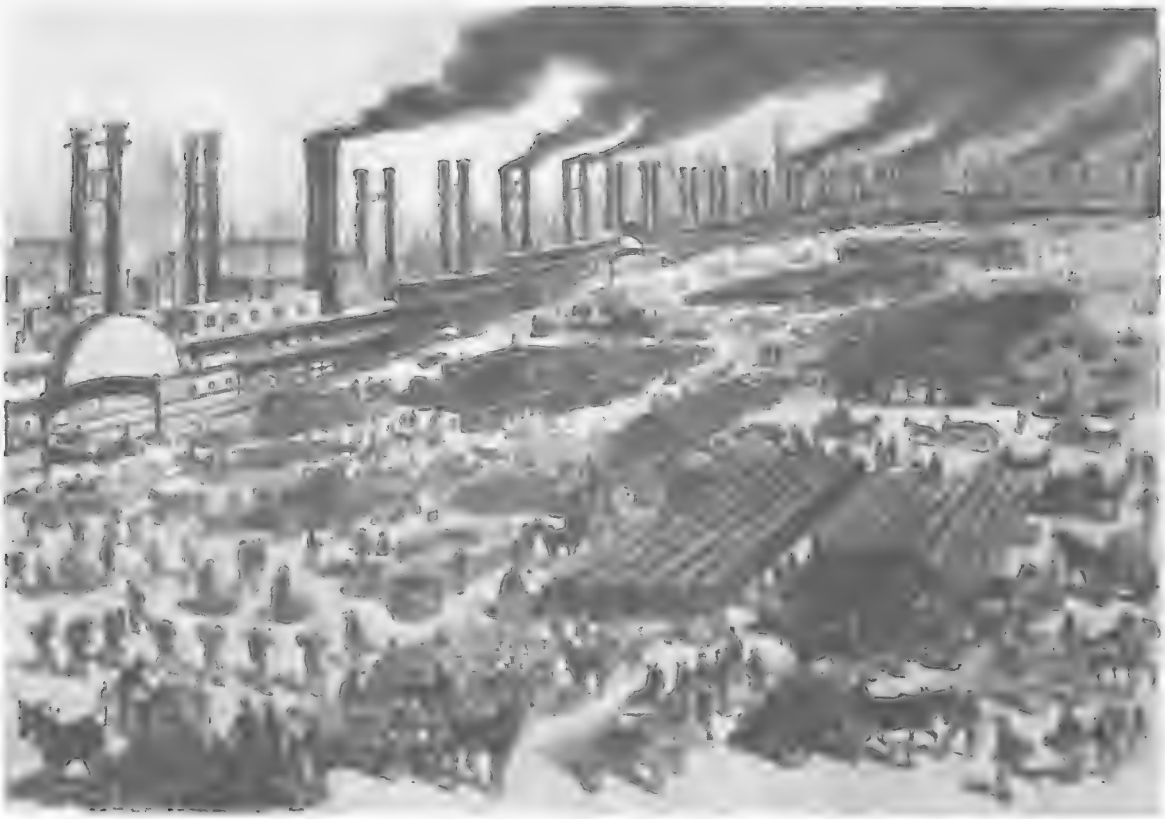

Teherkikötő New Orleansben
Metszet. 1881

Botrányos hírnévre tett szert az ún. Tweed-ügy (1872). Tweed New York valamennyi hivatalát hatalmába kerítette, s csaknem százmillió dollárral károsította meg a várost. Tweedet bebörtönözték, bűntársait pedig eltávolították a városi igazgatásból. De rövid néhány év múlva a város egy másik zugpolitikus-csoport kezébe került. A „bossok" hatalma és befolyása évről évre növekedett. Engels a nyolcvanas években a következőképpen jellemezte az Egyesült Államokban uralkodó helyzetet: „...az amerikaiak már jó ideje bebizonyították az európai világnak, hogy a polgári köztársaság a kapitalista üzletemberek köztársasága, ahol a politika olyan kereskedelmi üzlet, mint akármelyik másik".[1] Az amerikai kétpártrendszerről Engels a következőket írta: „politikai spekulánsokból álló két nagy bandát látunk, akik az államhatalmat felváltva birtokukba veszik és a legkorruptabb eszközökkel a legkorruptabb célokra kizsákmányolják — és a nemzet tehetetlen ezzel a két nagy politikus-kartellel szemben, melyek állítólag az ő szolgálatában állnak, a valóságban azonban uralkodnak rajta és kifosztják".[2]

A polgárháborút követő húsz esztendőben megszakítás nélkül a köztársaságiak voltak hatalmon. Az északi burzsoázia azonban mégsem szánta rá magát, hogy végigvigye, teljessé tegye a négerek felszabadítását. A volt rabszolgatartók létrehozták a Ku-Klux-Klan elnevezésű terrorszervezetet, amely hajszát indított a négerek és az őket támogató fehérek ellen. A Grant-kormány

[1] Engels — F. A. Sorgéhoz. 1892. december 31. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 531. old.

[2] Engels bevezetése Marx: A polgárháború Franciaországban című művéhez. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 465. old.

nem tett intézkedéseket a terrorista bandák ellen, és fokozatosan behódolt a déliek előtt. A konföderáció egykori vezetői amnesztiában részesültek. 1876—1877-ben visszarendelték a szövetségi csapatokat a déli államokból, és leállították a Dél „rekonstrukcióját", noha az ültetvényesek hegemóniáját sem gazdasági, sem politikai téren nem számolták fel. Kiújult a faji megkülönböztetés politikája a négerekkel szemben.

Az ipari burzsoázia protekcionista gazdaságpolitika megvalósítására használta fel hatalmát. E politika homlokegyenest ellenkezett a farmerek és a munkások érdekeivel, minthogy lehetővé tette a vállalkozók számára, hogy a belső piacon magasan tartsák az iparcikkek árait.

Az Egyesült Államok külpolitikájában agresszív, expanzionista tendenciák törtek előre. A XIX. század végére befejeződött a nagy kiterjedésű nyugati területek, továbbá az Egyesült Államok által meghódított észak-mexikói vidékek birtokbavétele. E rendkívül gyorsan lezajló folyamat széles belső piacot létesített az ipar számára. A nagyburzsoázia azonban már nem érte be a belső piaccal. A nyolcvanas években harcot kezdett Angliával a latin-amerikai befolyás megszerzéséért. 1889-ben James G. Blaine külügyminiszter kezdeményezésére Washingtonba összehívták az amerikai kontinens országainak konferenciáját. Az Egyesült Államok kontinentális vámszövetség létrehozását javasolta a 17 latin-amerikai köztársaságnak. A terv kudarcot vallott, mivel a latin-amerikai köztársaságok szerfölött bizalmatlanul fogadták ezt a kezdeményezést. Viszont a konferencia megalakította az „Amerikai köztársaságok szövetségét a kereskedelem, a barátság és a béke előmozdítására". Ezzel megvetették az alapját a Pánamerikai Uniónak, melyet az Egyesült Államok expanzív célokra használt fel az amerikai földrész országaiban.

FARMERMOZGALMAK

A hatalmon levő nagyburzsoáziával szemben a hetvenes-nyolcvanas években erőteljes ellenzéki farmermozgalom bontakozott ki. A farmereket — főként Nyugaton — felháborította, hogy a vasúttársaságok hatalmas földeket szereztek, és a kisgazdaságokra nézve kedvezőtlen szállítási tarifákat vezettek be. A bérlők és kisbirtokosok nagy tömegei kerültek függő viszonyba a vasúttársaságoktól, a gabonaraktárak és vágóhidak tulajdonosaitól, a cukor- és dohánygyárosoktól. A farmerek tekintélyes része eladósodott az északkeleti államok bankjainál. A jelzálogterhek növekedése a farmerek tönkrejutásának és proletarizálódásának egyik tényezője volt.

A hetvenes évek elején Minnesota, Illinois, Iowa és Wisconsin államokban kibontakozott a grangerek mozgalma (grange — a mezőgazdasági egyesület helyi fiókja). A grangerek követelték, hogy a kormány rögzítse a vasúti teherszállítási tarifákat, könnyítse a mezőgazdasági termékek elhelyezését és a mezőgazdasági felszerelések beszerzését. A granger szervezetekbe tömörült szegény és gazdag farmerek érdekkülönbségei azonban rövidesen a mozgalom hanyatlásához vezettek.

A farmermozgalom újabb hulláma következett be a hetvenes évek végén a kormány pénzügyi politikája miatt. A polgárháború éveiben a kormány — pénzszűkében — nagy mennyiségű papírpénzt bocsátott ki, az ún. greenbackeket (zöldhasú bankó — az elnevezés onnan eredt, hogy a bankjegyek hátoldalát zöld színben nyomták). A háború után a greenbackek valósággal elárasztották az országot; árfolyamuk névleges értékük 39 százalékára zuhant. A háború alatt meggazdagodott és szilárd valuta létrehozásában érdekelt nagyburzsoázia érdekében a Grant-kormány 1875-ben törvényt fogadtatott el a papírpénz aranyra való átváltásáról. Azt tervezte, hogy a greenbackeket fokozatosan kivonja a forgalomból és aranyalapra tér át. Ez az intézkedés rendkívül kedvezőtlenül érintette a kispolgárságot, főként a farmereket. A terményárak leestek, a farmerek viszont kénytelenek voltak adósságaikat arannyal fizetni. Ezért a kormány valutareformjai tiltakozó tömegmozgalmat hívtak életre: az ún. greenbacker-mozgalmat.

1876-ban megalakult a Greenback Párt, amely az 1875. évi aranydollár-törvény eltörlését

követelte. A greenbackerek szerint a dolgozó tömegeket egyetlen módon lehet csak megmenteni az elszegényedéstől: „olcsó" papírpénz korlátlan kibocsátásával. 1878-ban a munkásszövetségek egy része csatlakozott a greenbackerekhez, és Greenbacker-Munkás Párt alakult, amely a kongresszusi választásokon mintegy egymillió szavazatot kapott. A munkások azonban nem tudták magukhoz ragadni a mozgalom vezetését, és saját követeléseiket alárendelték a greenbackerek programjának. A kormányzat arra törekedett, hogy felszámolja a mozgalmat. Ebből a célból kompromisszumos lépésre határozta el magát: 1878-ban elfogadták a Bland—Allison-törvényt, amely kötelezte a kormányt, hogy ne csak aranyból, hanem ezüstből is veressen pénzt. Ezzel a taktikai manőverrel a kormány látszatengedményt tett a farmereknek és a kispolgárságnak.

A DOLGOZÓ TÖMEGEK HELYZETE. MUNKÁSSZERVEZETEK MEGALAKULÁSA

Az európai munkásokhoz képest az amerikaiak — különösen a szakmunkások — jóval magasabb bért kaptak, ennek ellenére igen súlyos körülmények között éltek: hosszú munkanap (általában nem kevesebb 10 óránál), rendkívül magas fokú munkaintenzitás, egészségtelen lakáskörülmények és magas lakbérek, gyakori pénzbírságok és levonások, a gyermek- és női munka nagyfokú kizsákmányolása, a munkanélküli és betegbiztosítás hiánya jellemezte helyzetüket.

Az angolszász származású amerikaiak előnyöket élveztek a többi nemzetiséggel szemben; a magasabb fizetésű munkások zöme közülük került ki. Különösen súlyos helyzetben voltak az Írországból, Kelet- és Dél-Európából, továbbá Kínából és Japánból érkezett bevándorlók; egyaránt elnyomták őket a különböző társaságok részére bevándorló munkásokat toborzó közvetítők és a vállalkozók.

A déli államok néger mezőgazdasági népessége nyomorban tengette életét. A négerek helyzetük javítása végett tömegesen özönlöttek a városokba, de ott is csak a legnehezebb és legroszszabbul fizetett munkákhoz juthattak hozzá.

Üldöztetésektől szenvedtek az amerikai föld egykori urai, az indiánok is. Az indián törzsek sivatagos és terméketlen vidékekre szorított maradványait lassú kipusztulásra kárhoztatták a rezervátumokban — a részükre letelepedési helyül kijelölt körzetekben. Az indián törzsekre végső csapást mért az 1887. évi Dawes-törvény, amely a rezervátumok területén lényegében felszámolta a törzsi szervezetet és a közösségi földbirtoklást. A családfőket kötelező érvénnyel parcellákkal látták el; ez az indián földközösség szétrombolásán túlmenően arra is lehetőséget nyújtott, hogy a rezervátumokban élő indiánoktól elragadják földjük újabb részét — azt, ami a közösségi területek szétosztása után fennmaradt.

A XIX. század utolsó harmadában a néptömegek súlyos helyzetével összefüggésben — különösen a gyakori gazdasági válságok idején — az osztályharc gyakran éles formákat öltött. Az amerikai proletariátus a nyolcórás munkanapért vívott küzdelem élharcosa volt. Az amerikai munkások a hatvanas évek közepétől kezdve elsősorban e cél elérésére összpontosították erőfeszítéseiket. A nyolcórás munkanap kiharcolására még 1866-ban megalakították az amerikai munkásmozgalomban fontos szerephez jutó Országos Munkásszövetséget (National Labor Union). A szervezet önálló politikai cselekvésre szólította a munkásokat, küzdött a munkásosztály nemzetközi szolidaritásáért, a nők jogaiért, és — noha nem sikerült egy szervezetben egyesítenie a fehér és színesbőrű munkásokat — támogatta a néger munkásokat a Színesbőrű Munkások Országos Szövetségének megalakításában. A szervezet élén William H. Sylvis állott, aki a munkásosztály ügyének szentelte egész életét. Kezdeményezésére a szervezet kapcsolatba lépett az I. Internacionáléval. A szervezet vezetői azonban — hibásan — úgy vélték, hogy a munkásmozgalom egyik legfontosabb feladata a pénzrendszer megváltoztatásáért vívott harc. Miként Marx barátja, a szocialista Sorge írta: az

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉBEN
az ipari észak
a betelepitett nyugat
(egy négyzet 100 millió dollár értéket jelöl)
Az állam mezögazdasagi termelése 1890-ben
(egy kor 50 millió dollar ertéket jelöl)
1890-ig megépült vasutak
A térképen számmal jelölt államok:
1 New Hampshire
2 Massachusetts
3 Rhode Island
5 New Jersey
6 Maryland
7 Delaware
Jefferson City
St. Louis
Nashville
Chattanooga
San Antonio
Räkötérítő
100° Gr.-tól Ny-ra
In.=Indianapolis, P.=Pittsburgh
260 0 260 520 780 km

A New York-i villamosvasúti alkalmazottak sztrájkja
Metszet. 1886

Országos Munkásszövetséget „megmérgezte a greenbackizmus", a kispolgárság mozgalmának ideológiája, s főként ez okozta 1872-ben bekövetkezett széthullását is.

Az 1873. évi gazdasági válság és a rákövetkező hosszan tartó depresszió — amely béreséssel, kizárásokkal és munkanélküliséggel járt együtt — a munkások és a vállalkozók közötti elkeseredett harcokat, nagyarányú sztrájkmozgalmat idézett elő. A sztrájkok elfojtására a tőkések minden eszközt igénybe vettek, a provokációt is beleértve. Az 1874—1875. évi bányászsztrájk letörésére provokációs bírósági tárgyalást rendeztek, amelyen a bányászok ellen azt a hamis vádat emelték, hogy részt vettek a Molly Maguires nevű terrorista szervezet megalakításában. Felbérelt spiclik tanúvallomásai alapján 17 bányászt végeztek ki.

A küzdelem azonban tovább folytatódott. Különösen viharos eseményeket hoztak az 1877. évi vasutassztrájkok. Sok városban — Baltimore-ban, Chicagóban, Pittsburghben stb. — a sztrájkolók harcba bocsátkoztak a rendőrséggel és a szövetségi katonasággal. St. Louisban a munkás végrehajtó bizottság egy héten át kezében tartotta a hatalmat. Az uralkodó körök katonai erővel és kíméletlen megtorló rendszabályok alkalmazásával törték le a mozgalmat.

A munkásmozgalomban újabb fellendülés következett be a gazdasági válság után. Megélénkült a Munka Lovagjainak Rendje tevékenysége. Ez a munkásszervezet 1869-ben alakult, mint szigorú konspirációra épülő, szabadkőműves szertartásokat alkalmazó titkos társaság, s kezdetben igen csekély befolyással bírt. A hetvenes évek végétől a Munka Lovagjainak Rendje áttért a nyílt tevékenységre; taglétszáma gyors növekedésnek indult. Harcot hirdetett „az egész világ munká-

sainak pénzügyi és ipari felszabadításáért a nagy korporációk zsarnoksága és a bérmunka rabszolgasága alól". Ezt a célt a tőkés termelést felváltani hivatott szövetkezés révén szándékozott megvalósítani. A politikai harcot és az osztályharc minden más formáját — köztük a sztrájkokat — a szervezet vezetői elutasították.

Vezetőinek elméleti gyámoltalansága és opportunizmusa ellenére a Munka Lovagjainak Rendje mint az amerikai munkások első tömegszervezete nagy jelentőségű volt. A szervezet a segédmunkások és a rosszul fizetett szakmunkások nagy tömegeit fogta össze, akik — vezetőik tilalma ellenére — bekapcsolódtak a sztrájkharcokba. A szervezet tevékenysége 1886-ban érte el csúcspontját, midőn országos tömegmozgalom bontakozott ki a nyolcórás munkanap kivívásáért. A mozgalomban mintegy 340 000 munkás vett részt. A mozgalom központja Chicago volt — itt 1886. május 1-én sikeres általános sztrájkot szerveztek. A vállalkozók és a kormány azonban lesték az ürügyet, hogy leszámolhassanak a munkásvezérekkel. A chicagói Haymarket téren tartott munkásgyűlésen egy provokátor bombát dobott a rendőrök közé. A mozgalom vezetőit letartóztatták, és négyüket (Parsonst, Spiest, Engelt és Fischert) lefizetett tanúk hamis vallomásai alapján halálra ítélték és kivégezték.

A chicagói május 1-i népgyűlés e nap nemzetközi megünneplésének kezdetét jelentette. A május 1-i általános sztrájk kezdeményezése Európában is támogatásra talált.

Noha a szervezet egyszerű tagjai részt vettek a nyolcórás munkanapért vívott küzdelemben, a Munka Lovagjainak Rendje vezetői nem voltak hajlandók támogatni a munkások követeléseit. Ez a körülmény megrendítette a szervezet tekintélyét a munkástömegek körében.

A Munka Lovagjainak Rendje hanyatlásához hozzájárult az is, hogy 1881-ben Pittsburghben Samuel Gompers volt dohánygyári munkás vezetésével trade-unionista szervezet létesült: az Amerikai Munkásszövetség (American Federation of Labor — AFL). Az AFL az 1886. évi, Columbusban (Ohio) tartott kongresszuson öltött végleges formát.

Az amerikai szakszervezetek kezdetben osztályszervezetek voltak, de Gompers vezetése alatt hamarosan a magas szakképzettségű, jól fizetett munkások szűk szakmai érdekeinek védelmezőivé alakultak át. Az AFL-nek időnként sikerült sztrájkok útján bizonyos engedményeket kiharcolni a hozzá tartozó szakszervezetek tagjai számára. A monopoltőke urai rugalmasabb taktikára tértek át. Továbbra is könyörtelenül letörték a sztrájkokat, de ugyanakkor kihasználták a szűk szakegyleti elzárkózás tendenciáit, és — fokozva a munkástömegek kizsákmányolását — a munkásosztály felső rétegeivel szemben széleskörűen alkalmazták a megvesztegetés módszereit. Az AFL egyre szorosabb együttműködésre lépett a vállalkozókkal. A trade-unionok vezetői a XIX. század végére — De Leon amerikai szocialista találó kifejezésével élve — „a tőkésosztály munkás ügyvivőivé" váltak.

Gompers a kapitalista rendszert változhatatlannak tekintette, a szocializmussal szemben ellenséges álláspontra helyezkedett. Az AFL vezérei lemondtak az AFL-hez nem tartozó — főként bevándorolt és néger — segédmunkások milliós tömegeinek megszervezéséről.

1889-ben a szervezet opportunista taktikája miatt hajótörést szenvedett a nyolcórás munkanap kiharcolása érdekében tervezett általános sztrájk. Gompers és a többi trade-unionista bürokrata tagadták az önálló politikai harc szükségességét, és teljes erővel küzdöttek a proletariátus pártjának létrehozása ellen; hol az egyik, hol a másik burzsoá párttal léptek egyezségre.

Az AFL-en belül kezdettől fogva fellépett a balszárny, amelyet szocialisták irányítottak. A balszárny a trade-unionoknak üzemi elv alapján történő átszervezéséért, osztályharcos taktika alkalmazásáért küzdött; arra törekedett, hogy a munkásosztály napi érdekeiért folytatott küzdelmet összekapcsolja a végső célért — a hatalom meghódításáért — vívott proletárharccal.

Az Egyesült Államokban a szocialista eszmék első terjesztői német bevándorlók voltak, akik számos — főként lassalleánus jellegű — hibával oltották be a születőfélben levő amerikai munkásmozgalmat. Akadtak közöttük, kisebbrészt, marxisták is (Sorge, Weydemeyer stb.).

Az első amerikai szocialista szervezet — az Általános Német Munkásszövetség — 1865-ben alakult meg, 1868-ban csatlakozott az Országos Munkásszövetséghez, és még ugyanebben az évben belépett az I. Internacionáléba, mint annak szekciója. Az Internacionálénak rövidesen az Egyesült Államok más városaiban is létesültek szekciói.

1876-ban az amerikai szekció tagjai új szervezetet alapítottak: a Munkások Pártját (Workingmen's Party), mely egy év múlva Szocialista Munkáspártra (Socialist Labor Party) változtatta nevét.

A párt tevékenységét fékezték a marxisták és a lassalleánus politika hívei között fennálló nézeteltérések; az utóbbiak a párton belül jelentős túlsúlyra tettek szert. A lassalleánusok választási kampányok szervezésében látták a párt fő feladatát; a harc forradalmi módszereit és a szakszervezetekben végzett munkát elvetették. Sorge és a többi marxista fáradozásainak eredményeképpen a Szocialista Munkáspárt fennállásának első éveiben tevékenyen bekapcsolódott az amerikai proletariátus osztályküzdelmeibe, mégsem vált a munkásosztály tömegszervezetévé. Vezetőinek dogmatizmusa megakadályozta, hogy a párt közel kerüljön a munkások tömegeihez.

A kilencvenes években Daniel De Leon, a szocialista mozgalom kiemelkedő vezetője, számos erőfeszítést tett a párt tevékenységének, a proletártömegekkel való kapcsolatának kiszélesítésére. Azt hirdette, hogy feltétlenül szükség van a munkásosztály önálló politikai tevékenységére, amelynek végső célja a proletárforradalom. De Leon azonban már ekkor is több súlyos hibát követett el. Elfogadta azt a lassalleánus tételt, mely szerint a proletariátussal egységes reakciós tömeg áll szemben. Ezzel összefüggésben De Leon és a Szocialista Munkáspárt nem küzdöttek azért, hogy a munkásosztály számára szövetségeseket szerezzenek. A párt mereven elhatárolta magát a farmertömegmozgalomtól. Az AFL-en belüli harc taktikáját elvetve, De Leonék hibás útra tértek: önálló szakszervezetek létrehozásával próbálkoztak. De Leon nem értette meg azt sem, hogy a hatalom megragadása után meg kell teremteni a proletariátus diktatúráját. Túlbecsülte a szakszervezetek szerepét, és lényegében szindikalista álláspontra helyezkedett; feltételezte, hogy az Egyesült Államokban a forradalom másnapján létrejön az „indusztriális állam". E hibák arról tanúskodnak, hogy De Leon sem tudta leküzdeni a Szocialista Munkáspárt egészét jellemző szektásságot.

A szocialisták egységének hiánya, választási kudarcaik azzal a következménnyel jártak, hogy egyes vezetőik elvesztették hitüket a politikai harcban, és az anarchizmus hatása alá kerültek.

A KILENCVENES ÉVEK SZTRÁJKHARCAI. EUGENE V. DEBS TEVÉKENYSÉGE

A kilencvenes évek elején az amerikai proletariátus összeütközésbe került az akkortájt létesült nagy monopolista egyesülésekkel, új sztrájkhullám söpört végig az országon. A sztrájkharc kezdettől fogva igen éles formákat öltött. 1892-ben a homesteadi Carnegie acélművekben robbant ki sztrájk, tiltakozásul a társaság igazgatósága által megkezdett bérleszállítás ellen. A társaság rendőrosztagokat, a Pinkerton-féle nyomozóügynökségtől bérelt provokátorokat és sorkatonaságot vett igénybe a sztrájkolók ellen, s csak így tudott végül is győzedelmeskedni a munkások felett.

1894-ben a sztrájkmozgalom az Egyesült Államokban eladdig példa nélkül álló méreteket öltött: az év folyamán összesen 750 000 munkás sztrájkolt. A Pullman gyárban (Chicago külvárosában) grandiózus sztrájk bontakozott ki, amely azután a vasutasszövetség csatlakozásával nagy területre terjedt ki. E mozgalom élén a szocialista Eugene V. Debs állott. Debs már ifjú

E. V. Debs

A sztrájkolók főhadiszállása

Az Északkeleti Vasút pályaudvara a sztrájkolók blokádja alatt

Munkások és rendőrök összecsapása egy vonat elindításakor

Az 1894. évi vasutassztrájk Illinoisban
Metszet. 1894

kora óta részt vett a munkásmozgalomban; arra törekedett, hogy a segédmunkásokat és a betanított munkásokat is tömörítő széles körű szakszervezeteket hozzon létre. 1893-ban megalapította az Amerikai Vasutasszövetséget. A munkásosztály ügye iránt tanúsított odaadása és kiváló szervező tehetsége Debset rövidesen a munkásmozgalom egyik legnépszerűbb vezetőjévé avatta. A két hónapig tartó Pullman-sztrájkban tömegével vettek részt a szakképzetlen munkások. A vasúttársaságok azonban kegyetlen megtorló rendszabályok alkalmazásával végül is vereséget mértek a munkásokra. Cleveland elnök szövetségi csapatokat vezényelt Illinoisba. Gompers a más szakszervezetekhez tartozó vasutasokat visszatartotta attól, hogy csatlakozzanak az illinoisi sztrájkolókhoz.

A szakképzetlen munkások ebben az időszakban nagy szakszervezetekbe kezdtek tömörülni. Ezek az új szervezetek nem szakmai alapon épültek fel — mint a jól fizetett szakmunkások szakszervezetei —, hanem üzemi alapon. Közéjük tartozott többek között az Amerikai Vasutasszövetség, a Nyugati Bányászok Szövetsége stb.

Az uralkodó osztály a munkásmozgalom fellendülésére nyílt erőszakkal válaszolt. Bírósági döntésekkel tiltottak be sztrájkokat, sztrájktörőket béreltek, provokációkat alkalmaztak, kormánycsapatok sortüzet nyitottak a fegyvertelen munkásokra — ilyen eszközöket vett igénybe az amerikai burzsoázia a munkásmozgalom ellen. Másfelől a monopoltőke szélesebb látókörű képviselői a munkásmozgalom egységének megbontására törekedtek jelentéktelen engedmények, a szakszervezeti vezérekkel kötött kompromisszumok, vegyes összetételű döntőbírósági szervek létrehozása útján. Ilyen körülmények között az amerikai szocialisták szektássága, a burzsoázia manővereinek elhárítására való képtelenségük különösen végzetes következményekkel járt.

A De Leon vezette Szocialista Munkáspártnak a tömegmozgalomtól való elszigetelődése azzal az eredménnyel járt, hogy elvesztette tekintélyét. 1897—1898-ban a Szocialista Munkáspárt mellett létrejött az Amerikai Szociáldemokrata Párt.

A NÉPI PÁRT MEGALAKULÁSA. A NAGYTŐKE POLITIKÁJA AZ 1890-ES ÉVEKBEN

A XIX. század végén a köztársaságiak és a demokraták négy évenként szabályosan váltották egymást az állam élén. 1889-től 1893-ig a köztársasági Benjamin Harrison foglalta el az elnöki széket, 1893-tól 1897-ig a demokrata Cleveland, 1897-ben pedig a köztársasági McKinley lett az elnök. Harrison elnöksége idején törvényt hoztak a vámtarifák felemeléséről. Bár a következő választásokon a demokrata párt az alacsony vámok mellett állt ki, a demokrata Cleveland megválasztása után a tarifákon jóformán semmit sem változtattak; a monopolszervezetek továbbra is magas szinten tarthatták az árakat a belső piacon.

Az iparcikkek magas monopolárai, a farmerek tönkrejutása csakúgy, mint a munkaintenzitás fokozása a dolgozók széles tömegeiben gyűlöletet keltett a trösztök ellen. A kisvállalkozók sorozatos tönkremenése a kispolgárság elégedetlenségét fokozta, növelve a monopóliumok ellenségeinek körét. A monopóliumok rablópolitikáján felháborodott közvélemény nyomására a kormányzat 1890-ben trösztellenes törvény megalkotására kényszerült (Sherman-törvény). A törvény általában a nagy korporációk ellen irányult, de szinte egyáltalán nem alkalmazták a gyakorlatban, így a legkevésbé sem gátolta a monopóliumok elburjánzását. A Sherman-törvényt megelőző harminc év alatt 24 trösztöt szerveztek, az azt követő évtizedben 157-et. E tíz esztendő alatt a trösztök ellen 18 alkalommal indítottak bírósági eljárást, de ezek is eredménytelenek maradtak.

A vállalkozók viszont a Sherman-törvényt a munkásszervezetek ellen használták fel, „az ipart és kereskedelmet gátló" egyesüléseknek minősítve a szakszervezeteket. A New Orleans-i bíróság már 1893-ban ilyen értelmezésben alkalmazta a törvényt a vállalkozóknak a New Orleans-i egyesült szakszervezetek ellen indított perében.

Az erősödő monopolszervezetek nyomásával szemben mutatkozó széles körű elégedetlenség talaján újabb kísérlet történt egy harmadik nagy párt létrehozására. 1891-ben megalakult a Népi Párt (People's Party), amely saját jelölttel indult az 1892. évi elnökválasztásokon. A párt fő bázisát a farmerek alkották, de egyes munkásklubok és szakszervezetek is csatlakoztak hozzá. A Népi Párt átvette a farmerek érdekeit kifejező hagyományos greenbacker-követeléseket: az „olcsó pénzt", vagyis a bimetallizmus fenntartását, az adók mérséklését, követelte, hogy csak farmerek kaphassanak földet; továbbá a távíró és vasutak államosítását, progresszív jövedelemadó bevezetését, a nyolcórás munkanap törvényes szabályozását az állami üzemekben és intézményekben. A Népi Párt jelöltje több mint egymillió szavazatot kapott — a csak nemrégiben alakult párt számára ez nagy sikert jelentett.

A Népi Párt befolyása gyorsan erősödött. Az 1896. évi elnökválasztáson azonban hibát követett el: a demokrata párt jelöltjét, William J. Bryant támogatta.

Bryan ügyvéd — jelölése a nyugati ezüstbánya-tulajdonosoktól indult ki — a bimetallizmus melletti állásfoglalásával és a gazdagok elleni demagóg kirohanásaival szerzett népszerűséget a farmerek és a középburzsoázia körében. Politikai platformjának középpontjában az „olcsó pénz" követelése és a trösztök megfékezése állott. A választások azonban köztársasági győzelmet hoztak; a köztársasági párt a protekcionizmus mellett tört lándzsát, azzal hitegetve a munkásokat, hogy ez a magas munkabérek elengedhetetlen feltétele. Az Egyesült Államok elnöke McKinley lett, a köztársaságiak választási hadjáratát bőkezűen pénzelő nagy ipari és bankmonopóliumok embere. A Népi Párt viszont Bryan támogatásával csak saját bomlását siettette.

McKinley megválasztásával a monopolszervezetek előtt még tágabb lehetőségek nyíltak a

néptömegek kizsákmányolásának fokozására. A nagyburzsoáziának azonban ez nem volt elég: utat akart nyitni kifelé, a világméretű expanzió felé is. Ez idő tájt az Egyesült Államokban valósággal elburjánzottak az imperialista hódítások igazolását célzó különféle elméletek. A „sors rendelése" („manifest destiny") teóriája még a XIX. század első felében keletkezett s az északamerikaiak felsőbbrendűségét volt hivatva igazolni a nyugati félteke többi népeivel szemben. A századvégen szélesebb értelmezést nyert: az Egyesült Államok világpolitikai vezető szerepének megalapozására használták fel. Történészek és szociológusok az amerikai civilizáció különleges jelentőségéről írtak; e civilizáció — úgymond — „a magasztos szabadságjogok, a tiszta kereszténység és a legmagasabbrendű kultúra" hordozója, ennélfogva „kénytelen beavatkozni" más népek ügyeibe. A. T. Mahan kapitány „A tengeri hatalom szerepe a történelemben" című könyvében (1890) kifejtette, hogy az Egyesült Államoknak erős hadiflottát kell létrehoznia és a két óceánt összekapcsoló csatornát kell építenie, hogy sikeresen harcba szállhasson a csendes-óceáni hegemóniáért.

Az amerikai uralkodó körökben kialakult befolyásos expanzionista csoport aktív imperialista politikát követelt. Az Egyesült Államok imperialista törekvései elsősorban a Spanyolországhoz tartozó Nyugat-indiai szigetek ellen irányultak. Az amerikai expanzionistákat nemcsak e szigetek dús természeti kincsei csábították, hanem főként kedvező stratégiai helyzetük. Puerto Rico és Kuba kulcspozíciót foglalt el a közép-amerikai államokhoz és a Panamai-földszoroshoz vezető tengeri utak mentén. A Panamai-földszoroson át tervezték a két óceánt összekötő csatornát; a földszoros birtokáért az Egyesült Államok immár fél évszázada harcban állt Angliával.

A karib-tengeri expanzióval egyidejűleg az amerikai imperialisták igyekeztek utat törni a kelet-ázsiai piacok felé is. E térségben agresszív politikájuk egyik első célpontját a Kína kapujában fekvő Fülöp-szigetek alkották.

1898-ban az Egyesült Államok háborút indított Spanyolország ellen — ez volt az imperializmus korának első háborúja —, s végeredményben uralma alá vonta a Fülöp-szigeteket, Puerto Rico és Guam szigetét, továbbá — protektorátus formájában — Kubát.

XV. FEJEZET

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN

Az 1867—1868. évi polgári forradalom (a „Meiji-restauráció") új történelmi korszakot nyitott Japán életében. Noha még erős feudális csökevények maradtak fenn, a feudális széttagoltság és a feudális nagybirtok felszámolásával, a rendi különbségek megszüntetésével, a föld adásvételének törvényesítésével és a vállalkozói kedv ösztönzésével létrejöttek a kapitalizmus viszonylag gyors fejlődésének feltételei.

A POLGÁRI REFORMOK

A legfontosabb polgári reformok az agrárviszonyokat érintették. Legelőször a feudális nagybirtokot számolták fel, de jellegzetesen kompromisszumos módon. Az állam rendkívül kedvező feltételek mellett váltotta meg a feudális arisztokraták földbirtokait: magas — a felbecsült összjövedelem 10 százalékáig terjedő — életjáradékot biztosított számukra. A korábbi hűbéres hercegségeket a központi hatalomnak közvetlenül alárendelt tartományokká alakították át.

1872 elején törvénybe iktatták a földmagántulajdon elvét; engedélyezték a föld adásvételét és telekkönyvi összeírást hajtottak végre, amelynek során a föld tulajdonjogát a tényleges birtokosokra ruházták, akik erről a hatóságoktól megfelelő okiratot kaptak. Az agrárreformot nem utolsósorban az 1867—1868-as események után sem szűnő parasztforrongások hatására hajtották végre. A reform azonban mindenekelőtt a falu felső rétegeit — a gazdagparasztokat, a kereskedőket és az uzsorásokat — volt hivatva kielégíteni. A föld jelentős része ténylegesen már korábban e rétegek kezébe került illegális vásárlások útján, amelyeket bérletek, „adományozások" stb. formájában bonyolítottak le. Most voltaképpen az így keletkezett földmagántulajdont legalizálták.

Jogilag minden parasztot tulajdonosnak nyilvánítottak (a volt feudális nagybirtokok felosztása révén létrehozott törpeparcellák birtokosait is). A paraszti törpebirtokokat azonban adósságok terhelték, és nyomasztotta őket az újonnan bevezetett magas pénzbeli földadó is. A föld a földbirtokosok és gazdagparasztok kezébe került, a korábbi parasztbirtokosok pedig jogfosztott bérlőkké süllyedtek.

Ez a japán faluban lezajló gyötrelmes folyamat megváltoztatta az agrárviszonyokat, hozzáidomította őket az erőteljesen fejlődő és győzedelmeskedő kapitalista viszonyok követelményeihez.

1872-ben formálisan deklarálták a rendi kiváltságok megszüntetését. Az egész ország területén engedélyezték a szabad közlekedést. A szabad vállalkozás útjából elhárították a többi akadályt is.

Rizs-ültetés
Fénykép. 1888

A REFORMOK SZAMURÁJ ELLENZÉKE

A burzsoá reformok létérdekeiben támadták meg a katonai nemesség — a szamurájok — addig kiváltságos rendjét. A feudális főurak, a daimyók busás pénzbeli kárpótlást kaptak annak ellenében, hogy lemondtak a császár javára feudális jogaikról, a szamuráj köznemesség helyzete azonban egészében véve rosszabbodott. A szamurájok egy része az államgépezetben helyezkedett el, hivatalnok lett; a hadseregben továbbra is ők alkották a tisztikar gerincét; egyesek földbirtokot szereztek. Tetemes részük azonban mindennemű biztos jövedelemforrás nélkül maradt, s képtelen volt alkalmazkodni a pénzgazdálkodás új körülményeihez; e nyughatatlan és becsvágyó réteg nem volt hajlandó beletörődni kiváltságos helyzetének elvesztésébe.

Az 1870-es években több szamuráj-lázadás tört ki. Résztvevőik a régi feudális állapotok visszaállítására és — elsősorban — olyan különleges szamuráj-kiváltságok feltámasztására törekedtek, mint a fegyverviselési jog. Az általános hadkötelezettség bevezetése végképp megszüntette a szamurájok monopolhelyzetét a katonáskodás terén; különösen heves felzúdulást váltott ki körükben életjáradékuk nagymérvű csökkentése. Elégedetlenek voltak a kormány „gyenge" — azaz szerintük nem eléggé agresszív — külpolitikájával is, amely nem kecsegtetett a közeljövőben semmiféle hódító hadjárattal, pedig ez a szamurájok számára az előrejutás és a meggazdagodás lehetőségét jelentette.

Az elégedetlenek élén Saigo Takamori hadügyminiszter állt. Hevesen bírálta a kormány külpolitikáját és azt követelte, hogy Japán „hallasson magáról". Állhatatosan sürgette, hogy indítsanak háborút Korea meghódítására. A szamuráj ellenzék efféle agresszív és egyszersmind kalandor szándékait az uralkodó körök többsége nem osztotta. Az elmaradott, gazdaságilag és katonailag gyenge Japánra nézve egy nagyarányú, nyíltan agresszív külpolitikai irányvonal veszélyes következményekkel járhatott. Ezért a kormányban a katonai kalandorpolitika híveinek — élükön Saigóval — nem sikerült legyűrniük az Okubo Toshimichi körül csoportosuló óvatosabb elemek ellenállását. Okubo — akárcsak Saigo — a szamuráj rendhez tartozott. De ő a feudális nemesség legpolgáriasultabb rétegeinek vezére volt; e rétegek tevékenysége arra irányult, hogy viszonylag liberális belpolitikai irányvonal és az ország gyors ütemű modernizálása jegyében kompromisszumra jussanak a burzsoáziával.

A japán kormány — engedményképpen az erélyes hódítópolitika hívei felé — viszonylag szerény méretű hódító expedíciót indított a Kínához tartozó Tajvan szigetére. A hadjáratot a kormány mintegy biztosító szelepnek szánta a szamurájok körében felgyülemlő, robbanással fenyegető feszültség levezetésére.

Az 1874-ben Tajvanra átdobott japán csapatok a csaknem fegyvertelen lakosság részéről gyenge ellenállásba ütköztek. Japán — nehogy az európai nagyhatalmakkal bonyodalmakba keveredjen — hamarosan kivonta csapatait Tajvanról, de a kínai kormánytól pénzbeli „kártalanítást" követelt.

A tajvani expedíció nem elégítette ki a szamurájokat. 1877-ben nagy reakciós lázadás robbant ki Japán déli részén, Satsuma tartományban. A lázadókat Saigo vezette. Ostrom alá fogták Kumamoto városának helyőrségét, és több hónapon át szívós küzdelmet folytattak a kormánycsapatok ellen. A reformok fennmaradása forgott kockán. 1877 őszén a kormánynak sikerült leverni a lázadást, Saigo öngyilkos lett. Jellemző egyébként az uralkodó körök magatartásának kettőssége a lázadással és Saigo személyével kapcsolatban: a lázadók vezére — halála után — nemcsak „bocsánatot" nyert, hanem egyenesen „a szamurájok mintaképévé" avatták; Japán fővárosában, Tokióban emlékművet emeltek számára.

A szamuráj-lázadás leverése az uralkodó körökben megszilárdította a polgári reformok híveinek helyzetét.

A TŐKÉS IPAR FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE

A nyolcvanas években Japán gazdasági élete gyors ütemben fejlődött. A manufaktúra helyét a gépi gyáripar foglalta el. Az állam tevékenyen támogatta a tőkés nagyipar kialakulását. A kormány az adófizetők — főleg a parasztok — terhére nagy összegeket fordított új gyárak építésére. 1863 és 1880 között több ún. mintaüzemet épített, elsősorban a könnyűiparban. Ezeket aztán csekély ellenértékért magánkézbe adta át — mindenekelőtt egynéhány kiváltságos, a felső bürokráciához közelálló, s gyakran a kormány bankáraként működő cégnek. Ilyen volt többek között a Mitsui- és a Mitsubishi-cég.

Az ipari fejlődés egyenlőtlenül haladt előre. A textilipar viszonylag gyors fellendülése mellett a kohászat lassú ütemben fejlődött. A kilencvenes évek végéig a nyersvas- és az acéltermelés rendkívül alacsony szinten állt. Egészében véve az országban még mindig a félig kézműipari jellegű kis- és törpeüzemek voltak túlsúlyban. Japán alapjában véve agrárország maradt.

A japán monarchia a feudális külszín ellenére az iparfejlesztés terén lényegében burzsoá politikát folytatott. Az iparpártoló politika nagyrészt a külföldi konkurrencia ellen védelmet sürgető burzsoázia közvetlen nyomásának eredménye volt. Az importáruk mégis előnyös helyzetet élveztek; a külföldi hatalmakkal kötött egyenlőtlen szerződések értelmében behozatalukat alacsony vámok terhelték.

A Mitsui bankház Tokióban
Rajz. 1872

Megfeleltek a burzsoázia érdekeinek azok a kormányintézkedések is, amelyek azt célozták, hogy leküzdjék Japán technikai és katonai elmaradottságát a fejlett tőkésállamokkal szemben. A nagy kereskedelmi és ipari cégeket igen erős szálak fűzték a félfeudális államapparátushoz. Mindennél fogva a japán burzsoázia beérte a kormány mérsékelt reformjaival.

Az agrárreformok befejezetlensége gátolta a belső piac kiszélesedését, és ezáltal fékezte a tőkés fejlődést. A vállalkozók azonban még a feudális csökevényekből is hasznot húztak: a fiatal, még csak kialakulóban levő munkásosztály kizsákmányolásának fokozására használták fel azokat. Kiterjedten alkalmaztak szerződéses munkaerőt; a munkástoborzók szerződést kötöttek a parasztokkal, hogy ezek „átengedik" gyermekeiket a gyárosnak. Az olcsó női és gyermekmunka kizsákmányolása óriási méreteket öltött. 1882-ben a valamivel több, mint 50 000 ipari munkás 69 százaléka nő volt. 1895-ben 425 000 ipari munkásból mintegy 250 000 volt nő. A napi munkaidő átlagosan 14 óra hosszat tartott.

A földbirtokosok és a burzsoázia között különböző belpolitikai kérdésekben gyakran támadtak nézeteltérések. A földesurak például — demagóg módon a parasztság „védelmezőjének" szerepében tetszelegve — a földadó csökkentését követelték, a burzsoázia viszont a föld erőteljes megadóztatása mellett foglalt állást, minthogy az állami bevételek jelentékeny részét iparfejlesztésre fordították. Ezek a nézeteltérések azonban másodrendűek voltak. Mindkét uralkodó osztály politikája a közvetett adók emelésére irányult — ezek folytonosan növekvő tételt jelentettek az állami költségvetésben. A földbirtokosok és a tőkések osztályszövetségét erősítette közös érdekeltségük a különféle feudális maradványok és a reakciós államgépezet fenntartásában és felhasználásában.

A japán gyárosok már nagyon korán külföldi piacok szerzésére törekedtek. A japán monarchia támogatta a burzsoázia agresszív törekvéseit. Az egykori szamurájok kalandorszelleme továbbra is ereje teljében maradt; táplálták a japán kapitalizmus expanzív törekvései, s a kormányban támogatták a befolyásos militarista klikkek.

A japán monarchia államapparátusát, amely alapjában véve a feudális időkből öröklődött,

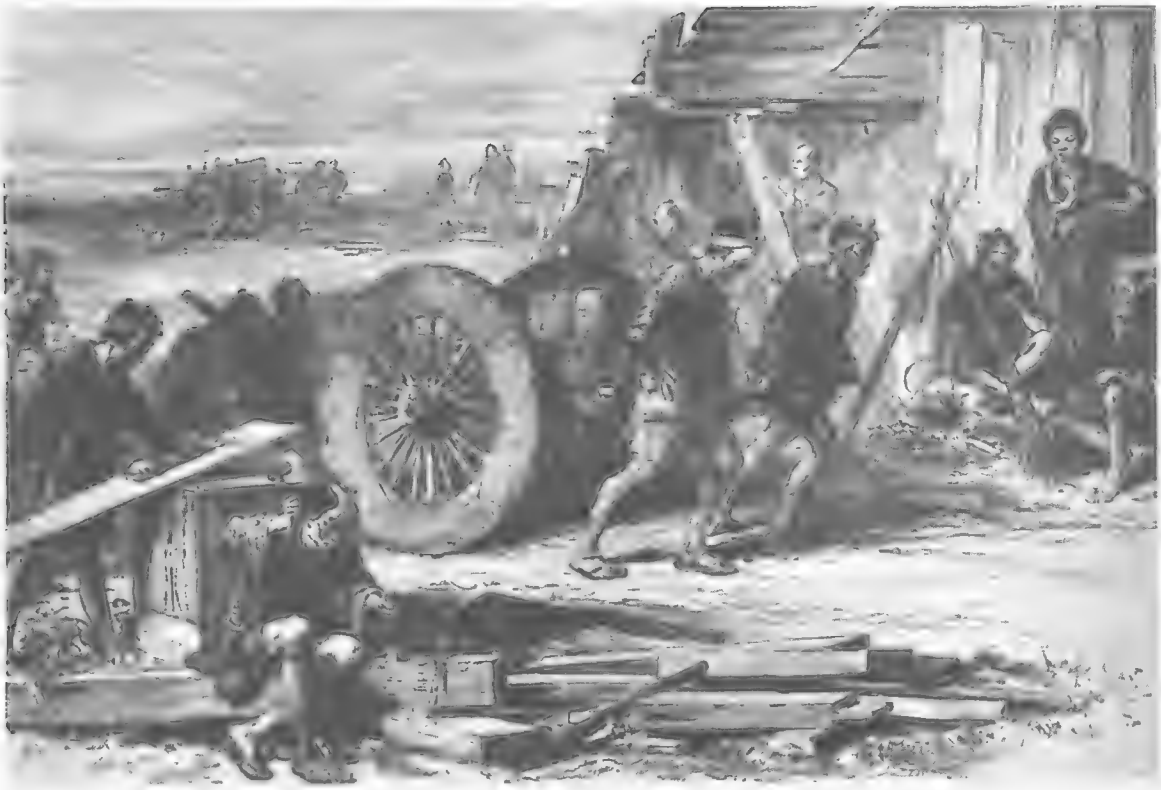

Építőmunkások
Metszet. 1872

maradiság és bürokratizmus jellemezte. A hivatalnoki karnak, a militarista klikkeknek és a rendőrségnek óriási hatalma volt az országban.

AZ ELSŐ POLITIKAI PÁRTOK. „MOZGALOM A NÉPJOGOKÉRT"

1881—1882-ben az ellenzéki földbirtokos és tőkés körök érdekeit kifejezésre juttató liberális színezetű politikai pártok alakultak Japánban. A kormányintézkedéseket — különösen a liberális földbirtokosok — főként amiatt bírálták, hogy a magas földadó csökkenti a nagybirtokosok jövedelmét, s hogy az államhatalmat gyakorlatilag a volt „klán"-bürokrácia szűk rétege monopolizálja. A liberális földbirtokosok az egész nép nevében léptek fel. A politikai rendszer éles bírálata gyakran az elégedetlenek széles körét vonta az ellenzék köré. Az első ilyen földbirtokos pártot, az 1881-ben alapított Jiyutót (liberális párt) támogatták a városi kispolgári rétegek és a parasztság számottevő része is.

A liberális ellenzék polgári szárnya a földbirtokosoktól eltérően konkrét intézkedéseket követelt a kormánytól az iparfejlődés ütemének gyorsítására. Figyelmük előterében olyan kérdések állottak, mint az egyenlőtlen szerződések mielőbbi felülvizsgálata, a kivitel serkentése és az aktív (azaz agresszív) külpolitika. Az 1882-ben alakult burzsoá-liberális Kaishinto (haladó párt) a kormány elleni fellépéseiben óvatosabb volt, mint a Jiyuto. Ez azzal magyarázható, hogy a Kaishinto vezetői szoros kapcsolatban álltak a felső bürokráciával.

A nyolcvanas években széles körű polgári demokratikus mozgalom indult azzal a céllal, hogy politikai jogokat vívjon ki a nép számára (a „mozgalom a népjogokért"). Ez a heterogén moz-

galom — magában foglalta a birtokos osztályok ellenzéki pártjait és az alsó néprétegek képviselőit egyaránt — harcos, időnként viharos formákat öltött. Résztvevői, főként a haladó értelmiségiek, demokratikus, antifeudális jelszavakat hangoztattak, melyek megnyerték a parasztság rokonszenvét. A két ellenzéki párt, a Jiyuto és a Kaishinto vezetői arra szorítkoztak, hogy a kormányra gyakorolt nyomással parlamentáris alkotmányt vívjanak ki. Minden rendelkezésükre álló módon fékezték a néptömegek politikai aktivitását. A népjogokért folyó mozgalom azonban gyakran túllépte a hivatalos vezetők által megszabott kereteket, és összefonódott a parasztság küzdelmével.

A körülbelül tíz évig tartó mozgalom az osztályellentétek éleződéséről tanúskodott, és súlyos aggodalommal töltötte el az uralkodó osztályokat. A kormánykörököt különösen megrémítette a mozgalom lendülete, balszárnyának aktivitása. Fokozódtak a politikai megtorló intézkedések. A kormány egyes kiemelkedő — a burzsoáziával szoros kapcsolatban álló — vezetői azonban célszerűnek tartották a következő lépést az abszolút monarchiától az alkotmányos monarchia felé, és hozzájárultak a parlamentarizmus megteremtéséhez. 1881-ben a kormány hivatalos ígéretet tett, hogy tíz év múlva parlamentet hív össze. A tízéves előkészítő időszakot többek között arra használták fel, hogy tüzetesen tanulmányozzák az európai országok és az Egyesült Államok alkotmányos rendszerét. Az uralkodó körök végül is arra az eredményre jutottak, hogy a japán viszonyok között a képviseleti rendszer legmegfelelőbb változata a Bismarck-féle porosz-német parlamentarizmus. Ez lett aztán a császár által 1889-ben „adományozott" japán alkotmány alapja.

AZ 1889. ÉVI ALKOTMÁNY

Az 1889. évi alkotmány fenntartotta és minden oldalról körülbástyázta a császár óriási hatalmát. Az alkotmány értelmében a császár jogkörébe tartozott a törvények szentesítése és kihirdetése, a parlament összehívása és feloszlatása, valamennyi polgári és katonai tisztségviselő kinevezése és leváltása, a hadüzenet és a békekötés. A császár egyben a hadsereg főparancsnoka volt. Külön fejezet foglalkozott az alattvalók jogaival és kötelességeivel. Az alkotmányban rögzített polgári szabadságjogokat számos megszorítás korlátozta. Az alkotmány értelmében a miniszterek kizárólag a császárnak tartoztak felelősséggel. A parlament nem kapott teljes ellenőrzési jogot az állami pénzügyek fölött: a kormány parlamenti hozzájárulás hiányában az előző évi költségvetést alkalmazhatta.

A felsőház a királyi hercegekből, a magas arisztokráciából és a vagyonos rétegeknek a császár által személy szerint kinevezett képviselőiből állt. Az alsóházat magas életkori és vagyoni cenzus alapján választották; a nők nem kaptak választójogot. A törvény alapján választójoggal gyakorlatilag csak a lakosság egy százaléka rendelkezett.

Az alkotmány egészében véve antidemokratikus volt, és egyáltalán nem váltotta be a népjogokért folytatott mozgalomban résztvevők túlnyomó többségének reményeit. Az ellenzék azonban már az 1887. évi rendőri megtorló intézkedések folytán jelentősen meggyengült, a Jiyuto és a Kaishinto hivatalos vezetősége pedig sietett alkalmazkodni a körülményekhez. A liberális ellenzéki vezetők megelégedtek a korlátozott parlamenti lehetőségekkel, és buzgón dicsőítették az alkotmányt.

ÖSSZEÜTKÖZÉSEK A LIBERÁLIS BURZSOÁ-FÖLDBIRTOKOS ELLENZÉK ÉS A KORMÁNY KÖZÖTT

A japán államrendszer félfeudális viszonyai között még a szűkreszabott 1889-es alkotmány is bizonyos fokig progresszív jelentőségű, fontos eseménynek számított, amennyiben lehetőséget adott a kormánypolitika nyilvános megvitatására. A parlament működésének első éveit a liberális ellenzék és a kormány zajos összecsapásai jellemzik. A burzsoá-földbirtokos ellenzék felháborodását

fejezte ki a hatóságok bürokratikus önkénye miatt, és demagóg módon bírálta az improduktív kiadásokat, elsősorban a hadsereg és a hadiflotta bővítését. A képviselők éles hangú kirohanásaira a kormány rendszeresen azzal válaszolt, hogy a császár idő előtt feloszlatta a parlamentet (1891-ben, 1893-ban és 1894-ben). De mindegyik választás ismét az ellenzéket juttatta többségre. Meddők maradtak a kormány olyan erőfeszítései is, hogy — elsősorban megvesztegetéssel — megbontsa és így tegye ártalmatlanná az ellenzéket.

A külpolitikai események alakulása rövidesen megmutatta, hogy a liberális ellenzék támadásai a kormány militarista irányvonala ellen átmeneti és demagóg jellegűek voltak. A befolyásos tőkés körök érdekeinek megfelelő expanzív külpolitika lényegében megszüntette a liberális parlamenti ellenzéket, megerősítette a földbirtokosok és a burzsoázia osztályszövetségét, s még szorosabban a monarchiához láncolta őket.

AZ 1894—1895. ÉVI JAPÁN—KÍNAI HÁBORÚ

A japán uralkodó körök rendkívül nagy figyelmet fordítottak jól felfegyverzett hadsereg megteremtésére. Japán erős katonai hatalommá fejlesztése volt hivatva biztosítani a nagyburzsoázia által egyre erélyesebben követelt hódítási program megvalósítását. A hódító tervek középpontjában

Öntőműhelyek a Naniva-foknál, Osaka közelében
Rajz. XIX. század vége

Korea állott. Korea elfoglalása végett Japán 1894 nyarán — gondos előkészületek után — háborút indított Kína ellen.

A háborúban igen hamar nyilvánvalóvá vált Kína katonai gyengesége és a mandzsu feudális körök teljes tehetetlensége. 1895 tavaszára a japánok elfoglalták a Liaotung-félszigetet, Vejhajvejt és már Kína fővárosát, Pekinget fenyegették.

A japán Shimonoseki városban lefolytatott tárgyalások eredményeképpen 1895 áprilisában aláírták a japán—kínai békeszerződést. Kína kénytelen volt lemondani Korea fölötti hűbérúri jogairól (Koreát a háború során japán csapatok szállták meg). Japán ezenkívül több ősi kínai területet is megszerzett: Tajvan szigetét, a Penghu-(Pescadores-) szigeteket és a Liaotung-félszigetet. Kína

kötelezettséget vállalt, hogy 300 millió yen hadisarcot fizet, és több kikötőjét megnyitja a kereskedelmi hajózás számára.

A japán agressziót egyes nagyhatalmak arra használták fel, hogy maguk is fokozták Kínába való behatolásukat. Ezzel magyarázható, hogy az Egyesült Államok és valamivel kisebb mértékben Anglia is kedvezően fogadta a japán lépéseket. Japán többi vetélytársait viszont aggasztotta a nagy katonai siker, amely Japánt a Távol-Kelet legerősebb hatalmává emelte. A cári Oroszország a japán győzelmeket saját mandzsúriai és koreai tervei ellen irányuló közvetlen fenyegetésnek tekintette. A cárizmus elégedetlenségét Németország is szította, minthogy érdekei fűződtek ahhoz, hogy elvonja Oroszország figyelmét az európai ügyekről. Németország ezért kollektív diplomáciai beavatkozást javasolt Japán ellen. Franciaország, mint a cári Oroszország szövetségese, támogatta a javaslatot.

Oroszország, Németország és Franciaország közösen azt „tanácsolták" Japánnak, hogy mondjon le a Liaotung-félsziget annexiójáról. A japán kormány, minthogy nem számíthatott Anglia és az Egyesült Államok közvetlen támogatására, beleegyezett, hogy a félszigetet visszaadja Kínának, de csak azzal a feltétellel, hogy a hadisarc összegét 360 millió yenre emelik.

A japán—kínai háború eredményei nagy lendületet adtak Japán kapitalista fejlődésének. Tajvan elfoglalásával lerakták a japán gyarmatbirodalom alapjait.

A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA

Közvetlenül a japán—kínai háború előtt a japán kormánynak sikerült elérnie az egyenlőtlen szerződések részleges felülvizsgálatát, többek között a külföldiek területenkívüliségének megszüntetését. 1889-es hatállyal eltörölték a japán vámautonómia legterhesebb korlátozásait. Noha az egyenlőtlen szerződések teljes felszámolását ekkor még nem tudták elérni (ez 1911-ig váratott magára), a japán burzsoázia legfőbb követelései — a kapitalista expanzió külső akadályainak elhárításával kapcsolatos igények — teljesültek.

Japánban a XIX. század kilencvenes éveiben tűntek fel az első monopolszervezetek. A termelés koncentrációját és a tőke centralizációját meggyorsította, hogy a legnagyobb ipartársaságok és bankok néhány régi, már a feudalizmus korában is fennálló kereskedőház alapjain fejlődtek ki. Az 1894—1895-ös háború nagy szerepet játszott a kapitalista cégek — különösen a kormányhoz közelálló Mitsui-, Mitsubishi- és Sumitomo-cégek megerősödésében. 1893-ban a japán részvénytársaságok tőkéje 108,2 millió yen volt, 1896-ra csaknem megkétszereződött; 189,3 millió yenre növekedett. E három év alatt a bankok száma 135-ről 1197-re, tőkéjük pedig 62,9 millió yenről 211 millió yenre emelkedett.

A MUNKÁSMOZGALOM ELSŐ LÉPÉSEI

A japán kapitalizmus hajnalán, 1872-ben, az angol koncessziósok tulajdonában levő Takashima bányákban bányász-„lázadásokat" jegyeztek fel. A nyolcvanas években jelentek meg a szakszervezetek első csírái, a gépek alkalmazása ellen harcoló kézműves-egyesülések (1882-ben a tokiói lóvasút megnyitása alkalmából riksaszövetség alakult, Lóvasút-elleni Harci Liga néven).

1890-ben Sakuma, egy kis nyomda tulajdonosa, megalakította az ország első szakszervezetét: a nyomdászokét. Sakuma az utópista szocializmus szellemében azt hirdette, hogy a munkásszövetkezeteknek meg kell vásárolniuk a magánkézben levő vállalatokat. Ezért „a japán Owennek" nevezték. Nyomdájában már 1878-ban rövidített munkaidőt vezetett be, melyet nyáron 10 és fél, télen 8 és fél órában állapított meg. A Sakuma-nyomda munkásai bérük egy részéről rendszeresen lemondtak; a levonásokból betegség vagy elbocsátás esetére biztosítási alapot létesítettek.

A szervezett munkásmozgalom a XIX. század legvégén jött létre, és Sen Katayama nevéhez fűződött. Katayama parasztcsaládból származott. Fiatal korában kivándorolt az Egyesült Államokba, és ott 13 esztendő leforgása alatt számos szakmában, főleg fizikai munkán dolgozott. Az emigrációban sikerült egyetemi képzettséget szereznie. 1897-ben hazatérve, azt a feladatot tűzte maga elé, hogy elősegítse a japán proletariátus megszervezését. Kezdetben a szociális kérdéseket tanulmányozó kis értelmiségi köröket egyesített, majd megalakította a Munkás Szakszervezetek Alakítását Elősegítő Társaságot, azután a fémmunkások, a gép- és a nyomdaipari munkások szakszervezetét. Ugyancsak 1897-ben megindította a „Rodo Sekai" („Munkásvilág") című folyóiratot. 1898-ban megalakította a Szocializmust Tanulmányozó Társaságot. Eredményes tevékenységével szilárd alapokra helyezte a japán munkásmozgalmat.

XVI. FEJEZET

KÍNA, INDIA ÉS KOREA NÉPEINEK ELLENÁLLÁSA A TŐKÉS HATALMAK GYARMATI ELNYOMÁSÁVAL SZEMBEN. A JIHOTUANOK NÉPI FELKELÉSE

A XIX. század utolsó harmadában a tőkés hatalmak terjeszkedése és az új formában jelentkező gyarmati kizsákmányolás a Kelet népeinek erősödő ellenállásába ütközött. Erőre kapott a nemzeti felszabadító mozgalom mind a gyarmatokon, mind ama félgyarmati országokban, melyek formálisan függetlenek maradtak.

1. KÍNA

Az európai hatalmak és a tőkés fejlődés útján megindult Japán fokozták agresszív tevékenységüket Kínával szemben. Az országra erőszakolt egyenlőtlen szerződések és megállapodások kedvező feltételeket biztosítottak áruik elhelyezése számára, s megnyitották előttük Kína belső vidékeit. A tajping-felkelés leverése nyomán új lehetőségek tárultak fel a külföldi gazdasági és politikai expanzió előtt.

A kínai nagyvárosokban tucatjával létesültek külföldi vállalatok, bankok, irodák. 1883-ban Sanghajban már 15 külföldi vállalat működött. 1884-ben a külföldi kereskedelem számára megnyitott kínai kikötővárosokban mintegy 4000 külföldi élt, több mint 450 különféle kereskedelmi cég működött.

A külföldiek nem tartoztak a kínai bíróságok illetékessége alá, a kínai kereskedővárosokban különleges telepeket (settlement) alkottak. A mandzsu császári udvar és a kormány semmit sem tett azért, hogy megvédelmezze Kína nemzeti érdekeit a külföldiekkel szemben; az uralkodó körök szövetségest láttak bennük a kínai nép ellen, a hatalmuk fenntartásáért folytatott harcukban. Tekintélyes mandzsu udvari emberek nyíltan hirdették: „jobb, ha birtokainkat barátainknak (ti. a külföldieknek) adjuk, mintsem hogy rabszolgáinkkal (ti. a kínaiakkal) osztozzunk rajtuk".

1875-ben a kiskorú Caj Tien lépett a császári trónra (uralkodási éveinek elnevezése után inkább Kuang-hszü néven ismert). Ténylegesen az államügyek irányítása továbbra is teljesen nagynénje, az özvegy anyacsászárné, Ce-hszi kezében maradt. Az özvegy környezetét alkotó kegyencek és főhivatalnokok körében önkény, korrupció, sikkasztás uralkodott.

A mandzsuk — mindössze körülbelül 300 000 ember — továbbra is kiváltságos réteget alkottak. Az ország valamennyi főbb polgári és katonai igazgatási szervét ők irányították. A mandzsuk és a hozzájuk kötődő kínai feudális vezető réteg kíméletlenül lecsaptak az uralmuk ellen irányuló fellépésekre. Vizsla szemmel ügyeltek arra, hogy a kínaiak viseljék a copfot, és szolgai módon teljesítsék a mandzsuk iránti engedelmesség kifejezésére szolgáló megannyi leláz ó ceremóniát.

Dokk a Ming-folyón Fucsou környékén
Fénykép. XIX. század vége

A TŐKÉS VISZONYOK KIFEJLŐDÉSE

A külföldi tőkebehatolás meggyorsította a naturálgazdálkodás bomlását. Lassanként fogyasztópiac és munkaerőpiac alakult ki. A külföldi tőke azonban inkább fékezte, semmint elősegítette a kínai nemzeti kapitalizmus fejlődését. A tőkés ipar hajtásai még igen gyengék voltak. 1861-ben fucsoui kereskedők gépi felszerelést vásároltak Angliában, és három teafeldolgozó üzemet nyitottak. 1863-ban Sanghajban üzembe helyezték az első gépi rizshántoló malmot. A hatvanas évek közepén európai technikai felszereléssel ellátott fegyvergyártó üzemeket építettek Sanghajban és néhány más városban, hajóépítő dokkokat Sanghajban és Fucsouban. 1872-ben megalakult az első kínai gőzhajózási társaság, s négy esztendő múlva felépült az első kínai vasútvonal Sanghaj és Vuszung között.[1] 1877-ben tárták fel a kajpingi szénbányákat. 1882-ben gépesített papírgyár nyílt, 1883-ban kezdett dolgozni az első fémfeldolgozó üzem, 1890-ben az első nagy szövőgyár. 1890—1891-ben Hanjangban kohászati üzem épült, megkezdődött a tajei vasércbányák kiaknázása. 1896-ban már hét, korszerű gépekkel felszerelt nagy kínai szövőgyár működött. 1896—1898 folyamán új textilgyárak létesültek Kelet-Kínában. 1888-ban megindult a forgalom a Tangsan—Taku—Tiencsin vasútvonalon.

[1] Egy év múlva azonban a népi ellenállás miatt beszüntették és lerombolták. — *A kiadó.*

Az újév megünneplése egy gazdag házban
Kínai háncsnyomat a XIX. század második feléből

Cséplés
Kínai háncsnyomat. XIX. század vége

Az első nagy iparvállalatok alapítói között kereskedők mellett a kínai feudális bürokrácia több kiemelkedő képviselőjét is ott találjuk, például a legnagyobb tartományok helytartóit, Ceng Kuo-fant, Li Hung-csangot, Csang Cse-tungot és másokat. Ezek a hivatalnokok az üzemek építésére nagymértékben felhasználták a sajátjukon kívül állami pénzeket is.

A feudális állam egészében véve akadályozta a kínai kapitalizmus fejlődését. A mandzsu udvar és kormányzat a legkülönbözőbb nehézségeket támasztotta a gyárak építése elé, súlyos adókat vetett ki a kínai vállalkozókra. A falun a feudális földtulajdon uralkodott. A földesúri és uzsorás kizsákmányolás, a parasztok ínsége és nyomora, a számtalan adó, szolgáltatás, belső vámsorompó csakúgy, mint az egységes mérték-, súly- és pénzrendszer hiánya szintén súlyosan gátolta az áru- és pénzviszonyok kifejlődését és a belső piac kialakulását.

AZ ÚJ TÁRSADALMI OSZTÁLYOK KIALAKULÁSA

A számtalan akadály ellenére az országban új társadalmi osztályok voltak születőben: a kereskedők, földesurak és hivatalnokok soraiból a burzsoázia, a földnélkülivé vált parasztok és az elszegényedett kézművesek soraiból pedig a proletariátus. A proletariátus kialakulása a külföldi iparvállalatokban indult meg, tehát korábban, mint a nemzeti ipari burzsoáziáé.

A XIX. század utolsó negyedében számottevően megerősödött a komprádor (közvetítő) burzsoázia. A komprádorok kiszolgálták az idegen tőkések érdekeit, közreműködtek a kínai nép kifosztásában. A komprádor tevékenységből sok feudális főhivatalnok is kivette részét.

Hsziangkang (Hongkong)
Fénykép. XIX. század vége

A külföldi és kínai iparvállalatokban féktelen kizsákmányolás folyt. Minthogy óriási munkaerő-tartalékok álltak rendelkezésre, a vállalkozók nyomorúságos béreket fizettek, a munkaidőt tetszésük szerint szabták meg, egyáltalán nem törődtek a balesetelhárítással. Kiterjedten alkalmazták a legkülönbözőbb bírságokat és jogtalan levonásokat. A munkások állandó felügyelet alatt dolgoztak. Könyörtelenül kizsákmányolták, rendkívül alacsony bérért dolgoztatták a nőket és a gyermekeket.

A nemzeti kapitalizmus fejlődésének kedvezőtlen feltételei következtében a kialakuló kínai burzsoázia egyes képviselői — főként Dél-Kínából — kivándoroltak; elsősorban Indonéziába, Malájföldre, a Hawaii- és a Fülöp-szigetekre, valamint Sziámba települtek át.

Fokozódott a földnélküli parasztok, mezőgazdasági munkások, elszegényedett kézművesek kivándorlása is a dél-kínai tengerparti tartományokból. Ezt az olcsó munkaerőt külföldi munkástoborzók a Hawaii-szigetekre, Indonéziába, a Malájföldre, Dél-Amerikába szállították; a szerződéses kulik rabszolga jellegű munkáját ültetvényeken és bányákban használták fel. A XIX. század végére a Kínából kivándoroltak száma már több millióra emelkedett.

A DOLGOZÓ TÖMEGEK HARCA A KÜLFÖLDI TŐKE ELLEN

A külföldi tőkések garázdálkodása mélységes felháborodást keltett a kínai népben. Egyre gyakrabban került sor a kormány és a külföldiek ellen irányuló megmozdulásokra. Különösen gyűlöletesek voltak a nép körében a külföldi misszionáriusok, akik durván belegázoltak az évszázados kínai szokásokba, uzsoráskodtak, súlyos feltételek mellett földeket adtak bérbe, s arcátlanul beavatkoztak Kína belső ügyeibe.

1869—1870-ben Észak-Kínát a külföldi misszionáriusok ellen irányuló megmozdulások hulláma söpörte végig. 1883 augusztusában Kuangcsouban erős angolellenes zavargások robbantak ki. Az 1884—1885. évi francia—kínai háború idején Hsziangkangban (Hongkong), az angol gyarmaton, a kínai dokkmunkások nem voltak hajlandók javításokat végezni a francia hadihajókon. 1889 februárjában a külföldi kereskedők és hittérítők arcátlanságai miatt felzúdult csencsiangi lakosság feldúlta az angol és az amerikai konzulátust. 1891-ben számos helyen újabb megmozdulásokra került sor a misszionáriusok ellen; ezeket az akciókat a Kolaohuj (Az Idősebb Testvérek) nevű titkos társaság vezette, melynek tagjai parasztok, kézművesek és kiskereskedők voltak. 1892—1893-ban különböző népi titkos társaságok irányítása alatt külföldiellenes megmozdulások zajlottak le Hunan, Hupej és Szecsuan tartományok sok városában. Mindezek a népmozgalmak ösztönösek és elszigeteltek voltak; a hatóságok gyorsan végeztek velük.

ÚJ ÁRAMLATOK A TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ÉLETBEN

A gazdasági életben bekövetkezett változások, az új társadalmi osztályok kialakulása új áramlatokat hívtak életre Kína társadalmi és politikai életében. A feudális bürokrácia egyes képviselői felállították „a külföldiek utánzásának" elméletét. A birodalom „önerősítését" javasolták olyképpen, hogy vegyék át a külföldiek „erős hajóit és kitűnő ágyúit", képezzék ki külföldi mintára a hadsereget és a haditengerészetet, hogy így meggátolják Kína felosztását a külföldi hatalmak között, és elfojthassák a parasztfelkeléseket. Ugyanakkor viszont a leghatározottabban felléptek a nyugati polgári politikai eszmék átvétele ellen.

A „külföldiek utánzása" híveinek kezdeményezésére a hetvenes-nyolcvanas években megindult az európai technikai, matematikai, hajóépítési, földrajzi, közgazdasági stb. tankönyvek és könyvek fordítása. A kínai és mandzsu földesurak és tisztviselők gyermekeit kezdték külföldre küldeni a műszaki tudományok elsajátítása végett.

AZ IMPERIALISTA HATALMAK HARCA KÍNA FELOSZTÁSÁÉRT A XIX. SZÁZAD VÉGÉN. A JIHOTUANOK FELKELÉSE (1899–1901)

KARTOGRAFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

1888-ban egy fiatal kuangtungi tudós, Kang Ju-vej, memorandumot nyújtott be a mandzsu udvarhoz, melyben bírálta az országban uralkodó állapotokat, és leleplezte a tőkés nagyhatalmak Kína ellen irányuló agresszív politikáját. Kína felosztásának megakadályozása érdekében Kang Ju-vej azt javasolta, hogy „változtassák meg a fennálló törvényeket", hajtsanak végre reformokat politikai, gazdasági és kulturális téren. Ez a memorandum, amely bizonyos fokig a burzsoázia törekvéseit tükrözte, teljesen eredménytelen maradt.

A SZERVEZETT REFORMMOZGALOM KEZDETE

Az 1894—1895. évi súlyos kínai—japán háború, amely a megalázó shimonoseki békekötéssel zárult, nagy elégedetlenséget keltett Kínában. Tajvan lakossága egy emberként mozdult meg a mandzsu kormány kapituláns döntése, a sziget japán kézre adása ellen; 1895 májusában Tajvanon kikiáltották a köztársaságot. A népfelkelést azonban leverték, és a szigetet japán csapatok szállták meg.

A Japántól elszenvedett háborús vereség adta meg a közvetlen lökést a szervezett reformmozgalom megszületéséhez.

1895. április 15-én, nyomban azután, hogy Pekingbe megérkeztek az első hírek a küszöbönálló békeszerződés feltételeiről, a tudós rendnek Kuangtung és Hunan tartományból az állami vizsgákra a fővárosba érkezett képviselői egybegyűltek, hogy kifejezzék erélyes tiltakozásukat a szégyenletes békekötés ellen. Kang Ju-vej és tanítványai, Liang Csi-csao és Maj Meng-hua, a mandzsu udvarnak szóló „közös memorandumot" készítettek. A „közös memorandumot" az ország összes tartományának az állami vizsgákra Pekingbe érkezett képviselői — több mint ezerkétszázan — lelkes helyesléssel fogadták; valamennyien aláírták, és másolatait hamarosan országszerte elterjesztették.

A „közös memorandum" élesen elítélte a mandzsu udvarnak a japán agresszióval szemben tanúsított tehetetlenségét. A memorandum szerzői vitára keltek a békekötés híveivel, és síkra szálltak az ország minden erejének mozgósításáért a háború folytatására; azt javasolták, hogy a császár helyezze át székhelyét Pekingből Kína belsejébe, és kezdjen hozzá az elodázhatatlan gazdasági, közigazgatási és kulturális reformok megvalósításához.

A memorandum követelte, hogy részesítsék védelemben a kínai vállalkozókat a külföldi tőke versenye ellen, teremtsenek kedvező feltételeket a magánvállalkozások, valamint a mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés fejlődése számára, védjék meg a kínai kivándorlókat a külföldi hatóságok megkülönböztető bánásmódjával szemben. Javasolta, hogy fordítsanak megkülönböztetett figyelmet a nemzeti műszaki értelmiség megteremtésére és az írástudás terjesztésére, az állami vizsgák rendszerének olyan reformját javasolta továbbá, hogy a közigazgatási tisztségeket a kínai értelmiség legrátermettebb képviselőivel töltsék be, kor- és rangcenzustól függetlenül.

A memorandum fő politikai követelése az volt, hogy Kínában vezessék be az alkotmányosságot, és létesítsenek parlamentet.

A memorandumból azonban kiérződött alkotóinak félelme egy újabb, a tajping-felkeléshez hasonló parasztháborútól. Minden reményüket abba vetették, hogy a reformok végrehajthatók békés úton, „felülről", a mandzsu udvar erejével és tekintélyével.

1895 augusztus végén a fővárosban megalakult az Állam Megerősítésének Társasága, amely a reformmozgalom főhadiszállásává vált. Kang Ju-vej és követői már ezt megelőzően reformpárti sajtóorgánumot létesítettek.

A reformerek felléptek Kínának a külföldi hatalmak által tervezett felosztása ellen, harcoltak az ország gazdasági és katonai erejének fokozásáért. Ugyanakkor népszerűsítették a nyugati polgári társadalmi-politikai eszméket, és polgári reformokat sürgettek.

Noha 1895 decemberében a mandzsu kormányzat betiltotta a társaságot, sanghaji és nankingi

fiókjait, valamint lapját is, a reformmozgalom az összes tartományban visszhangra lelt. A „közös memorandum" aláírói, miután Pekingből hazatértek, az Állam Megerősítésének Társasága mintájára mindenfelé különböző hazafias szövetségeket, egyesületeket, klubokat, iskolákat hoztak létre.

1895 és 1898 között Kínában sok új napilap és folyóirat indult, megjelent a polgári liberális reformpublicisztika.

KÍNA ÚJJÁSZÜLETÉSÉNEK SZÖVETSÉGE. SZUN JAT-SZEN TEVÉKENYSÉGÉNEK KEZDETE

A reformmozgalom megszületésével egyidőben létrejött az első forradalmi politikai szervezet is: Kína Újjászületésének Szövetsége. E szervezet főként a dél-kínai nemzeti burzsoáziából és polgári értelmiségből toborzódott — Dél-Kína gazdaságában a tőkés viszonyok viszonylag fejlettebbek voltak, mint északon. A reformerektől eltérően a szövetség a mandzsu monarchia fegyveres úton való megdöntését tűzte ki célul. A Kína Újjászületésének Szövetségét Szun Jat-szen vezette.

Szun Jat-szen, a nagy kínai forradalmi demokrata, egy Kuangtung tartománybeli kis faluban, Cujhengben született, szegény paraszti családból. Diákévei alatt — orvosi egyetemet végzett — megismerkedett a mandzsuellenes Ég és Föld titkos társaság eszméivel és tevékenységével, és hazafias diákcsoportot gyűjtött maga köré. Szun Jat-szen nem utolsósorban azért választotta az orvosi pályát, mert úgy gondolta, ez nagyon alkalmas a forradalmi tevékenység álcázására.

1894 nyarán Szun Jat-szen Tiencsinbe utazott, mert személyesen találkozni kívánt Cseli tartomány helytartójával, Li Hung-csanggal, akinek terjedelmes gazdasági, politikai és kulturális reformtervezetet küldött. E reformokkal, úgy gondolta, Kínát erős és független állammá lehetne tenni. Északi utazása során azonban Szun Jat-szen saját szemével láthatta a kormányapparátus korrupt és rothadt voltát, és meggyőződhetett arról, hogy Li Hung-csang a többi udvari főhivatalnokkal együtt megátalkodott ellensége a haladásnak.

1894 őszén Szun Jat-szen Honoluluba utazott és a kínai emigránsok körében fejtett ki politikai tevékenységet. Itt alapította meg a Kína Újjászületésének Szövetségét is. 1895 elején azzal a szilárd meggyőződéssel tért vissza hazájába, hogy a mandzsu császárság megdöntéséhez fegyveres küzdelemre van szükség.

Dél-Kínába való visszatérte után Szun Jat-szen hozzáfogott, hogy létrehozza a Kína Újjászületésének Szövetsége fiókját. Ám a kínai értelmiség körében ez idő tájt erősen elterjedtek a reformerek eszméi, s így Szun Jat-szennek nem sok tagot sikerült toboroznia a szövetségbe. Ekkor még nem értette meg, milyen nagy jelentőségű a széles néptömegek részvétele a felkelésben; arra számított, hogy a nép úgyis ösztönösen csatlakozik bármely mandzsuellenes megmozduláshoz. Ezért a szövetség minden figyelmét a mandzsu kormányzat elleni küzdelemre összpontosította, nem szólítva harcba a népet minden feudális erő és az ezeket támogató külföldi tőkések ellen. Sőt, Szun Jat-szen ebben az időben még hajlott arra, hogy idealizálja a kapitalista hatalmak magatartását Kínával szemben.

A szövetség által előkészített első felkelés, melyet 1895. október 26-ra tűztek ki Kuangcsouban (Kanton), vereséget szenvedett, mivel rendkívül szűk körre szorítkozott, és nem volt tömegbázisa. Szun Jat-szen és a szövetség néhány más tagja emigrációba kényszerült. Szun Jat-szen kézre kerítésére a mandzsu hatóságok magas jutalmat tűztek ki.

AZ IMPERIALISTA HATALMAK GAZDASÁGI AGRESSZIÓJÁNAK ERŐSÖDÉSE

A japán—kínai háború és a shimonoseki béke fokozta az imperialista hatalmak harcát Kínáért. Japán — írta Lenin az 1894—1895. évi japán—kínai háborúval és a shimonoseki békével kapcsolatban — „megpróbált rést ütni a kínai falon, és olyan zsíros falatot fedezett fel, amelyre Anglia,

Németország, Franciaország, Oroszország, sőt még Olaszország kapitalistái is azonnal rávetették magukat".[2]

A japán—kínai békeszerződés feltételei megkönnyítették a Kínába irányuló külföldi tőkebehatolást. A külföldi tőkebefektetések elsősorban a könnyűiparban és a vasútépítésben nőttek meg. Kínában 1897-ben már mintegy 600 külföldi cég működött, és körülbelül 10 000 idegen élt. Kína külkereskedelmi forgalma 1895-től 1899-ig évi 252 millió USA-dollárról 336,2 millióra emelkedett, a külkereskedelmi mérleg deficitje 1899-ben 50,3 millió dollárt tett ki. A Kínába érkező külföldi importcikkek között a pamutszövetek, fonalak, kőolajtermékek, fémáruk, továbbá az ópium álltak az első helyen. 1897-ig — a tőkés hatalmak nyílt erőszakának és fenyegetéseinek engedve — Kína kénytelen volt megnyitni a külföldi kereskedelem számára 34 kikötőjét a tengerparton, valamint az ország belső vidékeinek folyóinál és tavainál.

A régi kapitalista ragadozók — Anglia és Franciaország — mellett 1897—1898-ra már megélénkült Kínában a „fiatal" imperialista hatalmak — Németország, Japán és az Egyesült Államok — rabló tevékenysége is. Az országot valósággal elözönlötték a külföldi pénzemberek, koncesszióvadászok és közönséges kalandorok. Országuk diplomatáinak támogatásával különböző koncessziókat szereztek a mandzsu kormányzattól, kizsákmányoló üzleteket kötöttek a helyi és központi hatóságokkal. Kína gyarmati jellegű kifosztásából kivette részét a cári Oroszország is. 1896-ban a cári kormány kieszközölte Kína hozzájárulását ahhoz, hogy Oroszország kínai területen át megépíthesse a Vlagyivosztokhoz vezető ún. Kelet-Kínai Vasútat; szándéka az volt, hogy erre a vasútvonalra támaszkodva megkaparintja a gazdag északkeleti tartományokat.

Hihetetlenül megnövekedett a mandzsu udvar pénzügyi függése a külföldi bankoktól. A háború költségeire, majd a japánoknak járó hadisarc céljára a mandzsu uralkodók rendkívül súlyos feltételű kölcsönöket vettek fel. 1898-ra a mandzsu kormányzatnak a külföldi bankoknál felhalmozódott adósságai meghaladták a 250 millió USA-dollárt.

A külföldi tőkének való alárendelődés következtében a pénzügyi és gazdasági helyzet még jobban romlott; a külföldi monopóliumok kizsákmányolták és kifosztották az országot.

AZ IMPERIALISTÁK ÚJABB TERÜLETHÓDÍTÁSAI

A császári Németország már régen várta a megfelelő ürügyet kínai hódító terveinek megvalósítására. 1897 novemberében Santung tartományban megöltek két német hittérítőt. Ezt az ügyet felhasználva a csendes-óceáni hajórajt a Csiaocsou-öbölbe irányították (a Santung-félszigeten). A partra szálló német egység elfoglalta a kikötőt, valamint az erődítményeket. Ezt követően a német kormány erős katonai expedíciót küldött Kínába a császár fivére, Heinrich főherceg parancsnoksága alatt.

A meginduló tárgyalásokon a németek a következő követeléseket támasztották: Kína haditengerészeti támaszpont céljaira adja „bérbe" nekik 99 évre a Csiaocsou-öblöt, biztosítson Németország részére monopoljogot Santung tartományban vasútvonal építésére és a vasútvonal mindkét oldalán 15—15 kilométer szélességű sávban az ásványi kincsek kiaknázására, egyezzen bele a Csiaocsou-öböl partmenti területeinek német katonai megszállásába. Ezenfelül még számos más jogot és kiváltságot is követeltek.

A mandzsu udvar, megbizonyosodván arról, hogy Anglia és Oroszország hallgatólagosan hozzájárulnak a német hódításhoz, teljesítette a németek követeléseit. A német imperializmus e rabló akcióival kezdődött az ún. „koncesszió-csata", amely valójában Kína területi felosztásáért folyt az imperialista államok között. Németország példáját a többi imperialista hatalmak is követ-

[2] Lenin: A válság tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 84. old.

ték. Oroszország szerződéseket csikart ki Lüsun (Port Arthur) és Talien (Dalnyij) „bérbeadásáról", továbbá a Kelet-Kínai Vasút déli szárnyvonalának megépítéséről; Anglia elfoglalta Vejhajvej kikötőjét és a Csiulung (Koulung)-félsziget egy részét, és a Jangce-folyó völgyét angol érdekszférának ismertette el; Franciaország „bérbe vette" a Kuangcsouvan-öblöt; Japán arra kényszerítette Kínát, hogy ismerje el „különleges érdekeltségét" Fucsien tartományban.

A „koncesszió-csata" eredményeképpen az imperialista nagyhatalmak Kínát a XIX. század végén gyakorlatilag befolyási övezetekre osztották fel egymás között.

1899-ben Hay amerikai külügyminiszter — hogy az amerikai monopoltőke számára (amely az ázsiai kontinensen némileg lemaradt európai vetélytársai mögött) tág lehetőségeket biztosítson Kína kifosztására és cselekvési szabadságot a már kialakult befolyási övezeteken belül — meghirdette az ún. „nyitott kapuk és egyenlő lehetőségek" doktrínáját. Az amerikai imperializmus arra spekulált, hogy fokozatosan kiszorítja vetélytársait, és egész Kínát az Egyesült Államok gyarmatává teszi.

A „REFORMOK SZÁZ NAPJA"

Kína felosztásának kezdete új lendületet adott a reformmozgalomnak a kínai burzsoázia és a liberális földesurak körében. 1898 januárjától a reformmozgalom hívei különböző szövetségeket és társaságokat kezdtek szervezni a fővárosban, és áprilisban Pekingben Kang Ju-vej irányítása alatt megtartották az új országos hazafias reformszervezet, az Állam Védelmének Szövetsége alakuló gyűlését.

A szövetség — lényegében liberális földbirtokos-burzsoá párt — „felülről" végrehajtott reformok útján kívánta megerősíteni Kínát, megvalósítani a polgári átalakításokat és kiűzni a külföldi gyarmatosítókat. A reformpártot támogatta a fiatal császár, Kuang-hszü, aki ki akart szabadulni Ce-hszi és az általa kinevezett főhivatalnokok gyámkodása alól, s a teljes hatalmat a maga kezébe akarta venni. Kang Ju-vej tanácsára a császár 1898. június 11-én egy rendeletet adott ki — ezzel Kínában megkezdődött a mérsékelt polgári reformok rövid, mindössze 102 napig tartó időszaka (a „reformok száz napja").

Az elsőt több mint 60 császári rendelet követte: az ipar, a mezőgazdaság és kereskedelem támogatásáról, iskolák és egyetemek alapításáról, a bányászat és kohászat fejlesztéséről, vasútvonalak építéséről, a hadsereg korszerűsítéséről, külföldi tudományos művek lefordításáról, a találmányok ösztönzéséről, fegyvergyárak építéséről, az államapparátusban elharapódzott visszaélések kiirtásáról stb. A tartományokból valósággal özönlöttek a kormány címére a társadalmi rend demokratizálására, a hatósági korrupció és önkény elleni küzdelemre és a legkülönbözőbb más reformokra vonatkozó tervezetek és javaslatok. A tervezetek sürgették az alkotmányos kormányzás mielőbbi bevezetését és alkotmányozó gyűlés összehívását parlamentáris rendszer előkészítése és életbe léptetése céljából.

A reformpárt erői azonban nem voltak elégségesek ahhoz, hogy leküzdjék a Ce-hszi császárné és befolyásos főhivatalnokok által támogatott reakciós feudális tábor ellenállását. A reformerek nem merték bevonni a küzdelembe a népet. Abban a reményben, hogy céljukat palotaforradalom révén elérhetik, elhatározták, hogy letartóztatják a reakció vezető személyiségeit Ce-hszivel az élükön. Ám Jüan Si-kaj tábornok, akire Kuang-hszü és a reformerek elgondolásaik kivitelezését bízták, elárulta őket. 1898. szeptember 21-én Ce-hszi a mandzsu palotaőrség segítségével letartóztatta Kuang-hszüt. A fogoly császár nevében rendeletet bocsátottak ki Ce-hszi régensségének visszaállításáról és a reformok eltörléséről. Néhány nap múlva Pekingben kivégezték a reformpárt hat vezetőjét; számos más tekintélyes politikusa ellen megtorlásokat foganatosítottak. Kang Ju-vejnek és Liang Csi-csaónak sikerült külföldre menekülniük.

A reformmozgalom egészében véve feltétlenül haladó jellegűnek mondható. Mégis, csupán

korlátozott földbirtokos-burzsoá mozgalom maradt; résztvevőinek többsége ellenségesen állt szemben a külföldi hódítók és a mandzsu despotizmus elleni forradalmi népmozgalom gondolatával, minthogy félt attól, hogy a nép megkezdi majd a Kína előtt álló feladatok megoldását „alulról".

A JIHOTUANOK FELKELÉSE

A XIX. század végén a feudális és imperialista elnyomás terhét tovább súlyosbították a Japánnak járó óriási hadisarccal kapcsolatos adó- és illetékemelések, továbbá az 1898—1899-ben Észak-Kínát sújtó katasztrofális árvizek. A nép körében egyre erősödött a zúgolódás. Mind gyakrabban hangzott fel a jelszó: „Halál az idegen betolakodókra és a megvásárolható hivatalnokokra!"

A népi felkelés bölcsője Santung tartomány volt, ahol a német imperialisták Csiaocsou elfoglalása után nyílt gyarmati uralmat létesítettek. 1898—1899 folyamán Santung területén megerősödtek az antiimperialista és kormányellenes erők. Különösen aktívan lépett fel a Jihocsüan (Az Igazság és Béke Ökle) nevű titkos társaság, a Pajliencsiao (Fehér Lótusz Társaság) egyik ága.

A Jihocsüan milicista osztagokat létesített és kiterjedt propagandamunkát végzett. Az újonnan belépők ünnepélyes esküvel fogadtak hűséget a társaságnak és feltétlen engedelmességet elöljáróiknak. A társaság tagjai kemény fegyelmet tartottak, szervezett akciókat hajtottak végre a külföldi misszionáriusok, katonák, konzuli és kereskedelmi képviselők, továbbá az idegenekkel kapcsolatban álló kínaiak ellen. Ugyanakkor természetfeletti, misztikus erők „csodatévő" hatalmában, különféle „ráolvasásokban", talizmánokban hittek.

A kínai lakosság rokonszenvezett a mozgalommal. Parasztokon, kézműveseken, kispolgárokon kívül részt vettek benne egyes földesurak és kormányhivatalnokok is, akik közvetlenül vagy közvetve megsínylették a santungi német uralmat. A mozgalmat a szó igazi értelmében népi vezérek irányították: Li Laj-csung, a tajping-felkelés veteránja, Csang Tö-cseng csónakos, Cao Fu-tien, a városi szegénység vezetője és mások.

Ju Hszien kormányzó, látva, hogy az imperialista elnyomás az egész santungi lakosságból ellenállást vált ki, megegyezést keresett a Jihocsüan vezetőivel. A helyi hatóságok elismerték a társaságot, az viszont lemondott a mozgalom kezdeti szakaszára jellemző mandzsuellenes akciókról, s kitűzte a mandzsuk támogatásának és az idegenek kiűzésének jelszavát. A társaság neve Jihotuan (Felkelés az Igazság és Béke Nevében) lett.

1899 telén a pekingi német és amerikai követ kieszközölte, hogy Ju Hszient a „boxerek" (így nevezték az imperialisták a népi felkelés részvevőit) támogatása miatt leváltsák Santung tartomány kormányzói tisztségéről, és utódául az ő jelöltjüket, Jüan Si-kajt nevezzék ki. Ő, amint megérkezett Santungba, a német csapatokkal együtt megkezdte a jihotuan mozgalom kegyetlen elfojtását. A lőfegyverekkel nem rendelkező jihotuanok hősiesen ellenálltak, és nemcsak visszaverték a németek és a kormánycsapatok támadását, hanem tevékenységi körüket ki is terjesztették északra, a fővárosi tartomány (Cseli) területére.

A mozgalom erősödése rémülettel töltötte el az imperialistákat. 1900 áprilisában Anglia, az Egyesült Államok, Németország, Olaszország, Franciaország és a cári Oroszország közös flottatüntetést rendezett Taku kikötőjében, Tiencsin közelében, azzal a követeléssel, hogy a kormány a legerélyesebben harcoljon a jihotuanok ellen. Május 21-én a pekingi diplomáciai testület hivatalos jegyzékben követelt szigorú megtorló rendszabályokat a jihotuanokkal szemben — ellenkező esetben katonai intervenciót helyezett kilátásba.

Május 31-én a fenti hatalmak, amelyekhez ekkorra Japán is csatlakozott, további csapatokat küldtek Pekingbe, és hét hatalom tizenhat hadihajóval újabb flottatüntetést rendezett a Cseli-öbölben. Június 6-án Takuban erős külföldi csapatok szálltak partra. Június 10-én Seymour angol altengernagy több mint 2000 főnyi tüzérséggel és gépfegyverekkel felszerelt intervenciós osztag

Intervenciós csapatok a tanghói pályaudvaron
O. Gerlach rajza fénykép nyomán. 1901

élén Tiencsinből Peking felé indult, de a jihotuanok elkeseredett és kitartó ellenállásába ütközve, kénytelen volt visszavonulni Tiencsinbe. Június 17-én az intervenciósok elfoglalták Taku erődítményeit.

A jihotuan mozgalom kiterjedésével és számbeli gyarapodásával egyidőben az észak-kínai falvakban agrármegmozdulások robbantak ki. A parasztok megtagadták az adófizetést, nyíltan felléptek a földesúri függés és a hatósági önkény ellen. Ily módon a jihotuanok felkelésében a kínai nép antiimperialista, mandzsuellenes és antifeudális küzdelme fonódott egybe. Minthogy azonban Kínát ebben az időben közvetlenül fenyegette a felosztás és a gyarmati leigázás veszélye, a mandzsuellenes és antifeudális követelések háttérbe szorultak, és a jihotuanok minden erejüket az imperialista agresszió elleni harcra összpontosították. Ehhez hozzájárult a mandzsu kormányzat politikájának megváltozása is.

Felmérve, hogy a kormánycsapatok és a külföldi egységek nem tudtak vereséget mérni a Peking felé közeledő jihotuan alakulatokra, a mandzsu kormány, amelyben erős idegenellenes csoportosulás is volt, 1900 nyarán politikát változtatott a jihotuanokat illetően. A mandzsuk elhatározták, hogy a jihotuanokat felhasználják az intervenciósok ellen, saját uralmuk fenntartása érdekében. Június elején Ce-hszi császárnő titkos utasítást küldött a katonai parancsnokokhoz és a tartományi kormányzókhoz: ideiglenesen szüntessék be a jihotuanok elleni büntetőakciókat. Június 21-én, röviddel azután, hogy erős jihotuan egység érkezett Pekingbe, Ce-hszi hadat üzent a kínai területre betört hatalmaknak, és utasította a tartományi kormányzókat, hogy toborozzanak önkénteseket a lakosság köréből, és szervezzenek fegyveres osztagokat „a külföldi bántalmazások elleni védelemre".

A mandzsu kormány ugyanakkor mindenképpen igyekezett fékezni a jihotuanok katonai tevékenységét. Többek között megtiltotta, hogy tüzérséget alkalmazzanak a pekingi külföldi követségek és az ezeket védelmező katonai egységek ellen.

A hadüzenet ellenállásra talált egyes kínai főhivatalnokoknál, akik arra számítottak, hogy a külföldi intervenció eredményeképpen a mandzsu kormány hatalma megdől, és az idegen hatalmak „tisztán kínai" kormányt alakítanak majd. Tartományaikban ezek önálló tárgyalásokat folytattak az imperialista hatalmak képviselőivel.

A burzsoá körök ugyancsak elítélték a jihotuanok felkelését, nem látva benne mást, mint az elmaradott parasztok és kézművesek dühkitörését. Kang Ju-vej, Liang Csi-csao és az általuk külföldön megalakított alkotmányos-monarchista párt — A Császár Védelmének Pártja — felhívta a nagyhatalmakat, hogy a lehető leggyorsabban verjék le a jihotuanok felkelését, távolítsák el Cehszit és helyezzék vissza a trónra Kuang-hszüt.

Az imperialista hatalmak a Pekingben ostrom alá fogott követségek felmentése ürügyén újabb csapatokat küldtek Kínába. Július 14-én az intervenciósok elfoglalták Tiencsint. Augusztus 2-án hat hatalom — Japán, Anglia, Németország, az Egyesült Államok, Oroszország és Franciaország — szövetséges hadereje, összesen mintegy 40 000 fő (később még csatlakoztak hozzá az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország által küldött csapatok is), Tiencsinből Peking ellen indult, és véres harcok árán, útközben rabolva és felégetve a városokat, falvakat, könyörtelenül irtva a lakosságot, augusztus 14-én elfoglalta Kína fővárosát. Az intervenciósok szörnyűséges fosztogatást vittek véghez a városban, ágyúkkal és gépfegyverekkel lőtték a békés lakosságot.

1900 szeptemberében a 20 000 főnyi német hadsereg élén Kínába érkező Waldersee tábornagy átvette az egyesített intervenciós erők parancsnokságát és kegyetlen bosszúhadjáratot indított a kínai dolgozó tömegek ellen. Erre az időre a jihotuanok elleni hadműveletek jórészt bevégződtek, s az intervenciós csapatok a békés lakosság ellen folytattak kegyetlen megtorló hadjáratot, rabolva és pusztítva Kína ősi kulturális és művészeti emlékeit.

A fegyveres intervenciót folytató imperialista nagyhatalmak arra számítottak, hogy megvalósítják Kína teljes felosztására irányuló terveiket. A cári Oroszország megszállta az északkeleti tartományokat és megpróbálta törvényesíteni ezek elszakítását Kínától. Anglia Kína déli tartományait és a Jangce-medence vidékét akarta megszerezni és gyarmatává tenni. Németország a Santung-félszigetre és a Jangce északi partján fekvő tartományokra formált igényt. Franciaország magának követelte Jünnant, és fellépett az egész Dél-Kína megszerzésére irányuló angol igények ellen. Japán Fucsien tartomány megszerzésére törekedett, és erélyesen ellenezte Santung német kézre kerülését. Az imperialista hatalmak Peking elfoglalása után sokáig nem tudtak megegyezni a zsákmány elosztásán.

A külföldi csapatok közeledésekor a mandzsu udvar először Tajjüanba, majd Hszianba menekült, és parancsot adott a kormánycsapatoknak, hogy működjenek együtt az intervenciósokkal a felkelés leverésében. A kegyetlen büntető hadműveletek és a nagy vérveszteségek ellenére a jihotuanok továbbra is hősiesen ellen-

Az európaiak Kínában

Az „Assiette au Beurre" című francia lap karikatúrája. 1901

álltak. Áttértek a partizán-hadviselésre és merész rajtaütéseket szerveztek az ellenséges csapatok és támaszpontok — többek között Peking és Tiencsin — ellen. Különösen aktív hadműveleteket folytattak a jihotuanok északkeleten. 1900 nyarán és őszén nagy számban jelentek meg a jihotuanok felhívásai Észak-Kína városaiban és falvaiban, valamint a Jangce völgyében.

A jihotuanok harcának hatására a tartományokban erőre kaptak a kormányellenes és antiimperialista megmozdulások. 1900 októberében a Kína Újjászületésének Szövetsége Szun Jatszen vezetésével megpróbált mandzsuellenes fegyveres felkelést szervezni Kuangtung tartományban. A felkelés azonban nem sikerült; a szövetség nem tudott akcióegységet létesíteni a helyi titkos társaságokkal, és a külföldön vásárolt fegyvereket nem szállították le.

A kínai nép ellenállása meghiúsította az imperialisták Kína felosztására vonatkozó terveit, és végül is arra kényszerítette őket, hogy megegyezésre lépjenek a mandzsukkal, hogy így egészében megőrizzék az imperializmus pozícióit Kínában. 1901. szeptember 7-én Li Hung-csang a mandzsu kormány nevében 11 állam — Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia, Belgium, Spanyolország, az Egyesült Államok, Franciaország, Anglia, Olaszország, Japán, Hollandia és Oroszország — követeivel aláírta az ún. „zárójegyzőkönyvet" (más néven „boxer-jegyzőkönyv"). Kína kötelezte magát, hogy az intervenciós hatalmaknak 39 év leforgása alatt óriási hadisarcot fizet: teljes összege (kamatokkal együtt) meghaladta a 980 millió ezüst liangot. A földadó kivételével az összes adók beszedése a külföldiek kezébe került. A mandzsu udvar kötelezettséget vállalt, hogy a jövőben a kínai nép minden antiimperialista megmozdulását a legerélyesebb eszközökkel elfojtja. A külföldiek jogot nyertek arra, hogy Kína területén katonaságot tartsanak.

Lenin 1900 decemberében az „Iszkra" első számában megjelent cikkében feltárta a jihotuanok felkelésének igazi okait. „Hát hogyne gyűlölték volna meg a kínaiak azokat — írta Lenin —, akik csak azért mentek Kínába, hogy megszedjék magukat, akik csak csalásra, rablásra és erőszakra használták agyonmagasztalt civilizációjukat, akik azért háborúztak Kínával, hogy joguk legyen a népet bódító ópiummal kereskedni (Anglia és Franciaország háborúja Kína ellen 1856-ban), akik képmutató módon a kereszténység terjesztésével álcázták rabló politikájukat?" Lenin rámutatott, hogy az utóbbi időben „az európai kormányok egymásután oly buzgalommal kezdik rabolni, vagyis ahogy mondják: »bérelni« a kínai földeket, hogy nem ok nélkül rebesgetnek Kína felosztásáról".[3]

A császári Németország kínai politikáját és a német csapatok rémtetteit a Reichstag szónoki emelvényéről éles szavakkal leplezte le August Bebel.

A jihotuanok felkelése nagy jelentőségű volt a kínai nemzeti felszabadító mozgalom általános fejlődésében. A felkelés a kínai nép törhetetlen elszántságát tanúsította a külföldi agresszió elleni harcban; meggátolta Kína területi felosztását. A modern haditechnika minden előnyével rendelkező imperialisták azonban egyesült erővel végül is vereséget mértek a jihotuanokra és még jobban megszilárdították helyzetüket az országban.

A XX. század elejére Kína teljesen az imperialista nagyhatalmak félgyarmatává süllyedt.

[3] Lenin: A kínai háború. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 388—389. old.

UMA ISTENNŐ, SIVA HITVESE
Abanindranath Tagore

2. INDIA

INDIA FELOSZTÁSA

India változatlanul Anglia gyarmati nyersanyagszállítója és ipari felvevőpiaca maradt, de emellett a XIX. század utolsó harmadában mind nagyobb jelentőségre tett szert az angol tőkekivitel szempontjából is. 1900-ra az indiai angol gyarmati közigazgatás által a londoni pénzpiacon felvett kölcsönök összege 133 millió font sterlingre emelkedett (szemben az 1856. évi négymillió font sterlinggel). A kölcsönök nagy részét vasútépítésre fordították; a tengeri kikötőktől az ország belső vidékeire vezető vasútvonalak egyrészt előmozdították az angol iparcikkek behatolását India legtávolabbi zugaiba is, másrészt a szomszédos ázsiai országok ellen irányuló brit agresszió céljait szolgálták. India külkereskedelmi forgalmának több mint 90 százalékát öt nagy angol kereskedelmi cég monopolizálta, ezek viszont angol bankok ellenőrzése alatt állottak. Az angol bankok és monopóliumok gátolták az indiai nemzeti kapitalizmus fejlődését, és a születőben levő indiai gyáripart az angol tőke hatalma alá rendelték. Az angol imperialisták — óriási földterületek, a döntő fontosságú öntözőberendezések, a hírközlési eszközök és a vasútvonalak tulajdonosai, a gyarmat összes természeti kincseinek korlátlan urai — nyomorra és ínségre kárhoztatták az indiai népet.

„Az, amit az angolok évenként elvesznek az indiaiaktól földjáradék, a hinduk számára haszontalan vasutak osztaléka, katonai és polgári tisztviselők nyugdíja alakjában, az afgán és más háborúk költségére stb. stb. — az, amit *bármilyen ellenszolgáltatás nélkül* vesznek el tőlük, *nem is beszélve arról*, amit ők Indiában *magában* évente kisajátítanak maguknak, — ha tehát csak azoknak az *áruknak az értékéről* beszélünk, amelyeket az indiaiak *ingyen* kénytelenek évenként Angliába küldeni, *ez többet tesz ki, mint India 60 millió mezőgazdasági és ipari munkásának egész jövedelme!* Ez aztán felháborító érvágás! Az éhínség évei egymást követik és olyan *méretekben*, amilyeneket Európában eddig még csak nem is gyanítottak!" — írta Marx 1881-ben.[4]

A MEZŐGAZDASÁG VÁLSÁGA

Az indiai mezőgazdaság a válság állapotába jutott. A terméshozamok szakadatlanul csökkentek, a parasztság elszegényedett, mind gyakoribbá váltak az éhínségek. A XIX. század utolsó negyedében — az angol hivatalos adatok szerint! — több mint 15 millió ember halt éhen.

A válságot az idézte elő, hogy a kapitalista viszonyok kibontakozása az ország gyarmati kizsákmányolásának és rendkívül erős feudális maradványok továbbélésének viszonyai közepette ment végbe. A brit imperialisták, akik könyörtelenül kifosztották, elviselhetetlen adókkal sújtották az indiai parasztságot, a falun fenntartották és védelmezték a feudális viszonyokat.

A parasztság gyarmati kizsákmányolási rendszerében fontos szerepet töltött be a kereskedőuzsoratőke. A parasztgazdaságoknak az árutermelés követelményeinek megfelelő növényfajták termesztésére való áttérése, nemkülönben a pénzbeli adók szüntelen növekedése következtében fokozódott a parasztság pénzínsége. Az uzsorás hálójába került paraszt előbb-utóbb elvesztette földjét és vagyonát, gyakran hitelezője adósrabszolgájává lett.

Az indiai faluban rendkívül nagyméretű és szüntelenül növekvő viszonylagos agrártúlnépesedés állott be. A tönkrement, földjüket vesztett parasztok — egyre súlyosabb feltételek mellett — kénytelenek voltak földesúri földeket bérelni. Az indiai parasztságnak csak egyes rétegei tudták elérni helyzetük megszilárdítását, többek között bérleti jogaik védelmét.

[4] Marx — N. F. Danyielszonhoz. 1881. február 19. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 401—402. old.

Angol tüzérség vasúti szállítása Indiában
Metszet. 1875

Az indiai földbirtokosok maguk általában nem gazdálkodtak, élősdi módon a földjáradékból éltek. Az indiai faluban kialakuló gazdagparaszti réteg még igen kevéssé alkalmazott bérmunkát, a szegényparasztokat főképpen félfeudális módszerekkel zsákmányolta ki.

A tönkrement parasztok hatalmas tömege a minimumra nyomta le az ipari munkaerő árát, gátolta a technikai fejlődést és a kézi munka gépekkel való felváltását. Az indiai ipar alapjában véve kézi munkára alapozott kisipari jellegű termelés volt. 1901-ben — hivatalos adatok szerint — Indiában 3 279 000 kézi szövő dolgozott, míg az egész gyári pamutiparban alkalmazott munkások száma nem haladta meg a 173 000 főt. A kisiparosok csak úgy tudták állni a versenyt az importcikkekkel és az Indiában létesített nagyüzemekkel, hogy végsőkig fokozták a munkások kizsákmányolását, szüntelenül rontották amúgy is nyomorúságos életszínvonalukat.

NÉPI MOZGALMAK

A gyarmati kizsákmányolás fokozódása és az agrárellentétek kiéleződése a hetvenes évek elején a népi mozgalmak újabb fellendülését idézte elő. A gyarmati rendszer mélységesen reakciós, feudális maradványokat konzerváló szerepével összefüggésben a parasztok küzdelme antiimperialista jelleget öltött.

1872-ben erős paraszti zavargások zajlottak le Bengália két körzetében: Pabnában és Bográban. A parasztok a földjáradék mérséklését és számos szolgáltatás enyhítését követelték. 300 parasztot letartóztattak, közülük 147-et kisebb-nagyobb büntetésekre ítéltek.

Még nagyobb arányú és kitartóbb küzdelmet folytattak a néptömegek Maharashtrában.

1875-ben Poona és Ahmadnagar vidékén maguk készítette fegyverekkel felszerelt parasztok az uzsorások ellen fordultak, s az adósságok eltörlését, az adóslevelek megsemmisítését követelték. A gyarmati hatóságok ellen a felkelők semmit sem tettek. Ellenkezőleg, az a naiv hiedelem élt körükben, hogy Viktória királynő megvédi a maratha parasztokat a vérszopó uzsorások ellen. A gyarmatosítók kihasználták a parasztok illúzióit, s megígérték, hogy megfékezik az uzsorásokat. 1876—1878-ban Maharashtrában éhínség pusztított, 1 250 000 ember halt éhen. A gyarmati közigazgatás pedig az „éhínség elleni küzdelem" ürügyén számos újabb adót vezetett be (szabadalmi illeték, a sóadó felemelése), és könyörtelenül behajtotta azokat az éhező lakosságon. Általános felzúdulás tört ki. Az új adók bevezetése ellen tiltakozó tömegmozgalom Poonában, Suratban és Bombayben kezdődött. 1878 áprilisában Suratban a tiltakozó sztrájkok, tüntetések és gyűlések során összeütközésekre került sor a rendőrséggel és a katonasággal. Ugyanebben az évben a bombayi tartomány számos gyárában spontán gazdasági sztrájkok zajlottak le.

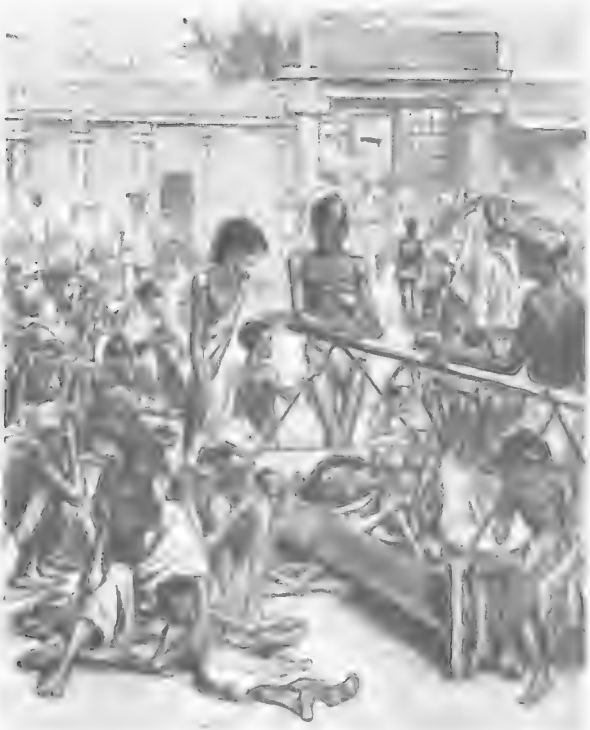

Éhínség Bangalore-ban
Metszet. 1877

Az angol hatóságok szigorították az elnyomó rendszabályokat. 1878-ban Lytton alkirály sajtótörvényt adott ki, amely az indiai sajtót szigorú angol cenzúra alá rendelte. Az egész indiai lakosságot eltiltották a lőfegyverek viselésétől — még a ragadozók elleni védekezésre sem tarthattak fegyvert. Lytton intézkedései heves elégedetlenséget keltettek, még a gyarmati rendszer iránt lojális körökben is.

1879 februárjában a parasztmozgalmak két szervezője: Vasudev Balvant Phadke és Hari Naik néhány maratha kispolgári nacionalistával együtt titokban fegyvereket szállított a hegyekbe, és felkelést kezdett. Rövidesen kisebb paraszti csoportok csatlakoztak hozzájuk, de a felkelés aktív résztvevőinek száma a mozgalom csúcspontján sem haladta meg az ezret. A felkelőket a lakosság mindenütt rokonszenvvel fogadta; élelemmel látták el őket, vezetőket adtak nekik, elrejtették őket az angol katonaság és rendőrség elől. Phadke felhívásai és kiáltványai számos nemzeti követelést tartalmaztak: a nemzeti ipar és kereskedelem támogatását, az adók mérséklését, az angol tisztviselők illetményeinek csökkentését, az éhező hinduknak nyújtott segély növelését. Phadke és Naik, hogy pénzt szerezzenek a harc folytatására és fegyverek vásárlására, paraszti osztagaik élén földesúri birtokokat támadtak meg, kisajátították a földesurak és az uzsorások vagyonát, egyúttal megsemmisítették a paraszti földekre betáblázott zálogleveleket és a parasztok adóleveleit.

Az 1879. évi felkelésben a parasztok antifeudális küzdelme egybeolvadt a maratha népnek a brit uralom ellen irányuló nemzeti felszabadító mozgalmával. A felkelők ellen nagy katonai és rendőri erőket vetettek be. 1879 júliusában egy áruló az angolok kezére adta Phadkét. Az angolok kézrekerítették a felkelés többi vezetőjét is. Naikot halálra, Phadkét életfogytiglani kényszermunkára ítélték.

Indiai felkelők támadása egy angol tábor ellen
M. Prior rajza nyomán készült metszet. 1898

A „dekkani parasztháborúval" — így nevezte az angol sajtó az 1879. évi maharashtrai eseményeket — csaknem egyidőben robbant ki a Godavari-hegyvidéken az andhra nemzetiséghez tartozó parasztok spontán felkelése. A Rampa községből kiinduló mozgalom mintegy 13 000 km²-nyi területre terjedt ki. Az angoloktól zsákmányolt fegyverekkel felszerelt parasztok partizánmódszerekkel harcoltak. A felkelés másfél évig tartott.

Hasonló spontán parasztmegmozdulások zajlottak le India más részeiben is: Biharban, Chota-Nagpurban, Baroda, Udaipur és Manipur hűbéres fejedelemségekben. A Malabar-parton egymást követték a parasztfelkelések. Az angolokra nézve fölöttébb aggasztóan alakult a helyzet Punjabban, Biharban és Oudhban.

A népi mozgalmak lazították az angol gyarmati uralmat, elősegítették a szervezett nemzeti felszabadító küzdelem kibontakozását.

AZ INDIAI BURZSOÁZIA KIALAKULÁSA. AZ INDIAI NEMZETI KONGRESSZUS

Az indiai nemzeti kapitalizmus az angol gyarmati elnyomás körülményei között fejlődött. A kialakuló indiai burzsoázia fő felhalmozási forrása a komprádor kereskedelem, az uzsora és a parasztok feudális kizsákmányolásában való részesedés volt. Ezenkívül a vagyonos rétegek pénzüket értékpapírokba, mindenekelőtt államkölcsönökbe fektették, amelyek biztos jövedelemhez juttatták őket.

A rendkívül kisszámú indiai ipari nagyburzsoázia szinte kizárólag a gazdag kereskedőkből toborzódott. Így például az egyik legtekintélyesebb kapitalista, Tata, közvetítő ügyleteken, a Kínával folytatott ópiumkereskedelmen és az angol csapatok részére eszközölt szállításokon szer-

Dél-indiai takácsok
Fénykép. XIX. század vége

zett milliós vagyont. A nemzeti burzsoázia és az angol gyarmatosítók között mély ellentétek feszültek. Az indiai burzsoáziának, hogy vállalkozói tevékenységet folytathasson, meg kellett hódítania a külföldi tőke által már jórészt elfoglalt nemzeti piacot, ki kellett vívnia India függetlenségét. De a kialakulóban levő indiai burzsoázia felső rétegeinek a külföldi tőkével és a feudális elemekkel fennálló kapcsolatai erősen befolyásolták, határozatlanná tették a burzsoázia magatartását az országnak a gyarmati iga alól való felszabadításáért vívott harcban.

A nemzeti burzsoázia és az angol gyarmatosítók ellentétei az indiai kapitalizmus fejlődésével éleződtek. Az 1880-as évek haladó indiai közéleti személyiségei — a bombayi Dadabhai Naoroji, Mahadeo Govind Ranade, Gopal Krishna Gokhale, a bengáliai Romesh Chandra Dutt, Surendranath Banerjea, Rash Bihari Ghoshe — felhívták a figyelmet a gyarmati kizsákmányolás pusztító következményeire, a néptömegek nyomorára, a hivatalnokok és földesurak önkényeskedéseire. A nemzeti mozgalom liberális elemei tiltakoztak a gyarmati bürokrácia mindenhatósága ellen. Kiálltak amellett, hogy vonják be az indiaiakat az ország kormányzásába, korlátozzák a gyarmati adót, amit India angol urai kaptak, és csökkentsék a lakosság adóterheit.

Az Indiában kialakult feszült helyzet aggasztotta az angol közigazgatást. A súlyos belső megrázkódtatásoktól és külső bonyodalmaktól tartó gyarmati hatóságok mindenekelőtt azt akarták elkerülni, hogy az ún. „művelt osztályok" képviselői a népi mozgalom élére álljanak. E rétegek megnyerése érdekében Ripon alkirály számos másodrangú közigazgatási reformot hajtott végre, amelyek némileg megerősítették a hazai kizsákmányolók felső rétegének képviseletét a városi és falusi igazgatási szervekben, úgy azonban, hogy ezek továbbra is teljes mértékben az angol gyarmati hatóságok ellenőrzése alatt maradtak.

Ripon utóda, Dufferin alkirály folytatta elődje taktikáját; igyekezett közeledni az indiai

Darjeelingi bazár
Fénykép. XIX. század vége

társadalom liberális felső köreihez. Ebben az a megfontolás is vezette, hogy megkönnyítse az angoloknak ama szervezetek ellenőrzését, melyeket a burzsoá-földbirtokos értelmiség egyes tartományokban már a hatvanas években létrehozott. 1885-ben megalakult az Indiai Nemzeti Kongresszus. Kezdetben e szervezet csak a nemzeti burzsoázia felső köreire, a burzsoá értelmiség jómódú rétegeire és a polgárosodó indiai földbirtokosokra terjedt ki. A Nemzeti Kongresszus első kongresszusainak delegátusai 50 százalékban szabad foglalkozásúak (főleg ügyvédek és orvosok), 25 százalékban kereskedők, 25 százalékban pedig földbirtokosok voltak. A Nemzeti Kongresszus tevékenysége fennállásának első éveiben abban merült ki, hogy sajtóagitációt folytatott, évenként kongresszust tartott, petíciókat szerkesztett stb. A Nemzeti Kongresszus 1885 decemberi bombayi alakuló kongresszusán díszvendégként megjelent Bombay angol kormányzója, valamint számos magas rangú gyarmati hivatalnok.

Az angol imperializmus és az indiai nemzeti burzsoázia ellentétei azonban erősebbnek bizonyultak, mint a kölcsönös barátságról és egységről hangoztatott frázisok. A Nemzeti Kongresszus programjának alapvető pontja volt a nemzeti egyenjogúság és India önkormányzatának követelése.

Az angol hatóságok magatartása a Nemzeti Kongresszussal szemben csakhamar nyíltan ellenségesre fordult.

A nyolcvanas évek végén—a kilencvenes évek elején Indiában kialakult a kispolgári nemzeti demokraták irányzata, akiket a liberálisokkal vagy „mérsékeltekkel" szemben „szélsőségeseknek", „extremistáknak" neveztek. A „szélsőségesek" elsősorban az indiai értelmiség alsó rétegeiből kerültek ki, saját bőrükön érezték a nyomort, a munkanélküliséget, a nemzeti elnyomatás súlyát. India elmaradottságának, a néptömegek műveletlenségének, nyomorának és éhezésének fő okát abban látták, hogy hazájukat leigázták az idegenek. Mélységesen felháborodtak a fejedelmek, a földbirtokosok és a polgári felső körök szolgalelkűségén az angolokkal szemben, s azt tartották, hogy hazájuk felszabadulása csak harccal vívható ki.

A XIX—XX. század fordulóján az indiai értelmiség demokrata köreinek szellemi vezérei a következők voltak: Maharashtrában Bal Gangadhar Tilak, a nagy demokrata hazafi, politikus és tudós; Bengáliában Bankim Chandra Chatterji, a bengál prózairodalom megalapozója és Swami Vivekananda (Narendranath Dutt), a külföldön is ismert filozófus-moralista, Punjabban Lala Lajpat Rai, Madrasban Chidambaram Pillai.

Tilak elvbarátaival együtt 1880-ban Poonában hazafias szabadiskolát alapított. Egy évvel később megindította a marathi nyelvű „Kesari" („Oroszlán") és az angol nyelvű „Mahratta" („Maratha") című hírlapokat. Tilak lapjai rendre leleplezték a gyarmati hatóságok önkényeskedését, erőszakoskodásait és korruptságát, s rendkívül népszerűvé váltak. Tilak fennen hirdette, hogy India semmi jót sem várhat az angoloktól, hogy szégyenletes dolog engedményekért koldulni — miként a Nemzeti Kongresszus liberális vezetősége tette —, hogy a szabadságot nem kikönyörögni, hanem kiharcolni kell.

1890-ben Tilak szakított a maratha szociális reformerekkel és mérsékelt nacionalistákkal, szemükre vetve, hogy programjukkal csak elvonják a népet a legfőbb politikai feladattól: az angol gyarmatosítók kiűzéséért vívott harctól. 1895-ben Tilak tömegünnepélyeket rendezett Shivaji maratha vezér emlékére, aki a XVII. században harcra vezette népét a nagymogulok uralma ellen, a függetlenségért. Az ünnepségek kifejezetten angolellenes élűek voltak. Tilak 1897-ben beszédet mondott Shivaji emlékére; szavai mintha csak felkelésre hívták volna a népet: „Ha rablók törtek be házunkba s nem vagyunk elég erősek, hogy kikergessük őket, nem kell-e habozás nélkül rájuk zárni az ajtókat, és elevenen megégetni őket?"

A nyolcvanas évek végén Tilak tevékenyen bekapcsolódott a Nemzeti Kongresszus munkájába, a balszárny élére állt. Egyidejűleg számos kulturális-népművelő és sportegyesületet létesített, amelyekben a maratha fiatalság katonai kiképzésben részesült. A nemzeti demokraták propagandát fejtettek ki a maratha falvakban és Bombay munkásnegyedeiben. A „szélsőségesek" felhívására Bombay néhány körzetének parasztjai az 1896—1897. évi éhínség idején bojkottálták a földadót.

1897-ben Tilakot egy gyarmati bíróság 18 havi kényszermunkára ítélte, „a Brit-India kormánya iránti jóindulat hiánya és ellene irányuló gyűlöletkeltés miatt". Kiszabadulásakor tízezres tömeg üdvözölte mint az indiai függetlenség harcosát.

Az indiai demokrata hazafiak kiálltak a külföldi tőke politikai és gazdasági uralmának felszámolása, az ország gazdasági (mindenekelőtt ipari) és kulturális fejlesztése mellett. A jövő Indiáját köztársaságnak képzelték el, amelyben minden nemzetiség és vallás egyenjogú, és valamennyi nép számára megnyílik a szabad nemzeti fejlődés lehetősége.

Noha a liberálisokhoz képest összehasonlíthatatlanul következetesebben és határozottabban kiálltak az ország polgári fejlődésének programja mellett, a kispolgári hazafiak sem jutottak el annak megértéséhez, hogy a fennálló földbirtokviszonyokat gyökeresen meg kell változtatni. A parasztokat a földesúri önkénnyel való szembeszállásra, de nem a földbirtokrendszer elleni rohamra hívták fel.

Tilak és hívei, elszánt harcra szólítva a népet az idegen uralom ellen, jelszavaiknak hindu vallásos színezetet adtak. Ez gátolta a hinduk és a mohamedánok összefogását az imperialisták ellen, és a gyarmati hatóságoknak módot adott vallási viszálykodás szítására — amit ezek nem is mulasztottak el. A „szélsőségesek" gyenge pontja volt az is, hogy nem rendelkeztek országos méretű önálló szervezettel.

Mindazonáltal a kispolgári demokrata hazafiak fontos szerepet játszottak az indiai néptömegek tudatos harcra ébresztésében a nemzeti felszabadulásért és a demokráciáért.

3. KOREA

A XIX. század hetvenes éveiben Korea még mindig elzárt, a külföldi államokkal kapcsolatban nem álló ország maradt. Gyengeségét és elmaradottságát kihasználta Japán, majd más kapitalista hatalmak is. A század végére Korea az imperialisták heves vetélkedésének tárgya lett.

AZ EGYENLŐTLEN SZERZŐDÉSEK. AZ 1882. ÉVI NÉPI FELKELÉS

1876-ban Japán fegyveres erővel egyenlőtlen kereskedelmi szerződés aláírására kényszerítette a koreai kormányt. Korea kötelezte magát, hogy a japán kereskedelem előtt haladéktalanul megnyitja Puszan kikötőjét, 20 hónapon belül pedig további két kikötőt; e kikötőkben a japán kereskedők teljes működési szabadságot és területenkívüliséget nyertek. 1882-ben egyenlőtlen szerződést kényszerített Koreára az Egyesült Államok, majd nyomában Anglia, Oroszország és Franciaország is.

A külföldi tőkések — elsősorban a japánok — arra törekedtek, hogy Koreát gyarmatukká tegyék. A Koreába irányuló japán export a kikötők kikényszerített megnyitása nyomán öt év alatt több mint 12-szeresére nőtt. Korea külkereskedelme tipikusan gyarmati jelleget öltött. Ugyanakkor a külföldi tőkebehatolás következtében meggyorsult a feudalizmus bomlása, elmélyültek az osztályellentétek.

Korea függése a kapitalista államoktól növekvő elégedetlenséget keltett a paraszti tömegekben és a városi szegényrétegekben. 1882 nyarán Szöulban népi felkelés robbant ki. Ez volt a koreai néptömegek első nagyszabású megmozdulása a feudális elnyomás és az idegen betolakodók ellen. A felkelést közvetlenül az váltotta ki, hogy a szöuli helyőrség katonáinak rothadt rizst adtak ki zsold gyanánt. A katonák megölték a hadbiztosság hivatalnokát. A lázadókat letartóztatták, de e hírre általános felkelés kezdődött. A felkelők — akikhez csatlakoztak a városi szegény elemek és a környékbeli falvak parasztjai — kiszabadították a letartóztatott katonákat, leszámoltak a gyűlölt hivatalnokokkal. A felkelők egy csoportja hét órán át ostrom alatt tartotta a japán misszió épületét.

A koreai uralkodó körök a kínai kormánytól kértek segítséget. Kínából 3000 főnyi katonai alakulat érkezett; a felkelést csak ezután sikerült leverni.

A japán kormány sietett kihasználni a felkelés elfojtását, és még ez évben, 1882-ben, fegyveres betöréssel fenyegetőzve rákényszerítette Koreát az ún. incsoni szerződés aláírására. Korea 500 000 von jóvátétel fizetésére kötelezte magát, és számos újabb kiváltságot biztosított Japánnak. A japán agresszorok számára különösen fontos eredmény volt, hogy a szerződés értelmében meghatározott létszámú katonaságot tarthatnak Szöulban.

AZ 1884. ÉVI PALOTAFORRADALOM-KÍSÉRLET. A SZÖULI ÉS TIENCSINI SZERZŐDÉS

A japán gyarmatosító törekvések erősödése komolyan aggasztotta a mandzsu kormányzatot, amely lépéseket tett annak érdekében, hogy megerősítse koreai pozícióit. A japánok erre elhatározták, hogy megdöntik a kínai orientációjú koreai kormányt, és saját embereiket juttatják hatalomra. A palotaforradalmat a japánokkal összeköttetésben álló janbanok (nemesek) segítségével szándékoztak megvalósítani.

Erre az időre létrejött egy fiatal janbanokból álló csoport, amely „reformpártnak" nevezte magát. E csoport, amely a Japánban 1868 után végrehajtott reformokat tekintette követendő példának, terjedelmes társadalmi és gazdasági reformprogrammal lépett fel, amely Korea tőkés fejlődését volt hivatva előmozdítani. 1884 végén több „reformpárti" politikus — Kim Ok Kün, Csö Kvan Bom és mások — Takejoye japán követtel együtt titkos összeesküvést szőtt. Az összeesküvés előkészítésében részt vettek az Egyesült Államok koreai diplomáciai képviselői is, mivel az amerikai kormány úgy számított, hogy ha Korea Japán uralma alá kerül, szabaddá válik az út az amerikai tőke behatolása előtt is.

1884. december 4-én egy japán katonai osztag elfoglalta a királyi palotát, és foglyul ejtette a királyt. A hatalom a „reformpárt" kezébe került, amelynek vezetői Kim Ok Kün elnökletével kormányt alakítottak. Szöulban azonban elemi erejű felkelés robbant ki a japán gyarmatosítók ellen, melyet a környező falvak parasztsága is támogatott. A japán diplomaták és kereskedők Incsonba menekültek. Az államcsíny-kísérlet kudarcba fulladt.

A japán kormány ekkor ismét katonai expedíciót irányított Koreába, és 1885 januárjában a koreai kormány — a háborús cselekmények fenyegetése alatt — aláírta a szöuli szerződést, amelyben 110 000 von összegű kártérítést vállalt a felkelés következtében Japánt ért „veszteségekért".

Koreai falu
Fénykép. XIX. század vége

Ugyanebben az időszakban japán—kínai tárgyalásokra került sor a koreai kérdésről. A megbeszélések 1885 áprilisában a tiencsini szerződés aláírásával zárultak. A két fél kötelezettséget vállalt, hogy kivonja csapatait Koreából, és a jövőben, ha „rendzavarás" elfojtása céljából szükséges lenne Koreába fegyveres erőket küldeni, akkor erről előzetesen írásban értesíti a másik szerződő felet. Japánnak hivatalosan el kellett ismernie Kína szuverenitását Korea felett; a mandzsu kormány viszont első ízben ismerte el Japán „különleges jogait" Koreában.

A japán tőkések, miután a japán politikai uralom létesítésére irányuló kísérlet kudarcot vallott, fokozták harcukat Korea gazdasági leigázásáért. A kilencvenes évekre sikerült magukhoz ragadniuk Korea tengeri külkereskedelmének jelentékeny részét. 1885 és 1890 között a Japánnal folytatott kereskedelem volumene Korea egész tengeri külkereskedelmi forgalmának 80 százalékát tette ki, kétszeresen felülmúlva a koreai—kínai kereskedelem volumenét. Korea belső piacán azonban mind nagyobb szerephez jutottak a kínai kereskedők.

Az amerikai tőke szintén koreai pozícióinak kiszélesítésére törekedett. 1883-ban az amerikai Middleton et Co. jogot nyert a Sanghaj—Incson (Csemulpo) és Nagasaki—Puszan tengerhajózási útvonalak kiaknázására. 1884-ben amerikai vállalkozók engedélyt kaptak a koreai kormánytól üveg- és gyufagyár létesítésére, partmenti gőzhajózásra, gyöngyhalászatra, fakitermelésre, majd 1885-ben aranylelőhelyek után kezdtek kutatni Unszan területén.

AZ 1893—1894. ÉVI PARASZTFELKELÉS

Az olcsó külföldi áruk növekvő behozatala aláásta a paraszti ipart, és fokozta a kézművesek elszegényedését. A külföldi tanácsadók javadalmazása, a Japánnak teljesített jóvátételi fizetségek és a kölcsönök kamatainak törlesztése növelték a koreai kincstár deficitjét, ez viszont az adóteher súlyosbodását eredményezte.

1893-ban Dél-Koreában a parasztság és a városi szegényrétegek körében spontán megmozdulások kezdődtek a földesurak és a királyi tisztviselők ellen. A felkelés gyorsan magával ragadta az összes déli és részben a középső tartományokat is. A mozgalom ellen kivezényelt kormánycsapatok kegyetlenül leszámoltak a felkelőkkel, de 1894 elején a felkelés újult erővel lobbant fel.

A felkelést egy Cson Bon Csun nevű kishivatalnok vezette. Kobu járásban a felkelők paraszthadsereget szerveztek és a kormánycsapatok ellen vonultak. A felkelők azt hirdették, hogy el kell kergetni a külföldieket, a földesurakat, a királyi hivatalnokokat és adószedőket, és a földesúri földeket paraszti kézre kell adni. Paraszti zavargások borították el az egész országot. 1894 májusában a felkelők már 23 járást tartottak ellenőrzésük alatt Csölla tartományban és mintegy 8 járást Csungcsöng, Kjönggi, Kangvon és Hvanghe tartományokban. A paraszthadsereg előnyomulási útvonalán és a felkelés által érintett vidékeken a dolgozó népesség meleg rokonszenvvel fogadta a felkelőket. Az elfoglalt területeken parasztbizottságokat alakítottak, amelyek megreformálták a helyi közigazgatást.

A koreai kormány, látva, hogy saját erejéből képtelen megbirkózni a felkeléssel, ismét hűbérurától, Kínától kért segítséget. 1894 júniusában Aszanban 1500 kínai katona szállt partra. Ugyanakkor Japán is csapatokat küldött Koreába azzal az ürüggyel, hogy közre kíván működni a „belső rendzavarások" felszámolásában. Júliusban a japán csapatok bevonultak Szöulba, elfoglalták a királyi palotát, és bábkormányt alakítottak a király apja, a volt régens vezetésével. A hónap végén a japánok hadüzenet nélkül rátámadtak egy koreai vizeken hajózó kínai szállítmányra.

Ezzel megkezdődött a japán—kínai háború, noha a formális hadüzenetre csak augusztus 1-én került sor. A háború legnagyobbrészt koreai területen folyt. A japán hadsereg a néptömegek erőteljes ellenállásába ütközött. A déli tartományok a felkelők hatalmában voltak — ezek általános hadjáratot hirdettek Szöul ellen. „Mindenki mindenütt fogjon fegyvert és csatlakozzék hozzánk!" —

hangzott az egyik felhívás. A japán csapatok újabb erősítéseket kaptak és egyesültek a koreai kormánycsapatokkal; csak ezután sikerült a paraszthadsereget Kvangzsu térségében (Csungcsöng tartomány) feltartóztatniuk. A felkelés résztvevőivel vadállati kegyetlenséggel bántak el. Vezetőit, Cson Bon Csunt, Kim Dok Mönt és Cson Gök Szont kivégezték.

AZ IMPERIALISTA HATALMAK HARCA KOREÁÉRT A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

A parasztfelkelés leverése után a japán gyarmatosítók hozzákezdtek amegszállási rendszer tartósításához. 1894 decemberében új, japánbarát kormány alakult. Az új kormány számos minisztere azok közül a koreaiak közül került ki, akik a nyolcvanas években az Egyesült Államokba emigráltak, és hazatérésük után az ún. „amerikai pártot" alkották. A japán megszállók átszervezték a koreai hadsereget és rendőrséget, tömegével bocsátották el a hazafias tisztviselőket.

A japán gyarmatosítók által létrehozott rendőri diktatúra elmélyítette a koreai népben a japánok ellen táplált gyűlöletet. Sokasodtak a paraszti partizánosztagok, amelyekből megalakult az ún. Igazság Hadserege. A japánellenes mozgalom különösen erős gócpontjai alakultak ki a szabadkikötők körzetében és a déli Csölla és Kjöngszang tartományokban.

Korea természeti kincseiért, a koncessziókért, kölcsönök nyújtásáért Japánon kívül más imperialista hatalmak is harcoltak. 1895-ben az amerikai imperialisták koncessziót csikartak ki a koreai kormánytól a rendkívül gazdag pjöngani aranylelőhelyek kiaknázására, és jogot szereztek a Szöul—Incson vasútvonal megépítésére, később pedig koncessziót nyertek különféle szöuli községi vállalatok létesítésére. Az angol tőkések szintén jogot kaptak aranybányászatra; az angol Brownt a koreai vámügyek igazgatójává nevezték ki. A cári Oroszország vasércfeldolgozási és távíróvonalépítési koncessziót kapott, továbbá erdőkitermelési koncessziót a Jalu-folyón.

A legtöbb koncesszió a japán kapitalisták kezébe került, akik továbbra is Korea teljes leigázására törekedtek.

Korea „függetlenségének" Kína által való elismertetése a shimonoseki békeszerződésben a japán hódító tervek valóra váltását volt hivatva biztosítani. E tervek realizálása azonban ekkor a cári Oroszország energikus ellenállásába ütközött; az orosz uralkodó körök Koreában saját befolyásuk kiterjesztésére törekedtek. A cári diplomácia kihasználta a koreai nép erősödő japángyűlöletét és Oroszország presztízsnövekedését (ez utóbbi a nagyhatalmaknak a Liaotung-félsziget Japán által való elfoglalása ellen irányuló közös demarsa után következett be). Min királynő körül japánellenes csoportosulás alakult ki, amely orosz támogatással szándékozott gyengíteni a japán gyarmatosítók hatalmát.

1895. október 8-ra virradó éjjel japán ügynökök bestiálisan meggyilkolták Min királynőt számos hívével együtt, és bábkormányt alakítottak. De 1896 februárjában a király a japán őrizet alól az orosz misszió épületébe szökött, s a bábkormányt törvénytelennek nyilvánította. Új kormány alakult, orosz orientációjú hivatalnokokból. Japán politikai befolyása megrendült. Az 1896. évi japán—orosz megállapodásban a két fél elismerte egymás egyenlő „jogait" Koreában.

Az erősödő orosz befolyás elleni nyílt fellépésre nem lévén lehetőség, a japánok, valamint az őket támogató angolok és amerikaiak úgy döntöttek, hogy céljaik megvalósítására a koreai janbanok egy csoportját használják fel. E csoport — melynek tagjai naiv módon arra számítottak, hogy a fent említett hatalmak segítséget nyújtanak majd haladó reformok véghezviteléhez — 1896-ban megszervezte az ún. Függetlenségi Klubot, és „Independence" („Függetlenség") címen angol nyelvű lapot indított. A klubnak az amerikaiakkal kapcsolatban álló vezetői arra törekedtek, hogy a hazafias mozgalmat a koreai orosz befolyás további erősödése ellen használják fel. A XIX. század végére Japánnak — Anglia és az Egyesült Államok segítségével — végül is sikerült visszaszorítania a cári Oroszországot Koreában.

XVII. FEJEZET

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM. A II. INTERNACIONÁLÉ

A szocialista mozgalom az 1870—1890-es években tömegméretűvé vált, főként az európai kontinens országaiban a proletariátus újabb rétegeit ragadta magával. A mozgalom ekkor már döntően marxista elméleti alapon fejlődött. Proletár tömegpártok alakultak, amelyek a tudományos szocializmus elveit tették programjuk alapjává.

A PROLETARIÁTUS NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI A HETVENES ÉVEK VÉGÉN—A NYOLCVANAS ÉVEK ELEJÉN

Marx és Engels negyedszázados küzdelme a proletariátus eszmei és politikai önállóságáért, a forradalmi proletárpártok megteremtéséért meghozta a gyümölcseit. Európa legnagyobb országaiban, mindenekelőtt Németországban, amely ebben az időszakban a nemzetközi munkásmozgalom központja lett, a marxizmus, a proletariátus ideológiája, sikeresen küzdött meg a különféle kispolgári és álszocialista irányzatok hatásával, amelyek az I. Internacionálé idején még annyira erősek voltak. August Bebel és Wilhelm Liebknecht Németországban, Jules Guesde és Paul Lafargue Franciaországban, továbbá a marxizmus megalapítóinak sok más tanítványa és harcostársa fáradhatatlanul hirdette, terjesztette a tudományos szocializmus eszméit, nagy munkát végzett az osztályöntudatos munkások tömörítése érdekében.

A hetvenes évek végén—a nyolcvanas évek elején proletárpártok alakultak Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban, Svájcban, szocialista csoportok és szervezetek Angliában, Oroszországban, az Egyesült Államokban. Valamivel később proletárpártok jöttek létre Ausztriában, Svédországban, Norvégiában és más európai országokban. A munkáspártok megszilárdulásával karöltve erősödött törekvésük szervezett nemzetközi kapcsolatok kiépítésére. A hetvenes és különösen a nyolcvanas években kibontakozó tömeges sztrájkmozgalom minden országban fokozta a munkások érdekeltségét a nemzetközi szolidaritás megerősítésében.

1877-től kezdve rövidebb-hosszabb időközökben nemzetközi munkáskongresszusokat és konferenciákat tartottak. A hetvenes években a marxizmus nagy sikerei ellenére az anarchista, reformista és a forradalmi szocializmussal ellenségesen szemben álló más irányzatok továbbra is hatást gyakoroltak a munkásságra. Az I. Internacionálé utolsó éveire jellemző éles ideológiai küzdelem már a szóban forgó időszak első nemzetközi kongresszusán — 1877-ben Gentben (Belgium) — kiújult. A marxistáknak itt sikerült elhódítaniuk az anarchistáktól híveik egy részét. Az 1881-ben a svájci Churban megtartott következő kongresszuson az anarchisták már nem vettek részt.

Marx, Engels és munkatársaik tevékenysége eredményeképpen a marxizmussal szemben álló irányzatok a munkásmozgalomban vereséget szenvedtek, a különböző országok munkásságának nemzetközi együttműködése lendületesen fejlődött. Marx és Engels állandó kapcsolatot tartott fenn sok proletárpárt és csoport vezetőivel, levelezést folytatott velük, figyelmet fordítva a pártok megerősítéséért, a forradalmi elmélet tisztaságáért folytatott harc legapróbb részleteire is.

Marx és Engels tanácsai és útmutatásai mindig az adott ország sajátosságainak mély ismeretén alapultak. Az európai kontinens proletárpártjait, ahol a marxizmus befolyása a munkásmozgalomban a hetvenes években már jelentősen megerősödött, egész másképpen kezelték, mint Anglia vagy az Egyesült Államok szocialista szervezeteit, ahol a proletariátus sokkal kevésbé volt felkészülve a marxista eszmék befogadására. A német és francia marxistákat Marx és Engels következetesen arra intette, hogy semmiféle engedményt ne tegyenek a kispolgári ideológiának — az angol és amerikai marxistákat mindenekelőtt a szektásságtól és elzárkózástól óvta. Azt javasolták nekik, hogy vegyenek részt aktívan a munkás tömegszervezetekben, bármennyire éretlenek is azok ideológiai tekintetben.

A marxizmus pozícióinak a nemzetközi munkásmozgalomban való megszilárdulása szempontjából óriási jelentőségük volt Marx és Engels új elméleti munkáinak, továbbá a főbb európai nyelveken akkortájt kiadott régebbi műveiknek, amelyek közül sok először vált hozzáférhetővé a munkások számára.

A marxizmus megalapítóinak a lassalleanizmus elleni harca elsőrendű fontosságú munkával gazdagította a tudományos szocializmus elméletét. „A gothai program kritikájá"-ban (1875) Marx kifejtette a proletárdiktatúra elméletét, felvázolta azon alapvető problémák megoldásának útjait, amelyeket a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet állít az emberi társadalom elé. „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak — mutatott rá Marx —, amelyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája.*"[1] Marx kimutatta *a kommunista* társadalom két fejlődési szakasza, az első (szocialista) és a fejlettebb (kommunista) szakasz történelmi szükségszerűségét.

„A gothai program kritikája" Marx életében nem került kiadásra. Csak 1891-ben tette közzé Engels a német szociáldemokrácia központi elméleti folyóiratában, az akkori pártvezetőség opportunista elemeinek ellenállása dacára.

A marxizmus megalapozásában és továbbfejlesztésében kiemelkedő szerepet töltött be Engels „Anti-Dühring" című könyve (1877—1878). A mű közvetlen célja Eugen Dühring német kispolgári ideológus vulgármaterialista és utópista nézeteinek bírálata volt. Engels visszaverte Dühringnek Marx tanítása elleni támadásait, és klasszikus kifejtését adta a marxizmus három alkotórészének: a dialektikus és történelmi materializmusnak, a politikai gazdaságtannak és a tudományos szocializmusnak. A könyv három fejezetét Engels külön brosúrává dolgozta át; „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (1880) sok európai országban elterjedt a munkások között.

A nemzetközi munkásmozgalomnak a tudományos szocializmus elméleti alapján való fejlődése szempontjából óriási jelentőségű volt Marx főműve, „A tőke". Marx 1870-ben elkészítette „A tőke" második kötetének nyersfogalmazványát, amely a tőke körforgásának elemzését tartalmazta. A következő években további anyagot gyűjtött „A tőke" második és harmadik kötetéhez, nagy figyelmet fordítva Oroszország és az Egyesült Államok agrárviszonyainak tanulmányozására.

[1] Marx: A gothai program kritikája. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 23. old.

Karl Marx
Fénykép. 1872

1878—1881-ben újra kidolgozta a társadalmi tőke újratermelésének rendkívül bonyolult elméletét. A túlfeszített munka azonban aláásta egészségét; „A tőke" utolsó fejezeteit már nem tudta befejezni.

1883. március 14-én Marx meghalt. A tudományos szocializmus halhatatlan megalapítójának, a világproletariátus vezetőjének és tanácsadójának halálával óriási veszteség érte a nemzetközi munkásmozgalmat. „Az emberiség — írta Engels — szegényebb lett egy fejjel — elvesztette a legjelentősebb fejet, amellyel ma rendelkezett."[2] „Marx mindenekelőtt forradalmár volt — mondotta a temetésen. — Igazi élethivatása az volt, hogy valamilyen módon közreműködjék a tőkés társadalom és az általa alkotott állami berendezések megdöntésén, hogy közreműködjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet először ő ébresztett helyzete és szükségletei tudatára, felszabadulása feltételeinek tudatára. A harc volt az eleme."[3] A német szociáldemokraták nevében Wilhelm Liebknecht búcsúztatta Marxot. Felolvasták a különböző országokból érkezett részvétnyilvánításokat, köztük az orosz szocialisták táviratát, amelyet Lavrov írt alá.

Marx halála után Engelsre hárult a nemzetközi proletariátus vezetésének sokrétű feladata. Engels magára vállalta „A tőke" második és harmadik kötetének sajtó alá rendezését is. Ez bonyolult és hatalmas munka volt. Marx tömérdek kéziratot hagyott hátra, köztük vázlatokat és töredékeket. A kéziratok sajtó alá rendezése során Engels új anyagokat tanulmányozott, s a szöveget számos fontos adattal egészítette ki. A második kötet 1885-ben, a harmadik 1894-ben jelent meg. „A tőke" befejezése valóságos tudományos hőstett volt. A mű súlyos csapást mért a kapitalizmus polgári apologetikájára, a munkásosztályt és pártjait felfegyverezte a kapitalista gazdaság fejlődéstörvényeinek ismeretével, s tudományosan bebizonyította, hogy a tőkés rendszer felváltása az új, szocialista rendszerrel elkerülhetetlen és szükségszerű.

A nyolcvanas években Engels két kiemelkedő tudományos művet alkotott. 1884-ben jelent meg „A család, a magántulajdon és az állam eredete", amelyben ragyogóan kifejtette az osztálytagozódás előtti társadalom történetének alapvető problémáit, feltárta a magántulajdon keletkezésének, a társadalom antagonisztikus osztályokra való széthullásának és az állam mint az uralkodó osztály szervezete megjelenésének okait, kimutatta, hogy a kizsákmányoló társadalmi rend történetileg átmeneti jellegű. 1886-ban jelent meg a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása", a dialektikus és történelmi materializmus alapjainak rendszeres kifejtése.

Engels sokoldalú tevékenysége nagymértékben elősegítette a marxizmus befolyásának megerősödését a munkásmozgalomban.

[2] Engels — F. A. Sorgéhoz. 1883. március 15. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 428. old.
[3] Engels: Beszéd Marx sírjánál. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 151. old.

HARC A II. INTERNACIONÁLÉ LÉTREHOZÁSÁÉRT

A munkás tömegmozgalom a nyolcvanas évek végén erőteljesen fellendült. Sztrájkhullám söpört végig valamennyi fejlett ipari országon. 1886-ban a nemzetközi munkásmozgalom történetének olyan emlékezetes eseményei zajlottak le, mint a décazeville-i francia bányászsztrájk és az amerikai proletariátus első nagyszabású megmozdulásai a nyolcórás munkanap kivívásáért, többek között a chicagói sztrájk, melynek során a munkásokra sortüzet nyitottak. 1889-ben sztrájkoltak az angol kikötőmunkások, hatalmas bányászsztrájk zajlott le a Ruhr-vidéken stb. 1888—1889-ben Angliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban a sztrájkok száma több mint ötszöröse volt az 1878—1879. évinek. Jelentősen megnőtt a sztrájkok részvevőinek száma is.

Friedrich Engels
Fénykép. 1890-es évek

A nemzetközi szocialista mozgalom erre az időre már számos komoly eredményt ért el. Nyugat-Európa legerősebb szociáldemokrata pártja, a német, sikerrel kiállta a kivételes törvénnyel kapcsolatos megpróbáltatásokat. Megerősödött a Francia Munkáspárt, amelyet a francia ipari proletariátus legjobbjai követtek. 1888 végén tartották az Ausztriai Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusát, amely marxista programot fogadott el. Angliában nőtt a baloldali elemek befolyása a trade-unionokban. Erősödött a szocializmus befolyása az Egyesült Államokban is.

A különböző országokban élő munkások forradalmi aktivitásának fellendülésével, osztályérdekeik közös voltának felismerésével, a szocialista pártok megerősödésével létrejött az objektív alap a proletariátus új nemzetközi szervezetének létrehozásához. A marxizmus ellenfelei mindenáron magukhoz akarták ragadni a kezdeményezést az új Internacionálé megalakításában. Különösen a francia posszibilisták és szövetségeseik, az angol trade-unionista vezetők fáradoztak ezen lázas igyekezettel. Két konferenciát hívtak össze Párizsban: 1883-ban és 1886-ban. Noha a szervezők e konferenciák összetételében érvényesítették befolyásukat, a legtöbb kérdésben mégsem sikerült óhajuknak megfelelő határozatot kieszközölniük.

Az 1886-os konferencia munkáskongresszus összehívását határozta el 1889-re Párizsba.

A posszibilisták és a trade-unionisták, hogy maguknak szerezzék meg a felhatalmazást e kongresszus összehívására, 1889-ben előzetes kongresszust hívtak össze Londonba. A londoni kongresszus szervezői, kirekesztve a résztvevők közül a német és osztrák szociáldemokratákat, továbbá a francia marxistákat, arra számítottak, hogy a párizsi kongresszuson maguknak biztosítják a vezetést.

Ilyen körülmények között a marxista pártok — mindenekelőtt a Francia Munkáspárt — vezetői igyekeztek keresztülhúzni a posszibilisták számításait és biztosítani, hogy az új nemzetközi szocialista egyesülés a marxizmus alapján jöjjön létre. 1888 végén a francia marxisták a szindikátusok (szakszervezetek) bordeaux-i és a munkáspárt troyes-i kongresszusán megbízást kaptak arra,

hogy a következő évben kongresszust hívjanak össze Párizsba az egész világ munkásai képviselőinek részvételével.

Ilyen módon két, egymással párhuzamosan működő kezdeményező központ jött létre, s mindkettő ugyanabba a városba és körülbelül ugyanarra az időpontra szándékozott kongresszust összehívni. Ez a helyzet erősen aggasztotta Engelst, aki attól tartott, hogy a megszülető Internacionálé vezetése a forradalmi marxizmussal szemben álló irányzatok kezébe kerül. Ezért 1889 elejétől kezdve, minden egyebet félretéve, figyelmét a párizsi nemzetközi szocialista kongresszus ügyeire összpontosította. „...Engels (aki akkor 68 éves volt) úgy veti harcba magát, mint egy fiatal"[4] — írta később Lenin Engelsnek a II. Internacionálé alapítása idején kifejtett lázas tevékenységét jellemezve.

Engels leveleiben világosan rámutatott a posszibilisták elleni küzdelem elvi jelentőségére: „...A fődolog ebben az — és ez volt az oka, hogy így belefeküdtem a dologba —, hogy újra az Internacionálé régi hasadása mutatkozik itt is, a régi hágai harc. Az ellenfelek ugyanazok, csak az a különbség, hogy az anarchista zászlót felcserélték a posszibilistával: az elv eladása a burzsoáziának részletengedmények fejében, főleg pedig a vezérek számára nyújtott jól fizetett állásokért (a városi tanácsban, a munkakamarában stb.)."[5] Le kellett leplezni a nemzetközi munkásmozgalom szakadárait, biztosítani a marxista kongresszus sikerét és a marxizmus hegemóniáját a jövendő Internacionálében. E feladatok megoldása maximális energiát és szervezettséget követelt a marxistáktól, s valóban, ők a helyzet magaslatára emelkedtek. Különösen áll ez a német szociáldemokráciára: Bebelnek és Liebknechtnek rövid idő alatt sikerült leküzdeniük a párt egyes vezetőinek ingadozásait, akik hajlottak a posszibilisták kezdeményezésének támogatására.

A II. INTERNACIONÁLÉ MEGALAKULÁSA ÉS ELSŐ KONGRESSZUSAI

Mindkét kongresszus — a marxista és a posszibilista — 1889. július 14-én, a Bastille bevételének 100. évfordulóján nyílt meg Párizsban. A marxista kongresszuson a nemzetközi szocialista mozgalom képviselete összehasonlíthatatlanul teljesebb volt, mint a posszibilistáknál. Az utóbbiak kongresszusán csupán az angol trade-unionok egy része, a csekély befolyással bíró angol Szociáldemokrata Szövetség és az amerikai Munka Lovagjainak Rendje képviseltette magát. A marxista kongresszuson 22 ország szocialista szervezeteinek mintegy 400 delegátusa vett részt, köztük olyan nagy és befolyásos pártok küldöttei, mint a német, az ausztriai, a belga és a holland, továbbá az Egyesült Államok két szocialista szervezete. Ez volt a legjelentősebb nemzetközi kongresszus a munkásmozgalom egész addigi története során.

A kongresszusra Párizsba érkezett a nemzetközi szocialista mozgalom legismertebb vezetőinek többsége. A kongresszust ünnepélyes külsőségek között nyitották meg. Elnökeivé Wilhelm Liebknechtet és Edouard Vaillant-t, a Párizsi Kommün harcosát választották. Az orosz szocialisták képviselői között jelen volt Plehanov is, aki beszédében kijelentette, hogy az orosz forradalom vagy mint munkásforradalom fog győzni, vagy egyáltalán nem győz.

A párizsi kongresszus marxista szellemben fogant határozatai súlyos csapást mértek az opportunista irányzatokra. Nyomatékosan hangsúlyozták a munkásosztály politikai szervezetei, a munkáspártok megteremtésének szükségességét. Emellett állást foglaltak az általános választójogért és a szociális törvényhozásért vívott küzdelem mellett.

A párizsi kongresszus kimagasló történelmi jelentőségű határozatában kimondotta, hogy május

[4] Lenin: Előszó F. A. Sorge levelezéséhez. Lásd *Lenin* Művei. 12. köt. Szikra 1954. 361. old.
[5] Engels — F. A. Sorgéhoz. 1889. június 8. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 480. old.

elsején minden évben sztrájkokat és tüntetéseket kell szervezni a nemzetközi proletárszolidaritás megerősítése és a nyolcórás munkanap kivívása érdekében.

A párizsi kongresszus megalapította a munkások új nemzetközi egyesülését: a II. Internacionálét. A kongresszus május elseje megünneplésére vonatkozó felhívása egyhangú helyeslésre talált. A május elsejei megmozdulások, amelyek 1890-ben Franciaországban és az Osztrák—Magyar Monarchiában különösen sikeresek voltak, elősegítették a nemzetközi proletárszolidaritás megszilárdulását. A munkásosztály első ízben folytatott nemzetközi viszonylatban szervezett sztrájkharcot.

A marxista irányzat sikerei megrendítették a posszibilisták pozícióit, ezeknek le kellett mondaniuk az Internacionálé felbomlasztására irányuló további kísérletekről. Az 1891. évi brüsszeli egyesített nemzetközi kongresszus megszilárdította a marxizmus győzelmét a munkásmozgalomban.

HARC AZ ANARCHIZMUS ELLEN

A brüsszeli kongresszus idején a II. Internacionálé egy másik antimarxista irányzattal, az anarchizmussal ütközött meg, amely a kilencvenes évek elején számos országban növelte befolyását. Az anarchisták megpróbáltak behatolni a kongresszusra, de a kongresszus munkájában való aktív részvételüket megakadályozták. Ennek ellenére az 1893. évi zürichi kongresszuson ismét jelentkeztek. A kongresszus állást foglalt részvételük ellen, s megtárgyalta az anarchizmus elleni harc kérdését. Az anarchisták súlyos károkat okoztak a munkásmozgalomnak az egyéni terror taktikájával (kivált Franciaországban). Az anarchizmus hatása mindenekelőtt a kispolgári elemekhez talált könnyen utat, akikből hiányzott a kellő edzettség és kitartás a proletariátus szervezéséért és tömörítéséért vívott szívós küzdelemhez. Az ösztönösség anarchista propagandája különösen veszélyes volt azért, mert a munkáspártok akkori feladata — amelyet a történelmi helyzet tűzött elé-

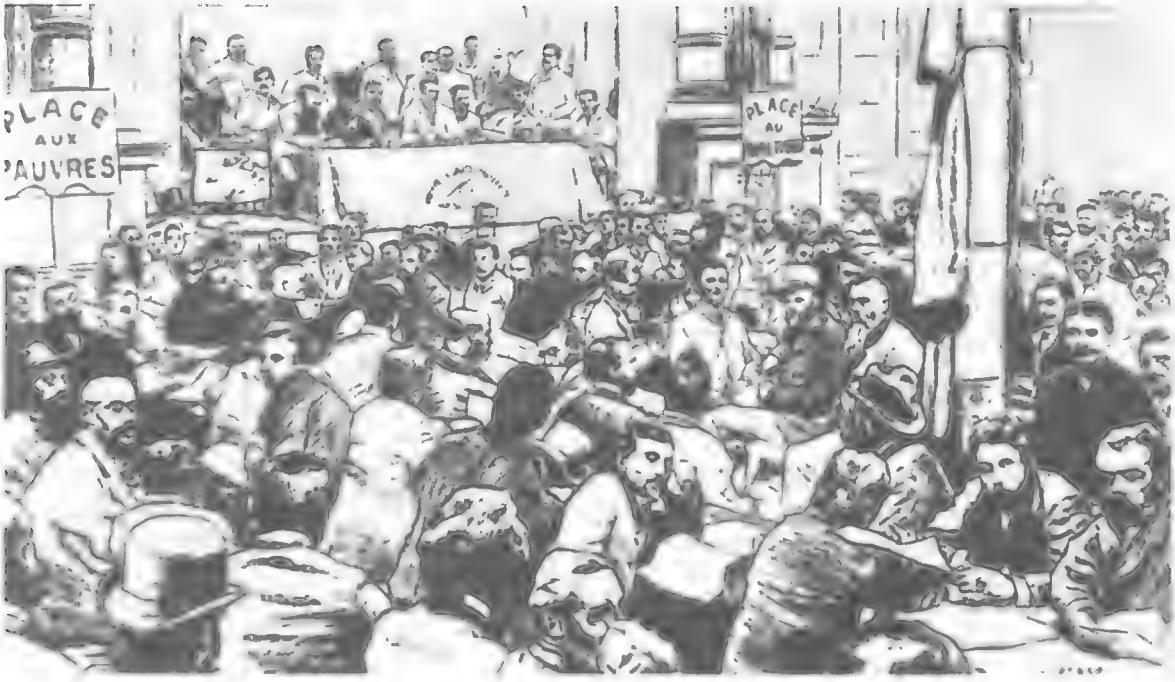

A II. Internacionálé brüsszeli kongresszusa
Rajz. 1891

jük — a szocialista forradalomra való hosszan tartó felkészülés volt. Ki kellett kovácsolni a szocialista élcsapatot, be kellett vonni a mozgalomba a széles proletártömegeket, amelyek még alig voltak megszervezve. Az anarchisták viszont ellenezték a tömegpártok és szakszervezetek létrehozását, a parlamenti választásokon való részvételt, a választójogi harcot, a szociális törvényhozásért vívott küzdelmet. „A politika tagadásának ürügyével a munkásosztályt alárendelte a *burzsoá* politikának"[6] — így határozta meg később Lenin az anarchista doktrínának ezt a vonatkozását.

Engels azt követelte, hogy az anarchistákat rekesszék ki az Internacionáléból. A zürichi kongresszuson — ezen Engels személyesen is részt vett — határozatot fogadtak el, amely rámutatott, hogy az általános választójogért, a munkástörvényhozásért és egyéb reformokért folytatott küzdelem feltétlenül szükséges a proletariátus végső céljának eléréséhez, a politikai hatalom megszerzéséhez. Ugyanez a határozat elítélt minden olyan, a burzsoáziával kötött kompromisszumot, amely a munkásosztály alapvető érdekeit sérti.

A II. INTERNACIONÁLÉ HATÁROZATAI A MILITARIZMUSRÓL

A nemzetközi munkásmozgalomban az I. Internacionálé idejétől fogva úgyszólván hagyományossá lett a háborús veszély ellen vívott küzdelem. A politikai taktika kérdései mellett már a II. Internacionálé első kongresszusainak leghevesebb vitákat kiváltó problémája volt a militarizmus növekedése és az ellene vívott harc.

Az 1889. évi párizsi kongresszus állást foglalt az állandó hadseregek megszüntetése, a nép általános felfegyverzése mellett. A következő — brüsszeli — kongresszus megvitatta a militarizmus elleni harc gyakorlati tennivalóit. E kongresszuson fellépett egy félanarchista csoport, élén a holland szociáldemokraták vezetőjével, Domela Nieuwenhuis egykori lelkésszel. Nieuwenhuis azt javasolta: mondja ki a kongresszus, hogy a proletariátusnak mindenfajta hadüzenetre általános sztrájkkal és a bevonulás megtagadásával kell válaszolnia. A javaslatot elutasították. A kérdés előadója, Wilhelm Liebknecht rámutatott, hogy az általános sztrájkot nem lehet előre meghirdetni, és ha a proletariátus politikai és szakmai szervezettsége nem áll megfelelő színvonalon, e jelszó gyakorlatilag megvalósíthatatlan. A brüsszeli kongresszus határozata minden dolgozót felszólított a háborús készülődések elleni tiltakozásra.

A háború elhárításának kérdése körül a zürichi kongresszuson is elkeseredett vita robbant ki. Nieuwenhuis, akit a francia, belga és svájci küldöttek támogattak, ismét előterjesztette a „háborús sztrájkra" és a bevonulás megtagadására vonatkozó tervét. A kongresszus a javaslatot mint elvileg helytelent és utópisztikusat elvetette. A kongresszus határozata megjelölte a proletariátus feladatait a militarizmus elleni küzdelemben — elsősorban azt, hogy minden eszközzel erősíteni kell a nemzetközi munkásszolidaritás kötelékeit. Nagy fontosságú volt a kongresszusnak az a határozata, hogy a szocialista parlamenti képviselők a költségvetési tárgyalásokon szavazzanak a hadihitelek ellen.

A munkások ebben az időben világszerte szilárdan hittek abban, hogy képesek sikerrel szembeszegülni a háborúval. A nemzetközi szolidaritás tartósnak és erősnek tűnt. Ezt a tömegekben élő elszántságot tükrözték a kongresszusi határozatok, ha nem jelölték is ki kellő mértékben a háború elleni küzdelem konkrét tennivalóit.

[6] Lenin: Anarchizmus és szocializmus. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 341. old.

A II. Internacionálé és a hozzá csatlakozott pártok ebben az időben szervezeti és politikai téren egyaránt nagy munkát végeztek. A gothai egyesítő kongresszus után, 1877-ben, a német szociáldemokraták a Reichstag-választásokon mintegy félmillió szavazatot kaptak, 1898-ban — kétmilliót. A francia szocialisták az 1889. évi parlamenti választásokon mindössze körülbelül 100000 szavazathoz jutottak, 1893-ban már több mint 600000 szavazatot nyertek. Rohamosan növekedtek a szakszervezetek, a szövetkezetek; a dolgozók egyre szélesebb rétegei fogadták be a tudományos szocializmus eszméit.

Ugyanakkor azonban a II. Internacionálében erősödött az opportunizmus. „A XIX. század végének objektív viszonyai — mutatott rá Lenin — különösen kedveztek az opportunizmus megerősödésének — a burzsoá legalitás kihasználása elfajult e legalitás bálványozásává..."[7] Az uralkodó osztályok, miután frontális támadással nem sikerült letörniük a szocialista mozgalmat, belülről próbálták meggyengíteni. Az első kongresszusok határozatai helyesen jelölték ki a munkáspártok előtt álló taktikai feladatokat. De a II. Internacionálé vezetői már ekkor, az Internacionálé tevékenységének legpozitívabb időszakában is hajlottak arra, hogy túlértékeljék a harc parlamenti formáinak jelentőségét, jobbnak látták nem érinteni Marx és Engels tanításának egyik legfontosabb oldalát: a proletárdiktatúráról, a burzsoá katonai-bürokratikus államgépezet forradalmi úton való összezúzásának szükségességéről szóló tanítást. A marxi elmélet e kiemelkedő fontosságú tételei hiányoztak a német szociáldemokraták erfurti programjából is, amely a II. Internacionálé sok pártja számára szolgált mintául. Engels bírálta e programtervezetet az opportunizmusnak tett engedmények miatt, bírálta a német szociáldemokraták minden áron való legalitásra törekvését, ami többek között kifejezésre jutott abban, hogy — a párt elleni újabb represszióktól félve — a programba nem vették fel a demokratikus köztársaság követelését. Az opportunizmus bírálata nemcsak a német szociáldemokrácia, hanem az egész II. Internacionálé szempontjából is hatalmas jelentőségű volt.

A munkáspártok nagy választási sikerei a kilencvenes években Németországban, Franciaországban és néhány más államban a szocializmus erősödő befolyásáról tanúskodtak a munkásosztály körében. De e győzelmek veszélyt is rejtettek magukban: olyan illúziókat keltettek a szocialisták egy részében, hogy a proletariátus egyedül a szavazócédulák fegyverével is minden körülmények között hatalomra juthat.

A nemzetközi szocializmus szélességben és mélységben egyaránt erősödésnek indult. A szocializmus eszméinek hatása már nemcsak a proletariátusra terjedt ki, hanem elérte a kispolgárságot, az értelmiséget is. A kispolgári körökből származó elemek a munkásosztálytól idegen szellemet hoztak a mozgalomba. A forradalmi proletariátussal szemben álló ellenséges hatások leghamarabb a német és francia parlamenti frakciókban mutatkoztak. A kispolgári útitársak a kilencvenes években fő támaszai voltak a német szociáldemokrácia jobbszárnyának, amelyet Georg Vollmar vezetett.

A parlamenti sikerek még a legkiválóbb szocialista vezetőket is megszédítették. Jules Guesde, midőn 1893-ban beválasztották a francia képviselőházba, kijelentette: „A vasárnapi választás valójában forradalom, kezdete annak a forradalomnak, amely szabad emberré tesz benneteket. Legálisan, akaratotok révén törvénnyé válva, megvalósul a társadalmi átalakulás." Egyébként Guesde-nél az ilyen megingás ekkor még csak ideiglenes jelenség volt, amit rövidesen leküzdött (a millerandizmus elleni harc idején).

[7] Lenin: A szocializmus és a háború. (A szocialisták állásfoglalása a háborúk kérdésében.) Lásd *Lenin Művei*. 21. köt. Szikra 1951. 312—313. old.

Május elsejei munkástüntetés a londoni Hyde-parkban Engels és Eleanor Marx részvételével
1892

A szocialista pártok a kilencvenes években legalitásuk védelmezésére kényszerültek. Németországban a kivételes törvényt 1890-ben eltörölték ugyan, de ezután is több kísérlet történt a represszió politika feleleventésére. A pártvezetők ezért arra törekedtek, hogy megtartsák és kihasználják a kivívott legalitást. Ez a törekvés azonban gyakran opportunista hibákba csapott át. Például a II. Internacionálé brüsszeli és zürichi kongresszusa ismételten visszatért a május elsejei sztrájk kérdésére, minthogy egyes pártok (elsősorban a német párt) vezetői május elseje megünneplését áthelyezték május első vasárnapjára, ami elvette a proletariátus megmozdulásának harcos élét. A német szociáldemokraták álláspontját formálisan elítélték, de a zürichi kongresszus vonatkozó határozata elismerte a helyi körülményekhez való alkalmazkodás szükségességét, s ezt később a május elsejei nemzetközi sztrájk ellenségei mentsvárul használták fel.

Opportunista ingadozások jelentkeztek az agrárkérdésben is. A kilencvenes években a német és a francia szocialista pártokban lezajlott viták egyes résztvevői tagadták, hogy Marx elmélete a mezőgazdaságra is alkalmazható, és azt állították, hogy a mezőgazdaságból a kisárutermelés nem fog kiszorulni. Engels határozottan fellépett azok ellen, akik a proletárpárt programját a parasztság kistulajdonosi illúzióihoz akarták igazítani.

Az opportunista tendenciák szervezeti kérdésekben is megnyilvánultak. Az új nemzetközi egyesülés formái nagyon bizonytalanok voltak. Nem volt olyan szerv, amely állandóan foglalkozott volna a nemzetközi proletariátus közös érdekeit érintő legfontosabb ügyekkel. E tekintetben az I. Internacionáléhoz képest visszalépés történt. A marxizmus megalapítói mindig megkövetelték, hogy a proletárpártok taktikáját az adott ország helyzetének, körülményeinek, hagyományainak

sokoldalú figyelembevétele alapján határozzák meg, de ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy tagadták volna a munkásosztály közös, nemzetközi feladatait, erőfeszítései nemzetközi összehangolásának szükségességét. Csak 1900-ban, az Internacionálé párizsi kongresszusán létesítetteh állandó irodát Brüsszel székhellyel, de ez sem vált hatékony szervvé.

Fájdalmas veszteség érte a nemzetközi munkásmozgalmat Engels halálával (1895). Ez az óriási enciklopedikus tudással rendelkező, rendkívül világos elméjű ember, a szocialista mozgalomnak, történetének és nemzeti sajátosságainak kiváló ismerője, londoni őrtornya magasából — mint Bebel mondotta búcsúbeszédében — pótolhatatlan tanácsadója volt a proletariátus vezetőinek. „Mindannyian merítettek az öreg Engels tudásának és tapasztalatainak gazdag kincsesházából" — írta nekrológjában Lenin.[8] Engels élete végéig engesztelhetetlenül harcolt a marxista tanítások eltorzításai, a marxizmus minden ellensége ellen. Nemegyszer élesen bírálta a II. Internacionálé tevékenységében egyre gyakrabban jelentkező opportunista tendenciákat.

A REVIZIONISTÁK FELLÉPÉSE. A MARXISTÁK HARCA A REVIZIONIZMUS ELLEN

A kilencvenes évek végén lépett fel a leplezetlen opportunizmus: a revizionizmus, amelynek legelső hirdetője Eduard Bernstein német szociáldemokrata volt. Bernstein cikkeinek, majd „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" című könyvének megjelenése 1897—1899-ben nyílt szakítást jelentett a forradalmi marxizmus egész elméletével. Bernstein támadást indított a marxizmus filozófiája, a dialektikus materializmus ellen, megpróbálta felülvizsgálat („revízió") alá venni a marxizmus nézeteit a társadalmi fejlődés alapvető kérdéseiben. Bernstein „a mozgalom — minden, a végcél semmi" jelszóval lemondott a szocialista forradalom, a proletárdiktatúra eszméjéről, és azt javasolta, hogy a szociáldemokráciát változtassák át a demokratikus és szociális reformok pártjává.

A revizionisták tevékenységük kezdetétől fogva mint a forradalmi munkásmozgalom esküdt ellenségei és a burzsoáziának a mozgalmon belüli ügynökei léptek fel. A revizionizmus veszélyességét fokozta, hogy fő képviselője a szocialista mozgalom neves vezetője volt, aki a kivételes törvény idején a német szociáldemokraták központi lapját szerkesztette, és egy időben közel állott Engelshez.

Bernstein teóriája lényegében csak rendszerbe foglalta azokat a marxizmus „megcáfolására" irányuló kísérleteket, amelyek a II. Internacionálében már korábban is jelentkeztek, és nem részesültek kellő visszautasításban. A revizionizmus hamarosan nemzetközi jelleget öltött.

A kapitalista gazdasági életben ez idő tájt bekövetkezett változások kiszélesítették az opportunista irányzatok társadalmi bázisát. A gyarmatok fokozott kirablása és a monopolárak kialakítása révén több ország tőkései extraprofithoz jutottak, amelynek egy részét arra fordították, hogy „felhizlalják" és megvásárolják a proletariátus egy szűk rétegét, az ún. munkásarisztokráciát. A munkásarisztokrácia képviselői nem voltak érdekeltek a forradalomban, a tőkés rendnek szocialista rendszerrel való felváltásában. Csak arra törekedtek, hogy különböző részleges engedményeket eszközöljenek ki az uralkodó osztályoktól, érintetlenül hagyva a kapitalizmus alapjait.

A német szociáldemokrata párt stuttgarti (1898) és hannoveri (1899) kongresszusa elítélte Bernstein nézeteit. Bebel a hannoveri kongresszuson tartott beszámolójában elvetette a marxizmus alapjainak „revízióját", a végcélról, a burzsoázia hatalmának erőszakos megdöntéséről való lemondást, és tapsvihar közepette kijelentette: „Változatlanul a kisajátítás mellett vagyunk."

A revizionizmus elítélése azonban nem volt egyöntetű, bírálatának élét különböző fenntartások

[8] Lenin: Engels Frigyes. Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 13. old.

enyhítették. A II. Internacionálé elismert teoretikusa, Karl Kautsky, csak hosszas ingadozások után foglalt állást Bernstein ellen. Ezt mindenekelőtt az magyarázta, hogy több politikai kérdésben közösséget vállalt vele. Kautsky még midőn vitába is szállt a revizionistákkal, a stuttgarti kongresszuson tartott beszédében kijelentette, hogy Bernsteint hála illeti, mert „érdeklődést ébreszt az elméleti kérdések iránt".

Teljes határozottsággal kelt a forradalmi marxista elmélet védelmére Rosa Luxemburg és Plehanov. Luxemburg a német szociáldemokraták kongresszusain számos ragyogó felszólalásban, továbbá a „Szociális reform vagy forradalom?" című könyvében kimutatta azon érvek tarthatatlanságát, amelyekkel a revizionisták megpróbálták alátámasztani a marxizmus elleni támadásaikat. „A Bernstein és hívei elleni polémiában — és ezt a párt minden egyes tagjának tisztáznia kell önmaga előtt — nem ilyen vagy olyan harci módszerről, ilyen vagy olyan taktikáról van szó, hanem magáról a szociáldemokrata mozgalom létéről" — írta.

Plehanov „Miért tartozunk neki hálával?" címmel nyílt levelet intézett Kautskyhoz, melyben ugyancsak azt hangsúlyozta: „Most arról van szó, hogy ki kit temessen el: Bernstein a szociáldemokráciát vagy a szociáldemokrácia Bernsteint..."

Bernstein könyve 1899-ben jelent meg Németországban, s ugyanaz év júniusában Franciaországban a szocialista Millerand tárcát vállalt a Waldeck-Rousseau kormányban. Ez volt az első eset, hogy egy szocialista polgári kormányba lépett, ez volt a Bernstein által hirdetett elvek első gyakorlati megvalósulása. Bernstein revizionista írásai és a Millerand-ügy kiélezték a forradalmi és az opportunista irányzat harcát a II. Internacionálében és vezető pártjaiban.

Millerand magatartását a II. Internacionálé 1900-as párizsi kongresszusa megvitatta. A felszólalások megmutatták, hogy Millerand-nak sok híve van az Internacionálében. A belga Anseele nyíltan kijelentette, hogy ő üdvözli Millerand tevékenységét, mert az szakítást jelent a szocialista mozgalom egész múltbeli taktikájával.

A millerandisták politikája ellen — akikhez Jaurès is csatlakozott — Jules Guesde vezetésével élesen felléptek a francia marxisták, akiket a Vaillant körül csoportosuló blanquisták is támogattak. De a legtekintélyesebb delegáció, a német, nem szánta el magát arra, hogy elítélje Millerand-t. A kongresszus Kautsky határozati javaslatát fogadta el, amelynek értelme az volt, hogy egyes szocialistáknak a burzsoá kormányokba való belépése nem elvi, hanem taktikai kérdés. Ily módon a kongresszus nem ítélte el Millerand árulását. Ez a „gumi-határozat" azt igazolta, hogy a II. Internacionálében az opportunizmus erősödőben van, és az Internacionálé hivatalos vezetői nem lépnek fel ellene kellő határozottsággal.

Az opportunizmus erősödése ellenére nap mint nap életjelt adott magáról a forradalmi irányzat, amely elsősorban a proletariátus tömegakcióiban nyilvánult meg. A XIX. század utolsó éveiben a sztrájkmozgalom méretei messzire meghaladták a nyolcvanas évek végének magas színvonalát is. Franciaországban például 1900-ban több mint 900 sztrájk volt, csaknem háromszor annyi, mint 1890-ben; ugyanezt a képet mutatják a többi országok adatai is.

1893-ban Belgiumban zajlott le a nemzetközi munkásmozgalom történetének első általános politikai sztrájkja, mintegy 250 000 munkás részvételével — s ez a választójog számottevő kiterjesztését eredményezte.

A munkásmozgalmon belül egyre hevesebbé vált a küzdelem a II. Internacionálé vezetésébe befészkelődött opportunista elemek és a széles néptömegek érdekeit kifejező forradalmi irányzat képviselői között.

Lenin ezekben az években távoli száműzetésben élt. Amint az isten háta mögötti szibériai falucskába eljutottak az első hírek Bernstein fellépéséről, Lenin nyomban teljes erővel harcot indított a revizionizmus ellen; élesen elutasította azokat a kísérleteket, amelyek „a kritika szabadságának" zászlaja alatt a marxizmus elméleti alapjainak megdöntésére irányultak. A Lenin körül tömörülő szociáldemokrata száműzöttek határozottan elítélték a bernsteinizmust, amely „a marxista elmélet összeszűkítésének és a forradalmi munkáspárt reformpárttá való átváltoztatásának a kísérlete".[9]

Lenin már a kilencvenes években a marxizmus legnagyobb teoretikusává emelkedett, aki alkotó módon megoldást tudott adni az oroszországi és a nemzetközi munkásmozgalom fejlődése által felvetett új problémákra. „Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érinthetetlen valaminek — írta „Programunk" című cikkében (1899) —; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettől."[10]

A proletariátus vezető szerepére, a munkásosztály és a parasztság forradalmi szövetségére vonatkozó lenini gondolatok értékes elemmel gazdagították a proletárforradalom marxi elméletét. A kilencvenes években írott műveiben — majd későbbi munkáiban — Lenin kimutatta, hogy ez a szövetség elengedhetetlen feltétele a proletárhatalomért vívott harc győzelmének.

Lenin egész terjedelmében feltárta a revizionizmus politikai szerepét, teljes nagyságában megmutatta a veszélyt, amelyet a munkásmozgalomra nézve jelentett. Következetesen fellépett a kapitalizmus ellentmondásainak enyhülésére vonatkozó reformista illúziók ellen, megvédte és tovább fejlesztette Marx gazdasági elméletének fő tételeit. Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című alapvető munkájában és több más korai művében konkretizálta „A tőke" egyik legbonyolultabb kérdését: a tőkés újratermelés problémáját. Ebben és a XX. század elején az agrárkérdésről írott egyéb munkáiban Oroszország, Németország és az Egyesült Államok anyaga alapján tovább fejlesztette a mezőgazdaság tőkés fejlődésének Marx által általános vonásokban feltárt törvényeit, szétzúzta a kisparaszti gazdaság „szívósságára", „a talaj csökkenő termőképességére" vonatkozó és egyéb burzsoá-revizionista tételeket.

Mialatt a nyugat-európai szocialista pártok ideológiai és szervezeti téren egyaránt fokozatosan eltávolodtak a marxizmus elveitől, Oroszországban következetesen haladt előre az opportunizmus minden megnyilvánulási formájával szemben engesztelhetetlen harcos marxista párt létrehozásának lenini terve. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első kongresszusa (1898) és a lenini „Iszkra" megjelenése (1900) új történelmi szakasz kezdetét jelentette nemcsak az oroszországi, hanem a nemzetközi munkásmozgalomban is.

A nemzetközi proletariátus Lenin személyében hatalmas gondolkodóra és harcosra, Marx és Engels méltó utódjára lelt.

[9] Lenin: Az oroszországi szociáldemokraták tiltakozása. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 177. old.
[10] Lenin: Programunk. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 216. old.

II. RÉSZ

AZ IMPERIALIZMUS A XX. SZÁZAD ELEJÉN. A FORRADALMI MOZGALOM KÖZPONTJÁNAK ÁTHELYEZŐDÉSE OROSZORSZÁGBA. ÁZSIA ÉBREDÉSE

XVIII. FEJEZET

A KAPITALIZMUS ÁTNÖVÉSE AZ IMPERIALIZMUS SZAKASZÁBA. AZ IMPERIALISTA HATALMAK HARCÁNAK KEZDETE A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT

1. A MONOPOLKAPITALIZMUS

A főbb kapitalista államok gazdasági és politikai életében mutatkozó új tendenciák jellemzésére a közgazdasági és politikai irodalomban, valamint a sajtóban az új évszázad elején már kiterjedten alkalmazták az „imperializmus" fogalmát. E fogalmat különféle jelentésekben használták, de jobbára a nagyhatalmak expanziójának és egyre nagyobb méretű gyarmatosító politikájának megjelölésére szolgált. Lenin volt az egyetlen, aki a világban végbement gazdasági és politikai változások összességének mély elméleti analízise alapján az imperializmust mint monopolkapitalizmust, mint a kapitalizmus legfelső és egyben végső szakaszát sokoldalúan és valóban tudományosan meghatározta.

AZ 1900—1903. ÉVI VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A MONOPÓLIUMOK FEJLŐDÉSE

A régi, szabadversenyes kapitalizmus monopolkapitalizmussá, imperializmussá való átalakulásának folyamata a XIX—XX. század fordulóján befejeződött. A monopóliumok fejlődésében fordulópontot jelentett a súlyos gazdasági válság, amely 1900—1903-ban az európai országokat és az Egyesült Államokat sújtotta.

Bár az 1890. évi gazdasági válságot követő ipari ciklus egyenlőtlenül alakult, rendkívül fontos eredményeket hozott. A XIX. század utolsó éveinek gazdasági fellendülése során addig példátlan mértékben felgyorsult a nehézipar fejlődése: néhány esztendő leforgása alatt a világ széntermelése csaknem 65 százalékkal, a nyersvastermelés több mint 70 százalékkal, az acéltermelés pedig csaknem háromszorosára növekedett. Az ipari fellendülésnek minden egyes országban megvoltak a maga sajátos vonásai. Oroszországban elsősorban a vasútépítés fejlődéséhez kapcsolódott. Az Egyesült Államokban és Németországban nagyarányú építkezések folytak: vaskohászati, hajóipari és elektromosipari üzemek, lakóházak, kereskedelmi épületek stb. épültek; Németországban emellett nagy szerepet játszott a hadiipar. Angliában a nehéz- és a könnyűipar fejlődése mellett növekedett a külkereskedelem is; a hadihajógyártás még a válság éveiben is tovább fokozódott. Franciaországban a kohászat, az elektromos ipar és a többi új iparág még nem tett szert nagyobb jelentőségre, viszont a könnyűipar, többek között a textilipar, viszonylag gyors iramban fejlődött. Az ipari fellendülés évei alatt jelentékenyen kibővült a világpiac. Sok gyarmati és félgyarmati országban — Ázsiában, Afrikában, Dél-Amerikában és Ausztráliában — nagy lendülettel folyt a vasútépítés. „Az óriási vasútépítkezések, a világpiac kibővülése és a kereskedelem növekedése — mindez az ipar váratlan megélénkülésére, új vállalatok keletkezésére, a felvevőpiacok utáni esze-

veszett hajszára, profithajhászásra, új társaságok alapítására, részben kistőkések kisebb megtakarításaiból álló új tőkék tömegének a termelésbe való bevonására vezetett. Nem csoda, hogy ennek az új, ismeretlen piacok utáni eszeveszett hajszának, amely kiterjedt az egész világra, rettenetes összeomlás lett a vége."[1]

Az új válság váratlanul robbant ki. Első tünetei 1899 nyarán jelentkeztek Oroszországban; a válság itt volt a legsúlyosabb és tartott legtovább. 1900 közepén a válság elérte Németországot is, ezt követően hullámai elárasztották Angliát, Franciaországot, és a többi nyugat-európai országot. A külkereskedelmi forgalom visszaesett. Sok bank csődbe került, és még a legnagyobbakat is összeomlás fenyegette. Az Egyesült Államokban a válság valamivel később tört ki: 1901-ben a New York-i tőzsdén a legnagyobb ipari monopóliumok (a United States Steel Co. és mások) részvényeinek árfolyama katasztrofálisan lezuhant, s ezt igen nagy mértékű termeléscsökkenés követte a döntő fontosságú iparágakban: a szénbányászatban, a kohászatban, a hajógyártásban, a pamutiparban. Itt a válság 1903—1904-ben kulminált, midőn az európai országokban már az enyhülés jelei mutatkoztak. Egészében véve az 1900—1903. évi világgazdasági válságnak, noha egyenlőtlenül bontakozott ki, volt egy rendkívül fontos közös sajátossága: hatalmas lökést adott a termelés koncentrációjának és a tőke centralizációjának. Elősegítette egyes iparvállalatok pusztulását és ugyanakkor más, technikailag és gazdaságilag erősebb vállalatok megerősödését. A válság a monopóliumok szerepének megnövekedése, uralmuk kiterjedése és megszilárdulása jegyében zajlott le.

A tőkekoncentráció folyamatának gyorsulásában közrejátszott a viharos gyorsaságú technikai fejlődés is. A századfordulón kezdték kiszorítani a gőzgépeket az elektromos motorok. Új iparágak születtek és indultak növekedésnek: az elektromos ipar, az autógyártás stb. A fő kapitalista államok vegyipara nagyszámú, eladdig teljesen ismeretlen terméket állított elő; a kémia benyomult a kohászatba, a textiliparba. A wolframacél előállításának feltalálása fordulatot hozott a gépgyártásban; a kiváló minőségű új acélfajtából magas termelékenységű munkagépeket lehetett készíteni, s megindult ezek tömeggyártása is. A gyors technikai fejlődést a termelés szakosodása, egyes területeken pedig (szénbányászat, kohászat, vegyipar) iparági kombinációja kísérte.

A technika legfrissebb vívmányaival felszerelt üzemek olyan hatalmas befektetéseket igényeltek, amelyekhez nemcsak az egyes — akár a leggazdagabb — tőkések vagyona, de még egész részvénytársaságok tőkéje sem volt elegendő. Az egy-egy iparághoz tartozó egy-két tucat nagyvállalat számára előnyös volt, ha megegyezésre lép egymással, annál inkább, mert az egyesülés az addiginál sokkal nagyobb nyereséggel kecsegtetett. A XX. század elején a monopóliumok hovatovább döntő jelentőségre emelkedtek a kapitalista gazdaságban.

A monopolkapitalizmus klasszikus országa ez idő tájt Németország volt, ahol a monopóliumok korábban alakultak ki és nagyobb mértékben fogták át a termelést, mint a többi országban. 1905-ben Németországban 385 kartell működött, ezek 12 000 vállalatot egyesítettek. A kartellek az össztermelés háromötöd részét adták, és a legfőbb iparágakban uralkodó helyzetet foglaltak el.

Az Egyesült Államokban a monopolizálás folyamata a nyolcvanas évek második felében indult meg, de csak a XIX. század végén és a XX. század első éveiben bontakozott ki teljes erővel. 1901-ben, a világgazdasági válság kezdetén, 75 tröszt működött, amelyekben 1600 vállalat egyesült, összesen csaknem 3 milliárd dollár részvénytőkével. 1903—1905-ben a monopóliumokban egyesült vállalatok adták az ország acéltermelésének 70, széntermelésének 75, kőolajtermelésének 84 százalékát.

Némileg más formákban és lassabban jöttek létre a monopóliumok Angliában, Franciaországban, Oroszországban, Japánban és a többi tőkésországban.

[1] Lenin: A válság tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 84—85. old.

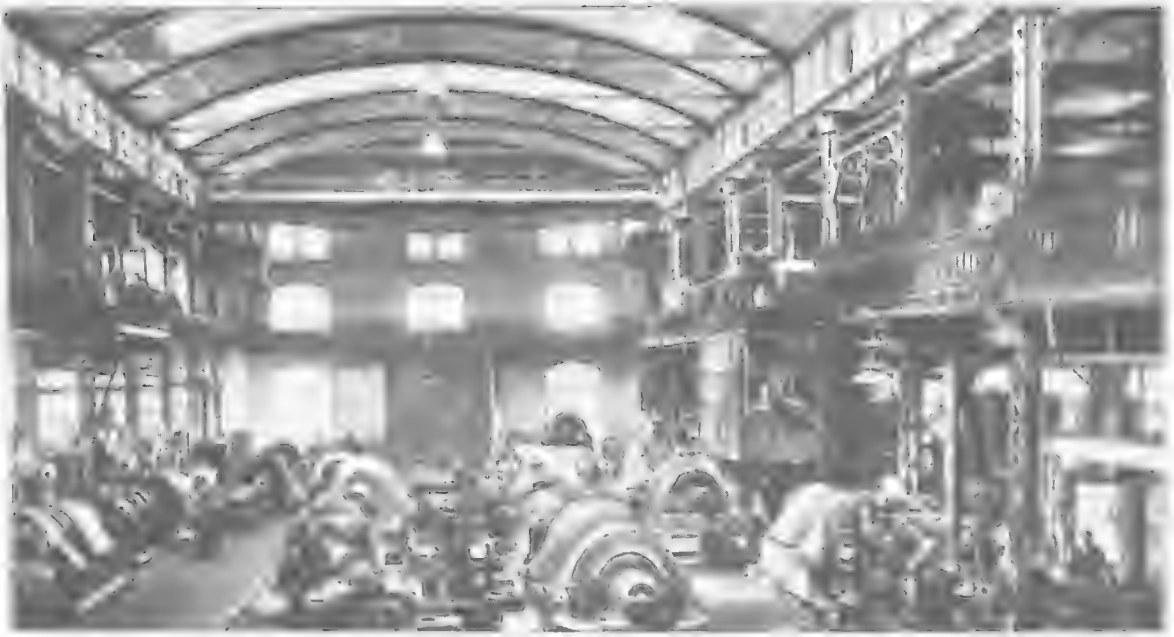

Az Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft turbinaüzeme
Fénykép. 1907

A monopóliumok célja az volt, hogy a rendes átlagprofitot lényegesen felülmúló nyereséget biztosítsanak. A monopóliumok korlátozták, de ugyanakkor rendkívül ki is élezték a versenyt. Elkeseredett konkurrenciaharc dúlt mind a monopolszervezetek tagjai között — a termelésben és a nyereségben való részesedésért —, mind a többi monopólium ellen, s az illető egyesülésen kívül álló valamennyi konkurrens és vetélytárs ellen, hogy azokat is uralmuk alá vonják. A monopolisták különféle módszerekkel elragadták a monopóliumokon kívüli vállalatoktól nyereségük egy részét, tönkretették a kispolgárságot. Ezenkívül mesterségesen megdrágítva az árakat, a magas monopolárak terhét a fogyasztókra hárították át, és ezzel tovább rontották a dolgozó tömegek helyzetét.

A BANKMONOPÓLIUMOK ÉS A FINÁNCTŐKE KIALAKULÁSA

Egyes országokban a bankügy centralizációja még gyorsabban haladt előre, mint az iparé. A nagybankok elnyelték, illetve hatalmuk alá vonták a gyengébbeket, és bankmonopóliumokká váltak. A XX. század elején Németországban hat óriásbank uralkodott, Franciaországban háromnégy; az Egyesült Államokban a Rockefeller, illetve a Morgan pénzcsoportot kiszolgáló, ellenőrzésük alatt álló két bank volt a legerősebb.

A pénztőke rendkívül nagyfokú koncentrációja folytán a bankok hatalmas társadalmi tőke uraivá, s az ipari és egyéb termelési eszközök társtulajdonosaivá váltak. A bankmonopóliumok kialakulása meggyorsította a termelés monopolizálását. A banktőke hitelmegvonással és a gazdasági nyomás más eszközeivel arra kényszerítette az ellenőrzése alatt álló ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatokat, hogy gyorsabban haladjanak előre a kartellekbe és trösztökbe való tömörülés útján. A bankoknak valamely részvénytársaság ellenőrzéséhez elég volt megszerezniük részvénypakettjének nagyobb hányadát: ezzel máris uralmuk alá vonták azt. Az ilyen társaság viszont gyakran maga is több leányvállalatot tartott ellenőrzése alatt, s ezek szintén az illető bank befolyási szférájába kerültek. Ily módon az egy-egy bankban vagy bankcsoportban uralkodó helyzetet élvező

néhány dúsgazdag pénzember óriási tőkék, hatalmas vállalatok, sőt egész iparágak felett nyert rendelkezési lehetőséget. Erősen elterjedt az a rendszer, hogy a bankok igazgatóit és más képviselőit bevonták kereskedelmi, ipari, szállítási vállalatok, biztosítótársaságok igazgatóságába, felügyelő bizottságába, másfelől az ipari monopóliumok urai helyet kaptak a bankok igazgatóságában és felügyelő bizottságában.

A finánccoligarchia további gazdagodásának egyik módja a részvénytársaságok által kibocsátott értékpapírokkal folytatott spekuláció volt. A részvénytársaságok és bankok alapításában vagy újjászervezésében részt vevő pénzemberek rendszerint a részvények tetemes részét megszerezték, és páncélszekrényükben őrizték, hogy később piacra dobva, hatalmas nyereséget szerezzenek, olykor az eredeti tőkebefektetés kétszeresét is.

A hatalmas ipari és bankmonopolisták vagyonának növelésében nagy szerepet játszottak a — főként a szakadatlan fegyverkezési hajszával összefüggő — nagyarányú állami megrendelések, az államkölcsönökkel kapcsolatos ügyletek és az állami szubvenciók is.

A TŐKEKIVITEL. A NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK ÉS A VILÁG FELOSZTÁSA

A kapitalizmus új, monopolista szakaszának fontos sajátossága volt a tőkekivitel növekedése. Ez azzal állt összefüggésben, hogy a végletekig fokozódott a fejlődés egyenlőtlensége, nemcsak az egyes vállalatok vagy iparágak, hanem az egyes országok között is. Egyfelől kialakult a tőkében igen gazdag uzsorás államok kis csoportja, másfelől e tőkék elhelyezésére tág teret nyitott az olcsó munkaerővel és nyersanyaggal rendelkező nagyszámú gazdaságilag elmaradott ország. A feléjük irányuló tőkekivitel nyersanyagkitermelő és feldolgozó üzemek létesítésében, vasútépítésekben, továbbá uzsorakölcsönök formájában realizálódott. Így jött létre „az a szolid alap, amelyen a világ népei és országai többségének imperialista elnyomása és kizsákmányolása, maroknyi igen gazdag ország kapitalista élősdisége felépül".[2] E téren azok az államok, amelyek már korábban nagy gyarmatbirtokokat szereztek — például Anglia vagy Franciaország —, előnyösebb helyzetben voltak, mint a fiatal kapitalista államok: Németország, az Egyesült Államok és Japán. Ez a körülmény fokozta a vetélkedést, kiélezte az imperialisták közötti ellentéteket.

Az egyes nagyhatalmak monopolszervezetei idővel megegyeztek egymással, nemzetközi kartelleket hoztak létre a fogyasztópiacok és a tőkekiviteli övezetek felosztása céljából. A nemzetközi monopóliumok létrehozása azonban nem enyhítette az imperialista ellentéteket. Ellenkezőleg, jelentős lépés volt azon az úton, amely ez ellentétek újabb kirobbanásához vezetett a világpiac újrafelosztásáért folytatott még élesebb konkurrenciaharc talaján. A két óriás kőolajtröszt, az angol—holland Royal Dutch Shell és az amerikai Standard Oil között küzdelem lángolt fel Mexikóban, Indonéziában, Venezuelában, Romániában, Galíciában — mindenütt, ahol olajlelőhelyeket fedeztek fel vagy kőolajtermékek elhelyezhetők voltak. Nemzetközi monopóliumok voltak kialakulóban az elektromos iparban és néhány más iparágban is. A monopolisták között a hatalmi övezetekért, az idegen népek leigázásának és kifosztásának „jogáért" dúló harc szakadatlanul összeütközést szült az imperialista hatalmak között; kibékíthetetlen ellentétkomplexummá csomósodott.

Az imperializmus korszakában megnőtt a gyarmati és függő országok katonai-stratégiai jelentősége is, támaszpontként és olcsó ágyútöltelék-szállítói minőségben egyaránt. Az imperialista nagyhatalmak még az olyan gyarmatokért is küzdöttek, amelyek nem kecsegtettek közvetlen gazdasági vagy stratégiai előnyökkel, mert csak a monopol-jellegű birtoklás nyújtott biztosítékot

[2] Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd *Lenin Művei*. 22. köt. Szikra 1951. 250—251. old.

a vetélytársak törekvéseivel szemben. A XX. század elejére már teljesen kialakultak a kapitalizmus új történelmi szakaszának gazdasági ismérvei: a monopóliumok uralma, a finánctőke megjelenése, a tőkekivitel kiemelkedő jelentősége az árukivitellel szemben; a világ gazdasági felosztásának kezdete a nemzetközi kapitalista egyesülések által, a világ területi felosztásának befejeződése a tőkés nagyhatalmak által.[3]

Rendkívüli mértékben megerősödött a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kiépítésére, a nemzetközi munkamegosztás kialakítására irányuló tendencia. A termelőerők fejlődése olyan mély ellentmondásba került a kisajátítás egyéni tőkés formájával, mint addig soha. Teljes mértékben kialakult a kapitalista világgazdaság rendszere, és ugyanakkor megszilárdult a finánccoligarchia mindenhatósága; „az emberiségnek az az óriási haladása, amely ebben a társadalmasításban rejlik... a spekulánsok javára szolgál".[4]

A ROTHADÁS TENDENCIÁJA. AZ ÉLŐSDISÉG FOKOZÓDÁSA

A kapitalizmus egészében véve ebben az időszakban hasonlíthatatlanul gyorsabban fejlődött mint korábban. Növekedése azonban messze elmaradt a tudomány és a technika vívmányai nyújtotta lehetőségektől. A monopóliumok uralma gyakran akadályává vált az új tudományos és technikai eredmények alkalmazásának a termelésben. A monopolárak kialakítása nem egy esetben kiküszöbölte a technikai fejlődésre ösztönző tényezőket. „Természetesen az a tény, hogy a technikai tökéletesítések útján a termelési költségek csökkenthetők és a profit növelhető, elősegíti az újításokat. De a veszteglés és a rothadás *tendenciája*, amely a monopólium sajátossága, továbbra is érvényesül, s egyes iparágakban, egyes országokban, bizonyos időre felülkerekedik."[5]

A tőkekivitel a kapitalizmus élősdi jellegének egyik legkirívóbb megnyilvánulása volt: az uralkodó osztály tetemes része semmiféle formában nem vett részt a termelési folyamatban, és „szelvényvágásból" élő járadékossá vált. Az élősdiség megnyilvánult a luxuscikkekre és a reklámra fordított improduktív kiadások megnövekedésében is, továbbá abban, hogy a lakosságnak a társadalomra nézve hasznos munkát végző jelentékeny rétegei a burzsoázia kiszolgálására álltak át, és végül — különösen — a pusztító eszközök termelésének roppant méretű megnövekedésében. A hadiflotta-építés, az óriási, nehéztüzérséggel felszerelt hadseregek létrehozása gyors fejlődésre serkentette a hadiipart. Hatalmas bevételekhez jutottak a hadiipari konszernek, felduzzadt a katonai bürokratikus apparátus.

IMPERIALIZMUS ÉS POLITIKAI REAKCIÓ

Az imperializmussal olyan, mélységesen reakciós erő lépett a történelem színpadára, amely harcot indított a demokrácia ellen, amely uralmának megszilárdítására, a széles néptömegek leigázására törekedett. Az imperialista nagyhatalmak külpolitikája és gyarmatpolitikája arra irányult, hogy megerősítse az emberiség túlnyomó többségére nehezedő elnyomást. Az imperializmus arra törekedett, hogy a filozófiát és a történelmet, az irodalmat és a művészetet az uralkodó osztályok reakciós eszméivel, ízlésével és képzeteivel itassa át, hogy a tömegeket megfertőzze, elvonja a gazdasági, politikai, társadalmi és nemzeti felszabadulásért vívott harctól. Az imperializmus ideológiájában nagy szerepet játszottak a fajelmélet különböző változatai: Németországban azt hangoztatták, hogy „a német faj" történelmi küldetés hordozója, uralkodni hivatott a többi

[3] Ugyanott, 276. old.
[4] Ugyanott, 213. old.
[5] Ugyanott, 287. old.

európai nép, elsősorban a szláv népek fölött; Angliában és az Egyesült Államokban azt hirdették, hogy az „angolszász faj" minden más népnél különb; Franciaországban a „latin faj", a „gall kultúra" felsőbbrendűségét propagálták; Japánban az a hit vert gyökeret, hogy a japánok „isteni küldetése" a Kína, sőt az egész Ázsia fölötti hegemónia. A háborús és gyarmati agresszió igazolását célzó fajelméletek a legjellemzőbb és legvisszataszítóbb megnyilvánulásai voltak annak az ártalmas szellemnek, amellyel az imperializmus a társadalmi, politikai és szellemi élet minden területét átitatta.

2. AZ IMPERIALIZMUS KORÁNAK ELSŐ HÁBORÚI. A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT VÍVOTT HARC KEZDETE

Az imperializmus korának kezdetén a tőkés hatalmaknak a világ területi felosztásáért vívott harcát a világ — a megváltozott erőviszonyoknak megfelelő — újrafelosztásáért folytatott még élesebb küzdelem váltotta fel. A „régi" gyarmattartó hatalmak, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország, birodalmuk megtartására és további kiterjesztésére törekedtek. Németország, az Egyesült Államok, Japán és Olaszország, amelyek csak nemrégiben léptek a gyarmatpolitika küzdőterére, helyet követeltek maguknak „a nap alatt", vagyis részt a gyarmati és félgyarmati országok kifosztásából. Az imperialista hatalmak éles vetélkedésük hevében nem riadtak vissza a fegyveres erő alkalmazásától sem. Lenin írja: „a kapitalizmusban *nem* képzelhető el más alap a befolyási övezetek és érdekszférák, a gyarmatok stb. felosztására, mint az osztozkodásban résztvevők *erejének*... számbavétele..., mert az egyes vállalatok, trösztök, iparágak és országok *egyenletes* fejlődése a kapitalizmusban lehetetlen."[6] Az imperialista rablóháborúk a monopolkapitalizmus szükségszerű velejárói lettek.

A monopolkapitalizmus korának kezdetét három imperialista jellegű háború jelezte: a spanyol—amerikai, az angol—búr és az orosz—japán háború.

AZ 1898. ÉVI SPANYOL—AMERIKAI HÁBORÚ

Az első imperialista háborút az amerikai imperializmus robbantotta ki. Az amerikai uralkodó körök új gyarmatok szerzésére irányuló terveiket a gyengébb, elmaradott gyarmattartó hatalmak birtokainak újrafelosztása révén szándékoztak megvalósítani. Ezért elhatározták, hogy kihasználják a roskatag spanyol monarchia nehéz helyzetét. Ebben az időben még spanyol fennhatóság alatt voltak a Karib-tengeren Kuba és Puerto Rico, a Csendes-óceánon a Karolina-, a Mariana-, a Fülöp- és a Palao-szigetek, továbbá számos afrikai birtok. Spanyolország gazdasági pozíciói saját gyarmatain részint belső okok — a spanyol gazdaság elmaradottsága —, részint külső tényezők — más nagyhatalmak fokozódó tőkebehatolása — folytán megrendültek. Ugyanakkor a gyarmatok népe szívósan küzdött a spanyol iga lerázásáért. A nemzeti felszabadító mozgalom Kubában és a Fülöp-szigeteken volt a legerősebb. Kubában még 1868-ban felkelés kezdődött. 1878-ban a kubai földesurak és a burzsoázia egy része kiegyezett a spanyol gyarmatosítókkal, és így a mozgalmat elfojtották. De 1895-ben újabb felkelés robbant ki Kubában, majd 1896-ban a Fülöp-szigeteken is.

Kuba és Puerto Rico nemcsak értékes nyersanyagaikkal (cukornád) és előnyös tőkebefektetési lehetőségeikkel vonták magukra az Egyesült Államok vezető köreinek figyelmét, hanem fontos stratégiai helyzetükkel is: kulcspozíciót foglaltak el Közép-Amerika, a Karib-medence és a csatornaépítésre kiszemelt Panama-földszoros előterében. A Csendes-óceánon az amerikai imperializmus a Fülöp-szigeteket vette célba, hogy utat törjön magának a kelet-ázsiai piacok felé.

[6] Ugyanott, 307. old.

A TŐKEKIVITEL 1914-BEN

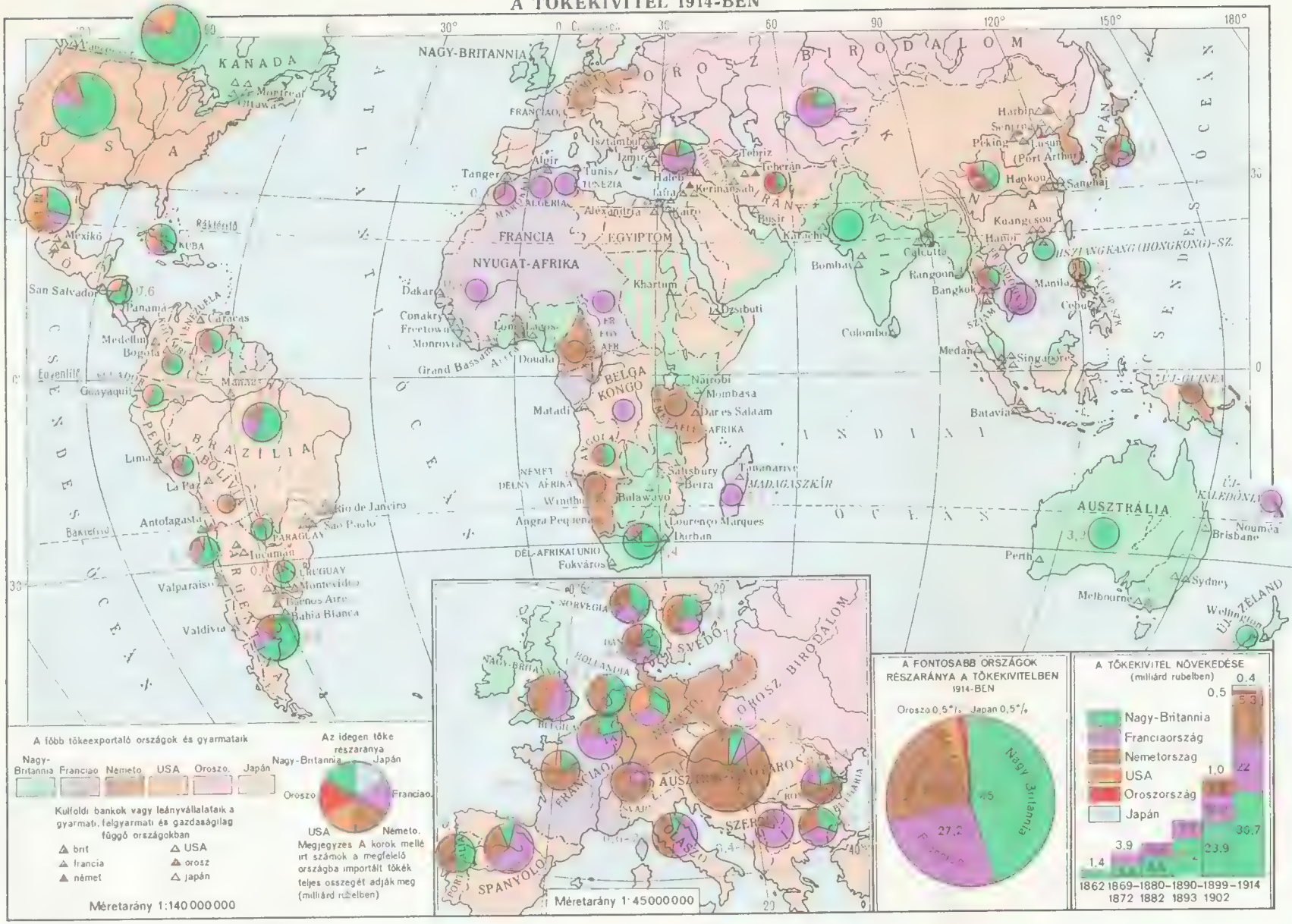

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

A VILÁG FELOSZTÁSA A KAPITALISTA MONOPÓLIUMOK KÖZÖTT 1914 ELŐTT

a) ELEKTROTECHNIKAI IPAR

0° Greenwich 60° 120°

KANADA 32,2
NAGY-BRITANNIA 210,0
FRANCIAORSZÁG 112,0
NÉMETORSZÁG 520,0
HOLLANDIA 20,7
DÉL-AFRIKAI UNIÓ
AUSZTRÁLIA
CSENDES-ÓCEÁN
INDIAI-ÓCEÁN

Az amerikai General Electric Company, Westinghouse és Western Electric
A német AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft) és Siemens
által ellenőrzött termelés

Megjegyzés: A körök mellé írt számok az elektrotechnikai ipar termelésének 1913. évi értékét mutatják (millió rubelben)

Az amerikai konszernek
A német konszernek
fontosabb felvevő piacai

Származó jelű országok
1 Hollandia 2 Belgium 3 Németország
4 Svájc 5 Románia 6 Szerbia

b) KŐOLAJIPAR

NAGY-BRITANNIA 2,2
FRANCIA 1,6
NÉMETORSZÁG 1,8
0,01
EGYIPTOM
INDIA 1,1
JAPÁN 0,3
CSENDES-ÓCEÁN
MEXIKÓ 34
3,8
VENEZUELA
TRINIDAD 0,07
0° Egyenlítő
ECUADOR
BRAZÍLIA 0,3
ARGENTINA 0,02
DÉL-AFRIKAI UNIÓ
0,02
BORNEÓ
HOLLANDIA INDIA 1,5
INDIAI-ÓCEÁN
AUSZTRÁLIA
TASMANIA
0° Greenwich 60° 120°

A monopóliumok részaránya a kőolaj-termelésben
Royal Dutch Shell
Standard Oil
Nobel
Egyéb monopóliumok

Megjegyzés: A körök mellé írt számok az 1913. évi mennyiséget jelölik (millió tonnában)

Fontosabb felvevő piacok
Standard Oil
Standard Oil és Royal Dutch Shell
Royal Dutch Shell
Royal Dutch Shell és Nobel

Rövidítések. A.=Ausztria-Magyarország R.=Románia

A manilai tengeri ütközet
Metszet. 1898

A spanyol—amerikai háború kirobbantásához a kubai felkelés szolgáltatott ürügyet. Az amerikai imperialisták, akik álszent propagandakampányt folytattak a „spanyol kegyetlenkedések" ellen, különösen sikeresen kiaknázták azt, hogy 1898. február 15-én a havannai kikötőben horgonyzó „Maine" nevű amerikai hajón titokzatos körülmények között robbanás történt. A spanyol kormány minden kísérlete a fegyveres konfliktus elkerülésére hiábavalónak bizonyult. Az amerikai kormány következetesen a háború felé irányította az eseményeket. Az amerikaiak úgy számítottak, hogy a többi imperialista hatalmat — köztük Angliát és Németországot — súlyos ellentéteik megakadályozzák a közbelépésben. Sőt, Anglia, amelyet ebben az időben saját — elsősorban dél-afrikai — gyarmati terjeszkedése kötött le, érdekelve volt az Egyesült Államok felé való közeledésben. A német kormány kísérletei, hogy az európai hatalmakból amerikaellenes diplomáciai koalíciót kovácsoljon össze, nem jártak sikerrel. 1898. április 20-án az Egyesült Államok éles hangú ultimátumban azt követelte Spanyolországtól, hogy mondjon le Kubáról. Noha Spanyolország kész volt engedményeket tenni, az amerikai imperialista körök kirobbantották a háborút. A harci cselekmények 1898. április 21-én indultak meg: az amerikai flotta blokádot létesített Kuba körül. A kubai felkelők ebben az időben sikeresen harcoltak a spanyol helyőrségek ellen. Miután a háromszoros túlerőben levő amerikai flotta megsemmisítette a Kuba partjaihoz vezényelt spanyol hajórajt, az amerikai csapatok megkezdték az aktív hadműveleteket. A harc fő súlyát azonban a kubai felkelők viselték. Ennek ellenére, midőn a spanyol hatóságok kapituláltak, a tárgyalásokról az amerikaiak eltávolították a kubai megbízottakat. Az Egyesült Államok most már eldobta felszabadítói álarcát, és megszállta Kubát.

Hasonlóképpen alakultak az események a Fülöp-szigeteken is. Az amerikai haditengerészeti parancsnokság még jóval a háború kitörése előtt utasította csendes-óceáni hajóraját, hogy készüljön fel a Fülöp-szigetek elleni támadásra. Május elsején a spanyol flottát, amely elavult, rosszul felszerelt és gyenge fegyverzetű, fából épült hajókból állott, a Manilai-öbölben felgyújtották és elsüllyesztették.

Erre az időre az amerikai katonai hatóságok kapcsolatba léptek az emigráns Fülöp-szigeti junta vezetőivel (Aguinaldóval és társaival), és a Fülöp-szigetekre vitték őket azzal a szándékkal, hogy a filipino népnek a spanyol gyarmatosítók ellen vívott nemzeti felszabadító harcát a maguk céljaira használják fel. A filipino nép szívós harc árán felszámolta a spanyol uralmat, és megalakította az önálló Fülöp-szigeti Köztársaságot. A spanyol helyőrségek kiűzésében az amerikai csapatok csupán jelentéktelen szerepet játszottak. Az amerikai katonai hatóságok azonban megakadályozták, hogy a filipino felkelők elfoglalják Manilát. Megállapodtak a spanyol parancsnoksággal a város átadásáról, majd színpadiasan megrendezett rohamot hajtottak végre, hogy demonstrálják állítólagos

döntő szerepüket a spanyol erők szétzúzásában, és ezzel biztosítsák a Fülöp-szigetek majdani annexióját.

1898. december 10-én Párizsban aláírták a spanyol—amerikai békeszerződést, amelynek értelmében Kubát „függetlenné" nyilvánították, a valóságban azonban amerikai protektorátus alá helyezték. A Fülöp-szigetek, Puerto Rico, valamint Guam (a Mariana-szigetek legnagyobb szigete) az Egyesült Államok fennhatósága alá került.

A Fülöp-szigetek népe harcra kelt függetlenségéért. Az amerikai imperializmus hosszadalmas és kegyetlen gyarmati háborút viselt a Fülöp-szigeti Köztársaság ellen. Az amerikai csapatok felgyújtották a településeket, egész körzeteket elpusztítottak, könyörtelenül leszámoltak a lakossággal.

A spanyol gyarmatok felosztásába bekapcsolódtak a német imperialisták is. 1899 februárjában Németország rákényszerítette Spanyolországot, hogy adja el neki a Karolina-, a Mariana- (Guam kivételével) és a Palao-szigeteket. Ugyanebben az évben az Egyesült Államok és Németország felosztotta egymás között a Samoa-szigetcsoportot; az amerikaiak megkapták Tutuilát és néhány kisebb szigetet. Ezek az új amerikai birtokok a korábban megszerzett Hawaii-szigetekkel együtt csendes-óceáni támaszpontrendszert alkottak a Japán és Korea, Kína és Délkelet-Ázsia felé vezető útvonalakon.

AZ ANGOL—BÚR HÁBORÚ

A kilencvenes évek végén az angol uralkodó köröket a dél-afrikai háború előkészületei kötötték le. A transvaali és oranjei arany- és gyémántbányákban érdekelt nagy angol tőkés társaságok nem mondtak le a búr államok megszerzésére vonatkozó szándékaikról. Ám az angol kormánynak kezdetben számolnia kellett Németország esetleges ellenakcióival; a búr köztársaságokban a németek elég erős gazdasági és politikai befolyást élveztek. Az angol imperialisták arra törekedtek, hogy megszüntessék vagy meggyengítsék a német vetélytárs befolyását Dél-Afrikában; ennek érdekében hajlandók voltak támogatni a közel-keleti német expanziót (többek között a bagdadi vasútvonal tervét). 1899 márciusában Cecil Rhodes Berlinbe utazott, és a német kormánnyal folytatott megbeszélések során felfedte Angliának azt a szándékát, hogy elfoglalja a búr köztársaságokat, és transzafrikai vasútvonalat épít Cape Town és Kairó között. „Németország viszont háborítatlanul tevékenykedhetik Kisázsiában" — jelentette ki. Így fonódtak össze a dél-afrikai és elő-ázsiai befolyási övezetek felosztására vonatkozó tervek. Ezt követően, 1899 tavaszán Joseph Chamberlain és Milner fokföldi kormányzó provokálni kezdték Transvaalt; nyíltan beavatkoztak belügyeibe, egyre újabb és újabb politikai követelésekkel hozakodtak elő, arra számítva, hogy a búrok visszautasítják azokat. Krüger, Transvaal elnöke, megértette, hogy a háború elkerülhetetlen, de időt akart nyerni, hogy fegyvert vásárolhasson Európában, s ezért tárgyalásokba bocsátkozott Angliával. 1899 őszén az angol kormány csapatösszevonásokat hajtott végre a búr köztársaságok határán. A búrok, hogy a

„Háború és tőke, avagy hogyan készül pénz az embervérből?"
A „Der wahre Jacob" című német lap karikatúrája. 1900
(Az előtérben levő alakok: Salisbury, Chamberlain, Cecil Rhodes)

AZ 1898. ÉVI SPANYOL-AMERIKAI HÁBORÚ

HADSZÍNTEREK

Hadműveleti területek

Az amerikai csapat-szállítás útvonala

A hajórajok felvonulásra hadrendbe szakaszai

Amerikai (San Francisco-ból, Honguongban (Hongkong) át [illegible])

Spanyol (Cádiz-tól Kubához)

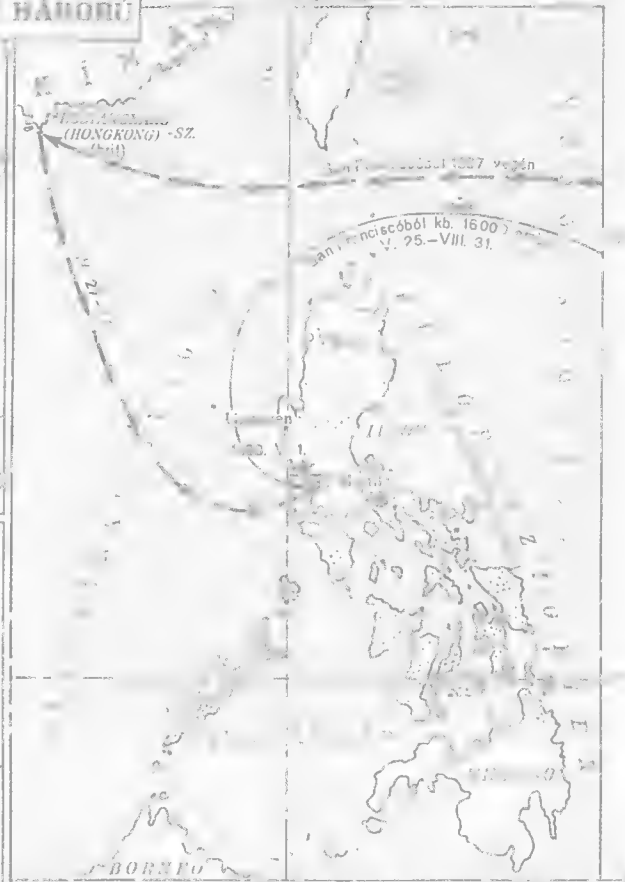

HADMŰVELETEK NYUGAT-INDIÁBAN
1898. ÁPRILIS 21-AUGUSZTUS 13-IG

Amerikai blokád

Amerikai (Key Westből)

Spanyol (a Zöldfoki-szigetekről) hajórajok felvonulási útvonala

Amerikai partraszállás, Santiago de Cuba és Puerto Rico körzetében

A Santiago de Cuba-i ütközet

Spanyolellenes felkelések 1897–1898-ban

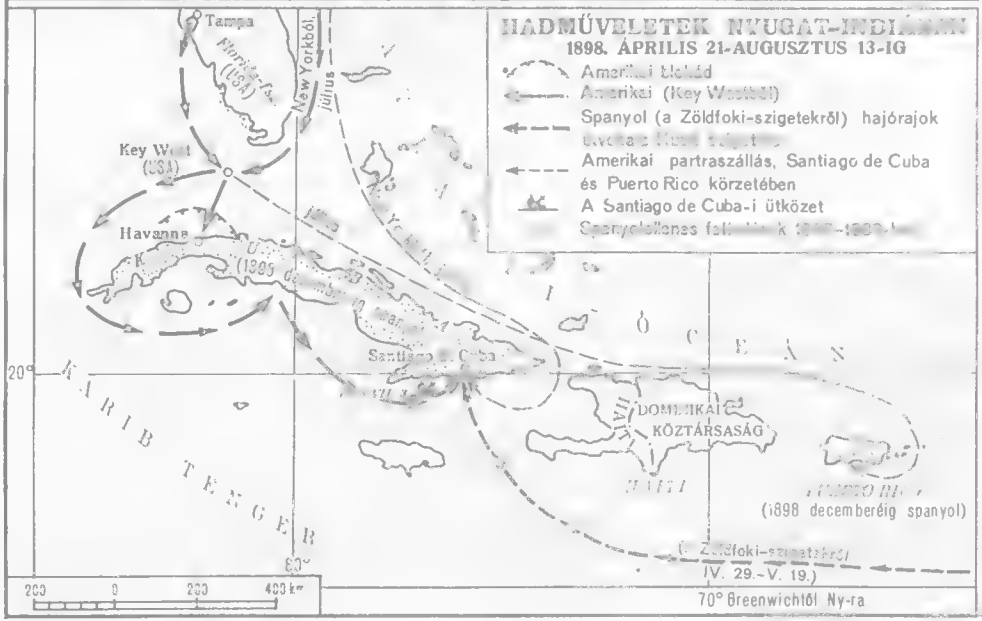

HADMŰVELETEK A FÜLÖP-SZIGETEKEN
1898. ÁPRILIS 27-AUGUSZTUS 13.

Amerikai csapat-szállítás

Ütközet a Manilai-öbölben

Spanyolellenes felkelések

Búr osztag harca az angolok ellen
Fénykép. 1900

fenyegető betörést megelőzzék, 1899 októberében hadat üzentek Angliának, és megkezdték a hadműveleteket. Lendületes támadásuk során erős angol egységeket győztek le, és a Fokföld egy részét elfoglalták.

A történtek megdöbbentették az angol burzsoá közvéleményt. Az imperialista sajtó „nemzeti tragédiáról" írt. A dél-afrikai csapatok parancsnokává lord Robertset, vezérkari főnökévé pedig a Szudán meghódításában érdemeket szerzett Kitchenert nevezték ki.

Függetlenségük védelmében a búrok állhatatosan és bátran küzdöttek. De a szemben álló felek — a Brit Birodalom és a két kis búr köztársaság — tartalékai túlságosan egyenlőtlenek voltak. A kezdeti sikerek ellenére a 60 000 főnyi búr sereg képtelen volt ellenállni az ellenség 450 000-es hadseregének. Ráadásul az ország őslakosságát elnyomó és kizsákmányoló búrok számottevő erőket vontak el a frontról, hogy a helyi törzsek kezdődő felkelését leverjék.

1900 februárjában megindult az angolok tervszerű támadása. Júniusban az angol csapatok elfoglalták Transvaal fővárosát, Pretoriát. Roberts proklamálta Transvaal és Oranje hozzácsatolását a Brit Birodalomhoz. Krüger elnök kénytelen volt elhagyni országát, és Európába emigrált. A búrok azonban folytatták az ellenállást; partizánháború kezdődött. A mozgékony búr osztagok Louis Botha, Smuts és De Wet parancsnoksága alatt elvágták az angolok összeköttetési vonalait, rá-rácsaptak az angol egységekre, támaszpontokat foglaltak el, vakmerő rajtaütéseket hajtottak végre még a főváros közvetlen közelében is. A vasútvonalak, a csapatösszpontosítási és ellátási bázisok védelme óriási katonai erőket kötött le, amelyek hatalmas területen szóródtak szét. A megszállók a végeérhetetlen csatározásokban érzékeny veszteségeket szenvedtek.

AZ ANGOL-BÚR HÁBORÚ (1899–1902)

24° Greenwichtől K-re

DÉL AFRIKAI KÖZTÁRSASÁG

Majeking
Pretoria
Middelburg
Johannesburg
Standerton
Kroonstad
Newcastle
Volksrust
Kimberley
Bloemfontein
Ladysmith
Estcourt
Durban
Wepener
Springfontein
Trieste
De Aar
Colesberg
Steynsburg
Stormberg
Rosmead
East London
Port Elizabeth
Orangi
Kimberley
Heilbron
Ladysmith
Durban
De Aar
Colesberg
Stormberg

a) 1899. X. 11–1900. II. 12.

b) 1900. II. 12. –1902. V. 31.

A búr köztársaságok határa

Az európai hatalmak gyarmatbirtokai 1899-ben

Települések, amelyek körzetében a háború kezdetén angol csapatokat összpontosítottak

A búrok csapatösszpontosítási körzetei és támadásaik 1899. X. 11-től (a települések elfoglalásának időpontjával)

Csapat-, lőszer- és élelmiszerszállítás Angliából és Indiából (1899 októberétől)

1899. XII. 10. Ütközetek helye (az időpont megjelölésével)

Az angol csapatok felvonulási és támadási irányai 1899 februártól

Az angol csapatok kezébe került települések, az elfoglalás időpontja

A búr partizánhadosztályok és De Wet csapatainak hadműveletei (1900–1902)

Az 1902. V. 31-i békeszerződés [illegible] a Brit Birodalomhoz csatolt területek

Méretarány 1 : 15000000

A búrok elleni harcban az angol parancsnokság könyörtelen eszközöket alkalmazott. A partizánháború támaszpontjaiul szolgáló farmokat elpusztították, a lakosságot szögesdróttal bekerített, ún. „koncentrációs" táborokba hajtották, ahol — főként gyermekek — ezrével haltak éhen és pusztultak el a különféle betegségektől. A vasútvonalak mentén egymástól puskalövésnyi távolságra őrházakat építettek, és mindenkit lelőttek, aki közel merészkedett a pályatesthez. Kitchener óriási létszámfölényét felhasználva a búr osztagokat szisztematikusan szögesdróttal körülvett karámokba szorította és megadásra kényszerítette.

1902. május 31-én aláírták a békeszerződést. A búrok brit alattvalók lettek. Az angol finánc-oligarchia elérte ezeknek a hatalmas nyereségekkel kecsegtető területeknek a birodalomhoz csatolását. 1910-ben az egykori Transvaal és Oranje köztársaságok az új brit domínium, a Dél-afrikai Unió részévé váltak. Az angol gyarmatosítóknak az afrikai őslakosság, valamint a kínai és indiai bevándorlók elleni közös elnyomó politika révén sikerült közeledést találniuk a búrok felső rétegéhez.

AZ 1904—1905. ÉVI OROSZ—JAPÁN HÁBORÚ

A XX. század elején a Távol-Kelet az imperialista ellentétek egyik fontos csomópontja volt. Már a XIX. század utolsó éveiben, az 1894—1895. évi japán—kínai háború után kiéleződött a nagyhatalmak küzdelme a Kína és Korea fölötti befolyásért.

A japán uralkodó körök közvetlenül a japán—kínai háború befejezése után újabb háborúra készülődtek — ezúttal Oroszország ellen. Céljuk az volt, hogy kiszorítsák az oroszokat Mandzsúriából (Északkelet-Kína) és Koreából, és megszerezzék Oroszország egyes távol-keleti területeit, többek között Szahalint.

A másik oldalon a cári Oroszország vezető köreiben megerősödött az észak-kínai és koreai expanzióra irányuló törekvés. Ebből a célból — francia tőke bevonásával — 1895-ben megalakították az Orosz—Kínai Bankot, amelynek irányításában döntő szerepet játszott a cári pénzügyminisztérium. Ugyanakkor elhatározást nyert, hogy megkezdik a Szibériai Vasút kínai területen át haladó szakaszának építését. E terv kezdeményezője, Vitte pénzügyminiszter, úgy gondolta, hogy ha Oroszország koncessziót nyer e vasútvonal megépítésére, ezzel tág lehetőség nyílik az orosz gazdasági behatolásra és a politikai befolyás megerősítésére egész Észak-Kínában. Hosszadalmas tárgyalások után a cári kormány megszerezte Kína hozzájárulását. A kínai fél kívánságára a koncessziót formálisan nem az orosz kormány, hanem az Orosz—Kínai Bank kapta, amely a vállalkozás gyakorlati lebonyolítására létrehozta a Kelet-Kínai Vasúttársaságot. A koncessziót rögzítő szerződés aláírásával (1896. szeptember 8.) új szakasz kezdődött a cárizmus távol-keleti politikájában és az orosz—japán ellentétek történetében is, minthogy Japán szintén Kína észak-keleti tartományainak megkaparintására törekedett.

A helyzetet bonyolította, hogy az orosz—japán vetélkedés Koreában is kiéleződött. Az 1896. május 14-én Szöulban aláírt megállapodás értelmében Japán és Oroszország egyaránt jogot nyert arra, hogy csapatokat tartson Koreában, az ugyanazon év június 9-én Moszkvában aláírt szerződésben pedig a két hatalom kölcsönösen elismerte egymás egyenlő jogait az országban. A cári kormány Orosz—Koreai Bankot alapított, katonai szakértőket és pénzügyi tanácsadót küldött Szöulba; így eleinte ténylegesen nagyobb politikai befolyásra tett szert, mint Japán. Japán azonban — Anglia támogatásával — rövidesen kezdte visszaszorítani Oroszországot. A cári kormány kénytelen volt elismerni Japán gazdasági érdekeinek primátusát Koreában, bezárta az Orosz—Koreai Bankot és visszahívta a koreai király mellé kiküldött pénzügyi tanácsadóját. Vitte a következőképpen értékelte a helyzetet: „Koreát nyíltan a domináns japán befolyásnak engedtük át."

Miután Németország elfoglalta Csiaocsout, és a vezető tőkés hatalmak között kiéleződött a küzdelem Kína felosztásáért, a cári kormány elfoglalta Lüsunt (Port Arthur) és Talient (Dalnyij),

AZ 1904–1905. ÉVI OROSZ–JAPÁN HÁBORÚ

Oroszország által Kínától bérelt Liaotung-félsziget

A japán flotta fő erejének útvonala és Port Arthur elleni támadása 1904. II. 8-án (I. 27.)

Japán partraszállás (az időpont megjelölésével) és előnyomulás

Az orosz csapatok összpontosítási körzetei 1904 áprilisában

Port Arthur védelme (1904. II. 8.–1905. I. 2.)

Az orosz csapatok visszavonulása

Ütközések helye (az időpont megjelölésével)

Az 1905. V. 26-i (14-i) tsushimai ütközet (a harcok körzetét szaggatott vonal jelzi)

A szemben [illegible] a szipingkaji arcvonalon (háború végéig)

A portsmouth-i [illegible] 1905. IX. 4. (VIII. 23.)

Japánhoz csatolt [illegible]

Korea: Japán protektorátus

A Kelet-Kínai vasút japán kézre került déli szárnyvonala

Oroszország partmenti [illegible] halászati jogot kapott (ezenkívül az Ohotszki- és a Bering-tengeren)

Oroszországból érkező csapatok

Szipingkaj (A portsmouthi béketárgyalás megkötésének időpontjában)

Japán csapatok

Tielling

Mukden (Szenjang)

1903. II.–III. X.–A

1904. VIII. X

Szaho

X 1904. IX

Liaojang

Liaoho

Jingkou

Jalu

Csiuszencheng

Takusan

Vaizengkou

Pijevo

2. hadsereg

1904. V.

4. hadsereg

1904. IV.

3. hadsereg

1904. IV.

Csinczou

Port Arthur (Lüszun)

Dalnyij (Tallen)

A japán flotta 1904. II. 8. (I. 27.)

Anzsu

Csiangcsou

Phenjan

1. hadsereg

1904. III.

A „Varjag" cirkáló és a „Korejec" ágyúnaszád elsüllyesztése

Szöul

Csemulpo

Vejhajvej (brit)

Csifu

Hartlin

Csangcsun

Szipingkaj

Mukden (Szenjang)

Liaoho

Liaojang

Jingkou

Jalu

Csiuszencheng

Dalnyij (Tallen)

Port Arthur (Lüszun)

1904. II. 8.

Vejhajvej (brit)

Phenjan

Kenzan (Vonszan)

Csemulpo

Mokpo

(Pusan)

TSUSHIMA

Tsu

CSESZUDO (CHUSHAN)

1904. II.

ütközet

1905. V. 26–27

Szahalin

Hokkaido

Hakodate

Aomori

Sendai

Niigata

Kanazawa

Tokió

Yokohama

Touruga

Kyóto

Hiroszima

Osaka

Kobe

Mitsuru

Szaghalin

Tengerszoros

Orosz birodalom

Japán birodalom

Csendes-óceán

Japán tengerszoros

Koreai tengerszoros

Sárga-tengerszoros

Csendes-óceán

140°

50°

40°

130°

100 0 100 200 km

100 0 100 300 km

120° Greenwichtől K-re

140° Greenwichtől K-re

Port Arthur
Fénykép. 1904

s 1898 márciusában szerződést eszközölt ki a kínai kormánytól, amelynek értelmében bérbe kapta a Liaotung-félszigetet, jogot nyert a bérelt terület katonai megszállására, és koncessziót kapott arra, hogy a Kelet-Kínai Vasúttól elágazást építsen Port Arthurhoz és Dalnyijhoz. A japán uralkodó körök viszont meggyorsították az újabb nagyszabású expanzió előkészületeit; céljuk az volt, hogy a felkészülést bevégezzék, még mielőtt Oroszország befejezhetné a Kelet-Kínai Vasút megépítését. „A háború elkerülhetetlenné vált — írta később Kuropatkin tábornok —, mi azonban nem ismertük ezt fel, és nem készültünk fel rá kellőképpen."

A jihotuanok népi felkelése és a Kína ellen végrehajtott imperialista intervenció még jobban kiélezte a hatalmak — elsősorban Oroszország és Japán — ellentéteit. Az orosz—japán konfliktus érlelődésében jelentős szerepet játszottak az európai nagyhatalmak, nemkülönben az Egyesült Államok. Az Oroszország elleni háború előkészítése során a japán kormány szövetségeseket keresett, és igyekezett nemzetközileg elszigetelni Oroszországot. Készséges szövetségest talált Angliában, amely Oroszország régi vetélytársa volt nemcsak Kínában, hanem Közel- és Közép-Keleten is.

1902 januárjában angol—japán szövetségi szerződést írtak alá, amely elsősorban Oroszország ellen irányult. Az angol szövetséggel a háta mögött Japán úgy kezdhetett hozzá távol-keleti agresszív tervei megvalósításához, hogy biztos lehetett benne: sem Franciaország, sem Németország nem avatkoznak be az orosz—japán konfliktusba. Másrészt Angliának lehetősége nyílt arra, hogy Japán révén súlyos csapást mérjen Oroszországra, és ezenfelül némileg megerősítse befolyását Európában az új vetélytárs, Németország elleni harcban.

Az Egyesült Államok uralkodó körei szintén arra számítottak, hogy Japán segítségével meggyengítik Oroszország befolyását Távol-Keleten, és megerősítik saját befolyásukat Kínában (elsősorban Mandzsúriában) és Koreában. Ezért az amerikai imperialisták készek voltak messzemenően

támogatni Japánt. Németország, hogy aláássa vagy meggyengítse a francia—orosz szövetséget, s hogy szabad kezet kapjon Európában és kedvező feltételeket teremtsen közel-keleti behatolásához, titokban mind Oroszországot, mind Japánt háborúra biztatta. Az Oroszország ellen tervezett háború tehát nemcsak a japán, hanem az angol, az amerikai és a német imperializmus érdekeinek is megfelelt.

A cári kormány, megbizonyosodva a nemzetközi helyzet számára kedvezőtlen alakulásáról, szerződést kötött Kínával (1902. április 8.). A kínai kormány Mandzsúriában visszaállíthatta hatalmát, „ahogyan az a nevezett területnek orosz csapatok által való megszállása előtt volt". Sőt a cári kormány kötelezettséget vállalt, hogy másfél év leforgása alatt kivonja csapatait Mandzsúriából. De az udvari és katonai körök befolyása alatt — ezek tipikus képviselője volt egy Bezobrazov nevű ügyes üzletember — a cárizmus távol-keleti politikájában az agresszív, kalandor irányvonal kerekedett felül. A Bezobrazov-féle klikk koncessziókat akart szerezni Koreában, és követelte, hogy a cári kormány bármi áron tartsa meg Mandzsúriát. A Japán elleni háború mellett foglalt állást az uralkodó köröknek az a része is, amely a háborúban az érlelődő forradalom ellenszerét látta. A másik csoportosulás, melynek vezető alakja Vitte volt, ugyancsak expanzív politikát kívánt folytatni a Távol-Keleten, de úgy vélekedett, hogy az adott pillanatban főként gazdasági módszereket kell igénybe venni. Vitte tisztában volt Oroszország felkészületlenségével, ezért el akarta odázni a háborút. Végül a cárizmus politikájában a kalandor háborús irányvonal kerekedett felül. Lenin az orosz cárizmus távol-keleti politikáját leleplezve a következőket írta: „Kinek előnyös ez a politika? Előnyös maroknyi kapitalista mágnásnak, aki Kínával kereskedik, maroknyi gyárosnak, aki az ázsiai piacra termel, maroknyi vállalkozónak, aki őrült összegeket keres a sürgős hadirendeléseken (néhány fegyvereket és katonai felszereléseket stb. gyártó gyár most teljes gőzzel dolgozik és százával veszi fel a napszámosokat). Előnyös ez a politika maroknyi nemesnek, aki magas tisztségeket tölt be polgári és katonai szolgálatban. Nekik szükségük van kalandorpolitikára, mert ezzel előléphetnek, karriert csinálhatnak, »hőstettekkel« hírnévre tehetnek szert. Maroknyi kapitalista és csirkefogó hivatalnok érdekeiért kormányunk habozás nélkül feláldozza az egész nép érdekeit."[7]

A japán kormánykörök kitűnő. értesülésekkel rendelkeztek Oroszország felkészületlenségére vonatkozóan. Miközben az Oroszországgal folytatott tárgyalásokon a legkülönfélébb diplomáciai mesterkedésekkel leplezték valódi támadó céljaikat, a japán militaristák következetesen a háború felé irányították az események menetét.

1904. február 9-re virradó éjjel egy japán hajóraj Togo tengernagy parancsnoksága alatt hitszegő módon, hadüzenet nélkül megtámadta a Port Arthurban állomásozó orosz flottát. Japán csak február 10-én küldött formális hadüzenetet Oroszországnak. Ezzel megkezdődött az orosz—japán háború, amely mindkét részről imperialista jellegű volt.

A japán hadvezetőség, miután aktív tengeri hadműveleteket kezdett, és meglepetésszerű csapásokkal meggyengítette az orosz haditengerészeti erőket, kedvező feltételeket biztosított magának arra, hogy szárazföldi erőinek zömét az ázsiai kontinensre dobja át és ott bontakoztassa ki. A Port Arthur elleni támadással egyidejűleg a japán hadvezetőség partraszálló hadműveletet hajtott végre Koreában. A „Varjag" orosz cirkálót és a „Korejec" ágyúnaszádot, amelyek Incson (Csemulpo) koreai kikötőben horgonyoztak, hősies, de egyenlőtlen küzdelem után elsüllyesztették. 1904. április 13-án Port Arthur közelében aknára futott és elsüllyedt a „Petropavlovszk" páncéloshajó, amelyen ott tartózkodott a csendes-óceáni flotta újonnan kinevezett parancsnoka, a kiemelkedő tehetségű Sz. O. Makarov altengernagy (vele együtt elpusztult barátja, V. V. Verescsagin, a jeles festő is). A japánok nagy erőket összpontosítottak Észak-Koreában, április végén vereséget mértek az orosz csapatokra a Jalu-folyónál, és benyomultak Mandzsúriába. Ezzel egyidőben nagy japán

[7] Lenin: A kínai háború. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 390. old.

erők (két hadsereg) szálltak partra a Liaotung-félszigeten, Port Arthurtól északra, és ostrom alá vették az erődöt.

Japán váratlan támadása folytán Oroszország olyan körülmények között kényszerült háborúra, amikor még nem fejeződött be a transzszibériai vasúti fővonal építése, és Port Arthurban is nagyszabású építkezések maradtak befejezetlenül. A háború folyamán és eredményeiben megmutatkozott Oroszország katonai és gazdasági elmaradottsága.

1904 szeptember elején a cári hadsereg súlyos vereséget szenvedett Liaojang alatt. Mindkét felet jelentős veszteségek érték. Az ostromlott Port Arthur sokáig és kitartóan védekezett, de 1905. január 2-án az erőd parancsnoka, Sztesszel tábornok kapitulált.

Port Arthur eleste élénk nemzetközi visszhangot váltott ki. A haladó körök világszerte a cárizmus súlyos vereségeként értékelték az eseményt. Lenin ezt írta: „Nem az orosz nép, hanem az önkényuralom szenvedett szégyenletes vereséget. Az orosz nép csak nyert az önkényuralom vereségén. Port Arthur kapitulációja a cárizmus kapitulációjának prológusa."[8]

1905 márciusában Mukdennél (Senjang) zajlott le az utolsó nagy szárazföldi ütközet. A harcba mindkét részről a főerőket vetették be. A japán parancsnokság arra törekedett, hogy a szárnyak felől karolja át az orosz hadsereget. Ez a terv nem sikerült, de az orosz csapatok parancsnoka, Kuropatkin tábornok elrendelte a visszavonulást. Ezt azonban szervezetlenül és pánikszerűen hajtották végre. A mukdeni csatában a cári hadsereg súlyos vereséget szenvedett. 1905. május 27—28-án a cári Oroszországot újabb katasztrofális vereség érte: a Csuzima (Tsushima)-szorosban megsemmisült a Rozsgyesztvenszkij parancsnoksága alatt álló orosz hajóraj, amely a Balti-tengerről érkezett a Távol-Keletre.

Katonai sikerei ellenére Japán erőfeszítéseinek végső határához érkezett; pénzügyi és embertartalékai kimerülőben voltak. A japán imperialisták tisztában voltak azzal, hogy ilyen körülmények között a háború elhúzódása rendkívül előnytelen, sőt veszedelmes. 1905 nyarára a nemzetközi helyzet is megváltozott. Anglia és az Egyesült Államok uralkodó körei, amelyek korábban maguk szították az orosz—japán háború lángját, most mielőbb véget akartak vetni a háborúnak. Anglia minden erejét a németek ellen kívánta összpontosítani. Ezen felül — tekintettel az indiai nemzeti mozgalom fellendülésére — az angol—japán szövetségi szerződést új feltételekkel kívánta módosítani, amelyek értelmében Japán garantálta a kelet-ázsiai angol birtokokat. Az Egyesült Államok arra számított, hogy Oroszország és Japán meggyengülése kedvezőbb feltételeket teremt a Távol-Keleten az amerikai terjeszkedés számára. A japán kormánnyal folytatott tárgyalásokon az Egyesült Államok az angol—japán szövetség nem hivatalos tagjának nyilvánította magát, és kifejezésre juttatta, hogy kész elismerni Korea japán meghódítását, ha ennek fejében Japán garantálja az amerikaiak által meghódított Fülöp-szigetek sértetlenségét. 1905 márciusában az amerikai kormány azzal a javaslattal állt elő, hogy a mandzsúriai vasútvonalakat váltsák meg és helyezzék „nemzetközi ellenőrzés" alá, melyben a fő szerep az amerikai monopolistáké lenne. Később azok a hatalmas amerikai finánctőkés csoportok, amelyek a háború idején finanszírozták Japánt, bejelentették igényüket a dél-mandzsúriai vasút kiaknázási jogára.

1905. június 8-án Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke, azzal a javaslattal lépett fel, hogy indítsanak béketárgyalásokat Oroszország és Japán között. A cári kormánynak kapóra jött Roosevelt javaslata; békére volt szüksége, hogy fokozhassa a harcot a kibontakozó forradalom ellen.

Az orosz—japán béketárgyalások 1905 augusztusában kezdődtek Portsmouthban (Egyesült Államok). A japán küldöttség, az Egyesült Államok és Anglia támogatását élvezve, óriási követelésekkel állt elő. Japán többek között háborús jóvátételt kívánt, és meg akarta szerezni Oroszország-

[8] Lenin: Port Arthur eleste. Lásd *Lenin* Művei. 8. köt. Szikra 1954. 41. old.

tól Szahalin szigetét. A tárgyaló felek figyelmének középpontjában a japánoknak e két fő követelése állt. Ami Mandzsúriát és Koreát illeti, a cárizmus kezdettől fogva hajlandónak mutatkozott arra, hogy elismerje Japán uralkodó helyzetét Dél-Mandzsúriában, és gyakorlatilag lemondott minden Koreára vonatkozó igényéről. Komura japán megbízott, midőn Szahalin és a jóvátétel kérdésében Vitte orosz megbízott részéről merev ellenállásba ütközött, a tárgyalások megszakításával fenyegetőzött. Roosevelt elnök, aki „közvetítőként" lépett fel, nyomást gyakorolt Oroszországra, hogy engedményekre bírja. A kulisszák mögött ugyanebbe az irányba próbált hatni a német és a francia kormány is. Midőn a cári kormány visszautasította a japán területi és jóvátételi követeléseket, a japán kormány a békeszerződés aláírását tanácsolta Komurának. A cár azonban, erről mit sem tudva, az utolsó pillanatban hozzájárult Dél-Szahalin átengedéséhez és az orosz hadifoglyok ellátási költségeinek megtérítéséhez.

1905. szeptember 5-én aláírták a portsmouthi békeszerződést. A szerződés értelmében japán kézre került Kína területének egy része: az ún. kuangtungi bérelt terület Port Arthurral, és a Kelet-Kínai Vasút déli elágazása. Japán megkapta Szahalin felét (az 50. szélességi foktól délre), továbbá halászati jogot nyert az orosz felségvizeken. Korea gyakorlatilag japán protektorátus alá került.

A cári Oroszország veresége jelentős hatással volt az imperialista hatalmak erőviszonyaira nemcsak a Távol-Keleten, hanem Európában is. A vereség meggyorsította az oroszországi forradalmi események fejlődését is.

XIX. FEJEZET

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM

A XX. század elején Oroszországban megértek egy népi forradalom — az új, imperialista korszak első forradalmának — feltételei. A reform utáni fejlődés szülte ellentétek erre az időre különösen kiéleződtek.

1. A FORRADALMI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE

A FORRADALOM TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ELŐFELTÉTELEI

Az 1900—1903. évi gazdasági válság megrázta az egész oroszországi kapitalista rendszert. A válság a könnyűiparban kezdődött, de a nehézipar új ágazatait sújtotta a legerősebben. A kohóknak mintegy 50 százaléka, az olajkutak 45 százaléka szüntette be a termelést. Különösen nagymértékben visszaesett a sín-, a mozdony- és a vagongyártás. Csak 1903 végén—1904 elején mutatkoztak több iparágban az élénkülés első jelei, ezt azonban nem követte általános fellendülés.

A válságot tömeges munkanélküliség, a munkakörülmények romlása, nagyszámú kis- és középvállalkozó tönkrejutása kísérte. Ugyanakkor fokozódott a termelés koncentrációja, megerősödtek a külföldi és orosz bankok által támogatott nagy és óriás vállalatok. Ez időszak jellegzetes vonása a monopolszervezetek — főként a szindikátusok — keletkezése. A XX. század elején a monopóliumok száma csekély volt (körülbelül 30). De ezek — ha nem is egycsapásra — szilárdan megvetették lábukat a legfőbb nehézipari ágazatokban, és fokozatosan hatalmukba kerítették a legfontosabb nyersanyagforrásokat és fűtőanyaglelőhelyeket. Közéjük tartozott például a „Prodamet", a déli kohászati üzemek egyesülése, a „Produgol", amely a Donyec-medence legnagyobb szénbányavállalatait egyesítette, a „Prodvagon" nevű mozdonygyártó szindikátus stb. Az olajiparban néhány cég — a Nobel-, a Rotschild- és a Mantasev-cég — uralkodott, amelyek megállapodásokat kötöttek egymással valamint más nemzetközi monopóliumokkal a bel- és külföldi piacok felosztására vonatkozólag.

Az összoroszországi tőkés rendszer egyes részei között mutatkozó szélsőséges fejlődésbeli egyenetlenség az imperializmusra való átmenettel tovább fokozódott. Oroszországban különösen mély szakadék választotta el a néhány rendkívül erősen fejlett iparágat a többi ágazatoktól. A nagy iparvidékek tőszomszédságában hatalmas területeken még csak folyamatban volt a patriarchális feudális viszonyokról és a teljesen fel nem bomlott naturális gazdálkodásról a kapitalizmusra — ennek monopólium előtti formáira való áttérés. Az oroszországi gazdaság alapvető ellentmondását Lenin

a következőképpen határozta meg: „A legelmaradottabb földbirtok, a legfejletlenebb falu — a leghaladottabb ipari és finánckapitalizmus!"[1]

A XX. század elején 30 000 nagybirtokosnak 70 millió gyeszjatyina földje volt — megközelítőleg ugyanannyi, mint a 10,5 millió parasztgazdaságnak, amelyek teljesen ki voltak szolgáltatva a földesuraknak. Ameddig az ország központi földművelő vidékének hatalmas térségein fennmaradtak a latifundiumok és a ledolgozási rendszer, addig szükségszerű volt a mezőgazdaság alacsony színvonala, a paraszti milliók nyomora és elnyomott helyzete.

A parasztság elszegényedése, illetve kisajátítása óriási méreteket öltött: egyetlen évtized alatt (a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek végéig) az egylovas vagy lóval nem rendelkező szegényparaszti porták száma egymillióval nőtt. 1901-ben az országot aszály és éhínség sújtotta, amely 20 kormányzóságot érintett, összesen 24 milliós lakossággal.

A kialakulóban levő monopolkapitalizmusnak a jobbágyrendszer számos maradványával, a rendőri önkénnyel és az önkényuralommal való összefonódása a XX. század eleji oroszországi társadalmi rendszer döntő sajátosságát alkotta. A legsürgősebb történelmi feladat akkor a cárizmus és fő támasza, a földesúri földbirtoklás megsemmisítése volt.

Az érlelődő forradalom kulcskérdése az agrárkérdés, a parasztság kérdése volt — mozgató erőit és harci formáit, menetét és távlatait viszont mindenekelőtt a kapitalista fejlődés által létrehozott új osztály-erőviszonyok, azon belül is elsősorban a proletariátus növekedése, az általános demokratikus mozgalom vezető osztályává emelkedése határozta meg.

A XX. század elejére a munkásosztály az ország legjelentékenyebb társadalmi erejévé nőtt, s a sztrájkharcok során már gazdag tapasztalatokat szerzett. Az oroszországi munkás-tömegmozgalom leglényegesebb vonása az volt, hogy kezdettől fogva a forradalmi szociáldemokrácia vezetése alatt állott.

A FORRADALMI MARXISTA PÁRT LÉTREHOZÁSA

Az oroszországi marxista párt nem előzmények nélkül jött létre, megszületését a munkásmozgalom és a forradalmi marxista elmélet egész addigi fejlődése, az orosz marxisták határozott fellépése eszmei ellenfeleikkel szemben, a narodnyikság és a „legális marxizmus" szétzúzása készítette elő. Ebben a küzdelemben alakult ki és edződött meg az oroszországi marxista törzsgárda, melynek elismert vezetője V. I. Uljanov-Lenin, ez a nagy teoretikus és szenvedélyes gyakorlati forradalmár lett, aki új, járatlan utakon vezette előre az orosz munkásmozgalmat.

Lenin a szibériai száműzetésből már az oroszországi proletárpárt létrehozásának alaposan átgondolt tervét hozta magával. A cárizmus viszonyai között csakis illegális pártról lehetett szó, amelynek magvát harcedzett, tapasztalt hivatásos forradalmárok alkotják; ezek köré kell tömörülniük a szervezett munkás-párttagok százainak és ezreinek, akik az egész proletariátus, a legszélesebb néptömegek rokonszenvét és támogatását élvezik. Leninben már akkor megérlelődtek azok a fő gondolatok, amelyeket később „Mi a teendő?" (1902) és „Egy lépés előre, két lépés hátra" (1904) című könyvében fejtett ki, megalkotva az új típusú forradalmi marxista párt kész elméletét.

A párt létrehozásáért vívott küzdelemben kiemelkedő szerepet töltött be a lenini „Iszkra", a külföldön kiadott illegális országos pártlap. Az „Iszkra" nemcsak a marxista eszmék terjesztője volt, hanem a forradalmi szociáldemokrácia szervezője is; gyorsan reagált a legfontosabb aktuális kérdésekre, összefogta a munkások forradalmi akcióit Oroszország legkülönbözőbb részein. Az „Iszkra" és az „iszkrás" szociáldemokrata szervezetek munkásságukkal kitágították az élenjáró mun-

[1] Lenin: Politikai megjegyzések. Lásd *Lenin Művei*. 13. köt. Szikra 1954. 457. old.

kások látókörét, rávezették őket a proletariátus politikai feladatainak, a demokráciáért vívott harcban betöltendő vezető szerepe jelentőségének megértésére.

Az „Iszkra" a proletárpárt marxista programjának és taktikájának védelmében kérlelhetetlen harcot indított a burzsoá ideológiának a mozgalmon belüli közvetítői, az „ökonomisták" ellen, élesen bírálta a kispolgári „szociálforradalmárok" (eszerek) 1901-ben alakult pártját. Lenin egész sor cikkben tárta fel az eszer program elvtelenségét; e program narodnyik előítéletek és revizionizmus eklektikus egyvelege volt. Az eszerek, akárcsak az „ökonomisták", tagadták a forradalmi elmélet szerepét és a proletárdiktatúra szükségességét. A liberális narodnyikokhoz hasonlóan idealizálták a paraszti obscsinát, a „dolgozó parasztság" terminus mögé rejtve a falusi burzsoázia és a falusi proletárrétegek osztályérdekeinek ellentétes voltát. A forradalmi mozgalomnak súlyos károkat okozott az eszerek terrorista taktikája, amelyet Lenin „forradalmi kalandorságnak" nevezett.

Az „Iszkra" által megkezdett ügyet az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) — ugyancsak az „Iszkra" segítségével előkészített — II. kongresszusa fejezte be, amelyet 1903 július-augusztusában tartottak. Lenin és harcostársai megvédelmezték az új típusú párt alapelveit. A kongresszus elfogadta az „Iszkra" szerkesztősége által — Lenin irányító közreműködésével — kidolgozott pártprogramot, amely rendkívül pontosan és következetesen megfogalmazta a marxizmus legfőbb tételeit. Ez volt akkor az egyetlen olyan munkáspárti program a világon, amely fő feladatként a proletárdiktatúráért való harcot jelölte meg. Az OSZDMP programja a végső céllal — a szocialista forradalommal — szervesen összekapcsolta a párt közvetlen feladatait a közelgő polgári demokratikus forradalomban: az önkényuralom megdöntését és a demokratikus köztársaság megteremtését, a nyolcórás munkanap bevezetését, a jobbágyrendszer maradványainak forradalmi úton való felszámolását. A program deklarálta a nemzetek önrendelkezési jogát.

Heves küzdelem lángolt fel a kongresszuson a szervezeti szabályzat körül. Lenin olyan sziklaszilárd párt mellett szállt síkra, amelyet sorainak eszmei egysége tesz erőssé és a demokratikus centralizmus forraszt egybe. Feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy minden egyes párttag közvetlenül részt vegyen valamelyik pártszervezet munkájában. Csak az ilyen, szigorú fegyelem által összefogott aktív, öntudatos harcosokból álló párt válhatott ténylegesen a proletariátus vezérkarává. Leninnel és követőivel szemben a küldöttek egy része, Martov vezetésével, azt javasolta, hogy tárják szélesre a párt kapuit minden belépni szándékozó előtt, a proletariátusnak a kispolgárság és polgári értelmiség soraiból kikerülő ideiglenes, ingatag útitársai előtt is — tekintsenek a párt tagjának mindenkit, aki magát szociáldemokratának vallja és a pártnak „rendszeres" támogatást nyújt.

Az opportunista elemek összefogásának eredményeképpen — a szétzúzott „ökonomistáktól" kezdve egészen az iszkrások megalkuvó szárnyáig — az OSZDMP szervezeti szabályzatának első paragrafusát, amely a párttagság meghatározását tartalmazta, a kongresszus Martov szövegezésében fogadta el. A kongresszus végére azonban az erőviszonyok megváltoztak a lenini pártépítési elvek híveinek javára. A pártnak a kongresszus által választott vezető szerveiben a leninisták kerültek többségbe. Innen ered történelmileg a „bolsevik" („többségi") elnevezés, a kisebbségben maradt opportunistákkal: „mensevikekkel" szemben.

Az OSZDMP II. kongresszusa fordulópontot jelentett az oroszországi és a nemzetközi munkásmozgalomban. Ezen a kongresszuson született meg a bolsevizmus mint politikai irányzat és mint politikai párt: az alkotó marxizmus és a következetes forradalmi cselekvés pártja, az opportunizmus és mindenfajta megalkuvás engesztelhetetlen ellenfele.

Az OSZDMP tevékenysége nagy hatást gyakorolt a forradalmi mozgalom egész további alakulására. A munkásmozgalom méreteit, politikai tudatosságának és szervezettségének fejlődési ütemét tekintve Oroszország már a XX. század első éveiben kiemelkedő helyet foglalt el a világon.

Az ipari válság éveiben a munkások a gazdasági sztrájkokról a politikai sztrájkokra és tüntetésekre kezdtek áttérni. Ezek a harci formák hozzájárultak nemcsak a széles proletártömegek, hanem valamennyi demokratikus népréteg gyors öntudatra ébredéséhez.

1900. május 1-én Harkovban politikai tömegtüntetés zajlott le. Tízezer munkás tüntetett a forradalmi szociáldemokrácia jelszavai alatt, nyolcórás munkanapot és politikai szabadságjogokat követelve.

1901-ben Pétervárott, Moszkvában, Tbilisziben, Jekatyerinoszlavban és több más nagyobb központban voltak május elsejei sztrájkok. A munkások politikai öntudatának növekedése, nagyfokú forradalmi harckészségük világosan megmutatkozott az ún. „obuhovi ellenállás" során.

Május 7-én a pétervári Obuhov hadiüzemben tiltakozó sztrájk kezdődött, mert egy csoport munkást, akik részt vettek a május elsejei munkabeszüntetésben, elbocsátottak. A gyár összes munkásai — mintegy 5000-en — beszüntették a munkát; elbocsátott társaik visszavételét és a leggyűlöltebb művezetők eltávolítását követelték. Midőn az üzemvezető helyettese gúnyosan megjegyezte: „Már csak az hiányzik, hogy a miniszterek elbocsátását követeljétek" — a munkások ezt válaszolták: „Nemcsak a miniszterekét, hanem a cárét is!" Az üzembe vezényelt két század katonát, a rendőröket, csendőröket kőzáporral fogadták. A fegyvertelen munkások több mint három órán át harcoltak a sorkatonaság ellen. 800 munkást letartóztattak, 37-et bíróság elé állítottak. Az „obuhovi ellenállás" példáján a munkások meggyőződhettek arról, hogy lehetséges az utcai harc a katonai erővel rendelkező ellenféllel szemben.

1902-ben a legjelentősebb esemény a Don menti Rosztovban lezajlott háromhetes politikai sztrájk volt, melyben mintegy 30 000 munkás vett részt az OSZDMP doni bizottságának vezetése alatt. Naponta gyűléseket tartottak, amelyeken szociáldemokrata szónokok léptek fel. A rendőrség képtelen volt megbirkózni a munkások mozgalmával, ez átterjedt a szomszédos városokra és vasútállomásokra. Lenin így foglalta össze a sztrájk történelmi jelentőségét: „A szervezett forradalmi szociáldemokrácia részvétele még tevékenyebb. A proletariátus a maga számára és a *maga* bizottságának forradalmi szociáldemokratái számára kiharcolja az utcai tömeggyűlések szabadságát. A proletariátus először helyezkedik szembe mint osztály valamennyi többi osztálylyal és a cári kormánnyal."[2]

1903 július-augusztusában az ukrajnai és a kaukázusi ipari központokban a sztrájkok mintegy 200 000 munkásra kiterjedő általános sztrájkká terebélyesedtek. A mozgalom az orosz, ukrán, grúz, azerbajdzsán, örmény és más nemzetiségű munkások internacionalista összefogásának szép példáit nyújtotta. Kijevben, Jekatyerinoszlavban, Ogyesszában, Nyikolajevben és Batumban a tüntetők és a katonaság, illetve rendőrség között összeütközésekre került sor. Pleve belügyminiszter azt követelte a helyi hatóságoktól, hogy bármi áron — „ha kell, holttesteken át is" — állítsák helyre a sztrájk következtében megbénult vasúti közlekedést.

A munkásmozgalom fellendülésének hatására fokozódott a parasztság harca a földért. A XX. század első öt esztendejében 670 nagyobb parasztmegmozdulás volt, s ezeknek a fele 1902-ben, főként Ukrajnában, a Volga-melléken és Grúziában zajlott le. Csak a harkovi és a poltavai kormányzóságban több mint 80 földesúri birtokot dúltak fel.

[2] Lenin: **Az első tanulságok.** Lásd *Lenin* Művei. 8. köt. Szikra 1954. 131. old.

Diáktüntetés a pétervári Kazáni székesegyháznál
Fénykép. 1902

A parasztfelkeléseket a cári hatóságok kegyetlenül elfojtották. „A parasztfelkelést elfojtották — írta Lenin —, mert műveletlen, öntudatlan tömegek felkelése volt, felkelés, amelynek nem voltak határozott és világos *politikai* követelései, vagyis amely nem követelte az *állam*rend megváltoztatását. A parasztfelkelést elfojtották, mert *nem volt előkészítve*. A parasztfelkelést elfojtották, mert a falusi proletárok nem voltak még szövetségben a városi proletárokkal."[3] A parasztmozgalmak azonban vereségük ellenére hozzájárultak a forradalmi válság érlelődéséhez. A forradalmi szociáldemokrácia ebben az időszakban kezdte meg az agitációs és szervező munkát a parasztság körében: a falun szociáldemokrata köröket és csoportokat alakítottak, felhívásokat terjesztettek.

A néptömegek küzdelme felrázta a társadalom valamennyi, a cárizmussal elégedetlen, a politikai jogfosztottságtól és rendőrterrortól szenvedő rétegét. Újra fellendült a diákmozgalom. A közhangulatot híven tükrözték Gorkij egész Oroszországot bejárt művének, „A viharmadár dalá"-nak szavai: „Vad vihar jő nemsokára!..."

Az alulról jövő tömegnyomás meggyorsította a liberális burzsoázia politikai megszerveződését. 1902-ben külföldön P. B. Sztruve szerkesztésében megindult az „Oszvobozsgyenyije" („Felszabadulás") című folyóirat, amely az oroszországi ellenzéki erők egyesítését tűzte ki feladatául. 1903-ban, illetve 1904 elején megalakultak az első polgári liberális politikai szervezetek: az Alkotmányos Zemsztvo Szövetség és a Felszabadulás Szövetsége. A burzsoázia gazdasági érdekei megkövetelték a jobbágyrendszer legkirívóbb maradványainak felszámolását. De a liberálisok ezt fokozatos reformokkal, a cárizmustól és a földesuraktól kieszközölt engedmények révén akarták

[3] Lenin: A falusi szegénységhez. Lásd *Lenin* Művei. 6. köt. Szikra 1953. 442. old.

megvalósítani. A burzsoázia elégedetlen volt az önkényuralommal és részt kívánt az ország kormányzásában, ugyanakkor azonban félt a forradalomtól, és vezető szerepre törekedett az erősödő népmozgalomban, hogy azt „békés keretek" közé terelje. Ez határozta meg a forradalmi szociáldemokráciának a polgári liberális mozgalommal szemben követett taktikáját is: felhasználni a burzsoázia ellenzékiségét az önkényuralom gyengítésére, egyszersmind következetesen leleplezni a liberalizmus korlátolt és önző jellegét.

A cárizmus a forradalmi mozgalom elfojtásának fő eszközét a repressziókban, az erőszakban látta. Emellett azonban új — legalábbis Oroszországban új — módszerekkel is próbálkozott. A cári hatóságok, hogy belülről bomlasszák a munkásmozgalmat, monarchista „munkásszervezeteket" létesítettek, amelyeket kezdeményezőjükről, a moszkvai titkosrendőrség főnökéről, Zubatov ezredesről zubatovi szervezeteknek neveztek el. De a „rendőri szocializmus" csak a legelmaradottabb, kisiparossághoz közelálló munkások igen keskeny rétegét — és még ezeket sem sokáig — vezethette félre. Nem hozták meg a kívánt eredményt a kormánynak a paraszti elégedetlenség enyhítését célzó korlátozott és elkésett rendszabályai sem, mint például a parasztok testi fenyítésének eltörlése vagy a kölcsönös kezesség megszüntetése. Ennél többre viszont a reakciós földesurak nem voltak hajlandók. Az uralkodó táboron belüli csoportosulások harcában bel- és külpolitikai téren egyaránt a legkonzervatívabb udvari klikk kerekedett felül. A liberális hírében álló Vitte pénzügyminisztert menesztették. A kormány vezető személyisége az ízig-vérig reakciós Pleve lett; ő volt a nemzetiségi vidékek elleni újabb hadjárat inspirálója, a cárizmus távol-keleti kalandorpolitikájának egyik legaktívabb híve (1904 júliusában Jegor Szazonov eszer terrorista megölte).

AZ OROSZ—JAPÁN HÁBORÚ. A FORRADALOM ELŐESTÉJE

Az orosz—japán háború meggyorsította a forradalmi válság érlelődését. A katonai vereségek különös élességgel tárták fel a cárizmus korhadtságát. A „kis győztes háború", amelyet a reakciósok a „belső baj" elhárítására ajánlottak, csak a cárizmus tekintélyének további csökkenésére vezetett.

A burzsoáziát megrémítették a fejlemények. A háború első hónapjainak soviniszta hangulatát a liberális körökben — kivált Port Arthur eleste után — növekvő elégedetlenség váltotta fel. A kormány manőverhez folyamodott: tett néhány üres, deklaratív kijelentést az „érett társadalmi erők" iránti bizalmáról, és valamelyest enyhítette a liberálisok tevékenységét korlátozó rendőri intézkedéseket. Az országban „bankett-kampány" kezdődött: a zemsztvo-liberálisok petíciókkal és szónoklatokkal árasztották el a kormányt: kössön békét, és — amíg nem késő — lépjen az alkotmányos reformok útjára.

A mensevikek azt ajánlották a munkásoknak, hogy kapcsolódjanak be a „bankett-kampányba", azt bizonygatva, hogy ez majd határozottabb tettekre készteti a liberális burzsoáziát. Lenin és a bolsevikok határozottan felléptek a mensevik terv ellen. Rámutattak, hogy a munkásmozgalmat a liberálisok támogatását szolgáló manifesztációkra korlátozni annyit jelent, mint elvonni a proletariátust fő feladatától: a nyílt forradalmi harcokra való felkészüléstől. A bolsevikok kívánatosnak tartották a cárizmus vereségét az orosz—japán háborúban, mert ez megkönnyíti a cárizmus megdöntését, sietteti a forradalmat. Ez igazi hazafias és internacionalista, a munkásosztály és az egész nép létérdekeinek megfelelő álláspont volt.

A sztrájkharc fokozódása csakúgy, mint a parasztság és a katonák háborúellenes hangulatának erősödése a forradalom közeledtéről tanúskodott. 1904 végén győzelemmel zárult a bakui olajmunkások általános sztrájkja, amelyet a bolsevikok vezettek; ekkor kötöttek — az oroszországi munkásmozgalom történetében először — kollektív szerződést a munkások a kőolajipari vállalkozókkal. A bakuiakat Pétervárott és más városokban szolidaritás-sztrájkokkal támogatták.

A forradalom bölcsője a proletár Pétervár volt. A főváros munkásai 1904-ben erőteljes harcot

indítottak gazdasági helyzetük megjavításáért. A kormány attól tartott, hogy a megtorlások önmagukban nem tartóztathatják fel a munkásmozgalmat; ismét a „rendőri szocializmushoz" folyamodott, de most már jobban álcázott formában.

Egy Gapon nevű pap hatósági támogatással megalakította a Szentpétervári Orosz Gyárimunkások Gyülekezetét, amely csoportokat alakított a főváros legnagyobb üzemeiben. A szervezet feladata az volt, hogy békés úton rendezze a munkások és a munkaadók közötti konfliktusokat, elejét vegye a forradalmi megmozdulásoknak, a proletariátus legkevésbé öntudatos, faluról nemrégen felkerült részében megerősítse a naiv hitet a „cár atyuskában", aki megvédelmezi népét az „uraktól". A cári főhivatalnokok azt remélték, hogy ami nem sikerült a rendőrezredes Zubatovnak, sikerülni fog reverendás utódának.

A bolsevikok energikus harcot folytattak a Gapon-féle szervezetek bomlasztó tevékenysége ellen. A fővárosban azonban nem rendelkeztek nagy erőkkel, és a szociáldemokrata szervezeteket gyengítette a mensevikek szakadár magatartása. Az események azonban a proletár tömegek és az önkényuralom nyílt összecsapása felé haladtak.

2. A „VÉRES VASÁRNAPTÓL" A DECEMBERI FEGYVERES FELKELÉSIG

JANUÁR 9. — A FORRADALOM KEZDETE

1905. január 3-án sztrájkba léptek a legnagyobb pétervári üzem, a Putyilov-gyár munkásai. A sztrájk nyomban más vállalatokra is átterjedt, és január 8-ra általánossá vált. A bolsevikok hatására a munkások nemcsak gazdasági, hanem politikai követeléseket is felvetettek.

Gapon, miután látta, hogy a mozgalmat már nem lehet megállítani, és attól tartott, hogy elveszíti az elmaradott munkásrétegek körében élvezett befolyását, a rendőrhatóságok ösztönzésére elhatározta, hogy munkásfelvonulást szervez a Téli Palotához, és petíciót nyújt át a cárnak a nép legégetőbb bajairól. Gapon petíciójában szeszélyesen keveredtek a patriarchális illúziók és az erősödő forradalmi indulatok, a cárhoz intézett kérelmek és olyan általános demokratikus követelések, amelyek csak az önkényuralom felett aratott győzelem eredményeként valósulhattak meg: az alkotmányozó gyűlés egybehívása, a demokratikus szabadságjogok haladéktalan bevezetése, nyolcórás munkanap, amnesztia a nép szabadságáért küzdőknek, „a háború beszüntetése a nép akaratából". A petíció befejező szavaiban fojtott fenyegetés rejlett: „Nincs már hová mennünk és nincs is miért. Csak két út áll előttünk: vagy a szabadság és boldogság felé, vagy a sírba..."

A bolsevikok az üzemekben és a gyárakban, a Gapon-féle szervezetek gyűlésein elmagyarázták a munkásoknak, hogy a Gapon által tervezett felvonulás értelmetlen és veszélyes. Január 8-án az OSZDMP pétervári bizottsága kiáltványt intézett „Valamennyi pétervári munkáshoz"; figyelmeztette a munkásokat, hogy ne várják a cártól a szabadságot. „Ilyen olcsón, egy petícióval, még ha egy pópa nyújtja is át a munkások nevében, nem lehet megvásárolni a szabadságot. A szabadságot vérrel váltják meg, fegyverrel a kézben, kemény harcokban vívják ki."

A kormányzó klikk elhatározta, hogy véresen leszámol a békés tüntetőkkel, abban a reményben, hogy sikerül elfojtania a munkásmozgalmat, mielőtt az forradalomba csapna át. II. Miklós a fővárosban a katonai parancsnokságra ruházta a hatalmat. A „zavargások elfojtásában" a fő szerepet a cári gárdának juttatták, amelyet a pétervári katonai kerület más csapategységeivel is megerősítettek. Az előre kijelölt pontokon 20 gyalogos zászlóaljat és több mint 20 századnyi lovasságot vontak össze. Január 8-án este írók és tudósok egy csoportja — Gorkij is köztük volt — azzal a követeléssel fordult a miniszterekhez, hogy akadályozzák meg a vérontást, de még csak meg sem hallgatták őket.

Sortűz a Palota téren. 1905. január 9.
Fénykép

Január 9 (22)-ének vasárnapján mintegy 150 000 munkás indult el a külvárosokból a Palota térre. A Narvai kapunál, a Troickij-hídnál és másutt rendőrség és lovasosztagok állták el a felvonulás útvonalát, és sortűzzel fogadták a munkásokat. A tüntetőknek csak egy része érte el a Palota teret. Az itt felsorakozott csapatok tüzet nyitottak rájuk. Ezen a napon több mint ezer embert öltek meg, és több ezret megsebesítettek.

Január 9 eseményei kemény történelmi leckét adtak a munkásosztálynak. A Palota téren szétlőtték a népnek a cárba vetett hitét. „Nagy leckét kapott a munkásosztály a polgárháborúból — írta Lenin a „Vperjod" („Előre") című bolsevik lapban —, a proletariátus forradalmi nevelődése egyetlen nap alatt annyit haladt, amennyit a szürke, hétköznapi, sivár életnek a hónapjai vagy évei alatt sem haladhatna."[4]

A szociáldemokraták jelszavai — „Vesszen az önkényuralom!", „Fegyverbe!" — százak és ezrek harci kiáltásává lettek. Már január 9-én fegyveres összetűzésekre került sor. A munkások fegyverüzleteket és raktárakat foglaltak el, rendőröket fegyvereztek le. A Vasziljevszkij szigeten felépültek az első barikádok.

A Téli Palota előtti sortűz híre országszerte felzúdulást keltett. Mindenfelé tiltakozó sztrájkok robbantak ki. Olyan hatalmas arányú munkásmozgalom bontakozott ki, mint addig soha Oroszország történetében. 1905 januárjában 440 000 munkás sztrájkolt, több, mint az egész megelőző évtizedben. Egyes nagy proletárközpontokban — Rigában, Varsóban, Łódźban, Revalban

[4] Lenin: A forradalom kezdete Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 8. köt. 86. old.

A. M. Gorkij
V. A. Szerov festménye. 1905

Barikádépítés a pétervári Vasziljevszkij szigeten
Metszet. 1905

(Tallinn) a sztrájkok során véres összecsapásokra került sor a rendőrséggel és a katonasággal.

Kiújultak a parasztmozgalmak. A forradalmi kezdeményezés a központi feketeföldű kormányzóságok — a kurszki és az orlovi —, továbbá a hozzájuk kapcsolódó csernyigovi kormányzóság parasztjaitól indult ki; e vidékeken a parasztmozgalom a földesúri birtokok tömegméretű feldúlásába, felégetésébe csapott át.

AZ OSZDMP III. KONGRESSZUSA. A BOLSEVIKOK TAKTIKÁJA A FORRADALOMBAN

A forradalom kitörése égetően szükségessé tette a szociáldemokrata szervezetek tömörítését és marxista taktikával való felfegyverzését. E feladatot megnehezítette az a körülmény, hogy röviddel a II. kongresszus után a mensevikeknek sikerült többséget szerezniük a központi pártszervekben: a Központi Bizottságban és az „Iszkra" szerkesztőségében. Az opportunisták oldalára állt Plehanov is, aki letért arról a helyes álláspontról, amelyet a kongresszuson képviselt. A bolsevikok 1904 decemberétől Genfben saját lapot adtak ki „Vperjod" („Előre") címmel, és megkezdték az új pártkongresszus előkészítését.

Az OSZDMP III. kongresszusa 1905 áprilisában ült össze Londonban. Ezen képviseltették magukat a bolsevikokat támogató pártszervezetek — a helyi pártszervezetek túlnyomó többsége.

A kongresszus meghatározta a párt politikáját és taktikáját a kibontakozó forradalomban. A kidolgozott politikai és taktikai irányvonal a proletariátus vezető szerepének gondolatán alapult. A kongresszus, általánosítva az orosz munkásság harci tapasztalatait, rámutatott a politikai sztrájkok különleges szerepére, mint amelyek elsősorban alkalmasak arra, hogy a tömegeket bevonják a küzdelembe, és azt össznépi fegyveres felkeléssé fejlesszék. A pártszervezeteknek a felkelés fáradhatatlan propagandája mellett teljes erővel meg kell kezdeniük a felkelés közvetlen katonai-technikai előkészítését. A felkelés célja a cárizmus megdöntése és ideiglenes forradalmi kormány megalakítása a proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrájának gyakorlására.

A III. pártkongresszus határozatot hozott „A parasztmozgalom támogatásáról"; felhívta a parasztokat, hogy tagadják meg az engedelmességet a cári hatóságoknak, és alakítsanak forradalmi parasztbizottságokat a falut érintő demokratikus reformok végrehajtására, beleértve a földesúri, állami, egyházi, kolostori földek és az ún. koronabirtokok (a Romanov-dinasztia birtokai) elkobzását.

A kongresszus taktikai jelszavai arra irányultak, hogy végleg megtörjék az önkényuralom ellenállását, semlegesítsék az ingatag liberális burzsoáziát, és elszigeteljék a néptömegektől. A bolsevikok e kérdésben abból indultak ki, hogy a proletariátust és a forradalmi parasztságot mély érdekellentétek választják el a burzsoáziától, amely osztályhelyzeténél fogva arra hajlott, hogy megakadályozza a forradalom teljes győzelmét, és fenntartsa a monarchiát, mint a dolgozók ellen felhasználható „furkósbotot".

A pártkongresszus ellensúlyozására a mensevikek ugyanakkor Genfben külön konferenciát hívtak össze. A konferencia határozatai teljes mélységükben feltárták az opportunisták és az OSZDMP forradalmi szárnya közötti nézeteltéréseket. A mensevikek dogmatikus módon a XVIII—XIX. századi polgári forradalmak sémáját húzták rá a XX. század eleji Oroszországra, ráadásul még ezek történelmi tanulságait is tévesen értékelték. Minthogy a forradalom polgári jellegű, úgymond, vezetője elkerülhetetlenül a burzsoázia lesz, amely magával ragadja a parasztságot; a proletariátus feladata, hogy „előrehajtsa a polgári demokráciát", óvakodva attól, hogy valamiképpen is visszariassza azt. A mensevikek opportunista vonala a liberális burzsoázia erőtlen függvényének szerepére kárhoztatta a proletariátust, ami mindenképpen a forradalom vereségére vezetett.

Lenin „A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban" című művében és más 1905-ben írott munkáiban behatóan bírálta a mensevik álláspontot és egyben a bolsevik taktika mélyreható megalapozását adta.

Marxnak és Engelsnek a fegyveres felkelésről és a forradalmi hatalomról, a permanens forradalomról szóló téziseit Lenin az új történelmi korszak osztályösszecsapásainak tanulságai alapján alkotóan tovább fejlesztette. Az, amit a marxizmus megalapítói 1848—1849-ben a proletariátus elsőrendű fontosságú feladataként jelöltek meg — a demokrácia balszárnyából változzék önálló politikai erővé, és hozza létre saját pártját —, a forradalom küszöbén álló Oroszországban már befejezett tény volt. Most a proletariátus, maga köré tömörítve a parasztságot, döntő befolyást gyakorolhatott a polgári demokratikus forradalomnak nemcsak menetére, hanem végkimenetelére is. Az orosz forradalom sajátossága éppen az volt, hogy teljes győzelme nem lehetett már a burzsoázia győzelme, hanem csak a nép — a proletariátus és a parasztság — győzelme.

Lenin mindezeket a mélyreható történelmi változásokat számításba vette, és a marxizmus elméletét, stratégiáját és taktikáját hatalmas perspektívájú új tétellel gazdagította: a proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrájának tételével. Rendkívüli meggyőző erővel bizonyította, hogy az új típusú forradalom számára nélkülözhetetlen, hogy a tömegek cselekvése a felfegyverzett népre támaszkodó új forradalmi hatalom tevékenységével egészüljön ki.

„A politikai reakció hosszú korszaka, amely Európában a Párizsi Kommün óta csaknem szakadatlanul tart — írta Lenin —, túlságosan hozzászoktatott bennünket a csak »alulról« jövő cselekvés gondolatához, túlságosan hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy csak a védelmi harcra legyen gondunk. Most kétségkívül új korszakba léptünk; megkezdődött a politikai megrázkódtatások és a forradalmak korszaka. Olyan időszakban, amilyet most él át Oroszország, nem szabad megelégedni a régi sablonnal."[5]

Lenin zseniális előrelátással jelölte meg a forradalom továbbfejlődésének perspektíváit is a cárizmuson aratott győzelem után: „. . . A demokratikus forradalomból mi rögtön megkezdjük az átmenetet, mégpedig erőnkhöz mérten, az öntudatos és szervezett proletariátus erejéhez mérten, megkezdjük az átmenetet a szocialista forradalomra. Mi a permanens forradalom mellett vagyunk. Nem állunk meg félúton."[6]

A Lenin által kidolgozott forradalomelmélet világos perspektívát adott a pártnak és a munkásosztálynak a cárizmus és a kapitalizmus elleni küzdelemben. Ez új, hatalmas jelentőségű előrelépést jelentett.

[5] Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. Lásd *Lenin Művei*. 9. köt. Szikra 1954. 17. old.

[6] Lenin: A szociáldemokrácia viszonya a parasztmozgalomhoz. Lásd *Lenin Művei*. 9. köt. 236. old.

A FORRADALMI HARC FELLENDÜLÉSE 1905 NYARÁN. FELKELÉS A „PATYOMKIN" PÁNCÉLOSON

1905 nyarán a forradalmi mozgalom újult erővel magasba ívelt. A május elseje megünneplésével kapcsolatos politikai sztrájkokban mintegy 220 000 ember vett részt. Az ivanovo-voznyeszenszki textilmunkások hatalmas méretű (70 000 fő) és jól szervezett sztrájkja két és fél hónapig tartott. A sztrájk irányítására választás útján létrehozták a meghatalmazottak szovjetjét — ez volt a munkásküldöttek egyik első szovjetje Oroszországban; tevékenységét az OSZDMP bolsevikok vezette északi bizottsága irányította.

1905 júniusában Lódźban a tömegsztrájkok és a sokezres tüntetések felkelésbe csaptak át. A felkelők barikádokat emeltek, és három napon át utcai harcot folytattak a cári csapatok ellen. A munkások, akiknek köveken és kövezetkockákon kívül szinte semmi más fegyverük sem volt, súlyos veszteséget szenvedtek. A łódźi munkások soraiban véghezvitt vérengzés ellen Varsó és más városok munkásai sztrájkkal tiltakoztak.

Tömeges méreteket öltött a parasztmozgalom. Erősödött az elégedetlenség a hadseregben és különösen a hadiflottában, amelynek legénységében sok forradalmi gondolkodású munkás szolgált.

1905 nyarán a fekete-tengeri flotta szociáldemokrata szervezete (vezetőségében sok bolsevik volt) megkezdte a felkelés előkészítését, de ez ösztönösen, a tervezett időpontnál korábban robbant ki. 1905. június 14-én (27-én) a „Knyaz Patyomkin Tavricseszkij" páncélos matrózai, akiket

Gyűlés a „Patyomkin" páncéloson
Fénykép. 1905 június

felháborított a parancsnokság embertelen bánásmódja és hallatlan kegyetlensége, leszámoltak a leggyűlöltebb tisztekkel, és a hajóra felvonták a vörös zászlót. Hajóbizottságot választottak, élén Matyusenko torpedógépésszel. A fellázadt páncélos a hozzá csatlakozott 267. számú torpedónaszád kíséretében befutott Ogyesszába, ahol ekkor általános sztrájk volt. Reális lehetőség nyílt arra, hogy a matrózok és a munkások egyesítsék erőiket, a lehetőséget azonban nem használták ki. Az ogyesszai szociáldemokrata szervezet, amelyben a mensevikek nagy szerepet játszottak, ingadozott és tétlenül várakozott. Nem volt egységes a „Patyomkin" legénysége sem.

A döntő események június 17-én zajlottak le. Az igen erős páncélos ellen szinte az egész fekete-tengeri flottát Ogyesszába irányították, azzal a paranccsal, hogy ejtsék foglyul vagy süllyesszék el a „Patyomkin"-t. A felkelők bátran szembefordultak a hajórajjal és kétszer is áttörtek hadrendjén. A matrózok nyíltan üdvözölték a „Patyomkin" matrózait. A parancsnokság, attól tartva, hogy más hajókon is kitör a felkelés, sietve kiadta a parancsot az elvonulásra; a hajóraj kifutott a tengerre. A „Georgij Pobedonoszec" páncélos csatlakozott a felkelőkhöz, de egy áruló altiszt, akire a matrózok a hajó irányítását bízták, zátonyra futtatta. 11 nappal a felkelés kezdete után, amikor a szén- és élelmiszerkészletek kimerültek, a „Patyomkin" matrózai a hajót Constanţában átadták a román hatóságoknak.

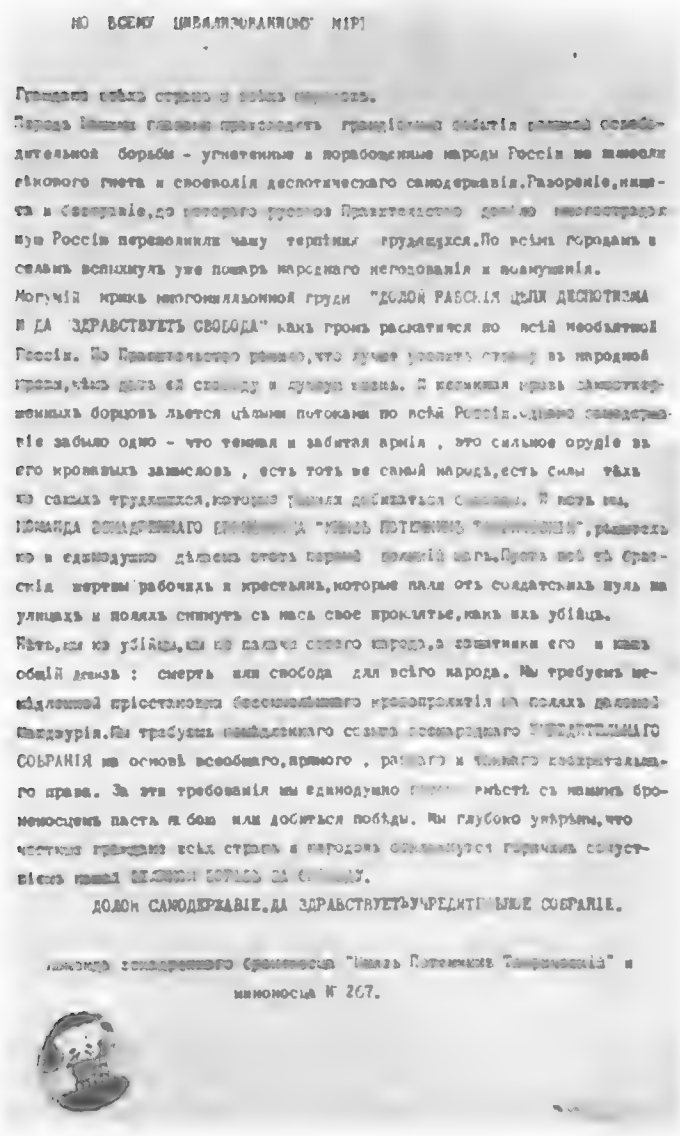
НО ВСЕМУ ЦИВИЛИЗОВАННОМУ МІРІ

ДОЛОЙ САМОДЕРЖАВІЕ, ДА ЗДРАВСТВУЕТЪ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНІЕ.

миноносца № 267.

A „Patyomkin" páncélos és a 267. számú torpedónaszád legénységének felhívása „Az egész civilizált világhoz"

A felkelésnek, mellyel a fekete-tengeri matrózok „az egész civilizált világ" előtt nyíltan hitet tettek arról, hogy egyek a forradalmi néppel, óriási politikai jelentősége volt. Arról tanúskodott, hogy a cárizmus kezdi elveszíteni fegyveres támaszát. „A »Patyomkin« páncélos... le nem győzött forradalmi terület maradt és bármilyen lesz is a sorsa, itt áll előttünk ez a kétségbevonhatatlan és rendkívül nagy jelentőségű tény: kísérlet *a forradalmi hadsereg magvának* megteremtésére" — írta ezekben a napokban Lenin.[7]

[7] Lenin: A forradalmi hadsereg és a forradalmi kormány. Lásd *Lenin* Művei. 8. köt. 572. old.

A forradalmi hullám emelkedése kiélezte a politikai válságot. A liberális ellenzék mind nyíltabban lépett fel a cárizmussal szemben. Még a nagytőkések is a népképviselet híveinek vallották magukat. „A vihart nem vagyunk képesek feltartóztatni, igyekeznünk kell hát legalább elejét venni a túlságosan nagy megrázkódtatásnak" — így magyarázta az egyik liberális politikus a burzsoázia „balratolódását". Az európai kormányok, a forradalom további elmélyülésétől tartva, nyomást gyakoroltak a cárizmusra, hogy haladéktalanul kössön békét Japánnal.

A portsmouthi békekötés megkönnyítette a cárizmus harcát a forradalom ellen. Nem sokkal a békekötés előtt (1905. augusztus 6-án) a cári kormány, abban a reményben, hogy ily módon megnyerheti a liberális burzsoáziát és ennek segítségével a parasztságot is, bejelentette az Állami Duma életre hívását. A Buligin belügyminiszter által előkészített választójogi törvény a dumában abszolút többséget biztosított a földesuraknak és a nagyburzsoáziának. A választójogból kizárták a munkásokat és a városi kispolgárság jelentős részét, minthogy nem érték el az előírt vagyoni cenzust, továbbá a mezőgazdasági munkásokat, minthogy nem volt földjük. A választásokat többlépcsősre tervezték, a dumának csak törvényelőkészítő jogkört szántak. A liberális burzsoázia kész volt beérni még ezekkel a jelentéktelen engedményekkel is. A mensevikek, a liberálisok kezére játszva, a választási hadjáratban való részvételt javasolták.

A bolsevikok a „buligini duma" aktív bojkottja mellett foglaltak állást. A bojkottot alkalmas eszköznek ítélték arra, hogy tovább fejlesszék a forradalmat, elszigeteljék a liberálisokat, és a proletariátus oldalára vonják a parasztságot és a városi demokratikus rétegeket. Az élet igazolta a bolsevik taktika helyességét. A „buligini duma" elleni küzdelem az egész országot átfogó sztrájkmozgalommá szélesedett.

AZ 1905 OKTÓBERI ÁLTALÁNOS POLITIKAI SZTRÁJK

1905 végén a forradalom fejlődésének csúcspontjára ért. Október-december folyamán a sztrájkmozgalomban másfélszer annyian vettek részt, mint a forradalom kezdetén, s ezen belül különösen nagy mértékben felszökött a politikai sztrájkok résztvevőinek száma.

A forradalmi harc első soraiban haladt a moszkvai proletariátus. Mozgalmát az OSZDMP moszkvai bizottsága irányította. Szeptember 19-én nyomdászsztrájk kezdődött, amely néhány nap leforgása alatt az egész városra kiterjedő általános politikai sztrájkká szélesedett. Nagy szerepet játszottak a küzdelem során létrehozott szakszervezetek. Szeptember 24—25-én Moszkva utcáin véres összeütközésekre került sor a munkások és a rendőrök között. A moszkvai munkások szeptemberi csatája új, egész Oroszországot átfogó események előjátéka volt.

Október 6-án sztrájkba léptek a Moszkva—Kazany vasútvonal műhelyeinek munkásai. Október 7-én a sztrájk átterjedt a moszkvai csomóponthoz tartozó vonalak többségére, öt nappal később pedig már az ország 14 legnagyobb — összesen több mint 40 000 kilométer hosszúságú — vasútvonalán állt a forgalom. A vasutasok két legfontosabb követelése a nyolcórás munkanap bevezetése és az általános, egyenlő és közvetlen választójog alapján választott alkotmányozó gyűlés haladéktalan összehívása volt. A vasutasok kezdeményezését magukévá tették a gyárak és műhelyek munkásai is. Moszkva és Pétervár nyomán a sztrájk kiterjedt az ország legtávolabbi vidékeire is. A proletariátus valamennyi osztaga harcban állt: az ipari munkások, a közművek munkásai, a postások és távirászok, a bolti elárusítók, a házi szolgaszemélyzet stb. Az általános sztrájkban nem kevesebb mint 1 750 000 gyári, vasúti munkás és alkalmazott vett részt. Az országban megdermedt az élet. A legtöbb intézmény bezárt. A mozgalomhoz csatlakoztak a kistisztviselők és a demokratikus értelmiség is. Az egyetemi előadótermek forradalmi tömeggyűlések színhelyévé lettek.

Az általános sztrájk idején a feszültség nem egyszer fegyveres összetűzésekben robbant ki. Jekatyerinoszlavban, Harkovban és más proletárközpontokban barikádharcok folytak. A cárizmus valósággal háborút viselt a forradalmi munkásság ellen. Trepov pétervári főkormányzó hóhérhoz

méltó parancsot adott ki: „Ne adjanak le riasztó lövéseket és ne sajnálják a töltényeket."

A cári kormány rövidesen kénytelen volt belátni, hogy az erőszak önmagában nem elég a forradalom leveréséhez. A katonaságnál ingadozás ütötte fel a fejét. A kormánykörökben fejvesztettség uralkodott. II. Miklós Peterhofban bújt meg, hogy végső veszedelem esetén a tengeren át külföldre menekülhessen. Peterhoffal megszakadt a vasúti összeköttetés, a kapcsolatot csak gőzhajókkal lehetett fenntartani.

Ebben a helyzetben azoknak az udvari-hivatali köröknek a véleménye kerekedett felül, amelyek további és nagyobb engedményeket tartottak szükségesnek, hogy időt nyerjenek a forradalom leverésére.

Október 17-én II. Miklós cár kiáltványt írt alá a politikai szabadságjogok „adományozásáról" és a törvényhozó duma összehívásáról. Ezzel egyidőben Vittét — aki portsmouthi diplomáciai küldetésének „sikeres" teljesítéséért grófi címet kapott — kinevezték az újonnan létrehozott miniszterelnöki tisztségre. Ezzel a kinevezéssel kedvében akartak járni az orosz burzsoáziának, nemkülönben a külföldi pénzembereknek, akikkel a cári kormány tárgyalásokat folytatott, hogy nagy összegű kölcsönt szerezzen a forradalom leverésére.

F. A. Afanaszjev
Fénykép. 1905

Az október 17-i kiáltványt a polgári körök kitörő örömmel fogadták. A nagyburzsoázia és a polgáriasult földbirtokosok megalakították az Október 17-i Szövetséget — az „októbristák" pártját —, amely kezdettől fogva nyíltan ellenforradalmi álláspontra helyezkedett. A liberális földesurak és a burzsoázia egy része, továbbá a polgári értelmiség felső rétegei megalakították az „alkotmányos demokraták" („kadetok") pártját. A kadetokat követte az önkényuralom feletti első győzelemtől megittasult városi kispolgárság egy része is. A kadetok arra törekedtek, hogy pártjukat tömegpárttá tegyék; ezért ideig-óráig leplezték monarchista voltukat, noha kezdettől fogva elhatárolták magukat a demokratikus köztársaság forradalmi jelszavától. A nyolcórás munkanap követelését ezzel a jellemző fenntartással fogadták el: „ahol ezt a műszaki feltételek megengedik". A kadetok vezére, P. N. Miljukov és a hozzá hasonló liberális politikusok demokratikus frazeológiája arra szolgált, hogy leplezze a Vittével titokban folytatott tárgyalásokat, amelyek a polgári politikusok (az októbristák és a kadetok) kormányba való belépésének feltételeiről indultak.

A bolsevikok felhívták a munkásosztályt és az egész népet a forradalmi küzdelem továbbfolytatására, hogy kivívják a szabadságot — szabadságot nemcsak szavakban, hanem a valóságban is. Lenin így írt a „Proletarij" című bolsevik lapban: „A cár még korántsem kapitulált. Az önkényuralom még egyáltalán nem szűnt meg. Csak visszavonult, átengedte a terepet az ellenségnek, visszavonult egy rendkívül komoly ütközet során, de még korántsem zúzták szét, újból összegyűjti erőit, s a forradalmi népnek még sok igen komoly harci feladatot kell megoldania ahhoz, hogy igazi és teljes győzelemre vigye a forradalmat."[8]

[8] Lenin: A forradalom első győzelme. Lásd *Lenin* Művei. 9. köt. 437. old.

N. E. Bauman
Fénykép. 1902

A fejlemények igazolták Lenin prognózisát. Közvetlenül a kiáltvány közzététele után a cárizmus megpróbált támadásba lendülni. Az udvari kamarilla támogatásával és közvetlen részvételével az Orosz Nép Szövetsége nevű feketeszázas monarchista szervezet sok városban véres pogromokat rendezett. A feketeszázasok megölték N. E. Baumant, Lenin egyik legközelebbi munkatársát, F. A. Afanaszjevet, a kiváló munkásforradalmárt és a nép harcának sok más kiemelkedő vezetőjét.

Az aktivizálódó ellenforradalommal a munkásosztály a forradalom erőinek konszolidációját szegezte szembe. Az októberi sztrájk után tágabb lehetőség nyílt a legális tevékenységre. A munkások forradalmi módon megvalósították a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot. Pétervárott megindult az első legális bolsevik lap, a „Novaja Zsizny" („Új Élet"). 1905 novemberében Lenin az emigrációból visszatért Oroszországba és kezébe vette a bolsevikok egész tevékenységének irányítását, a tömegszervezés és a fegyveres felkelés előkészítése terén egyaránt. Sorra-rendre alakultak a bolsevikok katonai és harci szervezetei, rohamosan gyarapodtak a szociáldemokrácia sorai, s ezzel együtt a párttagság tömegeiben erősödött az egységes cselekvésre irányuló törekvés. Az alapszervezetekben mozgalom bontakozott ki a párt egyesítésére. Sok helyütt föderatív és egyesült szociáldemokrata bizottságokat alakítottak.

Lenin és a bolsevikok, akik amúgy is fáradhatatlanul küzdöttek az OSZDMP-ben bekövetkezett szakadás ellen, a proletárpárt egységének forradalmi marxista alapon való helyreállításáért, szükségesnek tartották, hogy helyt adjanak az alulról jövő követeléseknek. Az egész párt vonatkozásában később, 1906-ban, az OSZDMP IV. kongresszusán került sor az egyesülésre. Ez nem szüntette meg a forradalmi szárny és az opportunisták közötti elvi ellentéteket. A bolsevikok következetesen kitartottak a III. kongresszus határozatai mellett, ezek köré tömörítették a munkások legjobbjait. Befolyásuk egyre növekedett; a mensevikek fokozatosan elvesztették pozícióikat és tekintélyüket a munkásosztály körében.

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAK FELLENDÜLÉSE. LENGYELORSZÁG ÉS FINNORSZÁG 1905 OKTÓBER-DECEMBERÉBEN

Az októberi általános sztrájk nyomán Oroszország peremvidékein nagy erőre kapott a munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom. Ebben a tényben a forradalom Lenin által kiemelt sajátossága jutott kifejezésre: az akkori Oroszországban a nemzeti szabadságmozgalom a munkásmozgalommal összefüggésben lendült fel.[9]

A proletariátus állhatatosan és következetesen harcolt a nemzeti felszabadulásért is, e harc ereje éppen a néptömegek és mindenekelőtt a proletariátus részvételétől függött.

A nemzeti burzsoázia, amelynek politikai pártjai az októberi „szabadság" idején szervezetileg

[9] Lásd Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 269. old.

konszolidált formában és legálisan működtek, arra törekedett, hogy irányítása alá vonja a nemzeti felszabadító mozgalmat. Az oroszhoz hasonlóan a nemzetiségi területek burzsoáziája is megrémült a forradalom viharos fejlődésétől, és ha ijesztgette is a cárizmust a tömegmozgalommal, valójában kész volt megegyezni az önkényuralommal.

Különösen erőteljes forradalmi mozgalom bontakozott ki ebben az időben Lengyelországban és Finnországban.

Lengyelországban az összes nagy ipari központra és a vasútra is kiterjedő proletármozgalmat a földmunkásság tömegsztrájkjai és a parasztság megmozdulásai támogatták. Emellett csaknem minden városban és községben „iskolasztrájk" volt (az anyanyelvi oktatásért folyó mozgalom). Több helyütt összeütközések zajlottak le a rendőrséggel és a katonasággal. A dabrowai szénmedencében az általános sztrájk során a munkások maguk köré tömörítették a lakosság széles rétegeit, és megalakították az ún. Dabrowai Köztársaságot. Lengyelországnak ebben az ipari központjában tíz napon át forradalmi hatalom állt fenn. A cári közigazgatást és a rendőrséget bojkottálták. A forradalmi Közbiztonsági Bizottság sarcot vetett ki a gyárosokra és a bányatulajdonosokra. Népi milíciát és választott népbíróságokat létesítettek. Lengyelországban hadiállapotot vezettek be, és újabb katonai alakulatokat irányítottak oda; csak ezután sikerült leverni a forradalmi mozgalmat a dabrowai szénmedencében.

Sz. J. Vitte, az október 17-i kiáltvány szerzője
M. M. Csemodanov karikatúrája. 1905

Mialatt a lengyel dolgozók hősiesen harcoltak a cárizmus ellen, a „nemzeti demokraták" — a lengyel burzsoázia és földbirtokosság vezető pártja — tárgyalásokat kezdtek a cári kormánnyal. A „nemzeti demokraták" az autonómia jelszavával léptek fel, alkalmas eszközt látva ebben Lengyelországnak a forradalmi Oroszországtól való elszigetelésére. Gyakorlatilag készek voltak minden követelésükről lemondani, és meghirdették a lengyel burzsoázia „megbékélését" a cárizmussal az október 17-i manifesztum alapján. Az október-novemberi sztrájk idején a „nemzeti demokraták" terrorista osztagai segítették a cári hatóságokat a lengyel munkásokkal való leszámolásban.

Lengyelország nemzeti felszabadításának igazi harcosai a forradalmi szociáldemokraták voltak. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciájának vezetői (Rosa Luxemburg és a többiek) elméleti hibákat követtek el, lebecsülték a nemzeti kérdés jelentőségét és a parasztság szerepét a forradalomban. Egészében véve azonban a lengyel szociáldemokrácia forradalmi, internacionalista politikát folytatott, kitartott az orosz proletariátussal való szövetség és a cárizmus megdöntéséért folytatandó közös fegyveres küzdelem szükségessége mellett.

Az orosz forradalom hatása és a szociáldemokrácia befolyásának erősödése a munkásosztály körében jelentős változásokat idézett elő a Lengyel Szocialista Pártban (PPS). Megerősödött a párt balszárnya, amely fokozatosan eltávolodott a nacionalista nézetektől, és magáévá tette az orosz

Barikád a Presznyán
I. A. Vlagyimirov. 1906

és lengyel munkásmozgalom érdekazonosságának gondolatát. Ez a folyamat később, 1906 végén, szakadással zárult: a PPS-„baloldal" (vezetői: T. Rechniewski, F. Kon, J. Stróżecki stb.) szervezetileg különvált a J. Piłsudski vezette nacionalista PPS-frakciótól.

Az orosz forradalmi események hatására a finnországi munkástömegek mozgalma ugyancsak harcos, politikai színezetet öltött. Október végén egész Finnországra kiterjedő általános sztrájk tört ki. A helsingforsi (Helsinki) központi sztrájkbizottság irányította és koordinálta a többi város munkásainak akcióit is. Vezetése alatt proletár Vörös Gárda működött. A cári hatóságok tevékenysége Finnországban teljesen megbénult. A főkormányzó kénytelen volt egy Helsinkiben horgonyzó hadihajóra költözni.

A finn burzsoázia arra törekedett, hogy a népmozgalmat „törvényes" mederbe terelje. Mialatt a munkástömegek alkotmányozó gyűlés összehívását követelték, hogy az döntsön az új rendszerről, a polgári alkotmánypártiak beérték azzal, hogy a cári kormánnyal folytatott tárgyalások révén próbálják kieszközölni a nemzetgyűlés jogainak helyreállítását és a legfőbb államhivatalnokok leváltását. E manővereket megkönnyítették a finn szociáldemokrata vezetők opportunista ingadozásai. A cárizmust szerfelett nyugtalanította az új forradalmi tűzfészek Pétervár közvetlen közelében. Minthogy azonban nem volt elég erős ahhoz, hogy leszámoljon a forradalmi Finnországgal, II. Miklós október 22-én (november 4) aláírta a finn alkotmánypártiak által szerkesztett kiáltványt, amely helyreállította Finnország politikai autonómiáját.

A munkások a kiáltvány közzététele után is folytatták harcukat. Az orosz és a finn proletariátus közös harca meghozta a győzelmet: bevezették az általános választójogot, és a finn munkásosztály (Oroszországhoz képest) szabadabb szervezkedési lehetőségeket nyert. A finn alkotmány, amelyet a nemzetgyűlés 1906 júliusában fogadott el, a kor egyik legdemokratikusabb alkotmánya volt:

Gyűlés Tyeriokiban
Fénykép. 1905

többek között — egész Európában először — választójogot adott a nőknek is. „A finnek által támogatott oroszországi forradalom arra kényszerítette a cárt, hogy nyissa szét ujjait, amelyekkel több éven át szorongatta a finn nép nyakát."[10]

A MUNKÁSKÜLDÖTTEK SZOVJETJEI — A FORRADALMI SZERVEZET ÚJ TÍPUSA. A SZEVASZTOPOLI FELKELÉS. A PARASZTMOZGALOM

A forradalmi fellendülés hatására rohamosan fokozódott a néptömegek politikai aktivitása. Gyarapodtak és erősödtek a munkásosztály szervezetei, a sztrájkbizottságok, a szakszervezetek. A forradalmi harcok tüzében megszülettek a munkásküldöttek szovjetjei. Az elsők között alakult meg az októberi sztrájk napjaiban a pétervári szovjet. November végén a moszkvai proletariátus ugyancsak létrehozta a munkásküldöttek szovjetjét. Moszkva és Pétervár példáját más ipari központok munkásai is követték. Több helyütt paraszt- és katonaszovjetek is alakultak.

Lenin nyomban a szovjetek megjelenése után rámutatott történelmi jelentőségükre. A szovjetekben a munkásosztály köré tömörült néptömegek legszélesebb, legátfogóbb politikai szervezeti formáját látta. Ahogyan az általános sztrájk a fegyveres felkelés előjátéka, ugyanúgy a szovjetek is átalakulnak majd — Lenin jövőbelátó megítélése szerint — a sztrájkharc szerveiből a felkelés szerveivé és az új, forradalmi hatalom csíráivá.

Homlokegyenest ellenkezően ítélték meg a szovjetek szerepét a mensevikek. Minthogy nem tartották a proletariátus feladatának a polgári demokratikus forradalomban a hatalom megragadását, a szovjeteknek a „forradalmi önkormányzatok" másodrangú szerepét szánták, afféle municipális hatóság szerepét a burzsoá kormány mellett. Ez az álláspont a szovjeteket megfosztotta perspektívájuktól, osztálylényegüktől, megakadályozta a szovjetekben mint tömegszervezetekben rejlő hatalmas lehetőségek kihasználását.

[10] Lenin: A cár a finn nép ellen. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 71. old.

A meggyilkolt munkások temetése Taskentben
Fénykép. 1905 október

A helyi szovjetekben a bolsevikok harcot indítottak a mensevikek és eszerek ellen a vezetés megszerzéséért. Sok szovjet megalakulásának percétől kezdve forradalmi hatalomként tevékenykedett. Eltörölték a cári közigazgatás egyes intézkedéseit, nyomdákat foglaltak le és saját sajtóorgánumokat adtak ki, védelmezték a dolgozók érdekeit, gondoskodtak a közbiztonságról, letörve a feketeszázasok fellépéseit. A szovjetek mellett fegyveres munkásosztagokat szerveztek. Gyűjtéseket indítottak a munkások felfegyverzésére.

Hasonló szerepet játszottak a vasutasok által létrehozott sztrájkbizottságok, a „rendelkezési bizottságok" és más forradalmi szervek, amelyek ellenőrzésük alatt tartották a Donyec-medence, Szibéria, a Baltikum, Közép-Ázsia, a Kaukázus stb. nagy vasúti csomópontjait. Ezek irányították a forgalmat a fővonalakon, biztosították a harci osztagok mozgását, fegyvert és élelmiszert szállítottak a városokban sztrájkoló munkásoknak.

Október elején—november végén Pétervárott és más ipari centrumokban a munkások kezdtek önhatalmúan áttérni a nyolcórás munkanapra. A tőkések kizárásokkal és rendőri megtorló intézkedésekkel válaszoltak. A munkásosztály saját tapasztalatából győződhetett meg arról, hogy a békés eszközök nem vezetnek célra, de a pétervári szovjet opportunista vezetősége (Hrusztaljov-Noszarj, Trockij, Parvus) nem tett lépéseket a fegyveres felkelés előkészítésére. Teljesen elégtelen volt a pétervári helyőrség katonái között végzett munka is. Ez csökkentette a pétervári szovjet jelentőségét s meggyengítette a proletariátust az országos méretű küzdelem döntő pontján.

A cárizmussal való fegyveres összecsapás közeledtét jelezte, hogy a cári flottában és a hadseregben újabb felkelések robbantak ki. 1905 október végén a kronstadti és a vlagyivosztoki hadikikötő-

„KATONÁK, BÁTOR LEGÉNYEK, HÁT EZ A TI DICSŐSÉGETEK?"
V. A. Szerov. 1905

P. P. Smidt hadnagyot tárgyalásra kísérik
Fénykép. 1906

ben tört ki felkelés; ezeket a mozgalmakat a parancsnokság viszonylag gyorsan elfojtotta. Novemberben Szevasztopolban robbant ki nagyszabású katona- és matrózfelkelés; itt a fekete-tengeri flottában működő bolsevik katonai szervezetek erőteljes agitációs és szervező munkájának eredményei mutatkoztak meg. A katonákhoz és matrózokhoz a kikötőmunkások is csatlakoztak. A felkelésben a fekete-tengeri hajóraj 12 hajója vett részt, élükön az „Ocsakov" cirkálóval. Az „Ocsakov"-on a felkelést Pjotr Smidt hadnagy vezette, egy forradalmi demokrata, aki őszintén törekedett a nép helyzetének megjavítására. A felkelők megalakították a matróz-, katona- és munkásküldöttek szovjetjét, minden hajón hajóbizottságot létesítettek. A felkelésnek azonban nem volt egységes vezetése, mint ahogyan hiányzott az összehangoltság az egyes hajók matrózainak akcióiból is. A küzdelem egyoldalúan védekező jellegű volt. Ezek a körülmények kudarcra ítélték a szevasztopoli felkelést. A cári hatóságoknak sikerült elfojtaniuk a hadseregben kitört egyéb forradalmi megmozdulásokat, a kijevi és a harkovi katonai felkelést is.

1905 őszén viharos lendülettel tört előre a parasztmozgalom. Az év elején az ország járásainak egyötöd részében voltak paraszti zavargások, szeptember-december folyamán már több mint a felükben. Három hónap alatt (1905 szeptember-november) több mint 2000 földesúri birtokot dúltak szét és égettek fel. Egész járások fogtak össze a földesurak elleni küzdelemre. Különösen erőteljes volt a mozgalom az ország központi földművelő vidékén, a Volga mentén, Ukrajnában. A Baltikumban lángba borultak a német bárók birtokai. Grúziában hősi küzdelmet vívtak a parasztok által létrehozott harci szervezetek: a „vörös századok".

A parasztmozgalom egészében véve ösztönös és szétforgácsolt maradt, de ahol a bolsevikok befolyása erősebb volt, szervezettebb jelleget öltött: a parasztbizottságok és a szovjetek szétosztották a földesuraktól elvett földet és vagyontárgyakat, megszabták a cselédek és a napszámosok bérét,

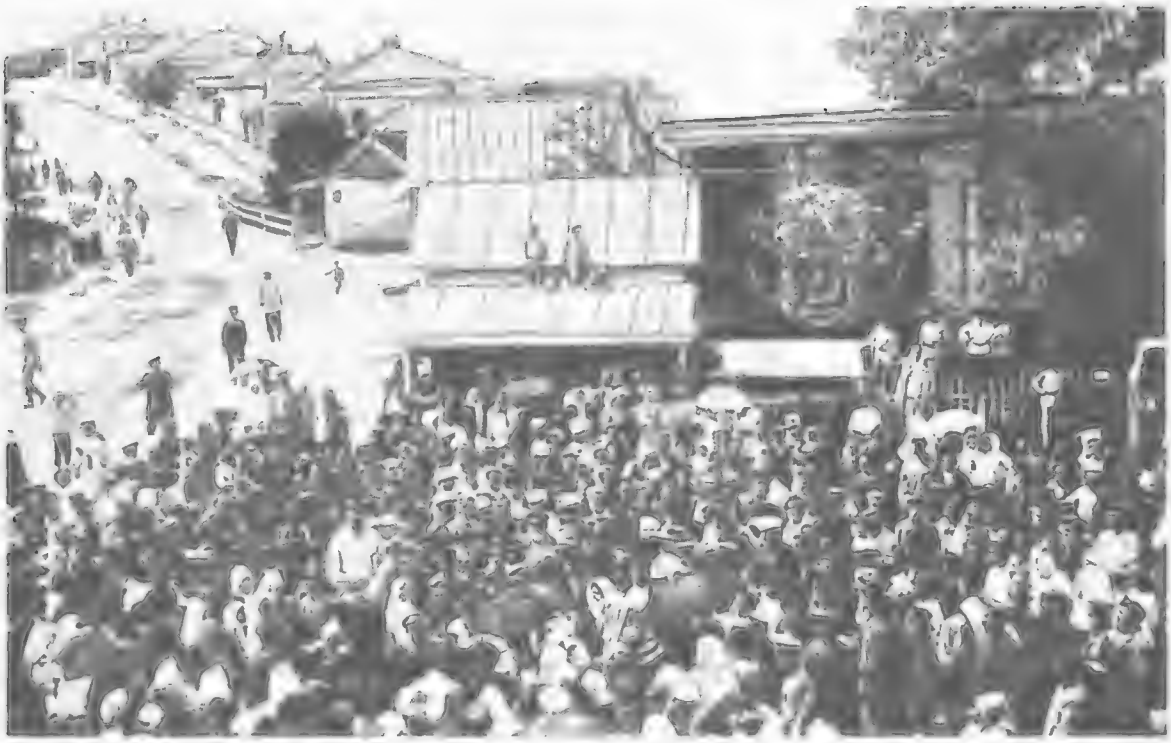

Parasztgyűlés Uszty-Medvegyickaja kozákfaluban. (A doni kozák sereg területe)
Fénykép. 1905

leváltották a falusi és a járási hatóságokat, és forradalmi igazgatást vezettek be. A paraszti tömegek nyomása alatt radikálisabb irányba tolódott az 1905 nyarán megalakult és igen erős eszer befolyás alatt álló Összoroszországi Parasztszövetség is. A Parasztszövetség II. kongresszusa 1905 novemberében kiadta a forradalmi jelszót, hogy a földet az egész nép közös tulajdonává kell nyilvánítani, és úgy döntött, hogy amennyiben a cárizmus nem teljesíti ezt a követelést, általános sztrájkot hirdet, amelynek megszervezése érdekében megállapodást létesít a munkásokkal.

A falun elterjedtek a proletár harci formák: a mezőgazdasági munkások sztrájkjai, gyűlések, tüntetések. Ez a munkásosztály és a parasztság erősödő szövetségének világos megnyilvánulása volt.

A DECEMBERI FEGYVERES FELKELÉS MOSZKVÁBAN

December 3-án a pétervári szovjet más forradalmi szervezetekkel együtt kiadta az ún. „pénzügyi kiáltványt". A kiáltvány felhívta az ország lakosságát, hogy tagadja meg az adófizetést, követelje a takarékbetétek visszafizetését, és aranyban követelje a munkabért. E forradalmi felhívás valóra váltása súlyos kárt okozhatott a cárizmusnak, amely 1905 végén a pénzügyi csőd szélén állt. Még aznap az egész pétervári szovjetet letartóztatták. Betiltottak több baloldali lapot, köztük a bolsevik „Novaja Zsizny"-t is.

Ily módon a fővárosban, ahol az ellenforradalom a legerősebbnek érezte magát, nyílt kihívást intéztek a forradalmi nép ellen. Az OSZDMP pétervári bizottsága tiltakozásképpen általános politikai sztrájkra hívta fel a munkásokat.

A forradalmi harc központja erre az időre Moszkva lett. A bolsevikok vezetése alatt a moszkvai szovjet aktívan készült a fegyveres felkelésre. Jelentős sikereket ért el a katonák között végzett

forradalmi agitáció. November végén az egyik moszkvai ezred fellázadt; az erjedés az egész helyőrségre kiterjedt.

A moszkvai szovjet december 5-i határozata a bolsevikok javaslatára és a munkások lelkes támogatásával december 7-ére általános politikai sztrájkot hirdetett, azzal a perspektívával, hogy később fegyveres felkeléssé változtatják át. Erre az időre a katonai felkelést már leverték, a forradalmi alakulatokat elszigetelték. A cári hatóságok éltek a pillanat adta lehetőséggel. Sikerült letartóztatniuk az OSZDMP moszkvai bizottságának vezető magját: V. L. Sancert („Marat") és M. I. Vasziljev-Juzsint. A sztrájk azonban folytatódott, és fegyveres felkelésbe nőtt át. Moszkvát három nap leforgása alatt valósággal ellepték a barikádok. A felkelés központjai a munkásnegyedek lettek: a Zamoszkvorecsje, a Rogozsszkaja zasztava, a Presznya. A munkások harcát I. F. Dubrovinszkij, M. N. Ljadov, R. Sz. Zemljacska, M. F. Vlagyimirszkij, I. I. Szkvorcov-Sztyepanov, Z. J. Litvin-Szedoj és más bolsevikok vezették. Ivanovo-Voznyeszenszkből fegyveres munkásosztag érkezett Moszkvába M. V. Frunze parancsnoksága alatt.

A moszkvai városi szovjet és a kerületi szovjetek forradalmi hatalomként léptek fel. A moszkvai szovjet rendeletére valamennyi nyomdában leállt a munka. Csak a szovjet lapja, az „Izvesztyija" („Közlöny") jelent meg. A szovjet végrehajtó bizottsága ellenőrzése alá helyezte a vízszolgáltatást és más létfontosságú üzemek munkáját, a munkások élelmiszer-ellátását, elrendelte ingyenes étkezdék felállítását, előírta, hogy az élelmiszerboltok hitelbe árusítsanak a munkásoknak, és megtiltotta a kereskedőknek az élelmiszerárak emelését.

A szovjet kapcsolatot teremtett a parasztokkal is, s ezek a Moszkva környéki falvakból élelmiszert szállítottak a munkások számára. Aktívan tevékenykedtek a szovjetek a munkásnegyedekben. A Presznyán munkásbíróságot választottak, amely halálra ítélte a kerületi rendőrfőnököt és a cári titkosszolgálat ügynökeit. A rendőrséget lefegyverezték. A rend fenntartását fegyveres munkásosztagok biztosították. A szovjetek fennállásuk rövid ideje alatt nagy tekintélyt vívtak ki a lakosság körében.

A cári kormány sietve csapatokat rendelt Moszkvába. Kihasználva, hogy a Moszkvát Pétervárral összekötő Nyikolajevszkaja vasútvonalon nem állt le a forgalom, gárdaegységeket dobott át

Barikád Moszkvában a Malaja Bronnaján 1905 decemberében
Fénykép

A csitai forradalmi eseményekben részt vevő katonák
Fénykép. 1905 december

Pétervárról Moszkvába. December 15-én a Szemjonovszkij ezred ostrom alá vette a Presznyát. A városnegyed védői — mindössze körülbelül 450 fegyveres munkás — hősiesen védekeztek. A katonaság, miután a Presznyát nem tudta nyílt rohammal bevenni, tüzérségi pergőtüzet zúdított a városnegyedre. December 16-án a presznyai harci osztagok parancsnoksága kiadta utolsó napiparancsát. A parancsban ez állt: „Az egész világ ránk tekint. Egyesek átkokat szórva, mások mélységes együttérzéssel... Az ellenség fél a Presznyától, de gyűlöl bennünket; bekerít, gyújtogat, el akar tiporni... Vér, erőszak és halál — ez vár ránk. Mindez azonban semmiség. A jövő a munkásosztályé. Nemzedékről nemzedékre az egész világon a Presznya példáján tanulnak majd állhatatosságot."

December 19-én a moszkvai munkásosztály szervezetten beszüntette a harcot. A fegyvereket elrejtették. A harci osztagok tagjainak részben sikerült elhagyniuk Moszkvát, és így megmenekedtek a büntető különítmények kegyetlenkedéseitől.

Fegyveres felkelések játszódtak le az ország más területein is. A mozgalmak fő gócpontjai a proletárcentrumok voltak: a Don menti Rosztov, Jekatyerinoszlav, Novorosszijszk, munkástelepülésekkel körülvett nagy gyárak, mint például Szormovo (Nyizsnyij Novgorod alatt) vagy Motoviliha (Perm mellett). Felkelések törtek ki a Jekatyerinyinszkaja (Donyec-medence) és a transzszibériai vasúti fővonalak mentén is. Krasznojarszkban és Csitában a munkások összefogtak a mandzsúriai hadsereg tartalékos alakulatainak forradalmi beállítottságú katonáival. Igen erős volt a fegyveres küzdelem a Baltikumban, ahol a városi munkások az agrárproletárokkal és a parasztokkal együttesen léptek fel. A lettországi Tukums városában a felkelés eredményeképpen a hatalom ideiglenesen a forradalmi szociáldemokrácia vezette néptömegek kezébe került.

Lenin így írt a későbbiekben: „Oroszország néhány városa ezekben a napokban a különböző kis helyi »köztársaságok« időszakát élte át, amikor elmozdították a kormányhatalmat s a munkás-

A munkásküldöttek szovjetjei által kiadott újságok
1905

küldöttek szovjetje ténylegesen új államhatalomként működött. Sajnos, ezek az időszakok túlságosan rövidek, a »győzelmek« túlságosan kisméretűek, túlságosan elszigeteltek voltak."[11]

A felkelések különböző időpontban robbantak ki, nem volt egységes központi irányításuk és egységes tervük, a felkelők járatlanok voltak a fegyveres harcban, a mozgalmakat gyengítette a mensevikek megalkuvó taktikája — mindez a felkelők vereségére vezetett. A mozgalom fő formája decemberben is a sztrájk és a tüntetés maradt.

A cárizmus megerősítette a katonai-rendőri terrort. A legtöbb területen ostromállapotot vezettek be. A városokba, a vasútvonalakra, a parasztfelkelések színhelyére büntető expedíciókat irányítottak, s ezek könyörtelenül leszámoltak a fegyveres felkelések résztvevőivel.

A nagyburzsoázia a cári büntető különítmények oldalára állt. Az egyik októbrista vezér, a kereskedősarj A. I. Gucskov, nyilvánosan üdvözölte Dubaszov főkormányzót, a moszkvai munkások hóhérát. A kadet pártban megerősödött a jobbszárny, amelynek a felkeléssel kapcsolatos álláspontja alig különbözött az októbristákétól. A burzsoá értelmiség tetemes része átállt a „rend" oldalára.

A cárizmus közvetlen támogatást kapott az európai hatalmak vezető köreitől; ezek féltek, hogy elveszítik oroszországi tőkebefektetéseiket, és hogy a forradalmi tűzvész Nyugatra is átterjed.

[11] Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. 268. old.

„Pacifikálás után"
V. A. Szerov karikatúrája II. Miklósról. 1905

A német kormány még novemberben csapatokat vont össze az orosz határra, decemberben pedig arra készült, hogy hadihajókat irányítson a Balti-tenger keleti részére. Az európai bankárok a fegyveres felkelések csúcspontján a cárizmus segítségére siettek: százmilliós előleget folyósítottak az orosz forradalom leverésére szánt, még csak előkészületben levő nagy nemzetközi kölcsön terhére.

A decemberi felkelés teljes mélységében feltárta a mensevikek opportunizmusát. Plehanov a proletariátus erejébe vetett hit hiányáról tanúskodó következtetésre jutott: „Nem kellett volna fegyvert fogni." Gyökeresen más tanulságokat vontak le a fegyveres harc leckéiből a bolsevikok. Abból indultak ki, hogy semmi sem mozdíthatja elő annyira az oroszországi proletariátus és az egész nép osztályfejlődését, mint az ellenséggel vívott nyílt ütközet. „Az 1905 decemberi fegyveres felkelés előtt Oroszországban a nép képtelen volt a kizsákmányolók elleni fegyveres tömegharcra. December után ez már nem ugyanaz a nép volt. Mintha újjászületett volna. Átesett a tűzkeresztségen. Megacélozódott a felkelésben. Előkészítette azoknak a harcosoknak a sorait, akik győztek 1917-ben..." — írta később Lenin.[12]

A forradalmi ütközetek tüzében megnőtt és megerősödött a bolsevik párt. Legjobb vezetőit Lenin az orosz forradalom népi hőseinek nevezte[13], példaként hozva a kiemelkedő munkásforradalmár, I. V. Babuskin életútját, aki a szibériai fegyveres felkelés egyik vezetője volt, s a büntető különítményekkel vívott harcban esett el.

3. A FORRADALMI MOZGALOM 1906—1907-BEN. AZ I. ÉS A II. ÁLLAMI DUMA

A MUNKÁS- ÉS PARASZTMOZGALOM

A fegyveres felkelések veresége után és a tömeges megtorló rendszabályok következtében a forradalmi mozgalom fokozatosan hanyatlásnak indult. De a társadalmi ellentétek annyira élesek voltak, hogy a cárizmusnak még két esztendő kellett ahhoz, hogy végképp leverje a forradalmat.

A forradalom visszavonulását a sztrájkmozgalom méreteinek csökkenése kísérte. Nem teljes hivatalos adatok szerint 1905-ben 2 863 000 munkás sztrájkolt, 1906-ban 1 108 000, 1907-ben már mindössze 740 000. Egészében véve azonban a sztrájkmozgalom szintje még mindig magasan fölötte állt a forradalom előttinek.

A proletariátus nemegyszer tett kísérletet arra, hogy újra támadásba menjen át. 1906 nyarán és 1907 tavaszán nagyarányú politikai sztrájkok zajlottak le. A harcba belesodródtak olyan iparvidékek és a munkásosztály olyan rétegei is, amelyek a politikai öntudat tekintetében elmaradtak a proletár élgárda mögött. Ebben az időszakban a munkásmozgalomban nagy szerepet játszottak

[12] Lenin: A presznyai munkások hőstette. Lásd *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 388. old.
[13] Lásd Lenin: Ivan Vasziljevics Babuskin. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. 374—376. old.

a gazdasági sztrájkok. Nagy számban jöttek létre a munkásosztály szakmai szervezetei, munkanélküli bizottságok stb.

A munkásosztály élcsapata fegyveres harcot is vívott, ami ebben az időben egyes különálló harci osztagok partizánakcióinak formájában zajlott le. Ez a harci forma Lengyelországban, a Baltikumban, a Kaukázusban és az Urálban terjedt el a legerősebben.

1906 tavaszán és nyarán fellendült a parasztmozgalom; egyes vidékeken a fellendülés még az 1905 végi szintet is felülmúlta. Széleskörűen elterjedtek a mezőgazdasági munkások sztrájkjai, az adók és bérleti díjak fizetésének megtagadása. Miként 1905-ben, most is fegyveres összeütközésekre került sor a parasztok és a katonaság, illetve a rendőrség között. Fokozódott az osztályharc a parasztságon belül, a szegényparasztság és a kulákság között.

Nagy lendületet vett a falun a bolsevikok agitációs és szervező munkája, elsősorban az OSZDMP speciális falusi szervezeteinek tevékenysége.

Ebben az időszakban a forradalmi mozgalom az OSZDMP katonai szervezeteinek erőteljes tevékenysége nyomán a hadseregben is megerősödött. Egyre gyakrabban fordult elő, hogy a kozákok és a katonák megtagadták a részvételt a népi megmozdulások leverésében. 1906 nyarán Kronstadtban és Sveaborgban katona- és matrózfelkelések, Közép-Ázsiában — Ashabadban, Taskentben, Krasznovodszkban — katonafelkelések törtek ki. 1907-ben nagyszabású katonai felkelés zajlott le Vlagyivosztokban.

I. V. Babuskin
Fénykép. 1902

AZ I. ÉS A II. ÁLLAMI DUMA

A felkelések leverése 1905 decemberében kiindulópontul szolgált az ellenforradalmi erők támadásához. A kormány a határvidékeken állomásozó csapatok jelentős részét az ország belső területeire irányította át. A feudális beállítottságú földesurak 1906 májusában megalakult politikai központja, az Egyesült Nemesség Tanácsa követelésére rögtönítélő hadbíróságokat állítottak fel.

Vitte mint kormányfő már nem elégítette ki a feketeszázas vezető köröket. A cár közvetlenül a duma megnyitása előtt egy konzervatív főhivatalnokot, Goremikint ültette a helyére, de ez csak átmeneti megoldás volt, amely előkészítette az „egyesült nemesség" jelöltje, Sztolipin belügyminiszter hatalomra kerülését.

A cárizmus a megtorló rendszabályok fokozása mellett politikai manőverezéshez folyamodott. Még a fegyveres felkelés napjaiban — 1905. december 11-én — nyilvánosságra hozták a Vitte által előkészített duma-választási törvényt. Mint az október 17-i kiáltványt, ezt az engedményt is a forradalom kényszerítette ki az önkényuralomtól. Az uralkodó köröknek azonban eszük ágában sem volt, hogy bevezessék az egész nép által követelt általános választójogot, vagy hogy lemondjanak hatalmukról a duma javára. Egészen mást terveztek: azt, hogy a dumában a liberális burzsoáziára és a parasztság viszonylag számos képviselőjére támaszkodva felhasználják a parasztságban élő

Munkásgyűlés Łódźban a kizárás idején
Fénykép. 1906

monarchista illúziókat, és a parasztokat a proletariátus ellen fordítják. Ez a politikai számítás szabta meg a „Vitte-féle törvény" választási rendszerét. Oroszország lakosságának nagy része — a nők, a 25 éven aluliak, a katonák, továbbá egyes nemzetiségek — egyáltalán nem kaptak választójogot. Különféle megszorítások révén kizárták a választásokból a proletariátus háromnegyed részét. A választójog nem volt sem közvetlen, sem egyenlő. A választókat rendi-vagyoni kritériumok alapján különböző osztályokba, kúriákba sorolták. A földbirtokos-nemesi kúriában 2000 szavazó választott egy elektort, a városi kúriában (a burzsoázia, a kispolgárság, továbbá a jól szituált munkások kisebb csoportja) 7000, a paraszti kúriában 30 000, a munkáskúriában pedig 90 000. A munkások számára háromlépcsős, a parasztok számára négylépcsős választási rendszert vezettek be; ily módon a cári közigazgatás lehetőséget nyert arra, hogy kiszűrje a forradalmi elemeket, és a falusi népesség legkonzervatívabb, politikailag legelmaradottabb képviselőit juttassa a dumába. „A sültparaszt majd kiránt a bajból" — mondogatták a cári főhivatalnokok. A liberálisok viszont arra számítottak, hogy a parasztképviselők őket fogják követni.

A proletár élcsapat 1905 decemberi veresége nyomán a kadetok remélni kezdték, hogy lehetséges lesz Oroszországot a forradalmi útról a felülről végrehajtott reformok útjára téríteni. A kadetok 1906 elején nyíltan az alkotmányos monarchia híveinek vallották magukat, de ugyanakkor a néptömegek félrevezetésére pártjuk addigi nevét új elnevezéssel toldották meg — „a népszabadság pártja" — és a választási kampány idején nem fukarkodtak a demagóg ígéretekkel.

A duma-választásokat a proletariátus élcsapata bojkottálta. A helyek többségét a kadetok szerezték meg. Ez azonban látszatgyőzelem volt, a hatósági terror eredménye — ez segítette a kadetokat abban, hogy maguk köré tömörítsék a cárizmussal elégedetlen elemeket. „A kadetok törté-

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM

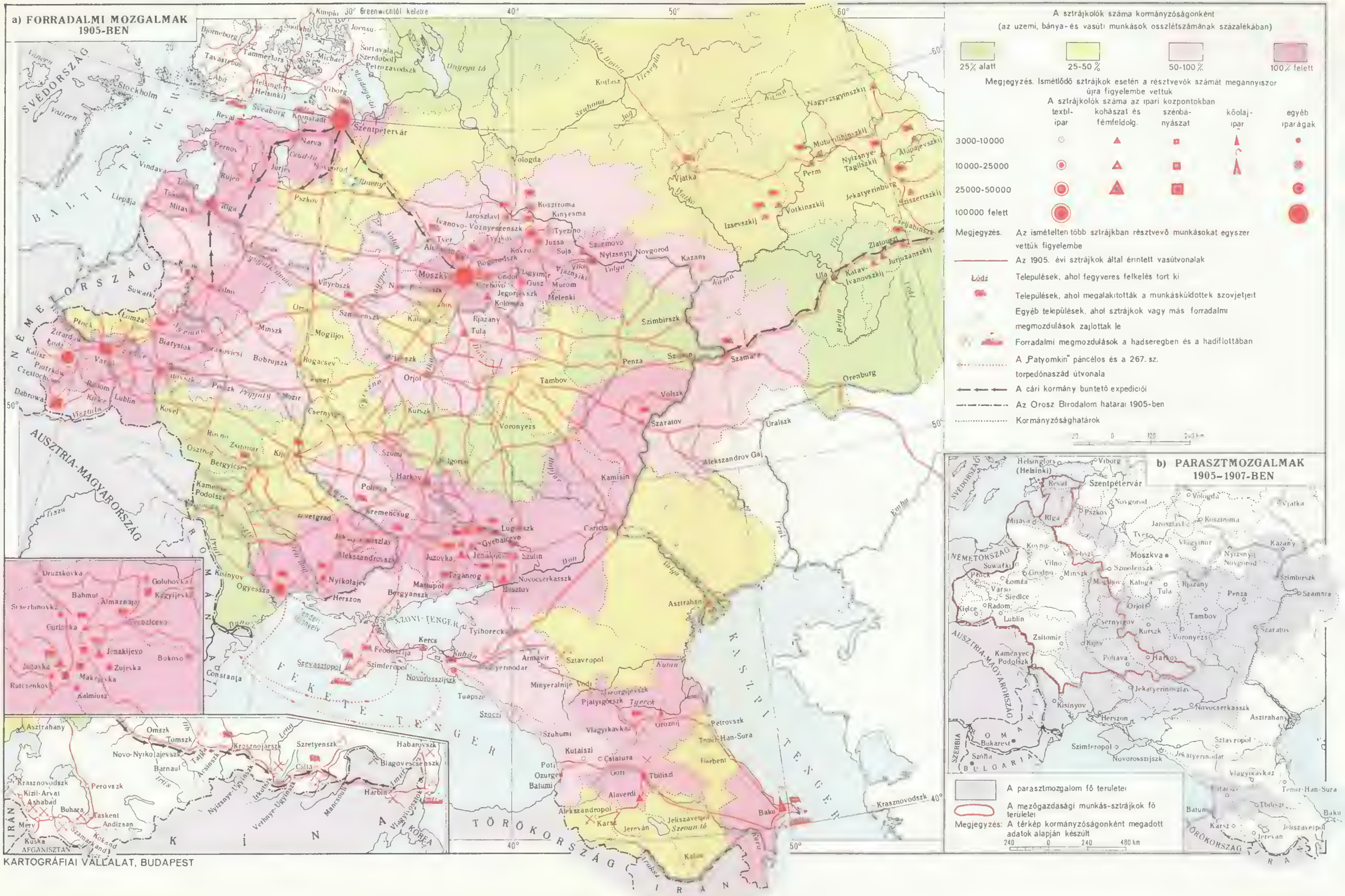

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

nelmi szerepe — írta a választási eredményekkel kapcsolatban Lenin — átmeneti, múló szerep. Az alkotmány-illúziók elkerülhetetlenül hamarosan szertefoszlanak, s utána a kadetok... megbuknak..."[14] Röviddel az I. Állami Duma megnyitása (1906. április 27.) után a kadetok elszenvedték első érzékeny vereségüket: minden erőfeszítésük ellenére sem sikerült a maguk frakciójába bevonniuk a parasztképviselőket; azok külön frakciót hoztak létre, az ún. trudovik frakciót (Trudovaja Gruppa = Munkáscsoport), amelynek tagja lett néhány narodnyik beállítottságú értelmiségi is.

A trudovikoknak nem volt kiforrott politikai vonaluk. Gyakran közel kerültek a liberális burzsoázia álláspontjához. Ugyanakkor azonban a trudovikok politikáján át érvényre jutott a földkérdés — e számukra életbevágó kérdés — haladéktalan megoldását követelő paraszti tömegek elemi erejű nyomása is.

E kérdés megvitatása állt a duma munkájának középpontjában. A kadetok által előterjesztett agrártervezet csupán a földesúri földek egy részének kényszerkisajátítását irányozta elő, becsértékük „méltányos" kifizetésével. Vagyis: a kadetok megkíserelték megismételni az 1861. évi reformot: jelentéktelen és ráadásul busásan megtérített engedmény árán akarták megmenteni a földesurakat a parasztforradalomtól.

A trudovikok a kadetokéval szemben saját tervezetet dolgoztak ki (a „104-ek tervezete"). Ennek fő tétele az egész földnek a nép kezére adása volt: össznépi földalap létesítése, amelyből egyenlő normák szerint kaphatnak földet mindazok, akik azt saját munkájukkal megművelik. A trudovikok a föld egyenlő elosztásában annak biztosítékát látták, hogy a parasztság megszabadul mindennemű kizsákmányolástól, beleértve a tőkés kizsákmányolást is. Az utópista burok alatt forradalmi tartalom rejlett: a földesúri földtulajdon felszámolására irányuló törekvés. Igaz, a trudovikok elvileg nem utasították el a földesurak állami kártalanítását. Nem is hozták összefüggésbe tervezetüket a forradalom győzelmével. Ez az összefüggés azonban objektíve következett tervezetükből, amely többek között előirányozta, hogy a reform előkészítését és végrehajtását általános, közvetlen, egyenlő és titkos szavazással választott helyi földosztó bizottságok kezébe tegyék le. Érthető, hogy ezt a javaslatot nemcsak a duma jobbszárnya, hanem a kadet „centrum" részéről is dühödt támadások érték.

A proletariátus és bolsevik élcsapata határozottan támogatta a parasztság forradalmi követeléseit. Lenin számos, a forradalom első hónapjaiban írott cikkében, majd az OSZDMP IV. kongresszusán

Az I. Állami Dumához küldött paraszt-szószóló
Fénykép. 1906

[14] Lenin: A kadetok győzelme és a munkáspárt feladatai. Lásd *Lenin* Művei. 10. köt. Szikra 1954. 221. old.

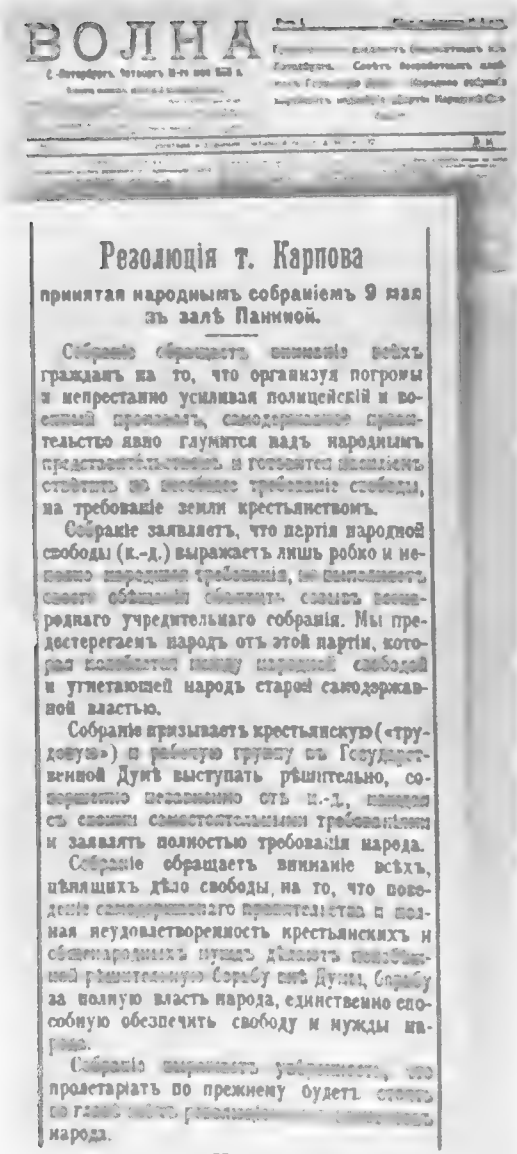

ВОЛНА

Резолюція т. Карпова

принятая народнымъ собраніемъ 9 мая въ залѣ Паниной.

Собраніе обращаетъ вниманіе всѣхъ гражданъ на то, что организуя погромы и непрестанно усиливая полицейскій и военный произволъ, самодержавное правительство явно глумится надъ народнымъ представительствомъ и готовится насиліемъ отвѣтить на всеобщее требованіе свободы, на требованіе земли крестьянствомъ.

Собраніе заявляетъ, что партія народной свободы (к.-д.) выражаетъ лишь робко и неполно народныя требованія, не выполняетъ своего обѣщанія обратить своимъ всенароднаго учредительнаго собранія. Мы предостерегаемъ народъ отъ этой партіи, которая колеблется между народной свободой и угнетающей народъ старой самодержавной властью.

Собраніе призываетъ крестьянскую («трудовую») и рабочую группу въ Государственной Думѣ выступать рѣшительно, совершенно независимо отъ к.-д., настаивая съ своими самостоятельными требованіями и заявлять полностью требованія народа.

Собраніе обращаетъ вниманіе всѣхъ, дѣлящихъ дѣло свободы, на то, что поведеніе самодержавнаго правительства и полная неудовлетворенность крестьянскихъ и общенародныхъ нуждъ дѣлаетъ необходимой рѣшительную борьбу съ Думы, борьбу за полную власть народа, единственно способную обезпечить свободу и нужды народа.

Собраніе выражаетъ убѣжденность, что пролетаріатъ по прежнему будетъ стоять во главѣ этой революціи [illegible] народа.

A „Volna" című bolsevik lap Karpov (Lenin) határozatának szövegével

(1906 április) tartott előadói beszédében sokoldalúan kidolgozta a bolsevik agrárprogramot. Ez nemcsak a kadetok, hanem a trudovikok tervezetétől is eltérően következetesen forradalmi és demokratikus program volt. A bolsevikok célul tűzték ki a földesúri földek kártalanítás nélküli elkobzását, az egész föld államosítását s haladéktalan átadását a forradalmi parasztbizottságok kezére. Lenin a cárizmus megdöntését és ideiglenes forradalmi kormány hatalomra kerülését az államosítás elengedhetetlen feltételének tekintette. A lenini agrárprogram a parasztságban rejlő forradalmi potenciák felhasználására épült, s a polgári demokratikus forradalom végigvitelét célozta. A program megvalósítása kedvező feltételeket teremtett volna a szocialista forradalomra való áttéréshez.

1906 júniusában a dumában megkezdődött az agrárkérdés vitája. A Tauriai palota falai közül (itt ülésezett a duma) kiszivárgó hírek eljutottak a falvakba is. Az ország legtávolabbi sarkaiból is szószólók érkeztek Pétervárra a falusi gyűlések utasításaival és „ítéleteivel", amelyek a földkérdés haladéktalan megoldását követelték. Az uralkodó körökben különösen nagy riadalmat keltett a parasztmozgalmak erősödése. A parasztoknak a földesurakkal való összebékítésére alapozott számítások nyilvánvalóan csődbe jutottak. A cárizmus úgy döntött, hogy szétkergeti a dumát, ekképpen juttatva kifejezésre szilárd eltökéltségét, hogy nem enged meg semmiféle merényletet a földesúri tulajdon ellen. 1906. július 8-án a dumát feloszlatták, az épületet katonai kordonnal zárták körül. A kadet képviselők, hogy mentsék tekintélyüket választóik előtt, külön tanácskozásra gyűltek össze Viborgban, és — elfogadva a trudovikok javaslatát — kiáltványt írtak alá, amely „passzív ellenállásra" hívta fel a lakosságot (az újoncozás, az adófizetés megtagadása, a kölcsönök elutasítása). A kadetok azonban, miután a kiáltványt nyilvánosságra hozták, megrémültek lépésüktől, és csakhamar hivatalosan elhatárolták magukat a viborgi manifesztumtól.

Nem a gyáva liberális ellenzék, hanem a nép által tovább folytatott forradalmi harc kényszerítette rá a kormányt, hogy 1906 őszére újabb duma-választásokat írjon ki.

A bolsevikok a forradalom alakulásának és a megváltozott erőviszonyoknak az elemzése alapján arra a következtetésre jutottak, hogy taktikát kell változtatni: a duma bojkottjáról át kell térni arra, hogy a duma szónoki emelvényét a cárizmus és a burzsoázia leleplezésére használják fel. E taktika megvalósítása újabb lehetőségeket teremtett a munkásosztály és a parasztság szövetségének megszilárdítására.

Az OSZDMP 1907 április-májusában megtartott V. kongresszusa arról tanúskodott, hogy a munkásosztály soraiban megerősödött a bolsevikok befolyása. A központi kérdés — az OSZDMP viszonya a nem proletár pártokhoz — előadója Lenin volt. A kongresszus felhívta a pártot, hogy kérlelhetetlenül harcoljon a reakciós feketeszázas pártok ellen, és következetesen leplezze le a liberális-monarchista pártokat, elsősorban a kadetokat. A kispolgári pártokkal — trudovikok, eszerek stb. —, amelyek kisebb-nagyobb mértékben a forradalmi demokrácia érdekeit fejezték ki, az OSZDMP ideiglenes taktikai megállapodásokra léphet (a „baloldali blokk" taktikája), de ugyanakkor szüntelenül le kell lepleznie e pártok álszocialista jellegét. A kongresszus elfogadta a bolsevikok határozattervezetét az OSZDMP-nek az Állami Dumához való viszonyáról és a szociáldemokrata dumafrakció feladatairól.

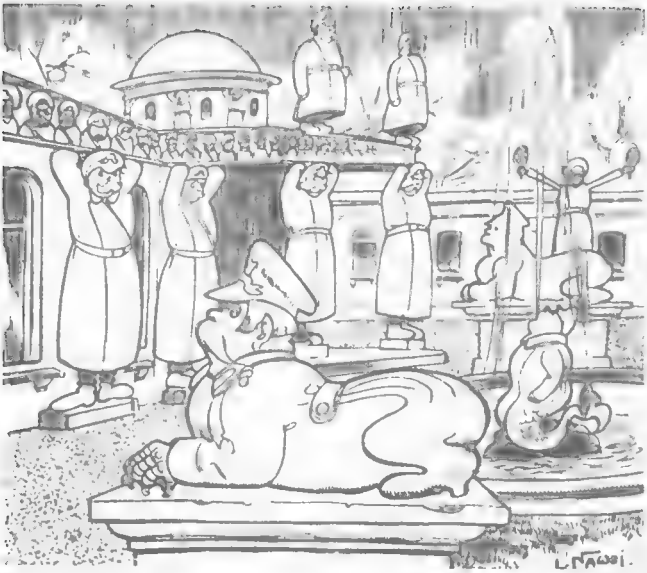

„Az új duma tervezete"
A „Nowy Świat" című lengyel lap karikatúrája. 1906

A II. Állami Duma, amely 1907. február 20-án nyílt meg, az osztályerők fokozódó polarizálódását tükrözte. A jobbszárny megerősödött. A kadetok mandátumainak száma csaknem a felére

A II. Állami Duma letartóztatott szociáldemokrata képviselői
Fénykép. 1907

apadt. Különösen meggyengültek falusi pozícióik. A munkáskúria elektorai között egyetlen kadet sem volt. A duma balszárnyához tartozott a képviselőknek mintegy ötöde. „A második duma baloldalibb az első dumánál — írta Lenin. — A második dumában sokkal több szociáldemokrata és forradalmi demokrata (szociálforradalmár és a trudovikok egy része) van. Az első duma a békés útba vetett remények dumája volt. A második duma annak a heves harcnak a dumája, mely egyrészt a feketeszázas cári kormány, másrészt a tömegek képviselői, a szocializmusért való harc érdekében öntudatosan szabadságért küzdő proletárok tömegének s a feudális földbirtokosok ellen ösztönösen felkelő parasztság tömegeinek a képviselői közt folyik."[15]

A munkás- és parasztképviselők felszólalásai a cárizmus ellen irányuló politikai tüntetésekké váltak. A kadetok taktikája — a „duma megóvása" bármi áron — csődöt mondott; csupán meggyorsította a trudovikok eltávolodását a liberálisoktól, és aláásta a kispolgárság alkotmányos illúzióit. Ilyen körülmények között a „Vitte-féle duma" feleslegessé és veszélyessé vált a legfelső uralkodó körök számára.

A kormány rátért az Egyesült Nemesség Tanácsa által sugalmazott terv megvalósítására. 1907. június 1-én provokatív „összeesküvési" vádat emeltek a szociáldemokrata duma-frakció ellen. A június 3-ra virradó éjjel a szociáldemokrata frakció tagjait letartóztatták. A kormány egyidejűleg feloszlatta a dumát és új, hasonlíthatatlanul reakciósabb választójogi törvényt bocsátott ki. Ezzel a cárizmus durván megsértette az október 17-i kiáltvány egyik legfőbb tételét, hogy ti. semmiféle új törvény nem fogadható el a duma jóváhagyása nélkül. A kormány lépése államcsínynyel volt egyértelmű. Az ország a politikai reakció időszakába lépett.

A FORRADALOM EREDMÉNYEI

Az 1905—1907. évi forradalom vereséget szenvedett. A vereség egyik alapvető oka az volt, hogy hiányzott a proletariátus és a parasztság tartós szövetsége. Ez a szövetség még csak kialakulófélben volt. A parasztmozgalom továbbra is ösztönös és szétforgácsolt maradt. A parasztok körében olyan illúziók terjedtek el, hogy békés úton, a cár kegyéből vagy a duma segítségével is földhöz juthatnak. A parasztoknak csak kisebb része kapcsolódott be a nyílt forradalmi harcokba, többségük csendesen zúgolódott és szószólókat küldözgetett a dumához. Jórészt ugyanezek a gyengeségek jellemezték a forradalmi mozgalmat a hadseregben is, amely zömében parasztokból állt.

A munkásosztály harca sem volt eléggé támadó jellegű. Különböző rétegei nem egyenlőképpen vették ki részüket a forradalomból. A proletár élcsapat, amely az 1905. évi forradalmi küzdelmek fő terhét viselte, jelentős mértékben kimerült már, midőn a munkások újabb, kevésbé szervezett csoportjai harcba lendültek. A forradalmi mozgalmat — mindenekelőtt a proletariátus küzdelmét — gyengítette a mensevikek opportunizmusa. A IV. — egyesítő — kongresszus után a mensevikek folytatták megalkuvó politikájukat, elmélyítették nézeteltéréseiket a forradalmi marxistákkal, a bolsevikokkal és tovább közeledtek a kadetok felé.

A liberális burzsoázia elárulta a nép érdekeit, alkuba bocsátkozott a monarchiával, és egyre inkább az ellenforradalom táborába ment át. A cárizmusnak segítségére sietett az európai burzsoázia is: 2,5 milliárd frank kölcsönt — ahogyan Gorkij nevezte: „júdáskölcsönt" — bocsátott a rendelkezésére.

A forradalom azonban hatalmas csapást mért a cárizmusra, s ez nem múlt el nyomtalanul. A proletariátus vezette néptömegek Oroszország történetében először — ha csak ideiglenesen is — kivívták a politikai szabadságjogokat; megszületett a legális forradalmi és demokratikus sajtó, nagyszámú szakmai és kulturális-önképző szervezet alakult.

[15] Lenin: A második duma és a proletariátus feladatai. Lásd *Lenin* Művei. 12. köt. Szikra 1954. 146—147. old.

A proletariátus hősies sztrájkharca számos gazdasági engedményre kényszerítette a burzsoáziát és a cárizmust: számos iparágban csökkentették a munkaidőt, nagymértékben leszállították a pénzbüntetéseket, és emelték a munkabéreket. „1905 olyannyira emelte az orosz munkás életszínvonalát — állapította meg Lenin —, amilyen mértékben normális időkben évtizedek alatt sem emelkedik."[16]

A parasztfelkelések hatására a cárizmus eltörölte a paraszti megváltás fizetését; a parasztok által addig kifizetett összeg már amúgy is többszörösen felülmúlta annak a földnek az értékét, amelyet az 1861. évi reform után kaptak. A parasztság elérte a bérleti díjak mérséklését és a földárak csökkenését is.

A cárizmus francia bankárok segítségével vérbe fojtja az orosz forradalmat
Az „Assiette au Beurre" karikatúrája. 1908

Meggyorsult a cárizmus által elnyomott oroszországi népek politikai fejlődése. Megszületett a nemzeti sajtó, jelentős előrehaladást ért el a nemzeti irodalom, művészet, színjátszás. A közös harc szorosabban az orosz proletariátus köré tömörítette valamennyi oroszországi nemzet és népcsoport dolgozóit, megerősítette egységüket. A nemzeti mozgalmakon belül elmélyült a szakadás a forradalmi-demokratikus és a burzsoá nacionalista irányzat között.

A proletariátus a hősiesség és az önfeláldozás, a kezdeményezés és az aktivitás nagyszerű példáit mutatta. A forradalom feltárta a proletariátus történelmi elhivatottságát az általános demokratikus mozgalom vezetésére. A forradalom a munkás-paraszt szövetség kialakulásának döntő fontosságú szakasza volt. Az 1905—1907. évi forradalom tartalmát tekintve polgári demokratikus, harci formáira nézve azonban proletár jellegű volt. A politikai tömegsztrájkokban, a fegyveres felkelésekben, a munkásküldöttek szovjetjeinek megteremtésében különös erővel nyilvánult meg a tömegek forradalmi alkotó tevékenysége, amely a történelemben teljesen új szervezeti formákat, és nemcsak a régi hatalom elleni küzdelem, hanem a forradalmi hatalom segítségével folytatott harc új formáit hozta létre.[17]

A forradalom sokrétű tapasztalatkinccsel gazdagította a munkásmozgalmat, hatalmas lendületet adott a marxista elmélet és taktika fejlődésének. A Lenin vezette bolsevikok a forradalmi küzdelmek tüzében, a mensevik opportunisták elleni szüntelen eszmei küzdelemben a munkásosztály és az egész nép hivatott vezéreivé, az oroszországi és a nemzetközi munkásmozgalom vezető marxista erejévé váltak.

Az orosz forradalom súlyos csapást mért az imperialista világrendszerre; lelkesítő példát mutatott Nyugat-Európa és az egész világ proletariátusának, a gyarmati és függő országok elnyomott népeinek. A forradalom világosan megmutatta, hogy Oroszország a forradalmi világmozgalom központjává vált.

[16] Lenin: A sztrájkharc és a munkabér. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 252. old.

[17] Lásd Lenin: Az OSZDMP egyesítő kongresszusa. 1906. április 10—25 (április 23—május 8). Zárszó az agrárkérdéshez. Lásd *Lenin* Művei. 10. köt. 290. old.

XX. FEJEZET

ÁZSIA ÉBREDÉSE

Az 1905-ös orosz forradalom után sok gyarmati és függő országban fellendültek a polgári forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalmak.

A formailag független, de ténylegesen félgyarmati sorba süllyesztett országokban (Irán, Törökország, Kína) kirobbant polgári forradalmak közvetlenül a feudális abszolutizmus ellen irányultak, de közvetve a külföldi imperialisták ellen is, amennyiben a feudális abszolutizmus ezek szövetségese és támasza volt. Indiát, Indonéziát és több más gyarmatot erős nemzeti felszabadító mozgalom ragadott magával.

A fellendülés előfeltételei hosszú időn át fokozatosan érlelődtek. E folyamatban az a kibékíthetetlen ellentét játszotta a legnagyobb szerepet, amely a maroknyi imperialista nagyhatalom és a kizsákmányolt gyarmatok, illetve félgyarmatok milliós néptömegei között feszült. Az imperialista elnyomás fokozódásával és az ellene küzdő erők növekedésével ez az ellentét elmélyült, s forradalmi robbanást készített elő. Az oroszországi forradalom hatása kiélezte a válságot, és a keleti országok egész sorában heves forradalmi megmozdulásokat váltott ki. „A világkapitalizmus és az 1905-ös orosz mozgalom végleg felrázta Ázsiát. A középkori csendben elvadult, elnyomott lakosság százmilliói új életre ébredtek, és harcba indultak az elemi emberi jogokért, a demokráciáért."[1]

Az orosz forradalom megrendítette a cárizmust, amely a keleti népek szemében mindaddig legyőzhetetlen erőnek tűnt, s ezzel forradalmi megmozdulásokra bátorította e népeket saját feudális uralkodóik és azok pártfogói, a külföldi imperialisták ellen. Az a gyűlölet, amelyet a cári kormány imperialista politikája keltett a Kelet népeiben, az orosz forradalmárok iránti meleg rokonszenvvel párosult. Az ázsiai országokban terjedt a felismerés, hogy Oroszország demokratikus, forradalmi erői a felszabadító harcukat vívó elnyomott népek szövetségesei.

A demokratikus eszmék Oroszországból már jóval a forradalom előtt behatoltak a szomszédos keleti országokba. Értelmiségük sok olyan képviselője, aki nagy szerepet játszott a nemzeti öntudat felébresztésében, orosz intézetekben tanult, megismerkedett a kiemelkedő orosz demokraták eszméivel. Az iráni, kínai és koreai munkásosztály közvetlenül is kapcsolatba került az oroszországi proletariátussal: a kínai munkások a Kelet-Kínai Vasút építkezésein, az irániak az ottani koncessziós üzemekben. Sok iráni, kínai és koreai munkás élt Oroszországban; az oroszországi proletariátus forradalmi küzdelmeiben értékes tapasztalatokat szereztek, edzett harcossá fejlődtek.

[1] Lenin: Ázsia ébredése. Lásd *Lenin Művei*. 19. köt. Szikra 1955. 68. old.

Sokan közülük az orosz forradalom hírvivőjévé, a hazájukban kibontakozó forradalmi mozgalom aktív résztvevőjévé váltak.

Ázsia ébredésének időszakában a gyarmati és félgyarmati országok dolgozói még nem léptek fel önálló politikai programmal. De éppen a néptömegek küzdelme szabta meg azokat az engedményeket, amelyekre az imperialisták és az uralkodó osztályok rákényszerültek.

Az öntudatra ébredt ázsiai népek akkor még nem tudták kivívni a győzelmet. Az első nagy keleti forradalmi hullám sikertelenségének fő okai között kell említenünk az imperializmus erejét, másfelől azt, hogy a még csak kialakulóban levő nemzeti burzsoázia nem volt képes a polgári forradalom végigvitelére. Közrejátszott az is, hogy a liberális földbirtokosok és a burzsoáziának a nagybirtokkal kapcsolatban álló része nem volt érdekelt a feudális viszonyok következetes felszámolásában.

A nemzeti felszabadító és antifeudális mozgalom fellendülése azonban értékes harci tapasztalatokkal gazdagította a Kelet néptömegeit, előkészítette őket a felszabadulásukért vívott újabb küzdelmekre.

1. AZ 1905—1911. ÉVI IRÁNI FORRADALOM

A FORRADALOM KEZDETE. HARC AZ ALKOTMÁNYÉRT

Az 1905-ös orosz forradalom hatása az ázsiai országok közül legelőször Iránban érvényesült. A bakui olajmezőkön, a közép-ázsiai útépítéseken, a kaszpi-tengeri kikötőkben dolgozó nagyszámú iráni vándormunkás elvitte haza az orosz munkások forradalmi küzdelmének híreit. Az iráni értelmiség haladó elemei körében érezhető volt a kaukázusontúli szociáldemokraták hatása.

Teheránban már 1905 decemberében tömegtüntetések zajlottak le. A tüntetők követelték, hogy váltsák le a miniszterelnökségről a reakciós Ajn ed-Doulét, távolítsák el a vámhivatal belga vezetőjét, hozzák létre az „igazság házát" (adaljat-hane) a lakosság panaszainak megtárgyalására. Mozaffer ed-Din sah kénytelen volt megígérni e követelések teljesítését, ám ugyanakkor megtorló intézkedéseket foganatosított a mozgalom résztvevői ellen.

Válaszul 1906 júliusában Teheránban bezártak a bazárok és a boltok, és több ezer ember a tiltakozás jeléül besztbe (védett területre) vonult az angol misszió kertjében. A mozgalomhoz a papság nagy csoportja is csatlakozott; ezek tüntetően kivonultak Teheránból és Kum városába mentek. Ajn ed-Doule elmozdításán kívül most már alkotmányt követeltek és a medzslisz (parlament) összehívását. A mozgalom átterjedt Tebrizre, Iszfahánra, Sirázra és több más városra is. A katonaság nyíltan kifejezésre juttatta a nép iránti rokonszenvét. A sah engedményekre kényszerült.

1906 július végén Ajn ed-Doulét menesztették, és a liberális Naszrolla-khan Mosir ed-Doulét nevezték ki miniszterelnökké. A sah augusztus 5-i rendeletével alkotmányt adott az országnak. A sztrájkoknak és tüntetéseknek vége szakadt.

Az ideiglenes szélcsendet felhasználva, a reakció megpróbálta meghiúsítani az alkotmány életbe léptetését. Az udvari körök igyekeztek rábeszélni a sahot: ne erősítse meg a medzsliszválasztások szabályzatát. A reakció mesterkedései a néptömegek felháborodásának újabb hullámát váltották ki. Különösen erős zavargásokra került sor Tebrizben, ahol ekkor már működött az ország első szociáldemokrata csoportja. 1906 szeptemberében a városban általános sztrájkot hirdettek, bezárták a bazárokat, s a kereskedők, a papság és a földesurak képviselőiből megalakították az ország első endzsumenjét (forradalmi bizottság), amely gyakorlatilag ellenőrzést gyakorolt a sahi hatóságok tevékenysége felett. Az iráni szociáldemokraták részvételével megalakult a mudzsahidok („az igaz ügy harcosai") forradalmi-demokratikus szervezete.

Beszt a teheráni angol misszió kertjében
Fénykép. 1906

Szeptember 9-én a sah megerősítette a medzslisz-választások szabályzatát. Ez kétlépcsős választásokat írt elő kuriális rendszer alapján, a munkások kizárásával; az uralkodó dinasztia tagjai és az arisztokrácia számára külön kúriákat hoztak létre. A magas vagyoni cenzus és más megszorítások folytán kívül rekedtek a választójogon a parasztok, a városi szegényrétegek, s a legtöbb kisiparos és kiskereskedő is. A nők szintén nem szavazhattak.

1906. október 7-én megnyílt az első iráni medzslisz. Balszárnyát a jómódú iparosok és kereskedők képviselői alkották. Október-december folyamán a medzslisz több haladó jellegű intézkedést hozott: maximálta a kenyérárakat, hozzákezdett egy tervezet megvitatásához, amely az angol és orosz bank ellensúlyozására nemzeti bank felállítását irányozta elő. Ezzel párhuzamosan a medzslisz az alaptörvény előkészítésén dolgozott.

December 30-án Mozaffer ed-Din sah megerősítette az alaptörvényt, amely az iráni alkotmány első részét alkotta. A törvény értelmében a sah hatalmát a medzslisz korlátozta; jogot nyert az összes törvények és az országos költségvetés megszavazására, továbbá ezek végrehajtásának ellenőrzésére. A kormány csak a medzslisz hozzájárulásával adhatott koncessziókat, kérhetett külföldi kölcsönt, köthetett szerződéseket és egyezményeket más államokkal. Az alsóház, a medzslisz mellett az alkotmány felsőházat — szenátust — létesített.

Mozaffer ed-Din 1907. január 8-án meghalt; a trónon fia, Mohamed Ali követte. 1907 január-februárjában a reakció az új sah támogatásával leplezetlenül előkészületeket tett a medzslisz és a demokratikus mozgalom elleni támadásra. A fővárosba katonai erőket vontak össze. Ekkor azonban Teheránban, Restben, Iszfahánban és több más városban tiltakozó tömegmozgalmak kezdődtek. Tebrizben egyenesen fegyveres felkelés robbant ki a hatóságok ellen. A reakció visszavonulásra kényszerült: a sah külön rendeletben erősítette meg az alkotmányos rendszer bevezetéséhez adott hozzájárulását.

Az alaptörvény elfogadásával és az 1907 január-februári eseményekkel lezárult a forradalom első szakasza, melyben a liberális földesurak, a papság, a nagykereskedők és vállalkozók az alkotmányért folytatott harcban együtt haladtak a közepes vagyonú és kiskereskedőkkel, a kisiparosokkal, s hozzájuk csatlakoztak a városi szegényrétegek és a munkások.

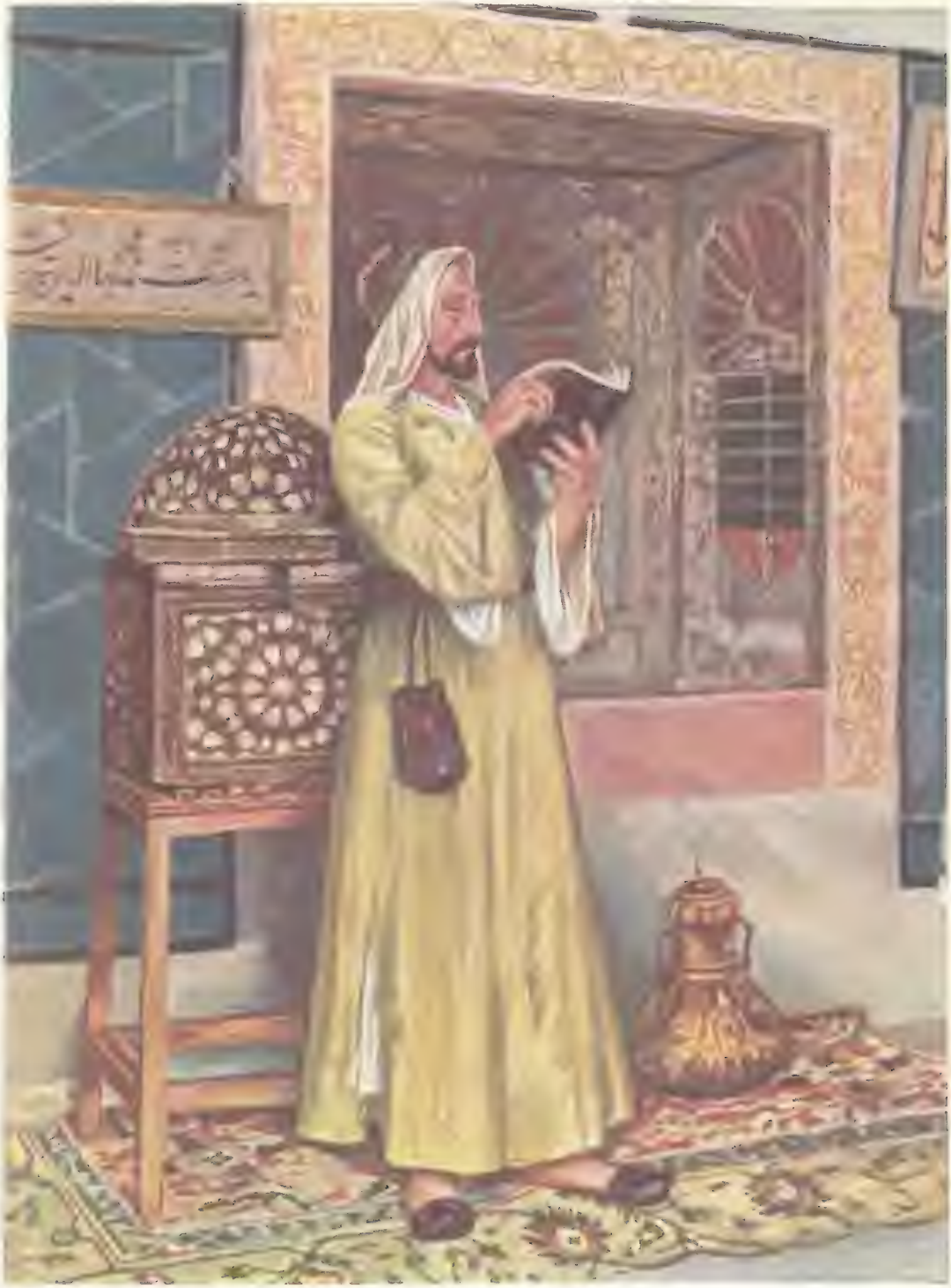

A BŰVÖS FORRÁS
Oszman Hamdi-bej. 1904

1907-ben megerősödött a lakosság demokratikus rétegeinek aktivitása: a parasztok, munkások, alkalmazottak, városi kispolgárok saját követelésekkel kezdtek fellépni, sürgették a reakciós hatósági személyek elbocsátását stb.

Az országban antiimperialista mozgalom kezdődött. Iszfahánban, Sirázban és Busirban bojkott alá vették az angol intézményeket, az angol olajtársaság telepein lázongások törtek ki.

Először az északi, majd a középső és a déli tartományokban is parasztmozgalmak bontakoztak ki. A parasztok megtagadták az adófizetést, a földesúrnak járó termésrész beszolgáltatását és a feudális kötelezettségek teljesítését, elragadták a földesurak jószágait, feldúlták gazdaságaikat, házaikat és egyeseket megöltek.

Irán történetében először sztrájkba léptek a munkások és alkalmazottak. Sztrájkoltak a távírászok, nyomdászok, minisztériumi tisztviselők. Megalakultak az első munkásszervezetek: Teheránban a nyomdászok, a távírászok és a villamosvasúti munkások, Kermánban a szőnyeg- és kendőszövők szövetsége. A munkások és alkalmazottak mozgalma azonban még a szervezettség alacsony fokán állott.

Országszerte különböző endzsumenek alakultak. Többségük a demokratikus rétegekhez kötődött, de helyenként a nagykereskedők, a földesurak, a nemesek is szerveztek endzsumeneket. Az endzsumenek sok városban ellenőrzésük alá vonták a sahi hatóságok működését, bírói funkciókat láttak el, szabott árakat vezettek be a kenyérre, iskolákat, olvasótermeket nyitottak.

Lendületesen fejlődött a demokratikus sajtó. A forradalom éveiben Iránban tucatjával jelentek meg az új napilapok és folyóiratok.

Sok vidéken, főként északon, illegális mudzsahid szervezetek alakultak kisiparosokból, ke-

Fedájok
Fénykép. 1907

reskedőkből, kisbirtokosokból, továbbá munkásokból és parasztokból. E forradalmi-demokratikus szervezetek programja, amelyet az 1907-es meshedi kongresszuson fogadtak el, a következő követeléseket tartalmazza: általános, közvetlen, egyenlő választójog, titkos szavazással; személyi, szólás-, egyesülési és sztrájkszabadság; a sahi birtokok elkobzása, a kánok földjeinek megváltása és e földek szétosztása a parasztok között; nyolcórás munkanap; általános kötelező és ingyenes oktatás stb. A mudzsahidok tevékenyen részt vettek a fedájok („önfeláldozók", hazafiak) önkéntes fegyveres osztagainak felállításában — ezek alkották a forradalom fő fegyveres erejét.

A demokratikus mozgalom nyomására a medzslisz 1907-ben csökkentette a feudális arisztokraták életjáradékát és a sah civillistáját, eltörölte a tiul (földadományozás) feudális intézményét, törvényt hozott a korrupció ellen, és több más haladó intézkedést hajtott végre. A földesúri-burzsoá többség azonban ellenségesen állt szemben a parasztmozgalmakkal, a forradalmi endzsumenekkel, a mudzsahidokkal és a fedájokkal. 1907 áprilisában a medzslisz törvényt fogadott el, amely a tartományi és területi endzsumeneknek bizonyos felügyeleti jogot biztosított a helyi közigazgatás felett, de kizárta a demokratikus néprétegeket az endzsumen-választásokból, és megfosztotta az endzsumeneket a politikai ügyekbe való beleszólás jogától. A papság, a liberális földbirtokosok és a burzsoázia egy része gyorsan közeledett a reakcióhoz.

A reakció, további szakadásra számítva az alkotmány híveinek táborán belül, erőt gyűjtött az ellentámadásra. A sah hazahívta külföldről és miniszterelnökké nevezte ki a reakciós Amin esz-Szultanet. 1907 tavaszán és nyarán a feudális elemek a demokratikus mozgalom ellen irányuló akciókat szerveztek Arakban (Szultanabad), Kumban, Makuban, Karadagban, Teheránban, Sirázban. 1907 májusában a sah megtagadta a medzslisz bizottsága által kidolgozott „Kiegészítések az alaptörvényhez" aláírását. E kiegészítések széles jogkört hagytak meg a sah számára: a fegyveres erők főparancsnokságát, a hadüzenet és a békekötés jogát, a miniszterek kinevezését és leváltását. Jelentős kiváltságokat biztosítottak a papság számára is: az öt legmagasabb papi méltóságból álló bizottság felállítását írták elő, amelynek beleegyezése nélkül a sah egyetlen törvényt sem erősíthetett meg. Ám ugyanakkor Irán történetében először deklarálták az állampolgároknak a törvény előtti egyenlőségét és a politikai szabadságjogokat; elrendelték, hogy az egyházi jog (sariat) alapján álló bíróságok mellett világi bíróságokat kell felállítani; érvényre juttatták a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom elválasztásának elvét.

A kiegészítések aláírásának megtagadása Teheránban tömegtüntetéseket, Tebrizben általános sztrájkot váltott ki. Amin esz-Szultane fegyveres harcra bujtogatta a reakciósokat a nép ellen, ami csak fokozta a tömegek felháborodását és tiltakozását. 1907 augusztusában egy fedáj terrorista megölte a miniszterelnököt.

A népmozgalom erősödése arra kényszerítette a sahot, hogy aláírja a „Kiegészítéseket az alaptörvényhez" (1907 október). Ezzel megerősítést nyert az iráni alkotmány második és egyben legfontosabb része.

AZ IMPERIALISTA HATALMAK POLITIKÁJA. AZ 1907. ÉVI ANGOL—OROSZ EGYEZMÉNY

Az imperialista hatalmak messzemenőkig ellenséges álláspontra helyezkedtek az iráni forradalommal szemben. Anglia oroszellenes propagandával s az alkotmány és a demokratikus mozgalom iránti képmutató rokonszenvnyilatkozatokkal álcázta iráni politikáját — ugyanakkor rögtön a forradalom kezdetén fegyveres intervenciót kezdett: csapatokat tett partra Hendzsam szigetén és a Perzsa-öböl partvidékén. Az angol imperialistákat szoros szálak fűzték a reakciós iráni feudális elemekhez, ezért arra törekedtek, hogy a feudális viszonyok konzerválásával tovább erősítsék Irán függését Angliától.

A cárizmus, amely ebben az időben maga is harcban állt az orosz nép forradalmi erőivel,

ugyancsak ellensége volt az iráni forradalomnak. De a Japántól elszenvedett háborús vereség és a belpolitikai krízis annyira meggyengítette, hogy az iráni forradalom első éveiben nem kezdhetett fegyveres intervenciót.

A forradalom kitörése után megélénkült Németország tevékenysége Iránban. A német imperialisták expanzív politikájuk álcázása céljából azt hangoztatták, hogy nem kívánnak beavatkozni az iráni politikai ügyekbe és csak a „békés gazdasági behatolás" érdekli őket. Közben igyekeztek a maguk javára fordítani az Anglia és a cári Oroszország gyarmatosító politikája elleni népi felháborodást.

A Németországgal való imperialista ellentétek kiéleződése, másrészt az iráni forradalom elmélyülésétől való félelem voltak azok a legfontosabb tényezők, amelyek megkönnyítették Anglia és Oroszország közeledését. 1907. augusztus 31-én angol—orosz egyezményt kötöttek, amelynek egyik pontja Irán „befolyási övezetekre" való felosztását tartalmazta. Az iráni angol—orosz vetélkedés az egyezmény aláírása után leplezettebb formák között folytatódott. Anglia és Oroszország ettől kezdve aktívabban beavatkoztak Irán ügyeibe a forradalom elfojtása végett.

Az egyezmény aláírása közfelháborodást keltett Iránban; a nép felzúdulásának hatására az iráni kormány megtagadta az egyezmény elismerését, a medzslisz pedig tiltakozást emelt Irán befolyási övezetekre való felosztása ellen.

AZ 1908 JÚNIUSI ELLENFORRADALMI PUCCS

A sah által vezetett reakció úgy döntött, hogy felhasználja Anglia és Oroszország támogatását; megkezdték az előkészületeket az ellenforradalmi puccs végrehajtására, a medzslisz felszámolására. 1907 decemberében a sah a főváros köré kezdte összevonni az iráni kozákdandár egységeit és a reakciós kánok fegyveres osztagait.

A medzslisz és az endzsumenek védelmére mintegy 20 000 fegyveres — fedájok, mudzsahidok és a forradalmi endzsumenek tagjai — sorakozott fel. Sok városban általános sztrájkokat szerveztek, önkéntes forradalmi osztagokat alakítottak. A tebrizi, resti, meshedi, kazvini, kermáni és sirázi endzsumenek kiadták Mohamed Ali detronizálásának jelszavát. Az erőviszonyok nem kedveztek a sahnak; ismét meg kellett hátrálnia. Újra hűségesküt tett az alkotmányra, a medzslisz viszont kötelezettséget vállalt a sah felségjogainak oltalmazására.

1908 elején még élesebbé vált a reakció és a demokratikus erők harca. Talisban, az asztrabadi és a horaszáni tartományban, valamint Kermánban parasztmozgalmak bontakoztak ki; a halipari munkások, az enzeli teherhordók sztrájkba léptek, zavargások kezdődtek a Szultanabad környéki szőnyegszövők körében. A külföldi vállalatok ellen irányuló bojkott megerősödött. Mindenfelé új endzsumenek alakultak.

A tebrizi fedáj osztagok vezetői, Bagir és Szattar
Fénykép

De közben növekedtek a reakció erői is. A demokratikus endzsumenek elleni küzdelem cél-

jából létrehozott tebrizi Iszlamije nevű endzsumen fegyveres összetűzéseket provokált a városban. Teheránban, Sirázban és másutt is nyílt reakciós fellépésekre került sor.

1908. június 23-án a sah reakciós államcsínyt hajtott végre: az iráni kozákdandár Ljahov cári ezredes parancsnoksága alatt körülfogta és tüzérségi tűz alá vette a medzslisz épületét; sok képviselőt és forradalmi endzsumen-tagot letartóztattak és börtönbe vetettek, néhányat megöltek. A kormány feloszlatta a medzsliszt és az endzsumeneket, betiltotta az összes demokratikus lapokat.

AZ 1908—1909. ÉVI TEBRIZI FELKELÉS

A forradalmi harc középpontja az iráni Azerbajdzsánba helyeződött át. 1908 júniusában Tebrizben fegyveres felkelés robbant ki parasztok, munkások, kézművesek, kis- és középpolgári elemek részvételével. A felkelést a lakosság demokratikus rétegeinek képviselői vezették: Szattar, a parasztmozgalom harcosa és Bagir kőműves. A felkelők az alkotmány visszaállítását és új medzslisz összehívását követelték. Négy hónapig tartó elkeseredett harc után a tebriziek kiszorították a városból a sah csapatait és a reakciós bandákat. A felkelők nagy segítséget kaptak a kaukázusontúli forradalmároktól, akik nagy népszerűséget és tekintélyt élveztek a város lakóinak körében; önkéntes osztagokat és fegyvert küldtek Tebrizbe, részt vettek a sah csapatai és a reakciósok elleni harcokban.

Az iráni Azerbajdzsán más városaiban és vidékein is forradalmi endzsumenek és fedáj-osztagok alakultak, elűzték a reakciós földesurakat, elvették gabonakészleteiket és állataikat. A sah azerbajdzsáni birtokait elkobozták. A forradalmárok az elfoglalt városokban és körzetekben gondoskodtak a rendről és a közbiztonságról, iskolákat nyitottak.

1909 februárjában a sah csapatai és a feudális urak alakulatai ismét ostromzár alá fogták a várost, de a felkelők a blokád nyomán fellépő éhínséggel is dacolva 1909 áprilisáig sikeresen visszaverték a reakciósok rohamait.

A tebrizi felkelés hatására új forradalmi fellendülés bontakozott ki. Giljánban az illegális forradalmi bizottság 1909 februárjában felkelést szervezett. A forradalmárok megölték Gilján kormányzóját, kezükbe vették a hatalmat Restben, és hadjáratra készültek a főváros ellen. Iszfahánban már 1909 januárjában az alkotmány híveinek kezébe került a hatalom. Az itteni felkelőkhöz csatlakoztak fegyveres alakulataikkal a bahtijár kánok, akik az alkotmány visszaállítása melletti fellépésük révén meg akarták növelni befolyásukat a bahtijár területen és egész Iránban.

Larban Abdul-Hoszein vezetésével tört ki felkelés az alkotmány visszaállításáért. Márciusban megdöntötték a sahi kormányzat hatalmát Busirban és Bender-Abbaszban.

Az angol imperialisták és a cárizmus ekkor fegyveres intervencióhoz folyamodtak. Irán déli részén — Busirban, Bender-Abbaszban és Lingehben — angol csapatok szálltak partra, szétkergették az endzsumeneket, és elfojtották a demokratikus mozgalmat. 1909 április végén a külföldi állampolgárok védelmének és az élelmiszer-szállítmányok biztosításának ürügyén cári csapatok érkeztek Tebrizbe. A városban letartóztatásokat hajtottak végre, megkezdték az iráni és kaukázusontúli forradalmárok üldözését, a fedájok lefegyverzését. De Szattar és Bagir letartóztatására és a tebrizi endzsumen feloszlatására a cári parancsnokság és a városba visszatért iráni reakciósok nem merték rászánni magukat.

MOHAMED ALI DETRONIZÁLÁSA. A MÁSODIK MEDZSLISZ

Az idegen intervenció ellenére a demokratikus mozgalom csapást mért a monarchiára. 1909 júliusában a giljáni fedájok és a bahtijár kánok csapatai elfoglalták Teheránt. Mohamed Alit detronizálták, a trónt kiskorú fia, Ahmed foglalta el. Újra érvénybe léptették az 1906—1907. évi

alkotmányt; ideiglenes kormány alakult a fedájokhoz csatlakozott Szepahdar gilján nagybirtokos vezetésével.

A liberális földesúri-burzsoá körök, amelyek a nép győzelmét a saját érdekükben használták ki, meg akarták akadályozni a forradalom továbbfejlődését. Egyelőre kénytelenek voltak ugyan beletörődni a fedájok jelenlétébe Teheránban, de csak a megfelelő pillanatot várták, hogy szétverjék a népi osztagokat. A monarchikus rendszer, a külföldi koncessziók és vállalatok, csakúgy, mint a sah hatalmának támasza, a kozákdandár, érintetlenül maradtak. Mohamed Alinak élete végéig évi 100 000 tumános nyugdíjat állapítottak meg, és az ex-sah külföldre távozott.

1909 novemberében megnyílt a második medzslisz. Az új medzslisz még kevésbé volt demokratikus, mint az első; tagjai között a kisiparosoknak egyáltalán nem volt képviselőjük. Ez a medzslisz egyetlen valamennyire is jelentős haladó intézkedést, illetve törvényt sem hozott. A medzsliszben a liberális földbirtokosok és a komprádor burzsoázia érdekeit képviselő „mérsékelt", valamint a kialakulóban levő nemzeti burzsoáziához kötődő „demokrata" frakció jött létre.

A medzslisz és a kormány politikája, a drágaság növekedése, a kenyérhiány tiltakozó megmozdulásokat váltott ki a néptömegekből. Sok városban zavargásokra került sor. Asztara, Talis, Asztrabad és Deregez környékén kiújultak a parasztmegmozdulások. A távirászok, a nyomdászok és a minisztériumi tisztviselők sztrájkoltak. Országszerte bojkottálták a külföldi árukat.

A Szepahdar-kormány képtelen volt kivezetni az országot a súlyos gazdasági és politikai válságból. 1910 júliusában Mosztoufi el-Memalek kormánya került hatalomra, amely a „demokratáktól" kapott támogatást. Az új kormány politikai irányvonala — akárcsak az előzőé — a forradalom felgöngyölítésére és az imperialista hatalmakkal való megegyezésre irányult. A bahtijárok és a rendőrség közreműködésével Teheránban lefegyverezték a fedáj-osztagokat.

Szepahdar angol és orosz orientációja helyett Mosztoufi el-Memalek Németország és az Egyesült Államok felé keresett közeledést. Többek között amerikai pénzügyi tanácsadókat hívott Iránba, Morgan Shuster vezetésével.

1911 elején ismét Szepahdar lett a miniszterelnök, s rövidesen nagy kölcsönt kapott Angliától. Szepahdar azonban nem vonta vissza az amerikai tanácsadók meghívására vonatkozó határozatot, s azok 1911 májusában megérkeztek Iránba. Az iráni kormány és a medzslisz rendkívül széles körű felhatalmazást adott Shusternek: ellenőrzése kiterjedt az összes pénzügyi műveletekre, koncessziókra, kölcsönökre, adókra és más jövedelmekre, az állami költségvetésre. Shuster külföldi kölcsönöket erőltetett Iránra, előkészítette a talajt az amerikai kőolaj- és vasútkoncessziók számára, még saját rendőrséget is szervezett és megpróbálta hatalma alá vonni az iráni fegyveres erőket.

1911 júliusában Mohamed Ali a cári hatóságok tudtával és titkos támogatásával átkelt a Kaszpi-tengeren, és partra szállt a délkeleti partvidéken, Gomustepnél. Több ezer főből álló fegyveres bandát toborzott és Teherán ellen indult. Ezzel egyidejűleg Kurdisztánban fivére, Szalar ed-Doule kezdett akciót a sahszeveni kánok és néhány más feudális úr támogatásával.

Mohamed Ali bandái ellen nagy néptömegek fogtak fegyvert. 1911 őszén a kormánycsapatok és az önkéntesek egyesült erői szétverték az ex-sah alakulatait, és ez ismét külföldre menekült.

A FORRADALOM LEVERÉSE

Mohamed Ali kalandjának összeomlása nyilvánvalóvá tette, hogy a forradalmat az iráni reakció a maga erejéből nem tudja leverni. A feladatot Anglia és a cári Oroszország imperialista kormányai vállalták magukra, amelyek csapatai ekkor már Irán déli és északi részén álltak.

1911 novemberében a cári kormány Anglia támogatásával ultimátumban követelte az iráni kormánytól, hogy menessze Shustert, és a jövőben ne hívjon be külföldi tanácsadókat Oroszország és Anglia tudta és beleegyezése nélkül. A medzslisz elutasította az ultimátumot. Válaszul a cári

kormány erős katonai egységeket irányított Azerbajdzsánba, Giljánba és Horaszánba. A cári csapatok megtörték az iráni önkéntesek ellenállását, s az ország északi részén elfojtották a forradalmat. Délen ugyanezt az angol csapatok végezték el. Ezzel egyidejűleg, 1911 decemberében, a rendőrség és a bahtijár-osztagok ellenforradalmi puccsot hajtottak végre Teheránban. A medzsliszt felosztották, az endzsumeneket és a baloldali lapokat betiltották. A forradalmat leverték.

Az iráni forradalom, noha vereséget szenvedett, súlyos csapást mért a feudális rendre és a kadzsar monarchiára, széles néptömegeket ébresztett tudatos politikai cselekvésre, a feudális maradványok és az imperialista elnyomás elleni harcra. Az iráni forradalom, amely az orosz forradalom hatására kezdődött, maga is forradalmasítólag hatott a Kelet más országaira.

2. AZ IFJÚTÖRÖK FORRADALOM

1905—1906-ban az ifjútörök mozgalom a fellendülés szakaszába lépett. A fellendülés Törökország társadalmi-gazdasági és politikai életében gyökerezett, de az események alakulására nagy hatással volt az 1905-ös orosz forradalom is.

A tartományokban, továbbá a hadseregben és a hadiflottában spontán lázongások törtek ki. Ezeket a helyi jellegű követelésekkel kapcsolatos megmozdulásokat, melyek nem emelkedtek országos jelentőségűvé, a kormány könnyűszerrel leverte. Ennek ellenére a kialakult helyzet a forradalmi válság félreismerhetetlen tüneteit mutatta.

A forradalmi hangulat erősödése lehetővé tette, hogy az Egység és Haladás bizottság külföldről Szalonikibe (az akkor az Oszmán Birodalomhoz tartozó Macedónia fővárosába) helyezze át székhelyét. 1907 végén a Párizsba összehívott kongresszuson megalakult a török polgári forradalmi szervezetek blokkja az Egység és Haladás bizottság vezetésével; a blokkhoz csatlakozott a Dasnakcutjun nevű örmény polgári nemzeti párt, később pedig a belső-macedón forradalmi szervezet Jané Szandanszki vezette forradalmi-demokratikus balszárnya is. A kongresszus deklarációt fogadott el, amelyben — a szultáni önkényuralom elleni harc egyéb eszközeinek említése mellett — először szerepeltek e szavak: „fegyveres felkelés".

AZ 1908. ÉVI MACEDÓNIAI FELKELÉS. AZ ALKOTMÁNY KIKIÁLTÁSA

Macedónia régtől fogva a török feudális uralom elleni viharos felkelések tűzfészke volt. A XIX—XX. század fordulóján a felkelések kifejezetten nemzeti felszabadító jelleget öltöttek. Az imperialista hatalmak és a szomszédos balkáni államok beavatkozása bonyolította ugyan a macedón nép küzdelmét, de ez évről évre szélesedett és erősödött.

1908 elejére Macedóniában pattanásig feszült a helyzet. A partizánmozgalom olyan méreteket öltött, hogy mind a török katonaság, mind a külföldi tisztek parancsnoksága alatt álló csendőrség tehetetlennek bizonyult vele szemben.

Ugyanekkor kiéleződött az európai hatalmak közötti vetélkedés is Macedónia kérdésében. 1908 januárjában az Osztrák—Magyar Monarchia bejelentette, hogy a szultán hozzájárulásával a közeljövőben vasútvonalat épít Szalonikihez; ez arról tanúskodott, hogy az osztrák—magyar imperialisták meg akarják erősíteni macedóniai pozícióikat, és figyelmen kívül hagyják a közös macedóniai politikára vonatkozó 1903. évi osztrák—orosz megállapodást. Erre a bejelentésre válaszképpen került sor 1908 júniusában az orosz cár és az angol király találkozására Revalban. A Revalban megjelölt új „reformok" a Macedónia fölötti külföldi (az adott esetben angol és orosz) ellenőrzés megerősítését irányozták elő. Világossá vált, hogy Macedóniának Törökországtól való végleges elszakadása csupán idő kérdése.

Tüntetés Isztambulban 1908 júliusában, az alkotmány kihirdetésekor
Fénykép

Mindez nagy riadalmat keltett az ifjútörökök körében — ezek Macedóniát a török birodalom keretei között akarták tartani —, és megadta a közvetlen lökést forradalmi fellépésükhöz. 1908 június közepén megkezdték a közvetlen előkészületeket a felkelésre. A macedóniai ifjútörök titkos szervezet ekkorra nagyon megerősödött; taglétszáma elérte a 15 000-et. Minden városban, sőt még kis falucskákban is működtek az Egység és Haladás bizottság helyi szervezetei.

A forradalmi propaganda különösen sikeres volt a török hadsereg Macedóniában állomásozó 3. hadtestjének tisztjei között. A tisztikar ellenzékiségét szító általános helyzeten túl ebben nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy Macedóniában különösen szembetűnően nyilvánultak meg a fennálló rendszer hibái. Az itt szolgáló török tisztek újra meg újra összeütközésbe kerültek a csendőrség élén álló idegen tisztekkel, látták, hogyan csúszik ki a tartomány a török hatóságok kezéből, saját tapasztalataik alapján győződhettek meg a néptömegeknek a szultáni rendszer iránti gyűlöletéről. A tisztikar elégedetlenségét fokozta, hogy zsoldjukat késedelmesen fizették ki, szüntelenül fejük felett lebegett az elbocsátás vagy a száműzetés veszélye, hogy a rangokat és kitüntetéseket a szultán kegyencei között osztották szét.

1908. június 28-án egy kis macedóniai városka, Reszna ifjútörök szervezete, amelynek mindössze 40 tagja volt, elhatározta, hogy csetát (partizán osztag) alakít és fegyveres harcot kezd II. Abdul Hamid önkényuralmi rendszere ellen, az 1876. évi alkotmány helyreállításáért. Másnap ezt a határozatot jóváhagyta az Egység és Haladás monasztiri (Bitolj) területi bizottsága, s 1908. július 3-án a Resznában megszervezett cseta kivonult a városból. Midőn a felkelés már megkezdődött, élére állt a szaloniki ifjútörök központi bizottság.

A resznai csetát Ahmed Nijazi bej, egy fiatal albán származású tiszt vezette. A cseta akcióba

lépésekor Nijazi bej a következőképpen fogalmazta meg a harc feladatait: „Forradalmunkban, amelyet a kormány és a revali határozatok ellen indítunk, tettekkel kell megmutatnunk, hogy a keresztényeket honfitársainkként szeretjük... Forradalmunk... felkelés lesz az ellen a kormányzati rendszer ellen, amely bennünket és az összes többi nemzetiséget egymás ellenségeivé tett; e forradalom szabadságot, egyenlőséget, testvériséget hirdet."

Július 6-án Demir-Hiszar körzetében akcióba lépett egy másik török forradalmi cseta Enver bej őrnagy vezetésével.

Nijazi és Enver, akik felemelték a forradalom zászlaját, óriási népszerűségre tettek szert. „A szabadság hőseinek" nevezték el őket. De egyiküknek sem kellett megvívni egyetlen csatát sem. A 3. hadtest — majd a drinápolyi (Edirne) vilajetben állomásozó 2. hadtest — zászlóaljai és ezredei egymás után álltak át a forradalom oldalára. A macedón és albán cseták is csatlakoztak az ifjútörökökhöz. A szultán elrendelte, hogy Macedóniába anatóliai ezredeket dobjanak át, de az ifjútörök propaganda hatására ezek is megtagadták a forradalmárok elleni harcot.

A macedóniai kormánygépezet megbénult. Kevés kivételtől eltekintve még a legmagasabb katonai és polgári méltóságviselők is — részint életüket féltve, részint abban a reményben, hogy megegyezhetnek az ifjútörökökkel — teljes passzivitást tanúsítottak. A helyzet ura az Egység és Haladás szaloniki bizottsága lett, amely rendelkezése alá vonta a tartomány katonai és polgári hatóságait.

1908. július 23-án a forradalmi alakulatok a lakosság és a katonaság lelkes ünneplése közepette bevonultak Szalonikibe, Monasztirba és Macedónia más városaiba. Mindenütt népgyűléseket hívtak össze, s „a hadsereg és a nép nevében" ünnepélyesen deklarálták az 1876. évi alkotmány visszaállítását. Július 23-a lett az ifjútörök forradalom győzelmének napja.

A kormány arra a meggyőződésre jutott, hogy a további ellenállás hiábavaló. Július 24-re virradóra II. Abdul Hamid szultán aláírta az alkotmány visszaállítását és a képviselőházi választásokat elrendelő iradét (rendelet).

AZ IFJÚTÖRÖK FORRADALOM JELLEGE

Az ifjútörök forradalom csaknem minden vérontás nélkül győzött. A forradalmat kezdetben osztatlan lelkesedéssel fogadták. Országszerte ünnepélyes tüntetéseket rendeztek a szabadság, egyenlőség, testvériség, igazság jelszavai alatt. Megindult a barátkozás a mohamedánok és nem mohamedánok, törökök és nem törökök között. Tíz- meg tízezer fogoly hagyta el a börtönöket. Hazatértek a politikai száműzöttek és emigránsok. A cenzúra eltörlésével megélénkült az irodalom és a publicisztika. Új folyóiratok és napilapok indultak. Különböző klubok, szövetségek alakultak, megjelentek a munkásmozgalom első csírái: sztrájkok törtek ki, szakszervezetek, szocialista körök keletkeztek.

Az ifjútörök forradalom „tavasza" azonban nem volt hosszú életű. Hamarosan kiderült, hogy az ifjútörökök, akik oly gyors győzelmet arattak a régi rendszer felett (helyesebben csak félgyőzelmet, hiszen még II. Abdul Hamidot sem detronizálták, s jóformán egyetlen minisztert és hivatalnokot sem távolítottak el), immár maguk járultak hozzá a reakció megerősödéséhez. Ez szükségszerűen következett az ifjútörök forradalom jellegéből. Lenin később ezt írta: „Ha a XX. század forradalmait vesszük példának, akkor természetesen el kell ismernünk, hogy mind a portugál, mind a török forradalom polgári forradalom volt. De sem az egyik, sem a másik nem »népi« forradalom, mert a nép tömege, a nép óriási többsége sem az egyikben, sem a másikban tevékenyen, önállóan, saját gazdasági és politikai követeléseivel nem vesz észrevehetően részt."[2]

[2] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 446. old.

A török burzsoázia felső rétegei, amelyek érdekei az ifjútörökök politikájának fő irányát megszabták, elsősorban a jövedelmező komprádor kereskedelembe való bekapcsolódásra törekedtek. Ezeknek a rétegeknek, s még kevésbé az ifjútörökök politikájára ugyancsak jelentékeny befolyással bíró földesuraknak nem volt szükségük az állami és társadalmi rendszer radikális megváltoztatására. Ezért az ifjútörökök fő feladatuknak azt tartották, hogy a forradalmat „törvényes", „alkotmányos" mederbe tereljék, és fenntartsák a „rendet" az országban — ezen azt értették, hogy véget vetnek a dolgozók osztályharcának és a nem török népek nemzeti felszabadító mozgalmának.

A fellépő sztrájkokat a katonaság segítségével és az ifjútörök bizottságok aktív támogatásával elfojtották. Az angol nagykövet közbelépésére az ifjútörökök kegyetlenül leszámoltak az ajdini vilajet parasztjaival, akik az angol koncessziós vasútvonal övezetében harcot kezdtek a feudális elnyomás ellen. A macedón és albán csetnikeknek megparancsolták, hogy adják le fegyvereiket. Jané Szandanszki Szalonikiben mintegy két hónapon át tárgyalt az Egység és Haladás bizottsággal a macedón parasztok követeléseinek teljesítéséről, de a megbeszélések szakítással zárultak.

1908 szeptemberében az ifjútörökök részletes politikai programot tettek közzé. A program bőségesen foglalkozott a parlamenti választásokkal és az 1876. évi alkotmány módosításával, de nem tartalmazott semmit, ami kielégítette volna a dolgozó tömegek leglényegesebb szociális követeléseit. A parasztok földhöz juttatása helyett a program rámutatott: „intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy a parasztok számára könnyebbé tétessék földtulajdon szerzése oly módon, hogy a jelenlegi földbirtokosok törvény védte tulajdonjogát ne érje sérelem". A feudális tized — az asar — eltörlése helyett az „elszámolások pontosabbá tételét" és kataszteri felmérést (földösszeírást) követelt. A munkástörvényhozásra vonatkozóan arra a homályos megállapításra szorítkozott, hogy „a munkások és a munkaadók kölcsönös jogait és kötelességeit speciális törvények szabályozzák". Annál világosabban jelentkezett a programban az ifjútörökök nagyhatalmi sovinizmusa. A törököt az egyedüli hivatalos nyelvvé nyilvánították. Az alsó-, közép- és felsőfokú oktatás az összes állami iskolákban ugyancsak kizárólag török nyelven folyhatott. A program után röviddel kiadott választójogi törvény még erősebben hangsúlyozta a nemzeti kisebbségek alárendelt jogállását. A törvény leszögezte, hogy a parlamentbe csak török nyelvtudással rendelkező állampolgárok választhatók meg. Az 1908 októberében kezdődő választások lefolyására a török hatóságok és az ifjútörök bizottságok olyan arcátlan nyomást gyakoroltak, hogy a nem török lakosság sokhelyütt megtagadta a szavazásban való részvételt.

Az ifjútörökök a nemzeti kérdésben az „oszmanizmust" nyilvánították hivatalos doktrínájukká. Az „oszmanizmus" formálisan elismerte valamennyi szultáni alattvaló törvény előtti egyenlőségét, gyakorlatilag azonban az ifjútörökök — tagadva a nemzetiségi kérdés létét Törökországban — a nemzeti kisebbségek erőszakos asszimilációjára törekedtek. Megengedhetőnek tartották, hogy a nemzeti kisebbségek vallásukat megtartsák, de anyanyelvüket nem; az „egységes és osztthatatlan" Oszmán Birodalom fenntartását követelték.

Az ifjútörökök népellenes és soviniszta politikája megkönnyítette azon reakciós erők tevékenységét, melyek számára még a felülről végrehajtott változások is elfogadhatatlanok voltak. A feudális-klerikális körök — az idegen származású komprádor burzsoázia támogatásával — először titokban, később már nyíltan is ellenforradalmi megmozdulást készítettek elő.

Az ifjútörök forradalom ellen csatasorba álltak az imperialista hatalmak is. Bármily gyenge volt is ez a felülről végrehajtott forradalom, az imperialisták mégis attól tartottak, hogy további fejlődésében veszélyessé válhat érdekeikre nézve. Közvetlenül az ifjútörök forradalom után Edward Grey angol külügyminiszter titkos levelet küldött az isztambuli angol nagykövetnek, amelyben többek között ezt írta: „Ha Törökország tényleg valódi alkotmányt léptet életbe és megerősödik, ez jóval messzebb menő következményeket vonhat maga után, mintsem ma előre láthatnánk. Óriási hatása lesz Egyiptomban, és érezhető lesz Indiában is... Ha a török alkotmány kielégítően mű-

ködik majd és Törökországban jól mennek a dolgok, nekünk viszont erőszakkal és sortüzekkel kell elfojtanunk az ugyancsak alkotmányt követelő egyiptomiak felkelését, nagyon kínos helyzetbe kerülhetünk."

Az imperialista országok sajtója és politikusai szavakban rokonszenvükről biztosították az ifjútörököket. A valóságban lankadatlanul folytak az előkészületek újabb rabló akciókra Törökország ellen. „Az ifjútörököket dicsérik mérsékelt, tartózkodó magatartásukért — írta Lenin 1908 októberében —, vagyis azért dicsérik a török forradalmat, mert gyenge, mert nem ébreszti fel az alsó néprétegeket, nem idézi elő a tömegek valódi önállóságát, mert ellenséges szemmel nézi az ottomán birodalomban meginduló proletárharcot — s ugyanakkor tovább fosztogatják Törökországot. Dicsérik, mert továbbra is éppúgy fosztogathatják a török birtokokat, mint azelőtt."[3]

A FORRADALOM KÖVETKEZMÉNYEI ÉS EREDMÉNYEI

1908 őszére lényegében már kialakult a belső és külső reakció egységes frontja az ifjútörök forradalom ellen. Október elején az Osztrák—Magyar Monarchia annektálta Boszniát és Hercegovinát. Az év végén megnyílt török parlamentben az ifjútörökök feudális-komprádor ellenzékkel találták szemben magukat, amelyet az angol imperialisták által támogatott ahrar (liberális) párt vezetett. 1909 áprilisában e párt tevékeny közreműködésével az isztambuli helyőrség ellenforradalmi lázadást hajtott végre, és rövid időre visszaállította II. Abdul Hamid önkényuralmát. De a Macedóniából érkező katonai egységek és a forradalmi cseták elfojtották a lázadást. A „véres szultánt" ezúttal már nem hagyták meg a trónon; megfosztották hatalmától és őrizetbe vették. A parlament a gyenge akaratú V. Mehmedet választotta szultánná, aki „uralkodhatott, de nem kormányozhatott". Az újjászervezett kormányba tekintélyes ifjútörök vezetők kerültek be.

Az ifjútörökök azonban hatalomra jutásuk után még inkább eltávolodtak korábbi viszonylagos forradalmiságuktól is, és gyakorlatilag diktatórikus rendszert létesítettek. A parlamentáris felszín és a török értelmiség felső rétegeinek a hivatali apparátusba való bevonása nem érintette az ifjútörök diktatúra osztályjellegét; e rendszer alapját nem az új viszonyok hajtásai, hanem a régi rend még erős gyökerei alkották: az állam gazdasági és politikai életét a külföldi tőke uralma alá hajtó feudális és félfeudális viszonyok.

A munkásokkal és parasztokkal szemben az ifjútörök kormány nyíltan ellenséges politikát folytatott. A sztrájkokat törvényhozási úton betiltották. A szakszervezeteket és az 1910-ben létrehozott Oszmán Szocialista Pártot megtorló rendszabályokkal sújtották, és végül betiltották. A parasztok nem kaptak földet, nem szabadultak meg a feudális tizedtől és a haszonbérleti rendszertől sem.

A birodalom nemzeti kisebbségeire a forradalom után ugyanolyan szenvedések zúdultak, mint az Abdul Hamid-féle önkényuralom idején. Újra kezdődtek az örménypogromok, a macedónok, albánok, arabok elleni büntető expedíciók. Az ifjútörökök és a nem török polgári forradalmi szervezetek egykori szövetségének nyoma sem maradt.

Az 1911—1912. évi Olaszország elleni, majd a nyomban ez után következő 1912—1913. évi Balkán-háborúk eredményeképpen az Oszmán Birodalom elvesztette utolsó afrikai birtokait — Tripoliszt és Kirenaikát —, s Európában Macedóniát, Albániát és a görög szigeteket. E háborúk ugyanakkor világosan megmutatták, hogy az „oszmanizmus" gondolatával nemcsak a nem török népek, hanem maguk a törökök is ellenségesen állnak szemben. Az anatóliai paraszt nem kívánt vért ontani azért, hogy a török feudális urak megőrizzék uralmukat a nem török népek felett. A török polgári értelmiség körében felcsillantak a török nemzeti (nem „összoszmán" vagy „össz-

[3] Lenin: A balkáni és perzsiai események. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 222. old.

A parlament épülete Isztambulban
Fénykép

muzulmán") öntudat első szikrái. Az ifjútörökök azonban képtelenek voltak élére állni a török nemzeti mozgalomnak. A török nemzeti egységet a faji alapokra épülő reakciós pántürk doktrínával cserélték fel, s azt hirdetgették, hogy a Boszporusztól az Altájig minden „törököt" „egyesíteni" kell (ti. a török szultán hatalma alá kell vonni). A pántürkizmus mellett ápolták a pániszlámizmust is, legreakciósabb, Abdul Hamid-féle értelmezésében.

Az ifjútörökök semmit sem tettek az imperialista hatalmaktól való függés enyhítése érdekében. Egyre sűrűbben osztogatták a koncessziókat a külföldi tőkéseknek. Az új uzsorakölcsönök — összegük meghaladta az Abdul Hamid idején felvett kölcsönökét —, a deficites külkereskedelem, a kapitulációs rezsim fenntartása betetőzte az ország tönkretételét.

Az ifjútörökök nem azt tekintették feladatuknak, hogy az ország függetlenségéért harcoljanak, hanem hogy az imperialista csoportosulások közül kiválasszák azt, amelynek a legelőnyösebb — ti. az ő szempontjukból legelőnyösebb — lenne a „védnöksége" alá helyezni egész Törökországot. A német imperialisták gazdasági és politikai téren egyaránt igen aktívan tevékenykedtek Törökországban, támogatták a pántürkizmust és a pániszlámizmust; sok ifjútörök vezetőt személyes kapcsolatok is fűztek a németekhez. Ennek eredményeként Németország hamarosan ugyanolyan befolyásra tett szert, mint amilyet Abdul Hamid idején élvezett, majd pedig Törökország teljes mértékben a német imperializmus befolyása alá került.

3. A HSZINHAJ FORRADALOM

A FORRADALMI ERŐK KONSZOLIDÁCIÓJA KÍNÁBAN

A külföldi intervenciósoknak az 1900—1901. évi jihotuan felkelés résztvevői elleni bosszúhadjárata nem tudta feltartóztatni a kínai népnek a mandzsu—kínai feudális urak és az imperialista betolakodók ellen vívott harcát. 1902—1904 folyamán Zseho, Cseli, Honan, Kuanghszi, Jünnan, Csianghszi területén és más tartományokban spontán kézműves és parasztmegmozdulások zajlottak le a hatóságok önkénye, valamint az ország kincseinek a külföldi tőkések számára való kiárusítása ellen.

1905—1906-ban az Egyesült Államokban dolgozó kínai munkásokkal való kegyetlen bánásmód és a kínai bevándorlókkal szemben alkalmazott diszkriminációk elleni tiltakozásul az amerikai áruk ellen irányuló bojkott-hullám söpört végig Kína egész területén. Nagyszámú, egyelőre még külön-külön tevékenykedő polgári forradalmi szervezet alakult, megerősödött az előszóban és írásban kifejtett kormányellenes propaganda. A feudális és a liberális-reformer ideológiával folytatott harcban kialakulóban volt a forradalmi demokratizmus ideológiája.

Az új forradalmi szervezetek létrehozásában Kína területén és a kínai emigránsok körében egyaránt vezető szerepet játszott a Szun Jat-szen által irányított Kína Újjászületésének Szövetsége. A társaság erőteljes tevékenységet fejtett ki a Japánban tanuló kínai diákok körében, forradalmi csoportokat alakított Tokióban. E csoportok tagjai hazatérésük után a mandzsuellenes küzdelem szervezői lettek.

Kínai területen a forradalmi értelmiség Sanghajban, az ország legnagyobb ipari városában tevékenykedett a legaktívabban. 1903-tól kezdve a Sanghajban megjelenő „Szupao" („Csiangszuj Újság") című haladó lap hasábjain éles hangú kormányellenes propagandát fejtett ki Csang Ping-lin, a tokiói kínai diákság egyik vezetője. A „Szupao" részleteket közölt a lángoló hazafi, Cou Zsung „Forradalmi hadsereg" című mandzsuellenes röpiratából, amely a mandzsu iga fegyverrel való megdöntésére és a köztársaság megteremtésére buzdított.

1903-ban Sanghajban Csang Ping-lin és Caj Jüan-pej tanító vezetésével megalakult a Művelődési Szövetség nevű forradalmi szervezet. Ugyanez év márciusában a városban újabb szervezet létesült: a Hazafiak Társasága. Noha a mandzsuk és a sanghaji nemzetközi settlement hatóságai szigorú megtorló rendszabályokat foganatosítottak, betiltották a „Szupao"-t és szétkergették a Hazafiak Társaságát, a mozgalom tovább erősödött. 1904-ben Sanghajban létrehozták a Dicsőség Helyreállításának Szövetségét, amely Csöcsiang és Anhuj tartományokban tevékenykedett, és megpróbált kapcsolatot teremteni a mandzsuellenes népi titkos szervezetekkel.

Ezzel egyidejűleg Hunanban, Csangsa városában megalakult a Kína Újjászületésének Társasága, Hupej tartományban pedig a helyőrségi tisztek és katonák forradalmi társasága, amelyet a hatóságok félrevezetése céljából Alkalmazott Tudományok Klubjának neveztek, majd később Mindennapi Ismeretek Társaságának kereszteltek át.

A forradalmi küzdelem hatékonyságának fokozása érdekében szükségessé vált e különálló társaságok egyesítése. A Kína Újjászületésének Szövetsége, amely 1905-ben viszonylag nagy szervezetté vált, 40 bel- és külföldi fiókegyesülettel, előkészítő lépéseket tett ebben az irányban.

A TUNGMENGHUJ MEGALAKULÁSA

1905. szeptember 18-án a Tokióban megtartott alakuló kongresszuson létrejött az egyesült forradalmi párt: a Csungkuo Koming Tungmenghuj (Kínai Szövetséges Forradalmi Liga), amely a tizennyolcból tizenhét kínai tartomány különböző mandzsuellenes szervezeteit fogta össze.

A Tungmenghuj elnökévé Szun Jat-szent, alelnökévé Huang Hszinget (a Kína Újjászületésének Társasága vezetőjét) választották.

A Tungmenghuj politikai programja a mandzsu dinasztia megdöntését, Kína dicsőségének és nagyságának helyreállítását, a köztársaság megteremtését és a földhöz való jogok egyenlővé tételét tartalmazta. Ez megfelelt a Szun Jat-szen-féle „három népi elv": a „nacionalizmus", a „demokratizmus" és a „népi jólét" követelményeinek.

Lenin nagyra értékelte Szun Jat-szen programját; rámutatott, hogy „harcos, őszinte demokratizmus hatja át Szun Jat-szen platformjának minden sorát".[4] De emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy Szun Jat-szennél, e „kínai narodnyiknál", a harcos demokratizmus ideológiája azzal az utópista reménnyel párosul, hogy Kína elkerülheti a tőkés fejlődés útját.[5]

A Tungmenghuj a kínai nemzeti burzsoázia, a kispolgárság és a mandzsu kormánnyal szemben álló földbirtokosok szervezete volt. Valamennyien egyetértettek a mandzsu uralom megdöntésének programjában. Egyebekben azonban nézeteik nem voltak egységesek; a Tungmenghuj földbirtokos elemei például élesen szemben álltak Szun Jat-szen agrárprogramjával. A Tungmenghuj gyengesége megmutatkozott abban is, hogy vezetői, közöttük Szun Jat-szen is — akárcsak a többi keleti félgyarmati ország sok politikusa — egy ideig abban az illúzióban ringatták magukat, hogy külföldi hatalmaktól kaphatnak támogatást.

1906-ban a Tungmenghujnak már 10 000 tagja volt. Fiókegyesületei és sejtjei valamennyi tartományban megalakultak; megindult sajtóorgánuma is: a „Minpao" („Néplap") című újság. Nagyszámú mandzsuellenes forradalmi újságot, folyóiratot és röpiratot adtak ki a Tungmenghuj fiókegyesületei Kína és Japán nagy kikötővárosaiban, Hsziangkangban (Hongkong), Aomenben (Macau), Singapore-ban. E szervezetek erőteljes kormányellenes agitációt folytattak, és küzdöttek a felülről végrehajtott reformok hívei ellen, akik hátráltatták az ország haladó erőinek összefogását.

NÉPI FELKELÉSEK 1906—1911-BEN

A kínai forradalmárok feszült figyelemmel kísérték az oroszországi eseményeket, tanulmányozták az orosz forradalom tapasztalatait. 1905—1906-ban a Kelet-Kínai Vasútnál és más észak-kelet-kínai orosz üzemekben közvetlenül is szemtanúi voltak az orosz munkások forradalmi harcainak, sőt sok esetben részt is vettek e harcokban.

A Japánban élő kínai forradalmárok a japán szocialista kiadványok útján kaptak tájékoztatást az orosz forradalomról; a „Minpao" számos anyagot át is vett a japánoktól. A „Minpao"-ban eredeti cikkek is megjelentek az oroszországi forradalmi mozgalomról. A Tungmenghuj egyik kiváló vezetője, Szung Csiao-zsen, „Az 1905. évi forradalom Oroszországban" címen jelentetett meg cikket.

„Az orosz forradalmárok — írta a „Minpao" — vérüket ontják, de nem adják fel a küzdelmet. A kínai forradalmárok őszinte tisztelettel hajtanak fejet előttük." A lap más számai hangsúlyozták, hogy az oroszországi forradalmi vihar az egész világot megrázta, és hogy „az orosz forradalom az összes többi ország forradalmait felülmúlta".

1906 végén a Tungmenghuj vezetésével 30 000 bányász kelt fel Pinghsziangban (Csianghszi tartomány). Ez volt az első olyan fegyveres megmozdulás, amelyben a fiatal kínai proletariátus részt vett. 1907-ben és 1908-ban felkelések törtek ki parasztok, kézművesek és a városi kispolgárság részvételével Kuangtung, Kuanghszi, Jünnan és Anhuj tartományokban. E felkelések kivétel nélkül elbuktak, mivel szervezetlenek voltak, s a forradalmároknak nem voltak erős kapcsolataik

[4] Lenin: Demokrácia és narodnyikság Kínában. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 155. old.
[5] Lásd ugyanott, 158. old.

sem a néptömegekkel, sem a kormánycsapatok katonáival és tisztjeivel. A forradalmi mozgalom azonban a maga egészében az előző időszak lázadásaihoz képest magasabb szintre emelkedett.

A Tungmenghuj egyes vezérein a sorozatos vereségek hatására kiábrándultság vett erőt; azt hirdették, hogy el kell vetni a tömegfelkelések módszerét és az egyéni terrorra kell áttérni. Szun Jat-szennek azonban sikerült megvédelmeznie a mandzsu uralom elleni fegyveres felkelés szervezésének gondolatát. A Tungmenghuj megerősítette propagandatevékenységét a mandzsuellenes titkos társaságok tagjai között és az „új csapatok" (az európai mintára szervezett katonai egységek) körében. Tagjai közül sokan — főleg diákok — ebből a célból beálltak a hadseregbe.

A Tungmenghuj 1910-ben, a kuangcsoui sikertelen katonai felkelés után, Szun Jat-szen javaslatára határozatot fogadott el arról, hogy ugyanott fokozott gonddal újabb nagy felkelést kell előkészíteni, amely jelt ad majd az országos felkelésre. Az előkészületeket azonban nem sikerült titokban tartani, s ezért a felkelést a kijelölt időpontnál korábban kellett megkezdeni. 1911. április 28-án a forradalmárok elfoglalták a kuangcsoui mandzsu helytartó rezidenciáját, de osztagaikat a kormánycsapatok véres utcai harcokban szétverték; a forradalmárok százai estek el vagy kerültek a mandzsuk kezére, akik kivégezték őket. A hazafiak 72 elesett és meggyilkolt forradalmár holttestét felszedték az utcáról, és Kuangcsou külvárosában, a Huanghuakang dombon közös sírba temették.

A Tungmenghuj vezette forradalmi megmozdulásokon kívül 1905—1911 folyamán különböző tartományokban spontán felkelések robbantak ki a növekvő adóteher, a feudális földesúri önkény és az imperialista elnyomás ellen. Ezek közül kiemelkedett a csangsai „rizslázadás" 1910 áprilisában, továbbá az 1910 májusában Lajjang járásban (Santung tartomány) kitört felkelés, amelyben több mint 40 000 paraszt, kézműves, kiskereskedő és kisbirtokos vett részt.

A KORMÁNY REFORMMANŐVEREI

A mandzsu kormány és a kínai feudális urak, hogy megállítsák a forradalmi mozgalom erősödését, megtévesztő manőverekhez és cselfogásokhoz folyamodtak; reformokat ígértek, sőt kilátásba helyezték, hogy idővel alkotmányos monarchiát hoznak létre. 1905 augusztusában tekintélyes mandzsu és kínai főméltóságokból álló speciális kormánybizottságot indítottak külföldre. A misszionak az volt a feladata, hogy különböző polgári államok alkotmányát tanulmányozza. 1906 szeptemberében császári rendeletet bocsátottak ki az alkotmányos kormányzás bevezetését előkészítő intézkedésekről; ugyanezen év októberében a kormány bejelentette tartományi tanácsadó bizottságok megalakítását — ezekben a nagyburzsoázia és a földbirtokosok nyertek képviseletet. 1908 nyarán a kormány nyilvánosságra hozta a parlament összehívását szolgáló előzetes intézkedések kilenc évre tervezett programját.

Ce-hszi császárnő és Kuang-hszü császár halála után (1908 november) a mandzsu hercegek a kétéves Pu-jit ültették trónra. A tényleges hatalom a mandzsu arisztokrácia kezében összpontosult, amelynek élén Csing és Csung hercegek állottak (az utóbbi Pu-ji atyja volt). A mandzsu udvar arra kényszerült, hogy bizonyos engedményeket tegyen a kínai burzsoá-földesúri köröknek, amelyek a tartományi tanácskozó bizottságokat arra használták fel, hogy hangot adjanak alkotmányos-monarchikus követeléseiknek. A mandzsu kormány közoktatásügyi reformot hajtott végre; az alkotmány bevezetésének határidejét kilencről hat évre csökkentette. 1910 októberében a mandzsu udvar országos alkotmányozó kamara összehívását határozta el az alkotmánytervezetek megvitatására. Mindez azonban nem tudta feltartóztatni az elégedetlenség fokozódását.

1911 májusában a kormány elrendelte a Lianghu és Kuangtung tartomány területén húzódó vasutak és az e területen folyó vasútépítések államosítását, majd néhány nap múlva — szándékainak nemzetellenes voltát leleplezve — megegyezést írt alá egy német—angol—francia—amerikai

bankkonzorciummal, s a vasútépítést a külföldi tőke kezére adta. Ez a lépés súlyosan érintette a kínai burzsoáziát, amely jelentékeny tőkéket fektetett a vasutak építésébe, és nagy felzúdulást keltett a polgári-földesúri körökben.

AZ 1911. ÉVI VUCSANGI FELKELÉS — A HSZINHAJ FORRADALOM KEZDETE

1911 szeptemberében Szecsuan tartományban nagy népi felkelés robbant ki, amellyel szemben a hatóságok gyengének bizonyultak. A Tungmenghuj megbízottakat küldött Szecsuanba a felkelők akcióinak összehangolására. Ezzel egyidejűleg erősödtek a kormányellenes megmozdulások Közép-Kína többi tartományában is.

A szecsuani felkelés a forradalom előhírnöke volt; a forradalom kezdetét a vucsangi felkelés jelentette. 1911. (a kínai holdnaptár szerint „hszinhaj" évének) október 10-én felkelt a vucsangi helyőrség „új csapatainak" utászzászlóalja. (E csapatok körében élénk tevékenységet fejtettek ki a Tungmenghuj eszmei befolyása alatt álló Irodalmi Társaság és Általános Haladás Szövetsége nevű forradalmi szervezetek.) Másnap reggelre a katonák elfoglalták a mandzsu helytartó főhadiszállását; a helytartó elszökött a városból. Október 11-én a felkelés vezetői és a tartományi tanácskozó bizottság tagjai kikiáltották a kínai köztársaságot, és meghirdették a kíméletlen háborút a mandzsu kormány ellen. Valamennyi tartományhoz felhívást intéztek, hogy csatlakozzék a felkeléshez. Hupej tartomány katonai kormányzójává Li Jüan-hung dandárparancsnokot nevezték ki, a polgári

A forradalmi hadsereg katonái és tisztjei

AZ 1911–1913. ÉVI KÍNAI FORRADALOM

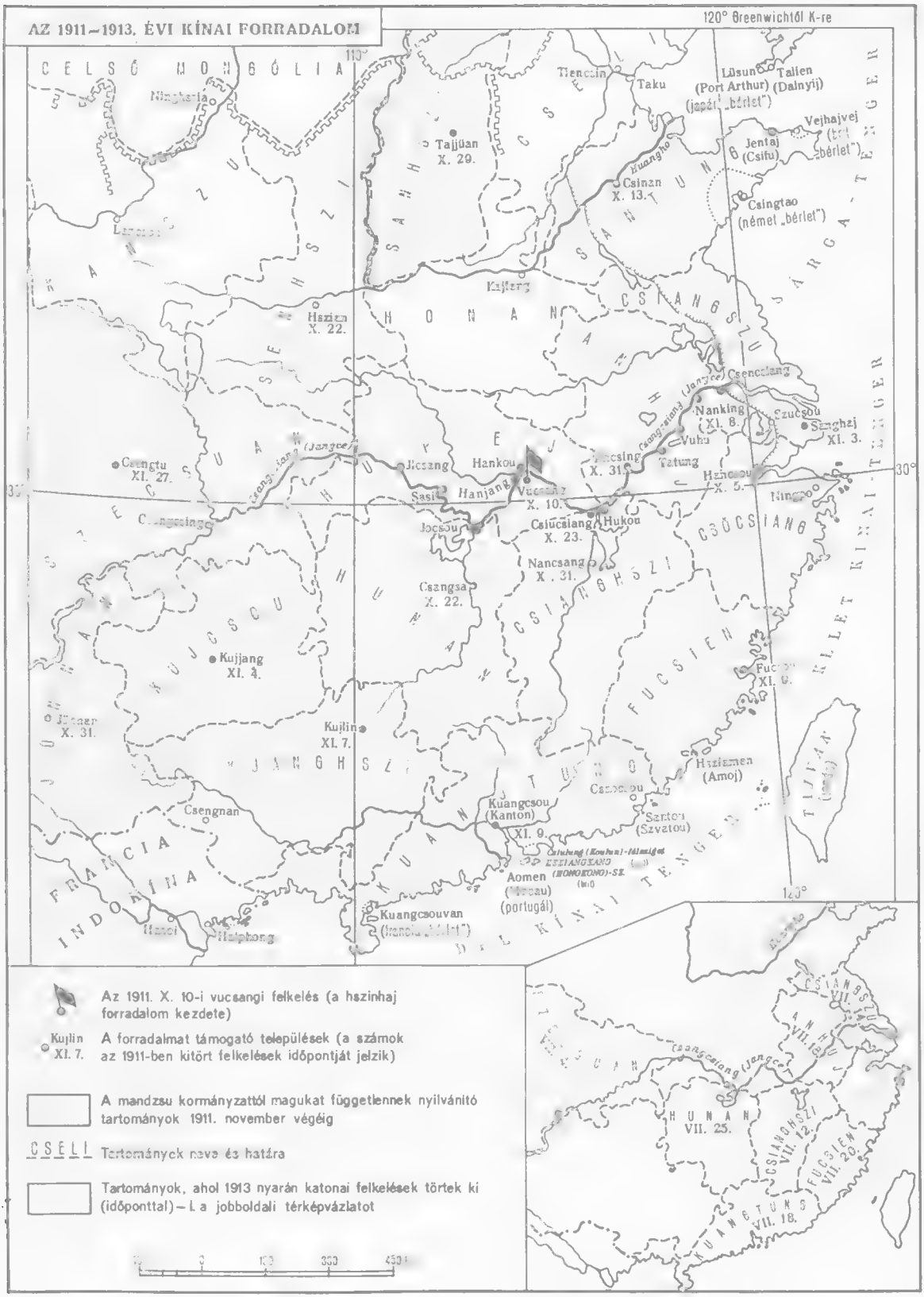

hatalom pedig a tanácskozó bizottság volt elnöke, Tang Hua-lung kezébe ment át. A vucsangi kormányban fontos tisztségeket kaptak a forradalmi szervezetek vezetői. A forradalmi csapatok még aznap elfoglalták Hanjangot, és október 12-én Hankout is.

Rövid időn belül 4 új dandárt állítottak fel munkásokból, parasztokból és leszerelt katonákból. Az önkéntesek áradata ezután sem gyengült. A néptömegek tevékenyen támogatták a forradalmárokat. Hankounál a kormánycsapatok elleni harcokban a környező falvak parasztsága is részt vett. A nők, a gyermekek és az öregek a sebesülteket ápolták, lőszert, élelmiszert szállítottak, főztek a katonáknak.

A kínai városok és kerületek egymás után rázták le a mandzsu uralmat és álltak át a forradalom oldalára. E megmozdulásokban tevékenyen részt vettek a Tungmenghuj helyi csoportjai.

Több helyütt nagy ütközetekre került sor a forradalmi osztagok és a kormánycsapatok között. A forradalom nagy területeket ragadott magával. A forradalmi osztagok Közép-, Kelet- és Dél-Kínában főként parasztokból toborzódtak. A forradalomban részt vettek Hanjang, Jicsang, Sanghaj és több más nagyobb város munkásai. 1911 november végére 15 tartomány nyilvánította magát függetlennek a mandzsu kormányzattól.

A forradalom mozgató erejét a kis- és középpolgárság demokratikus elemei, a parasztok és a munkások adták, de a tartományi tanácskozó bizottságokban a liberális földesurak és az ezekkel szoros kapcsolatban álló komprádor burzsoázia képviselői voltak túlsúlyban. A mandzsu kormánynak ezek az iménti szövetségesei most forradalmároknak álcázták magukat; meggátolták az igazi forradalmárok bejutását a hatalmi szervekbe, és minden rendelkezésükre álló eszközzel akadályozni igyekeztek a parasztok, munkások és demokratikus polgári elemek forradalmi tevékenységét.

1911. október 10-én, amint Vucsangban eldördültek az első lövések, a mandzsu helytartó azzal a kéréssel fordult a hankoui külföldi konzulokhoz, adjanak parancsot a kikötőben horgonyzó külföldi hadihajóknak, hogy nyissanak tüzet a felkelőkre, miként ez a múltban nemegyszer előfordult már. Az imperialista hatalmak ellentétei következtében azonban a külföldi konzulok tanácskozásán nem sikerült egységes álláspontot kialakítani. Később Anglia, Japán és Németország nagy haditengerészeti erőket irányítottak a Jangce völgyébe és számos kikötőben csapatokat tettek partra, de nem szánták rá magukat a nyílt fegyveres beavatkozásra.

SZUN JAT-SZEN, A KÖZTÁRSASÁG IDEIGLENES ELNÖKE

A győzelmes vucsangi felkelés idején Szun Jat-szen éppen úton volt: a Tungmenghuj külföldi csoportjait látogatta sorra. Az Egyesült Államokban kapta meg a táviratot, amely hírül adta a felkelést és kérte, haladéktalanul utazzék haza. Szun Jat-szen azonban úgy döntött, hogy előbb még felkeresi Angliát, Belgiumot és Franciaországot, hogy tisztázza az európai hatalmak álláspontját és pénzügyi segítséget szerezzen a forradalmi Kínának.

1911. december 25-én Szun Jat-szen a lakosság lelkes ünneplése közepette megérkezett Sanghajba. 1912. január 1-én Nankingban ünnepélyesen kikiáltották a Kínai Köztársaságot, és Szun Jat-szen még aznap hivatalosan elfoglalta az ideiglenes köztársasági elnök tisztjét. E méltóságra Kína 17 tartományának Nankingban összegyűlt képviselői választották meg. A néphez intézett kiáltványában Szun Jat-szen ezt írta: „Ígérem, hogy kiirtom az önkényuralom maradványait, létrehozom a köztársaságot és a népjólét érdekében munkálkodom, hogy megvalósuljon a forradalom fő célja, és teljesüljenek a nép törekvései és kívánságai."

De ekkor még Szun Jat-szen nem bízott eléggé a néptömegek erejében, és nem volt határozott demokratikus reformprogramja. Az általa megalakított ideiglenes köztársasági kormány a polgári forradalmároknak a régi bürokráciával és a liberálisokkal alkotott blokkja volt, liberális többséggel. A kormány gyakorlati ténykedése a forradalom korlátozására irányult; nem akart végrehajtani az im-

perializmus és a feudalizmus uralmát megdöntő radikális társadalmi-gazdasági reformokat. Az új hatalom gyakorlatilag semmit sem tett a néptömegek gazdasági és politikai követeléseinek kielégítésére. A Szun Jat szen részvételével kidolgozott „ideiglenes alkotmány" haladó jellegű volt ugyan — Kína történetében először deklarálta minden állampolgár egyenjogúságát, a szólás-, sajtó-, egyesülési és vallásszabadságot, a lakóhely- és foglalkozásválasztás szabadságát, az állampolgárok személyének és vagyonának sérthetetlenségét, a parlamentnek felelősséggel tartozó minisztertanács alakítását, — de gyakorlati megvalósítására nem került sor.

A JÜAN SI-KAJ VEZETTE REAKCIÓ GYŐZELME

Északon a válságos helyzetből kiutat kereső mandzsu—kínai reakció miniszterelnökké és a forradalom ellen harcoló összes csapatok főparancsnokává emelte Jüan Si-kaj tábornokot, ezt a köpönyegforgató politikai karrieristát, aki 1898-ban elárulta a reformmozgalmat. Jüan Si-kaj, miután biztosította magának a külföldi hatalmak támogatását, megkezdte a gyakorlati lépéseket a forradalom elfojtására.

Közép-, Kelet- és Dél-Kína liberális földesurait és burzsoáziáját rémülettel töltötte el a forradalmi mozgalom lendülete, s így hajlottak arra, hogy kompromisszumot kössenek Jüan Si-kajjal. A forradalmi tartományok és Jüan Si-kaj megbízottai között lefolytatott tárgyalások eredményeként megállapodás született a Dél és Észak közötti harci cselekmények beszüntetéséről. 1912. február 12-én Pekingben rendeletet tettek közzé, melyben a kiskorú mandzsu császár és az egész mandzsu dinasztia lemondott a trónról. Február 14-én Szun Jat-szen lemondott az elnöki tisztségről, és az ország egyesítésének érdekében Jüan Si-kajt javasolta utódjául. Szun Jat-szen e döntésében az Északkal való megegyezés híveinek nyomásán kívül az is közrejátszott, hogy el akarta kerülni a polgárháborút. Lényeges körülmény volt az is, hogy a tartományok többségének a mandzsu kormány uralma alól való felszabadulása után sok olyan mandzsuellenes burzsoá-földesúri szervezet és csoport, amely addig a Tungmenghujhoz tartozott, önállósult; tömérdek apró párt és politikai szervezet létesült.

A Kínai Köztársaság ideiglenes elnökévé választott Jüan Si-kajnak sikerült elérnie, hogy 1912. április 5-én a kormány Nankingból Pekingbe költözött. Ez az észak-kínai feudális földesúri reakció és az imperialisták újabb győzelmét jelentette a közép- és délkínai burzsoá demokratikus elemek felett. Észak-Kínában a reakció nagy fegyveres erőkkel rendelkezett, s ezek segítségével hozzáfogott a forradalmi mozgalom elfojtásához.

A parasztok és a munkások nemcsak a mandzsu monarchia felszámolását várták a forradalomtól, hanem gazdasági helyzetük gyökeres javulását is. 1912 nyarán Hunanban és Hupejben megmozdulásokra került sor az adóteher fokozódása ellen; számos helyen a parasztok megtagadták a földesúrnak járó bérleti díj kifizetését. Észak-Kínában nagy parasztfelkelés robbant ki Paj Lang — „Fehér Farkas" — vezetésével. Sanghajban, ahol a forradalom idején létrejött az első szakszervezet — a fegyvergyári szakmunkásoké —, a munkások felléptek a vállalkozók ellen. Kuangtung tartományban fegyveres harc lángolt fel a parasztok és az ellenük egyesült erővel fellépő helyi földbirtokosok és hatóságok alakulatai között. A népi megmozdulásokból azonban hiányzott az irányító, koordináló erő. 1912 végére a forradalmi tömegmozgalomban hanyatlás állt be.

Jüan Si-kaj nagyszámú büntető expédíciót küldött szét a tartományokba. Elfogatta, irtotta azokat, akik rendszere ellen felléptek; feloszlatta és lefegyverezte a forradalmi csapatokat. Akcióiban tevékenyen támogatták a helyi hatalmi szervek, amelyek a földesurak és a nagyburzsoázia kezén voltak. A liberális burzsoázia ugyanakkor a forradalom mielőbbi lezárására törekedett.

A Tungmenghujban a liberálisok kerekedtek felül, akik Szun Jat-szentől a Tungmenghuj feloszlatását és a mérsékelt burzsoá-földesúri pártokkal való egyesülést követelték. 1912. augusztus 25-én Szun Jat-szen új politikai pártot alakított: a Kuomintangot (Nemzeti Párt). Az új párt programja nagy visszalépést jelentett a Tungmenghuj forradalmi-demokratikus programjához képest.

1913 áprilisában megnyílt a kínai parlament, melyben a Kuomintang tagjai kerültek többségbe. A parlamenti választásokat szélsőségesen antidemokratikus módon folytatták le, gyakorlatilag a nép teljes kizárásával. A parlamentben a Kuomintanggal szemben állt a Kunghotang (Köztársasági Párt), amely számos kisebb alkotmányos-monarchista párt és szervezet egyesülése révén jött létre. A Kunghotang feltétlen támogatást nyújtott Jüan Si-kajnak, míg a Kuomintang az elnöki jogkör korlátozását követelte.

Jüan Si-kaj kormányát 1913 áprilisában az Egyesült Államok, majd más imperialista hatalmak is elismerték; ezután a nemzetközi bankkonzorcium nagy kölcsönt nyújtott Jüan Si-kajnak.

Az imperialisták ezekkel a lépésekkel nyíltan arra ösztönözték Jüan Si-kajt, hogy fegyveresen számoljon le a forradalmi erőkkel, és hozza létre a nagybirtokosok és a komprádor burzsoázia diktatúráját. Jüan Si-kaj a maga részéről hajlandó volt engedni a külföldi hatalmak zsarolásának.

Jüan Si-kaj reakciós lépéseire válaszul 1913 júliusában Szun Jat-szen a Kuomintang számos kiemelkedő vezetőjével együtt felkelést szervezett. A felkelőknek több déli tartományban — Kuangtungban, Csianghsziben, Hunanban, Anhujban, Fucsienben — sikerült maguk mellé állítani a katonaságot. Megkezdődött a „második forradalom". De a néptömegek, amelyek a mandzsu uralom megdöntésében való részvételükért semmit sem kaptak, és kiábrándultak a Tungmenghujból, nem álltak ki a felkelők mellett, nem támogatták a „második forradalmat". Jüan Si-kaj csapatai leverték

Halálra ítélt munkásfelkelők
Fénykép. 1912

a megmozdulást. Szun Jat-szen és a felkelés többi vezetője 1913 augusztusában emigrációba kényszerült.

1913 novemberében Jüan Si-kaj 438 parlamenti képviselőt — a Kuomintang tagjait — megfosztott mandátumától, és betiltotta a Kuomintang működését. Ezt követően feloszlatta a parlamentet, 1914 májusában pedig új alkotmányt tett közzé, amely diktátori jogkört biztosított számára, és hivatott volt előkészíteni a monarchia restaurálását, Jüan Si-kaj trónra lépését.

Szun Jat-szen az emigrációban, Japánban új forradalmi párt megteremtésén fáradozott. 1914 júniusában Tokióban szigorúan konspiratív forradalmi szervezetet hoztak létre. A Csonghua Komingtang (Kínai Forradalmi Párt) új felkelés előkészítését tűzte ki feladatául. A párt lapja: a „Minkuo" („Köztársaság") leleplezte a Jüan Si-kaj-rezsim reakciós lényegét, és a kínai forradalmi erők összefogására buzdított.

A HSZINHAJ FORRADALOM JELENTŐSÉGE

A hszinhaj forradalom eredményeként Kínában megdőlt a monarchikus rendszer és a mandzsu uralom. Mao Ce-tung később úgy jellemezte a hszinhaj forradalmat, mint a régi típusú polgári demokratikus forradalmak egyikét, vagyis mint olyan forradalmat, amelynek célja a tőkés társadalomnak és a burzsoá diktatúra államának létrehozása volt. A kínai nép korábbi forradalmi megmozdulásaitól eltérően a hszinhaj forradalom országos szintű, tudatos demokratikus mozgalom volt, határozott forradalmi programmal. A forradalmat Kína történetében először a nemzeti burzsoázia és pártja, a Tungmenghuj vezette. „Abban az időben — állapítja meg Mao Ce-tung — a kínai proletariátus még nem lépett fel a politikai küzdőtéren tudatos, önálló osztályerőként. A forradalomban részt vállalva még a kispolgárságot és a burzsoáziát követte." A parasztság (ide kell számítanunk az „új csapatok" katonáit is) az agrárkérdés következetes megoldásában volt érdekelt. A liberális burzsoázia azonban félt a falusi osztályharc kiéleződésétől; sietve elhatárolta magát a parasztságtól, és a feledés fátylát borította a Tungmenghuj demokratikus agrárprogramjára. A parasztság viszont nem lépett fel saját agrárprogrammal a forradalom során. A tömegek önfeláldozó küzdelmének gyümölcseit a kínai földesurak és a nagyburzsoázia aratták le.

A hszinhaj forradalom nagy hatást gyakorolt a Kelet többi országára: Koreára, Vietnamra, Indonéziára, Mongóliára. A bolsevikok az OSZDMP prágai konferenciájának határozatában megállapították, hogy „a kínai nép forradalmi harca, amely felszabadulást hoz Ázsiának és megrendíti az európai burzsoázia uralmát, világjelentőségű".[6]

A hszinhaj forradalom Ázsia ébredésének egyik legnagyszerűbb megnyilvánulása volt, nagy szerepet játszott a széles kínai néptömegek forradalmi aktivitásának fokozásában, előkészítette őket a további küzdelemre a demokráciáért és Kína nemzeti függetlenségéért.

4. AZ INDIAI NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM FELLENDÜLÉSE

AZ IMPERIALISTA ELNYOMÁS FOKOZÓDÁSA

A XIX—XX. század fordulóján minden téren erősödött az angol tőke kizsákmányoló tevékenysége Indiában. 1893-tól 1907-ig az indiai angol magántársaságok tőkéje 23 százalékkal, a bankoké 95 százalékkal növekedett. Nagymértékben fokozódott India élelmiszer- és ipari nyersanyag-

[6] Lenin: Az OSZDMP VI. („prágai") összoroszországi konferenciája. 1912. január 5—17 (18—30). Lásd *Lenin Művei*. 17. köt. Szikra 1955. 475. old.

Munka-elefántok (Malabar)
Fénykép. 1914

kivitele. Az 1892—1897. évi színvonalat 100-nak véve, az 1901—1906. évi gabonakivitel 276, a gyapotkivitel 143, a jutakivitel 127 volt. Az angol gyárosok profitját növelte a gyarmati hadsereg fegyverzetének korszerűsítése, a stratégiai vasútvonalak építése is. Az angol hivatalnokok óriási fizetéseket húztak. Az 1905. évi költségvetésben a kölcsönök kamatai és az Angliának járó egyéb fizetségek, valamint a hadseregre és az államapparátusra fordított költségek 14 millió font sterlinget tettek ki, az összes egyéb költségekre — a mezőgazdaságra és az öntözésre, a közoktatásra, az egészségvédelemre — nem egészen hét millió jutott. Az angol tőke előnyomulását a nemzeti ipar ellen irányuló újabb korlátozó rendszabályok kísérték. Az angolok által végrehajtott valutareform aláásta az indiai áruk amúgy is alacsony versenyképességét. A pamutipari termékeket — ez volt a gyáripar egyetlen olyan ágazata, amelyben az indiai tőke dominált — fogyasztási adóval terhelték meg. E korlátozó rendszabályok és a távol-keleti piacok elvesztése következtében az indiai pamutipar súlyos helyzetbe került, számos bombayi gyáros csődbe jutott.

Lord Curzon alkirály, minthogy a művelt indiaiakban, mindenekelőtt a tanulóifjúságban, a „lázadás" legfőbb forrását látta, 1904-ben ún. egyetemi reformot hajtott végre: a tandíjat felemelték, a tanintézeteket a gyarmati hatóságok szigorú felügyelete alá helyezték. Még jobban megnehezítették az indiaiak állami szolgálatba lépését. A nagyvárosok önkormányzati szerveiben csökkentették a választott indiai tagok számát. Fokozták a nemzeti sajtó elleni hajszát és a nemzeti szervezetek rendőri üldözését. A rendőrség létszámát felemelték.

Az imperialista önkény kirívó megnyilvánulása volt, midőn Bengáliát 1905 őszén két tartományra osztották fel: a tulajdonképpeni Bengáliára és Kelet-Bengáliára, amelyhez hozzácsatolták Assamot is. Ez az intézkedés közvetlen csapást mért a bengáliai nép nemzeti felszabadító mozgalmára; a gyarmati közigazgatás megpróbált a bengáliaiak között vallási gyűlölködést szítani, a mohamedánokat a hinduk ellen uszítani.

Bengália felosztása lendületet adott a nemzeti felszabadító mozgalomnak; a fellendülésben része volt az orosz forradalom hatásának is.

1905. október 16-án hatalmas tömegtüntetés zajlott le Calcuttában. Tízezrek vonultak a Ganges partjára és vettek szent fürdőt a bengáliaiak egységének kifejezéseképpen. Sokezres népgyűlésen esküvel megerősített határozatot fogadtak el: állhatatosan a megosztottság felszámolására fognak törekedni. A harc eszközéül a nemzeti szervezetek az angol áruk bojkottálását jelölték ki. Egész Bengáliában gyűléseket és tüntetéseket rendeztek. 1906-ban Calcuttában sor került az első sztrájkokra: a jutagyári munkások, valamint az állami vállalatok tisztviselői sztrájkoltak. Új nemzeti napilapok indultak. A lakosság körében röplapokat terjesztettek, amelyek a falusi körzetekbe is eljutottak. A nemzeti felszabadító mozgalom általános platformjaként Bengália újraegyesítését, a swaraj-ot (szó szerint: „önkormányzat") és a swadeshit („önálló termelés") követelték.

A liberális burzsoázia a swaraj-on korlátozott önkormányzatot értett a Brit Birodalom keretein belül, a swadeshin pedig protekcionista rendszabályokat a hazai gyáripar támogatására. A swaraj-ot és a swadeshit békés eszközökkel — tiltakozó akciókkal, határozatokkal és petíciókkal — kívánta elérni.

A kispolgárság vezető képviselői számára a swaraj és a swadeshi India politikai és gazdasági függetlenségének kivívását jelentette. De a nemzeti felszabadító mozgalom e radikális résztvevői (a „szélsőségesek") nem voltak egy véleményen a függetlenség kivívásának módszereit illetően. Csak kevesen látták a fegyveres felkelésben a függetlenség elérésének fő eszközét.

Indiában kevés illegális szervezet, titkos társaság működött, s azok is gyenge tömegkapcsolatokkal rendelkeztek. Ezért a polgári demokratikus szervezetek fegyveres felkelés előkészítésére irányuló akciói mind Bengáliában, mind India más területein sikertelenek maradtak. E szervezeteket az angol hatóságok szétzúzták, a megmenekültek egyes csoportjai pedig mind gyakrabban az egyéni terror fegyveréhez folyamodtak.

A Tilak vezette „szélsőségesek" a liberálisoktól eltérően azon az állásponton voltak, hogy a széles néptömegeket be kell vonni a nemzeti felszabadító mozgalomba. A liberálisok („mérsékeltek") hozzájárultak ugyan az angol áruk tömeges bojkottálásához Bengáliában, de hajlottak rá, hogy az első adandó alkalommal felfüggesszék a bojkottot. A mozgalom radikális résztvevői ezzel szemben amellett törtek lándzsát, hogy a mozgalmat szélesítsék ki, kapcsolják össze az adófizetés megtagadásával, az angol tanintézetek és kormányszervek bojkottjával.

Az angol gyarmatosítóknak a forradalmi mozgalom ellen irányuló megtorló intézkedései hallatlan méreteket öltöttek. Kíméletlen hajszát indítottak a nemzeti sajtó ellen. A nemzeti felszabadító mozgalom részvevőit adminisztratív úton, mindenféle bírósági eljárás és vizsgálat nélkül száműzték. India számos körzetében ostromállapotot rendeltek el.

Másrészt a gyarmati hatóságok arra törekedtek, hogy viszályt szítsanak a hinduk és mohamedánok között, éket verjenek a nemzeti felszabadító mozgalom soraiba. Az angol imperialisták kezdeményezésére 1906-ban megalakult az Indiai Muzulmán Liga, élén a nagybirtokos Agakhánnal, a mohamedán iszmailita szekta vezetőjével. A liga a gyarmati hatóságok támogatására kelt, és felszólította a mohamedánokat, ne vegyenek részt a nemzeti mozgalomban, amely „hindu" jellegű és káros a mohamedánok ügyére. Ugyanekkor jött létre a Hindu Mahasabha (Hinduk Nagy Szövetsége) nevű vallásos-soviniszta szervezet is. A hindu földbirtokosok és uzsorások által vezetett Hindu Mahasabha szintén hozzájárult a hindu—mohamedán viszálykodás felszításához.

A nemzeti felszabadító mozgalom elfojtására irányuló angol politika lényeges elemét alkották a liberális burzsoázia megnyerését célzó reformígéretek is. Ezt a politikát folytatta az 1905 végén Curzon helyébe lépő Minto alkirály.

1907 tavaszán Punjabban a víz- és a földadó felemelésével kapcsolatban paraszti zavargások robbantak ki. A „szélsőségesek" vezetői harcba hívták a parasztokat. Az alkirály parancsára a punjabi „szélsőségesek" vezetőjét, Lajpat Rait és legközelebbi munkatársait a rendőrség letartóztatta és bírósági ítélet nélkül kitoloncolta Punjabból. A hatósági önkény e megnyilvánulása ellen a munkások tüntetéssel tiltakoztak. A tüntetők feldúltak számos kormányhivatalt és az angol bankot. Bengáliában jutagyári és vasutassztrájkok kezdődtek. Különösen nagy arányú sztrájk robbant ki a kelet-bengáliai vasútnál, 1907 őszén. Megszakadt az összeköttetés Calcuttával. Calcuttában sokezres gyűléseket tartottak, résztvevőik erőteljes ellenállást fejtettek ki a rendőrséggel szemben.

A bengáliai falvakba eljutottak a „szélsőségesek" röplapjai, melyek harcba hívták a parasztokat a gyarmatosítók ellen, összefogásra szólították a hindukat és mohamedánokat. Több délindiai városban nagyszabású gyűlések és tüntetések zajlottak le a munkások részvételével. A munkások és a parasztok még nem voltak képesek arra, hogy világosan megfogalmazzák saját követeléseiket, de részvételükkel nagy erőt és lendületet adtak a nemzeti felszabadító mozgalomnak.

Ezeknek az eseményeknek a hatására a bengáliai zamindárok (földbirtokosok) sietve támogatásukról biztosították az alkirályt, a fejedelemnek meg pénzt és katonaságot ajánlottak fel a gyarmati hatóságok támogatására. Rémület fogta el a liberális burzsoáziát is. A Nemzeti Kongresszus 1907 decemberi surati kongresszusán szakadásra került sor, melynek közvetlen oka a bojkott megszüntetése kérdésében kirobbant összecsapás volt. A nézeteltérések rendkívül kiélezett formában jelentkeztek, már az első plenáris ülésen tettleges összetűzések robbantak ki. A küldöttek kétharmada a „mérsékelteket" követte.

A „szélsőségesek" Tilak vezetésével nyomban alakuló kongresszusra gyűltek össze, amelyen

Tilak a bíróság előtt
Rajz. 1908

új pártot létesítettek: az ún. nacionalisták pártját. Ez azonban nem sokáig állt fenn. Röviddel a Nemzeti Kongresszus kettészakadása után Tilakot letartóztatták, és 1908 júliusában a bombayi legfelső bíróság elé állították azzal a váddal, hogy „megpróbált gyűlöletet és tiszteletlenséget szítani a hatóságok, elégedetlenséget a kormány ellen, továbbá ellenséges érzületeket keltett az egyes társadalmi osztályok és Őfelsége alattvalói között". Az esküdtszék összetétele (két indiai és hét angol) eleve biztosította az elmarasztaló ítéletet: az indiai demokratát hatévi kényszermunkára ítélték.

A BOMBAYI POLITIKAI SZTRÁJK

A „szélsőségesek" Bombay lakosságát tiltakozó demonstrációra szólították Tilak elítéltetése ellen. 1908. július 23-án Bombayben politikai sztrájk kezdődött, amely hat napig tartott — ahány évre Tilakot elítélték. A sztrájkban több mint 100 000-en vettek részt; textilmunkások, vasutasok, rakodómunkások és a városi közlekedés munkásai. A piacok és boltok bezártak. A rendőrség és a katonaság többször is tüzet nyitott a sztrájkolókra, de a sztrájk letörésére irányuló kísérletek kudarcba fulladtak. A munkások barikádokat emeltek, kőzáporral árasztották el a rendőröket.

A bombayi politikai sztrájk az 1905—1908. évi indiai nemzeti felszabadító mozgalom csúcspontja volt. Lenin hangsúlyozta a sztrájk hatalmas történelmi jelentőségét. „Az angol sakálok aljas ítélete, melyet Tilak, a hindu demokrata ellen hoztak — sokévi száműzetéssel sújtották, holott az angol képviselőházban épp a napokban elhangzott interpelláció kiderítette, hogy a hindu esküdtek fel akarták menteni, s az elmarasztaló ítéletet *az angol esküdtek szavazataival* hozták meg! — a pénzeszsák lakájainak e demokrata ellen elkövetett bosszúja Bombayben utcai tüntetéseket és sztrájkot idézett elő. Már az indiai proletariátus is eljutott az öntudatos politikai tömegharcig — ha pedig így van, akkor az angol—orosz rendszernek befellegzett Indiában!"[7]

A MORLEY—MINTO-REFORM

A bombayi sztrájk megérttette az angol hatóságokkal, hogy az ígért reformokat nem lehet tovább halogatni. 1909-ben az angol kormány törvényt terjesztett elő az indiai törvényhozó tanácsokról. Az új törvény — amelyet az indiai ügyek miniszteréről és India alkirályáról Morley—Minto-reformnak neveztek el — felemelte az indiai törvényhozó tanács választott tagjainak számát; a bengáliai tartományi tanácsban egyenesen a választott tagok kerültek többségbe. Ám a választások két- és háromlépcsősek voltak, a választók száma pedig elenyésző. A törvényhozó tanácsok gyakorlatilag csupán tanácskozó szervek voltak. A mohamedánok részére külön választási kúriát hoztak létre, ami kiváltságos helyzetet biztosított a mohamedán lakosság földbirtokosuzsorás elemei számára. E jelentéktelen reformokon — amelyek az indiai nép nemzeti felszabadító harcának eredményeként jöttek létre — csak a vagyonos osztályok felső rétegei nyertek valamit, de még ezeket sem elégítették ki teljesen.

A brit kormánynak rá kellett szánnia magát a Bengália felosztását elrendelő 1905. évi törvény felülvizsgálatára is. 1911-ben Nyugat- és Kelet-Bengáliát ismét egyesítették, Biharból és Orissából pedig külön tartományt alakítottak; önálló közigazgatási egységgé vált Assam is. Egyidejűleg India fővárosát Calcuttából Delhibe helyezték át — a gyarmati hatóságok arra számítottak, hogy itt nyugalmasabb lesz a légkör, mint az ipari jellegű Calcuttában. Ezenkívül Delhinek — a nagymogulok nevezetes székhelyének — fővárossá emelésével az angolok legyezgetni akarták a mohamedán felső rétegek hiúságát, hogy így még erősebben a gyarmati hatóságokhoz kössék őket.

[7] Lenin: Robbanóanyag a világpolitikában. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. 181. old.

Ezek az intézkedések meggyengítették a nemzeti felszabadító mozgalmat, de csupán rövid időre. A „szélsőségesek", noha nem sikerült országos szervezetet létrehozniuk, folytatták tevékenységüket az ország különböző vidékein, egyesek pedig az emigrációban. A nemzeti kapitalizmus fejlődésével az indiai mohamedánok körében is erősödött a burzsoá elemek befolyása. Ezek elégedetlenek voltak a Muzulmán Liga vezetőségének reakciós politikájával. 1913-ban Aga-khánt eltávolították az ügyek éléről. A liga vezetésében egyre nagyobb súlyt szereztek a Nemzeti Kongresszussal rokonszenvező politikusok.

5. A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM KIALAKULÁSA INDONÉZIÁBAN

A HOLLAND GYARMATI ELNYOMÁS

Ázsia ébredésének folyamata a távoli holland gyarmatra, Indonéziára is kiterjedt.

A XX. század elején Indonéziába viharos ütemben nyomult be Hollandia és más imperialista hatalmak monopoltőkéje. A viszonylag gyenge holland tőkések kénytelenek voltak gyarmatukon a „nyitott kapuk" politikáját folytatni: a többi imperialista állam vállalkozói számára a hollandokkal egyenlő lehetőségeket biztosítottak. A mezőgazdaságban a kényszerművelési rendszer eltörlése az 1880-as években — e rendszer keretében a gyarmati hatóságok feudális módszerekkel zsákmányolták ki az indonéziai parasztságot — egybeesett a kapitalizmusnak az imperialista szakaszba való átnövésével. Immár nagy részvénytársaságok szervezték meg a nagy ültetvényes gazdaságokat

Batikolás (Jáva)
Fénykép. 1915

Szerződéses munkás megvesszőzése (Szumátra)
Fénykép. XX. század eleje

(először a szigetvilág legsűrűbben lakott és leginkább művelés alá fogott szigetén, Jáván, majd pedig a többi sziget partmenti területein is), irányították az ásványkincsek kiaknázását, zsákmányolták ki a mezőgazdasági exportcikkek termelésébe bekapcsolt parasztságot. Mind nagyobb szerephez jutottak a bankok, amelyek ültetvényeket és vállalatokat vontak befolyásuk alá.

A fűszerféleségeken — egykor ezek csábították ide a gyarmatosítókat — és a kényszerművelési rendszer idején meghonosított kávén és indigón kívül erőteljes fejlődésnek indultak a cukornád-ültetvények, és megkezdődött a kaucsukfa-ültetvények elterjesztése is. A gazdag olajmezők nagy vonzerőt gyakoroltak a holland és az egyéb tőkére. Indonéziában jött létre a XX. század elején angol és holland tőke egyesülése révén a világ egyik leghatalmasabb olajtrösztje: a Royal Dutch Shell.

A földeknek az ültetvényes gazdálkodás és a bányászat céljaira koncessziók formájában történt kisajátítása következtében egyre több paraszt vált földnélkülivé. Jáva szigetén a mezőgazdasági népesség nem kevesebb mint 30 százalékától minden földjét elvették. Ezek, a kevés földű parasztokkal együtt, kimeríthetetlen munkaerőtartalékot biztosítottak az európai vállalkozók számára. Kegyetlenül kizsákmányolták őket a földbirtokosok és a gazdagparasztok is. A kétségbeesésbe kergetett parasztok harcra keltek. A századfordulón gyakran vallásos szekták formájában jelentkező spontán parasztmegmozdulások rémülettel töltötték el a gyarmatosítókat. 1903-ban a gyarmati hatóságok kénytelenek voltak speciális bizottságot alakítani, hogy „derítsen fényt a jávai lakosság anyagi hanyatlásának okaira". Ezenkívül néhány közigazgatási reformot hajtottak végre, s új kórházakat, iskolákat létesítettek. A különbizottság anyagaiból — noha a bizottság a való helyzet megszépítésére törekedett — a földtelenség, a nyomor, a krónikus betegségek szörnyűséges képe rajzolódott ki.

Indonéziának szinte egyáltalán nem volt feldolgozó ipara, hacsak nem vesszük számításba

a külföldi kézen levő, gyarmati nyersanyagokat feldolgozó üzemeket. A könnyűiparnak még olyan, a gyarmati országokban többnyire kifejlődő ágai is hiányoztak, mint a textilipar.

A nemzeti burzsoázia kifejlődése lassan és keservesen haladt előre, csaknem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Indonéziában a komprádor funkciókat, sőt még a belkereskedelem lebonyolítását is nagyrészt kínai és arab kereskedők kaparintották meg. Nemzeti elemek kezén csak kézműves és háziipari műhelyek voltak, amelyek közül csak kevés érte el a kis manufaktúrák szintjét. Az egyetlen olyan gazdasági ágban, amelyben a nemzeti tőke többé-kevésbé jelentős szerepet játszott — a batikkészítésben és -kereskedelemben (a batik: hagyományos eljárással kikészített szövet) — alig egynéhány olyan üzem volt, amelyben 100-nál több munkás dolgozott. Emellett a batik előállításával foglalkozó kereskedőipari burzsoázia teljes mértékben a nyers szövetek és a — szerves festékeket kiszorító — szintetikus festékek behozatalától függött.

Raden Adzsang Kartini
Fénykép

Míg a nemzeti burzsoázia kialakulása nagyon lassan haladt előre, a jávai külföldi üzemekben kiformálódó indonéziai proletariátus a XX. század elején már jelentős létszámú, és a kikötővárosokban — Szurabajában, Szemarangban — továbbá a gyarmat fővárosában, Batáviában (Dzsakarta) és a környező ültetvényeken viszonylag erősen koncentrált osztállyá lett.

Ugyanakkor az imperialisták Jáva kivételével valamennyi szigeten munkaerőhiánnyal küszködtek. Szumátrán, Borneón (Kalimantán) és a többi gyér népességű szigeten, amelyeket még trópusi erdőségek borítottak, az őslakók a belső területekre húzódtak, és ott hódítottak el a vadontól parányi földdarabkákat, inkább a tropikus erdőségek termékeinek gyűjtögetésével biztosítva szűkös megélhetést a maguk számára, semmint hogy az idegenek ültetvényein és bányáiban kegyetlen kizsákmányolás közepette robotoljanak.

A külföldi vállalkozók szerződéses kulikat szállítottak e szigetekre a túlnépesedett Jáváról és a dél-kínai tartományokból. A XX. század első évtizedében a szumátrai ültetvényeken és bányákban már több tízezer ilyen kuli dolgozott. Az írástudatlan jávai parasztokat gyakran hitvány fortéllyal bírták rá, hogy ujjlenyomatukkal „aláírják" a szerződést, melynek tartalmát nem ismerték. Magas munkabért ígértek nekik, azzal kecsegtették őket, hogy jómódú emberként térnek majd vissza falujukba. Valójában az „aláírással" a kuli a szerződés egész érvényességi idejére jogfosztott rabszolgává vált. A gyarmati hatóságok speciális büntető törvényeket hoztak a szerződésszegő kulik ellen; szigorúan büntették az engedetlenséget vagy a szökési kísérletet. A szerződéses kulik élet- és munkakörülményei minden szervezkedési lehetőséget kizártak, hátráltatták osztályöntudatuk kifejlődését.

Az indonéziai uralkodó osztály sajátságos helyzetben volt. A hollandok helyükön hagyták a több száz kis szultánt és fejedelmet, ezek hatalma azonban a XX. század elejére inkább csak névlegessé vált. Volt ugyan címük, szűkös civillistájuk, sőt még „udvaruk" is, de nagy részük

nem rendelkezett földekkel, sem adójövedelmekkel, és holland rezidensek ellenőrzése alatt állt. A holland uralom három évszázada alatt a régi jávai feudális urak leszármazottai közül sokan gyarmati tisztviselők lettek. Megőrizték hangzatos címeiket, és — gyakran örökletesen — kezükben tartották a gyarmati apparátus alsó és középső tisztségeit. Fizetésük jóval meghaladta a gyenge nemzeti burzsoázia átlagjövedelmét. Előjogaikat azonban — amelyek a feudális-hivatalnoki rétegeket a gyarmatosítók támaszává tették — a jávai priayák (nemesek) csak mint kormánytisztviselők realizálhatták. Régi feudális uralmuk alapja — a földmonopólium — fokozatosan a holland gyarmati kormányzat kezébe került. Igaz ugyan, hogy a kezükön felhalmozódó pénzből igyekeztek földet szerezni — felvásárolták a tönkrejutott parasztok telkeit —, de ezek az „új" földesurak már nem rendelkeztek nagybirtokkal, maguk nem gazdálkodtak, hanem bérbe adták földjüket.

Az imperialisták támasza volt a falusi — gazdag elemekből álló — közigazgatás is. Ennek tagjai különféle kedvezményeket élveztek: szolgálati telket kaptak, igénybe vehették a parasztok ingyenmunkáját, illetményeket szedtek tőlük stb.

AZ INDONÉZ NÉP NEMZETI ÖNTUDATRA ÉBREDÉSE

A XX. század elején Indonéziában megjelentek azok az erők, amelyek alkalmasak voltak az éledező nemzeti öntudat kifejezésére. Kezdett kialakulni egy európai műveltségű nemzeti értelmiség, amely a feudális-hivatalnoki rétegből származott, de ideológiai tekintetben már polgári jellegű volt. A kiváltságos rétegek fiatalságának növekvő elégedetlenségét az magyarázta, hogy képességei, tudása érvényesítésére a bennszülött alkalmazottakkal és hivatalnokokkal szembeni diszkriminációk következtében rendkívül szűk lehetőségek nyíltak. Ez a nemesi fiatalság közeledett a kézművesek, kereskedők és jómódú parasztok fiaiból kikerült demokratikus értelmiséghez. A nemzeti eszmék legkorábban Jáván jelentkeztek; itt erősebben érvényesült az imperialista kizsákmányolás, s ugyanakkor az indonéz társadalmon belül gyorsabban fejlődtek a tőkés viszonyok, mint a többi szigeten. A jávai lakosság lett a kialakuló indonéz nemzet magja.

Szudiro Huszodo
Fénykép

A jávai értelmiség soraiból kerültek ki az első nemzeti politikusok, akik szót emeltek a gyarmati viszonyok ellen, a művelődéshez való jogot, az európaiakkal egyenlő jogokat követeltek a bennszülött lakosság számára, elítélték a fennálló rendet, a nők jogfosztottságát. Ebben a haladó mozgalomban kiemelkedő szerepet játszott egy fiatal jávai nő: Raden Adzsang Kartini (1904-ben, 25 éves korában halt meg), aki fáradhatatlanul küzdött az indonéz nők demokratikus jogaiért.

1908 májusában a jávai orvosi iskola tanulói, akikben visszhangra talált Vahidin Szudiro Huszodo orvos propagandája, megalakították az első nemzeti szervezetet: a Budi Utomo (Magas Cél) nevű kulturális-népművelő társaságot. Később az indonéz

nép e szervezet megalakításának napját „a nemzeti ébredés napjának" nevezte el. A Budi Utomo egységfelhívása széles visszhangot váltott ki. Számos közép- és szakiskolában is megalakították a társaság tagozatait.

1908 októberében Huszodo ünnepélyesen megnyitotta a Budi Utomo híveinek első kongresszusát, amelyet „az ifjú Jáva" kongresszusának neveztek el. A felszólalók nem érték be azzal, hogy a Budi Utomo kezdeti célkitűzéseit — az „erkölcsi tökéletesedés" hirdetését, a korszerű oktatás céljait szolgáló iskolai alap létesítését — népszerűsítsék. Feladatul tűzték ki „Jáva és Madura harmonikus fejlesztését", sürgették a legtágabb értelemben vett műveltség elterjesztését, a mezőgazdaság, a technika és az ipar fejlesztését, a nemzeti művészet és irodalom újjáélesztését.

A Budi Utomo liberális jellege éppúgy megmutatkozott abban, hogy nem bírálták élesen a holland uralmat, mint a legális módszerek fokozott hangsúlyozásában. A legtöbb felszólaló egyetértett abban, hogy „az ifjúság a motor, amely a Budi Utomo hajóját hajtja, az idősebb nemzedék pedig kormányos kell hogy legyen, ki a hajót avatott kézzel csendes révbe vezérli". Ez az „idősebb nemzedék" konzervatív félfeudális hivatalnokokból állt, akik hamarosan nagy befolyást szereztek a szervezetben. Ezek alkalmatlanok voltak arra, hogy a Budi Utomót tömegszervezetté tegyék, és nem is törekedtek erre. A szervezet tevékenységét népművelési célok mellett arra korlátozták, hogy az indonéz tisztviselők számára jobban fizetett állásokért és az európaiakkal egyenlő jogokért agitáljon. A Budi Utomo nem vált forradalmi-demokratikus szervezetté.

Ennek ellenére az első nemzeti szervezet létrejötte és egységpropagandája fontos szerepet töltött be a jávai és az egész indonéziai nemzeti mozgalom fejlődésében. A Budi Utomo kezdettől fogva az indonézek nagy tömegei számára érthető maláj nyelvet tette hivatalos nyelvévé.

A szigetvilág egyes részei közötti erősödő kapcsolatok lehetővé tették, hogy az új áramlatok a legtávolabbi szigetek haladó elemei között is elterjedjenek. De az izmosodó felszabadító mozgalom központja továbbra is Jáva maradt. Egyre világosabban megmutatkozott a mozgalom burzsoánemzeti tartalma. A fiatal indonéz burzsoázia növekvő befolyását tükrözte az Iszlám Kereskedők Szövetségének megalakulása, amely a batikoló üzemek tulajdonosai és a batikkereskedők együttes érdekvédelmét tűzte célul a nyersanyagszállítókkal és a kínai közvetítőkkel szemben.

Az egyik leggazdagabb szurakartai batiküzem-tulajdonostól, Szamanhudintól kapott anyagi támogatás segítségével a szövetség lapot indított. A lap a mohamedánok összefogását propagálta érdekeik védelmére. Az országban a lakosság 90 százaléka mohamedán volt; a széles tömegek ezt a nemzeti egységre való felhívásként fogták fel. A szövetséghez nagy számban csatlakoztak városi kispolgárok, értelmiségiek, munkások, parasztok. Különösen nagy sikereket ért el a szövetség Szurabajában, e nagy kereskedő-, ipari és kikötővárosban és Szurakartában, Közép-Jáva régi fővárosában, ahol a jogfosztott szultán — egy hajdan hatalmas dinasztia sarja — udvara székelt. Szurabajában a mozgalmat egy kereskedelmi társaság alkalmazottja, az energikus kispolgári értelmiségi Csokroaminoto vezette. Közreműködött a lap kiadásában, a propagandamunkában. Ő dolgozta ki az új alapszabályokat is, amelyekkel az Iszlám Kereskedők Szövetségét Iszlám Szövetséggé — Szarekat Iszlam — alakították át. Az újjászervezett szövetség feladatának tekintette, hogy rászoruló tagjait támogassa, harcoljon anyagi és szellemi érdekeikért, fejlessze a nemzeti vállalkozói tevékenységet, őrködjék az „iszlám tisztasága" felett.

1912-ben Jáván megalakult az ún. „indiai párt", amelyet Douwes Dekker és más, a holland szociáldemokratákkal kapcsolatban álló „indoeurópaiak" hoztak létre. Indonéziában az „indoeurópaiak" (vegyes házasságból születettek) sajátos helyzetben voltak. Legtöbbjüknek lehetősége volt arra, hogy a holland nyelvű iskolákban tanulhasson, ezek közül kerültek ki a külföldi vállalatok és irodák alsó beosztású alkalmazottai. Bár az indonézeknél valamivel kedvezőbb helyzetet élveztek, a hollandokkal nem voltak egyenjogúak, és lépten-nyomon megaláztatások érték őket a „tisztavérű" európaiak részéről.

Az „indiai párt" vetette fel először — ha nagyon óvatos formában is — Indonézia függetlenségének kérdését. A párt programja feladatul tűzte ki a hazaszeretet felébresztését valamennyi indonézben „az iránt az ország iránt, amely táplálja őket", és felhívta őket a „közös cselekvésre az egyenjogúság alapján, hogy hazánkat felvirágoztassuk és előkészítsük a függetlenségre".

A gyarmati hatóságok a pártot betiltották, szervezőit letartóztatták és száműzték. Lenin a következőket írta erről: „. . .a holland kormány nemrég feloszlatta az »indiai pártot« azért, mert szervezeti szabályzatában és programjában szó volt a *függetlenségre* való törekvésről. A holland »zsandárok« (akiket mellesleg a klerikálisok és liberálisok támogatnak: elrothadt az európai liberalizmus!) ebben a Hollandiától való különválásra irányuló bűnös törekvést látták!"[8]

A nemzeti öntudat ébredése a Hollandiában tanuló indonéz diákokat is magával ragadta; megalakították az Indonéz Egyesületet.

A legbefolyásosabb nemzeti szervezet a Szarekat Iszlam lett. Vezetése alatt a forradalmi-demokratikus mozgalom egyre nagyobb tömegeket ragadott magával. Ahogyan a Szarekat Iszlam népi szervezetté vált, egyre inkább háttérbe szorult alapítóinak eredeti célkitűzése, a kínai közvetítő kereskedők elleni küzdelem, ami egy időben kínaiellenes pogromokig fajult. Most, éppen ellenkezőleg, az Indonéziában élő nagyszámú kínai népesség közvetítésével érvényesült a hszinhaj forradalom hatása az országban. Szurabajában a kínai lakosságnak a gyarmati hatóságok megtorló intézkedései elleni tömegtüntetése a Szarekat Iszlam helyi szervezetének támogatásával és részvételével zajlott le.

1913 januárjában megnyílt a Szarekat Iszlam első kongresszusa. A kongresszus a politikai élet nagy eseménye volt. A városi parkban, ahol az üléseket tartották, a küldötteken kívül több ezer vendég és néző gyülekezett össze. Az elnökség legtöbb tagja dús szarongot (mintás anyagból készült nemzeti viselet) hordott, de a jelenlevő hatalmas tömeg az egyszerű nép fiaiból állt.

A Szarekat Iszlam vezetősége hangoztatta, hogy a szervezet „nem forradalomra törekvő politikai párt, mint sokan hiszik", és hogy hívei „lojálisak a hatalommal szemben, elégedettek a holland kormányzattal". A gyarmati hatóságok azonban gyanakodva szemlélték a Szarekat működését, a néptömegek összefogásának központját látták benne, s ezért megtagadták alapszabályainak jóváhagyását. Ennek ellenére mindenfelé megalakultak a Szarekat szervezetei, növekedett az új tagok beáramlása a nép köréből. Már 1913-ban egyedül Batáviában a Szarekat tagjainak száma 12 000-re emelkedett.

A parasztok a maguk módján értelmezték az „iszlám tisztaságához" való visszatérést és az összefogásra buzdító felhívásokat: gyakoribbá váltak a parasztmegmozdulások — adómegtagadások, földfoglalások. A munkásosztály is rokonszenvezett a Szarekattal, de emellett fokozottan törekedett szakszervezetek alakítására. Jáván kívül egyes területeken ellenállás mutatkozott a munkakötelezettségekkel és a súlyos adókkal szemben.

[8] Lenin: Ázsia ébredése. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. 68. old.

XXI. FEJEZET

A LATIN-AMERIKAI NÉPEK SZABADSÁGKÜZDELME. A MEXIKÓI FORRADALOM

A XIX—XX. század fordulóján jelentősen meggyorsult a latin-amerikai országok gazdasági fejlődése. A hagyományos gazdálkodásról az árutermelő földművelésre való áttérés, a könnyűipar, a bányászat és a kohóipar növekedése vasutak és kikötők építését tette szükségessé. A vasútépítés viszont gyorsította a tőkés fejlődést, erősítette a gazdasági kapcsolatokat, és elősegítette a belső piac bővülését. Latin-Amerika legfejlettebb országaiban távíróvonalakat, tengeri és folyami kikötőket építettek; tért hódított a gőzgép és az elektromosság, új iparágak születtek.

Amint a gazdaságban, úgy ennek nyomán a társadalmi struktúrában, az osztálytagozódásban is nagy változások következtek be. Latin-Amerika éles osztályharcok és nemzeti felszabadító küzdelmek színterévé vált. E mozgalmak közül kiemelkedett a mexikói népi forradalom.

LATIN-AMERIKA ORSZÁGAI A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A latin-amerikai országok gazdasági és politikai életében egyre nagyobb szerephez jutott a külföldi tőke. A XIX. század végéig e területen az angol tőke dominált. A XX. század elején megerősödött a német, a japán és különösen az amerikai monopóliumok behatolása. Az Egyesült Államok terjeszkedésének fő mérföldkövei: az amerikai fennhatóság kiterjesztése Kubára és Puerto Ricóra az 1898. évi spanyol—amerikai háború eredményeként; az 1903. évi columbiai intervenció; a Panama bábköztársaság megalakítása. A Panama-csatorna megépítésével az Egyesült Államok katonai ellenőrzést létesített Közép- és Dél-Amerika érintkezési pontján.

Latin-Amerikában a külföldi vállalkozók tevékenysége számára rendkívül kedvező feltételeket teremtett az elmaradottság, a patriarchális életforma, a feudális viszonyok és a rabszolgaság maradványai, a néptömegek nyomora és csaknem teljes írástudatlansága. Az imperialisták megbízható szövetségeseket találták az állattenyésztő nagybirtokosokban és a katolikus egyház vezetőiben.

A külföldi monopoltőke és a maroknyi helyi mágnás szövetsége determinálta a latin-amerikai országok egyoldalú fejlődését. Termelésük szinte kizárólag az Európába és az Egyesült Államokba irányuló export igényeit szolgálta.

A XX. század elején Argentínában, Mexikóban, Venezuelában és Brazíliában olajforrásokat találtak. Mexikóban 1910-ben mindössze félmillió tonna kőolajat termeltek ki, 1917-ben már mintegy nyolcmillió tonnát. Ugyanebben az évben indították el Európába az első venezuelai olajjal töltött tartály-szállítmányt, és közvetlenül a világháború kitörése előtt indult meg Chilében a rézbányászat. Columbiában, Peruban, Mexikóban és Venezuelában fellendült a színesfémbányászat.

Argentínai parasztház
Fénykép. 1910

Dél-Amerika — kivált Argentína, Uruguay, Paraguay, Chile és Dél-Brazília — lakosságát jelentékenyen felduzzasztották az európai bevándorlók. A nyomor sújtotta parasztokat, a városi szegény elemeket és munkásokat — olaszokat, spanyolokat, németeket, oroszokat, zsidókat — vonzotta a Dél-Amerikában bőségesen található szabad föld, melytől jobb életkörülményeket reméltek. Argentínába 1896 és 1913 között mintegy hárommillió bevándorló érkezett; Brazíliába az 1870-es évektől 1917-ig több mint 2,5 millió, nagyobbrészt olaszok. Az európai jövevények (a hatóságok csak az európaiak bevándorlását támogatták, az ázsiai országokból egyáltalán nem vagy csak igen kis mértékben engedtek be bevándorlókat) keveredtek a rendkívül tarka etnikai összetételű helyi lakossággal.

Ám a föld, amely az európai szegényeket idecsábította, továbbra is csak vágyálom maradt számukra. A tömeges bevándorlás kezdetekor a gazdasági központokhoz közel fekvő jó földek már a nagybirtokosok kezén voltak. A távoli, még feltöretlen földek művelés alá fogásához pedig sok pénz kellett, és ez a szegénysorsú bevándorlóknak nem állott rendelkezésükre.

Az árutermelő földművelés és állattenyésztés Latin-Amerikában az évszázadok során kialakult félfeudális latifundiumokon fejlődött ki. A tőkés fejlődés nem pusztította el, éppen ellenkezőleg: megerősítette a nagybirtokot. A magánszemélyek, illetve külföldi részvénytársaságok tulajdonában levő latifundiumok — Brazíliában a fazenda, Chilében a fundo, Argentínában az estancia, a legtöbb latin-amerikai országban a hacienda — alkalmazkodtak az exportcélokat szolgáló árutermeléshez. Az állami földeket — köztük az indiánoktól elragadott földeket — potom áron elvesztegették a földbirtokosoknak és külföldi társaságoknak. A nagybirtokosok gyakran önkényesen is kikerekítették birtokukat az állami földek rovására; ez nagymértékben dívott Brazíliában, ahol az állam — a kortársak szerint — maga sem tudta, mely földekre terjed ki tulajdonjoga.

Az európai telepesek kisbirtoktulajdona jelentéktelen maradt. Csak Dél-Brazíliában, Argen-

Brazíliai kávéültetvény
Fénykép. 1912

tínának a központtól távol fekvő Santa Fè és Mendoza tartományaiban, Costa Ricában, továbbá Bolívia, Paraguay, Chile és Mexikó egyes vidékein vegetáltak nehéz sorú telepes kisgazdaságok. Argentínában (1914. évi adatok szerint) 100 000 kisbirtokosnak 964 000 hektár földje volt, ugyanakkor kétezer — 10 000—300 000 hektáros — nagybirtokos kezén több mint 54 millió hektár föld összpontosult. Argentínában összesen alig 300 000 birtokos és bérlő volt, míg a földnélküli parasztok és a mezőgazdasági munkások száma meghaladta az egymilliót.

A nagy ültetvényesek és az állattenyésztő földbirtokosok földjeiknek mintegy a felét rövid lejáratú (1—3 évig terjedő) bérletbe adták, a fennmaradó részen pedig bérmunka alkalmazásával exportnövényeket (kávét, gyapotot, lent) termesztettek vagy állattenyésztő gazdálkodást folytattak. Erősen elterjedt a peonrendszer. A függő helyzetű peonok — béresek —, akik családostul a földesurak birtokán éltek, gyakran örökös adósrabszolgává süllyedtek.

Az árutermelés fejlődésével egyre több földbirtokos szerzett birtoka mellé cukor-, konzerv-, bőrgyárakat és egyéb üzemeket. Másrészt a nagyburzsoázia képviselői egyszersmind földbirtokosok is voltak, akik a mezőgazdaságból eredő jövedelmeik egy részét az iparba fektették. Ezzel magyarázható a földesúri földtulajdon fenntartásában érdekelt nagyburzsoázia reakciós, gyáva magatartása. Latin-Amerikában még az egyházi földek szekularizálását is csak rendkívül következetlenül hajtották végre. Csaknem valamennyi latin-amerikai országban fennmaradtak az egyház politikai kiváltságai és a vallásos jellegű iskolai oktatás.

A külföldi monopolistákkal és az egyházzal szoros kapcsolatban álló nagyhatalmú földbirtokostőkés vezető réteg minden ellenzékiséget elfojtott. A nemzeti burzsoázia rétege, amely parlamenti képviselethez jutott, elenyésző erőt képviselt. Ebben az időszakban a legtöbb latin-amerikai országban terrorisztikus diktatórikus rezsim volt uralmon. A latin-amerikai köztársaságok sajátos monarchiákra emlékeztettek, amelyek uralkodója a korlátlan hatalommal rendelkező elnök.

A latin-amerikai proletariátus rendkívül tarka összetételű volt: a legkülönbözőbb nemzetiségű európai bevándorlókból és a helyi indián—néger lakosságból toborzódott.

A bevándorlók főként a városokban és a kikötőkben telepedtek meg, és a gyors ütemben fejlődő élelmiszer- és könnyűiparban, továbbá a gépműhelyekben és a közüzemekben kerestek munkát. A szakképzetlen munkások zömmel indiánok, négerek és meszticek voltak, akik nehéz testi munkát végeztek Chile, Brazília, Mexikó és más országok bányáiban, a vasútépítkezéseknél, a kikötőkben.

A munkásosztály helyzetét egész Latin-Amerikában súlyos munkakörülmények, nyomor és jogfosztottság jellemezte. A munkanap 12—14 óra hosszat tartott. Az üzemekben és a bányákban a legelemibb óvintézkedéseket sem tették meg. A munkahelyeket elborította a piszok, a higiéniának nyoma sem volt, nem gondoskodtak ivóvízről, étkezőhelyiségekről; mindez vészesen rombolta a munkások egészségét. Sok munkás pusztult el a bányaomlások, gyári balesetek következtében. Szociális törvényhozás egyáltalán nem létezett. Az üzemekben a tulajdonosok és vállalkozók korlátlan önkénye uralkodott. A bányákban és az ültetvényeken a munkafelügyelőket a korbácson kívül lőfegyverrel is ellátták. A munkások közül sokan ládákból tákoltak össze maguknak nyomorúságos viskókat, mások méregdrágán béreltek valami zugot, ahol meghúzhatták magukat. Latin-Amerika — különösen Chile, Brazília és Mexikó — az első helyen állt a világon a halálozási arány tekintetében.

A mezőgazdasági munkások és a peonok még rosszabb körülmények között tengődtek, mint az ipari munkások, minthogy legtöbben csak aratás, birkanyírás vagy marhavágás idején jutottak keresethez. A dolgozó tömegek városon és falun egyaránt jogtalanságban éltek. A latin-amerikai országok törvényei értelmében az analfabétáknak, a nőknek és a katonáknak nem volt szavazati joguk.

A latin-amerikai városi és falusi proletariátus szétszórtsága és nagy fluktuációja, nemkülönben tarka nemzetiségi összetétele megkönnyítette a burzsoázia számára, hogy a munkásosztályt befolyása alatt tartsa. A XX. század elejére azonban Argentína, Brazília, Mexikó, Chile, Uruguay és Kuba munkásosztálya már szerzett némi szervezeti és harci tapasztalatot. Ezekben az országokban az 1860—1870-es években alakultak meg az első szakszervezetek és segélyegyletek, s a század végére már kisebb szakszervezeti központok jöttek létre: az Argentin Munkások Szövetsége, az Uruguayi Munkásszövetség stb. A legfejlettebb munkások között már a hetvenes években terjedni kezdtek a marxizmus eszméi. Argentínában, Mexikóban, Chilében, Uruguayban és Kubában a bevándorolt munkások és a helyi demokratikus értelmiségiek marxista propagandát folytattak. Argentínában és Mexikóban 1872-től 1876-ig működtek az Internacionálé szekciói. Nagyon erősen elterjedtek azonban az anarchista eszmék is; ezek fő terjesztői az olasz és spanyol bevándorlók voltak.

Az 1880—1890-es években Latin-Amerikában szocialista körök létesültek, megindult a munkássajtó. A kilencvenes években megalakult az argentínai Szocialista Párt, a kubai Munkáspárt, a chilei Szocialista Szövetség, Uruguayban és Brazíliában szocialista csoportok keletkeztek. Mindezekben a szervezetekben az anarchista, illetve reformista befolyás dominált.

A kilencvenes években zajlottak le az első május elsejei ünnepségek és az első nagyobb sztrájkok a munkanap korlátozásáért, a munkakörülmények megjavításáért, a társadalombiztosítás bevezetéséért. A sztrájkharcot az anarchisták vezették.

A kormányon levő burzsoá-földbirtokos körök kegyetlenül leszámoltak a sztrájkoló munkásokkal. 1904—1909-ben, a sztrájkmozgalom legnagyobb fellendülése idején, fegyveres erővel verték le a chilei általános bányászsztrájkot (1907 június), az argentínai munkások általános sztrájkjait (1904 december és 1909 május), a mexikói bányászok és textilmunkások sztrájkjait (1906—1907), valamint a brazíliai nyomdászok, építő- és vasmunkások sztrájkjait (1907—1908).

A XX. század első évtizedében éles harc bontakozott ki a marxizmus és az anarchizmus,

illetve a reformizmus között. A reformisták, kihasználva a proletariátus elmaradottságát és az anarchisták taktikájából való kiábrándulását, fokozatosan benyomultak a szakszervezetekbe és a többi munkásszervezetbe. A reformizmus vezető alakjai, az argentin Justo és az uruguayi Frugoni, arra szólították fel a munkásokat, hogy „maradjanak a törvényes keretek között, ne sztrájkoljanak, ne szövetkezzenek".

Ebben az időszakban nagy parasztmegmozdulásokra is sor került. 1902-től 1916-ig Dél-Brazíliában paraszthábORú dúlt (az ún. contestado). Az uralkodó osztályoknak csak tüzérséggel felszerelt katonaság segítségével sikerült leverniük a felkelőket.

Argentínában az 1912. évi parasztfelkelés során nagy paraszti szervezet jött létre: az Argentínai Agrárszövetség. Mexikóban az indián törzsek küzdelme és a fegyveres parasztmegmozdulások az 1910-ben fellángolt forradalom előhírnökei voltak.

AZ 1910—1917. ÉVI MEXIKÓI FORRADALOM

A latin-amerikai népek nemzeti felszabadító küzdelmének kiemelkedő eseménye volt az imperialista expanzió és a feudális maradványok ellen irányuló mexikói forradalom.

A XIX—XX. század fordulóján Mexikóban Porfirio Díaz reakciós diktatúrája volt uralmon. A Díaz-kormány semmibe sem vette Mexikó nemzeti érdekeit, támogatta a külföldi — főképpen angol és amerikai — tőkebehatolást. A kormány kizárólagos előjogokkal ruházott fel külföldi társaságokat az ásványi kincsek kitermelésére, ültetvények létesítésére, vasutak építésére, és mindezt demagóg módon az ország előnyös iparosításának tüntette fel.

Az imperialista hatalmak expanziója még erőteljesebb lett a rendkívül gazdag mexikói olajkészletek feltárása után. A Standard Oil, a Gulf Refining, a Sinclair Oil Group, az angol—holland Royal Dutch Shell trösztte kapcsolatban álló Mexican Eagle és tucatnyi kisebb angol és amerikai társaság között elkeseredett küzdelem lángolt fel. A harcban az amerikai monopóliumok kerekedtek felül: 1910-ben már a Mexikóban feltárt olajmezők több mint 80 százalékát tartották kézben.

A vasútépítésekhez, a szén- és ércbányák feltárásához, az olajkutak fúrásához, az ipari növényültetvények telepítéséhez óriási földterületekre volt szükség. A Díaz-kormány „telepítés" örve alatt minden eszközzel támogatta a földesurakat, a magánvállalkozókat és társaságokat a paraszti földek elrablásában. 1910-re a parasztokat földjük nagyobb részétől megfosztották már; a falvaktól elragadták a közbirtokokat, a legelőket, erdőket stb.

A földjétől megfosztott, a hazai és külföldi nagybirtokosok és az egyház igája alatt sínylődő parasztság szembeszállt a Díaz-kormány népellenes politikájával. 1908-ban paraszti zendülések lobbantak fel Chihuahua, Baja California, Sonora, Tamaulipas államokban. A parasztok számos vidéken fegyvert ragadtak a földért és a szabadságért. A forradalmi parasztmozgalom központja Északon Chihuahua és Durango, délen Morelos állam volt.

Északon a parasztok küzdelmét egy volt peon, Francisco Villa vezette. Partizáncsapatának tevékenysége a Coahuilától Sinaloáig húzódó hatalmas területre terjedt ki. Villa a gazdagok réme és a szegények reménysége volt.

A másik közkedvelt parasztvezér, a déliek vezetője, Emiliano Zapata, egy Morelos állambeli szegényparaszti családból származott; kilencéves volt, midőn a helyi földbirtokos elvette apja földjét. Zapata fiatalon lépett a harc útjára. Akárcsak Villa, ő is partizánnak állt, és rövidesen a morelosi parasztmozgalom élére került.

Harcra kelt a proletariátus is. 1906 júniusában az amerikai tulajdonban levő cananeai rézbányák munkásai sztrájkba léptek munkafeltételeik megjavításáért. A bányaigazgatóság hatósági segítséggel leverte a sztrájkot. Sztrájkok robbantak ki Coahuila és Veracruz államok területén is, de sorkatonaság bevetésével azokat is elfojtották. 1906 decemberében sztrájkok zajlottak le a pueblai

Francisco Villa alvezéreivel
Fénykép. 1913

textilgyárakban (Veracruz állam, Orizaba körzet). A sztrájkmozgalom magával ragadta a központi textilkörzetet: Rio Blancót, Santa Rosát, Nogalest is. A kormány katonaságot vezényelt ki a sztrájkolók ellen. 1907. január 7-én Rio Blancóban több száz embert öltek meg, köztük nőket és gyermekeket. A Rio Blanco-i sortűz napja a mexikói proletariátus gyásznapjává lett.

Díaz diktatúrája ellen a nemzeti burzsoázia, valamint a földbirtokosok egy része is fellépett. A külföldi tőke előretörése akadályozta a nemzeti burzsoázia erősödését, és sértette a tőkés gazdálkodási módszerekre áttérő földbirtokosok érdekeit is. Forradalmi hangulat lett úrrá az értelmiség radikális részében is. De ennek a szűk rétegnek nem volt jelentős befolyása a liberális táborban, melynek vezetője Francisco Madero volt. A Maderók Coahuila állam leggazdagabb földbirtokos családjai közé tartoztak. Óriási földbirtokok mellett voltak bányáik, bőr-, cukor-, szesz- és likőrgyáraik; jellegzetes földbirtokos-kapitalisták voltak.

A liberálisok a Díaz-diktatúra megdöntésére és a hatalom megszerzésére törekedtek. Az 1910-es elnökválasztások előtt megalakították a Díaz újraválasztása ellen küzdők pártját. 1910 áprilisában a párt kongresszusa Maderót választotta elnökjelöltté. A Díaz-kormány lesújtott a liberálisokra. Maderót letartóztatták, de sikerült az Egyesült Államokba szöknie. A terror légkörében Díazt ismét elnökké „választották".

A választás hírét országszerte óriási felzúdulás fogadta. A városi és falusi dolgozó tömegek spontán harca bontakozott ki. 1910. október 5-én Madero politikai programot tett közzé, amelyet a városról, ahol kidolgozta, „San Luis Potosí tervnek" neveztek el. A program arról tanúskodott, hogy a liberálisok megértették a forradalom elkerülhetetlenségét, de igyekeztek befolyásuk alatt tartani a néptömegeket.

Madero semmisnek jelentette ki a lezajlott elnökválasztást, ideiglenes köztársasági elnökké nyilvánította magát, és fegyverbe szólította Mexikó népét a Díaz-kormány megdöntésére. Madero

tisztában volt azzal, milyen nagy szerep vár a parasztságra a diktatúra elleni küzdelemben; kijelentette, hogy a parasztoknak vissza kell adni a földeket, melyeket elvettek tőlük.

A Díaz-kormány aktív büntető hadműveletekkel próbálkozott, de hasztalan: 1910. november 20-ra a forradalmi tömegmozgalom már óriási területet borított el. Chihuahuában sikeresen harcoltak Francisco Villa és Pascual Orozco, Morelosban Emiliano Zapata, Coahuilában Lazaro Gutiérrez de Lar, Veracruzban Candido Aguilar partizáncsapatai. Rio Blancóban és másutt sztrájkba léptek a munkások. A felkelők mindenütt megfosztották hatalmától a Díaz-féle közigazgatást. Madero összeköttetésbe lépett Zapatával és Villával. Anyagi támogatást (pénzt és fegyvert) kapott az Egyesült Államok befolyásos köreitől is, amelyek rossz szemmel nézték, hogy Díaz gazdasági és külpolitikai téren az angol tőkéseket kezdte előnyben részesíteni.

1911. február 11-én Zapata több ezer főből álló forradalmi hadserege támadást indított dél felől Mexikó fővárosa ellen. Más partizánegységek tevékenysége kiterjedt Sonora, Sinaloa, Durango, Chihuahua és Coahuila államokra — egész Észak-Mexikóra. Májusban északon Villa és Orozco, délen Zapata osztagainak egyidejű csapásai alatt megkezdődött a kormányhadsereg felbomlása; a helyőrségek országszerte kapituláltak.

Emiliano Zapata
Fénykép

Díaz hívei engedményekre szánták el magukat. A határ mellett fekvő Ciudad Juárez városába — itt volt Madero főhadiszállása — kormányküldöttség érkezett. Május 21-én megállapodást írtak alá, amelynek értelmében Díazt és legközelebbi cinkosait megfosztották hatalmuktól, s a hadműveleteket beszüntették.

A nép hősies küzdelme tehát a reakciós diktatúra felszámolását eredményezte. Díaz külföldre szökött. A liberálisok befejezettnek tekintették a forradalmat. Ezért a Ciudad Juárezben kötött megállapodás előírta a forradalmi hadsereg feloszlatását. A köztársaság ideiglenes elnökévé a régi rendszer egyik politikusát, Mexikó volt washingtoni nagykövetét, de la Barrát nevezték ki. Megmaradt a régi szövetségi hadsereg, élén a régi tábornoki karral. A Victoriano Huerta tábornok parancsnoksága alatt álló büntetőalakulatok folytatták harci tevékenységüket Zapata osztagai ellen.

Zapata nem oszlatta fel hadseregét; várta, hogy az 1911 októberében köztársasági elnökké választott Madero teljesítse ígéreteit. Madero és hívei azonban nem szándékoztak megoldani a földkérdést. A falun minden maradt a régiben: a peonok milliói, akárcsak addig, a nagybirtokosok földjein görnyedeztek.

1911. november 28-án Zapata a néphez szóló felhívást tett közzé: az „Ayala-tervet" (Ayalának hívták Zapata szülőfaluját). Megállapította, hogy Madero becsapta a népet, nem tartotta be ígéreteit, és elárulta a forradalmat. Kinyilvánította, hogy a földbirtokosok által elragadott összes földek, erdők és vizek azon községek, illetve polgárok birtokába mennek át, amelyektől, illetve

akiktől elvették őket. Zapata programja előirányozta a latifundiumok kisajátítását (részleges kártérítéssel) és a parasztok között való szétosztását. Nagy fontosságú volt a program 8. pontja, amely kimondta, hogy azoknak a földbirtokosoknak, akik bármi módon szembeszegülnek az „Ayala-terv" végrehajtásával, egész vagyonát kártérítés nélkül államosítani kell.

A parasztság és a proletariátus csalódása és elégedetlensége a Madero-kormány elszigetelődéséhez vezetett. A feudális-klerikális reakció kihasználta ezt, és összeesküvést szőtt Madero ellen. Az összeesküvőket támogatták az amerikai imperialisták, minthogy Madero — a mexikói nemzeti burzsoázia érdekképviselője — igyekezett megakadályozni, hogy a külföldi tőke még erősebben leigázza az országot.

Az összeesküvés központja az Egyesült Államok mexikói nagykövetsége lett. Henry L. Wilson nagykövet szoros kapcsolatot teremtett Huerta tábornokkal és Felix Díazzal, a megdöntött diktátor unokaöccsével. 1913 februárjában ellenforradalmi államcsínyt hajtottak végre; Maderót meggyilkolták, a hatalmat a Huerta tábornok vezette reakciós klikk szerezte meg.

Ciudad Juáreznél megsebesült felkelőket szállító vonat
Fénykép. 1913

Zapata déli felszabadító hadserege és Villa északi hadosztálya ismét harcba léptek. Szétverték Huerta csapatait, könyörtelenül leszámoltak az ellenforradalmárokkal. A parasztvezéreknek azonban nem volt világos elképzelésük a forradalom perspektíváiról és céljairól, és így a liberálisoknak ismét sikerült megragadniuk a kezdeményezést. A liberálisok élére Madero küzdőtársa, a nagybirtokos Venustiano Carranza került. Az összes Huerta ellen harcoló erők egyesítése érdekében Villa elismerte Carranza főhatalmát. Ugyanakkor továbbra is teljesen önálló hadműveleteket folytatott. Két hónap leforgása alatt kiűzte Chihuahua államból Huerta csapatait, nemkülönben a földbirtokosokat, a szerzeteseket és a külföldieket. Villa hadserege a mexikói parasztság évszázados vágyait váltotta valóra: felszabadította a földbirtokosok és az egyház elnyomása alól.

Villa Ciudad Juárez-i és torreóni győzelmeinek eredményeképpen 1913 őszére Észak-Mexikó Carranza híveinek kezére került. Délen Zapata felszabadító hadserege folytatott sikeres harcokat. A kormány helyzete kilátástalanná vált. Az Egyesült Államok kormánykörei, amelyek rossz szemmel nézték Huerta új keletű angol orientációját, úgy döntöttek, hogy megragadják az alkalmat, és akciót kezdenek a tábornok ellen. Wilson elnök megtagadta a Huerta-kormány elismerését. Wilson színleg a mexikói demokrácia győzelméért szállt síkra, valójában pedig intervenciót készített elő a forradalom elfojtására.

Az amerikai imperialistáknak a nyílt agresszióra az ún. tampicói incidens szolgáltatott ürügyet: 1914. április 9-én Huerta egyik őrjárata amerikai tengerészeket tartóztatott fel. Április 21-én amerikai csapatok szálltak partra Veracruzban.

Az Egyesült Államok intervenciója óriási hazafias felbuzdulást váltott ki Mexikóban. Veracruz lakosai és a haditengerészeti iskola növendékei egy héten át bátran védelmezték a várost az inter-

venciósok ellen. Carranza tiltakozó jegyzéket intézett az Egyesült Államokhoz, agresszióval és Mexikó, e szabad és független állam szuverenitásának megsértésével vádolta, és az intervenció azonnali beszüntetését követelte. A mexikói nép bátor ellenállása kudarcra kárhoztatta az amerikai intervenciót. 1914 novemberében az Egyesült Államok visszarendelte csapatait Mexikóból. Huerta kormányát még ezt megelőzőleg, júliusban megdöntötték.

A mexikói forradalom további fejlődése súlyos körülmények között — polgárháború és újabb amerikai imperialista agresszió közepette — ment végbe.

A Huerta-kormány bukása után Villa és Zapata Carranzától a legfontosabb problémák és mindenekelőtt az agrárkérdés megoldását követelték. Carranza elutasította a parasztvezérek követeléseit. Ekkor Aguascalientes városába nemzetgyűlést hívtak össze, amely megfosztotta Carranzát a főhatalomtól, és Eulalio Gutiérrez tábornokot választotta ideiglenes elnökké. 1914 december elején Villa és Zapata osztagai elfoglalták a fővárost, ahová megérkezett Gutiérrez is. A tábornok ideiglenes kormányt alakított; Zapata és Villa, műveletlenségükre hivatkozva, nem vállaltak tisztséget a kormányban. Gutiérrez csakhamar átállt Carranza oldalára. A népi hadseregek ellen döntő csapásokra készülő Carranza, hogy a parasztvezérek befolyását gyengítse, 1915 januárjában agrárreformtörvényt tett közzé. Noha a reform rendkívül mérsékelt volt (a földesúri földbirtoklás fennmaradt, csupán „a megdöntött rendszerek híveinek" birtokait kobozták el), a törvény hatására a parasztok egy része abbahagyta a fegyveres harcot. Villa és Zapata pozíciói meggyengültek; csapataik kénytelenek voltak kiüríteni számos nagy várost, köztük a fővárost is. Carranzának sikerült megnyernie a fővárosi proletariátus anarcho-szindikalista vezéreit is, akikkel 1915 februárjában megállapodást kötött „a forradalom érdekében a reakció ellen vívott harcról". Csalás és demagógia segítségével a Carranza-kormánynak sikerült munkásokból szervezett osztagokat, az ún. „vörös zászlóaljakat" harcba vetnie a paraszthadseregek ellen. Carranza csapatai Zapatát Morelos hegyeiben körülzárták, Villát pedig csapatainak maradványaival az Egyesült Államok határához szorították vissza.

Carranza, miután legyőzte a paraszthadseregeket, feloszlatta a „vörös zászlóaljakat", és represszíókat alkalmazott a munkásokkal szemben is. Midőn pedig a fővárosi munkások tudatára ébredtek, hogy Carranza rászedte őket, és általános sztrájkot hirdettek, gépfegyveres katonaságot vezényelt ki ellenük.

Ezalatt az amerikai imperialisták 1916 márciusában egy Columbus nevű kis helységben határincidenst provokáltak, és ennek ürügyén újra fegyveres intervenciót kezdtek. A Carranza-kormány tiltakozást intézett az Egyesült Államokhoz és a mexikói területre behatolt csapatok haladéktalan visszarendelését követelte. Az antiimperialista állásfoglalás megerősítette Carranza befolyását Mexikóban. Az amerikai intervenciósokkal szembeni ellenállásban tevékenyen részt vett Villa; kiáltványban szólította fel a népet a függetlenség védelmére. 1916 őszén az intervenció elleni népmozgalom az Egyesült Államok kormányát arra késztette, hogy tárgyalásokat kezdjen Carranzával. Ebben közrejátszott az is, hogy az Egyesült Államok, a világháborúba való belépésre készülvén, igyekezett szabaddá tenni kezét. 1917 februárjában az utolsó amerikai csapatok is elhagyták Mexikót.

Nem sokkal előbb, 1916. december 1-én Querétaróban megnyílt az alkotmányozó nemzetgyűlés. A nemzetgyűlés a kiélezett osztályharc viszonyai között végezte munkáját. A parasztság, a proletariátus és az összes demokratikus erők követeléseit képviselő balszárny — amelyet Francisco Múgica, az alkotmánybizottság elnöke és Molina Henríquez, a forradalom kiváló harcosa vezetett — 1917 januárjában elfogadtatta a Múgica vezetésével kidolgozott alkotmánytervezetet. A Carranza köré tömörülő nagybirtokosok, tőkések, katonai vezető körök és politikai törtetők körömszakadtáig küzdöttek a tervezet sok cikkelye ellen, de végül is engedtek, abban a reményben, hogy később majd kerülő utakon felszámolhatják a forradalom demokratikus vívmányait.

Az alkotmány nemzeti vagyonná nyilvánította az ásványkincseket, vizeket, hegyeket és erdő-

ket, és nagymértékben korlátozta a külföldiek jogait Mexikó természeti kincseinek kiaknázására. Nemzeti tulajdonná nyilvánították az egyházi vagyont is. Az alkotmány előírta a parasztoktól elvett földek visszaszolgáltatását, a közbirtokok helyreállítását és a latifundiumok részleges felosztását, törvénybe iktatta a nyolcórás (nők és 16 éven aluliak számára hatórás) munkanapot, az egyesülési és a sztrájkjogot.

Az 1917. évi mexikói alkotmány, amely a népnek a belső reakció és az idegen imperializmus ellen vívott hősies küzdelme eredményeképpen született meg, a kor leghaladóbb burzsoá alkotmánya volt.

Az alkotmány egész sor, a nép számára rendkívül fontos rendelkezése azonban papíron maradt. A Carranza-kormány nem hajtotta végre és nem is szándékozott végrehajtani ezeket. A kormány a dolgozók minden megmozdulására megtorlással válaszolt. A munkások sztrájkjait és a parasztok agrármozgalmait kegyetlenül elfojtották, a parasztság vezéreit, Zapatát és Villát áruló módon meggyilkolták.

A mexikói forradalom nem számolta fel teljesen a feudális maradványokat és nem biztosította kellőképpen az ország függetlenségét az imperialista hatalmakkal szemben. Ennek ellenére a forradalom kiemelkedő szerepet játszott Mexikó történetében: meggyengítette a feudális-klerikális reakció és a külföldi imperializmus pozícióit, és kedvezőbb feltételeket teremtett számos haladó jellegű reform megvalósulásához.

XXII. FEJEZET

AZ IMPERIALIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE EURÓPA ORSZÁGAIBAN, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN ÉS JAPÁNBAN

A XX. század elején a kapitalizmus az imperializmus szakaszába lépett. Az imperializmus az egyes országokban egyenlőtlenül fejlődött, kiéleződtek az antagonisztikus ellentétek a tőke és a munka, az imperialista kizsákmányolók és az elnyomott gyarmati és félgyarmati népek, továbbá az egymással vetélkedő imperialista hatalmak között. Az ezekből keletkezett konfliktusok gyakran világméretű jelentőségre emelkedtek, és kisebb-nagyobb mértékben valamennyi ország fejlődésére hatással voltak.

1. ANGLIA

ANGLIA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Az angol imperializmus jellegét döntően az határozta meg, hogy Anglia óriási gyarmati és félgyarmati területeket zsákmányolt ki. Az angol monopolszervezetek mindenekelőtt azokban az iparágakban fejlődtek ki, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a gyarmati és függő országok természeti kincseinek kiaknázásával, illetve a további terjeszkedéssel. Az elsők között jöttek létre az egyes afrikai és ázsiai angol gyarmatok „komplex" kiaknázására alakult monopóliumok (kartellek és szindikátusok), amelyek szabadalmak monopolista birtoklását a legfőbb ipari nyersanyagforrások megszerzésével egyesítették (a nikkel-tröszt, a Brunner Mond et Co. stb.), valamint hajóépítő és hadiipari konszernek (Vickers, Armstrong, Cammell Laird, Brown stb.). Gyengébben érvényesültek a monopolista tendenciák az elavult felszerelésű és a földtulajdonosoknál nagymértékben eladósodott szénbányászatban. Viszonylag lassan haladt előre a monopóliumok kialakulása a textiliparban is, noha a szabadkereskedelem e fellegvárának falán már nagy repedések támadtak a fonaltröszt és a „horizontális" kartellek létrehozásával (ez utóbbiak egy-egy résztermékет előállító ághoz tartozó üzemeket fogtak át).

Jóval gyorsabb ütemben folyt a bankügy koncentrációja, ami főként azzal állt összefüggésben, hogy Anglia óriási gyarmatbirodalom központja volt. 1904-ben 50 angol gyarmati bank működött 2279 fiókkal (ugyanekkor a francia bankoknak mindössze 136, a német bankoknak pedig 70 gyarmati leányvállalatuk volt). 1910-re az angol bankok gyarmati fiókjainak száma 5449-re emelkedett. Lenin, a gyarmati kizsákmányolás szerepét elemezve a kapitalista Anglia gazdagságának létrejöttében, kiemelte az angol bankok mérhetetlen erejét, „amelyek valamennyi többi bank élén néhány — talán három, négy, öt — oly bank-óriásból álló csoporttá alakultak, amelyek sok száz milliárd

Az üzemi házakból kilakoltatott sztrájkoló családok Newcastle környékén
Fénykép. 1902

rubellel rendelkeznek, mégpedig úgy, hogy túlzás nélkül elmondhatjuk: nincs olyan kis földdarab a földtekén, amelyre ez a tőke rá ne tette volna vaskezét, nincs olyan kis földdarab, amelyet ne hálózott volna be ezer szállal az angol tőke."[1]

Az extraprofit vonzását követve az angol tőke bővízű folyóként áramlott a gyarmatokra, ahol az angol közigazgatás sokoldalú támogatása korlátlan lehetőségeket biztosított a helyi lakosság kíméletlen kizsákmányolására. 1900 és 1905 között az angol gazdasági életbe évente átlag 72 millió font sterlinget fektettek be, a tőkekivitel pedig 64 millió font sterlinget tett ki; 1906—1912-ben ezek a számok már így alakultak: 39 millió, illetve 152 millió font sterling. 1913-ra a külföldön, elsősorban a Brit Birodalom országaiban eszközölt angol beruházások elérték a négy milliárd font sterlinget.

A tőkekivitel és a gyarmati kizsákmányolás fokozásával egyidejűleg az angliai iparban a pangás jelei mutatkoztak. Technikai színvonala nagyon lassan emelkedett, az ipari export súlyos nehézségekkel küszködött. A külföldi tőkebefektetésekből befolyó jövedelmek viszont évi 90—100 millió font sterlingre rúgtak, ötszörösen felülmúlva a külkereskedelem bevételeit. Gyorsan nőtt a járadékosok rétege. A londoni City továbbra is a világ pénzügyi központja maradt.

Noha Anglia elvesztette ipari hegemóniáját, az angol burzsoázia a gyarmati extraprofitból még mindig jobban tudta fizetni a munkásosztály felső rétegét, míg a proletariátus alsó és középső rétegeinek reálbére csökkent.

Több mint hárommillió munkás túlzsúfolt lakásokban élt. A munkásnegyedekben a halandóság háromszor akkora volt, mint a polgári városrészekben. 1906-ban az angol miniszterelnök kénytelen volt nyilvánosan kijelenteni a parlamentben, hogy Angliában legalább 12 millió ember él krónikus nyomorban. Megmaradtak a londoni és glasgowi szegénynegyedek, az angol kapitalizmus e rettenetes vádlói.

[1] Lenin: A háború és a forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 418—419. old.

Az angol proletariátus valamennyi rétege, még a munkásarisztokrácia számára is súlyos csapást jelentett a munkanélküliség. Minthogy sok angol iparág főként kivitelre termelt, a világpiaci konjunktúra legkisebb változása is azonnal éreztette hatását a munkásság életszínvonalában.

A MUNKÁSPÁRT MEGALAKULÁSA

A XX. század elején az angol burzsoázia kísérletet tett arra, hogy megfossza a munkásosztályt jogai és gazdasági érdekei megvédelmezésének lehetőségétől. 1900-ban Dél-Walesben sztrájkba léptek a Taff Vale-vasút munkásai és alkalmazottai. A vasúttársaság pert indított a vasutasszakszervezet ellen a sztrájk által okozott károk megtérítéséért. Az elsőfokú bíróság a kialakult gyakorlatnak megfelelően elutasította a keresetet, de a legfelső fórum, a Lordok Háza, megítélte a kártérítést a vállalkozóknak. Ezzel csaknem egyidejűleg a Lordok Háza egy másik ügy kapcsán hozott döntésében törvényellenesnek nyilvánította sztrájkőrség és bojkott szervezését a sztrájk idejére.

A Taff Vale-ügy, amely veszélybe sodorta a trade-unionok hosszú évtizedek során összegyűjtött pénzét, heves felzúdulást keltett a munkások körében. Ezzel egyszersmind siettette a trade-unionok önálló parlamenti képviseletének megoldását. A XIX. század végéig az a néhány szakszervezeti vezető, akit beválasztottak a parlamentbe, a liberális párt támogatásával vagy annak listáján jutott a képviselők közé: a liberálisok ily módon igyekeztek befolyásuk alatt tartani a proletariátust. 1900-ban a trade-unionok kongresszusának határozata értelmében megalakították a Munkásképviseleti Bizottságot, azzal a feladattal, hogy támogassa munkásjelöltek beválasztását a parlamentbe. A bizottsághoz tartozott — kollektív tagság formájában — a trade-unionok egy kis része, a Szociáldemokrata Szövetség, a Független Munkáspárt és egyéb szervezetek. Elhatározást nyert, hogy a bizottság segítségével megválasztott képviselők, noha önálló parlamenti frakciót alkotnak, „a munkások érdekében" együttműködnek a liberálisokkal. A szociáldemokraták rövidesen kiléptek a Munkásképviseleti Bizottságból, ami súlyos szektás hiba volt részükről.

Kezdetben a bizottság nem dicsekedhetett nagy sikerekkel, de a Taff Vale-ügy hatására még azok a trade-unionista vezérek is feladták a munkásság önálló parlamenti képviseletét elítélő álláspontjukat, akik korábban a legmerevebben ellenezték azt. 1903-ra a Munkásképviseleti Bizottság (vagyis a bizottsághoz tartozó trade-unionok és más szervezetek) taglétszáma megközelítette az egymilliót. 1906-ban a bizottság nevét Munkáspártra (Labour Party) változtatták. Ez az angol munkásmozgalomban kezdődő fellendülés egyik első tünete volt.

CHAMBERLAIN FELLÉPÉSE A PROTEKCIONIZMUS MELLETT

Az 1900—1903. évi világgazdasági válság és az angol—búr háború bel- és külpolitikai téren egyaránt újabb súlyos nehézségek elé állította az angol burzsoáziát. A Joseph Chamberlain által vezetett konzervatív csoport, amely mind a pártvezetésben, mind a kormányban nagy befolyást élvezett, úgy ítélte, hogy elérkezett az ideje a protekcionizmushoz való visszatérésnek. E lépés fő sugalmazói a nehézipari mágnások voltak, akik különösen erősen érezték a külföldi — főleg német — konkurrencia fokozódását még az angliai és a birodalmi piacokon is. Chamberlainék azt javasolták, hogy vessék el a szabadkereskedelmet és vezessék be a „birodalmi preferenciák" (kedvezmények) rendszerét, vagyis az Angliába bevitt árukat vámolják meg, mégpedig olyképpen, hogy az angol domíniumok áruira alacsonyabb vámokat vessenek ki, mint a külföldiekre. Úgy vélték, ha valamennyi domínium is hasonló rendszabályokat léptet életbe, meg fognak erősödni a Brit Birodalmon belüli gazdasági és politikai kapcsolatok, s csökken a külföldi konkurrencia veszélye.

Az ipari és kereskedőburzsoázia jelentős része azonban attól tartott, hogy a protekcionizmushoz való visszatérés az élelmiszerek drágulását és végeredményben a termelési költségek emelkedé-

sét eredményezi. A néptömegek ugyancsak ellenezték a protekcionizmust, amely számukra az „ínséges" 1840-es évekkel, az ipari forradalom korszakának nélkülözéseivel és nyomorával, a drága kenyérrel és az alacsony munkabérekkel kapcsolódott össze.

Ennek folytán Chamberlain 1903-as fellépése a protekcionizmus mellett ingadozást és zavart keltett a konzervatívok vezető köreiben; attól tartottak, hogy a párt kettészakad és befolyása meggyengül. 1905-ben a konzervatív párton belül rendkívül kiéleződtek az ellentétek Chamberlain protekcionista agitációjának hívei és ellenfelei között.

AZ OROSZ FORRADALOM VISSZHANGJA

A londoni orosz nagykövet, Benkendorf gróf, röviddel az orosz forradalom kitörése után azt jelentette Pétervárra, hogy az angol kormánykörök hangsúlyozzák együttérzésüket az önkényuralommal, amely „a szent eszmény nevében elszántan harcol ama sötét erők ellen, amelyekkel előbb-utóbb minden országnak meg kell küzdenie". „A kormánynak minden áron el kell fojtania az anarchiát" — fordult a „Daily Telegraph" a cárhoz, és ezt a felhívást visszhangozták különféle változatban az angol polgári lapok 1905 őszén és telén, egyben rokonszenvüket fejezve ki az orosz liberális burzsoázia iránt. Mint az „Economist", a City lapja, 1905 végén közölte, a tőzsde „az orosz válságról érkező hírek következtében közel állt a pánikhoz". A nagy angol bankok 1906 elején 13 millió font sterling összegű kölcsönt nyújtottak az orosz kormánynak, ily módon segítve harcát a forradalom ellen.

Ami a másik oldalt illeti, az orosz forradalom hozzájárult az angol munkásmozgalom fellendüléséhez. 1905 nyarán sok angliai ipari városban többezres létszámú munkásgyűlések zajlottak le. A leicesteri munkanélküliek „éhségfelvonulást" rendeztek Londonba. „A chartista mozgalom óta nem volt ilyen igazán népi megmozdulás" — jelentette ki a Független Munkáspárt vezetője, Keir Hardie. A tömeghangulatra való tekintettel a trade-unionok kongresszusa határozatot hozott, hogy gyűjtést indít az orosz proletariátus javára. 1905 novemberében Londonban a trade-unionok és a szocialista szervezetek létrehozták a Munkához Való Jog Bizottságát. Felhívásában ezt olvashatjuk: „Munkások, egyesüljetek! Oroszország példáján láthatjátok, mit érhetünk el egyesült erővel!" Az egyik tüntetésen, melyen több tízezer munkás vett részt, olyan felhívások hangzottak el, hogy „Londont második Pétervárrá kell tenni".

A LIBERÁLISOK KORMÁNYRA KERÜLÉSE. LLOYD GEORGE POLITIKÁJA

A kormánykörökben időközben annyira kiéleződtek az ellentétek a protekcionizmus kérdésében, hogy a Balfour-kormány 1905 decemberében lemondásra kényszerült, és átadta helyét a liberális Campbell—Bannerman-kormánynak. Az 1906 elején megtartott parlamenti választásokon a konzervatív párt teljes vereséget szenvedett.

A liberálisok visszatérése a hatalomra arról tanúskodott, hogy az angol burzsoázia súlyos nehézségekkel küszködik. Igaz, Gladstone ideje óta a liberális párt sokat változott. A „manchesterizmusból", a gazdasági életbe való állami beavatkozás teljes elutasításából a liberálisok csupán a szabadkereskedelem elvéhez maradtak hívek, a „splendid isolation" politikájához való ragaszkodásnak pedig nyoma sem maradt. A pártvezetésben az ún. liberális-imperialista csoport dominált, amely külpolitikai téren teljes mértékben egyetértett a konzervatívokkal. A választási kampány során azonban azok a liberális politikusok kerültek előtérbe, akik „radikális" hírnévre törekedtek, a haladás és a szociális reformok híveinek mutatkoztak.

Ez utóbbi csoport pozíciói még inkább megerősödtek, midőn a parlamentbe 29 munkáspárti képviselő került be, ami arról tanúskodott, hogy a proletariátus tetemes része szakított a régi

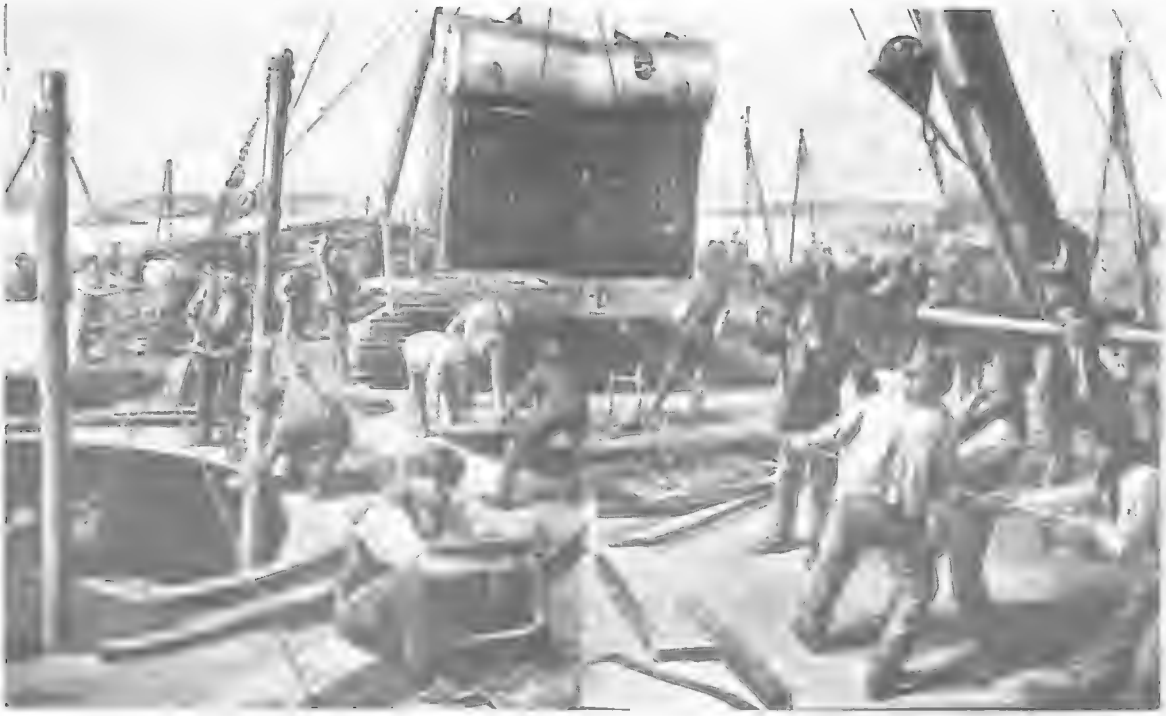

Dreadnought-építés
R. Sheldon rajza. 1909

burzsoá pártokkal. A liberális párt legvilágosabban látó politikusai arra a megállapításra jutottak, hogy a munkásosztály aktivitásának növekedése különösen sürgetővé teszi bizonyos szociális reformok megvalósítását.

A liberális párt e szárnyának vezetése csakhamar David Lloyd George kezébe került, aki az új kormányban pénzügyminiszteri tárcát kapott. Lloyd George ügyesen kiaknázta a munkásosztályban élő reformista illúziókat és pacifista reményeket, a proletariátus elmaradottabb rétegeinek előítéleteit és a „liberális" munkáspolitika tradícióit, felemás szociális reformokat hajtott végre, és arra törekedett, hogy a tömegek elégedetlenségét hol a Lordok Házának „bölényei", hol a landlordok, hol az angol egyházi személyek vagy a sörgyárosok ellen irányítsa — csakhogy a tőkés rendszer egésze ellen ne forduljon. Lenin Lloyd George-ot „a burzsoázia legokosabb politikusai" közé sorolta, és a legveszélyesebb osztályellenségek egyikének tekintette. A „lloydgeorgeizmus" politikáját jellemezve megállapította, hogy Angliában a burzsoázia már nem tud kormányozni „a hízelgés, a hazugság, a szemfényvesztés szélesen elágazó, módszeresen folytatott, szilárdan alátámasztott rendszere nélkül, divatos és népszerű jelszavak hangoztatása nélkül, anélkül, hogy a munkásoknak ne ígérgetnének jobbra-balra mindenféle reformokat és mindenféle előnyöket — csak hogy lemondjanak a burzsoázia megdöntésére irányuló forradalmi harcról".[2]

A liberális kormány első intézkedései közé tartozott, hogy törvényhozási úton érvénytelenítette a Lordok Házának a Taff Vale-ügyben hozott döntését: a törvény megtiltotta, hogy a szakszervezeteken behajtsák azokat az anyagi veszteségeket, amelyek a tőkéseket a sztrájkok következtében érik. 1907 őszén munkaügyi konfliktus robbant ki a vasutaknál. Miután a tőkések megtagad-

[2] Lenin: Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 120. old.

ták, hogy tárgyalásokat kezdjenek, a munkások — a vasutasszakszervezet vezetői ellenére — a sztrájk mellett döntöttek. A konfliktusba ekkor beavatkozott Lloyd George. Közvetítői tevékenysége abban merült ki, hogy bonyolult eljárást dolgozott ki a munkások és a vállalkozók közötti viszályok megoldására. Javaslatait a trade-unionok opportunista vezérei készségesen elfogadták. A sztrájkmozgalom azonban tovább növekedett. 1908-ban igen sok pamutipari üzemben tört ki sztrájk; a gyárosok héthetes kizárással válaszoltak. 1909 elején több ezer hajógyári munkás lépett sztrájkba. Azok a trade-unionista vezérek, akik nyíltan a sztrájkok ellen foglaltak állást, rohamosan elvesztették befolyásukat. A burzsoá politikusok megértették, hogy a sztrájkmozgalom további fellendülésének elhárításához új módszerekre van szükség.

A parlament néhány év leforgása alatt törvénybe iktatta a 70. életévüket elért munkások állami nyugdíjban részesítését, az állami biztosítást munkanélküliség, rokkantság és betegség esetére, munkaközvetítők felállítását és a minimális munkabérek megállapítására hivatott bizottságok megalakítását számos olyan iparágban, amelyekben közismerten kegyetlen kizsákmányolási formák uralkodtak. A bányászok munkaidejét napi nyolc órában állapították meg.

E rendszabályok jelentős része csak papíron tűnt nagy eredménynek. Csak a munkásosztály felső rétege jutott számottevő előnyökhöz. A nyugdíj összegét rendkívül alacsonyan állapították meg, egyébként a munkások túlnyomó többsége meg sem érte 70. életévét. Az állami biztosítás költségeit felerészben közvetlenül a munkások fizetéséből vonták le, egyébként pedig minden szociális célokra fordított többletkiadást a közvetett adók emelése révén fedeztek. Ugyancsak a néptömegek viselték az óriási fegyverkezési költségek súlyát. A hadsereg és a haditengerészet költségelőirányzata az 1913—1914. költségvetési évben 77,1 millió font sterlingre rúgott. Hatalmas összegeket emésztett fel az óriás csatahajók, a dreadnoughtok építése (az elnevezés onnan ered, hogy az első ilyen típusú hadihajót „Dreadnought"-nak [„Rettenthetetlen"] keresztelték el). A tengeri fegyverkezési versenyben Angliát az az eltökélt szándék vezette, hogy fölényét mindenáron megőrizze.

AZ ALKOTMÁNYOS VÁLSÁG

Lloyd George fényes tanújelét adta demagóg tehetségének, midőn ügyes fogással egy kalap alá vette a katonai célokra fordított óriási összegeket a meglehetősen szegényes szociális költségekkel, bejelentve, hogy mindezeket az új kiadásokat jórészt a landlordok rovására fogják fedezni. 1909-ben Lloyd George a parlament elé terjesztette ún. forradalmi költségvetés-tervezetét. A tervezet némileg felemelte a jövedelemadót, és pótadóval sújtotta a nagy földtulajdont. Ugyanakkor felemelte a dolgozókat sújtó közvetett adókat.

A nagybirtokosokat terhelő adók még az emelés után is rendkívül alacsonyak maradtak. Ennek ellenére a landlordok az egész konzervatív sajtó támogatásával nagy lármát csaptak, s a kormányt „a tulajdon elleni hadjárattal" vádolták. A konzervatív többségű Lordok Háza, megsértve azt az ősi szokásjogot, hogy a képviselőház által jóváhagyott pénzügyi törvénytervezeteket nem utasíthatta el — visszavetette Lloyd George javaslatát. Így Lloyd George olyan színben tűnhetett fel, mintha a nép érdekeiért küzdene a nagybirtokosok és a Lordok Háza önzésével szemben.

1910 januárjában feloszlatták a parlamentet. Az új választások eredményeképpen a liberálisok elvesztették abszolút többségüket a képviselőházban, s a munkáspárti és az ír képviselők szavazataira szorultak. A parlament ismételt feloszlatása — 1910 végén — nem változtatott a képviselők erőviszonyain. A liberális kormánynak 1911-ben sikerült elfogadtatnia a parlamenttel a Lordok Háza hatáskörét némileg korlátozó törvényt. A lordok kétségbeesetten küzdöttek a törvényjavaslat ellen, s csak arra a fenyegetésre hátráltak meg, hogy a király új felsőházi tagokat nevez ki, és így ott is liberális többség jön létre. Az 1911. évi törvény értelmében a pénzügyi törvényjavaslatok nem szorulnak a Lordok Házának jóváhagyására, az egyéb törvényjavaslatokat pedig, ha a képviselő-

A sztrájkoló kikötő- és szállítómunkások gyűlése Londonban 1911 augusztusában
A szónok: Legit, a szállítómunkás szakszervezet egyik vezetője
Fénykép

ház legalább két esztendő leforgása alatt három egymást követő ülésszakán elfogadta, a felsőház jóváhagyása nélkül is a király elé kell terjeszteni aláírás végett. Az alsóház megbízatásának maximális időtartamát a korábbi hét évről öt esztendőre csökkentették.

A MUNKÁSMOZGALOM FELLENDÜLÉSE 1910—1914-BEN

A XIX. században az angol munkásosztály magasabb munkabért kapott, mint az európai kontinens munkásai. A XX. század első évtizedében azonban a reálbér az állandó áremelkedés következtében csökkenni kezdett. Angliában addig soha nem látott mérvű sztrájkmozgalom bontakozott ki. 1908-ban mintegy 300 000, 1912-ben már 1 463 000 munkás sztrájkolt.

Nagy jelentőségű volt a londoni kikötőmunkások 1911. évi bérsztrájkja. A sztrájk London egész gazdasági életét megbénította. A munkások elszántsága rémülettel töltötte el a burzsoáziát. A „Times" ezt írta: a londoni sztrájk „a hat évvel ezelőtti pétervári sztrájkra emlékeztet". A kormány megfenyegette a munkásokat, hogy 25 000 katonát vezényel munkára a kikötőbe. A munkások azonban kitartottak: kétheti küzdelem után a tőkések és a kormány engedményekre kényszerültek.

Ugyancsak 1911-ben a liverpooli vasutasok kezdeményezésére több mint 200 000 vasúti munkás lépett sztrájkba. A kormány először megpróbálta megismételni Lloyd George 1907. évi manőverét: azt javasolta, hogy az ügy kivizsgálására nevezzenek ki királyi bizottságot. Midőn

Walesi sztrájkoló bányászok elhagyják az aknákat
Fénykép. 1912

a munkások visszautasították ezt a javaslatot, a liberális kormány — 1908 óta Asquith vezetése alatt állott — erőszakhoz folyamodott. A dél-walesi Llanelly városában a katonaság tüzet nyitott a vasutasokra, sokan megsebesültek, néhányan életüket vesztették. A Munkáspárt parlamenti frakciójának vezetője, Ramsay MacDonald, a tömegek forradalmi hangulata miatt aggodalmaskodva írta: „Csak egy hajszál választott el a polgárháborútól!" Az opportunista szakszervezeti vezérek nyomására a vasutasok felvették a munkát, de a tőkések, újabb sztrájktól félve, részben teljesítették a munkások követeléseit. A trade-union és a vasúti monopóliumok közötti évekig tartó tárgyalások után a béreket felemelték.

Az 1912. év központi eseménye a szénbányászsztrájk volt. „Már a vasutasok 1911-es sztrájkja is a brit munkások »új szellemét« tükrözte, de a szénbányászok sztrájkja igazán korszakot alkotott"[3] — írta Lenin a „Pravdá"-ban. A trade-unionista vezérek szokás szerint ezúttal is megpróbálták elejét venni a sztrájknak. Négy hónapig húzták a vállalkozókkal folytatott megbeszéléseket, s ezzel lehetőséget adtak arra, hogy a burzsoázia és a kormány idejekorán felkészüljön a harcra. Ennek ellenére az 1912 februárjában kezdődött sztrájk megrázta az egész burzsoá Angliát. A sztrájk hatodik hetében az a veszély fenyegetett, hogy az ország egész ipari élete megbénul. A kormány végül is kompromisszumra kényszerült. A parlament példátlan gyorsasággal, öt nap leforgása alatt törvényt fogadott el a bányászok bérminimumáról.

A sztrájkharc a következő esztendőkben sem lanyhult. Az ekkori tömegsztrájkok fontos eredménye volt, hogy részben megszűnt a szakszervezeteknek a munkásmozgalmat gyengítő elaprózottsága.

[3] Lenin: Az angol munkásmozgalom 1912-ben. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 472. old.

A XX. század elején a munkástömegek balratolódása következtében a szakszervezetek a szocializmus felé fordultak. Ez a folyamat különféle formákban ment végbe.

A sztrájkmozgalom fellendülésével párhuzamosan kiéleződtek az ellentétek a szakszervezeti vezető körök és a tömegek között, amihez az is hozzájárult, hogy száz- és százezer addig szervezetlen alacsony szakképzettségű munkás tódult be a szakszervezetekbe. A munkások — különösen a sztrájkharcok idején — sok tradeunionista vezetőtől megtagadták bizalmukat. Néhány szakszervezetben új, fiatal vezetők kerültek előtérbe, akik erélyes küzdelemre törekedtek a munkaadók ellen. A forradalmi beállítottságú munkások körében nagy népszerűségnek örvendett Tom Mann, a munkásmozgalom veteránja.

Tom Mann
Fénykép. 1912

A Munkáspárt továbbra is a burzsoá politika függvénye maradt, tisztán szocialista szervezet pedig még nagyon kevés volt, de a szocialista eszmék hatása erősödött. A Független Munkáspárt tagjainak egy része a szociáldemokratákkal együtt létrehozta a Brit Szocialista Pártot. A Független Munkáspárton belül kialakuló balszárny élesen bírálta a liberálisok iránt tanúsított szolgalelkűséget.

A Brit Szocialista Párt forradalmi szárnyának kemény harcot kellett vívnia a párt vezére, az opportunista Hyndman ellen, aki Anglia tengeri fegyverkezését a német fenyegetésre való hivatkozással próbálta igazolni. Az 1911. évi pártkongresszuson a küldöttek fele Hyndman ellen szavazott. De a baloldaliak elméleti ingadozásai, szektás hibái, továbbá az, hogy nem tudták feltárni az angol munkásmozgalomban érvényesülő opportunizmus gyökereit, megakadályozták őket abban, hogy sikerrel küzdjenek az angol proletariátus forradalmi pártjának megteremtéséért.

A munkások körében nőtt az elégedetlenség a Munkáspárt vezetőinek és a trade-unionok kongresszusának megalkuvó irányvonalával szemben, a szociáldemokraták viszont el voltak szakadva a tömegektől — így aztán a munkásosztály egyes rétegeiben szindikalista tendenciák léptek fel. A szindikalisták bírálták az opportunizmust, erősíteni akarták a harcos szellemet az angol munkásmozgalomban, nagy taglétszámú, üzemi elven alapuló szakszervezetek létrehozásáért küzdöttek, ugyanakkor helytelen, ártalmas következtetésekre jutottak a politikai harc „haszontalanságát" illetően, tagadták a proletariátus önálló politikai pártjának szükségességét. A szindikalizmus egyébként az angol munkások között nem terjedt el erősen.

Önálló politikai erővé fejlődött az ír munkásosztály. A XX. század elején az írországi tradeunionokba tömegestül tódultak be az alacsony szakképzettségű, eladdig szervezetlen munkások. 1907-ben megalakult az Ír Szállítómunkás Szövetség. Vezetői az 1896-ban megalapított Ír Szocialista Párt vezérei, Connolly és Larkin voltak. 1913 augusztus-december folyamán sztrájkban álltak a dublini villamosvasúti munkások; a sztrájkhoz több ezer más szakmában dolgozó munkás is csatlakozott. A sztrájkolók ellenőrzésük alatt tartották a közlekedést, s bojkott-taktikát alkalmaztak. A dublini kikötő kihalt. A sztrájkolók ellen fellépett az angol lord-lieutenant (helytartó), s a dublini burzsoázia, a katolikus klérus, az ír parlamenti képviselők, sőt még a Sinn Fein (Írország függetlenségéért harcoló kispolgári párt) is. Még a sztrájk kezdetén az angol rendőrség támadást

intézett egy dublini munkásgyűlés ellen. Két munkást megöltek, több mint 600-at megsebesítettek. A városban kíméletlen rendőri diktatúrát vezettek be.

A dublini vérfürdő széles körű visszhangot keltett Angliában. Az angol munkások lelkesen fogadták a dublini munkások megsegítésére szólító felhívást. A trade-unionok egy hajórakomány élelmiszert küldtek a sztrájkolók részére. 1913-ban a trade-unionok manchesteri kongresszusán sok küldött azt javasolta, hogy a tanácskozások színhelyét tegyék át Dublinbe, többen általános sztrájkra szólítottak fel. Ilyen kongresszust a chartizmus óta nem látott Anglia.

POLITIKAI VÁLSÁG 1913—1914-BEN

A munkásmozgalom fellendülése riadalmat keltett a burzsoázia körében. Lloyd George titokban már 1910-ben javaslatot tett egyrészt a konzervatív párt vezetőinek, Balfournak és Austen Chamberlainnek, másrészt a munkáspárti vezetőknek, elsősorban MacDonaldnek, hogy alakítsanak koalíciós „nemzeti kormányt" a közelgő politikai válság leküzdésére.

Anglia belső helyzetét feszültté tették az ír kérdésben fellépő újabb bonyodalmak. Az angol uralkodó körök reményei ellenére a földesúri földek parasztok részére történő eladására vonatkozó 1903. évi törvény nem gyengítette meg az ír nemzeti mozgalmat. A Sinn Fein párt teljes függetlenséget követelt Írországnak, bírálta az ír parlamenti frakciót és vezetőjét, Redmondot — ezek arra számítottak, hogy a liberálisok kezéből nyerik el Írország önkormányzatát (Home Rule).

Az írországi tömegmozgalom erősödése arra késztette az ír parlamenti frakciót, hogy újból felvesse a Home Rule kérdését. Az ír képviselők támogatására szoruló liberális kormány hosszas huzavona után 1912-ben a parlament elé terjesztette a Home Rule törvényt. Ennek értelmében Írországban a hatalmat kétkamarás parlamentnek adják át, a szenátust az angol kormány nevezi ki, a képviselőházat az érvényben levő választójogi törvények alapján választják. Az ír parlament hatásköre nem terjed ki a háború és béke kérdéseire, a fegyveres erőkre, a külkapcsolatokra, új adók bevezetésére, a rendőrségre stb. Az angol kormány a dublini parlament bármely határozatát érvénytelenítheti. A végrehajtó hatalom az angol lord-lieutenant kezében marad. A Home Rule törvény még ebben a formában is az angol konzervatívok dühödt ellenállásába ütközött. A képviselőház háromszor elfogadta a javaslatot, de a Lordok Háza makacsul ellenszegült. Az 1911. évi törvény értelmében — miután a képviselőház harmadszor is elfogadta — a törvényt a Lordok Házának állásfoglalása elle-

A londoni Tower-híd
F. Brangwyn rézkarca. 1913

nére a király elé kellett volna terjeszteni aláírásra. A konzervatívok azonban ezúttal nem adták fel a küzdelmet. Minthogy alkotmányos eszközei kimerültek, a konzervatív párt más utat választott: előtérbe tolta az ún. ulsteri kérdést.

Sztrájkoló villamosvasúti alkalmazottak a dublini utcán
Fénykép. 1913

Ulster — Írország északkeleti sarka — a „zöld sziget" legiparosodottabb része volt. Lakossága mintegy felerészben protestáns skótokból állt, s ezek körében nemzedékről nemzedékre hagyományozódott az ír katolikusok gyűlölete. A konzervatívok elhatározták, hogy elszakítják Ulstert Írország többi részétől; fegyveres osztagokat kezdtek szervezni. Edward Carson, az ulsteri konzervatívok vezetője, 1912 őszén felhívást adott ki: erővel meg kell akadályozni a Home Rule kiterjesztését Írország „protestáns" grófságaira. A Carson által felállított fegyveres osztagok létszáma majdnem 100 000 főt tett ki, tüzérséggel, gépfegyverekkel, páncélautókkal rendelkeztek. 1914 elején az angol kormány úgy döntött, hogy néhány ezredet Ulsterbe vezényel, és kezébe veszi az ellenőrzést e terület fölött. Az érintett ezredek tisztjei azonban kijelentették, hogy nem engedelmeskednek a kormány parancsának. A tiszti „lázadást" támogatta a hadsereg-főparancsnokság is: Wilson, French és más tábornokok lemondással fenyegetőztek. A liberális kormány sietve visszavonult. „A hadsereg eltemette a Home Rule törvényt" — újjongott a konzervatív sajtó.

1914 nyarán Írországban megkezdték egy önkéntes hadsereg létesítését a Carson bandái elleni védekezésre. Írország katonai táborrá változott. Az angol kormány, amely szemet hunyt az ulsteriek cselekményei felett, most minden módon akadályozta az írországi önkéntesek részére történő fegyverszállításokat.

Július 26-án a rendőrség Dublinben tüzet nyitott az ír nacionalistákra. A halottak és sebesültek száma több tucatra rúgott. A dublini sortűz heves felháborodást keltett Írországban. Nagy nyugtalanság uralkodott Angliában is. Csak a rövidesen kirobbant világháború tette lehetővé az angol burzsoázia számára, hogy leküzdje a súlyos belpolitikai nehézségeket.

2. NÉMETORSZÁG

A TŐKÉS MONOPÓLIUMOK FEJLŐDÉSE

A XX. század elejére Németország az ipari termelés volumene tekintetében az első helyre került Európában. Gyors ütemben növekedett a vaskohászat, a gépipar, a vegyipar és más nehézipari ágak. A nehézipar kiugró fejlődése jórészt a hadsereg, a vasútépítés és a hajógyártás (különösen a hadiflotta-építés) szükségletein alapult.

Erőteljesen megnőtt a mezőgazdaság termelékenysége. A szemestermények és a burgonya átlaghozama 1909—1913 között kétszerese volt az 1894—1898-asnak, s ebben fontos szerepet

Elektromos meghajtású cséplőgép egy junkergazdaságban
Fénykép. 1901

játszott a gépesítés és a műtrágya alkalmazása. A megművelt földterület több mint egyötödére kiterjedő junkergazdaságok jól felszerelt kapitalista nagybirtokokká fejlődtek, ha számos feudális maradványt megőriztek is. A finánctőke mágnásai is nagy földterületek — és a mélyükön rejlő ásványkincsek — tulajdonosaivá lettek.

A nagybankokkal szoros kapcsolatban álló hatalmas monopolista egyesülések egész iparágakat vontak befolyásuk alá. A kartellek száma 1905 és 1911 között 385-ről 550—600-ra emelkedett. Az 1893-ban alapított Rajna-Vesztfáliai Kőszénszindikátus 1910-ben már a szénmedence termelésének 95,4 százalékát ellenőrzése alatt tartotta. Erős monopolista egyesülések létesültek a kohóiparban is: 1904-ben az acélszindikátus, 1910-ben a vasszindikátus. A német nehézipar uralkodó pozícióit Rajna-Vesztfália három nagy konszernje foglalta el: a Krupp Művek, a Gelsenkircheni Bányatársulat és a „Phoenix" bányászati és kohászati társaság. A villamosiparban 1908-ban megállapodás jött létre két mammutvállalat, az Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft és a Siemens-Halske & Schuckert AG. között. A tengeri kereskedelmi hajózás és személyszállítás csaknem teljes egészében két óriási társaság, a Hamburg-Amerikanische Paketfahrt AG. (HAPAG) és a Norddeutscher Lloyd ellenőrzése alatt állt. Kilenc berlini nagybanknál (közöttük is a legnagyobb a Deutsche Bank és a Disconto-Gesellschaft volt) Németország összes bankbetétjeinek a fele összpontosult.

A gazdasági hatalom az imperialista Németország „koronázatlan királyai" — Krupp, Thyssen, Kirdorf, Ballin, a Mannesmann fivérek, Siemens, Hansemann stb. — maroknyi csoportjának kezé-

ben összpontosult. A németországi monopóliumok össznyeresége 1913-ban 15 milliárd márka volt. Az államapparátus és a hadsereg élén azonban továbbra is a porosz junkerek álltak. Gazdasági és politikai érdekközösségük, a munkásmozgalom elleni küzdelem egy blokkba tömörítette a junkereket és a burzsoáziát, noha e blokkon belül éles összeütközésekre került sor.

A német imperializmus akkor kezdett „világpolitikát" folytatni, amikor a „régi" tőkés hatalmak már felosztották a világot, és megkaparintották a gyarmatok oroszlánrészét. 1914-ben Németországnak 2,9 millió km² kiterjedésű gyarmati területe volt, Franciaországénál három és félszer, Angliáénál tizenegy és félszer kevesebb. A német gyarmatok lakossága 12,3 millió főt tett ki, harminckétszerte kevesebbet, mint az angol gyarmatoké.

Németország, miközben a világ erőszakos úton való újrafelosztására készült, egyidejűleg gazdasági téren is expanzív politikát folytatott, ami érzékenyen érintette a „régi" tőkés hatalmak, mindenekelőtt Anglia érdekeit. Rohamosan növekedett a német tőkekivitel, különösen az Oszmán Birodalomba, Kínába és Dél-Amerika országaiba. 1902-ben a külföldi német tőkebefektetések összege 12,3 milliárd frank volt, az angolnak egyötöde és a franciának fele — 1914-ben már 44 milliárd frank, az angolnak fele, a franciának több mint kétharmada.

A tőkés monopóliumok nagymértékben fokozták a munkások kizsákmányolását, emelték a belföldi iparcikkárakat, és ezen az alapon csökkentették az exportárakat. Rövid négy év alatt — 1909-től 1913-ig — a német kivitel több mint 60 százalékkal nőtt. Számos cikkben (például a villamosipari gyártmányok kivitelében) Németország vezető helyet foglalt el a világkereskedelemben. A junkerek követelésére a Reichstag 1902-ben megszavazta az új vámtarifát, tetemesen felemelte a mezőgazdasági behozatali vámokat — ez súlyosan érintette a fogyasztók tömegeit, viszont jelentősen megnövelte a nagybirtokosok jövedelmét.

A reálbér az áremelkedés és az adóteher növekedése következtében csökkent. 1907-ben Németországban több mint 12 millió ipari munkás élt, az iparban, a kereskedelemben és a mezőgazdaságban foglalkoztatott összes bérmunkások száma pedig elérte a 18 milliót. A német munkások szívós küzdelemben kivívták maguknak az átlag 11 órás munkanapot és a munkafeltételek bizonyos megjavítását. De az ennél sokkal hosszabb munkaidő sem ment még ritkaságszámba. Alacsony bérek, munkanélküliség, súlyos lakáshelyzet, a megbetegedések számának növekedése jellemezte a proletártömegek életkörülményeit.

A német dolgozók helyzete politikai téren is súlyos volt. Az óriási bürokratikus és katonai apparátus, az egész egyházi hierarchia éberen őrködött a burzsoá-junker blokk érdekei fölött. Az uralkodó osztályok azon igyekeztek, hogy szigorítsák az egyes államok választási rendszerét, korlátozzák a Reichstag-választásokon érvényben levő általános választójogot, felszámolják a munkások egyesülési jogát stb. A junkerek szívósan ragaszkodtak a háromosztályos porosz választási rendszerhez; a porosz Landtagba egész 1908-ig egyetlen szociáldemokrata képviselő sem jutott be.

A MUNKÁSMOZGALOM FELLENDÜLÉSE. AZ OROSZ FORRADALOM HATÁSA

A XX. század elejét a munkásmozgalom fellendülése jellemezte. A sztrájkolók és a kizárások által érintett munkások együttes száma 1900—1902-ben 119 900 volt, 1903—1904-ben: 257 500.

A legszívósabb és leghevesebb küzdelmet ezekben az években a crimmitschaui szövőmunkások vívták. A munkanap 11 óráról 10 órára való csökkentését és béremelést követeltek. A kis szászországi városka több mint 7000 szövőmunkása 1903 augusztusától 1904 januárjáig állhatatosan harcolt. Sok német városban gyűjtést indítottak a sztrájkolók megsegítésére. A környékbeli falvak parasztjai élelmiszert adtak. Az opportunista vezetés azonban váratlanul határozatot hozott a sztrájk befejezésére.

A néptömegek balratolódását tanúsították az 1903. évi Reichstag-választások eredményei.

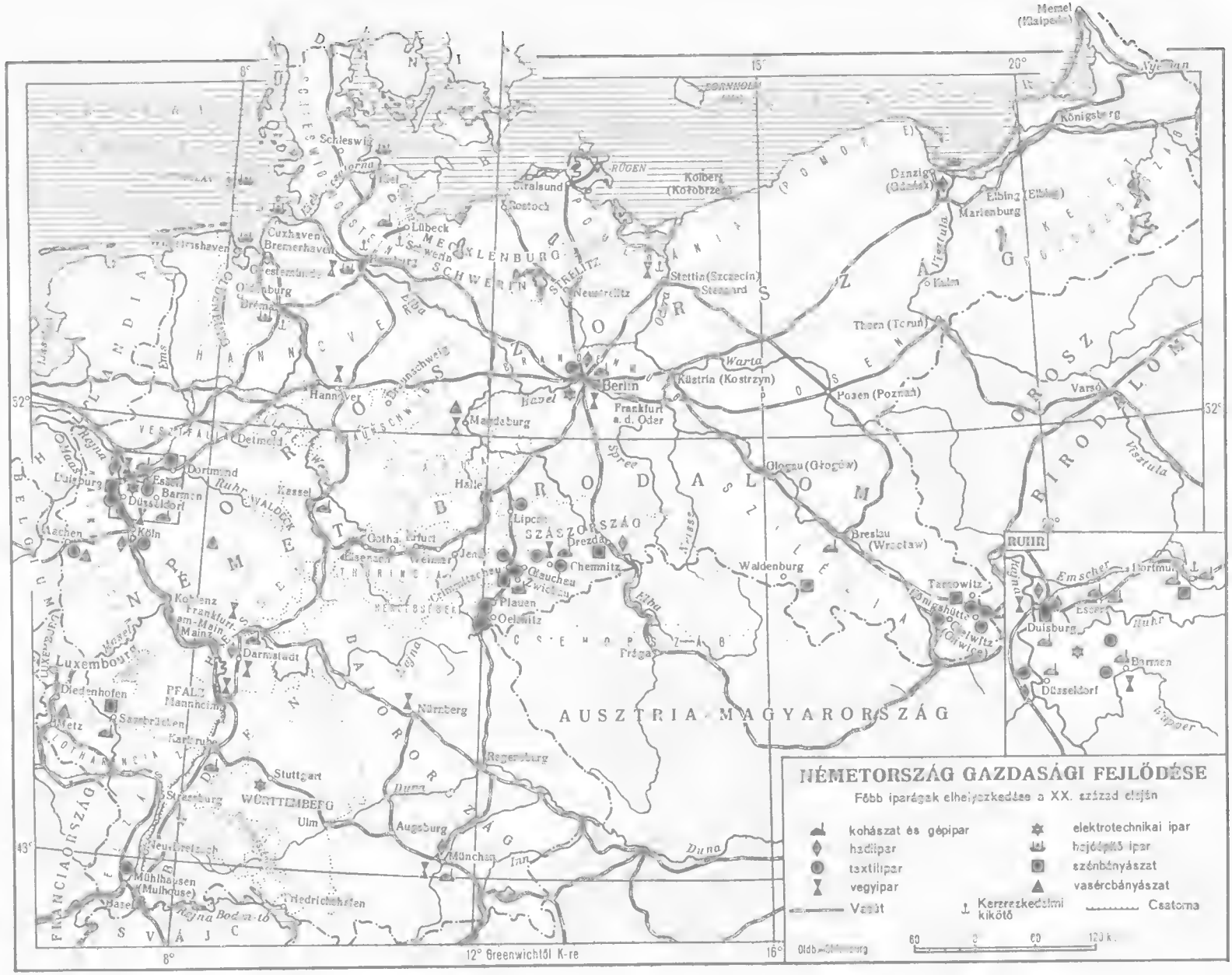
NÉMETORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE
Főbb iparágak elhelyezkedése a XX. század elején
kohászat és gépipar
hadiipar
textilipar
vegyipar
Vasút
elektrotechnikai ipar
hajóépítő ipar
szénbányászat
vasércbányászat
Kereszkedelmi kikötő
Csatorna
AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG
12° Greenwichtől K-re
Memel (Klaipeda)
Königsberg
Danzig (Gdańsk)
Elbing (Elbląg)
Marienburg
Kolberg (Kołobrzeg)
Stettin (Szczecin)
Stettard
Neustrelitz
Rostock
Stralsund
Lübeck
Cuxhaven
Bremerhaven
Wilhelmshaven
Oldenburg
Bremen
Hannover
Braunschweig
Magdeburg
Berlin
Frankfurt a. d. Oder
Küstrin (Kostrzyn)
Posen (Poznań)
Thorn (Toruń)
Kalm
Warszawa
Glogau (Głogów)
Breslau (Wrocław)
Waldenburg
Tarnowitz
Königshütte
Gleiwitz (Gliwice)
Halle
Leipzig
Dresden
Chemnitz
Gotha
Erfurt
Weimar
Jena
Eisenach
Gleucheu
Zwickau
Plauen
Oelsnitz
Crimmitschau
Nürnberg
Regensburg
Augsburg
München
Stuttgart
Ulm
Karlsruhe
Strassburg
Mülhausen (Mulhouse)
Friedrichshafen
Darmstadt
Frankfurt am Main
Mainz
Koblenz
Aachen
Köln
Düsseldorf
Barmen
Essen
Dortmund
Duisburg
Kassel
Paderborn
Detmold
Hamburg
Schleswig
Kiel
Rügen
Saarbrücken
Metz
Diedenhofen
Luxembourg
Basel
Hazel
Bodan-tó
Prága
Duna
Elba
Weser
Ems
Rhein
Ruhr
Emscher
Dortmund
Vistula
Warta
Spree
Neisse
Donau
Inn
Rhone
Moselle
Saar
Lahn
Main
Neckar
Fulda
Werra
Leine
Aller
Oder
Memel
Nyemen
Pomerania
Brandenburg
Szászország
Thüringia
Hessen
Westfalia
Hannover
Mecklenburg
Schleswig
Holstein
Poszen
Porosz Birodalom
Orosz Birodalom
Pfalz
Württemberg
Bajorország
Svájc
Franciaország
Belgium
Hollandia
Luxemburg
Ruhr
Rajna
Duisburg
Essen
Barmen
Düsseldorf
Dortmund
Emscher
Ruhr
Wupper
Rajna
Duisburg
Essen
Barmen
Düsseldorf
Dortmund
Emscher
Ruhr
Wupper
Rajna
Oldb-Szerkesztőség
60 0 60 120 k.

Több mint hárommillió választó szavazott a szociáldemokrata jelöltekre; a szociáldemokrata párt 81 mandátumot szerzett (1898-ban 57-et).

A német munkások harcos szelleméről tanúskodott ez évek legnagyobb sztrájkja: a Rajna-Vesztfáliai Kőszénszindikátus bányászainak általános sztrájkja 1905 január-februárjában. A sztrájk néhány nap leforgása alatt spontán módon kiterjedt az egész szénmedencére, s több mint 200 000 bányászt ragadott magával. A harc folyamán a különböző szakszervezetekhez tartozó és a szervezetlen munkások között akcióegység jött létre. A mozgalom óriási lendületétől megrémült német kormány nagy sietve törvényjavaslatot terjesztett a porosz Landtag elé a bányászat reformjáról. Ezt követően a szakszervezetek vezetői — tekintet nélkül a munkások harckészségére — határozatot hoztak a sztrájk befejezésére.

Arbeiter allerorts!

Arbeitswillige

Kommt nicht nach Crimmitschau!

Verrätern

Bleibt fern von Crimmitschau!

Fallt den kämpfenden Textilarbeitern nicht in den Rücken!

Es lebe die Einigkeit der Arbeiter!

A crimmitschaui sztrájkolók felhívása Németország valamennyi munkásához
Röplap. 1903

A német munkásmozgalomra nagy hatást gyakorolt az orosz proletariátus forradalmi küzdelme. A német munkásosztály legjobbjai már az orosz forradalom kitörése előtt jelentős támogatást nyújtottak az orosz forradalmároknak. 1904 nyarán a porosz reakció Königsbergben pert rendezett kilenc német szociáldemokrata ellen. Azzal vádolták őket, hogy forradalmi irodalmat küldtek Oroszországba. A német munkások erélyesen tiltakoztak a per ellen. Karl Liebknecht, a német szociáldemokrácia forradalmi szárnyának legkiemelkedőbb képviselője, egy munkásgyűlésen kijelentette: még erőteljesebben kell támogatni az orosz elvtársakat, „hogy minél hamarabb kiálthassuk: a cárizmus megsemmisült, éljen az orosz szabadság!"

A békésen felvonuló pétervári munkások soraiban véghezvitt bestiális vérengzés (1905. január 9 [22]) híre gyorsan szétfutott egész Németországban. Mindenfelé népgyűléseket tartottak, a munkások kifejezést adtak a cárizmus elleni gyűlöletüknek és az orosz proletariátus iránti forró együttérzésüknek. A baloldali szociáldemokrata „Leipziger Volkszeitung" („Lipcsei Néplap") a következőket írta: „A cárizmus feletti győzelemben, melyet most az orosz munkásosztály kivívni hivatott, az egész nemzetközi proletariátus a kapitalizmus feletti győzelmének előfeltételét látja. Az orosz győzelem német győzelem, európai győzelem, nemzetközi győzelem!"

Az orosz forradalom hatása megmutatkozott a németországi sztrájkmozgalom fellendülésében is. 1905—1906-ban a sztrájkokban — nem teljes adatok szerint — több mint 800 000-en vettek részt, majdnem ugyanannyian, mint a megelőző 15 esztendő alatt összesen.

Az oroszországi forradalom felbecsülhetetlen értékű tapasztalatait, a nyugat-európai munkásmozgalom számára nyújtott tanulságait szenvedélyesen propagálták a német proletariátus forradalmi vezérei, a baloldali szociáldemokraták: Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Klara Zetkin, Franz Mehring és a többiek. Rámutattak az orosz önkényuralmi rendszer forradalmi szétzúzásának világtörténelmi jelentőségére, felszólították a német munkásokat, tanuljanak az orosz proletároktól

A munkásdelegátusok esseni gyűlése kimondja az általános sztrájkot. 1905. január 16.
E. Limmer rajza természet után

és kövessék példájukat. A reformista szociáldemokraták viszont fensőbbséges gőggel szemlélték az orosz proletariátus küzdelmét, az orosz forradalmat csupán a régi nyugati polgári forradalmak utóvédharcának tekintették, tagadták nemzetközi jelentőségét.

A baloldaliak propagandájának egyik súlyponti kérdése volt a politikai tömegsztrájk, amelyet a német munkások gyakran a harc „orosz módszerének" neveztek. Az opportunisták minden igyekezete ellenére e kérdés a munkásgyűléseken, a sajtó hasábjain, a pártkongresszusokon szenvedélyes viták középpontjába került. A forradalmi tömeghangulatra való tekintettel az 1905 szeptemberi jénai pártkongresszus Bebel javaslatára a politikai tömegsztrájkot a proletariátus egyik legfontosabb harci eszközének nyilvánította.

Az oroszországi események és a nyugat-európai munkásmozgalomra gyakorolt hatásuk mélységesen aggasztották a német reakciót. A kormánykörökben felmerült a cárizmusnak nyújtandó fegyveres segítség kérdése. A keleti határon nagy katonai erőket vontak össze, amelyek készen álltak a beavatkozásra.

Az orosz forradalom hatásának jelentős része volt abban, hogy kiterjedt mozgalom bontakozott ki a háromosztályos porosz választási rendszer ellen, az általános és egyenlő választójog bevezetéséért Poroszországban, Szászországban és más területeken. Szászország nagy ipari központjaiban 1905 őszén sokezres munkástüntetésekre került sor. A hamburgi munkások, válaszul a reakciónak a munkások választójoga ellen megkísérelt merényletére, 1906. január 17-én — a német munkásmozgalom történetében először — félnapos politikai tömegsztrájkot tartottak. A rendőrséggel való összetűzések során a munkások barikádokat építettek, melyeket a rendőrök csak rohammal tudtak bevenni. „A politikai tömegsztrájk eszméje... futótűzként terjedt el a német proletariátus körében" — írta 1906 januárjában a „Leipziger Volkszeitung".

A politikai rendszer demokratizálásáért kibontakozott tömegmozgalmat ekkor nem koronázta siker. Ennek legfőbb oka az opportunizmus megerősödése volt a német szociáldemokráciában. A német munkások nélkülözték a harcos, következetes vezetést, amely képes lett volna győzelemre vinni őket.

Az általános sztrájk és a tőkések
W. Lehmann gúnyrajza a „Der wahre Jacob" című lapban

A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A XX. század első éveiben a német szociáldemokrata párt egészében véve még osztályharcos állásponton állt. Lenin ekkor írta, hogy „a német szociáldemokrácia az élen halad mozgalmának szervezettsége, egysége és összekovácsoltsága, marxista irodalmának gazdagsága és tartalmassága tekintetében".[4] Az 1903. évi drezdai kongresszus határozottan visszautasította az opportunista Vollmart, Bernsteint és társaikat, akik reformista, megalkuvó taktikát igyekeztek a pártra erőltetni. August Bebel, a párt vezetője, izzó szenvedéllyel küzdött a szocializmusért, hatalmas szolgálatokat tett a német és a nemzetközi munkásmozgalomnak. „August Bebel, aki maga is munkás volt, szívós harc árán alakította ki szocialista világnézetét, s teljes egészében, hiánytalanul a szocializmus céljai szolgálatának áldozta gazdag képességeit, évtizedeken át együtt haladt a növekvő és fejlődő német proletariátussal, s Európa legtehetségesebb parlamenti képviselőjévé, a reformizmussal és az opportunizmussal szemben ellenséges nemzetközi szociáldemokrácia legtehetségesebb szervezőjévé és taktikusává, legbefolyásosabb vezetőjévé vált."[5]

A pártban azonban egyre erősödött a munkásosztály szűk kiváltságos rétegének nézeteit kifejező opportunizmus. A finánctőke által megvesztegetett munkásarisztokrácia az „osztálybéke" mellett szállt síkra, a munkásmozgalmat burzsoá ideológiával fertőzte meg, megosztotta és gyengítette a munkásosztályt. A munkások zöménél sokkalta jobban fizetett szakmunkások és művezetők mellett ehhez a réteghez tartozott a népes szakszervezeti bürokrácia, továbbá a párthivatalnokok, az országgyűlési képviselők, a szövetkezeti vezetők stb. Életszínvonaluk megközelítette az állami tisztviselőkét és a jobbmódú kispolgárokét. Az opportunizmus befolyása különösen erős volt a szakszervezeti vezetők körében.

Noha a pártvezetőség elítélte a nyílt opportunizmust, a revizionizmust, mégsem tudta rászánni magát arra, hogy szervezeti téren szakítson Bernsteinnel és követőivel, sőt gyakorlati tevékenysége során mind gyakrabban került a reformista vezetők, kivált a szakszervezeti vezérek befolyása alá. A német szociáldemokrácia tevékenységében már ezekben az években kezdett megmutatkozni az ellentét az „ortodox" programpontok és a reformista taktika között.

[4] Lenin: A Német Szociáldemokrata Munkáspárt jénai kongresszusa. Lásd *Lenin* Művei. 9. köt. Szikra 1954. 292. old.

[5] Lenin: August Bebel. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 290. old.

Az új korszak sajátosságait és a munkásmozgalom új feladatait még maga Bebel sem tudta megérteni. Ragyogó parlamenti felszólalásaiban, a pártkongresszusokon és munkásgyűléseken tartott beszédeiben változatlan erővel érvényesült forradalmi temperamentuma — de a párt egységének, „békéjének" megőrzése nevében sokszor a legfontosabb taktikai kérdésekben is engedményeket tett az opportunistáknak, és elnéző magatartást tanúsított a párt erejét felemésztő reformizmussal szemben.

Pregnánsan megnyilvánultak ezek az ingadozások a jénai pártkongresszus határozatainak végrehajtásában. 1906 februárjában a szakszervezetek főbizottságának reformista vezérei — élükön Legien — a politikai tömegsztrájkok ellen irányuló titkos megállapodást kötöttek a szociáldemokrata pártvezetőséggel. A mannheimi pártkongresszus szeptemberben hozott határozata pedig gyakorlatilag megsemmisítette a jénai határozatot.

AZ URALKODÓ OSZTÁLYOK „ÖSSZEFOGÁSI POLITIKÁJÁNAK" ÚJ SZAKASZA. A „HOTTENTOTTA BLOKK"

A németországi reakció minden erejét mozgósította az erősödő munkás tömegmozgalom elleni harcra. II. Vilmos császár és környezete államcsínyterveket szőtt, a Reichstag feloszlatását és az uralkodó személyi hatalmának megerősítését tervezte.

Az egyik alapvető feladat, amelyet a német kormány megoldani próbált, az uralkodó osztályok és pártjaik „összefogása" volt. Bülow birodalmi kancellár ügyesen lavírozott a junkerek és a nagyburzsoázia táborában küzdő politikai erők között, egyiket sem hagyva döntő túlsúlyra jutni. Magát előszeretettel „agrárkancellárnak" nevezte, de figyelembe vette a burzsoázia, mindenekelőtt a pénzmágnások követeléseit is.

Az „összefogási politika" nem tudta megszüntetni a junker-burzsoá blokkon belül dúló éles harcot. E küzdelem egyik fellángolása egyenesen a Reichstag feloszlatására vezetett. Az ügy a német gyarmatokon lejátszódó eseményekkel állt összefüggésben. 1903 októberében Délnyugat-Afrikában a herero, majd a hottentotta törzsek, akiket a német gyarmatosítók rablásai és erőszakossága végső kétségbeesésbe hajszoltak, felkelésben törtek ki. A 80 000 herero felkelő — élükön főnökükkel, Mahareróval — követelte, hogy szüntessék meg a rezervátumokat, adják vissza földjeiket, űzzék el a német hódítókat. A német csapatok vandál kegyetlenséggel léptek fel a felkelők ellen. Ezek hősiesen védekeztek, de a német csapatoknak a fegyverzet és a szervezettség terén mutatkozó óriási fölénye eldöntötte a harc kimenetelét. Miután a felkelők főerőit szétverték, a gyarmatosítók megkezdték a hererók módszeres kiirtását. A sivatagba szorították őket, ahol a szomjúságtól, éhségtől és betegségektől egy szálig elpusztultak.

A gyarmatosítók ezután a hottentották ellen fordultak, akik a 80 éves Hendrik Witbooi, Morenga és más főnökök vezetése alatt harcoltak. A német csapatok, technikai fölényük és a közeli angol gyarmatokról érkező angol segélycsapatok segítségével barbár módon vérbe fojtották a felkelést. A 200 000 hottentottából alig 50—60 000 maradt életben, ezek közül is sokan kénytelenek voltak elhagyni szülőföldjüket.

A fenti események idején, 1906 végén a kormány póthiteleket követelt a Reichstagtól az afrikai felkelés leverésére. A Reichstag azonban elutasította a követelést. A szociáldemokrata frakción kívül a hitelek ellen szavazott a Centrum frakciója is. A Centrum állásfoglalása, képviselőinek és sajtójának szenzációs leleplezései a gyarmati igazgatás rémtetteiről mindenekelőtt azt a célt szolgálták, hogy a párt megőrizze befolyását a katolikus munkások körében, és újabb engedményeket csikarjon ki a kormánytól a katolikus egyház javára.

A hitelek megtagadására Bülow a Reichstag feloszlatásával válaszolt. Az új választásokat 1907 januárjában folytatták le. A tomboló sovinizmus légköre a kispolgárság széles rétegeit, sőt

a munkások egy részét is megfertőzte. A kormány győzelmet aratott. A szociáldemokrata képviselők száma 81-ről 43-ra csökkent.

Az új Reichstagban kormánypárti többség jött létre a nemzeti liberálisok, a konzervatívok és a szabadgondolkodók képviselőiből, akik megalakították az ún. Bülow-féle vagy „hottentotta" blokkot. A blokk megszavazta a kormánynak az afrikai felkelés leveréséhez szükséges hiteleket, továbbá a nagyarányú flottaépítési program megvalósítását szolgáló többletkiadásokat is.

1908-ban a Reichstag új reakciós törvényt fogadott el az egyesülési és gyülekezési jogról. Ez az ún. „ifjúság elleni kivételes törvény" megtiltotta, hogy 18 éven aluli fiatalok politikai szervezetek tagjai legyenek. A politikai reakció a hagyományos porosz—német lengyelellenesség megerősödésében is kifejezésre jutott. A porosz Landtag által 1908-ban elfogadott törvény feljogosította a Telepítési Bizottságot a lengyel lakosság földjeinek kényszerkisajátítására.

Rövidesen kiderült azonban, hogy a „hottentotta blokk" ingatag alapokra épült. Még ugyancsak 1908-ban a kormány pénzügyi reformjavaslatot terjesztett a Reichstag elé. A reform az állami költségvetésben főként az óriási fegyverkezési kiadások következtében fellépő deficit megszüntetését, többek között örökösödési adó bevezetését irányozta elő. Noha ennek az adónak az lett volna a szerepe, hogy elterelje a figyelmet a néptömegeket sújtó közvetett adók sokkal jelentősebb emeléséről, a reformtervezet dühödt ellenállást váltott ki a konzervatív agráriusok és a Centrum vezetői részéről. A helyzetet bonyolította, hogy az agráriusok mereven elzárkóztak a burzsoázia javára teendő engedmények elől a poroszországi választójogi reformjavaslatnál is. A konzervatívok a Centrummal összefogva 1909-ben megbuktatták a Reichstagban az örökösödési adót. A nemzeti liberálisok és a konzervatívok blokkja szétesett. Bülow, kinek időközben érezhetően megromlott a császárral való viszonya is, lemondásra kényszerült. Utóda Bethmann-Hollweg lett. Zavaros fejű uralkodójának engedelmes szolgájaként az új kancellár elődjétől igen kevéssé különböző reakciós politikai irányvonalat követett.

Bethmann-Hollweg idején, akárcsak Bülow alatt, erőltetett ütemben folytak az előkészületek a világ újrafelosztását célzó háborúra. „A német junkerek és tábornokok a zsarnok II. Vilmossal az élükön alig tudják fékezni magukat, hogy máris ne rontsanak neki Angliának, azt remélve, hogy ki tudják használni szárazföldi túlerejüket, arról ábrándozva, hogy katonai sikereik lármájával túlharsoghatják Németországban a munkástömegek egyre fokozódó elégedetlenségét és az osztályharc éleződését."[6]

A NÉMET IMPERIALIZMUS HÁBORÚS KÉSZÜLŐDÉSE

1905 végére a vezérkar elkészítette a Franciaország és Oroszország elleni kétfrontos háború tervének végleges változatát (az ún. Schlieffen-tervet). Öt év alatt, 1909-től 1914-ig Németország katonai kiadásai csaknem 33 százalékkal nőttek, s 1914-ben elérték a kétmilliárd márkát — az egész állami költségvetés 50 százalékát.

1912-ben a kormány — arra való hivatkozással, hogy Franciaország a hároméves katonai szolgálat bevezetését tervezi, és Oroszország fokozza a fegyverkezést — törvényjavaslatot készített elő a hadsereg 136 000 főnyi létszámemeléséről és a nehéztüzérség megerősítéséről. Elhatározást nyert, hogy az eredetileg négy évre (1912—1916) tervezett fegyverkezési programot 1914 tavaszára végrehajtják. Az angol—német flottaversengés siettette a háború közeledését. 1914-ben Németországnak már 232 új hadihajója volt (köztük dreadnoughtok is) és a világ második haditengerészeti hatalma lett, noha továbbra is jócskán elmaradt Anglia mögött.

A német imperialisták óriási erőfeszítéssel igyekeztek a német népbe oltani a militarizmus és sovinizmus mérgét. A háború eszmei előkészítésére létesített számtalan burzsoá szövetség — flotta-

[6] Lenin: Az angol és a német munkások béketüntetése. Lásd *Lenin Művei*. 15. köt. Szikra 1955. 209. old.

egyletek, katonai szövetségek, a Német Gyarmati Társaság, a Pángermán Szövetség és sok más hasonló — fáradhatatlanul propagálta a nagyralátó agressziós terveket: a „Drang nach Osten"-t, a Németország égisze alatt létesítendő „Mitteleuropa" tervét, a német gyarmati világbirodalom megteremtését. A háborút a terjeszkedési tervek megvalósításának legjobb eszközeként, sőt egyenesen az emberiség haladásának forrásaként magasztalták.

Ez az ideológia széles kispolgári köröket és a munkásosztály kiváltságos felső rétegét is megfertőzte. Az opportunisták a „saját" burzsoáziával, a „saját" imperialista állammal való összefogás felé irányították a munkásosztályt, segítették a burzsoáziát az imperialista háború előkészítésében.

Csak a munkásosztály forradalmi képviselői, a baloldali szociáldemokraták folytattak aktív küzdelmet a német imperializmus agresszív politikája ellen. Karl Liebknecht energikusan harcolt az antimilitarista tömegmozgalom, elsősorban az ifjúsági mozgalom kiszélesítéséért. 1907-ben a hatóságok „felségárulás" vádjával bírósági eljárást indítottak Liebknecht ellen. Az ítélet — másfél évi várfogság — nagy felzúdulást keltett a tömegek körében. Az 1908. évi porosz választásokon a porosz munkások bátor vezetőjüket beválasztották a Landtagba, majd 1912-ben Reichstag-képviselő lett. Nagy jelentősége volt 1913. évi parlamenti felszólalásainak, melyekben leleplezte Kruppot, az „ágyúkirályt". Szavai nyomán fény derült arra, milyen botrányos eszközöket vesznek igénybe a finánctőkések — az államapparátusban kifejtett kémkedést és kormánytisztviselők megvesztegetését is beleértve — a fegyverkezési hajsza fokozása érdekében.

A POLITIKAI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE

A fegyverkezési hajszával együtt járt a dolgozók életszínvonalának süllyedése. A közvetett adók csak az 1909. évi pénzügyi reform nyomán 25—30 százalékkal emelkedtek, ez évenként 500 millió márkát jelentett. A junkereknek és a finánctőke mágnásainak óriási nyereségeket biztosító protekcionizmus súlyosan érintette az egyszerű emberek zsebét. A létfenntartási költségek 1900 és 1913 között csaknem egyharmaddal emelkedtek.

1907-ben új gazdasági válság kezdődött; 1908 végére egymillióra emelkedett a németországi munkanélküliek száma. A tőkés monopóliumok folytatták támadásukat a munkásosztály ellen, növelték a munkaintenzitást, a „legkorszerűbb", amerikai mintájú „izzasztó" módszereket vezettek be. A munkásosztály a sztrájkmozgalom erősítésével válaszolt. Négy év alatt (1910—1913), nem teljes adatok szerint, 11 533 bérharc zajlott le, mintegy másfélmillió résztvevővel.

A német munkások folytatták a harcot a reakciós politikai rendszer ellen. Poroszországban és más államokban erősödött az általános választójogért küzdő tömegmozgalom. 1909 elején a szászországi munkásság kiharcolta a háromosztályos választási rendszer eltörlését — noha helyébe antidemokratikus plurális választójogot vezettek be, amelyben a vagyonos osztályok képviselőinek szavazata többszörösen számított. Egy esztendővel később a kormány választójogi reformjavaslatot terjesztett a poroszországi Landtag elé is. A tervezet csupán a kétlépcsős választási rendszernek közvetlen választásokkal való felváltására és az első osztályhoz tartozó választók körének némi kibővítésére szorítkozott, meghagyta a háromosztályos tagozást, nemkülönben a nyílt szavazást és a junkerek számára kedvező választókörzet-beosztást. De még ez a tervezet is a konzervatív-klerikális blokk merev ellenállásába ütközött. Másfelől elégedetlenül fogadták a nemzeti liberálisok is, akik a választókörzeti beosztást a nagyiparosok érdekeinek megfelelően kívánták átalakítani.

A „felül levők" körében kiéleződtek az ellentétek. A Hohenzollern-monarchia egyre inkább lelepleződött a nép előtt. Ehhez nagymértékben hozzájárultak az angol—német viszonyt érintő zavaros és tapintatlan császári nyilatkozatok körül fellángolt zajos parlamenti és sajtóviták. Ugyanakkor a lapok botrányos híreket közöltek az udvari körökben uralkodó erkölcsi züllésről.

A liberális burzsoázia képviselői kacérkodni kezdtek az ország demokratikus elemeivel. 1910-

ben a Német Szabadgondolkodók Pártja helyébe — amely az 1909. évi pénzügyi reform támogatásával lejáratta magát — megalakult a baloldali polgári Haladó Néppárt. A dolgozó tömegek népes gyűléseken, utcai tüntetésekkel tiltakoztak a porosz választási rendszer hivatalos „reform"-tervezete ellen. Számos városban félnapos tiltakozó sztrájkokat rendeztek. Berlinben és sok más városban összeütközésekre került sor a tüntetők és a rendőrség között. A munkások erőteljesen követelték a szociáldemokrata vezérektől, hogy haladéktalanul hirdessék meg a politikai tömegsztrájkot. Rosa Luxemburg és a többi baloldaliak lelkesen támogatták e követelést és kiadták a köztársaság kikiáltásának jelszavát.

1910 szeptember-októberében Berlin proletárnegyedében, Moabitban hatalmas munkásmegmozdulás zajlott le. Mintegy 30 000 sztrájkoló harcba lépett a sztrájktörők ellen, majd barikádharcot kezdett a rendőrséggel. A rendőrök lőfegyvereket is használtak. A birodalmi fővárosban több napon át elkeseredett utcai harc tombolt, amely mélyen felkavarta az egész német munkásságot, rémülettel töltötte el a kormányt és az uralkodó osztályokat. „Moabit: a forradalom kezdete!" — írták elszörnyedve a reakciós újságok.

Sorhajó építése a hamburgi hajógyárban
Fénykép. 1908

Lenin a Németországban kialakult helyzetet jellemezve, rámutatott, hogy az országban „szemmel láthatóan *közeledik* egy nagy forradalmi vihar"[7], „forradalom előtti szituáció" érlelődik. „A burzsoázia teremtette törvényesség kihasználásának korszakát *felváltja* a legnagyobb forradalmi ütközetek korszaka..."[8]

Az opportunizmus által kikezdett német szociáldemokrácia képtelennek bizonyult arra, hogy a kialakult politikai válságot kihasználja, és a tömegek élére állva forradalmi küzdelmekre vezesse őket. A forradalmi harc helyett a reformista és centrista vezetők a junker-burzsoá törvényességhez való ragaszkodás irányvonalát követték.

A párt kiemelkedő vezetői, Paul Singer és August Bebel halála után (az előbbi 1911-ben, az utóbbi 1913-ban halt meg) a párt elnöke a szakszervezeti bürokráciával szoros kapcsolatban álló Friedrich Ebert, a parlamenti frakció vezetője pedig a párt jobbszárnyához tartozó Philipp Scheidemann lett. A német szociáldemokrácia szociális reformpárttá, a proletár és a kispolgári elemek blokkjának pártjává, szervezeti tekintetben pedig opportunista parlamenti frakciójának függvényévé vált.

Nagyon veszélyes szerepet játszott a centrum, amely „ortodox" frazeológiával leplezte a párt opportunista elfajulását: a proletariátus érdekeinek alárendelését a burzsoázia érdekeinek.

[7] Lenin: Két világ. Lásd *Lenin Művei*. 16. köt. Szikra 1955. 315. old.
[8] Ugyanott, 321. old.

Sztrájkolók összecsapása a rendőrséggel Moabitban
W. Zehme rajza. 1910

A centrizmus fő teoretikusa Karl Kautsky volt. Kautsky már az előző években is, midőn jelentős munkát fejtett ki a marxizmus propagandája terén, igen nagy ingadozásokat tanúsított a bernsteinizmus elleni küzdelemben csakúgy, mint a millerandizmus kérdésében. A proletárdiktatúra, az államhoz való viszony döntő fontosságú kérdésében — mint Lenin írta — Kautskynál „rendszeres elhajlást látunk az opportunizmus felé".[9] 1910-ben végképp szakított a baloldaliakkal, és nyíltan a reformisták támogatására kelt. Opportunista álláspontját az ún. felőrlési stratégia teóriájával próbálta megalapozni. Nyugaton — úgymond — a harc „orosz" (azaz forradalmi) módszerei „nem használhatók", itt meg kell tehát maradni a régi „kipróbált" parlamenti taktika keretein belül, ez majd „felőrli" az ellenfél erőit, és a parlamenti többség megszerzésével meghozza a munkásosztálynak a döntő győzelmet.

A német szociáldemokrácia forradalmi balszárnyának képviselői erőteljesen síkra szálltak a parlamenten kívüli proletár tömegharc kibontakoztatásáért. A legkiválóbb baloldali vezetők, Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht, tevékenységük folyamán mindvégig engesztelhetetlenül harcoltak a reformizmus, a jobboldaliak és a centristák ellen, határozottan védelmezték a forradalmi marxizmus elveit. Luxemburg „A tömegsztrájk, a párt és a szakszervezetek" című brosurájában összegezte az oroszországi forradalom világtörténelmi tapasztalatait, és kimutatta óriási jelentőségét Németország és az egész világ proletariátusára nézve. Lenin igen nagyra értékelte ezt a munkát.

A baloldaliak azonban komoly hibákat követtek el. Lebecsülték a proletárpárt vezető szerepét, erősen túlozták az ösztönösség jelentőségét a munkásmozgalomban, nem ismerték fel az opportu-

[9] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 512. old.

nistákkal való szervezeti szakítás és egy új típusú párt létrehozásának szükségességét, helytelenül fogták fel a nemzeti kérdést, nem értették meg teljesen a munkás-paraszt szövetség lenini gondolatát. A baloldaliak hibái jórészt az imperializmus lényegének félreismeréséből fakadtak. Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás" című terjedelmes gazdasági munkájában (1913) arra a mélységesen téves következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus az „automatikus csőd" felé tart. A baloldaliak, noha nagy szolgálatokat tettek a német munkásosztálynak, a gyakorlatban nem tudtak élére állni a német proletariátus küzdelmének.

A német szociáldemokrácia opportunista elfajulása abban az időben nem tudatosult a proletártömegekben, ezek továbbra is bíztak pártjukban. Az 1912. évi Reichstag-választásokon a szociáldemokrata párt több mint négymillió szavazatot kapott, 110 tagú frakciója a legnagyobb volt a parlamentben. Ez a siker azonban korántsem hozta meg a Kautsky jósolta „döntő győzelmet". A szociáldemokrácia még azt az igen szerény célkitűzését sem tudta megvalósítani, hogy a Reichstagban megtörje a kormányt támogató reakciós pártok blokkjának uralmát.

Az országban újabb sztrájkhullám volt emelkedőben. 1912 márciusában ismét sztrájkba léptek a Ruhr-vidéki bányászok. 1913 nyarán nagyszabású sztrájkok robbantak ki Hamburgban, Kielben, Stettinben, Brémában.

Kiéleződtek a nemzeti ellentétek is. A lengyel dolgozók erőteljesen szembeszálltak az erőszakos németesítő politikával, a lengyel nemzeti kultúra elnyomásával. Harcra keltek az elnyomott elzásziak is. Midőn Zabern elzászi városkában egy porosz tiszt sértő kijelentést tett a békés lakosságra, 1913 őszén egész Elzászon viharos poroszellenes tüntetések söpörtek végig. „Mindaz, ami az elnyomás, a kötekedés, a sértések évtizedei alatt, az erőszakos poroszosítás évtizedei alatt felhalmozódott, most kitört" — írta Lenin. [10]

A német uralkodó körök tovább folytatták agresszív külpolitikai irányvonalukat. A német expanzió kiterjedt csaknem valamennyi világrészre — Európára, Ázsiára, Afrikára és Dél-Amerikára is. A német imperialisták, konfliktusokat provokálva — többek között azzal a céllal, hogy megingassák a francia—orosz szövetséget és az újonnan kialakult katonai blokkot, az angol—francia—orosz antantot — a „nagy" háborúra készültek.

3. FRANCIAORSZÁG

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A XX. század elején Franciaország gazdasági életében némi élénkülés mutatkozott. A keleti területeken és északon gyors ütemben fejlesztették az új kohászati bázist. A vasérctermelés 1903 és 1913 között megháromszorozódott. Ez a növekedés azonban szinte teljes egészében egy helyre, a Brie-medencére lokalizálódott; a kitermelt vasérc nagyobb részét nem belföldön, hanem Németországban dolgozták fel. A francia kohászat régi fő bázisa — a központi területen (Plateau Central), a Saône és a Loire vidékén — hanyatlóban volt. Franciaország autógyártása világviszonylatban a második helyen állt (az Egyesült Államok mögött), de gépipara továbbra is rendkívül lassan fejlődött; a szerszámgépek 80 százalékát import útján szerezték be.

A termelés koncentrációja meggyorsult. 1906-ban a Pas-de-Calais megyei szénbányászatnak mintegy 90 százaléka nyolc társaság kezében összpontosult. A XX. század elején épült hat Párizs környéki gyárban összpontosult csaknem az egész francia autógyártás. A Schneider-cég Európa legnagyobb hadiüzemein kívül (Le Creusot-ban) Franciaország különböző vidékein számos bányá-

[10] Lenin: Zabern. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. 518. old.

Ágyúk összeszerelése a Le Creusot-i Schneider-gyárban
Fénykép. XX. század eleje

val, acélolvasztóval és más üzemmel rendelkezett; részt vett a legnagyobb orosz vállalatokban (Putyilov Művek, Tulai Fegyvergyár), az algériai vasérclelőhelyeket felvásárló társaságban, Marokkó természeti kincseinek kiaknázásában stb. A francia vasutakat hat vasúttársaság monopolizálta, ezek urai a francia fináncoligarchia legtekintélyesebb képviselői közé tartoztak.

A jelentős ipari fellendülés ellenére Franciaország elmaradt a többi tőkés nagyhatalom mögött mind a termelés színvonala, mind koncentráltsága tekintetében. 1880-ban Franciaország, Németország és az Egyesült Államok még körülbelül egy szinten álltak az acéltermelés terén (1,2—1,5 millió tonna), de 1914-ben az Egyesült Államok acéltermelése már 32 millió, Németországé 16,6 millió tonna volt, Franciaországé mindössze 4,6 millió. 1912-ben egy üzemre kevesebb mint feleannyi munkás jutott Franciaországban, mint Németországban. A francia proletariátusnak több mint egyharmadát a textilipar, valamint a luxuscikkek és a „párizsi" divatáruk készítése foglalkoztatta, ezekben az iparágakban viszont a kisüzemi forma, a háziipar dominált.

A francia ipar fejlődését többek között az ország szénszegénysége fékezte. Az 1913-ban felhasznált szénmennyiségnek több mint egyharmadát import útján kellett beszerezni. A szén, főként a kokszolható szén hiánya fokozta a francia kohóipar vezetőinek hódító törekvéseit: meg akarták kaparintani a gazdag német szénmedencéket.

De a gyáripar viszonylagos elmaradottságának fő oka a francia imperializmus strukturális sajátosságaiban rejlett. A XX. században már teljes világossággal kirajzolódtak az uzsorás imperializmus jellemző vonásai, amelyek a francia kapitalizmusban már az 1890-es években feltűntek. A maximális profit utáni hajszában a pénztőkések óriási összegeket vittek ki az országból, főként államkölcsönök formájában. A külföldi befektetések összege 1902-ben 27 milliárd frankot tett ki, 1914-re már 50—60 milliárdra nőtt. A tőkekivitel terén Franciaország a világon a második helyet

AUVERS-I TÁJ ESŐ UTÁN
Vincent Van Gogh. 1888

foglalta el Anglia után. A finánccoligarchia a gyarmati expanzió felé terelte az országot. Franciaország hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkezett, melynél csak Angliáé volt nagyobb. Gyarmatainak területe csaknem 12-szeresen felülmúlta saját területét, lakosságuk pedig meghaladta az 55 milliót, vagyis körülbelül másfélszer több volt, mint az anyaországé.

Franciaország mint járadékos állam, továbbra is ipari-agrár jellegű maradt. 1911-ben a mezőgazdaságban dolgozott a kereső lakosság 44 százaléka, az iparban csupán 38,8 százaléka. A kapitalizmus egyre erősebben behatolt a mezőgazdaságba. Jelentékenyen megnőtt a bérmunka és a mezőgazdasági gépek alkalmazása. A fontosabb növények terméshozama tekintetében azonban Franciaország — nagyon kedvező éghajlati és talajviszonyai ellenére — a világranglistán eléggé lemaradva, a 11—17. helyen állott. Ez a paraszti földtulajdon rendkívüli elaprózottságával, a parcellarendszerrel, a részes művelés fennmaradásával, a súlyos bérleti feltételekkel és a parasztok nagymérvű eladósodásával állt összefüggésben.

Az issyi katasztrófa
T. Steinlen litográfiája. 1901

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA SAJÁTOSSÁGAI. A DOLGOZÓK HELYZETE

A finánccoligarchia uralma gátolta a termelőerők fejlődését. Az ország összes tőkéinek negyedrésze egy maroknyi dúsgazdag kapitalista (a lakosság 0,2 százaléka) kezében összpontosult. Ez a szám szerint elenyésző, de annál hatalmasabb pénztőkés csoport tartotta kezében a francia gazdaság kulcspozícióit: a bankokat, az ipartársaságokat, a közlekedést, a gyarmatokkal való összeköttetést, a kereskedelmet. Ők irányították végső fokon a kormány politikáját is.

A francia gazdasági élet viszonylagos „stagnálása" folytán a lakosság jelentős része az ún. középrétegekhez, a városi és falusi kispolgársághoz tartozott.

A gazdasági fejlődés ütemének meglassulása a munkásosztály helyzetén is meglátszott. A munkás-törvényhozás rendkívül elmaradott volt. A 11 órás munkanapról szóló törvényt, amelynek hatálya eredetileg csak a nőkre és gyermekekre terjedt ki, 1900-ban kiterjesztették a férfiakra is, de a kormánynak azt az igéretét, hogy néhány éven belül áttérnek a 10 órás munkanapra, nem tartották be. A vasárnapi munkaszünetet csak 1906-ban tették általánosan kötelezővé. Franciaország a szociális ellátottság terén is elmaradt számos nyugat-európai állam mögött.

A drágulás következtében jelentékenyen csökkent a munkások reálbére. Különösen rosszul fizették a munkásnőket: körülbelül fele annyi bért kaptak, mint a férfiak. A fokozódó fegyverkezési kiadásokkal összefüggésben szüntelenül emelkedtek az egyenes és a közvetett adók. A francia parasztok millióit óriási — több mint 15 milliárd frank összegű jelzálogadósság terhelte.

E körülmények kiélezték az osztályharcot. A harcban a francia proletariátus haladt az élen, amely támogatásra talált más rétegekben, a parasztság, a tisztviselők, a haladó értelmiségiek körében is.

A „BALOLDALI BLOKK" KORMÁNYZATA. AZ ANTIKLERIKÁLIS TÖRVÉNYEK

A Dreyfus-ügy világossá tette a francia burzsoázia előtt, hogy új módszereket kell keresnie a néptömegek „lecsillapítására". Minthogy a katolikus egyház és számos szerzetesrend (kongregáció) éles Dreyfus-ellenes kiállása országszerte felzúdulást keltett, a Waldeck-Rousseau-kormány megpróbálta az elégedetlenséget a klerikalizmus ellen fordítani. 1900-ban a képviselőház elrendelte a kongregációk működési jogosítványának felülvizsgálatát. A törvény előirányozta a kongregációkhoz tartozó egyházi iskolák bezárását és a világi iskolahálózat kibővítését.

Waldeck-Rousseau nem sietett e törvény végrehajtásával. Az 1902. évi parlamenti választásokon a radikálisok győztek (ekkor már radikál-szocialistáknak nevezték magukat), s az új, Émile Combes vezette kormány a klerikalizmus elleni harcot a politikai élet középpontjába állította. A radikális kormány politikájában is megmutatkozott a pártra oly jellemző ellentmondásosság. A kormány minden fontosabb posztjára a nagyburzsoáziával szoros kapcsolatban álló politikusokat állítottak. Combes — aki egyébként maga is papnövendékként kezdte, majd szakított az egyházzal és orvos lett — csak az egyházi befolyás elleni harc, a világi iskolák hálózatának kibővítése és más hasonló kérdések terén tanúsított sokkal nagyobb határozottságot elődeinél. Az antiklerikalizmus segítségével a radikálisok fenntartották a szövetséget a francia szocialisták Jaurès vezetése alatt álló reformista szárnyával. A reformisták az antiklerikalizmus jegyében támogatták a „baloldali blokkot", s ezzel elvonták a munkásosztályt a kapitalizmus elleni harctól.

1902—1904 folyamán több ezer, a klérus ellenőrzése alatt álló iskolát bezártak, sok szerzetesrendet feloszlattak. Ezek a rendszabályok azonban nem voltak elég következetesek. Jó néhány kongregációt nem szüntettek meg azonnali hatállyal, hanem tízéves határidőt adtak felszámolásukra. A gyarmatokon meghagyták a szerzetesrendi oktatást. Minthogy a feloszlatott szerzetesrendek vagyonának „leltározása" a reakciósok ellenállásába ütközött, a radikálisok sietve lemondtak róla.

A kormány antiklerikális intézkedései dühödt ellenállást váltottak ki az egyház és a pápa részéről. Combes válaszképpen megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Vatikánnal, felmondta a még Napóleon által megkötött 1801. évi konkordátumot, majd törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé az egyház és az állam különválasztásáról. Combes politikáját a burzsoázia sok képviselője már túlságosan egyenesvonalúnak találta; 1905 elején a kormány megbukott. Utóda, Maurice Rouvier kormányának azonban mégis sikerült elfogadtatnia az egyház és az állam különválasztását kimondó törvényt.

E törvény végrehajtása elősegítette az oktatás demokratizálását és a világi iskolák megerősödését. A francia—porosz háború idején a lakosságnak mintegy 60 százaléka volt analfabéta; a XX. század első évtizedében arányuk 2—3 százalékra csökkent.

A „baloldali blokkhoz" való viszony kérdése további elhatárolódást idézett elő a szocialisták között. A millerandizmus és a „baloldali blokkban" való részvétel ellen erőteljesen harcoló guesde-istákhoz csatlakoztak a blanquisták; 1901-ben a két szervezet egyesült, és megalakult a Franciaországi Szocialista Párt. E párttal szemben állt a reformista Francia Szocialista Párt. A „baloldali blokk" politikáját védelmező reformisták beléptek az ún. baloldaliak delegációjába, amely a radikálisokkal együtt a parlamenti viták egész menetét meghatározta. A reformisták megszavazták a kormány költségvetési javaslatát, benne a hadihiteleket is. A Combes-kabinet hatalmon maradása érdekében még akkor is bizalmat szavaztak a kormánynak, amikor egy parlamenti interpelláció felfedte, hogy a kormány tudtával tüzeltek a sztrájkoló munkásokra.

A XX. század elején Franciaország Nyugat-Európában az első helyen állt a sztrájkolók száma tekintetében. A sztrájkok kétharmada bérkövetelésekért folyt. De a gazdasági sztrájkok is egyre gyakrabban nyertek politikai színezetet, olykor az államhatalmi szervekkel való összeütközésekbe

1906: Clemenceau ígérete
— Nos, barátom, íme a Ház,
amely a néppel foglalkozik majd!

1909: Clemenceau beváltja ígéretét
— Hogyan, barátom, te panaszkodol?
De hiszen csakis veled vagyunk elfoglalva!

Az „Assiette au Beurre" karikatúrája. 1909

nőttek át. Franciaországban az osztályharc kiéleződése — mint Lenin 1908-ban megállapította — „rendkívül viharos, heves, részint valósággal forradalmi kitörésekben fejeződik ki".[11]

A francia munkásmozgalomra nagy hatást gyakoroltak az oroszországi forradalmi események. Már a „véres vasárnapról" szóló első híradás is élénk visszhangra talált a francia munkások körében. „Párizsnak, a forradalom városának munkásai szívvel-lélekkel mellettetek állnak — hangzott a Szajna megyei szakszervezeteknek 1905 januárjában az orosz munkásokhoz intézett üzenete. Számítsatok ránk! Támogatunk benneteket. Vesszen a cár!... Éljen a szociális forradalom!" A francia munkásokra — főként a vasutasokra — mély benyomást tett az orosz munkások általános politikai sztrájkja.

Haladó értelmiségiek Anatole France elnöklete alatt megalakították az Orosz Nép Barátainak Társaságát, amely széles körű agitációt fejtett ki az orosz forradalom mellett. A francia burzsoázia

[11] Lenin: Robbanóanyag a világpolitikában. Lásd *Lenin Művei*. 15. köt. 184. old.

vezető körei viszont féltek, hogy elvesztik Németország elleni szövetségesüket, és féltek az orosz forradalomnak a francia munkásmozgalomra gyakorolt hatásától is, ezért politikai és pénzügyi támogatást nyújtottak a cárizmusnak. A francia bankárok 1906 tavaszán 2750 millió frankos kölcsönt adtak a cárizmusnak. „Oroszországra nemcsak Trepov géppuskái tüzeltek, hanem a kadetok által kieszközölt francia milliók is."[12]

1905—1906 folyamán összesen 616 000 munkás sztrájkolt, csaknem kétszer annyi, mint a megelőző két évben. De ahogy a sztrájkmozgalom szélesedett, úgy erősödött a vállalkozók ellenállása is; erős egyesüléseket alakítottak (Vasipari Bizottság, Bányavállalkozók Központi Bizottsága stb.), és az államapparátustól is támogatást kaptak.

A mozgalom fellendülése tömörülésre, a szakadás felszámolására késztette a szocialistákat. 1905 áprilisában a két párt a Munkás Internacionálé Francia Szekciója (Section Française de l'Internationale Ouvrière — SFIO) néven egyesült. Az ekkor kidolgozott „egység-charta" kimondta, hogy a párt nem „reformpárt", hanem „az osztályharc és a forradalom" pártja, amely engesztelhetetlenül szemben áll „az egész burzsoá osztállyal és fegyverével, a burzsoá állammal". Jaurès és néhány elvbarátja kivételével a reformista szocialista párt egész parlamenti frakciója megtagadta a csatlakozást: túlságosan baloldalinak találták az egyesült pártot. De csakhamar világossá vált, hogy az egyesült pártban is erősödik a reformizmus. A párt nem vette kezébe a proletariátus tömegmozgalmainak irányítását.

Millerand-ék politikájának eltérő megítélése következtében még a XX. század elején széthullott a francia anarcho-szindikalisták és szociálreformerek korábban létrejött, a marxizmussal szemben álló blokkja. 1902-ben a szakszervezeteket, illetve a munkakamarákat összefogó két központi szerv a CGT-ben egyesült. A CGT nagy tekintélyt szerzett a munkástömegek körében, de vezetése az anarcho-szindikalisták kezében volt. A millerandizmus sok forradalmár munkást eltaszított a szocializmustól — az anarcho-szindikalisták viszont éppen azzal nyerték meg a tömegek rokonszenvét, hogy élesen leleplezték a szocialisták tevékenységének egyoldalú parlamenti módszereit, és erőteljes harcot hirdettek a burzsoá állam és a militarizmus ellen.

Valójában az anarcho-szindikalisták elvonták a munkásokat a politikai harctól. Tagadták az önálló proletárpárt szükségességét, a szakszervezeteket a munkásosztály egyedüli szervezeti formájának tekintették, a forradalmat pedig „karbafont kézzel" vívott, békés gazdasági sztrájknak képzelték. Az ún. „direkt akciót" hirdetve, minden reményüket a „forradalmi kisebbségbe" vetették. Az anarcho-szindikalizmust Lenin „baloldali revizionizmusnak" nevezte.[13] Az anarcho-szindikalista vezetés alatt álló CGT a sztrájkmozgalomnak sem tudott helyes irányítást adni.

1906 tavaszán az egész országot felrázták a Nord és Pas-de-Calais megyei szénbányákban lejátszódó események. Márciusban a Courrières-bányában az igazgatóság hibájából katasztrófa történt, amely mintegy 1200 halálos áldozatot követelt. A tiltakozásul kirobbant általános sztrájk a Georges Clemenceau radikális vezér újdonsült kormányának első erőpróbája volt. Clemenceau, a „Tigris", rövidesen bebizonyította, hogy joggal nevezte magát a miniszterelnöki poszton „Franciaország első számú rendőrének".

Clemenceau 25 000 főnyi katonaságot irányított a szénmedencébe; még május elseje előtt végezni akart a bányászsztrájkkal, minthogy e napra a CGT általános sztrájkot tűzött ki a nyolcórás munkanap kivívásáért. Ekkor már két éve minden munkásgyűlésen szüntelenül folyt az agitáció e jelszó mellett. A tömegekben lobogott a harckészség. Május elsején Párizsban mintegy 200 000 munkás sztrájkolt. Néhány különösen jól szervezett csoport, például a nyomdászok, részleges győzelmet aratott: a munkaadók beleegyeztek a kilencórás munkaidőbe. Egészében véve azonban

[12] Lenin: Az első fontos lépés. Lásd *Lenin Művei*. 12. köt. Szikra 1954. 151. old.
[13] Lenin: Marxizmus és revizionizmus. Lásd *Lenin Művei*. 15. köt. 27. old.

Tömeggyűlés Montpellier-ben 1907. június 9-én
A szónok Marcellin Albert, a bortermelők mozgalmának egyik szervezője
Fénykép

a mozgalom — a sikeres indulás ellenére — eredménytelen volt. Az anarcho-szindikalisták nem készültek hosszú küzdelemre. A sztrájkalap mindössze néhány ezer frankot tett ki. A mozgalom vezetői nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a nyolcórás munkanap követelésének, a mozgalmat csak mint „hadgyakorlatot" tartották fontosnak, amely előkészíti a proletariátust „a nagy leszámolásra".

A kudarcban nagy része volt a példátlan hatósági terrornak. Clemenceau 18 ezredet vont össze Párizsban, letartóztatta a CGT vezetőit, s azt a képtelen vádat emelte ellenük, hogy a monarchistákkal közös összeesküvést szerveztek.

1907 tavaszán, a bor katasztrofális áresése nyomán (egy hektoliter ára az 1903. évi 25 frankról 10, sőt 6 frankra zuhant) a dél-franciaországi bortermelők százezrei mozdultak meg. Sokhelyütt népes gyűléseket és tüntetéseket rendeztek. A helybeliekből álló 17. gyalogezred megtagadta az engedelmességet parancsnokainak és a nép mellé állt. A kibontakozó harcból azonban hiányzott a kellő céltudatosság. A jómódú bortermelők korlátozni igyekeztek a mozgalom feladatait, csupán a bor hamisításának és felcukrozásának betiltását követelték. A szocialisták, noha nagy befolyást élveztek a déli bortermelő parasztok körében, semmit sem tettek a nincstelenek és a kisgazdák összefogása érdekében.

Csalással, demagógiával és terrorral a kormánynak sikerült úrrá lennie a helyzeten; a bortermelők mozgalmát felszámolták, a fellázadt ezred katonáit lefegyverezték és Tuniszba száműzték. Ugyanakkor a képviselőház törvényt hozott a borhamisítás ellen, teljesítve a bortermelők felső rétegeinek követelését. Mindazonáltal a több évtizedes szünet után kirobbant első paraszti tömeg-

A sztrájkoló postai és távírdai alkalmazottak gyűlésre érkeznek a Tivoliba
Fénykép. 1909

mozgalom, nemkülönben a 17. ezred bátor magatartása mély nyomot hagyott a néptömegek tudatában.

Balratolódás mutatkozott a közalkalmazottak jelentős részénél is. Az élet megdrágulása következtében romlott a tisztviselők helyzete; hangulatukon tükröződött a proletariátus forradalmasító hatása is. Megalakult és csatlakozott a CGT-hez a tanítók, valamint a postai és távirdai alkalmazottak szakszervezete. 1909-ben sztrájkba léptek a párizsi posta- és távíróhivatali alkalmazottak. A hatalmas hírközlési csomópont megbénult; 48 órán át még a kormánytelefonok sem működtek. A kormány, hogy időt nyerjen, engedményeket tett a sztrájkolóknak, és megígérte, hogy nem alkalmaz megtorló rendszabályokat. Néhány hét múlva azonban Clemenceau utasítást adott a volt sztrájkbizottság számos tagjának elbocsátására, s ezzel újabb sztrájkot provokált ki. Ezúttal a kormány gondosan felkészült a harcra és leverte a sztrájkot.

A burzsoázia befolyásos körei azonban féltek Clemenceau nyiltan reakciós politikájának következményeitől; a „Tigris" kormányának 1909-ben távoznia kellett. A Briand-kormány vette át a hatalmat. Aristide Briand annak idején az általános sztrájk propagátoraként tűnt fel a munkásmozgalomban; már 1906-ban könnyedén sutba dobta szocialista meggyőződését, hogy miniszteri tárcát kapjon. A kormány élére kerülve, nagyban fogadkozott, hogy „megbékélést" hoz. De midőn 1910 októberében vasutassztrájk robbant ki, a kormány kíméletlenül leszámolt a mozgalommal, és Briand kijelentette: szükség esetén nem riad vissza a „törvényesség megsértésétől" sem. A kijelentés országos vihart kavart fel; röviddel utána, 1911-ben a képviselőház egy másodrendű kérdésben megbuktatta a Briand-kormányt.

A Clemenceau- és a Briand-kormány teljesítette a fő feladatot, amelyet a nagyburzsoázia eléjük tűzött: megtorló intézkedések segítségével ideiglenesen úrrá lettek azokon a súlyos társadalmi összeütközéseken, amelyek egész Franciaországot megrázták.

A SZOCIALISTA PÁRT AZ EGYESÜLÉS UTÁN

Az egyesülés után a szocialista párt (SFIO) nagy parlamenti sikert ért el: az 1914. évi választásokon 1 400 000 szavazatot kapott, és 103 képviselőt küldött a parlamentbe. A sikert nemcsak a munkások szavazatainak köszönhette. Sőt szavazóinak száma Párizsban és több más ipari központban még csökkent is. Viszont a bortermelő dél, amely addig a radikálisok fellegvára volt, átpártolt a szocialistákhoz.

Választói bázisának módosulása kifejezésre jutott a szocialista párt falusi politikájában is. A párt lassanként a kisbirtokos és nem a nincstelen paraszti rétegek szócsövévé vált, és a választási sikerek hajszolásában lemondott a szocialista elvekről. Az egykoron bölcsőjét ringató ipari körzetekben — például Nord vagy Pas-de-Calais megyében — a párt vezetői egyre inkább a munkásarisztokráciára orientálódtak, és opportunizmusba süllyedtek.

A párt viszonylag lassan növekedett. 1914-ben 70 000 tagja volt, sokkal kevesebb, mint Németországban akár csak a berlini szociáldemokrata pártszervezetnek (119 000). A forradalmi beállítottságú munkások tetemes része a szindikalizmussal rokonszenvezett, távol tartotta magát a szocialista párttól. A párton belül növekvő befolyáshoz jutott a tartomány- és községtanácsi tagokból, polgármesterekből és képviselőkből álló bürokrata réteg.

Még a párt legnépszerűbb vezetője, Jean Jaurès sem hagyott fel azzal a reménnyel, hogy fel lehet újítani az együttműködést a radikálisokkal, hogy lehetséges a francia polgári köztársaság békés fejlődése a szocializmus felé.

A guesde-izmus ekkorra már megszűnt a francia munkásmozgalom forradalmi, harcos irányzata lenni. A munkásarisztokrácia erősödésével mindinkább centrista csoporttá vált, amely ortodox marxista nyilatkozatokkal leplezte behódolását a nyílt opportunisták előtt. „Vajon nem posványosodott-e el mindenki szeme láttára Guesde *irányzata*...?" — írta utóbb Lenin.[14] Igaz ugyan, hogy Guesde számos kongresszuson Lafargue-gal együtt élesen fellépett a reformisták ellen egyes elvi kérdésekben, de dogmatizmusa következtében helytelenül értékelte az orosz forradalmat (támogatta Plehanov álláspontját az orosz liberálisokhoz való viszony kérdésében), tagadta a forradalom tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét. Guesde változatlanul a tömegsztrájk alkalmazása ellen foglalt állást. A guesde-izmus elfajulásában döntő szerepet játszottak a Nord megyei föderáció vezetői, akik szoros kapcsolatban álltak a bányász- és a textilmunkás szakszervezet reformista vezető köreivel.

A párt balszárnyaként tartották számon magukat az hervéisták, Gustave Hervé követői, akiknek volt bizonyos befolyásuk Párizsban. A francia munkások a parlamenti módszereken kívül új harci formákat kerestek, ezért egy ideig vonzotta őket az hervéisták határozottsága a militarizmus elleni küzdelemben. De az hervéisták az igazi forradalmiságot anarchista szájhősködéssel helyettesítették. A háborús veszély fokozásával kapcsolatban Hervé kiadta a jelszót: „mindenfajta, bárhonnan is kiinduló hadüzenetre" a bevonulás megtagadásával és általános sztrájkkal kell válaszolni. Az hervéisták szájhősködése sok más kérdésben is megnyilvánult: a szabotázs propagálásában, a választásokon való részvétel megtagadásában, a tömegek szervezésének lebecsülésében. Röviddel a háború kitörése előtt Hervé nyílt opportunizmusba süllyedt, később pedig a szocializmus ellensége lett.

FELKÉSZÜLÉS A HÁBORÚRA

Briand bukása után gyors ütemben váltották egymást a radikális kormányok, amelyek politikáját főként Joseph Caillaux bankár inspirálta. 1912-ben a jobboldali burzsoá körök kiemelkedő politikusa, Raymond Poincaré lett a miniszterelnök. Az új kormányban a legfontosabb helyeket nem radikálisok, hanem a finánctőkés körökkel közvetlen kapcsolatban álló burzsoá pártok képviselői foglalták el. Ezekben az években Franciaország a többi imperialista nagyhatalommal együtt a háború előkészítésének döntő szakaszába lépett. Ugyanebben az időben sikerült megszerezni Marokkót, amire a francia imperialisták a XX. század első évtizedében kitartóan törekedtek. A francia kormány a törzsi villongások elfojtása ürügyén 60 000 főnyi hadsereget küldött Marokkóba, és francia protektorátust létesített. 1913 januárjában a szocialisták és részben a radikálisok ellenállása dacára Poincarét köztársasági elnökké választották.

1913 nyarán a parlament törvénybe iktatta a hároméves katonai szolgálatot. Egyidejűleg egész sor intézkedést tettek a hadiipari potenciál növelésére. 1914-re a katonai kiadások elérték az 1,5 milliárd frankot, a költségvetési kiadások 38 százalékát, ami csaknem ötszörösen felülmúlta a közoktatási kiadásokat.

[14] Lenin: A II. Internacionálé csődje. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 235. old.

A szocialisták széles körű kampányt indítottak a hároméves katonai szolgálat ellen, és jelentősen kiszélesítették a párt tömegbefolyását. Különösen nagy tekintélyt szerzett Jaurès. Hatalmas jelentőségű volt a marokkói gyarmati expanzió ellen folytatott küzdelme; állhatatosan követelte a francia csapatok kivonását Marokkóból, szót emelt a protektorátus létesítése ellen, rámutatott, hogy Franciaország e lépése jó ürügyet nyújt a többi európai hatalom rabló akciói számára, ez pedig elkerülhetetlenül háborúra vezet.

A francia munkások túlnyomó többsége szilárdan hitte, hogy a szocialista párt és a CGT meg tudja gátolni a háborút. Valójában azonban a szocialisták egyáltalán nem voltak felkészülve e feladat forradalmi megoldására. Az 1914. évi kongresszus határozatot fogadott el arról, hogy háború esetén az Internacionálének általános sztrájkot kell hirdetnie. Ilyen értelmű határozatot hozott nemegyszer a CGT is. De a párt és a szakszervezetek vezetői, figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy a közelgő háború szükségképpen mindkét részről imperialista jellegű lesz, egyöntetűen „a haza védelme" mellett foglaltak állást arra az esetre, ha Franciaországot „megtámadják". A szakszervezetekben az anarcho-szindikalista vezetőség, élén Léon Jouhaux-val, reformista álláspontra csúszott és csökkentette az antimilitarista tevékenységet.

4. OLASZORSZÁG

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS. A SZTRÁJKMOZGALOM FELLENDÜLÉSE

A XIX. század utolsó, különösen pedig a XX. század első éveiben — egészen 1908-ig — Olaszország ipara nagy lendülettel fejlődött. Külföldi tőke segítségével és protekcionista vámok védelme alatt gyors ütemben erősödött a nagyipar. Észak-Olaszországban, elsősorban a Milánó—Genova—Torino „háromszögben" erőteljesen fejlődött a kohászat, a vasipar és a vegyipar, valamint a gépkocsigyártás.

Megkezdődött az olasz kapitalizmusnak imperializmusba való átnövése. E folyamatban fontos szerepet játszottak a nagybankok, élükön a Banca Commerciale Italianával — ebben német tőke is részt vett. Számos olasz nagyüzemet közvetlenül ez a bank alapított, másokat rövid idő alatt pénzügyi függésbe vont. 1902-ben a Banca Commerciale segítségével a vele kapcsolatban álló Terni kohóipari társaság megszerezte az addig belga tőkések kezében levő Elba szigeti vasércbányászat koncesszióját. A nyersanyagban szegény ország e fontos lelőhelyének birtokában a Terni ellenőrzése alá vont számos más olasz kohóipari társaságot is. 1907-re a Terni és a mögötte álló Banca Commerciale sok hajógyárra és tengeri szállítási nagyvállalatra is kiterjesztette befolyását.

A munkások életszínvonala továbbra is alacsonyabb volt, mint a legtöbb nyugat-európai országban; a munkanap 12—13 óra körül mozgott. A parasztság változatlanul súlyos helyzetben élt. A dél-olaszországi latifundiumokon a részes bérlők a termésnek mintegy háromnegyed részét szolgáltatták be a földbirtokosoknak.

Az olasz proletariátus harca a nagyipar fejlődése következtében új, szervezettebb formákat öltött. Már 1901-ben 1671 (túlnyomórészt gazdasági) sztrájk zajlott le, összesen 420 000 résztvevővel. A sztrájkok jobbára sikerrel zárultak. 1900 decemberében Genovában általános sztrájkot rendeztek tiltakozásul a helyi szakszervezet feloszlatása ellen. Ez volt Olaszországban az első szervezett, egész városra kiterjedő sztrájk. A 20 000 sztrájkoló győzelmet aratott.

Kész automobilok a Fiat Művekben
Fénykép. 1914

A LIBERÁLISOK KORMÁNYZATA. GIOLITTI

A munkásmozgalom fellendülésének hatására az olasz burzsoázia a XX. század elején lemondott a XIX. századra jellemző nyíltan reakciós kormányzati módszerekről. Röviddel a genovai sztrájk után a képviselőházban az olasz liberálisok egyik vezéralakja, Giovanni Giolitti kijelentette: „a szocializmust csak a szabadság fegyverével lehet legyőzni".

Giolitti 1901-től 1903-ig belügyminiszter volt, majd 1903-tól 1914-ig — kisebb megszakításokkal — a miniszterelnöki széket foglalta el. Arra törekedett, hogy kompromisszumok és engedmények révén tompítsa az osztályellentéteket, és az olasz munkásokat „összebékítse" a burzsoá állammal. Igyekezett szakadást előidézni a munkásmozgalomban, mérsékelni forradalmi jellegét, és a munkásosztályt a burzsoá ideológia befolyása alá vonni. 1901-ben a munkásmozgalom opportunista elemeinek támogatása reményében legalizálta a munkásszervezeteket, és elismerte a sztrájkjogot. A kormány számos munkavédelmi törvényt alkotott, 1904-ben pedig kiterjesztette a választójogot. Giolitti nevéhez fűződik az ún. olasz liberális éra.

Az Olasz Szocialista Párt reformista vezetői, Bissolati, Turati és társaik támogatták Giolitti politikáját; a szocialista képviselők a parlamentben a kormány mellett szavaztak. A reformisták azt bizonygatták, hogy a marxizmus „elavult", s a pártot a liberális burzsoáziával való nyílt megalkuvás útjára vitték.

SZOCIALIZMUS ÉS SZINDIKALIZMUS. AZ 1904. ÉVI ÁLTALÁNOS SZTRÁJK

Az opportunista irányvonallal elégedetlen munkások körében különféle „baloldali", zömmel anarcho-szindikalista színezetű irányzatok és csoportok léptek fel. E csoportok szót emeltek a burzsoáziával való együttműködés ellen, és „a burzsoázia forradalmi kisajátítását" követelték, amit véleményük szerint a szakszervezeteknek kell keresztülvinniük általános sztrájk útján. Az olasz

szindikalizmus elsősorban a mezőgazdasági munkásságra, valamint a műhelyekben és kisüzemekben dolgozó elmaradott munkásrétegekre támaszkodott, de előfordult, hogy a reformisták opportunizmusa a nagyüzemi munkás törzsgárda egy részét is a szindikalisták táborába hajtotta.

Ezekben az években a szocialista pártban fellépett a centrista irányzat is; az Enrico Ferri vezette „integralisták" az erők egyesítését propagálták, valójában a reformista álláspontot támogatták.

A következetes forradalmi vezetés hiánya pregnánsan megmutatkozott az 1904. évi általános sztrájk során. 1904 szeptember közepén az egész országot bejárta a hír: Szicíliában és Szardíniában tüzet nyitottak a sztrájkolókra. Észak ipari centrumaiban tiltakozó gyűléseket tartottak. Milánóban a munkások követelésére vezetőik azonnali hatállyal általános, az egész városra kiterjedő tiltakozó sztrájkot hirdettek. Szeptember 17-én már valamennyi északi ipari központ munkásai sztrájkban álltak; sztrájk volt Nápolyban, Rómában, Firenzében, továbbá sok kisebb városban és helységben is. A sztrájk általánossá szélesedett. Az ipar megbénult, részben a vasúti közlekedés is leállt, nem jelentek meg az újságok, nem jártak a villamosok. A városokban a sztrájkolók grandiózus tömeggyűléseket tartottak (a milánói gyűléseken rendszerint kb. 50 000-en vettek részt), viharos tüntetéseket rendeztek, sokhelyütt összetűzésekre került sor a rendőrséggel és a katonasággal. Velencében a sztrájkolók megrohanták a pályaudvart, Genovában a prefektúrát. A Giolitti-kormány nagy sietve csapatokat vont össze az ipari központokban.

Az általános sztrájk élén álló szakszervezetek azonban nem adtak ki világos politikai jelszavakat, a szocialista párt reformista vezérei pedig igyekeztek megzavarni a sztrájkot. Szeptember 20-án a milánói munkakamarát vezető anarcho-szindikalisták felszólították a munkásokat, hogy szüntessék be a sztrájkot „az alkalmas pillanatig". Aznap estére az általános politikai sztrájk véget ért.

Az oroszországi forradalom híre nagy hatást gyakorolt az olasz proletariátusra. Rómában már 1905 januárjában hatalmas tüntetés zajlott le a pétervári sortűz elleni tiltakozásul. Országos gyűjtés indult a cárizmus áldozatai és családjuk megsegítésére, munkásgyűlések határozatai üdvözölték az orosz proletariátust, amely „halálmegvető bátorsággal küzd a szabadságért". Az „Avanti" („Előre"), a szocialista párt lapja, minden számában híreket közölt az orosz forradalom fejleményeiről. Midőn Gorkij Nápolyba érkezett, a munkások lelkes kiáltásokkal fogadták: „Éljen az orosz szabadság, vesszen a cár!"

1906. január 22-én, a „véres vasárnap" évfordulóján Rómában és több más városban a munkások már délben letették a munkát, és gyűléseket tartottak a forradalmi Oroszország tiszteletére. A hatóságok katonaságot rendeltek ki a terekre, a római orosz nagykövetség elé, más városokban a cári konzulátusok épületéhez. Bolognában a burzsoázia fegyveres osztagokat szervezett „a tulajdon és a rend" oltalmazására.

A forradalmi erjedés a falura is átterjedt. Az északi mezőgazdasági vidékeken agrárproletársztrájkok zajlottak le, helyenként összetűzésre került sor a katonasággal. Délen — Apuliában, Szicíliában és Szardíniában —, ahol ezekben az években gyenge volt a termés és különösen nagy méreteket öltött a nyomor, az éhező tömegek feldúlták a péküzleteket, az elöljáróságokat, az adóhivatalokat. Lazio tartományban, néhány kilométernyire a fővárostól, egy-egy falu egész parasztsága — néhol 3—4000 ember — elfoglalta és bevetette a földbirtokosok földjeit. A parasztok zárt oszlopokban vonultak ki, dobszóval, vörös zászlók alatt, s kőzáport zúdítottak a beavatkozó rendőrökre.

1908-ban a gazdasági válság a támadásból védekezésbe kényszerítette az olasz dolgozókat. De a válság éveiben sem voltak ritkák a nagy sztrájkok.

1907 végén—1908 elején Olaszországban gazdasági válság tört ki, amely súlyosan érintette az ország fő iparágait: a textil-, a kohó- és a gépipart. A válság meggyorsította a termelés koncentrációját. 1911-ben az Ilva tröszt a nyersvasöntés, a kohóipari szindikátus a vas- és acéltermelés nagy részét a maga kezében egyesítette. Monopolista konszernek létesültek a gépkocsigyártásban (a torinói Fiat Művek) és a textiliparban is. Fokozódott a tőkekivitel. Az olasz monopóliumok megtették az első lépéseket a nemzetközi kartellek alakítása felé: az Ilva tröszt megállapodást kötött a német acéltrösztt el az Olaszországba irányuló német öntöttvaskivitel korlátozásáról.

Velencei utca
Fénykép. 1907

Az olasz monopóliumok az elmaradott, feudális maradványoktól terhelt országban kezdettől fogva nélkülözték a széles belső piacot. Ezenfelül a belföldi nyersanyaghiány (Olaszországban vasérc kevés, szén, gyapot, réz egyáltalán nem volt) és a tőkeszegénység következtében az olasz ipar függő helyzetbe került a külföldi tőkésektől.

A válság fokozta az ország általános elmaradottságát. Az öntöttvas- és az acéltermelés, nemkülönben a gépgyártás a vezető tőkésországokhoz képest elenyésző volt. Az iparvállalatok 95 százaléka az 1—10 munkást foglalkoztató kategóriához tartozott és csak 362 üzem munkáslétszáma haladta meg az 500-at. Az üzemek 80 százaléka nem alkalmazott gépi hajtóerőt. A kereső lakosságnak több mint a fele a mezőgazdaságból élt. Dél-Olaszország, amelyet az északi burzsoázia a XIX. század utolsó harmadában belső gyarmatként kezelt, megőrizte félfeudális agrárjellegét. Az apró délolasz városkákban, melyekben földjüket vesztett parasztok állataikkal együtt tengődtek nyomorúságos viskóikban, nyomor és tudatlanság uralkodott, betegségek pusztítottak. A nyomor elől menekülve a parasztok ezrei hagyták el a falut, de az ipar nem tudott munkát adni nekik. A kivándorlás megdöbbentő méreteket öltött: évente 7—800 000 ember hagyta el az országot. Ezek mind nincstelenek voltak, akiket „a szó legszorosabb értelmében az éhség" űzött el Olaszországból.[15]

Olaszországban nem volt számottevő munkásarisztokrácia, mint más imperialista országokban. A faluról szüntelenül áramló munkaerő bőséges kínálata viszont lehetővé tette, hogy az olasz gyárosok és nagybirtokosok munkásaikat kegyetlenebbül kizsákmányolják, mint Angliában, Franciaországban vagy Németországban. Ebből eredt az olasz tömegek ösztönös forradalmisága: Olaszországban „a parlamenti harc »békés« légkörét" gyakran váltották fel „az igazi polgárháború jelenetei".[16]

[15] Lenin: Imperializmus és szocializmus Olaszországban. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 365. old.
[16] Lenin: Robbanóanyag a világpolitikában. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. 184. old.

Az olasz monopóliumok a belpolitikai nehézségekből imperialista háborúkban kerestek kiutat.

A XX. század elejétől kezdve fokozódtak az olasz finánctőke expanzív törekvései a Földközi-tenger medencéjében. A nagy olasz bankok fiókokat nyitottak Marokkóban, Algériában, Egyiptomban, Kisázsiában, Albániában. Olaszországból gépkocsit és pamutszövetet szállítottak a Balkánra, olasz tőkések részt vettek a montenegrói Antivari (Bar) kikötőjének építésében stb.

Az olasz gyarmati terjeszkedés mindenütt Anglia és Franciaország, nemkülönben Olaszország szövetségesei, az Osztrák—Magyar Monarchia és Németország elkeseredett ellenállásába ütközött. Olaszországban ez heves ingerültséget keltett, és — ha a hármasszövetségi szerződést nem is mondta fel — szövetségeseivel való viszonya 1914-re nagyon feszültté vált.

1910 decemberében a legnagyobb monopóliumok pénzügyi támogatásával megalakult a Nacionalisták Szövetsége. Tagjai az értelmiség és a diákság köréből toborzódtak. Harcba léptek a polgári demokrácia és a parlamentarizmus ellen, a munkásszervezetek betiltását követelték. A háborút „valamennyi erény anyjává" kiáltották ki. Olaszországot az erősebb hatalmak által megalázott „proletár-nemzetként" tüntették fel. Az antik Róma dicsőségére hivatkozva hódításokat követeltek a Balkánon, Kisázsiában, Észak-Afrikában.

A Földközi-tenger medencéje feletti uralom megszerzéséhez vezető első lépést az Oszmán Birodalom két afrikai birtoka, Tripolisz és Kirenaika meghódításában látták. Háborúra készülve Törökország ellen, Giolitti megpróbálta megnyerni magának a munkásokat; 1911 tavaszán törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé a választójog újabb jelentős kiterjesztéséről. Mindazonáltal nem sikerült rokonszenvre hangolnia az olasz népet a hódító háború iránt. Csak a reformista vezetők egy része — élükön Bissolatival — kelt nyíltan a gyarmati háború támogatására. Országszerte háborúellenes gyűléseket és tüntetéseket rendeztek. A szocialista munkások a háború ellen irányuló általános sztrájkot követeltek. A párt vezetésében azonban zűrzavar uralkodott. Az olasz—török háború kitörésének napján, 1911. szeptember 29-én, a szocialista párt reformista vezetősége általános sztrájkot hirdetett ugyan, de nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a munkabeszüntetés nem lesz hosszabb 24 óránál, és nem szabad túllépnie a törvényes kereteken, „meggyengítenie az ellenséggel szemtől szemben álló Olaszországot".

A hadműveletek olasz győzelemmel zárultak; Tripolisz és Kirenaika Líbia néven olasz gyarmat lett. De az egy évig tartó háború aláásta az ország gazdasági életét, felfedte az olasz imperializmus gyengeségét.

1913-ban a háború következményei mellett érezhetővé váltak a közelgő új gazdasági válság jelei is. Nap mint nap újabb vállalatok zártak be. Sok olyan bank, amely az iparba fektette pénzét, a csőd szélére jutott. Növekedett a munkanélküliség. Emelkedtek az adók, az élet megdrágult. A kenyérárak a század elejéhez képest 20—30 százalékkal emelkedtek, egyes cikkek másfél-kétszeresen megdrágultak.

A társadalmi és politikai életben kiéleződtek az ellentétek. Sokasodtak a sztrájkok: a munkások tiltakoztak a munkanélküliség és a drágaság ellen. Rómában a tüntető munkások Giolitti lemondását követelték. A vasipar központjában, Torinóban jól szervezett vasmunkássztrájkok zajlottak le.

A BALSZÁRNY BEFOLYÁSÁNAK ERŐSÖDÉSE A MUNKÁSMOZGALOMBAN

1912 nyarán a szocialista párt kongresszusa a háború támogatása és a burzsoáziával való együttműködés fenntartása mellett fellépő Bissolati-csoportot kizárta a pártból, a centrista álláspontot elfoglaló Turati-csoportot pedig eltávolította a vezetésből. A párt titkárává a baloldaliak vezetőjét, Lazzarit választották.

A nyílt opportunisták kizárása arról tanúskodott, hogy az olasz reformistáknak nincs támaszuk a munkásság körében, továbbá, hogy a háborúval és a nagyipari proletariátus törzsgárdájának kialakulásával összefüggésben megnőtt a tömegek forradalmisága. De a baloldaliak (a maximalisták), akiket ekkor az olasz munkások követtek, távol álltak a marxizmustól. Vezetőik harcoltak az imperialista háború és a burzsoáziával való együttműködés ellen, de hajlottak az anarcho-szindikalista puccsizmusra, és a munkásokat nem szervezték harcra a proletárforradalomért.

1913-ban a gyárosok fokozott erővel támadtak a munkásosztály ellen, felmondták a munkaszerződéseket, súlyosbították a munkafeltételeket. A munkások szívós, gyakran hónapokig tartó sztrájkokkal védekeztek. Sztrájkoltak a kőfaragók, az építőmunkások, a textilesek, a kohászok. Nápolyban az adók emelkedésén felháborodott nép megrohanta a rendőrség épületét és a prefektúrát. Rómában a politikai szabadságjogok csorbítása ellen tiltakozó tüntetők megpróbáltak erőszakkal benyomulni a parlamentbe. A milánói általános sztrájk során a sztrájkolók sokszor összecsaptak a katonasággal; Rómában, Pármában, Anconában, La Speziában, Pisában szolidaritássztrájkokat szerveztek a milánóiak mellett. Délen kiújultak a paraszti zavargások. Giolitti lavírozó taktikája immár nem tudta féken tartani a tömegeket. 1913 őszén ugyan még sikerült a Vatikán segítségével többséget kapnia a kibővített választójog alapján megválasztott képviselőházban, de az olasz proletariátus sorainak megbontására és megvesztegetésére irányuló kísérlete nyilvánvalóan megbukott. Az olasz nagyburzsoázia kiábrándult Giolittiből, és egyre erősödő vonzalommal fordult a „határozott" reakciós kormányzati módszerek felé.

1914 tavaszán Giolitti lemondott. Az új kormány megalakítására a konzervatív Salandra kapott megbízást. Az olasz polgári liberális éra lezárult.

A „VÖRÖS HÉT"

Az évek során felgyülemlett népi elégedetlenség 1914 nyarán nagy tömegmegmozdulás formájában tört felszínre. A megmozduláshoz a közvetlen lökést — akárcsak tíz évvel azelőtt — a rendőri túlkapások adták. Június 7-én Anconában a rendőrség tüzet nyitott a felvonuló munkásokra. Másnap reggel valamennyi ipari központban és egész sereg kisvárosban sztrájkba léptek a munkások. Nyolcadikán este az Olasz Szocialista Párt és az Általános Munkásszövetség vezetősége hivatalosan kihirdette az általános tiltakozó sztrájkot.

A forradalmi nyomás erősebb volt, mint valaha is az egyesített Olaszország történetében. A sztrájk már az első napokban többhelyütt spontán fegyveres harcba csapott át. Torinóban, Firenzében, Nápolyban, Pármában barikádokat emeltek. Milánóban, Velencében, Bergamóban, Bariban és másutt véres összeütközésekre került sor a nép és a katonaság (valamint a tömegek ellen aktívan fellépő nacionalisták) között. A sztrájkolók átvágták a távíróvezetékeket, pályaudvarokat foglaltak el, kőzáporral és revolverlövésekkel fogadták az ellenük kivezényelt katonaságot. Rómában a kormány különösen erélyes rendszabályokat foganatosított, hogy legalább a „rend" látszatát megőrizze: a katonaság megszállta az összes fontosabb stratégiai pontokat, őrizet alatt tartotta a parlamenthez vezető útvonalakat, járőrszolgálatot teljesített a munkás külvárosokban és a tereken — de még itt is tüntetésekre került sor. A tüntetők „A Quirinálra!" kiáltásokkal a királyi palota felé nyomultak.

A fejlemények különösen határozott jelleget öltöttek Romagna tartományban és a Marche területén (Közép-Olaszország). Itt a városi munkások általános sztrájkját a parasztság többsége is támogatta. A parasztok csoportjai feldúlták a pékboltokat, a gabonaraktárakat, elfoglalták a fegyver- és lőporraktárakat, a prefektúrákat, a csendőrlaktanyákat. Spontán módon „akcióbizottságok" alakultak, amelyekben a baloldali szocialisták mellett republikánusok és anarchisták is részt vettek.

A sztrájkhoz csatlakozó vasutasok elfoglalták a főbb vasútállomásokat, és elvágták az össze-

köttetést Romagna és Olaszország többi része között. A külvilágtól elszigetelt lakosság körében olyan hírek terjengtek, hogy Olaszországban forradalom zajlott le, a monarchiát megdöntötték, a király elmenekült. Anconában, valamint Romagna és a Marche több tucat városában és kisebb helységében apró helyi köztársaságok alakultak. Az „akcióbizottságok" hatalmi szervként léptek fel, elrendelték, hogy a nagybirtokosoktól kobozzák el terménykészleteiket és leszállított áron osszák szét a rászorulók között. A helyi parancsnokság nem mert katonaságot kirendelni.

Az Általános Munkásszövetség reformista vezetői már június 10-én befejezettnek nyilvánították az általános sztrájkot. A szocialista párt vezetősége nem emelt kifogást ez ellen, csupán azt hangsúlyozta a munkásokhoz intézett kiáltványában, hogy a munkásszövetség „egymaga" felelős a határozatért. A sztrájkolók hatalmas méretű gyűlésein (elsősorban Milánóban) a munkások élesen támadták a vezetők eljárását. A munkások csak június 13—14-én szüntették be kénytelen-kelletlen a sztrájkot. Június második felében a fejvesztettségéből felocsudó kormány megkezdte a tömeges megtorlásokat a mozgalom résztvevői ellen.

A „vörös hét" (június 7—14) eseményei megmutatták, milyen erős forradalmi indulatok feszülnek az olasz proletariátusban — és azt is: milyen gyenge a politikai szervezete.

5. AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA GAZDASÁGI ÉLETE

A gazdasági bázis viszonylagos gyengesége ellenére a Monarchiában is kialakult a fináncoligarchia. 1910-ben több ezer részvénytársaság működött a Monarchia területén, összesen mintegy 6,5 milliárd korona tőkével. A bankok nyeresége 1913-ban csaknem 41 százalékkal volt magasabb, mint 1909-ben. A monopoltőke sok iparágat vont uralma alá. Több száz kartell jött létre. A Rotschild-bankház érdekkörébe tartozó hat kartell összpontosította jóformán az egész vas- és acéltermelést. A Skoda részvénytársaság kezében tartotta Csehország csaknem valamennyi hadiüzemét, kohó- és gépipari üzemét; ez a cég volt az osztrák—magyar hadsereg fegyver- és lőszerszállítója. Az Österreichischer Lloyd tulajdonát képezte az ország tengeri és folyami hajóinak nagy része.

A Monarchia gazdasága jelentős mértékben a külföldi tőkétől függött. 1913-ra a külföldi (elsősorban német és francia) tőkebefektetések 10,44 milliárd koronát tettek ki. A német tőke uralkodó helyzetet foglalt el többek között a kohászatban, az elektrotechnikai, a gép- és a vegyiparban. Az Osztrák—Magyar Monarchia burzsoáziája maga is exportált tőkét Szerbiába, Bulgáriába, Romániába és Görögországba, a balkáni népek gazdasági és politikai leigázására törekedett. De az osztrák—magyar tőkének egyre inkább fölébe kerekedett a balkáni országokba áramló német tőke, amely teketória nélkül félreszorította gyengébb partnerét.

AZ OROSZ FORRADALOM HATÁSA. A VÁLASZTÓJOGI MOZGALOM

Az Osztrák—Magyar Monarchiára, melyben többféle elnyomás és sokrétű ellentétek fonódtak össze, az orosz forradalom erős hatást gyakorolt. Sok városban — Bécsben, Budapesten, Triesztben, Krakkóban stb. — népes gyűléseken és utcai tüntetéseken tiltakoztak a cárizmus kegyetlenkedései ellen. Magasra csapott a sztrájkmozgalom hulláma. A Monarchia cislajtán területein három év alatt, 1905—1907 folyamán — nem teljes adatok szerint — 2855 sztrájk volt, kétszer annyi, mint az előző négy esztendőben. E sztrájkokban több mint 430 000 munkás vett részt. Magyarországon ugyanebben az időben mintegy 1500 sztrájkban közel 200 000 munkás mozdult meg.

Erősödőben volt a politikai rendszer demokratizálásáért, az általános választójogért harcoló

Tüntetés Bécsben a parlament előtt
W. Gause rajza. 1905

tömegmozgalom. 1905. szeptember 15-én a budapesti munkásság a magyar munkásmozgalom történetében először politikai tömegsztrájkot rendezett az általános választójog követelésével. Ugyanez év nyarán igen heves agrárszocialista megmozdulásokra, aratósztrájkokra került sor.

A mozgalom különösen viharos jelleget öltött, midőn megérkeztek a hírek az oroszországi októberi általános politikai sztrájkról. Az Ausztriai Szociáldemokrata Párt Bécsben éppen ülésező kongresszusa egész Ausztriára kiterjedő politikai sztrájkot hirdetett. Bécs, Prága, Brünn (Brno), Moravska Ostrava, Lemberg (Lvov), Krakkó utcáin tíz- meg tízezer munkás tüntetett ezzel a jelszóval: „Nálunk is meg kell történnie annak, ami megtörtént Oroszországban!" A bécsi munkások kitűzték a vörös zászlót a Reichsrat épületére. Galíciában a szegényparasztok és a mezőgazdasági munkások tüntetéseket rendeztek ezzel a jelszóval: „Ha nincs választójog — kenyér sem lesz!" A tömegakciók csaknem mindenütt a rendőrséggel és katonasággal való összeütközésbe torkolltak. 1905. november 2-án a bécsi dolgozók tüntetését megrohanta a rendőrség. November 4-én és 5-én Prágában barikádokat emeltek, vörös zászlókat tűztek ki, és falragaszok jelentek meg: „Éljen a szocialista munkásköztársaság!"

Október végén Prágában vasutassztrájk kezdődött, amelybe mintegy 40 000-en kapcsolódtak be. Csaknem minden vasútvonalon leállt a közlekedés. A vasutasok 25 százalékos béremelést, a munkaidő csökkentését, általános és egyenlő választójogot követeltek. A vasutasokhoz csatlakoztak a postai és távírdai alkalmazottak is.

November folyamán országszerte népgyűléseken, tüntetéseken követelték a választójogi reformot. November 28-án, a Reichsrat ülésszakának megnyitásakor mindenütt leállt a munka.

Tüntetés Budapesten 1905. szeptember 15-én
Fénykép. 1905

Decemberben Budapesten is újabb politikai sztrájkok zajlottak le. A Monarchia mezőgazdasági vidékein fokozódtak az agrármozgalmak.

A tömegmozgalom erejétől megrettent uralkodó körök engedményeket tettek. A kormány bejelentette azt a szándékát, hogy törvényjavaslatot terjeszt a Reichsrat elé az ausztriai kuriális választási rendszer megszüntetéséről és az általános választójog bevezetéséről. Ennek reményében a Viktor Adler és más centristák által vezetett szociáldemokrata párt lemondott az általános politikai sztrájkról. Hosszas parlamenti viták és bürokratikus huzavona után a Reichsrat 1907 januárjában elfogadta az általános választójog bevezetéséről szóló törvényt. A valóságban azonban ez a jog távolról sem volt általános. A nők most sem kaptak választójogot. Egyéves egyhelybenlakási és magas életkori cenzust léptettek életbe. Rendkívül egyenlőtlen volt a választókerületi beosztás. Az osztrákok — az ország lakosságának 35 százaléka — 233 helyet kaptak a Reichsratban, vagyis a mandátumoknak körülbelül a felét. Az osztrák választók 40 000-en, a lengyelek 52 000-en, a csehek 55 000-en és az ukránok 102 000-en küldtek egy-egy képviselőt.

A különféle nemzetiségű képviselők állandó összeütközései, a parlamenti obstrukciók arról tanúskodtak, hogy Ausztria parlamenti rendszere a reform után is mély válsággal küzdött.

Az osztrák szociáldemokrata vezetők — az 1907. évi választásokon a párt több mint egymillió szavazatot kapott, és a legtöbb (87) mandátumot szerezte — kiadták az opportunista jelszót: „meg kell óvni az általános választójog parlamentjét", és reformista illúziókat plántáltak a tömegekbe. „Nem nagy tüntetések, nem megrázó hősi harcok állnak a proletariátus előtt — írta 1907 májusában a párt központi lapja, az „Arbeiter Zeitung" („Munkás Ujság") —, . . . az ellenség hadállásait bevettük. . . a nagy ütközetek immár mögöttünk vannak!"

1905—1906-ban a dualista monarchia két része között feszültté vált a helyzet. A megerősödött magyar burzsoázia és a földbirtokosok arra törekedtek, hogy megnöveljék befolyásukat a dualista monarchiában. A Kossuth Ferenc vezette burzsoá-nacionalista Függetlenségi Párt a közös hadseregen belül a magyar vezényszó és jelvények bevezetését, önálló jegybankot és önálló vámterületet követelt. 1905-ben a szabadelvű kormánypárt a választásokon megbukott; az ellenzéki többségű magyar országgyűlés — tiltakozásul az imparlamentáris Fejérváry-kormány kinevezése ellen — arra szólította fel a törvényhatóságokat, hogy tagadják meg az adófizetést és az újoncállítást. Ugyanakkor a Függetlenségi Párt állást foglalt az általános választójog bevezetése ellen.

Az országgyűlést katonai segédlettel szétkergették. A magyar uralkodó körök, attól félve, hogy elveszítik uralmukat nemcsak a horvátok, hanem az ukránok, románok és más népek felett is, és aggódva az erősödő tömegmozgalmak miatt, kapituláltak és visszatértek a dualista monarchia támogatásának útjára.

A bécsi udvar és a magyar uralkodó osztályok viszonyában sikerült felszámolni a válságot, de a magyarországi néptömegek tovább folytatták a harcot. 1910—1913 folyamán Magyarországon ismét fellendült a politikai rendszer demokratizálásáért küzdő tömegmozgalom. A mozgalom vezető ereje a munkásosztály volt. 1910-ben a magyar kormány ismét megígérte a választójog reformját. Ígéretének beváltását azonban — akárcsak az előző években — húzta-halasztotta.

1912 márciusában Budapesten hatalmas tüntetések zajlottak le, májusban pedig általános sztrájk robbant ki. Az utcákon barikádokat emeltek, s a munkások valóságos csatákat vívtak a rendőrökkel és katonákkal. A magyar kormány sietve tető alá hozott egy rendkívül korlátozott választójogi reformot. Az 1913. évi választójogi törvény valamelyest kiterjesztette a választók körét (a lakosság 6 százalékáról 10,4 százalékára), de a dolgozók milliói nem kaptak választójogot.

A Habsburg-monarchia mély politikai válságát jelezte az elnyomott szláv népek nemzeti felszabadító mozgalmának további erősödése is. 1905 októberében Horvátország, Dalmácia és Isztria képviselői rezolúciót írtak alá, amelyben deklarálták a szerbek és horvátok együvétartozását és a nemzeti önrendelkezés jogát. A nyugati ukránok harcra keltek a kettős — osztrák és lengyel nemesi — nemzeti elnyomás ellen.

Csehországban szinte mindennapossá váltak az osztrákellenes tömeggyűlések és utcai tüntetések. A mozgalomban a dolgozók mellett tevékenyen részt vett a burzsoázia számottevő része is, amelyet elégedetlenséggel töltött el a gazdasági életben és az állami intézményekben érvényesülő osztrák túlsúly, és amely Magyarországgal egyenlő jogokat követelt Csehország számára. Az ifjúcsehek burzsoá-nacionalista pártja a dualista osztrák—magyar állam trialista átalakítását követelte.

Az Osztrák—Magyar Monarchia uralkodó körei kíméletlen megtorló rendszabályokkal válaszoltak. 1908-ban és 1913-ban szétkergették a cseh országgyűlést, és Prágában kihirdették az ostromállapotot; 1911-ben egy nyugat-ukrajnai ipari központban, Drogobicsban tüzet nyitottak a tüntető munkásokra; 1912-ben Horvátországban felfüggesztették az alkotmányt, és katonai diktatúrát létesítettek; 1909-ben Zágrábban és 1913-ban Csernovicban provokációs pereket folytattak le a nemzeti mozgalom résztvevői ellen — íme, a császári kormány által foganatosított megtorló intézkedések korántsem teljes listája. A kormány emellett viszályt szított az elnyomott nemzetek között: egymás ellen uszította a horvátokat és a szerbeket, a lengyeleket és a cseheket, az ukránokat és a lengyeleket, bátorította a horvátok trialista törekvéseit, hogy nyomást gyakoroljon a magyarokra és így tovább.

Az elnyomott népek burzsoáziája nem tűzte napirendre az Ausztriától való elszakadást. Minthogy saját kiváltságos helyzetének fenntartását és gazdasági felvirágzását egybekapcsolta

a Monarchia sorsával, annak agresszív balkáni politikájával, az elnyomott nemzetek burzsoáziája gyakran elárulta a felszabadító mozgalmat és szövetségre lépett a Habsburgokkal. Így cselekedett a magyar földbirtokos-burzsoá uralkodó osztály az 1905—1906. évi válság idején. Ugyanígy járt el a lengyel földbirtokos osztály és burzsoázia is, támogatva Ausztriát és az ukránok ellen uszítva a lengyel dolgozókat.

Az opportunista osztrák szociáldemokrata vezérek — élükön Viktor Adlerrel — erőteljesen védelmezték a Habsburg-monarchia integritását, és síkra szálltak a Monarchia reformok és „javítások" útján való fenntartásáért. E cél érdekében a „nemzeti kulturális autonómia" gondolatát propagálták, a burzsoá nacionalizmus befolyása alá kerültek, átvették a szláv népek „történelmen kívüliségéről", „elmaradottságáról" stb. terjesztett nacionalista elméleteket. Mindez akadályozta a párt összefogását, bizalmatlanságot keltett az elnyomott nemzetek szocialista munkásságában, és végső soron a munkásszervezetek és az egész munkásmozgalom nemzeti alapon való elkülönülését eredményezte. Az 1905. évi bécsi kongresszus az ausztriai szociáldemokrácia utolsó közös kongresszusa volt. A nemzeti szociáldemokrata pártok gyakran egymás ellen léptek fel, a választások alkalmával „saját" nemzeti burzsoáziájukkal alkottak blokkot. A párt szétszakítása nyomában megkezdődött a szociáldemokrata parlamenti frakció, majd a szakszervezetek, szövetkezetek és más munkás tömegszervezetek szétforgácsolódása is.

A szociáldemokrata vezérek opportunista politikája súlyos kárt okozott a munkásmozgalomnak, a burzsoá nacionalizmus mérgével fertőzve meg a proletariátust. Lenin írta azokban az években: „. . .nekünk óvakodnunk kell minden nemzetiségi harctól a szociáldemokrácián belül, mert ez semmivé tenné a forradalmi harc nagy feladatát; e tekintetben az ausztriai nemzetiségi harc szolgáljon számunkra figyelmeztetésül".[17]

HÁBORÚS ELŐKÉSZÜLETEK

Ausztria—Magyarország uralkodó osztályai a belpolitikai válság leküzdésének egyik legfőbb eszközét a balkáni agresszív politikában és a háborús készülődésben látták. E politika legenergikusabb szószólója és végrehajtója az ún. „katonai párt" volt, élén Ferenc Ferdinánd trónörökössel és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnökkel. E körökben terveket dolgoztak ki a balkáni államoknak az osztrák—magyar imperializmus által való teljes gazdasági és politikai leigázására, a szláv népeknek az Osztrák—Magyar Monarchiába való erőszakos bekebelezésére és a Monarchia trialista alapon való átszervezésére. A „katonai párt" ily módon akarta megerősíteni az „összetákolt monarchia" épületét és megakadályozni azt, hogy a Balkánon erős független délszláv állam létesüljön.

Az osztrák—magyar imperializmus megfeszített erővel fegyverkezett. 1911 elején az újonckontingenst 40 százalékkal felemelték, s e célra 100 millió koronás hitelt szavaztak meg. Az 1912 nyarán elfogadott új katonai törvény tovább növelte az újonclétszámot és újabb összegeket irányzott elő fegyverkezési célokra. 1900 és 1913 között az Osztrák—Magyar Monarchia összes katonai kiadásai (szárazföldi erők és hadiflotta) több mint 70 százalékkal emelkedtek, s 1913-ra elérték az 583 millió koronát.

A Balkán-háborúk idején az osztrák imperialisták „preventív" háborút tervezgettek Szerbia ellen. A Monarchiában egymást érték a részleges mozgósítások, a szerb határon csapatösszevonásokat hajtottak végre. A bécsi udvar provokatív politikája, amely Berlinben gyakran támogatásra talált, közelebb hozta az imperialista világháború kitörését.

A Monarchia dolgozóit mélységesen nyugtalanította a fegyverkezési hajsza és az uralkodó körök

[17] Lenin: A mai Oroszország és a munkásmozgalom. Lásd *Lenin Művei*, 19. köt. 31. old.

agresszív politikája. Az osztrák szociáldemokrácia azonban nem állt a tömegek élére, nem szervezett aktív küzdelmet a militarizmus ellen. Sőt mi több, egyes osztrák szociáldemokrata vezetők „reakciósnak" bélyegezték a szláv népek függetlenségi harcát. A Habsburgok államában nem volt olyan erő, amely ki tudta volna vezetni az országot a krónikus politikai válságból.

1914-ben Ausztria—Magyarország uralkodó köreiben egyre inkább megerősödött az a vélemény, hogy a Monarchia megszilárdításának legjobb útja a balkáni agresszió.

6. AZ IMPERIALIZMUS ÉS AZ EURÓPAI KIS ORSZÁGOK

Az imperializmus korszakának beköszöntése — különböző mértékben — tükröződött a kisebb európai országok helyzetén is, noha belső gazdasági fejlődésük több esetben még nem ért el a monopolkapitalizmus fokára.

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA. A BARCELONAI PROLETARIÁTUS „VÉRES HETE"

A két legrégibb gyarmati hatalom, Spanyolország és Portugália nem játszott már jelentős szerepet a világgazdaságban és a világpolitikában. A spanyol gazdaság továbbra is félfeudális agrár jellegű maradt. A XX. század elején az ország egész földterületének 45 százaléka 5000 földesúr tulajdonában volt, míg a parasztság milliós tömegei arra kényszerültek, hogy kiszipolyozó uzsorafeltételek mellett béreljenek morzsányi földecskéket; 2,5 millió mezőgazdasági munkásnak pedig semmi földje nem volt. Az ország progresszív fejlődésének útját állta a középkori Spanyolország megtestesítője: az óriási hatalommal rendelkező katolikus egyház is. A lakosság 60 százaléka analfabéta volt.

A spanyol kapitalizmus, ha lassan is, az imperializmus irányában haladt: a XX. század elején megjelentek az első konszernek (Spanyol Hajóépítő Társaság stb.). A spanyol gazdasági életben uralkodó helyzetre tett szert a külföldi tőke. A rendkívül gazdag nyersanyagforrások— vasérc-, szén-, rézbányák stb. — az angol tőke ellenőrzése alá kerültek. Francia és belga tőkések érdekkörébe került Spanyolország csaknem egész vasúti hálózata és városi közlekedése. A német tőke a vegyiparban emelkedett vezető szerepre.

Az 1898. évi háborúban az Egyesült Államoktól elszenvedett vereség nyomán a reakciós nemesi-monarchikus rendszer súlyos válságba került. A monarchista pártok — a konzervatívok és a liberálisok — befolyása hanyatlásnak indult. Ugyanakkor egyre nagyobb befolyásra tett szert a liberális beállítottságú haladó értelmiségi csoport (a „98-as nemzedék"), melynek fő jelszava „Spanyolország feltámasztása és európaizálása" volt. E csoport tevékenysége elősegítette a demokratikus monarchiaellenes mozgalom kibontakozását. Programját azonban a forradalmi tömegmozgalomtól való félelem hatotta át. Jelentősen megerősödött a republikánus csoportok befolyása is — ezek 1903-ban a Salmeron vezette Köztársasági Unióban egyesültek. A monarchikus rendszer ellen irányult Spanyolország különböző részein — főként Katalóniában — a nemzeti autonómiáért küzdő mozgalom is.

A monarchikus rendszerre nézve a fő veszélyt mégis a munkásmozgalom fellendülése jelentette. Az egymást sűrűn követő tömegsztrájkok olyan méreteket öltöttek, hogy még a legreakciósabb politikai körök is belátták: politikai manővert kell végrehajtani. A kormány által nagy hangon beharangozott „reformkorszak" azonban néhány jelentéktelen engedményt hozott csak. A népben tovább nőtt az elégedetlenség. Midőn a kormány az aktív gyarmatpolitika felújítása mellett döntött (Marokkó egy részének elfoglalása), megerősödtek az antimilitarista és forradalmi indulatok. 1909. július 26-án, válaszul a tartalékosok mozgósításáról kiadott kormányrendeletre, Barcelonában

barikádokat emeltek. Július 27-ének éjjelén a város több ponton kigyulladt (e gyújtogatásokban nagy része volt az anarchista agitáció hatásának). Több mint 30 épület borult lángba, köztük sok kolostor és templom. A kormány csendőrséggel és katonasággal árasztotta el Katalóniát, és kihirdette az ostromállapotot. Barcelonában megkezdődött a „véres hét". Több száz munkást letartóztattak. A munkásmegmozdulások vezetőit, köztük az anarchistákhoz közelálló tekintélyes republikánus politikust, Francisco Ferrert, agyonlőtték. Ferrer kivégzése világszerte viharos felháborodást keltett.

Spanyolországtól eltérően Portugáliának számos gyarmata maradt Afrikában, Ázsiában és Óceániában. De mind Portugália, mind gyarmatai pénzügyi és diplomáciai tekintetben egyaránt jóformán teljesen Angliától függtek. Az ország gazdasági fejlődését akadályozó feudális-klerikális reakció uralma ellenállást váltott ki a burzsoázia részéről, amely mind erőteljesebben liberális reformokat követelt, s a hatalom megszerzésére törekedett. 1910-ben a polgári republikánusok a hadsereg támogatásával forradalmi államcsínyt hajtottak végre. Ez a polgári forradalom megdöntötte a Braganza-dinasztiát és köztársasági rendszert létesített, de csaknem érintetlenül hagyta az agrárstruktúrában megőrződött számos feudális maradványt, és nem szüntette meg az országnak az angol imperializmustól való függését sem.

A BELGA ÉS A HOLLAND IMPERIALIZMUS SAJÁTOSSÁGAI

Sokkal erőteljesebben fejlődött az imperializmus Belgiumban és Hollandiában, ezekben a kis területű és lélekszámú, de nagy gyarmatbirodalommal rendelkező államokban. A rendkívül fejlett gyáriparral rendelkező Belgiumban, amely ipari termelésének túlnyomó részét exportálta, a XX. század elejére már viszonylag erős konszernek létesültek a gépiparban, a vegyiparban, az üvegiparban és más iparágakban, fontos szerephez jutottak a nagybankok, különösen a Société Générale és a Banque Internationale de Bruxelles. A külföldi belga tőkebefektetések összege meghaladta a hárommilliárd frankot (ennek egynegyede Oroszországra jutott). A belga banktőkét szoros szálak fűzték az európai nagyhatalmak, főként Franciaország finánctőkéjéhez.

Az 1880-as évekig Belgiumban az ipari nagyburzsoáziára támaszkodó liberálisok voltak hatalmon, míg az ellenzéket a klerikálisok vezették, ezeket támogatták az agráriusok, a városi kispolgárság és az elmaradott paraszti tömegek. A klerikálisok ügyesen kihasználták azt a körülményt, hogy a liberálisok nem voltak hajlandók engedményeket tenni a flamand nemzeti mozgalomnak. A flamandok követelték, hogy az ország északi részén az államapparátusban vezessék be a kétnyelvűséget (északon a lakosság többsége a flamand nyelvet beszélte, míg a déli, vallon tartományokban a francia dominált). A klerikálisok támogatták e követelést, és az 1884. évi parlamenti választásokon a flamandok szavazatai révén többséget szereztek. Ettől kezdve egészen 1914-ig a klerikálisok álltak a kormány élén.

A XIX. század végére Belgiumban nagy politikai erővé fejlődött a szervezett munkásmozgalom. A mozgalom forradalmi tendenciái érvényesültek többek között a bányászmozgalomban és a belga proletariátusnak az általános választójogért vívott harcában. Különösen nagy jelentőségű volt három politikai tömegsztrájk (1893, 1902 és 1913), amelyek eredményeként a választójogot jelentősen kiterjesztették. A belga munkáspártban azonban, amely végleges formájában 1885-ben alakult meg, és 1914-ben már mintegy 180 000 tagja volt — erős kispolgári illúziók éltek. Ezek az illúziók több tényezőre vezethetők vissza: egyrészt a szövetkezeti mozgalom növekedésére, másrészt arra, hogy a munkásság széles rétege kis földtulajdonnal rendelkezett és végül arra, hogy Kongónak a belga burzsoázia által való kizsákmányolása előmozdította a munkásarisztokrácia kialakulását. A munkáspárt vezetésében felülkerekedett az opportunizmus; a párt vezetői között nagy szerepet játszottak a baloldali polgári körökből származó politikusok, mint például Emile Vandervelde,

Ipar
C. Meunier bronz domborműve. 1901

aki a kilencvenes évek derekán a párt vezére lett, és a Brüsszelben székelő Nemzetközi Szocialista Iroda élére került.

Hollandia ipari tekintetben jóval fejletlenebb volt, mint Belgium, de a természeti kincsekben (kőolaj, kaucsuk, ólom) rendkívül gazdag Indonézia kizsákmányolása révén óriási extraprofitra tett szert. Indonéziában már 1906-ban kb. egymillió tonna kőolajat termeltek ki. Hollandiában gyors ütemben haladt előre az ipari és a banktőke összefonódása. A holland társaságok indonéziai uralmuk alapján aktív szerepet játszottak a nemzetközi monopóliumokban, többek között részt vettek a hatalmas olajtröszt, a Royal Dutch Shell létrehozásában, amelyben a parancsnoki pozíciókat az angol tőke foglalta el.

A politikai reakciónak az imperializmus korára jellemző megerősödése Hollandiában abban jutott kifejezésre, hogy a két klerikális párt, a kálvinista („forradalomellenes") és a katolikus, koalícióra lépett egymással, noha ezt megelőzőleg több évszázadon át az ország politikai életének fő tartalmát a protestánsok és katolikusok küzdelme alkotta.

Az ipari proletariátus csekély száma következtében a munkásmozgalom hasonlíthatatlanul lassabban fejlődött, mint Belgiumban. A szociáldemokrata pártnak — 1894-ben alakult meg végleges formájában — 1914-ben mindössze kb. 10 000 tagja volt. A baloldali, forradalmi elemek meglehetősen erősek voltak a szakszervezeti mozgalomban, különösen a kikötőmunkások és a vasutasok között. 1903-ban Amsterdamban sikeres sztrájkot szerveztek, amely csaknem általános volt. A néhány hónap múltán kirobbant újabb sztrájk azonban a munkások vereségével zárult.

A holland burzsoázia a gyarmati extraprofitból megvesztegette és politikailag megfertőzte a munkásosztály felső rétegét. A holland szocialisták egy része támogatta a kormány gyarmatpolitikáját, és szorosan együttműködött a burzsoá liberálisokkal. Némely kérdésben, mint például az egyházi iskoláknak nyújtott állami támogatás terén a szociáldemokrata párt vezetői még a liberálisoknál is konzervatívabb álláspontra helyezkedtek. Midőn ezt az opportunista politikát a „Tribune" című lapot kiadó marxista csoport erélyes bírálatnak vetette alá, a pártvezetőség — élén Troelstrával és Van Kollal — kizáratta a „tribunistákat" a pártból. Ezek külön pártot hoztak létre és folytatták a harcot. Erőteljesen felléptek a gyarmati kérdésben mutatkozó opportunizmus ellen. Egyik vezetőjük, H. Gorter azt követelte, hogy Indonéziának adjanak függetlenséget. Az 1903-as amsterdami sztrájk több vezetője Indonéziába költözött, és segítette az indonéz nemzeti forradalmi mozgalom kialakítását. Lenin és a bolsevikok erőteljesen támogatták a „tribunistákat" az opportunizmus és a holland szociáldemokrácia elleni küzdelmükben.

NORVÉGIA ELSZAKADÁSA SVÉDORSZÁGTÓL

Az imperializmus korszakában a nemzeti mozgalom még számottevő tényező maradt Európában. E mozgalom pregnáns megnyilvánulása volt Norvégia elszakadása Svédországtól 1905-ben. Norvégiát 1814 óta unió fűzte Svédországhoz; saját alkotmánya, parlamentje, kormánya, közigazgatása és hadserege volt, különállását igazságszolgáltatási és pénzügyi téren is megőrizte, de önállósága számos gazdasági és külpolitikai kérdésben korlátozott volt. A XIX. század végén Norvégia kapitalista fejlődésével a norvég burzsoáziában megerősödött a törekvés, hogy uralmat gyakoroljon nemzeti piacán és kijusson a világpiacra. Minthogy a svéd uralkodó körök ez elé akadályokat gördítettek, a norvég—svéd viszonyban feszültség lépett fel, s ez az 1905-ös orosz forradalom hatására fokozódott.

1905 júniusában a norvég kormány bejelentette Norvégia elszakadását Svédországtól. E lépést támogatták a parasztok, a munkások, a norvég nép széles rétegei. Az 1905 augusztusában lefolytatott népszavazás világosan tanúsította ezt. A svéd kormány, tekintettel a norvég fellépésre és a svéd közvélemény, elsősorban a munkásosztály nyomására, kénytelen volt beleegyezni a tárgyalások megindításába, elismerni Norvégia különválását és rendezni viszonyát a norvég állammal.

1905 szeptemberében Karlstadban aláírták az egyezményt a független norvég állam elismeréséről. A külföldi államok közül elsőként Oroszország ismerte el a független Norvégiát.

AZ 1907. ÉVI ROMÁNIAI PARASZTFELKELÉS

A XX. század elején az agrárkérdés állott Románia politikai életének középpontjában. A néptömegeknek a román burzsoázia és a külföldi tőke által való kizsákmányolása összefonódott az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt fennmaradt feudális csökevényekkel, s ez különösen súlyossá tette a dolgozó tömegek helyzetét. Az osztályellentétek szakadatlanul éleződtek.

A romániai munkás- és parasztmozgalomra igen nagy hatással volt az 1905—1907. évi orosz forradalom. A munkáskörök 1905 január végén „Le a zsarnoksággal" címmel alkalmi lapot bocsátottak ki, amely az oroszországi eseményekkel foglalkozott. Bukarestben, Iașiban, Bacăuban, Constanțában, Craiovában és más városokban szolidaritási gyűléseket tartottak az orosz munkások mellett. A „Patyomkin" páncélos 1905 nyarán Constanțában partra szállt tengerészeit a román dolgozók forró lelkesedéssel üdvözölték.

Az orosz forradalom hatására megélénkült a romániai munkásmozgalom. 1899 után — midőn az opportunista vezetőség feloszlatta a szociáldemokrata pártot — az országban csak elkülönült szocialista munkáskörök működtek. E körök most nagyarányú tevékenységbe kezdtek annak érde-

kében, hogy munkásszervezeteket hozzanak létre. 1905-ben és 1906 első felében több mint 50 szakszervezet kezdte meg működését, és megalakult a román Szakszervezeti Főbizottság. Országszerte sztrájkok zajlottak le.

Románia a paraszti megmozdulások száma és méretei tekintetében az elsők között volt Európában. 1905—1906 folyamán sok megyében robbantak ki paraszti zavargások, de mindegyik helyi, elszigetelt jellegű volt, és eredménytelenül végződött. A földesúri elnyomás tovább erősödött. A XX. század elején a feudális maradványokkal súlyosbított tőkés kizsákmányolás az elviselhetetlenségig fokozódott. A birtokok több mint 60 százalékát nagybérlőknek adták ki, ezek viszont rendszerint a bérbe vett földet kis parcellákra osztva rendkívül magas bérleti díj ellenében parasztoknak adták tovább. A bérlő a földesúrnak általában hektáronként 20 lei bért fizetett, a parasztoktól 50, sőt 80 leit szedett. A parasztokat tehát a földesurak és a bérlők is kizsákmányolták; kettős kizsákmányolás alatt sínylődtek.

Az 1907. évi parasztfelkelés Románia 1900 utáni történetének igen jelentős eseménye volt.

A felkelés 1907. február 8-án kezdődött a moldvai Flămînzii faluban. Parasztcsoport érkezett az uradalomba a bérleti szerződés megújítására. Az uradalmi intéző az előző évinél súlyosabb feltételeket próbált a parasztokra ráerőszakolni. A parasztok erre elfoglalták a primăriát (községháza), a bérleti díj hektáronként 25 leire való leszállítását, továbbá a természetbeni helyett pénzbeli fizetést követeltek. A felkelés hamarosan átcsapott a szomszédos falvakra, és március 10-én már Moldva egész területére kiterjedt. A parasztok nagy csoportokban jártak faluról falura, elfoglalták a primăriákat és a földesúri kúriákat, megsemmisítették az ott talált bérleti szerződéseket, elűzték a nagybérlőket. Több megyében behatoltak a városokba (Galaţi, Botoşani stb.), hogy előadják követeléseiket. A hatóságok katonai erővel kergették szét a parasztokat.

Moldvában a felkelés hamarosan lelohadt, de még nagyobb erővel lobbant fel Havasalföldön. Március 12-én mintegy 4000 főből álló felkelő oszlop indult Bukarest felé. Ha kezdetben a mozgalom döntően a nagybérlők ellen irányult, most a földesurak ellen is fordult. A parasztok immár nemcsak a bérleti díj csökkentését követelték, hanem azt is, hogy adják kezükre a földesúri földeket. Sokhelyütt feldúlták a földesúri uradalmakat, elégették a földesúr gabonáját.

A munkások számos helyen segítették a felkelt parasztokat. Bukarestben és más városokban rokonszenvtüntetéseket rendeztek. Paşcani városában a vasúti munkások megrohanták a letartóztatott felkelőket szállító vagont, és kiszabadították a foglyokat. Egy szocialista munkáscsoport a „Romînia Muncitoare" („Dolgozó Románia") című lapban felhívást intézett a katonákhoz, hogy ne lőjenek a parasztokra. A munkásmozgalom vezetése azonban az opportunisták kezében volt, akik a felkelést elítélték, a parasztokat nyugalomra, türelemre intették és arra, hogy követeléseiket „törvényes úton" érvényesítsék. Az uralkodó osztályok és a hatalomért marakodó pártjaik — a konzervatív és a liberális párt — összefogtak a felkelés leverésére. A liberálisok, akik akkortájt váltották fel a kormányon a konzervatívokat, tartalékos kontingenseket hívtak be, és katonaságot vezényeltek ki a parasztok ellen.

Az ösztönös, szétforgácsolt parasztfelkelés, amelynek nem volt irányító központja és nélkülözte a munkásosztály irányítását, vereséget szenvedett. Több mint 11 000 parasztot végeztek ki vagy kínoztak meg, a tüzérség egész falvakat pusztított el. A felkelés azonban mély nyomot hagyott a nép tudatában. A parasztforrongások 1907 végéig folytatódtak.

Lenin kiemelte a román paraszti tömegek forradalmi megmozdulásainak nagy jelentőségét az európai demokratikus és szocialista mozgalom általános feladatai szempontjából. A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus külön határozatban ítélte el a romániai üldözéseket, s a világ munkásainak szolidaritásáról biztosította a román dolgozókat.

A parasztfelkelés hatására a román kormány 1907 és 1912 között számos agrártörvényt alkotott. Ezek minden korlátozottságuk ellenére is elősegítették a feudális viszonyok maradványainak

felszámolását és a román mezőgazdaság gyorsabb tőkés fejlődését. „A romániai parasztok 1907-es (tavaszi) felkelése helyzetük javítása szempontjából az 1905—1907-es orosz forradalomhoz hasonló szerepet töltött be."[18]

7. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

A XX. század elejére az Egyesült Államok minden más országot megelőzött az ipari termelés volumene tekintetében. A vaskohászat és a szénbányászat olyan gyorsan fejlődött, hogy 1913-ban az Egyesült Államok termelése ezekben az iparágakban felülmúlta Anglia, Németország és Franciaország együttes termelését.

A gyári munkások száma 1889 és 1914 között 4,7 millióról 7 millióra emelkedett. Az ipari termelés értéke ugyanezen idő alatt több mint kétszeresére nőtt és elérte a 24,2 milliárd dollárt, messze maga mögött hagyva a mezőgazdasági termelés értékét.

A MONOPOLKAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése a XX. század elején a monopóliumok erősödésének jegyében haladt előre. Nem egészen négy év alatt, 1899. január 1-től 1902. szeptember 1-ig 82

Autók összeszerelése a Ford Művekben
Fénykép. 1913

[18] Lenin: Füzetek az imperializmusról. Lásd *Lenin* Művei. 39. köt. Budapest 1964. 74. old.

trószt alakult, összesen 4318 millió dollár tőkével, köztük a hatalmas, 1389 millió dollár tőkével rendelkező acéltrószt (United States Steel). Hivatalos adatok szerint 1903-ban a több mint 100 millió dollár tőkével rendelkező cégek — az összes cégek két százaléka — az összes monopolszervezetek tőkéjének 29 százalékát összpontosították kezükben. A kis- és középvállalatok nem bírták a versenyt a hatalmas trösztökkel, és tömegesen mentek tönkre. Évente átlag 13 000 cég jelentett be csődöt.

A két legnagyobb monopolista Rockefeller és Morgan volt. Rockefeller működési területe az olaj- és dohányipar, a rézbányászat, valamint a vasúti közlekedés volt. Morgan tőkéi az acéltrösztben és a villamossági trösztben, a vasút- és hajóépítő, valamint biztosítási társaságokban helyezkedtek el. Ezenkívül egy-egy hatalmas bankcsoportnak is az élén álltak. Jelentős befolyással rendelkeztek még a Dupontok, a Mellonok, a Carnegiek, a Guggenheimek, a Harrimanek, a Vanderbiltek.

1900-ban a külföldi tőkebefektetések összege mintegy 500 millió dollár volt, 1914-ben már 2,6 milliárd dollár. Ennek ellenére az Egyesült Államok továbbra is adósállam maradt; az amerikai gazdaságban körülbelül ötmilliárd dollár európai — főként angol — tőke funkcionált. A XX. század elejétől kezdve az amerikai monopolisták erőfeszítései arra irányultak, hogy ezt a helyzetet rövid időn belül megváltoztassák, és előnyös tőkebefektetési övezetet szerezzenek maguknak.

A TRÖSZTELLENES MOZGALOM

A monopoltőke hatalma alá vonta az ország egész államapparátusát. A legfőbb állami hivatalokat gyakran a monopóliumok képviselői töltötték be. Theodore Roosevelt elnök a Morgan-bankházzal állt összeköttetésben, utóda, Taft, a Rockefeller-csoporttal. Root, Knox, Bacon minisztereket a Mellon- és a Morgan-cégek támogatták.

A monopóliumok uralma, a hatóságok visszaélései és korrupciója kiterjedt tiltakozó mozgalmat váltott ki a kis- és középpolgárság, valamint a demokratikus értelmiség körében. Az 1902-ben kibontakozó ún. „muckraker" („szennyfelkavaró") mozgalmat Lincoln Steffens, Ida Tarbell és más haladó újságírók és írók kezdeményezték. Noha becsületesen és bátran feltárták a kapitalizmus fekélyeit, a muckrakerek nem voltak képesek felismerni a bajok valódi okait. Hevesen bírálva a monopóliumokat, hátrafelé mutattak a „trösztelőtti" korszakba. A társadalom megmentésére adott receptjük lényegében kimerült abban, hogy a korrupt és sikkasztó tisztviselőket „tisztességes képviselőkkel és városatyákkal" kell felváltani.

Theodore Roosevelt, hogy elvonja a munkásokat az osztályharctól és lecsillapítsa a kis- és középpolgárságot, demagóg „trösztellenes hadjáratot" hirdetett. Pert indítottak a Morgan érdekeltségéhez tartozó Northern Securities Company — egy monopolista vasúttársaság — ellen. A Legfelső Bíróság elrendelte a trószt feloszlatását, ám ez tovább folytatta működését, csupán szétvált két, formálisan különálló társaságra. Ugyancsak eredménytelenül zárultak a chicagói vágóhíd-trószt,

„A trösztök megnyúzzák a dolgozókat"
F. Opper karikatúrája

a Standard Oil és más trösztök ellen indított perek. Roosevelt elnöksége idején 25 trösztellenes bírósági eljárást indítottak, utóda, Taft alatt még többet: 45-öt. A monopolisták azonban mindig ki tudták játszani a bírósági ítéleteket, így a perek a legcsekélyebb mértékben sem tartóztatták fel a monopóliumok erősödését.

Roosevelt a „trösztellenes" törvények megszigorítását is javasolta a trösztök „rossz oldalainak korlátozására", visszaéléseik megakadályozására. Ugyanakkor nyilvános szereplései alkalmával nem szűnt meg hangsúlyozni, hogy a kormány a nagyvállalatokat és a nagyvállalkozókat „az ipar kapitányainak", a fennálló rend alapjának és támaszának tekinti. A „trösztellenes" törvényhozás valóságos jelentőségét egy alkalommal maga Roosevelt is úgy értékelte, hogy az „éppoly hatékony, mint egy pápai bulla az üstökösök ellen".

A SZOCIALISTA ÉS MUNKÁSMOZGALOM. A „VILÁG IPARI MUNKÁSAI" (IWW)

A kormánykörök szociális demagógiája többek között azt a célt szolgálta, hogy gátolja a szocialista eszmék térhódítását. Ennek ellenére ebben az időszakban a szocialista és munkásmozgalom az Egyesült Államokban bizonyos sikereket ért el. 1901-ben a szocialisták Indianapolisban kongresszust tartottak, ezen több szocialista csoport képviselői egyesültek az Eugene V. Debs által 1897-ben alapított szociáldemokrata párttal, és megalakították a Szocialista Pártot. E pártban kezdettől fogva küzdött egymással a jobboldali, opportunista és a baloldali, forradalmi irányzat. A Hillquit, Berger és más jobboldali centristák irányítása alatt működő pártvezetőség arra törekedett, hogy a párt tevékenységét lényegében csak a választási kampányokban való részvételre korlátozza.

A Szocialista Párt balszárnya harcolt a párt vezéreinek és az AFL vezetőinek reformizmusa ellen, a szakszervezeteknek az üzemi elv alapján való átszervezéséért, a fehér és néger munkások egységéért. A munkások körében rendkívül népszerű volt a baloldali Debs. Debs azonban — ostorozva Gompers és a többi jobboldali vezér opportunizmusát — maga gyakran rendkívül következetlen volt. Azt hirdette, hogy a szocialistáknak nem szabad részt venniük az AFL-hez tartozó szakszervezetek munkájában, és párhuzamos szakszervezetek létesítését javasolta.

A Szocialista Párt mellett továbbra is működött a csekély taglétszámú Szocialista Munkáspárt. A két párt fennállása szétforgácsolta a munkásosztály erejét. De Leon, a Szocialista Munkáspárt vezetője, leleplezte az AFL vezéreinek („a tőkésosztály munkás ügyvivőinek") reakciós szerepét, de szektás hibákat követett el. Azt vallotta, hogy el kell vetni „a belülről való fúrás" taktikáját, vagyis a reformista szakszervezeteken belül végzett munkát, és „kívülről jövő kalapácsütésekkel" kell tevékenykedni, új, „tisztán forradalmi" szakszervezeteket kell alakítani. Ez a taktika az AFL bürokrata vezetőinek kezében hagyta a régi szakszervezeteket.

Az 1900-as években De Leon az „indusztrializmus-elmélettel" lépett fel, amely súlyos károkat okozott a munkásmozgalomnak. E teória szerint a munkásosztály felszabadításáért vívott harcban nem a politikai, hanem az „indusztriális", „ipari" szervezeteké a főszerep. De Leon hibás nézeteinek hatására az amerikai munkásmozgalom balszárnyát hosszú éveken át a szindikalizmushoz hasonló álláspont jellemezte.

1905-ben a baloldali szocialisták, Debs és William Haywood, továbbá De Leon vezetésével harcos, forradalmi munkásszövetség alakult: a Világ Ipari Munkásai (Industrial Workers of the World — IWW). E szervezet főként a szakképzetlen munkásokat tömörítette. Soraiban csakhamar anarcho-szindikalista nézetek léptek fel és erősödtek meg. Az IWW vezetői elhanyagolták a politikai és parlamenti tevékenységet, és azt vallották, hogy a kapitalizmus ellen kizárólag a „direkt akció", a szabotázs és az általános sztrájk módszereivel kell harcolni. Hibás taktikája ellenére az IWW fontos szerepet töltött be az amerikai munkásmozgalomban: szoros kapcsolatban állt

New York látképe az öböl felől
Fénykép. 1905

a munkástömegekkel, sikerült soraiban egyesítenie az állhatatos proletárforradalmárokat. Az IWW funkcionáriusainak állandó üldöztetés volt az osztályrészük.

A Szocialista Párton belül erősödőben volt a forradalmi akciókról való lemondást, a kizárólag parlamenti harci módszerek alkalmazását követelő irányzat. Az 1912. évi indianapolisi kongresszuson a jobboldali centrista többség határozatot fogadott el a „direkt akció" módszereinek alkalmazása ellen a munkaadókkal folytatott harcban. Haywood és követői kénytelenek voltak kilépni a pártból.

Nagy lendületet vett a sztrájkmozgalom. 1912—1913-ban a sztrájkokban mintegy kétmillió munkás vett részt. A munkaadók katonai és rendőri segédlettel kíméletlenül elfojtották a sztrájkokat. 1914 tavaszán Rockefeller ludlowi (California) szénbányáiban a katonák gépfegyvertüzet nyitottak a fegyvertelen bányászok táborára, majd felgyújtották. Ezt követően e területen több mint egy évig folyt a „kis polgárháború", míg végül a katonaságnak sikerült elfojtania.

Erősödőben volt a néger nép nemzeti mozgalma. A négerek súlyos életkörülményei, a pogromokig, lincselésekig fajuló embertelen diszkriminációk a mozgalmat sajátos jellegűvé tették. A rosszul szervezett, politikailag fejletlen néger proletariátus nem játszhatott vezető szerepet benne. A négerek között kevés volt a szakszervezeti tag, s a néger szövetségek és az ország általános munkásmozgalma között nem volt meg a kellő összeköttetés. A néger szervezetek irányítása kispolgári és értelmiségi elemek kezében volt.

A kilencvenes években a néger burzsoázia ideológusaként fellépő Booker T. Washington azt hirdette, hogy a négereknek alkalmazkodniuk kell a fennálló állapotokhoz, le kell mondaniuk még a választójogért folytatott harcról is. Vezetése alatt Alabamában megszervezték a Tuskegee Intézetet, egy szakképző iskolát, hogy segítsék a négereket a szakácsmesterség, a gépkocsivezetés és más szakmák kitanulásában. 1905-ben született meg a néger értelmiség körében az ún. Niagara-mozgalom. Résztvevői a faji megkülönböztetés megszüntetését, a néger nép teljes egyenjogúsítását követelték. A mozgalomban kiemelkedő szerepet játszott William Dubois történész.

A belpolitikai helyzet kiéleződése és a burzsoázia egy részének a nagymonopóliumok elleni elégedetlensége azt eredményezte, hogy a burzsoá pártokon belül ellenzék alakult ki.

A köztársaságiak köréből kivált egy jelentős csoport, LaFollette szenátor vezetésével. A szociális reformkövetelésekkel fellépő csoport, amely különösen a nyugati farmerek között tett szert nagy befolyásra, 1911 januárjában Országos Progresszív Köztársasági Ligává alakult; programja követelte, hogy az elnököt közvetlen szavazással válasszák, és bírálta az érvényben levő tröszt- és vámügyi törvényeket. Az 1912. évi elnökválasztásokon a „progresszisták" a kispolgárság és a középrétegek körében népszerű Theodore Rooseveltet jelölték. A köztársaságiak ismét Taftot, a demokraták pedig Woodrow Wilsont, a történelem és jogtudomány professzorát, New Jersey állam kormányzóját jelölték.

A köztársasági pártban bekövetkezett szakadás Wilsont segítette győzelemre. A „szabad vállalkozás" demagóg jelszavával sok ezer kistulajdonos, farmer és monopóliumok szorongatta középvállalkozó szavazatát nyerte el.

Wilson ünnepélyesen meghirdette az „új szabadság", az „új demokrácia" korszakát — de lényegében ő is Rooseveltnek a nagymonopóliumok pozícióinak megerősítésére irányuló politikáját folytatta. Az új elnök kisebb liberális reformok végrehajtására szorítkozott. 1914-ben elfogadták az új „trösztellenes" törvényt (az ún. Clayton-törvényt); ebben leszögezték, hogy a munkás- és farmerszervezetek nem tekinthetők trösztöknek.

A Wilson-kormány legfontosabb intézkedése a szövetségi tartalékbankok (Federal Reserve Banks) létrehozása volt (1913. évi törvény). Az országot 12 körzetre osztották fel, s ezek mindegyikében létrehoztak egy-egy ilyen bankot. A tartalékbank-hálózat irányítása az elnök által kinevezett héttagú bizottság kezében futott össze. Ez a törvény jelentős mértékben előmozdította a finánc-oligarchia megerősödését.

AZ IMPERIALISTA EXPANZIÓ MEGERŐSÖDÉSE

A Fülöp-szigetek elfoglalása után az amerikai terjeszkedés Latin-Amerika felé fordult. Theodore Roosevelt révén az Egyesült Államok az egész nyugati félteke legfőbb bírájának szerepére tört, a „nemzetközi rendfenntartó erő" jogait sajátítva ki magának. A Karib-tengert és a körülötte elterülő országokat kizárólagos befolyási övezeteként kezelte.

Az amerikai imperialisták igyekeztek ideológiailag megalapozni latin-amerikai agresszív politikájukat. Hazug elméleteket terjesztettek az angolszász faj „felsőbbrendűségéről", az „alsóbbrendű" latin-amerikai népekkel szemben. Az egész amerikai kontinensre kiterjedő uralmi igényeket többé-kevésbé burkolt formában megfogalmazó korábbi koncepciókhoz — a Monroe-elv, a pánamerikanizmus — járult 1895-ben az ún. Olney-elv (Olney akkori külügyminiszterről), amely szerint a latin-amerikai ügyekben való döntőbíráskodás az Egyesült Államok kizárólagos „joga", majd a Roosevelt elnök által meghirdetett „nagy bot politikája".

Az Egyesült Államok rendkívül agresszíven lépett fel a Panama-csatorna építésével kapcsolatban. 1901-ben szerződést kötött Angliával, amely az 1850. évi egyezmény helyébe lépve kizárólagos jogot biztosított az Egyesült Államoknak a csatorna megépítésére és ellenőrzésére. Columbia, amelyhez a Panamai-földszoros tartozott, nem volt hajlandó elfogadni az Egyesült Államok által javasolt feltételeket. Erre amerikai ügynökök „forradalmat" rendeztek a földszoros területén, s a megalakult Panama bábköztársaság bejelentette Columbiától való elszakadását (1903). Az Egyesült Államok nyomban elismerte Panamát, és szerződést kötött vele, melynek értelmében állandó ellenőrzést létesíthetett a csatornaövezetben. 1914-ben megnyitották a Panama-csatornát.

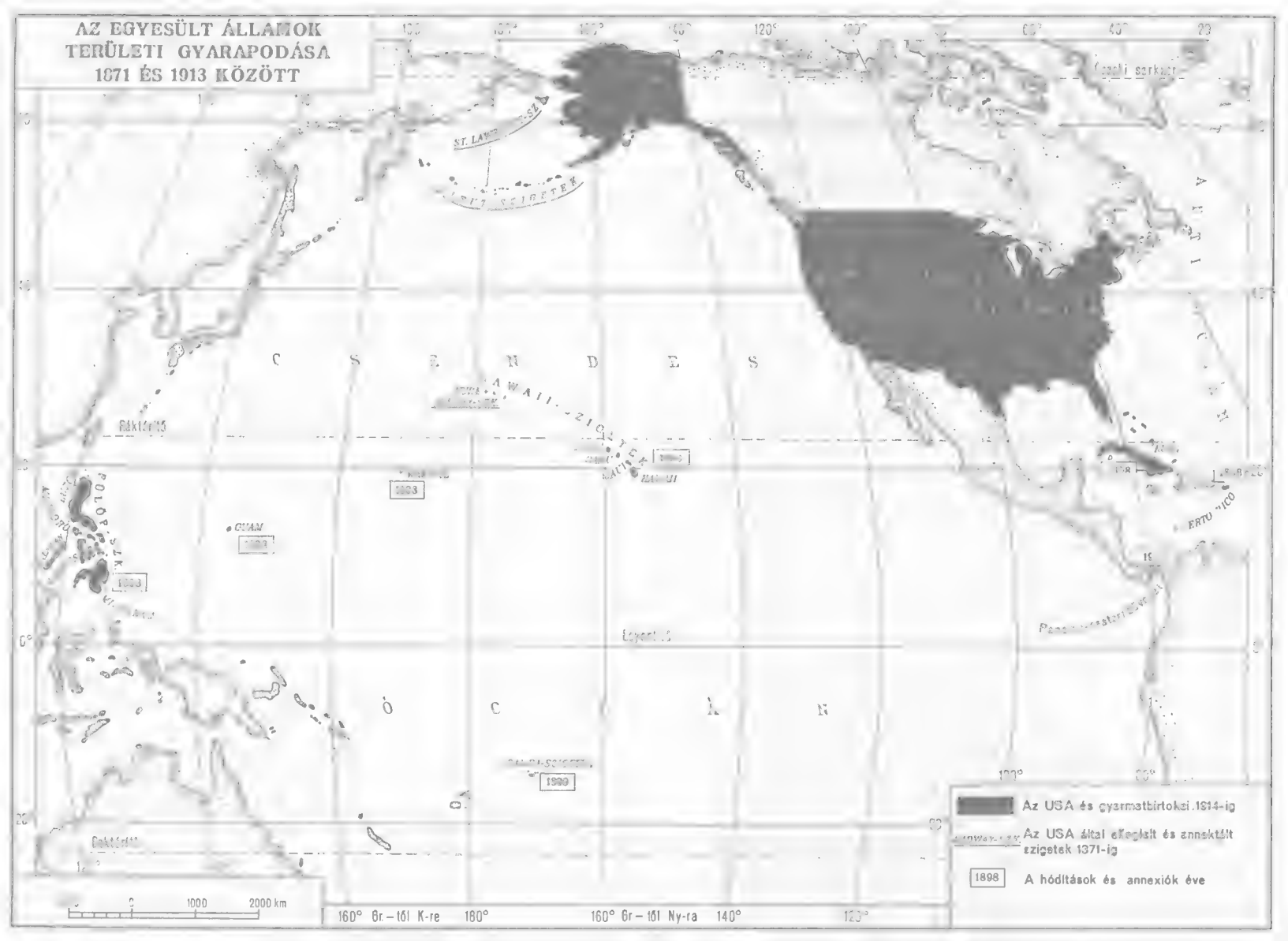
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
TERÜLETI GYARAPODÁSA
1871 ÉS 1913 KÖZÖTT
C S E N D E S
Ó C E Á N
GUAM
1898
1899
Az USA és gyarmatbirtokai 1914-ig
Az USA által elfoglalt és annektált szigetek 1871-ig
1898 A hódítások és annexiók éve
0 1000 2000 km
160° Gr. – 161 K-re 180°
160° Gr – 161 Ny-ra 140°

Az amerikai imperialisták ezzel egyidőben megerősítették kubai uralmukat is. 1901-ben a kongresszus elfogadta Platt szenátor úgynevezett módosítását a kubai alkotmánytervezethez. A módosítás lényegében megfosztotta Kubát attól a jogtól, hogy külföldi államokkal önállóan szerződést kössön, és hogy más hatalmaktól kölcsönöket vegyen fel. Ezenfelül az Egyesült Államok haditengerészeti támaszpontokat létesített a szigeten, és „jogot" szerzett az ország belügyeibe való beavatkozásra. 1906-ban, midőn Kubában felkelés robbant ki, az amerikai kormány csapatokat küldött oda és vérbe fojtotta a kubai nép felkelését.

Az elkövetkező években az Egyesült Államok ellenőrzést létesített San Domingo, Honduras és Nicaragua köztársaságok pénzügyei felett — ez lényegében az amerikai protektorátussal volt egyértelmű. Az amerikai imperialisták itt a „dollárdiplomáciát", vagyis elsősorban a gazdasági-pénzügyi leigázás módszereit alkalmazták.

Wilson nyíltan beavatkozott a latin-amerikai országok belügyeibe, nem riadva vissza a fegyveres intervenciótól sem — mint például a mexikói forradalom idején.

Kínában az amerikai monopóliumok a „nyitott kapuk" támadó politikáját folytatták, s számos esetben megkísérelték, hogy vasútépítési koncessziót szerezzenek, vagy hogy uzsorakölcsönt erőltessenek a kínai kormányra. Ezek a tervek azonban Anglia, Oroszország, főként pedig Japán erőteljes ellenállásába ütköztek.

Az expanzionista politika erősödése ellenére az amerikai finánctőke még mindig nem rendelkezett szilárd pozíciókkal a külső piacokon. Az európai nagyhatalmak még a latin-amerikai országokban is komoly konkurrenciát támasztottak az Egyesült Államoknak. Anglián kívül e területen Németország is rendkívül erőteljesen tevékenykedett, 15—20 év alatt sikerült tetemesen megnövelnie itteni tőkebefektetéseit és fokoznia kereskedelmét ezekkel az országokkal. Ez is arra utalt, hogy Anglián kívül az Egyesült Államoknak új, sikeres és veszélyes imperialista versenytársa akadt: Németország.

8. JAPÁN

A XX. század elején Japán rendkívül gyors ütemben a nagyhatalmak közé emelkedett; noha gazdasági tekintetben jelentősen elmaradt a nagy európai tőkésországok és az Egyesült Államok mögött, de a hódító politikában versenyre kelt velük.

A JAPÁN IMPERIALIZMUS ÉS KÍNAI AGRESSZÍV POLITIKÁJA

Japán az első és abban az időben egyetlen olyan ázsiai ország volt, amely az önálló tőkés fejlődés útjára lépett. E fejlődést a feudális maradványok súlyos terhe fékezte és bizonyos fokig eltorzította. A japán imperializmus katonai-feudális jellegű volt: a tőkés monopóliumok uralma a földbirtokosokra támaszkodó és sajátos „katonai monopóliumot" alkotó militarista klikkek rendkívül nagy súlyával párosult. Ennek ellenére viszonylag gyorsan haladt előre Japán átalakulása „modern" központosított állammá.

A gyenge, elmaradott feudális országból erős hatalommá vált Japán példája a többi, gyarmati vagy függő viszonyban maradt ázsiai országban sok haladó személyiség figyelmét és — kezdetben — rokonszenvét keltette fel. A fiatal japán imperializmus vezető politikusai és ideológusai ezt módszeresen felhasználták arra, hogy Japán hódító politikáját állítólagos felszabadító célokkal igazolják. Olyan színben tüntették fel magukat, mintha Ázsiának a nyugati gyarmatosítók karmaiból való kiszabadításáért harcolnának.

A valóságban Japán ázsiai hódító akciói semmiben sem különböztek a nyugati imperialisták hódító akcióitól. Ezt szemléletesen demonstrálta a japán imperialisták nagy szerepe a jihotuan fel-

Vízierőmű Tokió környékén
Fénykép. 1910

kelés leverésében. A Yamaguchi tábornok parancsnoksága alatt álló japán intervenciós erők erőszakoskodtak a békés lakossággal, arcátlanul garázdálkodtak Pekingben. A japán kormány — angol és amerikai támogatással — igyekezett kieszközölni, hogy Japán kapjon megbízást a nagyhatalmak által 1901 szeptemberében Kínára kényszerített ún. „boxer-jegyzőkönyv" végrehajtásának ellenőrzésére.

A XX. század elején azonban — viszonylagos gazdasági és katonai gyengesége folytán — Japán még nem tudott teljesen önálló külpolitikát folytatni. Hódító terveit a sokkal erősebb nagyhatalom, Anglia támogatásával igyekezett megvalósítani. Az angol—japán közeledés ebben az időben azon alapult, hogy egyaránt érdekeltek voltak Oroszország meggyengítésében, Mandzsúriából (Észak-kelet-Kína) és Koreából való kiszorításában.

A japán uralkodó körök mindenképpen igyekeztek elhitetni a világgal, hogy nem törekszenek Mandzsúria annektálására, csupán az „orosz fenyegetést" akarják elhárítani. A valóságban viszont Japán fokozatosan előkészítette Mandzsúria és Korea bekebelezését. A koreai uralomért folytatott harcához jó előre biztosította Anglia és az Egyesült Államok támogatását.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT MEGALAKULÁSA

A XIX. század utolsó éveiben alakult első szakszervezetek még nem voltak tömegszervezetek, csak igen csekélyszámú munkást tömörítettek. A kormány szigorú repressziókat alkalmazott a fiatal munkásmozgalom ellen, abban a reményben, hogy feltartóztathatja fejlődését, mielőtt még megerősödne.

1900 elején nyíltan a munkásosztály ellen irányuló törvényt bocsátottak ki „a rend védelméről"; a törvény betiltotta a sztrájkokat. A kormány, amelynek élén a tekintélyes militarista, Yamagata

Szövőműhely egy textilgyárban
Fénykép. XX. század eleje

állott, a szakszervezetek és egyéb politikailag „megbízhatatlan" szervezetek teljes megsemmisítésére törekedett. A rendőri nyomás alatt több szakszervezet csökkentette tevékenységét. De a legnagyobb befolyással rendelkező vasmunkásszakszervezet — ennek vezetésében részt vett Sen Katayama is — folytatta munkáját. Katayama, Kotoku és más szocialisták megtették az előkészületeket az ország első szocialista pártjának létrehozására. 1901 májusában megalakult a Shakai Minshuto (szociáldemokrata párt).

A szociáldemokrata párt ugyan nem tette magáévá a forradalmi harci módszereket, de programja tartalmazta az alapvető termelési eszközök államosítását, az ország demokratizálását és a militarizmus elleni harcot. A program a korabeli japán haladó társadalmi körök legfőbb követeléseit fogalmazta meg, és érdeme volt, hogy felhívta a dolgozó tömegek figyelmét a halaszthatatlan és élesen felvetődő politikai kérdésekre. Különösen nagy jelentősége volt a program antimilitarista irányvonalának.

Noha a szociáldemokrata párt békés eszközökkel kívánta elérni céljait, csakhamar betiltották. Rövid fennállása azonban nem múlt el nyomtalanul. A szocialisták körében viták indultak a munkásmozgalom aktuális kérdéseiről, kirajzolódtak azok az irányok, amelyekben később a forradalmi és opportunista elemek elkülönülése végbement. Egyes liberális politikusok, akik egy ideig „szocialistának" nevezték magukat, főként a szociáldemokrácia antimilitarista jelszavainak hatására nyíltan reakciós álláspontra tolódtak.

NŐI ARCKÉP
Okada Saborosuke. 1907

A SEIYUKAI MEGALAKULÁSA

A japán liberalizmus általános fejlődéstendenciája — az ellenzékiségtől az uralkodó körökkel való megbékéléshez, majd támogatásukhoz — öltött testet a Seiyukai (Politikai Baráti Társaság) nevű politikai párt megalakulásában (1900). A szervezet az egykori liberális Jiyuto alapjain keletkezett, a bürokrácia tekintélyes képviselője, Ito herceg kezdeményezésére és irányításával. Különféle csalétkekkel (állami méltóságoktól kezdve egészen a nyílt megvesztegetésig) a korábban a Jiyuto párthoz tartozó parlamenti képviselők többségét sikerült átcsábítani az új pártba. Ily módon az egykor erős liberális ellenzék megszűnt létezni. A Seiyukai alapítása idején döntően a földbirtokosok, továbbá a bürokráciával szoros kapcsolatban álló nagyburzsoázia érdekeit fejezte ki, és a parlamentben a császári kormány támasza lett.

AZ OROSZ—JAPÁN HÁBORÚ HATÁSA AZ ORSZÁG HELYZETÉRE. A MUNKÁSMOZGALOM ERŐSÖDÉSE

Az angol—orosz és orosz—japán imperialista ellentétek kiéleződése a Távol-Keleten háborúra vezetett. Anglia 1902-ben szövetséget kötött Japánnal Oroszország ellen; a két évvel később kirobbant orosz—japán háborúba ugyan nem kapcsolódott be közvetlenül, de jelentékeny anyagi és technikai segítséget nyújtott szövetségesének. Az angol bankok hiteleket nyújtottak fegyverkezési célokra a japán kormánynak.

A japán militarizmus a háború előtt és alatt rendkívül nagyarányú és erőteljes oroszellenes

A tokiói villamosvasúti alkalmazottak sztrájkja
Fénykép. 1911

propagandával soviniszta mámort keltett az országban. A katonai siker még jobban megnövelte az uralkodó osztályok étvágyát. A háborún meggazdagodott uralkodó körök arra törekedtek, hogy kordában tartsák a változatlanul nyomorúságosan tengődő dolgozó népet. Ennek ellenére a japán munkásosztályban — különösen az oroszországi forradalmi fejlemények hatására — háborúellenes hangulat ütötte fel a fejét.

Katayama és társai ezekben az években szüntelen háborúellenes propagandát folytattak a munkásság körében. 1903-tól 1905 januárjáig Katayama és Kotoku közvetlen közreműködésével megjelent a „Heimin" („Nép") című hetilap. A „Heimin" bátran leleplezte a militarizmust, megmagyarázta, hogy a háború a gazdagok érdekét szolgálja és kárára van a dolgozóknak. A lap és a hozzá kapcsolódó mozgalom irányítói nem voltak következetes marxisták. A sovinizmust és a militarizmust gyakran pacifista álláspontról támadták. A „Heimin" tevékenységének mindazonáltal igen komoly haladó jelentősége volt. A súlyos rendőrterror körülményei között dolgozó Katayama és munkatársai hozzájárultak a japán munkások legjobbjainak szerveződéséhez, antimilitarista és internacionalista szellemben való neveléséhez. Japán nyelven először a „Heimin" hasábjain jelent meg 1904-ben a „Kommunista Kiáltvány".

1905. szeptember 5-én és 6-án Tokióban spontán kormányellenes tüntetések folytak le, több helyütt összetűzésre került sor a rendőrséggel, a tömeg feldúlt és felgyújtott néhány rendőrőrszobát. A tüntetők tetemes része soviniszta jelszavakat hangoztatott, azért követelte a kormány megdöntését, mert előnytelen békeszerződést írt alá Oroszországgal. A tüntetők más része azonban megbélyegezte a háborút, a vele járó nyomorúságokat és kifejezésre juttatta rokonszenvét az oroszországi forradalom iránt.

1906—1907 folyamán a japán munkásmozgalomban bizonyos fellendülés állott be. Megerősödött a sztrájkmozgalom, melynek legkiemelkedőbb eseménye az Ashio környéki rézbányák munkásainak sztrájkja volt.

Az 1906-ban megalapított legális munkáspárt — a Nihon Shakaito — a „direkt akció" mellett síkraszálló Kotoku-csoport és a parlamenti harci módszerek hívei közötti éles harc következtében rövidesen szétesett.

1908—1909-ben a munkásmozgalomban a hanyatlás jelei mutatkoztak, s ezzel kapcsolatban a szocialista értelmiség körében fokozódó szervezeti és eszmei zűrzavar ütötte fel a fejét. Az uralkodó körök 1910-ben provokációhoz folyamodtak a munkásmozgalom ellen. Kotoku anarchista hibáit arra használták fel, hogy megpróbálják diszkreditálni az egész szocialista mozgalmat, kimutatni, hogy egyéni terrorra törekszik, és ezen az alapon kíméletlenül leszámoljanak Kotokuval és csoportjával. Kotokut és társait azzal vádolták meg, hogy merényletet készítettek elő a császár ellen, és valamennyiüket kivégezték. A reakció ezzel súlyos csapást mért a japán szocialista mozgalomra.

Az ezután következő évek a reakció tombolásának jegyében teltek el. Az egyetlen nagyobb munkásmegmozdulás ebben az időszakban a tokiói városi közlekedés munkásainak sztrájkja volt 1911 decemberében. A sztrájk szervezőjét, Sen Katayamát, bebörtönözték, s kiszabadulása után, 1913-ban, emigrációba kényszerült.

A JAPÁN IMPERIALISTA EXPANZIÓ AZ OROSZ—JAPÁN HÁBORÚ UTÁN

Az Oroszország elleni háború eredményeként Japán osztatlan uralmat szerzett Dél-Mandzsúria és Korea fölött. E szerzeményeket a japán imperializmus jórészt Anglia és az Egyesült Államok támogatásának köszönhette. Még 1905-ben, az orosz—japán háború kellős közepén, Anglia újabb szövetségi szerződést kötött Japánnal, amely előírta a szerződő felek érdekeinek és területi jogainak megvédelmezését „Kelet-Ázsia és India térségében". Ez a formula kiterjesztette az angol—japán szövetség hatósugarát, és megerősítette Japán pozícióit.

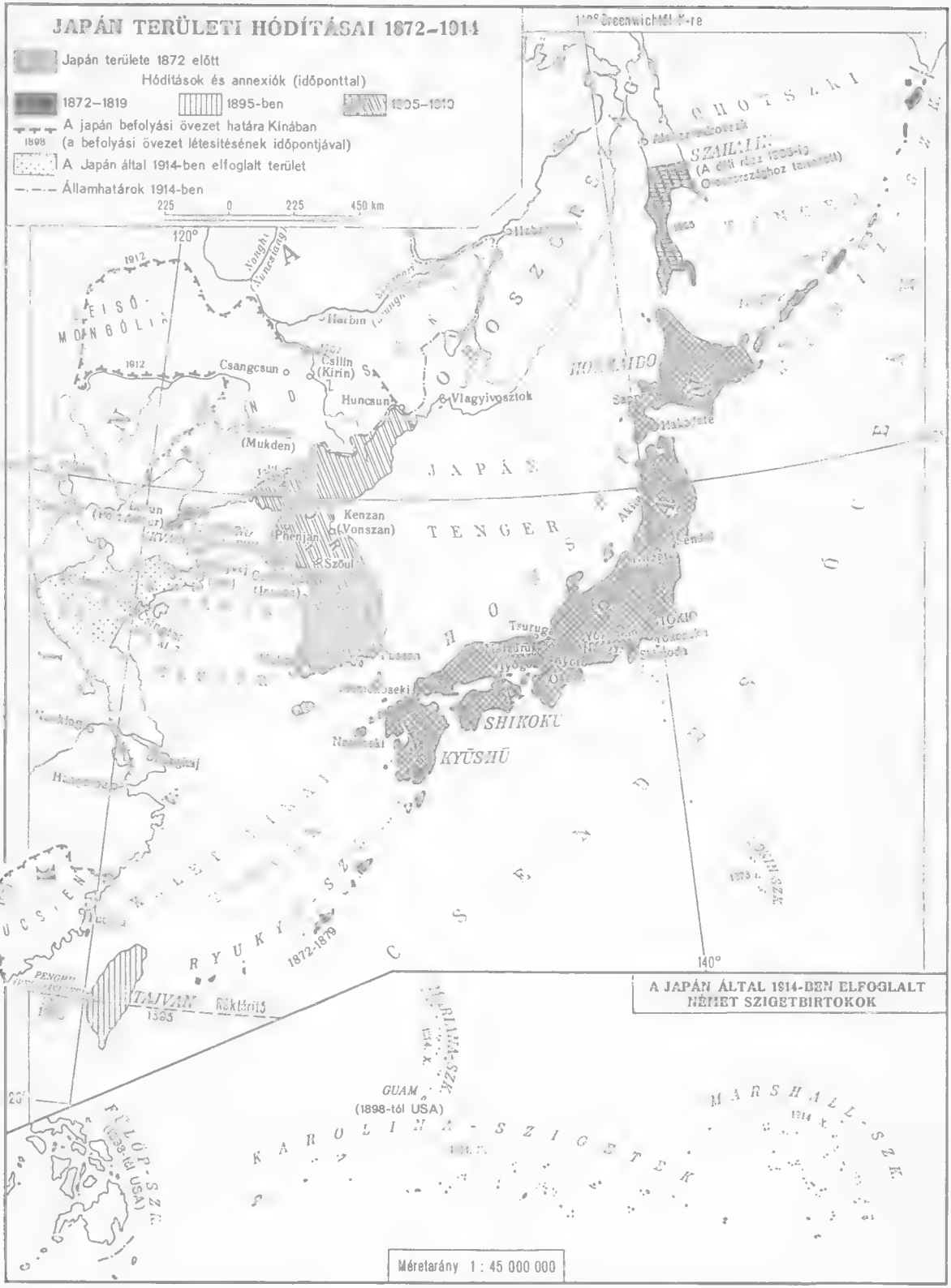
JAPÁN TERÜLETI HÓDÍTÁSAI 1872–1914
Japán területe 1872 előtt
Hódítások és annexiók (időponttal)
1872–1819
1895-ben
1905–1910
A japán befolyási övezet határa Kínában
1898
(a befolyási övezet létesítésének időpontjával)
A Japán által 1914-ben elfoglalt terület
Államhatárok 1914-ben
225 0 225 450 km
120°
140°
Greenwich
CHOTSZKI
SZAILIN
(A déli rész 1905-ig
orosszászhoz tartozott)
Harbin
Csilin
(Kirin)
Csangcsun
Huncsun
Vlagyivosztok
(Mukden)
JAPÁN
TENGER
Kenzan
(Vonszan)
Phenjan
Szöul
Tsuruga
TOKIO
SHIKOKU
KYŪSHŪ
RYUKYU-SZIGETEK
1872-1879
TAJVAN
Rokitnitz
1895
PENGHU
FUCSIEN
GUAM
(1898-tól USA)
FÜLÖP-SZIGETEK
(1898-tól USA)
KAROLINA-SZIGETEK
MARSHALL-SZIGETEK
A JAPÁN ÁLTAL 1914-BEN ELFOGLALT
NÉMET SZIGETBIRTOKOK
Méretarány 1 : 45 000 000

1905 novemberében Japán hivatalosan is ellenőrzése alá vonta Korea külpolitikáját. 1906 elején Ito herceget koreai japán főmegbízottá nevezték ki; Ito ellenőrzést gyakorolt a koreai kormány egész bel- és külpolitikája felett. 1907-ben a koreai király panaszt tett a hágai nemzetközi békekongresszusnál a japán lépések ellen, de hasztalan. A japánok viszont ezután rákényszerítették a királyt, hogy mondjon le a trónról fia javára. A Koreára nehezedő japán terror rendkívül megerősödött azután, hogy 1909-ben egy koreai nacionalista meggyilkolta Ito herceget. Az új királyt kényszerítették, hogy mondjon le jogairól a japán császár javára. Az erről szóló „szerződést" 1910. augusztus 22-én írták alá. Korea bekebelezése ezzel teljessé vált.

A japán imperializmus erőteljes ütemben „birtokba vette" az elfoglalt Dél-Mandzsúriát is. Az 1906-ban létesített félhivatalos Dél-mandzsúriai Vasúttársaság a japán monopoltőke fő eszköze lett Mandzsúria gyarmati kizsákmányolásában.

Anglia és az Egyesült Államok számításai ellenére Japán megerősödése az ázsiai szárazföldön egyáltalán nem „nyitotta ki a kapukat" Mandzsúriában és Koreában az angol és amerikai tőke számára. Ellenkezőleg, Japán az elfoglalt fogyasztó piacok és nyersanyaglelőhelyek monopolizálásán túlmenően más irányokban is terjeszkedni kezdett és közvetlen versenytársává vált pártfogóinak. Az amerikaiak politikája Japánnal szemben fokozatosan nyíltan ellenségessé vált, ami a japán bevándorlók elleni hajszában is kifejezésre jutott. Elhidegült az angol—japán viszony is. Oroszország meggyengülése a Távol-Keleten, továbbá az 1907. évi angol—orosz szerződés megkötése ideiglenesen háttérbe szorította az orosz—angol ellentéteket s csökkentette Anglia érdekeltségét az angol—japán szövetség fenntartásában. Az angol—japán viszony megromlásához hozzájárult a távol-keleti kereskedelmi versengés fokozódása is. 1911-ben felülvizsgálták az angol—japán szövetségi szerződést, és korlátozták a szövetségi kötelezettségeket. Anglia fenntartotta magának a jogot, hogy ne támogassa fegyveres erőivel Japánt, ha ez az Egyesült Államok ellen visel háborút.

Japán és iménti ellensége, a cári Oroszország között viszont közeledés kezdődött. 1907 júliusában japán—orosz szerződést kötöttek, amelynek titkos politikai cikkelyei előirányozták a befolyási övezetek felosztását Mandzsúriában. 1909-ben, midőn az Egyesült Államok — hogy Mandzsúriát kivonja Oroszország és Japán befolyási övezetéből — felvetette a mandzsúriai vasútvonalak nemzetközivé tételét, a két hatalom fellépett az amerikai terv ellen.

1910-ben, majd 1912-ben orosz—japán egyezményt írtak alá. Pontosan meghatározták a két állam befolyási övezeteit és kölcsönös kötelezettségeit Mandzsúriában és Belső-Mongóliában. Az egyezményekből kiérződött a szerződő feleknek az a törekvése, hogy megoltalmazzák „közös" imperialista érdekeiket Kínában bármely „harmadik hatalommal" — azaz az Egyesült Államokkal és Angliával — szemben.

JAPÁN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÜSZÖBÉN

Az orosz—japán háború után Japán súlyos pénzügyi nehézségekbe bonyolódott. A külföldi kölcsönök kamattörlesztései súlyosan megterhelték a költségvetést; a katonai kiadások alig csökkentek. Csak a kiváltságos, a kormányhoz közelálló monopolszervezetek élvezték a háborús győzelmek és a gyarmati rablás gyümölcseit.

A hatalmas kiterjedésű kínai piac jelentős részének megszerzése előmozdította egyes japán iparágak, főleg a textilipar megerősödését, noha a nehézipar továbbra is rendkívül lassan fejlődött. Meggyorsult a tőkekoncentráció folyamata is, amely már az orosz—japán háború előtt megindult. 1903 és 1913 között a befizetett részvénytőke csaknem megháromszorozódott, az iparban pedig majdnem ötszörösére nőtt. E tőke 38 százaléka a japán részvénytársaságok nem egészen fél százalékának kezén összpontosult.

Egészében véve azonban az ország gazdasági életében a mezőgazdaság dominált. A népesség túlnyomó többségét a parasztok — kis- és törpeparcellás bérlők — alkották.

1913—1914-ben a demokratikus mozgalomban újabb fellendülés mutatkozott. 1913 februárjában számos városban tüntettek a militarista Katsura-kormány ellen. Megismétlődtek — még valamivel nagyobb arányban — az 1905 szeptemberi események; rendőrőrszobákat gyújtottak fel, feldúlták néhány kormányhivatalnok házát. A Katsura-kormány lemondott. A helyébe lépő Yamamoto-kormány megpróbálta megnyerni a polgári ellenzék rokonszenvét; néhány közigazgatási reformot hajtott végre, amelyek korlátozták a militaristák kiváltságait. Többek között eltörölték azt a törvényt, amelynek értelmében a hadügyminiszter és a tengerészeti miniszter csak tényleges tábornok vagy admirális lehetett.

1914 elején a közvélemény tudomást szerzett a tengerészeti minisztériumban uralkodó korrupcióról, az ott elkövetett megvesztegetésekről. Ez újabb tüntetéseket és újabb kormányválságot eredményezett. A burzsoázia azonban félt a demokratikus tömegmozgalomtól, a demokratikus erők szervezetlenek voltak, s az egyes elszigetelt elégedetlenség-kitörések nem tudták megingatni az uralkodó osztályok diktatúráját.

XXIII. FEJEZET

A JÚNIUS 3-I MONARCHIA OROSZORSZÁGBAN. A FORRADALMI MOZGALOM ÚJ FELLENDÜLÉSE

Az első orosz forradalom után új szakasz kezdődött Oroszország történetében. Bár a forradalom vereséggel zárult, a félfeudális rendszer alapjai meginogtak. Az ország gazdasági és politikai életében egyaránt mélyreható változások történtek. A reakció győzelme rövid életűnek bizonyult; hamarosan felváltotta a munkásmozgalom és az általános demokratikus mozgalom megélénkülése és nagy fellendülése. „Az 1905-ös év viharos időszaka óta még tíz év sem telt el — írta Lenin 1914 elején —, de Oroszországban e rövid idő alatt is óriási változás ment végbe."[1]

1. A REAKCIÓ TOMBOLÁSA. A BOLSEVIKOK A TÖMEGEK ÉLÉN

A SZTOLIPIN-REZSIM

Az 1907. június 3-i államcsíny a reakciós erők dühödt támadásának kiindulópontja volt. A cárizmust és az uralkodó osztályokat egyesítette a visszavonuló, de meg nem tört nép iránti gyűlölet, az új forradalomtól való rettegés. Közös volt az a törekvésük, hogy a forradalmat mindenáron elhárítsák.

A reakció a munkásosztályra mérte a fő csapást. A felszabadító harc sok száz résztvevőjét kivégezték, tízezreket börtönbe zártak, kényszermunkára küldtek. A cári hatóságok arra törekedtek, hogy megsemmisítsék a proletariátus szervezeteit. 1906-tól 1912-ig több mint hatszáz szakszervezetet tiltottak be, és legalább hétszáztól tagadták meg a működési engedélyt. A legkíméletlenebbül a forradalmi szociáldemokráciát üldözték. Már önmagában az, hogy valaki a proletárpárthoz tartozott, elég volt a legsúlyosabb ítéletek kimondásához.

A tőkések nagymértékben alkalmazták a gazdasági terrort: tömeges kizárásokat rendeztek, „feketelistákat" készítettek, a munkások legjobbjait elbocsátással büntették. Az 1907—1908-ban beálló új ipari válság tömeges munkanélküliséget okozott, kivált a vasmunkások között. Ilyenképpen a proletariátusnak azok a rétegei gyengültek meg, amelyek vezető szerepet játszottak a munkásmozgalomban. A burzsoáziának sikerült megsemmisítenie a munkásosztály számos gazdasági vívmányát. Újra meghosszabbították a munkanapot, átlagosan 10—12 órára. A kizsákmányolás régi módszereit újakkal egészítették ki, amelyek a munkaintenzitás fokozását célozták. A férfiak

[1] Lenin: A szocializmus újabb megsemmisítése. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 187. old.

munkáját olcsóbb női és gyermekmunkával helyettesítették.

A falvakban leszámoltak a parasztlázongások résztvevőivel. A földesurak bőségesen kárpótolták magukat a forradalom idején elszenvedett „veszteségekért": nőtt a földbérleti díj, felemelték az urasági erdőben való favágásért, a tilosban legeltetésért kirótt büntetéseket.

Fokozódott a cárizmus nemzeti-gyarmati politikájának agresszivitása. A kormány semmivé tette az 1905-ös forradalom által Finnország javára kikényszerített engedmények nagy részét. A rendőrség valóságos hadjáratot indított az elnyomott népek nemzeti kultúrája ellen; sok újságot, folyóiratot, kulturális egyesületet, amelyek a forradalom idején jöttek létre, felszámoltak; üldözték azokat a tanítókat, akik anyanyelvükön oktattak.

Az 1905-ös esztendő demokratikus vívmányainak megsemmisítése, a cári hatóságok korlátlan önkénye a kormány által nyíltan vagy titokban támogatott és pénzelt feketeszázas bandák pogromtevékenységével párosult.

A forradalom leckéje után azonban még a legvadabb reakciósok is kénytelen voltak belátni, hogy immár nem lehet egyszerűen visszaállítani a politikai uralom korábbi formáit. A cárizmus a hatalom kézbentartása érdekében kénytelen volt manőverezni, az abszolutizmust bonapartista fogásokkal kiegészíteni, egyidejűleg a feudális szellemű földesurakra és a nagyburzsoáziára is támaszkodni. Ehhez szüksége volt a dumára, mint a vagyonos osztályok ellenforradalmi blokkjának összállami szintű szervezeti formájára. Az önkényuralomnak szüksége volt a parlamentáris kulisszákra ahhoz is, hogy újabb külföldi kölcsönöket kaphasson. A reakció ezenkívül arra spekulált, hogy a duma segítségével becsaphatja a tömegeket, megbonthatja a demokratikus erők egységét.

Karikatúra a III. Állami Duma választásairól

A június 3-i monarchia specifikus vonásait mintegy magába sűrítette a cári kormányfő, P. A. Sztolipin tevékenysége. Sztolipint — a volt grodnói és szaratovi kormányzót — az 1906-os paraszti megmozdulások idején hívták meg a belügyminiszteri posztra. Olyan ember hírében állott, aki nem retten vissza semmitől, ha a forradalmi mozgalommal kell leszámolni. Szolgálati lapján olyan hőstettek ékeskedtek, mint lázadó parasztok bestiális kivégeztetése, pogromok szervezése, a demokratikus értelmiség üldözése, hadbíróságok — nem hiába nevezték el az akasztófát „Sztolipin-nyakkendőnek". Alkotmányos pózzal párosuló hóhérbuzgalma, nemkülönben az a belátás, hogy a cárizmusnak múlhatatlanul újabb lépéseket kell tennie az ország kapitalista fejlődésének érdekében, Sztolipint, e nemesi kreatúrát a kereskedő- és ipari burzsoázia felső rétegei számára is a leginkább elfogadható diktátorjelöltté tette. „Először megnyugvás, csak azután reformok" — ez a sztolipini kinyilatkoztatás foglalta magában az ellenforradalom általános programját.

A kormány az összes földesúri és burzsoá pártok nyílt vagy leplezett támogatásával hajtotta végre a feketeszázas vezető réteg által régen kitervelt államcsínyt. Az 1905. december 11-i választási törvényt újjal váltották fel, amelyet a törvényhozók egymás között maguk is „szégyentelennek" neveztek, annyira leplezetlen és durva eszközökkel biztosította a nagybirtokosok és nagytőkések maroknyi csoportjának osztatlan uralmát a június 3-i dumában.

Az új törvény értelmében az Orosz Birodalom alattvalóinak mindössze 15 százaléka vehetett részt a választásokon. A közép-ázsiai népeket egyszerűen megfosztották a választójogtól, más nemzetiségi területek képviseletét nagymértékben csökkentették. Az új törvény közel megkétszerezte a földbirtokos elektorok számát, csaknem a felére csökkentette a paraszti elektorokét. Az addig egységes városi kúriát kettéosztották: az elsőbe csak nagytulajdonosok tartoztak, akik számottevő előnyökhöz jutottak a második városi kúria választóinak zömét alkotó kispolgársággal szemben. A munkások ténylegesen csak abban a hat kormányzóságban választhattak saját képviselőket, ahol megmaradtak a külön munkáskúriák. Végeredményben a nemesi földbirtokosok és a burzsoázia választotta az összes elektorok háromnegyedét, s ezen belül a földtulajdonosok képviseleti aránya több mint négyszeresen felülmúlta a kereskedőkét és gyárosokét. „Az osztályoknak ezen a kölcsönös viszonyán épül fel a június 3-i rendszer — jegyezte meg Lenin —, amely teljhatalmat ad a feudálisoknak és kiváltságokat a burzsoáziának."[2]

A FÖLDESÚRI-BURZSOÁ BLOKK. A III. DUMA

A rendőri terror közepette megválasztott III. Állami Duma, az előzőktől eltérően, végigélte a megszabott ötéves ciklust (1908—1912). A 442 képviselőből 147 tartozott a jobboldalhoz — feudális szellemű földesurak, cári hivatalnokok, a papság legreakciósabb képviselői. Az októbristák több mint 150-en voltak. Nyílt ellenforradalmiságuk, monarchizmusuk és sovinizmusuk az októbristákat — soraikban a földbirtokos elemek túlsúlyban voltak a tőkés elemekkel szemben — a jobboldallal egy táborban egyesítette. Az ily módon kialakult többség révén a dumán a legreakciósabb törvények is fennakadás nélkül átmentek. De még Gucskov és a többi októbrista vezér alkotmányos frazeológiája is teljesen megfelelt Sztolipin elképzeléseinek, aki a dumában szilárd kormányhű „centrumot" igyekezett kialakítani, azzal a céllal, hogy ez biztosítsa a parlamenti tevékenység látszatát, lefaragja a feketeszázasok szélsőségeit és magával ragadja a liberális ellenzéket.

A kadetok, akik a hozzájuk közel álló csoportokkal együtt kb. 100 helyet kaptak, az októbristák politikai függvényévé süllyedtek; ezekkel együtt a duma második, októbrista vezetés alatt álló földesúri-burzsoá többségét alkották. A kadetok jobbratolódása törvényszerű következménye volt a június 3-i fordulatnak és pártjuk belső fejlődésének; a kadet párt végképp az ellenforradalmi burzsoá-monarchista liberalizmus pártjává vált.

1909-ben kadet publicisták egy csoportja, élén Sztruvéval, kiadta a „Vehi" („Határkövek") című gyűjteményt, amelynek neve fogalommá vált. Az orosz felszabadító mozgalom demokratikus hagyományaival való teljes szakítás, átállás a reakció oldalára, szolgalelkűség az önkényuralommal szemben — ez volt a burzsoá liberálisok új igéje; a „Vehi" hasábjain a „népdüh" egyedüli ellenszereként dicsőítették a cári szuronyokat és börtönöket.

Igaz, a kadetok nem hunyhattak szemet az előtt, ami az országban történt, számolniuk kellett a tömegek forradalmi indulataival. Ezért a dumában felszólaló kadetok beszédei hemzsegtek a felső körökhöz címzett figyelmeztetésektől: legyenek óvatosak, tartsák be a „törvényességet", mert a durva fellépések új megrázkódtatásokkal fenyegetnek. A kadetok, nehogy teljesen elveszítsék befolyásukat a kispolgári választók körében, időről időre nyilvánosan elítélték a sztolipini

[2] Lenin: Vitás kérdések. Lásd *Lenin Művei*. 19. köt. Szikra 1955. 147. old.

közigazgatás legkirívóbb gaztetteit. De a liberálisok taktikáját nem ellenzéki gesztusaik, hanem sokkalta reálisabb cselekedeteik — a cári költségvetés megszavazása, az októbristákkal és jobboldaliakkal való együttműködésük a duma-bizottságokban — határozták meg. Éppen a kadetok vállalták magukra a cárizmus reputációjának fenntartását az európai polgári közvélemény színe előtt. 1909 nyarán csaknem egyidejűleg került sor II. Miklós külföldi utazására és az orosz „parlamenti" delegáció angliai látogatására. Midőn a francia, olasz és angol munkások arra készültek, hogy a gyilkos cárt tüntetésekkel és sztrájkokkal fogadják, Miljukov a londoni lordmayor fogadásán mondott beszédében kijelentette, hogy a duma liberális ellenzéke „Őfelsége ellenzéke, nem pedig Őfelségével szemben álló ellenzék". A kadetok vezérének alattvalói hűségtől csöpögő kijelentését az egész orosz jobboldali sajtó melegen üdvözölte.

A feketeszázas földesurak és a burzsoázia egysége a nép elleni harcban nem szüntette meg ellentéteiket. A burzsoázia arra törekedett, hogy kiszélesítse pozícióit a helyi és központi kormányzati szervekben, korlátozni igyekezett az udvari kamarillának az államügyekre gyakorolt befolyását, ellenőrzést akart szerezni a pénzügyek és a hadseregreform fölött. Az októbrista-kadet többség azonban még a legnyomorúságosabb politikai reformok keresztülvitelére is gyengének bizonyult.

A duma igazi urai a jobboldaliak maradtak, akiknek megvoltak az eszközeik arra, hogy a rájuk nézve kedvezőtlen törvényjavaslatokat eltemessék. A duma fölött álló második kamara, az Államtanács jóváhagyása nélkül egyetlen törvényjavaslat sem léphetett életbe. A kormány csak fedezte magát a dumával, a földesurak és a burzsoázia közötti konfliktusokat a cár valójában korlátlan hatalmának megőrzésére használva ki.

AZ ÚJ AGRÁRPOLITIKA

A június 3-i rendszer társadalmi bázisa fölöttébb ingatag volt. Ez teljes világossággal megmutatkozott, midőn a cárizmus kísérletet tett az agrárkérdés megoldására, amely az ország egész társadalmi-gazdasági fejlődésének legkiélezettebb problémája volt.

A forradalom arra késztette a földesurakat, hogy a parasztság patriarchális lelkületével és monarchista illúzióival kapcsolatos számításaikról lemondva, a falusi társadalom felső rétegében, a kulákságban keressenek szövetségest. A nemesi kongresszusokon úgyszólván fennhangon álmodoztak a szilárd, „erős" birtokosok seregéről, akik új forradalom esetén, „mint katonák tisztjeiket", követnék a földesurakat.

Az „erős" tulajdonosréteg politikai koncepciója az obscsina és az egyenlősítő jellegű közösségi földhasználat felszámolását követelte. Tág teret adni a kulákok vállalkozó kedvének, segíteni őket a falusi szegénység kirablásában és földjeik ily módon történő kikerekítésében, támogatni, hogy tőkés nagygazdaságokat létesítsenek a tönkrement parasztok bérmunkájának nagyarányú alkalmazásával: ez volt a cárizmus agrárpolitikájának új irányvonala. Megvalósításához nemcsak a kuláknak az obscsinából való kiválását kellett biztosítani, hanem ugyanerre kellett a többi parasztot is rákényszeríteni.

A kormány már 1906. november 9-én, az első duma szétkergetése és a második összehívása közötti időszakban, rendkívüli úton rendeletet adott ki, amely engedélyezte a faluközösségből való kiválást. A III. duma feketeszázas-októbrista többsége az 1910. június 14-i törvényben jóváhagyta ezt a rendeletet, tovább erősítve a reform különlegesen erőszakos és rabló jellegét.

A sztolipini agrártörvény lehetővé tette, hogy az obscsinából kiváló paraszt egyéni tulajdonként megkapja a közösségi földnek mindazon részeit, amelyeket állandó jelleggel használt. Ez a megoldás elsősorban a kulákoknak kedvezett, akik bérlet formájában vagy más módon hosszú évek alatt a szegényparasztok osztásföldjeinek jelentős részére rátették a kezüket. Ráadásul a kulák

tanyák, illetve otrubok számára a közösségi földek legjobb részét emelték ki (az otrub — egyéni tulajdonba kihasított telek; a tanya — hasonló, csak különállóan elhelyezkedő telek, gazdasági és lakóépületekkel).

A nyomorral folytatott küzdelembe belefáradva, sok szegényparaszt is kiválási kérelmet adott be. Többségük azonban továbbra is ragaszkodott az obscsinához, részint mert nem boldogult a közösségi haszonvételek nélkül, részint mert a sztolipini út még súlyosabb nyomorhoz és nélkülözéshez vezetett. Még a hivatalos adatok szerint is a kérelmezőknek csak kis része kapta meg a „mir", a faluközösség hozzájárulását a kiváláshoz, a többi esetben közigazgatási úton, nem ritkán fegyveres erővel hajtották végre a tagosítást. Tíz év alatt, 1907-től 1917-ig összesen kb. kétmillió családfő (a közösségi tagok kb. egyötöde) vált ki az obscsinából.

Az obscsina szétzúzása meggyorsította a falun az osztályrétegződést. A kivált parasztok közül 1 200 000-en — többségükben szegényparasztok — mintegy négymillió gyeszjatyina osztásföldet adtak el. Ennek nagy részét kulákok szerezték meg, a rendesnél sokkal alacsonyabb árakon. Kulákkézre került a földesúri földek egy része is. A Parasztbank, amelyet a cárizmus még az 1880-as években hozott létre azzal a céllal, hogy a földesurak földjét felvásárolja és a számukra legkedvezőbb feltételekkel továbbadja, most egyre inkább átállt a kulákbirtokok növelésének támogatására. A „koszos landlordok" gazdasága mindinkább árutermelő, kereskedő jellegűvé vált. A világháborút közvetlenül megelőző időben a bel- és külföldön eladásra kerülő gabona felét kulákok termelték.

A falusi burzsoázia növekedése és gazdagodása azonban nem jelentette azt, hogy a sztolipini agrárpolitika egészében véve sikeres volt. A cárizmusnak nem mindenütt sikerült meggyökeresztetnie a birtokos parasztok egyéni gazdaságait: 1917 elején a tanyák és otrubok a parasztportáknak mindössze kb. tizedrészét tették ki. Nagy részük két jól körülhatárolható területen, a fejlett tőkés földművelés központjaiban helyezkedett el — északnyugaton, a baltikumi tanyagazdaságok régi gócaihoz csatlakozó vidéken, valamint délen és délkeleten (Ukrajna déli részei, az Elő-Kaukázus, a középső Volgamellék).

Továbbra is igen nagy szerepet játszottak a parasztság kizsákmányolásának feudális maradványformái, s ennek következtében a mezőgazdaság továbbra is rendkívül elmaradott volt. A terméshozam tekintetében Oroszország az utolsók között volt Európában. Noha a nemesi nagybirtokok és a kulákgazdaságok a korábbinál jóval nagyobb mértékben alkalmaztak mezőgazdasági gépeket, a fő földművelő eszköz továbbra is a faeke és a faborona maradt. A parasztok nagy tömegei nyomorban tengődtek; 1912. évi adatok szerint a parasztság több mint 60 százaléka a szegényparasztsághoz (ló nélküli és egylovas gazdaságok) tartozott.

Kudarcot vallottak a reakció politikai tervei is. A sztolipini agrárreform csak a kisszámú „erős" parasztságot békítette meg a cárizmussal, de még ez sem volt teljesen elégedett helyzetével. A falun kiéleződtek a társadalmi ellentétek. A földesurak és az egész parasztság között levő alapvető antagonizmus mellett jelentősen erősödött a kulákság és a szegényparasztság közötti ellentét is. Az újságok „tűzvész-járványról" cikkeztek; tömeges jelenséggé vált, hogy a parasztok földesúri és kulákbirtokokat gyújtottak fel.

A cárizmus a „fölös" falusi népesség Szibériába való áttelepítésével próbálta enyhíteni a parasztok és a földesurak közötti antagonizmust. A földesurak kezén azonban a hatalmas szibériai területek birtokba vétele — ez az önmagában haladó feladat — kalandorvállalkozássá fajult, újabb kínokkal és terhekkel sújtotta az áttelepülő parasztokat. A telepeseknek csak kis részben — főként a módosabb parasztoknak — sikerült lábukat megvetni és gazdaságot teremteni az új földön. Legtöbben a már régen ott élő kulákok igájába kerültek, vagy pedig nyomorogtak, munkát keresve vándoroltak Szibéria-szerte. Több mint 100 000 áttelepült — akikről a miniszterek azt jelentették: „sorsa ismeretlen" — éhen halt. Százezrek (egyedül 1911-ben 116 000, az ez évben áttelepültek 60 százaléka) tértek vissza kisemmizve, kirablóik iránti gyűlölettel eltelve.

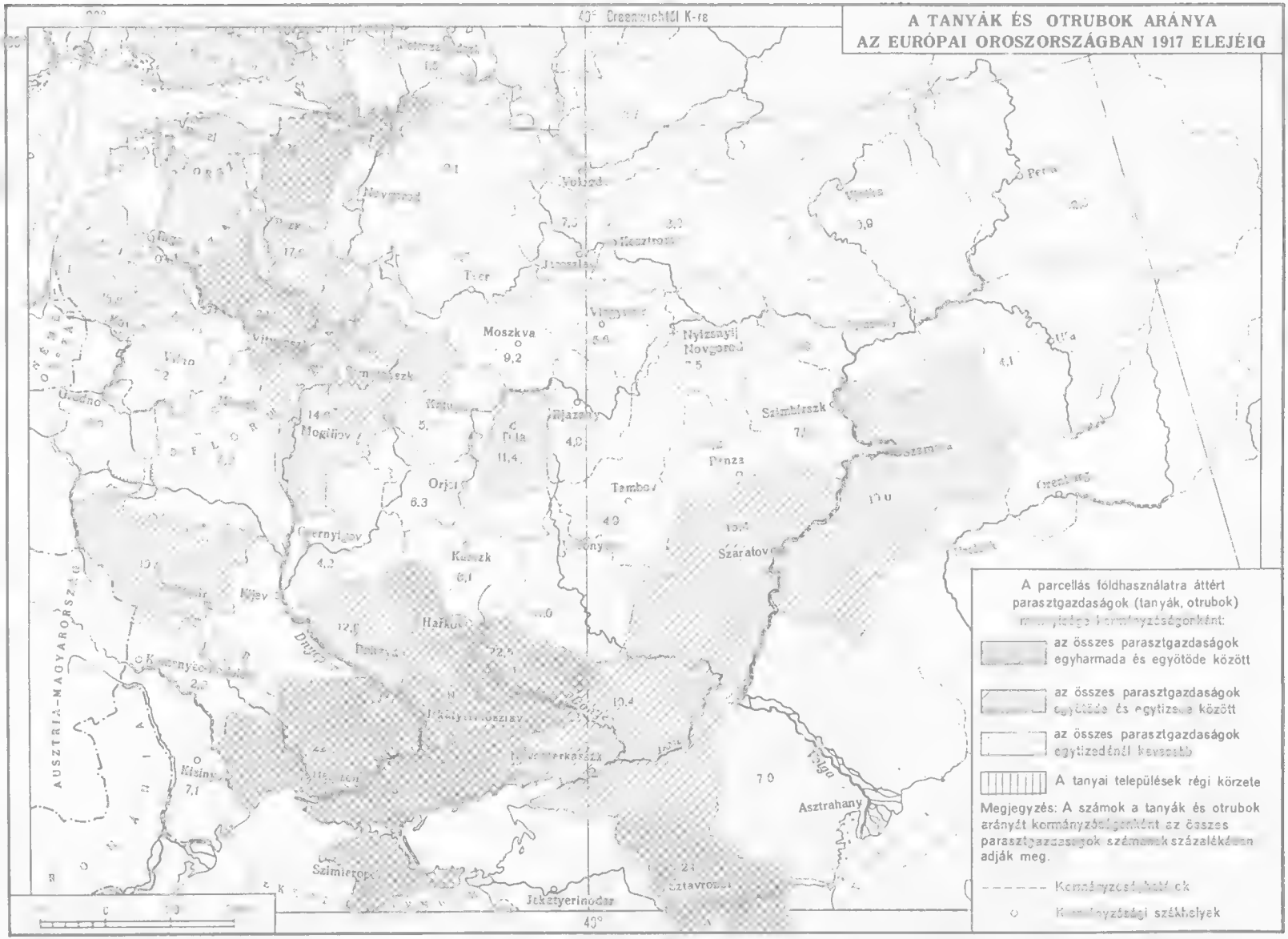
A TANYÁK ÉS OTRUBOK ARÁNYA
AZ EURÓPAI OROSZORSZÁGBAN 1917 ELEJÉIG
40° Greenwichtől K-re
40°
Moszkva
9,2
Nyizsnyij Novgorod
Szimbirszk
Penza
Szaratov
Asztrahany
Volga
Tver
Jaroszlavl
Kaszroma
Vologda
Vjatka
Perma
Nevgorod
Vitebszk
Mogilnov
Orjol
Tambov
Kursk
Harkov
Kijev
Kisinyov
7,1
Szimferopol
Jekaterinodar
Donyecz
AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG
A parcellás földhasználatra áttért parasztgazdaságok (tanyák, otrubok) kormányzóságonként:
az összes parasztgazdaságok egyharmada és egyötöde között
az összes parasztgazdaságok egyötöde és egytizede között
az összes parasztgazdaságok egytizedénél kevesebb
A tanyai települések régi körzete
Megjegyzés: A számok a tanyák és otrubok arányát kormányzóságonként az összes parasztgazdaságok számának százalékában adják meg.
Kormányzósághatárok
Kormányzósági székhelyek

A paraszti osztályharc a feketeszázas dumában is visszhangot keltett. „Újra meglátják majd az élet tengerének tajtékzó mélységeit, újra meg fogják hallani, mint 1905-ben, a nép hatalmas szavát" — mondotta a sztolipini törvény ellen felszólaló egyik trudovik parasztképviselő. Még a monarchista beállítottságú parasztképviselők is amellett voltak, hogy a földnek a földesurak kezéből azok kezébe kell kerülnie, akik megművelik. „Adjon az isten egészséget őfelségének" — kezdte beszédét egy monarchista paraszt, és ezzel végezte: „Ha pedig őfelsége azt mondotta, hogy legyen igazság és rend, hát az természetes, hogyha én a három gyeszjatyina földemen ülök, mellette meg harmincezer gyeszjatyina van, hát ez nem rend és nem igazság."

Az agrárkérdés további éleződése változást hozott a milliós paraszttömegek tudatában; megszabadultak a cár és a duma iránti bizalom utolsó maradványaitól is, s egyre szorosabban tömörültek a munkásosztály, a demokratikus tábor vezető ereje köré.

A MUNKÁSMOZGALOM A REAKCIÓ ÉVEIBEN. A BOLSEVIKOK HARCA AZ OPPORTUNISTÁK ELLEN

Az oroszországi munkásmozgalom megszületése óta még sohasem élt át olyan súlyos időket, mint a reakció éveiben. A munkásosztály és pártja hatalmas áldozatokat hozott. Sok pártszervezetet szétromboltak. Hatalmas lelkierő, fegyelem és szervezettség kellett hozzá, hogy az ellenség nyomása alatt a bolsevikok rendezetten vissza tudjanak vonulni. A reakció tombolása közepette a támadó taktikáról védekező taktikára kellett áttérni, erőt kellett gyűjteni az elkövetkező harcokra.

A párt illegalitásba vonta kádereit. Vezérének, Leninnek, ismét el kellett hagynia Oroszországot. 1908-ban Genfben ismét megkezdte a bolsevik sajtóorgánum, a „Proletarij" kiadását, helyreállította a kapcsolatokat az oroszországi pártszervezetekkel.

Lenin, mielőtt kijelölte volna a párt soron levő feladatait, mélyrehatóan elemezte a forradalom tanulságait és a forradalom hatására Oroszországban bekövetkezett változásokat. Zseniális éleslátással mutatott rá a sztolipini politika társadalmi tartalmára, az önkényuralom által a június 3-i periódusban a burzsoá monarchia felé tett lépés korlátozott voltára. A cárizmus és az uralkodó osztályok kétségbeesett kísérleteivel szemben, hogy „új módon" mentsék meg hatalmukat és jövedelmeiket, a proletariátusnak és pártjának értenie kell ahhoz — mutatott rá Lenin —, hogy új módon közelítse meg a régi feladatok megoldását, hogy az illegális munkát a duma és az egyéb legális lehetőségek forradalmi módon való felhasználásával kapcsolja össze. Különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy le kell leplezni a liberális-monarchista „alkotmányosságot", és széles körben propagálni kell a cári monarchia megdöntésének és a demokratikus köztársaság kivívásának forradalmi jelszavát: „. . .Nekünk a »vesszen a monarchia« jelszót ugyanolyan népszerű »szállóigévé« kell tennünk, mint amilyen népszerűvé lett az 1895—1904-es évek hosszas, kitartó szociáldemokrata munkája után a »vesszen az önkényuralom« jelszó."[3]

A lenini taktikát az opportunisták ellen vívott elkeseredett harcok közepette valósították meg. A mensevikek már az első orosz forradalom előestéjén és a forradalom alatt a megalkuvás útjára léptek — most nyíltan kapituláns álláspontra süllyedtek. A mensevik vezetők, fejvesztettségükben túlbecsülve a reakció erőit, a kadetok nyomán tagadták az új forradalmi fellendülés szükségszerűségét. Némelyikük egyenesen azt erősítgette, hogy Oroszországban már létrejött a burzsoá monarchia, és a munkásosztály számára nem maradt más hátra, mint hogy a liberálisokkal szövetségben a dumán keresztül igyekezzék részleges reformokat kieszközölni. A renegátok, megtagadva a pártprogram célkitűzéseit és a forradalmi taktikát, azt hirdették, hogy alkalmazkodni kell a sztolipini rendszerhez, s az illegális pártot nyílt egyesülettel, amolyan „munkás érdekvédelmi társaság-

[3] Lenin: Az orosz liberalizmus legújabb vívmánya. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 137. old.

gal" kell felváltani. A „nyílt" munkáspárt jelszava osztályeredetét tekintve „vehista", burzsoá liberális jelszó volt. A forradalmi illegalitás felszámolása nemcsak a munkásosztály, hanem az egész nép lefegyverzését jelentette volna ellenségeivel szemben.

Az OSZDMP összoroszországi konferenciája, amely a bolsevikok kezdeményezésére 1908 decemberében ült össze Párizsban, elítélte a mensevikek likvidátorságát, és jóváhagyta a lenini taktikát. Engesztelhetetlen harcot vívtak a bolsevikok az ún. otzovisták ellen is. Ez az A. Bogdanov által vezetett állhatatlan intellektuel csoport azt követelte, hogy hívják vissza a III. dumából a szociáldemokrata képviselőket — ezzel a baloldali frázissal leplezve azt, hogy képtelen a reakció nehéz feltételei között türelmes, szívós tömegmunkát folytatni.

A bolsevikok Lenin nevelte tulajdonságai — az eszmei edzettség, a bármily formában fellépő opportunizmussal szembeni kérlelhetetlenség, a marxista elmélet alkotó alkalmazása és új tapasztalatokkal való gazdagítása — segítettek megvédelmezni a pártot és forradalmi elveit. A börtön és a száműzetés nem tudta megtörni Lenin követői — J. A. Szverdlov, I. V. Sztálin, M. V. Frunze, F. E. Dzerzsinszkij, M. I. Kalinyin, K. J. Vorosilov, G. K. Ordzsonikidze, Sz. Sz. Szpandarjan, Sz. G. Saumjan, Sz. M. Kirov, I. F. Dubrovinszkij, V. V. Kujbisev és a többiek — szellemét és akaraterejét. Bármelyikük elmondhatta volna magáról, amit Dzerzsinszkij írt börtönnaplójában: „. . . ha újra kellene kezdenem az életet, pontosan ugyanúgy kezdeném, ahogyan kezdtem. És nem muszájból, nem kötelességből. Számomra ez alkati szükségszerűség."

F. E. Dzerzsinszkij a börtönben
Fénykép. 1914

A reakciónak az oroszországi munkásosztályt nem sikerült elszakítania pártjától. Az illegális pártszervezetek, amelyek a sztolipini rezsim első éveiben a rendőrterror következtében és az értelmiségiek egy részének elmenekülése folytán megfogyatkoztak, újra növekedésnek indultak a munkások legjobbjainak belépésével. Ezek közül egész sor illegális forradalmár került ki, akik az üzemekben, a munkásosztály sűrűjében irányították a pártmunkát. A pártnak, illegális szervezeteire támaszkodva, sikerült kiszélesítenie pozícióit a rendőrterrortól megkímélt szakszervezetekben, szövetkezetekben, kulturális-önképző és más egyesületekben. A lenini taktika nagy sikere volt, hogy a szociáldemokrata duma-frakció (bár többségében mensevikekből állott) egészében likvidátorellenes álláspontra helyezkedett. A munkásképviselők felszólalásai egyre inkább forradalmi jellegűvé váltak. A bolsevik N. G. Poletajev, a pétervári munkások küldötte, beszédeiben merészen ostorozta a cárizmust és kadet kiszolgálóit.

A munkások sztrájkharca a sötét sztolipini rezsim gyászos időszakában sem szünetelt. A legnagyobb oroszországi ipari centrumok proletariátusa politikai tömegsztrájkkal felelt a cárizmusnak a II. duma munkásképviselői elleni merényletére. A szociáldemokrata frakció perének első napján

(1907. november 22.) egyedül Pétervárott több mint 60 000 munkás sztrájkolt. Rendkívül szívós, kitartó volt a bakui proletariátus 1907—1908-as sztrájkharca, amelyet erős bolsevik szervezet vezetett.

Egészében véve a sztrájkok és résztvevőik száma 1908-tól 1910-ig közel egynegyedére csökkent. A védekező jellegű sztrájkok jutottak túlsúlyba; a munkások az 1905-ös év vívmányait védelmezték a tőke támadásával szemben. De még a sztolipini reakció időszakának legalacsonyabb sztrájkszintje is jóval magasabb volt a forradalom előtti évtized (1895—1904) színvonalánál.

A reakció periódusa a proletariátus által felhalmozott gazdag tapasztalatok feldolgozásának időszaka volt. Ugyanakkor ezek az évek mélyreható bomlást hoztak a forradalom kispolgári útitársainak körében. Egyesek a nyilvánosság előtt igyekeztek megszabadulni korábbi forradalmi lelkesedésüktől, és nyíltan átálltak az ellenség oldalára; mások a közérdeket sutba dobva és a nyugodalmas, biztonságos élet apró-cseprő gondjaiba merülve, a szkepticizmus, a nyílt amoralizmus „filozófiájában" kerestek lelki menedéket. Az eszmei bomlás zavaros hulláma elnyeléssel fenyegette a demokrácia kevéssé edzett rétegeit. A reakció igyekezett kihasználni és előmozdítani a vallásos hangulatok megélénkülését a nép körében.

A filozófiai problémák elszakíthatatlan kapcsolatban álltak a politikai problémákkal, a reakció ellen vívott harc a materializmusért vívott harccal; a taktikai kérdésekben megnyilvánuló opportunizmus az alapvető világnézeti kérdésekben elfoglalt revizionizmussal fonódott össze. E tekintetben egy táborba kerültek mind a mensevik likvidátorok, mind az otzovista bogdanovisták, akik az empiriokriticizmus — e „legújabbnak" hirdetett filozófia — híveinek vallották magukat, és a marxizmus „megújítására", a szocialista eszmék „érthetőbbé" és „emocionálisabbá" tételére irányuló próbálkozásaikban „istenépítésbe", miszticizmusba süllyedtek.

A revizionisták szétzúzása nélkül nem lehetett előrevinni a forradalmi elméletet. „Az aktuális feladatunk az, hogy a legnehezebb viszonyok közt is ércet bányásszunk, vasat szerezzünk, s öntsük a marxista világnézet ... acélját"[4] — írta Lenin a „Miszl" bolsevik folyóiratban 1910-ben.

A párt vezére elsőként fogott hozzá e történelmi feladat megoldásához. 1909-ben jelent meg zseniális műve, a „Materializmus és empiriokriticizmus". A mű minden egyes sorából polemikus szenvedély izzik a marxizmus eszmei ellenfelei ellen. Lenin a marxizmus valamennyi addigi eredményére és a korabeli tudomány adataira támaszkodva, rendkívül fontos új tételekkel és következtetésekkel gazdagította a marxista filozófiát.

A bolsevikok eszmei harca az új osztályütközetek előkészítését szolgálta. A reakció diadala, amint ezt Lenin előre látta, ingatagnak és rövid életűnek bizonyult. A tömegek forradalmi indulata csakhamar új forradalmi fellendülésbe csapott át.

2. AZ IMPERIALIZMUS FEJLŐDÉSE OROSZORSZÁGBAN. AZ ÚJ FORRADALOM ÉRLELŐDÉSE

VÁLTOZÁSOK A GAZDASÁGI ÉLETBEN. A FINÁNCTŐKE ERŐSÖDÉSE

Az ország gazdasági helyzete ekkorra jelentősen megváltozott. 1909 végétől—1910 elejétől az iparban a depressziót fokozatosan fellendülés váltotta fel. 1910 és 1913 között a szénbányászat és a réztermelés csaknem másfélszeresére, a nyersvastermelés több mint másfélszeresére nőtt.

Jelentősen előrehaladt a termelés koncentrációja. A gyári munkásoknak több mint a fele 500 munkásnál többet foglalkoztató nagyüzemekben dolgozott. Az 1000 munkásnál többet foglal-

[4] Lenin. A „fenntartás" hősei. Lásd *Lenin Művei*. 16. köt. 387. old.

Turbinaüzem a Putyilov Művekben
Fénykép. 1913

koztató mammutvállalatok, amelyek az összes gyárüzemek számának alig több mint három százalékát tették ki, 1910-ben a gyári munkásság 38 százalékát, 1914-ben pedig több mint 40 százalékát összpontosították. Meggyorsult a kis-, közép-, sőt nagyvállalatok kiszorítása, nyílt vagy burkolt elnyelése néhány mammutvállalat által.

A monopolkapitalizmus fejlődése meggyorsult. Megjelentek az első monopolszervezetek még a textiliparban is, ahol pedig különösen erős volt a kereskedelmi tőke felvásárlási rendszere. Sajátos formákat öltött a monopolizálás folyamata az uráli bánya- és kohóiparban: a régi, félfeudális vállalatok az egyszemélyi tulajdonosoktól részvénytársaságok, bankok kezébe kerültek.

Nőtt a monopóliumok hatalma a főbb nehézipari ágakban. A „Prodamet" kohászati szindikátus az oroszországi készfém-értékesítés több mint 85 százalékát tartotta kezében. Három hatalmas, a világtrösztökkel kapcsolatban álló kőolajipari egyesülésnél összpontosult az összes részvénytőke 86 százaléka és az ország olajtermelésének 60 százaléka. Oroszországban a kapitalista monopóliumok uralkodó típusát továbbra is a szindikátusok alkották, de mellettük létrejöttek már fejlettebb monopólium-típusok, trösztök és konszernek is.

Erősödött az ipari tőke és a banktőke összeolvadásának folyamata, a finánccoligarchia kialakulása. A kereskedelmi bankok száma a XIX. század végétől szinte egyáltalán nem növekedett, de a rendelkezésükre álló anyagi eszközök csaknem megnégyszereződtek (ezen belül 1908 és 1913 között több mint kétszeresére emelkedtek). Ezeknek az oroszlánrésze egy maroknyi pétervári bank kezén volt, amelyek fiókintézetei egész Oroszországot behálózták. Az újonnan kibocsátott értékpapírok (részvények, kötvények stb.) túlnyomó többségét az oroszországi kapitalizmus történetében először az országon belül, nem — mint korábban — külföldi tőzsdéken helyezték el.

A bankok tevékenysége nem szorítkozott az iparvállalatok és vasutak részvényeivel űzött spekulációkra. Aktívan részt vettek a vállalatok igazgatásában, a régi monopóliumok megerősítésében és különösen újak alapításában a legkülönbözőbb iparágakban, a hajóépítő és rézipartól kezdve egészen a dohány- és sóiparig.

A finánccoligarchia nagymértékben kihasználta a cári kormányzattal fennálló szoros kapcsolatait. Az öt legnagyobb pétervári bank közül négyet a pénzügyminisztérium volt vezető férfiai irányítottak. Az ország egyik legnagyobb bankja, az 1910-ben két bank fúziója útján létesült Orosz—Ázsiai Bank élén A. I. Putyilov volt pénzügyminiszter-helyettes állott. A Volga—Kámai Bank feje, P. L. Bark, először a kereskedelem- és iparügyi miniszter helyettese, majd 1914 elején pénzügyminiszter lett. A kereskedelmi bankok segély és hitel formájában hatalmas összegeket kaptak az államkincstárból. A személyi unió jó eszköz volt a legelőnyösebb kincstári, többek között katonai megrendelések megszerzésére is.

A kapitalista monopóliumok nyomása a jobbágyrendszer erős maradványaival együtt gúzsba kötötte a termelőerők fejlődését. A kohászati termelés — önmagában elég tetemes — növekedését az ipari fellendülés éveiben nem annyira új létesítményekkel, mint inkább a válság és a depresszió idején kihasználatlanul maradt ipari kapacitások kihasználásával érték el. Az olajtermelés meg egyenesen csökkent: 1913-ban 27 millió puddal volt kevesebb, mint 1910-ben, és 145 millió puddal kevesebb, mint 1901-ben. A vállalkozók az olajmezők „természetes" kimerülésére hivatkoztak. Ezt a verziót azonban az orosz geológusok (I. M. Gubkin, D. V. Golubjatnyikov stb.) kutatásai maradéktalanul megcáfolták. A termelés csökkenésének valódi oka az olajkirályok élősdi gazdálkodása volt: az árak felsrófolása végett konzerválták az új olajmezőket, és csökkentették a fúrást a régieken, számos olajfinomító üzemet bezártak stb. Ennek következtében Oroszországban súlyos „üzemanyagéhség" következett be, s ez az ország egész gazdasági helyzetét kedvezőtlenül befolyásolta.

A tőkések gazdagodásának fő forrását a munkások kizsákmányolása jelentette. A faluról az iparba irányuló munkaerő-áramlás még az ipari fellendülés éveiben is sok esetben lehetővé tette a munkabér változatlan szinten tartását, sőt csökkentését is. Az élet megdrágulása következtében a reálbér jelentősen csökkent. A nagytőkések profitja viszont két-háromszorosára növekedett.

A NYUGATI IMPERIALIZMUSTÓL VALÓ FÜGGÉS ERŐSÖDÉSE

Az 1900—1903. évi válság és az utána következő depresszió idején lelassult a külföldi tőke behatolása Oroszország gazdaságába. Egészében véve a tőkebehozatal mégsem csökkent, mivel tetemesen nőttek a cárizmus külföldi adósságai. Az önkényuralom már nem tudott meglenni a külföldi tőzsdék állandó igénybevétele nélkül. Az 1906-os kölcsönt 1909-ben új kölcsön követte. A növekvő külföldi adósságok és kamataik fizetésére Oroszország 10 év alatt (1904—1913) több mint 1,7 milliárd rubelt költött, a kapott kölcsönök pedig alig egymilliárdot tettek ki.

A külföldi tőke továbbra is szilárd pozíciókat foglalt el az orosz iparban, kivált a bányászatban és a vasiparban. A háború előtti években megerősödött az oroszországi angol tőkeexpanzió. Az angol monopóliumok mindenekelőtt az olajforrások megszerzésére törekedtek. Az angol—holland Royal Dutch Shell tröszt először Groznij vidékén, aztán pedig Bakuban is megvetette a lábát. Az angol tőke az új olajvidékekre, az urál—embai és a majkopi lelőhelyekre is behatolt. A brit expanzió második célpontját az Urál és Szibéria ásványkincsei — arany, réz, ólom — képezték. Ezeken a vidékeken az angolok mellett amerikai tőkések is tevékenykedtek.

A nyugati hatalmaktól — a cárizmus hitelezőitől és egyben szövetségeseitől — való pénzügyi-gazdasági függés politikai függéssel fonódott össze. A francia bankok a francia vezérkar által diktált feltételekkel adtak Oroszországnak vasútépítési kölcsönöket: a kapott pénzt stratégiai vasútvonalak

MOSÓNŐK
A. J. Arhipov. 1901

építésére kellett fordítani. Másfelől a gazdasági behatolás érdekében diplomáciai eszközöket is felhasználtak. Így például a Vickers és a Schneider hadiipari konszernek az angol és francia kormány segítségével rendkívül előnyös katonai megrendeléseket, valamint ágyúgyárak építésére és felszerelésére szóló koncessziókat kaptak Oroszországtól. A cári kormány a francia diplomácia nyomására szüntette be az „üzemanyagéhség" előidézésében döntő szerepet játszó „Produgol" szindikátus ügyében indított bírósági vizsgálatot.

A cárizmus és az orosz burzsoázia függése a külföldi tőkétől korántsem jelentette azt, hogy az orosz imperializmus lemondott volna saját expanzív céljairól. A cári Oroszország külpolitikáját egyrészt a földesurak érdekei, másrészt — egyre növekvő mértékben — a külföldi, elsősorban közelkeleti piacok megszerzésére törekvő tőkés monopóliumok érdekei határozták meg. A konkurrensekkel vívott harcban az orosz imperializmus a maga gazdasági gyengeségét a földesúri monarchia katonai erejének segítségével igyekezett kiegyenlíteni.

AZ ÚJ FORRADALOM ELŐFELTÉTELEI

Oroszország kapitalista fejlődése ezekben az években jelentősen előrehaladt. Gazdasági elmaradottsága a vezető kapitalista országokhoz képest mégsem csökkent, hanem még fokozódott is. Oroszország részesedése a világ ipari termelésében 1913-ban alacsonyabb volt, mint 1901-ben. Ez a hatalmas ország a maga felmérhetetlen természeti kincseivel és sokmilliós népességével világviszonylatban az ötödik helyet foglalta el az acéltermelés, a hatodikat a szénbányászat, és a tizenötödiket a villamos energia termelése terén. Az elmaradás a főbb iparcikkek egy főre eső termelésének terén nyilvánult meg a legszembetűnőbben. Ebben a tekintetben a cári Oroszország majdnem ugyanazon a színvonalon állott, mint Spanyolország, Európa egyik legelmaradottabb országa.

Mind erősebben éreztette hatását a fejlett gépgyártás hiánya. A munkapadokat, gépeket, felszereléseket csaknem felerészben külföldről kellett beszerezni. Oroszországnak, amely a modern aerodinamika megalapítóit, N. J. Zsukovszkijt és Sz. A. Csapligint, valamint a többmotoros nehéz repülőgépek első konstruktőreit adta a világnak, nem volt saját repülőgépipara. Kezdetleges állapotban volt a többi új iparág is: az autóipar, a vegyipar, a villamoskohászat, a nemesacélgyártás, sok színesfém termelése stb.

Az ország gazdasági elmaradottságát nem lehetett leküzdeni a régi, középkori jellegű földbirtoklásnak és a reakciós politikai intézményeknek a kapitalizmus követelményeihez való hozzáigazítása útján. Ezt a sztolipini politika csődje félreérthetetlenül megmutatta. Mindaddig, amíg fennállott a föld földesúri monopóliuma, amíg fennállott a monarchia a maga katonai és bürokratikus apparátusával, addig a társadalmi haladás elsőrendű feltétele a munkásosztály által vezetett polgári demokratikus népforradalom maradt. „Oroszország sajátossága az — írta 1913 végén Lenin —, hogy a proletariátus a polgári forradalmak korszakában eddig még sohasem tapasztalt mértékben erős, az ország általában szörnyen elmaradott, s ez objektíve szükségessé teszi a rendkívül gyors és határozott előrehaladást..."[5]

Az ipari fellendülés idején — különösen a nehézipar főbb ágazataiban — emelkedett a munkásság létszáma, fokozódott koncentráltsága. Még nagyobb mértékben megnőtt a kisiparban, kézműiparban és mezőgazdaságban foglalkoztatott proletár és félproletár népesség tömege. Jelentősen megváltozott a munkásosztály összetétele: növekedett a törzsökös munkások részaránya, gyengültek a munkásokat a földdel összekötő szálak (ez is az agrárreform egyik következménye volt). Mindez hatalmas jelentőségű volt a proletariátus politikai aktivitásának fokozódása, forradalmi vezető szerepe szempontjából.

[5] Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Lásd *Lenin* Művei, 20. köt. 26. old.

A Tolsztoj koporsóját kísérő gyászmenet útban Kozlova-Zaszeka vasútállomásról Jasznaja Poljanába
Fénykép. 1910

A történelmi körülmények alakulása folytán egyedül Oroszországban létezett forradalmi marxista párt — olyan új típusú párt, amely alkalmas a széles tömegek vezetésére a polgári demokratikus forradalom győzelméért, majd szocialista forradalomba való átnövéséért vívott harcban.

A FORRADALMI MOZGALOM MEGÉLÉNKÜLÉSE

Az 1910-es év meghozta a munkásmozgalom újabb megélénkülésének első jeleit. A munkások kezdtek áttérni a védekező sztrájkokról a támadó sztrájkokra, az egyes üzemekre korlátozódó megmozdulásokról a tömegsztrájkokra. A néhány esztendős „szélcsend" után ez év végén került sor az első politikai tüntetésekre. Az egyik legimpozánsabb tüntetés Pétervárott zajlott le, L. N. Tolsztoj halálával kapcsolatban. Ez az esemény egész Oroszországot megrendítette és felrázta, s a haladó társadalmi rétegeket nyílt fellépésre ösztönözte a sztolipini rendszer ellen. Az író-óriás temetése napján tüntető munkások és diákok ezt kiáltozták: „Le a halálbüntetéssel!", „Vesszenek a cári hóhérok!"

Az orosz forradalmi mozgalom újra ugyanazt az útszakaszt járta, amely 1905-öt megelőzte, csakhogy a fejlemények most sokkal gyorsabb ütemben és összehasonlíthatatlanul nagyobb méretekben bontakoztak ki, mint akkor. 1911-ben már több mint 100 000 munkás sztrájkolt. A gazdasági sztrájkoknak több mint a fele a munkások győzelmével zárult; ilyen eredményt addig a munkásmozgalom egyetlen nyugat-európai országban sem ért el. A munkások harca határozottabb, forradalmibb megmozdulásokra serkentette a demokratikus ifjúságot is. Széles körű visszhangot keltett országszerte a moszkvai egyetem hallgatóinak sztrájkja, amelyet más városok diáksága is támogatott.

Prágai ház, melyben 1912-ben az OSZDMP VI. összoroszországi konferenciája ülésezett
Fénykép

A kormány könyörtelenül leszámolt a résztvevőkkel. A reakció támadása elleni tiltakozásul a professzorok nagy csoportja tüntetőleg otthagyta az egyetemet, köztük olyan világszerte ismert tudósok, mint K. A. Tyimirjazev, P. N. Lebegyev, N. D. Zelinszkij.

„A proletariátus elkezdte. A demokratikus ifjúság folytatja. Az orosz nép új harcra kél, újabb forradalom felé halad" — írta Lenin.[6]

Az érlelődő forradalmi fellendülés légkörében tartották meg az OSZDMP VI. összoroszországi konferenciáját 1912 januárjában Prágában. A konferencián képviseltették magukat a legnagyobb oroszországi proletár centrumok pártszervezetei, s ezáltal valósággal pártkongresszusi jelentőségre emelkedett.

A prágai konferencia, amelynek egész munkáját Lenin irányította, összegezte és értékelte a pártnak az ellenforradalom nehéz éveiben folytatott tevékenységét. „Ha most visszatekintünk, és ami nálunk volt, összehasonlítjuk azzal, ami 1848 után Európában volt, vagy azzal, amit például a francia munkásmozgalom a Kommün szétzúzása után átélt — akkor nem azon kell csodálkoznunk, hogy bomlás következett be, hanem azon, hogy aránylag milyen gyorsan kezdünk újra talpraállni" — hangsúlyozta a „Közlemények az OSZDMP összoroszországi konferenciájáról".

A küldöttek megvitatták a párt politikai és szervezeti feladatait, választási programját a IV. duma választásaira, a legfontosabb nemzetközi eseményeket. A konferencia leszögezte, hogy a likvidátorok addigi magatartásukkal végérvényesen a párton kívül helyezték magukat. A likvidátorok kizárása megszilárdította a bolsevikok győzelmét a kapituláns mensevikek felett. Ez döntő lépés

[6] Lenin: A tüntetések kezdete. Lásd *Lenin Művei*, 16. köt. 370. old.

volt a sziklaszilárdan forradalmi marxista, bolsevik alapon álló munkás tömegpárt megteremtésének útján. „A világ egyetlen szociáldemokrata pártja sem jött létre — különösen a burzsoá forradalmak korszakában — a proletariátus burzsoá útitársai ellen folytatott nehéz harc nélkül, és számos esetben e burzsoá útitársakkal való szakítás nélkül. Ugyanígy, az ilyen útitársak ellen folytatott nehéz harcban alakul ki, növekszik, erősödik és edződik minden akadály ellenére az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt is 1898 óta"[7] — írta Lenin röviddel a prágai konferencia után, értékelve annak történelmi jelentőségét.

A konferencia megválasztotta a párt Központi Bizottságát, élén Leninnel. Az oroszországi pártmunka gyakorlati irányítására a legtapasztaltabb, legedzettebb bolsevik szervezőkből létrehozták a Központi Bizottság orosz irodáját.

Az oroszországi munkásság legjobbjai, akik ismét a nyílt forradalmi harc útjára léptek, lelkes helyesléssel fogadták a prágai konferencia határozatait.

A LÉNAI SORTŰZ. SZTRÁJKHARCOK 1912—1913-BAN

Az új forradalmi fellendüléshez a közvetlen lökést egy messze Szibériában, a Léna-folyó mentén lejátszódott tragédia adta meg: Bodajbóban 1912. április 4-én a cári katonaság gyilkos sortüzet nyitott az aranybányák munkásaira.

A XIX. század végén alapított Lénai Aranyipari Társaság (orosz nevének rövidített alakja: Lenzoto) több mint 400 aranybánya birtokosa volt. A Lenzoto részvényesei közé tartozott többek között II. Miklós cár anyja, számos miniszter és főhivatalnok. 1908-ban a társaság részvényeinek nagy része angol tőkések kezébe került, akik Londonban megalapították a Léna-Goldfields konszernt. A lénai aranybányák óriási nyereségekkel gazdagították uraikat: öt év alatt, 1905/1906 és 1909/1910 között a bányákból származó tiszta jövedelem 22-szeresére nőtt.

A munkások nem bírták tovább a kiszipolyozó munkafeltételeket. Megelégelték a boltokat és kórházakat, bíróságot és börtönöket, rendőrséget és bányafelügyeletet egyaránt kézben tartó Lenzoto rablópolitikáját. 1912 elején sztrájk robbant ki, melynek közvetlen kiváltó oka az volt, hogy az egyik telepi boltban romlott lóhúst mértek ki. A sztrájk nyomban általánossá vált, és a bolsevikok hatása alatt szervezett jelleget öltött. A munkások a munka- és életkörülmények gyökeres megjavítását, nyolcórás munkanapot, a pénzbüntetések megszüntetését, küldötteik sérthetetlenségét követelték. A Lenzoto semminemű engedményre nem volt hajlandó. Pétervárról megérkeztek az utasítások: a sztrájkot felszámolni, a munkásokat „lecsillapítani". Egy Trescsenkov nevű csendőrtiszt tűzparancsot adott a katonaságnak. 250 halott, 270 sebesült — ez volt az 1912. április 4-i események mérlege. A cári hatóságok arra számítottak, hogy a munkásokat nemcsak a Léna mellett, hanem egész Oroszországban megfélemlítik. Makarov belügyminiszter a duma szónoki emelvényéről kijelentette: „Így volt, és így is lesz."

Az eredmény azonban épp az ellenkezője lett annak, amire az uralkodó klikk számított. A lénai események ugyanazt a szerepet játszották az új körülmények között, mint 1905-ben a január 9-i események: akkor szétlőtték a régi, forradalom előtti önkényuralomba vetett hitet — most a „megújított", június 3-i monarchiába vetett hitet. „Ó, testvérek! Átkozott, átkozott lesz, ki e szörnyű napot elfeledi, aki e vért az ellenségnek megbocsátja" — írta a bolsevik „Zvezdá"-ban Gyemjan Bednij proletárköltő. Felzúdulás és harag fogta el a munkásságot. Az egész országon végighullámzó tiltakozó sztrájkokban kb. 300 000 munkás vett részt.

A tiltakozó sztrájkok összefonódtak a még nagyobb tömegeket megmozgató május elsejei sztrájkokkal, amelyeket a nagyvárosokban utcai tüntetések kísértek. 1912-ben több mint egy-

[7] Lenin: A „Vorwärts" névtelenje és az OSZDMP helyzete. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 536. old.

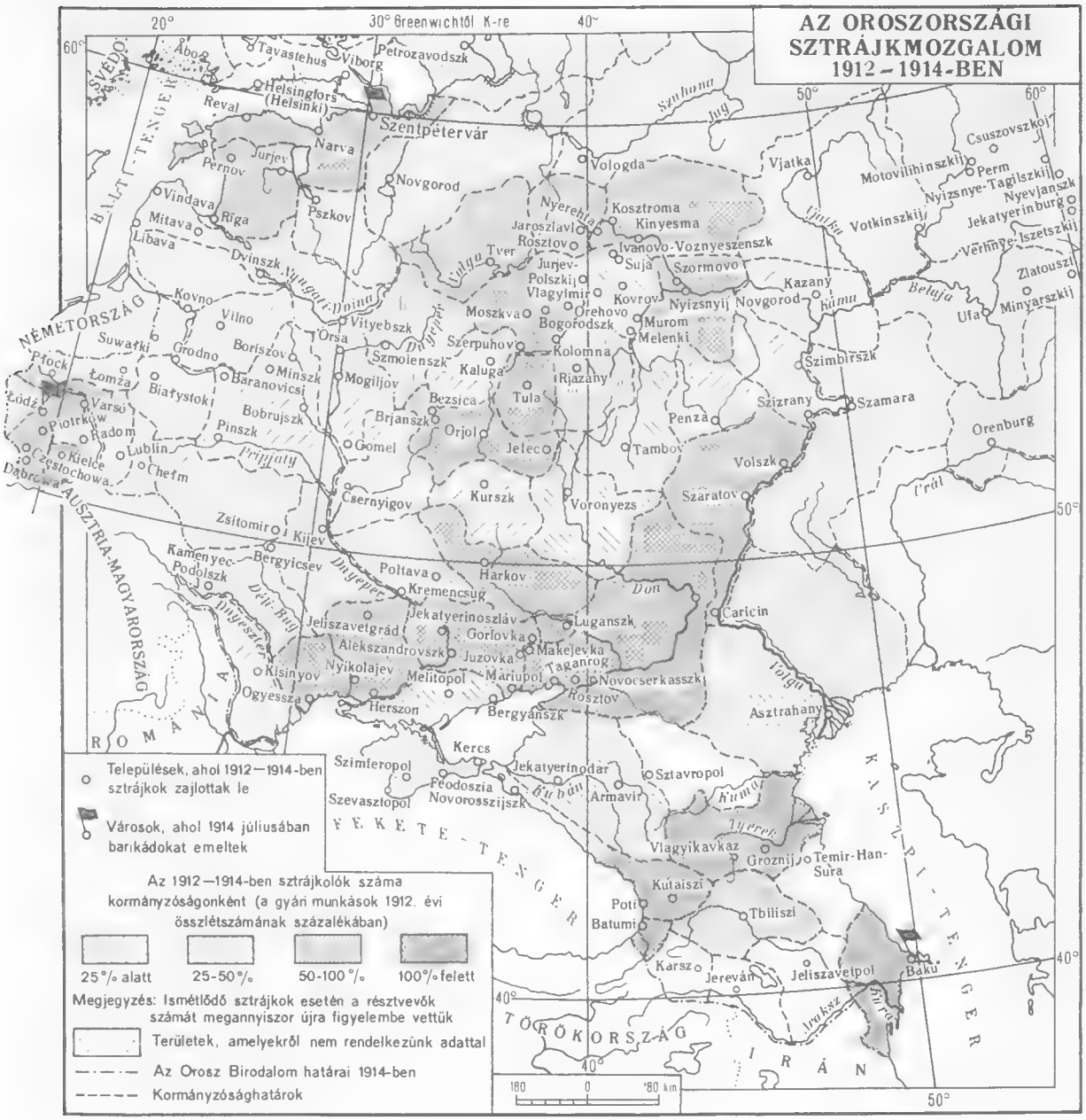

millió munkás sztrájkolt, az ország gyári munkásságának több mint a fele. A mozgalom erejét az adta, hogy a gazdasági sztrájkok politikai sztrájkokkal kapcsolódtak össze, s ez utóbbiak egyre inkább túlsúlyba jutottak. 1913-ban a sztrájkhullám még magasabbra emelkedett. Pétervár és Moszkva munkásai nyomán a proletariátus újabb osztagai léptek harcba. A támadó jellegű sztrájkok száma 1912-höz képest megkétszereződött. Az erősödő repressziók és a tömeges kizárások ellenére a munkások emberfeletti kitartással küzdöttek. Oroszország egész dolgozó népessége feszült figyelemmel kísérte a pétervári Novij Lesszner gyár munkásainak százkét napig tartó hősies sztrájkját.

A munkások sztrájkküzdelme — ugyanúgy, vagy még nagyobb mértékben, mint az első orosz forradalom előestéjén — harcra serkentette és bevonta a forradalmi mozgalomba a paraszti tömege-

A lénai sortűz áldozatai
1912

ket. Ezt számos tényező segítette. 1911-ben aszályos év köszöntött Oroszországra. 30 millió paraszt éhezett. A munkásmozgalom fellendülésével egyidőben bontakoztak ki a Sztolipin-féle „tagosítási" munkálatok, amelyek a parasztok fokozódó ellenállásába ütköztek; gyakran nyílt összetűzésre került sor a rendőrséggel és a katonasággal. A forradalmi erjedés behatolt a hadseregbe és a flottába is. 1912-ben Taskent közelében utászlázadás robbant ki. A Baltikumban és a feketetengeri flottánál csak letartóztatások és a forradalmár matrózokkal való leszámolás révén sikerült elhárítani a felkeléseket.

A BOLSEVIK „PRAVDA"

A munkásmozgalom új fellendülése bolsevik jelszavakkal és bolsevik vezetés alatt ment végbe.

A forradalmi fejleményekre nagy hatással volt a munkás napilap, a „Pravda" („Igazság"), amelynek első száma 1912. április 22-én (május 5) jelent meg. A „Pravda" létrehozásával a bolsevikok országos sajtóorgánumra tettek szert, melyen át közvetlenül szólhattak a nagy tömegekhez.

A „Pravdá"-ban a párt legjobb erői dolgoztak. Lenin, hogy közelebb kerüljön az újsághoz és az oroszországi pártmunkához, 1912 júniusában Párizsból Krakkóba, majd a galíciai Poroninba költözött. A „Pravda" 636 száma (az utolsó 1914. július 21-én jelent meg) több mint 250 cikket közölt Lenintől. E cikkek óriási területet fogtak át — az aktuális napi kérdésektől egészen a marxista elmélet legfontosabb problémáiig. Az orosz és a világkapitalizmus fejlődése, az oroszországi politikai pártok tevékenysége, a legfontosabb nemzetközi politikai események, a munkásosztály és a parasztság helyzete, az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom fejlődése, Ázsia ébredése — mindez témájául szolgált Lenin mélyreható marxista gondolkodástól és forradalmi szenvedélytől áthatott cikkeinek, amelyek a munkásosztály ellenségei ellen, eszmei ellenfelei, a burzsoá liberálisok,

opportunisták, kispolgári anarchisták, eszerek stb. ellen irányultak.

A munkásosztály forradalmi napilapja szüntelen ellenséges tűzben állott. A cári hatóságok két év folyamán nyolc ízben tiltották be, de mindannyiszor új néven továbbra is megjelent. Az újságnak átlagban minden negyedik számát elkobozták.

A bolsevik újságnak segítségére siettek olvasói. A munkások terjesztették, anyagilag támogatták lapjukat, és maguk is aktívan részt vettek munkájában. A „Pravda" részt vállalt a sztrájkharc szervezéséből: megbélyegezte a sztrájktörőket, szervezte a sztrájkolók anyagi megsegítését és szolidaritás-sztrájkokkal való támogatásukat. Szinte minden egyes számában közölt anyagokat a falu helyzetéről, rávezetve a parasztokat arra a gondolatra, hogy a nyomortól és az éhségtől csakis forradalmi úton szabadulhatnak meg.

A cenzúra kijátszása céljából
különböző elnevezések alatt megjelent „Pravda" fejlécei
1912—1914

A „Pravda" a bolsevikok éles fegyvere volt a pártért, a likvidátorok elszigeteléséért vívott harcban. A likvidátorok elszigetelését nem tudták megakadályozni a centristák manőverei sem, akik a likvidátorok bécsi konferenciáján 1912 augusztusában összetákolták az elvtelen „augusztusi blokkot", amelyben különféle pártellenes csoportok egyesültek. A blokk szervezője, a leplezett likvidátor Trockij, a „párton belüli béke" jelszavával próbálta hátba támadni a bolsevikokat, és megnyerni a munkásoknak azt a részét, amely még nem látta tisztán a párton belüli harc lényegét, és őszintén akarta a pártegységet. Lenin és a bolsevikok leleplezték ezt a képmutató politikát, amelyet a II. Internacionálé opportunista vezérei is támogattak. A likvidátorok és Trockij, írta Lenin a „Pravdá"-ban, a „legrosszabb szakadárok". „A munkások szerencsére már megértették ezt, és valamennyi öntudatos munkás *tettekkel* munkálkodik azon, hogy megteremtse egységét az egységbontó likvidátorok *ellen*."[8]

A IV. ÁLLAMI DUMA

A néptömegek forradalmasodásának hatására kiéleződtek a földesúri-burzsoá blokk belső ellentétei. A cárizmus iránti minden előzékenységük ellenére még az októbristák sem titkolták a sztolipini politika eredményei fölött érzett csalódásukat. A III. duma tevékenységének kezdetén az októbrista „centrum" igen gyakran a jobboldallal együtt lépett fel — az utolsó ülésszakokat már az októbrista-kadet ellenzék közös fellépései jellemezték.

[8] Lenin: Az „augusztusi blokk" felbomlása. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. 157. old.

V. N. Kokovcov
B. M. Kusztogyijev karikatúrája. 1906

A reakciós nemesi csoportok a maguk részéről szíves-örömest visszatértek volna a mindenféle parlamentáris látszat nélküli önkényuralmi kormányzathoz. Az uralkodó körök azonban tisztában voltak azzal, hogy a megváltozott helyzetben lehetetlenség egy újabb államcsíny. Sztolipin politikáját folytatták azután is, hogy 1911-ben egy Bogrov nevű terrorista (az eszer párt tagja, ugyanakkor a cári titkosrendőrség ügynöke) meggyilkolta Sztolipint. Helyét V. N. Kokovcov pénzügyminiszter foglalta el, a bankkörökkel és a külföldi tőkével szoros kapcsolatban álló szürke főhivatalnok.

1912 októberében rendezték meg a IV. duma választásait. A kormány beavatkozása ezúttal még durvább volt, mint 1907-ben. Igen nagy mértékben felhasználták többek között a papságot, hogy nyomást gyakoroljon a választókra a jobboldali képviselők érdekében. Az ország balra, a duma jobbra tolódott — ekként összegezte Lenin a választások eredményeit. Az új duma összetétele erőeltolódást mutatott az ellenforradalmi táboron belül is: a feketeszázas és burzsoá liberális csoportok megerősödtek az októbrista centrum rovására, amely elvesztette túlsúlyát. A nagyburzsoázia a kadetokra, különösen pedig a dumában közvetlenül az ipari és finánctőke érdekeit képviselő progresszistákra szavazott. A választási eredmények emellett azt mutatták, hogy a városi demokratikus rétegek, a kispolgárság számottevő része eltávolodott a liberálisoktól.

Újabb vereséget szenvedtek a mensevikek. A hat legnagyobb ipari kormányzóságban a munkáskúriákba bolsevikokat választottak meg. A mensevikek főként kispolgári szavazatok révén jutottak be a dumába. Átmeneti számbeli fölényüket kihasználva, megpróbáltak opportunista irányvonalat rákényszeríteni a szociáldemokrata frakcióra. A késhegyig menő harc 1913 őszén önálló bolsevik frakció megalakulásával zárult. Ez a fontos politikai lépés helyeslésre és támogatásra talált az élenjáró munkások részéről.

A IV. duma bolsevik frakciójának tevékenysége az egyik legjobb példa arra, hogyan használhatja fel forradalmi párt a reakciós parlamentet. A munkástömegekkel szoros kapcsolatban álló bolsevik képviselők (köztük három vasmunkás — A. J. Badajev, M. K. Muranov, G. I. Petrovszkij — és két textiles: F. N. Szamojlov, N. R. Sagov) konkrét, mindennapos leleplező anyagok birtokában voltak és ezeket használták fel beszédeikben, a kormányhoz intézett interpellációikban. Nagy jelentőségű felszólalásokat tartottak az agrárkérdésben, következetesen védelmezték a földesúri földek elkobzásának forradalmi-demokratikus követelését, leleplezték a paraszti követelések békés úton, a dumán keresztül történő kielégítésére vonatkozó hamis kadet ígérgetéseket.

A duma szószékéről elhangzó forradalmi felhívásokat a „Pravda" juttatta el a dolgozókhoz — az egyetlen lap, amely teljes egészében közölte a munkásképviselők beszédeit. A proletariátus sztrájkokkal, tüntetésekkel, gyűlésekkel támasztotta alá képviselőinek felszólalásait.

A duma bolsevik frakciója és a „Pravda" szerkesztősége összekötő kapocs volt a pártvezetőség és az oroszországi pártszervezetek, az egész proletár élcsapat között. A bolsevik képviselők tevékenységét Lenin irányította, tanácsokat, útmutatásokat, számos felszólalás-tervezetet kaptak tőle. A képviselők több ízben kiutaztak külföldre Leninhez, részt vettek a Központi Bizottság tagjainak tanácskozásain, melyeken megvitatták a munkásmozgalom és a párttaktika legfontosabb kérdéseit.

A politikai életben ez idő tájt fontos helyet foglalt el a nemzeti kérdés. A nagyhatalmi sovinizmus a június 3-i rendszer egyik alappillére volt. A III. és IV. duma valamennyi földesúri pártja az „egységes és oszthatatlan Orosz Birodalom" erőszakos fenntartásának álláspontjára helyezkedett. A kadetok ugyanehhez a nagyhatalmi politikához ragaszkodtak, csak éppen rugalmasabb, diplomatikusabb formában. A liberálisok veszélyesnek ítélték a durva és leplezetlen erőszakot a „kisebbségekkel" szemben; engedékenységet javallottak az elnyomott nemzetek burzsoá felső rétegének néhány gazdasági és politikai követelését illetően.

A nemzetiségi burzsoázia álláspontját kettősség jellemezte. Egyfelől elégedetlenné tette a határvidékek eloroszosítására irányuló cári politika. A forradalom eredményeképpen nyert bizonyos — rendkívül korlátozott — politikai jogokat, most ezek kiszélesítésére törekedett, közben állandóan próbálkozott, hogy „saját" néptömegeire támaszkodjon, maga után vonja azokat. De magatartásának meghatározó tényezője az 1905 megismétlődésétől való félelem volt; ennek elhárítása kedvéért szövetségre lépett az orosz földesurakkal és burzsoáziával. A duma csekély számú nemzetiségi frakciója (a lengyel kolo, a muzulmán frakció) az összes főbb kérdésekben az októbristákat és a kadetokat követte.

Az uralkodó osztályok nacionalizmusát támogatták a kispolgári pártok (a Bund — Oroszországi és Lengyelországi Általános Zsidó Munkásszövetség —, a grúz föderalisták, az örmény dasnakok, az ukrán mensevik-nacionalisták stb.). A proletariátus önálló osztályfeladatait ezek valamiféle (a munkásság és a burzsoázia számára) „közös", nemzeti feladatokkal cserélték fel, a nemzeti kultúra „osztályfelettiségének" hamis jelszavát hirdették, nemzeti alapon megbontották a munkásmozgalmat. A mensevik és trockista likvidátorok szolidaritást vállaltak a nacionalistákkal.

Ebben a szituációban a bolsevikok fokozták harcukat valamennyi oroszországi nemzet munkásainak, dolgozó tömegeinek internacionalista összefogásáért. A feketeszázas nagyhatalmi sovinizmussal és a burzsoá nacionalizmussal a bolsevik párt a nemzeti kérdés megoldásának forradalmi-marxista, következetesen demokratikus programját szegezte szembe. Lenin számos cikket írt e kérdésről a „Pravdá"-ban, továbbá megírta „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban" (1913) és „A nemzetek önrendelkezési jogáról" (1914) című műveit. A marxista irodalomban jelentős helyet foglalt el Sztálin „A nemzeti kérdés és a szociáldemokrácia" (későbbi címe — „A marxizmus és a nemzeti kérdés") című munkája, amelyet 1913. évi külföldi tartózkodása idején Lenin közvetlen hatása alatt írt.

Az oroszországi munkásosztály és pártja azt az eszmét hirdette, hogy véget kell vetni a nemzeti elnyomás politikájának, és minden nemzetnek meg kell adni a lehetőséget, hogy minden erőszakos külső beavatkozás nélkül maga döntsön sorsáról. Lenin hangsúlyozta: csak a nemzetek önrendelkezési jogának (beleértve az elszakadás jogát is) elismerése útján lehet elérni a népek egyesülését nem „rubel és dorong által", hanem önkéntes, kölcsönös megegyezés alapján. „A régi világgal, a nemzeti elnyomás, a nemzeti viszálykodás vagy a nemzeti elkülönülés világával a munkások szembeállítják az új világot, a valamennyi nemzet dolgozói közötti egység világát, amelyben egyetlen kiváltságnak sincs helye, és az ember az embert nem nyomja el a legcsekélyebb mértékben sem"[9] — írta Lenin a „Pravdá"-ban 1913 májusában. A bolsevikok kidolgozták a győzelmes forradalom eredményeképpen létrejövő soknemzetiségű, valóban demokratikus állam felépítésének tervét. Eszerint valamennyi nemzetnek és népnek, amely az adott állam keretein belül kíván maradni, területi autonómiát kell biztosítani; az alkotmányban rögzíteni kell teljes egyenjogúságukat az élet minden területén; törvénnyel kell tiltani bármely nemzet diszkriminálását, illetve privilegizálását.

[9] Lenin: A munkásosztály és a nemzeti kérdés. Lásd *Lenin Művei*. 19. köt. 75. old.

Az őrség kivezeti a IV. Állami Duma üléstermából G. I. Petrovszkij bolsevik képviselőt
Fénykép. 1914

Ez a terv megfelelt a társadalmi fejlődés előremutató tendenciáinak, korlátlan lehetőségeket biztosítva a gazdasági és kulturális fellendülésre Oroszország összes elnyomott népei számára, amelyeket történelmi sorsközösség fűzött az orosz néphez, a cárizmus és az imperializmus ellen vívott forradalmi felszabadító harc vezető erejéhez.

A munkásképviselők a dumában fáradhatatlanul leleplezték a cárizmus nemzeti elnyomó politikáját. A „Pravda" 1914 elején a nemzeti egyenjogúságról szóló törvényjavaslatot közölt, amelyet Lenin írt azzal a céllal, hogy a bolsevik frakció a duma elé terjessze. A publikációnak nagy agitatív jelentősége volt.

Az uralkodó osztályoknak nem sikerült a nemzeti viszály szításával elvonni a forradalmi harctól Oroszország tömegeit. A feketeszázasok által konstruált „Bejlisz-ügy" (zsidókat rituális gyilkossággal vádoltak) szégyenletes kudarccal végződött. A cárizmus különleges reményeket fűzött az áttelepítési politikához, mint a határvidékek — Közép-Ázsia, Kaukázus — oroszosításának fegyveréhez. De ha az áttelepült kulákréteg valóban a cári gyarmatosítás támasza lett is, a dolgozó telepesek közel kerültek a helyi lakossághoz, átadták termelési és kulturális tapasztalataikat, közös forradalmi harcban fogtak össze a helyi dolgozókkal.

A FORRADALMI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE

Az oroszországi fejlemények a forradalmi válság közeledtéről tanúskodtak. 1914 első felében a sztrájkolók száma csaknem elérte a másfél milliót, túlhaladta az 1905-ös forradalom kezdeti periódusának szintjét.

A sztrájkmozgalom növekedésével szoros összefüggésben a munkások között megerősödött a „pravdás" irányzat. A pártellenes „augusztusi blokk" másfél évvel megalakulása után szétesett. A bolsevikoknak a munkásmozgalom egységéért vívott elvi harcát egyre erőteljesebben támogatták a nemzetiségi szociáldemokrata szervezetek. A legfőbb kérdésekben a bolsevikokkal tartottak a lengyel marxisták és a lett szociáldemokrácia. A bolsevikok nagy sikere volt, hogy maguk mellé

állították a legfontosabb legális munkásszervezeteket, mindenekelőtt Pétervár, Moszkva és más proletár centrumok nagy szakszervezeteit. 1914 nyarára Oroszország öntudatos munkásainak négyötöde a bolsevik pártot követte. A parasztságban is megerősödött a forradalmi hangulat; ezt mutatta az is, hogy a trudovikok a dumában mind gyakrabban léptek fel a munkásképviselőkkel együtt nemcsak a jobboldaliak, hanem a kadetok ellen is.

A tömegmozgalom megingatta a június 3-i monarchia alapjait. Még a nagyburzsoázia és a földbirtokosok is elégedetlenségüknek adtak kifejezést a cárizmussal szemben amiatt, hogy nem képes úrrá lenni a helyzeten és megelőzni az új forradalmi robbanást. „Mi jó pénzügyi támaszt adtunk Önöknek — adjanak nekünk jó politikát" — a finánctőke egyik képviselőjének a dumában elhangzott szavai az imperialista burzsoázia hangulatát és követeléseit juttatták kifejezésre. Az ipari fellendülés éveiben gazdaságilag megerősödött burzsoázia mind sűrűbben hangoztatta, hogy a végrehajtó hatalmat új kezekbe kell átadni. Ami a földesurakat illeti, ezek azt követelték, hogy legyen vége a szindikátusok és trösztök iránti engedékenységnek, amelyek — mint a jobboldaliak mondták — hamarosan „diktálni fognak az államnak a háború és béke kérdésében is". Kokovcov az „egyesült nemesség" támadásainak céltáblájává vált; 1914 elején menesztették.

A földbirtokosok és a burzsoázia közötti ellentéteknek nem volt ugyan önálló jelentőségük, mindazonáltal szimptómái voltak a „felül levők" érlelődő válságának, ami az országban kialakuló forradalmi helyzet egyik tényezője volt. „Oroszországban országos méretű politikai válság van — mutatott rá Lenin már 1913 közepén —, mégpedig olyan válság, amely éppen az államrend *alapjait* érinti, nem pedig holmi részleteit, az épület *fundamentumát* érinti, nem pedig ezt vagy azt a melléképületet, nem ezt vagy azt az emeletet."[10]

A nemzetközi helyzet időközben erősen kiéleződött. A diplomáciai, majd a háborús konfliktusok — mindenekelőtt a Balkánon — általános európai háború közeledtét jelezték. Az orosz—japán háborúban meggyengült cári Oroszország a fegyverkezési versenyben lemaradt a fő imperialista országok mögött. Csak 1910-ben kezdődött meg a hadsereg átszervezése és — részben — új fegyverekkel való ellátása. A hajóépítési program — új balti flotta felépítése a csuzimai ütközetben elpusztult helyett, továbbá a fekete-tengeri flotta jelentős megerősítése — befejezését csak 1917-re irányozták elő. Mindez arra kényszerítette a cárizmust, hogy ideig-óráig diplomáciai úton próbálja megvalósítani külpolitikai terveit. Ezenfelül a cári politika irányítói elengedhetetlennek ítélték, hogy először biztosítsák a belső „nyugalmat" (az idő előtti háború, hangsúlyozta Sztolipin egy 1908-ban tartott „különleges tanácskozáson", új forradalmat válthat ki). De a diplomáciai manőverek nem jártak sikerrel. Németország és Ausztria—Magyarország évről évre fokozódó agresszivitása a Közel-Keleten és a Balkánon akadályozta a cárizmus expanzióját, sőt addigi pozícióit is fenyegette. Ugyanakkor az orosz imperialista burzsoázia aktív hódító politikát követelt. E követelések ideológiai köntöse volt „Nagy-Oroszország" megteremtésének a kadetok által hirdetett jelszava. Saját számításaiktól vezérelve újabb katonai kalandokra ösztökélték a cárizmust szövetségesei is.

Az uralkodó körökön belül nézeteltérések támadtak Oroszország külpolitikai orientációját illetően. Bár a cári diplomácia az orosz—japán háború és az 1907. évi angol—orosz egyezmény után végérvényesen az angol—francia koalíció uszályába került, befolyásos jobboldali udvari körök ismételten megkísérelték, hogy Oroszországot a „rokoni" német monarchiához közelítsék. Az orosz—angol ellentétek kiéleződése Iránban és a Távol-Keleten erősítette a németbarát irányvonal híveinek pozícióit. De az orosz—német ellentétek erősebbek voltak; egyaránt érintették a nagytőke és a földesurak (mint mezőgazdasági exportőrök) érdekeit. A Németországgal fennálló, 1917-ig érvényes vámszerződés felülvizsgálatának előkészületei felfedték ezeket az ellentéteket. Az antanttól

[10] Lenin: A forradalmi proletariátus május elsejei ünnepe. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. 213. old.

való eltávolodás gyakorlatilag már lehetetlen volt — mind a cárizmus megnövekedett pénzügyi-gazdasági függősége, mind pedig a messze előrehaladt katonai-diplomáciai közeledés folytán. Oroszország kormányzó felső körei, akárcsak a többi országok imperialistái, a háborúban kezdték keresni a gyorsan érlelődő forradalmi válság ellenszerét.

1914 nyarán különlegesen nagyarányú és erős sztrájkharcokra került sor. Május 28-án több mint 30 000 bakui olajmunkás lépett sztrájkba. A bolsevik irányítás alatt álló sztrájkot nagyfokú szervezettség, a különféle szakmájú és nemzetiségű munkások akcióegysége jellemezte. Az olajmágnások követelésére Bakuban ostromállapotot hirdettek. Mivel a mozgalom egyes résztvevőinek letartóztatása nem járt eredménnyel, a rendőrség és a katonaság hozzáfogott a munkások tömeges kiköltöztetéséhez az olajvállalatok tulajdonában levő lakásokból. Az olajipari munkások szakszervezetét feloszlatták. A sztrájkolókat azonban ezek az intézkedések sem törték meg.

A bakui események országszerte visszhangot keltettek. „A bakuiak győzelme a mi győzelmünk" — mondták a munkások. A cári kormány, bármi áron a mozgalom feltartóztatására törekedve, úgy döntött, hogy a végsőkig megy a katonai erő alkalmazásában. Július 3-án, midőn a Putyilov-gyár munkásai gyűlést tartottak a bakui eseményekkel kapcsolatban, lovas és gyalogos rendőrök törtek be a gyár udvarára, és tüzet nyitottak a fegyvertelen munkásokra. A vérontás talpra állította az egész pétervári proletariátust: „Meg kell mutatnunk a népelnyomó bandának, hogy a munkásosztály kész az ellenállásra, nem engedi, hogy véres pogromokat rendezzenek soraiban... A tiltakozás és a felháborodás kiáltása zúgjon végig egész Péterváron, egész Oroszországon" — írta a bolsevik párt pétervári bizottsága a munkásokhoz intézett felhívásában.

A bolsevikok felszólították a munkásokat, hogy a hatósági provokációra háromnapos sztrájkkal feleljenek. Pétervárott július 4-én 90 000 munkás sztrájkolt, július 7-én 130 000, július 8-án kb. 150 000. A város összes kerületeiben gyűléseket tartottak, forradalmi tüntetéseket rendeztek vörös zászlók alatt, a „Marseillaise"-t énekelve. A villamosforgalom leállt. A munkások követelésére bezárták az üzleteket és az italméréseket. A rendőrség és a munkások összetűzései egyre gyakoribbá és elkeseredettebbé váltak. Július 7—8-án a viborgi és a narvai városrészben barikádokat kezdtek építeni.

Oroszország az általános politikai sztrájk küszöbén állott. A pétervári proletariátussal való szolidaritásuk jeléül sztrájkoltak Moszkva, Riga és Varsó munkásai. Baku és Pétervár nyomán Łódźban is fegyveres összecsapásokra került sor a munkások és a rendőrség között.

Egybeömlött az események két folyama: az új oroszországi forradalom előcsatározásai, másrészt a szarajevói merényletre és a háború megindítását elhatározó német imperialisták provokációs cselekményeire következő nemzetközi válság. A pétervári lapok szenzációs címek alatt közölték a Belgrádból, Bécsből, Berlinből, Párizsból, Londonból érkező táviratokat — és mellettük a sztrájkok menetéről szóló vészhíreket. Mialatt a cár Pétervárott ünnepélyesen fogadta Poincaré francia köztársasági elnököt, a munkások zárt sorokban vonultak ki az utcára, bolsevik jelszavakat kiáltozva: „Vesszen a cári monarchia! Éljen a demokratikus köztársaságért vívott harc! Éljen a szocializmus!"

A főváros katonai táborra hasonlított. A város központját elvágták a proletár külvárosoktól. Megkezdték a bolsevik munkások tömeges letartóztatását. A „Pravdá"-t betiltották, a szerkesztőséget elfoglalta a rendőrség.

A forradalmi fellendülést megszakította a világháború.

XXIV. FEJEZET

A FORRADALMI ÉS A REFORMISTA IRÁNYZAT HARCA A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMBAN

A XX. század első évei fordulópontot jelentettek a nemzetközi munkásmozgalom történetében. Az 1905-ös orosz forradalommal a mozgalom a nyílt osztályösszeütközések szakaszába lépett. Új harci formák születtek. Az egész világ munkásmozgalmában jelentékenyen megerősödtek a forradalmi tendenciák.

„Nagyjában és egészében... világosan látjuk a nemzetközi szocializmus hatalmas előnyomulását — írta Lenin —, a proletariátus milliós hadseregeinek tömörülését az ellenséggel való számos konkrét összecsapásban, látjuk a burzsoázia elleni döntő harc közeledtét, s ezt a harcot a munkásosztály most sokkal jobban *előkészíti*, mint a Kommün, a proletároknak e legutóbbi nagy felkelése idején."[1] Ugyanakkor növekedett az opportunizmus veszélye is; ennek társadalmi bázisa módosult és kibővült.

AZ IMPERIALIZMUS ÉS A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM ÚJ JELENSÉGEI

A XIX. század végére a szocialista mozgalom — kivált Európában — hatalmas erővé fejlődött. Midőn August Bebel az erfurti pártkongresszuson (1891) kijelentette, hogy a jelenlevők közül csak kevesen nem fogják megérni a párt „végső céljának" megvalósulását, az egész európai proletariátusnak a közeli győzelembe vetett szilárd hitét foglalta szavakba.

A szociális ellentéteknek az imperializmusra való átmenettel járó kiéleződése mindenütt előmozdította a tömegek forradalmasodását. Oroszországban az 1900-as évek elején forradalmi helyzet volt kialakulóban. Németországban a sztrájkmozgalom általános fellendülése, a választójogi küzdelem megerősödése jelezte az osztályharc éleződését. Hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők Franciaországban, az Osztrák—Magyar Monarchiában és más országokban is. Belgiumban és Olaszországban általános sztrájkokra került sor. Erősödött a munkásmozgalom ebben az időszakban Angliában is.

A tömegmozgalomban lejátszódó folyamatoknak megfelelően a nemzetközi szocialista mozgalomban megerősödött a forradalmi irányzat. Az oroszországi munkásosztály új típusú, a II. Internacionálé többi pártjától elvileg különböző pártot hozott létre. E párt élén a forradalom zseniális teoretikusa és hadvezére, Vlagyimir Iljics Lenin állt.

A német szociáldemokrácián belül kialakulóban volt a balszárny. Franciaországban a guesde-

[1] Lenin: Robbanóanyag a világpolitikában. Lásd *Lenin Művei*. 15. köt. Szikra 1955. 185. old.

isták erőteljes harcot vívtak a burzsoáziával való együttműködés politikája ellen. A bolgár szociáldemokrata pártban a kilencvenes években Dimitar Blagoev vezetésével forradalmi irányzat jelent meg, amely — az opportunistákkal való szakítás után — 1903-ban önálló párttá alakult (tesznyákok, „szűkelvű" szocialisták). Más szocialista pártokban is növekedtek a forradalmi erők.

Ugyanakkor tovább fejlődött a II. Internacionálét belülről rágó opportunista irányzat is. A burzsoá ideológia — amelynek közvetítői az olyan értelmiségi útitársak voltak, mint Vollmar, Millerand, Turati — nemcsak megőrizte, hanem meg is erősítette befolyását. Ez részint azzal állt összefüggésben, hogy a nyugati szocialista pártok számottevő választási sikereket értek el. Az opportunizmus fő szociális bázisa a munkásarisztokrácia lett; soraiból szakszervezeti és szövetkezeti vezetők, szociáldemokrata képviselők stb. kerültek ki.

Az opportunizmus és a revizionizmus megerősödését elősegítette az Internacionálé fokról fokra centrista álláspontra csúszó vezetőinek békülékeny vonalvezetése is. A centrizmus — ez a leplezett opportunizmus — különösen veszélyes volt, mert hátráltatta a valóban forradalmi erők kialakulását és összefogását, hozzájárult az Internacionálé reformista elfajulásához.

A XX. század első éveiben ezek a folyamatok még nem zárultak le. Az Internacionálé és legnagyobb pártja, a német szociáldemokrata párt vezetői számos esetben fogtak össze a baloldaliakkal, noha már ekkor is gyakran ingadozó magatartást tanúsítottak.

A II. INTERNACIONÁLÉ AMSTERDAMI KONGRESSZUSA

A nemzetközi munkásmozgalom egymással szemben álló irányzatainak harca világosan kirajzolódott a II. Internacionálé 1904. évi amsterdami kongresszusán.

A kongresszus olyan időszakban ült össze, amikor sok országban fellendült a forradalmi tömegmozgalom, és kiéleződtek a nagyhatalmak közötti ellentétek. Alighogy befejeződött az amerikai—spanyol és az angol—búr háború, a Távol-Keleten máris kirobbant az orosz—japán háború. Az uralkodó osztályok imperialista politikájával és soviniszta propagandájával a munkások a nemzetközi proletárszolidaritást szegezték szembe. Ezt szimbolizálta az amsterdami kongresszus megnyitásakor az orosz és a japán szocialisták képviseletében Plehanov és Sen Katayama baráti kézszorítása, melyet a küldöttek viharos tapssal üdvözöltek.

Az amsterdami kongresszus munkájának középpontjában „a szocialista taktika nemzetközi elveinek" kérdése állott. Ez lényegében a revizionizmushoz való viszony kérdése volt. Bernstein és elvrokonai, noha a kilencvenes évek végén a nyugati szocialista pártokban a többség visszautasította irányvonalukat, nem tették le a fegyvert. Sőt, új szövetségeseket is szereztek; erről tanúskodott a francia, a belga és az olasz párt gyakorlati tevékenysége. A revizionizmus hívei és ellenfelei élesen összecsaptak egymással az amsterdami kongresszuson is. A polgári pártokkal való együttműködés reformista taktikáját védelmező Jaurès-zel szemben Guesde és Bebel határozottan elítélték a revizionizmust.

A kongresszus által elfogadott határozat visszautasította a revizionisták arra irányuló kísérleteit, hogy az osztályharcra alapozott szocialista taktikát megváltoztassák, „a politikai hatalomnak az ellenfeleink fölött aratott győzelem révén való kivívását a fennálló rendnek tett engedmények politikájával cseréljék fel". A határozat azonban nem tűzte ki feladatul a pártoknak a revizionistáktól való megtisztítását. Sőt mi több, a kongresszusnak a munkáspártok egységéről hozott határozata utat nyitott a forradalmi erők és az opportunisták elvtelen „kibékítésének", kimondta, hogy minden országban egységes szocialista pártokat kell létrehozni, de nem szögezte le, hogy az egyesülés legfontosabb feltétele: a forradalmi marxizmus elméletének elismerése.

Bizonyos előrelépést jelentett a kongresszusnak a tömegsztrájkról szóló határozata, noha a sztrájkot továbbra is védekező eszköznek tekintette.

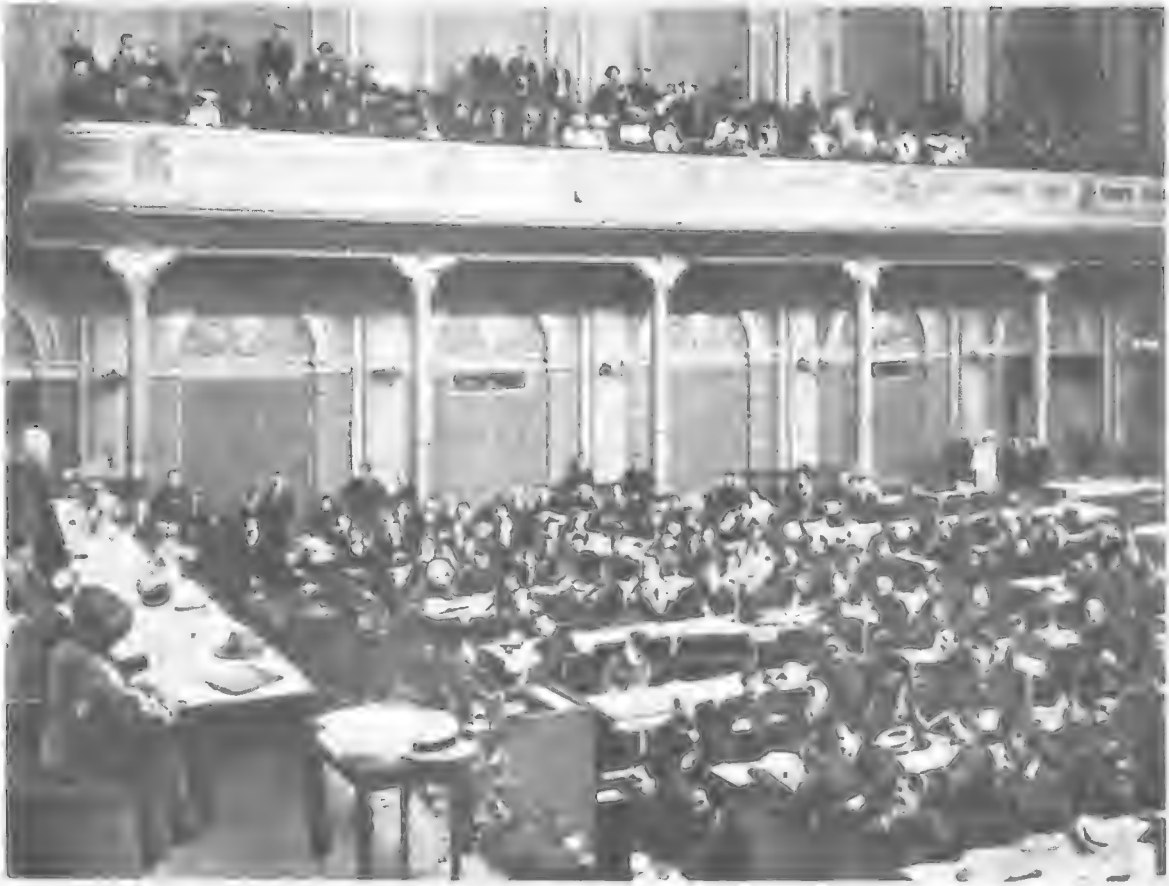

A II. Internacionálé amsterdami kongresszusa
Fénykép. 1904

AZ 1905. ÉVI FORRADALOM ÉS A II. INTERNACIONÁLÉ

Az 1905. évi forradalom nagy próbatétel volt a II. Internacionálé pártjai számára. Magában Oroszországban a Lenin vezette forradalmi marxisták, a bolsevikok sikerrel kiállták a próbát. Lenin már 1905 előtt és a forradalom legelején kidolgozta a forradalom leglényegesebb problémáinak elméleti megoldását, új módon vetette fel a munkásosztály vezető szerepének és szövetségeseinek, a forradalmi hatalomnak, a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövésének kérdését. A bolsevikoknak az opportunista mensevikek ellen vívott küzdelmében mutatkozott meg a legvilágosabban a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi szárnyának álláspontja.

Oroszország munkásainak és néptömegeinek hősi harcai a nemrégiben még mindenhatónak vélt cárizmus ellen óriási hatást gyakoroltak az európai proletariátusra, a szocialista munkástömegekre. „Az orosz forradalom — írta Klara Zetkin 1906 januárjában — olyan frissítőleg hat, úgy felébreszti és megerősíti a forradalmi tudatot, hogy még a vezérek is kénytelenek élesebb hangot megütni és valamivel gyorsabban haladni, azok a vezérek, akik a szociáldemokratákat félénk ölebbé akarnák változtatni . . . kutyuskává, amelyik illedelmesen pacsit ad minden burzsuj gazembernek . . ."

Az orosz forradalom hatására a német szociáldemokrácia jénai kongresszusa Bebel előadói

beszéde nyomán határozatot fogadott el a politikai tömegsztrájk alkalmazásáról. Bécsbe éppen akkor érkezett meg a hír az oroszországi októberi általános sztrájkról, amikor a pártkongresszus az általános választójogi küzdelem taktikáját vitatta. A párt és a szakszervezetek vezetői a küldöttek követelésére hozzájárultak az általános sztrájkra való felkészüléshez.

A II. Internacionálé vezetésének balratolódása azonban nagyon rövid ideig tartott. Az Internacionálé vezetői nem voltak képesek megérteni az orosz forradalom világtörténelmi jelentőségét. „Vajon olyan elmaradott országok fognak nekünk párttaktikát diktálni, mint Oroszország?" — tette fel a kérdést a Nemzetközi Szocialista Iroda egyik tagja, a belga Anseele. Ezek a vezetők értetlenül álltak az először Oroszországban alkalmazott harci formák egész gazdagsága és sokfélesége előtt (fegyveres felkeléssel összekapcsolt politikai tömegsztrájk, a munkásküldöttek szovjetjei mint hatalmi szervek megalakítása, a hadsereg bevonása a proletariátus küzdelmébe). Holott a lenini meghatározás szerint az orosz forradalom az európai forradalom példaképe és előjátéka volt.[2] A II. Internacionálé vezetői azzal, hogy nem voltak hajlandók okulni az orosz forradalom tapasztalataiból, kimutatták: alkalmatlanok arra, hogy előre vigyék a nemzetközi munkásmozgalmat. Figyelmük továbbra is kizárólag a parlamenti harci formákra irányult, még a politikai tömegsztrájkban is csak az általános választójog kivívásának eszközét látták. A forradalom kérdése igen kevéssé foglalkoztatta a II. Internacionálé tekintélyes teoretikusait és publicistáit.

A döntő forradalmi küzdelmek közeledése új típusú, az opportunistáktól megtisztított párt létrehozását követelte. A bolsevikok elsőként vitték végig a határozott szakítást a burzsoá politikának a munkásmozgalmon belüli híveivel. Az opportunistákkal való szakítás legalább olyan fontos lett volna a nyugat-európai szocialista pártokra nézve is, hiszen ezekbe a békés, legális tevékenység éveiben sok kispolgári útitárs, a forradalmi marxista taktika ellenfele hatolt be. A II. Internacionálé vezetői azonban nem támogatták a bolsevikok harcát az oroszországi opportunizmus ellen, teljes mértékben a mensevikek mellé álltak, és mindenképpen gátolni igyekeztek Lenin és a bolsevikok tevékenységét. A német szociáldemokrata vezetők, élükön Bebellel, döntőbíróként össze akarták békíteni a bolsevikokat a mensevikekkel. Kautsky még tovább ment: lényegében az orosz forradalmi marxisták által az opportunista mensevikek ellen vívott harc beszüntetését szorgalmazta. Centrista álláspontját azzal próbálta alátámasztani, hogy úgymond — a párt vezetéséből el kell távolítani a „mértéktelen elméletieskedés" híveit. „Azt szeretném — írta egy Viktor Adlerhez intézett magánlevelében —, ha Oroszországban olyan emberek kerülnének felszínre, akik felváltanák és kiszorítanák őket a pártvezetésből (és ez Leninre is vonatkozik)."

A II. Internacionálé és mindenekelőtt vezető pártja, a német szociáldemokrata párt vezetőségének politikája egyáltalán nem felelt meg azoknak a történelmi követelményeknek, amelyeket az 1905-ös oroszországi forradalom állított az európai munkásosztály elé. A forradalom veresége után az Internacionálé és fő pártjainak vezetői jobbra tolódtak.

AZ IMPERIALISTA HÁBORÚ VESZÉLYE ÉS A II. INTERNACIONÁLÉ ÁLLÁSFOGLALÁSA. A STUTTGARTI KONGRESSZUS

A sorozatos nemzetközi konfliktusok, az imperialista háború növekvő veszélye szemtől szembe állította a nemzetközi munkásmozgalmat a kérdéssel: milyen eszközökkel szándékozik megakadályozni az Internacionálé a világégés bekövetkeztét. Az 1907 augusztusában, az első marokkói válság után megtartott stuttgarti kongresszuson e kérdésben négy határozati javaslat került megvitatásra: Bebelé, Guesde-é, Jaurès és Vaillant közös tervezete, valamint Hervéé. Bebel határozati javaslata — és ezzel alapjában véve megegyezett a Guesde-féle tervezet is — helyesen

[2] Lásd Leninszkij szbornyik. XXVI. köt. 154., 155. old.

mutatott rá a militarizmus és a kapitalizmus összefüggésére, de nem határozta meg a proletariátus konkrét feladatait a háború elleni küzdelemben. Lenin véleménye szerint Bebel javaslata „dogmatikusan egyoldalú, élettelen"[3] volt, s nem zárta ki az opportunista szellemű értelmezés lehetőségét. E lehetőséggel a kongresszuson élt is Vollmar német jobboldali szociáldemokrata, aki az antimilitarista küzdelem elvi okokból való elvetését hirdette azon az alapon, hogy a háborúk a kapitalizmus szükségszerű kísérőjelenségei. A német küldöttség opportunista álláspontjának reakciója volt Hervé határozattervezete. Hervének az a javaslata azonban, hogy mindennemű háborúra a katonai bevonulás megtagadásával és felkelés kirobbantásával kell válaszolni, lényegében az anarchistákéhoz közelálló szájhősködés volt csupán.

„Szabadság"
Az „Assiette au Beurre" karikatúrája

Lenin Hervét bírálva rámutatott, hogy a tőkés társadalomban lehetségesek forradalmi, felszabadító háborúk is, amelyeket a proletariátusnak támogatnia kell. Másrészt pedig a reakciós, igazságtalan háborúval szemben alkalmazandó eszközök megválasztása azoktól a körülményektől függ, amelyek között a háború megindul. De a proletariátusnak minden körülmények között fel kell használnia a háborús válságot a burzsoázia megdöntésének meggyorsítására.

Jaurès és Vaillant határozati javaslata szerint a háború ellen minden eszközzel harcolni kell, a politikai tömegsztrájkot is beleértve. De Jaurès, akárcsak Bebel, szükségesnek ismerte el a proletariátus részvételét a burzsoá haza védelmében abban az esetben, ha ezt „támadás éri". Ez a megszolítás óriási veszélyt rejtett magában. 1907-re már teljesen kialakult a két imperialista koalíció, és érlelődött fegyveres összeütközésük. Annak a feltételezése, hogy a háború a fő imperialista államok részéről „védekező" jellegű lehet, olyan kibúvót hagyott, amelyet néhány év múltán, a világháború kitörésekor a szociálsoviniszták fel is használtak a szocializmussal szemben elkövetett árulásuk igazolására.

Lenin és Rosa Luxemburg az orosz és a lengyel küldöttség nevében módosításokat és kiegészítéseket javasoltak Bebel tervezetéhez. Többek között rámutattak, hogy a militarizmus az osztályelnyomás fő eszköze, és kimondták, hogy az ifjúság körében speciális antimilitarista propagandát kell folytatni. Rendkívül fontos kiegészítő javaslat volt, hogy a határozat mondja ki: ha a proletariátusnak nem sikerül megakadályoznia a háború kitörését, akkor „minden erejével arra kell törekednie, hogy a háború előidézte gazdasági és politikai válságot a néptömegek politikai tudatának felébresztésére és a tőkés osztályuralom bukásának meggyorsítására használja ki".

A kongresszus elfogadta Lenin és Rosa Luxemburg módosító javaslatait, és megerősítette azt a határozatot, amely megengedhetetlennek minősítette, hogy a szociáldemokraták a hadihitelek mellett szavazzanak. A határozat „az ortodox, vagyis az egyedüli tudományos marxista elemzés

[3] Lenin: A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 84. old.

Rosa Luxemburg felszólalása a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusa alkalmával rendezett gyűlésen
Fénykép. 1907

szigorúságát párosítja azzal, hogy a legradikálisabb és legforradalmibb harci lépéseket javasolja a munkáspártoknak".[4]

A kongresszus egy másik határozatában visszautasította a szakszervezetek „semlegességét", a munkásosztály politikai pártjaitól való „függetlenségét" hirdető opportunista elméletet. De a kongresszusnak ezt a határozatát, akárcsak az Internacionálé sok más döntését, a reformisták makacsul szabotálták, így az gyakorlatilag nem valósult meg.

A II. INTERNACIONÁLÉ ÉS A GYARMATI KÉRDÉS

Az opportunista és a forradalmi irányzat között heves összecsapásra került sor a stuttgarti kongresszuson a gyarmati kérdésben is. A fábiánusok, köztük Sidney Webb (később a brit Munkáspárt egyik vezetője), még az angol—búr háború idején kiadott „A fábiánusok és a birodalom" című röpiratukban azt állították, hogy a nagyhatalmak uralma „a civilizáció érdekeit szolgálja", míg „a nemzetközi civilizációt gátló kisállamoknak el kell tűnniük". Ezen az alapon a fábiánusok támogatták az angol imperializmust. Ugyanebben az időben Bernstein, majd a német revizionisták egy jelentős csoportja nyíltan támogatta Németország gyarmati igényeit.

Az 1907 januári Reichstag-választásokon, amelyeket a kormány a felkelő afrikai törzsekkel való leszámolás soviniszta jelszavaival folytatott le, a szociáldemokrata párt mandátumokat vesz-

[4] Lenin: A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. 72. old.

tett. Ezt követően a revizionisták különös buzgalommal fáradoztak azon, hogy a párt fogadjon el „gyakorlati" gyarmati programot, követeljen „civilizatórikus" gyarmati politikát stb.

Amikor Lipót belga király előnyösebbnek ítélte, ha lemond Kongó személyes birtoklásáról, és e gyarmatot átadta a belga államnak, a belga munkáspárt az elé a dilemma elé került: megszavazhatják-e a szocialisták Kongó gyarmatosításának állami költségeit, támogathatják-e így a gyarmati kizsákmányolás rendszerét. A parlamenti frakció vezére, Vandervelde, kategorikusan a támogatás mellett foglalt állást, és azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben javaslatait elutasítják, lemond tisztségéről. A pártkongresszus a javaslatok ellen szavazott, de meghagyta Vanderveldét a parlamenti frakció élén. A frakció megszavazta a gyarmati költségvetést, s ezzel gyakorlatilag a pártkongresszus által elvetett politikai vonalat valósította meg.

A belga munkáspártban bekövetkezett konfliktus és a német revizionisták követelései kifejezésre jutottak a stuttgarti kongresszuson Van Kol holland szocialista előadói beszédében. Van Kol a „szocialista gyarmatpolitika" védelmében lépett fel, s azt követelte, hogy ismerjék el a gyarmatok létezésének és természeti kincseik kiaknázásának szükségességét. „A kongresszus nem ítél el elvben és egyszersmindenkorra minden gyarmati politikát — hangzott Van Kol határozattervezete —, amely szocialista rendszerben civilizáló hatást gyakorolhat." A határozattervezetet, amelyet Lenin nyílt letérésnek ítélt „a gyarmati háborúkat és kegyetlenkedéseket igazoló burzsoá politika és burzsoá világnézet irányában"[5], a német küldöttség opportunista többsége támogatta, és a kongresszusi bizottság elfogadta. Csak a kongresszus plenáris ülésén utasították vissza 127 szavazattal 108 ellenében a határozat leplezetlenül opportunista bevezető részét. Mellette szavazott Németország, Hollandia, Belgium, Dánia, Svédország, Ausztria, Dél-Afrika küldöttsége, az angol és a francia küldöttség többsége és az olasz küldöttség kisebbsége.

Julian Marchlewski a bolsevikok és a lengyel baloldali szocialisták nevében élesen bírálta a gyarmati kérdésben mutatkozó revizionizmust. Elvhű marxista javaslatokat szegezett szembe az opportunistákkal, és elutasította azt a tézist, amely szerint a tőkés fejlődés útja minden nép számára elkerülhetetlen. Marchlewski minden felszólalását a revizionizmussal szembeni engesztelhetetlenség hatotta át.

A gyarmati sovinizmus a bevándorlás kérdésének vitájában is érvényesült. Az amerikai szocialisták egy része, továbbá a dél-afrikai és az ausztráliai küldöttek a „színesbőrű" munkások, mindenekelőtt a kínaiak és a japánok bevándorlásának korlátozását javasolták. Az ausztráliai munkáspárt ugyanezekben az években állást foglalt a „fehér Ausztrália" eszméje mellett; a kongresszusán jóváhagyott tétel szerint a párt céljának tekinti „a faji tisztaságon alapuló ausztráliai öntudat fenntartását". A stuttgarti kongresszus mindezeket az internacionalizmus alapelveibe ütköző kísérleteket visszautasította. De önmagában az a tény, hogy ilyen javaslatok egyáltalában felmerülhettek, az imperializmus kifejlődésével összefüggő opportunista tendenciák erősödéséről tanúskodott a munkásmozgalomban.

A II. Internacionálé vezetői már röviddel a stuttgarti kongresszus után a kongresszusi határozatok elferdítésének és nyílt megszegésének útjára léptek.

A FORRADALMI IRÁNYZATOK ERŐSÖDÉSE. A BOLSEVIKOK SZEREPE A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMBAN

Az 1910-es évek elején tovább éleződött az osztályharc, politikai válság érlelődött a legnagyobb kapitalista országokban. Ezzel egyidőben a gyarmati és félgyarmati országokban tovább fejlődött az imperialista elnyomás ellen irányuló felszabadító mozgalom.

[5] Ugyanott, 78., 79. old.

Franciaországban, Németországban, Angliában, Olaszországban, Spanyolországban, az Egyesült Államokban éles osztályösszecsapások zajlottak le. Svédországban, ahol az osztályharc békésebb formák között folyt, 1909-ben a fenyegető kizárás ellen általános sztrájk robbant ki, amely körülbelül egy hónapig tartott. Az 1913. évi belgiumi politikai tömegsztrájkban mintegy 450 000 munkás vett részt. Spanyolországban a katalóniai események, Olaszországban az 1914. évi „vörös hét" mutatta, milyen erős a — gyakran teljesen ösztönösen feltörő — forradalmi hangulat a munkásosztályban. Az oroszországi munkásmozgalom fellendülése, amely különösen a lénai sortűz után vált erőteljessé, új forradalmat ígért.

A forradalmi fellendülés azt a feladatot állította a szocialista pártok elé, hogy gyakorlatilag készítsék fel a proletariátust a döntő osztályütközetekre. A II. Internacionálé összes pártjai közül egyedül a bolsevik párt volt az, amely e feladatot mind ideológiai, mind pedig szervezeti téren sikerrel megoldotta. A bolsevikok, miután az 1912. évi prágai konferencián végleg szakítottak az opportunista mensevikekkel és kirekesztették őket a párt soraiból, a maguk oldalára állították az oroszországi szervezett munkásság túlnyomó többségét, és ily módon keresztülvitték a munkásmozgalom tényleges egyesítését a forradalmi marxizmus elvi alapján. Ez óriási előrelépést jelentett nemcsak az orosz, hanem a nemzetközi munkásmozgalomban is.

Történelmi jelentőségű volt Lenin és a bolsevikok harca a marxizmus elméleti alapjainak revíziójára irányuló újabb kísérletek ellen. Marx és Engels életének utolsó évtizedeiben a materialista filozófiára nézve nem annyira a nyílt idealizmus, mint inkább Dühring és a hozzá hasonlók vulgármaterializmusa jelentette a legfőbb veszélyt. A XX. század elejére a helyzet megváltozott. A burzsoá filozófia erőteljesen jobbra fordult, és megkísérelte a természettudomány legújabb eredményeit felhasználni a materializmus cáfolására és fideista nézetek propagálására. Mach és Avenarius „divatos" filozófiai nézeteinek a szocialista mozgalomban is akadtak hívei; a machizmus hívei közé tartozott például Friedrich Adler, Otto Bauer, A. Bogdanov és mások. A II. Internacionálé és főbb pártjainak vezetői igyekeztek „semlegesek" maradni a materializmus és az idealizmus újabb összecsapásában. Egyedül a bolsevikok foglaltak el hajthatatlanul következetes álláspontot a marxizmus idealista revíziójával és a vallásos világnézet kifinomult és ezért különösen veszedelmes formáinak a munkások körében való terjesztésével szemben. Lenin a marxista filozófia fejlődésében korszakalkotó munkájában, a „Materializmus és empiriokriticizmus"-ban, nemcsak az orosz machistákra, hanem nyugat-európai tanítómestereikre is megsemmisítő csapást mért, feltárta az idealizmus ideológiai és társadalmi gyökereit, mélyrehatóan megalapozta a filozófia pártosságának elvét. Lenin új, magasabb szintre emelte a dialektikus materializmust.

Lenin és a bolsevikok tevékenysége mintaszerűen egyesítette a forradalmi elméletet és a forradalmi gyakorlatot. Az 1905—1907. évi forradalmat követő években Lenin az új típusú párt stratégiájának és taktikájának, szervezeti elveinek továbbfejlesztésére irányította erőfeszítéseit. A bolsevikok mesterien kapcsolták össze a legális és illegális harci eszközöket, a duma szónoki emelvényét forradalmi agitációra használták fel, helyesen határozták meg a párt és duma-frakciója közötti viszonyt, a következetes elvi vonalvezetést egyesítették a tömegmunka összes lehetőségeinek rugalmas kihasználásával — mindezzel felbecsülhetetlen jelentőségű példát adtak valamennyi munkáspárt számára.

Az egyik legfontosabb kérdés, amelynek kidolgozását Lenin a forradalom tapasztalatai alapján tovább folytatta, a munkás-paraszt szövetség, a földesurak ellen vívott paraszti küzdelem gazdasági gyökereinek, jellegének és távlatainak kérdése volt. A marxizmusnak az agrárkérdésről szóló tanításai újabb művekkel gazdagodtak: Lenin megírta „Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén" és „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es, első orosz forradalomban" című munkáit.

A bolsevik párt a II. Internacionálé egyetlen olyan nagy pártja volt, amely kezdettől fogva

következetes internacionalista álláspontot foglalt el. A bolsevikok erőteljesen harcoltak az Orosz Birodalomban uralkodó nemzeti elnyomás ellen, mindennemű nacionalizmus ellen, azért, hogy megteremtsék valamennyi nemzet munkásságának akcióegységét és szervezeti egységét. 1912—1914 folyamán Lenin széleskörűen megalapozta a bolsevikok nemzeti programját és fő tételét: az elnyomott nemzetek önrendelkezési jogát, beleértve az állami különválást is. A bolsevikok határozott küzdelmet folytattak az oroszországi kispolgári nacionalisták ez idő tájt megerősödő kísérletei ellen, melyek az egységes munkásmozgalomnak nemzeti alapon való megosztására irányultak az osztrák szociáldemokrata vezetőktől átvett „nemzeti kulturális autonómia" programjának leple alatt.

Lenin ezzel összefüggésben hangsúlyozta, hogy „a marxizmus nem fér össze a nacionalizmussal, még a »legigazságosabb«, »legtisztább«, »legfinomabb« és legcivilizáltabb nacionalizmussal sem".[6] „A nemzetek teljes egyenjogúsága; a nemzetek önrendelkezési joga; az összes nemzetek munkásainak egyesülése — erre a nemzeti programra tanítja a munkásokat a marxizmus, erre tanítja őket az egész világ tapasztalata és Oroszország tapasztalata."[7]

A bolsevik párt internacionalista irányvonala lehetővé tette, hogy az orosz munkásosztály megnyerje a cári birodalom nagyszámú nemzetiségének bizalmát, és valamennyiüket tömörítse a közös ellenség, a cárizmus és az imperializmus elleni küzdelemre. A bolsevikok az egész világ proletariátusát engesztelhetetlen harcra szólították az imperialisták rabló gyarmati politikája ellen — a „saját" imperialistáké ellen éppúgy, mint az idegeneké ellen. A bolsevik párt prágai konferenciája üdvözölte a kínai forradalmat és felháborodottan tiltakozott az orosz cárizmus és az angol imperializmus iráni fegyveres intervenciója ellen. A bolsevikok őszinte rokonszenvvel kísérték a balkáni népek küzdelmét a török iga ellen, ugyanakkor határozottan tiltakoztak azellen, hogy a balkáni nemzeti mozgalmakat az imperialista nagyhatalmak játékszerévé tegyék.

A Lenin vezette bolsevik pártot helyes, elvi politikája a nemzetközi munkásmozgalom valamennyi forradalmi elemének lelkesítő példaképévé avatta. A nyugati szocialista pártokban és szakszervezetekben erősödtek a baloldali csoportok és irányzatok. A német szociáldemokrata párt balszárnya, amelyet Berlinben, Hamburgban, Stuttgartban, Brémában a párt legértékesebb, proletár része támogatott, erőteljesen harcolt nemcsak a revizionizmus, hanem a pártvezetés békülékeny politikája és opportunista ingadozásai ellen is. Rosa Luxemburg már 1907-ben így írt harcostársának, Klara Zetkinnek: „A tömegek, még inkább a párttagság tömegei... lelkesen fogadják majd taktikánk friss légáramlatát; de nyomasztó súllyal nehezednek rájuk a régi tekintélyek és még inkább az opportunista szerkesztőkből, képviselőkből és szakszervezeti vezérekből álló felső réteg. Feladatunk most az, hogy a legélesebb tiltakozással helyezkedjünk szembe e berozsdásodott tekintélyekkel..."

A II. Internacionálé marxista szárnyának egyik legjobb szervezetét alkotó bolgár tesznyákok erélyesen küzdöttek a burzsoá liberálisokkal blokkra lépő „tágelvű" szocialisták reformizmusa és nacionalizmusa ellen.

1909-ben szakadás ment végbe a holland pártban. A balszárny képviselőit, a Troelstra és Van Kol irányította pártvezetőség opportunista burzsoá-liberális politikája ellen harcoló „tribunistákat" (D. Wijnkoop, H. Gorter, A. Pannekoek stb.) kizárták a pártból s ezek megalakították a Németalföldi Szociáldemokrata Pártot.

A skandináv országok pártjaiban erős baloldali ellenzék alakult ki, amely a szocialista ifjúsági szervezetekre támaszkodott. Megerősödött a balszárny a Brit Szocialista Pártban is; Skóciában

[6] Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Lásd *Lenin Művei*. 20. köt. Szikra 1955. 19. old.

[7] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin Művei*. 20. köt. 468—469. old.

a glasgowi munkások és a bányászok körében egy számbelileg meglehetősen gyenge, de rendkívül agilis proletárcsoport létesült A. McManus és T. Bell vezetésével.

Ám a nyugati szocialista pártokban fellépő baloldali csoportok és irányzatok még túlságosan gyengék voltak ahhoz, hogy széles tömegeket ragadjanak magukkal. A baloldali vezetők túlnyomó többsége nem jutott el annak teljes megértéséig, hogy az opportunistákkal és centristákkal való szakítás — nemcsak eszmei, hanem szervezeti téren is — történelmileg megérett szükségszerűség. A baloldaliak vezetői a marxista elmélet és taktika számos kérdésében is súlyos hibákat követtek el. Még az olyan igaz harcosok, mint Rosa Luxemburg, sem tudták elsajátítani az egész világ munkásosztálya előtt új távlatokat nyitó lenini forradalomelméletet, a proletariátus vezető szerepének gondolatát. Ezzel függött össze, hogy a baloldaliak alábecsülték az elnyomottak és kizsákmányoltak széles tömegeinek — a parasztságnak, a középrétegeknek — a proletariátus köré tömörítésére nyíló lehetőségeket a tőkésországokban. Hasonlóképpen helytelen álláspontra helyezkedtek a nemzeti kérdésben is: tagadták a nemzeti mozgalmak hatalmas jelentőségét, elutasították a nemzetek önrendelkezési jogának marxista tételét.

A bolsevik párt bírálta a baloldaliak hibáit és következetlenségeit, ugyanakkor minden erővel törekedett a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi elemeinek egyesítésére a nyílt opportunizmus és a centrizmus elleni harcban. A baloldaliak Lenin által szervezett külön tanácskozásai a stuttgarti és a koppenhágai kongresszus alkalmával fontos állomások voltak ezen az úton. Lenin részt vett a Nemzetközi Szocialista Iroda munkájában, és példamutató módon közelítette meg a bonyolult taktikai kérdéseket. Szembehelyezkedett az angol szociáldemokraták, a guesde-isták és a tesznyákok szektás javaslatával, hogy tagadják meg az opportunista vezetés alatt álló angol Munkáspárt felvételét az Internacionáléba. Lenin feltétlenül szükségesnek tartotta a felvételt, minthogy e párt a munkások széles tömegeit egyesítette. Ugyanakkor fellépett Kautsky álláspontja ellen, aki határozati javaslatában kitért a munkáspárti vezetők opportunizmusának bírálata elől. Lenin határozottan támogatta a holland „tribunistákat", és követelte felvételüket az Internacionáléba, de javaslatát a Nemzetközi Szocialista Iroda visszautasította.

OPPORTUNIZMUS ÉS CENTRIZMUS A II. INTERNACIONÁLÉBAN

A II. Internacionálé opportunista szárnya tetemesen megerősödött, és mindjobban hajlott a nyílt megegyezésre az imperialista burzsoáziával. A nyílt reformisták odáig mentek, hogy maguk szólították fel a vezető köröket a fegyverkezési hajszára. Hyndman angol szocialista vezér az angol tengeri fegyverkezés támogatására kelt. Noske német szociáldemokrata 1907-ben kijelentette a Reichstagban, hogy „védekező" háború esetén „a szociáldemokraták nem fognak elmaradni a polgári pártoktól, és fegyvert fognak... Azt kívánjuk, hogy Németország a lehető legjobban fel legyen fegyverezve". A „Sozialistische Monatshefte" körül csoportosuló revizionisták a folyóirat szinte minden számában gyarmatszerzésre biztattak. Az Olasz Szocialista Pártban Bissolati csoportja lépett fel a háború mellett. Igaz, némelyik szociáldemokrata pártból az egyszerű párttagok nyomására kizárták a legnyíltabb sovinisztákat. Ez a tömegek forradalmasodását mutatta. De erre meglehetősen kevés esetben került sor.

A II. Internacionálé vezetői kevéssé számoltak egy európai háború kirobbanásának veszélyével. Bebel nemegyszer kijelentette, hogy nem hisz a háború lehetőségében. „Nálunk (Németországban) nem akarnak komolyan háborút — írta 1912 decemberében —, a háborúról való fecsegés csak ürügyül szolgál a fegyverkezési kiadásokhoz." A tekintélyes francia marxista, Paul Lafargue, szintén valószínűtlennek tartotta a háborút, minthogy az szerinte néhány hónap leforgása alatt gazdasági összeomlásra vezetne. Kautsky azt bizonygatta, hogy a trösztösítés tendenciája a kapita-

lizmusban kedvező feltételeket teremt a tartós békéhez. Lenin élesen bírálta az aktív antimilitarista fellépésekről való lemondás taktikáját, melyet Kautsky védelmezett.[8]

A II. Internacionálé vezetői fátyolt borítottak a proletárdiktatúráról és a burzsoá államgépezet összezúzásának szükségszerűségéről szóló marxi tanításra. Egyedül a bolsevik párt foglalta programjába ezt a követelést. Mint Lenin írta, „annak a kérdésnek a *kerülgetése*, hogy mi a proletárforradalom viszonya az államhoz, ez a kerülgetés, amely az opportunizmusnak kedvezett és az opportunizmust táplálta, a marxizmus *meghamisítására* és teljes elsekélyesítésére vezetett".[9]

A II. Internacionálé kongresszusai által kijelölt nemzetközi szocialista taktikát a gyakorlatban nem érvényesítették. A francia szocialisták választási megállapodásokat kötöttek a burzsoá pártokkal. Olaszországban a szocialista párt támogatta a burzsoá kormányt. Belgiumban, Hollandiában, Svédországban, Dániában, Norvégiában a szocialisták gyakorlatilag vagy formálisan is tartós együttműködést alakítottak ki a baloldali polgári pártokkal; 1913-ban a holland pártkongresszuson a küldötteknek csaknem a fele a kormányba való belépés mellett szavazott. Angliában a Munkáspárt továbbra is a liberális párt függvénye maradt. Az 1910-ben a parlamentbe került 40 munkáspárti képviselő közül 39-et a liberálisok támogatásával választottak meg. A német szociáldemokrácia az 1912. évi választásokon blokkra lépett a Haladó Néppárttal. A főként kispolgári elemekből álló parlamenti frakciók a szocialista pártok vezető politikai központjává váltak.

A II. Internacionálé „szélességben" való növekedésével párhuzamosan a pártokban és a szakszervezetekben mind nagyobb befolyásra tettek szert a tömegektől elszakadt, elméletileg felkészületlen, minden szocialista lelkesedés híján való elemek: képviselők, városi tanácsosok stb. Bebel életének utolsó éveiben gyakran hangoztatta, hogy zavarja „az önfeláldozás szellemének" hiánya a párt felső köreiben. „Gyakran az a benyomásom — mondotta —, hogy vezetőink egy része már nem érti meg a tömegek szenvedéseit és nyomorát, idegen számukra a tömegek hangulata."

Szavakban a II. Internacionálé vezetése továbbra is a régi elvi álláspontón maradt. A revizionizmust elméletileg visszautasították. Gyakorlatilag azonban a nyugat-európai szocialista pártok vezetői centrista álláspontra csúsztak át. 1910-ben Kautsky nyíltan fellépett a balszárny, különösen Rosa Luxemburg ellen.

A munkás párttagok tömegei továbbra is bíztak az Internacionálában. Ám a valóságban a vezetés centrista politikája már harcképtelenné tette a II. Internacionálét. Pártjai a szocialista forradalom pártjaiból a szociális reformok pártjaivá váltak.

A KOPPENHÁGAI ÉS A BÁZELI KONGRESSZUS

A II. Internacionálé 1910. évi koppenhágai kongresszusa ismét napirendre tűzte a háborús veszély kérdését. A kongresszus megerősítette a stuttgarti kongresszus idevágó határozatait, de helyenként pacifista színezetű határozata egészében véve visszalépést jelentett Stuttgarthoz képest.

A II. Internacionálé gyengesége és harcképtelensége szemléletesen megnyilvánult az 1911. évi marokkói válság idején. A német szociáldemokrata pártvezetőség elutasította azt a javaslatot, hogy hívják össze a Nemzetközi Szocialista Iroda kibővített ülését összehangolt nemzetközi proletárakciók megszervezése céljából. A visszautasítást azzal indokolták, hogy az ilyen akciók és a háborúellenes agitáció károsan befolyásolhatná a párt választási hadjáratát. A proletariátus nemzetközi megmozdulása ezzel meghiúsult. Rosa Luxemburg élesen bírálta a német pártvezetés álláspontját.

A Balkán-háborúval és az ekkor fellépő európai háborús veszéllyel kapcsolatban 1912 novem-

[8] Lásd Lenin: G. V. Plehanovnak. 1912. november 17. Lásd *Lenin* Művei. 36. köt. Budapest 1958. 185. old.
[9] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 509—510. old.

berében rendkívüli kongresszust hívtak össze Bázelbe. A kongresszus lenyűgöző módon demonstrálta a proletariátus elszántságát, hogy szembeszálljon a háborúval. Az Internacionálé vezéreinek szónoklatai — főleg Jaurès szenvedélytől izzó felhívása a béke megvédésére — óriási hatást gyakoroltak a közvéleményre.

A bázeli kongresszus kiáltványa emlékeztette a kormányokat, hogy a francia—porosz háborút a Párizsi Kommün követte, az orosz—japán háború pedig Oroszország forradalmi erőit aktivizálta. A kongresszus felhívta a népeket, hogy teljes erővel küzdjenek a háborús veszély ellen, ha pedig kitörne a háború, használják fel a proletariátus győzelmének siettetésére. „Ne feledjék a kormányok, hogy Európa jelenlegi állapota és a munkásosztály jelenlegi hangulata mellett nem robbanthatnak ki háborút anélkül, hogy ezzel önmagukat is ne veszélyeztetnék... A proletárok bűnnek tartják, hogy lőjenek egymásra a kapitalisták profitjának növelése, a dinasztiák hiú becsvágya érdekében, vagy a diplomaták titkos szerződéseinek kedvéért" — hangzott a kiáltvány.

Ám az ünnepélyes és fenyegető figyelmeztetést, amelynek a munkások milliói hitelt adtak, nem követte semmiféle forradalmi cselekvés, sem az Internacionálé, sem pártjai többségének vezetői részéről.

A nagy munkáspártok közül a bolsevik párt volt az egyetlen, amely egész tevékenységében szilárdan tartotta magát a szocialista kongresszusok háborúellenes határozataihoz.

A IV. duma bolsevik képviselői a következőket írták a bázeli kongresszushoz intézett üzenetükben: „A háború és a vérontás az uralkodó osztályoknak kell — a világ munkásai békét követelnek bármi áron is. Mi, orosz munkások, testvéri jobbunkat nyújtjuk minden más ország munkásainak, s hangunk eggyé olvad az övékkel a közös tiltakozásban napjaink gyalázata, a háború ellen."

XXV. FEJEZET

AZ IMPERIALISTA ÁLLAMOK KÖZÖTTI ELLENTÉTEK FOKOZÓDÁSA. A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT VÍVOTT HÁBORÚ DIPLOMÁCIAI ELŐKÉSZÍTÉSE

A szabadversenyes kapitalizmusból az imperializmus szakaszába való átmenet időszakában a főbb kapitalista államok vezető köreiben szinte korlátlan igényekről tanúskodó tervek tűntek fel.

Angliában „Nagyobb Britannia" megteremtésére szőttek terveket, amelyek végső soron az egész földkerekség brit befolyás alá vonására irányultak. Németországban a bank- és iparmágnások csakúgy, mint a junkerek és a velük szoros kapcsolatban álló katonai vezető körök egy „Nagy-Németország" vagy „Egyesült Közép-Európa" létrehozását tervezgették, amely, mind jobban terjeszkedve, magába foglalta volna az Osztrák—Magyar Monarchiát, a Balkánt, Elő-Ázsiát, a Baltikumot, Skandináviát, Belgiumot, Hollandiát és Franciaország egy részét; ezenkívül hatalmas német gyarmatbirodalmat terveztek Afrikában és a Csendes-óceán térségében, valamint kiterjedt befolyási övezetet Dél-Amerikában. Franciaország revansista hangulatot szító finánc-oligarchiája nemcsak Elzász-Lotharingia visszaszerzésére törekedett, hanem meg akarta kaparintani a Ruhr-vidéket is, továbbá kiterjeszteni a francia gyarmatbirodalmat — mindenekelőtt az afrikai német birtokok rovására. A cári Oroszország burzsoáziája és földbirtokosai politikai és katonai uralomra törekedtek a Balkánon, meg akarták szerezni Isztambult a tengerszorosokkal, befolyási övezetükbe akarták vonni egész Iránt; a japánoktól elszenvedett vereség ellenére a Távol-Keletre vonatkozó terveiket sem adták fel. Az Osztrák—Magyar Monarchia uralkodó osztályai, nem érve be a Bulgáriában és — bizonyos fokig — Romániában élvezett gazdasági és politikai befolyásukkal, terveket szőttek arra, hogy szétzúzzák és vazallusukká süllyesztik Szerbiát, és a Balkán-félsziget keleti és nyugati részében egyaránt megszilárdítják hegemóniájukat. Az olasz imperialisták, az antik Róma dicsőségére áhítozva, arra törekedtek, hogy Olaszország kiterjessze uralmát Triesztre és Albániára, bekapcsolódjék Kisázsia felosztásába és az afrikai birtokok újrafelosztásába, kivívja a földközi-tengeri hegemóniát.

Nagyarányú hódító terveket forraltak az Európán kívüli nagyhatalmak imperialista körei is. Az amerikai Beveridge szenátor már a XX. század elején így beszélt: „Isten... nagyszerű szervezőkké tett bennünket, kiknek rendeltetése, hogy rendet teremtsünk a világban... Ő az összes fajok közül az amerikaiakat választotta ki, akiknek a világot végül is el kell vezetniük újjászületéséhez." Az amerikai imperializmus elsősorban arra törekedett, hogy megszilárdítsa a nyugati féltekén élvezett döntő befolyását, s fokozza Kínába irányuló behatolását.

Japán nagytőkés és militarista köreiben érlelődött a gondolat, hogy japán uralom alá vonják egész Kelet-Ázsiát és a Csendes-óceán környező részét.

Az imperialista nagyhatalmak készülődése e tervek végrehajtására, nemkülönben egyes gyakorlati megvalósítási kísérletek a nemzetközi küzdőtéren elmélyítették a már meglevő ellentéteket és újakat szültek.

AZ 1904. ÉVI ANGOL—FRANCIA EGYEZMÉNY. AZ 1905. ÉVI BJÖRKŐI OROSZ—NÉMET SZERZŐDÉS

A német imperializmus erősödő gyarmati terjeszkedése a fő ellentét — az angol—német ellentét — mellett kiélezte a Németország és Franciaország közötti ellentéteket is. A francia uralkodó köröket ezenkívül aggasztotta, hogy a szövetséges cári Oroszország erőit a távol-keleti háború vonta el. E tényezők közvetlen következményeként angol—francia közeledés jött létre. Nyomban az orosz—japán háború kitörése után, 1904. április 8-án, Anglia és Franciaország egyezményt írt alá. Franciaország elismerte Anglia „jogát" az Egyiptom fölötti uralomra, Anglia pedig Franciaország „jogát" marokkói igényeinek kielégítésére. Ezt követően titkos katonai tárgyalások indultak a két ország vezérkarai között. Létrejött az „entente cordiale" („szívélyes egyetértés"): az ún. angol—francia antant. Anglia — miután előbb Japánnal kötött alapjában Oroszország ellen irányuló katonai és politikai szövetséget — most Franciaországgal lépett megállapodásra, ezúttal főként németellenes éllel.

A német imperializmus arra számított, hogy az orosz—japán háborút és a cári Oroszország meggyengülését kihasználva legalább az alábbi három célkitűzést sikerül megvalósítania: először — olyan hátrányos kereskedelmi egyezményt kényszeríthet Oroszországra, amely a porosz junkerek érdekében megnehezíti az orosz mezőgazdasági termékek exportját a német piacra és ugyanakkor biztosítja Oroszországban a német tőke terjeszkedésének érdekeit; másodszor — a francia—orosz szövetség megbontásával elszigetelheti Franciaországot az európai kontinensen; harmadszor — a lehető legkedvezőbb feltételeket teremtheti a közel-keleti német gazdasági és politikai behatolás számára, felhasználva a bagdadi vasútvonal építésére szerzett koncessziót (ez 1903-ban nyerte el végleges formáját).

A német diplomácia ugyanakkor nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy maga mellé állítsa a cári Oroszországot. 1905. július 24-én Vilmos császár finn vizeken, Björkő szigetének közelében találkozott II. Miklóssal, s titkos szövetségi szerződést eszközölt ki a cártól. Midőn azonban Vitte és Lamsdorff külügyminiszter értesültek arról, hogy II. Miklós aláírta a szerződést, a legerélyesebben felléptek annak érdekében, hogy semmissé tegyék a cár diplomáciai akcióját, amely összeomlással fenyegette a francia—orosz szövetséget. „Vilmos legfőbb, ha ugyan nem egyetlen célja az, hogy összeveszítsen bennünket Franciaországgal, s a mi számlánkra kijusson elszigetelt helyzetéből" — ekként jellemezte a szerződést Lamsdorff. A björkői szerződés nem is lépett életbe. Az imperialista hatalmak között tovább folyt a harc a cári Oroszország megnyeréséért. E különféle eszközökkel — egyebek között pénzügyi nyomás segítségével — vívott küzdelem kimenetele valamivel később dőlt el.

AZ 1905—1906. ÉVI MAROKKÓI VÁLSÁG

1904 végén francia bankárok, számos befolyásos politikus támogatásával, hozzáláttak, hogy nagy összegű kölcsön elfogadására bírják a marokkói szultánt. A hitelnyújtás feltételéül szabták, hogy a fontosabb kikötők vámhivatalait és rendőrségét helyezzék francia ellenőrzés alá, továbbá hívjanak francia tanácsadókat a hadseregbe. E követelések teljesítése Marokkó függetlenségének megszüntetésével volt egyértelmű. A német imperialisták, akiknek megvoltak a saját elképzeléseik Marokkót illetően, a beavatkozás mellett döntöttek, hogy megakadályozzák francia vetélytársaik

terveinek megvalósulását. Céljuk volt az is, hogy próbára tegyék az angol—francia antant hatékonyságát, és bebizonyítsák Franciaországnak, hogy válságos pillanatban nem számíthat Anglia támogatására.

II. Vilmos 1905. március 31-én, a marokkói Tanger kikötőjébe való megérkezésekor nyilvánosan kijelentette, hogy Németország Marokkó felett semmiféle nagyhatalom uralmát nem tűri meg, és az effajta törekvésekkel minden eszközzel szembeszáll. A német kormány ezután kijelentette, hogy nem hajlandó tárgyalni Delcassé francia külügyminiszterrel, minthogy politikáját Németországgal szemben ellenségesnek tartja.

A német manőverek azonban azonnali ellenakciókat váltottak ki Anglia részéről. A brit kormány azt tanácsolta Rouvier francia miniszterelnöknek, hogy ne engedjen Németországnak Marokkóban, és hagyja meg Delcassét tisztségében. Az angol katonai körök ígéretet tettek Franciaországnak, hogy német támadás esetén 100—115 000-es angol haderőt tesznek partra a kontinensen.

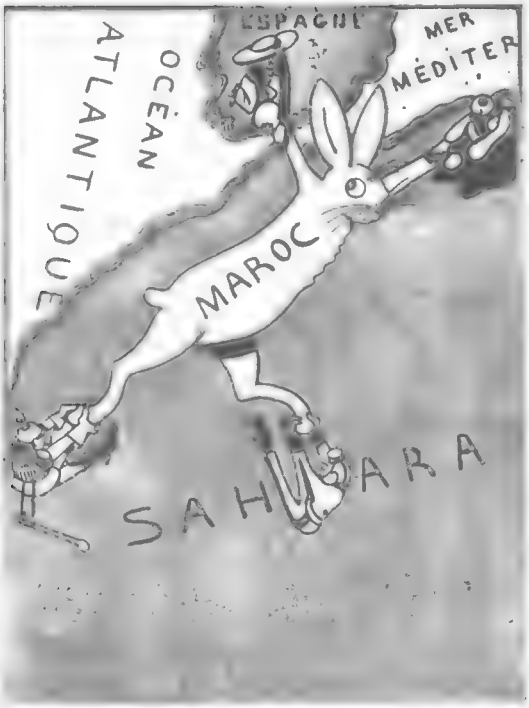

Az európai nagyhatalmak darabokra tépik Marokkót
Az „Assiette au Beurre" karikatúrája

A francia kormány viharos ülésén Delcassé az angol kormánynak ezekre a — jóllehet nem teljesen hivatalos — biztatásaira támaszkodva azt indítványozta, hogy utasítsák vissza a német javaslatokat. De a francia kormány, tekintettel katonai szövetségese, a cári Oroszország meggyengülésére, az engedékenység mellett döntött. 1905 júniusában Delcassé kénytelen volt benyújtani lemondását, és Franciaország beleegyezett, hogy a marokkói kérdést nemzetközi konferencia elé terjesszék.

1906 elején Algecirásban (Dél-Spanyolország) összeült a konferencia a marokkói kérdés megvitatására. A tárgyalások során világosan kirajzolódtak a nemzetközi küzdőtéren kialakult új erőviszonyok. Franciaországot a leghatározottabban Anglia támogatta — ezzel bebizonyosodott az angol—francia antant ereje. Jelentékeny szerepet játszott az algecirási konferencián a cári Oroszország állásfoglalása is. A Japán ellen viselt háborúban meggyengült, pénzügyi csőd szélén álló, külföldi kölcsönökre szoruló cári kormány némi ingadozás után a konferencia döntő pillanatában Franciaországnak nyújtott diplomáciai támogatást. A várt ellenszolgáltatás nem maradt el: a cárizmus nyomban nagy összegű francia kölcsönt kapott a forradalom elfojtására. Még Olaszország sem szövetségesét, Németországot támogatta, hanem Franciaországot. Magatartásának az volt a magyarázata, hogy — a hármasszövetségben való részvétele ellenére — még 1900-ban titkos egyezményt kötött Franciaországgal a befolyási övezetek felosztásáról Észak-Afrikában: elismerte Franciaország marokkói érdekeit, viszont ígéretet nyert arra, hogy Franciaország nem gátolja meg az Oszmán Birodalomhoz tartozó Tripolisz elfoglalását. Két esztendővel később, 1902-ben, újabb olasz—francia titkos megállapodás született a két állam kölcsönös semlegességéről. Ez még világosabban jelezte, hogy Olaszország kezd eltávolodni Németországtól és az Osztrák—Magyar Monarchiától, a hármasszövetségtől.

Mindennek eredményeképpen Franciaország az algecirási konferencián diplomáciai győzelmet aratott. A konferencia formálisan elismerte valamennyi nagyhatalom gazdasági érdekeinek egyen-

lőségét Marokkóban, de Franciaországra ruházta az ország „belső rendjének" fenntartását, a marokkói rendőrség feletti felügyeletet. Ez az értékes diadal utóbb megkönnyítette a francia imperializmus számára Marokkó elfoglalását.

AZ 1907. ÉVI ANGOL—OROSZ EGYEZMÉNY. A HÁRMAS ANTANT MEGALAKULÁSA

Ugyanebben az időben fordulat következett be az angol—orosz viszonyban is. A brit imperializmus, miután Japán segítségével meggyengítette a cári Oroszország pozícióit a Távol-Keleten, immár az Oroszországhoz való közeledésre törekedett, minthogy a cárizmusban potenciális szövetségest látott mind a keleti nemzeti felszabadító mozgalmak elnyomására, mind pedig egy esetleges Németország elleni háború esetére. Másrészt a nyugat-európai tőkétől mind erősebben függő cári Oroszország az orosz—japán háború után maga is hajlott arra, hogy megegyezésre lépjen Angliával másik vetélytársa, Németország ellen. Nem váltak be tehát a német diplomáciának azok a számításai, hogy az orosz—japán háború kiélezi az angol—orosz ellentéteket, és hogy Németország, ezeket kijátszva, kedvezőbb feltételek mellett folytathatja a harcot a világhegemóniáért.

Az angol—orosz tárgyalások során a vitás gyarmati kérdésekben kompromisszum született, és 1907. augusztus 31-én aláírták az egyezményt. Iránt három zónára osztották: az északi zóna Oroszország befolyási övezetébe került, a déli Angliáéba, az ország középső részét pedig „semleges zónának" nyilvánították — azaz a két nagyhatalom „szabad" versengésének színtere lett. Afganisztánt gyakorlatilag angol befolyási övezetnek ismerték el. A két fél kötelezettséget vállalt, hogy tartózkodni fog a Tibet belső igazgatásába való beavatkozástól. Az angol—orosz egyezmény aláírását Oroszország és Japán közötti megállapodás előzte meg, amely meghatározta a két állam befolyási övezeteit Északkelet-Kínában.

Az 1907. évi angol—orosz egyezmény megkötésével véglegesen kialakult az Angliából, Franciaországból és Oroszországból álló imperialista katonai és diplomáciai csoportosulás, a másikkal, a hármasszövetséggel (Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország) szemben álló hármas antant. Európa végleg két szemben álló katonai tömbre oszlott.

A II. Internacionálé egyes vezető személyiségei Anglia és Oroszország — a két régi vetélytárs — megegyezését mint „a béke biztosítékát" üdvözölték. Lenin az imperialista tömbök és megegyezések ilyen opportunista megítélése ellen foglalt állást. Nem egészen egy évvel az antant létrehozása után Lenin — hangsúlyozva, milyen hatalmas mennyiségű „gyújtóanyag" gyülemlett fel a nemzetközi imperialista politikában — figyelmeztette a munkásosztályt, hogy mindezek a nyílt és titkos egyezmények, szerződések stb. akármelyik nagyhatalomnak bármely, még a legjelentéktelenebb „megfricskázása" esetén is háborúra vezethetnek.[1]

A BOSZNIAI VÁLSÁG

Súlyos nemzetközi válságot idézett elő az, hogy 1908-ban az Osztrák—Magyar Monarchia annektálta Boszniát és Hercegovinát. E két tartomány az 1878. évi berlini szerződés értelmében osztrák—magyar megszállás alá került, formálisan azonban az Oszmán Birodalom része maradt. Az ifjútörök forradalom után a Monarchia uralkodó körei, a balkáni forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalom további kibontakozásától tartva, arra a következtetésre jutottak, hogy elérkezett az ideje Bosznia és Hercegovina teljes annexiójának. E célból az Osztrák—Magyar Monarchia a kulisszák mögött megbeszéléseket kezdett Oroszországgal, hogy a tengerszorosok kérdésében

[1] Lásd Lenin: A harcos militarizmus és a szociáldemokrácia antimilitarista taktikája. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 189. old.

nyújtandó kárpótlás ellenében megszerezze hozzájárulását az annexióhoz. Ami a cári kormányt illeti, ez a japán háború kudarca és az 1905—1907. évi forradalom megrázkódtatásai után valamilyen külpolitikai sikert kívánt elérni.

1908 szeptemberében Izvolszkij orosz külügyminiszter Buchlauban találkozott Aerenthal osztrák külügyminiszterrel. A létrejött titkos megállapodás értelmében Oroszország hozzájárult Bosznia és Hercegovina annexiójához, a Monarchia pedig beleegyezett abba, hogy a fekete-tengeri tengerszorosokat megnyissák az orosz hadihajók számára. A cári diplomácia rövidesen hasonló hozzájárulást kapott Németországtól is, bár meglehetősen általános formában és azzal a kikötéssel, hogy Németország „kompenzációkat" kap. Az olasz kormány ugyancsak késznek mutatkozott Oroszország támogatására a tengerszorosok kérdésében, azzal a feltétellel, hogy ez viszont beleegyezését adja Olaszország tripoliszi hódító terveihez. A tengerszorosok kérdésének Oroszország által óhajtott megoldása azonban nem annyira az Osztrák—Magyar Monarchián, Németországon vagy Olaszországon múlott, hanem sokkal inkább Anglián és Franciaországon. Támogatásuk elnyerése végett Izvolszkij Párizsba, majd Londonba utazott.

Az osztrák—magyar kormány elhatározta, hogy nem várja be, míg Oroszország valamennyi érdekelt nagyhatalommal megállapodásra jut; 1908. október 6-án hivatalosan bejelentette Bosznia és Hercegovina annexióját. Lépése csapást mért mind az ifjútörök forradalomra, mind a délszláv nemzeti törekvésekre, mind pedig a cári Oroszország diplomáciai elgondolásaira.

Az annexió viharos tiltakozást keltett Törökországban és Szerbiában. A Monarchia egyoldalú lépése ellen megpróbált fellépni a cári kormány is, követelve, hogy a kérdést terjesszék nemzetközi konferencia elé. Izvolszkijnak az a számítása, hogy meg tudja szerezni Franciaország és Anglia támogatását a tengerszorosok ügyében, nem vált be. A francia kormány kitérő álláspontra helyezkedett, az angolok pedig nyíltan megtagadták támogatásukat. Németország viszont határozottan kiállt szövetségese, az Osztrák—Magyar Monarchia mellett. A válság hónapokig húzódott. Végül is a Monarchiának — német segítséggel — 1909 februárjában sikerült pénzbeli kárpótlás ellenében megszerezni Törökország hozzájárulását Bosznia és Hercegovina annexiójához. Ezt követően az osztrák—magyar kormány csapatösszevonásokat hajtott végre Szerbia határánál, a német kormány pedig márciusban ultimátumszerűen követelte Oroszországtól: azon túl, hogy maga elismeri az annexió befejezett tényét, eszközölje ki Szerbia beleegyezését is. A háborúra felkészületlen cári kormány kénytelen volt meghátrálni, és elfogadni a német követelést. Izvolszkijnak távoznia kellett a külügyminiszteri székből.

A boszniai válság hallatlanul kiélezte az ellentéteket a Balkánon, kiváltképp Oroszország—Szerbia és az Osztrák—Magyar Monarchia között. Jóllehet e válság az antant épületének repedéseit is felfedte, elsősorban a két fő imperialista csoportosulás: az angol—francia—orosz és az osztrák—német blokk közötti ellentéteket tárta fel a maguk teljes mélységében.

AZ ANGOL—NÉMET FLOTTAVERSENGÉS

Az antant megalakulása, nemkülönben a felbomlasztását célzó német kísérletek sikertelensége arról tanúskodott, hogy a nemzetközi viszonyok rendszerében lényeges változások mentek végbe. A két gyarmattartó nagyhatalom, Anglia és Franciaország ellentéte, amely az 1898. évi fashodai incidenssel tetőződött, háttérbe szorult. A Közel-Keleten (elsősorban a tengerszorosok kérdésében), valamint az Iránban mutatkozó angol—orosz ellentétek, ha nem is oldódtak meg, nem játszottak már döntő szerepet. A nemzetközi események színpadán teljes mértékben az Anglia és Németország közötti imperialista ellentétek nyomultak előtérbe. A gazdasági, politikai és gyarmati vetélkedésből fakadó angol—német ellentéteket még tovább mélyítette az egyre fokozódó tengeri fegyverkezési hajsza.

Dreadnought-láz Angliában és Németországban
A „Der wahre Jacob" karikatúrája. 1909

Az angol kormánykörökben súlyos aggodalmat váltott ki, hogy Németország eredményesen végrehajtotta a Tirpitz admirális által kidolgozott hadiflotta-építési programot. Anglia, válaszképpen a tengeri erőviszonyok megváltoztatására irányuló német törekvésekre, újfajta páncélos óriás csatahajók — dreadnoughtok — építéséhez fogott, amelyek mind fegyverzet, mind sebesség terén jócskán felülmúlták az addigi hajótípusokat. 1905-ben Angliának 65 hagyományos típusú hadihajója volt, Németországnak pedig 26. A dreadnoughtok építését az angolok olyan hatalmas ugrásnak szánták haditengerészetük fejlesztésében, amely rábírhatja a németeket, hogy belássák az angol tengeri hegemónia megingatására szánt erőfeszítéseik reménytelenségét. A valóságban azonban az történt, hogy Németország is megkezdte a dreadnought-építést, s már 1908-ban 9 dreadnoughtja volt, az Anglia által épített 12-vel szemben. A tengeri haderő terén tehát az erőviszonyok megváltozóban voltak Németország javára, noha Anglia megőrizte tengeri fölényét.

Az angol kormány megpróbált megegyezésre jutni Németországgal a tengeri fegyverkezés korlátozásáról azon az alapon, hogy a németek ismerjék el Anglia tényleges fölényét a tengereken. Ilyen kísérletekre került sor az 1907-ben összehívott hágai nemzetközi békekonferencián, majd 1908-ban, a VII. Edward és II. Vilmos közötti megbeszélések során. A német kormány mindkét esetben határozottan visszautasította az angol javaslatokat, félreérthetetlenül kifejezésre juttatva hajthatatlanságát, eltökéltségét a tengeri fegyverkezési hajsza folytatására. Ekkor az angol kormány úgy döntött, hogy minden egyes Németország által épített nagy hadihajóra két ugyanolyan hajó építésével válaszol. A német uralkodó körök fokozták Anglia elleni propagandahadjáratukat, és azzal vádolták meg a szigetországot, hogy „Németország bekerítésére" irányuló politikát folytat. A kampány rendeltetése az volt, hogy igazolja a német szárazföldi és tengeri fegyverzet növelését.

A MÁSODIK MAROKKÓI VÁLSÁG (1911)

1911-ben a német imperializmus ismét megkísérelte, hogy csapást mérjen az angol—francia antantra. Németország akciója — miként hat évvel korábban — ezúttal is Marokkóval volt kapcsolatos, ahol a francia tőke fokozatosan a maga kezében összpontosította az ország javait, kiszorítva onnan a német konkurrenst. 1911 tavaszán Marokkó fővárosa, Fez körzetében felkelés robbant ki. A „rend helyreállítása" ürügyén francia csapatok szállták meg Fezt. A német kormány, a német finánctőke befolyásos köreinek, különösképp a jelentős marokkói tőkebefektetésekkel rendelkező Mannesmann Testvérek monopóliumának érdekeitől vezetve, először zajos sajtóhadjáratot indított, Marokkó felosztását vagy más területeken adandó kárpótlást követelt, majd váratlanul a marokkói Agadir kikötőjébe irányította a „Panther" („Párduc") ágyúnaszádot. A francia kormánykörök a „Párduc-ugrást" nyílt háborús fenyegetésnek tekintették. A Franciaország és Németország között meginduló tárgyalásokon mindkét fél rendkívüli makacsságot tanúsított, nemegyszer kölcsönös fenyegetésekhez folyamodott.

A marokkói válság kiélezte az angol—német ellentéteket is. Anglia arra ösztökélte Franciaországot, hogy lépjen fel határozottan a német követelésekkel szemben. „Ha Németország és Franciaország között háború kezdődnék — mondotta Edward Grey angol miniszterelnök —, Angliának kötelessége lenne, hogy belépjen. Ha a háborúba belesodródna Oroszország, belesodródna Ausztria is... Következésképpen, a kirobbanó küzdelem nem francia—német párbaj lenne, hanem európai háború."

Az európai háború azonban ekkor mégsem tört ki. A cári Oroszország nem volt még abban a helyzetben, hogy aktív támogatást nyújthatott volna Franciaországnak. Magában Franciaországban a Joseph Caillaux által képviselt befolyásos körök azon az álláspontón voltak, hogy meg kell egyezni Németországgal. A másik oldalon az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország sem volt hajlandó — más-más megfontolások alapján — arra, hogy katonai segítséget adjon a német szövetségesnek. Ezért midőn Lloyd George 1911. július 21-én az angol kormány nevében határozott hangú nyilatkozatban szögezte le, hogy Anglia kész elfogadni a kihívást és hadba lépni Franciaország oldalán, a német imperializmus politikai hangadói kénytelenek voltak visszakozni. 1911 novemberében létrejött a francia—német megegyezés. Németország elismerte Franciaország protektorátusát Marokkó nagyobb része fölött, s ennek fejében megkapta Francia-Kongó egy értéktelen részét.

Spanyolország szintén igyekezett kivenni a részét Marokkó felosztásából, de az imperialista nagyhatalmak mellett be kellett érnie a „második hegedűs" szerepével. Az 1904. évi francia—spanyol egyezmény értelmében egy kis sávot kapott Melilla és Ceuta között. A második marokkói válság után Franciaország és Spanyolország új egyezményt írt alá, amely véglegesen rögzítette Marokkó felosztását: Franciaország 572 000 km²-t, Spanyolország 28 000 km²-t kapott. Anglia követelésére Marokkó partvidékén, a Gibraltári-szoros bejáratánál mintegy 380 km² területű nemzetközi zónát létesítettek (Tanger).

A második marokkói válság megoldása lényegében nem enyhítette az imperialisták közötti ellentéteket. 1912 elején a francia vezérkari főnök kijelentette, hogy „sem Franciaországban, sem Németországban senki sincs megelégedve a Marokkóra vonatkozó megállapodással", s már a közeljövőben „kirobbanhat a háború". Valamennyi imperialista nagyhatalom fokozta a szárazföldi és tengeri fegyverkezési hajszát. Jelentősen kiéleződött az európai katonai tömbök megszilárdításáért vívott küzdelem is. E harcban mind az antant, mind az osztrák—német blokk számára nagy fontosságú volt az a kérdés: milyen álláspontra helyezkedik a közelgő európai háborúban Olaszország.

A TRIPOLISZI HÁBORÚ

A marokkói válság kedvező helyzetet teremtett az olasz imperializmus számára a Tripolisszal és Kirenaikával kapcsolatos tervei megvalósítására. Az Oszmán Birodalomnak ezek az afrikai tartományai már régebben magukra vonták a — Vatikánnal szoros kapcsolatban álló — Banco di Roma és más befolyásos olasz pénzügyi és ipari körök figyelmét. Az olasz imperialisták Tripolisz — és vele együtt Kirenaika — meghódítását az első lépésnek tekintették a Földközi-tenger medencéje fölötti olasz uralom kiépítése felé. A tripoliszi kérdést belpolitikai célokra is felhasználták. Az olasz imperialista propaganda azt erősítgette, hogy a Törökország elleni háború „eggyéforrasztja az olaszokat", és „az osztályharcot a nemzetek harcával" váltja fel.

Olaszország tervei ellen egyik európai hatalom sem lépett fel. Németország attól tartott: ha ellenzi Tripolisz elfoglalását, Olaszország megtagadja a hármasszövetségi szerződés megújítását. A Monarchia magára nézve csak előnyösnek tartotta, hogy Olaszország étvágyát Albániáról és általában a Balkán adriai partvidékéről Tripoliszra terelje. Franciaország az 1902. évi titkos egyezményben kötelezettséget vállalt, hogy támogatja Olaszországot a tripoliszi kérdésben. Támogatást ígért

Olasz katonák letartóztatott arabokat kísérnek Tripoliszban
Fénykép. 1911

Oroszország is, az 1909-ben Racconigiben létrejött egyezményben. Végezetül Anglia, amelynek viszonya Németországgal szakadatlanul romlott, nem akarta maga ellen fordítani Olaszországot. Mindennek eredményeképpen — az olaszországi orosz haditengerészeti attasé szavaival élve — „csodálatra méltó dolog történt — Olaszország Európa általános beleegyezésével indított hadat Törökország ellen".

Olaszország 1911. szeptember 28-án Törökországtól ultimátumban követelte, hogy mondjon le Tripoliszról és Kirenaikáról, majd — a visszautasító válasz után — megkezdte a hadműveleteket. Az olasz hadvezetés úgy határozott, hogy gyors csapást mér az ellenfélre; azt remélték, hogy Törökország képtelen komolyabb ellenállás kifejtésére és kapitulál. A török hadsereg valóban igen gyengének bizonyult, s a háború elején az olasz csapatoknak sikerült elfoglalniuk Tripoliszt és több más kisebb partmenti helységet. A továbbiakban azonban a helyi arab lakosság erőteljes ellenállásába ütköztek, és nem tudtak behatolni az ország mélyébe. A háború elhúzódott.

A Törökországra nehezedő nyomás fokozása céljából az olasz flotta ágyútűz alá vette Beirutot és a Dardanellákat, a Dodekanézosz-szigeteket pedig olasz partraszálló egységek foglalták el. Törökországnak a nagyhatalmakhoz intézett közvetítés-kérései semmi eredményt nem hoztak. Törökország a háború alatt mindvégig elszigetelt maradt.

A kezdődő balkáni válság és a belpolitikai küzdelmek ezzel párhuzamos kiéleződésének hatására a török kormány engedni kényszerült: 1912. október 15-én titkos, majd három nap múltán immár nyilvános szerződést írt alá, amelyben a szultán Olaszország javára lemondott a Tripoliszt és Kirenaikát illető összes jogairól.

Olaszország tehát végül is megszerezte Tripoliszt és Kirenaikát, és ezeket — Líbia néven — gyarmatává változtatta. A tripoliszi háborúban hatalmas veszteségeket szenvedtek az arabok, akik a békekötés után még hosszú éveken át folytatták az ellenállást az olasz hódítókkal szemben. „A háború — írta 1912-ben Lenin — a »béke« ellenére valójában folytatódni fog, mert a parttól távol, Afrika belsejében élő arab törzsek nem fognak engedelmeskedni. Sokáig fogják még »civilizálni« őket szuronnyal, puskagolyóval, kötéllel, tűzzel, nők megerőszakolásával."[2] A tripoliszi háború — Lenin szavai szerint — egy XX. századi „civilizált" állam tipikus gyarmati háborúja volt.

[2] Lenin: Befejeződött az olasz—török háború. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 337. old.

AZ 1912–1913. ÉVI BALKÁN-HÁBORÚK

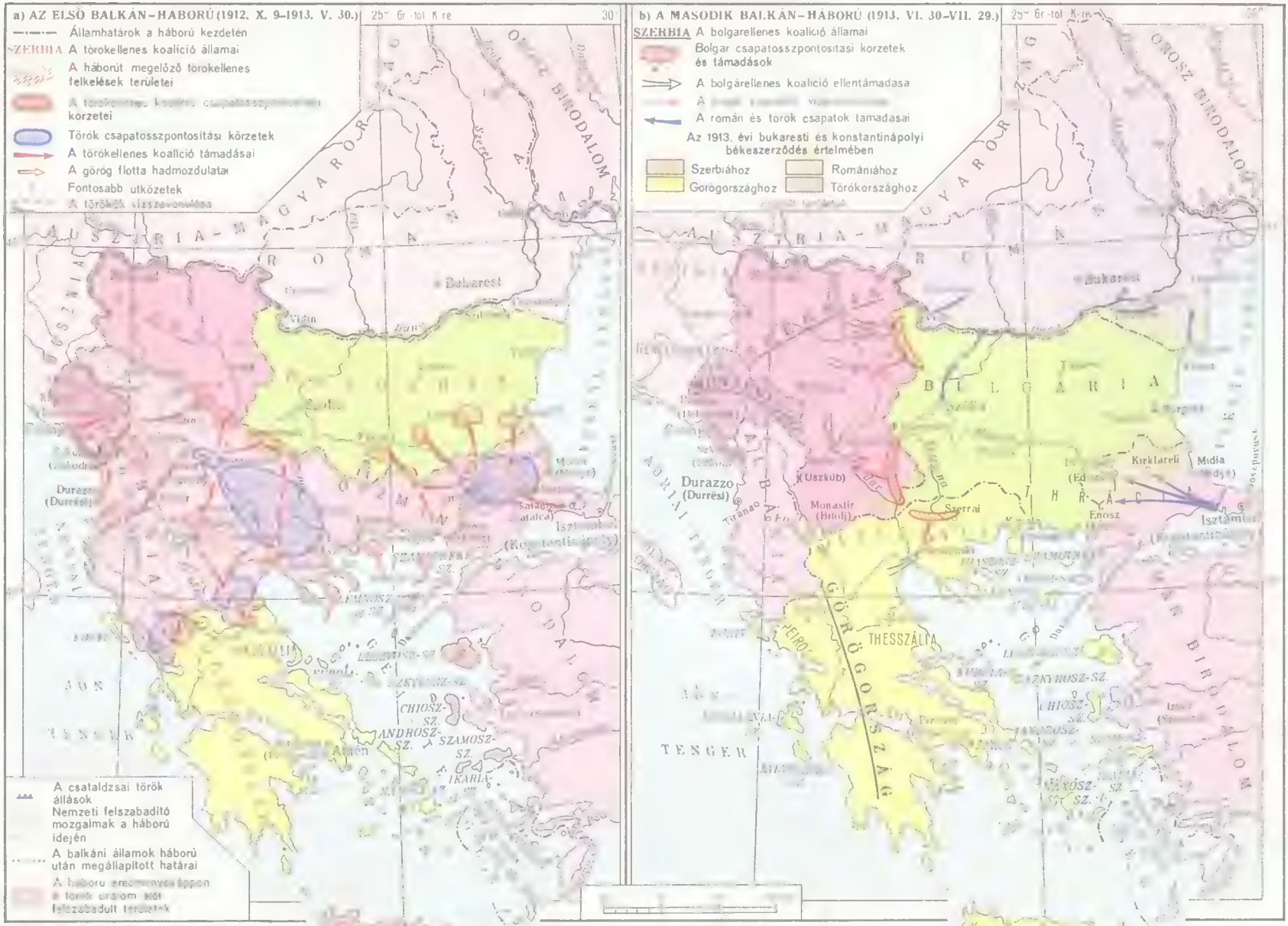

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

Az 1911. évi marokkói válság és az 1911—1912. évi olasz—török háború után újabb válság robbant ki — ezúttal a Balkánon, ahol a nagyhatalmak versengésével mély társadalmi és nemzeti ellentétek fonódtak össze.

A még török uralom alatt álló balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalma továbbra is szakadatlanul erősödött (Macedónia, Albánia, az égei-tengeri szigetek stb.). Az osztályellentéteket sok helyütt nemzeti és vallási ellentétek bonyolították. Macedóniában például a földesurak mohamedán törökök voltak, a parasztok pedig keresztény szlávok. A balkáni népeknek a nemzeti felszabadulásért vívott harca egybefonódott a középkor maradványai — a feudalizmus és az abszolutizmus — elleni küzdelemmel. „Egyesült nemzeti államok megteremtése a Balkánon, a helyi feudálisok elnyomásának megdöntése, a különféle nemzetiségű balkáni parasztok végleges felszabadítása a földesúri iga alól — írta Lenin —, ez volt az a történelmi feladat, amely a balkáni népek előtt állott."[3] A balkáni államok munkásosztályának legfejlettebb része helyesen ismerte fel történelmi feladatait, s a nemzeti kérdés következetesen demokratikus, forradalmi megoldásáért szállt síkra.

A balkáni államok külpolitikájának kialakításában azonban a döntő szerepet nem a néptömegek érdekei játszották, hanem az uralkodók dinasztikus cselszövései, az imperialista nagyhatalmak beavatkozása, valamint az erősödő nemzeti burzsoázia hódító törekvései. 1911 tavaszán a szerb és a bolgár kormány elérkezettnek látta az időt arra, hogy véglegesen megoldják Macedónia, valamint az európai Törökország más területeinek kérdését. Az olasz—török háború kitörése után Szerbia meggyorsította a Bulgáriával már korábban megkezdett katonai szövetség megkötésére irányuló tárgyalásokat, melyekbe titokban az orosz diplomácia is bekapcsolódott. A cári Oroszországnak érdekében állott egy — a kellő pillanatban akár Törökország, akár az Osztrák—Magyar Monarchia ellen felhasználható — balkáni blokk létrehozása. Másrészt — nem lévén még felkészülve egy nagy háborúra — nem akarta, hogy Szerbia és Bulgária időnek előtte háborút kezdjen Törökország ellen.

Minthogy a török uralom alól felszabadítandó macedóniai területekre Szerbia és Bulgária egyaránt igényt tartott, a felosztás kérdésében mutatkozó éles ellentétek miatt a szerb—bolgár tárgyalások csaknem félévig elhúzódtak. Végre 1912. március 13-án aláírták a szövetségi szerződést. A két ország kötelezettséget vállalt, hogy kölcsönös támogatást nyújtanak egymásnak abban az esetben, ha bármely nagyhatalom kísérletet tesz valamely balkáni terület — akár csak ideiglenes — annektálására. Szerbia ezzel biztosította magának Bulgária támogatását az Osztrák—Magyar Monarchia agresszív balkáni politikájával szemben. A szerződéshez csatolt titkos melléklet megállapodást tartalmazott Szerbia és Bulgária Törökország elleni közös fegyveres fellépését illetően. A szövetségesek megállapodtak Macedónia jövőbeli felosztásában is; egy „vitás zóna" végleges sorsának eldöntését az orosz cár döntőbíráskodására hagyták. 1912. május 12-én szerb—bolgár katonai egyezményt írtak alá, amely megszabta a Törökország, illetve az Osztrák—Magyar Monarchia elleni háború esetén fegyverbe állítandó katonaság létszámát. Röviddel ezután Bulgária szövetségi szerződést írt alá Görögországgal, Szerbia pedig szóbeli szövetségi egyezményt kötött Montenegróval. Ezzel létrejött a Balkán-szövetség, melynek részvevői legfőbb célul a balkáni török uralom teljes felszámolását tűzték maguk elé. „A demokratikus osztályok gyengesége (a proletariátus kisszámú; a parasztok el vannak gyötörve, szét vannak forgácsolva, analfabéták) a mai balkáni államokban arra vezetett — állapította meg Lenin —, hogy a gazdaságilag és politikailag szükséges szövetség a balkáni monarchiák szövetségévé vált."[4]

1912 nyarán és őszén igen feszültté vált a viszony a balkáni szövetségesek és Törökország

[3] Lenin: A balkáni háború és a burzsoá sovinizmus. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 19. old.
[4] Lenin: A világtörténelem új fejezete. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. 369. old.

között. A szemben álló felek fenyegető hangú jegyzékekkel bombázták egymást. Oroszország és az Osztrák—Magyar Monarchia az európai hatalmak nevében nyilatkozatban szögezték le, hogy a balkáni status quo semmiféle megváltoztatásához sem járulnak hozzá. De a figyelmeztetésnek már nem volt foganatja.

AZ ELSŐ BALKÁN-HÁBORÚ KEZDETE

Október 9-én Montenegró hadat indított Törökország ellen. Október 17-én a háborúba belépett Szerbia és Bulgária, majd egy nappal később Görögország is. Már a legelső katonai összecsapások a balkáni szövetségesek fölényét mutatták; néhány hét leforgása alatt nagy sikereket értek el.

A szerb csapatok elfoglalták a Vardar felső szakaszának völgyét, a Novi Pazar-i szandzsákot és Albánia északi részét, a görögök pedig Szalonikit (csak néhány órával előzve meg az odaérkező bolgár csapatokat). Bolgár csapatok Isztambul felé nyomultak előre. Csupán Drinápoly (Edirne), Janina és Szkutari (Skodra) erődje maradt török kézen.

A szövetségesek győzelmei a balkáni török feudális uralom végét jelezték. Lenin ezt írta: „Bár a Balkánon monarchiák szövetsége, nem pedig köztársaságok szövetsége alakult meg; bár ez a szövetség háború, nem pedig forradalom útján valósult meg, mégis egész Kelet-Európában nagy lépéssel közeledtünk a középkori maradványok lerombolásához."[5]

1912. november 3-án a török kormány békeközvetítésre kérte fel a nagyhatalmakat. December elején Bulgária és Törökország fegyverszünetet kötött. Az európai nagyhatalmak mindegyike arra törekedett, hogy a Balkánon kialakult helyzetet a maga érdekében kihasználja. Mint erre akkor Lenin rámutatott, „a kérdés súlypontja végleg áttevődött a hadszíntérről az úgynevezett nagyhatalmak marakodásának és intrikáinak a színterére".[6]

Londonban rövidesen megkezdődtek a nagyhatalmak nagyköveti tanácskozásai, s ezzel párhuzamosan Törökország és a balkáni szövetségesek képviselőinek tárgyalásai a békeszerződés feltételeiről. Ez utóbbi megbeszélésekre az önző érdekeik érvényesítésére törekvő imperialista hatalmak egyre fokozódó közvetlen nyomást gyakoroltak.

Számos kérdésben éles nézeteltérések léptek fel. Szerbiának az a követelése, hogy juttassanak számára az Adrián tengeri kikötőt, rendkívül heves ellenzést váltott ki az Osztrák—Magyar Monarchia részéről. A Németország által támogatott Monarchia mozgósítást rendelt el és csapatösszevonásokat kezdett a szerb határ mentén. Oroszország helyeselte Szerbia területi igényeit, de azt tanácsolta a szerb kormánynak, hogy kerülje a nyílt összecsapást. Franciaország erre az időre agresszívebb irányvonal felé hajlott, abban reménykedve, hogy egy nagy európai háború esetén a bolgár és szerb hadsereget fel lehet használni az osztrák—német blokk ellen. Poincaré Szerbia erélyesebb támogatására ösztökélte a cári kormányt, a párizsi tőzsde pedig újabb — kizárólag katonai célokat szolgáló — kölcsönt nyújtott Oroszországnak. Anglia a maga részéről igyekezett szítani a nagyhatalmak közötti ellentéteket, hogy döntőbírói szerepet biztosítson magának. A nagyhatalmak azonban mégsem szánták el magukat a nagy háború kirobbantására; Szerbiának le kellett mondania adriai területi igényeiről és be kellett érnie azzal, hogy kereskedelmi kijáratot kapott egy albániai szabadkikötőhöz.

AZ ALBÁN ÁLLAM MEGALAKULÁSA

A londoni tárgyalások egyik nagy problémája Albánia volt.

Albániában még 1908-ban, az ifjútörök forradalom után megerősödött a nemzeti felszabadító mozgalom, amely 1910 tavaszán az ország északi részén fegyveres felkelésbe csapott át. 1911—1912-

[5] Ugyanott, 370. old.

[6] Lenin: A balkáni háború és a burzsoá sovinizmus. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 19. old.

ben a felkelés egész Albániát elborította. Midőn a Balkán-háború megkezdődött, a balkáni szövetségesek és a nagyhatalmak egyaránt beavatkoztak Albánia ügyeibe. A szövetségesek eredeti terve az volt, hogy Albániát felosztják Montenegró, Szerbia és Görögország között. Az Osztrák—Magyar Monarchia viszont az adriai kijáratra vonatkozó szerb követeléssel szemben felvetette a „független" Albánia létrehozásának tervét, azzal a hátsó gondolattal, hogy az országot a saját protektorátusa alá vonja. A Monarchia támogatást nyert Németországtól és Olaszországtól; ezek Albániából gátat akartak építeni Oroszország növekvő balkáni befolyása elé.

Törökország háborús veresége nyomán az albánokban újraéledt a remény, hogy függetlenné válhatnak. 1912 novemberében Bukarestben a különböző albán emigráns szervezetek képviselőinek gyűlése határozatot hozott egy országos kongresszus összehívásáról és ideiglenes nemzeti kormány alakításáról.

1912. november 28-án Vlorában (Valona) az ország különböző vidékeiről és az albán emigráció külföldi központjaiból érkezett képviselők gyűlése kikiáltotta Albánia függetlenségét. Egy hétre rá ideiglenes kormány alakult Izmail Kemal vezetésével. Az albán nép törhetetlen harci elszántságát látva, a nagyhatalmak kénytelenek voltak hozzájárulni az albán állam megalakításához. Minthogy azonban számolni kellett egyrészt az Osztrák—Magyar Monarchia arra irányuló törekvésével, hogy kiterjessze befolyását az Adriai-tenger partvidékén, másrészt pedig Szerbiának az adriai kijárót sürgető követelésével, a nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy autonóm albán államot alakítanak a szultán szuverenitása és az európai hatalmak ellenőrzése alatt. Szkutarit átadták Albániának.

Montenegró, amelynek csapatai Szkutarit ostromolták, megtagadta a város átadását. Fellépése Oroszországnál támogatásra talált, de az Osztrák—Magyar Monarchia ellenzésébe ütközött. Minthogy Németország a Monarchiát, Anglia pedig Oroszországot támogatta, az albán probléma — elsősorban a Szkutari-kérdés — nagy nemzetközi konfliktussá nőtt és súlyos bonyodalmakkal fenyegetett. Végül is Montenegró meghátrált, és kivonta csapatait Szkutari alól.

Az albán népnek a török elnyomás ellen folytatott küzdelme és a balkáni államok Törökország elleni háborúja eredményeként tehát Albánia visszanyerte külön állami létét. Ténylegesen azonban ekkor nem vált teljesen függetlenné. Az albán fejedelmi trónusra Wied német herceget ültető idegen nagyhatalmak továbbra is beavatkoztak e kis állam belügyeibe.

AZ 1913. ÉVI LONDONI SZERZŐDÉS

A béketárgyalások során más kérdésekben is súlyos nézeteltérések mutatkoztak. Bulgária jelentősen előre akarta tolni határait Kelet-Thrácia irányában. Görögország, amely már elfoglalta Szalonikit, az égei-tengeri szigetek megszerzésére törekedett, és igényt tartott Albánia déli részére is. Szerbia magához csatolta egész Macedóniát, a „vitás zónával" és a korábbi megállapodás értelmében Bulgáriát illető résszel együtt, s nem mutatott semmi hajlandóságot arra, hogy bármiről is lemondjon. Bulgária nem akart belenyugodni sem a szerb hódításokba, sem Szaloniki Görögországhoz csatolásába.

A helyzetet tovább bonyolította az a fejlemény, hogy 1913 januárjában Törökországban az ifjútörökök harcias beállítottságú csoportja államcsíny útján magához ragadta a hatalmat, s a fordulat nyomán kiújultak a harci cselekmények Törökország és Bulgária között. A török csapatok azonban ezúttal is vereséget szenvedtek, s 1913. május 30-án Londonban a Balkán-szövetség és Törökország képviselői aláírták a nagyhatalmak nyomása alatt megfogalmazott békeszerződést. A szerződés értelmében csak Isztambul és a tengerszorosok part menti övezete — az Enosz—Midia vonaltól délre eső terület — maradt török kézen. Az európai Törökország területének fennmaradó része, az önálló állammá lett Albánia kivételével, a Balkán-szövetség résztvevőinek birtokába került. Az égei-tengeri szigetek hovatartozásának kérdését döntés végett a nagyhatalmak elé utalták.

Bolgár csapatok tábora Drinápolynál
Fénykép. 1913

A londoni békeszerződés nem szüntette meg, hanem még jobban kiélezte az ellentéteket mind az imperialista nagyhatalmak, mind a balkáni államok között. A Balkán-háború az osztrák—német blokk számára kedvezőtlen eredményekkel zárult. Törökország, amelyet a német uralkodó körök potenciális szövetségesnek tekintettek Oroszország ellen, súlyos vereséget szenvedett. Szerbia, az osztrák—magyar imperialista törekvések ellenfele, számottevően megerősödött. Emellett a Balkán-szövetségnek már a puszta léte is a balkáni osztrák—német befolyás további hanyatlását, az antanthatalmak pozícióinak erősödését jelentette. Ebben a helyzetben az osztrák és a német diplomácia arra törekedett, hogy a balkáni államok szövetségét felbomlassza.

A MÁSODIK BALKÁN-HÁBORÚ

Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia igyekezett felhasználni a macedóniai szerb hódítások nyomán Bulgáriában fellépő viharos elégedetlenséget; kreatúrájuk, Coburg Ferdinánd cár támogatásával arra ösztönözték Bulgáriát, hogy lépjen fel a Balkán-szövetség többi részvevője ellen. Szerbia, Montenegró és Görögország viszont titkos katonai szövetséget kötött Bulgária ellen, s a szövetséghez Románia is csatlakozott. Oroszországnak az összeütközés elhárítására irányuló kísérletei nem jártak sikerrel. Bulgária, katonai fölényében bízva, 1913. június 29-én váratlanul megtámadta volt szövetségeseit. Ám a szerb, montenegrói és görög csapatok szilárdan tartották állásaikat, s Bulgária ellen hadba lépett Románia, valamint Törökország is.

Megkezdődött a második Balkán-háború. A harcok hamarosan végetértek: Bulgária teljes vereséget szenvedett, és békét kért. 1913. július 30-án Bukarestben megnyílt a békekonferencia, és Bulgária már augusztus 10-én aláírta a békeszerződést Szerbiával, Görögországgal és Romániával. Szeptember 29-én megkötötték a bolgár—török békeszerződést is. Szerbia csaknem teljes egészében

megkapta Macedóniának azt a részét, amelyet Bulgária nemrégiben hódított el Törökországtól; Görögország megszerezte Dél-Macedóniát és Thráciát, Románia Dél-Dobrudzsát, Törökország pedig Kelet-Thrácia egy részét Drinápollyal (Edirne).

Végeredményben Bulgária az első Balkán-háborúban megszerzett területekből csupán Macedónia és Nyugat-Thrácia kis töredékeit tartotta meg. A török—bolgár határ az Enosz—Midia vonaltól nyugatra tolódott.

Az osztrák és német imperializmus nem mulasztotta el, hogy a Balkán-szövetségben létrejött szakadást kihasználja. A bolgár vezető körökben megerősödtek a németbarát és revansista tendenciák. A német kormány Törökországba is katonai missziót küldött, melynek vezetőjét, Liman von Sanders tábornokot, rövidesen a birodalom fővárosában, Isztambulban állomásozó török csapatok parancsnokává nevezték ki. A német katonai misszió működése — a bagdadi vasútvonal építése mellett — a közel-keleti német pozíciók komoly megerősödéséről tanúskodott.

A cári kormány — veszélyeztetve látva érdekeit a Balkánon és Törökországban, elsősorban a tengerszorosok körzetében — erélyes tiltakozást jelentett be Liman von Sanders kinevezése ellen. Az újabb orosz—német konfliktus kompromisszummal végződött. A német kormány hozzájárult ahhoz, hogy Liman ne mint hadtestparancsnok, hanem mint a török hadsereg felügyelője működjék. Az engedmény pusztán formális jelentőségű volt, mit sem enyhített a Németország és Oroszország között fennálló ellentéteken.

A FEGYVERKEZÉSI VERSENY. A NAGYHATALMAK STRATÉGIAI HADITERVEI

1914 elejére hatalmas méreteket öltött a fegyverkezési verseny. Németország mereven elzárkózott haditengerészeti programjának csökkentése elől, s lázas ütemben növelte szárazföldi hadseregét is. Az Osztrák—Magyar Monarchia erőit is beleszámítva, nyolcmillió kiképzett katonával rendelkezett. Az antanthatalmak a kiképzett katonai létszámot tekintve fölényben voltak, de a német hadsereg technikai felszerelése felülmúlta a franciát és az oroszt, az angol hadsereget pedig — kis létszámára való tekintettel — ekkor jóformán teljesen figyelmen kívül lehetett hagyni. Ezenfelül a német vezérkar arra számított, hogy a német hadsereg mozgósítása és felfejlődése jóval gyorsabban hajtható végre, mint a franciáé vagy az oroszé.

Az antantállamok ugyancsak gyors ütemben növelték haderejüket. Oroszország újabb francia kölcsönök segítségével stratégiai vasútvonalakat épített a német határhoz, és kibővítette hadseregének törzsállományát. A cári kormány hadseregfejlesztési programja azonban még messze volt a teljes megvalósulástól: utolsó terminusait 1916—1917-re állapították meg. Nagyszabású katonai program végrehajtásán fáradozott Franciaország is. Egy 1913-ban elfogadott törvény a katonai szolgálat időtartamát két évről három évre emelte — ezzel a hadsereg békelétszámát 50 százalékkal megnövelték. Általában véve Franciaország és Oroszország katonai tervei a német katonai fölény két-három év alatt történő felszámolását irányozták elő.

A vezérkarok mindkét táborban lázasan dolgoztak a haditervek összehangolásán. A német vezérkar szoros összeköttetésben állott az osztrák—magyar hadvezetőséggel. Franciaország és Oroszország 1912-ben titkos haditengerészeti egyezményt kötött. A francia és orosz, illetve francia és angol vezérkar között szinte egyidőben folyó tárgyalások titkos katonai és haditengerészeti egyezmények aláírását eredményezték. Az Anglia és Franciaország között szintén ez idő tájt létrejött politikai megállapodás, noha Anglia számára „szabad kezet" biztosító kikötést tartalmazott, ténylegesen előírta a szigetország hadba lépését Franciaország oldalán egy Németország elleni háború esetén. 1914 tavaszán Anglia és Oroszország haditengerészeti egyezmény létrehozását célzó titkos tárgyalásokat kezdett, a megbeszéléseket azonban rövidesen megszakították, minthogy a német kormány tudomására jutottak.

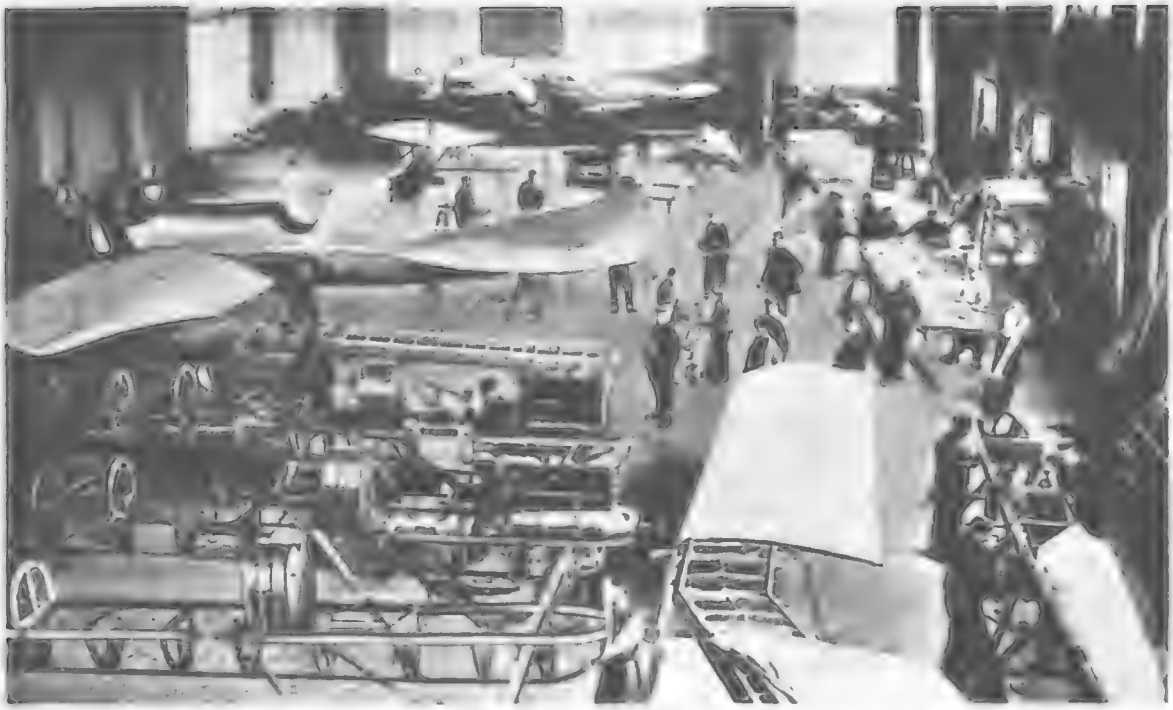

Repülőgépgyár szerelőcsarnoka Lipcsében
Fénykép. 1913

A német haditervet, amely kétfrontos — nyugaton és keleten folytatott — rövid háborút irányzott elő, Schlieffen német vezérkari főnök (1891—1905) dolgozta ki. Utóda, az ifjabb Moltke, kisebb módosításokkal megőrizte tervének alapgondolatát. E szerint a jobbszárnyon összpontosított öt hadseregből álló fő támadó éknek Belgiumon keresztül le kell rohannia Észak-Franciaországot, és — ha szükséges — tovább nyomulni előre Párizs átkarolására; e hadművelet célja a francia hadsereg bekerítése és szétzúzása. Az orosz fronton kezdetben korlátozott erőkkel védelmi hadműveleteket kell folytatni, majd a francia haderők szétzúzása után keletre átdobott német hadtestekkel vereséget mérni Oroszországra.

Az Osztrák—Magyar Monarchia kétfrontos — Oroszország és Szerbia elleni — háborúra készített haditerveket, számítva arra is, hogy biztosítania kell magát fölöttébb megbízhatatlan szövetségesével: Olaszországgal szemben.

A francia stratégiai terv végletesen ellentétes tényezők hatása alatt készült. Franciaország gazdasági és hadiipari tekintetben elmaradt Németország mögött. Hadseregének létszáma is alacsonyabb volt várható ellenségéénél. A francia vezérkar tehát alapjában passzív, kiváró jellegű terveket dolgozott ki, viszont a burzsoázia revansista hangulatának hatására Elzász-Lotharingiában támadó hadműveletekre törekedett — a Belgiumon át végrehajtott betörésre vonatkozó német haditervről szerzett értesülések pedig a jövendő front északi szárnyára terelték a hadvezetőség figyelmét. Anglia szintén Belgium aktív védelme mellett szállt síkra. Az ellentmondó befolyások hatása alatt kialakult francia haditerv végül is úgy oldotta meg a kérdést, hogy négy hadsereget a front egész szélességében dobott szét, egy hadsereget pedig a második vonalba helyezett.

Az angol expediciós hadseregnek csakúgy, mint a belga haderőnek, másodrendű szerep jutott. Anglia nem szándékozott nagyobb erőkkel bekapcsolódni a szárazföldi hadviselésbe; arra számított, hogy annak minden terhét Franciaországra és Oroszországra háríthatja.

G. Princip elfogatása Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolása után. 1914. június 28.
Fénykép

Ami az orosz haditervet illeti, a cárizmus politikai és stratégiai érdekei egyaránt azt kívánták, hogy erőfeszítéseit elsősorban az Osztrák—Magyar Monarchia ellen összpontosítsa. A haditerv a felfejlődő hat aktív hadsereg közül négyet az osztrák frontra rendelt. De Oroszországot szerződéses kötelezettségek fűzték szövetségeseihez; a francia—orosz katonai egyezmény értelmében a mozgósítás tizenötödik napjára 800 000-es hadsereget kellett összevonnia a német határon, hogy haladéktalanul megkezdje az aktív hadműveleteket Németország ellen.

A német kormánykörök számításba vették azt a lehetőséget is, hogy az 1914 nyarán Németországra nézve kedvezően alakult erőviszonyok idővel ellenfelei előnyére változhatnak, ezért felvetették a „preventív" háború gondolatát. Az ifjabb Moltke egy, Conrad von Hötzendorf osztrák vezérkari főnökkel folytatott beszélgetés során kijelentette, hogy „minden halogatás a siker eshetőségeit csökkenti". A német katonai körök nyíltan biztatták Ausztriát egy Szerbiával való konfliktus kirobbantására. A német imperialisták a háborúban az érlelődő belpolitikai válságból való kivezető utat is láttak. A berlini francia nagykövet, Jules Cambon, már 1913 végén megjegyezte, hogy bizonyos befolyásos német politikai körök társadalmi megfontolások alapján kívánatosnak tartják a háborút, mivel a figyelmet külpolitikai kérdésekre akarják átirányítani, egyedül ezek lévén képesek gátat vetni a demokratikus és szocialista tömegmozgalom erősödésének.

Németország még egyéb körülmények folytán is kedvezőnek ítélte a helyzetet agresszív tervei végrehajtására. Az Iránban újfent megerősödő orosz—angol vetélkedés 1914 elején annyira kiéleződött, hogy a két kormány között hivatalos tárgyalások indultak az 1907-es egyezmény felülvizsgálata ügyében. Másrészt 1914 elején angol—német megbeszélések kezdődtek a bagdadi vasútvonalról és az afrikai portugál gyarmatok felosztásáról. Az angol kormány valóságos célja a tárgyalásokkal az volt, hogy megtévessze Németországot Angliának az érlelődő európai összeütközésben való állásfoglalását illetően, és egyidejűleg nyomást gyakoroljon Oroszországra az iráni kérdésben.

A német uralkodó körök azonban 1914 nyarán úgy értékelték a nemzetközi helyzetet, hogy az európai háború kitörése esetén Anglia — legalábbis bizonyos ideig — nem lép harcba Oroszország és Franciaország oldalán.

Mindent összevéve: a német és osztrák—magyar imperialisták véleménye szerint az erőviszonyok számukra kedvezően alakultak. Erre a következtetésre jutott II. Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös is, akik 1914 június közepén Konopistban találkoztak egymással. Ferenc Ferdinánd úgy vélekedett, hogy a cári Oroszországtól sem kell tartani, mert „belpolitikai nehézségei túlságosan nagyok ahhoz, semhogy agresszív külpolitikát folytathasson". A trónörökös ítéletével e kérdésben a német császár is egyetértett. Azt tanácsolta az osztrákoknak, hogy Szerbiára mért erős csapással végképp szilárdítsák meg befolyásukat a Balkánon.

A SZARAJEVÓI MERÉNYLET

Ferenc Ferdinánd Konopistból Bosznia-Hercegovinába utazott, az osztrák—magyar hadsereg hadgyakorlataira. A hadgyakorlatokat, akárcsak a trónörökösnek Bosznia fővárosába, Szarajevóba érkezését, Szerbiában provokációként értékelték. A szerb ifjúság nacionalista beállítottságú körein hatalmas felzúdulás lett úrrá. Aktivizálódtak a Belgrádban működő nagyszerb titkos katonai-hazafias szervezetek is.

1914. június 28-án Gavrilo Princip gimnazista, a Fekete Kéz elnevezésű szerb nacionalista szervezet tagja, a szarajevói utcán meggyilkolta Ferenc Ferdinándot. Berlin és Bécs a helyzetet azonnal úgy értékelte, hogy a szarajevói merénylet megfelelő ürügy az összeütközés kezdeményezésére. II. Vilmos szavai — „Most vagy soha!" — a német imperializmus vezető köreinek törekvéseit juttatták kifejezésre. Július 5-én és 6-án Potsdamban az Osztrák—Magyar Monarchia megbízottja tárgyalt a német kormánykörökkel. A háború kérdése már eldőlt; az osztrák diplomáciának már csak az okozott gondot, hogy olyan követeléseket nyújtson át Szerbiának, amelyeket ez feltétlenül visszautasít, s úgy fogalmazza meg az ultimátumot, hogy a háború kirobbantásáért Szerbiára hárítsa a felelősséget.

Mialatt az osztrák kormány az ultimátum átnyújtására készült, a német diplomácia a burzsoá sajtó hasábjain át igyekezett befolyásolni a német és külföldi közvéleményt. A cél az volt, hogy — a német kormány titkos utasításának szavaival élve — „a leggondosabban elrejtsünk mindent, ami azt a gyanút kelthetné, mintha az osztrákokat mi ösztönöztük volna háborúra".

A német diplomácia ezzel egyidejűleg lépéseket tett a várható angol álláspont kipuhatolására. Július 6-án, midőn a potsdami megbeszélések befejeződtek, a londoni német nagykövet „teljesen bizalmasan" közölte Grey külügyminiszterrel: Berlinben szükségesnek tartják, hogy — tekintettel Oroszország gyengeségére — ne tartsák vissza az Osztrák—Magyar Monarchiát. Az angol kormány válaszát úgy fogalmazták, hogy csak újabb ösztönzést adhatott Németországnak; Grey megerősítette, hogy Oroszország katonai tekintetben gyenge. Az orosz nagykövetnek viszont értésére adta, hogy „Németország Oroszországban legfőbb ellenségét látja", s igyekezett a követben olyan benyomást kelteni, hogy háború esetén Anglia Oroszországra nézve kedvező álláspontot foglal el.

Franciaország és a cári Oroszország a szarajevói gyilkosság után kialakult nemzetközi helyzetet úgy értékelték, hogy küszöbön áll az általános európai háború. Poincaré francia köztársasági elnök 1914 júliusi pétervári látogatása alkalmat adott az orosz és francia diplomácia számára arra, hogy közvetlen tárgyalások útján jussanak megállapodásra a további magatartást illetően. A július 20 és július 23 között lezajlott megbeszélésekről a jól értesült oroszországi angol nagykövet, Buchanan, a következőket jelentette Londonnak: „Teljesen világos, hogy Franciaország és Oroszország arra az elhatározásra jutottak, hogy felveszik az elébük vetett kesztyűt."

A FÖLD TÉRKÉPE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

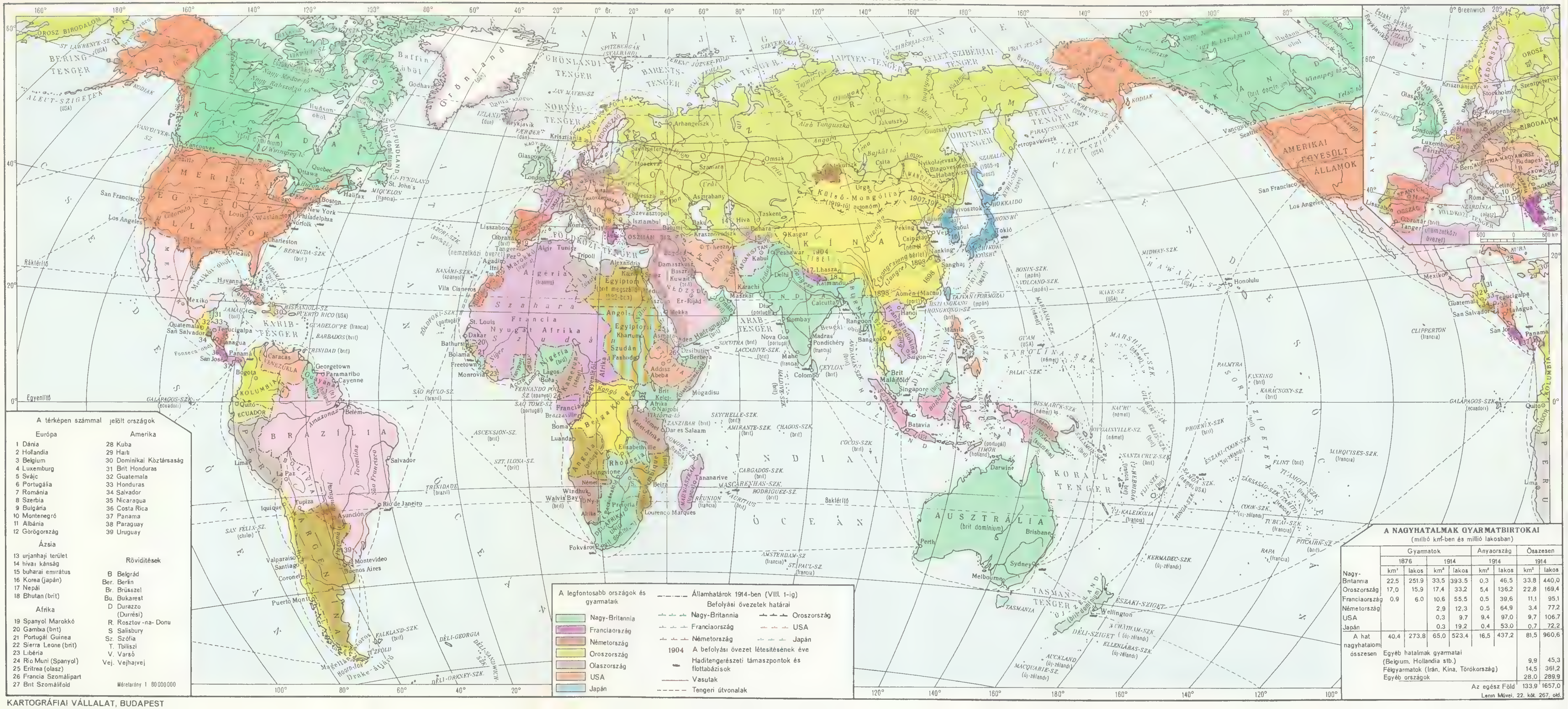

A NAGYHATALMAK GYARMATBIRTOKAI
(millió km²-ben és millió lakosban)

	Gyarmatok				Anyaország		Összesen	
	1876		1914		1914		1914	
	km²	lakos	km²	lakos	km²	lakos	km²	lakos
Nagy-Britannia	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Oroszország	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Franciaország	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Németország			2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
USA			0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Japán			0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,2
A hat nagyhatalom összesen	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Egyéb hatalmak gyarmatai (Belgium, Hollandia stb.)							9,9	45,3
Félgyarmatok (Irán, Kína, Törökország)							14,5	361,2
Egyéb országok							28,0	289,9
Az egész Föld							133,9	1657,0

Lenin Művei. 22. köt. 267. old.

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

Július 23-án Belgrádban átnyújtották az osztrák ultimátumot. A Monarchia kormánya, a terrorista akciók iránti elnéző magatartással és a Monarchia ellen irányuló mozgalmak támogatásával vádolva a szerb kormányt, olyan követeléseket támasztott, amelyek teljesítése a szerb állam szuverenitásának súlyos megsértését eredményezte volna.

A németek arra ösztönözték szövetségesüket, hogy indítson támadást a Balkánon; remélték, hogy a csapás váratlanul éri az ellenfeleket. Szőgyény, a Monarchia nagykövete, július 25-én jelentette Berlinből: „a legnyomatékosabban azt tanácsolják nekünk, hogy haladéktalanul lépjünk fel, és állítsuk befejezett tények elé a világot".

Július 24-én, még a Szerbiának átnyújtott osztrák ultimátum lejárta előtt, az orosz kormány elrendelte négy — a kijevi, az ogyesszai, a moszkvai és a kazanyi — katonai körzet, valamint a fekete-tengeri és a balti flotta mozgósítását. Július 25-én — a következő naptól kezdődően — egész Oroszország területére elrendelték a háborús készültségi állapot bevezetését. Ugyanezen a napon a francia kormány is számos háborús előkészítő intézkedést hozott.

Az angol polgári sajtó nem győzte bizonygatni, hogy Anglia nem szándékozik beavatkozni az Osztrák—Magyar Monarchia és Szerbia közötti konfliktusba. A valóságban a brit imperialisták kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy szó sem lehet az összeütközés lokalizálásáról. Benkendorf londoni orosz nagykövet a következőképpen jellemezte a szigetország politikáját: „Anglia nem annyira a balkáni osztrák hegemóniától fél, mint inkább Németország világhegemóniájától." Július 25-én, még mielőtt Szerbia választ adott volna az osztrák ultimátumra, az angol diplomácia egyik vezető személyisége, Eyre Crowe, a kormánynak átnyújtott memorandumában a következőket írta: „E harcban... amelyben Németország arra törekszik, hogy megerősítse politikai fölényét Európában... érdekeink egybefonódnak Franciaország és Oroszország érdekeivel."

Az angol diplomácia, hogy szándékait leplezze, közvetítőként lépett fel. De a háború elhárítását célzó javaslatai — Grey szavaival — csak „Németország pulzusának kitapintását" szolgálták, továbbá azt, hogy az angol néppel megértessék: a kormány minden igyekezete ellenére közeleg a háború veszélye.

Július 25-én Szerbia átadta a választ az osztrák ultimátumra. A jegyzék kifejezésre juttatta a kormány készségét a konfliktus békés rendezésére. Az osztrák—magyar kormány ennek ellenére a választ nem kielégítőnek minősítette, és hadat üzent Szerbiának. Július 28-án az osztrák—szerb határon megindultak a hadműveletek.

Másnap, július 29-én Lichnowsky londoni német nagykövet közölte Berlinnel, hogy az angol kormány félreérthetetlen formában készenek nyilvánította magát a háborúra. Az események tehát olyan irányban fejlődtek, amelyet a német imperializmus lehetőségként figyelembe vett ugyan, de amely Németországra nézve a legkedvezőtlenebb volt. Az angol magatartást a német vezető körök veszett dühvel fogadták. „Anglia olyan pillanatban fedi fel kártyáit, midőn úgy látja, hogy zsákutcába jutottunk, s helyzetünk kilátástalan" — jegyezte fel Vilmos császár Lichnowsky táviratára.

Ekkor már Németországban teljes erővel folyt a mozgósítás. Július 30-án este II. Miklós cár jóváhagyta az oroszországi általános mozgósításról szóló rendelkezést. A rendeletet július 31-én tették közzé. Éjfélkor a német kormány ultimátumszerű jegyzékben követelte Oroszországtól a mozgósítás beszüntetését. Az európai nagyhatalmak katonai összeütközése elkerülhetetlenné vált.

III. RÉSZ

AZ ELSŐ IMPERIALISTA VILÁGHÁBORÚ. A FORRADALMI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE. A CÁRIZMUS MEGDÖNTÉSE OROSZORSZÁGBAN

XXVI. FEJEZET

AZ ELSŐ IMPERIALISTA VILÁGHÁBORÚ. A HADIESEMÉNYEK 1914 AUGUSZTUSÁTÓL 1917 NOVEMBERÉIG

Az évtizedek során felgyülemlett imperialista ellentétek a két katonai-politikai tömb hatalmas összeütközésében csúcsosodtak ki. A nemzetközi viszonyokban oly sok gyúanyag halmozódott fel, hogy az 1914 július végén az Osztrák—Magyar Monarchia és Szerbia között kirobbant háború lángja néhány nap leforgása alatt egész Európát, majd tovább harapózva az egész világot elborította.

1. A HÁBORÚ KEZDETE. A II. INTERNACIONÁLÉ CSŐDJE

A HÁBORÚ KEZDETE ÉS VILÁGMÉRETŰVÉ VÁLÁSA

Noha a német vezérkar úgy tervezte, hogy először Franciaország ellen indítja meg a hadműveleteket, a német kormány előbb Oroszországnak üzent hadat, hogy a cárizmus elleni harc jelszavát a tömegek félrevezetésére használhassa fel. A német kormánykörök tudták, hogy Franciaország azonnal hadba lép Oroszország oldalán, ez pedig lehetővé teszi, hogy a német hadsereg — a Schlieffen-tervnek megfelelően — nyugaton mérje az első csapást az ellenfélre.

1914. augusztus 1-én este a pétervári német nagykövet, von Pourtalès, felkereste Szazonov külügyminisztert, hogy átvegye a mozgósítás leállítását követelő német ultimátumra adott választ. Miután a külügyminiszter a követelést elutasította, Pourtalès átnyújtotta a hadüzenetet tartalmazó jegyzéket. A két imperialista nagyhatalom, Németország és Oroszország fellépésével megkezdődött az első világháború.

A német általános mozgósításra Franciaország is általános mozgósítással válaszolt. A francia kormány azonban nem akarta magára vállalni a hadüzeneti kezdeményezést; arra törekedett, hogy a felelősséget Németországra hárítsa. A német kormány az Oroszországhoz intézett ultimátum átadásának napján azzal a követeléssel fordult Franciaországhoz, hogy orosz—német háború esetén őrizze meg semlegességét. Egyidejűleg előkészítették a Franciaországnak szóló hadüzenet szövegét is, amely arra hivatkozott, hogy francia katonai repülőgépek átrepültek Németország területe fölött. (Később a németek kénytelenek voltak beismerni, hogy ezeket a repülőgépeket senki sem látta.)

Németország augusztus 3-án üzent hadat Franciaországnak, de még ezt megelőzőleg, augusztus 2-án ultimátumban követelte a belga kormánytól: engedje át területén a német csapatokat a francia határhoz. A belga kormány elutasította az ultimátumot, és Londonhoz fordult segítségért.

Az angol kormány elhatározta, hogy e segélykérést felhasználja a hadba lépés indokául. „Londonban óráról órára fokozódik az izgalom" — táviratozta augusztus 3-án Pétervárra a londoni orosz nagykövet. Aznap az angol kormány ultimátumot intézett Németországhoz: ne sértse meg Belgium semlegességét. Az angol ultimátum határideje londoni idő szerint este 11 órakor járt le. 11 óra 20 perckor Winston Churchill, az admiralitás első lordja, a kormány ülésén bejelentette, hogy az összes tengerekre és óceánokra továbbított szikratáviratban utasította az angol hadihajókat, kezdjék meg a harci tevékenységet Németország ellen.

A háború kitörése után semlegességi nyilatkozatot tett Bulgária, Görögország, Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Spanyolország, Portugália, valamint a központi hatalmakkal szövetséges Olaszország és Románia. Az Európán kívüli államok közül semlegesnek nyilvánította magát az Egyesült Államok, továbbá számos ázsiai és latin-amerikai ország. De a semlegességi nyilatkozatot kiadó államok korántsem szándékoztak mind távol maradni a háborútól. Sok semleges állam burzsoáziája részt kívánt venni a háborúban, arra számítva, hogy így majd érvényt szerezhet területi igényeinek. Másrészt a hadban álló nagyhatalmak számításba vették, hogy újabb országoknak a háborúba való bekapcsolódása hatással lehet a küzdelem időtartamára és végső kimenetelére. A két háborús koalíció minden erejét latbavetette, hogy ezeket az országokat maga mellé állítsa, vagy biztosítsa jóindulatú semlegességüket a háború egész időtartamára.

Japán — a kialakult helyzetet kedvezőnek ítélve arra, hogy megszerezze a hegemóniát Kínában és a Csendes-óceánon — már augusztus 15-én ultimátumot intézett Németországhoz azzal a követeléssel, hogy haladéktalanul vonják ki a német fegyveres erőket a kínai és japán vizekről, és legkésőbb 1914. szeptember 15-ig adják át a japán hatóságoknak Csiaocsou „bérelt területet" Csingtao kikötőjével együtt. Németország elutasító válasza után augusztus 23-án Japán hadat üzent Németországnak.

Törökország formálisan semlegesnek nyilvánította ugyan magát, de augusztus 2-án titkos szerződést kötött Németországgal. Ebben kötelezettséget vállalt, hogy Németország oldalán lép fel, és gyakorlatilag a német vezérkar rendelkezése alá helyezi a török hadsereget. A szerződés aláírásának napján a török kormány általános mozgósítást rendelt el, és a semlegesség leplezete alatt megkezdte a felkészülést a háborúra. Az ifjútörök kormányban döntő befolyással bíró németbarát pántürk csoportra támaszkodva — ennek élén Enver hadügyminiszter és Talaat belügyminiszter állt — a német diplomácia azon igyekezett, hogy Törökországot mielőbb bevonja a háborúba.

A „Goeben" és a „Breslau" német cirkálók a Dardanellákon át befutottak a Márvány-tengerre. A „Goeben" fedélzetén odaérkező Souchon német ellentengernagyot a török haditengerészeti erők parancsnokává nevezték ki. Isztambulba szinte szakadatlanul áradtak Németországból a fegyverzettel, hadianyaggal megrakott, tiszteket és katonai szakértőket hozó vonatok. A török vezető körökben még mutatkoztak bizonyos ingadozások a hadba lépést illetően, Oroszországot, Angliát és Franciaországot azonban a közel-keleti imperialista érdekellentétek megakadályozták abban, hogy a törökök habozását kihasználják, s közös politikai irányvonalat dolgozzanak ki a török kormánnyal folytatott tárgyalásokra.

A japán flotta Csiaocsou előtt
Fénykép. 1914

A Törökországra nehezedő német nyomás ezalatt egyre fokozódott. A német katonai körök és az Enver vezette török militaristák, hogy az országot kész helyzet elé állítsák, provokáci-

óra szánták el magukat. Október 28-án a német—török flotta orosz hajókat támadott meg a Feketetengeren, és tűz alá vette Ogyesszát, Szevasztopolt, Feodosziját és Novorosszijszkot. Törökország ezzel Németország oldalán belépett a háborúba.

1914 végén hadban állt az Osztrák—Magyar Monarchia, Németország, Törökország, Oroszország, Franciaország, Szerbia, Belgium, Nagy-Britannia (a Brit Birodalommal együtt), Montenegró és Japán. Az Európában kirobbant katonai konfliktus tehát rövid idő alatt a Távol- és Közel-Keletre is átterjedt.

A II. INTERNACIONÁLÉ ÁRULÁSA. A BOLSEVIKOK FORRADALMI PLATFORMJA

A júliusi válság vészterhes napjaiban a proletártömegek az Internacionáléba vetették minden reménységüket. De a stuttgarti és a bázeli kongresszus ünnepélyes deklarációi ellenére a II. Internacionálé vezetői nem szerveztek ellenállást az imperialista háborúval szemben, elárulták a proletár internacionalizmust.

A II. Internacionálé legnagyobb pártjának, az egymilliós taglétszámú Németországi Szociáldemokrata Pártnak a vezetősége behódolt a nyíltan soviniszta jobbszárny előtt, amelynek vezetői titkos paktumot kötöttek Bethmann-Hollweg kancellárral, feltétlen támogatást ígérve háború esetére. 1914. augusztus 1-én, az Oroszországnak szóló hadüzenet napján a német szociáldemokrácia egész sajtója csatlakozott a burzsoá-junker sajtó fékevesztett soviniszta kórusához, felszólítva a tömegeket, hogy „védelmezzék meg a hazát az orosz barbarizmus ellen", harcoljanak „a végső győzelemig". Augusztus 3-án a szociáldemokrata Reichstag-frakció túlnyomó többsége (14 ellenszavazattal) úgy döntött, hogy megszavazza a kormány hadiköltségvetési javaslatát. Augusztus 4-én a szociáldemokraták a Reichstagban a burzsoázia és a junkerek képviselőivel együtt egyhangúan megszavazták a hadihiteleket.

Ez a hallatlan árulás, amelyet a szociáldemokrata vezetők e súlyos órában elkövettek, demoralizálta a német munkásosztályt, szétzilálta sorait, lehetetlenné tette, hogy szervezett ellenállást fejtsen ki az imperialista politikával szemben. A német szociáldemokrata párt és a „szabad" szakszervezetek apparátusa és sajtója az imperialista háború szolgálatába szegődött. A „Vorwärts" („Előre") című szociáldemokrata lap szerkesztői írásban kötelezték magukat a brandenburgi katonai körzet parancsnoka előtt, hogy a lap nem fogja bolygatni „az osztályharc és az osztálygyűlölet" kérdéseit.

A francia szocialista párt (SFIO) ugyancsak elárulta a nemzetközi proletár-szolidaritást. A reakciós körök provokációs kampányának eredményeként 1914. július 31-én meggyilkolták a háború kirobbantása ellen harcoló Jean Jaurèst. A munkások azt várták, hogy vezéreik harcba szólítják őket. Ehelyett azonban augusztus 4-én, Jaurès temetésén, a szocialista párt és a CGT vezetői „nemzeti egységre", az osztályharc beszüntetésére szólították fel a munkásokat. A francia szociálsoviniszták azt bizonygatták, hogy az antant a „védekező fél", az antantállamok „a haladás hordozói" az agresszív poroszság elleni harcban. Később kiderült, hogy a kormány még Jaurès meggyilkolása előtt utasítást adott arra, hogy ne foganatosítsanak megtorló intézkedéseket a főbb szakszervezeti és pártvezetők (több ezer ember) ellen — korábban ugyanis elhatározták, hogy ezeket a háború kitörésekor letartóztatják. A kormány biztos volt abban, hogy az opportunisták elég erősen kezükben tartják a gyeplőt mind a szocialista pártban, mind a CGT-ben. A szocialista Jules Guesde és Marcel Sembat röviddel a hadüzenet után, Albert Thomas pedig valamivel később miniszteri tisztséget vállalt. Belgiumban Emile Vandervelde, a munkáspárt vezetője, a Nemzetközi Szocialista Iroda elnöke, igazságügyminiszter lett.

Áruló magatartást tanúsított az osztrák szociáldemokrácia is. A szarajevói gyilkosságot követő vészterhes napokban az Ausztriai Szociáldemokrata Párt vezetői a béke megvédésére irányuló készségük hangoztatásával egyidőben azt bizonygatták, hogy Ausztriának „biztosítékokat" kell

Jean Jaurès
Fénykép

kapnia Szerbiától. A sovinizmusnak ezt a megnyilatkozását nyomon követte az osztrák kormány háborús intézkedéseinek jóváhagyása.

Angliában a Munkáspárt parlamenti képviselői a hadihitelek mellett szavaztak. „Honvédő", szociálsoviniszta álláspontra helyezkedtek az orosz mensevikek és eszerek is; a munkásokat álszocialista szólamok leple alatt a cári Oroszország „védelmére" és a „saját" burzsoáziájukkal való osztálybékére szólították fel.

A szerb szociáldemokraták a hadihitelek ellen szavaztak. Helyes álláspontot foglaltak el a háború kérdésében a bolgár tesznyákok, a román szociáldemokrata pártvezetőség baloldali tagjai, a német baloldaliak — élükön Karl Liebknechttel és Rosa Luxemburggal — és más szocialista pártok baloldali internacionalista elemei is.

Következetes, valóban internacionalista politikai irányvonalat követtek a bolsevikok. A IV. Állami Duma bolsevik frakciója bátran a hadiköltségvetés ellen szavazott. A bolsevik képviselőket forradalmi tevékenységükért bíróság elé állították, és Szibériába száműzték.

A háború kitörésekor a bolsevik párt vezére, Vlagyimir Iljics Lenin, az orosz határhoz közel fekvő galíciai városkában, Poroninban élt. Augusztus 7-én az osztrák hatóságok rendelkezésére házkutatást tartottak nála, másnap pedig letartóztatták és Novij Targ járási székhely börtönébe zárták. A lengyel és osztrák szociáldemokraták beavatkozására azonban a rendőri szervek kénytelenek voltak augusztus 19-én szabadlábra helyezni, s az osztrák hatóságok engedélyt adtak neki arra, hogy Svájcba távozzék.

Bernbe érkezte után, szeptember elején, Lenin megfogalmazta „A forradalmi szociáldemokrácia feladatai az európai háborúban" című téziseit. 1914. szeptember 6—8-án Bernben ülést tartott a bolsevikok helyi csoportja. Az ülés meghallgatta Lenin előadását, és elfogadta a háborúról szóló lenini téziseket. Röviddel ezután a téziseket eljuttatták Oroszországba és a bolsevik párt külföldi szekcióihoz.

Téziseiben, továbbá az OSZDMP(b) Központi Bizottságának „A háború és az oroszországi szociáldemokrácia" című manifesztumában (ezt 1914 október elején írta) Lenin a nagy proletár stratéga zsenialitásával jelölte ki az Oroszország és az egész világ proletariátusa előtt álló feladatokat. A szocialista pártok jobboldali vezetői azt bizonygatták, hogy a háború országuk részéről védekező jellegű. Lenin ezzel szemben kimutatta, hogy a háború mindkét hadban álló koalíció részéről imperialista jellegű. „A területi hódítás és idegen nemzetek leigázása — írta Lenin —, a konkurrens nemzet tönkretétele, javainak elrablása, a dolgozó tömegek figyelmének elterelése Oroszország, Németország, Anglia és más országok belpolitikai válságáról, a munkások megosztása és nacionalista elbolondítása, élcsapatuk kiirtása a proletariátus forradalmi mozgalmának gyengítése céljából — ez a mai háború egyedüli, igazi tartalma, jelentősége és értelme."[1]

A bolsevik párt, élén Leninnel, szilárdan, ingadozás nélkül állást foglalt az imperialista

[1] Lenin: A háború és az oroszországi szociáldemokrácia. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 13. old.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KEZDETE. AZ 1914. ÉVI HADMŰVELETEK

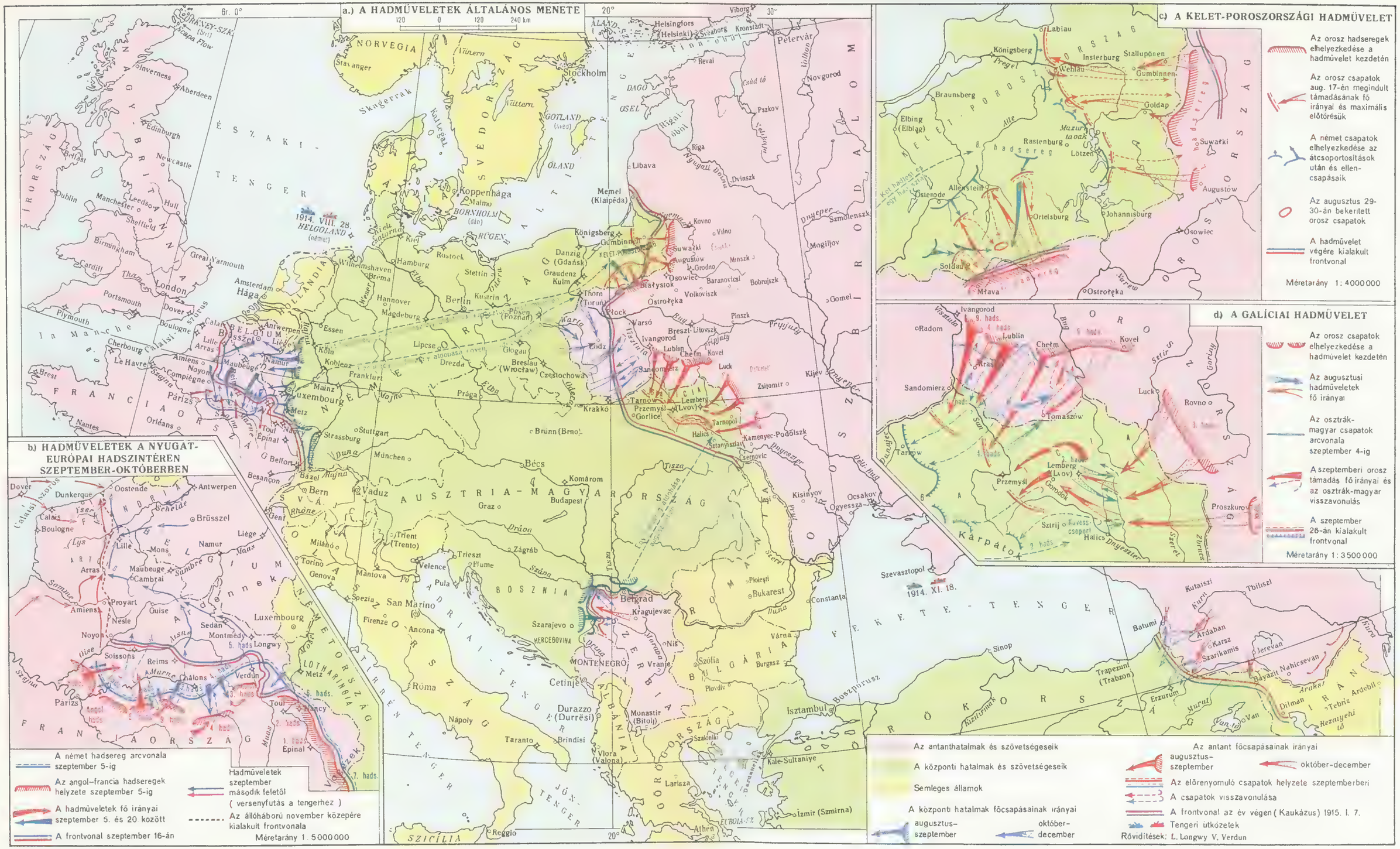

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

háború ellen. A bolsevikok által kidolgozott álláspont valamennyi ország munkásosztályának érdekeit fejezte ki. Az osztálybéke és osztályegyüttműködés szociálsoviniszta jelszavát elítélve, a bolsevik párt forradalmi-internacionalista jelszót adott ki: változtassátok az imperialista háborút polgárháborúvá. E jelszó a következő konkrét lépéseket követelte meg: a hadihitelek jóváhagyásának feltétlen megtagadását; a szocialista miniszterek távozását a burzsoá kormányokból; a burzsoáziával való mindennemű megegyezés teljes elutasítását; illegális szervezetek megteremtését azokban az országokban, ahol még nincsenek; a katonák lövészárok-barátkozásának támogatását a fronton; a munkásosztály forradalmi akcióinak megszervezését. A szociálsovinisztáknak a földbirtokos-burzsoá haza védelmére buzdító jelszavával szemben a bolsevikok jelszava a „saját" kormány vereségét hirdette az imperialista háborúban: a munkásosztálynak az imperialisták meggyengülését fel kell használnia a forradalmi harc fokozására, az uralkodó osztályok megdöntésére.

Lenin kíméletlenül megbélyegezte a szocialista vezéreknek a szocializmus ügyével szemben elkövetett árulását és a csődbe jutott II. Internacionáléval való teljes szakítást követelte. A szociálsovinizmus eszmei-politikai tartalmának elemzése alapján feltárta annak közvetlen kapcsolatát a háború előtti szociáldemokrácia opportunizmusával.

A centristák, e leplezett szociálsoviniszták, képmutató módon arra törekedtek, hogy ortodox „marxista" szólamokkal szépítsék a szociálsovinizmust. Kautsky valamennyi hadviselő állam szociálsovinisztáinak „kölcsönös amnesztiáját", „saját" burzsoá hazájuk védelmezésére való „egyenlő jogait" hirdette, s minden erejével azon volt, hogy a munkások előtt leplezze a II. Internacionálé csődjét. Lenin hangsúlyozta, hogy a centristák „kifinomult" opportunizmusa különösen veszélyes a munkásosztályra nézve. Lenin, a centristák elleni kérlelhetetlen harcot hirdetve, 1914 októberében írta, hogy Kautsky „most valamennyi közt a *legártalmasabb*".[2]

A bolsevik párt a kormányterror okozta hatalmas áldozatok és veszteségek ellenére Oroszországban szervezetten áttért az illegális tevékenységre, s a munkásosztályt az imperialista háború elleni küzdelemre tömörítette.

A Lenin vezette bolsevik párt határozottan szakított a II. Internacionáléval, amelynek vezetői ténylegesen szövetségre léptek saját országuk imperialista burzsoáziájával, majd kitűzte a feladatot: meg kell szervezni és egyesíteni kell a nemzetközi munkásosztály összes forradalmi erőit, létre kell hozni az új, III. Internacionálét.

2. AZ 1914. ÉVI HADMŰVELETEK

A HADVISELŐ FELEK HADSEREGEINEK FELVONULÁSA

Az első döntő hadműveletek idejére a szemben álló felek óriási hadseregeket mozgósítottak: az antant 6 179 000, a német koalíció 3 568 000 embert. Az antant tüzérsége 12 134 könnyű- és 1013 nehézágyúval, a német koalícióé 11 232 könnyű- és 2244 nehézágyúval rendelkezett (nem számítva a vártüzérséget). A háború folyamán az ellenfelek tovább növelték fegyveres erőiket.

A nyugat-európai hadszíntéren a német csapatok (hét hadsereg és négy lovashadtest) mintegy 400 kilométer hosszúságú, a hollandtól a svájci határig húzódó arcvonalat foglaltak el. A német haderők névleges főparancsnoka II. Vilmos császár volt, tényleges irányításuk a vezérkari főnök, az ifjabb Moltke kezében összpontosult.

A francia haderők a svájci határ és a Sambre-folyó között helyezkedtek el, körülbelül 370 kilométer hosszúságú arcvonalon. A francia hadvezetőség öt hadsereget és néhány tartalék had-

[2] Lenin: A. Sljapnyikovnak. 1914. október 17. Lásd *Lenin* Művei. 35. köt. Szikra 1956. 140. old.

osztálycsoportot létesített; a stratégiai lovasságot két hadtestbe és néhány önálló hadosztályba tömörítette. A francia haderők főparancsnoka Joffre tábornok volt. A belga hadsereg Albert király parancsnoksága alatt a Gette- és a Dyle-folyók mentén bontakozott ki. A French tábornok parancsnoksága alatt álló angol expedíciós hadtestet — négy gyalogos- és másfél lovashadosztályt — augusztus 20-ára Maubeuge alá vonták össze.

A nyugat-európai hadszíntéren a 75 francia, 4 angol és 7 belga hadosztályból álló antant-haderőkkel szemben a németek 86 gyalogos- és 10 lovashadosztályt vonultattak fel; egyik fél sem rendelkezett olyan túlerővel, amely döntő sikert biztosíthatott volna számára.

Oroszország az északkeleti fronton Németország ellen az 1. és 2. hadsereget vetette be (17 és fél gyalogos-, továbbá 8 és fél lovashadosztály); a németek a 15 gyalogos- és egy lovashadosztályból álló 8. hadsereget vonultatták fel. A délkeleti orosz front négy hadseregével szemben három osztrák hadsereg állott egy hadseregcsoporttal és egy hadtesttel — három gyalogos- és egy lovashadosztály — megerősítve. Egy orosz hadsereg Pétervár és a balti tengerpart védelmét látta el, egy pedig a román határt és a Fekete-tenger partvidékét biztosította; együttes állományuk 12 gyalogos- és 3 lovashadosztály volt. Az orosz haderők főparancsnokává Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget nevezték ki, a vezérkar főnökévé pedig Januskevics tábornokot (1915-ben a főparancsnoki tisztet II. Miklós foglalta el, a vezérkari főnök Alekszejev tábornok lett). Az osztrák—magyar haderőket Conrad von Hötzendorf tábornok irányította.

A nyugat-európai és a kelet-európai front mindvégig a háború fő hadszíntere maradt; a többi arcvonalakon folyó harcoknak másodlagos jelentőségük volt.

HADITENGERÉSZETI ERŐK

A háború kezdetekor az antant döntő fölényben volt a haditengerészet terén. Az osztrák—német blokk 17 sorhajójával szemben 23 sorhajóval rendelkezett, s túlereje még nagyobb volt a cirkálók, torpedórombolók és tengeralattjárók tekintetében.

Az angol hadihajókat főként az ország északi kikötőiben — elsősorban Scapa Flowban — összpontosították, a franciákat a Földközi-tenger kikötőiben, a németeket pedig Helgolandnál, Kielben és Wilhelmshavenben. Az óceánokon, úgyszintén az Északi- és a Földközi-tengeren az antant haditengerészete uralkodott. A Balti-tengeren, minthogy az orosz flottaépítési program végrehajtása a háború kezdetéig nem fejeződött be, a német flotta valamivel erősebb volt. A háború kezdeti szakaszán a Fekete-tengeren is a német—török flotta volt fölényben — többek között itt tevékenykedtek a gyorsjáratú „Goeben" és „Breslau" cirkálók (török nevükön „Szelim Javuz Szultán" és „Midilli").

Az ismertetett erőviszonyok meghatározták a szemben álló felek tengeri haditerveit. A német flotta kénytelen volt lemondani az aktív harci tevékenységről; csak néhány cirkáló kapott parancsot, hogy az óceáni útvonalak mentén hajtson végre harci cselekményeket. Az angol—francia haditengerészet — elsősorban az angol flotta — blokád alatt tudta tartani a német partokat, a német haditengerészeti támaszpontokat, és biztosítani tudta az antant kiterjedt utánpótlási vonalait. A tengeri fölény nagy szerepet játszott a háború további alakulásában.

A NYUGAT-EURÓPAI HADSZÍNTÉR

A nyugat-európai hadszíntéren augusztus 4-én kezdődtek meg a harcok: a német csapatok betörtek Belgium területére, és ostrom alá fogták Liège belga határerődöt. Ezt megelőzően, augusztus 2-án, előretolt német egységek megszállták Luxemburgot. A német hadsereg megsértette e két ország semlegességét, melyet annak idején Németország a többi európai államokkal együtt ünne-

A KÖZPONTI HATALMAK ÉS AZ ANTANT HADMŰVELETI ÉS FELVONULÁSI TERVEI 1914 MINISZTUSÁBAN

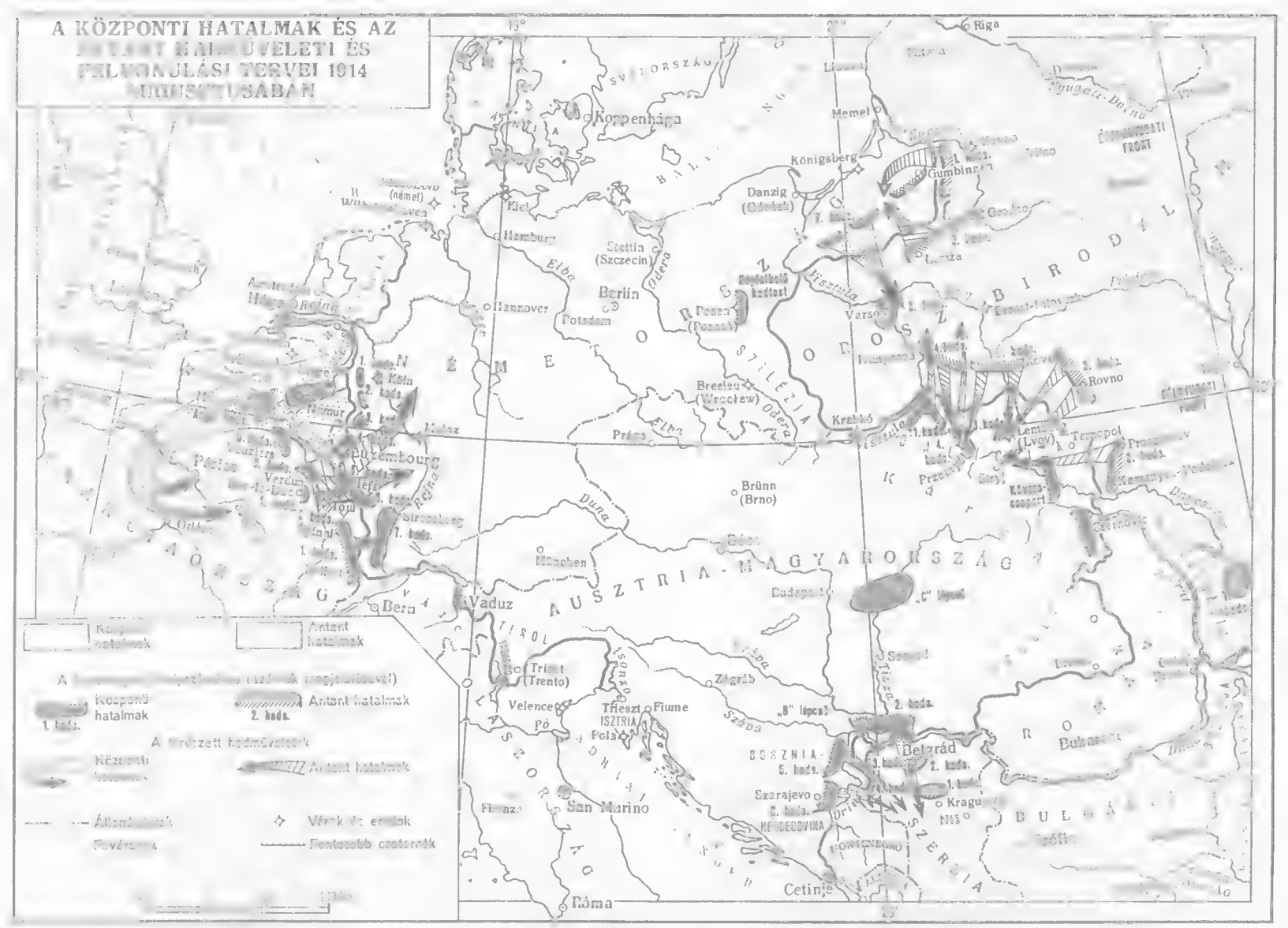

Frontra induló német csapatok
A. Liebing rajza. 1914

pélyesen szavatolt. A gyenge belga hadsereg, Liège 12 napig tartó védelme után, Antwerpenhez vonult vissza. Augusztus 21-én a németek harc nélkül elfoglalták Brüsszelt.

A német csapatok, átvonulva Belgiumon, a Schlieffen-tervnek megfelelően jobbszárnyukkal betörtek Franciaország északi megyéibe, és gyorsan törtek előre Párizs felé. A visszavonuló francia csapatok azonban kemény ellenállást fejtettek ki, és ellentámadásra készültek. A német haditerv elgondolása — a támadó erőknek erre a frontszakaszra való maximális koncentrációja — megvalósíthatatlannak bizonyult. Hét hadosztályt Antwerpen, Givet és Maubeuge ostroma, illetve biztosítása kötött le, augusztus 26-án pedig, a támadás kellős közepén, két hadtestet és egy lovashadosztályt át kellett dobni a kelet-európai hadszíntérre, minthogy a francia kormány sürgetésére az orosz főparancsnokság, erőinek összevonását be sem fejezve, támadó hadműveleteket indított Kelet-Poroszországban.

Louvain romjai a tüzérségi tűz után
Fénykép. 1914

Szeptember 5 és 9 között a Verdun és Párizs között elterülő síkságon hatalmas ütközet bontakozott ki, melyben hat angol—francia és öt német hadsereg vett részt — összesen

mintegy kétmillió katona. Több mint 600 nehézágyú és mintegy 6000 könnyű löveg dörejétől visszhangzottak a Marne partjai.

A frissen megalakított 6. francia hadsereg csapást mért az 1. német hadsereg jobbszárnyára — e hadsereg feladata az volt, hogy bekerítse Párizst és egyesüljön a fővárostól délre harcoló német csapatokkal. A német parancsnokság kénytelen volt hadseregének déli szakaszáról több hadtestet nyugatra átirányítani. Az arcvonal többi szakaszán a francia csapatok erőteljesen visszaverték a német rohamokat. A német parancsnokságnak nem voltak kellő tartalékai; ebben az időben nem is tartotta kezében az ütközet irányítását, az egyes hadseregparancsnokokra bízta a döntést. Szeptember 8-án estére a német csapatok végképp elvesztették a kezdeményezést. Végeredményben a németek elvesztették azt az ütközetet, amelynek a vezérkar tervei szerint el kellett volna döntenie a háború sorsát. A vereség fő oka abban rejlett, hogy a német hadvezetőség túlbecsülte saját erőit — ez a hibás számítás képezte a Schlieffen-terv stratégiai elgondolásainak alapját.

A német csapatok minden különösebb akadály nélkül visszavonultak az Aisne-folyóig. A francia parancsnokság nem élt a siker további kiaknázására kínálkozó lehetőségekkel. A németek ekkor kísérletet tettek, hogy az ellenséget megelőzve elfoglalják Franciaország északi partvidékét, s így megakadályozzák további angol csapatok partra szállítását, de ezt a „versenyfutást a tengerhez" is elvesztették. A nyugat-európai hadszíntéren ezután a nagyszabású stratégiai hadmozdulatok hosszú időre megszakadtak. Mindkét fél védelemre rendezkedett be; a nyugati hadszíntéren megkezdődött az állóháború periódusa.

Szeptember 14-én Moltke nyugalomba vonult. Utódául Falkenhayn tábornokot nevezték ki.

A KELET-EURÓPAI HADSZÍNTÉR

A német stratégiai terv bukásában fontos szerepet játszottak a kelet-európai hadszíntér eseményei. Itt mindkét részről aktív hadműveletek bontakoztak ki. Az orosz csapatok hadműveleteire rányomta bélyegét a teljes mozgósításnak, a stratégiai összpontosításnak és a hadseregek felvonulásának elhúzódása, továbbá az, hogy az orosz hadvezetésnek tartania kellett magát a francia—orosz katonai egyezmény kikötéseihez. Ez utóbbi körülmény folytán az orosz hadvezetés kénytelen volt nagy erőket bevetni a cári Oroszország stratégiai és politikai érdekei szempontjából kevésbé fontos irányokban. Ezenfelül a Franciaországgal szemben vállalt kötelezettségek következtében már a csapatösszpontosítások teljes befejezése előtt döntő jelentőségű hadműveleteket kellett indítani.

A kelet-európai hadszíntéren az 1914. évi hadműveletek első periódusában két nagy összecsapás játszódott le: a kelet-poroszországi és a galíciai.

Augusztus 17-én, a nyugati német támadással egyidőben az északkeleti front két orosz hadserege (az 1. és a 2. hadsereg) még az összpontosítás teljes befejezése előtt megkezdte az előnyomulást Kelet-Poroszországban. Az 1. orosz hadsereggel szemben felvonultatott német hadtestet augusztus 19-én a Stallupönennél vívott csatában szétverték. Augusztus 20-án a Gumbinnen és Goldap közötti arcvonalon hatalmas ütközet bontakozott ki az 1. orosz és a 8. német hadsereg között. A németek vereséget szenvedtek, és kénytelenek voltak visszavonulni; egyes német hadtestek vesztesége harci állományuk egyharmadára rúgott. A német csapatok csak az 1. orosz hadsereg tehetségtelen parancsnoka, Rennenkampf tábornok helytelen helyzetértékelésének és passzív taktikájának köszönhették, hogy elkerülhették a teljes pusztulást.

A Szamszonov tábornok parancsnoksága alatt álló 2. orosz hadsereg, széles szakaszon átlépve Kelet-Poroszország déli határát, oldalba és hátba támadta a 8. német hadsereget a Mazuri tavaktól nyugatra. A német parancsnokság már el is határozta, hogy visszavonja csapatait a Visztula alsó folyása mögé és kiüríti Kelet-Poroszországot — augusztus 21-én azonban, Rennenkampf tétlen-

Francia gyalogezred a frontra indulás előtt
Fénykép. 1914

ségét látva, másik tervet fogadott el: csaknem minden erejét a 2. orosz hadsereg ellen összpontosította. E hadműveletet már új hadvezetés valósította meg: a keleti front főparancsnokává Prittwitz helyébe Hindenburg tábornokot, vezérkari főnökké Ludendorff tábornokot nevezték ki.

Mialatt a németek délre csoportosították át erőiket, a 2. orosz hadsereg mélyen benyomult Kelet-Poroszország területére. Az előnyomulás feltételei igen kedvezőtlenek voltak: a rosszul felkészült hátország nem tudta biztosítani az ellátást, a kimerült csapatok széles fronton szóródtak szét, a szárnybiztosítás rossz volt, a felderítő szolgálatot gyengén szervezték meg, a vezetésben egyenetlenség uralkodott a hadsereg- és a frontparancsnokság, valamint a főhadiszállás között. A fejlett vasúthálózatot kihasználva, a német hadvezetőség erős rohamcsoportokat vont össze a 2. orosz hadsereg szárnyainál, és megindította a támadást. A középen előnyomuló két orosz hadtestet bekerítették és jórészt megsemmisítették. Szeptember közepére az orosz hadsereget kiszorították Kelet-Poroszországból.

Az orosz északkeleti front támadó hadművelete tehát kudarccal zárult. Az oroszok hatalmas veszteségeket szenvedtek: mintegy negyedmillió katonát és nagy mennyiségű hadfelszerelést vesztettek. Ezen az áron vonta el keletre az orosz hadvezetőség a nyugati támadó hadműveletekre szánt német csapatokat.

A háború 1914. évi általános alakulásában fontos helyet foglaltak el a délkeleti arcvonalon zajló harcok is, melyekben több mint 100 orosz, illetve osztrák—magyar hadosztály vett részt. Augusztus 18-án indult meg a Bruszilov tábornok parancsnoksága alatt álló 8. orosz hadsereg támadása, és augusztus 23-án hatalmas ütközet bontakozott ki, több mint 300 kilométer szélességű arcvonalon. Az orosz hadsereg megverte a Monarchia csapatait, elfoglalta Lemberget (Lvov), és az osztrák—magyar erőket a Szan-folyó mögé vetette vissza. A visszavonuló ellenséget az üldöző orosz csapatok a Dunajec-folyón túlra és a Kárpátokhoz szorították vissza, és ostrom alá fogták az egyik legnagyobb galíciai erődöt, Przemyslt. Az osztrák—magyar csapatok vereségében nagy szerepet játszott az is, hogy a szláv nemzetiségű katonák — kivált csehek és szlovákok — tízezerszám adták meg magukat.

A galíciai hadművelet, amely több mint egy hónapig tartott, orosz győzelemmel végződött.

Az orosz csapatok bevonulása Lembergbe (Lvov)
Fénykép. 1914

Szeptember végén az orosz hadvezetőség előtt felmerült a további hadműveleti tervek kérdése. Kezdetben arra hajlottak, hogy bevégzik az osztrák—magyar erők szétzúzását, átkelnek a Kárpátokon, és benyomulnak Magyarországra. A kelet-poroszországi kudarcok azonban kételyeket támasztottak a támadó hadműveletek sikere iránt. A szövetségesek azt követelték az orosz főparancsnokságtól, hogy ne az Osztrák—Magyar Monarchia, hanem Németország ellen támadjon, hogy azt a nyugatra nehezedő nyomás enyhítésére kényszerítse. Némi habozás után az orosz hadvezetőség végül is úgy határozott, hogy főerőit Németország ellen veti be, és evégből átcsoportosítást hajt végre a Szan-folyótól a Visztula középső szakaszához, Varsó körzetébe.

Ezalatt a német hadvezetőség, osztrák—magyar szövetségesének teljes vereségétől és attól tartva, hogy Szilézia ipari központjai közvetlen veszélybe kerülnek, elhatározta, hogy csapást mér az orosz hadseregek oldalába és hátába. A szemben álló felek újabb átcsoportosításának eredményeként került sor az ivangorod—varsói hadműveletre, amely 300 kilométeres arcvonalon bontakozott ki. Szeptember utolsó napjaiban a német hadvezetőség támadást indított a Visztula irányába, és nagy erőket vetett be Varsó ellen. A város falai alatt véres harcok zajlottak le, s ezek során fokozatosan az orosz csapatok kerültek fölénybe. A 9. német és az 1. osztrák hadsereget üldöző orosz csapatok november 8-án elérték a Warta-folyó és a Kárpátok vonalát.

Az orosz csapatok előtt megnyílt az út a Németország területére való benyomuláshoz. A német hadvezetés komolyan vette ezt a veszélyt, és meg is tette a megfelelő intézkedéseket. „A fegyverfogható fiatalságot kitelepítettük a határmenti területekről — írja emlékirataiban Ludendorff. — A lengyel bányákat helyenként már használhatatlanná tették; intézkedések történtek a határmenti német vasutak és bányák megrongálására." E rendszabályok — hogy ismét Ludendorff szavait idézzük — „az egész körzetben rémületet keltettek". A kelet-európai front ismét nagy német erőket vont el nyugatról.

Az orosz hadvezetésnek azonban nem sikerült megvalósítania a Németországba való betörést. Az osztrák—német haderők súlyos veszteségek árán feltartóztatták az orosz támadást. A hadművelet kimenetelét jelentős mértékben befolyásolták az orosz hadvezetőség által a hadműveleti-stratégiai irányítás terén elkövetett súlyos hibák. Ekkorra már erősen érezhetővé vált a fegyver- és lőszerhiány is, ami ettől fogva az orosz csapatok állandó tehertételévé lett.

AZ OSZTRÁK—SZERB FRONT

Az osztrák—szerb fronton a Monarchia csapatai augusztus 12-én indították meg támadásukat; kezdeti sikerek után azonban a szerbek rövidesen ellentámadásba mentek át, megverték az osztrák—magyar csapatokat, és — 50 000 foglyot és nagy hadizsákmányt szerezve — kiszorították őket a szerb területről. Szeptemberben az osztrák—magyar hadvezetőség újabb támadást indított. November 7-re a szerb hadsereg, a lőszerhiányra és a bekerítés veszélyére való tekintettel, kénytelen volt visszahúzódni az ország belsejébe, feladta Belgrádot is. December első napjaiban, miután az antanthatalmaktól ágyúkat és lőszert kapott, a szerb hadsereg újfent ellentámadásba ment át, vereséget mért az ellenfélre és másodszor is kiszorította Szerbia területéről.

A KAUKÁZUSI FRONT. HADMŰVELETEK IRÁN TERÜLETÉN

A Kaukázusontúlon az orosz csapatok novemberben számottevő sikereket értek el Erzurum, Alaskert és Van irányában. Decemberben a török csapatok, Enver pasa és a német szakértők vezetésével, nagyszabású hadműveletbe fogtak a szarikamisi körzetben, hogy szétzúzzák az itt összpontosított orosz erőket. Az orosz csapatok ellenhadmozdulata során azonban a 9. török hadtest gyűrűbe került, s maradványai a hadtestparancsnokkal és a hadosztályparancsnokokkal együtt kapituláltak; a 10. török hadtest pedig megsemmisült. A vereséget szenvedett török csapatok súlyos veszteséggel vonultak vissza. A kaukázusi-török hadszíntéren tehát az 1914. évi hadjárat nagy orosz sikereket hozott.

A hadműveletek kiterjedtek Irán területére is. Noha az iráni kormány külön nyilatkozatban deklarálta semlegességét, ezt a hadban álló koalíciók egyike sem vette tekintetbe. 1914 novemberében a török csapatok, a kaukázusi fronton indított támadásukkal egyidőben, benyomultak az iráni Azerbajdzsánba is. Oroszország ebben az időben elkeseredett harcokat vívott nyugaton, ezért nem tudott azonnal számottevő erőket átdobni az új hadszíntérre. Ráadásul az iráni orosz csapaterősítések ellen kifogást emeltek Oroszország nyugati szövetségesei. Az angol kormány félt, hogy az orosz csapatok sikerei nyomán megerősödnek Oroszország iráni pozíciói az angol befolyás rovására.

Az iráni Azerbajdzsán török megszállása nem tartott sokáig. A török csapatok szarikamisi katasztrofális veresége január végén lehetővé tette az orosz hadvezetőség számára, hogy támadásba lendüljön és elfoglalja az iráni Azerbajdzsánt; a törökök csupán Nyugat-Irán néhány körzetét tudták megtartani.

A TENGERI HÁBORÚ

1914-ben a német hadihajók cirkáló hadműveleteket folytattak az Antillák övezetében, valamint az Indiai- és a Csendes-óceánon. Akcióik eleinte sikeresek voltak, és komoly aggodalmat keltettek az angol és francia tengeri hadvezetésben.

A Spee tengernagy vezénylete alatt harcoló német cirkáló hajóraj 1914. november 1-én Coronelnél (Chile partjainál) legyőzött egy angol hajórajt és két angol cirkálót elsüllyesztett. December 8-án azonban az angoloknak a Falkland-szigeteknél sikerült rajtaütniük Spee hajóraján, az ehhez

csatlakozott „Dresden" cirkálóval együtt. Spee valamennyi hajóját elsüllyesztették. Az elmenekült „Dresden"-t az angolok 1915-ben süllyesztették el.

Az Északi-tengeren korlátozott jellegű hadműveletek folytak. Augusztus 28-án Beatty tengernagy cirkáló hajóraja támadást intézett a helgolandi kikötő ellen. A német flotta cirkáló erőivel való összeütközésből az angolok kerültek ki győztesen. Három cirkálót és egy torpedórombolót elsüllyesztettek, míg saját hajóik közül csak egy cirkáló sérült meg. A helgolandi ütközetben ismét megmutatkozott az angol flotta fölénye.

Már a háború első hónapjaiban nagy szerepet játszottak a tengeralattjárók. Szeptember 22-én egy német tengeralattjáró egymás után három járőrszolgálatot teljesítő angol cirkálót süllyesztett el. Az új harci eszköz jelentősége e hadműveletek után erősen megnövekedett.

A Fekete-tengeren egy orosz hajóraj november 18-án harcba bocsátkozott a „Goeben"-nel és a „Breslau"-val, s a „Goeben"-t erősen megrongálta. Ez a siker az orosz flottának biztosította a fölényt a Fekete-tengeren.

A tengeri háború legfőbb eredménye azonban az volt, hogy Anglia blokád alá vette a német partokat. Ez óriási hatást gyakorolt a háború alakulására.

AZ 1914. ÉVI HADMŰVELETEK EREDMÉNYEI

Az 1914-es esztendő harcainak mérlege, mindent összevéve, az antant javára billent. A németek vereséget szenvedtek a Marne-nál, az osztrákok Galíciában és Szerbiában, a törökök Szarikamisnál. Távol-Keleten Japán 1914 novemberében elfoglalta Csingtao kikötőjét. Japán kézre kerültek a Karolina-, a Mariana- és a Marshall-szigetek is, a németek többi csendes-óceáni birtokát pedig az angolok foglalták el. Afrikában az angol—francia csapatok nyomban a háború kezdetén elfoglalták Togót. Kamerunban és Német Kelet-Afrikában a harcok elhúzódtak, gyakorlatilag azonban — az anyaországtól elvágva — ezek a gyarmatok is elvesztek Németország számára.

1914 végére nyilvánvaló lett, hogy „az őszi lombhullásig" tartó háborúra vonatkozó német villámháborús számítások megbuktak. Hosszadalmas, kimerítő háború kezdődött. A hadban álló országok gazdasága azonban nem volt felkészülve erre az új feltételek közötti hadviselésre. Az 1914. évi, súlyos véráldozatot követelő hadműveletek kimerítették a csapatokat, az utánpótlást pedig még nem készítették fel. Hiányok mutatkoztak a fegyverzet és a lőszerellátás terén. A hadiipar nem győzte kielégíteni a hadsereg igényeit. Különösen súlyos volt az orosz hadsereg helyzete. A hatalmas veszteségek folytán a hadsereg számos egységének személyi állománya a felére csappant. Az elhasznált fegyver- és lőszerkészleteket szinte egyáltalán nem pótolták.

Az arcvonalak kiterjedése és az állóháború kialakulása miatt új utakat kellett keresni a stratégiai feladatok megoldására.

A német hadvezetőség által elfogadott új haditerv a hadműveletek súlypontját keletre helyezte át, azzal a céllal, hogy szétzúzzák és a háborúból való kilépésre kényszerítsék Oroszországot. Ily módon 1915-ben a kelet-európai hadszíntér lett a világháború központi területe.

3. AZ 1915. ÉVI HADMŰVELETEK

A KELET-EURÓPAI HADSZÍNTÉR

1914—1915 telén az ellenfelek figyelme a galíciai frontra terelődött, ahol az orosz csapatok szívós harcokat vívtak a Kárpátok hágóinak és gerincének birtokáért. Március 22-én kapitulált Przemysl várának 120 000 főnyi osztrák—magyar helyőrsége. Az orosz csapatok azonban ezt a győ-

Orosz üteg a délkeleti fronton
Híradófilm kockája. 1915

zelmet már nem tudták értékesíteni. Súlyos nehézségek mutatkoztak a fegyver- és lőszerellátás (kivált a tüzérségi lövedékek) terén. Az ellenséges hadvezetésnek, amelyet komolyan aggasztott a Kárpátok mögé való orosz betörés veszélye, sikerült nagy erőket összpontosítani. Április közepén a kimerült orosz csapatok védelembe mentek át.

A németek rövidesen nagyszabású hadműveletet indítottak az orosz délkeleti front jobb szárnyán. A német hadvezetés eredeti elgondolása szerint a hadművelet célja az volt, hogy elhárítsa a magyar alföldre való orosz betörés veszélyét, de a hadművelet utóbb már egy stratégiai „harapófogó" részeként bontakozott ki. E „harapófogó" feladata az volt, hogy — a Kárpátok, valamint Kelet-Poroszország felől kiinduló egyidejű csapásokkal — körülfogja és megsemmisítse az egész galíciai és lengyelországi orosz sereg-csoportosulást. A nyugat-európai arcvonalakról átdobott legjobb hadtestekből új hadsereget állították fel: a 11. német hadsereget. Az orosz front áttörésének helyéül Gorlice körzetét jelölték ki. Az áttörési sávban a német tüzérség hatszoros, nehézlövegek tekintetében pedig negyvenszeres túlerőben volt az orosz tüzérséggel szemben. Az orosz állások rosszul voltak megerősítve, hátsó védelmi vonalat egyáltalán nem építettek ki. Május 2-án a németeknek sikerült áttörniük a frontot. Az orosz csapatok nehéz helyzetét még súlyosbította a hadvezetőség helytelen taktikája is; ahelyett, hogy gyorsan új védelmi vonalba vonta volna hátra, az ellenséges túlerővel szembeni eredménytelen és véres küzdelmekben merítette ki az orosz egységeket. Az osztrák—német erőknek sikerült messze visszavetni kelet felé az orosz csapatokat. Május végén visszafoglalták Przemyslt, majd június 22-én az oroszok feladták Lemberget (Lvov). A németek egyidejűleg az orosz arcvonal északi szárnyán is támadásba mentek át, és elfoglalták Libaut (Liepaja).

Június végén a német főparancsnokság harapófogóba akarta szorítani az orosz haderőket,

ezért támadást tervezett jobbszárnyával a Nyugati-Bug és a Visztula között, balszárnyával pedig a Narev alsó folyásánál. Ám a Hindenburg és Ludendorff által tervezett „Cannae" nem valósult meg. Az orosz hadvezetőség elhatározta, hogy kivonja csapatait a készülő csapás alól, és kiüríti Lengyelországot. Július 13-án megindult a német támadás. Augusztus első napjaiban elfoglalták Varsót, majd pedig Novogeorgijevszket (Modlin). Szeptember második felében a német támadás kezdett kifulladni. Az esztendő végére a front a Nyugati-Dvina—Narocs-tó—Sztir-folyó—Dubno—Sztripa-folyó vonalán állapodott meg.

A kelet-európai hadszíntér 1915. évi hadműveletei fontos következményeket vontak maguk után. A cárizmus súlyos vereséget szenvedett, amely felfedte a hadszervezet hibáit és az ország gazdasági elmaradottságát. A katonatömegek óriási árat fizettek ezért: a háború kezdete óta Oroszország több mint hárommillió katonát — ebből 300 000 halottat — vesztett. Emellett a vereség hatására meggyorsult a hadsereg forradalmasodásának folyamata.

A német imperialisták azonban nem érték el a legfőbb célt, amelyet a maguk és szövetségeseik súlyos gazdasági és politikai helyzete diktált. Annak ellenére, hogy 1915-ben az összes német—osztrák csapatoknak több mint a felét az orosz frontra vonták össze, Oroszországot nem sikerült kiiktatni a háborúból, viszont Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia igen súlyos veszteségeket szenvedett.

1914—1915-ben Lengyelország jelentős része hadszíntérré változott. Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és a cári Oroszország egyaránt az összes lengyel területek megszerzésére törekedett. Kormányaik ugyanakkor arra számítottak, hogy hamis ígéretek segítségével maguk mellé állíthatják és a háborúban felhasználhatják a lengyel népet. 1914-ben mindhárom hatalom hadseregparancsnoka felhívást intézett a lengyel néphez, s e felhívásokban megígérték az „önkormányzatot", a lengyel területek egyesítését stb.

A lengyelországi és galíciai tőkések és földbirtokosok a népi felszabadító mozgalom helyett egyik vagy másik imperialista nagyhatalom támogatásába helyezték reményüket. A nemzeti demokraták és néhány más burzsoá csoport a lengyel területeknek „az orosz uralkodó jogara" alatti egyesítése és az Orosz Birodalom keretén belüli autonómia mellett foglalt állást. A galíciai burzsoá-földbirtokos és kispolgári elemek, valamint a Lengyel Királyság egyes politikai csoportjai — többek között a jobboldali szocialisták és a Parasztszövetség — a Habsburg-monarchia keretében megalakítandó lengyel állam programját támogatták. A Pilsudski vezette Lengyel Nemzeti Szervezet Németországra orientálódott; titkos szövetségre lépett a Lengyel Királyság egy részét megszálló német hadsereg parancsnokságával, és lengyel légiókat alakított, amelyek a központi hatalmak oldalán harcoltak.

A NYUGAT-EURÓPAI HADSZÍNTÉR

1915 telének végén és tavasszal az angol—francia hadvezetőség számos — stratégiailag sikertelen — támadást hajtott végre. Valamennyi vállalkozás korlátozott célkitűzésekkel, keskeny frontszakaszokon folyt le.

Április 22-én Ypernnél a németek rohamot intéztek az angol—francia állások ellen. A roham során, lábbal tiporva a mérgező anyagok használatát tiltó nemzetközi egyezményeket, nagy mennyiségű klórgázt bocsátottak a francia állásokra. 15 000 katona szenvedett gázmérgezést, közülük ötezren meghaltak. A német csapatoknak az új harci eszközzel elért taktikai sikere jelentéktelen volt. Ennek ellenére a továbbiakban mindkét hadviselő fél nagymértékben használt vegyi harci eszközöket.

Az Artois-ban május és június folyamán végrehajtott antanttámadások a nagy veszteségek ellenére ugyancsak nem jártak komolyabb eredményekkel.

Az antant támadó hadműveleteinek határozatlansága, korlátozottsága lehetővé tette a német

Gáztámadás Ypernnél
Rajz. 1915

hadvezetőség számára, hogy jelentékenyen megnövelje Oroszország ellen harcoló erőit. Az a nehéz helyzet, amelybe az orosz hadsereg ennek következtében került, továbbá a cárizmusnak a háborúból való kiugrásától való félelem végül is rákényszerítette az antantot, hogy foglalkozzék Oroszország megsegítésének kérdésével. Augusztus 23-án Joffre a francia hadügyminiszter előtt kifejtette azokat az okokat, amelyek alapján támadó hadműveletet lát szükségesnek. „Számunkra kedvezőbb a lehető leghamarabb megkezdeni a támadást, minthogy a németek, miután az orosz haderőket szétzúzták, ellenünk fordulhatnak." Foch és Pétain tábornokok nyomására azonban a támadást szeptember végére halasztották, amikor az orosz fronton már csendesedőben volt a harc.

Szeptember 25-én a franciák két hadseregnyi erővel támadó hadműveletet indítottak Champagne-ban, egy hadsereggel pedig — az angolokkal együtt — Artois-ban. Noha igen nagy erőket összpontosítottak, az ellenséges frontot nem sikerült áttörniük.

A DARDANELLAI HADMŰVELET

1915-ben az antantállamok — elsősorban Anglia — tengeri és szárazföldi hadműveleteket indítottak a fekete-tengeri szorosok: a Boszporusz és a Dardanellák, valamint Isztambul elfoglalására. Az orosz kormánnyal való előzetes megbeszéléseken a szövetségesek arra hivatkoztak, hogy meg kell teremteni az érintkezést közöttük és Oroszország között, s el kell vonni Törökország erőit a Kaukázus és Szuez felől; rámutattak továbbá, hogy a tengerszorosokra és a török fővárosra mért csapás tönkreteszi a német koalíció érintkezési lehetőségeit a Közel-Kelettel, és kilépésre kényszeríti Törökországot. A valóságban az angol kormánykörök — elsősorban a dardanellai expedíció kezdeményezője, Winston Churchill — mindenekelőtt politikai célt követtek: meg akarták szállni Isztambult

és a szorosokat, mielőtt még azok az 1915. évi titkos szerződés értelmében a cári Oroszország kezére kerülnek.

A tengerszorosokat eredetileg csak haditengerészeti erők bevetésével próbálták elfoglalni. Február 19-én megkezdődtek a flottahadműveletek a Dardanellák bejáratánál. De az angol—francia flotta március 18-án kénytelen volt visszavonulni. Ezt követően, április 25-én, az angol—francia hadvezetés nagyarányú partraszállást hajtott végre a Gallipoli (Gelibolu)-félszigeten. Az antant-csapatoknak azonban itt sem sikerült eredményt elérniük. Az év végén az angol—francia parancsnokság úgy döntött, hogy kiüríti Gallipolit és beszünteti a tengerszorosok megszerzéséért folytatott hadműveleteket.

OLASZORSZÁG HADBA LÉPÉSE. AZ ISONZÓI CSATÁK

Olaszország uralkodó körei már a háború elején elhatározták, hogy a kialakult politikai helyzetet imperialista követeléseik kielégítésére használják fel. 1914 augusztusában az olasz kormány nemhivatalos tárgyalásokat kezdett Oroszországgal és Angliával az antant oldalára való átállásáról. A németek gyors előrenyomulását Párizs felé azonban Róma elhamarkodottan Franciaország vereségeként könyvelte el. Olaszország megszakította az antanttal folytatott tárgyalásait, és titkos puhatolódzásokat kezdett a központi hatalmak fővárosaiban. A német katonai és politikai körök úgy vélekedtek, hogy Olaszországnak a központi hatalmak elleni hadba lépése komolyan megnehezítheti a fronthelyzetet. Ezért erős nyomást gyakoroltak a Monarchia kormányára, hogy területi engedményekkel vásárolja meg Olaszország semlegességét. Olaszország ezen az alapon 1914 decemberében tárgyalásokat kezdett az Osztrák—Magyar Monarchiával. Az olaszok Tirol egy részét és Trentino átadását, Trieszt számára pedig autonómiát követeltek. A Monarchia azzal válaszolt, hogy francia területeket ajánlott fel kompenzáció gyanánt: Nizzát, Savoyát, Korzikát és Tuniszt. Az olasz kormány ezt az ajánlatot kategorikusan visszautasította. A német kormány erőfeszítései, hogy a két országot megegyezésre bírja, hiábavalónak bizonyultak.

1915 március elején az olasz kormány bizalmas úton értesítette Angliát, hogy tisztázni óhajtja azokat a feltételeket, amelyek alapján Olaszország csatlakozhatnék az antanthoz, és közölte az angol kormánnyal politikai és területi igényeit. Az e lépés nyomán meginduló tárgyalásokon Olaszország ragaszkodott ahhoz, hogy az angol—francia flotta védelmezze meg partjait az osztrák—magyar flotta ellen, az orosz hadsereg pedig kösse le az Osztrák—Magyar Monarchia főerőit, megfosztva a Monarchiát attól a lehetőségtől, hogy „erőit Olaszország ellen összpontosíthassa" — mint az olasz memorandum írta. Az olaszok óriási területi ellenszolgáltatást követeltek. Európában igényt tartottak Trentinóra és Dél-Tirolra, Triesztre és egész Isztriára (az Isztriai-szigeteket is beleértve), Dalmáciára, a Dodekanézosz-szigetekre, Albánia egy részére stb. Törökország felosztása esetén maguknak követelték Antalya (Adalia) és Izmir tartományokat, az afrikai német birtokok felosztása esetére pedig „megfelelő és egyenértékű kompenzációt" kívántak Eritreában és Szomáliában a francia és angol gyarmatok rovására.

1915. április 26-án Londonban titkos szerződést írtak alá Oroszország, Anglia, Franciaország és Olaszország között. Olaszország kötelezettséget vállalt, hogy egy hónap múlva belép a háborúba, a szövetségesek pedig megegyeztek abban, hogy a békekötéskor biztosítják az olasz követelések jelentős részének teljesítését. Ugyanezen a napon a négy kormány deklarációt írt alá arról, hogy nem kötnek különbékét. Május 4-én Olaszország hivatalosan bejelentette Bécsben, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiával fennálló szövetségi szerződést semmisnek tekinti, május 23-án pedig hadat üzent.

1915 május végén tehát Európában új front jött létre: az olasz front. Az olasz hadvezetőség, felhasználva azt a körülményt, hogy a Monarchia erőit az oroszországi harcok kötötték le, támadó

hadműveletekkel próbálkozott. Erőinek nagy részét az Isonzo-folyónál vonultatta fel, s egyidejűleg támadást indított Trentino, a Cadori és Karni Alpok körzetében is. Az első isonzói offenzíva — akárcsak a többi frontszakaszon indított rohamok — nem hozott komoly sikert. Az olaszok valamelyest előrenyomultak, de nem tudták szétzúzni az ellenséget. Júliusban az olasz csapatok ismét támadást indítottak az Isonzónál, majd októberben és novemberben harmadszor, illetve negyedszer is megrohamozták az osztrákokat — ezúttal főként Gorizia irányában —, de ismét csak helyi sikereket értek el. A háború az olasz fronton is állóháborúba torkollott.

BULGÁRIA HADBA LÉPÉSE. A BALKÁNI FRONT

A bolgár kormány 1914 július végén bejelentette „szigorú semlegességét", de már augusztus elején megállapodott Németországgal és az Osztrák—Magyar Monarchiával, hogy az oldalukra áll. A központi hatalmak megígérték, hogy Bulgáriát Szerbia rovására jutalmazzák meg, míg az antanthatalmak, amelyekkel a bolgár kormány szintén tárgyalásokba bocsátkozott, nem ajánlhatták fel Bulgáriának saját szövetségesük területeit. Az antant megkísérelte rábírni Szerbiát, hogy — az Osztrák—Magyar Monarchia rovására majdan szétosztandó gazdag zsákmány ellenében — önként mondjon le a Bulgária által követelt területekről, de határozott elutasításra talált.

A bolgár kormány azonban halasztgatta végleges elhatározását, döntő eredményekre várt a háború fő frontjain. Az 1915. évi osztrák—német sikerek megerősítették a bolgár kormánykörökben a központi hatalmak legyőzhetetlenségébe vetett hitet.

A német kormány Bulgária ösztönzése végett rávette Törökországot, hogy engedjen át a bolgároknak egy csekély kiterjedésű, de stratégiailag fontos sávot Thráciában, a Marica-folyó bal partján, Drinápoly (Edirne) közelében. 1915. szeptember 3-án ilyen értelmű török—bolgár megállapodást írtak alá, három nap múltán, szeptember 6-án pedig megalakult az osztrák—bolgár—német—török négyesszövetség. Az ugyanazon napon megkötött titkos egyezmény értelmében Bulgáriának odaígérték Macedónia egész szerb részét, és ezenkívül a Morava jobb partjáig terjedő területet. Ha Görögország és Románia átállnának az antant oldalára, Bulgáriát illeti még a görög Macedónia egy része és Dél-Dobrudzsa. A tárgyalások eredményeképpen katonai egyezmény aláírására is sor került. 1915. október 11-én Bulgária megtámadta Szerbiát.

Bulgária lépése nehéz helyzetbe hozta a csekély létszámú szerb hadsereget, amely észak és kelet felől a túlerőben levő osztrák—magyar, német és bolgár erők szorításába került. A szövetségesek támogatása arra szorítkozott, hogy októberben Szalonikiben partra tettek két francia hadosztályt a szerbek jobbszárnyának biztosítására, továbbá bizonyos mennyiségű ágyút és lövedéket bocsátottak a szerbek rendelkezésére.

E rendkívül súlyos körülmények közepette a szerb hadsereg a német koalíció támadása elleni védekező harcokban visszavonult az Adria partjaihoz; követte a szerb lakosság jelentős része is. A szerb hadsereg maradványai (mintegy 120 000 fő) Korfu szigetére menekültek.

Szerbia vereségének eredményeképpen akadálytalan összeköttetés létesült Németország és Törökország között.

Szalonikiben tovább folyt az angol és francia csapatok partraszállása, s így a Balkánon létrejött a szaloniki front.

A KAUKÁZUSI FRONT

1915 nyarán a török csapatok támadó hadműveletet indítottak Alaskert irányában. Az oroszok ellentámadással visszavetették a törököket, majd támadásba mentek át Van irányában is.

Irán területén mindkét koalíció aktív hadműveleteket folytatott. 1915 elején német ügynököknek sikerült törzsi felkelést szervezniük az ország déli részén. A felkelt bahtijár törzsek elpusztí-

tották az Angol—Perzsa Olajtársaság olajvezetékének egy részét. A török csapatok megkezdték az előnyomulást az olajlelőhelyek irányában, és 1915 őszére elfoglalták Kermánsahot és Hamadánt.

Az iráni német pozíciók megerősödésére Anglia és Oroszország újabb csapatszállítmányokkal válaszolt. Az angoloknak sikerült helyreállítaniuk az olajvezetéket, és visszaszorítaniuk a törököket és bahtijárokat az olajlelőhelyek vidékéről. 1915 októberében Enzeliben orosz expedíciós hadtest szállt partra Baratov tábornok vezénylete alatt. A Teherán irányába előnyomuló hadtest elfoglalta Kazvint, majd a visszavonuló német—török alakulatok nyomában előretörve bevette Hamadánt, Kumot, Kasant és Iszfahán alá érkezett.

HARCOK IRAKBAN, SZÍRIÁBAN ÉS AFRIKÁBAN

1914 végén a Satt-el-Arab torkolatában angol expedíciós hadtest szállt partra Townsend tábornok parancsnoksága alatt. A Tigris és az Eufrátesz völgyében előrenyomuló angol csapatok kezdeti sikerek után 1915 novemberében Bagdad alá érkeztek, de itt a Ktesiphon romjainál vívott ütközetben a törököktől vereséget szenvedtek, és Kut el-Amarához szorultak vissza. Townsend hadtestének maradványait itt ostromzárba fogták. Az Irak megszerzésére irányuló angol kísérlet tehát kudarcot vallott.

1915 elején a törökök Beerseba körzetéből (Gázától délkeletre) expedíciós hadsereget indítottak útnak azzal a feladattal, hogy foglalja el a Szuezi-csatornát, nyomuljon be Egyiptomba, és itt robbantson ki felkelést Anglia ellen. A Sinai-sivatagon át végrehajtott rendkívül nehéz menetelés után a törökök kísérletet tettek a csatorna elfoglalására, de támadásukat az angol katonaság visszaverte.

1915 júliusában angol csapatok elfoglalták Német Délnyugat-Afrikát. A Kamerunban bekerített német csapatok 1916 januárjában letették a fegyvert.

A TENGERI HÁBORÚ

1915 folyamán egyik hadviselő fél sem kezdeményezett döntő jellegű akciókat a tengeren. Az esztendő két legnagyobb tengeri összecsapása az angol és német cirkáló hajórajok között a Dogger Banknél (az Északi-tengeren) lezajlott, angol győzelemmel végződött ütközet, továbbá az antant-flotta sikertelen dardanellai hadművelete volt.

1915 februárjában a német hadvezetés megkezdte az antant ellen az ún. korlátlan tengeralattjáró háborút. A kereskedelmi hajókat — tekintet nélkül arra, milyen zászló alatt haladtak —, ha egy meghatározott övezetben megjelentek, figyelmeztetés nélkül elsüllyesztették. A német kormány arra számított, hogy e módszerrel ellenfeleit — mindenekelőtt Angliát — igen rövid idő alatt megfoszthatja a szükséges nyersanyagok és élelmiszerek behozatalától és kapitulációra kényszerítheti. Májusban elsüllyesztették a „Lusitania" gőzöst, több mint ezer utassal, köztük amerikaiakkal. Az Egyesült Államok kormánya éles hangú tiltakozást intézett Németországhoz. A német politikai vezetők között nézeteltérések támadtak a korlátlan tengeralattjáró háború alkalmazását illetően, s egy időre az óvatosabb irányzat kerekedett felül. A német flottaparancsnokság utasítást kapott, hogy tevékenységét korlátozza a hadihajók elleni akciókra.

AZ 1915. ÉVI HADMŰVELETEK EREDMÉNYEI. A SZEMBEN ÁLLÓ FELEK HADITERVEI 1916 ELEJÉN

1915—1916 fordulóján a stratégiai helyzet legfőbb vonása az antant haditechnikai potenciáljának megnövekedése volt. Minthogy a hadműveletek súlypontja az orosz frontra tolódott át, Franciaország és Anglia bizonyos lélegzetvételi szünethez jutott, s felhalmozhatta a hosszan tartó

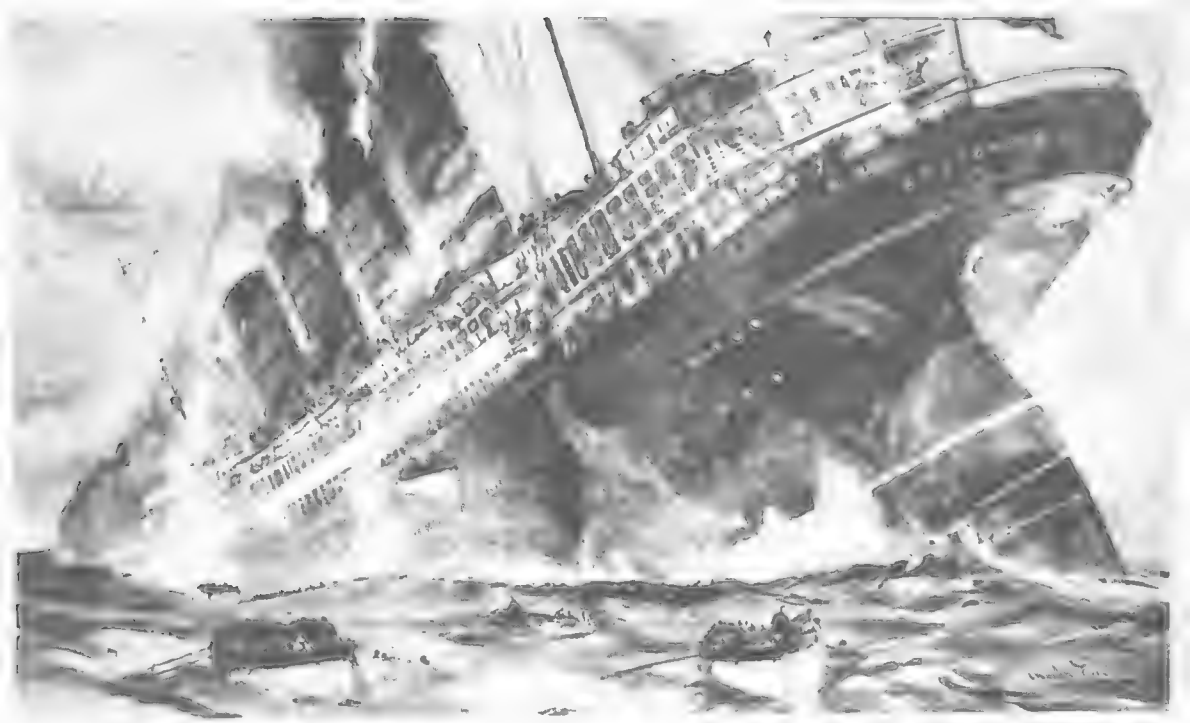

A „Lusitania" pusztulása
Ch. Dickson rajza. 1915

harchoz szükséges erőket és eszközöket a nyugat-európai hadszíntéren. 1916 elejére a franciák és angolok már 75—80 hadosztálynyi túlerőben voltak Németországgal szemben, és jórészt felszámolták elmaradásukat a tüzérségi felszerelés terén is. Az angol és a francia hadsereg új típusú nehéztüzérséggel, nagy lőszertartalékokkal és jól megszervezett hadianyaggyártással rendelkezett.

Az antantállamok vezetői felismerték, hogy a döntést összehangolt támadó hadműveletekkel a fő frontokon kell kierőszakolniuk, nem szabad szétaprózniuk erőfeszítéseiket a másodrendű hadszínterekre. Pontosan kitűzték a támadó hadműveletek megkezdésének időpontját: a kelet-európai hadszíntéren — június 15, a nyugat-európain — július 1. A terv lényegbevágó hibája volt, hogy elodázta a támadás megindítását, s ezzel lehetőséget adott a német koalíciónak arra, hogy ismét kezébe vegye a kezdeményezést.

A német parancsnokság az 1916. évi hadműveleti terv kidolgozásakor rendkívül nehéz helyzetben volt. Arra még csak nem is gondolhattak, hogy egyszerre mind a két fronton döntő hadműveleteket folytassanak; erejük még ahhoz is alig volt elég, hogy egy frontnak egyszerre több szakaszán indítsanak támadást. Falkenhayn vezérkari főnök 1915 december végén Vilmos császárhoz intézett jelentésében beismerte, hogy az Ukrajna elleni támadáshoz az erők „minden tekintetben elégtelenek", egy Pétervár elleni csapás „nem ígér döntő eredményt", egy Moszkva elleni felvonulás pedig „a végtelenbe visz bennünket". „E vállalkozások közül — írta Falkenhayn — egyikhez sincs elegendő erőnk. Ezért Oroszország, mint támadási objektum, kiesik." A fő ellenség — Anglia — legyőzése, Anglia földrajzi helyzetére és az angol flottafölényre való tekintettel, nem látszott lehetségesnek. Maradt Franciaország. Falkenhayn úgy vélekedett, hogy „Franciaország erőfeszítései a végső határig jutottak", és az ország szétzúzása megvalósítható, ha rákényszerítik, hogy erőit olyan objektumért vívott harcban őrölje fel, „amelynek védelmében a francia parancsnokság kénytelen lesz feláldozni utolsó emberét is". Erre a szerepre Verdunt szemelték ki.

1915–1916. ÉVI HADMŰVELETEK

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

Francia katonák az első vonalban Eparge körzetében (Verdun környékén)
Fénykép. 1915

A verduni kiszögellésre mért sikeres csapás szétzilálta volna a francia front jobbszárnyán az egész védelmi rendszert, és megnyitotta volna a németek előtt az utat keletről Párizs felé. Másrészt Verdun körzete alkalmas kiindulási bázisul szolgálhatott egy, a Maas mentén észak felé irányuló francia támadás számára. A német hadvezetőségnek tudomása volt arról, hogy az antantnak van ilyen terve, és Verdun elfoglalásával meg akarta akadályozni megvalósítását.

Az osztrák—magyar hadvezetőség úgy döntött, hogy az olasz fronton nagy erejű csapást mér az ellenségre Trentinóban.

4. AZ 1916—1917. ÉVI HADMŰVELETEK

A VERDUNI CSATA. A SOMME-I HADMŰVELETEK

Az 1916-os esztendőben a nyugat-európai hadszíntéren lejátszódott hadiesemények közül két véres és hosszú ideig tartó hadművelet emelkedik ki: a verduni és a somme-i. Február végén a németek kísérletet tettek arra, hogy rohammal foglalják el Verdunt, a francia védelmet azonban nem tudták megtörni. Gallwitz tábornok, aki március végén vette át a támadó erők nyugati szárnyának parancsnokságát, naplójában feljegyezte: „Úgy látszik, bekövetkezett, amitől tartottam. Nagyszabású támadást indítottunk elégtelen eszközökkel."

Július 1-én a francia és angol csapatok nagy erejű csapást mértek a németekre a Somme-nál. Még ezt megelőzőleg a délkeleti arcvonal orosz hadseregei áttörték az osztrák—német állásokat.

Verdunnél ezalatt folytatódtak a német hadsereg rohamai, de fokozatosan elcsendesedtek, és szeptemberre teljesen abbamaradtak. Október—december folyamán a francia csapatok egész sor erőteljes ellentámadással kiverték az ellenfelet az erőd környékén elfoglalt legfontosabb állásaiból. A csata mindkét fél részéről száz- meg százezer áldozatot követelt.

A somme-i hadműveletet az antant hadvezetősége az 1916-os esztendő legfőbb akciójaként készítette elő. Több mint 60 francia és angol hadosztályból álló hatalmas hadseregcsoporttal szándékoztak áttörni a német állásokat, és vereséget mérni a német csapatokra. A verduni német támadás folytán a francia hadvezetőségnek erői és harci eszközei egy részét át kellett irányítania az erődhöz. A hadművelet ennek ellenére július 1-én megkezdődött. A legkülönfélébb harci eszközök óriási tömegét összpontosították. Egyedül a 6. francia hadsereg számára annyi lövedéket halmoztak fel, amennyi 1914-ben az egész francia haderő készlete volt.

Helyi jellegű csatározások után szeptemberben az angol és francia csapatok hatalmas offenzívát indítottak. Az angol hadvezetőség itt először alkalmazta az új harci eszközt: a tankot. A csekély számban bevetett, technikailag még tökéletlen tankok helyi sikereket biztosítottak ugyan, de általános hadműveleti eredményt nem hoztak. A nyugat-európai hadvezetés még nem alakította ki a frontáttörés módszereit. A hadseregek alaposan kiépített, jól megerősített állásokban helyezkedtek el, amelyek egymás mögött 10—20 kilométer mélységben húzódtak. A nagyszámú gépfegyver tüze lekaszálta a támadók sorait. Ahhoz, hogy a tüzérség szétlője a védelmi állásokat, meglehetősen hosszú időre, néha több napra volt szükség. A védelemben levő félnek ez elég volt arra, hogy új védelmi vonalakat építsen ki és friss tartalékokat szállítson a veszélyeztetett szakaszra.

Október és november nehéz harcokban telt el. A hadművelet fokozatosan kifulladt. Eredménye annyi volt, hogy az antant 200 km²-nyi területet elfoglalt, 105 000 hadifoglyot ejtett, 1500 gépfegyvert és 350 ágyút zsákmányolt. A két fél veszteségei felülmúlták a verdunieket: halottakban, sebesültekben és hadifoglyokban több mint 1 300 000 embert vesztettek.

Noha a frontot nem sikerült áttörni, a somme-i hadművelet — a kelet-európai hadszíntéren végrehajtott orosz frontáttöréssel együtt — azon túl, hogy a német parancsnokságot Verdun ostromának abbahagyására kényszerítette, a hadműveletek menetében fordulatot hozott az antant javára.

AZ OROSZ TÁMADÁS

A Verdunre nehezedő német nyomás arra késztette a francia hadvezetőséget, hogy nyomatékosan kérje Oroszország közreműködését. 1916. március 18-án az orosz északkeleti front alakulatai erélyes támadást indítottak Dvinszk (Daugávpilsz) és a Narocs-tó körzetében. A nagy áldozatokkal járó támadás nem járt sikerrel, de a németek ebben az időben megszakították a Verdun ellen intézett rohamokat.

A délkeleti frontnak, amelynek Bruszilov tábornok volt a parancsnoka, kisegítő csapást kellett végrehajtania. Az olasz hadsereg súlyos helyzetére és a szövetségesek sürgető segélykéréseire való tekintettel az orosz hadvezetőség siettette a hadművelet megindítását: a támadás kezdetét az eredeti tervben szereplő június 15-ről június 4-re hozták előre. A támadás csaknem valamennyi frontszakaszon sikerrel járt. A legnagyobb eredményt a 8. és a 9. hadsereg érte el; az előbbi elfoglalta Luckot, az utóbbi Bukovináig tört előre. Ekkor kellett volna megindulnia a támadó hadműveletnek az északkeleti fronton is, de az arcvonal parancsnoka, Evert tábornok, egy Baranovicsi ellen végrehajtott kisebb csapásra szorítkozott, az általános támadást júliusra halasztotta.

Június második felében a délkeleti front csapatai folytatták az offenzívát, a jobbszárny kijutott a Sztohod-folyó vonalára, a balszárny pedig elfoglalta Bukovina nagy részét.

Július 3-án az északkeleti front csapatai újabb támadást indítottak Baranovicsi irányában, de az ellenséges állásokat nem sikerült áttörniük. E támadó hadművelet sikertelensége végre meg-

győzte a cári főparancsnokságot az idejét múlt haditervhez való ragaszkodás céltalan voltáról. A délkeleti frontot fő arcvonallá emelték, az északkeletinek pedig kisegítő jellegű feladatot adtak: kösse le az ellenség vele szemben álló erőit. Az intézkedéssel azonban már elszalasztották a kedvező időpontot.

A délkeleti front nyári hadműveleteinek eredményeképpen az osztrák—német haderők tetemes részét megsemmisítették. Az orosz csapatok mintegy 9000 tisztet és több mint 400 000 katonát ejtettek fogságba, és elfoglaltak 25 000 km² területet, többek között Bukovinát és Kelet-Galícia egy részét. A német hadvezetőség a verduni ütközet döntő pillanatában kénytelen volt 11 hadosztályt elvonni a nyugat-európai hadszíntérről és átdobni keletre. Az osztrák—magyar hadvezetőség hat hadosztályt irányított ide az olasz frontról, meggyengítve a Trentinóban folyó támadást.

Az orosz haderők ismét bizonyságot tettek arról, hogy hatalmas erejű támadások végrehajtására képesek. A délkeleti front parancsnoksága új módszert alkalmazott az ellenséges állások áttörésére: az arcvonalat széttördelő támadásokat hajtott végre egyidejűleg több frontszakaszon. Az osztrák—német csapatok mintegy másfélmillió halottat, sebesültet, illetve foglyot vesztettek.

Az orosz támadás azonban nem hozott döntő stratégiai eredményeket. Ennek egyik oka a legfelső hadvezetés tehetségtelensége volt. A főhadiszálláson nem tudták tovább fejleszteni az elért sikert. A közlekedés elmaradottsága megakadályozta a kellő ütemű tartalék- és lőszerszállítást. A támadó hadmozdulatokat már július végén hosszan tartó, véres csatározások váltották fel a Sztohod-folyónál.

Mindazonáltal a délkeleti fronton végrehajtott orosz áttörés fontos szerepet töltött be a háború alakulásában. Az angol—francia csapatok somme-i támadásával együtt kiragadta a kezdeményezést a német hadvezetőség kezéből; a németek a szárazföldi hadszíntereken 1916 végétől kezdve stratégiai szinten védelembe kényszerültek. A Monarchia hadserege egészen a háború befejezéséig nem tudott már komolyabb támadó hadműveleteket végrehajtani.

ROMÁNIA HADBA LÉPÉSE. A ROMÁN FRONT

A román uralkodó körök úgy látták, hogy a háború lehetőséget ad számukra hódító céljaik megvalósítására, „Nagy-Románia" megteremtésére. Erdély mellett igényt tartottak az Osztrák—Magyar Monarchia számos más területére, úgyszintén az Oroszországhoz tartozó Besszarábiára is. E terveknek semmi közük sem volt a román nép azon nemzeti törekvéseihez, hogy Erdélyt Romániával egyesítsék. A román kormány a háború kezdetén ugyan bejelentette semlegességét, de nyitva hagyta az alkudozások kapuját mindkét koalíció felé.

A román kormány úgy döntött, hogy a beavatkozás pillanatát mindaddig húzza, míg teljes világossággal meg nem mutatkozik: melyik hadviselő csoporté lesz a győzelem. Az 1914. október 1-én megkötött orosz—román titkos megállapodás értelmében Oroszország szavatolta Románia területi épségét s elismerte Románia „jogát az Osztrák—Magyar Monarchia románlakta területeinek annektálására azon időpontban, amelyet erre alkalmasnak ítél". Románia viszont kötelezte magát, hogy „fenntartja a jóindulatú semlegességet Oroszország irányában". Később, midőn a háború egyre jobban elhúzódott, a román vezető körök mindinkább az antant felé hajlottak.

A cári hadvezetés jobbnak látta, ha Románia semleges marad. Úgy számított, hogy ha hadba lép a központi hatalmak ellen, nem lesz képes lényeges katonai segítséget nyújtani az antantnak, sőt ő maga szorul majd Oroszország támogatására. Anglia és Franciaország azonban Oroszország roszszallása ellenére ragaszkodott Románia hadba lépéséhez.

1916. augusztus 27-én Románia hadat üzent az Osztrák—Magyar Monarchiának, és önálló hadműveletet indított Erdély elfoglalására. A román hadsereg kezdeti sikerek után Dobrudzsában és Erdélyben számos vereséget szenvedett. A németek benyomultak Romániába és elfoglalták

Német repülőgépek Constantát bombázzák. 1916. szeptember 3.
Zeno Dimitz rajza. 1916

Bukarestet. A német koalíció fontos élelmiszer-, továbbá olaj- és más nyersanyagforrásokhoz jutott. A román frontot csak orosz csapatok segítségével sikerült megszilárdítani a Duna—Brăila—Focşani—Okna—Dorna-Vatra vonalon. Az orosz haderők frontvonala ily módon 500 kilométerrel megnyúlt. Az orosz hadvezetőség kénytelen volt 35 gyalogos- és 11 lovashadosztályt átirányítani Romániába.

AZ OLASZORSZÁGI ÉS A BALKÁNI FRONT

Az olasz hadsereg, hogy tehermentesítse a Verdunnél szorongatott helyzetben levő franciákat, 1916 márciusában újabb — ismét sikertelen — támadást hajtott végre az Isonzónál. Májusban az osztrák hadvezetőség erőteljes támadást indított Trentinóban. Nagy erők (mintegy 18 hadosztály) összpontosítása után az osztrák—magyar hadsereg május 15-én a Garda-tó és a Brenta-folyó között csapást mért az olaszokra. A megvert olasz erők 60 kilométer szélességű frontszakaszon sebesen özönlöttek hátra. Helyzetük válságosra fordult. Az olasz hadsereget a teljes összeomlástól a délkeleti front orosz csapatainak támadása mentette meg, amely az osztrák—magyar hadvezetőséget arra kényszerítette, hogy csapatokat dobjon át keletre, és beszüntesse a trentinói offenzívát.

1916 második felében az olasz csapatok még négy támadást hajtottak végre az Isonzónál. Nagy veszteségek árán elfoglalták Goriziát, de Trieszthez nem sikerült áttörniük.

A balkáni fronton 1916-ban viszonylagos csend honolt. Augusztusban a bolgár csapatok elfoglalták a görög terület egy részét a Sztruma-folyó alsó szakaszánál, és támadásokat vezettek

Monasztirtól (Bitolj) délre. Szeptemberben a szövetségesek visszaszorították a bolgárokat és bevették Monasztirt. Erőik fokozatosan növekedtek; összefüggő front létesült az Égei-tenger partjától a Sztruma-folyó és a Dojrani-tó mentén, Monasztiron és Ohridon át az Adriai-tenger partjáig, Vlorától (Valona) északra.

AZ EURÓPÁN KÍVÜLI FRONTOK

A kaukázusi-török hadszíntéren az orosz csapatok nagy sikereket értek el. A rendkívül nehéz hegyi terepen, 30 fokos hidegben vereséget mértek a törökökre, és 1916. február 16-án elfoglalták Erzurumot. Az orosz parancsnokság ekkor erőfeszítéseit egy másik fontos pontra: Trabzonra (Trapezunt) összpontosította; április 18-án, a szárazföldi és tengerészeti erők együttes hadműveletének eredményeképpen, a város elesett. Ezzel egyidejűleg orosz csapatok támadást hajtottak végre Urmia irányában is, és elfoglalták Ruvandizt. A Van-tó körzetében folytatott sikeres támadás 1916 nyarán Mus és Bitlis elfoglalását eredményezte.

Irakban Anglia 1916-ban súlyos kudarcot szenvedett: Townsend Kut el-Amarában körülzárt expedíciós hadteste megadta magát. A szíriai fronton a törökök 1916 nyarán ismét megkísérelték Szuez elfoglalását — ezúttal is sikertelenül. Kelet-Afrikában a németek egykori gyarmatterületük déli határához szorultak vissza.

A JÜTLANDI ÜTKÖZET

1916-ban az Északi-tengeren lezajlott a háború legnagyobb tengeri ütközete. A megelőző évek folyamán az angol és a német flotta főerői támaszpontjaikon maradtak, nem kockáztattak döntő ütközetet. A két ellenfél közül Németország volt rosszabb helyzetben: fojtogatta a blokád.

Német torpedónaszádok és angol csatahajók harca. 1916. május 31.
W. Stöwer rajza

A német hadvezetőség, hogy a blokádot áttörje, legyőzze Angliát a tengeren, s ezzel némileg megjavítsa helyzetét, úgy döntött, hogy aktív hadműveletekbe kezd a tengeren.

Május 31-én és június 1-én Jütland partjainál nagy ütközet zajlott le, amely angol győzelemmel zárult, noha a szigetország flottája is súlyos veszteségeket szenvedett. A németeknek az a terve, hogy az angol flottát részenként zúzzák szét, nem sikerült. Összeomlottak a német hadvezetésnek a tengeri blokád áttörésére vonatkozó reményei is. A jütlandi csata után a német flotta többé nem merészkedett ki a nyílt tengerre, nem vállalkozott valamennyire is számottevő hadművelet végrehajtására.

AZ 1916. ÉVI HADMŰVELETEK EREDMÉNYEI. A SZEMBEN ÁLLÓ FELEK HADITERVEI 1917-RE

Az 1916-os esztendő súlyos harcaiban az antantnak nem sikerült szétzúznia ellenfeleit. Ennek legfőbb okát a szövetségesek közötti ellentétekben találhatjuk: hadműveleteik nem voltak kellőképpen összehangolva. Meghiúsult azonban a németek terve is, hogy Verdunnél szétzúzzák Franciaországot. Az osztrák—magyar csapatoknak ugyancsak nem sikerült leverniük Olaszországot.

Az 1916. évi hadműveletek mérlege egészében véve az antant javára zárult. A délkeleti front orosz csapatainak támadásai, valamint a kimerítő verduni és somme-i harcok következtében a német koalíció súlyos helyzetbe került. Az antant erőfölénye immár határozottan megmutatkozott. Bőséges emberanyag-tartalékai lehetővé tették számára, hogy növelje fegyveres erői létszámát, a hadiipar terén elért eredményei és az amerikai segítség pedig azt, hogy felszámolja a tüzérségi fegyverzet terén mutatkozó lemaradást és fölénybe kerüljön a légierők és a tankok tekintetében. 1916 végére az antantnak — az összes frontot számítva — 425 hadosztálya állott szemben az ellenség 331 hadosztályával. A stratégiai szintű kezdeményezés az antant kezébe került.

A német hadvezetés, melynek élén Hindenburg és Ludendorff állott, 1916 végétől valamennyi fronton stratégiai védelembe kényszerült; szándéka most az volt, hogy legfőbb ellensége, Anglia gazdasági életére mérjen súlyos csapást a korlátlan tengeralattjáró háború segítségével.

Az antantot gyengítették a hadvezetésben mutatkozó nézeteltérések. Ez azt eredményezte, hogy Németország nemcsak semlegesíteni tudta az antant fölényét, hanem néha még nehéz helyzetbe is hozta ellenfeleit. A Románia elleni sikeres osztrák—német hadműveletek megmutatták, milyen messze van még a háború eldőlte.

1916 végén a háborúban részt vevő államok hadseregei összesen 756 hadosztályból állottak, a kitöréskor fegyverben álló 363 hadosztállyal szemben. E hadseregek azonban, noha létszámuk megnövekedett, s haditechnikai színvonaluk jelentékenyen emelkedett, elvesztették legkvalifikáltabb, laktanyakiképzésben részesült békebeli állományukat. A hatalmas veszteségek és a nélkülözések hatására elmúlt a háború első hónapjainak soviniszta bódulata. A katonák zöme idősebb korosztálybeli tartalékosokból, illetve a tényleges szolgálati idő előtt behívott, katonailag és műszakilag gyengén felkészített, gyengébb fizikumú fiatalokból állt.

A valamennyi hadviselő országban gyorsan erősödő forradalmi mozgalom magával sodorta a katonatömegeket is. A forradalmi hangulatú katonákkal könyörtelenül leszámoltak, de az imperialista háború ellen irányuló tömegmozgalom tovább erősödött.

Az antantországok hadvezetősége az 1917. évi stratégiai terv készítésekor ismét amellett döntött, hogy a német koalícióra a háború legfőbb hadszínterein végrehajtott összehangolt hadműveletekkel mér vereséget.

1916 végén a francia haderők élére Nivelle tábornokot állították. Terve az volt, hogy az Arras—Bapaume frontszakaszon, valamint a Somme és az Oise között az angol és francia haderők támadásaival leköti a németek erőit, s közben az Aisne-folyón, Reims és Soissons között végrehajtott meglepetésszerű támadással áttöri a németek arcvonalát.

A cári vezérkar haditerve szerint a fő csapást a délkeleti front alakulatainak kellett végrehajtaniuk, mégpedig Lemberg (Lvov) irányában, vagyis a német koalíció legsebezhetőbb tagja, az Osztrák—Magyar Monarchia ellen.

Olaszország, miután megjavította hadseregének anyagi-technikai ellátását, 1917-re aktív hadműveleti tevékenységet tervezett. Az olasz hadsereg főparancsnoka, Cadorna tábornok arra törekedett, hogy az Isonzo-fronton végrehajtott rohamokkal elfoglalja Triesztet, majd benyomuljon a Száva völgyébe.

AZ 1917. ÉVI HADMŰVELETEK

1917. március 15. és március 20. között a német hadvezetőség a veszélyes noyoni kiszögellésből egy előre kiépített, megerősített állásrendszerbe, az ún. Siegfried-vonalra vonta vissza csapatait. Az angol—francia hadvezetőségnek az 1917. évi stratégiai terv fő hadműveletére tett előkészületei így jórészt hiábavalónak bizonyultak.

Mindazonáltal az angol és a francia hadsereg április 16-án megindította e hadjáratot, amely az ellenség szétzúzását célozta a nyugat-európai hadszíntéren. A hadjárat a maga korában hatalmas méretűnek számított: végrehajtásában több mint 100 gyalogos- és 10 lovashadosztálynak, több mint 11 000 különféle típusú és kaliberű ágyúnak, továbbá mintegy 1000 repülőgépnek és 130 tanknak kellett részt vennie.

Az antantcsapatok április 16-i általános támadása során megbomlott a gyalogság és a tüzérség együttműködése, a tüzérségi tűzhenger mozgása elszakadt a gyalogságtól, s a német géppuskások fedezékeikből megkezdték a rohamozók kaszabolását. Két hadtestnek sikerült csak elfoglalni a második vonalat. A támadásban részt vevő tankoknak az ellenséges tüzérség (többek között már különleges tankelhárító tüzérség) tüzében, rendkívül kedvezőtlen, lövedéktölcsérekkel felszántott terepen kellett felfejlődniük. Az eredmény az lett, hogy 132 harckocsi közül mindössze 11 tért vissza, a többi elpusztult vagy megrongálódott. A német állásokat nem sikerült áttörni.

Április 17-én Nivelle tábornok a támadás folytatása mellett döntött, s e célból tüzérségében átcsoportosítást hajtott végre. A front nagy részén azonban továbbra is szinte minden roham eredménytelen maradt. Nivelle ekkor új csapatokat vetett harcba. Április 18-án és 19-én francia hadtestek elfoglalták a Chemain-des-Dames hegygerinc déli lejtőit és Condé erődítményét, de ennél tovább nem tudtak előrenyomulni. A francia kormány sürgetésére a hadműveletet leállították.

Nivelle terve teljes kudarcba fulladt. Az angol és a francia hadsereg drágán fizette meg e sikertelen hadműveletet. A franciák 122 000 halottat és sebesültet vesztettek — közöttük 5000 oroszt a 32. francia hadtest kötelékében harcoló 3. orosz dandárból —, az angolok mintegy 80 000-et. Súlyos veszteségeket szenvedtek a németek is.

A Nivelle által szervezett értelmetlen vérfürdő nyomán zavargások kezdődtek a francia katonák között. Ez idő tájt vált érezhetővé soraikban az Oroszországban lezajlott polgári demokratikus forradalom hatása is. A katonák fellépéseit a hadvezetőség kíméletlenül megtorolta, a francia és az angol kormány azonban a katonatömegek hangulatára való tekintettel kénytelen volt hosszabb időre lemondani a nagyobb támadó hadműveletekről.

1917 végéig az angol—francia hadvezetőség csak néhány kizárólag taktikai jelentőségű hadműveletet hajtott végre. Ezek egyikét angol egységek hajtották végre Ypern körzetében. A támadás célja az volt, hogy Észak-Flandriát és a belga partvidéket megtisztítsák a németektől. Ezt különösen az angol tengerészeti körök szorgalmazták; attól tartottak ugyanis, hogy Németország tovább fokozza a flandriai partokon levő tengeralattjáró támaszpontjainak felhasználását. A hadművelet július 31-én kezdődött. A támadást erős tüzérség — 2300 löveg (a frontvonal minden kilométerén 153) — és 216 tank támogatta. Az angol csapatok csaknem négy hónapon át nyomultak előre lassan, belesüppedve a flandriai ingoványos talajba. Novemberben a hadművelet félbeszakadt. A német

Tankok az Arras környéki harcokban
Rajz. 1917

védelmet nem sikerült áttörni. A harcokban az angolok 400 000, a németek 240 000 halottat és sebesültet vesztettek.

Egy másik hadműveletet a franciák hajtottak végre Verdunnél. Augusztus 22-én a francia csapatok igen erős tüzérségi támogatással támadást indítottak a német állások ellen. A német vonalakra folyóméterenként hat tonna lövedéket lőttek ki. A gyalogság, a tüzérség és a tankok jól megszervezett együttműködésének eredményeként a támadást siker koronázta.

Az antanthaderők utolsó nyugat-európai hadművelete 1917-ben a cambrai-i volt. Az angol hadvezetőség ellenőrizni kívánta a tankok harci értékét más fegyvernemekkel való együttműködésben, másrészt látványos sikerrel akarta enyhíteni a flandriai kudarc keltette kellemetlen benyomást. Ezenfelül az antant katonai vezetői úgy számítottak, hogy Cambrai-nál számottevő német erőket kötnek le, és ezzel megkönnyítik az olaszok helyzetét. November 20-án reggel váratlanul, a szokásos tüzérségi előkészítés nélkül, az angolok rohamra indultak. Repülőgépeik támadásokat intéztek a német tüzérség és a törzskarok ellen. Délig az angolok áttörték a német védelmi vonalat. Az angol hadsereg 6—8 óra alatt nagyobb eredményt ért el, mint számos korábbi hadműveletével. Sikerét azonban nem tudta kiaknázni. A német hadvezetőség, miután nagy erőket vont össze, november 30-án — ugyancsak váratlanul — ellentámadást indított, és kiszorította az angolokat az általuk elfoglalt állások nagy részéből.

A cambrai-i hadművelet sem stratégiai, sem hadműveleti szempontból nem járt eredménnyel. De igazolta az új harcieszköz, a tank értékét, és egy új, a gyalogság, a tüzérség, a tankok és a csatatéren tevékenykedő repülőgépek együttműködésére alapozott taktikának vetette meg az alapját.

Az olasz csapatok 1917-ben súlyos vereséget szenvedtek. A közös antanthaditerv értelmében az olaszoknak az angol—francia haderőkkel egyidejűleg kellett támadniuk. Némi késéssel, május 12-én, megindították soron következő, tizedik támadásukat az Isonzónál, de ezúttal sem tudtak

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

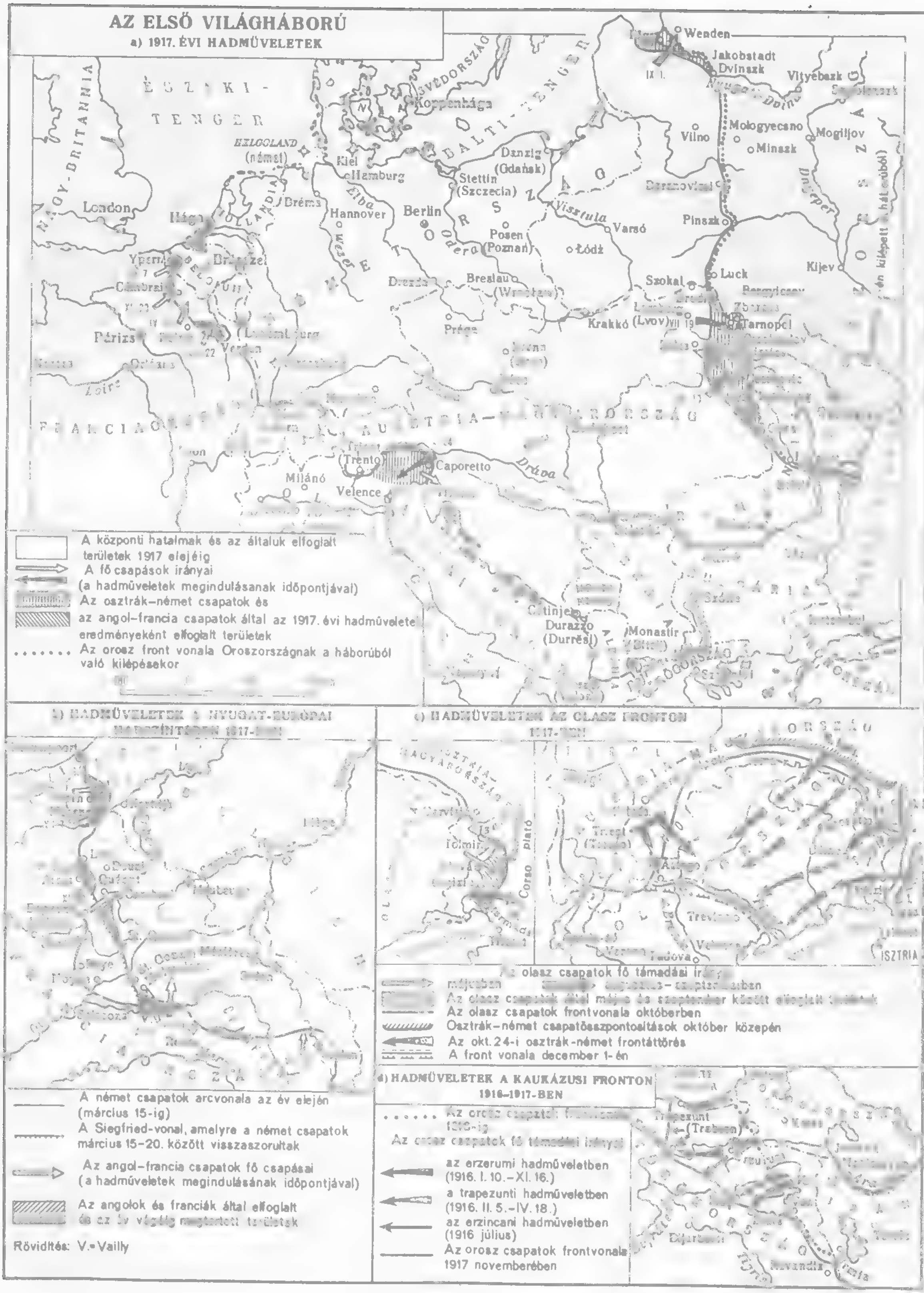

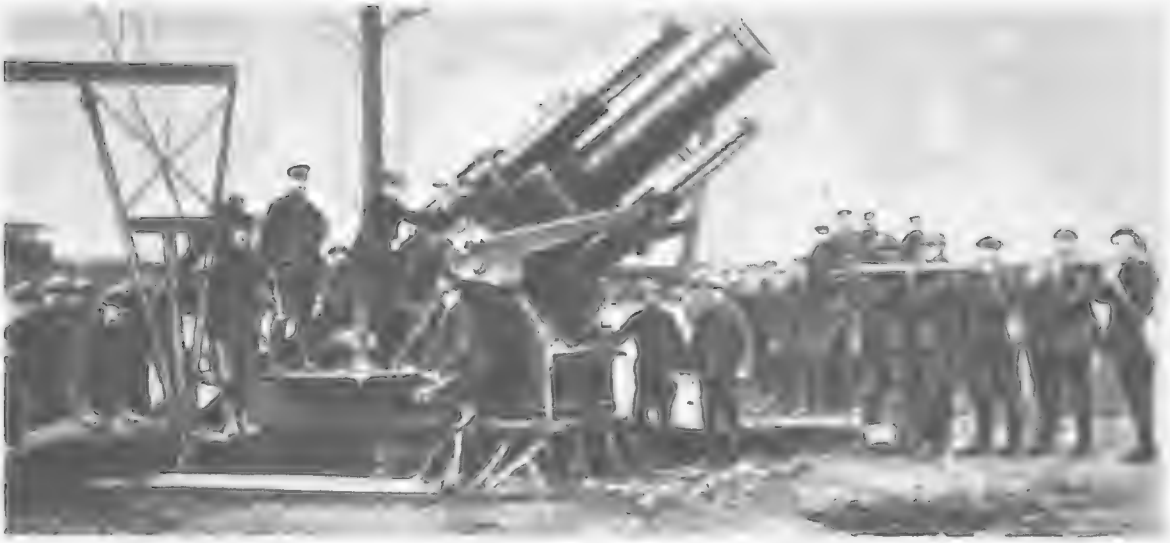

Angol mozsárágyú
Fénykép. 1917

áttörni Trieszt felé. Augusztusban ugyanitt végrehajtották tizenegyedik támadásukat, megint igen korlátozott eredményekkel és hatalmas veszteségekkel. Ennek ellenére — Ludendorff tanúsága szerint — „az Osztrák—Magyar Monarchia felelős katonai és politikai személyiségei meg voltak győződve arról, hogy a Monarchia nem fogja tudni elviselni a harc folytatását és a tizenkettedik támadást az Isonzónál". A szövetségese támogatására kényszerült német hadvezetőség hét hadosztályt küldött az olasz frontra, amelyekből nyolc osztrák hadosztállyal együtt új hadsereget — a 14. osztrák—német hadsereget — hoztak létre. Ezt az olasz frontnak Plezzo és Tolmino között húzódó szakasza ellen összpontosították, hogy a Caporetto térségében végrehajtott támadással meghiúsítsák a tizenkettedik isonzói támadást. Az itteni hegyes terep eléggé kedvezőtlen volt a hadműveletek számára; az olaszok ebből az irányból nem számítottak nagyobb ellenséges támadásra.

Október 24-re virradó éjjel az osztrák—német tüzérség rendkívül erős ágyútüzet zúdított az ellenséges állásokra, vegyi anyagokkal töltött lövedékek felhasználásával. Virradatkor megindult a gyalogsági roham. Az olasz frontot átszakították, s az osztrák—német csapatok mélyen behatoltak az olasz állásrendszerbe.

Az olaszok megkísérelték, hogy megvessék lábukat a második vonalban, de sikertelenül. A visszavonulást olyan ügyetlenül szervezték meg, hogy a hadsereg az Isonzo keleti partján hagyta egész nehéztüzérségét. Október 28-án az olaszok kiürítették Udinét, e fontos vasúti csomópontot, és pánikszerűen vonultak vissza tovább, a Tagliamento-folyóhoz. Az egységek irányítása felbomlott. A katonák „Le a háborúval!" és „Vesszenek a tisztek!" kiáltásokkal zúdultak nyugatra.

Az osztrák és német csapatok caporettói hadművelete tehát, amely eredetileg csupán a készülő olasz támadás meghiúsítását célozta, az olasz hadsereg megrendülését eredményezte. Az olaszok több mint 335 000 hadifoglyot, 130 000 halottat és sebesültet vesztettek. Az ellenfél 3152 ágyút, több mint 3000 gépfegyvert, nagy mennyiségű hadianyagot és felszerelést zsákmányolt. A front csaknem 100 kilométerrel hátra, délnyugatra tolódott. Az osztrák—német csapatok Velence tartomány nagy részét elfoglalták. A visszavonulás irama csak azután hagyott alább, miután az angol—francia hadvezetés sietve több hadosztályt irányított át az olaszok segítségére, az olasz hatóságok pedig drákói rendszabályokat foganatosítottak a visszavonuló katonák ellen.

A balkáni fronton Sarrail tábornok, a francia hadsereg parancsnoka, még az antant nagy áprilisi

Az olasz csapatok visszavonulása az Isonzo körzetében
Fénykép. 1917

offenzívája előtt támadó hadműveletet készített elő a Sztruma-folyó—Dojran—a Cserna-folyó kiszögellése—Monasztir frontszakaszon. Április végén—május elején fogott hozzá terve megvalósításához, de kudarcot vallott. A balsiker nyomán lázongás kezdődött a katonák soraiban, bonyodalmak támadtak a szövetségesek között. Sarrail kudarca is arra késztette az antant diplomáciáját, hogy megkettőzze erőfeszítéseit Görögországnak a háborúba való bevonására. Június 10-én az antant ultimátumszerűen követelte Görögországtól, hogy lépjen fel a központi hatalmak ellen. A németbarát beállítottságú Konstantin királyt lemondatták és Svájcba száműzték. Az antantbarát Venizelosz-kormány került hatalomra.

A kelet-európai hadszíntér legnagyobb eseménye az orosz csapatok nyári támadása volt, amelyet már a cárizmus megdöntése után indítottak.

Az antant és az imperialista orosz burzsoázia nyomására a Kerenszkij vezette Ideiglenes Kormány parancsot adott a támadásra. Június 18-án (július 1) a délkeleti front csapatai offenzívát indítottak Lemberg (Lvov) irányában. A támadást rövidesen ellenséges ellentámadások állították meg; az orosz egységek visszatértek kiindulási vonalaikra, a katonatömegek és az ellenforradalmi parancsnoki kar között még jobban kiéleződtek az ellentétek.

Szeptember elején a német parancsnokság hadműveletet indított Riga és a Rigai-öböl elfoglalására. Célja az volt, hogy megszilárdítsa balszárnyának helyzetét és — mielőtt megkezdené hadosztályai átdobását a nyugat-európai hadszíntérre — kipuhatolja az orosz hadsereg harckészségét. A németek várakozása ellenére a forradalmi hangulatú orosz alakulatok szívósan védekeztek, de a frontparancsnokság nem használt ki minden lehetőséget az ellenállásra, és szeptember 3-án parancsot adott Riga feladására. Ezáltal az orosz haderők helyzete Pétervár előterében lényegesen megnehezedett.

A kaukázusi-török fronton csupán Baratov tábornok hadtestének támadása folytatódott Moszul és Bagdad irányában. Az orosz csapatok Kizil-Rabatban érintkezésbe kerültek az angolokkal.

Az iraki fronton egy angol hadtest gondos előkészítés után támadást indított Bagdad irányában. Március 10-én Bagdad angol kézre jutott. A német—török erőknek az ellenség visszaszorítására tett kísérlete nem járt sikerrel. A Moszul irányába előrenyomuló angol csapatok az év végére szilárdan megvetették lábukat a Karatepe—Tikrit vonalon, félúton Bagdad és Moszul között.

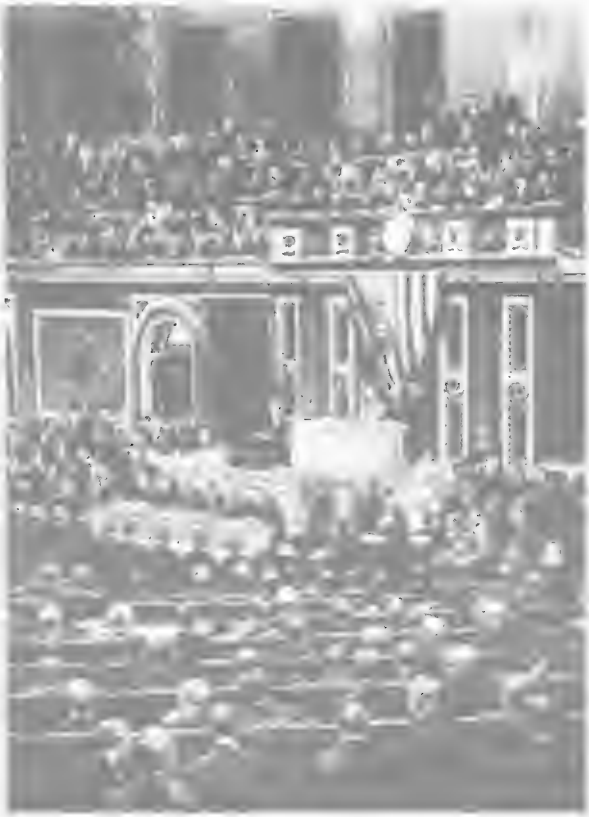

Wilson kongresszusi beszéde
az Egyesült Államok hadba lépésekor
Fénykép. 1917

A palesztinai—szíriai fronton az angolok márciusban és áprilisban támadást intéztek Gáza ellen, de mindkétszer sikertelenül. Ezután már csak késő ősszel, gondos előkészítés után kezdtek ismét harci tevékenységbe.

Az 1917. évi hadműveletek eredményeképpen a németek teljesen kiszorultak Kelet-Afrikából.

A tengeri hadműveleteket tengeralattjárók nagyarányú alkalmazása jellemezte (főként a német tömb részéről). 1917 februárjában Németország újból megkezdte a korlátlan tengeralattjáró háborút — kezdetben jelentős sikerrel. Az antant elsüllyesztett hajóinak együttes tonnatartalma februárban 781 500, márciusban 885 000, áprilisban 1 091 000 tonna volt (az egész 1916-os év folyamán elsüllyesztett hajók össztonnatartalma 1 250 000 tonnát tett ki). Ennek több mint a fele Angliáé volt. Anglia helyzete vészessé vált. Jellicoe tengernagy kijelentette: ha a tengeralattjáró háború intenzitása változatlan marad, úgy Anglia 1917. november 1-re eléri teljesítőképességének végső határát. Az antantországok számos erélyes intézkedést foganatosítottak a tengeralattjáró háború ellen: felfegyverezték vagy hadihajókísérettel biztosították a kereskedelmi hajókat, akna- és hálózárakat létesítettek. A Németország elleni blokád megerősödése következtében jóformán teljesen megszűnt a németek számára nélkülözhetetlen nyersanyagoknak a semleges országokból való behozatala.

A hadviselő felek katonai-stratégiai és politikai helyzetére nagy hatást gyakorolt a februári orosz polgári demokratikus forradalom. Hatása érvényesült az Egyesült Államoknak a hadba lépéssel kapcsolatos állásfoglalásában is. Az amerikai imperialista körök féltek, hogy Oroszország kilépése esetén az antant helyzete hirtelen megromlik: ezért is siettették a régóta készülőben levő lépést. 1917. április 6-án az Egyesült Államok kongresszusa hadat üzent Németországnak — az amerikai hadsereg azonban csak 1918-ban avatkozott be aktívan a harcokba.

Ugyancsak 1917-ben lépett az antant oldalán hadba Kína, Görögország, Brazília, Kuba, Panama, Libéria és Sziám.

A világháború folytatódott, egyre újabb államokat, népeket sodorva magával. Mind több és több ország dolgozói ontották vérüket, hoztak hallatlan áldozatokat egy maroknyi imperialista érdekeiért.

XXVII. FEJEZET

A HADVISELŐ ORSZÁGOK BELSŐ ELLENTÉTEINEK KIÉLEZŐDÉSE

A világháború a végsőkig kiélezte a kapitalista rendszer ellentmondásait. A gazdaság addig példa nélkül álló monopolizálása és állami szabályozása, az osztályharc fokozódása, a tömegek mélyreható forradalmasodása és a proletariátus forradalmi megmozdulásai a hadviselő országokban — mindez arról tanúskodott, hogy a kapitalizmus az általános válság szakaszába lépett.

A háború szétzilálta a gazdasági életet, a munkások és parasztok millióit szakította el a gazdasági tevékenységtől: a háború végére a mozgósítottak száma elérte a 74 milliót. Elmélyült a kapitalista országok egyenlőtlen fejlődése: egyesek szinte teljesen elszakadtak a nyersanyaglelőhelyektől és a piacoktól, mások számára lehetővé vált, hogy kiszorítsák vetélytársaikat és meggazdagodjanak.

Fokozódott az államapparátus alárendelődése a tőkés monopóliumoknak. Az üzemek termelésének volumenét, a termékek fajtáit és előállításuk határidejét különböző állami szervek és különleges bizottságok határozták meg. Az ipar ellenőrzését intéző állami szerveket a kartellek, a trösztök és a legnagyobb tőkések emberei irányították.

A hadviselő országokban kényszervetéstervet vezettek be, és a parasztokat kötelezték, hogy a termést állami elosztásra szolgáltassák be. A legfontosabb élelmiszercikkek fogyasztásának szabályozására először Németországban, majd más országokban is jegyrendszert vezettek be.

A hadi államkapitalizmus egyik legfontosabb intézkedése a munkásokat sújtó munkakényszer bevezetése volt. A munkásoknak megtiltották, hogy „törvénytelen" követeléseket támasszanak, sztrájkba lépjenek.

A hadviselő országok kormányai és propagandaszerveik úgy tüntették fel ezeket az intézkedéseket, mint „minden nemzeti erő mozgósítását a haza védelmére", azt sugalmazták a dolgozóknak, hogy az állami ellenőrzés következtében a tőkések önző érdekei alárendelődnek a nemzeti érdekeknek, és a háborún senki sem nyerészkedhetik. Ez a tömegek durva becsapása volt. A burzsoázia még sohasem jutott olyan mesés profithoz, mint a háború időszakában.

A hadiszállításokon kívül a burzsoázia meggazdagodását szolgálta az infláció is. A gyorsan elértéktelenedő papírpénz gyakorlatilag kényszerkölcsön volt, melyet az imperialista állam a lakosságból sajtolt ki. Az infláció hozzájárult a munkásság és más dolgozó rétegek helyzetének romlásához, tág teret nyitott a spekulációnak, és milliós nyereségek szerzésére nyújtott lehetőséget a tőkéseknek.

A hadijövedelmeket csak a háború második-harmadik évében kezdték megadóztatni. Egyes országokban ezekkel az adókkal a háború előttinél 20—30 százalékkal magasabb „rendes" profitot

törvényesítettek. De még ezek az adók is jórészt fiktív jellegűek maradtak, minthogy a tőkések eltitkolták jövedelmeiket.

A hadviselő országok monopóliumai titokban az ellenséggel is kapcsolatot tartottak fenn. A Kanadában bányászott angol nikkelt kerülő utakon szállították Németországba. A badeni német vegyiüzemek a semleges Hollandián és Svájcon keresztül angol és francia üzemeket láttak el termékeikkel.

A háború hatósugara kiterjedt a gyarmati és függő országokra is, s jelentős mértékben meghatározta a gyarmatvilág gazdasági és politikai fejlődését. A háború folyamán érlelődött az imperializmus gyarmati rendszerének válsága, létrejöttek az ázsiai és afrikai felszabadító mozgalmak fellendülésének előfeltételei.

1. A FŐBB IMPERIALISTA ÁLLAMOK BELSŐ HELYZETE

NÉMETORSZÁG

A császári birodalom uralkodó körei, midőn 1914-ben megkezdték az imperialista háborút, abból a meggyőződésből indultak ki, hogy jobban felkészültek a háborúra, mint ellenfeleik. A fegyvergyártás terén Németország előtte járt a többi országoknak. A németeké volt egész Európa legfejlettebb kohó- és gépipara; jól működő vasúti hálózattal, nagy szénkészletekkel és más ásványi nyersanyagtartalékokkal, továbbá fejlett mezőgazdasággal rendelkeztek. Másfelől azonban Németország vasércből és színesfémből behozatalra szorult, nem volt saját kőolaja, gyapotja, nyersgumija, mangánja. Mezőgazdasága nem biztosította az ország gabona-, zab-, len-, tejtermék- és takarmányszükségleteinek teljes kielégítését.

A német kormány már jó előre nagy készleteket halmozott fel a hiányzó nyersanyagokból. Ezenkívül Németországnak — az antantblokád ellenére — a háború alatt is volt némi lehetősége arra, hogy nyersanyagokat és élelmiszereket kapjon a szomszédos semleges országokból. Svédország kiváló minőségű vasérccel látta el; Dánia, Hollandia és Norvégia többszörösére növelték Németországba irányuló vaj-, hal- és szarvasmarha-kivitelüket. Végül Németország helyzetét megkönnyítette az is, hogy röviddel a háború kezdete után a német imperialisták kezére kerültek a francia és belga vasérc- és szénvidékek, később pedig Lengyelország egy részének ipari és mezőgazdasági erőforrásai.

Németország a többi államoknál korábban kezdte gazdaságának háborús szükségletekre való átállítását: a német ipar gyorsabban át tudott térni a hadi államkapitalista rendszerre, minthogy az ipar koncentrációja és a tőkés monopóliumok fejlődése Németországban igen magas fokot ért el. A német burzsoázia lázas tevékenységet fejtett ki azokban a gazdasági ágakban, amelyek a legnagyobb profittal kecsegtettek. Az 1915. évi átlagprofit — még a vállalkozók saját jelentései szerint is — a kohászatban az 1914. évinek kétszeresére, a vegyiparban 19,2 százalékról 31 százalékra, a bőriparban 20,3 százalékról 37,7 százalékra emelkedett. A háborúban Krupp háromévi jövedelme kétszerte több volt, mint a háborút megelőző három esztendőbeli. Mesésen meggazdagodott Stinnes acélipari mágnás is.

1914 augusztusában az Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) élén álló Rathenau kezdeményezésére a hadügyminisztérium mellett külön ügyosztályt létesítettek az ipari nyersanyagkészletek számontartására és katonai célokra történő rekvirálására. Az ügyosztály irányításáért elkeseredett harc robbant ki az iparmágnások között. 1915-ben Stinnesnek sikerült Rathenau fölé kerekednie; a maga emberét állította az ügyosztály élére.

A nagyvállalkozók a különböző iparágakban bizottságokat hoztak létre, amelyek elosztották

Sorban állás élelmiszerért Berlinben
Fénykép. 1915

a hadimegrendeléseket az egyes cégek között, és elősegítették azok teljesítését. E bizottságok élén a valamennyi németországi vállalkozói egyesülés által alakított német hadiipari bizottság állott.

Mindezen intézkedések ellenére a császári kormány és vezérkar azon meggyőződésének, hogy Németország gazdaságilag jól felkészült a háborúra, nem volt komoly alapja. Németországnak a fegyverzet és a hadiipari potenciál tekintetében élvezett fölénye ideiglenes jellegű volt; csak rövid ideig tartó háború esetén befolyásolhatta volna döntő módon a harc kimenetelét. A hosszúra nyúló, „végkimerülésig" tartó háborúra azonban a német gazdaság nem volt felkészülve.

1916-ban a német gazdasági életben már a kimerülés jelei mutatkoztak. A haditermelés hatalmas arányú kiterjesztése az ipar alaptőkéjének gyors ütemű felemésztődését vonta maga után. A könnyűipar valamennyi ágában csökkent a termelés, visszaesett a szénbányászat, a vas- és acélolvasztás. A katonai behívások meggyengítették a mezőgazdaságot, amely ráadásul fokozódó gép- és műtrágyahiányban szenvedett. 1915-ben visszazuhant a legfontosabb haszonnövények termése. Élelmiszer-ellátási nehézségek léptek fel; tombolt a földesurak, kulákok és kereskedők féktelen spekulációja. A belső tartalékok és a stratégiai készletek kimerülőben voltak. Ugyanakkor a Németország elleni blokád megszigorítására tett angol és francia intézkedések nyomán hirtelen leszűkültek a hiányzó nyersanyagok és élelmiszerek külföldi beszerzési lehetőségei. A német imperialisták az ellátási rendszer mindent átfogó központosításában kerestek kiutat a gazdasági nehézségekből. 1915 februárjában bevezették a kenyérfejadagot (napi 225 gramm liszt). 1916 folyamán a jegyrendszert kiterjesztették a vajra, a zsiradékokra, a húsárukra, a burgonyára, a ruházati cikkekre. Kötelező terménybeszolgáltatási rendszert léptettek életbe: a parasztoknak a szűkre szabott személyes fogyasztási normán kívül az egész termést be kellett adniuk.

1916 őszén a burgonyatermés az előző évhez képest felére csökkent. A burgonyát répával kezdték helyettesíteni. Ez utóbbi hovatovább az egyedüli elérhető élelmiszercikk lett a dolgozók számára: az 1916—1917. évi ínséges telet a német nép „répatélnek" nevezte el. Az 1916. évi

Németországi ágyúgyár
Fénykép. 1916

rossz termést a német imperialisták részben az 1916 végén elfoglalt és könyörtelenül kifosztott Románia gazdasági tartalékainak megszerzésével pótolták. De a román élelmiszerből nem futotta hosszabb időre. 1917 tavaszán napi 170 gramm lisztre vagy heti 1600 gramm kenyérre szállították le a fejadagot. A vaj- és zsiradékfogyasztás a háború előttinek egyötödére zsugorodott.

1916 nyarán Németország junker-burzsoá vezető körei — az ország reális lehetőségeit figyelmen kívül hagyva — gigantikus új fegyverkezési programot (az ún. Hindenburg-program) dolgoztak ki, amelynek — számításaik szerint — biztosítania kellett a német haderők fölényét az antanttal szemben, Németország győzelmét a háborúban. A terv többek között a lőszer- és az aknavetőgyártás megkétszerezését, a gépfegyver- és az ágyúgyártás megháromszorozását írta elő.

A program végrehajtásának irányításával különleges állami szervet bíztak meg: a Groener tábornok vezette hadi hivatalt. E szerv korlátlan jogokat kapott az iparirányítás, az ipari termelés és a termelési folyamat szabályozása területén valamennyi iparágban. Tevékenységében a nehézipari kartellekre és vállalkozói szövetségekre, a Krupp-, Stinnes-, Stumm-konszernekre és más hadiipari mágnásokra támaszkodott.

1916 decemberében törvényt fogadtak el a „hazafias segédszolgálatról". E törvény betetőzte Németországban a munka militarizálását: munkaszolgálatra kötelezte a 17—60 év közötti férfiakat, feljogosította a hatóságokat, hogy bármiféle munkára — az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt — munkásokat rendeljenek ki.

A „honvédelemnek" dolgozók száma az 1915. évi 1,5 millióról 1917-re 3,5 millióra emel-

kedett. A kormány még a frontról is visszarendelte a szakmunkásokat, és hadiüzemekbe irányította őket. A fokozódó éhínség és a munkások kimerültsége következtében azonban a munka termelékenysége rohamosan hanyatlott, és a hadiipar munkaerő-szükségleteit továbbra sem sikerült kielégíteni. 1916—1917 telén a munkaerőhiány következtében szénhiány lépett fel, ami a hadiiparban is éreztette hatását. A német imperialisták egész sereg kutatóintézetet és laboratóriumot mozgósítottak a haditermelés segítésére. Német vegyészek kidolgozták a nitrogén levegőből való kivonásának ipari módszereit, valamint a nyersgumi szintetikus előállítását. A tudósok segítségével az ipari termelésben számos pótanyagot vezettek be a hiányzó fémek és nyersanyagok helyett. Ennek ellenére a hadiiparban mind gyakrabban mutatkoztak anyaghiány okozta fennakadások. A hadsereg és a hadigazdaság különösen a kőolajtermékek hiányát sínylette meg súlyosan.

Karl Liebknecht felszólalása egy spartakista gyűlésen
Fénykép. 1916

A tényleges és vélt katonai sikerektől megrészegült német imperialisták nem ébredtek rá Németország katonai és gazdasági helyzetének reménytelenségére. Messzemenő annexiós terveket forgattak fejükben, Németország hegemóniájának kiterjesztését tervezték a világ valamennyi országára. A legyőzött ellenfelektől óriási hadisarcot készültek bezsebelni. A Reichstag burzsoá és junker pártjai fenntartás nélkül támogatták a monopóliumoknak és a katonai köröknek újabb hadihitelek megszavazására, a munka és a gazdasági élet militarizálására, a katonai cenzúra és a lakosságra nehezedő katonai-rendőri felügyelet megszigorítására vonatkozó követeléseit. A császári kormány és a hadvezetőség az ostromállapot egyre erősbödő szorításába fogta a népet. A burzsoázia által a német militaristáknak nyújtott támogatás hozzájárult ahhoz, hogy a császári birodalom alapját alkotó katonai despotizmus a háború idején leplezetlen formájában nyilvánult meg. Még a kancellár és a miniszterek döntései is a főparancsnokságtól függtek.

A német szociáldemokrácia és a szakszervezetek vezetői dezorganizálták a munkásmozgalmat, a burzsoázia kezére játszottak a tömegek félrevezetésében, vágóhídra hajszolásában. A szociálsoviniszták helyzetét nagyon megerősítette szövetségük a kormánnyal, a burzsoáziával és a vezérkarral. Az állam, a katonai hatóságok és a rendőrség védelme alatt tevékenykedtek; a katonai cenzúra megóvta őket a sajtó hasábjain való leleplezéstől.

A nyílt árulókat — Scheidemannt, Ebertet, Legient, Südekumot, Davidot és más szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezéreket — támogatták a Kautsky vezette centristák. A centristák is megszavazták a hadihiteleket, osztották a szociálsovinisztáknak az imperialista háborút támogató „honvédő" álláspontját, a munkásoktól az osztályharc felfüggesztését követelték a háború tartamára. Kautsky és a többi centrista erőfeszítései elsősorban arra irányultak, hogy a szociálsovinisztákat elméletileg igazolják, a proletár elvekkel szemben elkövetett árulást leplezzék.

A fronton és a hátországban ennek ellenére erősödőben volt a háborúellenes hangulat. Már 1914 decemberében előfordult néhány esetben spontán lövészárok-barátkozás német, illetve francia és angol katonák között. 1915-ben gyakoribbá váltak a sztrájkok, munkástüntetések zajlottak le. A proletariátus osztályöntudatra ébresztésében igen nagy szerepet játszottak a német baloldali szocialisták. A szocialista vezetőknek a proletariátus ügyéhez hű kis csoportja — Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Franz Mehring, Klara Zetkin, Leo Jogiches, Wilhelm Pieck stb. — képviselte mindazt, ami becsületes és valóban forradalmi volt a német szocialisták körében.

A Spartacus-csoport illegális röplapja. 1916

Karl Liebknecht minden legális és illegális eszközt felhasznált, hogy forradalmi harcra szólítsa a proletariátust az imperialista háború ellen. Az egész országban és messze Németország határain túl is nagy visszhangot keltett Liebknecht 1914. december 2-i felszólalása a Reichstagban, amikor fellépett valamennyi képviselő, köztük a szociáldemokrata képviselők ellen, s a kormánynak a hadihitelekre vonatkozó javaslata ellen szavazott. Liebknecht bátran leleplezte a háború annexiós, rabló jellegét és a német imperializmus felelősségét a háború kirobbantásában. Más felszólalásaiban Liebknecht „háborút a háború ellen" jelszóval szólította harcba a munkásosztályt fő ellensége, a német imperializmus és militarizmus ellen. „Ezt a belső ellenséget kell a német népnek legyőznie — írta Liebknecht — politikai harcban, együttműködve más országoknak saját, hazai imperialistáik ellen küzdő proletariátusával."

Liebknecht és Rosa Luxemburg megszervezték az illegális háborúellenes irodalom kiadását. 1915 tavaszán az ő vezetésük alatt alakult meg az Internacionálé-csoport, amelynek nagy része volt a németországi internacionalista elemek tömörítésében. A csoport által kiadott „Die Internationale" című folyóirat leleplezte a szociálsovinisztáknak és a kautskystáknak a marxizmussal szemben elkövetett árulását. Berlinben, Brémában, Lipcsében, Hamburgban és más ipari központokban illegális forradalmi csoportok alakultak. A kormány, hogy Liebknechtet elhallgattassa, behívatta katonának. Luxemburgot letartóztatták. De az internacionalisták forradalmi tevékenységét nem tartóztathatták fel sem a császári kormány kegyetlen megtorló intézkedései, sem a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek vezető köreinek hajszája.

1915 májusában Wilhelm Pieck szervezett két tüntetést a Reichstag épülete előtt. 1915. október 30-án több száz nő tüntetett a szociáldemokrata párt központi bizottságának székháza előtt, erőteljes küzdelmet követelve a háború ellen. 1916 elején az Internacionálé-csoport megkezdte a „Politikai levelek" (később „Spartacus levelek") címet viselő illegális forradalmi röplapok kibocsátását, és felvette a „Spartacus" elnevezést. A spartakisták bővítették a tömegek körében ki-

fejtett forradalmi propaganda- és agitációs tevékenységet. 1916. május 1-én a Reichstag és a Landtag ülésezése alkalmából Berlinben tartózkodó Liebknecht a Potsdamer Platzon „Le a háborúval!", „Le a kormánnyal!" jelszavak alatt háborúellenes tüntetést szervezett. Liebknechtet ez újabb forradalmi fellépéséért katonai bíróság elé állították, és négyévi kényszermunkára ítélték. Az ítéletre a munkásosztály politikai sztrájkokkal adott választ. Berlinben 55 000 hadiipari munkás rendezett tiltakozó sztrájkot. Braunschweigban általános vasmunkássztrájk robbant ki. Sztrájkok és tüntetések zajlottak le számos más ipari centrumban is. Az 1916-os évben mindvégig folytatódtak a sztrájkok Németországban, tanúsítva, hogy a munkástömegek körében megindult a forradalmi erjedés.

Az erősödő tiltakozás nem vezetett szakításra a szociáldemokrata munkások és a szocializmus ügyét eláruló párt között; a szakítás ellen hatott Kautsky és a többi centristák taktikája. Ezek hamis reményekkel áltatták a háborútól elkínzott munkásokat: azt hirdették, hogy az imperialisták közötti „igazságos" és „demokratikus" békével véget kell és lehet vetni a háborúnak. Ezekkel a pacifista szólamokkal igyekeztek leplezni azt, hogy egyetértenek a szociálsovinisztákkal a fő kérdésben, elfogadják az imperialista háborút támogató „honvédő" álláspontjukat. A centristák ugyanekkor megszüntették a Reichstagban a hadihitelek megszavazását, állásfoglalásukat azzal indokolva, hogy Németország katonai helyzete eléggé szilárd, s ez kívánatossá teszi, hogy békejavaslatokkal lépjen fel. 1916 márciusában a Reichstagban Munkaközösség néven külön frakciót alakítottak. „Baloldali" gesztusaikkal és képmutató békefrázisaikkal a centristák a munkásosztályt a burzsoáziát támogató jobboldali szociáldemokraták befolyása alatt tartották.

Még a baloldali szocialisták, a Spartacus-csoport vezetői sem vetették fel a szociáldemokrata párttal való teljes, szervezetileg is véghezvitt szakítás kérdését; továbbra is egy pártban maradtak a scheidemannistákkal és kautskystákkal. A spartakisták úgy vélték, ez a taktika segítségükre lesz abban, hogy a párt többségét a maguk oldalára állítsák. Valójában a Spartacus-csoportnak ez a hibás álláspontja éppenséggel fenntartotta a munkásoknak a szociáldemokrata párt iránti bizalmát, és reményeket táplált bennük arra nézve, hogy a párt politikáját meg lehet javítani.

A német baloldali szocialisták — hatalmas érdemeik ellenére — a háború alatt sem tudtak teljesen megszabadulni tévedéseiktől. Nem értették meg a háború alatti szociálsovinizmusnak a háború előtti opportunizmussal való összefüggését, nem hoztak létre kellő időben új típusú forradalmi pártot, amely a német proletariátus élére állhatott volna az imperialista háború elleni harcában.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA

Az „összetákolt monarchiát" régóta bomlasztó kibékíthetetlen nemzeti ellentétek a háború alatt különös erővel törtek felszínre, s kiéleződtek az osztályküzdelmek is.

Az osztrák ipar a fejetlenül végrehajtott munkásbehívások következtében, valamint a fokozódó nyersanyag- és fűtőanyaghiány miatt dezorganizálódott. Még nagyobb mértékben aláásta a háború a mezőgazdaságot. Ausztria városaiban és ipari körzeteiben a háború második és harmadik évében valóságos éhínség dúlt. Éhezett a falusi szegénység is. A dolgozó tömegeknek súlyos szenvedéseket okozott az infláció. A korona értéke már 1916-ban a háború előttinek 51 százalékára csökkent. A valuta aranyfedezete negyvenheted részére zsugorodott — jobban megfogyatkozott, mint bármely más hadviselő országban.

A kormány által létrehozott anyaggazdálkodási és felvásárlási bizottságok — az ún. központok — a monopoltőke és a nagybankok képviselőinek kezében voltak. Az osztrák—magyar finánctőke-burzsoázia pozíciói a háború alatt tovább erősödtek. 1918-ig az osztrák kormány hat, a magyar pedig nyolc hadikölcsönt bocsátott ki. A kölcsönök elhelyezése a nagybankok közvetítésével történt, s ezek ily módon — azonkívül, hogy e műveletekből is nyereségre tettek szert — megerősítették

a kormányszervekre gyakorolt befolyásukat a Monarchia mindkét országában. Az államapparátus alárendelése a finánctőkének elmélyítette az osztrák—magyar bürokrácia bomlásfolyamatát ennek valamennyi szintjén, fel egészen a legmagasabb államhivatalnoki körökig.

A néptömegeket sújtó nyomor és éhség szélsőséges reakcióval párosult. A háború első napjaitól kezdve bevezetett, a háborúellenes hangulat elfojtására irányuló katonai diktatúra és terror rendszerét különösen élesen alkalmazták a Monarchia szláv népeivel szemben. Az ausztriai parlamentet — a Reichsratot — a háború első két évében egyáltalán nem hívták össze. A hadihitelek, illetve új törvények parlamenti megszavazását császári és miniszteri rendeletekkel helyettesítették. A hatalom teljes egészében a katonai körök és a rendőrség kezében volt.

A Németország által szövetségesének nyújtott katonai és gazdasági támogatás rövidesen átváltozott Németországnak a Monarchia bel- és külpolitikája, továbbá fegyveres erői feletti alig leplezett ellenőrzésévé. Az osztrák—magyar hadsereg stratégiai terveit és hadműveleteit valamennyi arcvonalon végső soron a német vezérkar határozta meg, 1916-tól pedig az orosz fronton harcoló osztrák—magyar csapatokat formailag is a német főparancsnokságnak rendelték alá. A Monarchia vezető körei beletörődtek e megalázó függő helyzetbe, mivel arra számítottak, hogy Németország segítségével megvalósíthatják balkáni és oroszországi hódító terveiket, és megőrizhetik uralmukat az elnyomott szláv népek felett.

Az osztrák, illetve magyar burzsoá és földbirtokos pártok fenntartás nélkül támogatták kormányaik imperialista politikáját. A szociáldemokraták — a német szociáldemokrácia példáját követve — „hazájuk" védelmében léptek fel. Vezetőik nyilvánosan helyeselték a német szociáldemokrata Reichstag-frakció szégyenletes 1914. augusztus 4-i szavazását. „Osztálybékét" hirdetve, a munkásosztályt arra szólították, hogy támogassa az imperialista háborút, amit — akárcsak a német szociáldemokraták — az orosz cárizmus elleni „szabadságharcnak" tüntettek fel.

A szociáldemokraták nagyhatalmi sovinizmussal fertőzték meg az osztrák és magyar munkások tudatát, aláásták a tömegekben a nemzetközi proletárszolidaritásba vetett hitet, s így a háború első szakaszában meg tudták gátolni az osztrák és magyar proletariátus forradalmasodását. Az osztrák és magyar munkások háborúellenessége sokáig nem jutott túl a csendes zúgolódáson. Aktívabbak voltak a monarchiabeli szláv népek dolgozó tömegeinek háborúellenes fellépései. Az imperialista háború gyűlölete bennük nemzeti felszabadító törekvésekkel fonódott össze. E fellépések Csehországban és Galíciában voltak a leggyakoribbak, különösen a délkeleti fronton végrehajtott sikeres orosz támadó hadműveletek idején. A cseh, szlovák és ukrán katonák tömegesen adták meg magukat az orosz csapatoknak. A cseh tartományokban szélesedett az osztrák hatóságok háborús rendszabályai elleni szabotázs, megerősödött a defetista agitáció. A csehek magatartása, mutatott rá Lenin, feltárta „a nemzeti összetartozás erejét, a nemzeti szimpátiák jelentőségét"[1] az 1914—1918. évi háborúban.

Az idők folyamán egyre erősödött az Osztrák—Magyar Monarchia néptömegeinek tiltakozása a német diktátum, a kormányzati önkény, a dühöngő rendőrterror, a földbirtokos és burzsoá kizsákmányolás ellen. A szociáldemokrata vezéreknek és a szakszervezetek vezető köreinek az imperialista reakcióval való áruló együttműködését a tagság részéről egyre több bírálat érte. Az Ausztriai Szociáldemokrata Párt vezetőségében Friedrich Adler vezetésével „balszárny" alakult ki. E csoportosulás lényegében centrista jellegű volt, a kautskyzmus ausztriai változatának tekinthető.

A párton belül egy valóban baloldali irányzat is fellépett, amely leleplezte a háború imperialista jellegét és a pártvezetés megalkuvó politikáját. A legjelentősebb forradalmi csoportosulás a bécsi „baloldali radikálisoké" volt, noha még ezek sem szánták el magukat arra, hogy szervezetileg szakítsanak a párttal, s a centrista ellenzékhez csatlakoztak. A magyarországi szociáldemokrata

[1] Lenin: Fordulat a világpolitikában. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 289. old.

mozgalomban és a szakszervezetekben Szabó Ervin hívei vezetésével forradalmi csoport létesült, amely felvette a harcot a szociálsoviniszták ellen, és háborúellenes agitációt folytatott a gyárakban és a laktanyákban. E csoport gyengesége abban állt, hogy az anarcho-szindikalizmus felé hajlott.

1916 végére teljesen világossá vált, hogy a Habsburg-monarchia katasztrófa felé közeledik. Az uralkodó körök politikája elleni tiltakozásul Friedrich Adler terrorisztikus lépésre szánta el magát: 1916. október 21-én lelőtte Stürgkh gróf osztrák miniszterelnököt. Adler merénylete — mint ezt Lenin már akkor megjegyezte — nem volt más, mint a háborúból való forradalmi kiutat, a forradalmi tömegharcot elutasító kautskysta kétségbeesett cselekedete. Adlert halálra ítélték, majd az ítéletet 18 évi börtönbüntetésre változtatták. A bel- és külföldön egyaránt nagy hatást keltő merénylet után az osztrák kormány összehívta a Reichsratot, hogy a diktatórikus rendszert a parlamentarizmus látszatával leplezze.

A Monarchia felső rétegeinek válságát mutatta az is, hogy az agg Ferenc József halála után, 1916 végén trónra lépő Habsburg Károly megpróbált titkos tárgyalásokat kezdeni az antanttal különbéke-kötés céljából.

ANGLIA

Közvetlenül a háború előtt, 1914 nyarán, Anglia súlyos politikai válságon esett át. Hadba lépése ideig-óráig „osztálybékére" vezetett.

A kormány toborzási felhívása nyomán a hadseregbe az első három hónap folyamán 900 000 önkéntes jelentkezett. Nagy szolgálatot tettek az angol imperializmusnak a trade-unionok és a Munkáspárt vezetői, akik a „porosz militarizmus" elleni háború támogatására szólították az angol munkásokat. Az imperialista háború szenvedélyes szószólóiként léptek fel a fábiánus „szocialisták" is. A Brit Szocialista Párt vezetőinek többsége a háború elején szintén szociálsoviniszta álláspontra helyezkedett. A csekély számú internacionalista szocialista és becsületes munkásvezető hangja elveszett a brit imperializmus és reakció kiszolgálóinak kórusában.

Mindez lehetővé tette az uralkodó osztályok számára, hogy minden különösebb megrázkódtatás nélkül véghezvigyék a háborúra való áttérést. A demokratikus szabadságjogokat gyakorlatilag hatályon kívül helyezték. A sajtót a katonai cenzúra ellenőrzése alá helyezték.

Ám a soviniszta lelkesedés a tömegek körében fokozatosan alábbhagyott. A hadseregbe áramló önkéntes-utánpótlás — a burzsoá sajtó, az egyház és az iskolák erőteljes és leleményes propagandatevékenysége ellenére — 1915-ben észrevehetően csökkenni kezdett. Az üzemekben kiújultak a sztrájkok. 1915 februárjában nagyarányú sztrájkok robbantak ki Skóciában, a Clyde-folyó medencéjének gépgyártó és hajóépítő iparában. Ugyanez év augusztusában 200 000 dél-walesi bányász egy héten át sztrájkolt.

Az angol hadsereg háborús kudarcai, valamint az Asquith-kormánynak a militarista körök által erélytelennek ítélt politikája elégedetlenséget keltett a burzsoáziában. A nagytőkések a hadi államkapitalista rendszabályok következetesebb keresztülvitelét követelték. Ezt szorgalmazta a legreakciósabb konzervatív párti politikusokhoz egyre közelebb kerülő Lloyd George is. 1915 májusában Asquith liberális kormányát — Lloyd George aktív közreműködésével — konzervatívok és munkáspártiak bevonásával koalíciós kormánnyá alakították át. A Munkáspárt vezére, Henderson, megkapta a közoktatásügyi tárcát, ténylegesen pedig a kormány főtanácsadója lett munkáspolitikai kérdésekben.

A hadiipar irányítása a fegyverkezési minisztérium kezébe került, melynek élére Lloyd Georgeot állították. A minisztérium vezető pozícióit a nagy cégek és konszernek által kijelölt igazgatókkal, főtisztviselőkkel és szakértőkkel töltötték be. A „birodalom védelméről" hozott törvények (1914—1915) állami felügyelet alá helyezték a vasutakat, a hajózást, a hadiipari üzemeket és a stratégiai nyersanyagokat. A kormány jogköre az ipar ellenőrzése és szabályozása terén jelentősen kibővült.

A fegyverkezési minisztériumot feljogosították bármely olyan üzem kisajátítására, amelyre hadiipari termékek előállítása céljából szükség volt; a „kisajátított" üzemek megmaradtak addigi tulajdonosaik kezében, ezek irányították továbbra is az ügyeket és bezsebelték a nyereséget.

Az állami ellenőrzés alá helyezett vállalatoknál szigorúan tiltották a sztrájkot; a munkaviszonyból eredő viszályok megoldására kötelező döntőbíráskodást vezettek be. A trade-unionista és munkáspárti vezetők teljes mértékben támogatták az imperialista reakció ez újabb támadását a munkásosztály ellen.

A Munkáspárt vezetőinek segítségével sikerült keresztülvinniük a vezető köröknek a kötelező katonai szolgálat bevezetését is. A kötelező katonai szolgálat ellen felemelték szavukat a munkástömegek, a Munkáspárt és a trade-unionok számos helyi szervezete és több pacifista szervezet. A Független Munkáspárt vezetői — MacDonald, Snowden és a többiek — „keresztény-pacifista" ellenzéki lobogó alatt léptek fel, ugyanakkor mindenképpen igyekeztek visszatartani a munkásokat az imperialista háború elleni forradalmi harctól.

1916 májusában a parlament elfogadta a kötelező katonai szolgálatról szóló törvényt. Csak a liberálisok és a független munkáspártiak kis csoportja szavazott a törvény ellen.

E rendszabályok kiterjedt militarista program megvalósítását tették lehetővé. 1916 nyarán az ipar egy hét alatt annyi tüzérségi lövedéket állított elő, mint amennyi a háború kezdetekor Anglia egész lőszerkészlete volt. A nagytőkések óriási háborús nyereségei siettették a kisüzemek elnyelésének folyamatát. Fokozódott a termelés koncentrációja, újabb monopolszervezetek létesültek. 1916-ban alakult meg a gyárosok és bankárok szövetsége, a Brit Ipari Szövetség, amely rendkívül fontos szerepet játszott az ország gazdasági és politikai életében.

A nagytőke hatalmának fokozódását a nép életszínvonalának csökkenése kísérte. A munka militarizálása, a hosszú túlóráztatások — munkaszüneti napok nélkül — és a rossz táplálkozás kiszívták a munkások erejét. Egyre több munkást helyeztek át hatósági kényszerrel új hadiüzemekbe, ahol rossz lakáskörülmények között, családjuktól távol kellett élniük.

Az angol munkásmozgalomban a háború hatására nagy változások játszódtak le. 1916-ban a Brit Szocialista Pártból — a tagság többségének követelésére — távozniuk kellett a Hyndman vezette nyílt szociálsovinisztáknak. A munkásosztályon belül jelentősen megnövekedett a betanított, illetve teljesen szakképzetlen munkások, főként a nők száma. A szakmunkások többségének helyzete erősen leromlott; a munkásarisztokrácia száma megcsappant. A szociális és háborúellenes mozgalmak gócpontjai Angliában azok a körzetek lettek, ahol a régi szakmunkások voltak túlsúlyban. Különösen felháborította a szakmunkásokat a vállalkozóknak a „munka felhígítására" irányuló politikája — a szakmunkásoknak alacsonyabb bérért dolgozó betanított munkásokkal való helyettesítése. A vasmunkások, a gépgyári szakmunkások és a bányászok küzdelme a „munka felhígítása" ellen, azért, hogy egyenlő munkáért egyenlő bért fizessenek, meghiúsította a háborús viszonyok kihasználására törekvő kapitalistáknak azt a titkos szándékát, hogy leszorítsák a szakmunkások életszínvonalát, s ezzel támadást készítsenek elő az egész angol proletariátus ellen.

A munkások tömegmozgalma új harci formákat hozott létre. Ezek egyike volt a shop-stewardok (üzemi és műhelybizalmiak) mozgalma. A shop-stewardok lényegében munkásküldöttek voltak; megválasztásukban nemcsak a trade-unionok tagjai, hanem a műhely, illetve üzem összes munkásai részt vettek. A Clyde-vidéki sztrájkok idején, 1915 februárjában, a shop-stewardok a mozgalom élére álltak, a sztrájk végeztével pedig munkásbizottságot alakítottak, amely a Clyde-medence valamennyi üzemét átfogta. A munkásbizottság vezetői skót forradalmi szocialisták voltak, akik bátran küzdöttek az imperialista háború ellen: Gallacher vasmunkás, John McLean néptanító és mások. E körzet munkásainak példája nyomán Skócia más ipari központjaiban, majd pedig Angliában is megalakították az üzemi és műhelybizalmiak bizottságait.

1915 végén—1916 elején a Clyde-vidéki sztrájkmozgalom megerősödött. A gépgyári mun-

A dublini felkelés leverése

Angol géppuskás osztag

A tüzérségi tűz után

Fénykép. 1916

kások béremelést követeltek, továbbá a termelés munkásellenőrzés alá helyezését. Miután a Henderson kíséretében Glasgowba érkező Lloyd George minden rábeszélése és fenyegetőzése sem járt eredménnyel, a helyi munkássajtót betiltották, a munkásbizottság tagjait pedig bebörtönözték, illetve kiutasították. McLeant háromévi börtönbüntetésre ítélték.

1916 tavaszán nemzeti felszabadító felkelés robbant ki Írországban. A kormány — annak reményében, hogy ezzel megnyugtathatja az ír népet — közvetlenül a háború előtt törvényjavaslatot terjesztett be az írek önkormányzatáról (Home Rule); a törvény életbe léptetését azonban a háború utánra halasztották. Az ír jobboldali burzsoá nacionalisták megelégedtek ezekkel az ígéretekkel, és az angol imperializmus szolgálatába szegődtek, de az ír nép demokratikus erői folytatták a harcot. A létrehozott egységes nemzeti frontba beletartoztak az „ír önkéntesek" osztagaira támaszkodó baloldali kispolgári nacionalisták, továbbá az ír forradalmi szocialisták, akik munkásosztagokat szerveztek „ír polgárőrség" néven. Az ír forradalmárok régi jelszavát — „Anglia nehézségei: Írország esélyei" — felelevenítve, fegyveres felkelést készítettek elő a független ír köztársaság megteremtésére. Nem sokkal a felkelés előtt a nemzeti mozgalom egyik vezetője, Roger Casement, megkísérelte, hogy Németországból fegyvereket szállítson Írországba, de az akció nem járt sikerrel.

1916. április 24-ére virradó éjjel Dublinban mintegy 1200 fegyveres — az „önkéntesek" és a „polgárőrség" tagjai — megszállta a főbb épületeket és stratégiai csomópontokat, s kikiáltották az Ír Köztársaságot. A felkelőket James Connolly, a tehetséges publicista, költő és kimagasló forradalmár vezette.

A felkelés az ír nép tömegeiben együttérzésre talált, de ez nem nyilvánult meg tettekben. A felkelők terve — hogy az egész országban egyidejűleg indítják meg a harcot — nem valósult meg. Az „önkéntesek" megmozdulásai vidéken gyengék voltak, s ráadásul mindenhol megkéstek: soraikat megzavarták egyes kispolgári nacionalista vezetők, akik az utolsó pillanatban megtagadták a felkelésben való részvételt. A mozgalom gyengesége volt az is, hogy nem dolgoztak ki olyan szociális programot, amely harcba vihette volna a munkás- és kisparaszti tömegeket. Végül nagy része volt a vereségben annak a körülménynek, hogy az ír felkelés nem talált kellő támogatásra az angol proletariátus részéről.

A dublini felkelők egy héten át hősiesen küzdöttek a 20 000 főnyi angol sereg ellen, amely pusztító tüzérségi tüzet zúdított a városra. Az erők azonban egyenlőtlenek voltak; a kormánynak sikerült levernie a felkelést. A legyőzött forradalmárokon vadállati kegyetlenséggel álltak bosszút, a felkelés tizenhat vezetőjét — köztük Connollyt és Casementet — kivégezték.

A felkelés leverése nem szilárdította meg az angol imperialisták helyzetét Írországban. Hosszan tartó, szívós partizánharc kezdődött, célja Írország teljes felszabadítása volt az angol uralom alól.

Magában Angliában 1916 folyamán újabb sztrájkok és zavargások tanúskodtak a dolgozók növekvő elégedetlenségéről. A munkások az élelmiszer-ellátás állami ellenőrzését, a burzsoázia háborús nyereségeinek elkobzását, a nehézipar és a közlekedés államosítását követelték. Időnként még a trade-unionok jobboldali vezetői is kénytelenek voltak támogatni e követeléseket.

Aggodalommal töltötte el a burzsoáziát a katonák háborúellenes hangulata is. „A somme-i csata után — ismerte be utóbb Lloyd George — lelohadt a brit hadsereg lelkesedése." A németek tengeralattjáró háborúja válságos helyzetbe sodorta Angliát.

Mindez fokozta az uralkodó körök aggodalmait a háború kimenetelét illetően. A burzsoázia egy része egyenesen azt szorgalmazta, hogy kezdjenek béketárgyalásokat Németországgal. A „megegyezéses" békére hajló miniszterek csoportjához tartozott a liberális McKenna és Runciman, továbbá a konzervatív Lansdowne. A miniszterek másik csoportja a Németország elleni küzdelem erőteljesebbé tételét követelte. E csoportosulás feje, Lloyd George, azt hangoztatta, hogy az antant helyzete kedvezőbbé vált, s Angliának folytatnia kell a háborút a végső győzelemig.

1916 decemberében Lloyd George csoportja — a konzervatívok támogatásával — lemondásra kényszerítette Asquith-t. Az új kormány élén Lloyd George állott; a kabinetben a legfontosabb tárcákat konzervatívok töltötték be. Az új kormány uralma alatt tovább szélesedett a hadi államkapitalizmus rendszere. 1917 elején kormányellenőrzés alá helyezték az egész szénbányászatot, majd a hajóépítő ipart is. A munka militarizálása újabb gazdasági ágakra terjedt ki. Anglia nemzetgazdasága sokkal inkább függött a külkereskedelemtől, a nyersanyag-behozataltól, mint bármely más nagyobb államé. A háború megzavarta Anglia külkereskedelmi kapcsolatait, aláásta világkereskedelmi elsőségét. Az Egyesült Államok, Japán és néhány semleges állam sikeresen haladt előre az angol konkurrensek kiszorításában az ázsiai, dél-amerikai és más piacokról.

A háborúban valamennyi domínium — Ausztrália, Kanada, a Dél-afrikai Unió, Új-Zéland — támogatta az anyaországot. Részt vállaltak Anglia és a szövetséges államok élelmiszer-, stratégiai nyersanyag- és lőszerellátásában. A frontokon 300 000 ausztráliai, 100 000 új-zélandi és több tízezer kanadai katona harcolt. A háború alatt azonban meggyengültek Anglia gazdasági pozíciói a domíniumokon. Kanadában jelentősen megerősödött az amerikai monopóliumok befolyása, mialatt az angol tőkebefektetések csökkentek. A domíniumok burzsoáziája kihasználta az anyaországgal való kapcsolatok meglazulását: meggyorsították saját iparuk fejlesztését.

FRANCIAORSZÁG

A németek már a háború első hónapjaiban elfoglalták Franciaország gazdaságilag legfejlettebb körzeteit; a tíz északkeleti megyét, amelyek a francia nehézipar központjai és egyben az ország legbelterjesebb mezőgazdaságú területei voltak. A német megszállás alá került terület közvetlenül a háború kitörése előtt az ország kőszén- és koksztermelésének 75 százalékát, a vas 84 százalékát, az acél 64 százalékát, a vasipari termelés 60 százalékát szolgáltatta. A háború idején 3256 francia várost és települést romboltak le, és mintegy 8000 kilométernyi vasútvonalat semmisítettek meg.

A szemesterményekvetésterülete az országban szakadatlanul csökkent — 1917-ben a háború előttinek mindössze 67 százalékát tette ki —, az élelmezési célokat szolgáló legfontosabb növények termelése pedig a háború előttinek kétharmadára-felére esett vissza.

A francia tőkések kormánytámogatással Párizs környékén, a Loire völgyében, Marseilleben, Bordeaux-ban, Toulouse-ban új üzemeket építettek, illetve kibővítették a régieket. Ezeken a vidékeken új kohóüzemeket, autógyárakat, gépgyárakat és vegyiüzemeket létesítettek, új szénlelőhelyeket tártak fel és fogtak művelés alá. Az Alpok vidékén elterülő megyékben nagyarányú vízierőmű-építkezés bontakozott ki. Az újonnan létesített ipari üzemek egész termelése a háború szükségleteit szolgálta.

Munkásnők egy francia hadiüzemben
Rajz. 1915

A hadseregbe a mezőgazdaságban foglalkoztatott férfilakosságnak több mint 60 százalékát, a munkásoknak mintegy a felét hívták be. Utóbb, midőn a kormánynak gyors ütemben fejlesztenie kellett a hadiipart, a behívott munkások egy részét visszarendelték az üzemekbe. Ezek a munkások katonai szolgálatot teljesítő, „a gyárakba vezényelt" egyéneknek számítottak, és katonai fegyelem alatt állottak. Az elégedetlenség vagy engedetlenség legcsekélyebb jele elég volt ahhoz, hogy a munkásokat a frontra küldjék.

A hadimegrendelések és a nagy összegű állami támogatások szétosztását a nagytőkések által irányított konzorciumok intézték. Franciaországban rövid idő alatt kialakult a „nouveaux riches" (újgazdagok) — a hadiszállításokon meggazdagodott spekulánsok — népes rétege. A hadiipari üzemek tulajdonosai mesébe illő jövedelmekhez jutottak. A gépfegyvereket előállító Hotchkiss-cég két és fél háborús esztendő alatt 65 millió frank, a Schneider-Creusot cég 1915-ben 55 millió, 1916-ban 206 millió frank tiszta nyereséget könyvelhetett el. A Gnom et Rhône motorgyártó társaság már a háború első évében az egész befektetett tőkét visszafizette részvényeseinek, s ezen felül mintegy 10 millió frank tiszta nyereségre tett szert. Busás nyereségek jutottak a nagybankoknak is, amelyek a nagyszámú hazai és külföldi kölcsönt elhelyezték. A háború finanszírozásának fő forrásául szolgáló kölcsönök következtében hatalmasan megnövekedett a belföldi államadósság (1914-től 1918-ig 34 milliárd frankról 116 milliárd frankra), Franciaország nagymértékben eladósodott az Egyesült Államokkal és Angliával szemben (a háború végére a francia tartozások elérték az 5,4 milliárd dollárt).

A háború kezdetén a francia néptömegeken igen erős soviniszta hangulat lett úrrá. A burzsoázia és a szocialista vezérek a nemzet „szent egységének" jelszavát hirdették a külső ellenséggel szemben. A kormányban, melynek élén az ex-szocialista Viviani állott, a különböző polgári pártok mellett a szocialisták képviselői is részt vettek. Guesde és Sembat egy kormányban vállaltak tárcát Millerand-nal. Valamivel később egy harmadik szocialista is belépett a kormányba: Albert Thomas a nagy fontosságú hadellátási minisztérium élére került. A szakszervezetek anarcho-szindikalista vezetői — például Jouhaux — részt vettek azokban a vezető kormányszervekben, amelyek az ipar és a munkások háborús mozgósítását intézték.

A frontesemények alakulása, a dolgozók helyzetének romlása, s ezzel párhuzamosan a burzsoá rétegek meggazdagodása lassanként felnyitotta a néptömegek szemét a háború igazi jellegének meglátására. A kezdődő erjedés tanújele volt 1915—1916-ban a dolgozók különböző rétegeit — vasutasokat, szabómunkásokat, villamosvasúti munkásokat, bányászokat, banktisztviselőket — átfogó

sztrájkmozgalom. 1916-ban a sztrájkok száma 1915-höz képest több mint háromszorosára emelkedett. A kormány a „védelmi" iparban bevezette a kötelező döntőbíráskodást — ezzel megfosztotta a munkásokat a sztrájkjogtól —, és létrehozta a „műhelymegbízottak" intézményét, amely a munkások és a vállalkozók közötti együttműködést volt hivatott elősegíteni. 1917 elején a sztrájkmozgalom még nagyobb lendületre kapott. 1916 végén Poincaré köztársasági elnök a párizsi lakosság „aggasztó hangulatát", a „defetisták" számának szaporodását konstatálja naplójában, és megállapítja: „gyanús miazmák terjengenek a levegőben".

E „miazmák" a francia hadseregbe is behatoltak. A katonatömegeket szintén elégedetlenség fogta el. A katonák kezdték megérteni, kinek van hasznára az imperialista háború.

A háború elhúzódásával és a tömegek közti erjedés fokozódásával a szocialista pártban és a szakszervezetekben erősödni kezdett a háborúellenes hangulat. Minthogy a francia munkásmozgalomban kevesen voltak a forradalmi marxisták és gyengék a marxista tradíciók, az ellenzékben a centristák voltak túlsúlyban. Longuet és a szocialista párton belüli ellenzék többi vezetője igazolni igyekezett a pártnak a háború elején tanúsított magatartását, a hadihitelek megszavazását, és lándzsát tört a „honvédelem" jelszava mellett. Elvetették a háború elleni küzdelem forradalmi módszereit, és olyan szűk körű pacifista tervekre szorítkoztak, hogy „nyomást kell gyakorolni a kormányra a békekötés érdekében". A szocialista ellenzék képviselői részt vettek az internacionalisták 1915. és 1916. évi, Zimmerwaldban és Kientalban megtartott nemzetközi konferenciáin, s a centrista többséget támogatták. Centristák vezették a szakszervezetekben is a háborúellenes ellenzéket. Ezek a centristák békülékeny álláspontra helyezkedtek Jouhaux-nak és a CGT többi jobboldali vezetőinek reformista politikájával szemben. Ám fokozatosan a következetes internacionalisták csoportosulásai is létrejöttek; 1916-ban megalakult a Nemzetközi Kapcsolatok Helyreállításának Bizottsága, amely a szocialista párton és a szakszervezeteken belüli kisebbség számos képviselőjét tömörítette. A bizottságban hamarosan kikristályosodott egy baloldali csoport. Lenin — aki ekkor Svájcban tartózkodott — összeköttetést teremtett a francia baloldali szocialistákkal, s tanácsaival támogatta ezeket. A Franciaországban élő bolsevikok megismertették a francia internacionalistákat a maguk nézeteivel és taktikájával. A francia baloldali szocialisták azonban nem voltak képesek arra, hogy következetesen forradalmi álláspontot foglaljanak el. Nem tudták rászánni magukat a centristákkal való teljes szakításra, tevékenységük nem volt mentes a szektás elzárkózottságtól, s ennek folytán nem tudtak élére állni az imperialista háború elleni tömegmozgalomnak.

OROSZORSZÁG

A cári Oroszország rosszul volt felkészülve a világháborúra. A mozgósított katonák felfegyverzéséhez mindjárt kezdetben mintegy 400 000, 1914 októberében pedig már körülbelül 800 000 puska hiányzott. De még két év múlva is több százezer fegyvertelen katona volt a harcoló hadseregben. Kevés volt a gépfegyver is. Gyorsan kimerültek a lövedékkészletek; a lövedékfelhasználást rendkívül szűkre szabott normákkal maximálták. A tüzérség — főként a tarackos tüzérség — ennek folytán katasztrofális helyzetbe került.

Az orosz ipar termelési lehetőségei rendkívül korlátozottak voltak. A haditermelésre való átállást az ország technikai-gazdasági elmaradottsága és az államapparátus bürokratikus tehetetlensége következtében erélytelenül és nagyon lassan vitték keresztül. Csak a súlyos gazdasági nehézségek és katonai balsikerek hatására kezdett hozzá a cári kormány más országok példájára az ipari mozgósításhoz. A kormánygépezet munkájának támogatása végett több hivatalközi szervet létesítettek a háborúval kapcsolatos egész gazdasági tevékenység irányítására.

Az új szervek között az 1915-ben megalakított különleges védelmi tanács játszotta a főszerepet. Feladata a következőkben állott: valamennyi, a hadsereget és haditengerészetet felszerelési

cikkekkel ellátó állami és magánüzem legfőbb felügyelete, új gyárak létesítésében való közreműködés, a rendelések elosztása és teljesítésük ellenőrzése. Más különleges tanácsok az élelmiszer- és fűtőanyag-ellátással, valamint a szállításokkal kapcsolatos intézkedések kidolgozását és összeegyeztetését végezték; jogot kaptak a rendelések szétosztására, ármaximálásra, rekvirálásokra. E szervek mindegyikében helyet kaptak cári főhivatalnokokon kívül a duma, az Államtanács és különféle földesúri-burzsoá szervezetek képviselői is.

Ugyancsak 1915-ben alakították meg a hadiipari bizottságokat is. A központi és helyi bizottságokba tekintélyes gyárosok, a bankok képviselői és a burzsoá műszaki értelmiség felső rétegeiből való szakértők kerültek be. A hadiipari bizottságok mintegy 1300 közép- és kisipari üzemet vontak be a front szükségleteinek ellátásába, és 120 saját gyárat és műhelyt hoztak létre. A burzsoáziának és az elpolgáriasodott földbirtokosoknak a háború legelején megalakult országos szervezetei — a Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége — a Zemsztvók és Városok Szövetségébe (Zemgor) egyesültek. A Zemgor a kórházi szolgálaton kívül kezébe vette a kisipar és a háziipar hadiszükségletekre való mozgósítását is.

A különleges tanácsokban képviselethez jutó és a hadiipari bizottságokban vezető szerepet játszó nagyburzsoázia e szerveket gazdasági és politikai pozícióinak megerősítésére használta fel. A különböző tőkéscsoportok elkeseredett küzdelmet folytattak a nagy nyereséggel járó megrendelésekért, a hiányzó nyersanyagokért, a fűtőanyagért, a szállítóeszközökért. A monopolszervezetek ezeket rendszerint a hadiipari bizottságok megkerülésével szerezték meg, a különleges védelmi tanáccsal és a kormánnyal meglevő közvetlen kapcsolataik révén. Sokszor előfordult, hogy egy-egy cég megrendeléseket vett fel tekintet nélkül arra, van-e lehetőség teljesítésükre — a megrendelés ugyanis nagy állami szubvenciókra adott jogot. A Zemgoron át kiadott megrendeléseknek mindössze 60 százalékát teljesítették, a hadiipari bizottságok által kiadott megrendeléseknek pedig csupán a felét.

A földesúri-burzsoá Oroszország hadigazdasága még a többi kapitalista országénál is egyoldalúbb volt. A hadiipari termelés — egyébként elégtelen mértékű — növekedése a gazdaság békeágazatainak visszafejlődésével és a termelési állóalapok pusztulásával járt együtt. A nagy kohászati üzemek és gépgyárak a leginkább kifizetődő lőszergyártást hajszolták. Ugyanakkor a vas- és acélolvasztás visszaesett. 1916-ra 151 nagyolvasztóból 36 leállt. A régi felszerelés gyorsan elhasználódott, s nem volt mivel pótolni.

Az országban fűtőanyaghiány lépett fel, amely különösen súlyos volt a legnagyobb hadiipari központokban: Pétervárott és Moszkvában. 1915 októberében a pétervári ipar a szükséges fűtőanyagnak csupán a felét kapta meg, a moszkvai pedig még ennél is kevesebbet. A fűtőanyaghiány megbénította a közlekedést, s a közlekedési zavarok következtében azután még súlyosabbá vált. A vasúthálózat fejletlen volt, a vagonállomány kevés és agyonhasznált; mind a katonai, mind a rendkívül szűk térre szorított polgári szállítmányok rendszeresen elakadtak. A vasúti csomópontokon hatalmas „árudugók" képződtek. Az ország különböző vidékei között megszakadtak a gazdasági kapcsolatok.

A termelés hanyatlását számos iparágban fokozták azok a veszteségek, amelyeket a nyugati kormányzóságoknak az ellenség kezére kerülése okozott. Az üzemeknek Lengyelországból és a Baltikumból való kitelepítését szervezetlenül hajtották végre. Minthogy a hátországban nem voltak meg a szükséges épületek és a kellő fűtőanyag- és energiabázis, csak kevés kitelepített üzem folytatta új helyén a munkát.

A háború éveiben meggyorsult az oroszországi monopolkapitalizmus fejlődése és állammonopolista kapitalizmusba való átnövése. A már meglevő monopolszervezetek kibővültek, új trösztök és konszernek létesültek, amelyek számos részvénytársaságot és a legkülönbözőbb iparágakhoz tartozó vállalatokat tartottak ellenőrzésük alatt. Tetemesen megnövekedett a bankok hatalma. A finánc-

Hajóvontató nők a Szura-folyón
Fénykép. 1915

oligarchiában fontos helyet vívtak ki maguknak többek között a központi körzet nagy textilgyárosai, volgai gabonakereskedők; nehézipari üzemeket szerveztek, illetve létesítettek, bankvezérek lettek (például a Vtorovok, Sztahejevek, Rjabusinszkijek).

A háború, a gazdaság militarizálása mesés nyereségeket biztosított a burzsoáziának. Egyes vállalatok 100—200 százalékos nyereséget könyvelhettek el. A proletariátus helyzete ezzel szemben erősen rosszabbodott. A munkanapot csaknem valamennyi iparágban meghosszabbították. A munkásoktól rendkívül sok túlórát követeltek. A férfi szakmunkásokban mutatkozó nagy hiányt nők, gyermekek és öregek kiterjedt alkalmazásával pótolták. A munka intenzitásának fokozódása a növekvő drágasággal karöltve aláásta a munkások egészségét.

A munkaképes férfilakosság behívása és a munkaerőnek a városokba való áramlása vészes következményekkel járt a földesúri, de még inkább a paraszti gazdaságokra nézve. A legtöbb kormányzóságban a paraszti gazdaságoknak legalább egyharmada, némelyekben pedig a fele is férfimunkaerő nélkül maradt. A mezőgazdaságban súlyos hanyatlás állott be, összezsugorodott a vetésterület, csökkent a termelés.

1916 végére az élelmezési válság katasztrofális méreteket öltött. A nagyvárosokban ezrével álltak sorba kenyérért és húsért. A moszkvai sütödék ajtajára mind gyakrabban tették ki a táblát: „Kenyér ma nincs és nem is lesz." Pétervár 1917 január végén az éhínség szélére jutott. A fővárosban mindössze tíz napra elegendő liszt- és háromnapi zsírtartalék, hús pedig egyáltalán nem volt.

A cári kormánynak az élelmiszer-ellátás rendezésére tett kísérletei (különleges élelmezési tanács létesítése, begyűjtő akciók, rekvirálások, végül 1916 decemberében a gabonabeszolgáltatás elrendelése) nem jártak a kívánt eredménnyel. E rendszabályok nyomán megélénkült a feketepiac, hihetetlenül felszökött a spekuláció, gazdagodtak a módos parasztok, földesurak, kereskedők, bankok.

Sorban állás kenyérért Moszkvában
Fénykép. 1917

A cári bürokrácia nemcsak a polgári lakosságot, de még a fronton harcoló hadsereget sem volt képes ellátni még a legszükségesebbekkel sem. A háború kezdetétől 1916 áprilisáig a katonák húsadagja egyharmadára csökkent. A későbbiekben a hadsereg élelmezése még tovább romlott.

A háború szétzilálta az államháztartást. A háborús kiadások hatalmas összeget, 41,4 milliárd rubelt tettek ki (a rubel értékcsökkenését figyelembe véve 15—16 milliárd háború előtti rubel). A háború alatt számos új adót vezettek be, s felemelték a régieket. A háborús kiadások fedezésére a kormány fokozta a papírpénz-kibocsátást, előzetesen megszüntetve a papírpénz aranyra való beváltását. Az infláción kívül a háború finanszírozásának legfontosabb forrásául a bel- és külföldi kölcsönök szolgáltak. Az államadósság az 1913. évi 8,8 milliárd rubelről 1917-re mintegy 50 milliárd rubelre növekedett.

A cári Oroszország mindinkább függő helyzetbe került a külföldi hitelezőktől. A szövetségeseknek érdekükben állott e függőség fokozása, egyrészt hogy mérsékeljék a cárizmus területi igényeit, másrészt pedig, hogy megnöveljék az orosz gazdasági életbe való behatolás lehetőségeit a háború utánra. Anglia és Franciaország olyan feltételek mellett szállított fegyvert, lőszert és hadfelszerelést Oroszországnak, amelyek tetemesen megdrágították a rendelt árukat. A megrendeléseket ráadásul csak részben és késedelemmel teljesítették. Oroszország hatalmas anyag- és embervesztességekkel fizetett ezért a „segítségért". Lloyd George a háború után nyíltan beismerte, hogy a szövetségesek képesek lettek volna az orosz hadsereget felfegyverezni és megmenteni az 1915. évi vereségektől, s csak önző megfontolásokból nem tették meg ezt. Az angol kormány, amely gyakorlatilag az orosz megrendelések nagy részét ellenőrzése alatt tartotta, azzal a követeléssel állt elő, hogy Oroszország — a rendelt áruk megfizetésének biztosítékaként — aranykészletét Londonban helyezze letétbe. A háború alatt Oroszországból több mint 650 millió rubel értékű aranyat vittek ki Angliába.

A hadianyag-szállításokhoz a szövetségesek csak azzal a feltétellel adtak szállítóeszközöket, ha visszáruként gabonát, vajat, fát, szeszt és különböző fontos stratégiai nyersanyagokat kapnak, amelyekben pedig Oroszország maga is súlyos hiányt szenvedett. A francia kormány a hadianyag-szállításokért ellenszolgáltatásként 400 000 orosz katonát követelt. Ennek megfelelően az orosz kormány 1916-ban megkezdte a csapatszállításokat Franciaországba és a szaloniki frontra.

Számottevően fokozódott Oroszország függősége az amerikai imperializmussal szemben is. A cári kormány összesen egymilliárd 237 millió rubel értékű fegyver- és lőszerrendelést eszközölt az Egyesült Államokban. Az Amerikából érkező behozatal a háború előttihez képest tizenkétszeresére nőtt. Az Egyesült Államok már 1917-ben az első helyre került az orosz külkereskedelemben, maga mögé utasítva Angliát és Franciaországot. A moszkvai Orosz—Amerikai Kereskedelmi Kamara és vidéki fiókintézetei propagandát fejtettek ki az Oroszországba irányuló további amerikai tőkebehatolás érdekében.

A cárizmus, különösen az 1915. évi vereség után, a szövetségesek mégoly súlyos és megalázó feltételeit is elfogadta. Egyre közvetlenebb veszéllyé vált az ország gazdasági — perspektivikusan pedig politikai függetlenségének elvesztése is. A katonai és gazdasági válság általános társadalmi-politikai válságba nőtt át.

A háború rendkívül megnehezítette a munkásmozgalom helyzetét, működésének körülményeit. A forradalmi tevékenységben részt vevőket hadbíróság elé állították és kegyetlen büntetésekkel sújtották. Azok a szakszervezetek, amelyeknek a teljes szétzúzástól sikerült megmenekülniük, illegális tevékenységre kényszerültek. A IV. Állami Duma munkásképviselőit, a bolsevik párt sok vezető személyiségét száműzték. A bolsevikok azonban még ebben a súlyos helyzetben is fáradhatatlanul tovább küzdöttek ama következetesen forradalmi, internacionalista akcióprogram valóra váltásáért, amelyet Lenin már a háború első napjaiban kidolgozott. Mindent elkövettek, hogy a cárizmus meggyengülését új forradalom előkészítésére használják fel.

A bolsevik párt pétervári bizottságát a háború alatt többször is szétzúzták, de a bizottság tevékenysége mindannyiszor rövidesen és még nagyobb lendülettel újra megindult, a szervezet taglétszáma tovább növekedett. A bizottság felhívásait az egész országban és a fronton is terjesztették. Nagy jelentőségű volt a bolsevikoknak a munkásnők körében kifejtett tevékenysége. Lenin ezt írta a pétervári bizottság munkájáról: „Ez valóban például szolgálhat Oroszország és az egész Internacionálé számára, hogyan kell szociáldemokrata munkát végezni a reakciós háború idején, a legnehezebb viszonyok között."[2]

A burzsoázia — a mensevikek és eszerek közreműködésével — arra törekedett, hogy bevonja a munkások képviselőit a hadiipari bizottságokba. A burzsoá körök azt remélték, hogy ezzel fokozhatják a munka termelékenységét a hadiszükségleteket ellátó üzemekben és gyárakban, és befolyásuk alá vonhatják a munkástömegeket. A bolsevikok leleplezték ezt az imperialista furfangot, a hadiipari bizottságok bojkottálására szólították a munkásokat, és ezt sikeresen keresztül is vitték. 239 helyi hadiipari bizottság közül csak 36-ban sikerült „munkáscsoportokat" alakítani.

Gyors ütemben erősödött a sztrájkmozgalom. 1914 augusztusától decemberéig 68 sztrájk volt, 1915-ben több mint 1000, 1916 folyamán pedig 1500. A sztrájkokban — ugyanezeket az időszakokat véve — 34 000, 540 000, illetve több mint egymillió munkás vett részt. Évről évre növekedett a politikai sztrájkok aránya. De politikai színezetűek voltak azok a sztrájkok is, amelyek a drágaság és az élelmezési nehézségek hatására gazdasági követelések kiharcolásáért robbantak ki. A kormány — különösen 1915 közepétől — megtorló intézkedésekhez folyamodott. Kosztromában és Ivanovo-Voznyeszenszkben a rendőrség és a katonaság tüzet nyitott a sztrájkolókra.

A sztrájkharcban a pétervári munkások haladtak az élen. 1916-ban a „véres vasárnap" év-

[2] Lenin: Néhány tézis. A szerkesztőség nevében. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 409. old.

Bolsevik sajtó a világháború éveiben

fordulóján 100 000 munkás tömegsztrájkkal emlékezett meg a cárizmus áldozatairól. A munkások vörös zászlókkal, forradalmi dalokat énekelve vonultak végig az utcákon. A viborgi városrészben közös munkás- és katonatüntetésekre került sor „Vesszen a háború!" jelszóval.

Megerősödtek a parasztmozgalmak. A belügyminiszter a következőképpen foglalta össze a különböző kormányzóságokból beérkezett rendőri jelentéseket: „A falun 1905-ös hangulat uralkodik." A kormány nemegyszer fegyveres erőt vett igénybe a paraszti lázongások elfojtására.

A bolsevikok a hadseregben is nagy munkát végeztek. Sejteket létesítettek az alakulatoknál, háborúellenes röplapokat terjesztettek, a katonákat arra szólították, hogy szuronyukat fordítsák valódi ellenségeik, a földesurak és a tőkések ellen. A hazulról érkező levelek hírei meg a szabadságukról visszatérő katonák beszámolói — a gazdasági élet szétzülléséről, családjuk nyomorúságos állapotáról, az élelmezési nehézségekkel kapcsolatos zavargásokról, a munkások tömegsztrájkjairól — forradalmi hangulatot ébresztettek a hadseregben. Az önzetlen békevágytól — ez a katonaszökevények számának növekedésében jutott kifejezésre — a katonák fokozatosan felemelkedtek annak megértéséhez, hogy a háborúnak forradalmi úton kell véget vetni. 1916-ban a frontokon egyre gyakrabban fordult elő, hogy a katonák nyíltan megtagadták a harcba indulást.

Bolsevik sejtek működtek a balti flotta számos hajóján is. E sejteket a párt pétervári bizottságával szoros kapcsolatban álló „OSZDMP Központi Flottabizottsága" fogta össze. 1915 őszén a „Pobegyityelj" („Győztes") torpedónaszádon összetűzésre került sor a tengerészek és javítómunkások, valamint a tisztek között. Október 19-én a „Gangut" („Hangoudd") sorhajón tört ki felkelés.

A „Gangut"-ot torpedónaszádokkal és tengeralattjárókkal fogták körül. A hajón tömeges letartóztatások kezdődtek. A „Rurik" cirkáló tengerészeit, akik megtagadták a „Gangut" őrizetbe vett tengerészeinek kísérését, hadbíróság elé állították. A forradalmár tengerészeket a bolsevikok felhívására tiltakozó sztrájkba lépő pétervári munkások mentették meg a halálbüntetéstől.

A forradalmi munkásmegmozdulások s a hadseregben és a flottában kirobbanó mozgalmak között létesülő kapcsolatokban a proletariátus és a parasztság erősödő szövetsége jutott kifejezésre. Pétervárott az imperialista háború és a drágaság elleni 1916 októberi tiltakozó sztrájkok alkalmával két gyalogezred megtagadta, hogy a munkásokra tüzet nyisson, és a rendőrök ellen fordította fegyverét. A bolsevikok pétervári bizottsága felhívta a munkásokat, hogy a katonákkal szövetségben készüljenek a „végső rohamra" a cárizmus ellen.

A gyorsan érlelődő forradalmi helyzetről tanúskodtak a cári Oroszország elnyomott népeinek nemzeti felszabadító felkelései is. A háború alatt a legnagyobb nemzetiségi mozgalom a középázsiai és kazahsztáni spontán felkelés volt. Kazahok, üzbégek, kirgizek, tadzsikok nagy tömegei keltek harcra a gyarmati elnyomás, a sztolipini agrárreform után egyre tömegesebbé váló földelkobzások, továbbá a hadiadók és a rekvirálások ellen. A mozgalomnak erőteljes szociális színezete volt: a szegényrétegek harcba szálltak a szolgaságba döntő kizsákmányolási formák ellen, melyeket a helyi feudális urak és uzsorások — bájok, manapok stb. — tartottak fenn. A nem orosz nemzetiségű férfiak hátországi katonai szolgálatra való behívásáról szóló cári rendelet, amely 1916 júniusában, a legnagyobb mezőgazdasági munkák idején jelent meg, csak az utolsó lökést adta a nyílt fegyveres felkeléshez. A felkelők feldúlták a kormányhivatalokat, megsemmisítették a mozgósítási lajstromokat, elvágták a távíró-összeköttetést, megrongálták a vasútvonalakat. Különösen nagyméretű volt a mozgalom a kazahsztáni Turgaj körzetében, ahol a felkelő csapatokat Amangeldi Imanov, a nomád szegényrétegek képviselője vezette, aki öntudatos forradalmárrá fejlődött (később belépett a bolsevik pártba). A cárizmus rögtönzött statáriális tábori bíróságok, bitófák, büntető expedíciók segítségével próbálta felszámolni a nemzeti felszabadító mozgalmat, de így sem sikerült azt teljesen elfojtania.

Egyre nyilvánvalóbbá vált a monarchikus rendszer bomlása. Ennek egyik legkirívóbb megnyilvánulása a Raszputyin-ügy volt. Egy Tobol környékéről való paraszt, Grigorij Raszputyin, mesterien játszva a „próféta" szerepét, befolyása alá vonta a cárnőt s az ő révén II. Miklós cárt is. A Raszputyin körül csoportosuló kalandorok és különféle sötét elemek óriási hatalomra tettek szert. A „prófétától" és klikkjétől függtek a legfontosabb kinevezések, sok miniszter is nekik köszönhette karrierjét; segítségükkel különböző spekulánsok engedélyt nyertek arra, hogy álvállalatokat nyissanak. Az államapparátus szétesésének tünete volt a „miniszteri csillaghullás" is: a háború két éve alatt négy miniszterelnök, hat belügyminiszter, négy hadügyminiszter és három külügyminiszter követte egymást.

A burzsoázia és a földesurak egyre inkább meggyőződtek arról, hogy a cári kormány nemcsak arra képtelen, hogy győzelemre vigye az országot a háborúban, hanem arra is, hogy leszámoljon az erősödő forradalmi mozgalommal. A duma és az Államtanács burzsoá-földbirtokos frakciói — októbristák, kadetok, progresszisták és mások — a „bizalom kormánya" (később: „felelős kormány") jelszava köré tömörültek. 1915. augusztus 9-én e csoportok megegyezésre léptek egymással; megalakult az ún. progresszív blokk. Programja a forradalom elhárítását, a monarchia megvédelmezését, a hatalomnak a földbirtokosok és a burzsoázia között történő megosztását, a háborúnak a végső győzelemig való folytatását tartalmazta.

A forradalom veszélye a cárizmus ellenzékébe taszította a nemesség tetemes részét, befolyásos jobboldali köröket is. Ezek arra törekedtek, hogy kiküszöböljék a „felelőtlen befolyásokat" (ti. Raszputyin és klikkje hatalmát), és olyan kormányt hozzanak létre, amely megtalálja a közös nyelvet a dumával, de „csak az uralkodónak tartozik felelősséggel". Bármennyire korlátozott volt is

ez a monarchista ellenzék, maga az a tény, hogy nemcsak a burzsoázia, hanem a nemesek is elpártoltak az abszolutizmustól, az uralkodó körök mély válságának, a június 3-i rendszer összeomlásának tanújele volt.

A cárizmus kialakította a maga harci tervét a forradalom és a burzsoá ellenzék ellen. Újabb megtorló rendszabályokat irányozott elő a munkásmozgalom és a háborúellenes tömegmozgalmak ellen, tervbe vette a katonai-rendőri apparátus megerősítését és funkcióinak kibővítését (többek között gazdasági téren is), továbbá a burzsoá szervezetek feloszlatását és az Állami Duma szétkergetését. A cárizmus úgy szándékozott szabaddá tenni kezét, hogy különbékét köt Németországgal. 1916 őszén (az 1915-ben végrehajtott első puhatolózás után) megújultak a kísérletek a német diplomáciával való kapcsolatteremtésre. Röviddel azután a kormány korlátozta a Zemgor tevékenységét. Előkészületek történtek a duma feloszlatására, új választások kiírására is.

A nagytőkés körök, meggyőződvén arról, hogy a cárizmussal nem lehet „békésen" megegyezésre jutni, elhatározták, hogy palotaforradalommal távolítják el a tehetségtelen cárt, és a háború megszakítása nélkül számolnak le az érlelődő forradalommal. II. Miklós helyére kiskorú fiát, Alekszejt szándékoztak trónra ültetni, a cár fivérének, Mihálynak régenssége mellett. A burzsoázia vezetői tárgyalásokba kezdtek a tábornokok egy csoportjával; ezek megígérték, hogy az összeesküvést néhány katonai alakulattal támogatni fogják. Az angol—francia imperialisták — attól tartva, hogy a cár különbékét köt, s ők magukra maradnak Németországgal szemben — határozottabb tettekre sarkallták az orosz burzsoáziát. A szövetségesek diplomáciai képviselői közvetlenül is bekapcsolódtak a készülő összeesküvésbe. A szélsőjobboldali körök tevékenysége is megélénkült. 1916 végén Juszupov herceg, Dmitrij Pavlovics nagyherceg, valamint Puriskijevics, a duma egyik legreakciósabb képviselője — abban a reményben, hogy így a cár majd „észre tér" — meggyilkolták Raszputyint.

Az 1917 februárjában kirobbant forradalom mind a burzsoá-földesúri összeesküvést, mind pedig a cárizmus által tervezett államcsínyt meghiúsította.

OLASZORSZÁG

A nagy háborús megrendelések és a bőkezűen osztogatott haditámogatás következtében a háború alatt Olaszországban sokat fejlődött a gépgyártás, a vegyipar, megsokasodtak a vízierőművek, többszörösére emelkedett az autógyárak termelése. Gyors ütemben nőtt az ipari termelés koncentrációja, s ezzel együtt a legnagyobb monopóliumok — a háború végén 110 000 munkást foglalkoztató Ansaldo-konszern, az Ilva kohászati tröszt, a Fiat Művek stb. — hatalma. Ez a folyamat, mint sok más hadviselő országban, Olaszországban is eltorzult, egyoldalú jelleget öltött.

A haditermelés felduzzadásával egyidejűleg a könnyűipari és általában a békés célokat szolgáló termelés erősen csökkent. Fokozódott a nyersanyagban és fűtőanyagban szegény Olaszország függése a külföldi behozataltól, megerősödött a külföldi — kivált amerikai — tőkebehatolás. Az olasz mezőgazdaságban a háború alatt hanyatlás állott be. A katonai mozgósítások 1917-re a falut felnőtt lakosságának felétől fosztották meg; a vetésterület és a termelés megcsappant. Az országban súlyos kenyér-, hús- és zöldséghiány lépett fel, a cukor pedig, az olaszok kifejezésével élve, „mítosszá" lett. Minthogy a háborús iparosítás az iparosodott észak további egyoldalú fejlődését eredményezte, újra kiélezett formában vetődött fel Dél-Olaszország évszázados problémája: a kapitalista város és az elnyomott, félfeudális maradványok súlyát nyögő falu közötti ellentét.

A háború hatására az olasz munkásosztályban, a parasztságban, a kispolgárság és — részben — a középburzsoázia körében megerősödött a háborúellenes és forradalmi hangulat. A monopolisták egy része — elsősorban a kohászatban és gépgyártásban érdekelt körök — a háborúba való bekapcsolódást sürgette; ugyanakkor azonban a burzsoázia számottevő csoportjai — a központi hatalmakkal fennálló gazdasági kapcsolatok fenntartásában lévén érdekeltek — a semlegesség hívei voltak.

A hadba lépés hívei, az ún. intervencionisták, lármás propagandahadjáratukban úgy tüntették fel a háborúba való bekapcsolódást, mint az olasz nép nemzeti vágyainak megvalósulásához vezető utat, az olasz területek újraegyesítéséért, a szabadságért és demokráciáért vívott küzdelem folytatását. Egy szociálsoviniszta csoport, melynek élén Benito Mussolini állott, a francia vezérkartól kapott pénzen nagyhangú, feltűnéshajhászó antantbarát lapot indított.

A háború kezdetekor a kormány munkaügyi kérdésekben rendkívüli felhatalmazásokat nyert. A sztrájkokat betiltották, a munkaviszályokat a katonai parancsnokság képviselőinek bevonásával létrehozott bizottságok elé utalták, a hadiipari üzemekben kaszárnyafegyelmet vezettek be. Torinóban munkásnőket és gyermekeket kihágásokért katonai fogdába zártak.

A tengeri szállítás nehézségei folytán még a nagyipari centrumok élelmiszer-ellátása is lerombolott. A jegyrendszert megkésve és csupán egyes városokban vezették be. A munkásnegyedekben már 1916-ban éhínség lépett fel.

Az olasz népben nőttön nőtt a gyűlölet a dolgozók tömegeit áldozatul követelő véres háborúval szemben. A háború első évében Lombardiában, Piemontban, Szicíliában és Calabriában sztrájkok és utcai tüntetések voltak. Mussolini csoportját kizárták a szocialista pártból, de a pártvezetőség centrista állásponton maradt, ezzel a jelszóval: „nem veszünk részt és nem szabotálunk" — vagyis: nem támogatjuk a háborút, de nem is küzdünk ellene.

A hadseregben lazult a fegyelem. 1916 január és 1917 július között egyedül a római hadbíróság elé 10 000 olyan ügy került, melyekben tényleges katonai szolgálatot teljesítő személyeket a katonai szolgálattól való mentesülés céljából elkövetett szimulálás és öncsonkítás címén helyeztek vád alá. Az ország hegyvidékein a helybeli lakosság segítségével katonaszökevények ezrei bujkáltak. A forradalmi erjedéstől és a fronton elszenvedett vereségektől megrémült király és a legfőbb hadvezetés puhatolózni kezdett az ellenséggel való kapcsolatteremtés és a különbéke lehetőségei iránt. A parlamentben és a burzsoá politikai körökben megélénkült a Giolitti híveihez tartozó ellenzéki képviselők tevékenysége. Az ország súlyos politikai válság felé közeledett.

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

Az amerikai burzsoázia nagy lendülettel vetette rá magát az Európában kibontakozó háború kínálta gazdagodási lehetőségek kiaknázására. 1914 végén a hadban álló országok megrendelései révén az Egyesült Államokban ipari fellendülés kezdődött.

Az ipar termelése hónapról hónapra emelkedett. Az acélolvasztás 1916-ban az 1914. évinek 180 százalékára növekedett. Különösen sokat fejlődött a robbanóanyag-ipar. 1915—1916-ban a Dupont lőporgyárak havonta mintegy 30 millió font robbanóanyagot állítottak elő, szemben az 1913. évi 500 000 fonttal.

A hadiszállítások óriási profitot biztosítottak az amerikai tőkéseknek. 1916-ban csak a 48 legnagyobb tröszt majdnem 965 millió dollár nyereséget könyvelhetett el, 660 millió dollárral többet, mint amennyi a háborút megelőző három év átlagnyeresége volt.

Az európai országok aranytartalékai fokozatosan Amerikába vándoroltak. Az amerikai pénzemberek felvásárolták az európai bankok tulajdonában levő, az Egyesült Államokban befektetett értékpapírok tetemes részét, és hiteleket ajánlottak a hadviselő országoknak, mindenekelőtt az antanthatalmaknak. 1917 áprilisáig az antantországok mintegy kétmilliárd dollárt kaptak az Egyesült Államoktól — Németország csak mintegy 20 milliót.

A finánctőke legbefolyásosabb csoportjai Németország hatalmának gyors növekedésében komoly veszélyt láttak. De voltak az Egyesült Államokban olyan monopolista csoportok is, amelyek védelmezni igyekeztek a Németországgal folytatott kereskedelem szabadságát, az elnöktől azt követelték, hogy tiltakozzék a Németországgal szemben alkalmazott angol blokád ellen, sőt azzal

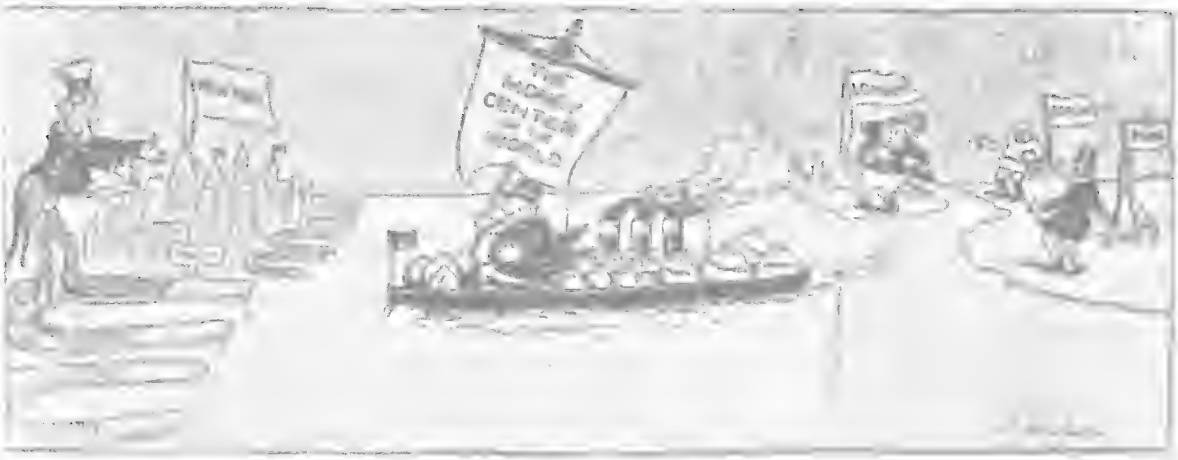

Az amerikai mágnesek és az európai arany
Angol karikatúra. 1915

fenyegetőztek, hogy a kongresszusban embargó-törvényt fogadtatnak el a fegyverszállításokra. A Wilson-kormány azonban olyan hatalmas monopóliumokra támaszkodott, mint a Morgan- vagy a Dupont-társaság, amelyeket érdekeik az antantállamokhoz kötöttek.

1917 nyarán és őszén a Wilson-kormány különböző intézkedésekkel szabályozta a gazdasági életet. Számos intézményt létesítettek, élükön a legnagyobb monopóliumok képviselőivel (élelmezési, vasúti, fűtőanyagbizottságok, hadiipari hivatal). Ezek a hatóságok irányították az ország gazdaságának a háborús szükségletekre való átállítását. A „gazdasági szabályozás" az Egyesült Államokban az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának világos tanújele volt.

Az európai háborúhoz való viszony problémája kiélezte a belpolitikai ellentéteket. A háborúban érdekelt körök fokozták a militarista propagandát, felhasználva e célra a burzsoá sajtót, az egyházat, az egyetemi katedrákat. A nagyszámú pacifista egyesület a semlegesség megőrzése mellett lépett fel; ezek az egyesületek a legkülönbözőbb osztályok és foglalkozások képviselőit tömörítették.

Az imperialista háború ellen foglalt állást sok szakszervezet és farmerszervezet. Határozataikban elítélték az európai háborút és a fegyverzet növelését az Egyesült Államokban. Különösen élesen fordult szembe az imperialista háborúval az IWW. Tagjai antiimperialista gyűléseken és tüntetéseken vettek részt, háborúellenes röplapokat ragasztottak ki. 1916 júliusában San Franciscóban tiltakozó gyűlést rendeztek az Egyesült Államok hadba lépése ellen. Néhány nap múlva a városban katonai díszszemlét tartottak. A parádé idején egy ismeretlen provokátor bombamerényletet hajtott végre. A hatóságok az IWW vezetőit, Thomas Mooneyt és Billingset vádolták a terrorcselekmény elkövetésével. Mooneyt, noha a merényletben semmi része sem volt, halálra ítélték, és az ítéletet csak a munkások tiltakozására változtatták életfogytiglani börtönbüntetésre.

Az amerikai szocialisták soraiban az európai háború kapcsán szakadástünetek mutatkoztak. A Szocialista Párt balszárnya, amelynek elismert vezére Eugene V. Debs volt, a háborút imperialista jellegűnek bélyegezte. Debs heves háborúellenes agitációt folytatott. Kijelentette, hogy a munkásosztály csak a tőkések ellen irányuló osztályháborúban vehet részt. A Szocialista Párt balszárnya 1915-ben megalakította az Amerikai Szocialista Propagandaligát, amely maga köré tömörítette az amerikai szocialista mozgalom baloldali elemeit.

A Szocialista Párt vezetősége — Hillquit, Berger és mások — pacifista javaslatokkal állt elő. Az efféle fellépések csak gátolták a háború jellegének és az uralkodó osztályok politikájának megértését.

A kormánypolitikát közvetlenül támogatta az AFL vezetősége, Samuel Gompersszel az élén. Az AFL 1917 márciusi konferenciáján Gompers a jobboldali szocialisták közreműködésével határozatot fogadtatott el, amely az AFL támogatásáról biztosította a kormányt, ha belesodródik a háborúba. A vezetőségnek ez az állásfoglalása azonban nem tükrözte az egyszerű szakszervezeti tagok, még kevésbé a szervezetlen munkások véleményét.

1915-ben, különösen pedig 1916-ban megnövekedett a sztrájkok száma. E két év folyamán mintegy 5000 sztrájkot regisztráltak, kétmillió résztvevővel. A sztrájkolók nyolcórás munkaidőt és béremelést követeltek.

A kormánynak számolnia kellett az országban kialakult politikai helyzettel; fölöttébb óvigyázatosan kellett végrehajtania a hadba lépés előkészületeit.

Az amerikai—német viszonyban az első válság 1915 nyarán következett be, azután, hogy egy német tengeralattjáró elsüllyesztette a „Lusitania"-t, ezt a hatalmas személyszállító gőzöst, és az utasok között 128 amerikai is életét vesztette. Wilson elnök éles hangú tiltakozást intézett Németországhoz.

A „Lusitania" pusztulása, majd az „Arabic" és a „Sussex" elsüllyesztése — ezeken is utaztak amerikaiak — izzóvá tette a légkört. A Wilson-kormány úgy találta: elérkezett az alkalmas pillanat a hadsereg- és a flottafejlesztés megkezdésére.

1915 decemberének első napjaiban Wilson széleskörű katonai programot terjesztett elő, amely új beruházásokat irányzott elő a hadseregre és nagyszámú hadihajó építésére. A program — több hónapig tartó — megvitatása után a kongresszus 1916 augusztusában elfogadta a hadseregfejlesztési törvényt, s ennek alapján az Egyesült Államok hozzákezdett fegyveres erőinek további növeléséhez. Nemzetvédelmi Tanácsot alakítottak. Az emellett létrehozott tanácsadó bizottságban, amelynek feladata az volt, hogy az ipar haditermelésre való átállítását irányítsa, a monopóliumok képviselői vettek részt; a bizottság tagjául Gomperst is meghívták.

A „védelmi készültséget" minden egyes amerikai állampolgár kötelességévé nyilvánították. A közvélemény mozgósítására 1916. június 14-én Washingtonban felvonulást rendeztek, melynek élén Wilson elnök haladt. Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok előző elnöke, megszervezte az első katonai táborokat az ifjúság számára.

A „védelmi készültség" kampánya heves választási küzdelmek közepette bontakozott ki: 1916 novemberében volt esedékes a soron következő elnökválasztás. A tömegek háborúellenes hangulatával számolva, a demokrata párt vezetősége ezzel a jelszóval jelölte Wilsont: „Ő mentett meg a háborútól!" Wilsont másodszor is elnökké választották. A kormány, miután megbízatást nyert az ország további irányítására, energikusan folytatta a militarizálás politikáját, tevékenységét — akárcsak addig — ezután is a védelemről és békéről hangoztatott frázisokkal álcázva.

Az imperialista háborútól az imperialista béke felé való fordulattal kapcsolatban 1916 végén a nemzetközi helyzetben jelentkező változások aggodalmat keltettek az Egyesült Államok vezető köreiben: nem akartak lemaradni a világ újrafelosztásáért folyó küzdelemről. Másrészt az amerikai burzsoázia anyagilag is érdekelt volt az antant győzelmében; ez is arra sarkallta, hogy siettesse az Egyesült Államok belépését a világháborúba.

Wilson azonban meg akarta őrizni azt a szerepet, hogy akarata ellenére kényszerítik rá a háborút. Feladatát megkönnyítette a német kormány, amely 1917. február 1-én meghirdette a korlátlan tengeralattjáró háborút. Az Egyesült Államok kormánya már február 2-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal. Segítségére voltak Wilsonnak a német diplomácia ügyetlen akciói is. Január 16-án Zimmermann német külügyi államtitkár megbízta a mexikói német követet: ajánljon fel szövetséget a mexikói kormánynak az Egyesült Államok elleni közös támadás céljából. A rejtjelzett sürgönyt az angol kémelhárító-szolgálat megfejtette. Zimmermann táviratának szövegét Washingtonban február végén nyilvánosságra hozták. Ez felkorbá-

csolta az országban a háborús hangulatot. Az utolsó csepp a pohárban az orosz cárizmus megdöntése volt; az Egyesült Államok kormánykörei ezt úgy értékelték, mint Oroszország kiugrásának közvetlen előzményét.

Végeredményben a Wilson-kormány, miután április 6-án hadat üzent Németországnak, úgy állította be a dolgot, mintha a közvélemény nyomásának engedett volna. 1917 tavaszán még egyes — a játékba be nem avatott — miniszterek is úgy nyilatkoztak, hogy „ha az elnök nem szánta volna el magát az azonnali cselekvésre, a kabinetben és a hivatalos körökben sztrájkra került volna sor". A valóságban azonban Wilson elnök, House, az elnök tanácsadója és Lansing külügyminiszter mindent előre megfontoltak és előkészítettek. „A publikumnak fogalma sincs arról — jegyezte naplójába februárban House —, mi történik a kulisszák mögött az efféle államkrízisek idején. Ha módja lenne bepillantani a díszletek mögé, meglátni a színészeket, és hogy miként készítik elő az ilyen tragédiát, az valóságos reveláció lenne számára."

Az amerikai imperializmus célja a háborúba való belépéssel az volt, hogy távol-keleti pozícióit kiterjessze, s pénzügyi és gazdasági tekintetben befolyása alá vonja az európai országokat.

Felhasználva az angol és német imperializmus latin-amerikai pozícióinak meggyengülését a háború alatt, az amerikai monopóliumok a világnak ezen a részén is megerősítették expanziójukat. Az amerikai tőkebehatolás a dél-amerikai országoknak nyújtott kölcsönök, a nyersanyag-kitermelő iparban és a mezőgazdaságban elhelyezett beruházások formájában, külkereskedelmi pozíciók megszerzése útján ment végbe.

A nagy amerikai monopóliumok hatalmas tőkéket fektettek be Venezuela és Columbia olajtermelő területeibe. A Guggenheim-tröszt és az Anaconda Corporation rátette kezét a chilei és perui réziparra, továbbá megkaparintotta a leggazdagabb ólomlelőhelyeket Bolíviában, amely az angol tőkések befolyási övezetéhez tartozott. A latin-amerikai vasútépítkezésekben az angol tőke uralkodott, de az amerikai üzletemberek ezen a területen is igen élénk tevékenységet fejtettek ki.

Az Egyesült Államok a háború idején nyíltan beavatkozott a latin-amerikai országok ügyeibe. 1915 júliusában amerikai csapatok szállták meg Haiti fővárosát, Port-au-Prince-t és az ország más városait. Haiti elnökét, Vilbrun Guillaume Samot megölték. Az amerikai megszállók nyomására Philippe Sudre Dartiguenave-ot „választották" elnökké, aki az Egyesült Államok valamennyi követelésének elfogadására hajlandónak mutatkozott. Haiti valóságos ura az amerikai National City Bank lett. Az ország népe nem nyugodott bele az amerikai imperialisták uralmába, és folytatta a harcot a szabadságért és a nemzeti függetlenségért.

A Dominikai Köztársaság már a háború előtt a San Domingo-Improvement Co., a Kuhn, Loeb et Co. pénzcsoport és más amerikai monopóliumok befolyása alá került. 1916 tavaszán, midőn Arias hadügyminiszter megdöntötte Jimenez bábkormányát, az Egyesült Államok nyílt beavatkozáshoz folyamodott. A Dominikai Köztársaság elvesztette szuverenitásának utolsó maradványait is, és gyakorlatilag az Egyesült Államok gyarmatává vált.

Intervencióhoz folyamodott az Egyesült Államok Kubában is. 1917 februárjában, röviddel a reakciós Menocal-kormány ellen kitört felkelés után, a szigeten amerikai csapatok szálltak partra, s támogatást nyújtottak Menocalnak abban, hogy elnöki tisztét megtarthassa.

Az amerikai imperialisták Nicaraguát is leigázták. Egy 1914 augusztusában megkötött és 1916 februárjában ratifikált szerződés értelmében az Egyesült Államok jogot nyert arra, hogy Nicaragua területén csatornát vezessen át, s a Fonseca-öbölben, valamint a Nagy- és Kis-Cornszigeteken haditengerészeti támaszpontokat létesítsen. Az „amerikai érdekek védelmére" megszálló csapatok maradtak Nicaragua területén.

Az Egyesült Államok intervenciót hajtott végre Mexikóban is; itt a Wilson-kormány a forradalom elfojtására törekedett, hogy az országot az amerikai monopóliumok gyarmatává változtassa.

2. A GYARMATI ÉS FÜGGŐ ORSZÁGOK

AZ ANYAORSZÁGOK ÉS A GYARMATOK ELLENTÉTEINEK KIÉLEZŐDÉSE

A világháború alatt az imperializmus hátországaiként megnövekedett a gyarmatok és függő országok jelentősége. Ember- és nyersanyagtartalékaikat az imperialista hatalmak mindkét koalíciója kiaknázta — ez elsősorban természetesen az antantországoknak állt módjában.

A hadműveletekben nagy szerepet játszottak az ún. színesbőrű csapatok. Franciaország a maga gyarmatain mintegy 1,4 millió, Anglia több mint 4,5 millió katonát mozgósított. Egyes frontokon a csapatok zöme gyarmati katonákból állott.

Az imperialista nagyhatalmak a fegyveres szolgálatra behívottakon kívül a gyarmati országok bennszülött lakosságának millióit vették igénybe különböző munkákra a fronton és a hátországban. Egyiptomban — lakossága akkoriban nem sokkal haladta meg a 10 millió főt — másfélmillió embert mozgósítottak az ún. munkaszolgálatos és a tevéshadtestekbe. Egy, a háború alatt Egyiptomban szolgáló angol tiszt ezt írta: „A vásárra érkező parasztokat körülfogták és a legközelebbi mozgósítási központba irányították. A szökevényeket a környező falvakban összefogdosták és őrizet alatt a laktanyákba kísérték."

A háborúban óriási mennyiségű felszerelésre, élelmiszerre, ruházati cikkre, fémekre, különböző nyersanyagokra volt szükség, s ennek tetemes részét a gyarmati és függő országok szolgáltatták. India az angol hadsereg élelmezési és felszerelési bázisává lett. Az ázsiai és afrikai angol gyarmatok nyersanyaggal látták el Anglia elsőrendű fontosságú gazdasági ágazatait: a vas-, acél- és színesfémkohászatot, a gépgyártást, a könnyű- és élelmiszeripart. Franciaországba a gyarmatokról több olyan stratégiai nyersanyagot szállítottak, amelyeket az anyaországban egyáltalán nem vagy csak jelentéktelen mennyiségben termeltek. Az észak-afrikai gyarmatok és Új-Kaledónia vas- és színesfémérceket, foszforitokat, élelmiszert adtak Franciaországnak, Francia Nyugat-Afrika, Egyenlítői Afrika és Indokína élelmiszert és könnyűipari nyersanyagokat, Madagaszkár élelmiszert és grafitot.

A háború alatt Anglia — megfelelő ellenértékű exportszállítások fedezete nélkül — évente körülbelül 140 millió font sterling értékű különféle árut kapott gyarmatairól (a háború előtti 12 millió font sterlinggel szemben). Ugyanezen idő alatt Franciaország összesen 2,5 millió tonna nyersanyagot és élelmiszert importált gyarmatairól (Észak-Afrikát nem számítva). A gyarmattartó hatalmak a háború pénzügyi terheinek jó részét a gyarmatokra hárították. Ugrásszerűen megnőttek a különféle adók és illetékek. Indiának például a rendes és rendkívüli adókon felül még külön „ajándékot" kellett „megajánlania" Anglia számára, 100 millió font sterling értékben. Franciaország 1113 millió frank összegű kényszerkölcsönt rótt ki gyarmataira.

A háború súlyos károkat okozott a gyarmati és függő országok mezőgazdaságában: a háború végére többségükben erősen összezsugorodott a vetésterület és megcsappant az állatállomány. Egyes országokban a mezőgazdasági termékeket — a korábbi felvevőpiacok elvesztése folytán — potom áron vesztegették.

Az afrikai és más gyarmatokon a gyarmatosítók kiterjesztették a munkakényszert. A szörnyű elnyomás és kizsákmányolás következtében Ázsiában és Afrikában tízmilliók estek áldozatul az éhségnek és a különféle betegségeknek.

A háború ugyanakkor — aláásva a háború előtt kialakult nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokat — az egész gyarmatvilágban nagy horderejű gazdasági változásokat idézett elő. Minthogy az anyaországokból a gyarmatokra irányuló iparcikkexport megcsappant, a gyarmati és függő országoknak lehetőségük nyílt sok olyan áru gyártásának megindítására, melyeket addig külföldről importáltak. Ez a nemzeti kapitalizmus gyorsuló fejlődését vonta maga után.

Szikh katonák Franciaországban
Fénykép. 1914

Kínában a 30 munkásnál többet foglalkoztató, gépi hajtóerőt használó üzemek száma a háború idején több mint kétszeresére növekedett. Különösen gyorsan fejlődött a textil- és malomipar. A kínai tőkések kezén levő pamutgyárak száma másfélszeresére, a gőzmalmoké és a gyufagyáraké kétszeresére emelkedett. Az ország belső vidékein félig háziipari jellegű üzemek létesültek, melyek a tőkés termelés kezdeti formáit képviselték (tőkés manufaktúrák, felvásárlók számára dolgozó háziipar stb.). Valamelyest növekedett a szén- és acéltermelés is, noha a termelés volumene ezekben az iparágakban továbbra is rendkívül alacsony maradt.

Indiában a textilipar fejlődött a leggyorsabban, noha bizonyos gyarapodás a nehéziparban is megfigyelhető volt; kibővültek a Tata Vas és Acélművek és a Bengáliai Vas és Acélművek Társaság gyárai, új kohászati üzemek épültek.

Koreában a nemzeti tőke szinte egyáltalán nem vett részt az iparvállalat-alapításban. Japán konszernek néhány kohászati üzemet (Nampóban, Norjancsinban, Szonnimban) és mintegy húsz hadfelszerelést készítő gyárat építettek.

Egészében véve a gyarmati és függő országok kapitalista fejlődése a háború alatt is rendkívül egyoldalúan alakult — elsősorban a nyersanyag-kitermelő és a könnyűipar növekedett. Ezek az országok továbbra is a nyugati kapitalista államok agrár- és nyersanyagfüggvényei maradtak. A kapitalista fejlődés azonban fontos társadalmi következményekkel járt.

Kínában a háború alatt az ipari munkások száma több mint a kétszeresére növekedett, elérte a 2,5 millió főt. Ezenfelül további 8—12 millió embert foglalkoztattak a kézművesiparban és manufaktúra jellegű üzemekben. Indiában az ipari munkások száma — beleértve a vasutasokat, hajósokat és bányászokat — a háború végére 2,5—2,6 millióra emelkedett. A proletariátus mindinkább tudatára ébredt osztályérdekeinek, megértette, hogy meg kell teremtenie saját szervezeteit. Kelet legiparosodottabb országaiban a háború végére a proletariátus nagy társadalmi erővé vált.

A háború, tönkretéve a gyarmati és függő országok parasztságát, megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy sokmilliós paraszti tömegek kapcsolódjanak be a nemzeti felszabadító mozgalomba.

A kapitalizmus fejlődésével a gyarmati és függő országokban megerősödött a nemzeti burzsoázia: egyre inkább nyűgnek érezte az idegen elnyomást, hatalomra tört. A háború sokban hozzájárult a gyarmati országok nemzeti burzsoáziája és az anyaországok monopoltőkéje közötti ellentétek kiéleződéséhez.

Az imperialista hadseregekbe besorozott gyarmati katonák milliói sok újat láttak, sokat tanultak, különböző országokat bejártak, látókörük kibővült. „Az imperialista háború — írta Lenin — segített a forradalomnak; a burzsoázia a gyarmatokról, az elmaradt országokból, az isten háta mögötti vidékekről ragadott ki katonákat, hogy részt vegyenek ebben az imperialista háborúban. Az angol burzsoázia elhitette az indiai katonákkal, hogy az indiai parasztok dolga megvédeni Nagy-Britanniát Németországgal szemben, a francia burzsoázia elhitette a francia gyarmatokról származó katonákkal, hogy a feketebőrűek dolga megvédeni Franciaországot. Megtanították őket bánni a fegyverrel. Ez rendkívül hasznos ismeret... Az imperialista háború a függő népeket bevonta a világtörténelembe."[3]

TÖRÖKORSZÁG

Hadba lépését követően Törökország több imperialista hatalom félgyarmatából gyakorlatilag német gyarmattá változott. A török hadsereg teljesen a német hadvezetés ellenőrzése alá került; ennek stratégiai terveit kellett végrehajtania a Közel-Keleten. Ezenkívül a német imperialisták felhasználtak török katonákat az európai frontokon is; 1916 végére hét török hadosztály harcolt Európában.

Német ellenőrzés alá kerültek Törökország legfontosabb gazdasági ágai, az ország pénzügyei, továbbá egész sor olyan koncesszió, amelyek a háborút megelőzően az antantállamok tőkéseinek kezén voltak. A németek nagy mennyiségű élelmiszert és nyersanyagot vittek ki az országból. Az ifjútörök vezetők a háborút a korlátlan gazdagodási lehetőségek forrásának tekintették, s e lehetőségeket féktelen mohósággal ki is aknázták. Isztambulban egész városnegyed keletkezett azokból az új házakból, amelyeket a cukorral, szénnel, sőt zsákokkal űzött spekulációk jövedelméből építettek fel. A város népe „cukorpalota", „szénpalota", „zsákpalota" néven emlegette e házakat.

Példátlan végletekbe csapott, olykor valóságos irtóhadjáratokba torkollott az elnyomott nemzetiségeket sújtó soviniszta politika. Különösen súlyos megpróbáltatások jutottak osztályrészül Törökország örmény népességének. 1915 májusában a török kormány elrendelte az örmények kitelepítését a front menti határsávból; a valóságban az örményeket Anatólia valamennyi körzetéből kiűzték. A deportálást tömeges pogromok és gyilkosságok kísérték; az örményektől minden vagyontárgyukat és élelmüket elvették, százezrével pusztultak éhen vagy haltak bele különböző betegségekbe. Összesen több mint egymillió örmény vesztette életét. Ugyanebben az időben kiirtották a Törökországban élő ajszorok felét is.

Fokozódtak az arab lakosság elleni represszíók is. 1915—1916-ban a török hatóságok kegyetlenül leszámoltak a szíriai nemzeti mozgalom részvevőivel; több száz arab nacionalista vezetőt kivégeztek vagy börtönbe vetettek.

Az arabok felszabadító mozgalmát Anglia a maga céljaira használta fel. Az angolok ígéretet tettek, hogy a háború után független arab államot hoznak létre, s megegyeztek az arab vezetőkkel, hogy közös akciókat szerveznek a törökök ellen. Az angolok ígéretei nyilvánvalóan csak az arabok félrevezetését célozták: ugyanabban az időben, midőn az arab vezetőkkel folytak a megbeszélések, titkos angol—francia szerződést írtak alá az ázsiai arablakta török birtokok felosztásáról. A hed-

[3] Lenin: A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa. 1920. július 19—augusztus 7. Lásd. *Lenin Művei*. 31. köt. Szikra 1951. 231—232. old.

zsaszi arabok hittek az angoloknak: 1916-ban felkeltek a török uralom ellen. A későbbiekben a felkelés Jordániára és Szíriára is átterjedt.

A német tőke garázdálkodása, az ifjútörök klikk népellenes kalandorpolitikája elégedetlenséget keltett a török nép széles rétegeiben. Az ostromállapot ellenére Isztambulban és más városokban éhséglázadásokra került sor. Gyakoriak voltak a német katonák és tisztek ellen elkövetett merényletek. 1915-től kezdve Isztambulban németellenes kiáltványokat terjesztettek. Elégedetlenség lett úrrá falun is.

A tisztikar néhány csoportja és egyes kormánypárti politikusok megpróbáltak államcsínnyel elébe vágni a néptömegek forradalmi megmozdulásainak. A háború alatt több ízben is sor került államcsínykísérletekre, de ezek sorra kudarcba fulladtak.

Mindent egybevetve a háború elkerülhetetlenné tette az Oszmán Birodalom széthullását.

IRÁN

Irán hadszíntérré válása, az imperialista hatalmaknak az iráni belügyekbe való beavatkozása az ország függő helyzetének súlyosbodását vonta maga után.

A német tőke tevékenysége Iránban még a háborút közvetlenül megelőző időben ugrásszerűen megélénkült. Az ország külkereskedelmében Németország a háború előtt a harmadik helyen állott Anglia és a cári Oroszország mögött. Az iráni városokban német cégek számos fiókja működött. A német propaganda Irán és valamennyi muzulmán barátjának tüntette fel Németországot.

Az udvari nemesség és a feudális arisztokrácia egyes képviselőin kívül a német orientáció híve volt a burzsoá-földesúri érdekeket képviselő demokrata párt politikusainak többsége. A párt vezetői nem mertek a népre támaszkodni, s az angol és orosz gyarmati elnyomás ellen vívott harcukban a németek segítségére számítottak. 1914 decemberében a medzslisz a német—osztrák—török blokk támogatása mellett foglalt állást. Sok demokrata párti vezető ténylegesen a német imperializmus ügynöke lett. 1915 végén az orosz és az angol követ nyomására a sah feloszlatta a németbarát medzsliszt és lemondatta a kormányt. A feloszlatott medzslisz képviselőinek egy része a német követ és a török attasé kíséretében Kum városába vonult, s itt nyilatkozatot adtak ki az ideiglenes nemzeti kormány megalakulásáról. Az előrenyomuló orosz csapatok elől a németbarát kormány tagjai a törökök által megszállt Kermánsahba menekültek, ahol megalakították az ún. nemzeti kormányt.

A háború alatt igen nagy mértékben megerősödtek Iránban az angol imperializmus pozíciói. Az Angol—Perzsa Olajtársaság valósággal állammá vált az államban. Az ország leigázásának hathatós eszköze lett az angolok által létrehozott dél-iráni lövészhadtest. A német ügynökök által szított törzsi felkelések leverése után a dél-iráni feudális nomád törzsfők többsége az angolok szolgálatába szegődött. Megerősödött az angoloknak a teheráni kormányra gyakorolt befolyása. 1916 augusztusában az angolok embere, Voszug ed-Doule került az iráni kormány élére.

Az imperialisták tevékenysége, az ország pusztulása leplezetlen felháborodást váltott ki a néptömegekből. Irán sok vidékén a parasztok partizántevékenységet folytattak. Egyes körzetekben fegyveres megmozdulásokra került sor a hazai földesurak ellen is. Nagyarányú partizánmozgalom bontakozott ki Irán északi részén — Gilján vidékén, ahol a nehezen megközelíthető erdőségekben magukat dzsengeliknek nevező („dzsengel" perzsa szó = „erdő") fegyveres osztagok ütöttek tanyát.

A dzsengelik zöme a parasztságból, a kézművesekből, a városi szegénynrétegekből és a kispolgárságból került ki. Csatlakoztak hozzájuk a gilján földbirtokosoknál béresként dolgozó kurdok is. A mozgalom irányítását polgári és kisbirtokos elemek tartották kezükben. Vezére a burzsoá nacionalista Mirza Kucsek kán volt. A dzsengeliket a helyi lakosság támogatta. A sah kormányá-

nak és az orosz csapatoknak nem sikerült felszámolniuk a mozgalmat, noha ezt több alkalommal is megkísérelték.

1916 végétől Iránban megerősödtek az antiimperialista megmozdulások. Városokban és falvakban felhívások jelentek meg, amelyek harcra szólították a népet a megszállók ellen: arra buzdították, hogy pusztítsa el a külföldi hódítókhoz szegődött feudális urak birtokait, számoljon le a hazaáruló kánokkal és hivatalnokokkal.

Az oroszországi februári forradalom után az iráni hazafiakra nagy hatással volt az orosz forradalmár katonák példája. Az Iránban állomásozó orosz csapatoknál megalakuló katonabizottságok és katonatanácsok kapcsolatot teremtettek a helyi lakossággal. Kermánsahban (ez ekkorra már orosz megszállás alá került) a katonaküldöttek és az iráni forradalmárok egyesített bizottságot hoztak létre. Giljánban a forradalmár katonák a dzsengelikkel barátkoztak. Az iráni Azerbajdzsán városaiban orosz katonák és helyi demokraták közös megmozdulásokat szerveztek. 1917. május 1-én Tebrizben az orosz katonák a helyi lakossággal együtt vonultak fel; június 2-án részt vettek az 1905—1911-es iráni forradalom hőseinek emlékére rendezett felvonuláson.

Különösen fellendült 1917-ben a demokratikus mozgalom az iráni Azerbajdzsánban. E területen megélénkült a Mohamed Hiabani vezette demokrata párt helyi szervezeteinek tevékenysége. A demokrata párt azerbajdzsáni szervezetének augusztus végén megtartott konferenciája elhatározta Iráni Azerbajdzsán Demokrata Pártjának megalakítását. A konferencia üdvözölte az orosz forradalmat és a bolsevikokat.

KÍNA

A hszinhaj forradalom leverése után Jüan Si-kaj a külföldi imperialistákra, a kínai földesurakra, komprádorokra, militarista tábornokokra és hivatalnokokra támaszkodó katonai diktatúrát létesített.

1914 elején Jüan Si-kaj elnök feloszlatta a parlamentet, betiltotta az összes ellenzéki lapot, sok társadalmi szervezetet bezáratott. 1914. május 1-én közzétették az új alkotmányt, amely az elnöknek diktátori jogkört adott.

A világháború kezdetével változások következtek be az imperialista nagyhatalmak kínai pozícióiban. Japán elfoglalta a Németország által „bérelt" santungi területeket. Angliát, Franciaországot és Oroszországot az európai hadműveletek kötötték le; a Kínáért folytatott harc számukra egyelőre háttérbe szorult. Annál nagyobb lendülettel vetette rá magát Kínára Japán és az Egyesült Államok. A háború éveiben megélénkülő japán—amerikai versengés döntő hatással volt az ország politikai helyzetére.

1915. január 18-án Japán átnyújtotta Kínának az úgynevezett „21 követelést". A követelések öt csoportra oszlottak. Az első négy csoport lényege a következőkben foglalható össze: Kína a santungi német „jogokat" adja át Japánnak, és e tartományt helyezze teljesen japán ellenőrzés alá; erősítse meg és terjessze ki Japánnak Belső-Mongólia keleti része és az északkelet-kínai tartományok felett gyakorolt ellenőrzését; helyezze japán ellenőrzés alá és alakítsa át „vegyes" japán—kínai vállalattá a kínai tőke birtokában levő s az országban akkor még egyetlen hangjepingi kohászati kombinátot, amely a Jangce alsó szakaszánál levő ércbányákat és vasfeldolgozó üzemeket egyesítette. A követelések ötödik csoportja értelmében a kínai kormánynak kötelezettséget kell vállalnia, hogy japán tanácsadókat hív meg a hadsereg, a pénzügyek és a közigazgatás újjászervezésére; fegyverszükségletének legalább 50 százalékát Japántól vásárolja; feljogosítja Japánt, hogy az ország legfontosabb pontjain japán—kínai rendőrséget szervezzen; Fucsien tartomány területén kizárólag japán tőkét bíz meg a bányák, utak, kikötők, dokkok építésével. Ezenkívül Japán nagyszámú vasútépítési koncessziót követelt Kína egész területén.

A japán kormány, a kínai nép japánellenes megmozdulásaitól tartva, továbbá figyelembe véve

Oroszország, Anglia és az Egyesült Államok negatív állásfoglalását a japán követelésekkel szemben, az ötödik csoportról (a Fucsienre vonatkozó pontok kivételével) rövidesen lemondott, azzal ugyan, hogy „azokat a jövőben külön-külön vitatják meg". 1915. május 9-én a Jüan Si-kaj-kormány bejelentette, hogy a japán követelések nagyobb részét elfogadja. Ez a nap mint a „nemzeti szégyen napja" került be Kína történetébe.

Kínában megerősödött a japán agresszió elleni tiltakozó mozgalom. A népfelháborodás viharos hangulatú gyűléseken és sok lap éles hangvételében is kifejezésre jutott. A japán árukat bojkott alá vették; a Kínába irányuló japán export több mint 50 százalékkal csökkent.

Jüan Si-kaj kormányát szerfölött aggasztotta az események alakulása, minden rendelkezésre álló eszközt igénybe véve igyekezett elfojtani a demokratikus mozgalmat.

Jüan Si-kaj, e becsvágyó és korrupt politikus, már a császárságról ábrándozott. Monarchikus terveit tevékenyen támogatta az amerikai diplomácia. A tervek egyik fő sugalmazója Goodnow amerikai professzor, Jüan Si-kaj alkotmányjogi tanácsadója volt. 1915 júliusában Goodnow Kína állami berendezkedéséről szóló speciális memorandumot tett közzé, amelyben mindenképpen igyekezett bebizonyítani a monarchikus rendszer előnyeit. Az Egyesült Államok kínai nagykövete, Reinsch, utasítást kapott, hogy amint létrehozzák Kínában a monarchikus rendszert, kormánya nevében haladéktalanul ismerje el.

A monarchista mozgalom irányítására a szélsőséges reakció erői létrehozták a Csoanhuejt (A Nyugalom Megteremtésének Bizottsága). A tartományi főkormányzók Jüan Si-kaj utasítására petíciókat küldtek a fővárosba, melyekben a monarchia visszaállítását követelték. A tartományokban a „lakosság képviselőinek" előre megrendezett gyűlései arra „kérték" Jüan Si-kajt, nyilvánítsa magát császárrá. Decemberben Jüan Si-kaj „e kéréseknek engedve" hivatalosan hozzájárult ahhoz, hogy császárrá nyilvánítsák.

A monarchia visszaállításának híre általános felzúdulást keltett az országban. Hunanban, Hupejban, Szecsuanban spontán forrongások lobbantak fel. Sanghajban egy hadihajó tengerészei között tört ki felkelés. Megélénkült Szun Jat-szen híveinek tevékenysége.

E helyzet láttán az uralkodó körök sok képviselője jobbnak látta, ha elhatárolja magát Jüan Si-kajtól. A déli tartományokban megkezdődött az ún. harmadik forradalom, amely a monarchia restaurálása ellen irányult. 1915. december 25-én Jünnan tartomány tucsünje (katonai kormányzó) bejelentette, hogy függetlennek tekinti magát Pekingtől. Jünnan nyomán függetlenné nyilvánította magát Hujcsou, Kuanghszi és Kuangtung is. A négy déli tartomány egyesült; megalakították a Déli Szövetséget, élén a Katonai Tanáccsal. 1916 júniusában Szun Jat-szen visszatért Kínába. Harcba szólította a népet a köztársaságért, és követelte Jüan Si-kaj megbüntetését. Jüan Si-kaj kénytelen volt hivatalosan kijelenteni, hogy lemond a monarchia visszaállításáról. Június elején váratlanul meghalt.

Jüan Si-kajt a köztársasági elnöki méltóságban az addigi alelnök, Li Jüan-hung követte. Az országban uralkodó hangulatra való tekintettel bejelentette az 1912. évi alkotmány visszaállítását. 1916. augusztus 1-én újra megkezdte tevékenységét az 1914-ben feloszlatott parlament. Az új kormányt formálisan mindenki elismerte. A dél-kínai Katonai Tanács önfeloszlató határozatot fogadott el. Az ország egysége mégsem állt helyre. A külföldi imperialisták, a kínai földesurak és a komprádorok különböző militarista klikkeket támogattak, támaszt látva bennük a néptömegek erősödő demokratikus mozgalmával szemben. Pekingben megszilárdította hatalmát az északi militaristák csoportja; az ő képviselőjük volt Li Jüan-hung elnök, Feng Kuo-csang, az új alelnök és Tuan Csi-zsuj miniszterelnök.

A militaristák a parlamentáris intézményeket csupán diktatúrájuk engedelmes eszközeinek tekintették. Santung tartomány katonai kormányzója például a helyi tartománygyűlés megnyitásakor mondott beszédében a képviselők felé fordulva kijelentette; „Uraim! Önök olyanok, mint

egy nagy közös kalitkába zárt madarak. Ha jól viselik magukat és kellemes dalokat énekelnek, táplálni fogjuk önöket, ellenkező esetben ennivaló nélkül kell boldogulniuk."

Az imperialista hatalmak politikája elősegítette Kínában a tucsünök militarista rendszerének megszilárdulását. Kína számos területén a tábornoki klikkek kezébe került a tényleges hatalom. E klikkeknek saját hadseregük volt, pénzt bocsátottak ki, nagyszámú adót hajtottak be a lakosságon. A militarista klikkek szövetségeket kötöttek egymással, háborúskodtak egymás ellen. A militaristák uralma és egymás közötti háborúik hosszú időn át jellemezték a kínai politikai életet.

Rövidesen kiújult a déli tartományok harca Peking ellen. Sok déli militarista Japánnal és Angliával állt kapcsolatban. E területen azonban erős volt a demokratikus mozgalom is, folytatódtak a spontán paraszti megmozdulások. Nagy befolyásuk volt Szun Jat-szen híveinek. A déli tartományok militaristáinak akarva, nem akarva tekintettel kellett lenniük a demokratikus mozgalomra: kijelentették, hogy a parlament jogainak védelmében, az 1912. évi alkotmány felülvizsgálata ellen harcolnak.

Éleződő nézeteltérések mutatkoztak az északi militarista csoportban is. E viszályokban a fokozódó japán—amerikai ellentétek jutottak kifejezésre.

Heves politikai küzdelmek bontakoztak ki Kínának a német blokk ellen való hadba lépésével kapcsolatban. Kína bevonását a háborúba az imperialisták alkalmas eszköznek tekintették az ország további leigázására, jó ürügynek újabb kizsákmányoló kölcsönök nyújtására, egyenlőtlen katonai egyezmények kötésére. A kínai reakció erői — a földesurak, komprádorok, militaristák — arra számítottak, hogy a háború idején életbe léptethető rendkívüli törvények segítségével leszámolhatnak a demokratikus mozgalommal, megszilárdíthatják diktatúrájukat.

Japán a háború elején attól tartott, hogy ha Kína csatlakozik az antanthoz, ez megnehezíti számára Santung elfoglalását, ennélfogva ellenezte Kína hadba lépését. 1916-ban azonban, miután biztosította a maga számára az antanthatalmak hozzájárulását a santungi német „jogok" megszerzéséhez, megváltoztatta álláspontját. Most Kína hadba lépése újabb lehetőségeket ígért Japán számára befolyásának megerősítésére. Az Egyesült Államok viszont azért küzdött, hogy Kína amerikai ellenőrzés és irányítás alatt lépjen be a háborúba.

1917. március 14-én Tuan Csi-zsuj kormánya megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal. De a várható hadba lépés roppant népszerűtlen volt az országban, kivált a déli tartományokban. Szun Jat-szen a leghatározottabban fellépett az ellen, hogy Kína belépjen az imperialista háborúba; kijelentette, hogy Kína számára az egyetlen szükséges háború az lenne, amit nemzeti szuverenitásának helyreállításáért vívna.

A hadba lépés ellen irányuló népmozgalom nem maradt hatás nélkül a parlamenti képviselők állásfoglalására sem. Május 10-én a parlament elutasította a kormánynak a Németország elleni hadüzenetre vonatkozó indítványát. Tuan Csi-zsuj lemondásra kényszerült.

A politikai helyzet feszültsége egyre nőtt. Az északi militaristák a parlament feloszlatását követelték. Kiéleződött a küzdelem Tuan Csi-zsuj és Li Jüan-hung hívei között. Csang Hszun tábornok, Anhuj tartomány szélsőségesen monarchista tucsünje — akit Tuan Csi-zsuj és Li Jüan-hung döntőbírául hívott Pekingbe — elhatározta, hogy kihasználja a zűrzavaros szituációt. Ötezer főnyi hadsereg élén bevonult Pekingbe, s követelte, hogy oszlassák fel a parlamentet. Június 12-én Li Jüan-hung teljesítette a követelést. Július 1-én Csang Hszun a császári palotában a Csing-dinasztia utolsó sarját, Pu Jit, császárrá kiáltotta ki.

Az újabb monarchista kaland gyorsan összeomlott. Pu Ji másodszori „uralkodása" mindössze 12 napig tartott. Megbizonyosodva arról, hogy Csang Hszun államcsínye országszerte általános felzúdulást váltott ki, Tuan Csi-zsuj megindította csapatait Peking ellen, és „a köztársaság védelmének" zászlaja alatt visszaszerezte hatalmát. Li Jüan-hung lemondott a köztársasági elnöki méltóságról. Utóda Feng Kuo-csang lett.

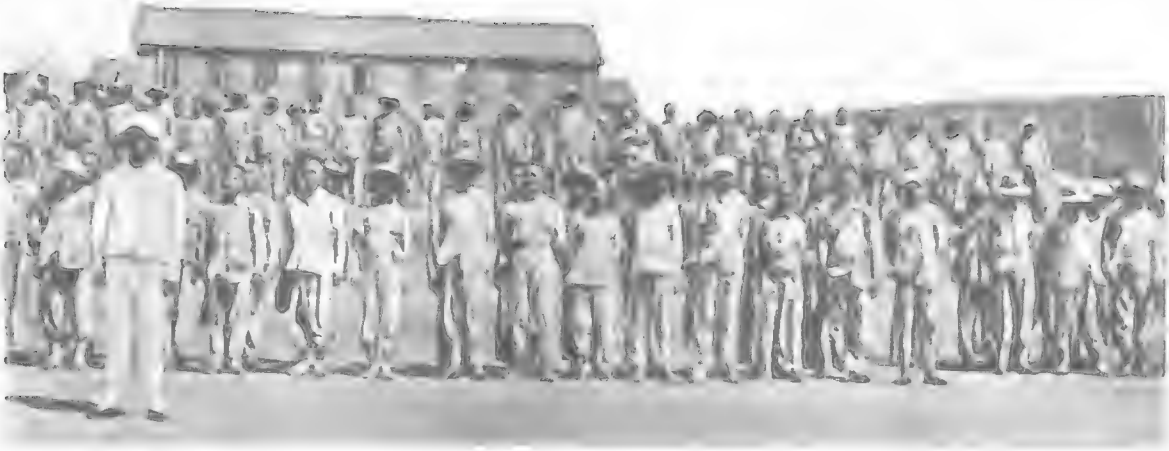

Európába induló kínai kulik kiképző tábora
Fénykép. 1917

1917. augusztus 14-én Tuan Csi-zsuj hadat üzent Németországnak. A hadüzenet után a kínai kormány 130 000 munkást küldött Franciaországba és Irakba a frontövezetben végzendő munkálatokra. Sok kínai tengerész teljesített szolgálatot angol hajókon, közülük sokan vesztették életüket német tengeralattjáró-támadások következtében. A kínai hatóságok 100 000 fős expedíciós hadsereget szereltek fel. Kínának a háborúval kapcsolatos kiadásai meghaladták a 220 millió kínai dollárt.

Sok terhet és szenvedést róttak a népre a militarista klikkek küzdelmei. Számos tartományban a militaristák több évre előre beszedték az adókat. Ez fokozta a lakosság elégedetlenségét, előkészítette a talajt a forradalmi mozgalom fellendülése számára.

Kína sok tartományát — kivált délen — szüntelen paraszti forrongások tartották nyugtalanságban. A munkásosztály növekedése nyomán lezajlottak az első proletármegmozdulások; ezek egyelőre ösztönös jellegűek és szervezetlenek voltak. 1915-ben nagy sztrájkra került sor az ansani szénbányákban; a mozgalmat katonaság segítségével fojtották el, és egyik vezetőjét — egy bányászt — kivégezték. 1916-ban tizenhét, 1917-ben huszonegy sztrájk zajlott le. Némelyik nyíltan antiimperialista jellegű volt. Midőn például 1916-ban a franciák megkíserelték, hogy újabb körzetet csatoljanak tiencsini koncessziós területükhöz, a francia negyed munkásai általános sztrájkba léptek, s ez arra késztette a francia kormányt, hogy — noha már elnyerte Peking hozzájárulását — lemondjon elgondolásáról.

A háború meggyorsította azon társadalmi erők kialakulását, amelyek harcra keltek az imperializmus és a feudális reakció ellen.

Megerősödött az imperialistaellenes és antifeudális hangulat a kínai értelmiségi körökben is. Leghaladóbb képviselőik 1915 végén a feudális erkölcsök és szokások ellen megindították az „új kultúráért" mozgalmat.

A déli tartományok tucsünjei, a megerősödött nemzeti burzsoázia befolyásának engedve, továbbá figyelembe véve a demokratikus mozgalom erősödését, 1917 szeptemberében Kuangcsouba (Kanton) hívták Szun Jat-szent, hogy kormányt alakítson. Dél hosszú időre elszakadt északtól.

Szun Jat-szen az új kormány célját a köztársasági alkotmány megvédelmezésében jelölte meg. A kuangcsoui kormány azonban nem volt valóban demokratikus jellegű. Ebben az időszakban Szun Jat-szennek még nem voltak szilárd kapcsolatai a néptömegekkel, s a kormányban a déli militaristák játszották a főszerepet, akik mindenáron korlátozni igyekeztek Szun Jat-szen haladó intézkedéseit.

A brit kormány Indiát mindjárt a háború kezdetekor hadviselő államnak nyilvánította. Az indiai földbirtokosok és a burzsoázia támogatták az angolok háborús politikáját. A háború nem csekély haszonnal kecsegtette őket. Emellett az indiai uralkodó osztályok arra számítottak, hogy a brit imperializmus háborús erőfeszítéseinek támogatása ellenében bizonyos politikai és gazdasági engedményeket eszközölhetnek ki Angliától.

Az indiai néptömegekre a háború beláthatatlan nyomorúságot és szenvedést hozott. A háború alatt nagymértékben romlott az indiai munkások amúgy is hihetetlenül súlyos helyzete. Reálbérük csökkent; a szörnyű szállásviszonyok, a lakóhelyek minden képzeletet felülmúló zsúfoltsága, az egészségtelen életkörülmények tömeges méretű járványos megbetegedéseket idéztek elő a munkások között.

A brit gyarmatosítók újabb súlyos terheket róttak az indiai parasztságra. A gyarmati hatóságok alacsony kényszerárfolyamon vásárolták fel a parasztoktól a gabonát és az egyéb élelmiszereket. A parasztok többsége elszegényedett, a föld megmunkálásának minősége állandóan romlott, a termés megcsappant.

Az elégedetlenség tovább növekedett, amikor kezdtek hazatérni Indiába a sebesült és megrokkant katonák. A politikai légkör feszültté vált. 1915-ben a brit gyarmati hatóságok életbe léptették az „India védelméről" szóló törvényt, amely korlátlan rendőri jogkört biztosított számukra. A hadiállapot ellenére 1915—1916-ban egész sor proletár- és parasztmegmozdulás zajlott le. Kispolgári terrorista szervezetek fegyveres felkelést kíséreltek meg. Punjabban egy Ghadr nevű illegális forradalmi szervezet tevékenykedett. Mind gyakoribbá váltak a katonai zendülések. 1916-ban Singapore-ban felkelt az indiai csapatok egyik dandárja. Zavargások kezdődtek a punjabi szikh egységeknél is.

A gazdaságilag megerősödött indiai nemzeti burzsoázia arra törekedett, hogy politikai pozícióit is megszilárdítsa. Megerősítette pártját, az Indiai Nemzeti Kongresszust. 1916-ban Tilak és hívei visszatértek a Kongresszusba. 1916-ban Lucknowban egyidőben tartott kongresszust a Nemzeti Kongresszus és a Muzulmán Liga. A két kongresszus — noha külön ülésezett — egyforma követelésekkel lépett fel: India haladéktalanul nyerjen széles körű önkormányzatot, a hadsereg felelős parancsnoki tisztségeit indiaiakkal töltsék be; követelték továbbá az önálló vámterületet és a pénzügyek feletti ellenőrzést. E program népszerűsítése céljából Tilak kezdeményezésére megalakították az Indiai Home Rule Ligát.

Ez idő tájt kezdtek népszerűségre jutni Indiában Mohandas Karamchand Gandhi eszméi. Gandhi még dél-afrikai tevékenysége folytán vált ismertté; ahol tevékenyen síkra szállt az indiai kivándoroltak érdekeinek védelmében. Dél-Afrikában dolgozta ki és itt is alkalmazta első ízben Gandhi az ún. erőszak nélküli ellenállás taktikáját, amit „Satyagrahá"-nak („az igazságban az erő") neveztek el. Miként a Nemzeti Kongresszus vezetőinek többsége, akkortájt Gandhi is szükségesnek tartotta Anglia katonai erőfeszítéseinek támogatását, arra számítva, hogy ennek fejében India önkormányzatot kaphat.

Az angol kormány mind nehezebben tudta Indiát a régi módszerekkel kordában tartani. Az 1917 augusztusi nyilatkozat Indiának a brit dominiumokéhoz hasonló alkotmányt ígért. Ezek a manőverek azonban nem tudták megbékíteni az indiai népet a brit imperialisták uralmával. Elmúlt az az idő, midőn a gyarmatosítók nyeregben érezhették magukat. A nemzeti felszabadító mozgalom India politikai életének legfontosabb tényezője lett.

3. AZ IMPERIALISTA HATALMAK BÉKEMANŐVEREI

A „FORDULAT" OKAI

1916 végére a hadviselő és a semleges országok uralkodó köreinek politikájában fordulat volt kibontakozóban. A burzsoáziát rémületbe ejtette a néptömegek fokozódó elégedetlensége és felháborodása. Az 1916. évi hadműveletek egyik félnek sem hoztak döntő fölényt. A hadban álló koalíciók erőforrásai kimerülőben voltak. „A *jelenlegi* háború révén több bőrt nyilván már nem lehet lehúzni a bérmunka igavonó barmairól — ez a világpolitikában most észlelhető fordulat egyik legkomolyabb gazdasági alapja" — írta Lenin.[4]

Azt, hogy a háborút a lehető leggyorsabban be kell fejezni, a két szemben álló csoportosulás egyaránt felismerte, minthogy a háború elhúzódása súlyos veszélyeket rejtett magában az imperialistákra nézve. Egyik fél sem szándékozott viszont lemondani már meghódított ellenséges területről vagy gyarmatbirtokról. Az akkori kezdeményezések az imperialista béke tervei voltak.

1917-re a katonai kilátások különösen kedvezőtlenek voltak a központi hatalmakra nézve. Németország elvesztette technikai fölényét. Az 1916 késő őszén bekövetkezett román összeomlás nem javított a központi hatalmak általános helyzetén. Az ellenség nagy kiterjedésű területeinek megszállása azonban lehetővé tette számukra, hogy hosszan tartó háborút viseljenek ellenséges földön. Az antantországokban ez azoknak a társadalmi erőknek a pozícióit erősítette, amelyek elvesztették hitüket abban, hogy Németországot fegyveres erővel le lehet győzni, s hajlottak a „győzelem nélküli" békére. E béke szószólóinak és a Németország elleni „megsemmisítő csapás" híveinek küzdelme az 1916-os év egész második felét kitöltötte.

1916 őszén a német főparancsnokság kénytelen volt beismerni, hogy „a szárazföldi erők csapásaival a háborút nem lehet befejezni". A nagy német hadihajók a kikötőkben rejtőzködtek. A császári kormány, mielőtt bevetette volna végső harci eszközét, a politikai következményeit tekintve Németországra nézve is veszélyes korlátlan tengeralattjáró háborút, kísérletet tett arra, hogy más eszközzel, békemanőverek segítségével érje el célját.

A KÖZPONTI HATALMAK ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK BÉKEJAVASLATAI

A központi hatalmak akciója minden részletében átgondolt módon történt. 1916. december 12-én, hat nappal Bukarest bevétele után, a német kormány maga és valamennyi szövetségese nevében azzal a felhívással fordult az ellenséges kormányokhoz, hogy kezdjenek béketárgyalásokat. Egy szóval sem tett említést azonban Belgium és Szerbia, valamint a megszállt orosz és francia területek jövendő sorsáról. A német kormány arra számított, hogy a béketárgyalások során lehetősége lesz arra, hogy az antantállamok között szakadást idézzen elő, valamelyikükkel különbékét kössön, s ezzel biztosítsa Németország győzelmét a többiek fölött. Németország békejavaslatának semmi köze sem volt az igazi békéhez.

Az antantkormányok, amelyek szintén imperialista álláspontón maradtak, visszautasították a központi hatalmak javaslatát azzal, hogy nem tartalmaz konkrét feltételeket. December 30-án kelt közös válaszjegyzékükben demagóg módon kijelentették: „Mindaddig lehetetlen a béke, ameddig nincsenek meg a biztosítékai a megsértett jogok és szabadságok helyreállításának, a nemzetiségi elv elismerésének és a kisállamok szabad létezésének."

Wilson, az Egyesült Államok elnöke, bár ez idő tájt éppen országa hadba lépését tervezte, továbbra is a békeközvetítő szerepét játszotta. December 18-án felhívással fordult valamennyi had-

[4] Lenin: Fordulat a világpolitikában. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. 285. old.

viselő állam kormányához: hozzák nyilvánosságra háborús céljaikat. December 23-án azonos tartalmú javaslattal lépett fel a svájci szövetségi tanács is. December 26-án a svéd kormány hivatalosan bejelentette, hogy támogatja Wilson fellépését. December 29-én hasonló értelmű nyilatkozatot tett a norvég és a dán kormány is. A német kormány december 27-én Wilsonhoz intézett válaszában kifejtette, hogy a közvetlen véleménycserét a megbeszélések alkalmasabb módozatának tekinti, s ezért azt javasolja, hogy a hadviselő államok küldjék el képviselőiket valamely semleges államba találkozás céljából. Az antanthatalmak 1917. január 12-én közös jegyzékben válaszoltak Wilson elnöknek. Ebben a jegyzékben első ízben konkretizálták békefeltételeiket: Németország mondjon le Elzászról és Lotharingiáról, a lengyel területekről és Schleswigről, ürítse ki az orosz és francia területeket. A továbbiakban követelték „Európa újjászervezését" a nemzetiségi elv alapján és az Oszmán Birodalom felosztását.

„A pacifista frázisok, a demokratikus békéről, az annexiók nélküli békéről stb. szóló frázisok üressége és hazugsága annál gyorsabban lepleződik le — írta Lenin e békejavaslat-áradattal kapcsolatban —, minél buzgóbban hangoztatják azokat a tőkésországok kormányai, a burzsoá és a szocialista pacifisták. Németország több kis nemzetet fojtogat, s azzal a teljesen nyilvánvaló elhatározással tartja őket vaspata alatt, hogy a zsákmányt csak úgy engedi ki markából, ha egy részükért cserébe hatalmas gyarmati birtokokat kap, és azt, hogy hajlandó haladéktalanul imperialista békét kötni, képmutató pacifista frázisokkal takargatja.

Anglia és szövetségesei éppily erősen tartják markukban az általuk elfoglalt német gyarmatokat, Törökország egy részét stb., s ugyanakkor a Konstantinápoly megkaparintásáért, Galícia megfojtásáért, Ausztria felosztásáért és Németország tönkretételéért folyó mészárlás végnélküli folytatását az »igazságos« békéért vívott harcnak nevezik."[5]

Még mielőtt megérkezett volna a szövetségesek hivatalos válasza a német jegyzékre, a német főparancsnokság rávette a császárt és Bethmann-Hollweget, hogy járuljanak hozzá a korlátlan tengeralattjáró háború bejelentéséhez. Így zárult le a központi hatalmak békemanővere.

Az a törekvés, amely az imperialista háborúnak imperialista békével való lezárására irányult, kifejezésre jutott ama lázas titkos diplomáciai tevékenységben is, amely Németország részéről Oroszországnak Angliától, az antant részéről pedig az Osztrák—Magyar Monarchiának Németországtól való elszakítására és különbéke megkötésére irányult. A cári kormány titkon keresni kezdte a Németországgal és a Monarchiával való megegyezés lehetőségét.

4. A BOLSEVIKOK HARCA A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM BALOLDALI ELEMEINEK TÖMÖRÍTÉSÉÉRT

A SZOCIALISTA FORRADALOM LENINI ELMÉLETE

A dolgozókra addig elképzelhetetlen nyomorúságot zúdító imperialista háború valamennyi hadviselő országban létrehozta a forradalmi válság előfeltételeit.

A kapitalista rabságból való felszabadulás gyakorlati útjainak keresése olyan élesen vetődött fel milliós tömegek előtt, mint addig sohasem. Ez utak helyes kijelöléséhez nemcsak a pillanatnyi körülmények mélyreható és pontos megítélésére volt szükség, hanem a háborút megelőző évtizedekben végbement gazdasági, társadalmi és politikai világfejlődés teljes egészének megragadására, e fejlődés főbb eredményeinek és távlatainak megvilágítására is. Ezt a feladatot oldotta meg az alkotó

[5] Lenin: Azokhoz a munkásokhoz, akik támogatják a harcot a háború ellen és a saját kormányuk oldalára átállt szocialisták ellen. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. 247. old.

marxizmus szellemében Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művében (1916) és egyéb, a háború alatt készült munkáiban.

Lenin nagy tényanyag elemzése alapján feltárta a XX. század elejét jellemző jelenségek objektív gyökereit és összefüggéseit. Rámutatott: e jelenségek indokolttá teszik annak megállapítását, hogy a kapitalizmus fejlődésének legfelsőbb és egyben utolsó szakaszába nőtt át. Az imperializmusnak Lenin által adott kimerítő elemzése kiinduló pontul szolgált az osztályviszonyok és a politikai helyzet terén bekövetkezett változások elemzéséhez, s az imperializmus általános jellemzéséhez, mely szerint az imperializmus: halódó kapitalizmus, a szocialista forradalom előestéje.

Lenin leleplezte az imperializmus nyílt és leplezett apologétáit. Különösen élesen bírálta Kautsky nézeteit, aki az imperializmus agresszív politikáját elszakította e politika gazdasági alapjától — a monopóliumok és a finánctőke uralmától —, és egy „ultraimperializmus" — háborúkat és válságokat nem ismerő szervezett kapitalista világgazdaság — lehetőségének illúzióját keltette. Lenin megcáfolta Kautsky marxista frazeológiába burkolt hamis teóriáját, kimutatta, hogy az új korszakot éppenséggel valamennyi ellentét kiéleződése jellemzi: kiéleződnek az ellentétek a munka és a tőke között, az imperialista államok és az emberiség ama hatalmas többsége között, amely gyarmati vagy függő helyzetbe süllyedt a finánctőkével szemben, végül pedig a világ újrafelosztásáért harcoló imperialista hatalmak között is. Lenin rámutatott: a világtörténelem új korszaka nemcsak magát a proletariátust vitte közel a forradalomhoz, hanem egyszersmind megteremtette az objektív feltételeket arra, hogy a proletariátus vezetése alatt a parasztság, a kispolgárság, a gyarmati és a félgyarmati népek széles tömegei egyesüljenek, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak egybeolvadjanak az imperializmus megdöntéséért vívott általános harccal.

Az imperializmus kora előtt a marxisták azon a véleményen voltak, hogy a szocialista forradalom sikere csak úgy biztosítható, ha a proletariátus egyidejűleg arat győzelmet a legfejlettebb tőkésországokban vagy azok többségében. Lenin felülvizsgálta e tételt, és az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szocializmus győzelme lehetséges kezdetben néhány vagy akár csupán egy egymagában vett országban, mégpedig nem feltétlenül a legfejlettebb, proletár többségű tőkésországban (ahogyan a II. Internacionálé dogmatikusai gondolták). Lenin abból indult ki, hogy az imperializmus: világrendszer, amelyet — ha megvannak a szocializmusra való átmenet általános előfeltételei — annál a láncszeménél lehet átszakítani, amely az adott pillanatban a „leggyengébb", vagyis ahol a legélesebben nyilvánulnak meg az ellentétek, s ahol a forradalom erői, élükön a proletariátussal és marxista pártjával, a legjobban felkészültek a kapitalizmus elleni rohamra.

„A kapitalizmus fejlődése a különböző országokban a legnagyobb mértékben egyenlőtlenül megy végbe. Az árutermelés mellett ez másképp nem is lehetséges. Ebből adódik az a vitathatatlan következtetés, hogy a szocializmus nem győzhet egyidejűleg *valamennyi* országban. Először egyetlen vagy néhány országban fog győzni, a többi bizonyos ideig burzsoá, vagy a burzsoá rendig el sem jutott ország marad. Ennek súrlódásokra kell vezetnie, sőt más országok burzsoáziájának azt a közvetlen törekvését is ki kell váltania, hogy szétzúzza a szocialista állam győzelmes proletariátusát. Ilyen esetekben a háború a mi részünkről jogos és igazságos... háború lenne."[6]

Lenin művei forradalmi jelentőségűek voltak, nagy lépéssel vitték előre a marxista elméletet. A proletariátus és a marxista pártok új útmutatást kaptak a legfontosabb kérdésben: a szocialista forradalom jellege és útjai, győzelmének feltételei tekintetében. Lenin a forradalom alapvető törvényszerűségeit meghatározva egyszersmind figyelembe vette azt is, hogy e törvényszerűségek a különböző országokban és népeknél — ezek gazdasági fejlettségi fokától, az osztály-erőviszonyoktól stb. függően — különböző konkrét, történelmileg meghatározott formákban nyilvánulnak meg.

[6] Lenin: A proletárforradalom katonai programja. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. 77. old.

Határozottan fellépett ama baloldali opportunista törekvések ellen, amelyek képviselői a forradalmi fejlődés távlatait a „tiszta imperializmus" álláspontjáról vizsgálták, figyelmen kívül hagyva Oroszország és más országok gazdasági rendszerének eltérő és bonyolult sokrétűségét, s a kapitalizmus előtti formáknak a világgazdaságban betöltött jelentős szerepét.

Lenin leleplezte az imperialista háborút nemzeti jellegűnek feltüntetni igyekvő soviniszta kísérleteket, egyszersmind azonban hangsúlyozta, hogy az imperializmus korszakában lehetségesek, sőt elkerülhetetlenek a nemzeti felszabadító háborúk: a gyarmati uralom ellen, az elnyomott és függő országoknak önálló nemzeti államokká való átalakításáért vívott haladó jellegű háborúk.

Lenin intenzív elméleti munkája adta az eszmei alapot a bolsevikok küzdelméhez, melyet a nemzetközi munkásmozgalom összes internacionalista, forradalmi elemeinek egyesítéséért folytattak.

AZ INTERNACIONALISTÁK ZIMMERWALDI ÉS KIENTALI KONFERENCIÁJA

E küzdelem fontos szakasza volt a bolsevikok részvétele az 1915 szeptemberében a svájci Zimmerwaldban megtartott nemzetközi szocialista konferencián, s az ún. zimmerwaldi baloldal létrehozása. A konferencia szervezői — a svájci és az olasz szocialista párt vezetői — arra törekedtek, hogy a baloldaliak mellett a konferencia tevékenységébe a kautskystákat is bevonják. Lenin ennek ellenére okvetlenül szükségesnek ítélte a bolsevikok részvételét, hogy a leggyorsabban leleplezzék a szociálsoviniszták és a centristák áruló politikáját és egyesítsék a forradalmi elemeket.

A konferencia előkészítésekor Lenin nagyarányú tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy összeköttetést teremtsen, illetve megerősítse kapcsolatait a német, olasz, francia, svájci és bolgár baloldaliakkal, a lengyel és litván szociáldemokrácia baloldalával stb. Szorgalmazta, hogy hívják meg a konferenciára a bolgár tesznyákokat, és a központi bizottságuknak küldött hivatalos meghívón kívül levelet írt a párt vezetőjéhez, Dimitár Blagoevhez. Tájékoztatta a német baloldaliakat a konferencia előkészítéséről, igyekezett elérni, hogy a konferencián vegyenek részt a francia internacionalisták, valamint a skandináv országok munkásmozgalmának baloldali képviselői.

1915 júliusában Lenin a következőkben jelölte meg az internacionalisták feladatait: „Szerintünk a baloldaliaknak egy közös *eszmei* nyilatkozatot kell kiadniuk, amelyben (1) feltétlenül elítélik a szociálsovinisztákat és az opportunistákat; (2) ismertetik forradalmi akcióprogramjukat (hogy polgárháborút mondunk-e, avagy forradalmi tömegakciókat, az már nem olyan fontos); (3) állást foglalnak a »haza védelmének« jelszava ellen stb. Ha a »baloldaliak« kiadnának néhány ország nevében egy ilyen eszmei nyilatkozatot, ennek *óriási* jelentősége lenne. . . ."[7] Lenin el is készítette a nyilatkozat tervezetét. A küszöbönálló konferenciára lefordították a bolsevik párt több fontos dokumentumát: az OSZDMP Központi Bizottságának Manifesztumát a háborúról, a berni konferencia határozatait. Nagy jelentőséggel bírtak Lenin 1915 nyarán írt, német nyelvre is lefordított munkái: „Az opportunizmus és a II. Internacionálé csődje", „A szocializmus és a háború".

Az 1915. szeptember 5. és 8. között megtartott zimmerwaldi konferencián 38 küldött vett részt. A balszárnyat nyolc küldött alkotta, de közülük is csak a bolsevikok képviseltek mindvégig következetes internacionalista álláspontot.

A balszárny határozati javaslatát a konferencia centrista többsége elvetette. A konferencián elfogadott kiáltvány pacifista színezetű volt, de a baloldaliaknak sikerült a szövegben érvényre juttatniuk a forradalmi marxizmus több tételét, többek között a világháború imperialista jellegűnek minősítését és a szociálsovinizmus elítélését. A bolsevikok és más forradalmi internacionalisták célszerűnek tartották, hogy csatlakozzanak a zimmerwaldi egyesüléshez. „Rossz haditaktika lenne,

[7] Lenin: A. M. Kollontajnak. 1915 július. Lásd *Lenin* Művei. 35. köt. 171—172. old.

ha nem haladnánk együtt a szociálsovinizmus ellen tiltakozó, egyre növekvő nemzetközi mozgalommal, csak azért, mert ez a mozgalom lassú, mert »csak« egy lépést tesz előre. . . " — írta Lenin.[8]

A konferencia folyamán kikristályosodott zimmerwaldi baloldal a konferencia befejeztével szervezetté alakult, és német nyelvű lapot indított „Vorbote" („Előhírnök") címmel.

A bolsevikoknak a baloldali internacionalista erők tömörítésére irányuló tevékenysége hamarosan éreztette hatását a második nemzetközi szocialista konferencián, amely 1916 áprilisában zajlott le a svájci Kientalban. Ezúttal tíz ország — Oroszország, Lengyelország, Németország, Ausztria, Anglia, Franciaország, Olaszország, Szerbia, Portugália és Svájc — szocialistái képviseltették magukat. A bolgár tesznyákok képviselőit az osztrák, illetve a svájci hatóságok nem engedték be Svájcba. A konferencia 43 küldötte közül tizenketten tartoztak a zimmerwaldi baloldalhoz, de több kérdésben sok más küldött is mellettük lépett fel.

A kientali konferencia újabb lépést jelentett a zimmerwaldi konferenciához képest. Elősegítette az opportunistáktól és a centristáktól való további elhatárolódást, a baloldali internacionalista elemek tömörülését.

Lenin a bolsevik párt Központi Bizottsága nevében a konferencia elé terjesztett javaslataiban leleplezte a pacifisták képmutató frázisaiban rejlő különleges veszélyt. Rámutatott: aki lehetségesnek hirdeti azt, hogy az imperialista kormányok annexiók és hadisarc nélküli békét kössenek, az gyakorlatilag félrevezeti a néptömegeket, leplezi előttük, hogy osztályharc és forradalmak nélkül lehetetlen a valóban demokratikus béke.

A kientali konferencia után teljesen világossá vált, hogy a centristák — a zimmerwaldi jobboldal képviselői — nem hajlandók harcolni a szociálsoviniszták ellen, sőt közelednek ezekhez. Németországban a kautskysták 1917 január elején pacifista kiáltványt bocsátottak ki. Franciaországban a centristák a nyíltan szociálsoviniszta Jouhaux-val és Renaudellel együtt támogatták a burzsoá-pacifista jelszavakat. Svájcban a szocialista párt egyik vezetője: Robert Grimm, a zimmerwaldi és kientali konferencia, valamint a Zimmerwaldban megválasztott Nemzetközi Szocialista Bizottság elnöke, átállt a szociálsoviniszták oldalára.

A munkás- és katonatömegek ezalatt egyre erősebben balra tolódtak. Világszerte nőtt az elégedetlenség. De csak Oroszországban létezett olyan valóban forradalmi marxista párt, amely képes volt a növekvő mozgalom élére állni s azt győzelemre vezetni. Nyugat-Európában, többek között Németországban sem volt ilyen párt. Ebben a helyzetben a zimmerwaldi egyesülés vezetőinek centrista halogató taktikája igen káros hatással volt a német, olasz, svájci és a többi baloldaliakra is, és a forradalmi marxista pártok megteremtésének súlyos akadályává vált. A zimmerwaldi egyesülés nem játszott többé pozitív szerepet. Lenin már 1917 elején határozottan a szakítás mellett nyilatkozott. „A zimmerwaldi jobboldal véleményem szerint eszmeileg eltemette Zimmerwaldot — írta felháborodva 1917. február 17-én — . . . Szóban *elítélték* a szociálpacifizmust (lásd a kientali határozatot), valójában pedig ebbe az irányba tértek!"[9]

Lenin támogatta a megerősödő forradalmi internacionalista csoportokat, egyszersmind bírálta hibáikat, az opportunisták elleni harcban tanúsított következetlenségüket. Hangsúlyozta, hogy a német és más országbeli baloldaliaknak eszmei és szervezeti téren egyaránt határozottan szakítaniuk kell a szociálsovinisztákkal és a centristákkal — ebben látta a forradalmi marxista pártok és egy új, az opportunizmustól megtisztított Internacionálé megteremtésének döntő feltételét. A nemzetközi szocialista mozgalom súlyos válságában — amelyet a II. Internacionálé csődje váltott ki — a nagy marxista stratéga megmutatta az egész világ munkásságának az imperialista háborúból kivezető utat, a háború polgárháborúvá való átváltoztatásának, a szocialista forradalom győzelmének útját.

[8] Lenin: Az első lépés. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 395. old.
[9] Lenin: A. M. Kollontajnak. 1917. február 17. Lásd *Lenin* Művei. 35. köt. 268. old.

XXVIII. FEJEZET

A CÁRI MONARCHIA MEGDÖNTÉSE. A FORRADALMI MOZGALOM ERŐSÖDÉSE A HADVISELŐ ORSZÁGOKBAN. OROSZORSZÁG A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMTÓL A SZOCIALISTA FORRADALOMHOZ VEZETŐ ÚTON

1917 elejére az összes hadviselő országban rendkívül súlyossá váltak a gazdasági zavarok, kimerülőben voltak az anyag- és élelmiszer-tartalékok. A tömegek körében erősödött a háborúellenes hangulat. Az imperialista hatalmak uralkodó osztályai, noha a határozott háborús politika híveit állították a kormányrúdhoz, már kénytelenek voltak pacifista szólamokkal takarózni. De az „osztálybékén", amelynek megteremtésén a burzsoázia és a szociálsoviniszták a háború kezdete óta fáradoztak, mind gyakrabban mutatkoztak repedések. „Ne tévesszen meg bennünket az a halotti csend, amely most Európában uralkodik — mondotta 1917 januárjában Lenin. — Európa forradalommal terhes."[1]

A forradalom Oroszországban kezdődött.

1. A FEBRUÁRI POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM

A PÉTERVÁRI FELKELÉS

A háborús vereségek, a hadsereg súlyos veszteségei, a gazdasági élet bomlása, az ipari centrumokban dúló éhínség, a kormánygépezet dezorganizálódása és a Raszputyin-ügy Oroszország lakosságának széles rétegeit a cárizmus ellen mozgósította.

A forradalom élharcosa a proletariátus lett. A munkások körében elevenen éltek az 1905-ös esztendő és az ezt követő osztályösszecsapások tradíciói, a bolsevizmus eszméi és jelszavai. Noha a folytonos rendőri rajtaütések következtében sok pártszervezet meggyengült, a bolsevikok a háborús években is fáradhatatlanul folytatták tevékenységüket a tömegek között, felkészítve őket a cári monarchia megdöntésére.

Az 1917-es év első heteiben Oroszországban a sztrájkmozgalom elérte a háború alatti legnagyobb méreteit. A „véres vasárnap" tizenkettedik évfordulóján, 1917. január 9-én (22), egyedül Pétervárott 150 000 munkás sztrájkolt. Politikai sztrájkok zajlottak le Moszkvában, Harkovban, Tulában, Jekatyerinoszlavban és a Don menti Rosztovban is. A sztrájkokat gyűlések és tüntetések kísérték „Vesszen a háború!", „Vesszen a cári monarchia!" jelszavakkal.

1917 január-februárban a sztrájkolók száma csupán az iparfelügyelet alá tartozó üzemekben

[1] Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 273. old.

Felkelők harcban. Pétervár, 1917 február
Fénykép

elérte a 700 000-et. Fokozódott a háborúellenes hangulat falun is. Erőteljesen forradalmasodott a hadsereg. A fronton harcoló katonák egyre gyakrabban tagadták meg a parancsok végrehajtását, a hátországi helyőrségekben pedig gyakoribbá váltak a sztrájkoló munkásokkal való együttérzés megnyilvánulásai.

A forradalmi mozgalom erősödésére a cárizmus a megtorló intézkedések megszigorításával válaszolt. Különösen aggasztotta a kormányt a fővárosban kialakult helyzet. Február elején a pétervári katonai kerületet kivonták az északi front kötelékéből és közvetlenül a főhadiszállás alá rendelték. A rendőrséget és a csendőrséget gépfegyverekkel szerelték fel. A viharosan kibontakozó események azonban elébevágtak a hatósági intézkedéseknek.

Február 18-án sztrájk kezdődött a Putyilov-gyárban. E gyárat 1916-ban — a forradalmi munkások „lecsendesítése" végett — militarizálták, most pedig a katonai parancsnokság elhatározta, hogy bezárja. Ám nyomban a tömeges elbocsátás bejelentése után a Putyilov-gyári munkások ezrei lepték el az utcákat. Megmozdulásukat más gyárak munkásai sztrájkkal támogatták. A sztrájkhullám spontán éhségellenes megmozdulásokkal fonódott össze. Az élelmiszerhiánytól és drágaságtól meggyötört asszonyok otthagyták a pékségek előtti végtelen sorokat, és csatlakoztak a tüntetőkhöz. Február 23-án (március 8), a nemzetközi munkásnőnapon, a bolsevikok felhívására a fővárosi üzemekben politikai sztrájk kezdődött, amelyben 90 000 ember vett részt. A tömeggyűlések az éhség, a háború és az önkényuralom ellen irányuló utcai tüntetésekké nőttek át. Egyes kerületekben összetűzésre került sor a rendőrséggel. A munkásság körében harcias hangulat uralkodott. A következő napon a sztrájkolók száma több mint a kétszeresére szökött fel. Újult erővel folytatódtak a tüntetések, gyűlések. A forrongás fokozatosan hatalmába kerítette a pétervári helyőrséget is.

Február 25-én a politikai sztrájk általánossá vált — több mint 250 000 munkás sztrájkolt. Nemcsak a gyárakban állt le a munka, hanem a villamosvasútnál, a műhelyekben, a kereskedelmi vállalatoknál is. Tüntetők tízezres tömegei vonultak vörös zászlók alatt a város központjába. A munkások sokhelyütt lefegyverezték a rendőröket és csendőröket, megölték a rendőrosztagok parancsnokait.

A Volhiniai ezred, amely az elsők között állt át a forradalom oldalára
Fénykép. 1917

A bolsevik párt pétervári bizottsága döntő ütközetre szólította a munkásokat. „Hívjatok mindenkit harcba — hangzott a felhívás. — Jobb dicső halált halni a munkások ügyéért küzdve, mint a tőke hasznára elpusztulni a fronton vagy elsorvadni az éhségtől és az elviselhetetlen munkától. A különálló megmozdulások egész Oroszország forradalmává szélesedhetnek, amely más országokban is lökést ad a forradalomnak.

Harc áll előttünk, de biztos győzelem vár! Mindenki a forradalom vörös zászlaja alá! Le a cári monarchiával! Éljen a nyolcórás munkanap! Minden földesúri földet a népnek! Le a háborúval! Éljen az egész világ munkásainak testvérisége!"

Az erősödő forradalmi mozgalom rendkívül fontos sajátossága volt a proletariátusnak a katonaság megnyeréséért folytatott merész küzdelme. Nagy szerepet játszottak ebben a munkásnők, akik az utcákon felsorakozott alakulatok közvetlen közelébe mentek, és meggyőzték a katonákat: ne lépjenek fel a tüntetők ellen. Még a cári rendszer legmegbízhatóbb védelmezőinek számító kozákok is meginogtak. A Znamenszkaja téren kozákok nyitottak tüzet egy lovasrendőr osztagra, amely szét akarta kergetni a tüntetőket. A Kazáni székesegyháznál a katonák kiszabadítottak egy csoport letartóztatott munkást, s megverték a rendőröket.

Az uralkodó körökben a pétervári eseményeket továbbra is „éhséglázadásnak" tekintették, amely könnyűszerrel felszámolható, ha a sztrájkolókat megfenyegetik, hogy a frontra küldik őket, s a megmozdulás ellen nyílt erőszakot alkalmaznak. A pétervári kerület parancsnoka, Habalov tábornok, miután a cár elrendelte, hogy haladéktalanul „szüntesse meg a fővárosban a rendzavarásokat", parancsot adott: tüzet kell nyitni a tüntetőkre. A magasabb épületek tetején gépfegyvereket állítottak fel. A város központját a proletárnegyedekkel összekötő hidakat megerősített katonai és rendőrosztagok őrizték. Tömeges letartóztatások kezdődtek. A bolsevik párt pétervári bizottságának

Cári jelvények elégetése Pétervárott, az Anyicskov palotánál
Fénykép. 1917 február

számos tagját letartóztatták, de a rendőrségnek nem sikerült teljesen felszámolnia a bolsevikok vezető szerveit. Tovább dolgozott a párt Központi Bizottságának irodája, amely közvetlenül irányította a fővárosi szervezet munkáját. A pétervári bizottság funkcióit a viborgi kerületi bizottság vette át — ez szilárd pozíciókkal rendelkezett az üzemekben.

Február 26-án a fővárosban valóságos ütközet bontakozott ki. A tüntető munkások többször is megpróbáltak bejutni a főútvonalra, a Nyevszkij proszpektre, de menetoszlopaikat sortűz fogadta. A tüntetők veszteségeket szenvedtek, és visszavonultak. A sortűz azonban nem törte meg a munkások akaratát. A viborgi városrész bolsevik szervezete a sztrájk folytatása mellett döntött, arra törekedve, hogy azt fegyveres felkeléssé fejlessze, és felszólította a munkásokat: barátkozzanak a katonákkal. Ugyanezen a napon olyan eseményre került sor, amely a katonaság magatartásában bekövetkező teljes fordulat előhírnöke volt. A Pavlovszki gárdaezred egyik százada, miután hírt szerzett arról, hogy az ezred tancsapata is azok között van, akik lőnek a tüntetőkre, fellázadt és a Nyevszkij proszpektre sietett, hogy megvédelmezze a fegyvertelen munkásokat. Útközben a század katonái tüzet nyitottak a rendőrség osztagaira. A munkások állhatatossága és a pavlovszkiak példája nagy befolyást gyakorolt a katonatömegekre. Érlelődött bennük az az elhatározás, hogy fegyvereiket a gyűlölt parancsnokok ellen fordítják s a nép oldalára állnak. A katonák között — soraikban voltak behívott pétervári munkások is — forradalmi csoportok aktivizálódtak.

Február 27-én a Volhiniai ezred testőrgárdájának tancsapata, amely az előző napon még részt vett a tüntetők elleni akciókban, elhatározta, hogy ezentúl nem fog fegyvert „övéire", és harcba száll az elnyomók ellen. A tancsapat parancsnokát megölték, a többi tiszt elmenekült. A volhiniaiakhoz csatlakozott a szomszédos Preobrazsenszkij és Litván ezred is.

A katonák a fellángolt forradalom legfőbb gócpontja, a viborgi városrész felé nyomultak.

A munkásokkal egyesülve elfoglalták az arzenált, a tölténygyár raktárait, a központi tüzérségi hivatalt, valamennyi pályaudvart. A városban megszakadt a telefon-összeköttetés. A munkások és a katonák felnyitották a börtönök kapuit, és kiszabadították a politikai foglyokat, letartóztatták a csendőröket, a cári minisztereket és tábornokokat, lefegyverezték a tiszteket, leszaggatták a cári önkényuralom jelvényeit, feldúlták a rendőrőrszobákat. Az utcákon városszerte egész nap tartott a lövöldözés.

A bolsevikok kezdeményezte és vezette proletármozgalomnak katonai felkeléssel való egyesülése egycsapásra megváltoztatta az erőviszonyokat. Február 27-én a pétervári helyőrségnek több, mint 60 000 katonája állt át a forradalom oldalára (a következő nap végére számuk meghaladta a 120 000-et, március 1-re pedig elérte a 170 000-et). Majdnem az egész város a munkások és a katonák kezére került. Az épületekre vörös zászlókat tűztek ki. A monarchia sorsa megpecsételődött.

A FORRADALOM GYŐZELME

A cárizmus azonban még ellenállt. A főhadiszállás kétségbeesett erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Pétervár köré megbízható csapatokat vonjon össze, a fővárost elszigetelje és a forradalmat leverje.

A cárizmus elleni küzdelem végső szakaszába lépett. A bolsevik párt Központi Bizottságának irodája még a felkelés hevében kidolgozta a forradalom fontos dokumentumát: az „Oroszország minden polgárához" szóló kiáltványt. Ez felszólította a munkásokat és katonákat, hogy haladéktalanul válasszák meg képviselőiket az ideiglenes forradalmi kormányba, amely „a felkelt forradalmi nép" támogatásával élére kell hogy álljon a megszülető köztársasági rendszernek. A kormány feladata, hogy elnyomja az ellenforradalmat, ideiglenes törvényeket dolgozzon ki a nép jogainak és szabadságának védelmére, elkobozza a földesúri és kolostori földeket, valamint a koronabirtokokat, bevezesse a nyolcórás munkanapot, és összehívja az általános, közvetlen és egyenlő választójog alapján titkos szavazással megválasztott alkotmányozó gyűlést. A forradalmi kormány halaszthatatlan feladata — hangzott a felhívás —, hogy kapcsolatot teremtsen a hadviselő országok proletariátusával a saját elnyomóik elleni együttes küzdelem és a véres háború azonnali beszüntetése érdekében. A bolsevikok kiáltványa nagy szerepet játszott a tömegek egyesítésében, harcra mozgósította őket a cárizmus teljes szétzúzásáért és az imperialista burzsoáziának a monarchia megmentésére irányuló kísérletei ellen.

A burzsoáziát és vezetőit a felkelés váratlanul érte. „Közülünk senki sem látta előre, milyen hatalmas a mozgalom — ismerte be a francia követtel folytatott beszélgetésében a kadet V. A. Maklakov —, egyikünk sem számított ekkora katasztrófára." A burzsoá-földesúri pártok vezetői a felkelés kezdetétől fogva igyekeztek kapcsolatba lépni a főhadiszálláson tartózkodó cárral, továbbá az udvari körökkel és a tábornoki kar vezetőivel, s megkísérelték meggyőzni őket arról, hogy az ország „bizalmát" élvező kormányt kell alakítani és ezzel vezetni le a feszültséget. A IV. Állami Duma elnöke, az októbrista Rodzjanko vésztáviratait a cár azzal válaszolt, hogy elrendelte a duma ülésezésének megszakítását. A rendeletet február 27-én tették közzé — a képviselők némán engedelmeskedtek.

A Tauriai palota, amelyben a duma ülésezett, a felkelés körzetének kellős közepén volt; a munkások és a katonák elfoglalták és saját támaszpontjukká tették. A duma feloszlatása után magánjellegű tanácskozásra összegyülekezett képviselők a „rend helyreállítására" nagy sietve létrehozták az Állami Duma Ideiglenes Bizottságát Rodzjanko vezetésével. A bizottságba bekerültek a burzsoá-földesúri progresszív blokk képviselői és a kispolgári duma-frakciók két képviselője: a mensevik N. Sz. Csheidze és a trudovik A. F. Kerenszkij (az utóbbi a forradalom után az eszerekhez csatlakozott). „Ez a blokk balfelé való kibővítését jelentette... Az utcától való rettegés űzte

Tüntetés Moszkvában Ivan Fjodorov, az első orosz nyomdász szobránál
Fénykép. 1917 március

egy »kollégiumba« Sulgint és Csheidzét" — írta utóbb maga V. V. Sulgin, az egyik jobboldali csoportosulás vezetője.

A mensevikek már korábban is együttműködtek a burzsoáziával a dumában és a hadiipari bizottságokban. Egészen a felkelés kezdetéig a békés „forradalom a győzelemért" programját támogatták, most pedig a „rend" megőrzésére szólították a felkelt munkásokat és katonákat és arra, hogy tömörüljenek a duma köré. A felkelés hevében lépett az események előterébe Kerenszkij is. Kerenszkij — a politikai perekben való fellépéseiről ismertté vált ügyvéd — nem fukarkodott a „néptribun" forradalmi szólamaival és színpadias gesztusaival, s ez kezdetben nem maradt hatástalan a hiszékeny tömegek körében.

A kispolgári vezetők közreműködésével született meg a dumának a forradalomban játszott vezető szerepéről szóló mítosz, ami azután megkönnyítette, hogy az államhatalom a burzsoázia kezébe menjen át. Az Ideiglenes Bizottság e változás közbeeső állomása volt. A bizottság duma-biztosokat nevezett ki a minisztériumokhoz, katonai kollégiumot létesített, amely megpróbálta a tisztek segítségével hatalma alá vonni a pétervári helyőrséget. A katonákat utasították, hogy „haladéktalanul térjenek vissza laktanyáikba". De minden hasonló célú erőfeszítés, akárcsak a cári főhadiszállás akciói, kudarcra volt ítélve.

A forradalomról érkező első hírek hatására Oranienbaumban, Peterhofban, Sztrelnyában és más, a főváros közelében fekvő helységekben katonai felkelés tört ki. Felfegyverzett katonák menet-

Gyűlés a kijevi városi duma épülete előtt
Fénykép. 1917 március

oszlopai vonultak a fővárosba, hogy segítséget hozzanak a pétervári munkásoknak. Február 28-án kapitulált a cárizmus ellenállásának utolsó támaszpontja: az Admiralitás körzete. A frontról a felkelés leverésére küldött katonai alakulatokat a Pétervárhoz vezető utakon forradalmi osztagok fogták körül, és fellépésük eredményeképpen azok megtagadták az engedelmességet parancsnokaiknak. II. Miklós, aki elhagyta a főhadiszállást, nem tudott eljutni a fővárosba, mivel az utat forradalmi csapatok tartották megszállva.

A forradalom győzelmét közlő távirat ugyanezen a napon érkezett Moszkvába. A bolsevik párt Központi Bizottságának moszkvai területi irodája és a moszkvai bizottság felhívására a munkások általános politikai sztrájkkal támogatták a pétervári felkelést.

A katonai hatóságok Moszkvában ostromállapotot hirdettek, betiltották a gyűléseket és tüntetéseket. Burzsoá politikusok, gyárosok és bankárok, hogy a forradalmi hatalom megteremtését megakadályozzák, létrehozták a Társadalmi Szervezetek Bizottságát, s ebbe a legális munkásszövetségek képviselőit is meghívták. A moszkvai utcán azonban már a nép volt az úr. A munkások lefegyverezték a rendőrséget, a maguk oldalára állították a katonákat, elfoglalták a fegyverraktárakat. Március 1-re két tisztiiskola növendékeinek kivételével az egész helyőrség a felkelőkhöz csatlakozott. A munkások és katonák elfoglalták a Kremlt, az arzenált, a pályaudvarokat, a városparancsnokságot, a politikai titkosrendőrséget, a rendőrőrszobákat, a távirdát, a telefonközpontot.

Az ország minden részében harcra keltek a néptömegek. Az üzemekben leállt a munka. A munkások és katonák megfosztották hatalmuktól a régi hatóságokat, kiszabadították a politikai foglyokat. Nagy spontán szolidaritás-tüntetések zajlottak le a forradalmi Pétervár mellett. A nagyvárosokban (Pétervár, Nyizsnyij-Novgorod, Harkov, Ogyessza stb.) munkásmilícia alakult. A bolsevikok kiléptek az illegalitásból, és megkezdték a tömegek körében a nyílt szervező és politikai tevékenységet.

Kronstadtban, Revalban (Tallinn) és Helsingforsban (Helsinki) felkeltek a balti flotta tengerészei és a helyőrségek. A katonatömegek által örömmel üdvözölt forradalom híre futótűzként terjedt el az ezerversztnyi front egész hosszában. A tengerészek és a katonák saját kezdeményezésükre eltávolították a leggyűlöltebb tiszteket, s választott parancsnokokkal helyettesítették őket.

A februári polgári demokratikus forradalom győzedelmeskedett. Oroszország néhány nap leforgása alatt óriási lépést tett: a Romanov-monarchiában uralkodó önkény és törvénytelenség állapotából eljutott a széles körű politikai szabadsághoz. A katonaköpenybe bújtatott paraszti milliók élére álló proletariátus hegemóniája biztosította a forradalom győzelmét.

A MUNKÁS- ÉS KATONAKÜLDÖTTEK SZOVJETJEINEK MEGALAKÍTÁSA

A forradalom tüzében alakultak meg a szovjetek. Pétervárott a munkásküldöttek szovjetjének első ülése február 27-én zajlott le (ez késztette az ideiglenes duma-bizottságot is arra, hogy kezébe vegye a kormányzati teendőket). Március 1-én összeült a moszkvai szovjet. Néhány nap leforgása alatt Oroszország sok kisebb-nagyobb városában megalakultak a szovjetek. A munkásküldöttek szovjetjei mellett — nem kivételképpen, mint 1905-ben — létrejöttek a katonaküldöttek szovjetjei is. Pétervárott és más városokban a munkás- és katonaküldöttek a proletariátus és a parasztság szövetségét megtestesítő egységes szovjeteket hoztak létre.

A szovjetek megteremtése a munkások, a forradalmi tömegek műve volt. A pétervári gyárakban már az általános politikai sztrájk idején megkezdődtek a küldöttválasztások. A mozgalom élén

A pétervári szovjet katonai szekciójának első ülése a Tauriai palotában
Fénykép. 1917 március

a bolsevikok haladtak. A „megalakulóban levő munkásküldöttek szovjetjeinek" nevében így írtak: „A nép kezébe ragadja a hatalmat, a forradalom megkezdődött, ne vesztegessetek el egy percet se... Mindenekelőtt válasszátok meg küldötteiteket, ezek lépjenek kapcsolatba egymással, a katonaság védelme alatt alakuljon meg a küldöttek szovjetje."

Míg azonban a forradalom élcsapata a főváros utcáin harcolt, a szovjet szervezését a kispolgári pártok kaparintották a kezükbe. A mensevik duma-frakciónak, a központi hadiipari bizottság „munkáscsoportjának", a legális kispolgári sajtóorgánumoknak a képviselői összegyülekeztek a Tauriai palotában, és a szovjet ideiglenes végrehajtó bizottságává nyilvánították magukat. E bizottság olyan rendszert dolgozott ki a szovjet választására, hogy a legnagyobb gyárak küldötteinek száma összehasonlíthatatlanul alacsonyabb lett, mint a félig kézműves jellegű kisüzemek és a katonai egységek küldötteié. A pétervári szovjet végrehajtó bizottságának vezető tisztségeibe a mensevikek és a velük egy tömböt alkotó eszerek vezérei kerültek. (A szovjet elnökévé Csheidzét, társelnökökké Kerenszkijt és a mensevik Szkobelevet választották.) Ugyanez volt a helyzet a többi szovjetek legnagyobb részében. Csupán az ivanovo-voznyeszenszki iparvidék, a Donyec-medence és az Urál számos városában és munkástelepülésén tudtak a bolsevik szervezetek kezdettől fogva döntő befolyást szerezni a szovjetekben.

Az, hogy a szovjetekben mensevik-eszer többség alakult ki, nem volt véletlen; e jelenségnek megvoltak a társadalmi gyökerei. A forradalomban a szervezett, öntudatos munkásokon kívül paraszti-kisbirtokos helyzetű katonák óriási tömegei vettek részt. A háború alatt megváltozott a proletariátus összetétele is: a tősgyökeres munkások egy részét behívták katonának, s helyükbe kisiparosok, szatócsok, a jómódú falusi rétegek katonai szolgálat alól kibújt fiai és más hasonló elemek kerültek. A márciusi napokban a legkülönbözőbb elemek siettek csatlakozni a győztes forradalomhoz, köztük az uralkodó osztályok, a burzsoá értelmiség sok képviselője, akik mind a szabadság hívének nyilvánították magukat. A közéletbe most először bekapcsolódó embermilliók még nem ismerték ki magukat a különböző osztályok és pártok igazi természetét illetően. Ez „a hatalmas kispolgári hullám mindent elárasztott, nemcsak számbeli súlyával, de eszmeileg is ránehezedett az öntudatos proletariátusra, azaz igen széles munkásköröket fertőzött meg, árasztott el kispolgári politikai nézetekkel".[2]

A kivívott szabadságtól megrészegült néptömegek a megalkuvó pártok demagógiájától félrevezetve, ezekre bízták a szovjetek vezetését, abban a hiszemben, hogy a szovjetek forradalmi módon lépnek majd fel, és teljesítik a munkások és katonák legfontosabb követeléseit.

A tömegnyomás engedékenységre kényszerítette a szovjetek megalkuvó vezetőségét. A szovjetek rögzítették azokat az eredményeket, melyeket a nép önhatalmúlag, fegyveres forradalmi harcban vívott ki. Megszüntették a rendőrséget és a cári bíróságokat, munkásmilíciát szerveztek, népbírósági választásokat tartottak, betiltották a feketeszázas újságokat, és saját sajtóorgánumok kiadását kezdték meg, elkobozták és kiosztották a liszt- és élelmiszerkészleteket.

A katonák azt követelték, hogy a hadseregben haladéktalanul számolják fel a régi rendet és a reakciós tisztikar teljhatalmát. Kezdeményezésükre és közvetlen részvételükkel adta ki a pétervári szovjet 1. számú parancsát, amelynek értelmében minden katonai egységnél és a hadiflotta hajóin választott katona-, illetve tengerész-bizottságokat alakítottak. Politikai jellegű tevékenysége tekintetében minden alakulat kizárólag a szovjetnek és saját bizottságának volt alárendelve. A fegyverekkel a bizottság rendelkezett, és a tiszteknek még akkor sem tartozott ezeket kiadni, ha követelték. „Kötelékben és szolgálati kötelesség ellátása közben — hangzott a parancs — a katonák kötelesek betartani a legszigorúbb katonai fegyelmet, de szolgálaton és köteléken kívül, politikai,

[2] Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. (A proletárpárt platformjának tervezete.) Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 46. old.

állampolgári és magánéletükben a katonákat pontosan ugyanazok a jogok illetik meg, mint valamennyi állampolgárt."

Az 1. számú parancs óriási jelentőséggel bírt. Megerősítette és kiszélesítette a szovjetek katonai támaszát, és újabb lökést adott a hadsereg forradalmasodásához.

AZ IDEIGLENES KORMÁNY MEGALAKULÁSA. A KETTŐSHATALOM

A felfegyverzett népre támaszkodó szovjetek a kezükben tartották a valóságos hatalmat. E napokban az ideiglenes duma-bizottság még csak nem is gondolhatott arra, hogy kormányt alakítson a pétervári szovjet jóváhagyása nélkül. A mensevik-eszer vezetők megadták ezt a jóváhagyást. Számukra az, hogy a hatalom a burzsoázia kezébe megy át, a forradalom burzsoá jellegéből önként következő dolognak tűnt. Az országot — így okoskodtak — lehetetlen államapparátus nélkül igazgatni, a cárizmus által hátrahagyott államapparátus pedig csak a burzsoáziának fog engedelmeskedni. A megalkuvók, félve a forradalmi kezdeményezéstől, a tömegek öntevékenységétől, lemondtak arról, hogy a szovjeteket az új, forradalmi hatalom szerveivé változtassák.

A pétervári szovjet végrehajtó bizottsága és a duma-bizottság delegációi között lefolyt megbeszélések eredményeképpen március 2-án bejelentették az Ideiglenes Kormány megalakulását. Az új kormány miniszterelnöke és belügyminisztere G. J. Lvov herceg, földbirtokos és zemsztvopolitikus lett. A legfontosabb tárcákat kadet és októbrista vezetők kapták. P. N. Miljukov a külügyminisztérium, A. I. Gucskov a hadügy- és haditengerészeti minisztérium élére került. A pénzügyminisztérium s a kereskedelem- és iparügyi minisztérium a nagytőke képviselői — M. J. Tyerescsenko cukormágnás, illetve A. I. Konovalov textilgyáros — kezébe került. Az igazságügyminiszteri tárcát Kerenszkij kapta — a pétervári szovjet ama határozata ellenére, amely megtiltotta, hogy tagjai belépjenek a kormányba.

A bolsevikok tiltakoztak az ellen, hogy a hatalmat a burzsoázia kezébe adják. A szovjetet munkásküldöttségek keresték fel és erélyesen követelték, hogy minden hatalmat vegyen a maga kezébe. De a mensevik-eszer vezetőknek sikerült meggyőzniük a szovjet többségét, hogy az Ideiglenes Kormány a szovjet állandó ellenőrzése alatt fog működni, s végrehajtja a nép akaratát. Érvelésük alátámasztására összekötő bizottságot létesítettek a szovjet és az Ideiglenes Kormány közötti állandó kapcsolat fenntartása céljából.

Az, hogy a munkás- és katonaküldöttek szovjetje mellett megalakult az Ideiglenes Kormány, azt jelentette, hogy Oroszországban két hatalom sajátos összefonódása jött létre — Lenin meghatározása szerint: kettőshatalom.[3]

Az Ideiglenes Kormány, a mensevikek és eszerek kezéből megkapván a hatalmat, egyidejűleg kieszközölte a hatalmától ténylegesen már megfosztott cár „törvényes" felhatalmazását is. Március 2-án II. Miklós Lvov herceget kinevezte a minisztertanács elnökévé. A cár, belátva, hogy nincs értelme további kísérleteket tennie hatalma megőrzésére, maga és fia nevében lemondott a trónról Mihály fivére javára. Másnap azonban Mihály is kénytelen volt lemondani a trónról. A felháborodott munkások és katonák hallani sem akartak a monarchia bármiféle formában való fenntartásáról. Később a tömegek nyomására a pétervári szovjet határozatot eszközölt ki az Ideiglenes Kormánytól az excár és a cári család letartóztatásáról. A burzsoázia külföldi diplomaták segítségével megpróbálta elrejteni a cárt a nép haragja elől. Március 7-én Kerenszkij a moszkvai szovjetben — válaszul a „Végezzétek ki a cárt!" közbekiáltásokra — kijelentette: „Ebből pedig, amíg mi vagyunk hatalmon, semmi sem lesz. A cárt családjával együtt külföldre, Angliába küldjük. Magam kísérem őt Murmanszkig." A nép azonban megakadályozta e szándék valóra váltását. A munkások és katonák

[3] Lásd Lenin: A kettőshatalomról. Lásd *Lenin Művei*. 24. köt. 20. old.

követelésére a pétervári szovjet rendkívüli intézkedéseket foganatosított. Az összes pályaudvart katonai egységek szállták meg, a vasútvonalak mentén és a városokba szikratáviratban parancsot küldtek szét: Romanov Miklóst, ha megpróbálna külföldre szökni, tartóztassák fel. Az Ideiglenes Kormány ismét meghátrálásra kényszerült.

A kormány élén álló burzsoá politikusok időt akartak nyerni, hogy mozgósítsák az ellenforradalom erőit és teljesítsék az antanthatalmakkal szemben fennálló legfőbb kötelezettségüket: folytassák a háborút „a végső győzelemig". Március 2-án közzétett deklarációjában, majd Oroszország lakosságához intézett felhívásában az Ideiglenes Kormány ígéretet tett, hogy „megvalósítja a nép vágyait, és az országot a polgári berendezkedés ragyogó útjára vezeti", de a forradalom alapvető kérdéseit mindkét dokumentum mély hallgatással mellőzte; kizárólag a háború kérdése szerepelt mint elsőrendű fontosságú ügy. „A kormány — hangzott a felhívás — szent kötelességének tekinti, hogy megőrizze az országunkat más hatalmakkal összefűző szövetségeket és rendületlenül teljesíteni fogja a szövetségeseinkkel kötött megállapodásokat."

A burzsoázia a szociálsoviniszták segítségével igyekezett elhitetni a tömegekkel, hogy a cár megdöntése után a háború elvesztette imperialista jellegét, s célja most már a haza és a forradalom megvédelmezése a külső ellenséggel szemben. E propagandának tagadhatatlanul volt bizonyos sikere. „A »majdnem mindent« elöntő kispolgári áradat legnagyobb, legkirívóbb megnyilvánulása kétségtelenül a *forradalmi »honvédelem«*. Ez az orosz forradalom további fejlődésének és sikerének legádázabb ellensége."[4]

Lenin emellett rámutatott, hogy meg kell különböztetni az eszerek és mensevikek tudatos „honvédő álláspontját" — ezek „baloldali" frázisokkal leplezik a burzsoázia hódító politikáját, és a tömegek jóhiszemű „honvédő álláspontját" — ezek nem képesek különválasztani az ország érdekeit a burzsoázia érdekeitől, s ezért „szükségből", nem pedig a hódítások kedvéért támogatják a háborút.

„Ennekokáért pedig üdvösnek tartjuk, hogy lemondjunk az orosz állam trónjáról"
V. Gyenyi karikatúrája a „Bics" című lapban. 1917

Belpolitikai téren az Ideiglenes Kormány a főfeladatot abban látta, hogy a teljes hatalmat a maga kezébe ragadja. Kis változtatásokkal megőrizték a régi államgépezetet, amely most összeolvadt a földesúri-burzsoá zemsztvókkal, a városi előljáróságokkal, a „társadalmi szervezetek bizottságaival". A kormányzók helyére az Ideiglenes Kormány biztosai — burzsoá politikusok, főként kadetok — kerültek. A cárizmus idején alkotott törvények változatlanul érvényben maradtak. A kormány részéről üres ígéret maradt csupán az igazságszolgáltatási intézményeknek az 1864. évi reformok szellemében való átszervezése. A burzsoázia nem merte ugyan feltámasztani a cári rendőrséget, de sietett olyan új fegyveres erővel helyettesíteni, amely szembeállítható a már a forradalom első napjaiban megalakított munkásmilíciával és Vörös Gárdával. Erre a célra a zemsztvóknak és városi képviselő-testületeknek alárendelt „népi" milíciát létesítettek. A szov-

[4] Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. (A proletárpárt platformjának tervezete.) Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. 49. old.

jetek megalkuvó vezetősége segítségére sietett a kormánynak: a pétervári szovjet végrehajtó bizottsága megtiltotta, hogy fegyvert adjanak ki a munkásoknak, és megkísérelte a gyárakban megalakított munkásmilíciáknak a burzsoá „népi" milíciába való beolvasztását.

Az Ideiglenes Kormány különösen nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a hadsereget a kezében tartsa. E törekvésében támogatást várt a tisztikartól, amely a háború folyamán a burzsoázia és a polgári értelmiség soraiból töltődött fel, továbbá a tábornoki karnak a polgári körökkel szoros kapcsolatban álló befolyásos csoportjától. A hadsereg-főparancsnok a cár lemondása után Alekszejev tábornok, majd 1917 májusában Bruszilov tábornok lett. A főhadiszállás követelte a kormánytól, hogy helyezze hatályon kívül az 1. számú parancsot, és akadályozza meg a parancsnoki kar választhatóságának törvényesítését. Az eszer-mensevik vezetők gyakorlatilag támogatták e követelést: „megmagyarázták", hogy az 1. számú parancs csak a pétervári katonai kerületre vonatkozik, s egyáltalán nem jogosítja fel a katonabizottságokat arra, hogy tisztválasztásokat tartsanak. A katonáktól azonban már nem lehetett elragadni kivívott jogaikat, a hadseregben lehetetlen volt a forradalom előtti állapotok visszaállítása.

Oroszország államrendjének kérdése eldöntetlen maradt. A mensevik-eszer vezetők, midőn a hatalmat a burzsoázia kezébe adták, még a köztársaság kikiáltásának követelését sem vetették fel; beérték azzal, hogy az Ideiglenes Kormány ígéretet tett: nyomban hozzálát az alkotmányozó gyűlési választások előkészítéséhez. A valóságban a kormány fékezte az előkészületeket, abban a reményben, hogy az erőviszonyok később majd a burzsoázia javára tolódnak el, s addig is az alkotmányozó gyűlés összehívására tett ígéretek csillapítólag hatnak a néptömegekre.

A proletariátus a forradalom első napjaitól fogva harcolt a nyolcórás munkanap bevezetéséért. Számos ipari központban, elsősorban olyan helyeken, ahol a bolsevikok erősek voltak, a munkások önhatalmúlag be is vezették. A bolsevikok a tömegek akaratának adtak kifejezést, midőn javasolták a pétervári szovjet végrehajtó bizottságának, hogy haladéktalanul rendelje el a nyolcórás munkanap bevezetését mindennemű bérmunkánál. A megalkuvók más álláspontot képviseltek: a politikai sztrájkok megszüntetésére, a munka azonnali megindítására törekedtek, ígéretet téve, hogy a jövőben megkezdik az új munkafeltételek kidolgozását, s a nyolcórás munkanapot „törvényes úton" megvalósítják. De az alulról jövő nyomás olyan erős volt, hogy meghátrálásra kényszerítette mind az eszer-mensevik vezetőket, mind a tőkéseket. A pétervári szovjet március 10-én hagyta jóvá a Gyáriparosok Szövetségével kötött megállapodást a nyolcórás munkanap bevezetéséről — a „törvény meghozataláig". Egy hétre rá ugyanilyen határozatot hozott a moszkvai szovjet is. A tőkések azonban szabotálták a határozatokat, országos viszonylatban pedig a munkások követelése nem teljesült.

A burzsoáziának nem állott szándékában, hogy hozzányúljon a félfeudális nemesi földbirtokhoz. A földkérdés megoldását elnapolták az alkotmányozó gyűlésig. Az „agrárzavargásokban" részt vevő parasztok ellen büntetőeljárást indítottak. Lvov herceg utasította az Ideiglenes Kormány kormányzósági biztosait, hogy minden erővel, „katonaság kirendelését is beleértve", fojtsák el az ország sok vidékén meginduló paraszti forrongásokat. Emellett a kormány megpróbálta csekély engedményekkel leszerelni a parasztok követeléseit. Elrendelte a Romanov-ház családi és állami birtokainak elkobzását, s bejelentette, hogy bizottságokat létesítenek a majdani földreform előkészítésére. E bizottságok hatáskörébe tartozott a parasztok és földesurak közötti „viták és félreértések" megoldása is az „érvényben levő (azaz: forradalom előtti — *Szerk.*) jogszabályok keretén belül". A földesúri érdekek sérelme nélkül rendezték az élelmiszerkérdést is. A néptömegek azt követelték, hogy vegyék el a gabonát azoktól, akik az éhségen nyerészkednek. A kormány kénytelen volt elrendelni, hogy a gabonafeleslegeket bocsássák az állam rendelkezésére. De a gabonamonopólium, amelynek megvalósítása a hivatalnoki apparátuson múlott, papíron maradt.

A hatalomra jutott burzsoázia ragaszkodott az „egységes és oszthatatlan Oroszország" cári politikájához, és nem volt hajlandó valamennyire is lényeges engedményeket tenni a forradalom

után erőre kapó nemzeti felszabadító mozgalmaknak. A március 20-án kiadott kormánydekrétum megszüntette ugyan az elnyomott népek vallási és állampolgári jogainak néhány korlátozását, de a népek életének alapvető kérdéseit nem érintette.

Tehát már a kettőshatalom fennállásának első napjaitól kezdve megmutatkozott a mély ellentét a burzsoá kormány politikája és ama célok között, amelyekért a nép a forradalmat véghezvitte. Ez az ellentét képezte az alapját a bekövetkező nyílt osztályösszeütközéseknek.

2. A FEBRUÁRI FORRADALOM HATÁSA A HÁBORÚELLENES MOZGALMAKRA A HADVISELŐ ORSZÁGOKBAN

A cárizmus megdöntése a világ sok országában lelkes visszhangra talált. A nemzetközi proletariátus úgy üdvözölte a forradalmat, mint méltó jutalmát ama rendszernek, amely egyike volt a világreakció tartópilléreinek és a világméretű vérfürdő okozóinak.

Az orosz forradalom nagymértékben meggyorsította a háborúellenes forradalmi mozgalmak fejlődését, amelyek a szigorú megtorlások ellenére valamennyi hadviselő államban erősödőben voltak. A munkások szilárdan hitték, hogy „a Péterváron kipattant szikrából fény gyúl az egész militarista rabságban sínylődő világ fölött is".

Az orosz forradalom különösen mély és közvetlen hatást gyakorolt Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia dolgozóira. Ez azzal magyarázható, hogy a központi hatalmak ember- és anyagtartalékai jobban kimerültek, mint az antantországok tartalékai. Ezenfelül a német és az osztrák—magyar csapatok közvetlen érintkezésben álltak az orosz hadsereggel, s ki voltak téve forradalmasító hatásának.

A háborúellenes mozgalmak fellendülése a nyugat-európai országokban — mindenekelőtt a forradalmi válság érlelődése Németországban — kedvezőbb nemzetközi feltételeket alakított ki az orosz forradalom további fejlődése számára.

A FORRADALOM ÉRLELŐDÉSE NÉMETORSZÁGBAN

Az oroszországi februári forradalom nyomán a német népben feltámadt a remény, hogy a háború most már gyorsan véget ér. Az orosz munkások és katonák háborúellenes megmozdulásairól, a haladéktalan demokratikus békekötésre vonatkozó követelésükről érkező hírek gyorsan elterjedtek Németországban, és megerősítették a forradalmi erjedést a tömegek körében. A császári kormány azonban még csak nem is gondolt a háború megszakítására. Az imperialista körök az orosz forradalomban kedvező lehetőséget láttak arra, hogy újabb támadó hadműveleteket indítsanak, megnyerjék a háborút, kirabolják Oroszországot, Franciaországot és más államokat.

A német proletariátus soraiban egyre világosabbá vált a felismerés: ahhoz, hogy véget vessenek a háborúnak, forradalmi harcra van szükség. Witzthum szász belügyminiszter 1917 áprilisában a következőket írta a körzeti vezetőknek a munkásság körében egyre fokozódó izgatottságról: „Az ilyesfajta hangulatok nyilvánvalóan nem kizárólagosan a háború elhúzódásával magyarázandók, hanem főképpen a kenyér-, burgonya- és szénhiánnyal, valamint az Oroszországban lezajlott politikai fordulattal, amely vitathatatlanul hatással van a nyughatatlan elmékre Oroszország határain túl is." 1917. április 16-án Berlinben sztrájkba léptek a hadiiparban dolgozó vasmunkások. A sztrájk politikai jelleget öltött és az egész országra kiterjedt. A berlini vasmunkások szolidaritásukat nyilvánították az orosz forradalom iránt. Lipcsében a sztrájkoló vasmunkások szintén számos politikai követelést támasztottak: az ostromállapot felfüggesztését, a munkakényszert rögzítő törvények hatálytalanítását, a politikai foglyok szabadon bocsátását, az általános választójog bevezetését; követelték

továbbá, hogy a kormány jelentse ki: kész a haladéktalan, annexiók nélküli békekötésre. A spartakisták felhívást intéztek valamennyi szakma munkásaihoz, hogy az orosz példa nyomán alakítsák meg a munkásküldöttek tanácsait. Németországban az első tanácsok az üzemekben alakultak meg az áprilisi sztrájk idején.

A kormány a szociálsoviniszták segítségével elfojtotta az áprilisi sztrájkot. Júniusban azonban újabb nagyarányú tüntetésekkel kísért sztrájkok zajlottak le Kölnben, Hamburgban, Düsseldorfban és más városokban. Mindent összevéve 1917-ben az országban a sztrájkok száma — a háború első éveihez képest — megkétszereződött, a sztrájkolóké pedig négyszeresére emelkedett.

Az orosz munkások és katonák példája fokozta az erjedést a német hadseregben. A keleti fronton gyakoribbá váltak a német és orosz katonák közötti lövészárok-barátkozások. 1917. május 1-én német katonák ezrei rendeztek az orosz katonákkal közös gyűléseket és összejöveteleket, s békét követeltek. A nyugati fronton harcoló német csapatoknál is sokasodtak a katonai fegyelem megsértésének megnyilvánulásai. Különösen komolyra fordultak az események a haditengerészetnél. A matrózok titkos forradalmi szervezete, amelynek központja a „Friedrich der Grosse" sorhajó volt, 1917 augusztus elején mintegy 4000 tagot számlált. Vezetője, Reichpietsch matróz, előkészületeket tett arra, hogy a flottánál „orosz mintájú matróztanácsokat" alakítsanak.

A dokkmunkások és matrózok között terjesztett röplapok arra szólították fel, hogy az orosz forradalmat németországi forradalommal támogassák. „A győzelmes orosz forradalom a győzelmes német forradalommal szövetségben legyőzhetetlen lesz" — hangzott az egyik röplap.

1917 augusztusában lázongások lobbantak fel a hadihajókon. A matrózok megtagadták az engedelmességet parancsnokaiknak, leszámoltak leggyűlöltebb tisztjeikkel. A parancsnokság arra kényszerült, hogy gyalogosalakulatokat vessen be. A forradalmár matrózokkal könyörtelenül leszámoltak. A matrózszervezet vezetőit, Reichpietschet és Köbist kivégezték.

A német hadiflottában lezajlott események igen nagy jelentőségűek voltak. Lenin megítélése szerint a német matrózok felkelései „a nagy fordulat kétségtelen jelei, a világméretű *forradalom előestéjének* jelei".[5]

A forradalmi mozgalom azonban akkor még nem fogta át a munkásosztály többségét és nem talált kellő visszhangra a parasztság és a városi kispolgárság körében. A spartakisták — s ez nagy érdemük — állhatatosan buzdították a német munkásokat, hogy Oroszország forradalmi munkásságával szövetségben keljenek harcra a hazai és a világimperializmus ellen. De a német proletariátusnak még 1917-ben sem volt valóban forradalmi pártja.

A centristák, hogy megőrizhessék a munkásokra gyakorolt befolyásukat, elhatározták, hogy szervezetileg szakítanak a scheidemannistákkal. 1917 áprilisában Gothában kongresszusra hívták össze híveiket, s itt külön pártot alakítottak, melyet Kautsky javaslatára Németországi Független Szociáldemokrata Pártnak neveztek el. Kautsky, Haase és a kongresszus más résztvevőinek előadásai és felszólalásai arról tanúskodtak, hogy e párt programja és politikája nem kielégítő a proletariátusnak az imperializmus ellen, a szocializmusért vívott küzdelme szempontjából. A Spartacus-szövetség vezetői súlyos hibát követtek el: képviselőik részt vettek a gothai kongresszuson, és a csoport — szervezeti autonómiáját fenntartva — csatlakozott az új párthoz. Az a körülmény, hogy a Spartacus-szövetség együttműködött a Németországi Független Szociáldemokrata Párttal, hátráltatta a munkásosztály legjobbjainak megszabadulását a kautskyzmus befolyásától. A „függetlenekhez" sok olyan forradalmár munkás csatlakozott, akiknek őszinte törekvésük volt, hogy harcoljanak a szocialista forradalomért, de a pártvezetőség által képviselt ingadozó álláspont rendkívül veszélyes volt a forradalmi mozgalomra nézve.

1917 tavaszán a német uralkodó körök látványos kampányt indítottak a birodalom „parlamen-

[5] Lenin: A válság megérett. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 59. old.

tarizálására". A burzsoázia számottevő része, sőt néhány előrelátóbb császári főhivatalnok által is szorgalmazott politikai reformok a közelgő forradalom elhárítását voltak hivatva szolgálni. Az akció azonban üres ígérgetésekre szorítkozott. Bethmann-Hollweg kancellár sürgetésére II. Vilmos 1917 áprilisában kibocsátotta az ún. húsvéti manifesztumot, mely a háború utánra kilátásba helyezte a poroszországi választási rendszer demokratikusabb szellemben való átalakítását. Az ígéreteket a burzsoá pártok és a szociáldemokraták egyaránt helyesléssel fogadták.

1917 nyarára a német burzsoázia számottevő része eljutott arra a következtetésre, hogy kompromisszumos békét kell kötni az antanttal. Különös erővel jelentkezett e hangulat a Katolikus Centrum Párt egyes vezetőinél (Erzberger stb.). A Reichstagban a plattform alapján a Centrum, a haladó pártiak és a szociáldemokraták blokkot alakítottak. A képviselők többségét tömörítő blokk 1917. július 17-én határozatot vitt keresztül, mely kimondta: a Reichstag „a megegyezéses békére, a népek tartós megbékélésére" törekszik.

A határozat semmiféle konkrét utalást arra nézve nem tartalmazott, hogy Németország mondjon le a Lengyelországban, a Baltikumban, Belgiumban és Franciaországban már elfoglalt területek annektálásáról. Ennek ellenére a jobboldali pártok, a császár és a hadvezetés a leghevesebb harcot indították a határozat ellen. A sajtóban monopolista egyesülések, junkerszervezetek és soviniszta egyletek tiltakozásai láttak napvilágot, amelyek a háború folytatását és a német annexiós tervek csorbítatlan valóra váltását követelték. A militarista tábor rövid idő alatt meghiúsította a Reichstag manőverét. Bethmann-Hollweget leváltották ugyan, ám az új kancellár, Michaelis, midőn kijelentette, hogy tartja magát „a megegyezéses béke" mellett állást foglaló határozathoz, nyomban fenntartással élt: „úgy, ahogyan azt én értem" — tette hozzá. Hogy miként kell „érteni" a határozatot, rövidesen a császár magyarázta meg. 1917. július 20-án a Reichstag képviselőinek fogadásán kijelentette: „A megegyezés abban áll, hogy elvesszük ellenségeink pénzét, nyersanyagát, gyapotját, vaját, s az ő zsebükből a mi zsebünkbe tesszük át..."

Az 1917. szeptember 11-én a koronatanács által elfogadott „békeprogram" nemcsak hogy nem csökkentette, de egyenesen kibővítette a német imperializmus hódító igényeit Nyugaton és Keleten egyaránt.

FORRADALMI MOZGALMAK AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIÁBAN

Az Osztrák—Magyar Monarchiában az orosz forradalom hírére viharos utcai gyűlések és háborúellenes tüntetések zajlottak le. A bécsi üzemekben sztrájkok kezdődtek. Az osztrák—magyar hadseregben erősödött a bomlás. Czernin külügyminiszter a császárhoz intézett felterjesztésében elismerte: „a háborús terhek további viselése lehetetlen". Az uralkodó körökben olyan erős zavar lett úrrá, hogy a kormány munkaszüneti nappá nyilvánította május elsejét. A kormány egyébként úgysem volt elég erős ahhoz, hogy meggátolja a május elsejei munkabeszüntetést és általában csökkentse a sztrájkmozgalmat.

Ausztriában (Galícia és Bukovina nélkül) a sztrájkok száma 1917-ben — 1916-hoz képest — háromszorosára, a sztrájkolók száma 11-szeresére növekedett. 1917 májusában a bécsi és a budapesti hadiüzemi munkások többsége sztrájkban állt. 1917 nyarán Csehországban került sor nagyszabású sztrájkmozgalmakra. Brünnben (Brno) felkelés robbant ki, a város utcáin napokon át folyt a fegyveres harc. „A cseh munkások elkeseredésének kitörését hihetetlen brutalitással nyomták el — írta Lenin 1917 őszén —, ami azt mutatja, hogy a kormány rendkívül meg van ijedve."[6]

A kormány a feszültség enyhítésére politikai manőverekbe kezdett. A császár megkegyelme-

[6] Lenin: Levél az Északi Terület szovjetjeinek területi kongresszusán résztvevő bolsevik elvtársakhoz. Lásd *Lenin Művei*. 26. köt. 177. old.

zett a bíróság által halálra ítélt Friedrich Adlernek, az ítéletet fogházbüntetésre változtatta. 1917. május 30-án a Reichsrat ülését trónbeszéd nyitotta meg, amelyben a császár a birodalom reformját ígérte. Magyarországon megbukott a szélsőséges reakciót, a nemzetiségek elnyomásának politikáját képviselő Tisza-kormány.

A birodalom szláv lakosságú területein a földbirtokosokat és a burzsoáziát szintén rémületbe ejtette az erősödő munkásmozgalom. Többségük, szükségesnek tartva a Habsburg-monarchia mint a reakció kelet-európai támaszának fenntartását, azt követelte, hogy alakítsák át „föderatív állammá a Habsburg—Lotharingiai dinasztia jogara alatt". A szláv burzsoá nacionalisták másik része az antanthatalmak imperialista kormányaira orientálódott. A párizsi csehszlovák Nemzeti Tanács, Masaryk és Beneš vezetésével, főként Franciaországra és Angliára számított. Támogatást reméltek emellett az oroszországi burzsoá Ideiglenes Kormánytól is; Masaryk pétervári látogatása idején letárgyalta Csehország és Szlovákia orosz támadás segítségével végrehajtandó felszabadításának tervét. A délszláv nacionalisták — az angol külügyminisztérium támogatásával — az 1917 júliusában Korfu szigetén tartott tanácskozáson tervet dolgoztak ki az Osztrák—Magyar Monarchia horvát, szlovén és szerb területeinek Szerbiával és Montenegróval való egyesítésére a Karagyorgyevics-dinasztia uralma alatt álló királyságban.

Az osztrák és magyar szociáldemokraták fékezték a proletariátus háborúellenes forradalmi fellépéseit. Az osztrák szociáldemokrácia „kormányzati reform"-tervezeteket szegezett szembe a békéért vívott forradalmi harccal, az Osztrák—Magyar Monarchia „föderatív állammá" való átalakítását propagálta, s a Habsburg-monarchiát a „kis népek menedékeként" magasztalta. Az osztrák centristák dicséretekkel halmozták el az orosz mensevikeket és eszereket, s csupán azért bírálták a pártvezetőséget, hogy az leplezetlenül támogatja a kormányt. Bírálatuk mindenkor azzal végződött, hogy közös nevezőre jutottak az opportunista pártvezérekkel.

1917 nyarán Ausztriában a „baloldali radikálisok" F. Koritschoner vezette csoportja különvált a centristáktól, és megtartotta első illegális konferenciáját, amelyen szolidárisnak jelentette ki magát a bolsevikok nézeteivel és a zimmerwaldi baloldallal. E forradalmi szocialista csoport kapcsolatot létesített a munkásokkal Bécsben és Wiener-Neustadtban, továbbá forradalmi agitációt kezdett a bécsi helyőrség katonái között. A „baloldali radikálisok" azonban nem voltak képesek önálló forradalmi proletárpárt megteremtésére. Ugyancsak gyengék voltak a forradalmi szocialista erők a magyar és a cseh szociáldemokrata pártban.

SZTRÁJKMOZGALOM ANGLIÁBAN. A LEEDSI HÁBORÚELLENES KONFERENCIA

1917 tavaszán újabb sztrájkhullám söpört végig Anglián. Központja a lancashire-i iparvidék volt; itt 1917 április végén hatalmas sztrájk tört ki, amely 48 város mintegy 250 000 gépipari munkására terjedt ki.

A tömegek mélyén végbemenő erjedést mutatta a munkásszervezetek 1917. június 3-án Leedsben megtartott háborúellenes konferenciája is. A konferencián a trade-unionista, munkáspárti és szocialista alapszervezetek több mint 1150 képviselője vett részt. A konferencia az oroszországi forradalmat üdvözlő határozatokat és demokratikus békejelszavakat fogadott el csaknem egyhangúlag. Az egyik határozat felszólította a konferencia részvevőit, hogy Anglia valamennyi városában és körzetében haladéktalanul kezdjék meg a munkás- és katonatanácsok szervezését a békéért vívott harcra s a dolgozók létfontosságú követeléseinek védelmére.

MacDonald, Snowden és a Független Munkáspárt többi vezetői kihasználták az oroszországi szovjetek népszerűségét. A leedsi konferencián minden határozatot támogattak, s ezzel meg tudták tartani a forradalmi hangulatú tömegek bizalmát, de azután elsüllyesztették a konferencia határozatait.

A sztrájkhullám és a leedsi konferencia ennek ellenére komoly aggodalmat keltett az uralkodó körökben, s a kormánynak újabb demagóg fogásokhoz kellett folyamodnia a tömegek félrevezetésére. Manővereikben különleges helyet foglalt el az a terv, amelyet a liberális Wheatley vezetése alatt álló kormánybizottság dolgozott ki. A terv azzal kecsegtette a munkásokat, hogy megszervezik „a termelés ellenőrzését"; a vállalkozók és a munkások képviselőiből „ipari tanácsokat" létesítenek a konfliktusok elsimítására, a munkabérkérdések megoldására stb. Röviddel a leedsi konferencia után a kormány sajtókampányt indított a Wheatley-terv népszerűsítésére, és 1917 őszén a tradeunionok segítségével hozzáfogott a terv megvalósításához. A Munkáspárt egyes vezetői, hogy megőrizzék befolyásukat a háborútól elkínzott munkástömegek körében, kénytelenek voltak ellenzékbe vonulni. Így Henderson, miután visszatért Oroszországból — ahová azzal a feladattal küldték, hogy agitációt fejtsen ki a háborúnak a „végső győzelemig" való folytatása mellett —, bírálni kezdte a kormányt, majd 1917 augusztusában kilépett belőle. Egyébként Henderson távozása mit sem változtatott a Munkáspártnak a konzervatívokkal és liberálisokkal együttműködő politikáján. Henderson helyét Lloyd George „háborús kabinetjében" a munkáspárti Barnes foglalta el.

A FRANCIA MUNKÁSOK ÉS KATONÁK HÁBORÚELLENES KÜZDELME

1917 tavaszán és nyarán Franciaországban is jelentős fellendülés következett be a sztrájkmozgalomban. Májusban több munkás sztrájkolt, mint a háború addigi 33 hónapjában együttvéve; júniusban pedig a sztrájkolók száma a májusinak kétszeresére növekedett. A sztrájkok több mint 1500 textilipari vállalatra, továbbá számos bőrgyárra és más üzemre terjedtek ki. A munkások béremelést, munkaidő-csökkentést és a vasárnapi munkaszünet biztosítását követelték. Igen nagy szerepet játszottak e sztrájkokban a munkásnők, akik a nyolcórás munkaidő bevezetéséért és a férfimunkásokkal egyenlő munkabérért és jogokért küzdöttek.

A francia munkásosztály — a szocialista pártvezérek és a szakszervezeti vezetők ellenakciói ellenére — a háború kitörése óta először ünnepelte május elsejét munkabeszüntetéssel, amely Párizsra és az ország csaknem valamennyi ipari központjára kiterjedt. A sztrájkban sok ezer hadiüzemi munkás vett részt. A gyűléseken a háború befejezését, a demokratikus béke legrövidebb időn belül való megkötését követelő jelszavak röppentek fel. Júniusban Párizsban és vidéken a munkások és munkásnők háborúellenes tüntetéseket rendeztek, többhelyütt elkeseredett utcai összetűzésekre került sor a rendőrséggel: a kormány a tüntetések leverésére helyenként gyarmati katonaságot vetett be.

A háború befejezését követelő munkásmegmozdulások nagy hatással voltak a hadseregre. Megérződött a fronton a dolgozó parasztok és a városi kispolgárság heves elégedetlensége is — e rétegek nyomorogtak s elszegényedtek, mialatt a tőkések, nagybirtokosok és spekulánsok egyre gazdagodtak.

A főparancsnokságnak a katonák életét értelmetlenül feláldozó akciói gyűlöletet szültek a frontkatonák körében az uralkodó körökkel szemben. Nivelle tábornok áprilisi kalandor-offenzívájának csődje után a hadseregen forrongás lett úrrá. A június végéig tartó forrongás hivatalos adatok szerint 75 gyalogezredre, 23 lövészzászlóaljra és 12 tüzérezredre terjedt ki. A katonák megtagadták, hogy az állásokba menjenek, gyűléseket rendeztek, forradalmi követeléseket intéztek a kormányhoz. E követeléseket „A francia katona tízparancsolata" című dokumentum összegezte, amely az egész hadseregben kézről kézre járt. Egyik pontja a következőképpen hangzott: „A háborút a tél beállta előtt befejezni. Azonnali békekötést annexiók és hadisarc nélkül... Frontra azokkal a képviselőkkel, szenátorokkal és újságírókkal, akik a végső győzelemig tartó háború mellett szónokolnak."

A katonák számos esetben megtagadták az engedelmességet parancsnokaiknak. A 298. ezred 700 harcosa katonai tábort szervezett, melynek élén a katonák köréből választott parancsnok állott. Soissons-ban két ezred, tudomást szerezvén arról, hogy a tüntető párizsi munkások ellen gyarmati

katonaságot vetettek be, lefoglalta az állomáson levő vonatszerelvényeket, s azokon a főváros felé indult — útközben azonban feltartóztatták őket. Május 29-én ugyanebből a körzetből több ezred teljes harci felszereléssel gyalogmenetben indult Párizs felé; egyikük eljutott a főváros közelébe, s éjszakai harcot vívott az ellene kivezényelt lovassági egységekkel.

A forradalmi mozgalom erősödését előmozdította az a körülmény, hogy a francia fronton orosz dandárok harcoltak, amelyeket 1916-ban irányított oda a cári kormány. E dandároknál a februári forradalom után katonaszovjetek alakultak, amelyek ellenőrizték a parancsnokság tevékenységét. Az orosz katonák nagy része megtagadta, hogy idegenben harcoljon, és követelte az Ideiglenes Kormánytól, hogy haladéktalanul rendelje haza őket. A francia parancsnokság nagy sietve a hátországba, a La Courtine-i táborba irányította az orosz dandárokat, s kísérletet tett lefegyverzésükre. Szeptemberben az itt állomásozó orosz katonák között felkelés tört ki, amelyet kegyetlenül elfojtottak. Ezek az események nagy hatással voltak a francia népre.

Franciaországban azonban az 1917. évi válság nem volt eléggé mélyreható. A tapasztalt francia burzsoáziának, amelyet támogattak a szociálsoviniszták és az anarcho-szindikalista vezetők, sikerült letörnie a hadseregben fellobbant mozgalmat. A frontot rendőri intézkedések segítségével elszigetelték a hátországtól, s a felkelő ezredeket fegyveres erővel kíméletlenül „pacifikálták". A lázadó katonákat rögtönítélő tábori bíróságok elé állították, amelyek száz meg száz halálos ítéletet hoztak. Tömeges szabadságolások ürügyén a hadvezetőség a „megbízhatatlan" katonák tízezreit távolította el a frontról. Ugyanakkor valamelyest megjavították a katonák és a katonacsaládok anyagi helyzetét. A kormány leszerelte az idősebb tartalékos korosztályokat. Nivelle-t több más népszerűtlen tábornokkal együtt leváltották.

A „korbács és kalács" módszerével harcoltak az uralkodó körök a munkásmozgalom ellen is. A munkásszervezetekre és a pacifistákra a megtorlások valóságos özönét zúdították. Fokozták a munka militarizálását. Ugyanakkor a konfekcióiparban bevezették a rövidített munkahetet (öt és fél nap); a munkásnők és az alacsonyfizetésű munkáskategóriák munkabér-kiegészítést kaptak. A burzsoáziának nagy segítséget nyújtottak a szociálsoviniszták manőverei is.

A háború első éveiben a francia burzsoázia szíves-örömest bebocsátotta a kormányba a szocialista párt vezetőit, arra számítva, hogy a dolgozók körében élvezett befolyásuk eredményesebbé teszi az erők mozgósítását az imperialista háború folytatására. 1917-ben azonban, amikor a tömegeket forradalmi erjedés kerítette hatalmába, a burzsoázia kezdte átállítani politikáját. A burzsoá politikusok egy része (például Caillaux, Briand) már nem bízott abban, hogy Németország szétzúzása rövid időn belül lehetséges, és kész volt különbéke-tárgyalásokat kezdeni az ellenséggel, hogy szabad kezet nyerjen az elkövetkező küzdelemre a forradalmi mozgalom ellen. A burzsoá politikusok más része azonban — a legbefolyásosabb finánctőkés körök képviselői — erélyesen kiállt a háború teljes győzelemig való folytatása mellett; követelte, hogy kérlelhetetlenül törjék le a munkásmozgalmat, és létesítsenek diktatórikus rendszert. Ezen az állásponton voltak a jobboldali polgári pártok a monarchistákig bezárólag, s a jobboldali radikálisok szélsőségesen soviniszta csoportja Georges Clemenceau vezetésével. Clemenceau-t titkon egyes szociálsoviniszta vezérek is támogatták. 1917 szeptemberében a szocialisták, hogy a tömegeket befolyásuk alatt tarthassák, kiléptek a kormányból, nyíltan megmagyarázva a többi miniszternek, hogy az adott helyzetben a szocialista párt inkább használhat az uralkodó köröknek ellenzékben, mint kormányon.

A TORINÓI ESEMÉNYEK

1917 tavaszán és nyarán erősen fellendültek az olasz munkások sztrájkjai és háborúellenes megmozdulásai is. Az orosz munkásság példája megerősítette az olasz proletariátus küzdőszellemét, elősegítette forradalmi hangulatának kifejlődését.

A háborúellenes mozgalom élén a torinói munkások haladtak. Ezek körében nagy befolyásra tett szert a forradalmi szocialista Antonio Gramsci (később az Olasz Kommunista Párt megalapítója). Gramsci kezdeményezésére a torinói baloldali szocialisták lefordították, megvitatták és a gyárakban terjesztették Leninnek a háborúról szóló cikkeit. 1917. augusztus 21-én Torinóban nagy sztrájk robbant ki. Közvetlenül az váltotta ugyan ki, hogy a munkások kenyérellátásában fennakadások következtek be, de nyomban az imperialista háború ellen irányuló forradalmi megmozdulássá nőtt. A munkások öt napon át vívtak utcai barikádharcokat a rendőrség és a katonaság ellen. E harcok során több mint 500 munkás elesett és több mint 2000-en súlyosan megsebesültek. Több ezer munkást letartóztattak és a frontra küldtek.

A kegyetlen megtorló intézkedések ellenére Olaszországban gyors ütemben haladt előre a tömegek forradalmasodása.

3. OROSZORSZÁG A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMTÓL A SZOCIALISTA FORRADALOMHOZ VALÓ ÁTMENET IDŐSZAKÁBAN

A cárizmus megdöntése új szakaszt nyitott Oroszország történetében. A februári forradalom nyomán mélyreható változások következtek be az osztály-erőviszonyokban. A burzsoázia átvette a politikai hegemóniát, vezető pártja — a kadetok — a kormányzást. A kispolgári pártok — az eszerek és mensevikek — támogatásával a kadetok mindenáron a hatalom megtartására, a forradalom továbbfejlődésének megakadályozására törekedtek.

Az egyetlen következetesen forradalmi párt, amelynek politikai irányvonala a kivívott győzelem megszilárdítására, a monarchia visszaállítását célzó valamennyi kísérlet megsemmisítésére, a forradalom továbbfejlesztésére irányult, a bolsevik párt volt.

A BOLSEVIK PÁRT A FEBRUÁRI FORRADALOM UTÁN. LENIN „ÁPRILISI TÉZISEI"

A februári forradalom napjaiban, midőn a bolsevikok kiléptek az illegalitásból, a párttagok száma nem volt több 45 000-nél. Ezek azonban harcedzett, a tömegek között végzett politikai és szervező munka sok éves tapasztalatával felvértezett káderek voltak. A börtönökből, a száműzetésből és az emigrációból hazatértek a párt neves vezetői — F. E. Dzerzsinszkij, P. A. Dzsaparidze, V. V. Kujbisev, G. K. Ordzsonikidze, J. M. Szverdlov, I. V. Sztálin, Sz. G. Saumjan — és az Állami Duma képviselői: G. I. Petrovszkij, M. K. Muranov, A. J. Badajev és mások. Hosszú szünet után már március 5-én újra megjelent a párt központi lapja: a „Pravda". Nyomában Moszkvában, Kijevben, Harkovban, Szamarában és sok más városban is megjelentek a bolsevik újságok.

A pártszervezetek nem tudtak mindjárt beleilleszkedni a gyökeresen megváltozott helyzetbe, amely új orientációt követelt meg, új jelszavakat a milliós tömegek összefogására és vezetésére. E nehéz pillanatban különös erővel nyilvánult meg Leninnek, a párt vezérének rendkívüli bölcsessége és éleslátása.

A forradalom emigrációban érte Lenint. Itt írta meg „Levelek a távolból" című sorozatát, amelyben a végbemenő forradalom mozgató erőit és sajátosságait, szocialista forradalomba való átnövésének perspektíváit elemezte. *„Munkások* — írta Lenin —, *a cárizmus elleni polgárháborúban a proletárhősiességnek, a népi hősiességnek csodáit műveltétek, most csodákat kell művelnetek a proletariátus és az egész nép megszervezése terén, hogy előkészítsétek győzelmeteket a forradalom második szakaszában."*[7]

Az Ideiglenes Kormányt népellenesnek bélyegezte és óvta a munkásokat attól, hogy a leg-

[7] Lenin: Levelek a távolból. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. 333. old.

Lenin beszéde a Tauriai palotában 1917. április 4-én
Fénykép

csekélyebb bizalmat is tanúsítsák iránta. A bolsevik párt teljes politikai és szervezeti önállósága, tömegkapcsolatainak kiszélesítése, a nép felfegyverzése, a szovjetek megszilárdítása — ezek voltak Lenin első útmutatásai és tanácsai, amelyeket oroszországi elvtársainak küldött.

1917. április 3-án Lenin hazatért. Pétervárott a Finlandi pályaudvaron munkások és munkásnők, katonák és matrózok ezrei lelkesen fogadták. Beszédét, amelyet egy páncélautó tetejéről mondott el, ezzel a jelszóval fejezte be: „Éljen a szocialista forradalom!".

Másnap Lenin a bolsevikoknak a Tauriai palotában tartott értekezletén a háborúról és békéről szóló beszámolót tartott, s ezt megismételte egy gyűlésen, amelyen a mensevikek is jelen voltak. A beszámoló téziseit április 17-én a „Pravda" „A proletariátus feladatai a jelenlegi forradalomban" címen közölte.[8]

Lenin e tézisei — a történelmi jelentőségű „Áprilisi tézisek" — világos, kimerítő választ adtak a legélesebben felvetődő, legfontosabb kérdésekre, amelyek elé a forradalmi események vi-

[8] Lenin: A proletariátus feladatai a jelenlegi forradalomban. Lásd *Lenin Művei*. 24. köt. 3—8. old.

haros fejlődése a munkásosztály pártját állította. Lenin rámutatott, hogy a hatalomnak a burzsoázia kezébe kerülésével lezárult a forradalom első szakasza. A munkások és katonák által létrehozott szovjetekben a proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája öltött testet, amelynek megteremtését a bolsevikok már 1905-ben napirendre tűzték. Ez a „második kormány" azonban megegyezésre lépett az Ideiglenes Kormánnyal, a burzsoázia diktatúrájának szervével, önként átengedve ennek a hatalmat. Ily módon két diktatúra sajátságos összefonódása jött létre, ez azonban nem állhat fenn sokáig. Most sem a demokratikus békét elérni, sem földet és kenyeret szerezni nem lehet másként, csakis a burzsoázia hatalmának megdöntése és a proletariátus diktatúrájának megteremtése útján. Csak így érhető el a béke — hiszen az antantimperialistákhoz ezer szállal kötődő burzsoázia a hódító háború folytatása mellett van; a föld — hiszen a burzsoázia érdekei összefonódnak a földbirtokosok érdekeivel, mert a földesúri földek nagy része jelzáloghitellel terhelt; és végül a kenyér is — hiszen az éhínség mesés gazdagodási lehetőséget nyújt a bankoknak, földbirtokosoknak, tőkés gabonakereskedőknek és gazdagparasztoknak. Csak a szocialista forradalom mentheti meg az országot a gazdasági katasztrófától, válthatja valóra a néptömegek életbe vágó követeléseit, ránthatja ki Oroszországot az imperialista háború örvényéből. A szocialista forradalmat a proletariátus csak a falusi szegénységgel szövetségben, a parasztság ingadozó középrétegeit a maga oldalára állítva hajthatja végre.

Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt óriási jelentőségű megoldást dolgozott ki Lenin az „Áprilisi tézisek"-ben a forradalmi hatalom szervezetének politikai formájára nézve. A Párizsi Kommün tanulságait figyelembe véve és a két orosz forradalom tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az állam új, legmagasabbrendű típusa, amelyben a proletariátus diktatúrája megtestesül, nem a parlamentáris demokratikus köztársaság, hanem az „országszerte alulról fölfelé felépített" szovjetek köztársasága kell hogy legyen. Ha minden hatalom a szovjetek kezébe kerül, ez maga után vonja a régi, a nép fölött álló és a néppel ellenségesen szemben álló államgépezet összezúzását, felváltását olyan új igazgatási apparátussal, amely közvetlenül kifejezésre juttatja a legszélesebb néptömegek akaratát, forradalmi iniciatíváját.

Az adott helyzetben, midőn a szovjetek támogatták az Ideiglenes Kormányt, s a munkás-, katona- és paraszttömegek bíztak a szovjetekben, hiba lett volna kiadni az Ideiglenes Kormány azonnali megdöntésének jelszavát; ez azt jelentette volna, hogy a bolsevikok a szovjetek ellen fordulnak, elszakadnak a tömegektől. De megengedhetetlen volt a burzsoázia hatalmának támogatása is. Ezért Lenin kiadta a jelszót „Semmi támogatást az Ideiglenes Kormánynak!", „Minden hatalmat a szovjeteknek!". Ez a jelszó akkor a szovjeteknek a burzsoá kormánnyal való szakítását jelentette, ami szükségképpen maga után vonta volna ennek bukását és új kormány alakulását — kezdetben mensevikekből és eszerekből, minthogy akkor a szovjetekben ők voltak többségben.

Noha a kispolgári pártok — osztálytermészetüknél fogva — képtelenek voltak más politikát folytatni, mint a proletariátus és a burzsoázia közötti lavírozás, a kompromisszumok és a burzsoáziának tett engedmények politikáját, az egész hatalomnak a szovjetek kezébe kerülése ennek ellenére nagy jelentőségű tény lett volna. Tág teret nyitott volna a szovjetek által egybefogott tömegek forradalmi öntevékenységének. A szovjeteken belül kibontakozó osztály- és pártküzdelmek során a megalkuvók rövidesen lelepleződtek volna, s a bolsevikok gyorsabban tudták volna a maguk oldalára vonni a tömegeket. A munkásoknak, katonáknak és parasztoknak a szovjetek demokratikus választási rendszerével és a küldöttek visszahívásának jogával élve, lehetőségük volt a szovjetek, s ezen át a kormány összetételének megváltoztatására, a nép létérdekeit védelmező bolsevik párt kezébe adva az ország vezetését.

Ez a forradalom békés továbbfejlesztésének irányvonala volt. E lenini koncepció a népnek a cárizmus felett aratott győzelme nyomán kialakult valóságos helyzet és osztály-erőviszonyok elemzéséből következett. „A fegyver a nép kezében volt, a nép felett nem volt külső erőszak — ez volt

a dolog *lényege*. Ez volt az a körülmény, amely lehetővé tette és biztosította az egész forradalom fejlődésének békés útját."[9] Lenin leszögezte: a forradalom polgári demokratikus szakaszából a szocialista szakaszba való átmenet békés útja a legkevésbé fájdalmas, a legkedvezőbb a nép számára. A bolsevikok ennek megfelelően minden erejükkel ezért az útért harcoltak.

Lenin és a bolsevikok e döntésükben számításba vették, hogy a forradalom békés továbbfejlődését a nép túlereje biztosítja. E túlerő megőrzését és fokozását, a Vörös Gárda és a hadseregben működő forradalmi szervezetek megerősítését a párt egyik legfontosabb feladatának tekintették.

Az „Áprilisi tézisek"-ben Lenin megfogalmazta a bolsevik párt gazdasági programját. A párt — írta — nem tűzi ki célul a szocializmus azonnali „bevezetését", amíg maguk a tömegek nem ébrednek tudatára annak, hogy a szocializmus megvalósítása szükséges és elkerülhetetlen. „De csak a »majdnem-marxista« szólamok mögé rejtőző burzsoá szofisták vezethetik le ebből az igazságból az olyan politika igazolását, amely elodázná a gyakorlatilag már teljesen megérett, sürgős forradalmi rendszabályokat, amilyeneket a *háború folyamán számos burzsoá állam* gyakorta *megvalósított* és amelyek a közeledő teljes gazdasági bomlás és éhínség elleni harc érdekében halaszthatatlanul szükségesek."[10] Az ilyen rendszabályok, a szocializmus felé vezető objektíve már megérett lépések közé tartozott a bankok államosítása; a szindikátusok államosítása vagy legalábbis — haladéktalanul — a munkásküldöttek szovjetjeinek ellenőrzése alá helyezése; a társadalmi termelésnek és a termékek elosztásának a szovjetek ellenőrzése alá helyezése; a földesúri földek elkobzása és az összes földek nacionalizálása.

Lenin rámutatott: mindaddig, amíg a hatalom a burzsoázia kezében van, a háború, amelyet az Ideiglenes Kormány tovább folytat, szükségképpen imperialista jellegű. Ezért a „forradalmi honvédelemnek" tett legcsekélyebb engedmény is a szocializmus elárulásával, az internacionalizmus teljes elvetésével egyértelmű. A párt tevékenységében a tömegek között kifejtett propaganda nyomul előtérbe, melynek feladata; tisztázni előttük a háború igazi jellegét, eloszlatni bennük ama naiv hitet, hogy a háborúnak véget lehet vetni pusztán azzal, hogy „a szuronyt a földbe döfjük" — a tőke hatalmának megdöntése nélkül.

Az „Áprilisi tézisek"-ben Lenin állást foglalt a pártkongresszus mielőbbi összehívása, a pártprogram felülvizsgálása, a párt nevének megváltoztatása mellett. „»Szociáldemokrácia« helyett, amelynek hivatalos vezérei az *egész* világon elárulták a szocializmust és átpártoltak a burzsoáziához (a »honvédők« és az ingadozó »kautskysták«), *Kommunista Pártnak* kell neveznünk magunkat" — írta Lenin.[11] A tézisekben felvetette a III., Kommunista Internacionálé megteremtésének feladatát is.

Lenin fellépése, az, hogy a tömegeket harcba hívta a szocialista forradalomért, dühödt ellenállást váltott ki a mensevikek és eszerek részéről. A pétervári szovjet végrehajtó bizottságában — ez az ő kezükben volt — a lenini tervet élesen elítélő határozatot vittek keresztül. Az Ideiglenes Kormány a megalkuvók rágalomkampányát felhasználva arra készült, hogy leszámoljon Leninnel.

A bolsevik párton belül is fellépett a lenini irányvonal ellen egy kisebb opportunista csoport (Kamenyev és néhány híve). Ezek az Ideiglenes Kormány „feltételes támogatásának" félmensevik álláspontjára helyezkedtek, és azt állították, hogy Oroszország nem érett még meg a szocialista forradalomra. Az opportunisták azonban hamarosan elszigetelődtek. Rövid időn belül az egész párt a lenini program köré tömörült. A bolsevik szervezetek nőttek és erősödtek: taglétszámuk már áprilisban meghaladta a 80 000 főt. A bolsevikok befolyása országszerte szakadatlanul erősödött.

1917. április 24-én Pétervárott megnyílt a bolsevik párt VII. összoroszországi konferenciája,

[9] Lenin: A jelszavakról. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 193. old.

[10] Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. (A proletárpárt platformjának tervezete.) Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 58. old.

[11] Lenin: A proletariátus feladatai a jelenlegi forradalomban. Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. 6. old.

az első legálisan megtartott pártkonferencia. A fővárosban összegyülekezett bolsevik gárda megjárta a cárizmus ellen vívott harc tövises útját. A konferenciát Lenin irányította, s ő volt a legfontosabb napirendi pontok előadója. A konferencia határozatai megszabták a párt irányvonalát az új történelmi helyzetben. A konferencia az „Áprilisi tézisekkel" teljes összhangban a párt általános politikai feladatát abban jelölte meg, hogy irányt kell venni a szocialista forradalomra, és kiadta a „Minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszót, amely ekkor a forradalom békés továbbfejlesztésének jelszava volt.

Az agrárkérdésről hozott határozat követelte, hogy a földesúri földeket haladéktalanul kobozzák el és bocsássák a paraszt- és földmunkás-bizottságok rendelkezésére, továbbá nacionalizálják a földet az egész ország területén. A párt felszólította a parasztokat: ne várják meg az alkotmányozó gyűlés összehívását, hanem azonnal és szervezetten vegyék kezükbe a földesúri földet. A nemzeti kérdésben elfogadott határozatot a proletár internacionalizmus szelleme hatotta át. A határozat kinyilvánította a nemzetek önrendelkezési jogát, a különválást is beleértve. Kimondta: az Oroszország kötelékében megmaradó népek számára területi autonómiát kell adni; a nemzeti kisebbségeket sújtó mindennemű korlátozást el kell törölni; szabad fejlődésüket külön törvényekben kell biztosítani; az összes oroszországi nemzetiség élenjáró proletárjait egységes munkáspártba kell tömöríteni.

Arra a kérdésre, hogyan lehet a leggyorsabban véget vetni az imperialista háborúnak, a konferencia a következőképpen válaszolt: türelmesen, állhatatos munkával meg kell magyarázni a népnek, hogy a háborút csak úgy lehet befejezni, ha a hatalom a proletárok és félproletárok osztályának kezébe megy át. Amíg ez nem következik be, „pártunk minden módon támogatni fogja azokat a külföldi proletárpártokat és csoportokat, amelyek már a háború idején valóban forradalmi harcot folytatnak imperialista kormányaik és saját burzsoáziájuk ellen. Különösen elősegíti majd a párt a fronton valamennyi hadviselő ország katonái közt megindult tömeges lövészárok-barátkozást, s arra törekszik, hogy az elnyomottak szolidaritásának ezt az ösztönös megnyilvánulását tudatos és a lehető legszervezettebb mozgalommá változtassa, amely arra irányul, hogy valamennyi hadviselő országban az egész államhatalom a forradalmi proletariátus kezébe menjen át."[12]

Az áprilisi konferencia határozottan állást foglalt azellen, hogy a bolsevikok részt vegyenek a hadviselő országok szocialistáinak Stockholmba tervezett kongresszusán. Ennek összehívása a szociálpacifisták manővere volt; arra szolgált, hogy leplezze az imperialista békefeltételekről folyó diplomáciai tárgyalásokat. „Szocialisták, ha csak nem akarják elárulni a proletariátus ügyét, nem vehetnek részt sem közvetlenül, sem közvetve ebben a szennyes és önző alkudozásban, amelyet a különböző országok tőkései az általuk rablott zsákmány felosztása körül folytatnak" — hangzott az áprilisi konferencia határozata.[13]

A bolsevik párt, az áprilisi konferencia határozataival felfegyverkezve, harcot indított a tömegek megnyeréséért, hogy kivonja őket a megalkuvók befolyása alól, hogy megvalósítsa a szocialista forradalom lenini irányvonalát.

AZ IDEIGLENES KORMÁNY VÁLSÁGÁNAK KEZDETE

Már 1917 áprilisában sor került az első nagyszabású tömegmegmozdulásra az Ideiglenes Kormány politikája ellen a legégetőbb kérdésben: a háború és béke kérdésében.

A néptömegek, noha még fogva tartotta őket a „forradalmi honvédelem" jelszava, állhatatosan követelték, hogy a szovjetek és a kormány hozzák nyilvánosságra háborús célkitűzéseiket, nyíltan

[12] Lenin: Az OSZDMP(b) VII. összoroszországi konferenciája. 1917. április 24—29. (május 7—12). Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. 276. old.

[13] Ugyanott, 252. old.

Tiltakozó tüntetés a Miljukov-jegyzék ellen. Pétervár, 1917. április 21.
Fénykép

mondjanak le az annexiókról és a hadisarcról. Pétervárott, Moszkvában és más városokban népes gyűlések és tüntetések zajlottak le a béke jelszava alatt. A pétervári szovjet kénytelen volt figyelembe venni e hangulatot: március 14-én közzétette a „Felhívás a világ népeihez" című dokumentumot, amelyben az oroszországi demokrácia nevében kijelentette, hogy „minden erejét latba fogja vetni saját uralkodó osztályai hódító politikája ellen, s felhívja Európa népeit, tegyenek együttesen határozott lépéseket a béke érdekében". A felhívás pusztán deklaratív jellegű volt, semmiféle konkrét útmutatást nem tartalmazott a békéért való harc tennivalóit illetően. Sőt, mi több, azzal az ürügygyel, hogy a szabadságot meg kell védelmezni a külső veszély ellen, a háború folytatására szólította fel a hadsereget.

A szovjet vezetői igyekeztek rábeszélni az Ideiglenes Kormányt, hogy bocsásson ki hasonló értelmű nyilatkozatot. Hosszas alkudozások, a kompromisszumos megfogalmazások utáni keresgélés után március 28-án napvilágot látott „Az Ideiglenes Kormány nyilatkozata a háborúról". Hangsúlyozva, hogy a háborút folytatni kell, a kormány kijelentette: a szabad Oroszország célja „nem az, hogy uralomra jusson más népek fölött, nemzeti javaikat elragadja, idegen területeket hódítson; célja a tartós béke megteremtése a népek önrendelkezése alapján". De még ezt az üres ígéretet is nyomban semmivé tette az a megszorítás, hogy a kormány külpolitikája „teljes mértékben figyelembe veszi szövetségeseinkkel szemben vállalt kötelezettségeinket".

Az Ideiglenes Kormány deklarációja, noha kizárólag az oroszországi néptömegek félrevezetését szolgálta, aggodalmat keltett az antanthatalmak vezető köreiben. Az angol és francia imperialisták azzal a követeléssel álltak elő, hogy az Ideiglenes Kormány adjon szilárd biztosítékokat a háború folytatására nézve, továbbá tegye határozottabbá politikáját a szovjetekkel és a mögöttük álló forradalmi tömegekkel szemben.

Miljukov, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere készségesen helyt adott e követeléseknek; április 18-án jegyzéket intézett a szövetségesekhez, amelyben kijelentette, hogy a március 28-i nyi-

A csuszovói (Urál) üzem munkásainak május elsejei tüntetése
Fénykép. 1917

latkozat „az egész nép ama törekvésének" ad kifejezést, hogy a „háborút a végső győzelemig folytassa". A jegyzék alig leplezett formában az annexiók és hadisarcok szükségességét is elismerte. A Miljukov-jegyzék imperialista jellege viharos felháborodást keltett a munkások és katonák körében. Április 20-án, a jegyzék nyilvánosságra hozatala után, Pétervárott spontán tüntetések kezdődtek. Jelszavuk kezdetben ez volt: „Vesszen Miljukov!" Ám még aznap a bolsevik párt Központi Bizottsága felhívással fordult a munkásokhoz és katonákhoz: tiltakozzanak az imperialista politika ellen — nem egyes személyek, hanem az egész burzsoá osztály és kormánya politikája ellen. Április 21-én a tüntetések fokozott erővel folytatódtak. Munkások, katonák, matrózok tízezrei vonultak fel e jelszavakkal: „Minden hatalmat a szovjeteknek!", „Le a háborúval!", „Hozzák nyilvánosságra a titkos szerződéseket!", „Vesszen a hódító politika!" Kornyilov tábornok, a pétervári katonai kerület parancsnoka, kísérletet tett arra, hogy tüzérséget vessen be a tüntetők ellen, de a katonák megtagadták a parancs teljesítését. Tiltakozó tüntetések zajlottak le Moszkvában, Nyizsnyij Novgorodban, Harkovban, Jekatyerinburgban és más városokban is.

Ezek az események az Ideiglenes Kormány válságának kezdetét jelezték. A burzsoázia vezérei, hogy mentsék a helyzetet, manőverezéshez folyamodtak: elhatározták, hogy feláldozzák a nép által leginkább gyűlölt miniszereket, Miljukovot, Gucskovot, s a kormányba — megrendült tekintélyének helyreállítása végett — bevonják a pétervári szovjet képviselőit.

A szovjetnek ebben a helyzetben minden lehetősége megvolt arra, hogy a tömegek követelésének megfelelően minden hatalmat a kezébe vegyen. A mensevik-eszer vezetők azonban elutasították a kínálkozó lehetőséget: „. . . a tőkések bukófélben levő kormányát támogatták, még jobban belegabalyodtak a velük való paktálásba és még végzetesebb lépéseket tettek, amelyek a forradalom pusztulásához vezettek".[14]

[14] Lenin: A forradalom tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 249. old.

1917. május 5-én Lvov herceg elnökletével megalakult az új Ideiglenes Kormány. Az új kormányt koalíciós alapon állították össze: tíz minisztere a burzsoázia képviselője volt, hat miniszter a kispolgári pártokat képviselte. Hadügyi és tengerészeti miniszter Kerenszkij lett, az eszerek vezetője, V. M. Csernov földművelésügyi miniszter, a mensevikek vezetője, I. G. Cereteli posta- és távírdaügyi miniszter.

A pétervári szovjet vezetői tehát durván megszegték korábbi határozatukat, amely kimondta, hogy nem vesznek részt burzsoá kormányban. Áruló lépésük leplezésére demagóg módon azt hangoztatták, hogy Miljukov és Gucskov leváltása a forradalmi demokrácia győzelme, a burzsoázia óriási engedménye. A valóságban persze szó sem volt ilyesmiről, csupán a díszletek változtak.

A KOALÍCIÓS KORMÁNY POLITIKÁJA

A koalíciós Ideiglenes Kormány kizárólag abban különbözött az előző, tisztán polgári kormánytól, hogy a változatlan politikát most a „szocialista" miniszterek ígéreteinek és nagyhangú nyilatkozatainak valóságos áradata leplezte.

A „muzsik-miniszter" — így nevezték az eszerek Csernov földművelésügyi minisztert — arra fordította erőfeszítéseit, hogy a parasztmozgalmakat „törvényes mederbe terelje", megakadályozza a földesúri földek erőszakos elfoglalását. A parasztokat továbbra is azzal hitegették, hogy várják meg az alkotmányozó gyűlés összehívását. Csernov, aki a parasztmozgalmak nyomása alatt lavírozásra kényszerült, a föld adásvételét megtiltó törvénytervezetet terjesztett elő, amelyet azonban a kormány nem fogadott el.

Nem változott meg a kormány munkáspolitikája sem. A munkaügyi miniszter, a mensevik Szkobelev, bejelentette, hogy a tőkésektől maradéktalanul el fogják venni a vállalkozói hasznot. Ez a külsőre forradalmi lépés azonban valójában üres frázis volt, melyet semmiféle gyakorlati lépés nem követett. Nem iktatták törvénybe a nyolcórás munkanapot, a béremelési követeléseket nem teljesítették, a munkaügyi konfliktusokat a tőkések javára oldották meg. A kormány nem foganatosított rendszabályokat a gazdasági zűrzavar, a drágaság és a spekuláció ellen. Tevékenysége abban merült ki, hogy különféle „szabályozó" szerveket létesített, amelyeket a burzsoázia képviselői tartottak a kezükben, ugyanakkor pedig ellene szegült annak, hogy a termelést és a javak elosztását munkásellenőrzés alá helyezzék.

A monopoltőke az Ideiglenes Kormány támogatásával szélesítette ki pozícióit. A részvénytársaságok, szindikátusok stb. szervezésének és tevékenységének módjára vonatkozó korlátozásokat megszüntették. Oroszországban csupán 1917 első hat hónapjában 206 részvénytársaság alakult. A nagytőkések új vállalkozói szervezeteket létesítettek: az Iparvédő Bizottságot, a Magánvasutak Tanácsát, az Egyesített Ipari Szövetséget. Augusztus közepén Pétervárott megtartották az üzemés gyártulajdonosok társaságainak konferenciáját, s itt egységes országos szervezetet alakítottak.

A koalíciós kormány az oroszországi népek függetlenségének ellenségeként lépett fel. Ellenséges álláspontra helyezkedett még a különböző nemzetiségi területeken — Ukrajna, Beloruszszia, Közép-Ázsia, a Kaukázus vidéke stb. — létrejött burzsoá-nacionalista szervezetekkel szemben is.

Röviddel megalakulása után a koalíciós kormány összeütközésbe került az ukrán Központi Radával. Az összeütközést a Rada manifesztuma — az „Első Univerzálé" — közzététele váltotta ki, amely kimondta, hogy az ukrán népnek „joga van arra, hogy maga rendelkezzék életével". E pusztán deklaratív kijelentés is elég volt ahhoz, hogy heves ingerültséget keltsen az Ideiglenes Kormányban. Súlyos konfliktus robbant ki a Finnországhoz fűződő kapcsolatok terén is. Az Ideiglenes Kormány arra szorítkozott, hogy helyreállította Finnország autonómiáját abban a formában, ahogyan az 1809. évi alkotmány előírta. Midőn pedig a finn parlament törvényt hozott, amelynek

értelmében a külpolitika és a hadügyek kivételével minden kérdésben autonóm jogok illetik meg, a parlamentet azonnal feloszlatták, s épületét kormánycsapatok szállták meg.

Változatlan maradt a külpolitika is. Az imperialista háborúnak a „végső győzelemig" való folytatását a kormány békeszerető nyilatkozatokkal leplezte. Május 6-i deklarációjában kijelentette: arra törekszik, hogy „mielőbb elérhessék az általános békét". Ám a megfogalmazás általános jellege a legkülönfélébb értelmezésekre is lehetőséget adott. A kormány valódi szándékai abban nyilvánultak meg, hogy kategorikusan elzárkózott a cárizmus idején kötött titkos szerződések közzététele elől. Az orosz követekhez küldött titkos instrukciókban és a szövetséges hatalmak diplomatáival folytatott beszélgetések során az új külügyminiszter, Tyerescsenko, maradéktalanul felfedte az Ideiglenes Kormány kijelentésének valódi értelmét. A deklaráció, mondta többek között a japán követnek, „semmi esetre sem jelenti azt, mintha azonnali általános békekötést javasolnánk... A háborút semmi esetre sem szakítjuk meg."

A háború folytatásának politikája azzal a következménnyel járt, hogy tovább erősödött Oroszország függősége az antanttal szemben. Az orosz burzsoázia — attól rettegve, hogy magára marad a forradalmi néppel szemben — egyébként is arra törekedett, hogy a szövetségeseknek tett újabb engedmények révén biztosítsa magának a nyugati imperializmus politikai és gazdasági támogatását. A szövetségesek ezt kihasználva egyetlen dolgot követeltek: a hadműveletek folytatását, bármi áron is. Oroszországba érkeztek nyugat-európai szociálsoviniszták — az angol Henderson és J. H. Thomas, a francia A. Thomas, a belga Vandervelde — valamint az AFL képviselői, hogy az orosz népet rábeszéljék „kötelességének teljesítésére". A szövetségesek követelésére az Ideiglenes Kormány katonai alakulatokat küldött a Nyugat-Európában és a Balkánon harcoló orosz csapatok újjászervezésére és feltöltésére.

Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok imperialista körei már ekkor terveket szőttek Oroszországnak befolyási övezetekre való felosztásáról; e tervek megvalósításában a háború alatt megerősödött amerikai imperializmus vezető szerepre tört. 1917 májusában az amerikai kormány bejelentette, hogy kölcsönt nyújt Oroszországnak. A bejelentést követően népes katonai-politikai misszió érkezett Oroszországba, élén Root volt miniszterrel. A misszió ekként fogalmazta meg kormánya álláspontját: „Ha nem harcoltok — nem kaptok pénzt". Az Ideiglenes Kormány nagy sietve újfent hitet tett amellett, hogy Oroszország folytatja a háborút. A Root-misszió működése „Az orosz hadsereg és polgári lakosság morális állapotának megőrzését és megszilárdítását célzó amerikai akcióterv" elkészítésével zárult. Ezzel egyidejűleg a Stevens mérnök vezette „technikai misszió" tervet dolgozott ki az ország gazdasági életének idegrendszere, a vasúti hálózat megkaparintására. Az Ideiglenes Kormány Stevenset tanácsadónak nevezte ki a közlekedésügyi miniszter mellé, az Egyesült Államokban pedig ezalatt különleges „vasúti hadtestet" létesítettek azzal a céllal, hogy kézbe vegye az orosz vasutak irányítását.

A FORRADALMI TÖMEGMOZGALMAK FELLENDÜLÉSE

A munkásokban, a dolgozó parasztokban és a katonákban szakadatlanul fokozódott az elégedetlenség az Ideiglenes Kormány népellenes, imperialista politikájával szemben. A tömegek forradalmi aktivitása növekedőben volt. A bolsevik párt segítette őket abban, hogy helyesen értékeljék az eseményeket, és a szovjetek hatalmáért vívott küzdelem zászlaja alá tömörüljenek.

A bolsevikok bátor forradalmi propagandát fejtettek ki a gyárakban és üzemekben, a laktanyákban, a lövészárkokban és a parasztok körében. Heves szócsatákat vívtak a burzsoá pártok képviselőivel és a megalkuvókkal, szenvedélyes erővel és egyben ügyes hozzáértéssel győzték meg hallgatóikat eszméik igazáról.

A dolgozók gyűlésein Lenin is gyakran felszólalt. Beszélt a Putyilov-, az Obuhov-gyár és

A „Pravda" terjesztése Pétervárott
Fénykép. 1917

a Csőgyár munkásai, az Izmaili ezred és más egységek katonái előtt. A páncéloshadosztály katonáinak gyűlésén elhangzott felszólalásáról a „Szoldatszkaja Pravda" így írt: „A beszéd olyan erőt árasztott, olyan ellenállhatatlan igazság hevítette át, hogy a gyűlés résztvevői utána még sokáig nem tudtak lecsillapodni, s a katonák vállukra emelték Lenin elvtársat..."

A tömegek megnyerésében óriási szerepet játszott a bolsevik sajtó. 1917 nyarára a bolsevik újságok száma meghaladta a negyvenet, napi példányszámuk 320 000 volt. Különösen nagy népszerűségnek örvendett a „Pravda", amely csaknem naponta közölt cikkeket Lenin tollából.

Napról napra nőtt a munkásosztály szervezettsége. A forradalmi harcokban megalakított üzemi bizottságok (fabzavkomok) egy-egy vállalat valamennyi munkását és tisztviselőjét egyesítették. Az üzemi bizottságok eltávolították a vállalatoktól a régi adminisztráció leggyűlöltebb képviselőit, számos esetben munkásellenőrzést létesítettek a termelés fölött, munkásmegmozdulásokat, gyűléseket és tüntetéseket szerveztek, nagyszabású politikai és kulturális-népművelő tevékenységet fejtettek ki.

A munkások újjáélesztették a régi szakszervezeteket és újakat hoztak létre. Csupán 1917 március-áprilisában Pétervárott és Moszkvában több mint 130, egész Oroszország területén pedig mintegy 2000 szakszervezet alakult. A szakszervezetek III. összoroszországi konferenciáján (június végén) a küldöttek mintegy 1,5 millió tagot képviseltek. A bolsevikok ekkorra már sok pétervári és moszkvai szakszervezetet — a vasmunkásokét, a textilmunkásokét, a bőrösökét — irányításuk alá vontak, más szakszervezetekben azonban még a mensevik és eszer befolyás dominált.

Kiszélesedett a nyolcórás munkanapért, a béremelésért, a jobb munkafeltételekért vívott küzdelem. 1917 nyarán országszerte nagyszabású gazdasági sztrájkok robbantak ki — a moszkvai és a pétervári vasúti csomóponton, Szormovóban, Bakuban, a Donyec-medencében, az Urálban és másutt.

Katonák küldöttsége üdvözli a parasztküldöttek összoroszországi kongresszusát. Pétervár, 1917 május
Fénykép

Újra fellendülőben volt a parasztmozgalom. Az ország minden tájáról olyan hírek érkeztek, hogy a parasztok megtagadják a földesuraknak járó szolgáltatások teljesítését, a tilalmak ellenére fát vágnak az erdőkben, ráteszik a kezüket a rétekre, kaszálókra, lefoglalják a termést, a felszereléseket, elszántják a földesúri földeket, szétdúlják és felégetik a földesúri uradalmakat. A földesúri földek és javak elvétele március-májusban a paraszti megmozdulásoknak alig több mint 30 százalékát tette ki; június-augusztusban sokkal nagyobb méreteket öltött: a megmozdulásoknak mintegy 70 százalékát az ilyen esetek alkották. A parasztmozgalom a központi földművelő övezetben, a Volga mentén, Ukrajnában és Belorussziában volt a legerősebb.

A munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek példájára és hatására paraszt-szovjetek alakultak: a kormányzósági és kerületi szovjeteket parasztkongresszusokon, a járási és falusi szovjeteket az illető járás, illetve falu lakóinak gyűlésén választották. Az eszerek és a mensevikek, akik a kormányzósági és a kerületi szovjetekben megszerezték a vezető pozíciókat, minden eszközzel gátolni igyekeztek a parasztság forradalmi kezdeményezéseit. A parasztküldöttek I. összoroszországi kongresszusa (1917 május) az eszer többség befolyása alatt bizalmat nyilvánított az Ideiglenes Kormány iránt, és helyeslésére biztosította a háború folytatásának politikáját.

A bolsevikok a kongresszus szónoki emelvényét agrárprogramjuk népszerűsítésére, a paraszti tömegek megnyerésére használták fel. Lenin nyílt levelet intézett a küldöttekhez, s május 22-én nagy beszédet tartott a kongresszuson. A bolsevikok határozati javaslata követelte, hogy minden földet megváltás nélkül haladéktalanul adjanak át a népnek, a földeket a parasztok által megalakított szovjetek és bizottságok rendelkezésére bocsátva. Az eszereknek és a mensevikeknek azonban sikerült a javaslatot megbuktatniuk és a sajátjukat elfogadtatniuk, amely — noha elismerte, hogy

OROSZORSZÁG A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMTÓL A SZOCIALISTA FORRADALOMIG (1917 FEBRUÁR–OKTÓBER)

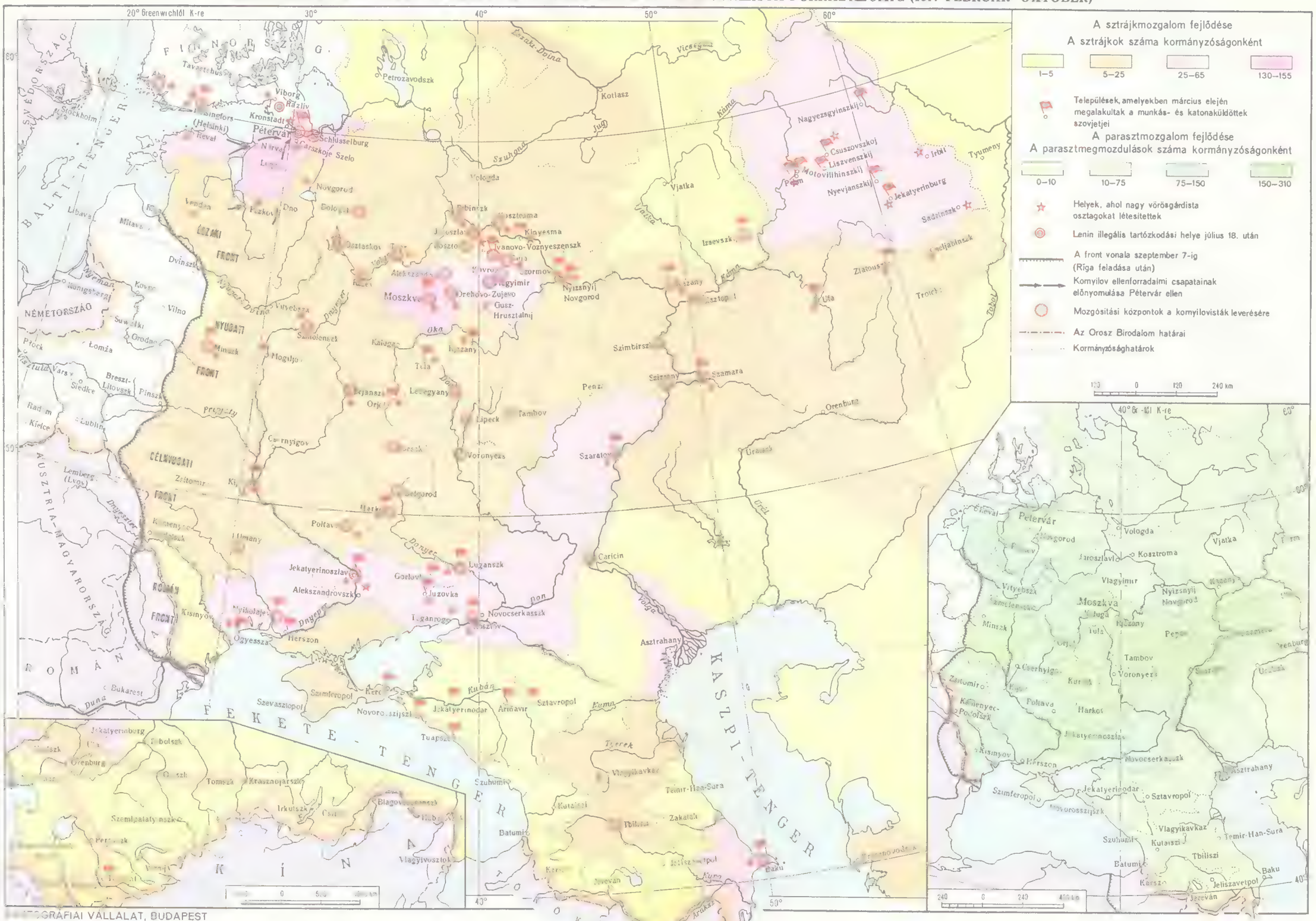

FOTOGRAFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

a földet a nép kezére kell adni — a megoldást változatlanul az alkotmányozó gyűlés összehívásának idejére halasztotta.

Az ország politikai életének középpontjában a háború kérdése állott. A tömegekben élő honvédő illúziókat még nem sikerült leküzdeni, de mind erőteljesebbé vált a törekvés: véget kell vetni a háborúnak. Fokozódott a forradalmi erjedés a hadseregben és a flottában. A bolsevikok legjobb kádereiket irányították a hadseregbe. A katonatömegek egyre nagyobb bizalommal fordultak a bolsevik párt felé. A parancsnokságnak immár számolnia kellett a választott katona- és matrózbizottságokkal. A balti flotta politikai életének irányítása még 1917 tavaszán a forradalmár matrózok által létrehozott választott demokratikus szerv, a Centrobalt kezébe került, amelyben a bolsevikok döntő befolyással rendelkeztek. A bolsevik párt katonai szervezeteinek összoroszországi konferenciáján (1917 június) összesen 60, a fronton és a hátországban működő pártszervezet küldöttei vettek részt, 26 000 párttag képviseletében. Az értekezlet megválasztotta a bolsevik katonai szervezetek összoroszországi irodáját N. I. Podvojszkij elnökletével. A bolsevik újságok — a „Pravda", a „Szoldatszkaja Pravda", az „Okopnaja Pravda" stb. — nagy népszerűségre tettek szert a katonák körében.

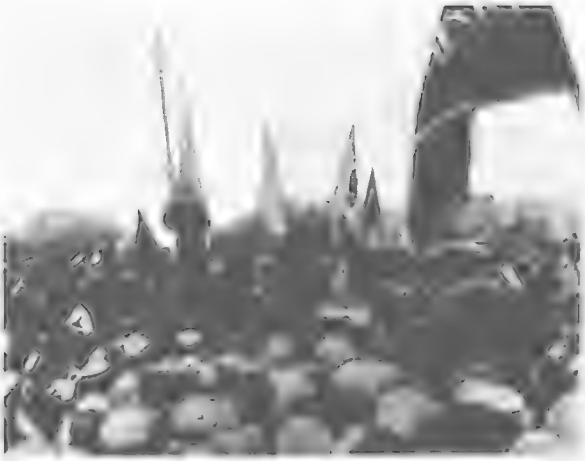

A balti tengerészek küldöttének felszólalása egy szevasztopoli gyűlésen
Fénykép. 1917

AZ ELSŐ SZOVJETKONGRESSZUS. A JÚNIUSI TÜNTETÉS

A bolsevikok befolyásának növekedéséről tanúskodtak 1917 május-júniusában a szovjetek újjáválasztásának eredményei is. A pétervári szovjetben a munkásszekció helyeinek mintegy a felét, a katonaszekció helyeinek mintegy a negyedét a bolsevikok szerezték meg. A moszkvai szovjetben a bolsevik frakció lett a legnagyobb. Szilárd pozícióik voltak a bolsevikoknak Ivanovo-Voznyeszenszk, Orehovo-Zujevo, Luganszk, Kronstadt, Krasznojarszk és néhány más város szovjetjében.

A tömegek azonban nem mindenütt egyformán gyorsan szabadultak meg az Ideiglenes Kormány iránti bizalomtól, fordultak el a megalkuvó pártoktól: a nagy ipari központokban gyorsabban, az óriási vidéki területeken lassabban. Ez a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei I. összoroszországi kongresszusának összetételén is megmutatkozott. A 777 küldöttből azok között, akik pártállásukról nyilatkoztak, 105 volt bolsevik, 285 eszer és 248 mensevik. A kongresszus 1917. június 3-án nyílt meg Pétervárott.

A mensevik és eszer vezetők kongresszusi felszólalásaikban különösen állhatatosan próbálták bebizonyítani azt, hogy a burzsoáziával létesített koalíció fenntartása kikerülhetetlen szükségesség. A megalkuvók legfőbb érvét a mensevik Cereteli fogalmazta meg: Oroszországban — úgymond — nincs olyan politikai párt, amely képes lenne arra, hogy a teljes államhatalmat kezébe vegye. „Van ilyen párt!" — hallatszott egy erős hang a bolsevik padsorokból. A közbeszóló Lenin volt.

Június 4-i beszédében Lenin szétzúzta a megalkuvók valamennyi érvét. Programjuk, mondotta, nem a forradalmi demokrácia programja, amiről itt oly mérhetetlenül sokat beszélnek, hanem a burzsoá parlamenti demokrácia programja. De burzsoá kormány mellett nem létezhet új típusú hatalom. Csak két dolog között lehet választani: vagy előre lépünk a munkás-paraszt demokratikus

köztársasághoz, amelyben a hatalom kizárólagos birtokosai a szovjetek, vagy hátra, a közönséges burzsoá kormányzathoz, s akkor a szovjeteket vagy az ellenforradalmi tábornokok kergetik szét, vagy dicstelenül kimúlnak. Ceretelinek válaszolva Lenin kijelentette, hogy a bolsevik párt nem utasítja vissza a hatalmat, ellenkezőleg, bármely pillanatban kész azt a maga teljességében a kezébe venni, hogy programját megvalósítsa.[15]

Másik felszólalásában (június 9) Lenin feltárta az Ideiglenes Kormány által tovább folytatott háború imperialista jellegét, s meggyőzően kimutatta, hogy a háborúból csak a szocialista forradalom útján lehet kijutni. „Támogassák a tőkések által elnyomott osztályok forradalmát, döntsék meg országukban a tőkések osztályát és ezzel mutassanak példát a többi országnak. Csak ez szocializmus. Csak ez harc a háború ellen."[16]

Lenin beszédei nagy hatást tettek a szovjetkongresszus egyszerű küldötteire. A mensevikeszer vezetőknek nem csekély erőfeszítésükbe került határozati javaslataik elfogadtatása. E határozatok egyike bizalmat nyilvánított a koalíciós kormány iránt, a másik helyeselte a „honvédelmet", és jóváhagyta újabb támadó hadművelet szervezését. A szovjetkongresszuson megválasztott központi végrehajtó bizottságban a helyek túlnyomó többségét a kispolgári pártok kapták meg.

Már ezekben a napokban világosan megmutatkozott azonban a szovjetek megalkuvó vezetősége és a forradalmi tömegek közötti mély nézeteltérés. A fővárosi munkásság és katonaság körében spontán mozgalom indult kormányellenes tüntetés szervezésére, tiltakozásul a pétervári munkásokkal és helyőrséggel szembeni provokatív lépések ellen: a kormány arra készült, hogy számos üzem és azok forradalmi kollektíváinak kitelepítésével „tehermentesíti" a fővárost, továbbá hogy kivonja a városból a forradalmi hangulatú katonai egységeket. A bolsevikok ellenezték a spontán, elszórt megmozdulásokat; megkezdték egy szervezett békés tüntetés előkészítését „Minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó alatt. A június 10-re tervezett tüntetésnek kellett a dolgozók igazi hangulatát demonstrálnia a szovjetkongresszus számára.

A mensevik-eszer vezetők, tudomást szerezve a készülő tüntetésről, dühödt kampányba kezdtek a bolsevikok ellen, s a szovjetkongresszussal határozatot fogadtattak el, amely mindennemű tüntetést „három napra" betiltott. A határozat azonban olyan heves elégedetlenséget keltett a munkásokban, hogy a megalkuvók kénytelenek voltak maguk hirdetni tüntetést június 18-ra, abban a reményben, hogy sikerülni fog bolsevikellenes jelszavak alatt levezetniük.

A bolsevikok elfogadták a kihívást. Felszólították a munkásokat és a katonákat, hogy vonuljanak ki az utcára, s nyugodtan és magabiztosan tegyenek hitet kívánságaik mellett. „Legyen a holnapi nap..., a békés felvonulás napja, a forradalmi Pétervár félelmetes tiltakozásává a feltámadóban levő elnyomás és önkény ellen!"

Június 18-án mintegy félmillió ember vett részt a tüntetésen. A túlnyomó többség e jelszavak alatt vonult: „Minden hatalmat a szovjeteknek!", „Vesszen a tíz tőkés miniszter!", „Kenyér, béke, szabadság!", „A termelés munkásellenőrzését!" Nagyszabású forradalmi tüntetések zajlottak le ezen és a következő napon Moszkvában, Ivanovo-Voznyeszenszkben, Szormovóban, Kolomnában, Kijevben, Harkovban, Jekatyerinoszlavban és sok más városban is. Még Miljukov, a kadet párt feje is kénytelen volt elismerni, hogy a júniusi tüntetés „a bolsevikok diadalává" vált.

A burzsoázia köreiben ekkorra már úrrá lett az a meggyőződés, hogy a mensevikek és az eszerek rábeszéléseikkel és deklarációikkal nem képesek feltartóztatni a forradalom továbbfejlődését, s hogy az ellenforradalom egyetlen hatékony eszköze az erő. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak

[15] Lásd Lenin: A Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek I. összoroszországi kongresszusa. 1917. június 3—24 (június 16—július 7). Beszéd az Ideiglenes Kormányhoz való viszonyról. 1917. június 4 (17). Lásd *Lenin* Művei 25. köt. 6—7. old.

[16] Ugyanott. Beszéd a háborúról. Június 9 (22). Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 26. old.

Munkások és katonák tüntetése Pétervárott 1917. június 18-án
Fénykép

e tekintetben a kormány és a főhadiszállás által a fronton előkészített támadásnak. A koalíciós kormány feje, Lvov herceg, már a kormány megalakulását követő napon kijelentette: „Az országnak hallatnia kell hatalmas szavát, csatába kell küldenie hadseregét." Erre ösztökélték az Ideiglenes Kormányt az angol, francia és amerikai imperialisták is, akik szintén arra számítottak, hogy egy sikeres támadás segít majd „megfékezni" az orosz forradalmat. A mensevik és eszer vezetők támogatták ezeket a terveket. „Még békéről beszélnek, de támadásra készülnek" — jegyezte meg ezekben a napokban Vandervelde, az antant részéről Oroszországba küldött szociálsoviniszták egyike.

Június 18-án, a pétervári tüntetés napján, az Ideiglenes Kormány, megkapva az I. szovjetkongresszus támogatását, támadásba kergette az orosz hadsereget. A kormány döntése óriási felzúdulást keltett a fronton. A katonák sok gyűlésen ezt a jelszót hangoztatták: „Vesszen a háború!" A nyugati fronton 15 hadosztályból, amelyek támadási parancsot kaptak, tíz még a megindulási állásokba sem vonult ki. Egyedül az északi front 5. hadseregében 13 000 katonát állítottak hadbíróság elé, mert megtagadták a támadási parancs végrehajtását. A katonatömegek forradalmasodása hatalmas lendületet vett. Bruszilov tábornok a hadügyminiszterhez küldött jelentésében ezt írta: „. . . egyes ezredekben nyíltan kijelentik, hogy Leninen kívül nincs számukra más tekintély".

A katonáknak a tőlük idegen célokért vívott háborúval szembeni elégedetlensége, a parancsnoki karral szemben táplált bizalmatlansága, továbbá a lőszerhiány és a tüzérség gyengesége a támadást sikertelenségre kárhoztatta. Az Ideiglenes Kormány katonai kalandja újabb 60 000 áldozatot követelt az orosz hadseregtől.

A júliusi támadás összeomlása siettette a nép elfordulását a honvédő álláspontról. A tömegek forradalmi aktivitása rohamosan növekedett. „Ha munkások körében vagy — mondotta a viborgi városrész egyik bolsevik pártmunkása —, érzed, hogy forr, hogy háborog minden."

Ugyanakkor új kormányválság érlelődött. Oroszország és a szövetségesek imperialista körei nyíltan követelték: alakítsanak „erőskezű" kormányt, amely képes arra, hogy leszámoljon a forradalommal és a „végső győzelemig" folytassa a háborút. A fronton elszenvedett vereség ürügyén a burzsoázia azt követelte a mensevikektől és az eszerektől: térjenek át a „rábeszélésekről" a megtorlások politikájára, és — a bolsevikokra hárítva a felelősséget a vereségekért — zúzzák szét a proletariátus forradalmi élcsapatát. A kadet miniszterek egy másodrangú ürügy (az Ukrán Radával folytatott tárgyalások) kapcsán július 2-án beadták lemondásukat, a kormánykoalíció széthullásával fenyegetve a mensevikeket és eszereket. A megfélemlített megalkuvók készek voltak újabb engedményeket tenni az ellenforradalomnak. A tömegek azonban másként válaszoltak a lemondásra.

A burzsoázia sakkhúzására elfogyott a munkások és katonák türelme. Pétervárott már június vége óta egymást követték a viharos tiltakozó gyűlések a júniusi támadás, a munkásság demokratikus jogainak csorbítása, továbbá a kormány arra irányuló kísérletei ellen, hogy a fővárosi helyőrség forradalmi hangulatú egységeit a frontra küldje. A tőkés miniszterek provokatív lemondása a végsőkig kiélezte a helyzetet. Július 3-án Pétervárott spontán kormányellenes tüntetések kezdődtek. Elsőnek az 1. géppuskás ezred katonái mozdultak meg. Képviselőik megjelentek a bolsevikok pétervári konferenciáján és bejelentették: „Ezredünket fel akarják oszlatni, gúnyt űznek belőlünk, nem várhatunk tovább, elhatároztuk, hogy cselekedni fogunk, s ezért már szét is küldtük megbízottainkat a gyárakba és az ezredekhez." A mozgalom gyors ütemben növekedett, s félő volt, hogy fegyveres összetűzésekbe torkollik.

A bolsevik párt Központi Bizottsága azon a véleményen volt, hogy a helyzet még nem érett meg a forradalomra. A hadsereg és a vidék még nem volt kész teljes mértékben a főváros forradalmi erőinek támogatására, egy elszigetelt megmozdulás Péterváron pedig csak megkönnyítette volna az ellenforradalom számára a forradalmi élcsapat szétzúzását. A párt képviselői nyomban az üzemekbe, a gyárakba és az ezredekhez siettek, hogy visszatartsák a tömegeket a megmozdulástól. Ez azonban lehetetlennek bizonyult. Néhány katonai alakulat és sok üzem munkássága már július 3-án este megmozdult. A katonák fegyveresen vonultak ki az utcákra. A kialakult helyzetet figyelembe véve a bolsevikok július 3-án éjjel úgy döntöttek: élére állnak a tömegmozgalomnak, hogy békés és szervezett jellegét biztosítsák.

Július 4-én a fővárosban hatalmas tüntetés zajlott le. Több mint 500 000 munkás, katona és matróz vonult fel „Minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó alatt. A menetet páncélautók és felfegyverzett matrózok, katonák, vörösgárdisták sorfalai biztosították a támadások és provokációk ellen. A tüntetők egy része a Kseszinszka palotához tartott, ahol a bolsevikok Központi Bizottsága székelt. A palota erkélyéről szólottak a tömeghez a bolsevikok szónokai. A kronstadti tengerészeket Lenin üdvözölte, kitartásra, állhatatosságra és éberségre szólítva fel őket. Sok delegáció kereste fel a Tauriai palotában a szovjetek központi végrehajtó bizottságát, s kifejezésre juttatták hajthatatlan akaratukat: a hatalomnak a szovjetek kezébe kell átmenni. „54 üzem nevében beszélek — mondotta a munkások egyik küldötte. — Önök láthatják, mi áll a plakátokon... Mi bízunk a szovjetekben, de nem azokban, akikben a szovjet bízik..."

A tömegek követelése, hogy a szovjetek vegyék át a hatalmat, teljes mértékben megvalósítható volt. A mensevikek és eszerek azonban mindennél jobban féltek a burzsoáziával fennálló koalíció felbomlásától, s fenntartása érdekében a kadetok minden követelését elfogadták. Az ellenforradalmi burzsoáziát határozottan támogatták a szövetségesek képviselői is. Július 4-én Buchanan angol

Az 1917. július 4-i pétervári sortűz
Fénykép

nagykövet jegyzéket nyújtott át Tyerescsenko külügyminiszternek, amely követelte, hogy állítsák vissza a hadseregben és a flottánál a halálbüntetést (az Ideiglenes Kormány március 12-i rendeletével eltörölte a halálbüntetést a fronton és hátországban egyaránt), fegyverezzék le a munkásokat, vezessék be a katonai cenzúrát, tiltsák be a bolsevik lapokat, fegyverezzék le a tüntetésben részt vett pétervári ezredeket stb.

Az Ideiglenes Kormány elhatározta, hogy fegyverrel lép fel a tüntetők ellen: megbízást adott a pétervári katonai kerület parancsnokának, Polovcev tábornoknak: „teremtsen rendet a városban". A megalkuvók „bolsevista összeesküvésnek", „lázadásnak", „fegyveres felkelésnek" kiáltották ki a tüntetést. A szovjetek mensevik-eszer központi végrehajtó bizottsága határozatot hozott a tüntetés betiltásáról, mindazokat pedig, akik e határozatot megszegik, „a forradalom árulóinak és ellenségeinek" minősítette. Sürgősen katonaságot követelt a frontról, s elküldte megbízottait Polovcevhez, hogy segítségére legyenek a békés tüntetőkkel való véres leszámolásban.

Július 4-én Polovcev parancsára kozákok és tisztiiskolások tüzet nyitottak a tüntetőkre. Több mint 400 embert megöltek, illetve megsebesítettek. A kormány Pétervárott ostromállapotot hirdetett. Megkezdték a bolsevikok és a forradalmi munkások bebörtönzését és legyilkolását, a tüntetésben részes katonai egységek leszerelését. Ellenforradalmár osztagok feldúlták a bolsevik párt Központi Bizottságának helyiségeit, a „Pravda" szerkesztőségét és azt a nyomdát, ahol a lap készült.

A kormány parancsot adott Lenin letartóztatására és bíróság elé állítására „hazaárulás" és fegyveres felkelés szervezése címén. Az ellenforradalmárok valójában egyáltalán nem szándékoztak bírósági tárgyalást tartani; céljuk a forradalom vezérének fizikai megsemmisítése volt. A bolsevik párt Központi Bizottsága erre való tekintettel úgy határozott, hogy Leninnek illegalitásba kell vo-

nulnia. Lenin néhány napig Pétervárott maradt illegalitásban, azután pedig a Razliv-tó közelében egy szénakunyhóban rejtőzött el (később, augusztus végén, Finnországba ment át).

„Minden hatalmat a szovjeteknek!" volt a jelszava a sokezres tüntetésnek Moszkvában, Nyizsnyij Novgorodban, Rosztovban, Kijevben, Rigában és több más városban is. Nyizsnyij Novgorodban fegyveres összetűzésre került sor munkások és tisztiiskolások között. Lázongás ütötte fel a fejét a fekete-tengeri flotta matrózai között is.

Lenin a következőkben fogalmazta meg a júliusi események politikai lényegét: „A július 3-i és 4-i megmozdulás volt az utolsó kísérlet arra, hogy tüntetés útján a hatalom átvételére késztessük a szovjeteket. Ettől a pillanattól kezdve a szovjetek, vagyis a szovjetekben uralkodó eszerek és mensevikek, ténylegesen átadják a hatalmat az ellenforradalom kezébe..."[17]

A „szocialista" miniszterek álcázni próbálták az ellenforradalmi politikát. Ebből a célból azt javasolták, hogy a kormány bocsásson ki deklarációt, tegyen ígéretet Oroszország köztársasággá nyilvánítására, az alkotmányozó gyűlés összehívására, a nyolcórás munkanapról, a társadalombiztosításról szóló és egyéb hasonló jellegű törvények kidolgozására. Lvov herceg azonban mereven elutasította a deklaráció-tervezetet és beadta lemondását. Július 8-án Kerenszkij lett az Ideiglenes Kormány miniszterelnöke, megtartva a hadügyi és tengerészeti tárcát is. Midőn az excár értesült Kerenszkij kinevezéséről, a következőket jegyezte naplójába: „Erre a helyre a jelen pillanatban ez az ember a legalkalmasabb: minél nagyobb hatalma lesz, annál jobb." A szovjetek központi végrehajtó bizottsága az Ideiglenes Kormányt „a forradalom megmentésének kormányává" nyilvánította, s „korlátlan hatáskörűnek és teljhatalmúnak" ismerte el. A Kerenszkij-kormány a nyílt terror útjára lépett, megvalósítva az orosz imperialisták és szövetségeseik által már korábban kijelölt programot. A fronton visszaállították a halálbüntetést, bevezették a statáriális tábori bíráskodást, előzetes katonai cenzúrát létesítettek, betiltották a „Pravdá"-t, a „Szoldatszkaja Pravdá"-t és a többi bolsevik lapot, büntető expedíciókat vezényeltek Nyizsnyij Novgorodba, Tverbe, Caricinba, Helsingforsba (Helsinki) stb.

A júliusi napok után a hatalom teljesen az ellenforradalmi Ideiglenes Kormány kezében összpontosult, a mensevik és eszer vezetés alatt álló szovjetek ennek puszta függvényeivé váltak. A kadetok, miután céljukat immár elérték, visszatérhettek a kormányba. Július 24-én a burzsoá és kispolgári pártok képviselőiből megalakult az új koalíciós Ideiglenes Kormány, továbbra is Kerenszkij elnökletével.

A júliusi események kemény leckét adtak a tömegeknek, meggyorsították a nép politikai fejlődését. „A nép többsége — írta Lenin — éppen a júliusi napok után kezdett gyorsan átmenni a bolsevikok oldalára."[18] A forradalom fejlődésének új szakaszába lépett.

A BOLSEVIK PÁRT VI. KONGRESSZUSA. A FEGYVERES FELKELÉS ELŐKÉSZÍTÉSÉNEK IRÁNYVONALA

A politikai helyzetben bekövetkezett gyökeres változások az elé a feladat elé állították a bolsevik pártot, hogy felülvizsgálja taktikáját. A párt új taktikai irányvonalát Lenin közvetlenül az események után megírt cikkeiben jelölte ki („A politikai helyzet", „A jelszavakról" stb.).

Lenin rámutatott: minthogy a burzsoázia rendezte sorait s a maga kezébe ragadta a hatalmat, a szovjetek megalkuvó vezetői pedig az ellenforradalom táborába süllyedtek, a kettőshatalom periódusa véget ért. A „Minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó, amely a forradalom békés fejlődésének jelszava volt, a júliusi események után helytelenné vált, tehát vissza kell vonni: „Az

[17] Lenin: Válasz. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 228. old.
[18] Lenin: Levél az elvtársakhoz. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. 191. old.

a jelszó, amely azt követeli, hogy a hatalom a szovjetek kezébe menjen át, most donquijoteizmusnak vagy gúnynak hangzanék. Ez a jelszó valójában a nép becsapása volna, azzal az illúzióval áltatná a népet, hogy a szovjetek *most* is hatalomra juthatnak, mihelyt akarják, illetve határozatban kimondják a hatalom átvételét. . ."[19]

Lenin kiadta és egyúttal megindokolta az új jelszót: a fegyveres felkelés előkészítése, a burzsoá diktatúra megdöntése és a proletárdiktatúra megteremtése. A jelszócsere nem azt jelentette, hogy a bolsevikok elvetik a szovjetekről alkotott korábbi értékelésüket, mely szerint a szovjetek az adott történelmi körülmények között a proletárdiktatúra legjobb formáját jelentik. „Szovjetek keletkezhetnek és kell is hogy keletkezzenek ebben az új forradalomban — írta Lenin —, de *nem* olyanok, mint a mostani szovjetek, nem a burzsoáziával való paktálás szervei, hanem a burzsoázia elleni forradalmi harc szervei. Hogy mi akkor is amellett leszünk, hogy az egész állam a szovjetek mintájára épüljön fel, az bizonyos. Itt nem általában a szovjetekről van szó, hanem a *jelenlegi* ellenforradalom ellen és a *jelenlegi* szovjetek árulása ellen folyó harcról."[20]

Lenin egy pillanatra sem szakította meg a párt és a munkásosztály irányításának titáni munkáját. „Zöld dolgozószobájában" (így nevezte a Razliv-tó melletti szénakunyhót) cikkeket írt a bolsevik lapok számára s az „Állam és forradalom" kéziratán dolgozott. Razlivi rejtekhelyén — gondosan betartva a konspiráció szabályait — ismételten felkeresték a Központi Bizottság tagjai, hogy tanácskozzanak Leninnel, megvitassák vele a legfontosabb napi kérdéseket.

A lenini irányvonalat elfogadta és megerősítette a bolsevik párt VI. kongresszusa. A kongresszust félig illegálisan tartották meg Pétervárott július 26. és augusztus 3. között. A pártnak ekkor már több mint 240 000 tagja volt — háromszor annyi, mint az áprilisi konferencia idején. Ez arról tanúskodott, hogy a bolsevikok befolyása a munkásosztály és az összes dolgozók körében óriási mértékben és szakadatlanul erősödik.

A kongresszust M. Sz. Olminszkij, az egyik legrégibb bolsevik nyitotta meg. A kongresszus összehívására létrehozott szervező iroda tevékenységéről Szverdlov számolt be. A Központi Bizottság politikai beszámolóját és a politikai helyzetről szóló beszámolót Sztálin tartotta. „A politikai helyzetről" szóló kongresszusi határozatban ez áll: „Jelenleg a békés fejlődés és a hatalomnak megrázkódtatás nélküli átmenete a szovjetek kezébe lehetetlenné vált, mert a hatalom valójában már átment az ellenforradalmi burzsoázia kezébe. Ez idő szerint a helyes jelszó csakis az ellenforradalmi burzsoázia diktatúrájának teljes felszámolása lehet." A proletariátus — mutatott rá a határozat — „minden erőfeszítését összpontosítva szervezze meg és készítse elő az erőket arra a pillanatra, amikor az egész nemzetre kiható válság és a tömegek mélyről jövő lendülete megteremti a kedvező feltételeket ahhoz, hogy a városi és falusi szegénynép átálljon a munkások oldalára, s szembeforduljon a burzsoáziával."

A legfőbb kérdésben — a forradalom perspektíváinak kérdésében — éles összeütközésre került sor két irányvonal között. Az egyik a szocialista forradalom oroszországi győzelmének lenini irányvonala volt, amelyet a kongresszus túlnyomó többsége támogatott, a másik a küldöttek egy kis csoportjának (Preobrazsenszkij, Buharin) opportunista irányvonala; ezek nem hittek abban, hogy a proletariátus képes lesz magával ragadni a parasztságot és saját erejéből le tudja győzni a burzsoáziát. Preobrazsenszkij azon állítására válaszolva, hogy a szocialista forradalom először feltétlenül Nyugaton kell hogy végbemenjen, Sztálin kijelentette: „Nincs kizárva az a lehetőség, hogy éppen Oroszország lesz az az ország, amely utat tör a szocializmushoz."

A kongresszus valamennyi határozata a legfőbb feladatot, a fegyveres felkelés előkészítését szolgálta. A kongresszus meghatározta a párt gazdasági platformját is, amely az országot fenyegető

[19] Lenin: A jelszavakról. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 195. old.
[20] Ugyanott, 199. old.

gazdasági összeomlás megakadályozására, az objektíve már megérett szocialista átalakulások megvalósítására irányult. Jóváhagyta a párt új szervezeti szabályzatát és megválasztotta a Központi Bizottságot, Leninnel az élén.

A kongresszus megbízásából a Központi Bizottság felhívást intézett minden dolgozóhoz: készüljenek fel a döntő harcra a burzsoá diktatúra ellen. „Új megmozdulás közeleg, üt a régi világ utolsó órája. Készüljetek hát az új csatákra, harcoló elvtársaink! Állhatatosan, bátran és nyugodtan, nem ülve fel provokációknak, gyűjtsetek erőt, tömörüljetek harci osztagokba! A párt zászlaja alá, proletárok és katonák! Zászlónk alá, falusi elnyomottak!"

A KORNYILOV-LÁZADÁS LEVERÉSE

A júliusi események után a burzsoázia fokozott ütemben látott hozzá erőinek mozgósításához; arra törekedett, hogy maradéktalanul szétzúzza a forradalmat és katonai diktatúrát létesítsen, amely megtisztítja az utat a cárizmus restaurálásához.

A forradalom elleni összeesküvés szervezője a kadet párt volt, amelyet az egész burzsoá-földesúri ellenforradalom s a nyugati országok imperialista körei támogattak.

A készülő összeesküvés láncszemét alkotta a hadsereg és a flotta ellenforradalmi elemeit tömörítő Tiszti Szövetség Főbizottságának aktivizálódása, továbbá az összoroszországi kereskedelmi-ipari kongresszus összehívása is. Az ellenforradalom egyik centruma a főhadiszállás volt. Július 18-án Bruszilov helyett a hadsereg főparancsnoki posztjára Kornyilov tábornokot, az oroszországi burzsoázia és a szövetségesek diktátorjelöltjét nevezték ki. „Egész szimpátiám Kornyilové volt... Kornyilov sokkal erősebb ember, mint Kerenszkij" — jegyezte fel Buchanan oroszországi angol nagykövet.

Augusztus 12-én a moszkvai Nagy Színházban megnyílt az Állami Tanácskozás, amelyet az Ideiglenes Kormány hívott egybe ezzel a jelszóval: „az államhatalom összefogása az ország valamennyi szervezett erejével". A tanácskozáson megjelentek a négy állami duma képviselői, a városi képviselő-testületek, a zemsztvók, a kereskedelmi és ipari körök, a bankok, a hadsereg és a papság képviselői. A megalkuvó szovjeteket mensevikekből és eszerekből álló küldöttség képviselte.

Az Állami Tanácskozást Kerenszkij harcias beszéddel nyitotta meg. Azzal fenyegetőzött, hogy „tűzzel és vassal" számol le ellenfeleivel. Ezután Kornyilov tábornok fejtette ki a forradalom elleni harc programját, erélyes intézkedéseket sürgetve „a fegyelem megszilárdítására a fronton" és a „rend helyreállítására" a hátországban. Kalegyin kozák atamán leplezetlenül pogromhangú beszédet tartott, követelte a szovjetek megsemmisítését, a halálbüntetés bevezetését a hátországban, a vasutak és a háborús szükségletekre termelő ipar militarizálását.

A nemzetközi reakció aktívan támogatta az Állami Tanácskozást. Wilson elnök üdvözlő táviratában ígéretet tett, hogy „Oroszország kormányának mindennemű anyagi segítséget" megad „valamennyi — külső és belső — ellensége elleni" harcában.

Az ellenforradalmi erők demonstrációjára a moszkvai proletariátus a bolsevikok felhívására hatalmas sztrájkkal válaszolt, amelyben több mint 400 000 munkás vett részt. Tiltakozó sztrájkok robbantak ki Kijevben, Harkovban, Szaratovban, Kosztromában és más városokban is, világos tanújeleként annak, hogy az öntudatos proletariátus a bolsevikokat követi.

Kornyilov, miután az Állami Tanácskozás befejeztével visszatért a főhadiszállásra, hozzálátott az összeesküvés gyakorlati megvalósításához. Augusztus 21-én feladta Rigát, s e német sikerért a katonákra hárította a felelősséget. A burzsoá sajtó ugyanakkor lármás kampányba kezdett a bolsevikok ellen, azzal vádolva őket, hogy Pétervárott felkelést készítenek elő. Ennek nyomán a főhadiszállás — az Ideiglenes Kormány hozzájárulásával — a főváros védelmének ürügyén feltétlenül megbízhatónak tartott csapatokat vont össze Pétervár körzetében: a III. kozák lovashadtestet,

Vörösgárdisták kiképzése a Kornyilov-lázadás idején. Pétervár, 1917 ősze
Fénykép

s a kaukázusi mohamedán hegylakókból álló „vad hadosztályt". Ez alakulatok közös parancsnokává Krimov tábornokot nevezték ki. Augusztus 25-én kiadott titkos parancsában Krimov a következőképpen határozta meg a hadmozdulat célját: „A hadsereg-főparancsnok elrendelte, hogy állítsam helyre a rendet Pétervárott, Kronstadtban és az egész pétervári katonai kerületben. Utasított továbbá, hogy minden egységparancsnoknak hozzam tudomására: az engedetlen személyekkel szemben, polgáriakkal és katonákkal szemben egyaránt — minden habozás és előzetes figyelmeztetés nélkül — fegyvert kell használni." Pétervárott az ellenforradalmi monarchista szervezetek arra készültek, hogy „bolsevista lázadást" rendezzenek, s így szolgáltassanak ürügyet Krimov büntető egységeinek a munkásokkal és a forradalmár katonákkal való fegyveres leszámolásra.

Az ellenforradalmi összeesküvőket aktívan támogatták a külföldi imperialisták. Az amerikai, angol és francia polgári sajtó leplezetlenül hangot adott Kornyilov iránti rokonszenvének. Kornyilov csapatainál orosz egyenruhába öltöztetett angol és francia tisztek szolgáltak.

A Kornyilov-összeesküvésnek bűnrészese volt Kerenszkij is. A miniszterelnök az utolsó pillanatig kereste a kiegyezést a katonai klikkel. Csak miután világossá vált számára, hogy Kornyilov nem szándékozik megosztani vele a hatalmat, viszont a népharag a „kornyilovscsinával" együtt a „kerenscsinát" is elsöpörheti, nyilvánította Kornyilovot hazaárulónak és adott ki ellene elfogató parancsot. „Kerenszkij — *kornyilovista*, aki *véletlenül* veszett össze Kornyilovval és továbbra is a legbensőségesebb szövetségben van más kornyilovistákkal."[21]

Amikor Kornyilov megindította hadműveleteit, a kadet miniszterek politikai manőverrel siettek támogatására: az események kibontakozásának kellős közepén beadták lemondásukat, hogy dezorganizálják a kormányt, és Kerenszkijt a Kornyilovval való megegyezésre kényszerítsék.

[21] Lenin: A hamisítás hőseiről és a bolsevikok hibáiról. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. 29. old.

A Kornyilov-lázadás hatalmas erejű ellenállást váltott ki a dolgozók legszélesebb tömegeiben. Kerenszkij és a szovjetek megalkuvó központi végrehajtó bizottsága teljes fejvesztettségről és tehetetlenségről tett tanúságot. A kornyilovisták leverését a bolsevikok szervezték meg.

A bolsevik párt Központi Bizottsága erélyes küzdelemre szólította a munkásokat és a katonákat az ellenforradalommal szemben. A párt fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki a Kornyilov-lázadás valódi arculatának leleplezésére, mozgósította a munkásosztály valamennyi szervezetét: a szovjeteket, a szakszervezeteket, az üzemi bizottságokat, a Vörös Gárdát. Különös figyelmet fordítottak a bolsevikok a munkások felfegyverzésére. A felfegyverzett munkások száma egyedül Pétervárott elérte a 40 000-et. Az üzemekben éjjel-nappal készítették a fegyvereket és lőszereket. A munkások lövészárkokat ástak, drótakadályokat létesítettek Pétervár körül. A fővárosi helyőrség forradalmi alakulatait harckészültségbe helyezték. Több ezer felfegyverzett kronstadti matróz érkezett Pétervár védelmére. Bolsevik agitátorok százai férkőztek be azokba az egységekbe, amelyeket Kornyilov a főváros ellen irányított, s meggyőző szavuk nyomán a katonák és a kozákok kezdtek átállni a munkások oldalára. A nyugati fronton a forradalmár katonák ellenőrzésük alá vették a minszki, gomeli, vityebszki, orsai vasúti csomópontokat, továbbá a Kijevbe és Pétervárra vezető országutakat. A vasutasok felszedték a vágányokat, hogy megakadályozzák Kornyilov vonatszerelvényeinek áthaladását.

A Kornyilov-lázadás elleni harc során a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei a forradalmi erők szervezési gócpontjaivá váltak. Sok helyütt a szovjetek mellett bolsevik vezetés alatt álló forradalmi bizottságokat alakítottak. Ekkor írta Lenin: „A Kornyilov-lázadás komoly vihart ígérő »friss szellője« is elegendő volt ahhoz, hogy minden, ami a szovjetben korhadt volt, egy időre eltűnjön, és hogy nagyszerű, hatalmas, legyőzhetetlen erőként kezdjen kibontakozni a forradalmi tömegek kezdeményezése."[22] Moszkvában, Harkovban, Caricinben, Nyizsnyij Novgorodban, az Urálban, a Donyec-medencében, Szibériában és a Kaukázusban, sok vasútállomáson a bolsevikok szervezték meg a forradalmi tömegeket a kornyilovisták elleni harcra.

Kornyilov tábornok, meggyőződvén a Pétervár elleni hadjárat kudarcáról, főbe lőtte magát. A Kornyilov-lázadás összeomlott.

A FORRADALMI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE

1917 őszén az egész országban gyors ütemben érlelődött a gazdasági, társadalmi és politikai élet minden területét átfogó válság.

A néptömegek helyzete napról napra rosszabbodott. Az országot a kérlelhetetlenül közeledő gazdasági összeomlás és éhínség réme fenyegette. Az imperialista burzsoázia „gazdasági Kornyilov-lázadást" hajtott végre: megpróbálta — mint egyik vezéralakja, P. Rjabusinszkij, cinikusan kijelentette — „az éhség csontkezével" megfojtani a forradalmat. A tőkések a munkásokkal folytatott harcukban mind gyakrabban alkalmazták a kizárást, elrejtették az olaj- és szénkészleteket, tudatosan fokozva a fűtőanyag-nehézségeket, akadályozva a közlekedést.

A drágaság és a spekuláció minden képzeletet felülmúló méreteket öltött. A munkások reálbére 1913-hoz viszonyítva több mint a felével csökkent. A rubel vásárlóereje a teljesen fedezet nélküli papírpénz — a „Kerenszkij-bankók" — nagyarányú kibocsátása következtében a háború előttinek egytizede alá zuhant.

A falun a földesurak ugyancsak „gazdasági Kornyilov-lázadást" kezdtek: nem vetették be a földeket, pusztították a vetést, megsemmisítették a gabonát és az állatokat, hogy éhínségbe taszítsák az országot. A Pétervárra, Moszkvába és más centrumokba irányuló gabonafelhozatal egyre

[22] Lenin: A forradalom egyik alapvető kérdése. Lásd *Lenin Művei*. 25. köt. 398. old.

Gyűlés Taskentben 1917. szeptember 12-én
Fénykép

csökkent. Augusztusban Moszkvában és Pétervárott napi 20 dekagrammra szállították le a kenyérfejadagot.

Az Ideiglenes Kormány nem tudta és nem is akarta kivezetni az országot a válságból. Minden módon támogatta a szabotőröket, mentegette és ösztönözte a kizárásokat, tovább mélyítette Oroszország függőségét a külföldi imperialistákkal szemben. Oroszországot elkerülhetetlen katasztrófa fenyegeti, írta Lenin 1917 szeptemberében. „Forradalmunkat és az imperializmus vasfogójába szorított országunkat csak úgy menthetjük meg, ha mind a belpolitikában, mind a külpolitikában eltökélten és következetesen szakítunk a tőkésekkel."[23]

A néptömegek a bolsevikok köré tömörültek. A tőkések szabotázstevékenysége ellen vívott forradalmi harc során a munkások üzemeket foglaltak el, eltávolították a régi adminisztrációt, letartóztatták az ellenszegülőket, saját kezükbe vették a termelés irányítását, vagy ellenőrzésük alá vonták a termelést. A munkásság mozgalma már-már elérkezett arra a pontra, amikor elkerülhetetlen a proletárdiktatúra megteremtése.

1917 őszén magasabb fokra emelkedett a parasztok küzdelme is. Sok kormányzóságban földesúri földeket foglaltak el, rátették kezüket az uraság gazdasági felszerelésére, egyes esetekben szétdúlták, felgyújtották a földesúri épületeket. Különösen nagyméretű parasztmozgalmak bontakoztak ki a tambovi, szaratovi, kurszki, kijevi, jekatyerinoszlavi és kazanyi kormányzóságban. A parasztfelkelések száma 1917 szeptemberében még a hivatalos adatok szerint is hatszorosan felülmúlta a májusit.

[23] Lenin: A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 390. old.

Erősödött az elnyomott oroszországi nemzetiségek felszabadító küzdelme is. Gyakoribbá váltak az összeütközések a helyi burzsoá-nacionalista szervezetek s az Ideiglenes Kormány képviselői között. Az elnyomott nemzetiségek munkásai és parasztjai az orosz proletariátus és dolgozó parasztság példája nyomán fokozták a küzdelmet a kizsákmányoló osztályok ellen. Egyes konfliktusok fegyveres összetűzésekbe csaptak át.

Szeptember 12-én a taskenti munkások és katonák forradalmi bizottságot létesítettek. A bizottság gyakorlatilag kezébe vette a város igazgatását, leváltotta a katonai kerület parancsnokát és vezérkari főnökét, a város katonai parancsnokát, lefegyverezte az altiszti iskolát. Az Ideiglenes Kormány büntető expedíciót indított Taskentbe. A turkesztáni területi szovjetben még a mensevikek és eszerek voltak többségben, segítségükkel a kormányhatóságoknak sikerült visszaállítani a városban a korábbi állapotokat.

Ukrajnát is erőteljes munkás- és parasztmozgalmak borították el, amelyeket sem a kormány büntetőalakulatainak tevékenysége, sem a Központi Rada nacionalista politikája nem tudott feltartóztatni.

A kaukázusontúli forradalmi mozgalom élén a bakui proletariátus haladt, amely mind szorosabban a bolsevik párt köré tömörült. Különösen nagy befolyással rendelkeztek a bolsevikok az olajmunkások körében. Növekedett a párt befolyása a tbiliszi munkások között is.

Éleződött az osztályharc a Baltikumnak a németek által meg nem szállt részein. 1917 őszén az észtországi és lettországi bolsevikok a munkások és szegényparasztok nagy részét befolyásuk alá vonták.

Gyökeres fordulat ment végbe a katonák és matrózok hangulatában. Nem voltak hajlandók többé a tőkések és földesurak érdekeiért harcolni. A katonák és a tisztek között áthidalhatatlan szakadék keletkezett. A Kornyilov-lázadás nyomán (amelyben a tisztikar többsége részt vett vagy együttérzett vele) a burzsoá-nemesi tisztikar iránti bizalom utolsó maradványai is semmivé foszlottak. Szüntelenül romlott a hadsereg élelmiszer- és anyagellátása. Egyre gyakoribbá vált, hogy egész egységek és kötelékek tagadták meg a harcparancsok teljesítését. Tömeges méreteket öltött a fronton a lövészárok-barátkozás.

A front felbomlóban volt. Az ellenforradalom megkísérelte, hogy ezért a bolsevikokra hárítsa a felelősséget, holott valójában az Ideiglenes Kormány imperialista, népellenes politikájának közvetlen következménye volt. A bolsevikok Oroszország megmentésének egyetlen útját a burzsoá diktatúra megdöntésében és a szovjethatalom megteremtésében látták, mint amely egyedül képes megszervezni a forradalmi haza védelmét. A katona- és matróztömegek, meggyőződvén a mensevikek és eszerek megvesztegethetőségéről, kiűzték őket a század- és ezredbizottságokból, és bolsevikokat választottak a helyükbe. A katonagyűlések mind gyakrabban nyilvánítottak bizalmatlanságot az Ideiglenes Kormánnyal szemben. 1917 őszén a katonák és matrózok túlnyomó többsége a bolsevikokat követte.

A kispolgári pártokon belül bomlás kezdődött. A forradalmi hangulatú paraszti tömegek nyomása alatt az eszerek közül kivált egy baloldali csoport (Szpiridonova, Kolegajev, Prosjan, Kamkov és mások). A „baloldali eszerek", ha nem szakították is meg teljesen a kapcsolatokat az eszer vezetőséggel, számos kérdésben önálló politikát kezdtek, állást foglaltak a burzsoáziával való koalíció ellen, követelték a földesúri földbirtoklás felszámolását. Megindult a bomlás a mensevik pártban is.

A munkás- és katonatömegeknek a bolsevik párt oldalára való átállása a legvilágosabban a szovjetek bolsevizálódásában jutott kifejezésre. Augusztus 31-én a pétervári szovjet a bolsevikok által előterjesztett határozatot fogadott el, amely a forradalmi proletariátus és parasztság képviselőiből álló hatalom megteremtésére irányuló felhívást tartalmazott. A pétervári szovjet eszer-mensevik elnöksége Csheidzével az élén lemondott, és a szovjet vezetése a bolsevikok kezébe került. Szeptember 5-én a munkásküldöttek moszkvai szovjetje is a bolsevikok mellé állt. Megkezdődött

a szovjetek országos méretű bolsevizálódásának időszaka. Az egész népet átfogó forradalmi fellendülés közepette a bolsevik párt ismét kitűzte a jelszót: „Minden hatalmat a szovjeteknek!" E jelszó ekkor a fegyveres felkelésre, a proletárdiktatúrának a szovjetek formájában való megteremtésére irányuló felhívást jelentette.

A burzsoázia a megalkuvók támogatásával különféle manőverekkel próbálkozott, hogy megtartsa a hatalmat. 1917. szeptember 1-én az Ideiglenes Kormány Oroszországot köztársasággá nyilvánította. Végre formálisan is feloszlatták a IV. Állami Dumát, amelynek jobboldali képviselői a februári forradalom után az ún. „állami duma-képviselők tanácskozásain" folytatták összejöveteleiket. Ezzel egyidőben a szovjetek központi végrehajtó bizottsága bejelentette az Összoroszországi Demokratikus Tanácskozás egybehívását, amely — úgymond — hivatott volt megoldani a hatalom demokratikus alapon történő megszervezését. Valójában e lépést arra szánták, hogy elvonják a néptömegeket a gyorsan érlelődő szocialista forradalomtól, s a burzsoá alkotmányosság útjára tereljék az országot.

A Demokratikus Tanácskozás szeptember 14-én nyílt meg Pétervárott. A küldötti helyek jó részét a szovjetek központi végrehajtó bizottságának, valamint a parasztküldöttek összoroszországi szovjetje végrehajtó bizottságának mensevik-eszer vezetői, továbbá az antidemokratikus zemsztvók, városi önkormányzatok, szövetkezetek stb. képviselői foglalták el. A munkás- és katonaszervezetek meg a helyi szovjetek képviseletét rendkívül szűk körre szorították. A bolsevik küldöttek leleplezték a megalkuvók manővereit, felhívták a tömegeket, harcoljanak azért, hogy minden hatalom menjen át a szovjetek kezébe. A Kornyilov-lázadás után — hangzott a bolsevikok kiáltványa —, ez után „az újabb megpróbáltatás után, amit immár semmi nem törölhet ki a munkások, katonák és parasztok emlékezetéből, a harci jelszó, melyet pártunk a forradalom kezdetén tűzött ki — »Minden hatalmat a szovjeteknek — a központban és a vidéken egyaránt« — az egész forradalmi ország szózatává lett." Az erősödő tömegmozgalom által meghatározott helyzetben a Demokratikus Tanácskozás gondosan válogatott többsége is kénytelen volt — hosszas ingadozás után — elvetni a kispolgári pártok és a kadetok közötti kormánykoalíció felújítására vonatkozó határozatot. A tanácskozás a saját kebeléből megalakította az ún. Oroszországi Köztársasági Tanácsot (más néven előparlament), amelyet gyakorlatilag az Ideiglenes Kormány mellett működő tanácsadó szerv funkcióival ruházott fel. Lenin ezt írta: „az előparlament egyetlen rendeltetése az, hogy rászedje a tömegeket, félrevezesse a munkásokat és a parasztokat, elvonja őket az érlelődő újabb forradalomtól, port hintsen az elnyomott osztályok szemébe azzal, hogy új köntösbe bújtatja a burzsoáziával való *régi*, már kipróbált, ütött-kopott, elnyűtt »koalíciót«".[24]

A bolsevik párt Központi Bizottsága úgy döntött, hogy bojkottálja az előparlamentet. A bolsevikok nagyarányú kampányt indítottak a II. összoroszországi szovjetkongresszus összehívása érdekében, minden erőt a fegyveres felkelés előkészítésére és végrehajtására összpontosítva.

A szovjetek megalkuvó vezetősége a Demokratikus Tanácskozással kapcsolatos manőver nyilvánvaló kudarcának láttán ismét beleegyezett egy koalíciós kormány megalakításába. Szeptember 25-én Kerenszkij elnöklete alatt megalakult a harmadik koalíciós kormány. Az ellenforradalmárok lázasan készültek egy újabb katonai összeesküvésre, „második Kornyilov-lázadásra". Pétervár és más nagy ipari központok (Moszkva, Kijev, Minszk, a Donyec-medence) köré a frontról a kormány által még megbízhatónak ítélt katonai egységeket vontak össze. Egyidejűleg előkészületeket tettek arra, hogy a fővárosból kivonják a forradalmi alakulatokat. Az Ideiglenes Kormány, hogy szabad kezet nyerjen, azt tervezte, hogy különbékét köt Németországgal, Pétervárt átadja a németeknek és Moszkvába költözik. Hozzá is kezdtek e terv kivitelezéséhez. Elsősorban kísérleteket tettek arra, hogy lefegyverezzék a kronstadti erődöt. Szeptember végén, midőn a németek tengeri és

[24] Lenin: Egy publicista naplójából. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 40. old.

szárazföldi erőkkel kombinált támadást indítottak a Moonsund-szigetek térségében, a parancsnokság vétkes intézkedései folytán a védőalakulatok súlyos veszteségeket szenvedtek és a szigetek az ellenség kezére kerültek. Csak a katonák kitartó ellenállása és a túlerőben levő ellenséges flottának súlyos veszteségeket okozó balti flotta forradalmi matrózainak hőstettei akadályozták meg a németeket abban, hogy Reval és Pétervár felé áttörjenek. De a burzsoázia nem tett le ama szándékáról, hogy Pétervárt a német imperialisták kezére juttassa. „Azt gondolom: vigye az ördög Pétervárt..." — jelentette ki cinikus nyíltsággal Rodzjanko, hozzátéve, hogy csak örülne, ha eközben elpusztulna a flotta és a forradalmi szervek: a szovjetek.

A forradalom sorsa, Oroszország jövője halálos veszedelemben forgott. A burzsoá diktatúra további fennmaradása gazdasági csődde és nemzeti katasztrófával fenyegetett. Az országot és a forradalmat csak az menthette meg, ha a politikai hatalom haladéktalanul a munkásosztály, a szovjetek kezébe kerül. Lenin 1917 vészterhes őszén írott programadó munkáiban — „A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene", „A forradalom feladatai", „A válság megérett", „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?" stb. — rámutatott: Oroszország megmentésének egyetlen útja a proletárdiktatúra megteremtése és a szocialista jellegű átalakítások megkezdése. A lenini program bátor, mélyen megalapozott terv volt a zűrzavar és az éhínség leküzdésére, Oroszország gazdasági elmaradottságának felszámolására és erős, függetlenségét megvédeni képes szocialista hatalommá való átalakítására.

Zseniális művében, az „Állam és forradalom"-ban, amelyet 1917 augusztus-szeptemberében írt meg, Lenin az újabb történelmi tapasztalatok alapján tovább fejlesztette és konkretizálta a marxista államelméletet, s megvédelmezte az opportunisták ferdítéseivel szemben. Lenin munkája sokoldalúan megvilágítja a burzsoá állam osztálytartalmát annak valamennyi formájában. A mű középpontjában a proletárdiktatúra kérdése áll, ennek feladatai, megvalósításának feltételei. A hatalomért vívott döntő harcok küszöbén Lenin a szocialista állam felépítésének világos perspektívájával fegyverezte fel a pártot. Ennek az államnak *„új módon* (a proletárok és általában a nincstelenek érdekében) demokratikus államnak kell lennie és *új módon* diktatórikusnak (a burzsoázia ellen)";[25] ez az állam a legfőbb eszköze lesz a tőkés társadalom szocialista társadalommá való átalakításának. Lenin e műben kidolgozta a kommunista társadalmi formáció két szakaszának problémáját is.

Az Oroszországban kialakult osztály-erőviszonyok pontos, objektív elemzése alapján Lenin 1917 szeptember közepén kitűzte a feladatot: a bolsevikok fegyveres felkelés útján kézbe tudják venni és kézbe is kell hogy vegyék az államhatalmat. Lenin következtetése azon alapult, hogy a nép többsége, élén a munkásosztállyal, a forradalom mellé állt. A fegyveres felkelés gyakorlati előkészítésének kérdéseit taglalta Lenin a bolsevik párt Központi Bizottságához, valamint pétervári és moszkvai bizottságaihoz intézett leveleiben („A bolsevikoknak kézbe kell venniük a hatalmat", „Marxizmus és felkelés", „Egy kívülálló tanácsai"). A forradalom vezére ezekben a levelekben haditervet adott a szovjetek hatalmáért vívott küzdelemre. A fegyveres felkelés előkészítésére és végrehajtására vonatkozó lenini tételeket az egész párt támogatta.

Megkezdődött a felkelés közvetlen előkészítése. A bolsevikok valósággal eggyé váltak a néppel. Megszilárdították és kiszélesítették befolyásukat az üzemekben és a gyárakban, a laktanyákban és a lövészárkokban, a parasztok körében, a nemzetiségi vidékek dolgozó tömegei között. Harci készültségbe helyezték a forradalom fegyveres erőit, s éber figyelemmel kísérték az ellenforradalom ténykedéseit, végső csapásra készülve ellene. 1917 októberében, midőn a döntő napok elérkeztek, Lenin Finnországból illegálisan Pétervárra érkezett.

A bolsevikok, a nagy Lenin által lelkesítve, rohamra vezették a milliós tömegeket az önmagát túlélt burzsoá-földesúri rendszer ellen, a szocialista forradalomért.

[25] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 442. old.

IV. RÉSZ

TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

XXIX. FEJEZET

TECHNIKA ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

1871—1917

A XIX. század végén a kapitalizmus monopolista szakaszába lépett. E korszak jellemző vonásai közé tartozik, hogy a termelőerők egyenlőtlen fejlődése nagymértékben kiéleződik, óriási lehetőségek nyílnak a technika mennyiségi és minőségi fejlődésére — és egyúttal a technikai fejlődés mesterséges fékezésére is.

A kapitalizmusnak az imperializmusba való átnövésével rohamosan kibővültek és megerősödtek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok. A kapitalizmus mind mélyebben benyomult a Föld legeldugottabb sarkaiba is, lázas ütemben folytak a gyarmati hódítások, újabb és újabb nyersanyaglelőhelyeket és piacokat aknáztak ki. Mindezzel összefüggésben megsokszorozódott a vasútépítés és a gőzhajógyártás, gyors egymásutánban épültek a csatornák és alagutak, óriási hidak, ipari létesítmények és különböző egyéb rendeltetésű épületek (pályaudvarok, kereskedelmi épületek stb.). A világ újrafelosztásáért vívott háborúk meggyorsították a haditechnika fejlődését, tökéletesedett és roppant arányokat öltött a fegyvergyártás.

A nehézipar, a közlekedés, az építkezések és a hadiipar szükségleteinek kielégítése megkövetelte az acélgyártás új, magas termelékenységű módszereinek kidolgozását, a színesfémtermelés, a fűtőanyag- és ércbányászat növelését, a vegyipar létrehozását és fejlesztését, sok új típusú ipari felszerelés gyártását, az egyedi termelésről a sorozat- és tömeggyártásra való áttérést a gépgyártás különböző területein. A gőzgépet, amely csaknem egy évszázadon keresztül az ipar energetikai bázisa volt, kezdte kiszorítani az elektromosság. Ez széles távlatokat nyitott a gépipar további tökéletesítése előtt. A nehézipar elsőrendű jelentőségre tett szert, fejlettségétől függött immár az egyes államok gazdasági és hadi potenciálja, uralkodó, illetve alárendelt helyzete.

A gyorsuló technikai haladással szükségképpen együtt járt a tudományos eredmények fokozódó felhasználása. Az egyszerű gyakorlati tapasztalatot, amely a század elején még gyakran elegendő volt a technikai feladatok megoldására, fokozatosan kiegészítette a termelési folyamatok elméleti feldolgozása és a pontos mérnöki számítás. A matematika mind szélesebben benyomult az alkalmazott tudományokba; az új természettudományos felfedezések egyre érezhetőbben befolyásolták a vezető iparágak fejlődését. Így például az elektromosság természetének kutatása terén elért elméleti eredmények alapján fejlődött ki az elektrotechnika, vált lehetővé a villamos energia alkalmazása a hírközlésben, a munkagépek meghajtásában, a kohászati, gépgyártó és vegyipari üzemek különféle technológiai folyamataiban (a fémek olvasztása, finomítása és hegesztése, platírozás, a hidrogén, a klór ipari előállítása stb.). A szerves és szervetlen kémia eredményei alapján indult meg a műszál, a szintetikus folyékony üzemanyag, a műanyagok stb. gyártása. A mechanikai kutatások elősegí-

tették a gépi berendezések és mérnöki létesítmények konstrukciójának gyökeres megjavítását, a ballisztika és az aviatika tökéletesítését.

A technikai fejlődéssel szoros összefüggésben hatalmas minőségi ugrás következett be a természettudományokban is. Új kísérleti eszközök jelentek meg, bonyolult elméleti problémák vetődtek fel és nyertek megoldást, fokozódott a tudományos munkamegosztás, egyre finomodott a specializáció — ugyanakkor sajátos integráció indult meg: egyes, addig külön fejlődő tudományágak között kapcsolat létesült az újonnan kialakuló határtudományok révén (fizikokémia, biokémia, asztrofizika, geokémia).

Megerősödtek a tudósok nemzetközi kapcsolatai, s ez összehangolt döntések meghozatalát tette lehetővé. Állandó jellegű nemzetközi szervezetek alakultak — a Súlyok és Mértékek Nemzetközi Hivatala (1875), az Akadémiák Nemzetközi Társasága (1890), a Nemzetközi Geodéziai Társulat (1896); 1912-ben Párizsban létrehozták az Idő Nemzetközi Hivatalát.

A korszak kutatásainak hatalmas komplexumában három fő irány rajzolódott ki: az anyag szerkezetének kutatása, az energia problémájának vizsgálata és az új fizikai világkép megalkotása. Az előző korszak munkálatai által sok tekintetben előkészített és a termelés szükségletei által serkentett kutatások mindhárom irányban hatalmas eredményekre vezettek (a radioaktivitás felfedezése, az atomszerkezet megismerése, a kémiai elemek átalakíthatóságának feltárása stb.), amelyeket nem lehetett beilleszteni az uralkodó mechanisztikus anyag-elképzelések keretei közé. A régi koncepciók szétzúzása nyomán kialakultak a természettudományok fő területein a mai elképzelések alapját képező új elvek.

Ám sem a technika, sem a természettudományok nem fejlődtek akadálytalanul és egyenletesen. A monopolkapitalizmusban a találmányok és technikai tökéletesítések sorsát mindenekelőtt a maximális profitszerzés szempontja döntötte el. A kutatói és feltalálói tevékenységnek az ipartársaságok által finanszírozott laboratóriumokban, intézetekben, tervezőirodákban történő összpontosítása a kutatók, feltalálók és konstruktőrök hatalmas seregét az ipartársaságok ellenőrzése alá vonta, meghatározta munkájuk irányát és eredményeinek felhasználását. A monopolszervezetek hátráltattak, sőt meghiúsítottak sok olyan általános jellegű technikai és nemzetgazdasági rendszabályt, amelyek a technikai fejlődés hatalmas sikerei következtében már megoldhatók lettek volna. A monopolárak ideiglenes stabilizálódásai és a súlyos túltermelési válságok kedvezőtlenül hatottak a technikai fejlődésre, fékezték azt, és fokozták egyenetlenségét, egyoldalúságát. A gyarmati és függő országokat szándékosan kikapcsolták a technika korszerűsítéséből. Európa és az Egyesült Államok gyors fejlődése, másrészt a kizsákmányolt ázsiai és afrikai országok technikai elmaradottsága között egyre mélyült a szakadék.

A természettudományok fejlődését hátráltatták a tudósok körében erősen elterjedt mechanisztikus és metafizikus koncepciók, amelyek alkalmatlanok voltak a századforduló forradalmasító felfedezéseinek megmagyarázására és általánosítására. A természettudományos ismeretek fejlődésével hamis, idealista filozófiai következtetéseket szegeztek szembe az emberi tudás viszonylagosságáról, az anyag „eltűnéséről" stb.

1. TECHNIKA

A VILLAMOS ENERGIA IPARI ALKALMAZÁSA

Az egyik legnagyobb technikai probléma, amely a tárgyalt korszak folyamán megoldást nyert, az ipar és a közlekedés új energetikai bázisául szolgáló villamos energia előállítása és alkalmazása volt. Ennek első feltétele a dinamó feltalálása (Z. T. Gramme — 1870; F. Hefner-Alteneck — 1873 stb.) és az, hogy a dinamót nemcsak generátorként, hanem motorként, vagyis nemcsak villamos energia

termelésére, hanem ennek mechanikai energiává való átalakítására is alkalmazhatóvá tették. A másik rendkívül fontos előfeltétel a villamos energia távvezetésének lehetővé tétele volt.[1] Ez a feladat a kilencvenes évek elején nyert megoldást: M. Deprez és D. A. Lacsinov tevékenysége, különösen pedig M. O. Dolivo-Dobrovolszkij munkássága a háromfázisú váltakozó áram gyakorlati alkalmazása terén lehetővé tette, hogy a villamos energia termelését külön üzemekben — villamos erőművekben — összpontosítsák. Ily módon az ipari üzemek mentesültek attól, hogy saját erőműveket kelljen létesíteniük. Lehetségessé vált, hogy kívülről kapott villamos energiával táplálják a munkagépeket működtető elektromotort. Kezdetben egy-egy üzem egész gépkomplexumát egy elektromotor látta el transzmissziós megoldással, később kifejlődtek a csoportos hajtóművek (több motor, amelyek egy-egy kisebb gépcsoportot szolgálnak ki), majd végül az egyedi hajtóművek (munkagépek saját motorral). Az elektromotor bevezetése fokozta a gépek fordulatszámát, emelte a termelékenységet, és tág perspektívákat nyitott meg a későbbi automatizálás előtt.

Elektromos meghajtású munkagépek
Fénykép. XIX. század vége

A GŐZGÉPEK ÉS A BELSŐÉGÉSŰ MOTOROK TÖKÉLETESÍTÉSE

A villamos energia termelésének növeléséhez a generátorokat működtető hajtóművek kapacitásának emelésére volt szükség. A géptervezőknek sikerült megjavítani a dugattyús gőzgépek hatásfokát és több ezer lóerőre fokozni teljesítményüket. Tökéletesítették a gőzkazánok konstrukcióját is: gőztermelőképességüket jelentősen fokozták, felemelték a gőznyomást stb. Szerkezeti szempontból különösen sikerültek voltak az ún. vízcsöves kazánok, amelyeket Angliában a Babcock—Willcox-cég, az Egyesült Államokban Stirling, Oroszországban V. G. Suhov, Németországban Garbe tervezett. A legnagyobb vízcsöves kazánok fűtőfelülete elérte az 1000—2000 m²-t.

A dugattyús gőzgépek azonban komoly fogyatékosságokban szenvedtek. Viszonylag lassú járatúak voltak, holott az iparban és közlekedésben egyre inkább szükség lett volna gyorsjáratú motorokra. Készítésükhöz sok fém kellett; az ismételt súlycsökkentési kísérletek nem jártak kellő eredménnyel, pedig ez különösen fontos lett volna a születőfélben levő autóközlekedés és repülés számára. Nem sikerült leküzdeni a hajtóművek nagy méreteit sem. Így például az 1898-ban New Yorkban épített 30 000 kilowattos villanytelepen 12 gőzgépet és 87 kazánt szereltek be, amihez sokemeletes épületre volt szükség. Mindez új típusú — gyorsabb járatú, kisebb terjedelmű, gazdaságosabb — hajtóműveket tett szükségessé.

[1] Az elektromos energia távvezetését egyrészt a váltakozó áram előállítása tette lehetővé — amiben jelentős szerepe volt Zipernowsky Károlynak, Déri Miksának és a Ganz Gyár villamossági osztályának —, másrészt az 1885-ben Déri Miksa, Bláthy Ottó és Zipernowsky Károly által feltalált transzformátor. — *A kiadó.*

A niagarai erőmű turbinaterme
Fénykép. XIX. század vége

1883-ban G. Laval svéd mérnök feltalálta az egyfokozatú gőzturbinát. Turbinái 500 lóerősek voltak, s fordulatszámuk elérte a percenkénti 30 000-et, de csak korlátozott mértékben terjedtek el, minthogy sok gőzt fogyasztottak, és fordulatszámukat közvetlenül nem lehetett szabályozni. Sikerültebbnek bizonyult Ch. A. Parsons angol mérnök konstrukciója, aki 1884—1885-ben szerkesztette meg az első többfokozatú reakciós gőzturbinát. A gőzturbinák széles körű alkalmazása 1899-től kezdődött meg, az elberfeldi (Németország) hőerőműben végzett sikeres próbák után.

Ugyanebben az időben új konstrukciójú vízturbinákat is kidolgoztak. Részben ilyen turbinákkal szerelték fel a kor egyik legnagyobb erőművét, az 1896-ban épült niagarai vízierőművet.

A turbinák mellett különösen jelentőssé váltak a belsőégésű motorok. A nyolcvanas évek közepén ismertették G. Daimler és K. Benz német feltalálók belsőégésű könnyűmotor-konstrukciójukat, amely folyékony üzemanyaggal (benzin) működött, és megfelelt a sínnélküli motoros közlekedés követelményeinek. 1896—1897-ben R. Diesel német mérnök magasabb hatásfokú belsőégésű motort talált fel. Ezt 1899-ben alkalmassá tették arra, hogy gázolajjal működjön. Később a Diesel-motor rendkívül szélesen elterjedt az ipar és a közlekedés valamennyi ágában.

A VILLANYVILÁGÍTÁS. A TELEFON

A nagy gyárak építése, a nagyvárosok növekedése és a villamos energia termelésében elért sikerek szükségessé és lehetővé tették a villanyvilágítás megjelenését és általános elterjedését.

1875-ben P. N. Jablocskov orosz feltaláló elektromos ívlámpát talált fel („villamos gyertya"). Gyakorlatilag ez a lámpa nyitotta meg a villamosság alkalmazásának új területét. Az ívlámpa aránylag gyorsan és széles körben elterjedt, hogy a nyolcvanas évek közepén ugyanilyen gyorsan kiszorítsa

a kényelmesebb és gazdaságosabb izzólámpa. Az első üvegburában levő szénrudas izzólámpát az orosz A. N. Lodigin találta fel még 1873-ban, de anyagi nehézségei meggátolták, hogy találmányát tökéletesítse. Az ilyen rendszerű lámpák gyakorlati alkalmazása csak azután kezdődött, hogy az amerikai T. A. Edison 1879-ben feltalálta a szénszálas vákuum-izzót. A későbbiek folyamán sok különböző nemzetiségű feltaláló tökéletesítette az izzólámpát. Így például Lodigin feltalálta a fémszálas izzólámpákat, köztük a wolframszálast is, amelyet a jelenlegi izzólámpaiparban is használnak.[2]

A világítógázgyárak igyekeztek szembeszállni a villanyvilágítás bevezetésével. De a gázlámpák javítására irányuló kísérletek (például a tökéletesített gázizzó — Auer-harisnya — bevezetése, amely erős fehér fényt bocsát ki) nem tudták megakadályozni az elektromos világítás elterjedését, noha a gázvilágítás sok országban még hosszú ideig fennmaradt.

Thomas Alva Edison
Fénykép. 1911

Ugyancsak lendületesen fejlődött ebben az időben az elektrotechnika másik ága, a híradástechnika is. A vezetékes távíró tökéletesítése mellett a nyolcvanas évek elejére jelentős eredmények születtek a távbeszélő készülék tökéletesítése és gyakorlati alkalmazása terén is. A távbeszélőre A. G. Bell amerikai feltaláló kapta az első szabadalmat 1876-ban. Két év múlva Edison és tőle függetlenül az Egyesült Államokban dolgozó angol D. Hughes feltalálta a mikrofont. Ez a lényeges alkatrész Bell apparátusából hiányzott; feltalálása kiküszöbölte annak legfőbb fogyatékosságát, a hatótávolság korlátozottságát. Ezután a távbeszélő világszerte gyorsan elterjedt. 1877-ben létrehozták az első telefonközpontot az Egyesült Államokban; két évvel később Párizsban, majd 1881-ben Berlinben, Péterváron, Moszkvában, Ogyesszában, Rigában és Varsóban épültek távbeszélő központok.[3] 1889-ben A. B. Strowger amerikai feltaláló szabadalmat nyert az automata telefonközpontra. Hasonló találmányokat dolgozott ki Oroszországban K. A. Moszcickij (1887) és Sz. M. Aposztolov (1895).

A RÁDIÓ ÉS AZ ELEKTRONIKA MEGSZÜLETÉSE. AZ ELEKTROMOSIPAR KIÉPÜLÉSE

A századvég egyik legfontosabb technikai eredménye a vezeték nélküli elektromos távközlés feltalálása volt, amely az 1887—1888-ban H. Hertz német fizikus által felfedezett elektromágneses hullámok felhasználásán alapult. A vezeték nélküli elektromos összeköttetés gyakorlati megoldása A. Sz. Popov, a kiváló orosz tudós nevéhez fűződik. 1895. május 7-én bemutatta a világon az első

[2] A villanyvilágítás megvalósítása terén nagy szerepük volt a magyar kutatóknak. Az első korszerű wolframszálas izzólámpákat 1905-ben gyártották az Egyesült Izzóban, Just Sándor és Hanamann Ferenc 1904-ben beadott szabadalmai alapján; az ízzószálat Pácz Aladár kohómérnök 1917. évi találmánya tökéletesítette. — *A kiadó.*

[3] A távbeszélőközpontot Puskás Tivadar találta fel 1877-ben. Budapesten az első távbeszélőközpont 1881. május 1-én nyílt meg 25 előfizetővel. — *A kiadó.*

Alekszandr Sztyepanovics Popov
Fénykép

vezeték nélküli távírókészüléket, s ezzel a későbbi rádió egyik lényeges feltételét oldotta meg. 1896 márciusában először adott le rádiógramot 250 méter távolságra, 1897-ben rádiótávíró kapcsolatot létesített egymástól öt kilométerre levő hajók között, majd 1899-ben tartós összeköttetést létesített kb. 43 kilométer távolságra.

Popov rendkívül csekély támogatást kapott. Jóval kedvezőbb körülmények között dolgozott vele egyidőben G. Marconi olasz fizikus, aki 1896-ban nyert szabadalmat „az elektromos impulzusok közlésének módszerére" vezeték alkalmazása nélkül. Befolyásos angol tőkés körök anyagi segítsége laboratóriumokat és munkatársakat biztosított számára a kísérletek folytatásához és vezeték nélküli távírókészüléke tökéletesítéséhez (kezdetben ez erősen hasonlított Popov készülékéhez). 1899-ben Marconi vezeték nélküli összeköttetést létesített Anglia és Franciaország között a La Manche-csatornán keresztül, 1901-ben pedig Európa és Észak-Amerika között az Atlanti-óceánon keresztül.

A XX. század elején alakult ki az elektrotechnika újabb ága, az elektronika. Az első gyakorlati lépések ebben az irányban a rádió kifejlesztésével voltak kapcsolatosak. J. A. Fleming angol tudós 1904-ben kidolgozta a kételektródos elektroncsövet (dióda), és javasolta annak felhasználását detektorként (nagyfrekvenciájú váltakozó áramok egyenirányítására és demodulálására) a rádiótávíró vevőkészülékekben. 1907-ben Lee de Forest amerikai kutató elsőnek alkalmazta a háromelektródos elektroncsövet (trióda), amelyet nemcsak detektorként lehetett használni, hanem az elektromos rezgések erősítésére is. Később, amikor a háromelektródos elektroncsövek tulajdonságainak tanulmányozása során felfedezték, hogy csillapítatlan elektromos rezgések keltésére is alkalmasak, megkezdték az elektroncsöves rádióadó-berendezések előállítását. Ezek egyszerűbbek, gazdaságosabbak és megbízhatóbbak voltak az addigiaknál (Németországban A. Meissner — 1913 stb.). Ugyanebben az időben a higanygőz-egyenirányítók bevezetése lerakta az ipari elektronika alapját.

A villamos energia ipari alkalmazása, az erőművek építése, a városi villanyvilágítás térhódítása, a távbeszélő-összeköttetés fejlődése és más tényezők lehetővé és szükségessé tették az elektromosipar gyors fejlődését. Lenin utalt rá, hogy „a technika legújabb sikereire, a XIX. század *végének* és a XX. század elejének kapitalizmusára a villamossági ipar a legjellegzetesebb".[4] Éppen az elektromosiparban, különösen Németországban és az Egyesült Államokban fejlődtek leggyorsabban a monopolszervezetek.

A KOHÁSZAT FEJLŐDÉSE

Az új iparágak — mint az elektromosipar — kifejlődésével egyidejűleg lényegesen megújultak a régi iparágak, mindenekelőtt a kohászat.

A gépgyártás, a hajóépítés, a hadiipar és a vasúti közlekedés hatalmas keresletet támasztott a vas és az acél iránt. Ezzel kapcsolatban a kohászat óriási eredményeket ért el. Jelentősen megváltozott a kohók konstrukciója, megnőtt űrtartalmuk. Az acélgyártásban tökéletesítették a Bessemer-

[4] Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd: *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 254. old.

és a Martin-eljárást. 1878-ban az angol S. G. Thomas feltalálta a foszfortartalmú nyersvas acéllá való feldolgozásának módszerét. A Thomas-eljárás lehetővé tette a kiolvasztandó fém megszabadítását a foszfortól és a kéntől, ami a Bessemer- és Martin-módszerrel nem lehetséges. 1898—1900-ban E. Stassano Olaszországban és P. L. T. Héroult Franciaországban feltalálta az elektromos ívfénykemencét, amely aztán általánosan elterjedt. Ugyanebben az időben jelentek meg az indukciós olvasztókemencék is.

A vaskohászatot némileg megelőzve hasonló munkálatok folytak a színesfémkohászat területén is. A nyolcvanas években bevezették az alumínium elektrolitikus úton való előállítását, s ezzel lehetővé vált az alumínium széles körű alkalmazása. Jelentősen tökéletesítették az elektromos úton történő rézelőállítás módszereit is (ezt először 1878-ban alkalmazták). Oroszországban az első elektrolitikus rézüzemet 1890-ben létesítették.

A KÉMIAI TECHNOLÓGIA

A tanulmányozott időszak egyik legjellemzőbb vonása volt, hogy a nyersanyag-feldolgozás kémiai módszerei csaknem az összes alapvető iparágba behatoltak. A gépgyártásban, az elektromos- és a textiliparban kezdett gyakorlati jelentőséget nyerni a szintetikus anyagok — műanyagok, szigetelőanyagok, műszálak stb. — vegyészete. 1869-ben J. W. Hyatt amerikai mérnök előállította a celluloidot, 1906-ban L. H. Baekeland a bakelitet. Később feltalálták a karbolitot és más ehhez a csoporthoz tartozó műanyagokat. A kilencvenes évektől kezdve a H. Chardonnet francia fizikus

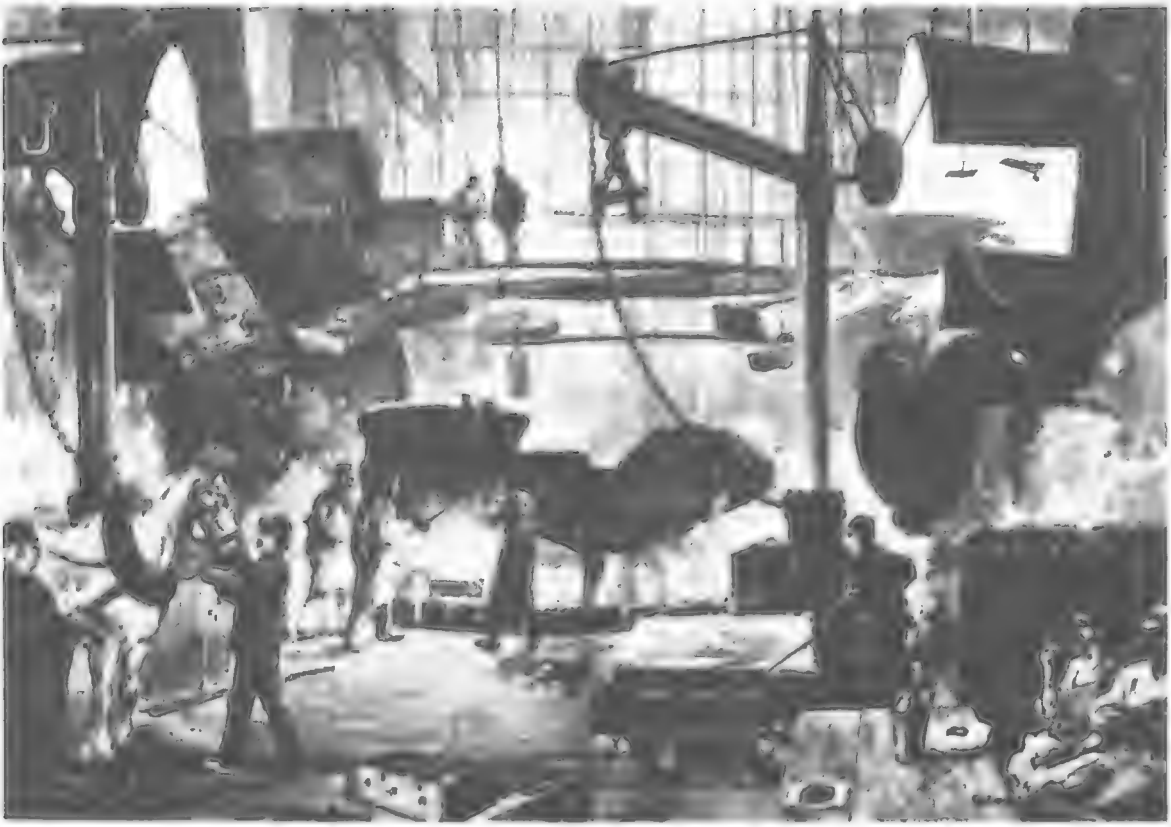

A Krupp Művek bessemer-üzeme
Metszet. 1890

és vegyész által 1885-ben kidolgozott módszer alapján — nitrocellulózból műszál — megkezdték az ún. műselyem gyártását. A továbbiak folyamán C. H. Stearn és Ch. F. Topham munkássága (1903) lehetővé tette a műselyem viszkózából való előállítását (viszkózselyem).

1899—1900-ban I. L. Kondakov orosz tudós kutatásai lehetőséget nyitottak szénhidrátokból műgumi előállítására (ezt a lehetőséget később a német ipar valósította meg a gyakorlatban). Ugyanekkor dolgozták ki az ammónia előállításának ipari módszereit (az ammónia az alapanyaga a salétromsav és a festékanyag-, műtrágya-, robbanóanyag-gyártáshoz szükséges más salétromvegyületek előállításának). A legsikerültebbnek F. Haber és K. Bosch német tudósok módszere bizonyult, akik nitrogén és hidrogén magas nyomás alatt végbemenő szintézise útján nyertek ammóniát. 1904 és 1913 között ezt az eljárást kidolgozták és megkezdték üzemi alkalmazását.

A XIX. század végén a belsőégésű motorok térhódításával megnőtt a könnyű folyékony üzemanyag iránti kereslet. Sok országban kutatni kezdték a kőolaj feldolgozásának magasabb benzinhozamot biztosító módszereit. Ezek a kutatások az ún. krakkoló eljárás — a kőolajban levő szénhidrogének nagy nyomáson és magas hőmérsékleten való felbontása — bevezetését eredményezték. Ennek alapjait D. I. Mengyelejev fektette le, később tovább fejlesztették más orosz tudósok és mérnökök, többek között V. G. Suhov (1890—1891). Hasonló kutatások folytak az Egyesült Államokban (Barton és mások), s itt 1916-ban bevezették ezt a módszert az ipari termelésben.

Végezetül az első világháború előtt létrehozták a szintetikus benzint. Orosz vegyészek (A. J. Favorszkij iskolája) már 1903—1904-ben ismertették azt a módszert, melynek segítségével szilárd fűtőanyagból könnyű folyékony üzemanyagot lehet nyerni. A cári Oroszország technikailag elmaradott ipara azonban nem aknázta ki az orosz technikai gondolkodás e hatalmas vívmányát. A folyékony üzemanyag szénből való előállításának ipari módszerét egy évtizeddel később F. Bergius német mérnök dolgozta ki. A természetes kőolajtartalékokkal nem rendelkező Németország számára ez mind gazdasági, mind katonai szempontból rendkívül fontos eredmény volt.

KÖZLEKEDÉS

A vasúti hálózat rohamos kiterjedése (1875-ben 294 000 kilométer, 1917-ben 1 146 000 kilométer), a szállítmányok mennyiségének gyors növekedése s a szerelvények súlyának és a vonatok sebességének így szükségessé váló növelése előmozdította a vasúti technika tökéletesítését.

A XIX. század utolsó évtizedeiben befejeződött az áttérés a vassínekről az acélsínekre. Az acél kiszorította a vasat a hídszerkezetekből is. „Az acélhidak korszakát" az Egyesült Államokban a Mississippi-folyót átszelő St. Louis-híd megépítése nyitotta meg (J. B. Eads, 1870—1874). Néhány évvel később épült fel New York mellett a Brooklyn függőhíd, amelynek útrészét — középső nyílása 486 méter hosszú — acélkábelek tartják. Ugyanitt 1917-ben készült el ötvözött (magas széntartalmú) acélból a Hell Gate ívhíd. A kiváló orosz mérnök, N. A. Beleljubszkij és tanítványai hatalmas acélhidakat építettek a Volgán (1879) és a Jenyiszejen (1896). Az 1880-as évektől kezdve a hídépítéshez az acél mellett egyre nagyobb mértékben kezdték használni a vasbetont is.

Hatalmas alagutakat építettek, főképpen az Alpokat átszelő vasútvonalak számára. 1880-ban fejeződött be a kb. 15 kilométer hosszú Szent Gotthárd-alagút építése, 1905-ben pedig a közel 20 kilométeres Simplon-alagúté. 1890-ben Oroszországban négy kilométer hosszú alagút épült a Szurami hegyvonulat alatt a kaukázusontúli vasútvonalon. A kor legjelentősebb vízalatti alagútja a hét kilométeres severni alagút Angliában. Építését 1885-ben fejezték be.

Ugrásszerűen megnőtt a mozdonyok teljesítménye, vonóereje, gyorsasága, súlya és mérete. A szerkezeti tökéletesítések az 1870—1880-as években a gőz kétszeres (vagy többszörös) expanziójának kihasználása, az ún. kompaund-rendszer kifejlesztése (A. Mallet Franciaországban, A. P.

Borogyin Oroszországban, A. Borries Németországban, Webb és Worsdell Angliában stb.), később a gőz túlhevítésének kihasználása, a nagynyomású mozdony kifejlesztése (W. Schmidt német mérnök, 1898) jegyében folytak. A vasúti közlekedésben bevezették az automatikus fékeket (1872), és kidolgozták az automatikus vagonkapcsolást (1876).

A XIX. század utolsó harmadában megkezdődtek a kísérletek a vasúti villamos vontatással. A hetvenes években és a nyolcvanas évek elején ilyen kísérleteket folytatott W. Siemens Németországban, F. A. Pirockij Oroszországban, Edison, C. W. Field és F. Sprague az Egyesült Államokban.[5] 1881-ben Németországban felavatták az első városi villamosvonalat; 1892-ben megkezdték a villamosvonalak építését Oroszországban. Az 1890-es években számos országban megjelentek a peremvárosi és városok közötti villamosvasutak. A vasúti hálózatnak azonban csupán jelentéktelen részét villamosították; a vasút-, szén- és olajtársaságok aktívan felléptek a villamosítás ellen.

A XIX. század végén megjelent az új közlekedési eszköz: az autó. 1885—1886-ban készítették el az első autókat K. Benz és G. Daimler német mérnökök, a kilencvenes évektől kezdve pedig több országban megindult az autógyártás.[6] Ez maga után vonta a műutak nagy ütemű kiépítését. Az autók sikerét nagymértékben elősegítette a J. Dunlop ír orvos által 1895-ben feltalált pneumatik (felfújható gumiabroncs). Nem egészen 30 évvel az első benzinmotoros autók megjelenése után a gépkocsik száma a világon elérte a kétmilliót.

Jelentős sikerek születtek a hajózás technikai fejlesztése terén is. Már a hatvanas évek végétől kezdték alkalmazni a tengeri hajókon a túlnyomásos gőzgépeket, 1894—1895-ben pedig már gőzturbinákkal is kísérleteztek. Jelentősen megnőtt a tengerjáró és óceánjáró gőzhajók befogadóképessége és sebessége: a hatalmas hajók hét, hat, majd öt nap alatt szelték át az Atlanti-óceánt. A gőzhajók mellett megkezdődött a belsőégésű motorokkal hajtott hajók építése. Az első motoros hajót, a „Vandal" olajszállító hajót orosz konstruktőrök készítették 1903-ban. Nyugat-Európában 1912-ben kezdtek motoros hajókat építeni.

1914-ben elkészült a több mint 81 kilométer hosszú Panama-csatorna. A New York—San Francisco tengeri út kb. 15 000 kilométerrel, a New York—Yokohama út pedig 8000 kilométerrel lett rövidebb.

LÉGHAJÓZÁS ÉS REPÜLÉS

A XIX—XX. század fordulóján megvalósult az emberiség régi álma: elkészültek az első kormányozható repülőszerkezetek. Először a levegőnél könnyebb szerkezet, a kormányozható léghajó megalkotása sikerült. 1896-tól, miután H. Zelfert német konstruktőr folyékony üzemanyaggal működő belsőégésű motorokat alkalmazott ezekhez a szerkezetekhez, számos országban megkezdték a különféle rendszerű kormányozható léghajók építését. A légi közlekedés fejlődésében azonban a levegőnél nehezebb szerkezetek, a repülőgépek (aeroplánok) játszották a döntő szerepet.

A repülés problémáinak elméleti és gyakorlati kidolgozásában igen nagy jelentősége volt orosz tudósok és feltalálók — D. I. Mengyelejev, M. M. Pomorcev, Sz. K. Dzseveckij, K. E. Ciolkovszkij és különösen a modern hidro- és aerodinamika megalapítója, N. J. Zsukovszkij — a léghajózással és az aviatikával foglalkozó műveinek. A repüléstechnika fejlesztése terén nagy érdemeket szerzett O. Lilienthal német mérnök.

A gőzgép meghajtású repülőgépek szerkesztése terén az első kísérleteket Oroszországban

[5] A nagyvasutak villamosításának úttörője volt Kandó Kálmán, aki elsőnek alkalmazta a vasútnál a nagyfeszültségű váltakozó áramot: végrehajtotta a világ első nagytávolságú, nagyfeszültségű váltakozó áramú fővasúti villamosítását az olaszországi Valtellina-vasúton (1902). 1917-ben kidolgozott fázisváltós mozdonya (Kandó-mozdony) lehetővé tette az 50 periódusú ipari váltakozó áram közvetlen felhasználását. — *A kiadó.*

[6] Az autók, illetve a benzinmotor tökéletesítését jelentősen befolyásolta Bánki Donát és Csonka János találmánya, a karburátor (1893). — *A kiadó.*

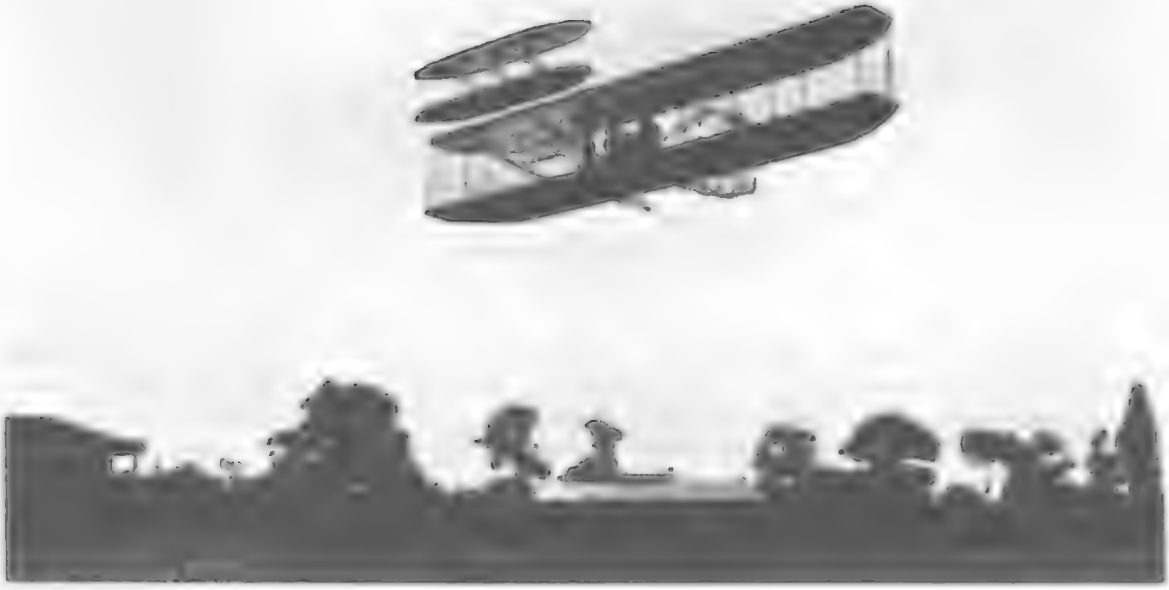

A Wright fivérek repülőgépe
Fénykép. 1908

A. .F. Mozsajszkij 1882—1885-ben, Franciaországban C. Ader 1890—1893-ban, az Egyesült Államokban H. Maxim 1892—1894-ben végezte. A repülés széles körű fejlődése akkor vált lehetővé, amikor a repülőgépeken könnyű és kisméretű benzinmotorokat kezdtek alkalmazni — először a Wright testvérek az Egyesült Államokban (1903). A repülőgépnek eleinte csak sport-jelentősége volt, később kezdték alkalmazni katonai célokra is.

A FONOGRÁF ÉS A KINEMATOGRÁF FELTALÁLÁSA

A korszak kiemelkedő eredménye volt a fonográf és a kinematográf feltalálása. A fonográfot, a hang mechanikai rögzítésére és reprodukálására szolgáló készüléket Edison találta fel 1877-ben. Az e területen végzett további munkálatok eredményeképpen megszületett a gramofon és különböző konstrukciójú egyéb mechanikai hangrögzítő készülékek.

A kinematográffal az első sikeres kísérletet Louis és August Lumière végezte Párizsban 1895-ben. Ugyanebben az időben a Lumière fivérektől függetlenül sok más országban, így Oroszországban is folytak munkálatok ebben az irányban. A mozgófényképezés rövid idő alatt jelentősen elterjedt.

A TÖMEGTERMELÉS MEGSZERVEZÉSE

A XIX. század végén rohamos fejlődésnek indult a szabványosított termékek futószalag-rendszerű tömeggyártása: a megmunkáló gépeket és a munkahelyeket a technológiai folyamat megszabta sorrendben helyezték el, a gyártásfolyamatot pedig, egész sereg egyszerű műveletre felbontva,

megszakítás nélkül bonyolították le. Ez a rendszer, amelyet eleinte korlátozott területen, a konzerv- és a gyufagyártásban s más hasonló üzemekben vezettek be, a későbbiek folyamán sok iparágban tért hódított. Különösen nagy jelentőségre tett szert az autógyártásban — ez részint az autókereslet rohamos növekedésével magyarázható, részint azzal, hogy a futószalag-rendszer rendkívül kedvező feltételeket teremtett a cserélhetőség és szabványosítás elveinek megvalósításához az alkatrészek és nagyobb szerelési egységek tervezésében és készítésében. A futószalag-rendszerű tömeggyártás teljesen kifejlett formában, a szállítási és technológiai műveletekben tényleges futószalagok alkalmazásával először az Egyesült Államokban, a Ford autógyárakban valósult meg 1912—1913 folyamán.

A tömegtermelés megváltoztatta a gyári berendezés jellegét. Különböző — részben automatizált — speciális munkagépek jelentek meg a gépgyártásban — elsősorban a kisméretű szabványosított alkatrészek (csavarok, alátétek, csavaranyák, csapszegek stb.) gyártására —, a textiliparban — az angol J. Northrop automata szövőgépe (1890) — és más iparágakban.

A kapitalizmus feltételei között ezek az önmagukban progresszív újítások a kizsákmányolás fokozásának eszközéül szolgáltak a munkaintenzitás nagymérvű növelése révén. A szűk specializálás, a futószalag gyorsítása arra kényszerítette a munkást, hogy a műveleteket egyre gyorsabb ütemben végezze. A műveletek egyszerűsödése viszont lehetővé tette, hogy a vállalkozó alacsony szakképzettségű munkásokat alkalmazzon. A kapitalista termelésszervezés módszereit részletesen kidolgozta F. W. Taylor amerikai mérnök. „...Ugyanazon 9—10 órás munkaidő alatt háromszor annyi munkát sajtolnak ki a munkásból..."[7] — írta Lenin a munkaintenzitás növelésének amerikai módszeréről.

MEZŐGAZDASÁG

A vegyipar sikerei a XIX. század végén lehetővé tették az ásványi trágyák (az ún. műtrágyák) széles körű felhasználását. Ezek térhódítása számos más agrotechnikai eljárás tökéletesítésével együtt jelentősen emelte a haszonnövények terméshozamát. Az állattenyésztés hozamának növelését elősegítette a növényi zöldtakarmányok silózása, mely a hetvenes évektől kezdve terjedt el.

Az agrotechnika fejlődésével együtt tökéletesedtek a mezőgazdasági gépek — vető-, kaszáló-, aratógépek, kévekötő, szemtisztító gépek stb. E gépekhez azonban a tárgyalt időszakban csaknem mindvégig lóvontatást alkalmaztak; a gőzgéppel hajtott nehéz, kerekes vontatók (traktorok) használhatatlanok voltak a szántóföldek fellazított talaján. A lánctalpas vontatók megjelenése megjavította a helyzetet — de az első ilyen vontató elkészítésétől (1888), amely az orosz F. A. Blinov nevéhez fűződik, a lánctalpas traktoroknak a mezőgazdaságban való gyakorlati alkalmazásáig közel két évtized telt el. Csak 1906-ban jelentek meg az első robbanómotoros traktorok az Egyesült Államokban. Mezőgazdasági alkalmazásukat 1907-ben kezdték meg, tömeggyártásuk pedig csak az első világháború alatt indult meg.

A HADITECHNIKA FEJLŐDÉSE

A technika nagyszerű vívmányai, amelyek a néptömegek súlyos helyzetének enyhítését szolgálhatták volna és kellett volna hogy szolgálják, a leggyorsabban az emberek és anyagi értékek pusztítását szolgáló haditechnikában nyertek alkalmazást. A hadiipar fejlődése az imperializmus időszakában roppant lendületet vett, a haditechnika terén igen jelentős eredmények születtek.

A kor haditechnikájának egyik jellemző vonása volt a lőfegyverek automatizálása. Tökéletesítették az állványos géppuskát, amit H. Maxim amerikai mérnök talált fel 1883-ban; megjelentek

[7] Lenin: A verejtékeztetés „tudományos" rendszere. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 607. old.

a Maxim- és Hotchkiss-féle nehézgéppuskák, a Lewis- és Vickers-féle és más típusú könnyűgéppuskák. A géppuskák általános alkalmazása az európai hadseregekben az orosz—japán háború után kezdődött meg. Az első világháború kezdetén volt már néhány automatapuska-típus is. Az automatizálás a tüzérségnél is előrehaladt. A világháború előtt és alatt új — félautomata és automata — gyorstüzelő lövegeket konstruáltak. A háború elején a tüzérségi fegyverek maximális hordképessége 16—18 kilométer volt — 1917-ben a németek „Kövér Berta" nevű ágyúja kb. 120 kilométerről lőtte Párizst. A nehéztüzérség tömegméretű alkalmazása megkövetelte a gépi vontatás fejlesztését. Számos benzin- és Diesel-motoros vontatótípust vezettek be. Az ellenséges repülőtámadások elleni védekezés szükségletei életre hívták a légelhárító géppuskákat és tüzérséget.

Roppant méretekben nőtt a robbanóanyag-gyártás. Új találmányok születtek, fontos technikai tökéletesítéseket vezettek be. Többek között 1884-ben feltalálták a gyérfüstű lőport. A robbanóanyag-gyártás fő nyersanyagai a nitrogénvegyületek (nitrátok) lettek. A világháborúig az európai országok chilei természetes salétromból vagy a kokszgázgyárak melléktermékeiből állították elő a nitrátokat. A háborús blokád arra kényszerítette a német ipart, hogy megkezdje a nitrogén előállítását levegőből (Haber—Bosch módszere szerint). 1913-ban a Badeni Anilin-Szóda Művek üzemei mindössze 3000 tonna kötött nitrogént termeltek, 1918-ban termelésük elérte a 270 000 tonnát.

1915-ben a német csapatok elsőként alkalmaztak mérgező vegyi harcanyagokat. Az antantországok szintén kifejlesztették a fojtó-, könny-, hólyaghúzó gázok és más harcgázok termelését. Tüzérségi vegyilövedékek, speciális gázfúvó berendezések készültek.

A gázok elleni védekezésül az összes hadseregben bevezették a gázálarcot. Gázóvóhelyek építését is megkezdték. Oroszországban a gázálarckészítést kiváló tudósok irányították. Az univerzális jellegű és emellett egyszerűen előállítható szénszűrős gázálarcot 1915-ben készítette el N. D. Zelinszkij.

Az első világháború bizonyos fokig az első „motorizált háború" volt. A front ellátására nagymértékben használtak gépkocsikat; új harci eszközök jelentek meg — a tankok és a páncélautók.

A harckocsik alkalmazásának gondolata számos országban még a háború előtt felvetődött. Franciaországban L. Lévasseur (1903), Oroszországban V. D. Mengyelejev, a nagy vegyész fia (1911), Ausztriában G. Burstyn (1912) tervezett lánctalpas, páncélozott terepjáró gépkocsikat. A világháború idején Tritton és Wilson angol feltalálók új konstrukciójú páncélosokat dolgoztak ki. Az először 1916. szeptember 15-én a Somme-nál bevetett tankok hamarosan lehetővé tették olyan védelmi vonalak áttörését is, amelyek 1914—1915-ben még leküzdhetetlennek számítottak. Valamennyi hadviselő országban sokat fejlődtek a géppuskákkal és kiskaliberű ágyúkkal felszerelt páncélautók.

Nagymértékben alkalmazták katonai célokra a léghajókat és repülőgépeket. Németország gyors ütemben gyártotta katonai célokra a Zeppelin és a Schütte—Lanz merev vázú és a Parseval nem merev vázú léghajókat. A világháború folyamán a német hadvezetés 123 léghajót vetett be, amelyek kb. 800 felszállást hajtottak végre. A legnagyobb léghajók térfogata elérte a 68 500 m³-t. A léghajók bevetése azonban nem bizonyult sikeresnek: sokat lelőtt a légvédelmi tüzérség és a repülők, sok pedig légibombázások során a hangárokban semmisült meg. Sokkal nagyobb jelentőségre tettek szert a harci repülőgépek.

Az első világháborúig úgy gondolták, hogy a repülőgépeket főként felderítésre lehet használni. 1915 nyarától kezdve azonban a repülőgépeket géppuskákkal kezdték felszerelni, és vadász feladatkörrel bízták meg. A háború végére a vadászgépek elérték a 190—220 km/óra sebességet, ami korábban még a speciális versenygépek számára is rekord volt.

A repülőgépeket bombavetésre is felhasználták. Oroszországban I. Szikorszkij már 1913-ban megszerkesztette az első négymotoros repülőgépet, a „Russzkij vityaz"-t. A következő évben be-

fejezett egy másik nagy, négymotoros gépet, az „Ilja Muromec"-et, összesen 400 lóerős motorokkal, 1,3 tonna teherbírással. A háború kezdetére elkészült a második ugyanilyen típusú gép, és 1916-ban megjelent V. A. Szleszarev kétmotoros gépe, a „Szvjatogor". A háború alatt a hadviselő országok tökéletesítették a bombázógépeket. Az „R—43—48" német bombavető elérte a 105 km/óra sebességet, teherbírása 4,2 tonna volt. Megkezdődött a haditengerészeti légierő fejlesztése is. Az egyik első vízirepülőgépet (hidroplán) D. P. Grigorovics orosz konstruktőr készítette 1913-ban.

A tengeri hadműveletek céljaira sok országban már a háború előtti években fokozott ütemben építették a nagy hadihajókat — az egyszerű páncélosokat és a rendkívül erős fegyverzettel és páncélzattal ellátott ún. dreadnoughtokat.

A belsőégésű motorok és elektromotorok alkalmazása valósággá változtatta az emberiség régi álmát, a víz alatti hajózást. A tengeralattjárókat azonban szintén kizárólag harci eszközként használták. Építésük a XIX. század legvégén kezdődött több országban. A tengeralattjárót a víz színén robbanómotorok hajtották, a víz alatt pedig akkumulátorokból táplált elektromotorok. Megkülönböztetett figyelmet szentelt a búvárnaszád-építésnek Németország; a háború kezdetekor már javában folyt a német tengeralattjáró-gyártás. A német búvárnaszádok nagy károkat okoztak az antant és a semleges országok kereskedelmi flottájának.

A híradási eszközök közül általánosan használták hadi célokra a távírót, a telefont, a hírközlés optikai eszközeit és a rádiót. Valamennyi hadseregben rádióval kezdték felszerelni a csapattesteket és az egyes csapatokat, a csatahajókat és a tengeralattjárókat, a repülőgépeket, a tankokat stb. Kísérleteket kezdtek a tengeralattjárók, torpedók rádióval történő távirányítására. Hasonló kísérletek folytak a légierőknél is.

A világháború a haditechnika hatalmas arányú, a tudományos és technikai ismeretek egész gazdag változatosságának felhasználásán alapuló fejlődését eredményezte. „A történelem folyamán első ízben alkalmazzák a technika hatalmas vívmányait ilyen méretekben, ilyen pusztítóan és ilyen energiával emberéletek millióinak tömeges kiirtására."[8]

2. TERMÉSZETTUDOMÁNY

FIZIKA

A XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század kezdetén a fizikában gyökeres fordulat ment végbe. Valóságos forradalom volt ez, amely óriási hatást gyakorolt más tudományágak fejlődésére is. Gyökeresen megváltoztak az anyag szerkezetéről, a térről és az időről, a mozgásról, a fizikai folyamatok megszakítottságáról és folytonosságáról alkotott elképzelések. Felfedezték a radioaktivitást, megszületett a relativitáselmélet, lerakták a kvantumelmélet alapjait.

A radikális fordulat kezdetét a fizikában az elektromágnesség általános elmélete jelentette, amelyet J. C. Maxwell angol fizikus állított fel, és amely tartalmazta a fényről mint az elektromágneses rezgés sajátos formájáról kidolgozott elméletet. Maxwell az 1860-as években kezdte meg kutatásait e téren, elmélete rendszeres kifejtését pedig 1873-ban hozta nyilvánosságra. Maxwell tételeit utóbb sok fizikus kutatásai igazolták. H. Hertz német fizikusnak 1886—1889-ben sikerült laboratóriumi úton elektromágneses hullámokat előállítania; P. N. Lebegyev orosz tudós kísérletileg bebizonyította a fény-nyomás létezését (a gázoknál 1899-ben, a szilárd testeknél 1907—1910-ben).

Az elektrodinamikával párhuzamosan sikeresen fejlődött a természeti jelenségek széles körét

[8] Lenin: Az Összoroszországi KVB és a Moszkvai Szovjet együttes ülése. Lásd *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 430. old.

Wilhelm Conrad Röntgen
Fénykép

az atomelmélet alapján magyarázó kinetikus anyagelmélet. Kidolgozásában nagy része volt Maxwellnek: felfedezte az ún. Maxwell-féle sebességeloszlási törvényt, amely meghatározza, hogy adott hőmérsékleten valamely gáz molekuláinak hányadrésze mozog bizonyos sebességhatárok között. Rendkívül fontosak voltak Ludwig Boltzmann osztrák fizikus kutatásai, aki jelentősen tovább fejlesztette a kinetikus gázelméletet. A kinetikus elmélet sikereinek alapja — és egyben a fizikai kutatások egyik általános vonása — a valószínűség-fogalom és a statisztikus módszerek széles körű alkalmazása volt. A statisztikus módszerekre támaszkodva Boltzmann egyesíteni tudta a klasszikus termodinamikát az atomelmélettel. Kimagasló eredmény volt a termodinamika ún. második főtételének, a hőtan sarkkövének Boltzmann által kidolgozott statisztikai—valószínűségszámítási magyarázata.

Az elektrodinamika következő jelentős lépése az elektron felfedezése volt, amely az atomnál kisebb „elemi részecskék" közül elsőként vált ismertté. 1878-ban kezdte H. A. Lorentz holland fizikus kidolgozni az anyag elektronelméletét, egyesítve Maxwell elektromágnesség-elméletét az atomelmélettel. 1891-ben az angol J. Stoney az elektromosság „atom"-jának jelölésére bevezette az „elektron" kifejezést. 1895-ben Lorentz felállította az elektronelmélet teljes matematikai rendszerét. Két évvel később J. Thomson angol fizikus kísérletileg megállapította, hogy az ún. katódsugarak elektromos töltéssel bíró részecskékből állnak, melyek tömege összehasonlíthatatlanul kisebb a hidrogénatoméénál. A későbbiek folyamán tisztázták, hogy ezek a részecskék nem mások, mint elektronok, a XX. század elején pedig megállapították, hogy a gyorsan mozgó elektronok tömege sebességüktől függ. E felfedezések előkészítették az atom oszthatatlanságára és a tömeg állandóságára vonatkozó korábbi nézetek szétzúzását.

A katódsugarak felfedezését a század végén újabb sugárzásfajták felfedezése követte. 1895-ben Wilhelm Conrad Röntgen német tudós felfedezte a röntgensugarakat, amelyeket ő X-sugaraknak nevezett el. 1896-ban a francia H. Becquerel felfedezte az urán sugárzását. 1897-ben Párizsban Pierre Curie és felesége, a lengyel származású Marie Skłodowska-Curie megkezdte a radioaktív anyagok tanulmányozását. 1898-ban a Curie-házaspár felfedezte a poloniumot és a rádiumot, és az ezekkel kapcsolatos radioaktív bomlásjelenségeket. Röviddel utóbb Ernest Rutherford angol fizikus megállapította, hogy a radioaktív elemek bomlása során háromfajta sugárzás keletkezik. Ezeket a görög ábécé első betűivel jelölte. Később kiderítették, hogy az alfa-sugarak pozitív töltésű részecskék, a béta-sugarak azonosak a katódsugarakkal (vagyis elektronok), a gamma-sugarak pedig rendkívül rövid hullámhosszú elektromágneses sugárzások. A katód- és a röntgensugarak természetének kutatása terén fontos eredményeket ért el J. Perrin francia fizikus 1895—1898-ban.

1909—1913-ban felfedezték a kozmikus — vagy amint eleinte nevezték, „magassági" — sugarakat. Az angol Ch. Wilson abból kiindulva, hogy a gázok ionizálódását nem lehet teljesen

megakadályozni, már 1900 körül kifejtette nagy áthatolóképességű, különleges sugarak létezésére vonatkozó hipotézisét. 1909-ben A. Göckel svájci tudós felfedezte, hogy 4000 méter magasságban az ionizáció lényegesen erősebb. Röviddel ezután az Egyesült Államokban dolgozó osztrák V. F. Hess megerősítette ezeket az eredményeket, és felállította a radioaktív sugárzásokhoz hasonló természetű „magassági" sugarak hipotézisét. W. Kohlhörster német geofizikus felfedezte, hogy 9000 méter magasságban az ionizáció tízszerte intenzívebb, mint a föld színén; ezzel végérvényesen bizonyítást nyert a világűrből a földre érkező külön kozmikus sugárzás létezése.

Pierre Curie és Marie Skłodowska-Curie
Fénykép

1903-ban Rutherford és F. Soddy amerikai fizikus ismertette a radioaktivitás általános elméletét. 1914-ben Soddy fontos felfedezést tett: megállapította, hogy vannak elemek, amelyek alig különböznek kémiai sajátságaik tekintetében, és ugyanazon helyet foglalják el a periódusos rendszerben, de atomsúlyuk különböző (izotópok).

Tehát az atom, amelyet addig az anyag legegyszerűbb, oszthatatlan részecskéjének s így a megismerés végső határának tekintettek, most új, mélyebb anyagfelfogás kiindulópontja lett. 1906-ban Rutherford ismertette az első atommodellt, az ún. „bolygómodellt". Eszerint az atom a naprendszer hasonmása: a pozitív töltésű atommag körül keringenek az elektronok — az elektromosság negatív töltésű részecskéi.

1913-ban Niels Bohr dán fizikus a kvantumelmélet alapján helyesbítette a Rutherford-féle atommodellt: a Bohr-féle atommodell szerint az elektronok csak meghatározott sugarú pályákon keringhetnek, tehát nem mehetnek át folytonos mozgással, csak ugrásszerűen az egyik állapotból a másikba, az egyik pályáról a másikra.

Az elektromágneses jelenségek vizsgálata döntő jelentőségű változásokat eredményezett a térről, az időről és a mozgásról alkotott elképzelések terén is. 1905-ben Albert Einstein német tudós közzétette „A mozgó testek elektrodinamikájáról" című művét, melyben kifejtette az ún. speciális relativitáselmélet alaptételeit; 1916-ban ugyanő megfogalmazta az általános relativitáselméletet.

Einstein elméleti vizsgálódásait Michelson és Morley 1881—1887-ben az Egyesült Államokban lefolytatott kísérletei készítették elő. Kísérletsorozatukban abból a tételből indultak ki, hogy a fény az egész világot kitöltő különleges közegben, mozdulatlan, mechanikus éterben terjed. Következésképpen, ha a fénysugár terjedési iránya azonos azzal az iránnyal, amelyben a földi megfigyelő műszer a Földdel együtt mozog, akkor a fény sebessége valamivel kisebb kell hogy legyen, mint az erre merőleges irányban terjedő fényé. Földi körülmények között a fény nagy sebessége miatt ez a jelenség közvetlen megfigyelés útján nem észlelhető. Különleges műszerben, az interferométerben azonban a fényt fel lehet bontani két, különböző úton — a Föld forgásának irányában, illetve erre merőlegesen — haladó sugárra, majd ezeket újra egyesíteni lehet. Michelson nagy pontosságú interferométerében a két fénysugár rendkívül csekély sebességkülönbségét is észlelni lehetett volna — de a Föld mozgásának semmiféle hatása nem mutatkozott. A váratlan eredményt magyarázandó, az ír G. Fitzgerald és a holland Lorentz 1892—1893-ban egymástól függetlenül azt a hipotézist állította fel, hogy a műszer a Föld mozgásának irányában megrövidül, s a fényutak különbségét ezért

Albert Einstein
Fénykép

nem észleli; az úthossz változását kompenzálja a műszer rövidülése. Lorentz formulát dolgozott ki, amellyel kiszámítható a rövidülés mértéke, mint a mozgás sebességének függvénye. Ezzel azonban még nem vált megmagyarázhatóvá a tudomány által feltárt jelenségek összessége, mert a javasolt magyarázatok az abszolút mozdulatlan éter feltételezésén alapultak, s ennek létezése egyáltalán nem tükröződött a fizikai folyamatokban.

Einstein speciális relativitáselméletében másként magyarázta Michelson és Morley kísérleteinek eredményét. Szerinte függetlenül attól, hogy a fény a Föld mozgásának irányában vagy arra merőlegesen terjed, sebessége mindig ugyanaz. Nem létezik semmiféle mechanikus éter mint univerzális, mozdulatlan „világközeg", amelyhez minden mozgást viszonyítani kell. Bármely egyenes vonalú egyenletes, azaz tehetetlenségi mozgást végző anyagi testhez viszonyítjuk is a fény sebességét, az nem változik. Einstein elméletéből nemcsak az következett, hogy a mozgó testek méretei változnak, hanem hogy változik maga az idő múlása is. Jelenségek, amelyek egyidejűek a mozgás bizonyos feltételei között, más feltételek között, más vonatkoztatási rendszerekben észlelve nem egyidejűek. A jelenségek egyidejűsége nem abszolút, hanem relatív, függ a vonatkoztatási rendszerektől, az anyagi testek egymáshoz viszonyított mozgásától.

Ilyenképpen le kellett mondani arról a régi elképzelésről, hogy a tér valamiféle, az anyag mozgásától független „üres tartály", abszolút változatlan lényeg. Fel kellett adni az addigi időfelfogást, mely szerint az idő az anyagtól és az anyagi folyamatoktól teljesen független, üres „abszolút időtartam". Kiderült, hogy a tér és az idő sajátosságai az anyag mozgásától függenek, és szorosan összefüggnek egymással.

Az új tér- és időkoncepciók lényeges módosításokat tettek szükségessé a mechanikai törvények megfogalmazásában is. Az új, „relativisztikus mechanikában", a newtoni klasszikus mechanika törvényeitől eltérően, a relatív mozgások sebességei másképp, bonyolultabb módon összegeződnek. A newtoni mechanikában a mozgás sebessége bármilyen értéket felvehet a nullától a végtelenig, a „relativisztikus mechanikában" azonban nem haladhatja meg a fény légüres térben való terjedési sebességét (kb. 300 000 km/sec). Nem tekinthető változatlannak a test tömege sem: mozgási sebességétől függ. Ezzel a tömeg és az energia közötti mélyebb belső összefüggésre derült fény.

1907—1908-ban a speciális relativitáselméletet H. Minkowski német matematikus és fizikus új formába öntötte. Minkowski szerint a világ négydimenziós tér-idő kontinuum, amelyben a negyedik koordináta az idő (Minkowski-féle világ). Ezzel nem tagadta azon reális tér háromdimenziós voltát, amelyben minden anyagi létezik, de hangsúlyozta a szoros összefüggést tér és idő között.

További lépést jelentett Einstein általános relativitáselmélete. A speciális relativitáselmélet csak az egyenes vonalú egyenletes mozgásokra terjedt ki. Az általános relativitáselmélet magában foglalja a gyorsuló mozgásokat és a gravitáció jelenségeit is. Ebből az elméletből a tér és az idő tulajdonságai és az anyag közötti még szorosabb összefüggésre utaló következtetések adódtak.

Egy másik fontos felfedezés — amely megingatta a folytonosságról, mint az összes természeti folyamat alapvető sajátosságáról való régi elképzeléseket — Max Planck német fizikus nevéhez fűződik. „Az energia normál spektrumban való eloszlásának elmélete" című előadása (1900. december 14.) a kvantumfizika kezdete. Planck, magyarázatot keresve arra az eltérésre, amely a hőmérsékleti sugárzás színképében a kísérleti adatok és a — csak igen rövid hullámhosszúságokra érvényes — Wien-féle energiaeloszlási képlet (1896) között mutatkozott, arra a következtetésre jutott, hogy a hőmérsékleti sugárzás nem folytonos energiaáramlás, hanem kis energiaadagokból — ún. „kvantumokból" — áll. Az egyes kvantumok energiája a rezgésszámmal (frekvencia) arányos. Öt évvel később Einstein megfogalmazta a fény kvantumos elméletét, s a fénykvantumot fotonnak nevezte el.

Tehát a tárgyalt időszakban a természettudomány fejlődése az atomelmélet valóságos diadalmenetét jelentette. Az atomelmélet benyomult a fizika és a kémia valamennyi területére, és új formát öltött: a kvantumelmélet formáját. Az addig abszolút egyszerűnek és változatlannak, egymással genetikailag össze nem függőnek tartott atomokról bebizonyosodott, hogy bonyolult belső szerkezettel és tulajdonságokkal rendelkeznek, változnak, átalakulnak egymásba. Az anyag mozgástörvényeiben feltárult a folytonosság és a megszakítottság elszakíthatatlan összefüggése. Az anyag addig teljesen ismeretlen mélységei, megismerésének hatalmas távlatai nyíltak meg az emberi gondolkodás előtt.

Jelentős eredményeket ért el a kísérleti fizika, kivált a gázok cseppfolyósítása és az alacsony hőmérsékleten végbemenő, illetve hatására fellépő jelenségek tanulmányozása terén. 1877-ben a francia L. Cailletet és tőle függetlenül a svájci R. Pictet folyékony oxigént állított elő apró cseppek (köd) alakjában. Egy évvel később Pictet cseppfolyósította a hidrogént, és ezzel egyidőben az angol J. Dewar olyan edényt szerkesztett, amelyben a cseppfolyósított gázok hosszú ideig alacsony hőmérsékleten tarthatók („Dewar-edény"). 1883-ban Z. W. Wróblewski és K. Olszewski lengyel fizikusoknak sikerült mérhető mennyiségben folyékony oxigént előállítaniuk, ugyanők cseppfolyósították a nitrogént és a széndioxidot. 1908-ban Kamerlingh Onnes holland fizikusnak sikerült cseppfolyósítania a héliumot. Ezeknek az eredményeknek nemcsak technikai jelentőségük volt. A mély hőmérsékletek fizikájának fejlődése teljesen új jelenségek megfigyelését tette lehetővé. Ilyen volt például az 1911-ben Kamerlingh Onnes által felfedezett szupravezetés jelensége, vagyis az, hogy igen alacsony hőmérsékleten megszűnik egyes fémek és öntvények elektromos ellenállása. Az 1890—1895-ös években J. Sz. Fjodorov orosz és A. M. Schoenflies német tudós a matematikai kristálytan körébe vágó munkáikban elméletileg megállapították az atomoknak a kristályokban való lehetséges elhelyezkedésének törvényeit (230 féle „térbeli szimmetria csoport"); ezeket a törvényeket 1912-ben röntgensugarak segítségével kísérletileg igazolták.

MATEMATIKA

A fizikai-matematikai tudományok és gyakorlati alkalmazásuk előrehaladása nem lett volna lehetséges a természettudomány matematikai apparátusának tökéletesítése, a magasabb szintű absztrakció és általánosítás nélkül. Sok esetben elméleti-mechanikai és -fizikai problémák megoldásának szükségessége vezetett tisztán matematikai problémák megoldására. Így például Sz. V. Kovalevszkaja munkái a merev test rögzített pont körül végzett forgásáról vagy A. M. Ljapunov munkái a mozgás stabilitásáról alapvető jelentőségűek voltak a mechanikára és a csillagászatra nézve — s nem kevésbé tisztán matematikai szempontból is. A repülés sikereit az aerodinamikai problémák általános-matematikai megfogalmazása, illetve megoldása alapozta meg N. J. Zsukovszkij, Sz. A. Csapligin és más tudósok munkáiban: Zsukovszkij elméleti alapon meghatározta a repülőgép szárnyára ható felhajtó erőt (1906), képlete az összes aerodinamikai számítások alapjául szolgál; ugyancsak

Nyikolaj Jegorovics Zsukovszkij
Fénykép. 1911

ő 1910—1913-ban jelentős eredményeket ért el a szárny és a légcsavar elmélete terén; Csapligin „A gázsugarakról" című, 1902-ben publikált munkája egy új tudománynak, a gázdinamikának vetette meg az alapját.

A „tiszta" matematikai kutatások gyakran megelőzték az elméleti mechanika és fizika terén való alkalmazásukat. A nem euklidészi geometria a XIX. század első felében született, de csak 1868-ban vált általánosan elismertté, E. Beltrami olasz geometer munkássága által — reális fizikai értelmezést és alkalmazást pedig csaknem fél évszázad múlva nyert Einstein általános relativitáselméletében. Ugyanez volt a helyzet a valószínűségelmélettel is. Ennek kidolgozásában tekintélyes helyet foglal el a pétervári matematikai iskola (P. L. Csebisev, A. M. Ljapunov, A. A. Markov). Markov 1906-ban tért át a független valószínűségi változók vizsgálatáról a speciális módon függő valószínűségi változók — az ún. Markov-láncok — vizsgálatára. Az általa javasolt séma gyakorlati jelentősége csak később, Planck, M. Smoluchowski és Einstein munkáiban tárult fel a maga teljességében.

A matematika fejlődésének jellegzetes vonása volt a problémák általánosabb értelmezése, s ezzel összefüggésben a nagyobb szigorúságra való törekvés az alapelvek vizsgálatában és logikai megalapozásában. Ilyen általánosításnak vetették alá a számelméletet (R. Dedekind, L. Kronecker), a függvénytant (K. Weierstrass) és a csoportelméletet (S. Lee). Az 1870—1880-as években G. Cantor német matematikus új absztrakt tudományágnak, a halmazelméletnek vetette meg az alapját, s ezzel párhuzamosan fejlődött a matematikai logika is (E. Schröder, G. Frege, G. Peano, B. Russell és A. Whitehead).

D. Hilbert német matematikus „A geometria alapjai" című művében (1899) megvizsgálta a geometria lehetséges típusait. 1906-ban M. Frèchet francia matematikus közzétette „Az absztrakt terek elmélete" című munkáját. A XX. század elején kezdték intenzíven kidolgozni a topológiát, amely a geometriai alakzatok legáltalánosabb tulajdonságait tanulmányozza. T. Levi-Cività és G. Curbastro Ricci olasz matematikusok 1901-ben kidolgozták az ún. tenzor-számítás alapjait, amely a korábban létrehozott vektor-számítás általánosítása. 1902-ben H. Lebesgue általánosította az integrál fogalmát.

CSILLAGÁSZAT

Az új műszerek megjelenése és az új megfigyelési eszközök alkalmazása — amit a fizika fejlődésében tapasztalhattunk — a csillagászatra is jellemző. A fizika és a csillagászat határán új, önálló tudományág alakult ki: az asztrofizika. A már 1859-ben felfedezett színképelemzés segítségével J. Lockyer angol csillagász 1868-ban a Nap spektrumában észrevett egy vonalat, amely nem tartozott egyetlen akkor ismert földi elemhez sem. Az e vonalnak megfelelő elemet héliumnak nevezte el (a „heliosz" = „Nap" görög szóból). 1895-ben W. Ramsay angol vegyész és fizikus laboratóriumi feltételek között felfedezte ezt a gázt. A színképelemzést a Napon kívül a csillagok tanulmányozására is felhasználták. W. Huggins angol csillagász a csillagok színképében felfedezte a földi elemek

többségét. Huggins megkezdte a Galaktikán kívüli ködök színképelemzését is. A színképelemzés útján kezdték meghatározni a csillagok hőmérsékletét és mozgásuk irányát.

Az új kisbolygók (aszteroidák) keresésében, a napkitörések (protuberanciák) tanulmányozásában és a csillagkatalógusok összeállításában jelentős szerepet kapott a fényképezés. A Jóreménység fokán levő obszervatórium igazgatója, D. Gill által 1885—1896-ban összegyűjtött anyag alapján dolgozta ki J. K. Kapteyn holland csillagász 1896—1900 között nagy csillagkatalógusát (a déli félgömb 454 875 csillaga).

Az 1887. évi párizsi asztronómiai kongresszus elhatározta egy összefoglaló csillagkatalógus összeállítását. Ebben a munkában 18 különböző országbeli obszervatórium vett részt, köztük a pulkovói obszervatórium is. A munka eredményeképpen mintegy kétmillió csillagot regisztráltak.

Az 1880—1890-es években F. A. Bregyihin orosz csillagász kidolgozta az üstökös-csóvák elméletét, valamint a meteorrajok eredetének és a visszatérő üstökösök keletkezésének elméletét; eredményei nagy szerepet játszottak a csillagászat fejlődésében.

A. A. Belopolszkij orosz asztrofizikus hatalmas mennyiségű adatot gyűjtött az anyagnak az égitesteken — a Napon, a Jupiteren, a Saturnuson — való mozgására vonatkozóan. Felhasználva az ún. Doppler-effektust — eszerint, ha a hullámforrás és a megfigyelő egymáshoz viszonyítva közeledő, illetve távolodó mozgást végez, a megfigyelő a hullámok rezgésszámát a relatív sebességtől függő mértékben nagyobbnak, illetve kisebbnek észleli — Belopolszkij a csillagok színképeltolódásából megállapította sok csillag sugársebességét (a Földet az illető égitesttel összekötő egyenes mentén végzett mozgás sebességét). Ez igen nagy jelentőséggel bírt az égitestekkel kapcsolatos kérdések tisztázása szempontjából. Az asztrofizikát nagymértékben gazdagította, szilárd alapokra helyezte az, hogy 1900-ban Belopolszkij kísérletileg bebizonyította a Doppler-elv helyességét a fényhullámokra vonatkozóan.

KÉMIA

A tárgyalt időszakban nagy léptekkel haladt előre a kémia, amelyre — akárcsak más természettudományokra — erős hatást gyakorolt a fizika.

A kémiai elemek D. I. Mengyelejev által 1869-ben kidolgozott periódusos rendszerét sok tudós kutatásai igazolták. 1875-ben a francia Lecoq de Boisbaudran felfedezte a galliumot, a svéd Nilson a scandiumot, majd 1886-ban a német C. Winkler a germániumot, amelyek létezését Mengyelejev a periódusos törvényszerűség alapján előre látta. A periódusos rendszer további igazolása és megalapozása terén jelentős munkát végzett B. Brauner cseh kémikus. 1894-ben Ramsay J. Rayleigh-vel együtt felfedezte a levegő addig ismeretlen alkotórészét, az argont, 1895-ben a héliumot, 1898-ban pedig (M. Traversszel) a kriptont, a xenont és a neont. Ezek az ún. „nemesgázok" a periódusos rendszer egy új, „nulla rendszámú" csoportját alkotják.

A periódusos rendszer lényege és jelentősége az elemek radioaktív bomlásának felfedezése és az elektronelmélet kidolgozása következtében új megvilágítást nyert. Megszerkesztették az első atommodelleket, amelyek szerint az elemek az atommagon kívüli elektronok számában különböznek egymástól. Felfedezték, hogy ez a szám megegyezik az atom „rendszámával", vagyis az elemnek a periódusos rendszerben elfoglalt helyével. 1913—1914-ben Moseley angol fizikus egyértelmű kapcsolatot állapított meg az adott elem röntgenspektruma és a „rendszám", vagyis az atommag töltése között.

Az elektron- és a kvantumelmélet felhasználásával sikerült megtalálni az utat az elemek közötti genetikai összefüggés meghatározásához, egymásba való átalakulásuk magyarázatához is — pedig még a tárgyalt időszak kezdetén csaknem teljesen általános meggyőződés volt, hogy az elemek változhatatlanok.

A kémia és a fizika szoros összefüggése alapján új tudományág alakult ki: a fizikokémia.

Az új diszciplina néhány ágazata (például a kémiai és a hőfolyamatok közötti kapcsolatot vizsgáló termokémia) már korábban létrejött, a többi azonban csak most virágzott fel.

A fizikokémiai egyensúlyok és folyamatok kvantitatív (mennyiségi) vizsgálata jelentős mértékben közelebb vitte a kémiát a pontos matematikai tudomány szintjéhez. 1876—1878-ban az amerikai J. W. Gibbs megalkotta a fizikokémiai jelenségek széles körét átfogó ún. fázisszabályt. 1884-ben a holland J. H. van't Hoff közzétette „Vázlatok a kémiai dinamikáról" című munkáját. A fizikokémiai jelenségek vizsgálatának Gibbs által alkalmazott grafikai módszerét elsőként N. Sz. Kurnakov orosz vegyész fejlesztette tovább a fizikokémiai analízis körébe vágó munkáiban (1871—1873). A XIX. század végén—a XX. század elején e módszer fontos gyakorlati alkalmazást nyert (elsősorban a metallográfiában, az öntvények vizsgálatában).

A fizikokémia másik ágában, az elektrokémiában rendkívül fontos eredmény volt az elektrolitikus disszociáció elméletének felállítása. E szerint az elmélet szerint azok az anyagok, amelyeknek az oldata elektrolit (vagyis az elektromos áramot vezeti), oldódáskor elektromos töltésű részecskékre, ionokra bomlanak. Az elekrolitikus disszociáció elméletét általánosított és rendszerezett formában először Svante Arrhenius svéd tudós fejtette ki 1887-ben.

A kristályok fizikai (optikai) tulajdonságainak tanulmányozása kialakította a sztereokémiát. 1874-ben a holland van't Hoff és a francia Le Bel egymástól függetlenül az azonos kémiai összetételű kristályok optikai tulajdonságaiban mutatkozó eltéréseket (optikai izomméria) az atomoknak a molekulában való különböző térbeli elhelyezkedésével magyarázta. A kémiai kötéseknek kétdimenziós „szerkezeti képletek" formájában való ábrázolása mellett (amint ez a hatvanas években a klasszikus elméletben szokásos volt) megjelentek a tér mindhárom dimenzióját figyelembe vevő sztereokémiai képletek.

BIOLÓGIA

A biológia terén a tárgyalt időszakot az evolúciós elmélet további fejlődése jellemzi. Charles Darwin „Az ember származása és az ivari kiválogatódás" című művének (1871) alapvető tételeit sok ásatási lelet — az ősemberek csontozatának maradványai — erősítette meg. A kilencvenes években a holland E. Dubois Jáva szigetén megtalálta egy majomszerű lény, a Pithecanthropus erectus csontvázának egyes részeit. Hosszas viták után e lényt elismerték átmeneti formának a majom és az ember között. 1907-ben megtalálták az ún. heidelbergi ősember maradványait.

Ilja Iljics Mecsnyikov
Fénykép. 1914

Az evolúciós módszernek a paleontológia területén való alkalmazását V. O. Kovalevszkij alapozta meg, aki 1869—1874-ben az emlősök fejlődési folyamatait a változó környezeti feltételekkel összefüggésben magyarázta. Ezt a munkát sikeresen folytatta tovább L. Dollo belga tudós, aki Kovalevszkij tanítványának vallotta magát, és emlékének monográfiát szentelt (1909).

Az evolúciós elmélet megalapozására nézve nagy jelentőségük volt az embriológiai kutatásoknak. A. O. Kovalevszkijnek (a paleontológus testvére) az 1860-as évek közepén megkezdett klasszikus munkái a gerinctelenek embriológiájáról, nemkülönben I. I. Mecsnyikov munkái ugyanezen a területen (1866—1886) tekintélyes helyet bizto-

sítottak szerzőiknek az egész világ embriológusai között. (Később Mecsnyikov áttért az összehasonlító patológia problémáira.) Ugyanebben az időben Ernst Haeckel német tudós, aki sokat fáradozott az evolúciós elmélet terjesztésén és népszerűsítésén, megfogalmazta az ún. biogenetikai alaptörvényt. Eszerint az embrió egyedi fejlődése (ontogenezis) a törzsfejlődés (filogenezis) lerövidült megismétlése. A további kutatások ugyan megmutatták a haeckeli formula sematikus voltát, de az egy meghatározott történelmi szakaszon segítette a biológiai fajok közötti rokonság feltárását.

Kliment Arkagyevics Tyimirjazev
Fénykép. 1898

Az előző korszak egyik legfontosabb eredménye — a szervezetek sejtes felépítésének feltárása — életre hívott egy speciális, a sejtek szerkezetét, fejlődését és működését vizsgáló tudományt, a citológiát. A citológia és a vele határos tudományág, a histológia (szövettan) fejlődése számos nagy jelentőségű kutatás véghezvitelét tette lehetővé: a sejtosztódás, az állati és növényi megtermékenyítés tanulmányozását, a sejtmag és elemei (a kromoszómák) felépítésének, életműködésének feltárását.

Egyre fokozódott a kísérletezés jelentősége. Az embriológiában a francia L. Chabry, a német O. Hertwig, W. Roux és mások már a nyolcvanas évektől kezdve alkalmazták az embrió fejlődési folyamatába való aktív beavatkozást. 1901-ben az amerikai J. Loeb tengeri csillagokon kimutatta, hogy előidézhető mesterséges partenogenezis (szűznemzés: új egyed létrejötte megtermékenyítetlen petesejtből). Később hasonló kísérletet végzett ugyancsak tengeri csillagokkal a francia Y. Delage, majd 1910-ben gerinceseken a francia E. Bataillon. 1909-ben T. Morgan amerikai biológus az átöröklés törvényszerűségeit felderítendő szisztematikus kísérletsorozatot végzett muslicákkal (drosophilák). Megfigyeléseit az átöröklés kromoszóma-elméletével próbálta magyarázni (morganizmus). Ennek alapja az a tudománytalan elképzelés, hogy az öröklődő változások a szervezet életkörülményeitől függetlenül alakulnak ki; az átöröklés kizárólagos hordozói a kromoszómák. Morgan nézetei összhangban álltak A. Weismann német biológus felfogásával, aki már Morgan előtt fellépett „csíraplazma"-elméletével (neodarwinizmus).

A kísérleti biológiát ebben az időszakban sok új műszer megalkotása jellemzi. A XIX. század második felében és a XX. század elején működött E. J. Marey francia kutató, a kardiográf, a szfigmográf és más, grafikailag regisztráló műszerek feltalálója. Marey a madarak repülésének tanulmányozására alkalmazta a fényképezést is — ez a módszer a mozgófényképezés feltalálása után tovább fejlődött.

Klasszikusnak mondható kísérleti kutatásokat végzett a szívkamrarendszer fiziológiája terén (1883-tól) és az emésztés fiziológiája terén (1879—1897) a kiváló orosz tudós, I. P. Pavlov. Pavlov, megkülönböztetett figyelmet fordítva arra, milyen hatást gyakorol az idegrendszer a fiziológiai folyamatokra, később eljutott a magasabb rendű idegműködés módszeres kísérleti vizsgálatához és a feltételes reflexek elméletének felállításához. A feltételes reflexek terén végzett kutatásairól először az 1903. évi madridi orvoskongresszuson számolt be.

Az életjelenségeknek pontos fizikai és kémiai módszerekkel való tanulmányozása egyre inkább jellemzővé vált a fiziológiai kutatásokra. E tekintetben igen nagy jelentőségűek voltak K. A. Tyimirjazev kutatásai a fotoszintézis terén (a zöld növények alapvető életfolyamata, melynek során a nap-

fényenergia felhasználásával szervetlen anyagokból szerves anyagokat építenek fel). E kutatások kezdetét 1871. évi disszertációja jelentette, amelyet a klorofil színképelemzéséről írt.

A növények lélegzésének és növekedésének kémiai jellegével foglalkozó tudósok munkái, valamint más biokémiai kutatások lehetővé tették a tudománytalan vitalisztikus koncepciók megcáfolását.

1875-ben kezdte meg sikeres kísérleteit I. V. Micsurin a hibridizálás és új növényfajták kialakítása terén. E kísérleteket a következő időszakban ő és tanítványai jóval nagyobb arányokban folytatták és általánosították.

ORVOSTUDOMÁNY

A kísérleti módszer hatalmas eredményekhez vezetett az orvostudományban és a vele határos területen, a bakteriológiában is; ez utóbbi a XIX. század második felében vált önálló tudományággá.

A nyolcvanas években végezte Louis Pasteur fontos kísérleteit a tyúkkolera (1880), a lépfene (1881) és a veszettség (1880—1885) elleni megelőző oltással kapcsolatban. Az orvostudomány határain túlmenő jelentősége volt a fagocitózis felfedezésének: Mecsnyikov 1883-ban felfedezte, hogy a szervezetbe került idegen részecskéket, így a baktériumokat és a szétroncsolt sejtek maradványait különleges sejtek, a fagociták (falósejtek) bekebelezik és megemésztik.

Pasteurrel párhuzamosan dolgozott Németországban Robert Koch, aki gondosan kidolgozott módszereket alkalmazott tiszta baktériumtenyészetek előállítására és a mikróbáknak a tárgylemezen való megfestésére. 1882-ben felfedezte a tuberkulózis, 1883-ban pedig — egyiptomi és indiai utazása során — a kolera kórokozóját. Asszisztense, G. Gaffky, 1884-ben felfedezte a hastífusz baktériumát. Ugyanebben az évben F. Löffler német tudós felfedezte a diftériabacilust. 1894-ben Koch tanítványa, a japán Kitasato (A. Yersin francia tudóssal egyidejűleg) felfedezte a pestis kórokozóját.

A század végén kezdődött meg a mikróbák által termelt mérgek, a toxinok tanulmányozása. 1888—1890-ben E. P. Roux Yersinnel együtt felfedezte a diftériatoxint, 1892-ben pedig E. Behring (Koch tanítványa) ismertette a diftériaszérumot, amelyet nyomban fel is használtak a gyakorlatban. Nagy lendülettel haladt előre a szifilisz tanulmányozása. Roux és Mecsnyikov majmokon végeztek kísérleteket. 1905-ben F. Schaudinn felfedezte a szifilisz kórokozóját, a spirochaeta pallidát. 1907-ben Paul Ehrlich német vegyész és orvos a japán Hatával 606 elvégzett kísérlet eredményeképpen előállította a szifiliszt gyógyító preparátumot, a salvarsant.

Robert Koch
Fénykép

Új módszerekkel gyarapodott a diagnosztika. Ide tartozik többek között a vérvizsgálat (Widal-reakció a hastífusz szerológiai kimutatására — 1896; Wassermann-reakció a szifilisz kórjelzésének felállítására — 1906). A kémia fejlődése új gyógyszereket adott a gyógyászatnak (fenacitin, aszpirin, piramidon, veronál stb.).

Fontos kutatásokat végeztek a parazitológusok. 1880-ban A. Laveran francia orvos egy beteg algíri katona vérében felfedezte a malária kórokozóját, a legegyszerűbb élősködőt (plasmodium malariae). Laveran még nem ismerte ennek az élősködőnek az összes fejlő-

dési ciklusát. Csaknem húsz év múlva R. Ross indiai angol katonaorvos madarak vérében a Laveran által felfedezetthez hasonló vérparazitát talált, és kiderítette, hogy szúnyogcsípés útján terjed. Ez utóbbi körülmény azt a gondolatot ébresztette Rossban, hogy a malária kórokozója esetében is hasonló ciklusokról van szó. G. B. Grassi olasz zoológus alátámasztotta Ross felfedezését, 1899-ben (G. Bastianellivel együtt) leírta a plasmodium malariae teljes fejlődésmenetét, és kimutatta, hogy a kórokozókat az anopheles szúnyog terjeszti.

Az orvostudomány terén a kísérleti jellegű munkálatok — a fentiek és mások — sikeréhez sokban hozzájárult a nagy, jól felszerelt tudományos kutatóközpontok létrejötte. Az első ilyen intézmény a párizsi Pasteur-intézet volt, amelyet 1888-ban nemzetközi gyűjtésből létesítettek. Az intézet munkájában különböző nemzetiségű tudósok vettek részt; hosszú évekig dolgozott ott Mecsnyikov. A Pasteur-intézet példájára más országokban is megkezdték hasonló intézetek alapítását.

FÖLDRAJZ ÉS FÖLDTAN

A tudományszakoknak a természettudományra általánosan jellemző differenciálódása a Földdel foglalkozó tudományokban is érvényesült. Az, ami korábban a geográfia név alatt egyesült, most önálló tudományágak komplexuma lett. Kialakult a földkéreg, valamint a Föld víz- és levegőtakarójának tanulmányozásában pontos fizikai kutatási módszereket alkalmazó geofizika; a növények és állatok földrajzi eloszlását tanulmányozó növényföldrajz (phitogeográfia) és állatföldrajz (zoogeográfia); az élő szervezetek és a környezet kölcsönhatását tanulmányozó növényökológia és állatökológia. Később a geofizikán belül további specializálódás ment végbe, önálló szaktudománnyá vált a meteorológia, a klimatológia, az oceanológia, a szeizmológia stb.

Az említett tudományágak fejlődése a geológia egyidejű differenciálódásával együtt sürgetően követelte a geográfiai tudomány tárgyának világos meghatározását. Ebben a szituációban két szempont került előtérbe: egyfelől fellépett az a törekvés, hogy a geográfián olyan szaktudományt értsenek, amely a Föld specifikus sajátosságú területegységeinek komplex tanulmányozásával foglalkozik („Landschaftskunde": az adott területre nézve tipikus természeti elemek összességével foglalkozó tudomány), másfelől az a törekvés, hogy megkülönböztetett figyelmet szenteljenek az emberi faktor tanulmányozásának. Ez utóbbi tendencia jutott kifejezésre a kilencvenes években P. Vidal de la Blache francia geográfus tájkutató leíróföldrajzi iskolájának kísérletében; külön tudományágat hoztak létre — az embergeográfiát (géographie humaine).

A geográfiai problémák komplex megközelítésének iskolapéldája V. V. Dokucsajevnek a talajok zónális térbeli rendjéről kidolgozott elmélete (1889). Dokucsajev a talajtan mint önálló szaktudomány egyik megalapítója volt. A talajtan azokat a talajalakító folyamatokat és változásokat tanulmányozza, amelyek a fizikai, kémiai, biológiai tényezők és az emberi tevékenység együttes hatása alatt a talajban lejátszódnak. Ez a talajtant megkülönbözteti mind a geológiától, mind a kizárólagosan alkalmazott jellegű agronómiai talajvizsgálattól.

Az evolúciós elmélet hatása alatt új elméletek és hipotézisek alakultak ki, amelyek a geológiai jelenségeket kölcsönös összefüggésükben magyarázták.

A hetvenes években, E. Suess osztrák geológus „A Föld arculata" című munkájának megjelenésével kezdett általánosan elterjedni az ún. kontrakciós hipotézis (a Föld összehúzódásának hipotézise). A maga idejében ennek az elméletnek kétségkívül pozitív szerepe volt, de túlságosan leegyszerűsítette a Föld fejlődéstörténetének sémáját és ezért elégtelennek bizonyult e fejlődés sok sajátosságának megmagyarázására. A XX. század elején a kontrakciós elméletet más, tökéletesebb hipotézisek és elméletek váltották fel.

Számos tudós, köztük N. A. Golovkinszkij orosz geológus és a német J. Walther munkásságának eredményeként kialakult a facies-tan (facies — földtani kifejlődés: a keletkezési helyen elő-

forduló üledékek jellemző kőzettani és őslénytani sajátosságainak összessége), amely a geológiai üledékeknek az üledékfelhalmozódás körülményeitől függő sajátosságait vizsgálta. Az 1880—1890-es években az orosz A. P. Pavlov és az osztrák M. Neumayr lerakta az összehasonlító sztratigráfia (rétegtan) és a paleogeográfia alapjait. A XIX. század közepén, a kőzetek polarizációs mikroszkóppal végzett mikroszkópos elemzési módszerének felfedezésével lehetővé vált, hogy tanulmányozzák az ásványok kölcsönös összefüggéseit a vulkanikus kőzetek képződésének folyamatában. Ezek a kutatások (különösen J. Sz. Fjodorov és F. J. Levinszon-Lesszing orosz tudósok munkálatai) lényegesen hozzájárultak a petrográfia (kőzettan) fejlődéséhez. Ugyancsak értékes eredményekkel gazdagították a tudományt azok a nagyarányú kutatások is, amelyeknek tárgya a Föld különböző területeinek geológiája volt. Ezek az ún. regionális geológiai vizsgálatok lehetővé tették a Föld geológiai térképének összeállítását.

A tárgyalt időszakban végzett kutatások legnagyobb részének fő vonása a genetikus, evolúciós elv volt. Ezt alkalmazták a szárazföldek és a tengerek alakzatainak és megoszlásának, a földrészek keletkezésének, a domborzat formáinak és fejlődésének vizsgálatában stb. Az evolúció elvéből indult ki a XX. század elején született fiatal tudományág, a geokémia is. Az első geokémiai kutatások a norvég V. M. Goldschmidt (1911) és V. I. Vernadszkij nevéhez fűződnek. Vernadszkij a földkéreg ásványainak evolúcióját tanulmányozta (1908 és később).

A geológiai tudományok gyorsan reagáltak a fizika felfedezéseire: J. Joly angol geológus és geofizikus elsőként figyelt fel a radioaktív elemek jelentőségére a Föld hőháztartása szempontjából (1909).

Minthogy a Föld térképén már viszonylag kevés maradt a „fehér folt", a geográfusok, geofizikusok és más specialisták érdeklődése nem annyira az ismeretek kiszélesítésére, új területek feltárására irányult, mint inkább az ismeretek elmélyítésére, már ismert geográfiai területek konkrét anyagainak teljesebb vizsgálatára. Az addiginál sokkal több és nagyobb arányú specializált, többek között oceanográfiai expedíciókat szerveztek. A nagy földkörüli expedíciót, amelyet az angolok 1872—1876-ban hajtottak végre a „Challenger" hajón, egész sor expedíció követte. A tenger fizikai geográfiájának kutatása terén értékes eredményeket ért el Sz. O. Makarov a „Vityaz" korvett csendes-óceáni útja során (1886—1889).

A nagyszámú sarki expedíció közül különösen fontos volt A. Nordenskjöld tengeri útja a „Vega" nevű hajón Európa és Ázsia északi partjai mentén 1878—1879-ben — ezt a vállalkozást a svédek az oroszok részvételével szervezték —, valamint F. Nansen 1893—1896. évi expedíciója a jég között sodródó „Fram"-on. Nansen 450 kilométerre közelítette meg az Északi-sarkot. A svéd S. A. Andrée kormányozható léggömbön végrehajtott északi-sarki repülése (1897) nem járt sikerrel, de az amerikai R. E. Pearynek számos kísérlet után (1898-tól) 1909-ben sikerült elérnie az Északi-sarkot. 1912—1914-ben G. J. Szedov orosz kutató hajtott végre expedíciót a „Szv. Foka" nevű hajón az északi-sarki területekre. A „Szv. Foka" a jég közé szorult. Szedov megkísérelte szánokon elérni a sarkot, de útközben meghalt.

Az Antarktisz kutatására 1901—1904-ben az angolok, svédek és németek közös expedíciót szerveztek. A vállalkozás egyik résztvevője, az angol R. F. Scott, 1910-ben újabb Antarktisz-expedíciót indított. 1912 elején elérte a Déli-sarkot, de visszajövet meghalt. Scottnál egy hónappal korábban, 1911. december 14-én érte el a Déli-sarkot a népszerű norvég sarkkutató, R. Amundsen.

A Föld egyéb kevéssé feltárt területei közül ebben az időszakban intenzíven kutatták Közép-Ázsiát (N. M. Przsevalszkij — 1867 és 1888 között öt nagy expedíciót szervezett —, P. K. Kozlov, P. P. Szemjonov-Tyansanszkij, Sven Hedin). Nagy tudományos jelentőségük volt N. N. Mikluho-Maklaj 1871—1883. évi kutatásainak is Új-Guineában és más csendes-óceáni szigeteken.

A természettudomány fejlődését bonyolult és heves ideológiai küzdelmek kísérték. Sok, a materializmust tagadó filozófiai irányzat jelent meg. Idetartozik mindenekelőtt a „vissza Kanthoz" jelszóval fellépő neokantianizmus. 1872-ben a természetkutatók és orvosok lipcsei kongresszusán E. Du Bois-Reymond német fiziológus előadást tartott „A természettudomány határairól". Ebben kijelentette: ha a természetbúvár már hozzászokott, hogy az „anyagi világ titkai" előtt „férfias alázattal" „ignoramus"-t (nem ismerjük) mondjon, nem adva fel mindamellett a reményt, hogy idővel megismeri a jelenleg ismeretlen dolgokat — akkor a világ olyan talányairól, mint az anyag, az erő, a tudat, egyszer és mindenkorra azt kell mondania: „ignorabimus" (nem fogjuk megismerni).

Tyimirjazev csípősen „neoobskurantizmusnak" nevezte az állítólagosan új elméletek zászlaja alatt fellépő idealista irányzatok különböző fajtáit. Ezek közül az idealisták közül sokan megpróbálták a maguk módján értelmezni az új tudományos eredményeket. Abból, hogy az anyag egyes, korábban elsődlegesnek és változhatatlannak tartott tulajdonságairól bebizonyosodott, hogy csak az anyag meghatározott állapotára jellemzők, azt a következtetést vonták le, hogy „az anyag eltűnik", illetve már el is tűnt. A neokantiánus H. Cohen 1896-ban kijelentette: az elektromosság elmélete „hatalmas fordulatot" hozott az anyagfelfogásban, s „az anyag erővé való átalakulásának" felismerése meghozta „az idealizmus diadalát". Más filozófusok, arra hivatkozva, hogy az új felfedezések megkövetelik az általánosnak és alapvetőnek vélt törvények felülvizsgálatát, azt állították, hogy a természeti törvények általában nem mások, mint puszta konvenciók.

A hetvenes években E. Mach és R. Avenarius felléptek az empíriokriticizmusnak nevezett filozófiai elmélettel. Azt állították, hogy az empíriokriticizmus a természettudomány lényegi tendenciáit fejezi ki, hogy ez „a természettudomány igazi filozófiája", és választ ad a tudomány fejlődése által felvetett valamennyi kérdésre. Az empíriokriticizmushoz csatlakoztak egyes nagy tudósok is, akik hasztalanul próbálkoztak helyes megoldást találni a természettudomány alapvető filozófiai problémáira.

Az „empíriokritikusok" szerint a természettudományos fogalmak és elméletek teljesen nélkülöznek mindennemű objektív jelentést, merőben konvenciószerű, önkényes kisegítő konstrukciók, amelyeket az érzéki adatok kényelmesebb áttekintése és rendszerezése céljából alkottak meg. Azt állították, hogy nincs semmiféle objektív igazság, minthogy a szubjektum érzeteinek határain túl semmi nem létezhet. Kijelentvén, hogy a világ „elemekből" áll, ezek az „elemek" pedig nem egyebek, mint érzeteink, tagadták az anyag objektív létezését.

E nézetek ellen sok kiváló tudós lépett fel: Boltzmann, Planck, Lorentz, Sztoletov, Tyimirjazev. Megnyilatkozásaik nagymértékben hozzájárultak a tudomány megvédelmezéséhez a reakciós ideológia támadásaival szemben, s a tudományos megismerés számos fontos problémájának megoldásához. De e tudósok nem tudták elvégezni a természettudományban kialakult helyzet kimerítő filozófiai elemzését. Noha materialisták voltak, sőt a dialektika egyes tételeit is magukévá tették, nem sikerült felemelkedniük a dialektikus materializmus mint összefüggő, teljes filozófiai rendszer szintjére.

Az új fizikai felfedezések filozófiai értelmezésének nagy történelmi feladatát Lenin végezte el. „Materializmus és empíriokriticizmus" című művében (1909) a dialektikus materializmus álláspontjáról választ adott a természettudomány fejlődése során felvetődött valamennyi sarkalatos filozófiai kérdésre. Egyszersmind a fizika új eredményeire támaszkodva magasabb szintre emelte a dialektikus materialista filozófiát. Rendkívül mélyen kidolgozta az ismeretelméletet mint visszatükröződési elméletet, az objektív, a viszonylagos és az abszolút igazság kérdéseit. Feltárva a filozófiai anyagfogalmat, Lenin rámutatott, hogy az anyag az ember számára érzeteiben adott, azoktól függetlenül létező objektív valóság.

„Az anyag eltűnik — ez azt jelenti, hogy eltűnik az a határ, ameddig az anyag megismerésében ez ideig eljutottunk, hogy tudásunk mélyebbre hatol; eltűnnek az anyagnak olyan tulajdonságai, amelyek korábban abszolútnak, változatlanoknak, eredendőknek látszottak (áthatolhatatlanság, tehetetlenség, tömeg stb.), s amelyekről most kiderül, hogy viszonylagosak, hogy az anyagnak csupán bizonyos állapotaira jellemzők. Mert az anyag *egyetlen* »tulajdonsága«, melynek elismerésével a filozófiai materializmus összefügg, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik."[9]

A tudomány alapvető problémáit vizsgálva Lenin meggyőzően bebizonyította, hogy az „empíriokritikusok" állításai ellenére a természettudomány nem „pártatlan", hanem egész tartalmával mindenfajta idealizmus ellen irányul. Ugyanakkor az idealizmus valójában lényegénél fogva a természettudomány ellen irányul. „A természettudomány — írta Lenin — *öntudatlanul* feltételezi, hogy tanítása az objektív valóságot tükrözi vissza, s *csakis* az ilyen filozófia egyeztethető össze a természettudománnyal!"[10] A természettudomány fejlődése feltartóztathatatlanul a materializmus fejlettebb és következetesebb formája, a dialektikus materializmus felé tart. Ez a mozgás nem egyenes vonalú, hanem zegzugosan, sok kitérővel, gyakorta vaktában tapogatódzva halad előre, de elkerülhetetlenül a természettudománynak ehhez az egyedül helyes filozófiai alapjához vezet, minthogy az ösztönös természettörténeti materializmus már nem elegendő a tudomány fejlődéséhez.

Ebben foglalható össze Lenin kutatásainak eredménye, amelyet a tudomány egész további fejlődése fényesen igazolt.

[9] Lenin: Materializmus és empíriokriticizmus. Lásd *Lenin* Összes Művei. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 243. old.

[10] Ugyanott, 259. old.

XXX. FEJEZET

IRODALOM ÉS MŰVÉSZET 1871—1917

Az 1871—1917 közötti történelmi periódus nehéz és bonyolult időszak volt az irodalmi és művészeti életben. A kor hatalmas társadalmi változásai — a tőkés rendszer átnövése az imperializmus szakaszába, az osztályharc és a nemzeti felszabadító mozgalmak erősödése, a világ felosztása az imperialista hatalmak között és az újrafelosztásáért vívott első háborúk, az 1905. évi orosz forradalom és a nyomában Keleten és Nyugaton bekövetkező forradalmi fellendülés, az első világháború, a cárizmus megdöntése és a szocialista forradalom érlelődése Oroszországban — rendkívül erős hatást gyakoroltak valamennyi ország és nép irodalmára és művészetére. A világkultúra kialakulásának már a XIX. század közepére jellemző folyamata, amely kezdetben Európára korlátozódott, most a világ legtávolabbi országaira is kiterjedt.

Ebben a szituációban különös jelentőségre tett szert a két kultúra — a néptömegek haladó, demokratikus kultúrája és az uralkodó osztályok dekadens, reakciós kultúrája — közötti küzdelem. E harc a kor irodalmának és művészetének egész történetét áthatja.

1. IRODALOM

A VILÁGIRODALOM FEJLŐDÉSÉNEK FŐ VONÁSAI A XIX. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A XIX. századi realizmus képviselői — Tolsztoj, Dosztojevszkij, Szaltikov-Scsedrin, Mark Twain, Maupassant stb. — ebben az időszakban is hatalmas művészi erejű alkotásokat adtak az emberiségnek. Hagyományos, a humanisztikus eszmények magaslatáról letekintő világszemléletük képtelennek bizonyult az élet kiéleződött ellentmondásainak megoldására, de a jelen minden összeütközése közepette megőrizte számukra a perspektívát, a célt, amely minden alakjukban jelen van mint magasztos feladat, amelyet az emberiségnek feltétlenül meg kell oldania. Megalkuvás nélküli humanizmusuk csakúgy, mint következetességük a „fájó kérdések" felvetésében, sok XX. századi írót és költőt ihletett meg.

A klasszikusok kimagasló teljesítményeitől eltekintve azonban az irodalom — egészében véve — igen nagy megrázkódtatásokon, egész történetének alighanem legsúlyosabb válságán esett át e döntő fordulatokat hozó korszakban. Az irodalmi életben új irányzatok tűntek fel, egyszerre több is — eltérően az előző koroktól, melyekben jobbára mindig csak két irányzat között folyt a küzdelem

(klasszicizmus—realizmus, realizmus—romantika stb.). Az új irányzatok mindegyike kizárólagosságra tört a művészi igazság kifejezésében, és engesztelhetetlen harcot vívott az összes többi ellen. Úgy tűnt: a régi művészet — mint prizmán a fény — a szivárvány tarka színeire hullik szét.

Mindezek a jelenségek a polgári ideológia — a XX. század elején különösen világosan feltáruló — általános válságát tükrözték. De a művészet mint önálló társadalmi tudatforma, s ezen belül a szépirodalom, belső természetének megfelelően, e válságot sajátos módon tükrözte. Az igazi művészek az előző korokhoz hasonlóan ekkor is felléptek az uralkodó osztályok ideológiája ellen, hangsúlyozva különállásukat és ellenzésüket a halódó eszmékkel szemben. Az irodalomban bekövetkező változások a kapitalista kultúra hanyatlását hirdették, de egyszersmind kifejezésre juttatták annak követelő szükségességét is, hogy a művészet leküzdje az elébe tornyosuló nehézségeket, s kijusson a válságból. Ezek az útkeresések megfeleltek a művészi haladás szükségszerűségének, tekintet nélkül az eltévelyedésekre, hibákra, valamint arra, hogy a burzsoázia ideológusai egyes írókat és irányzatokat közvetlenül kihasználtak az imperialista propaganda céljaira.

Az új irányzatok ilyen nagy számban való megjelenésének és egymás közötti harcának megvoltak az immanens művészeti okai. A megváltozott körülmények megkövetelték, hogy az irodalom olyan sajátosságokat fejlesszen ki magában, amelyek biztosítják, hogy aktívabban formálhassa az életet. A XIX. századi realizmus e tekintetben már nem elégítette ki az írókat. Ha Balzac még azt mondotta, hogy az írónak csak fel kell állítania az egyenletet, a megoldás már mások dolga; ha Flaubert-nek az volt a véleménye, hogy a művésznek istenhez hasonlatosnak kell lennie, aki a műben mindenütt jelen van, de közvetlenül nem látható; és ha végül még a náluk összehasonlíthatatlanul modernebb Csehov is úgy gondolta, hogy a „bíróságnak" (vagyis a művésznek) csak kérdéseket kell feltennie, ám válaszoljanak az „esküdtek" — az új írók számára ez már nem volt elegendő.

A XIX. századi realizmusból — kérlelhetetlen igazságossága, eszményeinek emelkedettsége ellenére is — hiányzott valami: művészi felfogásában nem volt hely a világ aktív, célratörő átformálására. Az új írók kénytelenek voltak hát más utakat keresni. „Mit tegyünk — írta Blok —, ha a munkás és a paraszt minden percben, éppen most kérdi tőlünk, hogyan éljen?" Gorkij mélységesen tisztelte Tolsztoj és Csehov realizmusát, de fellépett tanítómesterei ellen, a hatékony, heroikus princípiumot követelve meg az irodalomtól.

Ám az, hogy e probléma felmerült, hogy megoldásának szükségességét és fontosságát felismerték, még nem jelentette azt, hogy rögtön meg is oldották. Az új irányzatok különbözőképpen, más-más oldalról ragadták meg e problémát; sokan súlyos kudarcokat szenvedtek, mások valamely szűk részszempontból próbálták megoldani, megint mások zsákutcába jutottak. A realizmus egy-egy tulajdonságát egyoldalúan, túltengően kifejlesztő művészeti irányok közül ez idő tájt a naturalizmus és a szimbolizmus terjedt el a legerősebben.

A Franciaországban keletkezett naturalizmus abból indult ki, hogy bármily nagyszerű és szép is a művészi lelemény, meggyőzőbb nála a tény józan igazsága (a természet — a „natura"). Következésképp az írónak mindenekelőtt gondosan tanulmányoznia kell a mindennapi életet, meg kell találnia az ebben érvényesülő pontos és kísérletileg ellenőrzött törvényeket, hasonlóképpen a fizika, kémia és más tudományok eljárásához. A naturalizmus tehát tudományos hitelességre tartott igényt, és arra törekedett, hogy az irodalomnak a dokumentálisan megalapozott számadás jellegét adja. Ezekkel az elvekkel azonban korlátozta, illetve teljesen kiiktatta a művészet olyan fontos oldalát, mint a valószínű vagy szükségszerű folyamatok ábrázolása, elzárva az írók elől az egyik legbecsesebb lehetőséget eszméik, ítéleteik és szenvedélyeik megjelenítésére. Ezenfelül a naturalista írók a tudományosság keresése közben gyakran a divatos pozitivista filozófia vagy olyan természettudományos hipotézisek hatása alá kerültek, amelyek a tudomány szempontjából legfeljebb átmeneti szakaszt jelentettek, s a művészetben csak dogmatikus és szűk koncepciók forrásául

Gondolkodó
A. Rodin. 1889

szolgálhattak. Sok naturalista alkotás művészi értéke vallotta kárát, hogy írója a bonyolult emberi lelkivilágot kizárólag biológiai tényezőkkel akarta magyarázni. Éppen ezért a legtehetségesebb naturalisták gyakran fordultak más művészi elvekhez. Zola például legjobb műveit alapvetően realista módszerrel írta; Hauptmann a realizmuson kívül a szimbolizmus eszközeit is használta.

Az ugyancsak Franciaországban született szimbolizmus gyakran a naturalista ábrázolás reakciója volt, és általában ott jelent meg, ahol a naturalizmus gyengének bizonyult. Ám a lapos leírást támadó szimbolisták ehelyett a másik végletbe estek — lenézték a valóságot, a „mélybe", a látható világ metafizikai „lényege", a „szimbólumok" felé törekedtek. A realizmus a tények mélyebb, alkotó átértelmezését vallotta — a szimbolisták azt hirdették, hogy „még tovább" kell nyomulni: a megismerhetetlen és örök abszolútumhoz. A környező valóságot jelentéktelennek és figyelmet nem érdemlőnek látták; ez csak a „lepel", amely mögött a hőn óhajtott „titok" — a művész egyetlen méltó tárgya — rejtőzik. A szimbolizmus követői és vezérei fogékonyak voltak a vallásos és misztikus elméletek iránt.

De a szimbolisták művészi útkeresései — akárcsak az alkimisták kutatásai a „bölcsek köve" után — nem vesztek kárba. Legtehetségesebbjeik jelentősen kitágították a költészet szféráját, előbbre vitték a verstechnikát, a szavak új lehetőségeit tárták fel stb. De éppen ezek a tehetséges művészek végül is felismerték a szimbolizmus elméleti koncepciójának meddő voltát. Fokozatosan visszafordultak a realizmushoz (Ibsen) vagy legalábbis a realitáshoz (Maeterlinck), s a szimbolizmus romjain új irodalmat hoztak létre, amely megfelelt a XX. század forradalmi valósága által támasztott követelményeknek (Verhaeren, Brjuszov, Blok).

A korszak többi új irodalmi irányzatánál valamivel később jelentkezett — először Olaszországban — a futurizmus (a „futurus" = „jövendő" latin szóból). A futurizmus lényegében a művészet tagadását jelentette. A futuristák elképzelései szerint a művészetnek mint külön társadalmi tudatformának teljesen meg kell szűnnie, s részévé kell válnia a termelésnek („szép dolgok készítése"), a mindennapi életnek, illetve a politikának. A futurizmus nem produkált komoly irodalmi értéket. Csekély érdemeit (az „indusztriális" ritmusoknak, a város, az utca témáinak fokozott bevitele az irodalomba, kísérletek a modern technika esztétikai elsajátítására) semmivé tette általános művészetellenes tendenciája.

A futurizmus és néhány más irányzat fejlődésében a korszak jellegzetes jelensége, a dekadencia (a „décadence" = „hanyatlás" francia szóból) hatása nyilvánult meg. A dekadencia a reakciós eszméknek a gyenge, állhatatlan művészekre gyakorolt közvetlen hatását tükrözte. Nem kötődött egyetlen határozott irányzathoz sem, noha a „dekadens" terminust először a korai francia szimbolisták alkalmazták magukra szenzációkeltés végett. A dekadencia az ember erejébe és a társadalom további fejlődésébe vetett hit hiányát, amoralizmust és pesszimizmust jelentett, szélsőséges individualizmussal és a tiszta forma kultuszával párosulva. A dekadens világfelfogás e vonásait a burzsoázia a proletariátus és a haladó ideológia elleni harc céljaira használta fel. A dekadens hangulatok ideiglenesen megfertőzték a realista Leonyid Andrejevet éppúgy, mint a szimbolista Brjuszovot és Rimbaud-t vagy a naturalista Hauptmannt. E mélységesen művészetellenes világszemlélet hatását a művészek nehéz harc árán küzdötték le. Előfordult az is, hogy a dekadensek tulajdon művei adták amorális és művészetellenes deklarációik cáfolatát (Wilde: „Dorian Gray", „Mesék").

Végeredményben sem a naturalizmus tárgyszerűségre törekvése, sem a szimbolizmus misztikája, sem a futurizmus következetes „alkalmazottság" elve, sem pedig a dekadensek reakciós ábrándozásai nem tudták megadni az irodalomnak a kellő aktivitást. E feladat megoldására a realizmus bizonyult alkalmasnak, amely átélte a modernista iskolák támadásait, és megújhodva, megerősödve került ki a tévelygések korszakából.

A realizmus megújulása két irányban haladt. Az első a XIX. századi realizmus továbbfejlődéséhez és az új körülményeknek megfelelő módosulásához kötődött. Igaz, a XIX. századihoz

képest a századeleji realizmus bizonyos veszteségeket szenvedett. Az új század írói nem alkottak olyan monumentális epikus műveket, mint a „Háború és béke" vagy az „Emberi színjáték"; a történelmi események és az ábrázolt alakok kölcsönhatás-komplexumának megragadása valamelyest leszűkült; a szórakoztató, lebilincselő hatáskeltés mesterségbeli tökéletesedése az üzleti érdek hatása alatt sok esetben külön bűnügyi műfajok kialakulásához vezetett — e tekintetben jellemző a nyugati kaland-irodalom útja Conan Doyle-tól az értelmetlen „bűnügyi rémregényig". De egészében véve a XX. századi realisták nagy értékekkel gazdagították a világirodalmat. Thomas Mann, Romain Rolland, Anatole France, Galsworthy, Shaw, Wells, Bunyin és sok írótársuk munkáiban a realizmus új fokra emelkedett, módszere fontos új vonásokkal gazdagodott. A dekadensek irracionalizmus- és ösztönösség-kultuszára válaszképpen a XX. századi realisták munkásságukban erősítik a racionális princípiumot, kibővítik az értelem jogait a valóság művészi ábrázolásában.

A XIX. századi realisták számára még bizonyos nehézséget jelentett az elvont gondolatok művészi képben való megjelenítése. Ezért sok író volt kénytelen a műbe bele nem férő gondolatot a publicisztika eszközeivel „folytatni" vagy teljesen lemondani az absztrakcióról. A XX. század írói az elvont gondolatot szervesen beillesztik a művészi képbe, tudják a titkát, hogyan lehet mégoly elvont filozófiai, erkölcsi, politikai eszméket is a művészet hús-vér testévé átalakítani (Thomas Mann, Shaw, Wells stb.). Ily módon az irodalmat a progresszív társadalmi gondolat szintjén tartják, és megőrzik nagy szociális szerepét. Ugyanakkor szétfeszítik a pszichologizmus hagyományos kereteit, feltárva a kor emberének tudatában lejátszódó mély változásokat. A lélektan naturalista alkalmazásától eltérően látókörüket nem korlátozzák az egyes emberre, hanem különféle érdekek, nézetek és erők összeütközésének széles panorámáját adják. Felhasználják más művészetek tapasztalatait — például a zenét (Thomas Mann, Romain Rolland) vagy a festészetet (Stevenson, Conrad), ily módon gazdagítva az irodalom kifejezési eszközeit. Műveikben hatalmasat fejlődik a realizmus technikája. A művészi gondolat megszabadul a felesleges epizódok ballasztjától, az aprólékos életmód-ábrázolástól, és tömörebbé, célratörőbbé, sűrítettebbé válik; kifinomul a forma, letisztul, harmonikusabbá lesz a nyelv. Ezenfelül a realizmusban már olyan tulajdonságok jelennek meg, amelyek megelőzik és bizonyos értelemben párhuzamosan kibontakoztatják a szocialista művészet vonásait. Ide tartozik a hősi princípium megerősödése maguknak az alakoknak az atmoszférájában (Rolland), az események, a téma, a jellem kiélezetten politikus értelmezése (Shaw).

A másik irány, amelyben a realizmus megújulása haladt, és amely fokozatosan egyre nagyobb elismerést vívott ki, a szocialista ideológia erősödő hatásából fakadt. Az ide tartozó írók a humanista eszmény és a józan valóságábrázolás igénye közötti ellentmondást a munkásosztály oldalára való nyílt átállással oldották meg. Ezzel munkásságuk világos célt nyert: a szocializmus megmutatta nekik azon magasztos eszmények elérésének konkrét útját, amelyek felé az emberiség törekedett. A XX. századi írók, különböző álláspontokról indulva, ingadozásoktól nem mentesen, gyakran félúton megállva (mint Jack London) vagy a polgári reformista illúziók hálójában (Shaw), haladtak a szocialista művészet elismerése felé. Makszim Gorkij volt az első, aki ennek alapelveit a gyakorlatban megvalósította, és — mint Lenin megjegyezte — „erősen hozzákötötte magát Oroszország és az egész világ munkásmozgalmához".[1] „Az anya" című regénye az új, proletár irodalom, az új művészi metódus, a szocialista realizmus megszületését jelezte. E módszer további fejlődése és végső győzelme már a következő történelmi korszakhoz tartozik, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődik.

[1] Lenin: A polgári sajtó meséje Gorkij kizárásáról. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 101. old.

A századforduló az orosz irodalom fejlődésének kiemelkedő fontosságú szakasza. Ebben az időszakban az orosz irodalom rendkívül nagy hatást gyakorol a külföldi irodalomra — Nyugaton és Keleten egyaránt —, ami pedig belső fejlődését illeti: nagymértékben kiéleződik a két kultúra harca, és létrejönnek a jövő minőségileg új irodalmának, a szocialista realizmusnak az alapjai. Egyre több író munkásságában jutnak kifejezésre a szabadságeszmék. „A mélyről háborgó nagy néptenger"[2] határozza meg az orosz írók emelkedett közéleti pátoszát és nem lankadó érdeklődésüket a társadalmi kérdések iránt. Az orosz irodalom művészi újító szellemének forrása és világsikerének titka végső soron a néptömegek életével való szoros kapcsolatában rejlik.

A századvég orosz irodalma elsősorban L. N. Tolsztojnak és F. M. Dosztojevszkijnek köszönheti világtörténelmi jelentőségét. Tolsztoj a hetvenes években írja meg második nagy regényét, az „Anna Kareniná"-t. A nyolcvanas évek elejére a társadalmi és erkölcsi problémákkal vívódó író világszemléletében fordulat megy végbe; saját szavaival élve „Oroszország százmilliónyi földművelő népességének védőügyvédjévé" lesz. Művészi módszerét, összes művészi eszközeit immár határozott cél szolgálatába állítja: leleplezni az önkényuralmi államot („Hadzsi Murat" — 1904), a cári közigazgatást, az igazságszolgáltatást, az államegyházat („Feltámadás" — 1899), a polgári családot („Iván Iljics halála" — 1886). Megjelenik alkotásaiban a szatíra, a leleplezés nélkülözhetetlen eszköze („A felvilágosodás gyümölcsei" — 1889). Munkásságának szerves részévé lesz a publicisztika; szigorúbbá válik a részletek kiválasztásában. Műveinek eszmei és művészi „befogadóképessége" roppantul megnő.

A „Feltámadás" hőse, Nyehljudov, bejárja az önkényuralmi Oroszország pokolköreit — az úrihivatalnoki Pétervárt, a nyomorgó falut, a börtönt és a száműzetést —, megfigyelve és összehasonlítva a társadalom különböző rétegeinek életét. A regény végére Nyehljudov és az olvasó szellemi láthatárán kirajzolódik a szörnyűséges kép: „az áldozatok százai és ezrei" — egész Oroszország, egész ostoba társadalmi berendezkedése, a magas szenátustól a piszkos szibériai átmeneti állomásig, „a Péter-Pál-erődtől Szahalinig", az erőszak és az elnyomás egész rendszere „a rendőrbiztostól a miniszterig".

A nagy művész messze kitágította a realizmus kereteit: ez különösen lélektani elemzéseiben nyilvánul meg. Tolsztoj — mint előtte senki — alámerül a személyiség benső világába, úgyszólván bevezeti az olvasót hősei tudatának mélyére; a gondolkodás kívülről észrevehetetlen munkája, a pszichikai folyamatok törvényszerűségei és formái, „a lélek dialektikája" különösen felkeltik művészi érdeklődését. Ugyanakkor olyan széles, olyan hatalmas epikai képeket alkot, amilyeneket addig nem ismert az irodalom. Megrajzolni az egész társadalom képét, megragadni a nép általánosított szimbólumát, s emellett a művészet mikroszkópja alatt nyomon követni a szereplők legapróbb lelki rezdüléseit is — ez a párosulás új volt nemcsak orosz, hanem világirodalmi viszonylatban is.

Tolsztoj vitte be az irodalomba a jellem „folyékonyságának" fogalmát. Számára az emberi jellem nem önmagával mindig azonos valami; szüntelenül „folyik" az élet értelmezést és feldolgozást követelő benyomásainak hatása alatt. Tolsztoj előtt senki sem volt képes ilyen erővel és ilyen meggyőzően bemutatni, hogy az ember „gyakran egyáltalán nem hasonlít önmagára, noha ugyanaz marad, ami mindig is volt" („Feltámadás"). „Az emberek olyanok mint a folyók" — mondja az író. Az „Anna Karenina" végének Annájában — e mélységesen boldogtalan, gyanakvó, kiegyensúlyozatlan, ingerlékeny, a bánattól és elkeseredéstől félőrült nőben — alig ismerhető fel az a kiegyensúlyozott és nyugodt, királynői szépségében büszke és boldog, kecses, vidám és élénk

[2] Lenin: Tolsztoj és a proletárharc. Lásd *Lenin Művei*. 16. köt. 365. old.

Anna, akiben Kitty Scserbackaja a könyv első fejezeteiben leírt bálon gyönyörködik. Mintha csak két különböző asszony állana előttünk. Ám ez a megdöbbentő változás éppen Tolsztoj kérlelhetetlen következetességéről tanúskodik Anna jellemfejlődésének ábrázolásában, aki megadja magát az őt hatalmába kerítő érzelemnek, és elszenvedi annak összes tragikus következményét.

Az emberi jellem szférájában tett felfedezések Tosztojnál együtt haladnak a nép, a társadalom életében tett felfedezésekkel. „Tolsztoj mint epikus író, mindnyájunk közös tanítója" — mondotta Anatole France. Az egyes ember iránt rendkívüli érdeklődéssel viseltető Tolsztoj ezt az egyes embert pszichéjének és sorsának apró részleteivel együtt szervesen be tudta illeszteni, kapcsolni az embermilliókat, különböző társadalmi osztályokat, néptömegeket átfogó nagy eseményekbe és folyamatokba.

Tolsztoj életműve óriási jelentőségű az egész világ művészetére nézve. Oroszország fejlődésének egész korszaka — Lenin szavaival élve — „Tolsztoj zseniális ábrázolásában úgy tárul elénk, mint haladás az egész emberiség művészeti fejlődésében".[3]

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij
V. G. Perov portréja. 1872

F. M. Dosztojevszkij a tárgyalt időszakban írta meg utolsó nagy regényeit, legellentmondásosabb műveit — az „Ördögök"-et (1871—1872) és a „Karamazov testvérek"-et (1879—1880), amelyek a nemesség éles kritikája, a bürokrácia és a kifakult liberálisok szatirikus leleplezése mellett a forradalmárok elleni kirohanásokat, a vallásos alázat hirdetését tartalmazzák.

Dosztojevszkij jelentősen gazdagította a realizmust. Új művészi modort teremtett: sajátszerű egyesítését a (Balzacra visszanyúló) feszült cselekménybonyolításnak a szereplők pszichológiai önfeltárásával — bőségesen alkalmazott gyónásokkal, szópárbajokkal, lázas vallomásokkal. Életműve a reform utáni „felfordult" orosz valóság talajából sarjadt. Regényeinek atmoszférája „a káosz és a bomlás" — amint ő maga határozta meg „A kamasz" című regényének témáját —, bennük az élet labilis, összedőlni kész állapot, katasztrófákkal és robbanásokkal terhes. Nemhiába kedvelte annyira Dosztojevszkij a „hirtelen" szót: valóságérzetét fejezi ki. Ugyaninnen fakad, hogy mind a cselekmény kibontásában — kivált a megoldásokban —, mind pedig alakjai jellemének feltárásában oly sok a váratlan, a rejtély, a titok, a meglepetés. Dosztojevszkij hősei ellentmondásos, egymással összeütköző erők hordozói, s a hős lelkében, jellemében meglevő lélektani ellentmondást az író sokszor két önálló szereplőben testesíti meg (alterego-szisztéma). Így például a „Karamazov testvérek"-ben Iván az ördöggel beszélget, aki nem más, mint saját jelleme egyik oldalának megtestesülése — megtestesülése mindannak, ami benne alantas. Ugyanezt az Iván Karamazovot „alteregó"-ként kíséri Szmergyakov is, aki gyakorlatilag valósítja meg azt az eszmét, amelynek Iván a „teoretikusa".

Dosztojevszkij nagymértékben kitágította a jellemábrázolás határait, de emberteremtő módszerében ott rejlett az egyesíthetetlent egyesíteni kényszerített jellem szétrombolásának lehetősége is, annak a veszélye, hogy jellemei elvesztik a kiegyensúlyozottságot és határozottságot. Doszto-

[3] Lenin: L. N. Tolsztoj. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. 333. old.

jevszkij jellemeiben „a partok összetalálkoznak..., az összes ellentmondások együttélnek"; az emberek határesetek között, szélsőséges lehetőségek közepette tűnnek fel, s az átmenet az egyikből a másikba katasztrófák útján valósul meg. Dosztojevszkij szemében hőseinek „tágassága" (az író saját kifejezése) ellentmondásos értelmű: egyfelől az embernek a rendi korlátoltság, bezárkózás kereteiből való kiszabadulását tükrözi, de másfelől magában hordozza az amoralizmusnak, az erkölcsi kritérium elvesztésének veszélyét, a „minden megengedett" elvét valló féktelen individualizmusra irányuló törekvést (Sztavrogin, Iván Karamazov). „Az ember igen tág korlátok közt él, sőt nagyon is tág korlátok közt, én ezeket a korlátokat szűkebbre fognám" — kiált fel Dmitrij Karamazov. Az amoralizmus „tágasságának" ellenszerét Dosztojevszkij az ember korlátainak az önként vállalt vallásos alázat alapján való „összeszűkítésében" keresi, s ebben művészetének reakciós tendenciája nyilvánul meg.

Dosztojevszkij regényei mélyen tragikusak; a művész feltárja a válságot és az ellentmondásokat, de nem talál kiutat, s regényeit a katasztrófa feloldatlan feszültségében hagyja.

Az 1870—1880-as években alkotta fő műveit a zseniális szatirikus, M. J. Szaltikov-Scsedrin. Ebből az időből való az „Egy város története" (1869—1870), az „Egy vidéki naplója Peterburgban" (1872), a „Jóhiszemű beszédek" (1872—1876), a „Galavljov család" (1875—1880), a „Külföldön" (1880—1881), a „Levelek a nagynénimhez" (1881—1882), a „Mai idill" (1877—1883), és végül a „Mesék" nagy része. Scsedrin szatírája rendkívül széles skálájú; az orosz élet jelenségeit szatirikus típusokban jelenítette meg, melyek nevei fogalommá váltak: az önkényuralmat és a cári bürokráciát képviselő ostoba polgármesterek és basáskodó hivatalnokok; „a koszos" — Kolupajev és az orosz eredeti tőkefelhalmozó Razuvajev; „a semmittevő" — a burzsoá hírlapíró értelmiségiek; „a diadalmaskodó disznó" — a reakció gyűjtőtípusa. Scsedrin — akárcsak nagy elődei, Swift és Voltaire — gazdagon alkalmazta a szatirikus fantasztikumot, a hiperbolát és a groteszket. De eltérően például Swifttől, a scsedrini fantasztikum a konkrét részletek gazdag világával forr össze; a fantasztikumig menő kiélezés az orosz élet reális részletei, az aktuális politikai tények sokaságából nő ki. Gorkij megjegyzése szerint Scsedrin „kitűnően megfogta a politikát az életmódban". A politikai általánosítás jelenik meg Scsedrinnél például az orosz liberális alakjában, aki semmiképp sem tudja eldönteni, mit akar: „sőregtok-húst tormával" vagy alkotmányt. A cenzúra kijátszása céljából „ezópusi nyelvet" használó Scsedrin ezt a kényszerűséget a szatirikus műfaj gazdagításának eszközévé tudta változtatni, mert — mint maga írta — az ezópusi allegória révén „lehetőség nyílik némely olyan távlatok megmutatására, ahova csak úgy egyszerűen, katonás hangoskodással belépni nem mindig alkalmatos". Scsedrin szatírájának eredeti fogása régi irodalmi típusok felhasználása; műveiben fellépnek Molcsalin, Nozdrjov, Szkotyinyin, Raszpljujev — az író korának társadalmi viszonyai közé áthelyezett és megfelelőképpen átértelmezett — alakjai. A scsedrini stílus szerves alkateleme az emelkedett pátosz, „a jövő eszményeinek" hirdetése; a patetikus áradás különösen az író utolsó műveiben erősödik meg.

A századvégi orosz realizmus fejlődésében kiemelkedő hely illeti A. P. Csehovot, aki átfogó képet rajzolt az orosz társadalom életéről a reakció időszakában és a demokratikus mozgalom fellendülésének küszöbén. Csehov ragyogó tollú humoristaként kezdte működését, s így jutott el a cári Oroszország torz társadalmi jelenségeinek szatirikus tagadásához. A valóság átépítésével kapcsolatos illúziók következetes bírálata (a tolsztojanizmusé az „Életem"-ben, az „apró dolgok" elméletéé „A mezzaninos ház"-ban, a „muzsikhoz" fűződő narodnyik reményeké a „Parasztok" és „A völgyszakadékban" című elbeszélésekben) Csehov kivételes józanságáról és benső szabadságáról tanúskodik. Művészetének központi motívumai — a tiltakozás az emberi szenvedés iránti közömbösség ellen, a küzdelem a reakció „szürke félhomályában" végbemenő szellemi elhalás ellen — az egész társadalmi rend feletti ítéletként hangzottak („A tokbabújt ember", „Jonics", „A 6-os számú kórterem"). A csehovi próza a maga tartózkodó líraiságával és művészi szűkszavú-

Lev Nyikolajevics Tolsztoj
N. N. Ge portréja. 1884

Mihail Jevgrafovics Szaltikov-Scsedrin
I. N. Kramszkoj portréja. 1879

ságával sok tekintetben már a XX. századhoz tartozik. Csehov újító realizmusának példájául szolgálhat „A sztyepp" című lírai kisregénye.

Tolsztoj meghatározása szerint Csehov „az írásnak az egész világ számára új formáit teremtette meg", főként az elbeszélés műfajában, betetőzve a Korolenko pszichológiai karcolataiban, és különösen Garsin novelláiban megkezdett kísérleteket.

Csehov művészi újításai nem kisebb erővel érintették a drámaírást („A sirály" — 1896, „Ványa bácsi" — 1897, „Három nővér" — 1901, „Cseresznyéskert" — 1904). A drámaíró Csehov széttöri a színpadi ábrázolás konvencionális szabályait, szoros közelségbe hozza a cselekményt a mindennapi élethez, és rejtve, „a háttérben maradva" értékeli a történéseket. A csehovi színpad óriási hatást gyakorolt a világ drámaírására.

A XX. század elejére az orosz irodalomban új irányzatok alakultak ki. Az imperializmusba való átmenet, az általános társadalmi fellendülés által kiváltott burzsoá reakció előkészítette a talajt az első orosz dekadensek megjelenéséhez. Ezek a realizmus revíziójával léptek fel, azt hirdették, hogy a realizmus kiélte magát, és tüntetőleg meghirdették a társadalmi tematikától való elfordulást. Az orosz dekadencia a maga modoros amoralizmusával, individualizmusával, misztikus álmokba temetkezésével jelentős hatást gyakorolt e korszak új, ún. modernista irányzataira.

Az orosz szimbolizmus mint külön irodalmi irányzat a kilencvenes évek közepén alakult ki K. D. Balmont versgyűjteményeinek és a V. J. Brjuszov által kiadott „Orosz szimbolisták" (1894—1895) három füzetének megjelenésével.

Az ún. idősebb szimbolisták (Balmont, Brjuszov, Z. N. Gippiusz, Fjodor Szologub [F. K. Tyetyernyikov], I. F. Annyenszkij) kísérletet tettek arra, hogy túlmenjenek a „véges határain", hogy új művészi kifejező eszközöket találjanak, új formákat a lét „lényegének" megértésére.

Ám a versek virtuóz hangszerelése — szemben a narodnyik költők formai hanyagságával — sem rejthette el a szimbolizmus filozófiájának reakciós lényegét. Az 1900-as évek elején az irányzaton belül változások következtek be: megjelentek az „ifjabb" szimbolisták — A. A. Blok, Andrej Belij (B. N. Bugajev), V. I. Ivanov, Sz. Szolovjov. Az „idősebb" szimbolistáktól eltérően — akik Nietzsche és Schopenhauer filozófiájának, valamint Baudelaire, Verlaine és Mallarmé költészetének erős hatása alatt álltak — az „ifjabbak" sok tekintetben a szlavofil eszmékre orientálódtak, amelyeket a filozófus V. Sz. Szolovjov közvetítésével ismertek meg. Innen érdeklődésük az orosz történelem iránt, vallásos-misztikus interpretációjú népiség-eszméjük, hitük Oroszország különleges küldetésében.

A századelő legnagyobb orosz költője, A. A. Blok, gyorsan kinőtt a szimbolizmus kereteiből. A gyönyörű hölgyről szóló misztikus versektől elindulva, már 1903—1904-es költeményeiben új utakat keres („Válaszutak" ciklus), és „Mutatványos" című első lírai színművében (1906) megsemmisítően kigúnyolja a szolovjovi misztikát. Az 1905-ös forradalom után, amely költészetében

közvetlenül visszatükröződik („Jóllakottak", „A tömeggyűlés", „A megérkezés"), egyik fő témájává válik a népfelkelés. Alekszandr Blok alkotói virágkora 1907—1912-re tehető. A kor emberének tragédiája, a polgárosodás és a társadalmi felelősségtudat, a torz kapitalista világ szatirikus leleplezése — ez az érett Blok tematikája. A „Jambusok" ciklusban és „Megtorlás" című poémájában Blok az orosz klasszikus vers (Puskin, Tyutcsev, Nyekraszov) hagyományait folytatja. Ezekben a művekben — a költő saját szavaival élve — feltárul „a művész hatalmas személyes világa".

Blok költészete mély ellentmondásokkal terhes: egymás szomszédságában él benne öröm és elkeseredés, miszticizmus és a jelenkor lelkes-romantikus megörökítése, „mind az életundor, mind az élet esztelen szerelme". „Őrülten szeretem az életet, napról napra jobban" — írja naplójában a költő, „zavaros víz"-nek nevezve a szimbolizmust.

Anton Pavlovics Csehov
Fénykép

Messze túlnőtte a szimbolizmus kereteit az irányzat egyik alapítója, V. J. Brjuszov művészete is. Már ötödik verseskötetében (összesen tizenhat jelent meg), az „Urbi et orbi"-ban (1901—1903) erőteljes és szabatos strófákban örökíti meg a város életét, megelőzve ezzel Majakovszkijt. Az alkotó munka témája Brjuszov összes későbbi művein végigvonul. Irodalmi tevékenysége rendkívül sokoldalú — a költő, regényíró, dramaturg, fordító, kritikus és irodalom-teoretikus Brjuszov Gorkij szerint „Oroszország legkulturáltabb embere volt".

Ebben az időben még a dekadencia hatása alá került írók is hangot adnak legjelentősebb műveikben a cári Oroszország társadalmi viszonyai iránt érzett utálatuknak. Belij a nép sorsa fölötti keserűséggel telt verseskötetet ad ki „Hamu" címmel (1909), és legjobb regényében, a „Peterburg"-ban (1913—1916) a nemesi bürokrácia groteszk-szatirikus ábrázolását adja. Szologub, aki „Kísértet-varázslat" című regényében a forradalmárokat rágalmazza, ugyanakkor szerzője „A kis démon" című műnek is, amelyben a nyolcvanas évek társadalmi reakciójának szatirikus megszemélyesítőjeként elénk lép Peredonov, „a besúgó és ostoba tanító típusa".[4]

Az 1910-es évek elején a szimbolizmust felváltotta a modernista irodalom újabb áramlata, az akmeizmus („akme" görög szóból — jelentése: valaminek a felső foka, felvirágzás). Az akmeisták csoportjához tartozott M. A. Kuzmin, N. Sz. Gumilev, Anna Ahmatova [A. A. Gorenko], O. E. Mandelstam és Sz. M. Gorogyeckij. A ködös, irracionális szimbolizmussal szemben az akmeisták világos, harmonikus művészet létrehozására törekedtek. De e harmónia alapját a burzsoá valóság elfogadása alkotta. Az akmeistákhoz csatlakozott a futuristák egy kis csoportja, amely „egofuturistának" nevezte magát.

Az orosz művészetben a tulajdonképpeni futurista irányzatot a „kubofuturisták" képviselték

[4] Lenin: A Népoktatásügyi Minisztérium politikájának kérdéséhez. (Kiegészítés a népoktatás kérdéséhez.) Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 128. old.

Alekszandr Blok
Fénykép. 1907

(D. D. Burljuk, V. Hlebnyikov, A. J. Krucsenih, A. P. Kamenszkij). Műveikben a kapitalista világ elleni anarchista tiltakozás és a múlt kultúrájának nihilista elvetése jutott kifejezésre.

A futuristákhoz csatlakozott a fiatal V. V. Majakovszkij is. Ám már korai lírájában — „Nadrágban járó felhő", „Hátgerincfuvola" és „Háború és világ" című poémáiban — világosan mutatkozott humanista beállítottsága, amely kivezette őt az irányzat keretei közül. Ezekben a művekben kifejezésre jut a tiltakozás a személyiséget nyomorító tőke, „mindenek koronázatlan királya" ellen. Majakovszkij művészete ekkor még sok tekintetben kísérletező jellegű volt, de a forradalmi összeomlás előérzete hatotta át; ez az érzés kifejezésre jutott verseinek egész művészi felépítésében — a szokatlan, „lépcsőzetes" sorelhelyezéstől a rohamozó „robbanó" ritmusig — és hatással volt az orosz költészet további fejlődésére.

Az orosz realizmust az 1900-as években a század végén feltűnt tehetséges írók népes csoportja képviselte: A. I. Kuprin, V. Vereszajev (V. V. Szmidovics), Alekszandr Szerafimovics (A. Sz. Popov), N. D. Tyelesov, I. Sz. Smeljov, Sz. I. Guszev-Orenburgszkij. Ezek a demokratikus irányú „Znanyije" („Tudás") kiadó körül tömörültek, melyben a XX. század elejétől vezető szerepre emelkedett Gorkij. Kuprin („Moloch", „A párbaj"), L. N. Andrejev („A csillagok felé" című színmű), D. J. Ajzman („Tüskebokor"), Szerafimovics („Város a sztyeppen"), Guszev-Orenburgszkij („Atyák országa", „Lancelot lovag"), Smeljov („Uklejkin polgártárs", „A pincér") műveiben az érlelődő forradalmi fellendülés tükröződött; ezek az írók a nagy proletáríró szövetségeseiként, útitársaiként léptek fel.

A realista próza kimagasló mestere, I. A. Bunyin, a turgenyevi és tolsztoji hagyományok folytatója, filozófiai-lélektani és lírai elbeszélések, egy különleges, zenei hatású próza alkotója volt. A társadalmi tematikával szembeni közömbösség, „a visszaemlékezések hatalma" hívta életre a századfordulón Bunyin művészetében a prózai elégiát, amely költőien rajzolja az udvarházi nemesség letűnését, a középorosz természet képeit („Antonovka-almák" — 1900, „Aranybánya" — 1903). Bunyin alkotói virágkora az 1910-es évekre esik, amikor Oroszország, kivált a falusi Oroszország témái felé fordul („Falu" — 1910, „Éjszakai beszélgetés" — 1912, „Vidám udvar" — 1912, „Ignat" — 1912, „Zahar Vorobjov" — 1912), és leleplezi a kolonializmust és a burzsoá társadalmi berendezkedést („Testvérek", „A san-franciscói úr"). A költő Bunyin az orosz költészet „ezüst" korszakának (Tyutcsev, Fet) folytatója.

Végletes ellentmondások jellemzik a rendkívüli tehetségű elbeszélő és drámaíró, L. N. Andrejev életművét. Alkotásaiban a realizmus hagyományai dekadens áramlatokkal párosulnak, a társadalmi kérdések iránti érdeklődés — megítélésük sötét pesszimizmusával, a művészi élmény tisztasága — mesterkéltséggel, cikornyássággal, váratlan ízlésficammal. Korai elbeszéléseit („Bergamot és Garaszka", „Petyka a nyaralóban", „Az angyalka", „Ajándék") mély humanizmus hatja át. 1905-ben „A csillagok felé" című színdarabjában megbélyegzi a szabadság elnyomóit — a reakció éveiben pedig forradalomellenes tendenciájú műveket alkot („Köd", „Éhség cár", „Feljegyzéseim", „Szaska Zseguljov"). Fokozatosan kiformálódik Leonyid Andrejev sajátos művészi arculata, amelyet

racionális szimbolika, szándékoltan sematikus jellemépítés, a titokzatos és borzalmas események halmozása jellemez — egyszóval: olyan stílus, amely a burzsoá világ anarchisztikus elutasításából született („Az ember élete", „Anatéma", „Vaszilij Fivejszkij élete").

A reakció időszakában sok tekintélyes író kerül a modernizmus hatása alá, míg a szenzációs témákkal feltűnő naturalisták (M. P. Arcibasev, A. P. Kamenszkij) bőszült rágalmakat szórnak a forradalomra, vagy „a nemiség feneketlen mélységeinek" problémáit dolgozzák fel.

1912—1914-re új realisták jelentkeznek: A. N. Tolsztoj, a vidéki nemesség groteszk hangvételű ábrázolója („Túl a Volgán" ciklus), M. M. Prisvin, aki szeretettel idézi fel a szűzi természet világát („Ahol a madár sem fél", „Madárlátta cipó"), Jevgenyij Zamjatyin, a cári szoldateszka szatirikus ábrázolója („Isten háta mögött").

Az irodalom minőségileg új szakaszának, a szocialista realizmusnak a megalapítója a nagy proletáríró, Makszim Gorkij (A. M. Peskov) volt. Gorkij korai művészetét, a kilencvenes években írt műveit („Ének Sólyomról", „Izergil anyó", „A viharmadár dala") a pozitív hős, a harcos ember keresése jellemzi. „Eljött az az idő, amikor hősiességre van szükség" — jelentette ki a fiatal író Csehovnak. A kilencvenes évek romantikus elbeszéléseiben erős és független embereket rajzol, akik egész életükkel bizonyítják, hogy „az életben mindig van helyük a hőstetteknek". A korai elbeszélések hősi típusai felkeltették az olvasóban „azokat a bátor, erős, szabad érzéseket és gondolatokat, melyek elkerülhetetlen velejárói minden forradalmi fordulatnak, melyek nélkül lélektanilag elképzelhetetlen a forradalom" (V. V. Vorovszkij). Gorkij figyelme a nép fiai felé fordul, akik „kitörnek" a megszokottá merevült életkörülmények közül. E „nyugtalan szívű" emberekben — Grigorij Orlov, Konovalov, Ljonka — ködös álmok élnek egy más életről, de megvalósításához nem tudják megtalálni az utat, ezért tragikus a sorsuk.

Tragikus sorsúak a „Foma Gorgyejev" (1899) és a „Hárman" (1900—1901) című regények hősei is. Foma Gorgyejev — ez a „nem tipikus kereskedő" — és Ilja Lunyev „fehér hollók" a saját társadalmi körükben. Az ilyen kivételes alakok megjelenése a burzsoá rend ingatag voltát mutatta, összeomlását jövendölte. „Félek! — panaszkodik az öreg Besszemenov, a „jómódú kispolgár", a „Kispolgárok" (1902) című színdarab hőse. — Micsoda idők... szörnyű idők! Minden töredezik, recseg-ropog... forrong az élet!" A kispolgárok világával Nyil, a mozdonyvezető áll szemben, a világirodalom első munkásforradalmára.

A gorkiji dramaturgiában a klasszikus tradíciók folytonosságával bátor újító szellem párosul, ami elsősorban a művek kiélezett eszmeiségében, a polémikus filozófiai párbeszédek gyakoriságában, a szereplők beszédének aforisztikus formájában érvényesül. Ez kimutatható a „Kispolgárok"-ban éppúgy, mint a burzsoá rend áldozatainak szentelt „Éjjeli menedékhely"-ben vagy az értelmiségi témájú színdarabciklusban („Nyaralók", „Barbárok", „A nap fiai").

Gorkij munkássága erőteljesen fellendült az 1905—1907-es forradalmi években; ekkor írja meg „Interjúim" című szatirikus tárcáit, „Amerikában" című karcolatait, „Ellenségek" című drámáját (1906) és első nagy regényét, „Az anyá"-t (1906). A két utóbbi mű fő tartalma a proletariátus forradalmi harca a munkáspárt vezetése alatt a burzsoázia és az önkényuralom ellen. Előtérbe kerülnek a proletárforradalmárok, a tömegmozgalom vezetői: a bolsevik Szincov („Ellenségek"), Pavel Vlaszov, Andrej Nahodka („Az anya").

Az 1907—1914-es években Gorkij művészete az első orosz forradalom eredményeinek átgondolása jegyében fejlődik. Az író különös érdeklődéssel fordul a nép életének történelmi múltja felé. A „Matvej Kozsemjakin életé"-ben (1910—1911), a „Gyermekkor" (1913—1914) és az „Emberek között" (1916) című önéletrajzi regényeiben a múlt művészi ábrázolása a forradalom szerves voltának, történelmi szükségszerűségének megalapozását szolgálja. Az 1905—1907-es forradalom tapasztalatainak feldolgozása kitágította az író szellemi láthatárát, s életre hívta a gorkiji epopeiát. E műfaj mintaszerű alkotása az önéletrajzi trilógia (utolsó részét, az „Egyetemeim"-et

már a szovjet korszakban írta), melyben a világról, valamennyi kiáltó ellentmondásáról adott eposzi szélességű ábrázolás párosul a középponti hős, a környezetével szembeni ellenállásban formálódó Aljosa Peskov lelki életének elmélyült elemzésével. A trilógia és az „Oroszországban" című elbeszélésciklus (1912—1917) önéletrajzi hőse az új, „szüntelenül növekvő ember"; jelleme mintegy magasrendű kifejezése a tömegekben érlelődő forradalmi energiának és társadalomátalakító akaratnak.

OROSZORSZÁG NÉPEINEK IRODALMA

Oroszország más népeinek irodalma az adott korban nagyjából ugyanabban az irányban fejlődött, mint az orosz irodalom.

A forradalmi valóság és az orosz irodalom demokratikus felszabadító tendenciáinak hatására a más nemzetiségű írók művészetében egyre élesebbé válik a politikai, társadalmi és nemzeti elnyomás leleplezése, mélyül a dolgozók élete iránti érdeklődés. A jobb jövőért folytatott harc adja a különféle nyelvű művek pátoszát — mind a gazdag nemzeti hagyományokkal rendelkező irodalmakban, mind az újonnan megszületett, fiatal írásbeliségű irodalmakban, mind pedig a népi énekesek, improvizátorok művészetében. A demokratikus tendenciáknak az oroszországi népek irodalmában való megszilárdulásában és elmélyülésében jelentős része volt az 1905—1907-es forradalomnak.

A munkásmozgalom erősödésével együtt megjelennek a szocialista realista tendenciák is.

Nagy tartalmi gazdagság és formabeli változatosság jellemezte ebben a korszakban az ukrán irodalmat, amelyben tovább éltek a nagy Sevcsenko és fiatalabb kortársa, a kiemelkedő demokrata írónő, Marko Vovcsok (M. A. Vilinszkaja-Markovics) hagyományai. Hatalmas szerepet töltött be Nyugat-Ukrajna forradalmár írója, kritikusa, filozófusa és közéleti személyisége, I. J. Franko. „Hegycsúcsok és völgyek" (1887), „Káin halála" (1889) és „Az ellopott boldogság" (1893) című művei, valamint az „Óriáskígyó" és „Boriszláv nevet" című kisregényei, amelyek az 1870—1880-as évek galíciai proletariátusának életét és harcát ábrázolják, a társadalmi konfliktusok élességével és a lélekábrázolás mélységével tűnnek ki. Híven rajzolta az ukrán falu életét a tehetséges realista író, Panasz Mirnij. Később az ukrán irodalomban kiemelkedő helyet vívott ki Gorkij közeli barátja és követője, M. M. Kocubinszkij prózaíró, valamint Leszja Ukrainka (L. P. Koszacs-Kvitka) költőnő. Akárcsak Frankóra, rájuk is hatással volt a marxizmus, a munkásosztály forradalmi harca.

A belorusz irodalom fejlődésében nagy szerepet játszottak a XX. század elején fellépő költők, Janka Kupala és Jakub Kolasz.

A jiddis irodalom központi alakja volt Sólem Áléchem (S. N. Rabinovics), ez a „kivételes tehetségű szatirikus és humorista" (Gorkij), a kizsákmányoló rend leleplezője, az elnyomottak barátja és védelmezője.

A litván irodalomban kiemelkedő helyet foglal el J. A. Žemaité, a falu életének írónője, aki leleplezte a földesurak és tőkések uralmát.

Lettországban az 1870—1880-as években tűnt fel Andrej Pumpurs hazafias költő. A századfordulón kezdte irodalmi pályafutását Janis Rainis, a munkásmozgalommal szoros kapcsolatban álló kiemelkedő forradalmár költő. Rainis sokoldalú tehetség volt. Versei, poémái, drámái, pamfletjei („Új könyv" — 1907, „Csendes könyv" — 1909 stb.) példaként szolgáltak e műfajok számára a lett irodalomban. Ez idő tájt kezdte meg irodalmi tevékenységét a realista iskolához tartozó drámaíró, Andrej Upit.

Az észt irodalomban a XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején olyan mély történelmi és társadalmi mondanivalójú alkotások születtek, mint Eduard Vilde regényei, August Kitzberg színdarabjai és a prózaíró Anton Tammsaare művei.

A tatár realista irodalom megteremtésében nagy szerepet játszott a XX. század eleji költő és

MADAME SAMARY
Auguste Renoir. 1877

publicista, Abdullah Tukaj. A másik jelentős tatár író, Mazsit Gafuri, egyúttal a modern baskír irodalomnak is megalapítója.

Grúziában folytatódott az új grúz irodalom megalapítói, Ilja Csavcsavadze és Akakij Cereteli művészi tevékenysége. Ezek még az 1860-as években léptek a társadalmi és irodalmi élet színterére, és igen erős hatást gyakoroltak rájuk a haladó orosz társadalmi és irodalmi áramlatok. A nyolcvanas években kezdett alkotni Vazsa Psavela, ez a rendkívüli tehetséggel megáldott, romantikus alkatú hazafias költő, sok epikus poéma és lírai költemény, valamint prózai művek és színdarabok szerzője.

Az örmény realista irodalom ragyogó képviselője volt Gabriel Szundukjan, akit alkotói módszere alapján Osztrovszkijhoz hasonlítottak („Pepo" — 1871). Az 1870-es és 1880-as évek fordulóján kezdett írni a belletrista és drámaíró Alekszandr Sirvanzade, aki nagy figyelemmel fordult az ipari város témái, a tőke és a munka összeütközései felé. A századforduló táján tűnt fel Ovanesz Tumanjan és Avetik Iszaakjan, e két nagy tehetségű költő, humanista és hazafi. Az örmény proletárköltészet első képviselője Akop Akopjan volt.

Azerbajdzsánban a felvilágosodás nagy úttörője, Mirza Fatali Ahundov hagyományait fejlesztette tovább Nadzsaf-bek Vezirov drámaíró, Alekper Szabir szatirikus költő és mások.

Az oroszországi népek irodalmának legjobb képviselői közé tartozik Koszta Hetagurov oszét költő, a forradalmi-demokratikus irányzat egyik első képviselője az észak-kaukázusi irodalmakban. „Oszét líra" című kötete új szakaszt jelentett az oszét realista irodalom kialakulásában és fejlődésében. A XX. század elejétől kezdve költötte ihletett dalait Szulejman Sztalszkij lezg népi énekes. A kazah sztyeppeken már a hatvanas években fellépett egy másik kiemelkedő népi dalnok, Dzsambul Dzsabajev. A jeles költő és gondolkodó, Abaj Kunanbajev, lerakta a kazah írásos irodalom alapjait. „Gaklii" című didaktikus filozófiai műve, valamint közéleti lírája az orosz forradalmi-demokratikus gondolat mély hatását mutatja. Kirgiziában a nép gondolatait és reménységeit fejezte ki Toktogul Szatilganov népi énekes. Az üzbég irodalmat a szatirikus Mukimi és a lírikus Furkat demokrata költők gazdagították.

A tadzsik irodalom fejlődésében fontos szerepet játszott két író-felvilágosító: Ahmad Donis, valamint tanítványa, Ajni Szadriddin, később a szovjet tadzsik irodalom megalapítója.

Ivan Jakovlevics Franko
Fénykép

Janis Rainis
Fénykép

A Párizsi Kommün új történelmi korszakot hírül adó hősi eseményei megrendítő csengést nyertek a francia irodalomban. A Kommün fennállásának rövid ideje alatt nem jelenhettek meg nagy művészi alkotások, de irodalmi élete nagyon élénk volt. Sok tehetséges költő és prózaíró állította alkotó erejét a proletár Párizs szolgálatába.

A kommünár költészet elterjedt műfaja volt a forradalmi tömegdal. A Kommün legnagyobb költője, Eugène Pottier — a „véres hét" napjaiban a barikádokon harcolt — 1871 júniusában írta meg a forradalmi proletariátus halhatatlan himnuszát, az „Internacionálé"-t. Pottier, valamint Jean-Baptiste Clément, Louise Michel és a többi kommünár költő alkotásaiban két áramlat különböztethető meg — a hősi (a kommünárok bátorságát dicsőítő ünnepi ódák, énekek) és a szatirikus (a forradalom ellenségeit gúnyoló versek és kuplék). A prózában a cikkek és pamfletek domináltak.

A Kommün veresége után a kommünár írók legtöbbjét bebörtönözték vagy száműzték, csak néhányuknak sikerült emigrálni. De a börtöncellákban, a száműzetésben, a számkivetésben is művészi alkotásokban idézték fel a Kommün dicső napjait, siratták áldozatait. Pottier az emigrációban írja legjobb műveit, megénekli a Kommün hősiességét és tragédiáját, hatalmas történelmi szerepét. Lenin az egyik legnagyobb költő-propagandistának nevezte Pottier-t.[5]

Jules Vallès, a legjelentősebb kommünár prózaíró, a nyolcvanas években írja meg a „Szemben a világgal" című regénytrilógiát, amelyben végigköveti a hős egész életútját az örömtelen gyermekkortól („A gyermek"), a párizsi manzárdszobák nyomorúságán át („Belépek az életbe") a Kommün barikádharcaiig („A lázadó"). Léon Cladel „INRI" című regénye romantikus szellemben szól a Kommün eseményeiről, hőseiről.

A Kommün eseményei nemcsak közvetlen résztvevőinek alkotásaiban tükröződtek. Visszhangja felcsendül Victor Hugo „A rettenetes év" című gyűjteményében, a fiatal Rimbaud számos versében, továbbá Zola, Maupassant és más francia írók műveiben is.

A nyolcvanas években a naturalizmus a francia irodalom vezető irányzatává válik. Jellegzetes vonásai már az előző időszakban megjelentek a Goncourt testvérek — Edmond és Jules — műveiben, akik az emberi viselkedés fő ösztönzői gyanánt a biológiai tényezőket, kivált a patologikus eltéréseket állították előtérbe.

A naturalizmus legnagyobb képviselője és teoretikusa a századvég legjelentősebb francia prózaírója, Émile Zola volt — noha az ő életműve messze túlnő ennek az irányzatnak a keretein. Korai műveiben („Thérèse Raquin" stb.) Zolát hősei életének főként biológiai oldala érdekelte. Élete fő művében, a „Rougon-Macquart. Egy család természet- és társadalomtörténete a második császárság éveiben" összefoglaló címet viselő húsz kötetes regényciklusban messze túlment a megszokott családábrázoláson, átfogó képet rajzolva a társadalomról, összes rétegeinek életéről — az arisztokrata köröktől („A kegyelmes úr") és a nagyburzsoáziától („A pénz") Párizs legaljáig („A patkányfogó"), a parasztságtól („A föld"), a munkásosztályig („Germinal") és a hadseregig („Az összeomlás"). Zola folytatta és gazdagította a francia irodalom szociális tradícióit. Feltárta korának éles osztálykonfliktusait, megmutatta a tőke és a munka fokozódó ellentétét, a munkásosztály erősödő harcát a kizsákmányolás ellen.

Zola követői és tanítványai különféle művészi utakat jártak. Joris-Karl Huysmans a nyílt dekadenciához és miszticizmushoz jutott, esztétikummá avatásához mindennek, ami beteges, torz és visszataszító. Regényei („Fonákjáról" stb.) a naturalizmus leggyengébb oldalait (biologizmus stb.) egyesítik az amoralitásnak és a természetellenességnek a környező világ visszataszító valósága elleni harc egyedüli módozatai gyanánt való hirdetésével.

[5] Lásd Lenin: Eugène Pottier (Halála 25. évfordulójára). Lásd *Lenin* Művei. 36. köt. Szikra 1958. 208. old.

Más utat járt Guy de Maupassant, aki a francia realizmus hagyományait folytatta; egyébként ő sem maradt mentes — különösen munkássága utolsó periódusában — a „fin de siècle" (századvég) dekadenciájának hatásától.

Maupassant — Flaubert, Zola és Turgenyev tanítványa — fő műfaja a csekély terjedelmű, nem nagy anyagot felölelő kisregény, továbbá a novella. De e művei összességükben széles társadalmi körképet alkotnak, amelyben ábrázolást nyernek a harmadik köztársaság minden társadalmi rétegének képviselői, a miniszterektől a kávéházi pincérekig, a nagyiparosoktól a szegényparasztokig, a politikusoktól a prostituáltakig. Maupassant fő „hőse" a burzsoá, összes kicsinyes, köznapi érdekeivel és alantas szenvedélyeivel. Az író feltárja e típus életfilozófiájának minden válfaját. Bemutatja a burzsoá világ nagystílű figuráit is, akik semmiféle eszközt nem vetnek meg céljaik elérése érdekében. Ilyen Georges Duroy, a nagyvilági hölgyek és prostituáltak „szépfiúja", egykor véres gyarmati kalandok résztvevője, később a burzsoá sajtó egyik oszlopa.

Émile Zola
Fénykép

A burzsoá morálját tagadva, Maupassant az érzelmi életben és a művészettel való kontaktusban keresett menekvést; késői regényeinek („A mi szívünk", „Erős, mint a halál") szereplői között egyre több az író és a művész. Az a gondolat, hogy a kor társadalmában a művészet az egyetlen menedék az ember számára, Maupassant alkotói stílusán is tükröződött. Fokozatosan túlsúlyba jutnak nála a korábbi kiélezett cselekményű, lakonikus és szabatos novellákkal szemben a filozofikus-lélektani elbeszélések, amelyek a boldogság lehetetlenségének peszszimista gondolatán alapulnak. Késői műveiben Maupassant lemond a meghatározások pontosságáról, egységességéről, és — olykor az őrület szélén álló — alakjainak alig megfogható, nem egyszer beteges élményeit közvetíti („Horla" stb.).

A századvégi francia irodalomban a romantikus tendenciákat fejlesztették tovább az ún. neoromantikusok, Jules Barbey d'Aurevilly, Auguste Villiers de l'Isle-Adam és Edmond Rostand; igyekeztek elfordulni koruk égető problémáitól, a jelennel a múlt patriarchális eszményeit állították szembe. Rostand, aki eleinte a szimbolizmus hatása alatt állott, romantikus színműveit távoli történelmi eseményeknek szentelte („A napkeleti királykisasszony", „A samariai asszony", „Cyrano de Bergerac", „Sasfiók"). Legjobb művét, a „Cyrano de Bergerac"-ot humanista pátosz és romantika, az ember magasrendű lelki tulajdonságaiba vetett hit jellemzi. „Harc az emberi aljasság és butaság ellen, minden ellen, ami nem becsületes, nem szép, nem egyszerű — ez az a harc, amelyet Cyrano de Bergerac, Rostand ragyogóan szellemes komédiájának

Guy de Maupassant
Fénykép

Anatole France
Fénykép

hőse egész életében folytatott" — írta Gorkij. „Chantecler" című drámájában Rostand harcra kelt az akkortájt elburjánzó különféle dekadens iskolák ellen. De a „Sasfiók" nem mentes a nacionalista eszmék hatásától, s ez bizonyos fokig az imperialista reakció irodalmi képviselőinek műveihez viszi közel e drámát.

A francia szimbolizmus legnagyobb teoretikusa Stéphane Mallarmé, legpregnánsabb és legtehetségesebb képviselői: Paul Verlaine és Arthur Rimbaud.

A burzsoá valóságot határozottan elutasító, mélyen pesszimista Verlaine költeményeiben tragikus kontrasztokat rajzol: a szakadást az ábránd szépsége és a reális valóság szánalmassága között. A burzsoá alantas világával a magány ködös szépségét, a nagyváros förtelmével a természet tiszta szépségét állítja szembe. Az embert körülvevő szennyből a halálban, a feledésben látja a kiutat. A halálgondolat tág teret nyit műveiben a vallási témáknak és motívumoknak.

Verlaine irodalmi harcostársa és közeli barátja, Rimbaud, már fiatalon írni kezdett. A Párizsi Kommün lelkes híve; allegorikus formában, kovács alakjában ábrázolja Franciaország harcra kelt népét. A Kommün bukásával a költő művészetében válság kezdődik. Rimbaud csatlakozik a szimbolizmushoz. Akárcsak Verlaine, ő sem fogadja el a burzsoá valóságot, meghökkentően durva és visszataszító színeket talál leleplezésére. Tudatosan arra irányítja a figyelmet, ami szennyes és nem esztétikus, merészen helyet szorítva az irodalomban a „tiltott" témáknak („Esti imádság", „Tetvész lányok"). Rimbaud verseinek hőse a magányos ember, kinek léte értelmetlen. A költő és lírai hőse e világban az útját tévesztett hajóhoz hasonlatosak („A részeg hajó").

A szimbolisták a kifejező eszközök gazdag készletével gyarapították a francia költészetet, zeneibbé, hajlékonyabbá, zengőbbé tették a verseket. Verlaine és Mallarmé már életükben megszűntek „elkárhozott költők" lenni, elismerést és megbecsülést nyertek, s sok utánzójuk akadt.

A szimbolizmus hatása megmutatkozott a drámaírás területén is (Edouard Dujardin), úgyszintén számos jeles prózaíró, köztük a finomtollú stiliszta Henri de Regnier művészetében. Mint szimbolista költő — majd prózaíró is — kezdte művészi pályafutását André Gide. Korai műveiben — „Földi táplálékok", „A meztelen" stb. — a burzsoá világtól az egzotikum világába menekül, hősei számára a kifinomult, választékos érzetek, a reális valóságtól távolálló, színpompás és titokzatos világ érzékelése a legfontosabb.

Erős szimbolista hatást mutat a lélektani regény új típusának megteremtője, Marcel Proust művészete is. Proust fő művében — „Az eltűnt idő nyomában" című tizenöt kötetes regényciklusban — figyelmét egyetlen hős belső világára összpontosítja. Az egész ciklus egyetlen nagy, bonyolult, és ugyanakkor teljes egészet alkotó visszaemlékezés, elbeszélés a múltról. A regényekben nincsenek események, sem jelen-, sem múltbeliek — csak a hős lelkében hagyott nyomuk. Ezért Proust regényeiben a perspektíva a valósághoz képest megváltozik: jelentéktelen események jelentősek, jelentősek pedig jelentéktelenek lehetnek. A hős nem az események egymásutánjában idézi fel az életét, hanem számtalan kitéréssel, olykor szinte összefüggéstelenül. De a külső összefüggéstelenség belső logikát rejt: Proust regényeinek felépítése cseppet sem esetleges, véletlenszerű. Proust érdeme, hogy mélyen feltárta az ember belső világát a maga teljes bonyolultságában, a különböző impulzusok összefonódásában.

A XIX. század vége felé mind több francia író törekszik arra, hogy a realizmus tradícióit szegezze szembe a szimbolizmussal és a naturalizmussal. Így Alphonse Daudet művészete nagyon távol áll Zola és a Goncourt-ok naturalizmusától. Lágy humora, lírai természet-érzékelése, költőisége Daudet-t a francia irodalom sajátos színfoltjává avatja. Nemcsak arra volt képes, hogy gonoszkodóan kinevesse a burzsoá értéktelenségét és ürességét („Tarasconi Tartarin"), hanem arra is, hogy szülőföldje, Provence egyszerű embereinek költői érzelmeiről meséljen. Daudet-hoz műveik tematikáját és demokratikus nézeteiket tekintve közel álltak Jules Renard és Charles-Louis Philippe.

Az új évszázad kezdetén számos új irányzat születik. A francia klasszicizmus (főként Racine) szigorú formáinak feleleventésére irányuló törekvés és a parnasszisták költészetéhez való bizonyos visszatérés jellemzi Paul Valéry és — kisebb mértékben — Paul Claudel művészetét. Guillaume Apollinaire, ez a merész újító, széttörte a költészet hagyományos kereteit, és verseiben a tárgy többsíkú megragadására törekedett.

A társadalmi problematikához való vonzódás, a kapitalista világ megalázottjai és megszomorítottjai iránti humanitárius magatartás jellemzi a L'Abbaye csoportba tömörülő unanimista („unanime" = „egylelkű") költők — Georges Duhamel, Jules Romains, Luc Durtain stb. — művészetét. De az unanimistákra erős hatással volt a burzsoá filozófia, különösen Durkheim, aki az osztályok harcával a „lelki közösséget" állította szembe, mint ami — úgymond — bármely emberi közösség sajátja, a gazdasági feltételektől függetlenül.

A realista hagyományokat folytatta és fejlesztette tovább Anatole France (Anatole François Thibault), a kor egyik legnagyobb francia írója. A nagytudású, kitűnő humán képzésben részesült France bonyolult művészi pályát járt be. A korabeli társadalommal — melyhez tagadóan viszonyult — korai műveiben a filológus szobatudós bezárkózottságát („Bonnard Szilveszter vétke") vagy az ókori pogány kultúra színpompás festőiségét („Thaïs") állítja szembe. A század vége felé France realizmusa elmélyül és aktuálisabbá válik. A „Jelenkori történet" című regény-tetralógiájában nagyszerű szatirikus képet fest a korabeli Franciaországról. Ragyogó szatirikus regénye, „A pingvinek szigete" jelképes-mesés formában rajzolja meg az elfajzott burzsoá társadalmat.

Az első orosz forradalom éveiben France számos francia íróval és közéleti személyiséggel együtt létrehozta az Orosz Nép Barátainak Társaságát, bátran szót emelt a cári kormány pénzügyi támogatása ellen, de a forradalom veresége után pesszimizmus, a haladásban való kételkedés kerítette hatalmába. A rossz örökkévalóságának gondolata, az emberi történelem körforgásszerűségének eszméje erőteljesen érvényesül „Pártütő angyalok" című regényében. Az író humanizmusa azonban segítségére volt abban, hogy megszabaduljon ezektől a dekadens hangulatoktól. Életének utolsó éveiben France közeledett a munkásmozgalomhoz.

A tárgyalt korszak másik nagy realistája Romain Rolland. Az ő realizmusa hősi, patetikus realizmus. Művészi egyéniségét mindenekelőtt a mély filozófiai problémák iránti érdeklődés jellemzi. A rolland-i regény és dráma, France műveitől eltérően, nem egyenértékű alakok arcképcsarnoka, hanem a főhős jelentős sorsát kiemelő háttér. A művész figyelmének középpontjában a nagy események állnak. Színdarabokat ír a francia forradalomról („A forradalom színháza"), megalkotja az emberiség hőseiről szóló ciklust. „Jean Cristophe" című hatalmas regényciklusa a nagy művészet kérdéseivel foglalkozik, az erős egyéniség bonyolult és tragikus felnövekvésével a burzsoá társadalom vásári világában. Kraft zeneszerző alakja szinte jelképes: két nép — Franciaország és Németország — fia, akinek egyszerű és erőteljes zenéje szemben áll a kor elkorcsosult művészetével. Rolland-t a széles, többsíkú ábrázolásra, a nagy terjedelmű ciklusok alkotására való törekvés jellemzi. Realizmusa sokoldalú: a forradalmi drámák és a „Jean Cristophe" pátosza mellett megférnek benne a clamecy-i mester bölcsességéről szóló oldalak, melyeknek életvidám humora a francia népköltészet hagyományait idézi („Colas Breugnon").

A világháború éveiben utolsó napjaikat élik a szimbolizmus epigonjai, s az országot elárasztó soviniszta irodalmi hullámmal France, Rolland és a fiatal Henri Barbusse művei állnak szemben, akik francia talajon előkészítik az új típusú realizmus, a szocialista realizmus megszületését.

BELGIUM

1870 után Belgiumban társadalmi fellendülés kezdődik, amely az irodalmat is érinti. Több új folyóirat indul, amelyek közül különös jelentőségre emelkedik a „Jeune Revue" („Ifjú Szemle"), az Ifjú Belgium irodalmi társaság lapja. A belga irodalom ekkortájt a francia irodalom erős hatása alatt fejlődik, szoros kapcsolatban annak egyes képviselőivel. A belga írók közül számosan európai jelentőségre tesznek szert, és számottevő hatást gyakorolnak más országok irodalmára.

Belgium legjelentősebb naturalista írója Camille Lemonnier. A francia naturalistáktól eltérően nem fordít olyan nagy figyelmet a tudományos felfedezésekre, a technikai fejlődésre. Regényeiben a kapitalista város hétköznapjait és különféle alakjait ábrázolva („A halál", „A burzsoák vége" stb.) a városi civilizáció romlottságával a parasztok egyszerű munkájának, igénytelen életének idillikus képét állítja szembe. Lemonnier pozitív hősei általában a földhöz, a természethez kötődő emberek, vagy deklasszált városi elemek, akikkel ellenségesen áll szemben a városi civilizáció („Ádám és Éva", „Az erdő hűvös mélyén" stb.). Az író rokonszenvet érez a kapitalizmus által pusztított régi születési arisztokrácia iránt is.

A belga szimbolizmust Rodenbach és Maeterlinck művészete képviseli. Georges Rodenbach verseiben („A csend hatalma" című kötet) és regényeiben („Holt Brügge", „A fa", „Harangozó") egyetlen témát variál: az egykor gazdag és hatalmas, most pedig hanyatló és pusztuló Brügge városának és a régi Flandriának a sorsát. A kapitalista világgal szembeállítja a szűk sikátorok, gótikus árkádok, csúcsíves boltozatok csendes, de színes, költői világát. Az író, akárcsak egyik hőse, a régmúlt restaurálására, visszahozására törekszik. Hősei a művészetben keresnek, de végül is a vallásban találnak menedéket; sok művét a katolicizmus árnyalja. Regényeiben a lírai elem dominál, szinte teljesen hiányzik belőlük a feszült küzdelem, cselekményszegények, statikus jellegűek.

Maurice Maeterlinck életművében a dráma áll a fő helyen. A szimbolizmusnak a világ „sajátos" látásáról, a közvetítő, materiálisan nem kifejezett szimbólumokról szóló elméletével összhangban Maeterlinck felállítja a kétféle — külső és belső — drámai dialógus elméletét, melyek közül az utóbbi az elsődleges. Korai színdarabjaiban („A vakok", „A hívatlan vendég", „Családi kör" stb.) kevés a cselekmény, a hősök sorsát valami felső erő határozza meg, az emberek vakok, nem értik a Végzet parancsait, csak kevesen (az öregek, a gyermekek) tudják felfogni az egyszerű események titkos értelmét. E ciklus darabjainak legtöbbjét a szerző a közömbös és kérlelhetetlen Halálnak szenteli. Maeterlinck később fokozatosan elveti ezt a komor filozófiát, és közelebb kerül az élet reális problémáihoz. Hősei már tevékenyebben küzdenek a boldogságért („Ariadné és Kékszakáll", „Monna Vanna"). Az író bátor fiatalokról énekel, akik merészen az igazság keresésére indulnak („A kék madár").

Bizonyos fokig közel áll a szimbolizmushoz a nagy belga költő, Emile Verhaeren művészete is. Életműve azonban egészében véve realisztikus. Versei a korabeli és régi Flandria életét festik („A flamandok"). Sok verseskötetének témája a flamand falu pusztulása a kapitalizmusban. Legjobb műveiben („A csápjukat nyújtó városok", „Lázadó erők") Verhaeren a város szörnyű erejét, sötét hatalmát ábrázolja. Ám a költő meglátja a városban az új erőt is; nagyszerű munkásalakokat formál. Verhaeren fejlődésében döntő fordulatot jelent csatlakozása a szocialista mozgalomhoz. Immár világosabban felismeri a falu pusztulását mint társadalmi folyamatot. A szocialista eszmék hatása alatt írja meg kitűnő lírai drámáját, a „Hajnalok"-at, amely a munkásosztály egységét dicséri.

A tárgyalt időszakban tovább fejlődnek az angol irodalom realista hagyományai, noha Dickens és Thackeray alkotói virágkorát jókora hézag választja el a realizmus XX. századbeli újjászületésétől. Ezt a „Viktória-kor" végének tespedő jellege magyarázza; a kor uralkodó típusa, a virágkorát élő burzsoá, szórakozást, „pihenést" követelt az irodalomtól. Franciaország bőségesen szállította az ilyen műveket, melyeknek sok angol utánzójuk akadt.

Ilyen feltételek között a XIX. század utolsó realistáinak művészete nem érvényesülhetett, nem talált visszhangra. Ez írók legjobbika Thomas Hardy volt. Műveiben élesen bírálja az angol vidéki kisvárosok képmutatóan jómódú életét. „Egy tiszta lány" (1891) és „Lidércfény" (1895) című regényeinek témája az értékes egyéniségek magányossága és pusztulása az álszent morál és a kínos gonddal leplezett szegénység légkörében. „Érzem, hogy valami hiba van szociális képleteinkben" — mondja egyik hőse. A hiba, amely Hardyt gyötörte, homályos maradt előtte, s ennek következtében az író gyakran a fatalizmus rabságába esett, ami regényeiben a végzetszerűség és a kilátástalan sóvárgás motívumaiban jutott kifejezésre.

Komor hangulatok uralkodnak a másik nagy realista, Samuel Butler életművében is. Butlernek nagy része volt az ún. „antiutópia" (a jövő szatirikus-groteszk ábrázolása) fejlődésében, amely később az angol szatírairodalom egyik kedvelt műfaja lett. „Erewhon" című regényében (1872) szörnyű képet rajzol az embernek a gépek által való leigázásáról, leleplezve a tőkés civilizáció egyik lényeges ellentmondását. Legismertebb szatirikus társadalmi regénye, a „Minden test útja" (1903), nekiront a „viktoriánus" család vallási és erkölcsi képmutatásának. De a józan valóságábrázolással e műben dekadens motívumok elegyednek.

Sem Hardy, akinek ideológiáját Lunacsarszkij „a tisztességes ember pesszimizmusának" nevezte, sem Butler nem jelentett komoly akadályt az angol irodalomba benyomuló dekadens tendenciák számára. E tendenciák legkiválóbb képviselője, egyben áldozata volt a nagy tehetségű művész, Oscar Wilde. Alakja az egész dekadenciára jellemző. Az angol „aranyifjúság" rabja és bálványa, a sziporkázó paradoxon-író és divatdiktátor Wilde igyekezett a gyakorlatban megvalósítani a „hanyatlás filozófiájának" minden előírását. Könnyed, bravúros hangnemben írott aforizmái a „tömeg" megvetését, a morál megsemmisítését, a realizmus gyűlöletét hirdették. Wilde rövid idő alatt a nemzetközi dekadencia zászlaja lett. Ám művészetében mindezen elvek sorsa az önlelepleződés lett. Dorian Gray, a hasoncímű regény (1891) főhőse, a klasszikus „dekadens", visszataszító aggastyánná változva pusztul el. Maga Wilde is hasonlóképpen halt meg, porba tiporva a társaság által, amely korábban az egekig magasztalta. Wilde misztikus-erotikus művei, mint például a „Salome" című verses dráma, idővel értéküket vesztették; megőrizték viszont jelentőségüket azok a művei, melyekben a művész finom és meglepően erényes lelkű embernek mutatkozik. Ilyenek meséi és vidám, szellemes vígjátékai („Bunbury", „Az eszményi férj"). Költői hagyatékából kiemelkedik „A readingi fegyház balladája", ez a sajátos vallomás, amely a burzsoá világ elleni gyűlöletet áraszt.

A dekadensek zajos sikere tiszavirág életűnek bizonyult. A XIX. század végére a Brit Birodalom terjeszkedésével kapcsolatban az angol irodalomban is érezhetővé vált az imperialista körök fokozódó aktivitása. A reakciós hatások többek között a realista művészetben is érvényesültek. Szemléletes példája ennek Rudyard Kipling prózai és költői életműve. Sok művének tudatosan vállalt célja a birodalmi rend „gyógyítása" volt. Jó néhány regényében és elbeszélésében az imperialista faji eszmék nyílt propagátoraként lépett fel, e tekintetben példaképül szolgálva más európai országok és az Egyesült Államok soviniszta irodalma számára. Dicsőítette, hőssé avatta a gyarmati kistisztviselőket, a katonákat („A három katona"), a haditudósítókat („A fény kialudt"); a fanatizmus határát súroló hévvel vallotta és hirdette „a fehér ember misszióját", arról sem feledkezve meg,

Oscar Wilde
Fénykép

hogy megfenyítse a brit imperializmus vetélytársait („Az ember, aki volt"). De ezt az egész termést még csak össze sem lehet hasonlítani „A dzsungel könyvé"-vel (1894—1895), e valóban kiváló alkotással. Noha egyes helyei allegorikusan is értelmezhetők, igazi jelentősége a természet sajátos világának, az élet sokarcú egységének felfedezésében rejlik. Angliában Kipling elsősorban mint költő ismert. Verseit erőteljes, egyszerű, hatásos stílus jellemzi, amely szerves egységbe foglalja a merész formaújítást és a népköltészeti hagyományokat. De költészetében is érvényesül az imperialista ideológia, amely gyakran semmivé teszi költeményei művészi értékét; egyes ilyen művei erősen elterjedtek, főképpen a reakciós propaganda eszközeiként („A fehér ember kötelessége", „Tábori balladák" stb.).

A Kiplingétől eltérő álláspontról közelítette meg a természet témáját Joseph Conrad (Korzeniowski). Conrad számára a természet az a terénum, amely mentes a kicsinyes szenvedélyek és szűkös érdekek hatalmától, védett terület, ahová „az erős ember" a szatócs-társadalom elől elvonulhat. Conrad nagy szeretettel és művészi tudással festi az óceánt; sok regényében és elbeszélésében alkot — önmagát soha nem ismételve — gigantikus képet a tengerről, amely visszatükrözi és a maga módján próbára teszi az emberi jellemeket („Tájfun" — 1902). Conrad sok új módszert alkalmazott a lelkiállapotok ábrázolására, de e téren bizonyos rafináltsághoz jutott el, amely művei megértését nehezíti.

Ugyancsak demonstratív módon eltávolodott a társadalmi tematikától, és egzotikus témákhoz fordult Robert Louis Stevenson. Alkotói módszerét a pregnáns, gyorsan emlékezetbe vésődő vonások kiemelése jellemzi; minden egyes jelleme maximálisan eredeti, élesen elválik az összes többitől. A századvég irodalmában mint kalandregényíró is ismert, legjobb ilyen műve „A kincses sziget" (1883).

A realisták következő nemzedéke három világhírű írót adott az angol irodalomnak: Galsworthyt, Shaw-t és Wellst. Műveikben a realizmus új fejlődési fokra emelkedett. Shaw-ra és Wellsre erős hatással volt a szocialista ideológia.

John Galsworthy Thomas Mann-nal és néhány más pályatársával együtt azoknak az íróknak a sorába tartozik, akik megalkották a „letűnő osztály" eposzait, a századelő e tipikus irodalmi alkotásait. Sokkötetes regényciklusa, a „Forsyte-Saga" első könyvei (az első kötet, „A tulajdonos", 1906-ban jelent meg), „A Buddenbrook ház"-hoz hasonlóan, egy szilárd tradíciókkal bíró polgári család bomlását ábrázolják. Galsworthy — akárcsak a többi realista — ebben az egész társadalmi rend bomlásának szimbolikus képét látja; saját szavai szerint regényeiben olyan társadalmi típust ábrázol „a saját közegében", amelynek le kell tűnnie a történelem színpadáról. Galsworthy számos realista drámában híven ábrázolja a kor éles társadalmi konfliktusait („Az ezüst doboz", „A harc").

George Bernard Shaw-ban joggal látják az európai szatirikus dráma új formáinak megteremtőjét. Már első színműveiben, amelyeket „kellemetleneknek" nevezett, a művészi alkotás elvileg

ŐSZIBARACKOK ÉS KÖRTÉK
Paul Cézanne. 1890-es évek

új módszereit alkalmazza — nyílt politikai irányzatosságot visz hősei belső világának tolmácsolásába, közvetlen szerzői kommentárokat fűz a jellemekhez, merészen beavatkozik az események menetébe, ami lehetővé teszi számára, hogy maximálisan kiélezze a darabok eszmeiségét. „A tiszta művészet kedvéért egyetlen sort sem írtam volna" — volt drámaírói hitvallása, szemben a századvégi angol színházban elterjedt esztétizáló elméletekkel. Shaw felhasználja Ibsen és Csehov tapasztalatait, de tovább megy náluk, a „tiszta" eszméket sajátosan váltakoztatva eleven, „szemléletes" kipróbálásukkal (vagy cáfolatukkal) ugyanott, helyben, a színpadi cselekményen belül. Darabjainak mély társadalmi értelme gyakran éles, paradox szituációk formájában jelentkezik; az igazság, amelyet a szerző ki akar mondani, állandóan újabb és újabb oldalait tárja fel, tagadja önmagát, és végül mint gyötrő és kellemetlen, megoldást követelő kérdés vésődik be az olvasó tudatába. Shaw művészetének e vonásai „Az ördög cimborája", „Caesar és Kleopátra", „Androcles és az oroszlán" és „Szerelmi házasság" című drámáiban jelennek meg a legvilágosabban, hogy majd a következő történelmi periódusban fejlődjenek ki teljesen.

George Bernard Shaw
Fénykép

Herbert George Wells valami olyasfélét hozott a prózában, mint Shaw a drámaírás terén. Feltűnést keltő változásokat vitt a regénybe, a műfajt az alakító, aktív eszme követelményeihez alkalmazva. Nem véletlenül fordult a képzelethez, e legszabadabb formához, amely alkalmas a korabeli történelem legkülönbözőbb tendenciáinak befogadására. A korábbi fantasztikus íróktól — például Vernétől — eltérően Wells nem lett a technikai felfedezések szórakoztató propagátora vagy illusztrátora. Legfőbb érdeme az, hogy mindig a tudományban vagy a termelésben bekövetkezett változások pszichológiai, társadalmi, politikai következményeinek feltárására törekedett. Wellsben nemcsak az a képesség volt meg, hogy megjósolja a jövő technikai újdonságait, ahogyan Verne megsejtette például a tengeralattjárót (noha erre is van példa — így 1914-ben írt „A felszabadult világ" című regényében az atommag hasadásáról beszél), hanem arra is képes volt, hogy megjósolja új társadalmi típusok megjelenését, és előre megrajzolja azokat. Így „A láthatatlan ember" című regényében (1897) felvetette a tudós felelősségét azokért a felfedezéseiért, amelyek a rombolás eszközeivé válhatnak, és leleplezte a társadalom feletti uralomra törő cinikus individualista típusát. Más regényeiben — „Az időgép" (1895), „Mikor az alvó ébred" (1899) — a groteszk és a fantasztikum felhasználásával ábrázolta a kapitalista civilizáció borzalmas következményeit. Ebben a periódusban írt néhány szatirikus társadalmi regényt is, amelyek közül legismertebb a „Tono-Bungay" (1909) és a „Mr. Britling" (1916).

Henrik Ibsen
Fénykép. 1900

A XIX. század utolsó harmadában világjelentőségre tett szert a skandináv országok, elsősorban Norvégia irodalma. Ibsen, Björnson, Hamsun, Strindberg nagy hatást gyakorolt más népek társadalmi tudatára és költészetére is. Ez sok tekintetben összefüggött Norvégia ama társadalmi-történeti sajátosságával, amelyre Engels szűkszavú jellemzése mélyen rávilágít: „A norvég paraszt *sohasem volt jobbágy*, és ez az egész fejlődésnek... egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár a szabad paraszt ivadéka és ilyenformán *férfi* a lezüllött német nyárspolgárral szemben... És akármilyen hibái vannak is például Ibsen drámáinak, elénk tükröznek egy világot, ... amelyben az embereknek még van jellemük és kezdeményező képességük, és ha külföldi fogalmak szerint gyakran furcsán is, de önállóan cselekszenek."[6]

A nagy norvég drámaíró, Henrik Ibsen első drámái 1850—1860-ban keletkeztek. A legjelentősebbek — „Brand" és „Peer Gynt" — leleplezik a burzsoá valóság nyárspolgári szegénységét, s erős és merész hőst szegeznek szembe azzal. E drámák elvont-szimbolikus jellegűek, és a századeleji európai romantika tradícióihoz kapcsolódnak. Ám Ibsen, gyorsan maga mögött hagyva munkásságának eme első szakaszát, ugyanezt az eszmekört immár teljesen realisztikusan jeleníti meg, történelmi konkrétságának egész gazdagságában fogva fel az életet („A népgyűlölő" — 1882, „Solness építőmester" — 1892). Némileg eltérő motívumok jelentkeznek Ibsen legnépszerűbb drámájában, a „Nórá"-ban (1879), melyben egyszerűen és erőteljesen ábrázolja a tiszta és egyszerű, hősiesen helytálló emberiesség összeütközését a pénz és hazugság burzsoá birodalmával.

A másik nagy norvég író, Björnstjerne Björnson, számos tekintetben közel áll Ibsenhez, de elbeszéléseinek és színműveinek fő tartalmát a kapitalizmus kérlelhetetlen csapásai alatt pusztuló patriarchális élet költőisége adja.

A tőkés civilizáció tagadásának pátoszán alapul Knut Hamsun korai munkássága is. Az író fiatal korában súlyos nélkülözéseket szenvedett, Norvégiában és Észak-Amerikában kóborolt. Az 1880-as években, midőn irodalmi pályára lépett, újszerűen felfogott témát hozott magával; az egészséges és teljes személyiség pusztulását a burzsoá viszonyok embertelen világában. Első regénye, az „Éhség", egy nyomorgó értelmiségi szenvedéseit festi a kapitalista városban; a regény gazdag lírai monológokban, nagy leleplező erejű, kiélezett kontraszthatású képekben. Következő könyveiben Hamsun a gyűlölt társadalomból kivezeti hőseit a civilizációtól távoli „természetes" élet világába. Ezek a művei („Pán", „Viktória") belső ellentmondással terhesek: hőseinek ösztönös, „állati" létezését ábrázolva a gyönyörű természet hátterén, Hamsun egyszersmind megmutatja

[6] Engels — Paul Ernsthez. 1890. június 5. Lásd *Marx—Engels:* Művészetről, irodalomról. Gyűjtemény Marx és Engels műveiből és leveleiből. Szikra 1950. 56. old.

tragikus végzetüket, és ezzel leleplezi saját filozófiájának reakciós értelmét, amely később tehetségének teljes elfajulásához is vezetett.

A svéd irodalomban ebben az időben ugyanazok az eszmék és motívumok jelentkeznek, amelyeket olyan erőteljesen fejeztek ki a norvég művészek. A kiemelkedő svéd író, August Strindberg, Ibsenhez áll közel, bár a művészetét megtermékenyítő történelmi korszak (fiatal évei a Párizsi Kommün idejére estek) eszményeinek jóval erősebb forradalmi tisztaságot és élességet adott. Ez jellemzi „Olaf mester" című lázadó szellemű történelmi drámáját (1872). A következő években a svéd közvélemény forradalmi romantikus hangulatának gyengülésével összefüggésben Strindberg művészetébe misztikus és pesszimista elemek nyomultak be.

A svéd irodalom másik, a patriarchális életforma költői ábrázolásához kötődő irányzatának vezéralakja Selma Lagerlöf, a tehetséges írónő volt. Legértékesebb műve, a „Nils Holgersson csodálatos utazása" (1906—1907) elsősorban gyermekeknek szól. A svéd természetnek és az egyszerű emberek mindennapi életének művészi birtokbavétele, a népképzelet szülte mesék és legendák költői előadása e könyvet a XX. századi irodalom jeles alkotásai közé emeli. Lagerlöf egyéb művei erősen idealizáló és idilli-romantikus színezetűek.

A dán irodalom a XIX. század végén nem adott világjelentőségű írókat, de nagy szerepet játszott az irodalomkritika fejlődésében. Sok értékkel gyarapította e műfajt Georg Brandes. Megmagyarázta a skandináv irodalmak történelmi útjait és századvégi magasba szárnyalásukat, új megvilágításba helyezte a nyugat-európai és az orosz irodalom problémáit. Általános („történeti-biográfiai") módszere elavult, de számos jellemzése és esztétikai ítélete értékállónak bizonyult.

A XX. század elején nyomult előtérbe a dán irodalomban a legnagyobb proletárírók egyike, Martin Andersen-Nexö, aki új módon ábrázolta a munkástömegek életét és forradalmi küzdelmét. Művészetének felvirágzása már a következő történelmi korszakhoz tartozik.

NÉMETORSZÁG

Az 1870—1880-as években a német irodalomban számos kiemelkedő tehetségű, bár tematikában és művészi eszközökben korlátozott realista író tűnt fel. Közülük a legjelentősebb, Theodor Fontane, szorosan Poroszországhoz kötődik, műveiben jóformán sohasem lépi túl annak határait. Már első regényében („Vihar előtt" — 1878) jelentkezik a rá jellemző ellentmondás a porosz nemesség iránt érzett rokonszenve és történelmi végzetének megértése között. A nyolcvanas-kilencvenes években Fontane regényei társadalmi tekintetben tartalmasabbá, művészileg tökéletesebbé válnak. Megjelenik bennük a tőkés rend gyűlölete. Az író nem tud ezzel pozitív eszményt szembeállítani, de művei a német valóság hiteles, meggyőző elemzését adják. Fontane legnagyobb alkotása „Effi Briest" című regénye (1895), a poroszság antihumánus erkölcsének következetes leleplezése.

A nyolcvanas évek végén Németországban is megjelent a naturalizmus. Elveit az irányzathoz tartozó írók különféleképpen valósították meg: egyesek abszolutizálták antirealista tendenciáit (Arno Holz és Johannes Schlaf), mások megtartották társadalomkritikai élét (Max Kretzer). 1889-ben megjelent „Napkelte előtt" című drámájával vált ismertté Gerhart Hauptmann, aki ebben az időben a naturalista irányzathoz tartozott. De már ebben a színműben, majd az 1892-es „A takácsok"-ban is — legélesebb és legmélyebben társadalmi, a sziléziai takácsok 1844. évi felkelésének szentelt művében — világosan érződnek a realisztikus tendenciák. Hauptmann, a drámai újító, a kor fontos problémáit vetette fel, és megoldásukra új formákat keresett, bár e kísérletekben akadályozta társadalmi nézeteinek bizonytalansága. A XX. század elejére Hauptmann a legjelentősebb német drámaíróvá lett, és műveinek külföldi elterjedtségét egyedül Ibsenéi előzték meg. Ebben a periódusban Hauptmann művészetében szimbolista vonal jelentkezett („Hannele mennybe-

Gerhart Hauptmann
K. Bauer rajza. 1907

menetele" — 1895, „Az elsüllyedt harang" — 1896), de számos realista művet is írt: „Henschel fuvaros" (1898), „Rose Bernd" (1903), „A patkányok" (1911).

A kilencvenes években alakult ki a német szimbolisták csoportja, amelynek vezető alakja a szélsőségesen reakciós Stefan George, a „l'art pour l'art" és a „tiszta forma" híve volt. Még előbb jelent meg az impresszionizmus, amely már Nietzsche költészetében jelentkezett. Meg kell említenünk még a művészi tekintetben jelentéktelen, de mennyiségileg annál jelentékenyebb, a nemességet és a burzsoáziát apologetizáló monarchista, militarista pszeudo-realista irodalmat.

Mindezen irányzatokkal felvette a harcot a századeleji realizmus. A nagy német író, Thomas Mann, a világirodalom gazdag tapasztalataira támaszkodott, folytatta és új, tökéletesebb eszközökkel tovább fejlesztette a német realizmus legjobb hagyományait. Mannra nagy hatással voltak az orosz írók is (kivált Tolsztoj).

Thomas Mann első regénye, a „Buddenbrook ház" (1901), a társadalmi kérdéseket széles történelmi távlatba helyezi. Egy lübecki patrícius család történetét kíséri végig négy nemzedéken át. A Buddenbrook-cég gazdasági hanyatlásával párhuzamosan maga a család is degenerálódik és széthullik. A regény ábrázolja a túlfinomult, dekadens kultúra fokozatos behatolását a polgárság köreibe, s ezzel feltárja a dekadencia társadalmi alapját. Ebből a periódusból való más műveiben („Tonio Kröger" — 1903, „Fiorenza" — 1904, „Halál Velencében" — 1913) Mann a művésznek kora társadalmában elfoglalt helyét, a művészet és az élet viszonyát boncolgatja, mégpedig úgy, hogy nem éri be az alkotó és a társadalom közötti konfliktus ábrázolásával, hanem tovább megy annak társadalmi forrásaihoz.

Thomas Mann sok újjal gazdagította a realista módszert, újabb lépést tett előre a sokoldalú, dialektikus emberábrázolás terén. Ezt elősegítette tökéletes uralma a forma felett. Módszerének egyik sajátossága az, hogy nem szorítkozik a racionális és az érzékelhető megragadására, hanem a tudatalatti, az ösztönös felé fordul. De a dekadensektől eltérően, felfedi mindeme tényezők kölcsönös kapcsolatát, szigorúan összemérve szerepüket. Mann nagy érdeklődést tanúsított az orvostudomány, a pszichológia, a filozófia iránt, arra törekedett, hogy szilárd tudományos megalapozást adjon az emberi személyiség elemzésének. A fiatal Mann világnézetében hagytak bizonyos nyomokat Nietzsche és Schopenhauer reakciós filozófiai tanai, de a dekadencia elleni szakadatlan küzdelme kezdettől fogva a realista tendenciák túlsúlya jegyében folyt.

Thomas Mann testvére, Heinrich, 1893-ban lépett az irodalom színterére. Alkotói módszere a francia kultúra, elsősorban a zolai naturalista regény hatása alatt formálódott. Heinrich Manntól idegen a testvérére jellemző bonyolult valóságfelfogás, művészetét a világos, demokratikus nézetek, a társadalmi konfliktusok ábrázolása jellemzi, bár mondanivalójához sokáig nem találta meg az adekvát művészi formát. Legjobb műve „Az alattvaló" című szatirikus regény (1914), amely rendkívül éles hangvételben ábrázolja a vilmosi Németországot, leleplezi és elítéli a militarizmust.

A német irodalomban ekkortájt más realista írók is felléptek. Nem mindnyájan tudták leküzdeni a dekadencia hatását, ennek ellenére némelyikük munkássága nagyon értékes. Jakob Wassermann regényeiben élesen bírálta a fennálló társadalmat. A jeles drámaíró, Carl Sternheim,

„A polgárok hősi életéből" című szatirikus drámaciklusában (első darabja 1911-ben jelent meg) indulatosan kigúnyolta a kispolgári morált. Rainer Maria Rilke munkássága — „Az áhítat könyve" című verseskötet (1899—1903) és egyéb művek — egy nagy tehetséggel megáldott költő tragédiáját örökíti meg, aki nem tudott szakítani a dekadenciával, megadta magát a valóság kegyetlensége előtt, és engedett a misztika és a végzetszerűség hangulatainak. A művész magányossága, amelyet Thomas Mann leküzdött, Rilkénél úgy jelenik meg, mint tragikus, kiúttalan állapot. Rilke minden művében voltaképpen ezt az egy témát, a tehetség magányosságát dolgozza fel. Egész életműve: egyetlen, nagy művészettel és lélektani elmélyültséggel megalkotott hiteles vallomás.

AUSZTRIA

A XIX. századi osztrák realizmusnak a némethez viszonyítva megvoltak a maga előnyei és gyengeségei is. Előnyéül tudható be a népélethez való közelsége, demokratizmusa, a paraszti munka és élet ábrázolása; Ausztriában külön, teljesen eredeti elbeszélő műfaj született és hódított tért: a „Dorfgeschichte" („falusi történet"). De e művekben a falu életének hű leírása világnézeti korlátoltsággal, konzervativizmussal párosult. Ezek a negatív vonások azt eredményezték, hogy a századfordulón a realizmus elvesztette vezető helyét az osztrák irodalomban.

Az 1880—1890-es években megjelent a naturalizmus, az impresszionizmus és a szimbolizmus. A szűk „falusi realizmustól" eltérően ezek az irányzatok szoros kapcsolatban álltak a külföldi irodalmi élettel, igyekeztek bátran megoldani a társadalom égető problémáit, és arra törekedtek, hogy a valóságot a „korszellem" aspektusából ábrázolják. A modernista irányzatok írói azonban gyakorta odajutottak, hogy műveikben túlsúlyra emelkedett az „általános európai" elvont tematika. Az irodalmat sok sajátos színnel gazdagították, számos új témát vetettek fel, de a feltett kérdésekre nem tudtak helyes választ adni.

A „falusi realizmus" erős oldalai pregnánsan érvényesültek Ludwig Anzengruber munkásságában, aki — Franz Mehring szavai szerint — „az igazi népi költő ideálját testesítette meg". Anzengruber a „falusi történet" klasszikusa volt. Novellái és regényei a falusi valóság beható elemzését adják, és többségükben — az akkori Ausztriában aktuális módon — antiklerikális irányzatúak, de e kritika pozitív program híján merőben etikai jellegű. Anzengruber számos színpadi művet is írt, amelyek sikerrel keltek versenyre a hazai és francia szórakoztató művekkel, és elősegítették a bécsi Volkstheater új felvirágzását. Ugyanebben az időszakban írja legjobb novelláit Marie von Ebner-Eschenbach („Történetek falvakból és kastélyokból").

A szűk körű tematika és a világnézeti korlátoltság káros hatását mutatják Peter Rosegger regényei és elbeszélései. Az író sok kitűnő művet alkotott, de az ausztriai valóság megváltozott, bonyolultabbá vált körülményei között régi irodalmi és eszmei fegyverzettel lépett fel. „Falusi történeteiben" minden ábrázolásbeli hűsége ellenére is gyakran hajlik a patriarchális életmód költői színezése, a megbékélés, az idill felé, a felső társadalmi rétegeknek e műveiben foglalt bírálatát pedig gyengíti ugyenezek idealizálása más elbeszéléseiben. Rosegger munkássága objektíve a végletesen rövidlátó és reakciós „provinciális" irodalom fejlődését segítette. Művei némelykor a szórakoztató szalonirodalom határát súrolják.

1892-től kezdve kialakul az impresszionizmus „bécsi iskolája". Alapítója és teoretikusa, Hermann Bahr, a francia szimbolistákat és Wilde-ot tekintette példaképének. Sokat merített Ernst Mach filozófiájából. Az impresszionisták művészete az élet, a halál, a szerelem problémái körül forgott, a melankólia, az elpuhultság levegőjét árasztotta. Az impresszionisták elveit Arthur Schnitzler valósította meg a legteljesebben; legművészibb és legzártabb művei egyfelvonásos drámákból álló ciklusai (kivált az „Anatol" — 1893). Schnitzler szemében az élet nem más, mint a szerelem és a halál kétes játéka: „mindnyájan játszunk; bölcs az, aki tudja".

A „bécsi iskolával" állt kapcsolatban a századelő egyik nagy lírikusa, Hugo von Hofmannsthal. Hofmannsthal művészete az ellentétes princípiumok harca jegyében fejlődött. Fiatalkori egyfelvonásosait — „Tegnap" (1891), „Tizian halála" (1892), „A balga és a halál" (1893) — érett mesterségbeli tudás, világos képszerűség jellemzi. De már ezekben feltűnnek a végzetszerűség, a halál, az akaratnélküliség motívumai. Későbbi műveiben — eredeti drámáiban, antik és reneszánsz tragédiák átdolgozásaiban, Richard Strauss zenedrámáihoz írt szövegkönyveiben — a konfliktusok kiéleződnek, a valóság betör a költői képek világába, de Hofmannstahl a valóságban továbbra is a borzalmas, rút, bántó álomvilág forrását látja.

MAGYARORSZÁG

A XIX. század utolsó évtizedeiben a magyar irodalomban két fontos, egymással összefüggő folyamat játszódott le, amelyekben a dualista Habsburg-monarchia körülményei között folyó bonyolult ideológiai harc tükröződött: a romantika tovább tartó válsága és a kritikai tendenciák erősödése a realizmusban.

A középnemességnek a függetlenségi eszméktől való eltávolodásával összefüggésben a magyar romantikusok szabadságszerető pátosza megtörik. A mérsékeltebb íróknál, mint például Jókainál, a romantika elsekélyesedik.

Mikszáth Kálmán már eltávolodik Jókai iskolájától, tudatosan azt a célt tűzi maga elé, hogy közelebb kerüljön a mindennapi élethez, híven ábrázolja a valóságot. A Jókainál uralkodó romantikus-idilli szemléletet Mikszáth regényeiben és elbeszéléseiben a magyar mágnások, a klérus, a burzsoázia harácsolásának, a hanyatló dzsentri züllésének, szélhámosságainak ironikus ábrázolása váltja fel. Néhány művében — például „Két választás Magyarországon" (1896—1898) — a mikszáthi gúny a szatíra hőfokára emelkedik. De Mikszáth realizmusát is korlátok közé szorította a társadalmi perspektíva hiánya, a fennálló állapotok hol kedélyes, hol pesszimisztikus elfogadása.

A legnagyobb magyar realista, Móricz Zsigmond, a magyar irodalomban elsőként ábrázolta a falu új urát, a mohó és kegyetlen gazdagparasztot egész visszataszító mivoltában, megmutatta a tulajdon embernyomorító hatalmát. Móricz elbeszélései és regényei mély társadalmi drámaisággal telítettek; emellett műveiben feltör egy derűs, tiszta, folklór ihletésű áramlat is, a dolgozó ember erkölcsi tisztasága, lelki gazdagsága melletti lírai melegségű hitvallás.

Az imperializmus korszakában, melynek kezdetét a népmozgalom fellendülése kísérte, az új társadalmi feladatokra a nagy költő és publicista Ady Endre reagált a legérzékenyebben. A radikális értelmiségi Ady a francia radikalizmust és pozitivizmust választotta politikai és eszmei példaképéül, esztétikai példaképéül pedig a századeleji francia polgári irodalmat, de a valóság forradalmi megváltoztatásának szenvedélyes igenlése kezdettől fogva kiemelte a gyenge, önállótlan magyar burzsoázia irodalmi hajtásai közül. Ady kiábrándulása a burzsoá politikából és kultúrából, növekvő rokonszenve a szocialista mozgalom iránt világosan kifejezésre jutott Franciaországról írott cikkeiben (1904-ben, 1906-ban és még több ízben járt ott). Az első orosz forradalomról, a magyarországi társadalmi és irodalmi harcokról szóló cikkei, a hős magyar munkásoknak — „vérei"-nek — szentelt forradalmi hangú költeményei („Az utca éneke" ciklus — 1908 stb.), állhatatosan ismételt forradalmi felhívásai meggyőződéses demokrataként és a szocializmus barátjaként állítják elénk.

Adynak a magyar költészetben szokatlan képrendszere sajátos szimbolikán alapul. Ez az olykor ellentmondásos, elvontan stilizált szimbolika, amely magába olvasztott népköltészeti motívumokat és a szocialista publicisztika hagyományos képeit is, kifejezője volt azoknak a forradalmi romantikus tendenciáknak, amelyek Ady költészetében érlelődtek a burzsoá-földbirtokos rabság ellen irányuló népi tiltakozás hatása alatt.

A tárgyalt időszakban a lengyel irodalom vezető irányzata a realizmus volt. Az egyszerű emberek, a „kisember" tragikus sorsa magára vonta a legnagyobb írók figyelmét. Eliza Orzeszkowa regényeiben és elbeszéléseiben a falusi és városi dolgozókról ír, tiltakozik a kizsákmányoló rendszer ellen; Bolesław Prus művei széles körképet adnak a lengyel társadalom különböző rétegeinek életéről a mély társadalmi változásokkal kapcsolatban („Az őrhely" — 1886, „A bábu" — 1890 stb.).

A történelmi regény műfajában kiemelkedő hely illeti Henryk Sienkiewiczet. Legtöbb műve a lengyel nép történetének harci epizódjait dolgozza fel. Sienkiewicz, egyes műveinek reakciós tendenciája ellenére, nagy hatású képeket alkotott Lengyelország történelmi múltjáról („Keresztesek" — 1897).

A kor lengyel költészetében Maria Konopnicka közéleti lírája áll a vezető helyen. Legjobb műveiben forradalmi tiltakozás hangzik fel a dolgozók elnyomása ellen. A századforduló lengyel irodalmának kiemelkedő alakja Stefan Żeromski, a lélektani realizmus mestere.

Bolesław Prus
Fénykép

A századfordulón a burzsoá ideológia válságának kibontakozásával párhuzamosan megindult a modernista irányzatok kialakulása, melyekre erős hatást gyakorolt a nyugat-európai, elsősorban a francia és német irodalom. A lengyel írók egy részét a társadalmi-politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség és a rendszer megváltoztathatóságában való kételkedés vezette el a modernizmushoz. Például Jan Kasprowicz realista, demokratikus pátoszú költeményekkel indult, de később az individualizmus és a misztika bűvkörébe került. A szélsőséges individualizmus és a művészet teljes „függetlenségének" jelszava alkotta az alapját Stanisław Przybyszewski annak idején nagy port felvert drámáinak és regényeinek. A művészi alkotás feladatainak szűk értelmezése szegényítette el Stanisław Wyspiański költő és drámaíró tehetségét is.

Gyümölcsöző hatást gyakorolt a lengyel irodalomra a munkásmozgalom és a tudományos szocializmus terjedése. Az 1905-ös orosz forradalom küszöbén és a forradalom alatt bekövetkező forradalmi fellendülés hatására egyes írók eljutnak a társadalmi ellentmondások kibékíthetetlenségének gondolatához (Władysław Reymont, Maria Konopnicka). A forradalmi események hatása alatt Konopnicka „Balcer úr Brazíliában" című poémájában munkástüntetést rajzol, amelyhez a poéma hőse, egy lengyel paraszt is csatlakozik.

Az 1880-as években Lengyelországban megjelennek az első olyan irodalmi alkotások, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a proletariátus harcához, és nyíltan csatlakoznak a forradalmi szocialista világnézethez. Az irányzathoz tartozó írók részt vesznek a Lengyelországban ekkortájt kialakuló proletár szervezetek tevékenységében (Ludwik Waryński, Bolesław Czerwieński, Wacław Święcicki). A fiatal proletárirodalomban a költői műfajok játsszák a legnagyobb szerepet; különösen elterjedtté válik a forradalmi dal.

CSEH ÉS SZLOVÁK IRODALOM

A cseh irodalomban még a hatvanas évek elején kialakult a realista irányzat, amelynek vezető alakjai Jan Neruda és Vítězslav Hálek voltak. Fiatalabb kortársaik közé tartozott Alois Jirásek, Josef V. Sládek, Svatopluk Čech.

Neruda regényeiben és novelláiban már a hetvenes években ábrázolást nyertek a kapitalizálódó város ellentmondásai, a városi alsó rétegek, a kispolgárság és a lumpenproletariátus élete. A cseh regény fejlődése ebben az időszakban főként a heroikus történelmi tematikához kapcsolódott (Jirásek regényei, a „Kutyafejűek" — 1884, a „Sziklák" — 1886 és más művek).

A kilencvenes években a társadalmi bajok ábrázolásának gyakori formájává vált a szociális diszharmónia gyötörte ember lelki arculatának feltárása (a később reakciós álláspontra helyezkedő J. Svatopluk Machar korai lírája; Antonín Sova költészete).

A XX. században az írók jelentős részére egyre nagyobb befolyást gyakorolt a munkásmozgalom és a szocialista eszmék fejlődése; hatásuk a cseh irodalomban már a hetvenes évektől kezdve érezhetővé vált, és különösen megerősödött az első orosz forradalom előestéjén. A proletariátusnak a tőke igája elleni tiltakozását fejezték ki ragyogó művészi formában Petr Bezruč „Sziléziai dalai". A század elején tűnnek fel a cseh szocialista realizmus jövendő klasszikusai, Marie Majerová és Ivan Olbracht. Egyes írók és költők azonban anarchista hangulatok hatása alá kerültek, s csak fokozatosan szabadultak meg ettől. Így a századeleji költők egy csoportjának (Stanislav K. Neumann, Fráňa Šrámek, František Gellner) művészetét a világos harci perspektíva nélküli anarchista lázadás motívumai jellemzik. Később, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Neumann a cseh proletárköltészet vezető alakja lett.

Hasonló utakon haladt a szlovák irodalom is, noha fejlődését sok tekintetben meghatározta Szlovákia agrárjellege és a csehországinál is súlyosabb nemzeti elnyomás. A realizmus a szlovák irodalomban csak a nyolcvanas években vert gyökeret, midőn a költészetben Pavol Országh Hviezdoslav és a prózában Martin Kukučín a dolgozó nép, mindenekelőtt a parasztság sorsának ábrázolása felé fordult. Az irodalom további demokratizálódása Timrava (Božena Slančiková) és Janko Jesenský munkásságához kötődik.

A korszak szlovák és cseh irodalmának fontos témája a két nép testvérisége, közös nemzeti felszabadító harca (Čech, Hviezdoslav stb.).

SZERB, HORVÁT ÉS SZLOVÉN IRODALOM

A szerb, horvát és szlovén nép történelmi sorsának hasonlósága folytán irodalmi fejlődésük sok rokon vonást mutat. A korszak elején alakul ki mindhárom nép irodalmában a realista irányzat. A szerb realizmus fejlődésére igen nagy hatást gyakoroltak Svetozar Marković forradalmi-demokratikus eszméi; ezzel magyarázható, hogy a legtöbb szerb író aktuális társadalmi problémák felé fordult (Đjura Jakšič, Jovan Zmaj-Jovanović költők, Milovan Glišič, Laza Lazarevič prózaírók). Horvátországban a realizmus első képviselője a prózaíró, költő és kritikus August Šenoa volt, aki főként történelmi regényeket írt. A horvát realizmus eszmei alapját nem — mint Szerbiában — a forradalmi-demokratikus ideológia képezte, hanem a két burzsoá párt, a Nemzeti Párt és a Jogpárt ideológiája. Ez bizonyos fokig tompította a fennálló rendszer bírálatát. Mindazonáltal számos horvát író (Eugen Kumičić, Ante Kovačić, Ksaver Š. Djalski, Vjenceslav Novak) kritikailag ábrázolta a társadalmi élet különböző oldalait. A szlovén irodalomban Fran Levstik és Josip Jurčič demokrata írók voltak a realista irányzat megalapítói. A szlovén realisták fő műfaja a történelmi és társadalmi — különösen a paraszti tárgyú — regény volt. Az 1870—1880-as évek szlovén költé-

AZ ABSZINTIVÓ
Pablo Picasso, 1902

szete folytatja a hazafias romantikus hagyományokat, a népdalhoz való műfaji-tematikai közelség jellemzi (Simon Jenko, Simon Gregorčič).

A századforduló táján a szerb, horvát és szlovén irodalomban új jelenségek figyelhetők meg. A szerb irodalmat a szatirikus és humoros műfajok (Radoje Domanović, Branislav Nušić, Stevan Sremac, Petar Kočić), valamint a társadalmi és lélektani regény (Svetolik Ranković, Simo Matavulj, Borisav Stanković, Ivo Cippico) erőteljes fejlődése jellemzi. A realisztikus közéleti költészetet gazdagítja Aleksa Šantić, aki irodalmi hőssé avatja a munkást. Megjelennek proletárköltők is: Kosta Abrašević és Nestor Žučni. A szerb költészetben ez idő tájt fellépő szimbolistákat pesszimista hangulat (Milan Rakić) és a nép arisztokratikus lenézése (Jovan Dučić) jellemzi, de művészetük bizonyos előrehaladást jelent a bensőséges líra és a verstechnika területén.

A horvát irodalomtörténetben ez a korszak a „horvát modern" nevet viseli. A modernizmus gyakorolt bizonyos hatást realista írókra is (Dinko Šimunović). A legjobb horvát költők meglehetősen ellentmondásos életművükben nagy társadalmi problémákat vetnek fel (Silvije S. Kranjčević), vagy a nemzeti felszabadulás eszméit fejezik ki (Vladimir Nazor, Antun G. Matoš).

Szlovéniában e periódust a demokratikus irodalom új fellendülése, másrészt a modernista irányok, köztük a szimbolizmus fejlődése jellemzi. A szlovén realizmus csúcsa a szlovén proletárirodalom első képviselője, a nagy próza-, drámaíró és kritikus, Ivan Cankar munkássága. Életműve magán viselte a különböző irodalmi irányzatok harcának és kölcsönhatásának nyomát, beleértve a szimbolizmus elemeit is, de mindvégig demokratikus alapon maradt. Demokratikus alapon tömörült a Cankar és Oton Župančič költő által vezetett csoport is, amely „szlovén modern"-nek nevezte magát, és szembehelyezkedett a dekadens irodalommal.

Hriszto Botev
Fénykép

BULGÁRIA

A bolgár nép nemzeti felszabadító küzdelme, amely az 1870-es években érte el legnagyobb lendületét, a társadalmi és irodalmi gondolat nagy művelőit termelte ki — Hriszto Botevet, Ljuben Karavelovot, Petko Racsov Szlavejkovot. Miután Bulgária 1878-ban felszabadult a török iga alól, a gyors kapitalista fejlődés és az osztályharc éleződése elősegítette az irodalomban az eszmei-esztétikai frontok tisztázódását. A vezető irodalmi irányzat ebben az időszakban is a realizmus volt, amely fő vonásait tekintve szoros szálakkal kapcsolódott a bolgár reneszánsz realizmusához. Számos jelentős mű született a hetvenes évek nemzeti felszabadító harcának témáiról (Ivan Vazov „Iga alatt" című regénye, Zahari Sztojanov „Jegyzetek a bolgár felkelésekről" című műve stb.). A kilencvenes évektől kezdve számos író munkásságában erősödtek a társadalmi leleplező tendenciák (Vazov, Elin-Pelin [Dimităr Ivanov], Anton Sztrasimirov stb.). Ugyanekkor léptek fel Todor Vlajkov

és Hriszto D. Makszimov-Mircso narodnyik írók, akik novelláikban és regényeikben a nép emberfeletti munkájáról szólottak; realizmusuk gyengesége volt, hogy hátrafelé mutattak, a patriarchális múltat eszményítették.

A kilencvenes években megjelentek a bolgár irodalomban a modernista tendenciák is. Ezek részben érvényesültek Pencso Szlavejkov és Pejo Javorov ellentmondásos életművében is. Később, a XX. század első évtizedében a bolgár modernizmust Teodor Trajanov, Nikolaj Rajnov, Ljudmil Sztojanov, Geo Milev és mások képviselték.

A századforduló táján a bolgár irodalomba bevonult az új pozitív hős: a munkás, a szocialista (Dimităr Poljanov és Georgi Kirkov művei). Dimităr Blagoev ez időbeli irodalomkritikai munkássága lerakta Bulgáriában a marxista esztétika alapjait.

ROMÁNIA

A dunai fejedelemségek egyesülése, az 1864-es agrárreform és végül az 1877—1878. évi orosz—török háború után a független román állam kialakulásának befejeződése előkészítette a talajt a kapitalista viszonyok erőteljes fejlődése számára. Ennek nyomán kiéleződtek az osztályellentétek, és hevesebbé vált az ideológiai harc. Az irodalomban meggyorsult a reakciós és a haladó tendenciák elkülönülésének folyamata. Az erősödő burzsoázia érdekeit kifejezve, Titu Maiorescu kritikus létrehozta a Junimea (Ifjúság) nevű irodalmi társaságot és a „tiszta művészet" védelmében lépett fel. Másfelől viszont a kor legnagyobb írói, ha formálisan a Junimea társasághoz tartoztak is, gyakorlati művészi munkásságukkal elvetették a „l'art pour l'art" elvét. Mihai Eminescu, a romantikus költő, az 1848-as forradalom megvalósítatlan eszményeinek prizmáján át ábrázolta a burzsoá kozmopolitizmus, a politikai demagógia és a kizsákmányolás világát. A szatíraíró Ion Luca Caragiale, leleplezve a burzsoá parlamentarizmus rendszerét, a társadalmi általánosítások magaslatára emelkedett. Ion Creangă alkotásaiban, Ion Slavici novelláiban és regényeiben a kisemmizett parasztok élete nyert ábrázolást. A nyolcvanas-kilencvenes években Constantin Dobrogeanu-Gherea a művészet „irányzatosságának", társadalmi determináltságának elvi alapján határozottan kiállt a „tiszta művészet" ellen. Ezek az esztétikai elvek nagy hatást gyakoroltak a román realizmus kialakulására (Caragiale, Barbu Ştefănescu Delavrancea, Alexandru Vlahuţă, Anton Bacalbaşa).

A munkásmozgalom megszületése nyomán számos író tűnt fel a szocialista folyóiratok körül; a legjelentősebb köztük Dumitru T. Neculuţă volt. De ez az irányzat, még mielőtt megerősödhetett volna, szétesett, midőn 1899-ben a szociáldemokrata párt gyakorlatilag megszűnt.

A XX. század elején a parasztkérdés a román közélet előterébe került. Ez irodalmi téren az ún. poporanizmus (népiesség) formájában nyilvánult meg. Eredetileg a poporanizmus mint az orosz narodnyikságnak román talajba való átültetésére irányuló kísérlet jelentkezett. Politikai tekintetben e kísérlet azzal zárult, hogy a román „narodnyikok" teljesen összeolvadtak a liberális burzsoáziával. Azt a gondolatot azonban, hogy a társadalom felelősséggel tartozik a népnek, vagyis a parasztságnak, melynek munkájából él, átvette Garabet Ibrăileanu kritikus, a „Viaţa Romînească" („Román Élet") című folyóirat tényleges vezetője. Ibrăileanu lett az új irodalmi irányzat lelke. Ő így határozta meg a poporanizmust: „eredetiség a művészetben és realizmus a paraszti élet ábrázolásában". Ez a program, amely megfelelt a kor alapvető követelményeinek, folyóirata köré tömörítette mind az idősebb, mind pedig a fiatalabb nemzedék legjobb íróit (Caragiale, George Coşbuc, Vlahuţă, illetve Mihail Sadoveanu, George Topîrceanu, Jean Bart).

A tárgyalt korszakban a realista irányzat mellett megjelent a szimbolizmus is, melyben a személyiség lázadása és a kispolgári értelmiség tiltakozása jutott kifejezésre éles monarchiaellenes beállítottsággal (Alexandru Macedonski) és a munkásosztályhoz való közeledés bizonyos tendenciájával (George Bacovia).

Olaszország egyesítése új lapot nyitott az olasz irodalom történetében. A nemzeti szabadság pátoszát a „tiszta művészet" hirdetése, illetve a klasszikusok iránti rajongás váltja fel.

E kor legnagyobb olasz költője, Giosuè Carducci, aki a carbonarizmus eszméin nevelkedett, most a történelembe mélyed, főként onnan merítve témáit. De Carducci még a klasszikus témák és formák felé fordulva is híve marad a néptömegek lelkesült, pátosszal telt harcának, az éles politikai lírának.

Carducci klasszicizmusával szembeni sajátos reakciónak tekinthető a „verizmus" („vero" = „igaz"), a naturalizmus olasz válfaja. Giovanni Verga, a „verizmus" legjelentősebb képviselője, azt hirdette, hogy az irodalomban át kell térni a szentimentalizmusról a tudományos pontosságra; a művészeti alkotást „társadalmi krónikának" tekintette. A francia naturalistáktól eltérően a veristák elsősorban a falut, ezen belül is a szicíliai falut ábrázolták, s ez munkásságukat regionális, provinciális jellegűvé teszi. A városi motívumok jóformán teljesen hiányoznak műveikből. A szicíliai parasztság és kispolgárság elszegényedését rajzolva, óhatatlanul pesszimisztikus, fatalista következtetésekre jutottak. Verga nagyszámú novellájában („Parasztbecsület" stb.) elmélyült lélekrajzzal, leplezetlen rokonszenvvel ábrázolta Szicília egyszerű embereit. Bár a „verizmus" elvei objektív, „tudományos" ábrázolást, a művész tökéletes pártatlanságát követelték, Verga műveiben ezzel a szemlélettel szüntelen harcban áll a szubjektív, lírai elem. Verga sokat foglalkozik a szenvedés témájával; elbeszéléseinek gerincét nem a mese alkotja, hanem a szenvedő hősök lélekrajza. Verga számottevően gazdagította az olasz irodalmat, midőn ott újnak számító társadalmi témák és az ember belső világa felé fordult. Ezzel új, realista hagyomány megalapozója lett, s e tradíció jegyében bontakozott ki később olyan nagy írók művészete, mint Papini, Pirandello stb.

A „verizmus"-hoz közel áll Edmondo De Amicis, „A szív" című könyv szerzője. Ő ugyancsak az egyszerű városi embereket ábrázolta, de a veristáktól eltérően kevéssé törődött az életmód részleteivel, figyelmét teljes egészében hősei lelki fejlődésének feltárására összpontosította. Hatott a „verizmus" Ada Negri költőnőre is, aki megénekelte a munkások forradalmi harcát.

A századvég olasz irodalmában a realista irányzattal szemben álló dekadens írók közül kiemelkedett a tehetséges regényíró, Antonio Fogazzaro. A dekadensek hatása világosan érződik a XX. századi Olaszország kimagasló írója, Gabriele D'Annunzio művészetében is. D'Annunzio prózában a veristák („Pescarai novellák" stb.), a költészetben Carducci utánzásával kezdte írói pályafutását. A nyolcvanas évek végétől kezdve már a legdivatosabb írók közé tartozik. Ekkori regényeinek és drámáinak — „A halál diadala", „Francesca da Rimini" — hősei kifinomult esztéták, akik a szépségnek és a gyönyöröknek élnek, s tagadják a polgári lét józan prózaiságát. E művek stílusa szándékoltan választékos, az alaptémától elvezető színpompás részletekkel túlterhelt. Később, a XX. században D'Annunzio, megmaradva arisztokratikus esztétai pozícióján, Nietzsche hatására az „erős ember" ábrázolása, az erőszak kultusza felé fordul. Költeményei és lírai drámái erőteljes nacionalista színezetet nyernek.

A futuristák D'Annunzio esztétizmusával szemben új, „indusztriális" stílus kialakítására tettek kísérletet. Vezérük, Filippo Tommaso Marinetti, nagyszámú kiáltványában „új irodalom" létrehozására szólított. A technika és az ipar kultusza azonban a futuristáknál gyakran Olaszország imperialista fejlődésének dicsőítésébe, agresszív gyarmatpolitikájának propagandájába csapott át. A futuristák a modern ipari város életritmusának kifejezésére törekedtek, és lemondtak az emberi psziché, az ember ábrázolásáról. Miközben igyekeztek kidolgozni saját stílusukat — a „szabad szó és kötetlen képzelet" stílusát —, szétrombolták a hagyományos kifejezési formákat, a szintaxist, a mondatot, különféle matematikai jeleket vittek be a műalkotásba, és végeredményben a művészet teljes tagadásáig jutottak.

A századkezdet legkiválóbb olasz írója, Luigi Pirandello, munkássága korai szakaszában a veristák modorában dolgozott (novelláskötetek: „Szerelmek szerelem nélkül", „A halál és az élet tréfái", „Fény és árnyék", regények: „A kitaszított", „Öregek és fiatalok", színdarabok: „A satu", „Szicíliai citromok"). 1904-ben jelent meg „Mattia Pascal két élete" című regénye, amely meghozta a hírnevet Pirandellónak, és egyben új alkotói stílusának első darabja volt. Ezt — ő „umorismo"-nak nevezte — a fokozott pszichologizmus, a külsőséges paradox jellegre és teatralitásra törekvés jellemzi. Ezek a stílusjegyek később, a következő történelmi periódusban bontakoztak ki teljes mértékben Pirandello híres színműveiben.

SPANYOLORSZÁG

A spanyol századfordulót a realista módszer győzelme jellemzi. Ennek legjobb képviselője a kiváló regényíró, Benito Pérez Galdós, elsősorban „Történelmi jelenetek" című hatalmas történelmi regényciklusával. Galdós, szorosan összekapcsolva a múltat és a jelent, megmutatja a felső kormányzó körök és a társadalom demokratikus része között tátongó mély szakadékot, erőteljesre és vonzóra formálja az egyszerű emberek alakjait („Zaragoza ostroma", „Juan Martin el Empecinado" stb.). 1909-ben írott regényében, „Az elvarázsolt lovag"-ban a dolgozó nép alkotó erejébe vetett hite jut kifejezésre.

A századvégi Spanyolországban megjelentek a korabeli témájú regények is. Jelentős sikereket értek el e téren a demokratikus tábor írói — Leopoldo Alas („A régensnő"), Armando Palacio Valdés („Tajték"), Emilia Pardo-Bazán („Földanya").

A kilencvenes években adja ki a „valenciai ciklus" regényeit a legnagyobb spanyol realisták egyike, Vicente Blasco Ibáñez. Ugyanekkor jelenteti meg a spanyol parasztság életével foglalkozó regényét („A barakk"), majd az új század elején — az 1898. évi spanyol—amerikai háború hatása alatt — első (saját meghatározása szerint) szociális irányzatosságú regényét, „A katedrális"-t. Az ún. „katasztrófa-nemzedék" fejvesztett pesszimizmusával Ibáñez a spanyol társadalom demokratikus erőibe vetett hitét szegezi szembe. „A hívatlan vendég" (1904), „Lakodalom" (1905) és „A horda" (1905) című regényeiben fellép a katolikus egyház hatalma ellen, és a néptömegeknek jogaikért vívott harcát ábrázolja.

Az 1890-es években a spanyol irodalomban tehetséges fiatal írók csoportja tűnt fel, akik formakeresésük során gyakran a nyugat-európai modernizmus hatása alá kerültek. A leghaladóbbak túljutottak a modernizmus iránti rajongáson, megtalálták egyéni alkotói metódusukat, és értékes művekkel gazdagították a spanyol irodalmat.

Ramón de Valle-Inclán, a kiváló prózaíró, „Asszonyokról" című elbeszéléskötetében (1895) még nem vet fel nagy társadalmi problémákat, inkább a formakísérletek kötik le figyelmét. Az 1898. évi háborús vereség után azonban már a valóság magyarázatára törekszik, mégpedig a demokratikus táborral rokonszenvező álláspontról. Valle-Inclán művészetének ellentmondásosságát tükrözik a XX. század első éveiben kiadott művei, melyeknek közös hőse Bradomin márki; a szerző modernista formakísérletein a valóságos élet vonásai törnek át. Ugyanebből a periódusból való elbeszéléseiben és „A szentség virága" című regényben az író először fordul a nép élete felé. 1908—1909-ben írja meg „A karlista háború" című trilógiáját, amelyben eljut az éles osztályösszeütközések ábrázolásához. A világháború idején haditudósítóként a frontra utazik, és a vérfürdőt elítélő frontkarcolatait könyvalakban kiadja („Éjfél: csillagos látomás a lövészárokban" — 1915).

A modernista irányzatok és a demokratikus tábor között különösen heves harc dúlt a költészet terén. Az 1898 után induló spanyol költők legtöbbje a francia modernisták és a kiváló latin-amerikai költő, Rubén Darío hatása alá került, így a XX. század első felének nagy spanyol költője, Juan Ramón Jimenez, aki egész pályája során nem tudott felülemelkedni a dekadens hangulatokon.

Más irányban fejlődött az egyik legjobb spanyol költő, Antonio Machado művészete. 1903-ban jelent meg első verseskötete, a „Magányosságok", amely 1899—1902 között írt költeményeit tartalmazza. Machado ekkor Rubén Darío erős hatása alatt állott, ennek műveit az újító szellem vívmányainak tartotta — de nem volt hajlandó vakon követni modernista esztétikai elveit. Machado már ebben a periódusban ábrázolta a népet, amelyben a nemzet legjobb részét látta. Machado demokratizmusának további erősödéséről és költői tudásának fejlődéséről adott számot „Kasztília földje" című kötete (második, kiegészített és átdolgozott kiadása 1917-ben jelent meg). A kötetnek az 1909—1914-es forradalmi válság idején keletkezett versei arról tanúskodnak, hogy Machado elvetette a modernista esztétikát, és teljes értékű realista műveket írt („Alvargonzalez földje" című verseskötet stb.).

LATIN-AMERIKAI IRODALOM

A XIX. század végén a legfejlettebb latin-amerikai országokban — Argentínában, Mexikóban, Chilében, Brazíliában — kialakult a nemzeti irodalom. Ebben a folyamatban szerepet játszott mind a sajátos latin-amerikai romantika, mind az ezzel szoros kapcsolatban álló ún. „kosztumbrizmus" (a nép életével és szokásaival foglalkozó irodalom), amely az új nemzetek művészi önismeretének kezdeti szakasza volt, s végül a realizmus csírái is, amelynek első képviselője Latin-Amerikában Blest Gana chilei regényíró, Balzac tisztelője és követője. A XIX. század utolsó éveiben csaknem valamennyi latin-amerikai irodalom a francia naturalizmus erős hatása alá került.

A latin-amerikai irodalmak kialakulási folyamatában külön helyet foglal el a „gaucho-irodalom", amely Argentínában született a XIX. század második felében, majd a XX. században módosult formában bontakozott ki Uruguayban. Legjelentősebb alkotása José Hernandez „Martin Fierro" című epikus poémája (1872), amelyet — miként az egész „gaucho-irodalmat" — a realista ábrázolási elvek érvényesülése és a népiesség jellemez.

Kubában, ahol egészen a XIX. század végéig folyt a harc a spanyol gyarmati uralom ellen, az írók és még inkább a költők a nép szabadságvágyának adtak művészi formát. A költészetnek az ország történelmi feladataival való kapcsolata a spanyol-ellenes háború vezérének és ideológusának, Kuba és egész Latin-Amerika legnagyobb költőjének, José Martinak az életművében testesül meg a legvilágosabban.

A nyolcvanas évek közepétől kezdve a latin-amerikai országokban (Brazília kivételével) új irányzat keletkezett, amelyet modernizmusnak neveztek, de e fogalom itt nem azonos azzal, amely az európai irodalmi jelenségek jellemzésére használatos. A latin-amerikai modernizmus, noha erősen hatottak rá a századvégi Európa különféle költői iskolái és a dekadencia is, egyszersmind az első önálló kísérlet a spanyol verselés tradicionális szabályainak széttörésére, új formák meghonosítására. A modernisták költészetében az arisztokratikus elemek jól megférnek a hazafias motívumokkal, a „fiatal földrész" életéből merített utánozhatatlan képekkel.

Ez a mély ellentmondásosság jellemezte már a latin-amerikai modernizmus megalapítójának és vezérének, Rubén Daríónak a művészetét is; ő volt az Újvilág első olyan költője, aki hatást gyakorolt a spanyolországi költészet fejlődésére. A prózairodalomban a modernizmus legnagyobb képviselője José Enrique Rodó uruguayi író volt. „Ariel" című esszéje (1900) az észak-amerikai burzsoá civilizáció Latin-Amerikára gyakorolt hatása ellen irányult.

A XX. század elején Chilében, Brazíliában és Mexikóban megszülettek a realista társadalmi regény majdani felvirágzását megelőző első olyan művek, amelyek kifejezésre juttatták a néptömegek harcát. Ilyen a chilei Baldomero Lillo „Sub terra" című elbeszélésgyűjteménye (1904), amely művészien ábrázolja a proletariátus kizsákmányolását az imperialista tulajdonosok által; a brazil Euclydes da Cunha „Kopár föld" című műve (1902), a felkelő parasztság harcáról szóló dokumentális hitelű regény; végül a mexikói Mariano Azuela „A lentiek" című regénye (1915), amelyet

Mark Twain
Fénykép

az író — a mexikói forradalom résztvevője — a forradalmi harcok hevében írt, s amely az azután következő évtizedek legjelentősebb mexikói irodalmi irányzatának, a társadalmi regénynek az alapját rakta le.

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

A gyors ütemű társadalmi fejlődés, amely az Egyesült Államokban az Észak és a Dél háborújának lezárulása után kibontakozott, az irodalomra is hatással volt. Ezekben az években az amerikai realizmus behozta lemaradását Európához képest — ahol a realizmus már a XIX. század közepén megszilárdult —, és virágkorát élte.

Az amerikai realizmus legnagyobb eredményei Mark Twain (Samuel Langhorne Clemens) nevéhez fűződnek. Mark Twain elsősorban a szatíra művelője volt. A kapitalizmus rohamos fejlődésének szemtanújaként Thackerayhez vagy Scsedrinhez hasonlóan kíméletlen gúnnyal teszi nevetségessé a burzsoá világ alapelveit. Ám a twaini kacajból — a XIX. századi szatirikusok legtöbbjétől eltérően — hatalmas életöröm árad, ami a rabelais-i hagyományokra nyúlik vissza. Ez a sajátosság az írónak a népélettel való szoros kapcsolatában gyökerezik; ebből fakad humorának hamisítatlan népi jellege és az, hogy az eseményeket mindig az „egyszerű ember" szemszögéből ítéli meg. Abbeli szilárd meggyőződésében, hogy tekintet nélkül valamely nép fejlettségi szintjére — legyen az magas avagy alacsony — „tehetségének és képességeinek kincsestára mindenkor az ismeretlen, névtelen szegényemberek hosszú sora volt és lesz", Mark Twain megsemmisítő kritika alá vesz „mindennemű arisztokráciát", felhasználva evégből a történelmet („Koldus és királyfi" — 1882), a képzeletet („Egy jenki Arthur király udvarában" — 1889), vagy éppen a közvetlen jelent („Utazás az Egyenlítő körül" — 1897). Mark Twain legjobb műveiben — „Tom Sawyer kalandjai" (1876) és „Huckleberry Finn kalandjai" (1884) — az amerikai szokások szatirikus ábrázolása mellett meleg rokonszenvvel ír a hazai természetről és az egyszerű amerikaiakról. Ez a két mű különösen nagy hatással volt az amerikai realizmus fejlődésére.

Regényein kívül Mark Twain nagyszámú elbeszélésben ostorozza két legfőbb ellenfelét: a „pénz monarchiáját" és a vallást. Életének utolsó éveiben az író mind gyakrabban fordult a publicisztikához. Bátor cikkei és pamfletjei — „A Sötétségben Botorkálóhoz", „Egyesült Lincselő Államok" (1901) — hatalmas népszerűséget szereztek számára, és olyasféle helyzetet biztosítottak neki Amerikában, mint Tolsztojé volt Oroszországban. Elve volt „elhallgatások nélkül írni", s ez számos műve kinyomtatását akadályozta meg az Egyesült Államokban; egyes könyvei (például „Önéletrajz"-a) hosszú ideig nem jelenhettek meg teljes egészükben.

A nagy századvégi realista, Francis Bret Harte legjobb írásai az aranyásók életéről szólnak („Kaliforniai elbeszélések"). Mesteri paródiákat is írt, amelyekben az irodalmi romantikát és szentimentalizmust tette gúny tárgyává.

A XX. század elejére az amerikai realizmusban bizonyos változások mennek végbe, szoros összefüggésben a társadalmi élet ellentmondásaival. Megjelenik a „gyengéd realizmus", amelynek

képviselői az „amerikai típusú" fejlődés védelmét és apológiáját tekintik feladatuknak. Az irányzat vezéralakja, William Dean Howells, azt bizonygatta, hogy a realizmus kritikai formái csak az európai országokban helyénvalók, Amerikát viszont a prosperitás, a demokratikus szabadságjogok diadala jellemzi, tehát az amerikai írók mindenekelőtt „optimisták" kell hogy legyenek. Regényeiben („Annie Kilburne" — 1889, „Bizonytalan esélyek" — 1890) a valóságot joviális, humoros szellemben ábrázolta, a sikert és az elégedettséget énekelte.

Jack London
Fénykép

Howells programja, amelyet már Mark Twain gúny tárgyává tett, nem elégíthette ki a fiatal amerikai írókat; a „gyengéd realizmus" édeskésen idillikus írásaival szemben számos művész alkotásaiban naturalista tendenciák jelentkeztek. A naturalizmus — Amerikában „veritism" („verity" = „igazság") — megfelelt az amerikai irodalmi fiatalság homályos társadalmi eszményeinek és a „leplezetlen igazság" bemutatására irányuló közóhajnak. Az Egyesült Államok első naturalista írója Hamlin Garland; elméleti és szépirodalmi munkáira („Forgalmas utak" című novelláskötet — 1891, „Omló bálványok" című tanulmány — 1894) nagy hatással volt Zola. De az amerikai naturalizmus legteljesebb kifejeződése Stephen Crane és Frank Norris munkássága. Mindkét író fiatalon halt meg, tehetségük nem bontakozhatott ki teljesen. Ennek ellenére műveik külön szakaszt jelentenek az amerikai irodalom történetében. Crane a városi nyomortanyák merész ábrázolásával („Maggie, az utca lánya" — 1892) és a háborúhoz fűződő dagályos-hősi képzetek leleplezésével („A bátorság vörös jelvénye" — 1895) vált híressé. Norris befejezetlen trilógiát hagyott hátra az amerikai farmerek tragikus sorsáról („A polip" — 1901, „A verem" — 1903). E regények alapkonfliktusa a falusi patriarchális viszonyok és a kapitalista város rabló ipara közötti harc.

A századforduló amerikai irodalmában tekintélyes helyet foglalt el a rövid elbeszélés. E műfaj fő képviselői — Ambrose Bierce és O. Henry (William Sidney Porter) — külföldön is számottevő hatást gyakoroltak. A poe-i „rém-novella" hagyományait folytató Bierce műveit kifinomult pszichologizmus és a lét mélységes kilátástalanságának érzése jellemzi. O. Henry éppen ellenkezőleg, a könnyed, vidám, olykor tisztán szórakoztató, máskor társadalmi tartalommal telített, szatirikus élű novella mestere („A végzet útjai").

Elbeszéléseivel vált híressé a századelő legnagyobb amerikai írója, Jack London is. Művei azonban élesen elütöttek Bierce vagy O. Henry írásaitól; kezdettől fogva új, ismeretlen világba vezették az olvasót, az erős és bátor emberek világába, az új földek rettenthetetlen meghódítói, Észak aranyásói közé. Ezek a szabadságszerető és független jellemek hosszú időn át kiestek a nagyvárosok életét rajzoló írók érdeklődési köréből. London kóborlásai során felgyülemlett hatalmas élményanyaga, mélyreható és friss természetérzékelése, demokratikus szimpátiái („Fehér agyar" — 1906, „A beszélő kutya" — 1917 stb.) világhírt szereztek számára. Legjobb regényei, a „Vaspata" és a „Martin Eden", a szocialista ideológiához való vonzódásának időszakában keletkeztek, és a burzsoá társadalom elleni harc motívumai hatják át őket. London azonban ekkor sem jutott el

a tudományos szocializmus eszméinek helyes megértéséhez. Életműve felemás és ellentmondásos jellegű, jó művek rendkívül gyengékkel keverednek benne.

A kapitalizmus és az „amerikai életforma" bírálata e korszakban a kiváló amerikai író, Theodore Dreiser munkásságában jelentkezett a legerőteljesebben. Dreiser már első regényeiben („Carrie drágám" — 1900, „Jennie Gerhardt" — 1911) a prosperitás fonákját mutatta: az embertelen és kíméletlen konkurrenciát. Következő műveiben („A pénz királya" — 1912, „A titán" — 1914) a monopoltőke harcát ábrázolja az ország feletti osztatlan uralomért. E regények központi figurája, Frank Cowperwood, csalásra, árulásra, a munkások könyörtelen kizsákmányolására építi szédítő karrierjét. De itt és „A zseniális ember" című regényében is (1915) naturalista tendenciák mutatkoznak: a kapitalista konkurrencia leegyszerűsített biológiai magyarázata („egymás felfalása") és az erotika; ezeket az író csak a következő történelmi periódusban küzdötte le.

KÍNA

A XIX. század utolsó harmadának kínai irodalmában tovább éltek az epigon klasszicizmus különféle irányzatai. A költészetben a „tungkuang stílus" virágzott, amely III—XI. századi minták feltétlen és aggályosan lelkiismeretes másolását követelte meg. A prózában az ún. „tungcseng iskola" uralkodott, amely kanonizálta a „paku" elnevezésű, nyolc részből álló skolasztikus vizsgafogalmazványt. Az iskola elismert vezére Ceng Kuo-fan, a tajping felkelés leverője lett: minden módon védelmezte a Szung-kori neokonfucianizmus filozófiáját, a klasszikus filológiát, valamint a skolasztikusan értelmezett klasszikus költészetet és stilisztikát. A kínai arisztokrácia műveltségének alapja továbbra is az állami iskolák által terjesztett ismeretrendszer maradt; egyedül ez nyitott utat az állami vizsgákon keresztül a közszolgálathoz. Továbbra is általános megbecsülést élvezett az epikus irodalom, amely a XVII—XVIII. századi társadalmi, történelmi és kalandregények hagyományait követte. E műfaj népszerű alkotása volt Si Jü-kung „Három vitéz, öt hűséges" című regénye (1879), amely népköltészeti témát dolgoz fel.

A század végén az irodalomban a fokozatosan behatoló európai hatások által gazdagított polgári műveltség fejlődésével kapcsolatban változások mentek végbe. Ugrásszerűen megnőtt a publicisztika szerepe, egymás után születtek az új időszaki kiadványok. Minden műfajban megkezdődött az új keresése tartalmi és formai téren egyaránt. A nyugati polgári kultúra és közoktatás aktív propagátorai közé tartoztak a társadalmi-politikai gondolat kiváló képviselői, mint Jen Fu, Zsung Hung és mások. Közülük a legismertebb Jen Fu volt, Montesquieu, Adam Smith, John Stuart Mill, Spencer fordítója.

A nyugati irodalom népszerűsítői közé tartozott Lin Su, aki több mint 150 művet fordított le; a szerzők között Balzac, Dickens, Ibsen, Tolsztoj és más klasszikusok mellett szerepeltek másodrangú írók, mint Haggard, sőt detektív- és ponyvaregények „alkotói" is.

A Japántól elszenvedett háborús vereség hatására Kínában liberális reformmozgalom bontakozott ki. Vezetői — Kang Ju-vej, Tan Sze-tung stb. — filozófiai publicisztikájukban az ókori konfucianizmust szegezték szembe a középkor dogmatizmussá és skolasztikává korcsosult konfucianizmusával. Mint akkor minden művelt kínai, ők is verseket írtak, ezekben adtak hangot reformátori nézeteiknek. E liberális ideológusok közül irodalmi tekintetben Liang Csi-csao munkássága a legjelentősebb. Számos kritikai tanulmányt szentelt a regénynek. Az általa kiadott „Hszingmin cungpao" („Megújhodott Nép") című folyóirat „új irodalmi stílust" propagált. E stílus, melynek mintapéldája Liang Csi-csao „A fiatal Kínáról" című tanulmánya lett, még nem szakított a külön irodalmi nyelvvel (ven-jen), de már közeledett a beszélt nyelvhez. Liang Csi-csao az irodalmi nyelvben aggályoskodás nélkül alkalmazott neologizmusokat az európai tudományhoz és technikához kapcsolódó új fogalmak kifejezésére.

TAVASZ
I. I. Levitan. 1897

A költészetben hasonló szerepet játszott Huang Cun-hszien. Munkásságát kortársai a „költészet forradalmának" nevezték, noha újításai voltaképpen nem voltak túl radikálisak; a költői nyelvet közelebb vitték a mindennapi beszéd nyelvéhez.

Huang Cun-hszien versei élesen bírálják a mandzsu rendszert. „Dal Tungkouról", „Dal a tábornokról, aki letette a fegyvert", „Jaj neked, Lüsun", „Ének Tajvanról", „Vejhajvejt siratom" című és más költeményei ragyogó csataképeket rajzolnak, leleplezik a tábornokok hitványságát és gyávaságát, kifejezik a költőnek Tajvan és Lüsun elvesztése felett érzett mély bánatát, megbélyegzik az idegen bitorlókat és a kínai árulókat. Egyik versgyűjteményét a népköltészet szellemében írta, bőségesen használva népi kifejezéseket. Csen Ti-an, Li Kuang-han és más költők szintén élesen támadták a japán—kínai háborút lezáró szégyenletes shimonoseki béke szerzőit.

A XX. század elején Kína irodalmi életét a „leleplező regény" felvirágzása jellemzi. Az új irányzat a nemzeti hagyományok talaján, különösen a XVIII. századi szatirikus regény („A konfuciánusok nem hivatalos története") hatása alatt alakult ki, a kor égető társadalmi szükségletei hívták életre. A kritika éle továbbra is a hivatalnoksereg, az uralkodó osztály legélősdibb része ellen irányult. A regény a tematikai rokonságon kívül formájában is megőrizte a klasszikus periódus, sőt a népmese vonásait: mind a cselekményt a legérdekesebb pontokon megszakító fejezetbeosztásban, mind a hősök gyakori váltásában, mind a szereplők jellemének statikus voltában és szigorúan kontrasztos felosztásukban pozitív és negatív alakokra, mind a szokványos jelzők, leírások alkalmazásában. A „leleplező regény" élénk figyelmet keltett az ellenzéki beállítottságú közvéleményben.

A „leleplező regények" száma az ezret is meghaladja. Az egykorúak a legnagyobbak között tartották számon Li Pao-csiát, „A mi hivatalnokaink" című regény íróját. A mű az éles szatíra tükrében mutatja be az államapparátus szétzüllését alulról felfelé, egészen a fővárosig és a diplomatákig. A regény viszonylag önálló kis epizódok sorozata, temérdek szereplővel, groteszk ábrázolási módszerekkel. Li Pao-csiával egy sorban tisztelték Vu Vo-jaót, akinek „Húsz év alatt" című regénye rokonvonásokat mutat „A mi hivatalnokaink"-kal; tollát dicséri még „A bánat tengere" című regény, továbbá novelláskötetek és sok más mű is.

Széles körben ismertté vált Liu O „Lao Csien utazása" című regénye, amely a nyilvánvaló bűnök leleplezése mellett csípős gúnnyal szedi ízekre a bürokrata ideálokat: az „eszményi kormányzókat", a „megvesztegethetetlen hivatalnokokat" és az „igazságos bírákat". A regény kimagasló művészi értékei erősen megsínylik a szerző konzervatív nézeteit: nyíltan elutasítja a társadalmi átalakítások forradalmi útját.

1905-ben jelent meg Ceng Pu „Virágok a bűn tengerében" című regénye, amely a francia—kínai és a japán—kínai háború közötti eseményeket írja le. Az író következetesen leleplezi a társadalmi hibákat; a jellemeket fejlődésükben mutatja be.

Ezekben az években fokozódik az időszaki sajtó — különösen a forradalmi sajtó — szerepe. A karcolatokban, elbeszélésekben, cikkekben érvényesül az 1905—1907. évi orosz forradalom hatása. Fokozódik az orosz irodalom iránti érdeklődés, lefordítják kínai nyelvre Csehov, Gorkij, Tolsztoj műveit.

1909-ben megalakult a „Nansö" („Déli Társaság"), az első olyan szervezet, amely egyesítette az irodalmi és a forradalmi tevékenységet. Időszaki és gyűjteményes kiadványaiban forradalmi beállítottságú szerzők verseit és elbeszéléseit nyomtatták ki.

Még korábban, 1903-ban kezdte irodalmi pályafutását a nagy kínai író, Lu Hszin. Eleinte fantasztikus irodalmat (Verne) fordított, és ismeretterjesztő műveket írt („Rádium", „Az emberiség története", „Mire tanít a tudomány története" stb.). Lu Hszin először „A sátáni költészet ereje" című cikkében fordult speciálisan irodalmi kérdések felé; az európai forradalmi romantikus irodalmat és különösen az orosz irodalmat propagálta. 1909-ben kiadta a „Külföldi elbeszélések" két kötetét, amelyekbe orosz műveket is felvett (ő Garsin- és Leonyid Andrejev-műveket fordított).

1912-ben jelent meg első elbeszélése, „A múlt" — realista alkotás, erősen egyénített szereplőkkel, de még a régi irodalmi nyelven.

Az 1911-es forradalom és az azt követő események új lendületet adtak a demokratikus öntudat ébredésének, a régi értékek határozott felülvizsgálatának, átértékelésének. A kultúra demokratizálásáért folyó harcban nagy szerepet játszott a pekingi egyetem és haladó tanárai, mint például Li Ta-csao, a marxizmus egyik első kínai propagátora. Li Ta-csao a „Hszin Csing-nien" („Új Ifjúság") nevű haladó folyóirat hasábjain következetesen harcolt a feudális ideológia ellen. A folyóirat küzdelmet indított a régi, a nép számára alig érthető irodalmi nyelv (ven-jen) ellen, a beszélt nyelvvel (paj-hua) való felváltásáért. Ez nemcsak a nyelv, hanem az új tartalom, az új alkotói módszer kérdése is volt, nemkülönben az irodalom — társadalmi és történelmi tekintetben — nemzeti jellegűvé való átalakításának kérdése. Ez a harc csak később bontakozott ki teljes erővel, az új történeti korszakban, amely Kínában is a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kezdődött meg.

JAPÁN

A „Meiji restauráció", amely Japánban megnyitotta a polgári rend kialakulásának korszakát, egyszersmind a japán irodalom egyik legbonyolultabb és legfontosabb periódusának kezdetét jelentette. E periódusban egész sor gyors folyamat játszódott le: a klasszikus középkori irodalom reneszánsza, a romantikus iskola felvirágzása és alkonya, a naturalizmus megszületése, a realista módszer megerősödése. Ezeknek az éveknek különféle irodalmi irányzatai rövid életűek voltak és nagyobbrészt eltűntek, még mielőtt kimerítették volna a bennük rejlő lehetőségeket.

A hetvenes években az új áramlatok még alig voltak érezhetők. A régihez hasonló tanulságos és szórakoztató regényeket adtak ki (Kanagaki Robun), a XVIII. századi költészet hagyományos irányzatainak szellemében írták a verseket. A nyolcvanas években a népjogokért küzdő demokratikus mozgalom kibontakozásával együtt kialakult egy irányzat, amely feladatául tűzte ki az irodalmi nyelv normáinak a beszélt nyelvhez való közelítését és új költészet létrehozását. 1882-ben jelent meg az új stílus első versgyűjteménye, a „Shintaishi-Sho", amely fordításokat és eredeti műveket tartalmazott. Az új stílus elvetette a hagyományos formát és tematikát, új műfajt hozott — a szabadabb versformát („shi") —, közelebb vitte a költészetet a korhoz. Ezekben az években jelentek meg az orosz klasszikusok műveinek első japán fordításai, és ekkor történtek az első kísérletek a realista irányzat meghonosítására a prózairodalomban.

Új irodalomszemlélet jutott kifejezésre Tsubouchi Shoyo „A regény lényege" című elméleti értekezésében (1885). Az író elméleti alapelveként a realizmust jelölte meg, amin a pontos valóságábrázolás módszerét értette, előtérbe helyezte az ember belső világának leírását, és kiállt az irodalom — mint a kultúra egyik területe — önállósága mellett. Shoyónak nem sikerült nézeteit a gyakorlatban megvalósítania: „Jelenetek a mai diákéletből" című regénye (1886) alig különbözött a régi irodalomtól. Következetesebben realista álláspontot foglalt el Futabatei Shimei. Esztétikai nézeteire hatással voltak Belinszkij és Dobroljubov művei, alkotó módszerére Turgenyev és Goncsarov regényei. 1886-ban Futabatei közzétette „A regény elméleté"-t, amely Japánban először fogalmazta meg a realizmus alaptételeit. Az ő tollából származik az első japán realista regény, az „Úszó felhők" (1887—1889).

Körülbelül ugyanezekben az esztendőkben fejlődött ki a romantikus irodalom is. A romantikához pártoltak át a Kenyusha irodalmi csoporthoz tartozó írók. E csoport hozzájárult a középkori klasszikus irodalom felélesztéséhez, és jelentős része volt az új irodalmi nyelv és stílus fejlesztésében. Noha 1885-ben az Európa-ellenesség jegyében alakult meg, néhány év múltán maga is az európai irodalom hatása alá került. A Kenyushához tartozó írók — különösen Ozaki Koyo és Koda Rohan — művei egészen a XX. század elejéig igen nagy sikereket arattak, noha sok közülük — a jelen iránt

bennük kétségtelenül megnyilvánuló érdeklődés ellenére — egészében véve konzervatív jellegű volt, és mereven ragaszkodott a régi irodalmi formákhoz.

A kilencvenes években Japánban előtérbe kerültek a társadalmi problémák. Az írók a változásokra a kor égető kérdéseivel foglalkozó „társadalmi regény" műfajának létrehozásával feleltek (Kinoshita Naoé, Uchida Roan stb.). 1893-ban létrejött a Bungaku-kai irodalmi csoport, élén Kitamura Tokokuval, a lázadó költővel, Byron hívével. A csoportot minden régi tagadása s az új — új élet, új ember, új költészet — igenlése jellemezte. A Bungaku-kai tevékenységében a haladó romantika tendenciái jelentkeztek. A komorságot és pesszimizmust, amely a csoport egyes tagjait, például Kitamura Tokokut jellemzi (Tokoku 1894-ben, röviddel a japán—kínai háború kezdete előtt öngyilkosságot követett el), a romantikus eszményeik és a militarista Japán valóságos élete közötti szakadék magyarázza.

A Kitamura Tokoku által megalapozott romantikus költészet klasszikusai, Shimazaki Toson („Zsenge füvek" című gyűjtemény — 1897) és Tsuchii Bansui („Az ég és a föld lelke" — 1899), végérvényesen megszilárdították a szabadvers új formáját. Ezzel egyidejűleg új témák és képek alkalmazása révén megújultak a hagyományos régi formák, a háromsoros vers, a haiku (Masaoka Shiki), és az ötsoros vers, a tanka (Yosano Tekkan és Yosano Akiko).

A kilencvenes évek végére a japán irodalom észrevehetően eltávolodott a romantikától. Viszont egyre erőteljesebb törekvés mutatkozott az élet mély megismerésére és hű ábrázolására. Erről tanúskodnak Higuchi Ichiyo írónő utolsó művei — „A tizenharmadik éjjel" című elbeszélés (1896) stb. —, valamint Tokutomi Roka „Inkább a halál" (1898) és „A fekete áradat" (1901) című regényei. 1903-ban Kodama Kagai kiadta a társadalmi elnyomás ellen tiltakozó „Szocialista versek gyűjteményé"-t, melyet megjelenése után a cenzúra nyomban elkobzott.

Az orosz—japán háború és az orosz forradalom után kialakult helyzet kedvezett a japán realizmus további fejlődésének. Shimazaki Toson „Lázadás" című regényében (1906) felemelte szavát a sárba tiport emberi jogok védelmében. Kunikida Doppo fellépett a japán dolgozók elnyomatása és jogfosztottsága ellen („Gen bácsi" — 1907, „A bambuszketrec" — 1908). Tayama Katai a „Falusi tanító" című regényében (1909) kora társadalmának diszharmóniájáról, „A katona" című háborúellenes novellájában a háború tragédiájáról írt. A realista írók leleplezték a kapitalista valóság sötét oldalait, a társadalmi igazságtalanságot, a militarizmust. Olyanok is írtak realista szellemben, akik nem számították magukat ehhez az iskolához, sőt támadták is egyes vonásait — például a kiváló író, Natsume Soseki.

A külföldi irodalmak közül ebben az időben az orosz volt a legnépszerűbb. Egymás után fordították le Gogol, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Garsin, valamivel később Csehov és Gorkij könyveit. Kedvelték a francia realisták, Flaubert és Maupassant regényeit is. A külföldi realizmus, különösen az orosz irodalom, jótékony hatást gyakorolt a japán realizmus fejlődésére.

1910 után, a reakció időszakában a japán irodalomban megerősödtek a naturalista tendenciák. A naturalizmus legjelentősebb képviselői Tokuda Shusei és Masamune Hakucho voltak. Erősen elterjedt az „én-elbeszélés" műfaja, az erre jellemző aprólékos naturalista milieu-rajzzal és a hős lelkivilágának elemzésével, társadalmi környezetétől elszakítva. Az irodalmi művekből eltűnik a kritika, árad belőlük a pesszimizmus és a jövőbe vetett hit hiánya.

Közvetlenül a világháború előtt és a háborús években különféle, akkoriban divatos elnevezéseket használó irányzatok tűntek fel: a neoromantika, a neorealizmus, a neoidealizmus. A naturalizmus komor pesszimizmusával, lélektelen másolásával, művészietlen, hideg leírásaival szembeni reakcióként létrejövő modernista irányzatok a XX. századi burzsoá társadalom betegségeit szenvedték, végletekbe, ellentmondásokba jutottak. Minden egyes csoportnak megvoltak a maga eszményei, amelyek azonban végső soron nem elégítették ki az írókat.

A neoromantikusok (Nagai Kafu, Tanizaki Junichiro) az érzelem kultuszát hirdették, az érzéki

világban és a gyönyörben találták meg a szépséget. A „Shirakaba" („Fehér Nyírfa") folyóirat körül tömörülő neoidealisták — Mushakoji Saneatsu, Arishima Takeo — az egyéni akaratot dicsőítették, amely képes felemelkedni „az emberiség hatalmas akaratáig", és az emberi kapcsolatok eszményét az általános szeretetben és barátságban látták. A neorealisták (Akutagawa Ryunosuke, Kikuchi Kan) az érzelem és akarat kultuszával összekapcsolták az értelem kultuszát, és „az emóciók és pszichológiai jelenségek minden erőszaktól mentes szabad fejlődése" mellett törtek lándzsát.

E korszak japán irodalma magába szívott minden jót és minden rosszat, amit a Nyugat szült. Létrehozott utánozhatatlan remekműveket — Akutagawa Ryunosuke novellái, Arishima Takeo regényei — és a dekadens szóbűvészkedés tipikus darabjait. A japán irodalomban ellentétes tendenciák hatottak. Egyes írók a nép érdekeit védelmezték, vonzódtak a szocializmus eszméihez, leleplezték a burzsoá társadalom fekélyeit, szót emeltek az imperialista háború ellen (e vonatkozásban jellemző a „munkásirodalom" megjelenése 1914—1916-ban); mások, a sovinizmustól megfertőzve, támogatták a militarizmust. Az ideológiai különbségek elválasztották egymástól az írókat, egyeseket a reakció táborába juttattak, a leghaladóbbakat elvezették a munkásosztály közelgő győzelmének felismeréséhez. Például Kikuchi Kan, aki munkásságának első periódusában számos kitűnő művet írt korabeli és történeti témákról, a későbbiek folyamán a polgári átlagolvasó pallérozatlan ízlésének kielégítésére törekvő regényeket gyártott. Akutagawa Ryunosuke, éppen ellenkezőleg, irodalmi tehetsége fejlődésével párhuzamosan mind erősebben érezte a burzsoázia erkölcsi, esztétikai és politikai hanyatlását, megértette, hogy ideáljaira elkerülhetetlen pusztulás vár, és egyre világosabban látta az újonnan felemelkedő osztály, a proletariátus erejét. Finom, mélyenszántó novelláiban, amelyek a kapitalista korszak japán irodalmának legjobb alkotásai közé tartoznak, oly nagyszerűen tudta ábrázolni az átmeneti korszak emberének gondolkodását és hangulatvilágát, mint honfitársai közül senki más.

De egyelőre még a kapitalista világot megbélyegző, haladó beállítottságú japán írók sem tudták megtalálni helyüket az életben. A minőségileg új, forradalmi-demokratikus japán irodalom megszületése már a következő történelmi időszakhoz tartozik.

INDIA

Az indiai nemzeti irodalmak keletkezési folyamata a gyarmati és feudális elnyomás körülményei közepette ment végbe. A nemzeti irodalom fejlődése azokon a területeken mutatta fel a legnagyobb eredményeket, ahol a nemzeti öntudat ébredése a legerőteljesebb volt: Bengáliában, Tamilnadban és Maharashtrában.

A hetvenes-nyolcvanas években tűnt fel Bankim Chandra Chatterji (Bankimchandra Chattopaddhaya), a bengál nemzeti irodalom egyik megalapozója. Regényeit és publicisztikáját a külföldi hódítók gyűlölete, az ellenük vívott harc eszméje hatja át. Patriotizmusa gyakran vallási formában jelentkezik („Az öröm kolostora" című regény — 1882), kifejezésre juttatva a korabeli indiai értelmiség bizonyos részének abbeli meggyőződését, hogy a hinduizmus vallásos eszméi képesek megmenteni Indiát. Bankim Chandra Chatterji sokoldalú munkássága nagy szerepet játszott nemcsak a bengálok, hanem más indiai népek irodalmának fejlődésében is. „Az öröm kolostorá"-ba beillesztett „Bande Mataram" („Üdv néked anyánk!") himnusz, amely a nép hatalmas erejét zengi, az India szabadságáért küzdők himnusza lett. Korabeli témájú műveiben — „A mérgező fa" (1872), „Komolakanto" (1875) stb. — Bankim Chandra Chatterji az angol elnyomás alatt sínylődő Bengália életét rajzolja meg.

A bengál nemzeti irodalom fejlődéséhez jelentősen hozzájárult Nabinchandra Sen, az angol gyarmatosítók ellen irányuló „A plassey-i ütközet" című eposz szerzője; az író, fordító és közéleti személyiség Isvarchandra Vidyasagar, a regényíró Parichand Mitra, Prabhatkhumar Mukhopaddha-

ya, Taraknath Ganguli és Manilal Gangopaddhaya, a tudós és író Romesh Chandra Dutt (Rameshchandra Datta).

A bengál irodalom és az egész indiai kultúra legnagyobb alakja a világhírű humanista író és költő, Rabindranath Tagore. Csodálatos elbeszéléseiben — amelyeket nagyobbrészt a XIX. század végén írt — Tagore fellép a kasztrendszer ellen, elítéli a feudális maradványokat. Szót emel az indiai nők felszabadítása mellett és felveti a nemzeti felszabadulás témáját, amely munkásságának meghatározó vonalává lesz. Tagore korai regényei — „Hajótöröttek" stb. — az ember belső világát tárják fel. „Gora" című regénye (1909) a bengál értelmiség eszmei útkeresésével foglalkozik. „Otthon és világ" című regényében (1915), amely az indiai felszabadító mozgalom 1905—1908. évi fellendülésének visszhangja, kifejezésre jut Tagore rokonszenve az öntökéletesítés eszméje iránt és az erőszakos harci módszerek elvetése.

Rabindranath Tagore
Fénykép

Tagore költészetében ellentmondásos filozófiai és esztétikai nézetek keverednek. Sok versét az ember, a munka, a sokat szenvedett haza iránti mély szeretet hatja át. Az „Esti dalok" című verseskötet megjelenése (1881) hozta meg a költőnek az elismerést és hírnevet. Sok kötetét — például „Kósza madarak", „Pillanatnyi dolgok", „Áldozati énekek" (1910), „A kertész" (1913) — költői természetérzés, filozófiai mélység és derűs életöröm jellemzi.

A legjelentősebb bengál realista írók közé tartozó Sharatchandra Chattopaddhaya számos, kiváló életismeretről tanúskodó művet hagyott hátra. Különös figyelmet fordított az emberi kapcsolatokra, valamint hősei konfliktusára a sivár külvilággal, melyben az erősebb joga uralkodik. Később Sharatchandra regényei erőteljesebben társadalmi jelleget öltöttek: realisztikus életábrázolása a társadalmi igazságtalanság elítélését szolgálta.

A bengál irodalmon kívül megszületett számos más nemzeti irodalom is, amelyek az egyes indiai népekre jellemző specifikus formában tükrözik a nemzeti öntudat ébredését és az összindiai felszabadító mozgalom tendenciáit. Meg kell említenünk itt a következő írók munkásságát: az új marathi irodalom megalapítója, Hari Narayan Apte; a dél-indiai költők és írók: az új tamil irodalom megalapítója, Subramanya Bharati, és az új malayalam nyelvű irodalom egyik első képviselője, Vallathol költő, „Dél Tagore-ja". Vallathol sok szanszkrit nyelvű klasszikus művet fordított le anyanyelvére, közöttük a nagy hősi eposzt, a „Ramayana"-t; művészete a régi indiai költészet világához kötődik, de költeményeiben felcsendül a harci felhívás az élet átalakítására a nép vágyainak megfelelően.

Ebben az időszakban formálódik ki a hindi és urdu nyelvű új irodalom (jelenleg India és Pakisztán államnyelvei). Altaf Husain Ali „az urdu próza atyja"-ként vonult be az irodalomtörténetbe; ekkor alkottak az első urdu nyelvű regényírók — Nazir Ahmad, Ratan Nath Sarshai stb. — és a jeles költő, aki filozofikus mélységű műveiben fontos társadalmi és politikai témákat érint: Muhamad Iqbal.

A haladó eszmeiségű hindi nyelvű írók közül kiemelkedik Bharatendu Harishchandra, a költő,

drámaíró, publicista, egyszersmind több hindi nyelvű folyóirat és újság alapítója. Tizennyolc drámája közül legjobb az „India súlyos helyzete" című. Verseit hazaszeretet és India leigázói elleni gyűlölet hatja át. A hindi irodalom későbbi fejlődésében jelentős szerepet játszottak Mahavir Prasad Dvivedi és Jajshankar Prasad prózaírók, továbbá Maithilisharan Gupta költő.

A XX. század elején kezdte pályafutását a kiemelkedő indiai író, Prem Chand, aki kezdetben urdu, később hindi nyelven írt. 1907-ben „Hazaszeretet" című elbeszéléskötetét a gyarmati hatóságok elkobozták és nyilvánosan elégették. Prem Chand realisztikus alkotói módszereit sok indiai író vette át.

A nagy társadalmi jelentőségű problémákat felvető irodalmi művek, függetlenül írójuk nemzetiségétől, az egész indiai irodalom közkincsévé váltak. A tárgyalt időszak végére az olyan nagy írók, mint Tagore vagy Prem Chand, egész Indiára kiterjedő jelentőségre emelkedtek, sok művük pedig a világirodalom szerves részévé vált.

AZ ARAB KELET IRODALMA

A századforduló idején a haladó arab értelmiséget mindenekelőtt társadalmi és politikai problémák érdekelték. Elsőrendű feladatának azt tekintette, hogy harcoljon az európai imperialisták gyarmati elnyomása ellen Egyiptomban és Észak-Afrikában; a török uralom ellen Szíriában, Libanonban és Irakban; végezetül az arab országok társadalmi viszonyaiban, életmódjában és ideológiájában megrögződött erős középkori csökevények ellen. Az ilyen problémák iránti érdeklődés főként a publicisztika fejlődését serkentette; itt tűntek fel a nagy írók és felvilágosítók: a libanoni Adib Iszhak, a demokratikus eszmék, valamint az arab egység fáradhatatlan propagátora, a szíriai Abd ar-Rahman al-Kavakibi, az utópista szocializmus első arab hirdetője, aki „A despotizmus természete" című értekezésében haragosan ostorozza mind a feudális Törökország, mind a tőkés Európa társadalmi bajait; az egyiptomi Musztafa Kamil, aki izzó szenvedéllyel küzdött az angol gyarmatosítók kiűzéséért, hazája szabadságáért; honfitársa és barátja, Kaszim Amin, az arab nők felszabadításának harcosa; a libanoni Amin Rihani, a költő, publicista és filozófus, aki al-Kavakibi humanista hagyományait folytatva fellépett az embernek ember által való elnyomása ellen a feudális és a kapitalista világban egyaránt. Az arab értelmiség e szellemi vezérei köré csoportosultak az ifjúság legjobb képviselői.

Kisebb befolyást élveztek a polgári liberálisok, az egyiptomi Mohamed Abdu és a többiek, akik a fennálló rendszer keretein belül akartak reformokat végrehajtani.

Az arab szépirodalom kedvelt műfajává vált ebben az időszakban a történelmi regény. Művelői között két Egyiptomba emigrált libanoni írót, Dzsirdzsi Zajdánt és Farah Antunt illeti az elsőség. Zajdán számos tudományos történelmi munkája mellett gazdag történeti anyagra alapozott regénysorozatot írt. Regényeit az érdekfeszítő-szórakoztató témaválasztás jellemzi; noha eszmei mélységet hiába keresnénk bennük, a maguk idején hozzájárultak a hazafias közhangulat erősödéséhez. Zajdán regényeitől eltérően Farah Antun „Az új Jeruzsálem" című történelmi regényét az arab irodalomban újnak számító polgári demokratikus eszmék hatották át.

Gyakran nyúlt történelmi témákhoz a libanoni Dzsabrán is, akinek munkásságát erőteljes társadalmi irányzatosság jellemzi. Már első művei — a „Letört szárnyak" című regény, „A mezők menyasszonyai" és a „Lázadó lelkek" című novelláskötetek — kifejezésre juttatták lázadó indulatait. Dzsabrán e művekben harcra kelt a társadalmi igazságtalanság és az osztályegyenlőtlenség, a nők elnyomása, a feudális urak és a papság uralma ellen. Miután Beirutban egyetemet végzett, az Egyesült Államokba emigrált; később, 1920-ban megalapította a „Rabita Kalamija" irodalmi társaságot, amely az Amerikában élő arab emigráns irodalmárokat fogta össze.

A hazafias motívumok a költészetbe is behatoltak, s új tartalommal töltötték meg a régi

klasszikus formákat. Ilyenek a „költők emírje", az egyiptomi Ahmed Sauki művei, valamint a szintén egyiptomi Hafiz Ibrahim és az iráni Maruf ar-Ruszafi versei. A költői forma megújítására irányuló törekvés mutatkozott Dzsamil az-Zahávi iraki költő művészetében.

A XX. század elején lefordították arab nyelvre Puskin, Lermontov, Gogol, Tolsztoj, Csehov, Gorkij műveit. Ez a munka, amelyet a szíriai és palesztínai orosz iskolák volt növendékeiből álló arab irodalmár-csoport végzett el, megerősítette az orosz irodalom haladó eszméinek hatását az arab értelmiség körében.

IRÁN

Az 1880-as évektől kezdve az iráni irodalomban érezhetővé vált a polgári-nemzeti eszmék behatolása. A rendkívül szigorú cenzúra következtében a születő új irodalom és publicisztika külföldön kiadott újságok és folyóiratok hasábjain szólalt meg. Ilyen volt az iráni emigránsok által kiadott törökországi „Ahtar" („Csillag") és indiai „Habl-ol-Matin" („Szilárd Szövetség").

Az első ilyen sajtóorgánum a „Kanun" („Törvény") című újság volt, amelyet 1890-ben alapított Londonban a széles körű műveltséggel és irodalmi tehetséggel bíró Malkom kán. Egyiptomban és Indiában iráni szerzőktől a sah abszolutizmusát bíráló könyvek jelentek meg. Az iráni társadalom haladó elemeinek öntudatra ébredésében nagy szerepet játszott Marage-i Haggi Zainul Abidin „Ibrahim bég utazása" című műve, továbbá az Iránból emigrált és a Kaukázusban élő Talibov munkái, s az azerbajdzsáni Ahundov perzsa fordításban megjelenő színművei. A kilencvenes években gyakorolt bizonyos hatást a muzulmánok — érdekeik védelmét célzó — egyesülésének propagandája is. A pániszlámizmus Dzsemál ed-Din Afgani műveiben kifejtett eszméi ekkor még főképp az imperialista uralom ellen irányultak. Ez eszmék egyik hívét és propagátorát, Agakhan Kirmánit, Iránban művei miatt üldözték; kénytelen volt Törökországba emigrálni, de itt az iráni kormány kérésére letartóztatták, börtönbe vetették és megölték. Röviddel halála előtt a börtönben írt versei kifejezésre juttatják hazafias és antikolonialista érzelmeit.

Ezekben az években az iráni irodalom számos verses és prózai alkotásában kimunkálódik egy új, a beszélt nyelvhez közelebb álló nyelv.

A perzsa irodalom fejlődésének, demokratizálódásának, nemzeti forradalmi elemekkel való telítődésének nagy lendületet adott az 1905—1911. évi iráni forradalom. Az alkotmányos rendszer megteremtése kiküszöbölte a cenzúra támasztotta akadályokat. Sok újság és folyóirat indult. A forradalom éveiben felvirágzik a költészet és a prózairodalom; felerősödnek a társadalmi motívumok, dicsőítik a szabadságot és függetlenséget. Az időszaki kiadványokban sok tehetséges hazafias érzületű iráni író (Maliku's-su ara Bahar, Aref, Szejid Asrafuddin Giláni, Ali Akbar-khan Dihhuda stb.) művei látnak napvilágot. Lendületes fejlődésnek indulnak a különböző szatirikus műfajok a Tebrizben megjelenő „Azerbajdzsán" és a teheráni „Sur-i Iszrafil" haladó folyóiratokban. Nagy forradalmi szerepet játszott a Tbilisziben kiadott szatirikus folyóirat, a „Molla Naszreddin", amely élénken reagált a legfontosabb iráni eseményekre.

Az iráni forradalom leverése súlyos csapást mért a perzsa demokratikus irodalomra. A vad cenzúra véget vetett a haladó újságok és folyóiratok kiadásának. Az iráni irodalomban csak később éledtek újjá a nemzeti tendenciák.

TÖRÖKORSZÁG

A hetvenes évek végén a reakció támadása súlyos következményekkel járt a tanzimat irodalmára nézve. A szultáni kormányzat hajszát indított a legismertebb írók és publicisták ellen. Egymás után tiltották be a lapokat. Megtiltották Namik Kemál és számos más szerző darabjainak színre vitelét. 1882-ben feldúlták az egyetlen állandó jellegű színházat.

Az irodalmi életben csak a nyolcvanas évek második felében érezhető bizonyos megélénkülés.

Ennek fő centruma a „Szervet-i Fünun" („A Tudás Kincsesháza") című nagy irodalmi és kritikai folyóirat; e körül csoportosult egy új írónemzedék: Khalid Zyjá, Mehmed Reuf, Huszein Dzsahid prózaírók, Tevfik Fikret, Dzsenab Sehabeddin költők és mások.

A „Szervet-i Fünun" köréhez tartozó írók és költők legtöbbjének művészetét kiúttalan pesszimizmus, a társadalmi élettől való elfordulás jellemzi, amely sokszor a „tiszta művészet" világába való bezárkózáshoz vezetett. Tematikai téren munkásságukban a szerelmi költészet, a tájfestő líra, a zsánerkép dominált. Ha egy-egy író társadalmi és etikai kérdésekhez nyúlt (Khalid Zyjá „Kék és fekete", „Ferdi et Co.", „Összetört életek" című regényei), mondanivalóját elvontromantikus formában, ezópusi nyelven fejtette ki. Csak a „Szervet-i Fünun" csoport legnagyobb költője, Tevfik Fikret egyes műveiben és Mehmed Emin költészetében találhatók közvetlen reagálások a kor eseményeire, csak náluk tapasztalható élénk érdeklődés népük sorsa iránt (Tevfik Fikret: „Köd", „Amikor megjön a reggel", „A késés pillanata", Mehmed Emin: „Anatólia", „Szerencsétlenek", „Veszélyben az ország"). Volt némi társadalmi szerepük Huszein Rahmi szatirikus regényeinek, melyek nevetségessé tették a tudatlanságot, a babonát és a vak idegenmajmolást.

A „Szervet-i Fünun" írói nagy érdemeket szereztek a regény és az európai típusú novella, vagyis azon műfajok további tökéletesítésében, amelyek a tanzimat-időszak íróinál a fejlődés kezdeti szakaszán álltak. Jelentős változtatásokat vittek véghez a költészetben is: új versformákat használtak, poémákat, szonetteket írtak, módosításokat eszközöltek a metrikában és a rímrendszerben, új művészi képeket és hasonlatokat alkalmaztak.

A „Szervet-i Fünun" íróinak sebezhető pontja volt nyelvük, amely bővelkedett az arab—perzsa szókincsből átvett kifejezésekben.

A török irodalomban ezekben az években megerősödött a nyugati, különösen a francia irodalmi iskolák hatása (prózában a naturalizmusé, a költészetben a romantikáé és részben a szimbolizmusé). A túlzott nyugatutánzás, amely olykor másolásig fajult, akadályozta az igazán nemzeti török irodalom kialakulását, a népköltészet gazdag kincseinek kiaknázását.

A „Szervet-i Fünun" irodalma rövid életű volt. A kilencvenes évek végétől kezdve Törökországban kezdetét vette a szultáni despotizmus legsötétebb korszaka, rendkívül megerősödött a hajsza a sajtó és az irodalom ellen. 1901-ben a „Szervet-i Fünun"-t betiltották. Az országban csaknem teljesen megszűnt az irodalmi tevékenység.

Az 1908. évi ifjútörök forradalom után a török irodalom fejlődésében új, az előzőtől élesen különböző szakasz kezdődött. Megjelentek a népi, eredeti nemzeti jelleg csírái. Kirajzolódtak a demokratikus tendenciák. De e periódus irodalmában erőteljesen kiütközött a félgyarmati sorban levő Törökország életének bonyolult és ellentmondásos volta. A haladó irányzat mellett számos író munkásságában más természetű tendenciák érvényesültek, amelyeket az első török polgári forradalom gyengesége, befejezetlensége, a fennmaradt feudális csökevények és Törökországnak az imperialista hatalmakkal szemben egyre erősödő függősége hívott életre.

Míg a korábbi periódusokban a török irodalomban nagyjából két irányzat állt szemben egymással: a „régi" (amely az udvari irodalom kánonjainak sérthetetlenségét védelmezte) és az „új" (polgári), addig az ifjútörök forradalom után a kép bonyolultabbá vált. Az úgynevezett „nyugatos", másként „oszmanita" írók arra törekedtek, hogy a régi, klasszikus örökséget nyugati mintára dolgozzák át; a „Nyugaton" ők Verlaine-t, Baudelaire-t és Mallarmét értették. A török körülmények között a nyugatos irányzat reakciós színezetet nyert. Az irányzat olyan neves költői, mint Jahja Kemál vagy a török szimbolizmus megalapítója, Ahmet Hászim, kétségtelen tehetségük és formai téren elért eredményeik ellenére az „elefántcsonttorony" elszigeteltségébe kerültek.

A török írók egy része a Balkán-háborúk és az első világháború idején erősen elterjedt soviniszta ideológia hatása alá került, amelynek teoretikusa Ziyá Gökalp volt. Hatása elérte az irodalom új, nemzeti irányzatát képviselő írók csoportját is (Ömer Szejfeddin, Khalidé Edib, Rafik Khalid,

MENYSIKOV BERJOZOVÓBAN
V. I. Szurikov. 1881—1883

Aga Gündüz stb.). E csoport tagjai sok tekintetben különböztek egymástól, de hasonlóságot teremtett közöttük közös érdeklődésük a reális valóság, a nép élete iránt és a népköltészet kincseinek felhasználásában követett módszerük. Ehhez az irányzathoz közel állt több költő-újító is (Orkhán Szejfi, Khalid Fakhri, Faruk Nafiz, Juszuf Ziyá), akik a török költészetbe, melyben évszázadokon át a török nyelv számára idegen arab—perzsa versmérték — az „aruz" — uralkodott, bevezették a népköltészetre jellemző szótagszámláló verselést.

E kor török irodalmának legmarkánsabb, társadalmi jelentőségű alakja volt Tevfik Fikret, aki a közéleti líra műfaját művelte. Fennkölt patriotizmussal és humanitással („Khaluk naplója"), erőteljes antiklerikális és háborúellenes érzülettel („Régi történet") áthatott költeményei, az ország elnyomói ellen irányuló maró szatírái („Visszatérés a 95. évhez", „A rablás hatalma") előhírnökei voltak az országban érlelődő eseményeknek, a török nép nemzeti felszabadító harcának.

2. KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET

A polgári kultúrának a XIX. század végén világosan kirajzolódó válsága kifejezésre jutott a képzőművészetekben is; a hanyatlás és elfajulás jegyeit viselő művészi jelenségek egész sorát hívta életre. Ugyanakkor azonban az erőteljes realista művészet új hulláma emelkedett a magasba; alkotásait a burzsoá társadalom erkölcseinek és szokásainak nyílt és éles kritikája hatotta át, és mindenkor a valóban humanista és demokratikus eszmék igenlésével kapcsolódott össze. A homlokegyenest ellentétes művészeti irányzatoknak e feszült harcába valamilyen módon az összes ellentmondásos és olykor zavaros, egymást gyors ütemben váltó közbenső művészeti áramlatok is bekapcsolódtak.

Ezekben az évtizedekben lényegesen megváltozott a nemzeti iskolák szerepe. Nagymértékben megnőtt az orosz művészet jelentősége; először emelkedett világjelentőségre az Egyesült Államok, továbbá — számos mester munkásságában — a skandináv országok, valamint a közép- és keleteurópai országok, Csehország, Magyarország, Románia, Lengyelország realista művészete; néhány nagy mester alkotásaiban újult erővel támadt fel a XVII. század vége óta a hanyatlás és stagnálás állapotában tengődő holland és belga művészet. A francia művészet továbbra is óriási hatást gyakorolt világszerte; ekkor is sok haladó és termékeny eszmét adott a világnak, de ugyanakkor Franciaország volt a bölcsője számos erősen dekadens századeleji irányzatnak is.

Ebben az időszakban alakult ki fő vonásaiban a művészet tudománya — a művészetelmélet és a művészettörténet.

„SZALON-MŰVÉSZET" ÉS SZECESSZIÓ

A XIX. század végén a polgári művészetben teljes pompájukban virágzottak a burzsoá erkölcs, a burzsoá életszemlélet legmaradibb és legreakciósabb elveit idealizáló, apologetikus áramlatok. Az ún. „szalon-művészet" rendkívül harciassá vált, megszámlálhatatlan festője-szobrásza a legnagyobb fesztelenséggel propagálta a legdurvább erotikát, a misztikát, az embergyűlölő egoizmust és az individualizmust. A legkevésbé sem érdekelte őket az élet igazsága, habár akaratlanul is feltárták az uralkodó osztály való lényegét. Művészi szempontból meddők és túlnyomórészt menthetetlenül tehetségtelenek voltak. De ebben a művészetben is mutatkozott bizonyos fejlődés: különböző kísérletek az akadémikus és naturalista művészet kiöregedett, a XIX. század közepéről maradt fegyvertárának felújítására. A régi formákhoz mereven ragaszkodó művészek mellett — például Léon Bonnat és Émile Friant Franciaországban, G. I. Szemiradszkij és K. J. Makovszkij Oroszországban, Franz Lenbach és Bruno Piglhein Németországban, Hans Makart Ausztriában stb. — „újítók" jelentek meg, akik új, „kifinomultabb", modorosan eltorzított formákra törekedtek.

Így született meg a kilencvenes években a „modern" stílus, amit sokhelyütt szecesszionizmusnak neveztek.

A szecessziós stílus egyik megalapítójának, a finn Akseli Gallén-Kallelának a „Kalevala" témáira készített képeit és freskóit a művészi elgondolás rejtelmesen különös, talányos volta, az erőteljesen hangsúlyozott megtört és kanyargó kontúrok, a tisztán dekoratív színpompa jellemzi. Festői modora rendkívül gyorsan nemzetközi divattá vált, úgyszólván összegezve, egy határozott stílusba fogva össze az egyes országokban már korábban kialakult különböző stílus-tendenciákat. Így például az 1850—1860-as évek preraffaelita mozgalmából nőtt ki Edward Burne-Jones bágyadt, beteges szimbolikája vagy (a kis ideig Anglia legismertebb művészei közé tartozó) Aubrey Beardsley erőltetett és cikornyákba fulladó művészete. A szecesszió jellegzetes vonásai kimutathatók a svájci Arnold Böcklin kései, vulgárisan szimbolikus képein, a francia Maurice Denis dekoratív panneau-in, az osztrák Gustav Klimt, a müncheni „Sezession"-ba tömörülő német festők munkáin stb. A szecesszió erősen elterjedt a könyvgrafikában, valamint a kor építőművészetében, helyesebben mondva az építészeti alkotások külső kiképzésében, az elavult bizánci, illetve román pompát ugyanolyan modoros, de újabb, cikornyásabb és mesterkéltebb díszítésekkel váltva fel. A századforduló táján a szecessziós stílus behatolt az orosz építészetbe is, amiről ékesszólóan tanúskodik például Moszkvában a „Metropol" szálló vagy a Jaroszlavszkij pályaudvar (F. O. Sehtyel alkotásai). Az orosz festészetben és grafikában e stílus jegyeit mutatják többek között K. A. Szomov kései alkotásai, vagy a „Zolotoje Runo" („Aranygyapjú") című folyóirat grafikái.

A szecesszionizmus igen erős és egészében véve negatív hatást gyakorolt a különböző országok díszítő és iparművészetére.

A REALIZMUS FEJLŐDÉSE

A kor realista mesterei munkásságukban felhasználták elődeik időálló tradícióit, olyan művészekét, mint Goya és Constable, Daumier vagy Manet, A. Ivanov, Fedotov vagy Perov. De ők már koruk új feladatait oldották meg, s így szüntelenül új művészi felfedezésekkel gazdagították a realista módszert.

A progresszív-demokratikus és forradalmi eszmék közvetlenül vagy közvetve áthatották sok kiváló művész munkásságát. Így például a román festészet a XIX. század végétől vált jelentős művészeti jelenséggé, amikor kibontakozott Nicolae Grigorescu munkássága, e lírai mesteré, aki festményein finom és vonzó alakokban örökítette meg a román parasztokat. Norvégiában a nagy drámaírókkal, Ibsennel és Björnsonnal egyidejűleg tűntek fel a jeles festők, Christian Krogh és Erik Werenskiold, akik zsánerképeiken és portréikon a nép életének mély és hiteles ábrázolását adták. Csehországban a nemzeti demokratikus kultúráért vívott harc talajából nőtt ki a kiváló realista mesterek, Antonín Slaviček és Jan Štursa művészete. Slaviceknek a régi Prága és a cseh tájak páratlan szépségét megörökítő festményei, vagy Štursa Csehország legjobbjainak lelki nagyságát kifejező szobrai nemcsak a cseh nemzeti művészet nagy eredményei voltak, hanem fontos láncszemet képeztek a nagy realista stílus világméretekben lejátszódó kialakulási folyamatában is.

A realizmus fejlődéséhez jelentékenyen hozzájárultak azok az országok is, ahol csak a századforduló táján kezdődött meg a nemzeti művészet felvirágzása (a svéd Anders Zorn, a finn Albert Edelfelt, a magyar Munkácsy Mihály, a lengyel Aleksander Gierymski és sok más mester).

A realista alkotók művészetét távolról sem minden esetben jellemezte egyforma erős társadalmi és kritikai irányzatosság: a társadalmi attitűd legkülönbözőbb árnyalataival találkozhatunk náluk, Krogh éles és nyílt politikusságától a vérbő népélet lázadásmentes, örömteli igenléséig Zornnál. A nagy realista művészet azonban az összes következetlenségek, ingadozások, törések, illúziók és beteljesületlen remények ellenére is határozottan szemben állt a csenevész burzsoá esztéticizmussal és a „szalon-művészet" vulgáris laposságával.

A gyárkapunál
Käthe Kollwitz rézkarca

Az e korszakbeli realista művészet útjainak különbözősége és ez utak nehézségei világosan láthatók a századforduló körüli német, amerikai és orosz realizmus összevetéséből.

Németországban, amely a francia—porosz háború után a gyors tőkés fejlődés és a gyarmati terjeszkedés korszakába lépett, sok művész az imperialista demagógia, a jómódú polgári élet kísértéseinek hatása alá került, vagy magáévá tette az embergyűlölő nietzschei teóriákat. Még a legnagyobb realista mesterek művészete sem mentes bizonyos ellentmondásosságtól és kettősségtől. Adolf Menzel, ez a pontos megfigyelő, aki élénken érdeklődött a társadalmi élet iránt és éles szemmel regisztrálta az emberi jellem különböző sajátosságait, ugyanakkor illúziókat táplált a német birodalom monarchikus múltja és jelene iránt, eszményítette II. Frigyest és I. Vilmost; az, ami munkásságában a német művészet gazdagításának tekinthető, elsősorban tájfestészete és olyan képei, mint a „Theatre Gymnase" vagy a „Vashengermű", amelyek gondos valóságmegfigyelés eredményeként jöttek létre, és kifejezik a művésznek az egyszerű emberek iránt érzett rokonszenvét. Egy másik jeles művész, Wilhelm Leibl, kiváló arcképfestő volt, a tiszta, ragyogó, napfényes kolorit titkainak avatott ismerője, de a paraszti élet patriarchális és maradi oldalainak eszményítéséhez jutott, és elvesztette a legjobb műveire jellemző őszinteséget és lelki finomságot.

Másként alakult az amerikai realizmus sorsa. Az Egyesült Államokban a realizmus a haladó

eszmék fellendülésének légkörében fejlődött, amely az északi államoknak a déliek felett aratott győzelmét követően alakult ki. Abraham Lincoln és követőinek humánus, demokratikus elvei erős visszhangot váltottak ki a művészetben is. A századvég észak-amerikai realista festői közül a legjelentősebbek: Winslow Homer, Thomas Eakins és James McNeill Whistler. A burzsoá kapzsisággal, harácsolással, egoizmussal és önelégültséggel élesen és megalkuvás nélkül szegezték szembe a zord szépségű természetben élő nép munkás életének világát (Homer) vagy a haladó amerikai értelmiség emelkedett humanizmusát (Eakins és Whistler). Velük egy sorban kell említeni a szobrász Augustus Saint Gaudenst, az egyik legjobb Lincoln-emlékmű (Chicago) alkotóját. E tehetséges mesterek munkássága szilárd alapot adott az amerikai realista művészet további fejlődése számára. A XX. század első évtizedeiben az ő hagyományaikra épített a Robert Henri vezette művészcsoport, melybe olyan mesterek tartoztak, mint John Sloan, George Luks és George Bellows. A megriadt polgári kritika ezt a csoportot „forradalmár bandának" aposztrofálta. A haladó és a reakciós művészet összeütközései ebben az időben az Egyesült Államokban ugyanolyan feszült légkört teremtettek, mint Franciaországban Daumier, Manet és Degas idején.

E korszak nemzetközi művészetében sajátos helyen áll az orosz realizmus. A Nyugattól eltérően az orosz festészetben a realista irányzat uralkodó helyzetet vívott ki. A haladó művészettel sem a cári önkényuralom, sem az elkorcsosult arisztokrácia, sem az ultrakonzervatív beállítottságú nagyburzsoázia nem tudott semmi jelentőset szembeállítani. A forradalmi-demokratikus eszmék óriási hatást gyakoroltak a legjobb orosz művészekre, és hatásuk még egyre erősödött, ahogyan a világforradalmi mozgalom központja Oroszországba tevődött át.

Az 1870—1890-es években a realista festészet alkotásai szinte osztatlanul megnyerték a közönség széles tömegeinek ízlését és képzeletét. A gyenge akadémikus kiállításokkal szemben állottak a Vándorkiállítási Társaság (az ún. peredvizsnyikek) széles körben népszerű, nagy társadalmi jelentőséggel bíró kiállításai. Ez az 1870-ben alakult társaság a legjobb realista művészek nagy részét egyesítette I. J. Repintől és V. I. Szurikovtól kezdve. A peredvizsnyikekhez közelálló mesterek közé tartozott V. V. Verescsagin és P. O. Kovalevszkij, akik hitelesen feltárták a háború emberellenes lényegét vagy P. P. Szokolov, a klasszikus irodalom jeles illusztrátora és a falusi élet ábrázolója. A századfordulóval új szakasz kezdődött az orosz realizmus fejlődésében. Az új művésznemzedék, melynek V. A. Szerov volt a legkiemelkedőbb tagja, az orosz realizmust világos és éles kompozíciós és színmegoldásokkal, kitűnő lélektani jellemzéssel gazdagította.

Az orosz realista művészek, élükön az orosz művészet nagyjaival, Repinnel, Szurikovval, Szerovval, sok újat alkottak a legkülönfélébb festői műfajokban. Széles, a társadalmi rendszer éles kritikájával áthatott képet adtak a korabeli orosz életről, költői mélységgel ábrázolták az orosz természetet és történelmet. Repin, I. N. Kramszkoj, N. N. Ge lélektani mélységű portréin hiteles ábrázolást nyertek a legkülönbözőbb orosz társadalmi típusok, mint például Kramszkoj parasztja, Mina Moiszejev, vagy az Államtanács tagjai Repin kitűnő tanulmányain. A valamivel később alkotó Szerov rendkívüli finomságot vitt a portréba, ihletett éleslátással tolmácsolva a lelkiállapotok és jellemek árnyalatait, a „Lányka őszibarackkal" lágy líraiságától Girsman és Orlova portréinak groteszk szeszélyességéig és éles társadalmi jellemzéséig. Az életkép műfaja, melyben fontos szerepet játszottak az epikus elemek, legfőbb, meghatározó tartalommá vált K. A. Szavickij, V. J. Makovszkij, N. A. Jarosenko, Sz. V. Ivanov, N. A. Kaszatkin, A. J. Arhipov festészetében, akik megörökítették a népélet sokszínű, hol nyugodt, derűs, hol tragikus, komor jeleneteit. Az orosz életképfestészetben rendkívül erősen elterjedtek a forradalmi harc közvetlen ábrázolásai, ezek a világviszonylatban jóformán páratlan, feszült drámaiságú képek (Jarosenko: „Fegyenctovábbító börtön", Repin: „A kommünárok falánál", „Konvoj", „Akit nem vártak", „A lelkivigasz visszautasítása", Szerov: „Bauman temetése", „Katonácskák, derék legények..." stb.).

Az orosz realista művészetben mély és sokoldalú kidolgozást nyert a tájkép és a történelmi

festmény. A századvégi orosz tájképfestészet fejlődésének és felvirágzásának útján a legfontosabb mérföldkövek: A. K. Szavraszov „Megérkeztek a varjak" című képe, az orosz tájképfestők legnagyobbika, I. I. Levitan „Tó" című festménye és Szerov „Október"-e. A nagy népmozgalmak költőiségét és drámaiságát feltáró történelmi festészet hatalmas erejű alkotásai Szurikov képei („Menysikov Berjozovóban", „Morozova bojárnő", „Jermak"). Szurikov betetőzte a történelmi műfaj radikális realista megreformálását, melyet még Delacroix kezdett el. Az orosz festők újító merészséggel betörtek olyan területekre is, amelyek addig a történettudósok, illetve írók kizárólagos hatáskörébe tartoztak (V. M. Vasznyecov: „Kőkorszak", Szerov történelmi képei stb.).

Ezekben az években feltűntek az oroszországi népek művészetével kapcsolatban álló jelentős mesterek is, akik sokat tettek azért, hogy meggyökereztessék a realista elveket: Ukrajnában Sz. I. Vaszilkovszkij és Sz. I. Szvetoszlavszkij, a Baltikumban J. I. Feddersz, a Kaukázusontúlon G. I. Gabasvili és Sz. M. Agadzsanjan stb.

ESZMEI HARC A MŰVÉSZETBEN. AZ ÚJ MŰVÉSZI KIFEJEZÉSI ESZKÖZÖK KERESÉSE

A XIX. századi realista művészet mellett a század végén olyan áramlatok jelentkeztek, amelyeknek hívei új eszközöket kerestek a valóság kifejezésére, olyan eszközöket, melyek révén finomítani és mélyíteni lehet a művészet képrendszerét. Egyes művészeknél ezek a keresések valóban gazdagították a realista művészetet, másoknál kudarcokhoz és törésekhez vezettek, a valóságtól az öncélú forma felé való eltávolodáshoz. Az ekkor született művészeti felfedezések között egyaránt voltak valódiak és talmik, s ez a különbség a későbbiek folyamán nagyon kiéleződött.

Az ilyenfajta útkeresések különösen erőteljesen jelentkeztek a századforduló táján a franciaországi művészetben. A történelem menete itt a valósággal való tragikus konfliktushoz vezetett, amely a polgári elvekkel és műízléssel ugyan ellenségesen szemben álló művészek körében alakult ki, akik azonban a történelmi ellentmondásokból a régi hagyományok (gyakran fölöttébb szubjektív) felülvizsgálata útján próbáltak kijutni.

Az idősebb művésznemzedék gyorsan letűnt a színről: 1871 és 1883 között meghalt Corot, Millet, Carpeaux, Courbet, Daumier, Manet, valamivel később megvakult Degas; Renoir alkotóereje rohamosan hanyatlott. A század végére a nagy francia realista művészek csoportjából már csak a nagyszerű szobrász, Auguste Rodin, valamint a kiváló lírai tájfestők, Camille Pissarro, Alfred Sisley és Claude Monet maradtak meg, s ezek közül is az utóbbi mind gyakrabban kísérletezett a puszta látvány megragadásával. Ezeket a tájképfestőket a kései Renoirral és néhány hozzájuk közelálló más művésszel együtt a bulvársajtó „impresszionistáknak" csúfolta Monet „Impresszió. Felkelő nap" („Impression. Soleil levant") című képéről. Ebben a gúnynévben volt némi igazság: az élet benyomásainak frissesége és közvetlensége valóban igen nagy jelentőséggel bírt Monet és társai számára — de nem lehet erre szűkíteni művészetük egész értelmét, amely mégsem a futó és változékony benyomásokban, hanem a francia természet mély szeretetében és kiváló ismeretében rejlik. Az impresszionisták java alkotásaikban nem szakadtak el a reális természettől, csupán fénnyel és levegővel töltötték meg a festményt, betetőzve Manet „plein air"-reformját. Az impresszionisták munkássága a francia realista tájképfestészet fejlődésének csúcsát jelentette.

Ám Renoir és különösen Monet kései alkotásaiban, a XIX. század utolsó évtizedében és a XX. század első éveiben veszélyes tendenciák is jelentkeztek: a színnel és fénnyel való kísérletezés fokozódó racionalizmusa, a tárgyak formáinak túlzott feloldása a napfény zuhatagainak bizonytalan homályában, a valóságos benyomások olykor merőben dekoratív átdolgozása. Éppen ezeket a vonásokat kapták fel Monet külföldi utánzói, ezeket merevítették azután német művészetteoretikusok az „impresszionizmus" elméletévé, realizmusellenes éllel. Hasonló sors érte Paul Cézanne-t is. Legjobb tájképein, csendéletein és figurális kompozícióin szívós következetességgel törekedett

a forma és a tér szigorú harmóniájának megvalósítására. De eközben gyakran megfeledkezett az élet eleven, érzelmi oldaláról, s racionalista, szenvtelenül hideg analitikus elgondolásokba tévedt. Cézanne művészetének éppen a legnegatívabb vonásait tette magáévá a különböző országokbeli „cézanne-isták" egész nemzedéke; e festők jobb ügyhöz méltó buzgalommal gépiesen utánozták példaképük — hibáit.

A francia polgári társadalom könyörtelenül bosszút állt azokon a művészeken, akik fel mertek lázadni az uralkodó ízlés ellen; hajszát indított ellenük vagy teljes közönnyel sújtotta őket, vagy pedig művészetük leggyengébb oldalait részesítette „elismerésben". Ez történt Rodinnel is: drámai, szenvedélyes, valóban újító művészetét, amely az ember szépségét és nemességét dicsőítette („Calais-i polgárok", „A csók", „Gondolkodó", portrék), a polgári kritika heves ingerültséggel és gúnyolódással fogadta, amíg Rodin realista művész maradt — a hajszát azonban nyomban zajos ünneplés váltotta fel, midőn a sötét szimbólumok és a kiagyalt, gyakran beteges allegóriák világába húzódott. A Franciaországban alkotó holland mester, Vincent van Gogh mélységesen tragikus és lázadó művészetében halála utáni „méltatói" csak a realista rajz általánosan elfogadott normáitól való elszakadást látták meg.

A polgári társadalom ellen lépett fel Paul Gauguin és Henri Toulouse-Lautrec. Gauguin e társadalommal a távoli Óceánia szigeteinek a polgári civilizációtól még nem érintett költői és derűs — noha erősen romantizált — világát állította szembe, Toulouse-Lautrec könyörtelenül lemeztelenítette a korabeli polgári élet kegyetlenségét és rútságát. Ehhez a körhöz tartozott Pablo Picasso is, aki Spanyolországból költözött át Párizsba, és korai alkotásaiban (1906-ig) meleg együtt-érzéssel ábrázolta a városi szegénynép nehéz és szomorú életét.

A valósággal való tragikus konfliktus, ellentmondásai elleni tiltakozás hatotta át más országokban is számos mester művészetét. Ezek közül kiemelkedik a jeles orosz festő, M. A. Vrubel és a német Hans von Marées. Vrubel művészetében a magasztos költőiségre és emberiességre való szenvedélyes törekvés nehéz, komor pesszimizmussal elegyedett; alakjainak monumentális erejével és képeinek lángoló, telt színeivel gyakran mély belső bánat és tehetetlenség párosult, s ennek következtében művészi nyelve — kivált alkotó tevékenységének utolsó éveiben — feszülten kiélezetté, sőt mesterkéltté vált. Marées korai művei — arcképek, a nápolyi zoológiai intézet freskói — az emberi munkát és a gondolat mélységét dicsérték; később a német valóság teljes elutasítása emelkedett, de ködös szimbolikához vezette; viruló szépségű, ám nyugtalan és nyugtalanító emberalakok álomvilágában próbálta megtalálni a harmóniát.

A művészeti élet bonyolultabbá válása következtében sok nagy mester művészete egyoldalúan vagy ellentmondásosan fejlődött. Így például Henri Matisse munkássága vakító színpompájú, optimista hangulatú, de szinte kizárólagosan dekoratív jellegű színkísérletekre szűkült, amelyek leegyszerűsítették, s gyakran deformálták a természetet. Számos orosz művész, például K. A. Korovin, A. N. Benua, J. A. Lanszere, Z. J. Szerebrjakova, A. J. Golovin, N. K. Rerih esetében a nagy realista mesterségbeli tudás olykor a látványfestészet vagy a szubjektív dekoratív kísérletek felé tett kitérőkkel párosult. A Művészet Világa nevű művészegylet, amelynek a XX. század elején a felsorolt művészek közül többen tagjai voltak, elméleti programjában tisztán individualista, esztétizáló elveket szegezett szembe a XIX. századi realizmussal és demokratizmussal.

A legkülönbözőbb művészi irányzatok harcának zavaros, bonyolult körülményei közepette mégis utat tört magának a realista művészet új fejlődésszakaszának kikristályosodása. Már 1900-tól kezdve nyomon követhető a politikai és társadalmi telítettségű grafika fellendülése (Németországban Käthe Kollwitz, Angliában Frank Brangwyn rézkarcai, Franciaországban Théophile A. Steinlen litográfiái; az 1905. évi orosz forradalom karikatúrái). A XX. század elején a szobrászatban is számos olyan nagy mester tűnt fel, akiknél ismét a valóságos ember humanisztikus ábrázolása került az érdeklődés középpontjába (Aristide Maillol és Antoine Bourdelle Franciaországban, A. Sz.

Golubkina és Sz. T. Konyenkov Oroszországban stb.) A belga Constantin Meunier erőteljes és mélyen megragadott munkásalakokat mintázott. A világháború előtti években alakult ki főbb vonásaiban olyan — ekkor feltűnő — jelentős festők realisztikus művészete, mint a francia Albert Marquet vagy az észak-amerikai Rockwell Kent; munkásságuk teljes kibontakozása már a következő történelmi korszakra maradt.

A festészet és a többi képzőművészeti ág fejlődése különösen nehéz és bonyolult utakon haladt a Kelet országaiban. Az erősödő imperialista elnyomás, a nyugati polgári szemlélet és ízlésrendszer pusztító hatást gyakorolt a nemzeti kultúrákra. Az európai minták — méghozzá gyakran a legrosszabbak — utánzása éppúgy lesüllyesztette a nemzeti művészet színvonalát, mint a régi művészet megkövesedett középkori formáinak mechanikus konzervatív ismételgetése. Kínában, Japánban és más keleti országokban e kedvezőtlen körülmények között csak kevés kiemelkedően tehetséges mester tudott komoly művészi értéket létrehozni.

ÉPÍTÉSZET

A XIX. század utolsó harmadában az új építészeti technika és a felszínes, eklektikus, mesterkélt stíluskísérletek közötti konfliktusok az összes európai és amerikai országban az építészet mint

Az Eiffel-torony
Fénykép

művészet hanyatlását eredményezték. Az új technikai megoldásokkal készült épületek döntő többségét hosszú ideig a történeti stílusok legkülönfélébb utánzataival díszítették, amelyeket rövid időre a cikornyás szecessziós stílus váltott fel. A városok összezsúfolt, tisztán üzleti szempontok szabta beépítése folytán az architektúra jórészt a silány bérházak ízléstelen pompájú homlokzatkiképzésére szorítkozott.

Az új típusú, tisztán mérnöki konstrukciókra példa a New York-i Brooklyn-híd (John A. Roebling és fia, Washington A. Roebling), valamint az 1889. évi párizsi világkiállítás vasszerkezetű tornya (Alexandre G. Eiffel).

A századforduló táján történtek az első komoly kísérletek az új technikának megfelelő építészeti formák kialakítására. Különösen sokat tett az építőművészet fellendítéséért két tehetséges amerikai építész, Louis Sullivan és Frank Lloyd Wright. Sullivan — a felhőkarcoló-építészet egyik megalapozója — a nagy tömegek befogadására alkalmas óriási középületek új típusait dolgozta ki. Wright a középületek mellett sokat dolgozott a kis méretű, a természettel szoros kapcsolatban levő új lakóháztípus kialakításán, amely a XX. század folyamán sok országban elterjedt. Wright nem az építészeti konstrukcióhoz mechanikusan odaillesztett, külsőséges díszítő elemekben kereste a szépséget és a harmóniát, hanem az épületelemek ritmikus kapcsolatában, az építőanyagok színének és faktúrájának kihasználásában. Sullivan és Wright előremutató útkeresései szemben álltak az amerikai városok művészetellenes, tervszerűtlen, gyakran embertelenül gyakorlatias jellegű beépítésével. Eredményeiket számos országban felhasználták azok a művészek, akik helyreállították az építészet magas művészi rangját. Az új építészeti stílus úttörői között foglal helyet Peter Behrens, Auguste Perret, Eliel Saarinen, Walter Gropius, Ludwig Mies van der Rohe, Le Corbusier (Edouard Jeanneret) és mások.

A SZÉLSŐSÉGES FORMALISTA IRÁNYZATOK KIALAKULÁSA A POLGÁRI MŰVÉSZETBEN

A világháború előestéjén a képzőművészetekben megerősödtek a mélységesen dekadens jelenségek. 1907-ben lépett fel a kubizmus, amely a természeti formákat geometriai sémákba szorította, később teljesen felbontotta; néhány évvel később Olaszországban megjelent a futurizmus, kialakultak a primitivizmus különböző formái, az absztrakt művészet és így tovább. Kezdetben egyes művészek és kritikusok ezeket az új irányzatokat a polgári társadalom alapelvei ellen irányuló kihívásnak fogták fel, ám a formalista irányzatok csakhamar elvesztették anarchista lázadó jellegüket, és lényegében a nehéz és bonyolult társadalmi kérdésektől való elfordulás kényelmes formájává váltak. Az „avantgarde" — így nevezték apologétái — merőben burzsoá és mélységesen reakciós értelmére már a világháború éveiben fény derült, midőn az új divat felváltotta a régi „szalonművészet" és a szecesszió bágyadt esztéticizmusát. Ez idő tájt a polgári művészet hanyatlása még nem vált olyan általános jelenséggé, mint később, a XX. század derekán, de tünetei már ekkor is jelentkeztek egész Európában és az Egyesült Államokban egyaránt.

A polgári művészet válsága sok tehetséges művészt magával rántott (például Picasso a kubizmus egyik megteremtője volt), és erősen szétzilálta az egész művészeti életet, de nem tudta megsemmisíteni a termékenyen tovább fejlődő realizmus jelentőségét és erejét. Az „avantgarde", elvesztvén minden kapcsolatát a kor életével, már az első világháború idején végigjárta az elkorcsosulás útját, és arról tanúskodott, hogy a halódó társadalmi rendszer nem képes jelentős művészeti értékek létrehozására.

DÉMON
M. A. Vrubel. 1890

3. ZENE

A zenei fejlődés sok közös vonást mutat az irodalomban és a képzőművészetben lejátszódó folyamatokkal. Az 1870—1880-as években a legnagyobb komponisták munkásságában közvetlenül és töretlenül tovább éltek az előző korszak tendenciái, de ezután az irányzatok harca kiéleződött, és a zenei realizmus továbbfejlődése mellett számos ország zenekultúrájában a bomlás és hanyatlás jelei mutatkoztak; gyengült a zene kapcsolata a haladó társadalmi áramlatokkal, sok zeneszerző a raffinált formakísérletek útjára lépett.

NYUGAT- ÉS ÉSZAK-EURÓPA ZENÉJE

Az 1870—1880-as években Nyugat-Európa zenei életében központi helyen állt az opera. Fejlődésében hatalmas szerepet játszott a nagy német zeneszerző, Richard Wagner, a zenedráma műfajának megteremtője.

Wagner életének utolsó éveiben (1883-ban halt meg) befejezte „A niebelungok gyűrűje" végleges változatát, és megírta a „Parsifal" című zenedrámát. Ebben az időben Wagner már reakciós nacionalista nézeteket vallott, és művészetében hanyatlás érződött. Művei azonban egyre inkább meghódították a világ operaszínpadait és hangversenytermeit. A század végére Wagner hatása a zeneszerzők széles körére terjedt ki, olyanokra is, akik nem értettek egyet általános világnézetével, még zeneesztétikai doktrínájának lényegével sem, de felhasználták a zenei kifejezés általa felfedezett új eszközeit. Az opera történelmi hagyományaival szembeforduló Wagner-rajongás sok nagy zeneszerzőben aggodalmat keltett (Verdi, Rimszkij-Korszakov).

Az opera fejlődésében legalább ilyen jelentőségű volt a kimagasló olasz zeneszerző, Giuseppe Verdi munkássága, aki utolsó műveiben (különösen az „Otelló"-ban) utat talált a realizmus további elmélyítéséhez és a zenei nyelv gazdagításához. A századforduló körüli olasz opera csak részben vette át Verdi hagyományait, korlátozva és leszűkítve azokat mind eszmei-társadalmi, mind pedig zenei-dramaturgiai tekintetben. Ruggiero Leoncavallo „Bajazzók"-ja és Pietro Mascagni „Parasztbecsület"-e az akkor uralkodó „verista" stílus tipikus alkotásai. Lélektani mélységükkel tűnnek ki Giacomo Puccini — a „Bohémélet", a „Tosca" és a „Pillangókisasszony" című feszült drámaiságú operák alkotója — művei, amelyek szépségükkel és gazdag dallamvilágukkal lebilincselik a nézőt.

A francia zeneszerzők, Gounod és Thomas útját folytatva, szép eredményeket értek el a lírai opera terén. A nyolcvanas években született Léo Delibes „Lakmé"-ja, Jules Massenet „Manon"-ja és „Werther"-je. Delibes igen nagy érdemeket szerzett a balettzene fejlesztése terén („Coppélia", „Sylvia"). A szimfonikus zene jeles mestere, Camille Saint-Saëns ugyancsak írt operákat („Sámson és Delila" stb). Georges Bizet „Carmen" című operáját, amelynek az ősbemutatón nem volt sikere, napjainkban világszerte mint az opera, a realista zene egyik remekművét tartják számon. Bizet élénk, kifejező és csillogó muzsikát írt Daudet drámájához, az „Arlesi lány"-hoz. A francia zeneszerzők jelentős értékekkel gazdagították a szimfonikus zenét és a kamaramuzsikát is. Berlioz után a francia szimfonikus zene jeles képviselőkre talált César Franckban és Saint-Saëns-ban. Saint-Saëns, noha fiatalabb volt, korábban szerzett hírnevet, mint Franck; Romain Rolland mondotta róla, hogy már életében klasszikusként láthatta magát. Rolland találóan jellemzi Saint-Saëns művészetének szimfóniáiban, szimfonikus költeményeiben és versenyműveiben megnyilvánuló jellegzetességeit: enciklopedikus zenei kultúra, világosság, elegáns és tömör kifejezési forma. César Franck, aki csak halála után kapta meg az őt megillető elismerést, még erősebben hatott a francia zene fejlődésére. Művészetében a zenei klasszicizmus (Bach, Beethoven) hagyományai szerves egységbe olvadnak a késői romantikus iskola legértékesebb vonásaival. Szemléletes például szol-

Giuseppe Verdi
R. Lafont metszete G. Boldini festménye nyomán

gálhatnak erre régi formákra komponált, ugyanakkor a romantikus harmóniavilág egész gazdagságával telített művei („Preludium, korál és fuga" ciklus). Franck legjobb alkotásai az 1870—1880-as években születtek: egyetlen szimfóniája — a francia szimfonikus zene gyöngyszeme —, valamint több szimfonikus költemény, ihletett kamarazenei alkotások, zongora- és orgonaművek.

A XX. század elején a francia zeneszerzők között élre tört a már az 1890-es években feltűnt Claude Debussy, valamint Maurice Ravel. Debussy az új zenei irányzat, az impresszionizmus vezető alakja volt. Egyetlen operája, a Maeterlinck-drámára komponált „Pelléas és Melisande" jelképes pszichológiai világa a maga helyenként „imbolygó", megfoghatatlan hangulataival bizonyos fokig korlátozott jellegű, de hangszeres műveit (a zenekari „Nocturne"-ök és „A tenger", zongoradarabjai stb.) sajátos szépség, festőiség, finom költőiség jellemzi.

Ravel művészete kilépett az impresszionizmus határai közül: ő kortársainál szorosabban kapcsolódott a XIX. századi zene realista hagyományaihoz, többek között az orosz zenéhez. Zenei hagyatéka sokrétű: zenekari, színpadi művek (a „Daphnis és Chloé" ragyogó balettzenéje stb.), továbbá szólóhangszerekre (elsősorban zongorára), hangszer-együttesekre, énekhangra írt darabok. Közismertek a spanyol muzsika melodikájával és ritmikájával áthatott művei. Ravel, aki tökéletesen birtokába vette az összes új zenei kifejezési eszközöket, a modern áramlatokkal való rokonsága ellenére nem zárkózott a formai kísérletezések falai közé.

Németország és Ausztria zenéjét szintén a szimfonikus és kamarazenei műfajok lendületes fejlődése jellemzi. E téren kiemelkedő helyet foglalt el Johannes Brahms munkássága. Brahms Németországban született és ott is kezdte művészi pályafutását, de legérettebb alkotó korszakát Ausztriában töltötte. A hetvenes-nyolcvanas években négy kiváló szimfóniát, nagyzenekari versenyműveket és más kompozíciókat alkotott. Nemes és tiszta, hol lefojtott, hol szenvedélyes és heves muzsikájára nagy hatást gyakoroltak Bach, Beethoven, Schubert és Schumann hagyományai, valamint a német, magyar és szláv népzene.

Az osztrák Anton Bruckner Wagner követője volt, de sokat örökölt a schuberti romantika elemeiből is. Kilenc óriás méretű szimfóniájában, némi szerkezeti lazaságuk ellenére, jól érvényesül szerzőjük költői egyénisége, mély természetérzése, kivételes hangszerelő tehetsége és dallamteremtő képessége.

A nagy szimfonikus koncepciók jellemzik Gustav Mahlert, a tehetséges osztrák zeneszerzőt és karmestert. Művészetét humanisztikus vonások hatják át: mély erkölcsi mondanivalóra törekvés, az erőszak és igazságtalanság leleplezése. Mahlert az a szándék vezérelte, hogy közérthető szimfonikus zenét komponáljon, szívesen merített népi forrásokból; de e tendenciákkal ellentétesen párosul zenei gondolkodásának bonyolultsága, érzelem-kifejezésének zsúfoltsága.

A zenekari muzsika virtuóz mestere volt a Wagner utáni német zene kimagasló alakja,

Richard Strauss. Legjobb művei közé tartoznak szimfonikus költeményei, amelyekben folytatta és tovább fejlesztette Berlioz és Liszt programzenéjének hagyományait: a „Don Juan", a „Till Eulenspiegel", a „Don Quijote" és a „Hősi élet". Zeneszerzői arculatának egyes vonásai közeli rokonságban állnak a modernista művészettel; e rokonság megnyilvánul mind sok — olykor sajátosan lázadó, olykor szatirikus — művének individualisztikus jellegében, mind pedig zenei stílusában, például a programzenéhez való viszonyában; ezt nemegyszer zenei illusztrációnak értelmezte.

Észak-Európa országainak hangszeres és vokális (de nem opera-) zenéje mindenekelőtt Grieg és Sibelius alkotásaiban emelkedett világjelentőségre. A jeles norvég zeneszerző, Edvard Grieg, a XIX—XX. századi zene egyik legfinomabb hangú poétája, aki szülőhazájának népét és tájait énekelte meg, komponált szimfonikus műveket, kísérőzenét norvég klasszikus írók drámáihoz (például Ibsen „Peer Gynt"-jéhez), dalokat, szólódarabokat zongorára, hegedűre, gordonkára. A finn nemzeti zene géniusza, Jan Sibelius, gazdag örökséget hagyott maga után, amelyből kiemelkedik két szimfóniája és közismert hegedűversenye.

Edvard Grieg
E. Werenskiold rajza. 1902

Gazdag zenei termést hozott az új spanyol iskola, amelynek vezető alakja a zeneszerző, zenetörténész és folklorista Felipe Pedrell volt. Olyan mesterek nőttek fel ebben az iskolában, mint Isaac Albeniz vagy Enrique Granados, de legnagyobb eredményei Manuel de Falla nevéhez fűződnek. Friss, temperamentumos, mélyen népi hangvételű művei (dalok, táncok, balettek) népszerűséget és elismerést szereztek szerzőjüknek messze túl hazája határain.

Új nemzeti iskola alakult ki a XIX. század végén Angliában. Az angol „zenei reneszánszban" nagy szerepe volt Edward Elgarnak és Ralph Vaughan Williamsnek. Az Egyesült Államokban sikeres műveket komponált a tehetséges lírai zeneszerző, az „amerikai Grieg", Edward MacDowell.

A KELET-EURÓPAI ÉS BALKÁNI ORSZÁGOK ZENÉJE

A kelet- és dél-európai országok zenekultúráját a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején a nemzeti iskolák kialakulása és erősödése jellemzi.

Lengyelországban számottevő jelentősége volt az Ifjú Lengyelország csoportnak. Tagjai közül Karol Szymanowski gyarapította a legtöbb értékkel Lengyelország és a világ zenéjét. Rá inkább hatottak a modernista áramlatok, mint társaira, de erőteljes, egyéni tehetsége meggyőzően érvényesült sok művében — szimfonikus, kamarazenei és zenedrámai kompozícióiban. Az Ifjú Lengyelország másik tagja, a jeles szimfonikus zeneszerző Mieczysław Karlowicz, számottevő mértékben támaszkodott nemcsak a lengyel, hanem a litván és belorusz népzenére is. Nagy műfaji változatosság jellemzi a tehetséges Ludomir Różycki életművét.

A tárgyalt korszak nemzetközi zenekultúrájában megbecsült helyet vívott ki Csehország. A cseh klasszikus zene megalapítója, Bedřich Smetana után vált ismertté a nagy szimfonikus

Modeszt Petrovics Muszorgszkij
Fénykép

zeneszerző Antonín Dvořák, aki a cseh népdalt és népi táncot művei tematikai alapjává tette („Szláv táncok", szimfóniák, kamaraművek). Dvořák számos operát is komponált, többek között a hazájában népszerű „Ruszalká"-t.

A következő cseh zeneszerző-nemzedékből kiemelkedik Leoš Janáček, a paraszti életből merített „Jenufa" című zenedráma és szimfonikus művek (például „Cseh táncok") szerzője, továbbá Zdeněk Fibich, Josef Suk, Vitězslav Novák.

Bulgáriában említsük meg Dobri Hrisztovot, a jelentős kórusmű-szerzőt és tevékeny folkloristát, Szerbiában pedig a zeneszerző és népzenekutató Stevan Mokranjacot.

Erőteljesen fejlődött ebben az időben a román zenekultúra is (Eduard Caudella, Ciprian Porumbescu). A XX. században a román zenének nemzetközi hírnevet szerzett Gheorghe Enescu komponista, hegedűművész és karmester, számos szimfónia („Román rapszódiák") és jelentős kamaraművek szerzője. A román népzenét gondosan tanulmányozta és alkotó módon feldolgozta a tehetséges magyar zeneszerző, Bartók Béla. Bartók és barátja, Kodály Zoltán, sokat tettek a — művészetük alapját képező — népzene tanulmányozása és népszerűsítése terén. Mindkét zeneszerző (Bartók nagyobb mértékben) engedett a modernista hatásoknak, de legjobb műveikben a realizmus talaján állottak.[7]

OROSZ ZENE

A tárgyalt időszakban az orosz zene vezető helyet foglalt el a nemzetközi zenekultúrában. Az új zeneesztétikát, amelynek alapjait Glinka rakta le a zeneművészet valamennyi területén, sokoldalúan tovább fejlesztette a következő orosz muzsikusnemzedék: az „Ötök" és Csajkovszkij.

A Sztaszov által később „Ötök"-nek elnevezett haladó zeneszerzői csoport, amely az 1850-es évek legvégén jött létre, eszmeileg a kor demokratikus mozgalmához kapcsolódott. A csoporthoz tartozott M. A. Balakirev, C. A. Kjui, A. P. Borogyin, M. P. Muszorgszkij, N. A. Rimszkij-Korszakov; a nagy zenekritikus és esztéta, V. V. Sztaszov is a kör tagja — és lelke — volt. Az „Ötök", tovább fejlesztve Glinka hagyományait, a széles értelemben vett népművészetre támaszkodtak a témaválasztásban és zenei stílusukban egyaránt; műveiket hiteles társadalmi tartalom töltötte el. Az új orosz iskola egyik vezérelve a nemzeti jelleg ápolása volt, de mesterei eleven érdeklődést tanúsítottak a külföldi kultúra iránt is, témákat merítve a különböző keleti és nyugati, valamint a testvéri szláv népek életéből.

Az „Ötök" főleg az opera terén érték el a tökély magas fokát. Világviszonylatban is egészen

[7] Bartók Béla — amint ezt nemcsak a magyar, hanem mindinkább a külföldi tudomány és közönség is elismeri — a XX. századi zenetörténet legnagyobb egyéniségei közé tartozik. Zeneszerzői ihletésének alapja a magyar — és általában a kelet-európai — népzene gazdag motívumkincse és ritmikája, ezt azonban a műzene legkorszerűbb, forradalmian új művészi eszközeivel költötte át, amint a haladó magyar szellemet is magas fokon olvasztotta össze az embertelenség ellen tiltakozó egyetemes humánummal. — *A kiadó.*

újat hoztak Muszorgszkij és Borogyin történelmi tárgyú operái (Muszorgszkij: „Borisz Godunov", „Hovanscsina", Borogyin: „Igor herceg"). A realizmus és a népiség princípiumainak sajátszerű és mély megvalósulását jelentik Rimszkij-Korszakov mesés vagy eposzi-legendás témákra komponált operái („Hópehely", „Szadko", „Mese Kitezs városáról" stb.).

Az „Ötök" magas színvonalra emelték a szimfonikus zenét is. Borogyin volt a megalapozója az orosz szimfonikus zene további fejlődésére is jellemző lírai-eposzi hősi műfajoknak („Heroikus szimfónia"). Rimszkij-Korszakov és Balakirev új, szinte festői szemléletességű programzenestílust alakítottak ki (Balakirev: „Tamara", Rimszkij-Korszakov: „Angar", „Seherezádé"). Sok új elemmel gazdagították az „Ötök" a románcot és a zongoramuzsikát (Balakirev: „Iszlamej", Borogyin: „Kis szvit", Muszorgszkij: „Egy kiállítás képei").

Vlagyimir Vasziljevics Sztaszov
I. J. Repin festménye. 1889

Az „Ötök" harcoltak a rutin, az eklekticizmus, az epigonizmus ellen, a szó igaz értelmében művészi újítók voltak. Mindegyikük önálló, jellegzetes egyéniség, ugyanakkor stílusukban sok a közös vonás, ami abból ered, hogy egyképpen a népdal nyelvének felhasználására, az érzelmek és gondolatok hű kifejezésére törekedtek.

Ebben az időszakban virágzott fel a nagy orosz zeneszerző, P. I. Csajkovszkij művészete is, kinek munkássága korszakalkotó volt a zenekari muzsika, az opera és a balett területén.

Csajkovszkij hitt a művészet magasztos erkölcsi erejében és társadalmi nevelő szerepében. Műveit humanizmus és mély filozófiai eszmék hatják át. Kiváló lírai-drámai operákat komponált, amelyek realizmusa és mély lélekrajza valósággal felülmúlhatatlan („Jevgenyij Anyegin", „Pique Dame", „Varázslónő"). Megalapozója volt az orosz lírai-drámai szimfonikus zenének. Hat szimfóniája valósággal lenyűgözi a hallgatót óriási gondolat- és élménygazdagságával, a környező világ tragikumával szembeszegülő szenvedélyes életigenlésével (e tekintetben kiemelkedik az V. és VI. szimfónia). Újító jellegűek klasszikus irodalmi témákat drámai erővel megjelenítő programzenei kompozíciói („Romeó és Júlia", „Francesca da Rimini", „Manfréd"). Csajkovszkij elsőként tette a balettzenét nagy erejű művészi kifejező eszközzé („Hattyúk tava", „Csipkerózsika", „Diótörő").

Nagy eredményeket ért el Csajkovszkij a kamarazene, valamint a versenyművek terén is. I. zongoraversenye és hegedűversenye vetette meg az alapját a sajátos és eredeti új orosz versenyműstílusnak. Az „Egy nagy művész emlékére" címet viselő triója, „Évszakok" ciklusa, kvartettjei, románcai nagy hatást gyakoroltak e műfajok fejlődésére.

Kivételes dallamteremtő adottsága, őszintesége, drámai és lírai kifejezőereje, formai újításai, tökéletes mesterségbeli tudása már életében széles körű elismerést szerzett Csajkovszkijnak. Ő volt az, aki valóban világhírre emelte az orosz zenét.

Pjotr Iljics Csajkovszkij
Fénykép. 1888

Az orosz zenekultúra fejlesztésében jelentős szerepet játszott A. G. Rubinstein, a ragyogó zongoraművész, zenei ismeretterjesztő és komponista, a „Démon" című opera és az „Óceán-szimfónia" szerzője. Rubinstein kezdeményezésével indult meg Oroszországban a hivatásos zenészképzés; ő szervezte meg az első orosz konzervatóriumot Pétervárott (1862).

A nyolcvanas években új nevek tűntek fel az orosz zeneszerzés területén — nagyobbrészt Rimszkij-Korszakov, Csajkovszkij és Balakirev tanítványai, illetve követői. Közéjük tartozik A. K. Glazunov, nyolc lírai-eposzi szimfónia, balettek („Raymonda") és sok zenekari mű szerzője; Sz. I. Tanyejev, a jeles zongoraművész és zenepedagógus, a filozofikus mondanivalójú kamara- és kórusmuzsika mestere; A. K. Ljadov, a finom és mély lírai miniatűrök művelője, a „Nyolc orosz dal zenekarra" című szvit és számos mesei témájú zenekari darab szerzője; A. Sz. Arenszkij, aki zongorára, zenekarra és énekhangra írt műveiről ismert.

E mesterek tanítványaiból nőtt ki a századforduló táján fellépő új orosz zeneszerző-nemzedék: Sz. V. Rahmanyinov, A. N. Szkrjabin, N. K. Metnyer és a többiek. Rahmanyinov nagyszámú, műfajilag igen változatos kompozíciójában (szimfóniák, szimfonikus költemények, operák, kamaraművek, zongoradarabok, románcok) tovább fejlesztette Csajkovszkij hagyományait, de stílusa már erősen különbözik a Csajkovszkijétól. Legjelentősebb művei a zongoraversenyek, amelyeket újszerű szimfonikus gondolkodás jellemez. Rahmanyinov mint előadóművész is világhírt szerzett: a zongorajáték utolérhetetlen művészegyénisége volt.

A XX. század elején az orosz zenében éles harc dúlt a haladó és dekadens irányzat között. A dekadens esztétika hatása alól még egyes nagy zeneszerzők sem tudták kivonni magukat. Így például a zseniális adottságokkal megáldott Szkrjabin, a hangszeres zene eredeti stílusú mestere, a III. szimfónia, „Az eksztázis poémái" és egyéb patetikus művek szerzője, életének utolsó éveiben teret engedett a szimbolizmusnak, a szubjektivizmusnak. A modernista irányzattal Rimszkij-Korszakov tanítványa, I. F. Sztravinszkij állott a legszorosabb kapcsolatban. Eredeti hangvételű balettek („Tűzmadár", „Petruska") és jelentékeny szimfonikus művek után a valódi népiségtől idegen, modoros stílus felé fordult.

Egészében véve azonban a századeleji orosz zenekultúra megőrizte eleven kapcsolatát a klasszikus alapokkal, tovább fejlesztette és gazdagította Glinka, az „Ötök" és Csajkovszkij hagyományait.

4. SZÍNHÁZ

A haladó és a reakciós kultúra harca a legközvetlenebbül érintette a színművészetet is. Az általunk tárgyalt időszakban jöttek létre az alapjai számos olyan színpadi irányzatnak, amelyek később öltöttek határozott körvonalakat.

A MEININGENIEK

A hetvenes években Nyugat-Európa színházi köreiben egyre többen kezdték hangoztatni, hogy a színművészet megújítására állandó színházakat kell létesíteni összeszokott színészgárdával, meg kell reformálni a díszleteket és jelmezeket. Erre a követelésre az első visszhang Meiningen német városkából érkezett, ahol 1874-ben az ott működő kis udvari színház alapján új színház létesült. A meiningeni színház Ludwig Chroneck nevű tehetséges rendezője révén tett szert különös jelentőségre. A meiningenieket vendégjátékaik folytán külföldön is széles körben megismerték; kétszer jártak Oroszországban is (1885—1890).

A meiningeniek számos értékkel gazdagították a rendezés művészetét, tartós együttest hoztak létre, új színpadi módszereket dolgoztak ki, többek között a tömegjelenetek színrevitele terén. Főként a klasszikusok, Shakespeare, Schiller, Molière darabjait játszották, s a színpadon a valóságos életet igyekeztek reprodukálni. A díszleteket, jelmezeket és kellékeket muzeális tárgyak után, történeti és régészeti tanulmányok alapján készítették el (ezért nevezték el a meiningeniek stílusát „régészeti naturalizmusnak"), a történelmi darabokat dokumentális hűségre törekedve, részletező módon vitték színre. Aprólékos gonddal dolgozták ki a tömegjeleneteket: ezekben a vezető színészeknek is részt kellett venniük, s minden egyes statiszta mozgását, szerepét külön kidolgozták. Kiküszöbölték a szimmetriát, az egyöntetűséget, színpadukon a tömeg élő szervezet hatását keltette.

A meiningenieknek sem sikerült megújítaniuk a főszerepeket alakító színészek játékát, nem tudták kiirtani a sablont, a rutint, a hamis deklamálást. Színészgárdájuk közepes tehetségekből állott, nagy művészek csak vendégszereplőként léptek fel náluk (Ludwig Barnay és Josef Kainz). A színház általában konzervatív irányzatú volt. Repertoárjából szinte teljesen kimaradtak az egykorú művek, a bemutatott klasszikusok közül pedig olyanok hiányoztak, mint az „Ármány és szerelem", a „Lear király", a „Hamlet".

A NYUGAT-EURÓPAI SZÍNPADI NATURALIZMUS

A meiningeniek törekvése a történelmi valóság hiteles, dokumentumszerűen pontos ábrázolására mégis meghozta a maga gyümölcseit; elősegítette ama színpadi irányzat kialakulását, amelyet — akárcsak irodalmi megfelelőjét — naturalizmusnak neveznek. Az irányzat első teoretikusa Zola volt, aki „Naturalizmus a színházban" és „A mi drámaíróink" című írásaiban élesen bírálta a színpadi modorosságot, a teátrális sablonokat, és a műsor felfrissítését követelte. Ez a realizmus irányába tett lépés azonban korlátozott volt. A naturalisták igyekeztek fényképszerű pontossággal ábrázolni, másolni a világot, de az „élet egy darabjának" bemutatására szorítkoztak, figyelmen kívül hagyva az általános fejlődésfolyamatot. A naturalista előadásokban megkülönböztetett figyelmet szenteltek a milieu-jelző részleteknek, a köznapi élet, a középszerű, átlagos élmények ábrázolásának. A naturalista színház különös hangsúlyt adott az ember biológiai sajátosságainak, ösztöneinek, legkedveltebb témái közé tartozott az átöröklés, az alkoholizmus, a beteges erotika.

Ennek ellenére a színpadi naturalizmus nem volt pozitív jelentőség híján. A naturalisták gyakran nyúltak koruk társadalmi problémáihoz, az új hős, az átlagember bemutatását követelték, elvetették az előző évtizedek színházművészetének dagályos csillogását és sablonosságát.

A naturalista színház kiemelkedő képviselője volt André Antoine francia rendező és színész. 1887-ben egy kis műkedvelő társulattal megalapította Párizsban a Théâtre Libre-t, s megkezdte az új irányzat elveinek megvalósítását.

Antoine munkássága a Comédie Française megkövesedett akadémizmusa ellen irányult, amelyet a sajtóban is bírált. A Théâtre Libre csak egykorú darabokat mutatott be. Francia szín-

padon itt először jelentek meg Zola drámái és regényeinek dramatizált változatai, Ibsen „Kísértetek"-je és „Vadkacsá"-ja, a Goncourt testvérek színdarabjai, Tolsztoj „A sötétség hatalma" című drámája, Turgenyev „Ingyenélő"-je. Antoine megkövetelte, hogy a színészek köznapi, természetes, halk hangon beszéljenek és fogják vissza gesztusaikat, száműzte a színpadról a dagályosságot, a teatralitást. Noha a bemutatott darabok között sok realista mű volt, Antoine ezeket is szűk naturalista felfogásban vitte színre. Például a „Kísértetek"-ben Oswald öröklött betegségének témája került előtérbe, nem pedig Alwingné vonala, amely Ibsennél határozott társadalmi jelentéssel bír. Oswald szerepét maga Antoine játszotta, a patológikus elemek hangsúlyozásával. A „valódi" dolgok kultuszában Antoine odáig vitte, hogy valódi húsdarabokat vitetett a színpadra, s a mosónőt alakító színésznők valódi fehérneműt mostak gőzölgő teknőkben. A Théâtre Libre mindössze hét évet ért meg. Később Antoine másik színházat szervezett Théâtre Antoine néven, fokozatosan szimbolista repertoárra tért át, és a dekadencia felé közeledett.

A Théâtre Libre naturalizmusa sok utánzóra talált, akik elveit szélsőségekbe vitték. Otto Brahm német rendező 1889 és 1893 között a maga alapította berlini Freie Bühne nevű színházban, majd 1894-től a berlini Deutsches Theaterben szívós következetességgel élesen naturalista irányvonalat vitt. A színészektől lassú, vontatott beszédtempót követelt („a pauzák rendezőjének" is nevezték), a legkisebb részletekig életszerű gesztusokat, a köznapi élet fényképszerű másolását. Brahm tíz évig dolgozott a Deutsches Theaternél. Idővel a valóság keresése közben eltávolodott a naturalista korlátozottságtól. A Deutsches Theaterben fokozatosan realista játékstílusú színészegyüttes formálódott ki.

A NYUGAT-EURÓPAI SZÍNPADI REALIZMUS

Eleonora Duse Halévy és Meilhac „Froufrou" című színdarabjának címszerepében
Fénykép

A XIX. század végén sok nyugat-európai ország színművészetében mind nagyobb jelentőségre emelkedett a realizmus. A színházak lassanként elvetették a korlátolt naturalista „élethűséget", és a kor nagy társadalmi problémáinak ábrázolását állították munkásságuk középpontjába. Ezt igen nagy mértékben elősegítette Ibsen, Hauptmann, Shaw, Galsworthy és más realista írók drámaírói tevékenysége.

A kor realista színészei között kiemelkedő helyen álltak Emanuel Reicher és Agnes Sorma, a Deutsches Theater tagjai, a Berlinben és Münchenben sokat szereplő Ernst Possart, valamint a londoni Lyceum színház előadásain elmélyült játékával kitűnt jeles angol színésznő, Ellen Terry. A realista színjátszás legmagasabb szintjére emelkedett Eleonora Duse, a nagyszerű olasz színésznő, aki játékában az alakok lelkivilágának mélyen átélt ábrázolását nyújtotta. Duse elégedetlensége a korabeli polgári színházzal szemben annyira ment, hogy tíz évre visszavonult a színpadtól.

A kilencvenes évek elején alakult meg London két legjelentősebb realista színháza: az Independent Theatre, amely repertoárját főként Shaw korai darabjaira építette, és az Old Vic, amely a Shakespeare-drámák realista interpretálása terén szerzett nagy érdemeket.

Franciaország jelentősen lemaradt a realista színművészet fejlődésében. Miután Antoine újító munkássága lezárult, a párizsi színházlátogatók továbbra is Sarah Bernhard-t, az idősebb Coquelint, Mounet-Sullyt és a klaszszicista Comédie Française többi jeles művészét ünnepelték.

A századforduló nyugat-európai színházi életének jellemző vonása volt a népszínházak létrehozása. A szocialista és munkásmozgalom fejlődése fokozott figyelmet követelt a munkásnézők iránt. Németországban a XIX. század végén megalapították a Freie Volksbühnét; hasonló jellegű színházak alakultak Párizs külvárosaiban is. Romain Rolland, aki élénken bekapcsolódott a népszínház problémáinak megvitatásába, könyvet is írt e kérdésről („A nép színháza" — 1903). Népünnepélyek szervezését ajánlotta, hősi darabok előadását sürgette, rámutatott, hogy a népi színházlátogatókat meg kell ismertetni a legjobb klasszikus művekkel.

Max Reinhardt
Fénykép

MAX REINHARDT

Tehetséges, de mélyen ellentmondásos munkásság fűződik a századelő egyik legnagyobb rendezője, Max Reinhardt nevéhez.

Reinhardt kis berlini színházakban kezdte pályafutását, majd 1905-ben a Deutsches Theater élére került. Repertoárját főként klasszikus művekre építette (Shakespeare, Schiller, Goethe, Molière), de korabeli realista drámákat is színpadra vitt (Ibsen, Gorkij, L. N. Tolsztoj). Rendezői művészetét az jellemezte, hogy a színpadi kifejezőerő maximumára törekedett, de ez számára sohasem vált öncéllá, mindig a mű mondanivalójának feltárását szolgálta. A dekadensek misztikus és pesszimisztikus motívumai idegenek voltak tőle. Színpadán vérbő, eleven, az élet szerelmével eltelt alakok mozogtak (például Shakespeare „Szentiványéji álom" című darabjában, amelyet életvidám tündérmesének rendezett meg). A klasszikus művekben Reinhardt arra törekedett, hogy minél teljesebben kifejezésre juttassa a konfliktus alapját és a szereplők lélekrajzát.

Számos reinhardti előadás gyengéje volt viszont a történetiség hiánya, a cselekmény történelmi körülményeinek semmibevétele. Néhol bizonyos értelmezésbeli hibákat követett el. Gorkij „Éjjeli menedékhely"-ét misztikus műnek fogta fel; színpadán szerencsétlen emberi lelkek gyötrődtek a pokolban, hová — mint egyetlen fénysugár — a vigasztaló Luka vitte el a megnyugvást és a kegyelmet.

Reinhardt számos színpadi újítást vezetett be (a forgószínpad, a fényhatások gazdag kiaknázása stb.), amelyek a későbbiek folyamán általánosan elterjedtek. Reinhardt egyik fontos eredménye volt, hogy számos tehetséges művészt nevelt fel (Alexander Moissi, Albert Bassermann, Gertrud Eysoldt, Paul Wegener stb.).

M. N. Jermolova
V. A. Szerov portréja (részlet). 1905

Reinhardt munkásságát kiemelkedő hely illeti meg a nyugat-európai színháztörténetben. Ennek a tehetséges rendezőnek sok előadásban sikerült egyesítenie — ha elvont-humanisztikus síkon is — a jelképes színpadi módszereket a nagy emberi érzelmek bemutatásával.

MODERNISTA IRÁNYZATOK

Ugyanebben az időben fejlődtek ki Nyugat-Európában a modernista színházi irányzatok. Leginkább a franciaországi és angliai színházakban terjedtek el. Franciaországba Belgiumból került be a modernizmus Maeterlinck szimbolikus drámáival. A kilencvenes évek elejétől kezdve Párizsban számos olyan színház nyitotta meg kapuit, amely Maeterlinck művein kívül fiatal francia szerzőknek a realitástól távol álló, misztikus kinyilatkoztatásoknak szentelt, pesszimizmussal és reménytelenséggel áthatott színdarabjait tűzte műsorra: a Théâtre de l'Art, a Théâtre de l'Oeuvre, később a Théâtre du Vieux Colombier és a Théâtre des Arts. E színházakban jelentékeny rendezők dolgoztak (Aurélien M. Lugné-Poe, Jacques Copeau), akik elsőrendű fontosságot tulajdonítottak az eredeti kifejezésformák keresésének, hogy ezek révén — mint ők vélték — megújítsák a színművészetet. Ám a modernista előadások távol állottak a legfontosabb aktuális problémáktól és a „tiszta művészet" területére vezettek.

Angliában e tendenciák Gordon Craig rendező munkásságában jelentkeztek. Ő maga nem sokat rendezett, de „A színház művészete" című könyvében (1905) nagy hévvel hirdette a modernista téziseket. Craig a realizmust „vulgáris kifejezési módszernek" nyilvánította, és a „tiszta szépség" mellett szállt síkra. Azt javasolta, hogy a színészt bújtassák egész arcát elfedő maszkba, vagy pedig — és ezt tartotta ideálisnak — helyettesítsék bábbal. Craig nézeteit színházi körökben nem fogadták el, színpadi alkotásai módszerének helytelenségét bizonyították (például 1911. évi „Hamlet"-rendezése a moszkvai Művész Színházban).

A modernista elemek igen erőteljesen érvényesültek a híres angol táncosnő, Isadora Duncan művészetében is.

A nyugat-európai színművészetben a dekadens tendenciák a következő történelmi periódusban bontakoztak ki teljes erővel.

OROSZ SZÍNMŰVÉSZET

A századforduló orosz színházi életében a reakciós művészet hanyatlása mellett a forradalmi mozgalom erősödésével összefüggésben rohamosan fellendült a demokratikus irányzat. A cári kormányzat arra törekedett, hogy a színházat elszigetelje a haladó társadalmi gondolattól; a „császári" színházak műsorösszeállítását „divatos" polgári darabok és az iparszerűen űzött színműírás termékei felé terelte. A moszkvai Kis Színház és a pétervári Alekszandra Színház lényegében csak a színészek magas színvonalú játéktudását mentette meg. Legjobbjaik új haladó vonásokkal gazdagították az idősebb nemzedék hagyományait. A nagy orosz színésznő, M. N. Jermolova heroikus-

Csehov felolvassa „A király"-t a Művész Színház színészeinek
Fénykép. 1898

romantikus művészete forradalmi színezetet nyert. A Kis Színház más vezető színészei — G. N. Fedotova, A. P. Lenszkij, M. P. Szadovszkij, O. O. Szadovszkaja és A. I. Juzsin —, valamint az Alekszandra Színház kiemelkedő művészei — V. N. Davidov, M. G. Szavina, K. A. Varlamov — elmélyült játékukban megőrizték szoros kapcsolatukat a közhangulattal.

A hivatalos színház művészi irányvonalával és tevékenységével szembeni elégedetlenség, a színművészetnek a rutintól való megtisztítására és megújítására irányuló törekvés hívta életre a moszkvai Művész Színházat, amelyet 1898-ban alapított K. Sz. Sztanyiszlavszkij és V. I. Nyemirovics-Dancsenko. Az első orosz forradalom előestéjének viharos időszakában született színház gyorsan megnyerte a demokratikus körök rokonszenvét. Alapítói, alkotó módon alkalmazva esztétikai és etikai elveiket, a színészi játékban, a rendezésben, a darabok egész színpadra vitelében újító szempontokat honosítottak meg; az alakok elmélyült lélektani feltárására törekedtek, nagy gondot fordítottak a színpadi összhatásra, az előadás eszmei-művészi egységére.

A Művész Színház a kor égető kérdéseinek megválaszolására törekedve Csehov, Gorkij, Ibsen drámáihoz fordult. „A király" (1898), a „Ványa bácsi" (1899), a „Három nővér" (1901), a „Cseresznyéskert" (1904) előadásai az ember értékébe vetett hitet, a nyárspolgáriság leküzdésére való törekvést, egy jobb élet utáni vágyat sugalltak a nézőknek.

Különösen nagy jelentőségű volt Gorkij „Éjjeli menedékhely"-ének színre vitele (1902). Az előadás magasrendű humanitást és a burzsoá rendszer kiáltó ellentmondásai elleni szenvedélyes tiltakozást árasztott. Nagy visszhangot keltett Ibsen „A népgyűlölő" és „Brand" című drámáinak bemutatása (1900, illetve 1906).

V. F. Komisszarzsevszkaja
J. P. Zarudnaja-Kavosz portréja

Ezekben az esztendőkben bontakozott ki a kitűnő színésznő, V. F. Komisszarzsevszkaja nyugtalan,, szenvedélyes tehetsége. Az általa életre keltett alakokban feltárult a polgári társadalom által leigázott nő tragédiája, művészete harcra szólított minden ellen, ami megnyomorítja az ember lelkét és akadályozza boldogságát. Komisszarzsevszkaja, kilépve az állami Alekszandra Színház szűk falai közül, röviddel az 1905-ös forradalom előtt Péterváron saját színházat alapított, amely a társadalmi élet egyik központjává emelkedett. Gorkij „Nyaralók" és a „A nap fiai" című darabjainak előadásai (1904, 1905) politikai tüntetésekké váltak. Komisszarzsevszkaja melegen rokonszenvezett a forradalmi körökkel, több ízben nyújtott anyagi és egyéb támogatást a bolsevik szervezeteknek.

Az 1905—1907. évi forradalom veresége után, a reakció éveiben az orosz színpadon erősödtek a szimbolista irányzatok, támadás indult a realizmus ellen.

1908-ban hívták meg az Alekszandra Színházhoz V. E. Mejerholdot, a nagy tehetségű, de ellentmondásos nézeteket valló rendezőt, az ún. színházi tradicionalizmus vezéralakját. Mejerhold és hívei visszatérést hirdettek ama korszakok hagyományaihoz, amikor — nézetük szerint — a színpadon még a dramaturgia hatásától mentes „tiszta színpadszerűség" és a „leplezetlen színészi játék" uralkodott. Mejerhold az Alekszandra Színházban több ünnepien látványos előadást rendezett tradicionalista szellemben: Molière „Don Juan"-ját (1910), Lermontov „Álarcosbál"-ját (1917) stb. Ideig-óráig Komisszarzsevszkaja is a szimbolisták hatása alá került. Igaz, hamarosan eltávolodott a Mejerhold-féle „jelképes" színház elveitől és szakított Mejerholddal, de az eszmei tartalmú, társadalmi jelentőségű repertoár irányában tett további kísérletei az adott körülmények között nem valósulhattak meg. A reakció légköre hatással volt a moszkvai Művész Színházra is; szimbolista, pesszimisztikus darabokat tűzött műsorra.

Az orosz színészek játéktudása továbbra is szakadatlanul fejlődött. A moszkvai Művész Színházban kialakultak Sztanyiszlavszkij rendszerének alapjai; e rendszer arra irányult, hogy teljes mélységében feltárja az alakok lélektanát, „az emberi lélek életét". Sztanyiszlavszkij keze alatt a színjátszás egyedülálló egyéniségei formálódtak ki, olyan nagy művészek, mint I. M. Moszkvin, V. I. Kacsalov, L. M. Leonyidov, O. L. Knyipper-Csehova, M. P. Lilina és sokan mások. Az iskola művészeit mély átélés, nagy kifejezőerő, széles színészi skála, magas színtű általános és színpadi kultúra jellemezte.

Az orosz balett szilárdan megszerezte az első helyet a világon, és nagy hatást gyakorolt külföldön is. Kiemelkedő sikereket értek el A. A. Gorszkij és M. M. Fokin balettmesterek, A. P. Pavlova, J. V. Gelcer, T. P. Karszavina, V. F. Nyizsinszkij táncosok. Külföldi turnéik, melyek során a legnagyobb színházakban léptek fel, az orosz balettművészet valóságos diadalútjai voltak.

Magas színvonalat ért el az orosz operaéneklés is. A pétervári és moszkvai operában kiváló

L. V. Szobinov Lenszkij szerepében
Csajkovszkij „Anyegin" című operájában
Fénykép. 1900

F. I. Saljapin Muszorgszkij „Borisz Godunov"
című operájának címszerepében
Fénykép. 1905

énekesek léptek fel rendkívül színes és mély alakításokkal: F. I. Saljapin, L. V. Szobinov, A. V. Nyezsdanova, I. V. Jersov. Az operaelőadások általános művészi színvonalának emelésében nagy szerepet játszott Rahmanyinov karmesteri működése a moszkvai Nagy Színházban (1904—1906).

Az orosz színművészet jóhírének növelésében nagy szerepet játszottak az ún. orosz évadok, amelyeket Gyagilev művészettörténész szervezett Párizsban (1907—1914) és Londonban (1912—1914). Az előadásokon a legkiválóbb orosz énekesek (Saljapin, D. Szmirnov) és táncosok (Pavlova, Nyizsinszkij) léptek fel. A díszleteket és jelmezeket neves művészek tervezték.

Az első világháború idején több orosz színház soviniszta és dekadens hatások alá került. A polgári drámaírás divatos témája lett a házasságtörés. A megcsömörlött újgazdagok részéről mutatkozó kereslet hatására gombamód szaporodtak a „könnyű műfajú" színházacskák, amelyek pornográf bulvárdarabokat játszottak.

A színházi társadalom jobbik része azonban tovább fejlesztette a haladó, demokratikus hagyományokat, és az egész haladó értelmiséggel együtt arra törekedett, hogy közelebb vigye a művészetet a néptömegek szellemi igényeihez. A sok orosz városban és faluban létrejövő népszínházak fokozatosan a színház és a dolgozók közötti kapcsolatteremtés hatékony eszközévé váltak.

1915 decemberében—1916 januárjában Moszkvában megtartották a népszínházak első országos kongresszusát. A kongresszus rámutatott: megérett annak szükségessége, hogy a színművészetet a dolgozó nép közkincsévé tegyék, ám a cári Oroszország körülményei között ezt nem lehet megvalósítani.

A legújabb kor kezdetére az orosz színházban csakúgy, mint más művészeti ágakban, jelentősen előrehaladt az eszmei elhatárolódás. A világháború és az 1917. év forradalmi eseményei által előidézett óriási változások nagy hatást gyakoroltak a kultúra összes művelőire. Egyre határozottabbá vált a kapcsolat a színészek társadalmi-politikai állásfoglalása és művészete között. A kultúra legjobb képviselőinek tudatában a múlt humanisztikus és realista hagyományai egyesültek a kapitalista elnyomás és a gyarmati rabság alól való felszabadulásnak, a világ szocialista átalakításának nagy eszméivel.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE.

NÉVMUTATÓK.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

1871. március 18	— Felkelés Párizsban. A Párizsi Kommün kikiáltása
március 19—29	— Felkelések Marseille-ben, Lyonban, Toulouse-ban, St. Étienne-ben, Narbonne-ban, Limoges-ban, Le Creusot-ban és más francia városokban
március 26	— A Párizsi Kommün választásai
április 16	— A német birodalmi alkotmány elfogadása
május 10	— Franciaország és Németország aláírja a frankfurti békeszerződést
1871. május 12—1890. március 18	— Bismarck Németország kancellárja
május 21—28	— Utcai harcok Párizsban a kommünárok és a versailles-iak között
május 28	— A Párizsi Kommün bukása
június	— Marx „A polgárháború Franciaországban" című művének megjelenése
	— Pottier megírja az „Internacionálé"-t
szeptember 17—23	— Az I. Internacionálé londoni konferenciája
1871. november—1879. október	— Andrássy Gyula az Osztrák—Magyar Monarchia külügyminisztere
1871—1880	— A „Kulturkampf" Németországban
1872. szeptember 2—7	— Az I. Internacionálé hágai kongresszusa
1872	— Parasztlázongások Bengáliában
1873. október 23	— A három császár szövetségének megkötése Németország, Oroszország és az Osztrák—Magyar Monarchia között
1873—1879	— Gazdasági világválság
1873	— Hefner-Alteneck feltalálja a dinamót
	— Repin „Volgai hajóvontatók" című festménye
	— Szinyei Merse Pál „Majális" című festménye
1874. február—1880. április	— A Disraeli-kormány Angliában
április 20	— A Reichstag elfogadja a septennatust
április	— Japán agresszió Tajvan ellen
december	— A cseh nemzeti párt radikális szárnya önálló párttá alakul; létrejön az ifjúcsehek pártja
1874	— Az orosz raznocsinyec értelmiségiek „nép közé járása"
	— Muszorgszkij „Borisz Godunov" című operája
	— Johann Strauss „Denevér" című operettje
	— Monet „Impresszió. Felkelő nap" című festménye
1874—1877	— Stanley közép-afrikai expedíciója
1875. január 14	— Az Egyesült Államok kongresszusa törvénybe iktatja az aranyalapra való áttérést
február 24—25	— A francia nemzetgyűlés elfogadja a harmadik köztársaság alkotmányát
március 14	— A Reichsbank megalapítása
április—május	— Háborús riadalom Európában a francia—német viszony kiéleződése nyomán
május 23—26	— A Németországi Szocialista Munkáspárt megalakítása a gothai kongresszuson

1875 május	— Marx „A gothai program kritikája" című műve
július	— Nemzeti felszabadító felkelés Boszniában és Hercegovinában
1875	— A Dél-oroszországi Munkásszövetség megalakulása Ogyesszában
	— Parasztfelkelés Maharashtrában (India)
	— Bizet „Carmen" című operája
	— Menzel „Vashengermű" című festménye
1876 április	— Felkelés Bulgáriában a török uralom ellen
május 1	— Viktória angol királynőt India császárnőjévé proklamálják
május	— A Greenback Párt megalakulása az Egyesült Államokban
június 22	— A spanyol alkotmány elfogadása
július 8	— A reichstadti egyezmény Oroszország és az Osztrák—Magyar Monarchia között
július 15	— A philadelphiai konferencia határozatot hoz az I. Internacionálé feloszlatásáról
augusztus 31	— II. Abdul Hamid török szultán trónra lépése
szeptember 13	— Egyenlőtlen szerződés Kína és Anglia között (a csifui egyezmény)
szeptember	— Brüsszelben megalakítják a Kongói Nemzetközi Társaságot
december 23	— Az alkotmány kihirdetése Törökországban
1876	— Narodnyik illegális forradalmi szervezet megalakulása Oroszországban. 1878-tól: Föld és Szabadság (Zemlja i Volja)
	— A Munkások Pártjának létrehozása az Egyesült Államokban (1877-ben a nevét Szocialista Munkáspártra változtatják)
	— Bell bemutatja távbeszélő készülékét
	— Grieg kísérőzenéje Ibsen „Peer Gynt"-jéhez
	— Mark Twain „Tom Sawyer kalandjai" című regénye
1877. április 12	— Anglia annektálja Transvaalt
1877. április 24—1878. január 31	— Orosz—török háború
május 21	— Románia függetlenségének kikiáltása
szeptember 10—18	— Nemzetközi munkáskongresszus Genfben
1877	— Tolsztoj „Anna Karenina" című regénye
1877—1878	— Engels „Anti-Dühring" című művének megjelenése
1878. március 3	— Oroszország és Törökország aláírja a san-stefanói békeszerződést
április 7	— A szociáldemokrata párt megalakulása Csehországban
június 4	— A török—angol ciprusi egyezmény
június 13—július 13	— A berlini kongresszus
július—szeptember	— Bosznia és Hercegovina okkupációja az Osztrák—Magyar Monarchia részéről
október 19	— A Reichstag elfogadja a szocialistaellenes kivételes törvényt
1878. november 21—1880. július 22	— A második angol—afgán háború
1878	— Az Orosz Munkások Északi Szövetségének megalakítása Péterváron
	— Thomas feltalálja az acélgyártás új módszerét (Thomas-eljárás).
	— Csajkovszkij „Jevgenyij Anyegin" című operája
	— Dvořák: „Szláv táncok"
	— Renoir: Madame Samary arcképe
1878—1879	— Verescsagin „A Sipka-szorosban minden csendes" című festménye
1879. április 28	— A tirnovói nagy nemzetgyűlés elfogadja Bulgária alkotmányát
augusztus	— A Föld és Szabadság narodnyik szervezet felbomlása: a Népszabadság (Narodnaja Volja) és a Fekete Földosztás (Csornij Peregyel) létrejötte
szeptember 17	— Marx és Engels körlevele a német szociáldemokrácia vezetőihez
szeptember	— Zürichben megjelenik a német szociáldemokrata párt lapja, a „Sozialdemokrat" első száma
október 7	— A kettős szövetség az Osztrák—Magyar Monarchia és Németország között
október	— A Francia Munkáspárt megalakítása
1879	— A Földliga megalakítása Írországban
	— A Spanyol Szocialista Munkáspárt létrehozása
	— Edison feltalálja az izzólámpát
	— Ibsen „Nóra" című drámája
	— Jan Neruda „Különböző emberek" című novelláskötete
1879—1880	— Dosztojevszkij „Karamazov testvérek" című regénye

1880. november 11	— A búrok felkelnek az angol uralom ellen
1880	— A Le Havre-i kongresszus elfogadja a Francia Munkáspárt programját
1880—1882	— Franciaország elfoglalja Kongó egy részét
1881. február 27	— A búrok a Madzsuba-hegynél legyőzik az angol csapatokat
március 13 (1)[1]	— Sikeres narodnyik merénylet II. Sándor cár ellen
október	— A Jiyuto (liberális párt) megalakulása Japánban
november 17	— Létrehozzák az Egyesült Államok szervezett trade-unionjainak és munkásszövetségeinek szervezetét, az Amerikai Munkásszövetséget (American Federation of Labor — AFL)
december 20	— A török szultán dekrétuma az Ottomán Államadósság Hivatalának felállításáról
1881—1900	— Felszabadító mozgalom Szudánban
1881	— Pasteur felfedezi a veszettség védőoltását
	— Puskás Tivadar feltalálja a telefonhírmondót
1882. március 6	— Szerbiát királysággá nyilvánítják
május 20	— Titkos szövetségi szerződés Németország, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország között (hármasszövetség)
június—szeptember	— Nemzeti felszabadító felkelés Egyiptomban Arabi pasa vezetésével
július 23	— Felkelés Szöulban
július—szeptember	— Anglia elfoglalja Egyiptomot
augusztus 30	— Korea Incsonban egyenlőtlen szerződést ír alá Japánnal
augusztus	— Lengyelországban megalakul a Proletariat párt
szeptember	— Szakadás a Francia Munkáspártban
1882	— Milánóban megalakul az Olasz Munkáspárt
1882—1885	— Franciaország gyarmati háborúja Madagaszkáron
1882	— Koch felfedezi a tuberkulózis kórokozóját
	— Wagner „Parsifal" című operájának bemutatója Bayreuthban
	— Rimszkij-Korszakov „Hópehely" című operája
1882—1883	— Bankimchandra Chatterji „Az öröm kolostora" című regénye
1883. március 14	— Marx halála
augusztus—szeptember	— Népi felkelés Horvátországban
október	— Plehanov megalakítja a Munka Felszabadítása csoportot
1883	— Blagoev marxista csoportjának megalakulása Péterváron
	— Mecsnyikov kidolgozza a fagocita-elméletet
	— Laval svéd mérnök feltalálja az egyfokozatú gőzturbinát
	— Maxim feltalálja a géppuskát
	— Delibes „Lakmé" című operája
1884 december	— A Szocialista Liga megalakulása Angliában
1884	— Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című művének megjelenése
	— Németország afrikai hódításai
	— Anglia elfoglalja Szomáliföld egy részét
1884—1885	— Francia—kínai háború
	— Nemzetközi konferencia Berlinben a kongói kérdés tárgyában
1884	— Caragiale „Az elveszett levél" című vígjátéka
1885. január 19 (7)—29 (17)	— A Morozov-gyári sztrájk
szeptember 20	— Bulgária és Kelet-Rumélia újraegyesítése
november	— A bolgár csapatok győzelme Szlivnicánál a szerbek fölött
december	— Az Indiai Nemzeti Kongresszus párt megalakulása
1885	— Engels kiadja „A tőke" második kötetét
	— Az angol—egyiptomi csapatok kiűzése Szudánból. A mahdista állam megalakulása
	— Déri, Bláthy és Zipernovsky feltalálja a transzformátort
	— Zola „Germinal" című regénye
	— Brahms IV. szimfóniája
1885—1886	— Benz és Daimler feltalálja az automobilt

[1] Oroszország történetének dátumait az új időszámítás szerint adjuk: zárójelben adjuk a régi időszámítás szerinti dátumot. A kötetben az adott események a régi időszámítás szerint szerepelnek.

1885—1889	— Az Eiffel-torony építése
1886. január 1	— Anglia annektálja Burmát
január	— Bányászsztrájk Décazeville-ben (Franciaország)
május 1	— Tömegsztrájkok és tüntetések az Egyesült Államokban a nyolcórás munkanapért
1886	— Massenet „Werther" című operája
1887. február 12 és március 24	— Anglia, az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország aláírja a földközi-tengeri egyezményt
április	— Háborús riadalom Európában a német—francia viszony kiéleződése nyomán
június 18	— Az orosz—német viszontbiztosítási szerződés
december 16 (4)	— Lenin első letartóztatása a diákmegmozdulásokban való részvétele miatt
1887—1889	— A boulangerista mozgalom Franciaországban
1887	— A cukorszindikátus létrehozása Oroszországban
	— Franko „Hegycsúcsok és völgyek" című verseskötete
	— Verdi „Otello" című operája
1888. december 14	— A francia Panama-csatorna Társaság csődje
1888. december 30—1889. január 1	— Az Ausztriai Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusa Hainfeldben.
1888	— A Dolgozók Általános Szövetsége, az egységes spanyol szakszervezeti szövetség megalakítása
	— Szerov „Kislány a napsütésben" című festménye
	— Rodin „Calais-i polgárok" című szoborcsoportja
	— Van Gogh „Napraforgók" című festménye
1889. január 30	— Az angol Reuter koncessziót nyer az Imperial Bank of Persia (Sahinsah Bank) megszervezésére
május 2	— Az ucciali szerződés Etiópia és Olaszország között
május 6—november 6	— A párizsi világkiállítás
július 14—20	— A II. Internacionálé párizsi kongresszusa
augusztus 15—szeptember 16	— A londoni dokkmunkások sztrájkja
1889. október 2—1890. április 19	— Az első pánamerikai konferencia Washingtonban. A Pánamerikai Unió megalapozása
1889	— Isztambulban megalakul az Egység és Haladás nevű titkos politikai bizottság
	— Kuwait angol protektorátus alá kerül
1889—1890	— Franciaország elfoglalja Dahomeyt
1889	— Szaltikov-Scsedrin „Posehonyi régi világ" című regénye
	— Rippl-Rónai „Nő fehérpettyes ruhában" című festménye
1890. január 25	— Németországban hatályon kívül helyezik a szocialistaellenes kivételes törvényt
május 1	— Tömegtüntetések az Osztrák—Magyar Monarchiában
július 1	— Angol—német szerződés Zanzibar és Helgoland kicseréléséről
július 2	— A trösztellenes Sherman-törvény az Egyesült Államokban
augusztus 5	— Angol—francia egyezmény az afrikai gyarmatbirtokokról
december 7	— A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása
1890	— Prus „A bábu" című regénye
	— Vazov „Iga alatt" című regénye
	— Vrubel „Démon" című festménye
	— Van Gogh „A rabok sétája" című festménye
	— Mascagni „Parasztbecsület" című operája
1891. május 1	— A franciaországi Fourmies-ban tüzet nyitnak a tüntető munkásokra
május—június	— Agrárszocialista mozgalmak Magyarországon
július 20	— Blagoev megalapítja a Bolgár Szociáldemokrata Munkáspártot
augusztus 16—23	— A II. Internacionálé brüsszeli kongresszusa
október 14—21	— A német szociáldemokrata párt erfurti kongresszusa elfogadja a pártprogramot
december	— Az iráni „dohánylázadás"
1891	— Hardy „Egy tiszta lány" című regénye
	— Wilde „Dorian Gray arcképe" című regénye
	— Gauguin „Tahiti asszonyok" című festménye
1892 augusztus	— Az Olasz Dolgozók Pártja megalakulása (1895-től: Olasz Szocialista Párt)
1892	— Bányászsztrájkok Krajnában, Stájerországban és Csehországban

1892	— A bakui petróleumvállalkozók exportszindikátusának megalakulása
1892—1893	— A romániai szociáldemokrata párt létrehozása
1892	— Hauptmann „A takácsok" című színdarabja
1892	— Leoncavallo „Bajazzók" című operája
	— Debussy: „Egy faun délutánja"
1893. február 1	— Az Egyesült Államok annektálja a Hawaii-szigeteket
április	— Általános politikai sztrájk Belgiumban
augusztus	— A Lengyel Királyság Szociáldemokráciája megalakulása
1893	— A francia—orosz szövetség létrejötte
	— Az angol Független Munkáspárt megalakulása
1893—1894	— Vámháború Oroszország és Németország között
1893	— Mikszáth „Két választás Magyarországon" című regénye
1893—1896	— Nansen sarki expedíciója a „Fram"-on
1894. július 25	— A japán—kínai háború kezdete
október 22	— Törvények a szocialista párt és a szakszervezetek feloszlatásáról Olaszországban
1894	— Engels kiadja „A tőke" harmadik kötetét
	— Lenin „Kik azok a »népbarátok« és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen" című művének megjelenése
	— Szun Jat-szen létrehozza a Kína Újjászületésének Szövetségét
1894—1896	— Örménypogromok Törökországban
1894—1900	— A Dreyfus-ügy
1894	— A Lumière testvérek feltalálják a kinematográfot
1894—1895	— Kipling: „A dzsungel könyve"
1894	— Londonban megnyílik az Old Vic színház
1895. április 17	— A shimonoseki békeszerződés Japán és Kína között
augusztus 5	— Engels halála
augusztus	— Pekingben megalakul az Állam Megerősítésének Társasága, a reformmozgalom központja
október 1	— Madagaszkár francia protektorátus alá kerül
október—december	— Péterváron Lenin vezetésével megalakul a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására
1895	— Plehanov „A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez" című könyvének megjelenése
1895—1896	— Háború Olaszország és Etiópia között
1895	— Popov feltalálja a vezeték nélküli távírókészüléket
	— Röntgen felfedezi a később róla elnevezett X-sugarakat
	— Munkácsy „Sztrájk" című festménye
1895—1905	— Cézanne „Fürdőző nők" című festménye
1896. március 1	— Az etiópok Aduánál legyőzik az olasz csapatokat
május 28	— Választójogi reform Ausztriában
május—június	— A pétervári textilmunkások sztrájkja
június 1	— Orosz—kínai szerződés a Kelet-Kínai Vasút megépítéséről
július 27	— A II. Internacionálé londoni kongresszusa
1896. augusztus—1898 szeptember	— Felkelés a Fülöp-szigeteken a spanyol uralom ellen
1896—1897	— A masona és matabele törzsek felkelése Rhodesiában az angolok ellen
1896	— Az Ír Szocialista Párt megalakulása
	— Becquerel felfedezi az urán sugárzását
	— Eötvös Loránd torziós ingája
	— Csehov „Sirály" című drámája
	— Verhaeren „A csápjukat nyújtó városok" című verseskötete
	— Puccini „Bohémélet" című operája
1896—1897	— A Diesel-motor feltalálása
1897. január 15 (3)	— Törvény a rubel aranyalapra helyezéséről
április 18—május 19	— Görög—török háború
május	— Oroszország és az Osztrák—Magyar Monarchia egyezménye a balkáni status quóról
november 3	— Németország elfoglalja Csiaocsou kikötőjét a Santung-félszigeten

1897	— Tilakot Indiában börtönbüntetésre ítélik
	— A Munkás Szakszervezetek Alakítását Elősegítő Társaság létrehozása Japánban
	— Thomson felfedezi az elektront
	— Pavlov „Előadások a fő emésztőmirigyek működéséről" című műve
	— Rostand „Cyrano de Bergerac" című színműve
	— Richard Strauss „Don Quijote" című szimfonikus költeménye
	— Csehov „Ványa bácsi" című drámája
1898. március 13 (1)—15 (3)	— Az OSZDMP I. kongresszusa Minszkben
március 27	— Szerződés Oroszország és Kína között Lüsun (Port Arthur) és Talien (Dalnyij) bérletéről, valamint a Dél-Mandzsúriai Vasút megépítéséről
március 28	— A Reichstag jóváhagyja Tirpitz flottaépítési programját
április 21—augusztus 12	— Spanyol—amerikai háború
május	— Forradalmi tömegmozgalmak Olaszországban
június 11—szeptember 21	— A „reformok száz napja" Kínában
szeptember 2	— A mahdista hadsereg veresége Omdurmannál
szeptember 19—november 4	— A fashodai incidens Franciaország és Anglia között
december 10	— A párizsi békeszerződés az Egyesült Államok és Spanyolország között; Kuba formálisan függetlenné válik
1898	— Sen Katayama megalakítja a Szocializmust Tanulmányozó Társaságot
	— A Curie-házaspár felfedezi a poloniumot és a rádiumot
	— Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics-Dancsenko megalapítja a moszkvai Művész Színházat
	— Wells „Világok harca" című regénye
1899. január 19	— Angol—egyiptomi egyezmény a szudáni kondomíniumról
február 12	— Németország megszerzi Spanyolországtól a Karolina-, a Mariana- és a Palao-szigeteket
április (március)	— Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című könyvének megjelenése
szeptember 6	— Hay, az Egyesült Államok külügyminisztere meghirdeti Kínával kapcsolatban a „nyitott kapuk" doktrínáját
szeptember 24—29	— Az Ausztriai Szociáldemokrata Párt brünni kongresszusa
1899. október 12—1902. május 31	— Az angol—búr háború
1899—1901	— A jihotuanok népi felkelése Kínában. Az imperialista hatalmak intervenciója
1899—1902	— Felkelés a Fülöp-szigeteken az amerikai uralom ellen
1899	— Tolsztoj „Feltámadás" című regénye
	— Sibelius „Finlandia" című szimfonikus költeménye
1900 február	— A Munkásképviseleti Bizottság létrehozása Angliában (1906-tól: Munkáspárt)
augusztus	— A Taff Vale-vasút munkásainak sztrájkja
szeptember 23—27	— A II. Internacionálé párizsi kongresszusa
december 24 (11)	— A lenini „Iszkra" első száma
december	— Általános sztrájk Genovában
1900	— A Seiyukai (Politikai Baráti Társaság) nevű polgári politikai párt megalakulása Japánban
	— Planck kifejti a kvantumelmélet alapjait
	— Ferenczy Károly „Józsefet eladják testvérei" című festménye
1901. március 2	— Az Egyesült Államok kongresszusa elfogadja Platt „alkotmánymódosítását", amely korlátozza Kuba szuverenitását
május (április)	— Május elsejei sztrájkok és tüntetések Péterváron, Tbilisziben és Oroszország más városaiban
május 20 (7)	— Az Obuhov-gyár munkásainak sztrájkja Péterváron („obuhovi ellenállás")
május	— Japánban megalakul a Shakai Minshuto (szociáldemokrata párt)
július 29	— Indianapolisban megnyílik az amerikai Szocialista Párt alapító kongresszusa
július	— A Lordok Háza döntései a Taff Vale-ügyben
szeptember 7	— A kínai kormány aláírja az intervenciós hatalmakkal a „zárójegyzőkönyvet" („boxer-protokoll")
november 18	— Anglia és az Egyesült Államok szerződése a Csendes-óceánt és az Atlanti-óceánt összekötő csatorna építéséről
1901	— Oroszországban megalakul az eszer párt

1901	— Kandó villanymozdonya
	— Thomas Mann „Buddenbrook ház" című regénye
	— Shaw: „Három színdarab puritánok részére"
1901—1902	— Enescu román rapszódiái
1902. január 30	— Angol—japán szövetségi szerződés
február 16	— Általános sztrájk Barcelonában
március	— Lenin „Mi a teendő?" című művének megjelenése
november 1—2	— Francia—olasz titkos megállapodás a kölcsönös semlegességről
november 15 (2)— december 9 (november 26)	— Politikai tömegsztrájk a Don menti Rosztovban
december 14	— Törvény a vámtarifák felemeléséről Németországban
1902	— Gorkij „Éjjeli menedékhely" című drámája
1903. július 30 (17)— augusztus 20 (10)	— Az OSZDMP II. kongresszusa. A bolsevik párt megalakulása
július—augusztus	— Általános sztrájk Dél-Oroszország ipari központjaiban
1903. augusztus 22—1904. január 18	— A crimmitschaui szövőmunkások sztrájkja
november	— Az Egyesült Államok megszállja a Panama-csatorna övezetét
1903—1907	— A herero és hottentotta törzsek felkelése Német Délnyugat-Afrikában
1903	— A Wright testvérek megépítik első robbanómotoros repülőgépüket
	— Pavlov előadása a feltételes reflexekről a madridi XIV. nemzetközi orvoskongresszuson
1903—1905	— Debussy: „A tenger." Szimfonikus vázlatok
1904. február 9 (január 27)	— Az orosz—japán háború kezdete
április 8	— Angol—francia egyezmény Egyiptomról, Marokkóról és más gyarmatbirtokokról („entente cordiale")
április	— Vasutassztrájk Magyarországon
május	— Lenin „Egy lépés előre, két lépés hátra" című művének megjelenése
július	— A német szociáldemokraták pere Königsbergben
augusztus 14—20	— A II. Internacionálé amsterdami kongresszusa
szeptember	— Általános politikai sztrájk Olaszországban
december 22	— Genfben megjelenik a „Vperjod" című bolsevik lap első száma
1904. december 26 (13)—1905. január 13 (1904. december 31)	— A bakui olajmunkások általános sztrájkja
1904	— A német acélszindikátus megalakulása Düsseldorfban
	— Ibañez „A hívatlan vendég" című regénye
	— Picasso „Emberpár" című festménye
1904—1912	— Romain Rolland „Jean Cristophe" című regényciklusa
1905. január 22 (9)	— A „véres vasárnap". A első orosz forradalom kezdete
január—február	— A Ruhr-vidéki bányászok általános sztrájkja
február 19 (6)—március 10 (február 25)	— Az orosz hadsereg veresége Mukdennél (Senjang)
március—1906 január	— Az első marokkói válság
április 25 (12)— május 10 (április 27)	— Az OSZDMP III. kongresszusa Londonban
április	— A Munkás Internacionálé Francia Szekciója (SFIO) megalakulása Franciaországban
május 25 (12)— augusztus 5 (július 23)	— Az ivanovo-voznyeszenszki textilmunkás-sztrájk; az egyik első munkásszovjet megalakítása
május 27 (14)	— A csuzimai tengeri csata: az orosz hajóhad veresége
június 27 (14)	— Felkelés a „Patyomkin" páncéloson
június	— A Világ Ipari Munkásai (IWW) megalakulása
július 5—7 (június 22—24)	— A łódźi munkások fegyveres felkelése
július 29	— Egyezmény az Egyesült Államok és Japán között (Taft—Katsura egyezmény)
július	— Lenin „A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban" című művének megjelenése
augusztus 13	— Népszavazás Norvégiában. A Svédországgal való unió felbontása
augusztus 13 (július 31)	— Az Összoroszországi Parasztszövetség megalakulása

1905. szeptember 5 (augusztus 23)	— Az orosz—japán békeszerződés aláírása Portsmouthban (Egyesült Államok)
szeptember 15	— Politikai tömegsztrájk Budapesten
szeptember 18	— A Csungkuo Koming Tungmenghuj (Kínai Szövetséges Forradalmi Liga) megalakulása
október 26 (13)	— Péterváron megalakul a munkásküldöttek szovjetje
október—november	— Országos politikai sztrájk Oroszországban
október 30 (17)	— II. Miklós kiáltványa „a politikai jogok adományozásáról a lakosság számára"
október	— A kadet párt megalakulása Oroszországban
október—november	— Matrózfelkelések Kronstadtban, Vlagyivosztokban, Szevasztopolban
október—november	— Tömegmozgalom az Osztrák—Magyar Monarchiában az általános választójogért
november	— Az Október 17-i Szövetség (októbrista párt) megalakulása Oroszországban
december 25 (12)—30 (17)	— A bolsevik párt tammerforsi konferenciája
december	— Fegyveres felkelés Moszkvában, Harkovban, Gorlovkában, Krasznojarszkban, Csitában stb.
1905	— Politikai válság és „nemzeti ellenállás" Magyarországon
1905—1911	— Az iráni forradalom
1905	— Einstein speciális relativitáselmélete
	— Janis Rainis „A vihar vetése" című verseskötete
1906. január 15—április 7	— Az algecirási konferencia a marokkói kérdésről
január—március	— Az Osztrák—Magyar Monarchia vámháborúja Szerbia ellen
február 10	— Az első angol dreadnought vízre bocsátása
április 23 (10)— május 8 (április 25)	— AZ OSZDMP IV. kongresszusa Stockholmban
május 10 (április 27)—július 21 (8)	— Az I. Állami Duma
május	— Az Egyesült Nemesség Tanácsának megalakulása Oroszországban
július 20	— A finn országgyűlés elfogadja az alkotmányt
július 30 (17)—augusztus 2 (július 20)	— Katona- és matrózfelkelések Kronstadtban és Sveaborgban
augusztus—szeptember	— Népi felkelés Kubában; az amerikai csapatok megszállják Kubát
szeptember	— Az első iráni endzsumen megalakulása Tebrizben
1906—1910	— A sztolipini agrárreform
1906	— Bányászfelkelés Csianghszi tartományban a Tungmenghuj vezetése alatt
	— Az Indiai Muzulmán Liga megalakulása
	— Zsukovszkij kidolgozza a repülőgép szárnyára ható felhajtó erő képletét
	— Gorkij „Az anya" című regénye
	— Ady „Új versek" című kötetének megjelenése
	— Bartók és Kodály első népdalfeldolgozásai
1906—1910	— Nexö „Hódító Pelle" című regénye
1907. január—február	— A „hottentotta blokk" megalakulása a Reichstagban
március 5 (február 20)— június 15 (2)	— A II. Állami Duma
március	— Parasztfelkelés Romániában
május 13 (április 30)— június 1 (május 19)	— Az OSZDMP V. kongresszusa Londonban
május	— Parasztfelkelés Punjabban. A vasutasok politikai sztrájkja a parasztfelkelés támogatására
június 16 (3)	— A II. Állami Duma szétkergetése és az új választójogi törvény kihirdetése Oroszországban
június	— A dél-franciaországi bortermelők mozgalma
július 30	— Japán—orosz szerződés az északkelet-kínai befolyási övezetek felosztásáról
augusztus 17—24	— A II. Internacionálé stuttgarti kongresszusa
augusztus 31	— Angol—orosz egyezmény az iráni befolyási övezetek felosztásáról, valamint Afganisztán és Tibet kérdéséről
1907. november 14 (1)— 1912. június 22 (9)	— A III. Állami Duma
1907	— A Royal Dutch Shell angol—holland olajtröszt létrehozása
	— Picasso „Avignoni kisasszonyok" című festménye

1908. július 23	— Az ifjútörök forradalom. Az alkotmány visszaállítása
július	— A bombayi legfelső bíróság elítéli Tilakot
október 5	— Bulgária függetlenségének kikiáltása
október 6	— Az Osztrák—Magyar Monarchia annektálja Boszniát és Hercegovinát. A boszniai válság (1908—1909) kezdete
1908	— Anatole France „A pingvinek szigete" című regénye
	— O. Henry „A nemes szélhámos" című novelláskötete
1909. április—május	— Lenin „Materializmus és empíriokriticizmus" című művének megjelenése
július 16	— Mohamed Ali iráni sah detronizálása
július 26—31	— Felkelés Barcelonában („véres hét")
szeptember 27	— Törvény a Dél-afrikai Unió angol domínium létrehozásáról
1909	— Az Angol—Perzsa Olajtársaság megalapítása
	— Peary eléri az Északi-sarkot
	— Blériot átrepüli a La Manche-csatornát
	— Ehrlich és Hata előállítja a salvarsant
	— Jack London „Martin Eden" című regénye
1910. április	— „Rizslázadás" Kuangcsouban
augusztus 22	— Japán annektálja Koreát
augusztus 28—szeptember 3	— A II. Internacionálé koppenhágai kongresszusa
szeptember 24—28	— Sztrájk és utcai harcok Berlinben
október 4—6	— Polgári forradalom Portugáliában
október 6—18	— Vasutassztrájk Franciaországban
1910—1917	— A mexikói forradalom
1911. április 26	— A franciák elfoglalják Fezt, Marokkó fővárosát
május 20	— A kínai kormány egyezménye az angol—francia—német—amerikai bankkonzorciummal: a kínai vasútépítkezéseket a külföldi tőke kezére adják
július 1	— A „Panther" („Párduc") német ágyúnaszád befut Agadir kikötőjébe. A második marokkói válság (július—november)
1911. szeptember 29—1912. október 15	— Olasz—török háború (tripoliszi háború)
október 10	— A vucsangi felkelés. Az 1911—1913. évi kínai forradalom kezdete
október	— Maderót Mexikó elnökévé választják
november 4	— Francia—német egyezmény Marokkóról
december 14	— Amundsen expedíciója eléri a Déli-sarkot
december 29	— Szun Jat-szent a Kínai Köztársaság elnökévé választják
1911	— India fővárosát Calcuttából Delhibe helyezik át
	— Móricz Zsigmond „Sárarany" című regénye
	— Bartók „ A kékszakállú herceg vára" című operája
	— A „Nyolcak" kiállítása Budapesten
1911—1913	— Jan Štursa „Munka" és „Humanitás" című szoborcsoportjai
1912. január 18 (5)—30 (17)	— Az OSZDMP prágai konferenciája
április 17 (4)	— A lénai sortűz. Új forradalmi fellendülés kezdete Oroszországban
május 5 (április 22)	— A „Pravda" első száma
május 23	— Tömegtüntetés és ostromállapot Budapesten („vérvörös csütörtök")
augusztus 25	— A Kuomintang megalakulása
október 9	— Az első Balkán-háború kezdete
november 24—25	— A II. Internacionálé bázeli kongresszusa
november 27	— Francia—spanyol szerződés Marokkó felosztásáról
november 28 (15)	— A IV. Állami Duma megnyitása
1912	— A Szarekat Iszlam megalakulása Indonéziában
	— A futószalagrendszer bevezetése a Ford autógyárakban
	— Lu Hszin „A múlt" című elbeszélése
	— Ravel „Daphnis és Chloé" című balettje
1912—1914	— Dreiser „A pénz királya" és „A titán" című regényei
	— Szedov sarki expedíciója
1913. április 8	— A kínai parlament megnyitása
május 30	— A londoni békeszerződés Törökország és a balkáni szövetségesek között

1913. június 29—augusztus 10	— A második Balkán-háború
július	— A „második forradalom" kezdete Kínában
augusztus 7	— A francia parlament törvénybe iktatja a hároméves katonai szolgálatot
augusztus 10	— Az albán állam megalakulása
1913	— Bohr atommodellje
1914. április 20	— Véres összetűzések Rockefeller ludlowi (California) szénbányáiban
április 21—november 23	— Az Egyesült Államok intervenciója Mexikóban
május	— A bakui olajmunkások általános sztrájkjának kezdete
június 7—14	— A munkások és parasztok tömegmozgalmai Olaszországban („vörös hét")
június 28	— A szarajevói merénylet
július 23	— Az Osztrák—Magyar Monarchia ultimátuma Szerbiához
július 26	— Az angol rendőrség Dublinben tüzet nyit a tüntető ír nacionalistákra
július 28	— Az Osztrák—Magyar Monarchia hadat üzen Szerbiának
július 31	— Jaurès meggyilkolása
július	— Sztrájkok Pétervárott és más orosz városokban
augusztus 1	— Németország hadat üzen Oroszországnak. Az első világháború kezdete
augusztus 2	— Török—német titkos szövetségi szerződés
augusztus 3	— Németország hadat üzen Franciaországnak
augusztus 4	— A szociáldemokrata Reichstag-frakció megszavazza a hadihiteleket
	— A német csapatok betörnek Belgiumba
	— Anglia hadat üzen Németországnak
	— Az Egyesült Államok semlegességi nyilatkozata
augusztus 6	— Kína semlegességi nyilatkozata
augusztus 15	— A Panama-csatorna megnyitása
augusztus 17—szeptember 15	— Az orosz csapatok kelet-poroszországi hadművelete
augusztus 23	— Japán hadat üzen Németországnak
szeptember 5—9	— A marne-i csata
október 29—30	— A fekete-tengeri német—török flotta támadása az orosz partmenti városok ellen. Törökország hadbalépése Németország oldalán
november 2	— Irán bejelenti semlegességét
december 2	— Karl Liebknecht felszólalása a Reichstagban a hadihitelek ellen
1914	— Soddy felfedezi a protont
	— Heinrich Mann „Az alattvaló" című regénye
1915. január 18	— Japán átnyújtja Kínának a „21 követelést"
február 14	— Az antantországok szocialistáinak londoni konferenciája
február 23 (10)—26 (13)	— Bírósági eljárás a IV. Állami Duma bolsevik képviselői ellen
február 27 (14)—	
március 4 (február 19)	— A külföldi bolsevik szekciók berni konferenciája
március 22	— Przemysl eleste
április 22	— Német gáztámadás Ypern környékén. A harcgázok első alkalmazása
május 2	— A gorlicei frontáttörés
május 7	— Egy német tengeralattjáró elsüllyeszti a „Lusitania" gőzöst
május 23	— Olaszország hadat üzen az Osztrák—Magyar Monarchiának
május	— Oroszországban létrehozzák a hadiipari bizottságokat
július 3	— Amerikai csapatok megszállják Haitit
július 9	— Angol csapatok elfoglalják Német Délnyugat-Afrikát
augusztus	— Az ún. progresszív blokk megalakulása Oroszországban
szeptember 5—8	— Nemzetközi szocialista konferencia Zimmerwaldban (Svájc)
szeptember (augusztus)	— Lenin „A II. Internacionálé csődje" és „A szocializmus és a háború" című írásainak megjelenése
október 14	— Bulgária a központi hatalmak oldalán belép a háborúba
október—december	— Osztrák—magyar, német és bolgár csapatok megszállják Szerbiát
1915	— Az Internacionálé-csoport megalakulása Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht vezetésével (1916-tól: Spartacus-szövetség)
	— Zelinszkij feltalálja a szénszűrős gázálarcot
	— Rabindranath Tagore „Otthon és világ" című regénye

1916. január 1 — A Spartacus-szövetség első országos konferenciája
februar 21—december 18 — A verduni csata
április 23—30 — Felkelés Írországban. Az Ír Köztársaság kikiáltása
április 24—30 — Nemzetközi szocialista konferencia Kientalban (Svájc)
május 1 — Háborúellenes tömegtüntetés Berlinben Karl Liebknecht vezetésével
május 31—június 1 — A jütlandi tengeri csata
július 3 — Orosz—japán szövetségi szerződés
július — Lenin befejezi „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művét
július—október — Felkelések a cárizmus ellen Közép-Ázsiában és Kazahsztánban
augusztus 27 — Románia az antant oldalán belép a háborúba
szeptember 15 — A somme-i csatában az angolok először alkalmaznak tankokat
október 21 — Friedrich Adler agyonlövi Stürgkh gróf osztrák miniszterelnököt
1916 — Einstein általános relativitáselmélete
1917. február 3 — Az Egyesült Államok megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal
február — Amerikai partraszállás Kubában
— Birói leszámolás az Egyesült Államokban az IWW vezetőivel, Mooneyval és Billingsszel
március 12 (február 27) — A februári polgári demokratikus forradalom Oroszországban. A cárizmus megdöntése
— A munkás- és katonaküldöttek pétervári szovjetjének első ülése
március 15 (2) — Az oroszországi Ideiglenes Kormány megalakulása
április 6 — Az Egyesült Államok hadat üzen Németországnak
— A Németországi Független Szociáldemokrata Párt megalakítása a gothai kongresszuson
április 16—23 — Tömegsztrájk Berlinben és más városokban
április 16 (3) — Lenin az emigrációból visszatér Pétervárra
április 17 (4) — Lenin „A proletariátus feladatai forradalmunkban" című beszámolója („Áprilisi Tézisek")
május 1 (április 18) — Az Ideiglenes Kormány bejelenti, hogy a „végső győzelemig" folytatja a háborút. Az Ideiglenes Kormány első válsága
május 7—12 (április 24—29) — Az OSZDMP(b) VII. összoroszországi konferenciája Péterváron
május — Az Egyesült Államok hitelt nyújt az Ideiglenes Kormánynak
— Szocialista békekonferencia Stockholmban
június 3 — Az angol munkásszervezetek háborúellenes konferenciája Leedsben
június 16 (3)—
július 7 (június 24) — A munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek I. összoroszországi kongresszusa
június 29 — Görögország az antant oldalán belép a háborúba
június — Háborúellenes munkástüntetések Franciaországban
— Sztrájkok és tüntetések Németországban
július 1 (június 18) — Az orosz csapatok júniusi támadása
július 16—17 (3—4) — Tömegtüntetések Péterváron. „Minden hatalmat a szovjeteknek!"
július 19 — A Reichstag rezolúciója a „megegyezéses" békéről
július 31—november 10 — Az angol csapatok hadművelete Ypernnél
augusztus 3 — Lázadás a német flottában
augusztus 8 (július 26)—
augusztus 16 (3) — Az OSZDMP VI. kongresszusa Péterváron
augusztus 14 — A kínai kormány hadat üzen Németországnak
augusztus 29—szeptember 2 — Népi felkelés Torinóban
szeptember 6 — Kuangcsouban megalakul a dél-kínai kormány Szun Jat-szen elnökletével
szeptember 7—12 (augusztus 25—30) — A Kornyilov-lázadás
október 23 (10) és 29 (16) — A bolsevik párt Központi Bizottságának határozatai a fegyveres felkelés előkészítéséről

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Marx: A tőke. I—III. köt. Budapest 1961.

Marx: A gothai program kritikája. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 5—38. old.

Engels: Karl Marx. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 139—149. old.

Engels: Európa munkásai 1877-ben. Lásd *Marx—Engels:* A szakszervezetekről. Táncsics Könyvkiadó 1961. 253—268. old.

Engels: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 1—317. old.

Engels: A természet dialektikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 318—573. old.

Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 383—402. old.

Marx—Engels: Briefwechsel. IV. Band: 1868—1883. Dietz Verlag 1950.

Маркс и *Энгельс:* Письма. 1878—1887. Соч. Т. XXVII.

Энгельс: Письма. 1888—1891. В кн.: *Маркс* и *Энгельс* Соч. Т. XXVIII.

Engels, P. Lafargue, L. Lafargue: Correspondance. Textes recueillis, annotés et présentés par E. Bottigelli. T. 1—3. Paris 1957—1959.

Lenin: Engels Frigyes. Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 1—14. old.

Lenin: Mi a teendő? Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 357—554. old.

Lenin: Egy lépés előre, két lépés hátra. Lásd *Lenin* Művei. 7. köt. Szikra 1953. 207—452. old.

Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. Lásd *Lenin* Művei. 9. köt. Szikra 1954. 1—133. old.

Lenin: Előszó a „J. Ph. Becker, J. Dietzgen, F. Engels, K. Marx és mások F. A. Sorgéhoz és másokhoz intézett levelei" című könyv orosz fordításához. Lásd *Lenin* Művei. 12. köt. Szikra 1954. 351—371. old.

Lenin: A világtörténelem új fejezete. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 369—370. old.

Lenin: A maradi Európa és a haladó Ázsia. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 82—83. old.

Lenin: Amiben nem kell utánozni a német munkásmozgalmat. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 255—259. old.

Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 403—469. old.

Lenin: Marx Károly. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 31—82. old.

Lenin: Idegen lobogó alatt. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 127—149. old.

Lenin: A II. Internacionálé csődje. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 199—257. old.

Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 343—347. old.

Lenin: Füzetek az imperializmusról. Lásd *Lenin* Művei. 39. köt. Budapest 1964.

Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 191—316. old.

Lenin: A marxizmus karikatúrájáról és az „imperialista ökonomizmusról". Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 18—74. old.

Lenin: Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 107—124. old.

Lenin: [Levelek Inessza Armandnak.] Lásd *Lenin* Művei. 35. köt. Szikra 1956.

Lenin: Anyag a pártprogram felülvizsgálásához. Lásd *Lenin* Művei 24. köt. Szikra 1952. 475—501. old.

Lenin: A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 343—393. old.

Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 409—528. old.

Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. Lásd *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 96—105. old.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Irodalom

A filozófia története. Szerk. M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk. 3—4. köt. Budapest 1958—1964.

История южных и западных славян. М. 1957.

Мировые экономические кризисы. 1848—1935. Под общ. ред. Е. Варга. Т. 1, 3. М. 1937—1939.

E. L. Bogart: Economic history of Europe, 1760—1939. London —New York 1942.

The Cambridge modern history. Vol. 12. Cambridge 1920.

E. L. Dupriez: Des mouvements économiques généraux. T. 1—2. Louvain 1947.

G. P. Gooch: History of modern Europe 1878—1919. London—New York—Toronto 1924. Oroszul: *Г. П. Гуч:* История современной Европы. Сокр. пер. с англ. Предисл. Ф. А. Ротштейна. М.—Л. 1925.

J. Kuczynski: Studien zur Geschichte der Weltwirtschaft. Berlin. 1952.

E. Lavisse—A. Rambaud: Histoire générale du IVe siècle à nos jours. T. 12. Le monde contemporain, 1870—1900. Paris 1904.

Peuples et civilisations. Histoire générale publ. sous la dir. de L. Halphen et Ph. Sagnac. T. 17—19. Paris 1937—1952. T. 17. *H. Hauser, J. Maurain, P. Benaerts* et *F. L'Huillier:* Du libéralisme à l'impérialisme (1860—1878). 2e éd. T. 18. *M. Baumont:* L'essor industriel et l'impérialisme colonial (1878—1904). T. 19. *P. Renouvin:* La crise européenne et la grande guerre (1904—1918). 2e éd.

R. Schnerb: Le XIXe siècle. L'apogée de l'expansion européenne (1815—1914). Paris 1955. (Histoire générale des civilisations. T. 6.)

Historiográfia. Bibliográfiák

В. В. Бартольд: История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2. Л. 1925.

Bibliographie d'histoire coloniale (1900—1930). Publ. par les soins de A. Martineau e. a. Paris 1932.

Bibliographie internationale des travaux historiques publ. dans les volumes de „Mélanges", 1880—1939. Établie avec le concours des comités nationaux par M. Rothbarth et U. Helfenstein. Paris 1955.

G. Franz: Bücherkunde zur Weltgeschichte. Vom Untergang des Römischen Weltreiches bis zur Gegenwart. München 1956.

A. Grandin: Bibliographie générale des sciences juridiques, politiques, économiques et sociales de 1800 à 1925/1926. T. 1—3. Paris 1926.

A Guide to historical literature. Ed. by G. M. Dutcher a. o. New York 1937.

International bibliography of historical sciences. Ed. by the Intern. committee of hist. sciences. Vol. 1—14 (1926—1939), 16—25 (1947—1956). Paris 1930—1942, 1949—1958.

P. Renouvin, E. Préclin, G. Hardy: L'époque contemporaine. II. La paix armée et la grande guerre (1871—1919). Paris 1947. („Clio". Introduction aux études historiques.)

J. Sauvaget: L'introduction à l'histoire de l'Orient Musulman. Éléments de bibliographie. Paris 1946.

H. Schleiffer and *R. Crandall:* Index to economic history essays in Festschriften. 1900—1950. Cambridge, Mass. 1953.

J. Stammhammer: Bibliographie des Sozialismus und Kommunismus. Bd. 1—3. Jena 1893—1909.

J. W. Thompson: A history of historical writing. Vol. 2. New York 1942.

Kézikönyvek. Történelmi atlaszok

Атлас новой истории. Для средней школы. Под общ. ред. А. В. Ефимова и А. П. Аверьянова. Ч. 2. М. 1957.

Дипломатический словарь. Глав. ред. А. Я. Вышинский и С. А. Лозовский. Т. 1—2. М. 1948—1950.

Морской атлас. Т. 3. Военно-исторический. Ч. 1. Ответств. ред. Г. И. Левченко. М. 1958. (Мин-ство Обороны Союза ССР.)

Annual register. For the years 1871—1918. London 1872—1919.

Cambridge modern history atlas. Ed. by W. Ward a. o. 2d ed. Cambridge 1925.

J. Delorme: Chronologie des civilisations. Paris 1949. („Clio". Introduction aux études historiques.)

European history atlas. Ed. by J. H. Breasted a. o. 9th rev. ed. Chicago 1951.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 4. Aufl. Bd. 1—8. — Ergänzungsband. Jena 1923—1929.

M. Mulhall: The dictionary of statistics. 4th ed. rev. London 1909.

Schulthess' Europäischer Geschichtskalender. Jg. 12—25 (1871—1884); N. F. Jg. 1—33 (1885—1917). Nördlingen—München 1872—1921.

S. H. Steinberg: Historical tables. London 1939.

Az I. fejezethez

A PÁRIZSI KOMMÜN

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

К. Маркс: [Подготовительные работы к «Гражданской войне во Франции».] — «Архив Маркса и Энгельса». Т. III (VIII). М. 1934.

Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 471—540. old.

Marx — L. Kugelmann-nak. 1871. április 12., 17. Lásd *Marx—*

Engels: Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 443—444. old.

К. Маркс и *Ф. Энгельс:* Парижская коммуна. [Сборник.] М. 1938.

В. И. Ленин: Заметка о книгах парижских коммунаров. — Конспект первой части книги Г. Лефрансе «Очерк движения парижских коммунаров в 1871 г.» [Из неопубликованных рукописей В. И. Ленина.] — «Иностранная литература». 1957. № 4, с. 3—19.

Lenin: Előszó Marx L. Kugelmannhoz intézett leveleinek orosz fordításához. Lásd *Lenin* Művei. 12. köt. Szikra 1954. 93—101. old.

Lenin: A Kommün tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 492—495. old.

Lenin: A Kommün emlékére. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 122—126. old.

Lenin: Eugène Pottier. Lásd *Lenin* Művei. 36. köt. Budapest 1958. 207—208. old.

Irodalom

P. O. Lissagaray: Az 1871. évi kommün története. Wien 1922.

A. I. Molok: Párizs munkásai a kommün napjaiban. Budapest 1951.

В. С. Алексеев-Попов: Влияние Парижской коммуны на германское социал-демократическое движение (1871—1872 гг.). — «Вопросы истории». 1953. № 5, с. 60—82.

П. Англан: Версальцы. — «Новая и новейшая история». 1958. № 2, с. 32—48.

Ш. И. Басилая: К вопросу об отношении царского правительства к Парижской коммуне. Сухуми 1954.

З. С. Ефимова: Парижская коммуна и орган русской революционной демократии «Искра». — «Ист. записки». 1957. Т. 59, с. 310—327.

Э. А. Желубовская: Борьба за Коммуну в Марселе в 1871 г. — «Историк-марксист». 1941. № 6, с. 60—77.

С. Б. Кан: Маркс, как организатор помощи жертвам версальского террора. М. 1931.

С. Б. Кан: Правительство Тьера и подготовка к революции 18 марта 1871 г. — «Борьба классов». 1933. № 6, с. 30—51.

П. М. Керженцев: История Парижской коммуны 1871 г. Изд. 2. М. 1959.

И. С. Книжник-Ветров: А. В. Корвин-Круковская (Жаклар), друг Ф. М. Достоевского, деятельница Парижской коммуны. М. 1931.

Б. П. Козьмин: Русская секция Первого Интернационала. М. 1957.

А. Е. Коротеева: Гаагский конгресс I Интернационала. В кн.: Из истории борьбы Маркса и Энгельса за пролетарскую партию. М. 1955, с. 579—658.

С. Н. Красильников: Боевые действия Парижской коммуны 1871 г. М. 1935.

П. Л. Лавров: Парижская коммуна 18 марта 1871 г. С прил. отрывков из писем П. Л. Лаврова к Е. А. Штакеншнейдер и примеч. А. И. Молока. Л. 1925.

А. Я. Лурье: Портреты деятелей Парижской коммуны. Изд. 2. М. 1956.

М. Машкин: К истории борьбы за Коммуну в Алжире в 1870—1871 гг. — «Вопросы истории». 1949. № 6, с. 85—99.

А И. Молок: Белый террор во Франции в 1871 г. М. 1936.

А. И. Молок: Германская интервенция против Парижской коммуны 1871 г. Л. 1939.

А. И. Молок: Очерки быта и культуры Парижской коммуны 1871 г. Л. 1924.

Г. В. Плеханов: Мартовские иды. Сочинения. Изд. 2. Т. 12. М. 1924, с. 334—341.

И. И. Скворцов-Степанов: Парижская коммуна 1871 г. и вопросы тактики в пролетарской революции. Изд. 7. М. 1938.

С. А. Фрумов: Парижская коммуна в борьбе за демократизацию школы. М. 1958.

G. Bourgin: La guerre de 1870—1871 et la Commune. Paris 1939.

M. Dessal: Un révolutionnaire jacobin Charles Delescluze, 1809—1871. Paris 1952.

L. Dubreuilb: La Commune. Paris é. n.

„Europe". Numéro spécial: La Commune de Paris. 1951. Avril—mai.

M. Foulon: Eugène Varlin. Clermont-Ferrant 1934.

G. Gille: Jules Vallès (1832—1885). Paris 1941.

G. Laronze: Histoire de la Commune de 1871 d'après des documents et des souvenirs inédits. La Justice. Paris 1928.

B. Laurent: La Commune de 1871. Les postes, les ballons, le télégraphe... Paris 1934.

G. Lefrançais: Études sur le mouvement communaliste à Paris en 1871. Neuchâtel 1871.

E. Lepelletier: Histoire de la Commune de 1871. I—III. Paris 1911—1913.

A. Olivesi: La Commune de 1871 à Marseille et ses origines. Paris 1950.

Források

Лондонская конференция Первого Интернационала 17—23 сент. 1871 г. М. 1936. (ИМЭЛ при ЦК ВКП[б].)

Первый Интернационал в дни Парижской коммуны. Документы и материалы. М. 1941. (ИМЭЛ при ЦК ВКП[б].)

Письма рабкоров Парижской коммуны. Изд. 2. М. 1937. (ИМЭЛ при ЦК ВКП[б].)

Протоколы заседаний Парижской коммуны 1871 г. Т. 1—2. М. 1959—1960. (АН СССР. Ин-т истории.)

Царская дипломатия и Парижская коммуна 1871 г. М.—Л. 1933. (Центрархив.)
J. Allemane: Mémoires d'un communard. Des barricades au bagne. Paris é. n.
Enquête parlementaire sur l'insurrection du 18 mars. T. 1—3. Versailles 1872. (Assemblée nationale. Session 1871.)
Journal officiel de la République francaise sous la Commune. Du 19 mars au 24 mai 1871. Réimpression. Paris 1871.
G. Lefrançais: Souvenirs d'un révolutionnaire. Bruxelles 1902.
Louise Michel: Commune. Paris 1896.
Les Murailles politiques françaises. T. 2. Paris 1874.
Reclus Elie: La Commune au jour le jour 1871 (9 mars—29 mai). Paris 1908.
H. Rochefort: Les avantures de ma vie. T. 1—5. Paris 1897.
L. Rossel: Mémoires et correspondance 1844—1871. Paris 1908.
M. Vuillaume: Mes cahiers rouges. Paris 1908—1914.

Historiográfia. Bibliográfiák

Ф. И. Архипов: Источники и историография Парижской коммуны 1871 г. — «Ученые записки Горьковского пед. ин-та иностр. языков». Вып. 6. 1958, с. 143—175.
Р. М. Инглези: Парижская коммуна 1871 г. Указатель лит-ры. М. 1941.
С. Б. Кан: Проблемы истории Парижской коммуны в новейшей литературе. — «Изв. АН СССР. Серия истории и философии». 1946. Т. 3. № 3, с. 221—230.
М. Л. Кунина: Парижская коммуна 1871 г. Обзор русской и переводной исторической литературы. М. 1954.
G. Del Bo: La Commune di Parigi. Saggio bibliografico. Milano 1957.
Répertoire international des sources pour l'étude des mouvements sociaux aux XIX-e et XX-e siècles. Vol. 1. La Première Internationale. Périodiques 1864—1877. Paris 1958. (Comité international des sciences historiques.)

A II. fejezethez

A KAPITALISTA VILÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI AZ 1870—1890-ES ÉVEKBEN

Л. И. Любошиц: Вопросы марксистско-ленинской теории аграрных кризисов. М. 1949.
Л. А. Мендельсон: Теория и история экономических кризисов и циклов. Т. 2. М. 1959.
I. H. Clapham: The economic development of France and Germany 1815—1914. 2d ed. Cambridge 1923.
H. Feis: Europe the world's banker. 1870—1914. New Haven 1930.
H. Gibbins de Beltgens: Economic and industrial progress of the century. London 1903.
L. Ch. A. Knowles: Economic development in the nineteenth century. London 1947.
G. Luzzatto: Storia economica dell'età moderna e contemporanea. Pt. 2. Dal 1700 al 1894. Padova 1948.
Lásd még az egyes országoknál.

A III., XXII., XXVII. és XXVIII. fejezethez

ANGLIA

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels: Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" című műhöz. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 220—222. old.
Lenin: Angol viták a liberális munkáspolitikáról. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 360—366. old.
Lenin: Az angol munkásmozgalom 1912-ben. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 472—473. old.
Lenin: A „Brit Szocialista Párt" kongresszusa. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 76—78. old.
Lenin: Osztályháború Dublinben. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 328—332. old.
Lenin: Harry Quelch. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 366—368. old.
Lenin: Alkotmányjogi válság Angliában. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 226—229. old.

Irodalom

A. L. Morton: Az angol nép története. 1—2. köt. Budapest 1946.
Н. А. Ерофеев: Очерки по истории Англии 1815—1917 гг. М. 1959.
С. Захаров: Англия во время первой мировой войны. — «Историк-марксист». 1939. Кн. 5—6, с. 118—149. 1940. Кн 2(78), с. 54—74.
М. М. Карлинер: Февральская революция в России и английское рабочее движение. — «Вопросы истории». 1957. № 3, с. 121—134.
П. Керженцев: Ирландия в борьбе за независимость. Изд. 3, перераб. и доп. М. 1936.
Л. Е. Кертман: Рабочее движение в Англии и борьба двух тенденций в лейбористской партии (1900—1914 гг.). [Пермь] 1957.
А. Лозовский: Лейбористская партия и февральская революция. — «Вопросы истории». 1948. № 2, с. 70—88.
Н. Ф. Мочульский: Фабианское общество в период его основания (1884—1889). — «Вестник Моск. гос. ун-та». 1949. № 7, с. 3—18.
Ф. А. Ротштейн: Очерки по истории рабочего движения в Англии. Изд. 2. М—Л. 1925.
Е. В. Тарле: Чарльз Парнель. — Ирландия от восстания 1798 г. до аграрной реформы нынешнего

министерства. — Сочинения. Т. 1. М. 1957, с. 37—118, 305—583.

Г. А. Усов: О роли монополий в колониальной политике Англии в начале XX в. — «Новая и новейшая история». 1958. № 2, с. 102—114.

Е. Б. Черняк: Дублинская стачка 1913 г. — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 3. М. 1957, с. 215—287.

Е. Б. Черняк: Первая русская революция и рабочее движение в Англии и Ирландии. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 131—180.

T. Bell: John Maclean a fighter for freedom. Glasgow 1944.

A. L. Bowley: Wages and income in the United Kingdom since 1860. Cambridge 1937.

L. Brentano: Eine Geschichte der wirtschaftliche Entwicklung Englands. Bd. 1—3. Jena 1927.

B. H. Brown: The tariff reform movement in Great Britain. 1881—1895. New York 1943.

The Cambridge history of the British Empire. Gen. ed. J. Rose a. o. Vol. 3. Cambridge 1929.

J. H. Clapham: An economic history of modern Britain. [Vol. 2—3.] Cambridge 1932—1938.

G. D. H. Cole: A short history of the British working class movement. 1789—1947. New ed. London 1948.

Commerce and industry. A historical review of the economic conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the declaration of war in 1914. Ed. by W. Page. London 1919. — Tables of statistics. London 1919.

D. Davies: Connolly of Ireland. Patriot and socialist. Liverpool 1946.

R. C. K. Ensor: England 1870—1914. Oxford 1936. (The Oxford history of England. XIV.)

R. J. Evans: The Victorian age, 1815—1914. London 1950.

R. W. Fox: The class struggle in Britain in the epoch of imperialism. Pt. 1. 1880—1914. London [1932].

E. Halévy: Histoire de peuple anglais au 19e siècle. Épilogue, 1895—1914. T. 1. Les imperialistes au pouvoir (1895—1905). Paris 1926.; T. 2. Vers la démocratie sociale et vers la guerre. Paris 1932.

J. L. Hammon: Gladstone and the Irish nation. London—New York 1938.

M. B. Hammond: British labour conditions and legislation during the war. New York 1919.

E. Hughes: Keir Hardie. London 1956.

T. A. Jackson: Ireland her own. An outline history of the irish struggle for national freedom and independence. New York 1947.

D. L. Keir: The constitutional history of modern Britain 1458—1951. 5th ed. London 1953.

P. Knaplund: Britain, commonwealth and empire 1901—1955. London 1955.

P. Knaplund: Gladstone and Britain's imperial policy. London 1927.

J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in England von 1640 bis in die Gegenwart. 2. verb. Aufl. Berlin 1954—1955.

S. Maccoby: English radicalism 1853—1886. London 1938.

S. Maccoby: English radicalism 1886—1914. London 1953.

J. A. Marriott: Modern England, 1885—1939. 2nd ed. rev. and enl. London 1941. (A history of England. Vol. 8.)

A. L. Morton—G. Tate: The british labour movement 1770—1920. A history. London 1956.

E. R. Pease: History of the Fabian society. 2d ed. London 1925.

J. Pomfret: The struggle for land in Ireland 1800—1923. Princeton 1930.

J. H. S. Reid: The origins of the British labour party, Minneapolis 1955.

E. P. Thompson: William Morris. Romantic to revolutionary. London 1955.

D. Torr: Tom Mann and his times. Vol. 1. (1856—1890). London 1956.

G. M. Trevelyan: British history of the nineteenth century and after. (1782—1919). New ed. London 1938.

C. M. Waters: A short survey of the economic development of England and the colonies, 1874—1914. London 1926.

S. Webb—B. Webb: The history of trade-unionsm 1666—1920. Edinburgh 1920.

J. A. Williamson: A short history of British expansion. Vol. 2. The modern empire and commonwealth. 2nd ed. London 1938.

Források

В. М. Лавровский: Английский капитализм во второй половине XIX в. М. 1925. (История в источниках.)

J. Connolly: Labour and Easter week. A selection from writings. Dublin 1949.

W. Gallacher: Revolt on the Clyde. An autobiography. New ed. London 1949.

Hansard's parliamentary debates. Ser. 3—5. 1871—1918. London 1871—1919.

Tom Mann: Memories. H. é. n.

Statistical abstract for the British Empire. Vol. 33—66. London 1884—1921.

The letters of Queen Victoria. Ed. by G. E. Buckle. Ser. 2 (vol. 2—3) — 3 (vol. 1—3). London 1920—1932.

B. Webb: Our partnership. London 1948.

Kézikönyvek

The dictionary of English history. Originally compiled by S. Low and F. S. Pulling. New ed., rev. and enlarged. London 1928.

The dictionary of national biography. Ed. by L. Stephen and S. Lee. Vol. 1—21. — Supplement. Vol. 22. London 1950.

NÉMETORSZÁG

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels — A. Bebelhez. 1875. március 12—28. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 343—351. old.

Marx és Engels — A. Bebelhez, W. Liebknechthez, W. Brackéhoz és másokhoz. 1879. szeptember 17—18. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 381—389. old.

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata. Szikra 1954.

Engels: Der Sozialismus in Deutschland. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 22. Dietz Verlag 1963. S. 252—260.

Lenin: A Német Szociáldemokrata Munkáspárt jénai kongresszusa. Lásd *Lenin* Művei. 9. köt. Szikra 1954. 292—296. old.

Lenin: August Bebel. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1954. 289—295. old.

Irodalom

G. Eisler—A. Norden—A. Schreiner: A német történelem tanulságai. Szikra 1950.

H. Warnke: A német szakszervezeti mozgalom rövid története. Budapest 1955.

Б. А. Айзин: Подъем рабочего движения в Германии в начале XX в. (1903—1906 гг.). М. 1954.

Б. А. Айзин: Стачка горняков Рура в марте 1912 г. В кн.: Из истории Германии нового и новейшего времени. М. 1958, с. 108—161.

П. М. Гапонов: Антимилитаристские выступления Карла Либкнехта накануне первой мировой войны. — «Вопросы истории». 1957. № 2, с. 32—45.

И. И. Гольдштейн и *Р. С. Левина:* Германский империализм. М. 1948.

Н. М. Лукин: Очерки по новейшей истории Германии. 1890—1914 гг. Л.—М. 1925.

А. М. Миркинд: Из истории стачечного движения в Германии в начале 70-х годов XIX в. (1871—1873 гг.). — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 4. 1958, с. 48—98.

А. Петрушов: Аграрные отношения в Германии. (По данным с.-х. переписей 1882—1939 гг.) М. 1945.

К. Д. Петряев: Очерки по истории Германии начала XX в. (1900—1914 гг.). Одесса 1959.

Ф. А. Ротштейн: Начало германской колониальной политики. — «Военно-ист. журнал». 1939. № 1, с. 79—94.

Е. И. Рубинштейн: Политика германского империализма в западных польских землях в конце XIX—начале XX в. М. 1953.

Я. И. Хейфец: «Готтентотский блок» и выборы в германский рейхстаг в 1907 г. — «Ученые записки Кабардинского гос. пед. и учит. ин-та». Вып. 3. 1951, с. 115—161.

Б. А. Чагин: Борьба Маркса и Энгельса с оппортунизмом в немецкой социал-демократии в период 80—90 гг. — «Вестник Ленингр. ун-та». 1948. № 5, с. 81—113.

Б. А. Чагин: Немецкая социал-демократия и вопросы войны в период 1895—1914 гг. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та». Серия филос. наук. Вып. 1. 1947, с. 141—175.

Л. Штерн и *Р. Зауэрцапф:* Влияние русской революции 1905—1907 гг. на развитие революционной борьбы в Германии. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 3—40.

З. К. Эггерт: Борьба классов и партий в Германии в годы первой мировой войны (август 1914—октябрь 1917). М. 1957.

W. Bartel: Die Linken in der deutschen Sozialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg. Berlin 1958.

L. Bergsträsser: Geschichte der politischen Parteien in Deutschland. 6. Aufl. Mannheim 1932.

Deutschland unter Kaiser Wilhelm II. Hrsg. von S. Körte. u. a. Bd. 1—3. Berlin 1914.

E. Eyck: Bismarck und das Deutsche Reich. Erlenbach — Zürich 1955.

E. Eyck: Das persönliche Regiment Wilhelms II. Politische Geschichte des deutschen Kaiserreiches von 1890 bis 1914. Erlenbach — Zürich 1948.

H. Gemkow: Friedrich Engels Hilfe beim Sieg der deutschen Sozialdemokratie über das Sozialistengesetz. Berlin 1957.

E. König: Die deutsche Sozialdemokratie und die aufkommenden Wirtschaftsmonopole. Berlin 1958.

A. Kruck: Geschichte des Alldeutschen Verbands, 1890—1939. Wiesbaden 1954.

J. Kuczynski: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus. Berlin 1948.

J. Marchlewski (J. Karski): Zur Polenpolitik der Preussischen Regierung. Auswahl von Artikeln aus den Jahren 1897 bis 1923. Berlin 1958.

F. Mehring: Geschichte der Deutschen Sozialdemokratie. 2. verb. Aufl. Bd. 1—4. Stuttgart 1903.

H. Moltke: Die deutschen Aufmarschpläne (1871—1890). Berlin 1929.

S. Nestriepke: Die Gewerkschaftsbewegung. Die Gruppen neben der freien Gewerkschaften, Angestellten und Beamtenbewegung. 2. umbearb. Aufl. Bd. 1—3. Stuttgart 1922.

H. Oncken: Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges. Bd. 1—2. Leipzig 1933.

W. Richter: Gewerkschaften, Monopolkapital und Staat im ersten Weltkrieg und in der Novemberrevolution (1914—1919). Berlin 1959.

A. Sartorius von Waltershausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 1815—1914. 2. Aufl. Jena 1923.

C. E. Schorske: German social democracy. 1905—1917. Cambridge, Mass. 1955.

W. Sombart: Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. 3. durchges. und bis auf die Gegenwart weitergeführte Aufl. Berlin 1913.
J. Ziekursch: Politische Geschichte des neuen deutschen Kaiserreiches. Bd. 2—3. Frankfurt a. M. 1927—1930.

Források

F. A. Bebel: Életemből. 1—3. köt. Budapest 1922.
K. Liebknecht: Válogatott beszédek és írások. Szikra 1954.
R. Luxemburg: Válogatott beszédek és írások. 1—2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958—1960.
W. Pieck: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra 1950.
K. Zetkin: Válogatott beszédek és írások. Bev. Wilhelm Pieck. 1. köt. 1889—1917. Kossuth Könyvkiadó 1961.
Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Red. L. Stern. Bd. 1 (2), 2 (1—2), 3 (1—2). Berlin 1954—1956.
J. Belli: Der rote Feldpost. Berlin 1956.
O. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. Bd. 1—3. Stuttgart—Berlin 1898—1901.
O. Buchwitz: 50 Jahre Funktionär der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin 1949.
Dokumente und Materialen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Hrsg. von Inst. für Marxismus—Leninismus. Reihe 2. Bd. 1. Juli 1914 — Okt. 1917. Berlin 1958.
Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. Jg. 1—39. Berlin 1889—1918.
Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. 1871—1918. Berlin 1871—1919.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

Dahlmann—Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte. 9. Aufl. Hrsg. von H. Haering. Leipzig 1931. — Registerband. Leipzig 1932.
Handbuch der Sozialdemokratischen Parteitage von 1863 bis 1909. Bearb. von W. Schröder. München 1910.
Handbuch der Sozialdemokratischen Parteitage von 1910 bis 1913. Bd. 1—2. München (1917).
Jahresberichte über Deutsche Geschichte. Hrsg. von A. Brackmann und F. Hartung. Jg. 1 (1925) — 15/16 (1939—1940). Leipzig 1924—1942. Neue Folge. Jg. 1—3 (1949—51/52). Berlin 1952—1956.

Az V., XXII., XXVII. és XXVIII. fejezethez

FRANCIAORSZÁG

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Lenin: A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 74—86. old.
Lenin: Egy publicista jegyzetei. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 199—267. old.
Lenin: Gyászbeszéd Paul és Laura Lafargue sírjánál, 1911. november 20-án (december 3-án). Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 293—294. old.
Lenin: Poincaré megválasztásának jelentősége. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 493—494. old.
Lenin: A franciaországi ellenzék feladatairól. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 127—131. old.

Irodalom

С. С. Бантке: Борьба за создание коммунистической партии Франции. Ч. 1. М. 1936.
И. Д. Белкин: Жюль Гед и борьба за рабочую партию во Франции. М. 1952.
В. М. Далин: Стачки и кризис синдикализма в предвоенной Франции. М. 1935.
В. А. Дунаевский: К вопросу о принятии французской конституции 1875 года в Национальном собрании. — «Труды Воронежского гос. ун-та». Т. 29. 1954, с. 95—125.
А. З. Манфред: Жан Жорес — борец против реакции и войны. — «Новая и новейшая история». 1959. № 5, с. 81—91.
А. З. Манфред: Русская революция 1905—1907 гг. и подъем революционного движения во Франции. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 41—104.
Т. В. Милицина: Борьба течений в профессиональном движении во Франции. М. 1937.
Социалистическое движение во Франции. Сборник статей. М. 1934.
Ю. Г. Трунский: Крестьянское движение во Франции в конце XIX в. и французские социалисты. — «Ученые записки Ин-та истории АН СССР». Вып. 3. 1957, с. 5—94.
А. И. Шнеерсон: Аграрный вопрос во Франции. М. 1948.
А. И. Шнеерсон: Финансовый капитал во Франции. М. 1937.
M. Auclair: La vie de Jean Jaurès, ou la France d'avant 1914. Paris 1954.
M. Augé-Laribé: La politique agricole de la France de 1880 à 1940. Paris 1950.
G. Bonnefous: Histoire politique de la Troisième république. T. 1—2 [1906—1918]. Paris 1956—1957.
G. Bourgin: Manuel des partis politiques en France. Paris 1928.
J. Bouvier: Les origines de la Troisième république. — „Revue hist." 1953. T. 110, 271—301.
J. Chastenet: Histoire de la Troisième république. T. 1—4. [1870—1918]. Paris 1952—1957.
A. Compère-Morel: Jules Guesde. 1845—1922. Paris 1937.
A. Compère-Morel: La question agraire et le socialisme en France. Paris 1912.
A. Dansette: Les affaires de Panama. Paris 1934.
A. Dansette: Le boulangisme. Paris 1946.

A. Debidour: L'église catholique et l'État sous la Troisième république (1870—1906). T. 1—2. Paris 1906—1909.
E. Dolléans: Histoire du mouvement ouvrier. T. 2. 1871—1936. 3e éd. Paris 1948.
M. Dommanget: Edouard Vaillant, 1840—1915. Paris 1956.
F. Goguel: Géographie des éléctions françaises de 1870 à 1951. Paris 1951.
G. Hanotaux: Histoire de la fondation de la Troisième république. I—IV. [1870—1876]. Paris 1925—1926.
G. Hanotaux: Histoire de la France contemporaine. T. 4. La République parlementaire, 1876—1883. Paris 1908.
W. Herzog: Der Kampf einer Republik. Die Affäre Dreyfus. Dokumente und Tatsachen. Zürich-Wien 1933. 2. stark gekürzte und bearb. Aufl. Frankfurt a. M. 1958.
C. A. Julien: Jules Ferry. Lásd Les politiques d'expansion impérialiste. Paris 1949. p. 11—72.
E. Levasseur: Histoire du commerce de la France. Pt. 2. De 1789 à nos jours. Paris 1912.
E. Levasseur: Questions ouvrières et industrielles en France sous la Troisième république. Paris 1907.
P. Louis: Histoire du socialisme en France. 1879—1945. Paris 1946.
P. Louis: Histoire du mouvement syndical en France. T. 1. De 1789 à 1918. Paris 1947.
J. Maitron: Histoire du mouvement anarchiste en France (1880—1914). 2e éd. Paris 1955.
M. Marion: Histoire financière de la France depuis 1715. T. 6. 1876—1914. Paris 1931.
R. Rémond: La Droite en France de 1815 à nos jours. Paris 1954.
H. Sée: Histoire économique de la France. [T. 2.] (1789—1914). Paris 1951.
Ch. Seignobos: La déclin de l'Empire et l'établissement de la IIIe république; L'évolution de la IIIe république (1875—1914). (Histoire de France contemporaine publ. sous la dir. de E. Lavisse. T. 7—8. Paris 1921.)
A. Viallate: L'activité économique en France de la fin du XVIIIe s. à nos jours. Paris 1937.
G. Weill: Histoire du mouvement social en France, 1852—1924. 3e éd. rev. et complétée. Paris 1924.
A. Zévaès: L'affaire Dreyfus. [5e éd.] Paris 1931.
A. Zévaès: Clemenceau. Paris 1949.
A. Zévaès: Histoire de la Troisième république (1870—1926). Paris 1926.
A. Zévaès: Histoire du socialisme et du communisme en France de 1871 à 1947. Paris 1947.
A. Zévaès: Jules Guesde (1845—1922). Paris 1928.

Források

Ж. Гед: Речи, произнесенные в Палате депутатов. Пер. с франц. СПб. 1908.
П. Лафарг: Сочинения. Т. 1—3. М.—Л. 1925—1931. (ИМЭЛ при ЦК ВКП(б).)
Annales de l'Assemblée nationale. Compte rendu in extenso des séances. Annexes. T. 1—45. Paris 1871—1876. Tables analytiques. Pt. 1—2. Versailles 1879—1880.
Annales du Senat et de la Chambre des députés. Sessions 1876—1879. Paris 1876—1880.
Annales de la Chambre des députés. Débats parlementaires. Sessions 1881—1918. Paris 1881—1919.
Annales du Senat. Débats parlementaires. Sessions 1881—1918. Paris 1881—1919.
L. Duguit—H. Monnier—R. Bonnard: Les constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789. [Textes.] 7e éd. Paris 1952.
Ch. Freycinet: Souvenirs. 1878—1893. Paris 1913.
L. Gambetta: Discours et plaidoyers politiques. T. 2—11. Paris 1885.
J. Jaurès: L'armée nouvelle. Paris 1916.
J. Jaurès: Oeuvres. Textes rassemblés, préparés et annotés par M. Bonnafous. T. 1—9. Paris 1931—1939.
La révision du procès Dreyfus à la Cour de cassation (27, 28 et 29 octobre 1898). Compte-rendu sténographique. Paris 1898.
Le procès Dreyfus devant de Conseil de guerre de Rennes (7 août—9 sept. 1899). Compte-rendu sténographique. T. 1—9. Lyon 1900.

Bibliográfiák

Bibliographie annuelle de l'histoire de France du cinquième siècle à 1939. Années 1955—1956. Paris 1956—1957. (Comité français des sciences historiques.)
C. Bloch: Bibliographie méthodique de l'histoire économique et sociale de la France pendant la guerre. Paris 1925.
P. Caron et *H. Stein:* Répertoire bibliographique de l'histoire de la France. T. 1 (1920/21)—6 (1930/31). Paris 1923—1938.
R. A. Winnacker: The Third French republic: 1870—1914. — „Journ. of modern history." 1938. Vol. 10. № 3. p. 372—409.

A VI. fejezethez

AZ 1868—1874. ÉVI SPANYOL FORRADALOM. A RESTAURÁCIÓ RENDSZERE

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels: Die bakuninisten an den Arbeit. Denkschrift über den Aufstand in Spanien im Sommer 1873. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 18. Dietz Verlag 1962. 476—494. old. Nem teljes magyar kiadása: *Engels:* A bakunyinisták munkában. Lásd *Marx—Engels:* Az I. Internacionáléról. Kossuth Könyvkiadó. 1964. 206—208. old.

Irodalom

И. М. Майский: Испания. 1808—1917. М. 1957.
M. Fernandez Almagro: Historia politica de la Espana contemporanea. (Desde la Revolución de septiembre hasta la muerte de Alfonso XII.) Madrid 1956.

M. Garcia Venero: Historia de las Internacionales en España (1868—1914). Madrid 1956.
M. Lafuente y Zamalloa: Historia general de España. T. 24. Barcelona 1924.
F. Pi y Margall y F. Pi y Ansuaga: Las grandes conmociones politicas del siglo XIX en España. T. 1—2. Barcelona (1932).

A *VII., XXII., XXVII. és XXVIII. fejezethez*

OLASZORSZÁG

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels: Aus Italien. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 19. Dietz Verlag 1962. S. 91—95.
Engels: Von italienischen Panama. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 22. Dietz Verlag 1963. S. 358—364.
Lenin: Imperializmus és szocializmus Olaszországban. (Feljegyzés.) Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 362—372. old.

Irodalom

L. Salvatorelli: Olaszország története. 1—2. köt. Budapest 1943.
P. Togliatti: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra 1952.
И. В. Григорьева: Массовое рабочее движение в Италии в 1871—1877 гг. — «Вестник Моск. ун-та». Ист.-филос. серия. 1957. №. 3, с. 3—26.
К. Э. Кирова: Из истории Циммервальдского движения в Италии (1915—1916 гг.). — «Новая и новейшая история». 1958. № 3, с. 84—105.
К. Э. Кирова: Массовое движение в Италии против империалистической войны летом 1917 г. — «Вопросы истории». 1953. № 6, с. 68—85.
К. Э. Кирова: Революционное движение в Италии в августе 1914—мае 1915 г. — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 2. 1956, с. 399—471.
Г. Манакорда: Отклики в Италии на первую русскую революцию. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 105—130.
П. Тольятти: Грамши и Компартия Италии. М. 1937.
L. Albertini: Venti anni di vita politica. Pt. 1 (vol. 1—2) — 2 (vol. 1—2). Bologna 1950—1952.
A. Angiolini: Cinquant'anni di socialismo in Italia. Firenze 1900.
C. Barbagallo: L'Italia dal 1870 ad oggi. Milano 1918.
G. Candeloro: Il movimento sindicale e Italia. Roma 1950.
G. Candeloro: Il movimento cattolico in Italia. Roma 1953.
G. Carocci: Agostino Depretis e la politica interna dal 1887. Torino 1956.
Cinquanta anni di storia italiana (1860—1910). Pubbl. della Accademia dei Lincei. Vol. 1—3. Milano 1911.
A. Colombi: Pagine di storia del movimento operaio. 2a ed. Roma 1951.
E. Corbino: Annali dell' economia italiana. T. 2—5. [1871—1914] Città di Castello 1931—1938.
B. Croce: Storia d'Italia. Dal 1871 al 1915. 8a ed. riv. Bari 1943.
L. Einaudi: La condotta economica e gli effetti sociali della guerra italiana. Bari 1933.
A. F. Jemolo: Crispi. Firenze 1922.
A. Labriola: Storia di dieci anni (1899—1909). Milano 1910.
E. Lémonon: L'Italie économique et sociale (1861—1912). Paris 1913.
G. Manacorda: Il movimento operaio italiano attraverso i suoi congressi. Dalla origini alla formazione del Partito Socialista (1853—1892). Roma 1953.
L. Marchetti: The economic revival of Italy. Torino 1918.
R. Morandi: Storia della grande industria italiane. Bari 1931.
G. Procacci: Le elezioni del 1874 e l'opposizione meridionale. Milano 1956.
A. Romano: Storia del movimento socialista in Italia. T. 2—3. Milano—Roma 1956.
A. W. Salomone: Italian democracy in the making. The political scene in the Giolittian era. 1900—1914. Philadelphia—London 1945.
E. Sereni: Il capitalismo nelle campagne (1860—1900). [Torino] 1947.
A. Serpieri: La guerra e le classi rurali italiane. Bari 1930.
P. Spriano: Socialismo e classe operaia a Torino dal 1892 al 1913. Torino 1958.
P. Vigo: Annali d'Italia. Storia degli ultimi trent'anni del secolo XIX. Vol. 1—7. Milano 1908—1915.

Források

G. Germanetto: Egy borbély emlékezései. Bev. Palmiro Togliatti. Budapest 1950.
M. Montagnana: Egy torinói munkás visszaemlékezései. Kossuth Könyvkiadó 1961.
А. Грамши: Избранные произведения в 3-х томах. Пер. с итал. М. 1957—1959.
Atti del Parlamento italiano. Legislat. 12 (1874—1876) —24 (1913—1919). Roma.
Annuario statistico italiano. 1887—1918. Roma 1887—1919.
F. Crispi: Carteggi politici inediti (1860—1900). Roma 1912.
F. Crispi: Discorsi parlamentari. Vol. 1—3. Roma 1915.
F. Crispi: Politica interna. 2a ed. Milano 1924.
G. Giolitti: Memorie della mia vita. T. 1—2. Milano 1922.
A. Gramsci: Opere. T. 1—9. Torino 1952—1958.
L'Italia economica. Annuario statistico-economico. Anno 1—9 (1907—1917). Milano—Città di Castello 1907—1918.
A. Labriola: Lettere a Engels. Roma 1949.
A. Salandra: Memorie politiche, 1916—1925. Milano 1951.

Bibliográfiák

Bibliographia del socialismo e del movimento operaio italiano. Vol. 1 (T. 1—2). Periodici. Roma—Torino 1956.
A. Leonetti: Mouvements ouvriers et socialistes. (Chronologie et bibliographie.) L'Italie. (Dès origines à 1922.) Paris 1952.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels: An den vierten österreichischen Parteitag. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 22. Dietz Verlag 1963. 444—450. old.

Engels: An den Vorstand der Sozialdemokratischen Partei Ungarns zum dritten Parteitag. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 22. Dietz Verlag 1963. 445—446. old.

Lenin: A világtörténelem új fejezete. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 369—370. old.

Irodalom

Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara, 1900—1914. Szikra 1955.

Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből. (1901—1904). Akadémiai Kiadó 1963.

Erényi Tibor: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei 1867—1904. Táncsics Könyvkiadó 1962.

Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom. Szerk. A. M. Pankratova. 1. rész. Szikra 1956. [Lásd R. Sz. Mnuhina, Hanák Péter, O. Kodedová és J. A. Piszarev tanulmányait.]

Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Gondolat Kiadó 1964.

Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896—1914.) Gondolat Kiadó 1961.

Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Kossuth Könyvkiadó 1961.

Magyarország története. Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György. II. köt. Gondolat Kiadó 1964.

Mérey Klára: A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905—1907-ben. Szikra 1956.

Mucsi Ferenc: Az első orosz forradalom és a magyar munkásmozgalom. Szikra 1956.

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Szikra 1954.

Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867—1918. Szerk. Pach Zsigmond Pál és S. Sándor Pál. Szikra 1956.

Tokody Gyula: Ausztria—Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1918.). Akadémiai Kiadó 1963.

S. Vincze Edit: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896.) Kossuth Könyvkiadó 1961.

К. Б. Виноградов: Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне первой мировой войны. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та». Серия ист. наук. Вып. 23. 1955, с 67—91.

І. Довгаль: Вплив російськоіі революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині. Київ 1952.

Т. М. Исламов: Политическая борьба в Венгрии в начале XX в. М. 1959.

История Польши. Т. 2. М. 1955. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)

История Чехословакии. Т. 2. М. 1959. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)

З. Needлы: Отклики в Чехии на русскую революцию 1905 г. — «Вопросы истории». 1945. № 1, с. 106—112.

С. В. Овнанян: Подъем рабочего движения в Австрии (1905—1906 гг.). М. 1957.

Ю. А. Писарев: Внутриполитическое положение в Боснии и Герцеговине накануне и в период боснийского кризиса 1908—1909 гг. — «Новая и новейшая история». 1959. № 1, с. 29—46.

И. Трайнин: Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.—Л. 1947. Рец.: *И. Миллер, И. Удальцов.* «Вопросы истории». 1948. № 4, с. 125—129.

V. Bibl: Der Zerfall Österreichs. Bd. 1—2. Wien 1922—1924.

L. Brügel: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. Bd. 2—5. Wien 1922—1925.

R. Charmatz: Österreichs äussere und innere Politik von 1895 bis 1914. Leipzig—Berlin 1918.

R. Charmatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895. 3. veränd. Aufl. II. Leipzig—Berlin 1918.

J. Deutsch: Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung. 3. ergänz. Aufl. Wien 1947.

J. Deutsch: Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung. Bd. 1—2. Wien 1929—1932.

M. Gosiorovský: Dejiny slovenského robotníckého hnutia 1848—1918. 2. opr. a dopln. vyd. Bratislava 1958.

M. Ettinger: Die Regelung des Wettbewerbes im modernen Wirtschaftssystem. Tl. 1. Die Kartelle in Österreich. Wien 1905.

H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. 2. Aufl. Bd. 2. Graz—Wien 1955.

Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung. 1848—1948. Hrsg. von H. Mayer. Wien 1949.

G. Jaray: Le question sociale et le socialisme en Hongrie. Paris 1909.

F. Klenner: Die österreichischen Gewerkschaften. Vergangenheit und Gegenwartsprobleme. Bd. 1. Wien 1951.

L. Leger: Histoire de l'Autriche-Hongrie, depuis les origines jusqu'en 1918. Paris 1920.

A. J. May: The Habsburg monarchy. 1867—1914. Cambridge, Mass. 1951.

N. Preradovich: Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804—1918). Wiesbaden 1955.

E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs. Bd. 1—2. Wien 1946—1949.

Z. Solle: Dělnické hnuti v českých zemich za imperialistické světové války. Praha 1952.

Z. Solle: Dělnické hnuti v českých zemich koncem minulého století (1887—1897). Praha 1954.

F. Strobl: Zur Vorgeschichte der KPÖ. — „Weg und Ziel" 1958. № 10. 854—880. old.
Studien zur Geschichte der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Szerk. Sándor Vilmos és Hanák Péter. Budapest 1961.
A. J. P. Taylor: The Habsburg monarchy, 1809—1918. New ed. London 1948.
T. W. Teifen: Die Besitzenden und die Besitzlosen in Österreich. Wien 1906.
J. Twardowski: Statistische Daten über Österreich. (Mit einem Anhang über Ungarn.) Wien—Leipzig 1902.
Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Hrsg. von V. Kotzina. Bd. 2. Salzburg 1952.

Források

Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. I. 1848—1917. Szikra 1954.
Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. I—II. [1867—1900.] Tankönyvkiadó 1952.
Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914—1918. Összeáll. Iványi Emma. Akadémiai Kiadó 1960.
A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 1—3. köt. [1848—1907]. Szikra 1951—1955.
Szabó Ervin Válogatott írásai. Kossuth Könyvkiadó 1958.
V. Adler: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Wien 1954.
Österreichische Statistik. Hrsg. von der K. K. statistischen Zentralkommission für die Jahre 1881/2—1913. Wien 1882—1917.
J. Redlich: Schicksalsjahre Österreichs 1908—1919. Das politische Tagebuch. Bd. 1—2. Graz—Köln 1953—1954.
Stenographische Protokolle über die Sitzungen des österreichischen Reichsrates. 1871/3 (Session 7) — 1917. Wien.

Bibliográfiák

Bibliographie zur Geschichte Österreich—Ungarns im Weltkrieg 1914—1918. Stuttgart 1934. (Weltkriegsbücherei.)
R. Charmatz: Wegweiser durch die Literatur der österreichischen Geschichte. Stuttgart—Berlin 1912.
K. Uhlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Bd. 2. Tl. 2. 1848—1914. Graz—Wien 1941.

A IX., XIX., XXIII., XXVII. és XXVIII. fejezethez

OROSZORSZÁG

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

К. Маркс и *Ф. Энгельс:* Переписка с русскими политическими деятелями. Изд. 2. М. 1951.
Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1955. 125—348. old.
Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 349—539. old.
Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 1—623. old.
Lenin: A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 21—74. old.
Lenin: Az első tanulságok. Lásd *Lenin* Művei. 8. köt. Szikra 1954. 129—133. old.
Lenin: Előszó a „12 év" című gyűjteményhez. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 87—107. old.
Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es, első orosz forradalomban. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 219—445. old.
Lenin: Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 59—141. old.
Lenin: A cár a finn nép ellen. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 71—74. old.
Lenin: A forradalom tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 306—314. old.
Lenin: Az oroszországi belső pártharc történelmi értelme. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 388—406. old.
Lenin: Az oroszországi sztrájkstatisztikáról. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 407—436. old.
Lenin: A „parasztreform" és a proletár-paraszt-forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 102—111. old.
Lenin: A hatalom szociális szerkezete, távlataink és a likvidátorság. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 127—148. old.
Lenin: Sztolipin és a forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 235—244. old.
Lenin: Az oroszországi politikai pártok. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 29—41. old.
Lenin: Az utolsó szelep. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 241—246. old.
Lenin: A forradalmi sztrájk és az utcai tüntetések fejlődése. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 476—483. old.
Lenin: A rendek és osztályok szerepe a szabadságmozgalomban. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 325—327. old.
Lenin: A háború és az oroszországi szociáldemokrácia. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 11—21. old.
Lenin: A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 93—97. old.
Lenin: A forradalom két vonaláról. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 423—428. old.
Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 255—273. old.
Lenin: Levelek a távolból. Első levél. Az első forradalom első szakasza. Lásd *Lenin* Művei. 23. köt. 24—38. old. Szikra 1951.
Lenin: Levelek a taktikáról. Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 24—38. old.
Lenin: A proletariátus feladatai forradalmunkban. (A proletárpárt platformjának tervezete.) Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 39—77. old.

Lenin: Osztályeltolódás. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 129—131. old.

Lenin: A jelszavakról. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 192—200. old.

Lenin: A forradalom tanulságai. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 239—256. old.

Lenin: A bolsevikoknak kézbe kell venniük a hatalmat. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952.

Lenin: Marxizmus és felkelés. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 4—10. old.

Lenin: Az OSZDMP Központi Bizottságának 1917. október 16-i (29-i) ülése. Lásd *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 187—189. old.

Általános jellegű irodalom

Lenin élete. Budapest 1961.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Budapest 1959.

A Szovjetunió története. Szerk. M. V. Nyecskina. II. köt. Szikra 1956.

Б. Г. Гафуров: История таджикского народа. Изд. 3, испр. и доп. Т. 1. М. 1955.

М. Н. Гернет: История царской тюрьмы. Изд. 2, доп. и пересмотр. Т. 2—5. М. 1951—1956.

И. Ф. Гиндин: Русские коммерческие банки. М. 1948.

Е. Л. Грановский: Монополистический капитализм в России. Л. 1929.

П. В. Гугушвили: Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв. Т. 1. Тбилиси 1957.

Из истории империализма в России. — «Труды Ленингр. отделения Ин-та истории АН СССР». Вып. 1. М.—Л. 1959.

История Белорусской ССР. Т. 1. Минск 1954. (АН БССР. Ин-т истории.)

История Казахской ССР. Т. 1. Алма-Ата 1957. (АН Казахской ССР. Ин-т истории, археол. и этногр.)

История Киргизии. Т. 1. Фрунзе 1956. (АН Киргизской ССР. Ин-т истории.)

История Латвийской ССР. Т. 2. С 1861 г. по март 1917 г. Рига 1954. (АН Латвийской ССР. Ин-т истории и материальной культуры.)

История Молдавской ССР. Т. 1. Кишинев 1951.

История Москвы. Т. 4—5. М. 1954—1955. (АН СССР. Ин-т истории.)

История СССР. Т. 2. 1861—1917 гг. М. 1959. (АН СССР. Ин-т истории. МГУ. Ист. фак-т.)

История Туркменской ССР. Т. 1. Кн. 2. Ашхабад 1957. (АН Туркменской ССР. Ин-т истории, археол. и этногр.)

История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 2. Ташкент 1956. (АН Узбекской ССР. Ин-т истории и археол.)

История Украинской ССР. Т. 1. Киев 1956. (АН УССР. Ин-т истории.)

История Эстонской ССР. Изд. 2. Таллин 1958. (АН ЭССР. Ин-т истории.)

П. И. Лященко: История народного хозяйства СССР. Изд. 4. Т. 2. Капитализм. М. 1956.

И. Маркон: Очерки по истории промышленности Латвии. Рига 1951.

А. А. Нестеренко: Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М. 1954.

П. В. Оль: Иностранные капиталы в России. Пгр. 1922.

Очерки истории Ленинграда. Т. 2—3. М.—Л. 1956—1957. (АН СССР. Ин-т истории.)

Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954. (АН УССР. Ин-т экономики.)

К. А. Пажитнов: Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности. М.—Л. 1940.

К. А. Пажитнов: Положение рабочего класса в России. Т. 2—3. Л. 1924.

А. П. Погребинский: Государственно-монополистический капитализм в России. М. 1959.

А. П. Погребинский: Очерки истории финансов дореволюционной России. (XIX—XX вв.) М. 1954.

М. Н. Покровский: Русская история в самом сжатом очерке. Изд. 4. М. 1933.

С. А. Покровский: Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М. 1947.

В. В. Покшишевский: Заселение Сибири. Иркутск 1951.

А. Г. Рашин: Население России за 100 лет. (1811—1913 гг.) Статистические очерки. М. 1956.

А. Г. Рашин: Формирование рабочего класса в России. М. 1958.

В. В. Святловский: Мобилизация земельной собственности в России. (1861—1908 г.) Изд. 2, пересм. и доп. СПб. 1911.

С. Г. Струмилин: Черная металлургия в России и СССР. М.—Л. 1935.

О. Е. Туманян: Экономическое развитие Армении. Ч. 1. Ереван 1954.

П. А. Хромов: Экономическое развитие России в XIX—XX вв. 1800—1917. М. 1950.

Г. Цыперович: Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Изд. 4, испр. и доп. Л. 1927.

Н. А. Чехвашвили: Рабочее движение в Грузии. (1870—1904 гг.) Тбилиси 1958.

С. В. Юшков: История государства и права СССР. Ч. 1. Изд. 3, перераб. М. 1950.

А. Ф. Яковлев: Экономические кризисы в России. М. 1955.

Általános jellegű források

F. E. Dzerzsinszkij: Válogatott cikkek és beszédek. 1908—1926. Szikra 1951.

N. K. Krupszkaja: Visszaemlékezések Leninre. Budapest 1959.
A Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai 1898—1954. 1. r. 1898—1924. Szikra 1954.
Sztálin Művei. 1—3. köt. Szikra 1949—1950.
J. M. Szverdlov: Válogatott cikkek és beszédek. 1917—1919. Szikra 1950.
Sz. J. Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Rövidített kiad. Gondolat Kiadó 1964.
С. Ю. Витте: Воспоминания. Т. 1—3. М.—Пгр. 1923—1924.
Ф. Э. Дзержинский: Избранные произведения. Т. 1. 1897—1923 гг. М. 1957.
И. Голубничий: Народное хозяйство СССР в цифрах (1860—1938). М. 1940.
Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за сорок лет (1887—1926 гг.). Т. 1. Ч. 1—3. М.—Л. 1929—1930.
История русского землеустройства (в материалах и документах). Под ред. И. Шулейкина. М.—Л. 1930.
Листовки петербургских большевиков. 1902—1917. Т. 1—2. Л.—М. 1939.
А. В. Погожев: Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. СПб. 1906.
Я. М. Свердлов: Избранные произведения. Т. 1. М. 1957.
С. С. Спандарьян: Статьи, письма и документы. М. 1958.
И. В. Сталин: Об Октябрьской революции. М. 1957.
С. Г. Шаумян: Избранные произведения. Т. 1. 1902—1916 гг. М. 1957.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

Л. Г. Бескровный: Очерки по источниковедению военной истории России. М. 1957.
Библиографический указатель по истории фабрик и заводов. Книги и брошюры. Под ред. и с предисл. Библиографической комиссии по ист. фабрик и заводов Ком. акад. М. 1932.
Библиография русской библиографии по истории СССР. Аннот. перечень библиографических указателей, изд. до 1917 г. М. 1957. (Гос. публ. ист. б-ка РСФСР.)
С. Н. Валк: Советская археография. М.—Л. 1948.
Деятели революционного движения в России. Биобиблиографический словарь. От предшественников декабристов до падения царизма. Т. 1. (ч. 2) — 5. М. 1927—1934.
История СССР. Аннот. указатель литературы для учителей средней школы. Изд. 3. Под ред. А. М. Панкратовой. М. 1955. (Гос. публ. ист. б-ка РСФСР.)
История СССР. Указатель советской литературы за 1917—1952 гг. II. История СССР в период капитализма (1861—1917). Ред. К. Р. Симон. М. 1958. — Приложение. Схема классификации. Вспомогательные указатели. М. 1958. (АН СССР. Фунд. б-ка общ. наук.)
М. С. Черепахов и *Е. М. Фингерит:* Русская периодическая печать. (1895—окт. 1917.) Справочник. М. 1957.
О. И. Шведова: Историки СССР. Указатель печатных списков их трудов. М. 1941.

A IX. fejezethez

OROSZORSZÁG A REFORM UTÁN

Irodalom

J. Nyikityin: A pétervári „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására". Budapest 1953.
Г. К. Бакрадзе: Возникновение и развитие капиталистической промышленности в Грузии в XIX в. Тбилиси 1958.
В. И. Бовыкин: Новые сведения о ранних монополиях в России. — «Вестник Моск. ун-та». Ист.-филол. серия. 1956. № 1, с. 181—187.
Б. Веселовский: История земства. Т. 3. СПб. 1911.
Б. Я. Вилкс: Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX в. Рига 1957.
И. Волковичер: Начало социалистического рабочего движения в бывшей русской Польше. Ч. 1. М.—Л. 1925.
Ю. Гессен: История горнорабочих СССР. Т. 2. Вторая половина 19-го в. М. 1929.
М. Я. Гефтер: Из истории монополистического капитализма в России. (Сахарный синдикат.) — «Ист. записки». 1951. Т. 38, с. 104—153.
И. А. Гурвич: Экономическое положение русской деревни. М. 1941. [Изд. 1. Спб. 1896.]
Е. М. Дементьев: Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. Изд. 2. М. 1897.
А. Д. Друян: Очерки по истории денежного обращения в России в XIX в. М. 1941.
В. Евгеньев-Максимов: Очерки по истории социалистической журналистики в России XIX в. М.—Л. 1927.
Н. А. Егиазарова: Аграрный кризис конца XIX в. в России. М. 1959.
Л. М. Иванов: К вопросу о формировании промышленного пролетариата в России. — «История СССР». 1958. № 4, с. 27—51.
История Польши. Т. 2. 1955. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)
Б. Итенберг: «Южнороссийский союз рабочих» —

первая пролетарская организация в России. М. 1954.
О. Каленкина: Издание марксистской литературы в России конца XIX в. М. 1957.
Б. П. Козьмин: Народничество на буржуазно-демократическом этапе освободительного движения в России. — «Ист. записки». 1959. Т. 65, с. 191—248.
Б. П. Козьмин: Русская секция Первого Интернационала. М. 1957.
Э. А. Корольчук: «Северный союз русских рабочих» и революционное движение 70-х гг. в Петербурге. Л. 1946.
Ш. М. Левин: Общественное движение в России в 60—70 гг. XIX в. М. 1958.
Ф. Е. Лось: Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.—1904 г.). Киев 1955.
П. Лохтин: Безземельный пролетариат в России. М. 1905.
П. П. Мигулин: Русский государственный кредит. Т. 2—3. Харьков 1900—1904.
В. Д. Мочалов: Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М. 1958.
В. И. Невский: От «Земли и воли» к группе «Освобождение труда». М. 1930.
А. С. Нифонтов: Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. (По материалам переписей населения г. Москвы в 70—90-х гг. XIX в.) — «Ист. записки». 1955. Т. 54, с. 239—250.
А. М. Панкратова: Пролетаризация крестьянства и ее роль в формировании промышленного пролетариата России. (60—90-х гг. XIX в.) — «Ист. записки». 1955. Т. 54, с. 194—220.
Ю. З. Полевой: Зарождение марксизма в России (1883—1894). М. 1959.
М. Поташ: Народнический социализм. М. 1930.
А. Л. Реуэль: Русская экономическая мысль 60—70-х гг. XIX в. и марксизм. М. 1956.
С. С. Скробот: Стачечная борьба петербургских рабочих в 1891—1895 гг. — «История СССР». 1958. № 6, с. 105—114.
М. Н. Соболев: Таможенная политика России во второй половине XIX в. Томск 1911.
А. С. Сумбат-заде: Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку 1958.
А. С. Трофимов: Рабочее движение в России. 1861—1894 гг. М. 1957.
М. И. Туган-Барановский: Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. Т. 1. Изд. 7. М. 1938. [Изд. 1. СПб. 1898.]
А. В. Фадеев: Развитие капитализма вширь в пореформенной России. — «Доклады и сообщения Ин-та истории АН СССР». 1956. Вып. 10, с. 3—17.
Н. Флеровский: (В. В. Берви) Положение рабочего класса в России. М. 1938. [Изд. 1. СПб. 1869.]
Б. А. Чагин: Из истории борьбы В. И. Ленина за развитие марксистской философии. М. 1960.
У. А. Шустер: Экономическая борьба Москвы с Лодзью. — «Ист. записки». 1939. Т. 5, с. 188—234.
Е. Ярославский: Карл Маркс и революционное народничество. М. 1933.
В. К. Яцунский: Промышленный переворот в России. — «Вопросы истории». 1952. № 12, с. 48—70.
St. Koszutski: Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatniem trzydziestoleciu (1870—1900). Warszawa 1905.
Proletarjat. Pierwsza socjalno-rewolucyjna partia w Polsce. Oprac. H. Bicz. M. 1934.
Wielki Proletariat. Oprac. T. Daniszewski. Warszawa 1951. (Wydział Historii partii KC PZPR.)

Források

I. V. Babuskin Visszaemlékezései. Szikra 1953.
V. Figner: Vihar Oroszország felett. Budapest 1947.
О. В. Аптекман: Общество «Земля и воля» 70-х гг. Изд. 2. Пгр. 1924.
Архив «Земли и воли» и «Народной воли». Подгот. В. Р. Лейкина и Н. Л. Пивоварская. Ред. С. Н. Валка. М. 1932.
Д. Благоев: Мои воспоминания. М.—Л. 1928.
М. И. Бруснев: Возникновение первых социал-демократических организаций. (Воспоминания.) — «Пролетарская революция». 1923. № 2(14), с. 17—33.
П. А. Валуев: Дневник, 1877—1884. Ред. и примеч. В. Я. Яковлева-Богучарского и П. Е. Щеголева. Пгр. 1919.
В. Г. Герасимов: Жизнь русского рабочего полвека тому назад. Записки социалиста-рабочего. М. 1959.
Государственные преступления в России в XIX в. Сост. под ред. Б. Базилевского (В. Богучарского). Т. 1—3. СПб. Ростов н/Д 1906.
Группа «Освобождение труда». (Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча.) Под ред. Л. Г. Дейча. Сб. 1—6. М.—Л. 1923—1928.
Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. 1—2. СПб. 1883—1886.
Ф. Кон: Воспоминания. М. 1935.
Конституционные проекты начала 80-х гг. XIX в. — «Красный архив». 1928. Т. 6, с. 118—143.
Крестьянское движение в конце XIX в. (1881—1894 гг.). Вводная статья П. Софронова. — «Красный архив». 1938. Т. 4—5, с. 208—257.
Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг. Сборник документов. М. 1959. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив в Ленинграде.)

П. Н. Лепешинский: На повороте. М. 1955.

Листовки петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». 1895—1897 гг. Сост. С. Н. Валк. Под ред. И. Товстухи. М. 1934.

Литература Московского рабочего союза. Материалы и документы. Сост. Н. П. Милютина, С. И. Мицкевич. М. 1930.

Литература партии «Народная воля». «Народная воля». «Листок Народной воли». «Рабочая газета» Документы. М. 1930.

Г. А. Лопатин: Герман Александрович Лопатин (1845—1918). Автобиография. Показания и письма. Статьи и стихотворения. Библиография. Подгот. к печати А. А. Шилов. Пгр. 1922.

Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. Ч. 1—3. СПб. 1903.

Д. А. Милютин: Дневник. Ред. и примеч. П. А. Зайончковского. Т. 1—4. М. 1947—1950.

П. А. Моисеенко: Воспоминания. 1873—1923. М. 1924.

Молодые годы В. И. Ленина. По воспоминаниям современников и документам. Сост. А. И. Иванский. М. 1957.

Н. А. Морозов: Повести моей жизни. Т. 1—3. М. 1947.

Морозовская стачка. 1885—1935. Сборник статей, документов и воспоминаний. С предисл. А. М. Панкратовой. М. 1935.

Народническая экономическая литература. Избранные произведения. Под ред. Н. К. Каратаева. М. 1958.

Первый съезд РСДРП. Март 1898 г. Документы и материалы. М. 1958. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Е. А. Перетц: Дневник (1880—1883). С предисл. А. Е. Преснякова. Текст подгот. к печати А. А. Сергеев. М.—Л. 1927.

Письма Победоносцева к Александру III. С предисл. М. Н. Покровского. Т. 1—2. М. 1925—1926.

Г. В. Плеханов: Русский рабочий в революционном движении; Всероссийское разорение; О задачах социалистов в борьбе с голодом в России. — Сочинения. Изд. 2. Т. 3. М.— Пгр. 1923, с. 121—205, 310—424.

Г. В. Плеханов: Социализм и политическая борьба; Наши разногласия; Программа социалистической группы «Освобождения труда»; Второй проект программы русских социал-демократов; К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. — Избранные философские произведения. Т. 1. М. 1956, с. 51—381, 507—730.

А. П. Прибылева-Корба, В. Н. Фигнер: Михайлов. Л.—М. 1925.

Рабочее движение в России в XIX в. Сборник документов и материалов. Под ред. А. М. Панкратовой. Т. 2. Ч. 1—2 (1861—1884). — Т. 3. Ч. 1—2 (1885—1894). М. 1950—1952.

Революционная журналистика 70-х гг. Второе прил. к сборникам «Государственные преступления в России», изд. под ред. Б. Базилевского (В. Богучарского). Ростов н/Д б. г.

Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. Под ред. В. И. Покровского. Т. 1. СПб. 1902.

Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в. Вып. 1—3. СПб. 1902—1906.

М. А. Сильвин: Ленин в период зарождения партии. Воспоминания. Л. 1958.

Статистический временник Российской империи. Серия 3. Вып. 10. Поземельная собственность Европейской России. 1877—1886. Разработано Г. Ершовым. СПб. 1886.

Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880—1890-х гг. Вводная статья И. Ф. Гиндина и М. Я. Гефтера. — «Ист. архив». 1957. № 4, с. 122—155.

Фабрично-заводская промышленность и торговля в России. СПб. 1893.

Н. Е. Федосеев: Статьи и письма. М. 1958.

В. Фигнер: Полное собр. соч. Изд. 2. Т. 1—7. М. 1932.

Хрестоматия по истории СССР. Т. 3. 1857—1894. Сост. С. С. Дмитриев. Изд. 2, испр. и доп. М. 1952.

Н. А. Чарушин: О далеком прошлом. Ч. 1—2. М. 1926.

«Черный передел». Орган социалистов-федералистов. 1880—1881. М.—Пгр. 1923.

А. Н. Энгельгардт: Из деревни. 12 писем. 1872—1887. М. 1937.

«Южно-русские рабочие союзы». Под ред. В. В. Максакова и В. И. Невского. М. 1924.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

С. А. Никитин: Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х гг.). Курс источниковедения истории СССР. Т. 2. М. 1940.

П. А. Орлов и *С. Г. Будагов:* Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Изд. 3, испр. и значит. доп. СПб. 1894.

О. И. Шведова, Е. С. Зевакин и *Е. В. Данилевская:* История СССР с древнейших времен до конца XIX в. Список рекомендуемой лит-ры и основных пособий. Изд. 2. М. 1941.

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM

Irodalom

А. Б. Арутюнян: Народы Закавказья в борьбе против царизма в годы первой русской революции. Ереван 1957.

М. Ахун и *А. Маковский:* Военная и боевая работа большевиков в 1905—1907 гг. Л. 1941.

Т. П. Бондаревская и *А. Я. Великанова:* Петербургский Совет рабочих в 1905 г. — «Вопросы истории КПСС». 1958. № 1, с. 55—71.

И. Бортников: Июльские дни 1903 г. на Юге России. Одесса 1953.

О. А. Варенцова: «Северный рабочий союз» и Северный комитет РСДРП. Изд. 3, доп. Иваново 1948.

М. Ветошкин: Очерки по истории большевистских организаций и революционного движения в Сибири 1898—1907 гг. М. 1953.

М. Ф. Владимирский: Очерки рабочего и социал-демократического движения в Нижнем Новгороде и Сормове. М. 1957.

М. С. Волин: Второй съезд РСДРП. М. 1948.

В. А. Галкин: Иваново-вознесенские большевики в период первой русской революции. Иваново 1952.

М. Я. Гефтер: Экономические предпосылки первой русской революции. — «Доклады и сообщения Ин-та истории АН СССР». Вып. 6. 1955, с. 3—26.

П. Горин: Очерки по истории Совета рабочих депутатов в 1905 г. М. 1930.

Ф. С. Горовой: Очерки революции 1905—1907 гг. на Урале. (По материалам Пермской губ.) [Пермь] 1955.

А. Н. Гулиев: Славная победа бакинского пролетариата. (К 50-летию декабрьской забастовки в Баку в 1904 г.) Баку 1955.

С. М. Дубровский: Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг. М. 1956.

Л. И. Емелях: Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губ. в 1902 г. — «Ист. записки». 1951. Т. 38, с. 154—175.

З. И. Ибрагимов: Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане. Баку 1955.

«Исторические записки». 1954. Т. 49 [посвящен революции 1905—1907 гг.].

Е. И. Кирюхина: Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. — «Ист. записки». К пятидесятилетию со дня выхода первого номера. 1955. Т. 50, с. 95—141.

Ю. И. Кораблев: Военная работа петербургских большевиков в революции 1905—1907 гг. М. 1955.

Г. Костомаров: Московский Совет в 1905 г. М. 1955.

Я. П. Крастынь: Революция 1905—1907 гг. в Латвии. М. 1952.

Ленинская «Искра». [Сборник статей.] М. 1950.

Ф. Э. Лось: Революція 1905—1907 рр. на Україні. Київ 1955.

С. Ф. Найда: Революционное движение в Черноморском флоте накануне и во время первой русской революции (1905—1907 гг.). Симферополь 1950.

М. Павлов: Думская тактика большевиков в революции 1905—1907 гг. Л. 1947.

А. М. Панкратова: Первая русская революция 1905—1907 гг. Изд. 2, доп. М. 1951.

Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Отв. ред. А. М. Панкратова. Ч. 1—2. М. 1955—1956.

А. В. Пясковский: Революция 1905—1907 гг. в Туркестане. М. 1958.

Пятьдесят лет первой русской революции. (Тезисы.) М. 1955.

Революционное движение в армии в годы первой русской революции. Сборник статей. М. 1955.

Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей. Под ред. Л. М. Иванова, А. М. Панкратовой, А. Л. Сидорова. М. 1955.

М. Д. Розанов: Героическая «Обуховская оборона». Л. 1941.

А. Л. Сидоров: К вопросу о перемещении центра международного рабочего движения в Россию. — «Вопросы истории». 1954. № 6, с. 3—18.

И. В. Спиридонов: Всероссийская октябрьская политическая стачка в октябре 1905 г. М. 1955.

Е. Д. Черменский: Буржуазия и царизм в революции 1905—1907 гг. М.—Л. 1939.

А. В. Шестаков: Борьба сельских рабочих в революции 1905—1907 гг. М.—Л. 1930.

Н. Н. Яковлев: Вооруженное восстание в декабре 1905 г. М. 1957.

Ем. Ярославский: Русско-японская война и отношение к ней большевиков. М. 1939.

S. Kalabiński: Antynarodowa polityka endecji w rewolucji 1905—1907. Warszawa 1955.

P. Korzec: Walki rewolucyjne w Łodzi i okręgu Łódzkim w latach 1905—1907. Warszawa 1956.

J. Pietrzak-Pawłowska: Królestwo Polskie w początkach imperializmu. 1900—1905. Warszawa 1955.

Rewolucja 1905—1907 r. na ziemiach polskich, Materiały i studia. Warsjawa 1955.

Források

Аграрный вопрос в Совете министров (1906). Предисл. С. С. Дубровского. М.—Л. 1924.

Бакинская стачка 1904 года. Сборник документов. М. 1940.

М. Васильев-Южин: В огне первой революции. М. 1955.

В. В. Воровский: Избранные произведения о первой русской революции. М. 1955.

«Вперед» и «Пролетарий». Первые большевистские газеты 1905 г. Полный текст под ред. Истпарта и со вступ. статьей М. Ольминского. Вып. 1—6. М. 1924—1925.

Всеобщая стачка на юге России в 1903 г. Сборник документов. М. 1938. (Центр. архив революции.)

Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. Ч. 1—2. М.—Л. 1955. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив в Москве.)

Второй период революции. 1906—1907 гг. Ч. 1. Янв.—апр. 1906 г. Кн. 1—2. 1957—1959. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив в Москве.)

Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 г. Протоколы. М. 1959. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь—декабрь 1905 г. Ч. 1—4. М. 1955—1957. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив в Москве.)

М. Горький в эпоху революции 1905—1907 гг. Материалы. Воспоминания. Исследования. М. 1957. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры им. А. М. Горького.)

Ц. Зеликсон-Бобровская: Записки подпольщика, 1894—1917. М. 1957.

Иваново-Вознесенский совет рабочих депутатов 1905 г. В документах. Под ред. Ф. Н. Самойлова. М.—Л. 1935.

«Искра». № 1—52. Декабрь 1900—ноябрь 1903. Полный текст под ред. и с предисл. П. Лепешинского. Вступ. статья Н. Крупской. Вып. 1—7. Л. 1925—1929.

Кадеты в 1905—1906 гг. (Материалы ЦК партии «Народной свободы».) Предисл. Б. Граве. — «Красный архив». 1931 г. Т. 3, с. 38—68; Т. 4—5, с. 112—139.

Карательные экспедиции в Сибири в 1905—1906 гг. Документы и материалы. Подгот. к печати В. Максаков. М.—Л. 1932. (Центрархив.)

Крестьянские движения 1902 года. М.—Пгр. 1923. (Центрархив.)

Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг. Сборник в трех частях. М. 1956. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

М. Н. Лядов: Из жизни партии в 1903—1907 гг. (Воспоминания.) М. 1956.

Начало первой русской революции. Январь—март 1905 г. М. 1955. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив в Москве.)

«Новая жизнь». Первая легальная социал-демократическая большевистская газета. 27 окт.—3 дек. 1905 г. Полный текст. Под ред. и с предисл. М. Ольминского. Вып. 1—4. № 1—28. Л. 1925—1926.

Первая конференция военных и боевых организаций РСДРП. Ноябрь 1906 г. Под ред. и с предисл. Е. Ярославского. М. 1932.

Революционное движение в России весной и летом 1905 г. Апр.—сент. Ч. 1. М. 1957. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив в Москве.)

Революция 1905 г. и самодержавие. Подгот. к печати В. П. Семенников. Предисл. А. М. Панкратовой. М.—Л. 1928.

Русские финансы и европейская биржа в 1904—1906 гг. Подгот. к печати Б. А. Романовым. М.—Л. 1926. (Центрархив.)

Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы. М. 1957. (АН СССР. Ин-т истории.)

Социал-демократия Польши и Литвы в революции 1905 г. Сборник документов. Пер. с польск. Вступ. статья А. М. Панкратовой. М. 1956. (Отдел истории партии ЦК ПОРП.)

Е. Д. Стасова: Страница жизни и борьбы. М. 1957.

Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 г. Сост. В. Е. Варзар. СПб. 1908.

Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг. Сост. В. Е. Варзар. СПб. 1905.

Третий съезд РСДРП. Апрель—май 1905 г. Протоколы. М. 1959. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

1905. Аграрное движение в 1905—1907 гг. Сост. С. М. Дубровский и Б. Г. Граве. Т. 1. М.—Л. 1925.

Финансовое положение царского самодержавия в период русско-японской войны и первой русской революции. Вводная статья А. Л. Сидорова. — «Ист. архив». 1955. № 2, с. 121—149.

Царизм в борьбе с революцией 1905—1907 гг. Сборник документов. Под ред. А. К. Дрезена. М. 1936.

Царскосельские совещания. — «Былое». 1917. № 5—6, с. 289—318.

Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель—май) 1906 г. Протоколы. М. 1959. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

М. М. Эссен: Первый штурм. М. 1957.

Walki chłopskie w Królestwie Polskim w rewolucji 1905—1907. Wybór materiałów i dokumentów. Warszawa 1956.

Źródła do dziejów rewolucji 1905—1907 w okręgu Łódskim. T. I. Cz. 1—2. Wyd. j. Ihnatowicz, P. Korzec. Warszawa 1957—1958.

Bibliográfiák

Г. М. Деренковский, А. Д. Вартаньян: Документальные издания по истории первой русской революции. — «Ист. архив». 1956. № 6, с. 185—195.

Первая русская революция (1905—1907 гг.). Рекомендательный указатель литературы. Науч. ред. А. М. Панкратова. Изд. 2, испр. и доп. М. 1955.

(Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. публ. ист. б-ка.)
Список защищенных в 1948—1954 гг. диссертаций о первой русской революции 1905—1907 гг. — «Ист. записки». 1954. Т. 49, с. 427—431.

A XXIII. fejezethez

A JÚNIUS 3-I MONARCHIA OROSZORSZÁGBAN. A FORRADALMI MOZGALOM ÚJ FELLENDÜLÉSE

Irodalom

Fejezetek a Szovjetunió történetéből. (1907—1917 március). Szerk. A. L. Szidorov. Szikra 1956.
А. Я. Аврех: Третьеиюньская монархия и образование третьедумского помещичье-буржуазного блока. — «Вестник Моск. ун-та». Историко-филологич. серия. 1956. № 1, с. 3—70.
А. Я. Аврех: III Дума и начало кризиса третьеиюньской системы (1908—1909 гг.). — «Ист. записки». 1955. Т. 53, с. 50—109.
С. И. Антонова: Влияние столыпинской аграрной реформы на изменения в составе рабочего класса. (По материалам Московской губ.) 1906—1913 гг. М. 1951.
О. Варенцова: Стачки и демонстрации 1912—1914 гг. М. 1933.
П. В. Волобуев: Из истории монополизации нефтяной промышленности дореволюционной России (1903—1914 гг.). — «Ист. записки». 1955. Т. 52, с. 80—111.
А. М. Володарская: Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса. 1913—1914. М. 1960.
М. Я. Гефтер: Царизм и законодательное «регулирование» деятельности синдикатов и трестов в России накануне первой мировой войны. — «Ист. записки». 1955. Т. 54, с. 170—193.
С. М. Дубровский: Столыпинская реформа. Изд. 2. М. 1930.
М. Егоров: Крестьянское движение в Центральной черноземной области в 1907—1914 гг. — «Вопросы истории». 1948. № 5, с. 3—19.
М. Казиев: Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905—1910 гг.). Баку 1956.
С. М. Ковалев: Большевистская «Правда». 1912—1914 гг. М. 1941.
П. А. Лавров: Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. Киев 1957.
М. Лурье: Июльские баррикады 1914 г. Л. 1939.
К. Остроухова: Из истории борьбы с ликвидаторством. 1907—1911 гг. — «Пролетарская революция». 1926. № 11, с. 82—142.
П. Н. Першин: Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907—1916 гг. и судьбы их во время революции (1917—1920 гг.). М. 1922.
А. Попов: Из истории забастовочного движения в России накануне империалистической войны. Бакинская забастовка 1914 г. Л. 1925.
А. М. Соловьева: К вопросу о роли финансового капитала в железнодорожном строительстве России накануне первой мировой войны. — «Ист. записки» 1956. Т. 55, с. 173—209.
А. Б. Турсунбаев: Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата 1950.
Условия быта рабочих дореволюционной России. (По данным бюджетных обследований.) Под ред. Н. К. Дружинина. М. 1958. (Научно-иссл. ин-т труда.)
А. Л. Цукерник: Синдикат «Продамет». М. 1959.
Walentyna Najdus: Lenin w Polsce. Warszawa 1953.

Források

А. Бадаев: Большевики в Государственной думе. Воспоминания. Изд. 8. М. 1954.
Большевистская фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов. Сост. М. Л. Лурье. Под ред. А. Е. Бадаева и В. А. Быстрянского. Л. 1938.
Ф. Э. Дзержинский: Дневник и письма. М. 1956.
«Звезда». № 1—96. 1910—1912 гг. Полный текст под общ. ред. М. А. Савельева. Вып. 1—8. М. 1932—1934. (ИМЭЛ при ЦК ВКП[б].)
К истории топливно-металлического «голода» в России накануне первой мировой войны. Предисл. и публ. М. Я. Гефтера. — «Ист. архив». 1951. Т. 6, с 49—80.
Ф. И. Калинычев: Государственная дума в России. Сборник документов и материалов. М. 1957.
Ленские прииски. Сборник документов. Под ред. П. Поспелова. Сост. В. Бухина и Е. Грекулов. М. 1937.
Листовки петербургских большевиков. 1902—1917. Т. 1—2. Сост. М. Л. Лурье. Под общ. ред. и с предисл. В. А. Быстрянского. Л.—М. 1939.
Материалы по истории СССР. Т. 6. Из истории монополистического капитализма в России. М. 1959. (АН СССР. Ин-т истории.)
М. Ольминский: Из эпохи «Звезды» и «Правды». (Статьи 1911—1914 гг.) М. 1956.
Переписка ЦК РСДРП с местными партийными организациями в годы нового революционного подъема. Вводная статья ИМЛ при ЦК КПСС. — «Ист. архив». 1957. № 1, с. 3—45.
Г. И. Петровский: Речи и статьи периода IV Государственной думы 1912—1914 гг. Ч. 1. Введ. Д.

З. Лебедя. Подгот. к печати и ред. Н. С. Ильюшин. Харьков 1930.
«Правда». № 1—204. 1912 г. Полный текст под общ. ред. М. С. Ольминского и М. А. Савельева. Вып. 1—4, 7. М. 1933—1934. (ИМЭЛ при ЦК ВКП (б).)
«Правда». № 1—289. 1913 г. Полный текст под общ. ред. М. С. Ольминского и М. А. Савельева. Вып. 3 и 8. (Вып. 8—«Северная правда».) М· 1934—1935. (ИМЭЛ при ЦК ВКП (б).)
Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. Киев 1959. (Центр гос. историч. архив УССР. Ин-т истории АН УССР.)
Сельское хозяйство России в XX в. Сборник статистико-экономических сведений за 1901—1922 гг. Сост. под ред. и руководством Н. П. Огановского. Под общ. ред. Н. Д. Кондратьева. М. 1923.
Царизм в борьбе с рабочим движением в годы подъема. Предисловие М. Лурье. — «Красный архив». 1936. № 1, с. 37—65.
VI (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП. 18—30 (5—17) янв. 1912 г. Сборник статей и документов. М. 1952. (ИМЭЛ при ЦК ВКП (б).)

A XXVII. fejezethez

A HADVISELŐ ORSZÁGOK BELSŐ ELLENTÉTEINEK KIÉLEZŐDÉSE (OROSZORSZÁG)

Irodalom

А. М. Анфимов: Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции). — «Ист. записки». 1957. Т. 60, с. 121—175.
И. Бас: Большевистская печать в годы империалистической войны. М. 1939.
С. П. Борисов: Борьба большевиков против военно-промышленных комитетов (1915—1916 гг.). М. 1948.
Б. Граве: К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны. Июль 1914 г. — февраль 1917 г. М.—Л. 1926.
Е. Л. Гороховский: К вопросу о русской горной промышленности в годы первой мировой войны. — «Записки Ленингр. горного ин-та». Т. 27. Вып. 1. 1952, с. 17—58.
А. Грунт: «Прогрессивный блок». — «Вопросы истории». 1945. № 3—4, с. 108—117.
Я. Крастынь: Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны. (1914—1916 гг.) М. 1932.
И. Маевский: Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. М. 1957.
И. И. Минц: Революционная борьба пролетариата России в 1914—1916 гг. — «Вопросы истории». 1959. № 11, с. 57—69; № 12, с. 23—40.
А. П. Погребинский: Военно-промышленные комитеты. — «Ист. записки». 1941. Т. 11, с. 160—200.
А. П. Погребинский: Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны. — «Ист. записки». 1950. Т. 31, с. 37—60.
Г. Л. Рубинштейн: Внутренний рынок и торговля в период первой мировой войны (1914—октябрь 1917). — «Труды Ленингр. финансово-эконом. ин-та». Вып. 3. 1947, с. 245—279.
А. Л. Сидоров: Борьба с кризисом вооружения русской армии в 1915—1916 гг. — «Ист. журнал». 1944. № 10—11, с. 37—57.
А. Л. Сидоров: Железнодорожный транспорт России в первой мировой войне и обострение экономического кризиса в стране. — «Ист. записки». 1948. Т. 26, с. 3—64.
А. Л. Сидоров: Отношения России с союзниками и иностранные поставки во время первой мировой войны 1914—1917 гг. — «Ист. записки». 1945. Т. 15, с. 128—179.
С. Г. Струмилин: Заработная плата и производительность труда в русской промышленности за 1913—1922 гг. М. 1923.
К. Н. Тарновский: Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны (на примере металлургической промышленности). М. 1958.
Я. Темкин: Большевики в борьбе за демократический мир. (1914—1918 гг.) М. 1957.
К. Шариков: Петербургская организация большевиков в годы войны. — «Красная летопись». 1934. № 4, с. 29—53.
А. В. Шестаков: Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. Л. 1927.
H. Jabłoński: Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914—1918 r. Warszawa 1958.

Források

M. Paléologue: A cári Oroszország a nagy háború alatt. 1—3. köt. Budapest [1926].
Большевики в годы империалистической войны. 1914—февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций. М. 1939.
Буржуазия накануне Февральской революции. Подгот. к печати Б. Б. Граве. М.—Л. 1927. (Центрархив.)
Воспоминания Сухомлинова. Предисл. В. Невского. М.—Л. 1926.
Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. Под ред. А. В. Пясковского. М. 1960.

К истории убийства Григория Распутина. — «Красный архив». 1923. № 4, с. 424—426.

Листовки Московской организации большевиков. 1914—1925. М. 1954.

Международное финансовое положение царской России во время мировой войны. (Доклад А. И. Шингарева в Военно-морской комиссии Гос. думы 20 июня 1916 г.) Предисл. Н. Ванага. — «Красный архив». 1934, с. 3—30.

Миссия в Англию и Францию по вопросу снабжения России предметами вооружения. Вводная статья А. Л. Сидорова. — «Ист. архив». 1949. Т. 4, с. 351—386.

Монархия перед крушением. 1914—1917. Бумаги Николая II и др. документы. Статьи В. П. Семенникова. М.—Л. 1927.

Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. Под ред. П. Е. Щеголеева. Т. 1—7. М.—Л. 1924—1927.

Петроградский пролетариат и большевистская организация в годы империалистической войны. 1914—1917 гг. Сборник материалов и документов. Сост. А. Б. Беркевич и К. Г. Шариков. Под ред. В. А. Быстрянского. Л. 1939.

Прогрессивный блок в 1915—1917 гг. Предисл. Н. Лапина. — «Красный архив». 1932. Т. 1—2, с. 117—160. Т. 3, с. 143—196. 1933. Т. 1, с. 80—135.

Рабочее движение в годы войны. Подготов. к печати М. Г. Флеер. М. 1925. (Центрархив.)

Россия в мировой войне. 1914—1918 гг. (В цифрах.) М. 1925.

Русская «парламентская» делегация за границей в 1916 г. (Доклад П. Н. Милюкова в Военно-морской комиссии Гос. думы 19 июня 1916 г.) Предисл. Н. Ванага. — «Красный архив». 1938. Т. 3, с. 3—23.

Русские солдаты на Западном фронте в мировую войну. Предисл. А. Ковалева. — «Красный архив». 1931. Т. 1, с. 152—161.

Статистический сборник за 1913—1917 гг. Вып. 1—2. М. 1921—1922. (Труды Центральн. статистич. упрния РСФСР. Т. 7.)

Финансовые совещания союзников во время войны. (Доклады министра финансов П. Л. Барка.) — «Красный архив». 1924. Т. 5, с. 50—81.

Экономическое положение России перед революцией. Предисл. М. Покровского. — «Красный архив». 1925. Т. 3, с. 67—94.

A CÁRI MONARCHIA MEGDÖNTÉSE. A FORRADALMI MOZGALOM ERŐSÖDÉSE A HADVISELŐ ORSZÁGOKBAN. OROSZORSZÁG A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMTÓL A SZOCIALISTA FORRADALOMHOZ VEZETŐ ÚTON

Irodalom

Л. М. Бромберг и *И. Р. Якушев:* Большевики — организаторы разгрома корниловщины. М. 1957.

Великий Октябрь. Сборник статей. М. 1958. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

П. В. Волобуев: Монополистический капитал и экономическая политика Временного правительства. — «История СССР». 1960. № 1, с. 34—58.

И. Ф. Гиндин и *Л. Е. Шепелев:* Банковские монополии в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. — «Ист. записки». 1960. Т. 66, с. 20—95.

Г. Н. Голиков и *Ю. С. Токарев:* Апрельский кризис 1917 г. — «Ист. записки». 1956. Т. 57, с. 35—79.

П. А. Голуб: Солдатские массы юго-западного фронта в борьбе за власть Советов. (Март 1917 г. — февр. 1918 г.) Киев 1958.

Г. И. Журавлев: К вопросу о втором контрреволюционном военном заговоре накануне Великой Октябрьской социалистической революции. — «Ист. записки». 1956. Т. 56, с. 278—294.

А. Е. Иоффе: Русско-французские отношения в 1917 г. (февраль—октябрь). М. 1958.

История гражданской войны в СССР. Т. 1. Изд. 2. М. 1938.

М. И. Капустин: Солдаты Северного фронта в борьбе за власть Советов. М. 1957.

Коммунистическая партия в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник статей. М. 1958.

И. П. Лейберов: Петроградский пролетариат в борьбе за победу февральской буржуазно-демократической революции в России. — «История СССР». 1957. № 1, с. 41—73.

З. Лозинский: Экономическая политика Временного правительства. Л. 1929.

Е. П. Лукьянов: Крестьянское движение в Белоруссии накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Минск 1958.

Москва в двух революциях. Февраль—октябрь 1917 г. М. 1958. (Ин-т истории партии МК и МГК КПСС — филиал ИМЛ при ЦК КПСС.)

Х. И. Муратов: Революционное движение в русской армии в 1917 г. М. 1958.

Петроградские большевики в Октябрьской революции. Л. 1957. (Ин-т истории партии при Ленингр. обкоме КПСС. Филиал ИМЛ при ЦК КПСС.)

Т. А. Ремезова: Советы крестьянских депутатов в 1917 г. — «Ист. записки». 1950. Т. 32, с. 3—39.

П. Сивков: Моряки Балтийского флота в борьбе за власть Советов в 1917 г. М. 1946.

А. Л. Сидоров: Экономические предпосылки социалистической революции в России. — «История СССР». 1957. № 4, с. 9—39.

Н. Ф. Славин: Кризис власти в сентябре 1917 г. и образование Временного совета республики. (Предпарламент.) — «Ист. записки». 1957. Т. 61, с. 31—65.

П. Н. Соболев: Беднейшее крестьянство — союзник пролетариата в Октябрьской революции. М. 1958.

Е. П. Третьякова: Февральские события 1917 г. в Москве. — «Вопросы истории». 1957. № 3, с. 72—84.

Д. А. Цейтлин: Фабрично-заводские комитеты Петрограда в феврале—октябре 1917 г. — «Вопросы истории». 1956. № 11, с. 86—97.

О. Н. Чаадаева: Помещики и их организация в 1917 г. М.—Л. 1928.

Е. Д. Черменский: Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. М. 1959.

Források

В. А. Антонов-Овсеенко: В революции. М. 1957.

Большевики Петрограда в 1917 г. Хроника революционных событий в Петрограде. Март—октябрь 1917 г. Изд. 2. Л. 1957. (Ин-т истории партии при Ленингр. обкоме КПСС.)

Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы. (АН ССР. Ин-т истории. ИМЛ при ЦК КПСС. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. архив Октябрьской революции и соц. строительства СССР. Моск. и Ленингр. обл. архивы.): Революционное движение в России после свержения самодержавия. М. 1957. — Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. М. 1958. — Революционное движение в России в мае—июне 1917 г. Июньская демонстрация. М. 1958. — Революционное движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. М. 1958. — Революционное движение в России в августе 1917 г. Разгром корниловского мятежа. М. 1959.

Великая Октябрьская социалистическая революция. Сборник воспоминаний участников революции в Петрограде и Москве. М. 1957. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий. Т. 1. 27 февр.—6 мая 1917 г. М. 1957. (АН СССР. Ин-т истории.)

Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за победу социалистической революции в период двоевластия. 27 февр.—4 июля 1917 г. Сборник документов. М. 1957. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции. 5 июля—5 ноября 1917 г. Сборник документов. М. 1957. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Крестьянское движение в 1917 г. Подгот. к печати К. Г. Котельников и В. Л. Меллер. С предисл. Я. А. Яковлева. М.—Л. 1927. (Центрархив.)

Ленин в 1917 году. Даты жизни и деятельности. Март—октябрь. М. 1957.

Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Март—октябрь 1917 г. Сборник документов. М. 1957. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Победа Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник воспоминаний участников революции в промышленных центрах и национальных районах России. М. 1958. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Н. И. Подвойский: Год 1917. М. 1958.

Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917—февраль 1918. М. 1958. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). Петроградская общегородская конференция РСДРП(б). Апрель 1917 г. Протоколы. М. 1958. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 г. Протоколы. М. 1958. (ИМЛ при ЦК КПСС.)

Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Март—октябрь 1917 г. Документы и материалы. Ч. 1—2. М.—Л. 1957. (АН СССР. Ин-т истории. Главн. архивн. упр-ние. Центр. гос. ист. архив СССР в Ленинграде.)

A X. fejezethez

A BALKÁNI NÉPEK FELSZABADÍTÓ KÜZDELMEI. AZ 1877—1878. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ. A NEMZETI ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA A BALKÁNON

Irodalom

T. Savin: Külföldi tőke Romániában. H. n. 1948.

А. С. Анучин: Берлинский конгресс 1878 г. СПб. 1912.

Н. И. Беляев: Русско-турецкая война 1877—1878 гг. М. 1956.

Христо Ботев: Сборник... Под ред. на М. Димитров и П. Динеков. София 1949.

А. Бурмов: Български революционен централен комитет, 1868—1877. София 1950.
Н. Вучо: Привредна историја ФНРЈ до првог светског рата. Београд 1948.
История Болгарии. Т. 1. М. 1954. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)
История на България. Т. 1—2. София 1954—1955. (Българ. акад. на науките. Ин-т за българ. история.)
Д. Косев: Лекции по нова българска история. София 1951.
К. Ламбрев: Положението на работническата класа от освобождението до началото на XX в. (1878—1904). София 1954.
Х. Муратов: Роль Англии в восточном кризисе. — «Историк-марксист». 1940. Кн. 7, с. 65—81.
Ж. Натан: Българско възраждане. София 1950.
Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник статей. М. 1953. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)
Освобождението на България от турско иго. 1878—1958. Сборник статии. София 1958. (Българ. акад. на науките. Ин-т за българ. история.)
В. Пелагић: Историја босанско-херцеговачке буне. Сарајево 1953.
Х. Христов—К. Василев: Димитър Благоев. София 1956.
D. Harris: Diplomatic history of the Balkan crisis of 1875—1878; the first year. London—New York 1936.
Istoria României. Red. resp. M. Roller. Bucureşti 1948.
Lásd még a XI. fejezetnél (Nemzetközi viszonyok).

Források

Д. Благоев: Избрани произведения. Т. 1—2. София 1950—1951.
Д. Благоев: Мои воспоминания. М.—Л. 1928.
Х. Ботев: Избранные сочинения. София 1948.
Европейский конгресс великих держав в Берлине в 1878 г. после русско-турецкой войны 1877 г. М. 1879.
Работническото движение в България. Материали. 1878—1904. Съст. Д. Коджейков и К. Ламбрев. Т. 1—3. София 1953—1955.
З. Стоянов: Записки по българските въстания. София 1949.
П. А. Шувалов о Берлинском конгрессе 1878 г. Предисл. В. М. Хвостова. — «Красный архив». 1931. Т. 3(46), с. 3—37.
Lásd még a XI. fejezetnél (Nemzetközi viszonyok).

A XII., XIII., XV., XVI., XX., XXII. és XXVII. fejezethez

AZ AFRIKAI ÉS ÁZSIAI ORSZÁGOK

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

К. Маркс: Из неопубликованных рукописей Карла Маркса. Материалы Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — «Советское востоковедение». 1958. № 3—5.
Marx—N. F. Danyielszonhoz. 1881. február 19. Lásd *Marx—Engels* Válogatott levelek. Szikra 1950. 399—402. old.
Lenin: Az OSZDMP VI. („Prágai") összoroszországi konferenciája 1912 január. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 5—17. old.
Lenin: Demokrácia és narodnyikság Kínában. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 154—160. old.
Lenin: A megújhodott Kína. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 401—402. old.
Lenin: A kínai köztársaság nagy sikere. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 9—10. old.
Lenin: Ázsia ébredése. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 67—68. old.

Általános jellegű irodalom

Г. Л. Бондаревский: Багдадская железная дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888—1903). Ташкент 1955.
А. А. Губер: Русская революция 1905—1907 гг. и пробуждение Азии. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 261—279.
Новая история стран зарубежного Востока. Т. 2. М. 1952.
Новая история стран зарубежной Азии и Африки. Л. 1959.
Н. А. Халфин: Английская колониальная политика на Среднем Востоке (70-е годы XIX в.). Ташкент 1957.
В. М. Хвостов: Ближневосточный кризис 1895—1897 гг. — «Историк-марксист». Т. 13. 1929, с. 19—54.
A. Chéradame: La question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad. Paris 1903.
Kâni İrtem Süleyman: Boyazlar meselesi. (A tengerszorosok kérdése). Istanbul 1936. (Perzsául.)
A. Raab: Die Politik Deutschlands im Nahen Orient von 1878 bis 1908. Wien 1936.
Lásd még a XI. és XVIII. fejezetnél (Nemzetközi viszonyok).

Kézikönyvek

J. Ancel: Manuel historique de la question d'Orient (1792—1925). Paris 1926.

P. Sebag: Tunisie. Essai de monographie. Paris 1951.

J. Suret-Canale: L'Afrique noire. Paris 1958.

E. A. Walker: A history of Southern Africa. 3d ed. London 1957.

AFRIKA NÉPEI

Irodalom

H. Stanley: A legsötétebb Afrikában. 1—2. köt. Budapest 1891.

Абиссиния (Эфиопия). Сборник статей. М.—Л. 1936.

Аль-Барави Рашид и *Улейш Мухамед Хамза:* Экономическое развитие Египта в новое время. Сокр. пер. с арабск. М. 1954.

К. Гошал: Народ в колониях. М 1949.

А. Б. Давидсон: Матабеле и машона в борьбе против английской колонизации. 1888—1897. М. 1958.

Х. И. Кильберг: Восстание Араби-паши в Египте. М.—Л. 1937.

И. Ю. Крачковский: Мустафа Камил и Жюльетта Адан. — Избранные сочинения. Т. 3. М.—Л. 1956, с. 176—188.

Народы Африки. Под ред. Д. А. Ольдерогге, И. И. Потехина. М. 1954. (Народы мира.)

И. И. Потехин: Формирование национальной общности южно-африканских банту. М. 1955.

Ф. А. Ротштейн: Захват и закабаление Египта. Изд. 2. М. 1959.

С. Р. Смирнов: Восстание махдистов в Судане. М.—Л. 1950. (Труды Ин-та этнографии АН СССР. Т. 6.)

Ar-Rafi' i Abdarrahman-bek: Asz-Szavra al-Arabija va-l'-ihtiljal al'-inglizi. (Arabi felkelése és az angol megszállás.) 2. kiad. Kairo 1949. (Arabul.)

E. Banse: Unsere Grossen Afrikaner. 3. Aufl. Berlin 1943.

A. Bernard: Afrique Septentrionale et Occidentale. Paris 1939.

W. Blunt: Secret history of the English occupation of Egypt. London 1907.

E. B. Cromer: Modern Egypt. Vol. 1—2. London 1908.

P. Darmstaedter: Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas seit dem Zeitalter der Entdeckungen. Berlin 1913.

M. Égretaud: Réalité la nation algérienne. Paris 1957.

W. Fitzgerald: Africa. London 1934.

Ch. Freycinet: La question d'Egypte. Paris 1905.

M. H. Hailey: An African survey. London 1957.

C. Jeanson—F. Jeanson: L'Algérie hors la loi. Paris 1955.

H. H. Johnston: A history of the colonization of Africa by alien races. Cambridge 1930.

Kamel Moustafa: Agyptiens et anglais. Paris 1901.

J. Marlowe: Anglo-Egyptian relations. 1800—1955. London 1954.

F. Maurette: Afrique équatoriale, Orientale et Australe. Paris 1938.

E. D. Morel: The black man's burden. London 1920.

E. D. Morel: King Leopold's rule in Africa. London 1904.

Sabry Muhamed: La genèse de l'esprit national égyptien (1863—1882). Paris 1924.

AZ OSZMÁN BIRODALOM

Irodalom

Sz. Pollo: Az 1905—1907-es orosz forradalom és az albán nép függetlenségi harca. Lásd Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom. 1. rész. Szikra 1956.

А. Адамов: Ирак Арабский. Бассорский вилайет в его прошлом и настоящем. СПб. 1912.

И. И. Голобородько (И. Южанин): Старая и новая Турция. Изд. 4. М. 1913.

Н. Г. Калинин: Национальное движение в Сирии и Ливане в 1913 г. В кн.: Очерки по истории арабских стран. М. 1959, с. 121—138.

В. Б. Луцкий: Подъем национально-освободительного движения в арабских странах в период первой русской революции 1905—1907 гг. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 419—444.

А. Ф. Миллер: Краткая история Турции. М. 1948.

А. Ф. Миллер: Младотурецкая революция. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 313—348.

А. Д. Новичев: Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л. 1937.

Ю. А. Петросян: «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М. 1958.

Ю. А. Писарев: Из истории национально-освободительного движения в Монастырщине и Косовом Поле в 1905—1909 гг. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». Т. 12. 1956, с. 65—102.

И. Г. Сенкевич: Освободительное движение албанского народа в 1905—1912 гг. М. 1959.

Турецкий сборник. История. Экономика. Литература. Язык. М. 1958.

Х. М. Цовикян: Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции. — «Советское востоковедение». 1945. № 3, с. 15—35.

Ali Haydar Midhat: Midhat-Pacha — sa vie son oeuvre. Paris 1908.

Bayur Jusuf Hikmet: Türk inkilâbi tarihi. (A török forradalom története.) Cilt 1—2. Ankara 1940—1943.

I. H. Danimend: Izahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. (Az oszmán történelem kommentált kronológiája.) Istanbul 1955.

Emin Ahmed: Turkey in the world war. New Haven 1930.

E. Z. Karal: Osmanlı tarihi. (Oszmán történelem.) Ankara 1956.

E. F. Knight: The awakening of Turkey. A history of the turkish revolution. London 1909.

A. Mandelstam: Le sort de l'empire Ottoman. Paris 1917.
Moukhtar Pacha: La Turquie, l'Allemagne et l'Europe. Depuis le Traité de Berlin jusqu'à la Guerre mondiale. Paris 1924.
C. A. Schäfer: Ziele und Wege für die jungtürkische Wirtschaftspolitik. Karlsruhe 1913.
Tarih. (Történelem.) Cilt 3—4. Istanbul 1931.

Források

Константинополь и проливы. По секретным документам бывш. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. Вып. 1—2. М. 1925—1926.
Сборник дипломатических документов, касающихся событий на Балканском полуострове (август 1912 г.— июль 1913 г.). СПб. 1914.
В. Теплов: Смутное время и дворцовый переворот в Константинополе (записки очевидца). СПб. 1897.
А. Тыркова: Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе. Пгр. 1916.
Erkân-i harbiyeyi. Cihan parbinda osmanli harekâti tarihçesi. (A vezérkar. Tanulmány a világháború alatti oszmán hadműveletekről.) Istanbul 1938. (Törökül.)
A. B. Kuran: Inkilâp tarihimiz ve „Jön türkeler". (Forradalmunk története és az ifjútörökök.) Istanbul 1945. (Törökül.)
G. Noradounghian: Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. T. 4. Paris 1903.

IRÁN

Irodalom

Г. С. Арутюнян: Иранская революция 1905—1911 гг. и большевики Закавказья. Ереван 1956.
А. М. Матвеев: Социально-политическая борьба в Астрабаде. Вторая половина 1911— начало 1912 г. Ташкент 1957.
М. С. Иванов: Иранская революция 1905—1911 гг. М. 1957.
М. С. Иванов: Очерк истории Ирана. М. 1952.
М. Н. Иванова: Германская агрессия в Иране в годы первой мировой войны. — «Краткие сообщения Ин-та востоковедения АН СССР». 1957. Вып. 19, с. 14—27.
Т. С. Короткова: Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914—1915). — «Вопросы истории». 1948. № 1, с. 84—98.
Т. С. Короткова: Иранский вопрос в начале первой мировой войны. — «Изв. АН СССР. Серия истории и филос.». 1947. Т. 4. № 6, с. 560—564.
Л. Ф. Тигранов: Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис 1905.
Г. В. Шитов: Персия под властью последних каджаров. Л. 1933.
G. N. Curzon: Persia and the persian question. Vol. 1—2. London 1892.
Kermani Nazem-ol'-Eszlam: Tarih-e bidari-je pranijan. (Az irániak ébredésének története.) 2. kiad. 1—3. köt. Teherán 1954. (Perzsául.)
Keszrevi Ahmed: Tarih-e masrute-je Iran. (Az iráni alkotmány története.) 3. kiad. Teherán 1951. (Perzsául.)
N. Litten: Persien. Von der „pénétration pacifique" zum „Protektorat". Urkunden und Tatsachen zur Geschichte der europäischen „pénétration pacifique" in Persien. 1860—1919. Berlin—Leipzig 1920.
Taher-zade Behzad Karim: Gijam-e Azerbajdzsan dar engelab-e masrutijat-e Iran. (Felkelés Azerbajdzsánban az iráni alkotmányjogi harcok idején.) Teherán 1955. (Perzsául.)

Források

Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии с конца 1906 г. по 31 декабря 1911 г. Вып. 1—7. СПб. 1911—1913. (Мин-ство иностр. дел.)
Ch. Aitchison: Collection of treaties. Vol. 13. Calcutta 1933.

AFGANISZTÁN

Irodalom

М. А. Бабаходжаев: Английская агрессивная политика в Афганистане и борьба афганского народа за независимость в 70-е гг. XIX в. В кн.: Независимый Афганистан. М. 1959, с. 219—244.
Л. Р. Гордон: Борьба Афганистана против английской агрессии в конце XIX в. В кн.: Очерки по новой истории стран Среднего Востока. М. 1951, с. 125—154.
И. М. Рейснер: К вопросу о складывании афганской нации. — «Вопросы истории». 1949. № 7, с. 66—85.
И. М. Рейснер: Независимый Афганистан. М. 1928.
Риштия Сеид Касем: Афганистан в XIX в. Пер. с перс. М. 1958.
Л. Н. Соболев: Англо-афганская распря. Страница из истории восточного вопроса. Вып. 1—8. СПб. 1880—1885.
Н. А. Хилфин: Провал британской агрессии в Афганистане в конце XIX — начале XX в. М. 1959.

Források

Абдуррахман, эмир Афганистана. Автобиография Абдуррахмана-хана эмира Афганистана. Изд. султаном Магомет-ханом. Пер. с англ. Т. 1—2. СПб 1901.
Афганское разграничение. Переговоры между Рос-

сией и Великобританией. 1872—1885. СПб. 1886. (Мин-во иностр. дел.) [Текст на рус., франц. и англ. яз.]

INDIA

Irodalom

А. Бенедиктов: Индийское крестьянство в 70-х годах XIX в. Сталинабад 1953.

Т. Ф. Девяткина: Образование и деятельность организации «Гадр» в годы первой мировой войны. — «Краткие сообщения Ин-та востоковедения АН СССР». 1955. № 15, с. 52—58.

Н. Кабирадж: Национально-освободительное движение в Бенгалии. Пер. с бенгал. М. 1956.

А. И. Левковский: Некоторые особенности развития капитализма в Индии до 1947 г. М. 1956.

Е. Я. Люстерник: Манипурское восстание 1891 г. — «Ученые записки Ленингр. ун-та». № 183. Серия востоковед. наук. Вып. 5. 1955, с. 117—134.

Е. Я. Люстерник: Русско-индийские экономические связи в XIX в. М. 1958.

Национально-освободительное движение в Индии и деятельность Б. Г. Тилака. [Под ред. И. М. Рейснера и Н. М. Гольдберга.] М. 1958.

В. И. Павлов: Формирование индийской буржуазии. М. 1958.

М. П. Павлович: Революционные силуэты. (Индусская эмиграция в Париже 1909—1914 гг.) — «Новый Восток». 1925. Кн. 1(7), с. 152—163.

А. В. Райков: Англо-индийская армия и национально-освободительное движение в Индии в 1905—1917 гг. — «Проблемы востоковедения». 1959. № 2, с. 128—136.

И. М. Рейснер: Очерки классовой борьбы в Индии. Ч. 1. М. 1932.

И. М. Рейснер: Революционный подъем в Индии 1905—1908 гг. и первая русская революция. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 405—418.

У. Рустамов: Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX — начале XX в. Ташкент 1956.

Л. И. Юревич: Саид Ахмад-хан и зарождение мусульманского общинного движения в Индии. — «Ученые записки Тихоокеанского ин-та». Т. 2. М.—Л. 1949, с. 80—93.

R. Ch. Dutt: The economic history of India in Victorian Age. London 1904.

A. Gose: Bunkim Chandra Chatterji. Pondicherri 1954.

D. P. Karmarkar: Bal Gangadhar Tilak. Bombay 1956.

N. Ch. Kelkar: Life and times of Lokamanya Tilak. Vol. 1—2. Madras 1928.

R. P. Masani: Dadabhai Naoroji, the Grand old man of India. Mysore 1957.

B. P. Sitaramayya: The history of the Indian National Congress, Vol. 1. Bombay 1946.

I. Yajnik: Shymaji Krishnavarma. Life and times of an Indian revolutionary. Bombay 1950.

Források

И. П. Минаев: Дневники путешествий в Индию и Бирму. 1880—1886. М. 1955.

S. Banerjee: A nation in making. London 1925.

A. Ch. Banerjee (ed.): Indian constitutional documents. 2d ed. Vol. 2. 1852—1917. Calcutta 1948.

East India. Further papers relating to the Reconstruction of the Province of Bengal and Assam. London 1905.

East India. Report of the Indian Factory Labour Commission. Vol. 1—2. London 1908—1909.

East India. Sedition Committee, 1918. Report... London 1918.

Der Freiheitskampf der indischen Nationalisten. 1906—1917. Berlin 1918.

G. K. Gokhale: Speeches. 3d. ed. Madras 1920.

Government of Bombay. Source material for a history of the freedom movement in India. Vol. 1—2. Bombay 1957—1958.

Great Britain. India Office. East India. Statement exhibiting moral and material progress and condition of India. Vol. 1—49. London 1868/9—1916/17.

KÍNA

Irodalom

Е. А. Белов: Революция 1911—1913 гг. в Китае. М. 1958.

Г. В. Ефимов: Внешняя политика Китая. 1894—1899 гг. М. 1958.

Г. В. Ефимов: Очерки по новой и новейшей истории Китая. Изд. 2, испр. и доп. М. 1951.

Ли Шу: Первая русская революция и Китай. — *Л. В. Симоновская:* Пробуждение Китая и революция 1911 г. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 349—404.

Ли Шу: Политическая жизнь Китая в период революции 1911 г. Пер. с китайск. М. 1956.

Н. Г. Сенин: Общественно-политические и философские взгляды Сунь Ят-сена. М. 1956.

С. Л. Тихвинский: Движение за реформы в Китае и Кан Ю-вэй. М. 1959.

Фань Вень-лань: Новая история Китая. Пер. с китайск. Т. 1. 1840—1901. М. 1955.

А. А. Фурсенко: Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей. 1895—1900. М.—Л. 1956.

M. E. Cameron: The reform movement in China. 1898—1912. Stanford 1931.

Csen Hszin-lu: Hszinhaj koming. (A hszinhaj forradalom.) Sanghaj 1955. (Kínaiul.)

Csin Csia-zsuj: Jihotuan jüntung. (A jihotuanok mozgalma.) Sanghaj, 1957. (Kínaiul.)

Li Chien-Rung: The political history of China, 1840—1928. New York 1956.

H. B. Morse: The international relations of the Chinese empire. Vol. 2—3. London—New York 1918.

B. L. Powell: The rise of Chinese military power. 1895—1919. Princeton 1955.

L. Sharman: Sun Jat-sen. His life and its meaning. New York 1934.

Tang Leang-li: The inner history of the Chinese revolution. London 1930.

Tao Csü-jin: Pejjang csünfa tungcse sihua. (Az északi militaristák uralma Kínában.) 1—4. köt. Peking 1958. (Kínaiul.)

Források

Русско-китайские отношения, 1689—1916. Официальные документы. M. 1958. (АН СССР. Ин-т китаеведения.)

Csung zsi csancseng. (A japán—kínai háború.) Forrásgyűjtemény. 1—7. köt. Sanghaj 1956. (Kínaiul.)

Hszinhaj koming. (A hszinhaj forradalom.) Forrásgyűjtemény. 1—8. köt. Sanghaj 1957. (Kínaiul.)

Jihotuan. Dokumentumgyűjtemény. 1—4. köt. Sanghaj 1957. (Kínaiul.)

Vuhszü pienfa. (Az 1898. évi reformmozgalom.) Forrásgyűjtemény. 1—4. köt. Sanghaj 1957. (Kínaiul.)

KOREA

Irodalom

Г. Д. Тягай: Крестьянское восстание в Корее в 1893—1896 гг. M. 1953.

Г. Д. Тягай: Народное движение в Корее во второй половине XIX в. M. 1958.

Ф. И. Шабшина: Освободительное движение корейского народа в 1905—1911 гг. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. M. 1956, с. 445—473.

Csoszon thon'sza. (Korea története.) 2. köt. Phenjan 1958. (Koreai nyelven.)

Li Na-Jon: Csoszon mincszsok heban thucszsensza. (A koreai nép nemzeti felszabadító harca.) Phenjan 1958. (Koreai nyelven.)

Források

Korean-American relations. Documents pertaining to the Far Eastern diplomacy of the United States. Vol. 1. 1883—1886. Berkeley—London 1951.

„The Korean Repository." Seoul 1892., 1895., 1896., 1898.

JAPÁN

Irodalom

V. Avarin: Harc a Csendes-óceánért. Szikra 1950.

В. Аварин: Борьба за Тихий океан. Агрессия США и Англии, их противоречия и освободительная борьба народов. M. 1952.

Г. И. Болдырев: Финансы Японии. M. 1946.

А. Л. Гальперин: Англо-японский союз 1902—1921 гг. M. 1947.

Е. М. Жуков: История Японии. M. 1939.

Иноуэ Киёси, Оконоги Синдзабуро, Судзуки Сёси: История современной Японии. Сокр. пер. с японск. M. 1955.

Катаяма Сэн: Статьи и мемуары. Пер. с японск. M. 1959.

Катаяма Сэн: Февральская революция и ее влияние в Японии и на Дальнем Востоке. — «Пролетарская революция». 1927. № 2—3, с. 112—125.

Очерки новой истории Японии (1640—1917). M. 1958.

Очерки по истории рабочего движения в Японии. Под общ. ред. Хаттори Корэфуса (Сисо). Пер. с японск. M. 1955.

Табохаси Киёси: Дипломатическая история японо-китайской войны (1894—1895 гг.) Пер. с японск. M. 1956.

У. Хаяма: Рабочее движение в Японии. M. 1937.

Х. Т. Эйдус: Очерки новой и новейшей истории Японии. M. 1955.

Японский сборник. M. 1956. (Ученые записки Ин-та востоковедения. Т. 15.)

H. J. Gubbins: The making of modern Japan. London 1922.

A. R. La Mazelière: Le Japon. Histoire et civilisation. Vol. 5—8. Paris 1910—1923.

W. W. McLaren: A political history of Japan during the Meiji Era. 1867—1912. London 1916.

Meiji bunka dzenshu. (A Meiji-kor kultúrája.) 1—24. köt. Tokio 1928—1930. (Japánul.)

Nihon-no nomin undo monogatari. Inoue Kyoshi kanshu. (A parasztmozgalom Japánban.) [1868—1953.] Szerk. Inoue Kyoshi. Tokio 1954. (Japánul.)

E. H. Norman: Japan's emergence as a modern state. New York 1940.

Noro Eitaro: Nihon shihonshugi hattatsu shi. (A japán kapitalizmus fejlődésének története.) Tokio 1954. (Japánul.)

Sekine Etsuro: Rodo undo musan seito shi. (A munkásmozgalom

és a proletárpárt története.) [1905—1930.] Tokio 1954. (Japánul.)
Sen Katayama: The Russian revolution of 1905 and Japan. — „Intern. press correspondence." 1925. Vol. 5. № 75. p. 1137.
Suehiro Idzutaro: Nihon rodo kumiai undo shi. (A japán szakszervezeti mozgalom története) [1868—1949.] Tokio 1954. (Japánul.)
T. Takeuchi: War and diplomacy in the Japanese Empire. New York 1935.
Tanaka Sogoro: Nihon seito shi. (A japán politikai pártok története.) Tokio 1953. (Japánul.)
Tsutya Takao—Ono Mitio: Meiji shonen nomin sodzio roku. (A Meiji-kor első éveiben lezajlott parasztfelkelések krónikája.) Tokio 1931. (Japánul.)
Vatanabe Toru: Nihon-no rodo undo. (A japán munkásmozgalom.) Kyoto 1949. (Japánul.)

Források

Конституция Японской империи. В кн.: Конституции буржуазных стран. Т. 1. М.—Л. 1935, с. 184—197.
A. Gérard: Ma mission au Japon (1907—1914) avec un épilogue de 1914 à 1919. Paris 1919.
Nihon gaiko bunsho. (Japán külpolitikája.) [Dokumentumok és anyagok.] 1—31. köt. Tokio 1938—1955.

Bibliográfiák

Selected list of books and articles on Japan in English, French and German. Rev. and enlarged. Comp. by H. Borton a. o. Cambridge, Mass. 1954.

Az orosz—japán háborúra vonatkozó irodalmat és forrásokat lásd még a XVIII. fejezetnél.

INDONÉZIA

Irodalom

А. А. Губер: Индонезия. Социально-экономические очерки. М.—Л. 1932.
J. Th. P. Blumberger: De nationalistische beweging in Nederlandsch—Indië. Haarlem 1931.
Geschidenis van Nederlandsch—Indië onder leiding van F. W. Stapel. Deel 5. Amsterdam 1940.
E. S. de Klerck: History of the Netherlands East Indies. Vol. 1—2. Rotterdam 1938.
B. H. M. Vlekke: Nusantara. A history of the East Indian Archipelago. Cambridge, Mass. 1943.

Források

Pané-Sanusi: Sedjarah Indonesia. Dj. 2. Djakarta 1956.

A XI., XVIII. és XXV. fejezethez

NEMZETKÖZI VISZONYOK

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels: Kann Europa abrüsten? Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 22. Dietz Verlag 1963. 369—400. old.
Lenin: A kínai háború. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 387—392. old.
Lenin: Robbanóanyag a világpolitikában. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 179—186. old.
Lenin: A balkáni és perzsiai események. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 220—231. old.
Lenin: A szerb—bolgár győzelmek szociális jelentősége. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 398—400. old.
Lenin: A balkáni háború és a burzsoá sovinizmus. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 19—20. old.

Általános jellegű irodalom

Patyomkin: A diplomácia története. (1872—1919.) Szikra 1948.
Международные отношения на Дальнем Востоке (1840—1949). Изд. 2, испр. и доп. М. 1956.
Е. В. Тарле: Европа в эпоху империализма, 1871—1919 гг. Сочинения. Т. 5. М. 1958.
E. Bourgeois: Manuel historique de politique étrangère. T. 3. (8e éd.) — 4 (2e éd.). Paris 1927.
The Cambridge history of British foreign policy, 1783—1919. Ed. by A. W. Ward and G. P. Gooch. Vol. 3. 1866—1919. London 1923.
E. M. Carroll: French public opinion and foreign affairs, 1870—1914. New York 1934.
E. M. Carroll: Germany and the Great powers. 1866—1914. A study in public opinion and foreign policy. New York 1938.
A. Debidour: Histoire diplomatique de l'Europe. [A-B.] Paris 1926—1929. [B.] Depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. Pt. 1—2. 1929.
J. Droz: Histoire diplomatique de 1648 à 1919. Paris 1952.
G. P. Gooch: Franco-German relations, 1871—1914. London 1928.
F. Gosses: The management of British foreign policy before the First World war. Especially during the period 1880—1914. Leiden 1948.
Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914). Publ. sous la dir. de H. Hauser. T. 1—2. Paris 1929.
E. Lemonon: L'Europe et la politique Britannique (1882—1911). Paris 1912.
R. Pinon: France et Allemagne, 1870—1913. Nouv. éd. augmentée. Paris 1913.

A. F. Pribram: England and the international policy of the European great powers (1871—1914). Oxford 1931.

P. Renouvin: Le XIXe siècle. II. De 1871 à 1914. Paris 1955. (Histoire des relations internationales. T. 6.)

E. Reventlow: Deutschlands auswärtige Politik, 1888—1914. Berlin 1918.

Ch. Schefer: D'une guerre à l'autre. Essai sur la politique extérieure de la Troisième république (1871—1914). Paris 1920.

A. Schreiner: Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik. Bd. 1. 1871—1918. 2. durchges. Aufl. Berlin 1955.

R. W. Seton-Watson: Britain in Europe (1789—1914). Cambridge 1937.

R. Sontag: European diplomatic history, 1871—1932. New York, London 1933.

A. J. P. Taylor: The struggle for mastery in Europe 1848—1918. Oxford 1954.

A. Vagts: Deutschland und die Vereinigten Staaten in der Weltpolitik. [Bd. 1—2.] London 1935.

E. L. Woodward: Great Britain and the German Navy. Oxford 1935.

Általános jellegű források

Э. Д. Гримм: Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842—1925). М. 1927.

Ю. В. Ключников и *А. Сабанин:* Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1—2. М. 1925—1926.

Ф. Мартенс: Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Т. 4 (ч. 2), 8, 12, 15. СПб. 1878—1909.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств, 1878—1917. Серия 2—3. М.—Л. 1931—1940. Серия 2 (1900—1913). Т. 18—20. Серия 3 (1914—1917). Т. 1—10.

Международные отношения и внешняя политика СССР. Сборник документов. (1871—1957 гг.) М. 1957. (Высшая парт. школа при ЦК КПСС.)

Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. Под ред. А. Е. Адамова. Сост. И. В. Козьменко. М. 1952.

British documents on the origins of the war. 1898—1914. Ed. by G. P. Gooch and H. Temperly. Vol. 1—10. London 1926—1938.

A. J. H. Clerg et E. F. J. Clerg: Recueil des traités de la France publ. sous les auspices du ministre des affaires étrangères. T. 11—23 (1872—1906). Paris 1880—1919.

Documents diplomatiques français (1871—1914). Ser. 1—3. Paris 1929—1957. Ser. 1 (1871—1900). T. 1—14. Ser. 2. (1901—1911). T. 1—12. Ser. 3 (1912—1914). T. 1—11.

Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1—40. Berlin 1922—1927.

A. F. Pribram: Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns, 1879—1914. Bd. 1. Wien 1920.

Treaties, conventions, international acts, protocols and agreements between the United States and other powers. Vol. 1—3. (pt. 1—3). 1776—1923. Washington 1919—1923.

Zur europäischen Politik 1897—1914. Unveröffentliche Dokumente. Im amtlichen Auftrage hrsg. unter Leitung von B. Schwertfeger. Bd. 1—5. Berlin 1919. (A belga külügyminisztérium iratai.)

Bibliográfiák. Kézikönyvek

List of treaty collections. New York 1956. (United Nations publication.)

D. P. Myers: Manual of collections of treaties and of collections relating to treaties. Cambridge, Mass. 1922.

H. Rönnefarth: Konferenzen und Verträge. (Handbuch.) Bd. 2. 1493—1952. Bielefeld 1953.

B. Schwertfeger: Die diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. 1871—1914. Ein Wegweiser durch des grosse Aktenwerk der deutschen Regierung. Bd. 1—5. Berlin 1923—1927.

A XI. fejezethez

AZ EURÓPAI NAGYHATALMAK KÜLPOLITIKÁJA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN. A HÁBORÚS BLOKKOK KIALAKULÁSA

Irodalom

С. Горяинов: Босфор и Дарданеллы. СПб. 1907.

А. С. Ерусалимский: Бисмарк как дипломат. Вступ. статья к кн.: «Мысли и воспоминания О. Бисмарка». М. 1940.

А. С. Ерусалимский: Борьба держав за Балканы и проливы в конце XIX в. — «Вопросы истории». 1947. № 9, с. 83—104.

А. С. Ерусалимский: Военная тревога 1875 г. — «Ученые записки Ин-та истории РАНИОН». 1928. Т. 6, с. 146—184.

А. З. Манфред: Внешняя политика Франции 1871—1891 гг. М. 1952.

А. Л. Нарочницкий: Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке. 1860—1895. М. 1956.

Г. Н. Реутов: Из истории захвата Кипра Англией. (Кипрская конвенция 4 июня 1878 г.) — «Вопросы истории». 1958. № 3, с. 136—151.

Ф. А. Ротштейн: Захват и закабаление Египта. Изд. 2. М. 1959.

С. Д. Сказкин: Конец австро-русско-германского союза. Т. 1. 1879—1884. М. 1928.

В. М. Хвостов: Кризис внешней политики Бисмарка. — «Историк-марксист». 1934. Т. 5. (39), с. 33—55.

В. М. Хвостов: Россия и германская агрессия в дни европейского кризиса 1887 г. — «Ист. записки». 1946. Т. 18, с. 201—254.
В. М. Хвостов: Франко-русский союз и его историческое значение. М. 1955.
P. Albin: L'Allemagne et la France en Europe (1885—1894). Paris 1913.
J. Bardoux: La défaite de Bismarck. L'expansion coloniale française et l'alliance russe. Paris 1953.
R. Battaglia: La prima guerra d'Africa. Torino 1958.
E. E. Berger: [Italicus]: Italiens Dreibundpolitik, 1870—1896. Berlin 1928.
Ch. S. Campbell: Anglo-American understanding, 1898—1903. Baltimore 1957.
R. Charmatz: Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jh. Bd. 1—2. 2. Aufl. Leipzig—Berlin 1918.
I. L. Carvin: The life of Joseph Chamberlain. Vol. 1—3. London 1932—1934.
M. Hagen: Bismarcks Kolonialpolitik. Stuttgart 1923.
F. Haselmayer: Diplomatische Geschichte des Zweiten Reichs von 1871—1918. Die Ära des Friedenskanzlers. 1871—1890. Buch 1—2. München 1955—1956.
W. Hermann: Dreibund, Zweibund, England. 1890—1895. Stuttgart 1929.
H. Herzfeld: Deutschland und das geschlagene Frankreich. 1871—1873. Berlin 1924.
R. J. S. Hoffman: Great Britain and the German trade rivalry, 1875—1914. Philadelphia 1933.
L. Israel: England und der orientalische Dreibund. 1887—1896. Stuttgart 1937.
N. Japikse: Europa und Bismarcks Friedenspolitik. Die internationalen Beziehungen von 1871 bis 1890. Berlin 1927.
W. L. Langer: European alliances and alignments, 1871—1890. 2d ed. New York 1956.
W. L. Langer: The European powers and the French occupation of Tunis, 1878—1881. — „Amer. hist. review." 1925. Vol. 21. N° 1. p. 55—78; 1926. Vol. 21. N° 2. p. 251—265.
W. L. Langer: The Franco—Russian alliance. 1890—1894. Cambridge, Mass. — London 1929.
R. I. Lovell: The struggle for South Africa, 1875—1899. New York 1934.
W. N. Medlicott: Bismarck, Gladstone and concert of Europe. London 1956.
W. N. Medlicott: The Congress of Berlin and after. A diplomatic history of the Near Eastern settlement, 1878—1880. London 1938.
H. C. Morris: The history of colonization. Vol. 1—2. New York 1900.
B. E. Nolde: L'alliance franco-russe. Paris 1936.
F. Rachfahl: Deutschland und die Weltpolitik, 1871—1914. Bd. 1. Die Bismarck'sche Aera. Stuttgart 1923.
A. M. F. Rouire: La rivalité anglo-russe au XIXe siècle en Asie. Paris 1908.
G. Salvemini: La politica estera di Francesco Crispi. Roma 1919.
R. W. Seton-Watson: Disraeli, Gladstone and the Eastern question. London 1935.
A. Singer und H. F. Helmolt: Geschichte des Dreibundes. Leipzig 1914.
A. Stieglitz: L'Italie et la Triple Alliance. Paris 1906.
H. Stoecker: Deutschland und China im 19. Jh. Das Eindringen des deutschen Kapitalismus. Berlin 1958.
R. Wienefeld: Franco-German relations (1878—1885). Baltimore 1929.

Források

Ю. С. Карцов: За кулисами дипломатии. СПб. 1908.
В. Н. Ламздорф: Дневник (1886—1890). Под ред. и с предисл. Ф. А. Ротштейна. [Пер. с франц.] М.—Л. 1926.
В. Н. Ламздорф: Дневник (1891—1892). Под ред. и с предисл. Ф. А. Ротштейна. Подгот. к печ. В. М. Хвостов. Пер. с франц. М.—Л. 1934.
В. Н. Ламздорф: Дневник (1894—1895). Предисл. Ф. А. Ротштейна. [Пер. с франц.] — «Красный архив». 1931. Т. 3. (46), с. 3—37.
П. П. Павлович: Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов. М. 1935.
Русско-германские отношения. Секретные документы. — «Красный архив». 1922. Т. 1, с. 3—208.
Affaires d'Orient. 1875—1876—1877. Paris 1877. (France. Ministère des affaires étrangères. Documents diplomatiques.)
L'alliance franco-russe. Origines de l'alliance 1890—1893, convention militaire 1892—1899 et convention navale 1912. Paris 1918. (France. Ministère des affaires étrangères. Documents diplomatiques.)
O. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. Bd. 2—3. Stuttgart—Berlin 1898—1901.
F. Crispi: Memoirs. Vol. 1—3. London 1912—1914.
The Holstein papers. Ed. by N. Rich and M. H. Fischer. Vol. 1—2. Cambridge 1955—1957.
H. W. V. Temperley and L. M. Penson: Foundations of British foreign policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, old and new. Cambridge 1938.
Victoria, Queen. Letters. Ed. by G. E. Buckle. Ser. 2 (vol. 2—3) — 3 (vol. 1—3). London 1926—1932.

A XVIII. fejezethez

A KAPITALIZMUS ÁTNÖVÉSE AZ IMPERIALIZMUS SZAKASZÁBA. AZ IMPERIALISTA HATALMAK HARCÁNAK KEZDETE A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT

Irodalom

В. Аварин: Империализм в Маньчжурии. Т. 1—2. М. 1934.
Г. А. Бондаревский: Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888—1903). Ташкент 1955.
А. Л. Гальперин: Англо-японский союз. 1902—1921 гг. М. 1947.

А. Л. Гальперин: Дипломатическая подготовка Портсмутской мирной конференции японо-англо-американским блоком. — «Ист. записки». 1955. Т. 50, с. 169—223.

А. А. Губер: Филиппинская республика 1898 г. и американский империализм. М. 1948.

А. С. Ерусалимский: Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. Изд. 2, доп. М.—Л. 1951.

А. С. Ерусалимский: Германский империализм и возникновение англо-бурской войны в 1899 г. В кн.: Из истории общественных движений и международных отношений. М. 1957, с. 561—589.

Н. А. Левицкий: Русско-японская война 1904—1905 гг. Изд. 3, испр. и доп. М. 1938.

В. Е. Мотылев: Зарождение и развитие тихоокеанского узла противоречий. М. 1939.

М. Павлович: Империализм и борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего. Л. 1925.

Н. П. Полетика: Особенности международных отношений в эпоху формирования империализма. — «Ученые записки Белорус. гос. ун-та». Вып. 23. 1955, с. 3—16.

Пролог русско-японской войны. Материалы из архива С. Ю. Витте. С предисл. и под ред. Б. Б. Глинского. Пгр. 1916.

Э. М. Розенталь: Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX в. М. 1960.

Б. А. Романов: Очерки дипломатической истории русско-японской войны. 1895—1907. Изд. 2, испр. и доп. М.—Л. 1955.

Б. А. Романов: Россия в Маньчжурии (1892—1906). Л. 1928.

А. И. Сорокин: Русско-японская война 1904—1905 гг. (Военно-ист. очерк.) М. 1956.

A. Banze: Die deutsch-englische Wirtschaftsrivalität, 1897-1907. Berlin 1935.

A. Billot: La France et l'Italie, histoire des années troubles 1881—1899. T. 1—2. Paris 1905.

W. Hallgarten. Vorkriegsimperialismus. Die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grossmächte bis 1914. Paris 1935.

O. Hammann: Deutsche Weltpolitik. 1890—1912. Berlin 1925.

J. A. Hobson: Imperialism. London 1902.

J. Kuczynski: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus. Bd. 1. Berlin 1948.

W. L. Langer: The diplomacy of imperialism, 1890—1902. 2d. ed. New York 1951.

H. Leusser: Ein Jahrzehnt deutsch-amerikanischer Politik (1897—1906.) München 1928.

H. Lichtenberger—P. Petit: L'impérialisme économique allemand. Paris 1918.

H. I. Priestley: France overseas. A study of modern imperialism. New York—London 1938.

M. E. Townsend: European colonial expansion since 1871. Chicago—New York 1941.

Források

С. Ю. Витте: Воспоминания. Т. 1—3. Л. 1923—1924. Rövidített magyar kiadása: *Sz. J. Vitte:* Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Budapest 1964.

Документы, касающиеся заключения между Россией и Японией общеполитического соглашения 17/30 июля 1907 г. СПб. 1907. (Мин-ство иностр. дел.)

Документы по переговорам с Японией 1903—1904 гг., хранящиеся в канцелярии Особого комитета Дальнего Востока. СПб. 1905.

А. И. Извольский: Воспоминания. Пер. с англ. Пгр. —М. 1924.

Портсмут. Переписка С. Ю. Витте и других лиц. Предисл. Б. А. Романова. — «Красный архив». 1924. Т. 6, с. 3—47; Т. 7, с. 3—31.

Протоколы Портсмутской мирной конференции и текст договора между Россией и Японией. СПб. 1906.

Россия и Алжезирасская конференция. Предисл. А. С. Ерусалимского. — «Красный архив». 1930. Т. 4—5 (41—42), с. 3—61.

Русско-германский договор 1905 г., заключенный в Бьёрке. — «Красный архив». 1924. Т. 5, с. 5—49.

Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока 1895—1905 гг. СПб. 1906.

Сборник консульских донесений Министерства иностранных дел. СПб. 1898—1910.

Ch. K. V. Hohenlohe-Schillingsfürst: Denkwürdigkeiten des Reichskanzlers. Hrsg. von K. A. Müller. Stuttgart—Berlin 1931.

A. Waldersee: Denkwurdigkeiten. Bd. 1—3. Stuttgart—Berlin 1923—1925.

A XXV. fejezethez

AZ IMPERIALISTA ÁLLAMOK KÖZÖTTI ELLENTÉTEK FOKOZÓDÁSA. A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT VÍVOTT HÁBORÚ DIPLOMÁCIAI ELŐKÉSZÍTÉSE

Irodalom

Г. Абациев: Балканските војни и Македоније. Скопје 1958.

В. И. Бовыкин: Из истории франко-русских отношений накануне первой мировой войны. — «Ист. записки». 1955. Т. 50, с. 142—168.

Ю. О. Боев: Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни (1912—1913 рр.). Київ 1958.

Т. Влахов: Отношенията между България и централ-

ните сили по време на войните 1912—1918 г. София 1957.
А. Георгиев: Английская дипломатия в период июльского кризиса 1914 г. — «Военно-ист. журнал». 1940. № 1, с. 37—51.
В. А. Жебокрицкий: Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 г. — «Наукові записки Київського держ. ун-та». Т. 8. Вып. 1. 1949, с. 161—180.
А. М. Зайончковский: Подготовка России к империалистической войне. Очерки военной подготовки и первоначальных планов. М. 1926.
А. М. Зайончковский: Подготовка России к мировой войне в международном отношении. Л. 1926.
А. А. Могилевич и *М. Э. Айрапетян:* На путях к мировой войне 1914—1918 гг. Л. 1940.
Ф. И. Нотович: Империалистические противоречия накануне первой мировой войны. — «Ист. записки». 1947. Т. 23, с. 185—250.
Ф. И. Нотович: Эпилог боснийского кризиса 1908—1909 гг. — «Известия АН СССР. Серия ист. и филос.» 1947. № 1, с. 61—72.
Г. М. Трухнов: Германская политика провокаций в начале первой балканской войны. — «Ученые записки Белорус. гос. ун-та». Вып. 10. Серия историческая. 1950, с. 115—155. Вып. 16. 1953, с. 253—284.
M. Bogitschewitsch: (Bogićević). Kriegsursachen. Beiträge zur Erforschung der Ursachen des europäischen Krieges mit spezieller Berücksichtigung Russlands und Serbiens. Zürich 1919.
W. M. Carlgren: Iswolsky und Aerenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österreich-ungarische Balkanpolitik 1906—1908. Uppsala 1955.
S. Fay: The origins of the World War. T. I—II. New York 1929.
E. Ch. Helmreich: The diplomacy of the Balkan wars 1912—1913. Cambridge, Mass. 1938.
M. Nintchitch: La crise bosnique (1908—1909) et les puissances européennes. T. 1—2. Paris 1937.
P. Renouvin: Les origines immédiates de la guerre (28 juin—4 août 1914). 2e éd. Paris 1927.
B. E. Schmitt: The annexation of Bosnia 1908—1909. Cambridge 1937.
R. W. Seton-Watson: Sarajevo, a study in the origins of the great war. London 1925.
Th. Sosnowsky: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. 1—2. Stuttgart—Berlin 1913—1914.

Források

Вильгельм II: Переписка с Николаем II, 1894—1914 гг. М.—Пгр. 1923 (Центрархив.)
И. Е. Гешов: Балканский союз. Воспоминания и документы. Пгр. 1915.
Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. Сборник секретных дипломатических документов бывш. имп. Росс. мин-ства иностр. дел. М. 1922.
Синяя книга. Сербская дипломатическая переписка, относящаяся к войне 1914 г. Пгр. 1915.
Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Neue durchges. und verm. Ausg. Bd. 1—4. Berlin 1927. (Deutschland. Auswärtiges Amt.)
Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914. Wien 1915. (Österreichisch-ungarisches Rotbuch.) (Österreich-Ungarn. K. u. k. Ministerium des Äussern.)
Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914. Ergänzungen und Nachträge zum österreichisch-ungarischen Rotbuch. Bd. 1—3. Wien 1919. (Rebuplik Österreich. Staatsamt für Äusseres.)
K. M. Lichnowsky: Auf dem Wege zum Abgrund. Londoner Berichte, Erinnerungen und sonstige Schriften. Bd. 1—2. Dresden 1927.
K. M. Lichnowsky: Meine Londoner Mission 1912—1914. Zürich 1918. Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministerium des Äussern. Ausgewählt von L. Bittner u. a. Bd. 1—9. Wien—Leipzig 1930.

A XIV., XXII., XXVII. és XXVIII. fejezethez

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Engels: Über die Konzentration des Kapitals in den Vereinigten Staaten. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 19. Dietz Verlag 1962. 306—308. old.
Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Szikra 1954. Előszó az amerikai kiadáshoz. 11—20. old.
Engels: Die Arbeiterbewegung in Amerika. [Vorwort zur amerikanischen Ausgabe der „Lage der arbeitenden Klasse in England".] Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 21. Dietz Verlag 1962. S. 335—343.
Lenin: Az amerikai munkások sikerei. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 334—335. old.
Lenin: Az amerikai elnökválasztás eredménye és jelentősége. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 403—405. old.
Lenin: A „Szocialista Propagandaszövetség" titkárához. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 431—437. old.
Lenin: Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 1—99. old.

Irodalom

W. Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története. Szikra 1952.
W. Z. Foster: Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története. Szikra 1953.

И. А. Белявская: Внутренняя экономическая политика США в 1917—1918 гг. М. 1956.

И. А. Белявская: Империалистическая сущность «антитрестовского» законодательства Теодора Рузвельта (1900—1905 гг.). — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 3. 1957, с. 154—214.

З. М. Гершов: К истории империалистической экспансии США в годы первой мировой войны. — «Вестник Ленингр. ун-та». 1949. № 11, с. 18—42.

А. Добров: Дальневосточная политика США в период русско-японской войны. М. 1952.

А. В. Ефимов: К истории капитализма в США. М. 1934.

Л. И. Зубок: Очерки истории США (1877—1918). М. 1956.

Л. И. Зубок: Рабочее и социалистическое движение в США в годы первой мировой войны. — «Вопросы истории». 1955. № 7, с. 61—74.

Б. И. Крылов: Рабочее движение в США накануне и в период первой русской революции. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 206—233.

Г. П. Куропятник: Захват Гавайских островов США. М. 1958.

В. И. Лан: Классы и партии в США. Изд. 2, доп. М. 1937.

Лю Да-нянь: История американской агрессии в Китае. Пер. с китайск. Изд. 2, перераб. и доп. М. 1953.

П. П. Севостьянов: Экспансионистская политика США на Дальнем Востоке (в Китае и Корее в 1905—1911 гг.). М. 1958.

А. А. Фурсенко: Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей. 1895—1900. М.—Л. 1956.

B. Baruch: American industry in the war, New York 1940.

Ch. Beard—M. R. Beard: The rise of American civilization. New ed. New York 1942.

V. S. Clark: History of manufactures in the United States. Vol. 2—3. New York 1949.

H. U. Faulkner: American political and social history. New York 1944.

Ph. S. Foner: History of the labor movement in the United States. From colonial times to the founding of the American Federation of Labor. New York [1947].

R. V. Harlow: The growth of the United States. Vol. 2. New York 1943.

History of labour in the United States. By J. R. Commons a. o. Vol. 1—4. New York 1921—1935.

S. Jellen: American Labor Struggles. New York 1936.

E. C. Kirkland: A history of American economic life. 3d ed. New York 1951.

J. Moody: The truth about the trusts. New York 1904.

H. B. Parkes: The United States of America. A History. New York 1954.

J. W. Pratt: Expansionists of 1898. Baltimore 1936.

H. F. Pringle: Theodore Roosevelt. A biography. New York 1931.

A. M. Schlesinger: Political and social growth of the United States, 1852—1933. New York 1935.

Források

Antitrust laws with amendments. 1890—1951. Comp. by E. A. Lewis. Washington 1953.

R. S. Baker: Woodrow Wilson. Life and letters. Vol. 1—8. New York 1927—1939.

Congressional Record. 1873—1918. Washington 1873—1918.

E. V. Debs: Speeches. New York 1928.

D. De Leon: Speeches and editorials. Vol. 1—2. New York 1923—1930.

Documentary history of American Industrial society. Ed. by S. R. Commons a. o. Vol. 1—11. Cleveland 1910—1911.

A documentary history of the Negro people in the United States. Ed. by Aptheker. New York 1951.

Documents of American history. Ed. by H. S. Commager. 6th ed. New York 1958.

Final report of the Commission on industrial relations. Washington 1915.

S. Gompers: Seventy years of life and labor. Vol. 1—2. New York 1925.

W. D. Haywood: Bill Haywood's book. The autobiography. New York 1929.

Historical statistics of the United States, 1789—1945. A supplement to the Statistical abstract of the United States. Washington 1949.

National defence acts with amendments, 1916—1923. Comp. by E. A. Lewis. Washington 1924.

Revolutionary radicalism: its history, purpose and tactics... (Report.) Vol. 1—4. Albany 1920. (New York [State]. Legislature. Joint committee investigating seditions activities.)

Th. Roosevelt: An autobiography. New York 1929.

Statistical abstract of the United States 1877—1918. Washington 1878—1918.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

American Federation of Labor: history, encyclopedia, reference book, prepared and publ. by authority of 1916 and 1917 conventions. Vol. 1—2. Washington 1919—1924.

Dictionary of American biography. Ed. by A. Johnson and D. Malone. Vol. 1—20. New York 1928—1936.

Harvard guide to American history by O. Handlin a. o. Cambridge, Mass. 1954.

A XVII. és XXIV. fejezethez

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM. A II. INTERNACIONÁLÉ. A FORRADALMI ÉS A REFORMISTA IRÁNYZAT HARCA A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMBAN

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Ф. Энгельс: Из переписки Фридриха Энгельса с Полем и Лаурой Лафарг о подготовке Международного социалистического рабочего конгресса в Париже (1889 г.). (Материалы ИМЛ при ЦК КПСС.) — «Новая и новейшая история». 1959. № 5, с. 120—137.

Engels: [Über den Brüsseler Kongress und die Lage in Europa.] [Aus einem Brief an Paul Lafargue.] Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 22. Dietz Verlag 1963. S. 241—243.

Lenin: A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 66—73. old.

Lenin: Robbanóanyag a világpolitikában. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 179—186. old.

Lenin: A harcos militarizmus és a szociáldemokrácia taktikája. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 189—200. old.

Lenin: A nemzetközi szocialista iroda ülése. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 232—248. old.

Lenin: A koppenhágai kongresszus OSZDMP küldöttségének határozattervezete a szövetkezetekről. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 273—274. old.

В. И. Ленин: О международном рабочем и коммунистическом движении. [Сборник.] М. 1958.

Irodalom

W. Z. Foster: A világ szakszervezeti mozgalmának története. Budapest—Bratislava 1960.

Н. И. Крутикова: Из истории борьбы В. И. Ленина против оппортунизма на международной арене. (Штутгартский конгресс. Авг. 1907 г.) М. 1955.

Х. Лурье: Между Первым и Вторым Интернационалом. М. 1928.

Х. Лурье: Энгельс и возникновение II Интернационала. М. 1935.

Г. В. Плеханов: Сочинения. Изд. 2. Т. 4 и 16. М. 1923—1925.

Е. Степанова: Фридрих Энгельс. Изд. 2. М. 1956.

G. D. H. Cole. A history of socialist thought. Vol. 3. Pt. 1. The Second International, 1889—1914. London 1956.

M. Dommanget: Histoire du Premier mai. Paris 1953.

W. Z. Foster: History of the three internationals. The world socialist and communist movements from 1848 to the presents. New York [1955].

J. Joll: The Second International, 1889—1914. New York 1956.

J. Lenz: The rise and fall of the Second International. New York 1932.

L. Valiani: Della prima alla seconda Internazionale (1872—1889). — „Movimento operaio" 1954. N 2. p. 177—247.

L. Valiani: Histoire du socialisme au XXe s. 2e éd. Paris 1948.

Források

M. Meyer: Statistik des Streiks und Aussperrungen im In- und Auslande. Leipzig 1907.

Protokoll des Internationalen Arbeiterkongresses zu Paris. Angehalten vom 14. bis 20. Juli 1889. Nürenberg 1890.

Congrès international ouvrier socialiste tenu à Bruxelles de 16 au 23 août 1891. Rapports. Bruxelles 1893.

Protokoll des Internationalen sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich vom 6. bis 12. Aug. 1893. Zürich 1894.

Full report of proceedings of the International workers' congress. London. July and August 1896. Glasgow—London 1896.

Cinquième congrès socialiste international tenu à Paris du 23 au 27 septembre 1900. Compte-rendu analytique officiel. Paris 1901.

Sixième congrès socialiste international tenu à Amsterdam du 14 au 26 août 1904. Compte-rendu analytique. Bruxelles 1904.

Internationaler Sozialisten-Kongress zu Stuttgart vom 18. bis 24. August 1907. Berlin 1907.

Huitième congrès socialiste international tenu à Copenhague du 28 août au 3 sept. 1910. Compte-rendu analytique. Gent 1911.

Ausserordentlicher internationaler Sozialisten-Kongress zu Basel am 24. und 25. November 1912. Berlin 1912.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

E. Dolléans et M. Crozier: Mouvement ouvrier et socialiste. Chronologie et bibliographie. Angleterre, France, Allemagne, Etats-Unis (1750—1918). Paris 1950.

Encyclopédie socialiste syndicale et coopérative de l'Internationale ouvrière. Publ. sous la dir. technique de Compère-Morel. T. 1—11. Paris 1912—121.

Lásd még az egyes országoknál.

A XXI. fejezethez

A LATIN-AMERIKAI NÉPEK SZABADSÁGKÜZDELME. A MEXIKÓI FORRADALOM

Irodalom

W. Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története. Szikra 1952.

М. С. Альперович и *Б. Т. Руденко:* Мексиканская революция 1910—1917 гг. и политика США. М. 1958.

С. А. Гонионский: История панамской «революции». М. 1958.

Г. Донский: Борьба за Латинскую Америку. М.—Л. 1928.
Л. И. Зубок: Империалистическая политика США в странах Карибского бассейна. 1900—1939. М.—Л. 1948.
Н. М. Лавров: Мексиканская революция 1910—1917 гг. В кн.: Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. Ч. 2. М. 1956, с. 206—233.
Очерки новой и новейшей истории Мексики. М. 1960.
Проблемы Южной и Карибской Америки. Сборник статей. Под общ. ред. Г. Синани. М.—Л. 1934.
F. Barrera: Historia de la revolución mexicana. La etapa precursora. México 1955.
H. F. Cline: The United States and Mexico. Cambridge 1953.
Ch. C. Cumberland: Mexican revolution. Genesis under Madero. Austin 1952.
G. Ferrer de Mendiolea: Historia de la revolución mexicana. México 1956.
The foreign trade of Latin America since 1913. Washington 1952. (Pan American union. Division of economic research.)
F. M. Halsey—G. B. Sherwell: Investments in Latin America. I—IV. Washington 1925—1927.
H. Herring: A history of Latin America from the beginning to the present. New York 1956.
H. C. Hill: Roosevelt and the Carribean. Chicago 1927.
J. A. H. Hopkins: Machine-gun diplomacy. New York 1928.
Ch. L. Jones: The Carribean since 1900. New York 1936.
J. H. Latané: The United States and Latin America. New York 1920.
W. D. McCain: The United States and the Republic of Panama. Durham 1937.
P. A. Martin: Latin America and the war. Baltimore 1925.
A. C. Millspaugh: Haiti under American control. 1915—1930. Boston 1931.
L. L. Montague: Haiti and the United States. 1714—1938. Durham 1940.
S. Nearing—J. Freeman: Dollar diplomacy. New York 1925.
C. Pereyra: El crimen de Woodrow Wilson. Su contubernio con villa. Sus atentados en Santo Domingo. Su régimen corruptor en Nicaragua. Madrid 1917.
J. F. Rippy—L. I. Perrigo: Latin America. Its history and culture. Boston 1944.
G. H. Stuart: Latin America and the United States. New York 1923.

Források

Investigation of Mexican affairs. Washington 1920. (U. S. Congress. Senater. Committee on foreign relations.)
The United States and Nicaragua. A survey of the relations from 1909 to 1932. Washington 1932. (U. S. Department of State.)
Lásd még az Egyesült Államok történetéről szóló általános jellegű műveket a XIV., XX., XXVII. és XXVIII. fejezetnél.

A XXVI. fejezethez

AZ IMPERIALISTA VILÁGHÁBORÚ. A HADIESEMÉNYEK 1914 AUGUSZTUSÁTÓL 1917 NOVEMBERÉIG

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

Lenin: Saját kormányunk vereségéről az imperialista háborúban. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 274—280. old.
Lenin: A békekérdés. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 262—266. old.
Lenin: A szocializmus és a háború. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 297—342. old.
Lenin: Az OSZDMP Központi Bizottságának javaslata a második szocialista konferenciának. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 174—185. old.
Lenin: Június brosúrájáról. Lásd Lenin Művei. 22. köt. Szikra 1951. 317—333. old.

Irodalom

В. А. Алафузов: Доктрины германского флота. М. 1956.
А. М. Зайончковский: Мировая война 1914—1918 гг. Изд. 3. Т. I—2. М. 1938.
А. Е. Иоффе: Русско-французские отношения в 1917 г. (февраль—октябрь). М. 1958.
А. Коленковский: Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. М. 1940.
Н. Г. Корсун: Первая мировая война на Кавказском фронте. М. 1946.
А. Ф. Миллер: Вступление Турции в первую мировую войну. — «Изв. АН СССР. Серия истории и филос.» 1946. № 4, с. 321—340.
Ф. И. Нотович: Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Т. 1. М.—Л. 1947.
Ф. И. Нотович: Захватическая политика германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг. М. 1947.
М. Н. Покровский: Империалистическая война. Сборник статей. М. 1934.
Н. А. Таленский: Первая мировая война (1914—1918). (Боевые действия на суше и на море.) М. 1944.
М. В. Терехова: Разложение болгарской армии в конце первой мировой войны. — «Ученые записки Акад. общ. наук». 1948. Вып. 2, с. 204—471.
Н. Т. Царёв: От Шлиффена до Гинденбурга. (О провале военной доктрины кайзеровской Германии в 1914—1918 гг.) М. 1956.
Г. И. Шигалин: Военная экономика в первую мировую войну (1914—1918 гг.). М. 1956.
K. Forster: The failures of peace. The search for a negotiated peace during the first world war. Washington 1941.

W. W. Gottlieb: Studies in secret diplomacy during the first world war. London 1957.

C. R. Howland: A military history of the world war. Vol. 1—2. Leavenworth 1923.

H. Kuhl: Der deutsche Generalstab in Vorbereitung und Durchführung des Weltkrieges. Berlin 1920.

Th. La Fargue: China and the world war. Stanford University, Cal. 1937.

A. Pingaud: Histoire diplomatique de la France pendant la Grande guerre. T. 1—3. Paris 1938—1940.

P. Renouvin: Les crises du XXe siècle. I. De 1914 à 1929. Paris 1957. (Histoire des relations internationales. T. 7.)

Ch. C. Tansill: America goes to war. Boston 1938.

M. Toscano: Guerra diplomatica in Estremo Orienti (1914—1931). T. 1—2. Torino 1950.

H. W. Wilson: Battleships in action. Vol. II. London 1926.

Források

А. А. Брусилов: Мои воспоминания. М. 1946.

Европейские державы и Греция в эпоху мировой войны по секретным материалам б. Мин-ства ин. дел с прил. копий дипломатических документов. Под ред. и с вступ. статьей Е. А. Адамова. М. 1922.

Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. Мин-ства ин. дел. Под ред. Е. А. Адамова. М. 1924. (Европейские державы и Турция во время мировой войны.)

Революционное движение во французской армии в 1917 г. (письма солдат и матросов). Предисл. Ф. Нотовича. — «Историк-марксист». 1934. Т. 4 (38), с. 91—111.

Царская Россия в мировой войне. Т. 1. С предисл. М. Н. Покровского. Л. 1925. (Центрархив.)

Albert, I., roi: Les carnets de guerre. Publ. par R. van Overstraeten. 3e éd. Bruxelles 1953.

L. Aldrovandi Marescotti: Guerra diplomatica. Ricordi e frammenti di diario (1914—1919). 3. ed. Milano 1937. — Oroszul: *Алдрованди Марекотти:* Дипломатическая война. Воспоминания и отрывки из дневника (1914—1919 гг.). Пер. с итал. под ред. и с вступ. статьей Б. Е. Штейна. М. 1944.

F. Bertie (Lord of Thamm): Diary 1914—1918. Vol. 1—2. London 1924.

T. Bethmann-Hollweg: Betrachtungen zum Weltkriege. Teil 1—2. Berlin 1919—1921.

G. W. Buchanan: My mission to Russian and other diplomatic memoirs. Vol. 1—2. London 1923.

S. Burian: Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Berlin 1923.

B. Bülow: Denkwürdigkeiten. Bd. 1—4. Berlin 1930. Oroszul: *Б. Бюлов:* Воспоминания. [1914—1918.] Пер. с немецк. под ред. и с пред. В. М. Хвостова. М.—Л. 1935.

W. Churchill: The world crisis. Vol. 1—4. London 1923—1930. Oroszul: *В. Черчилль:* Мировой кризис. Пер. с англ. С предисл. И. Минца. М.—Л. 1933.

O. Czernin: Im Weltkriege. Berlin 1919. Oroszul: *О. Чернин:* В дни мировой войны. Мемуары. Пер. с немецк. С предисл. М. Павловича. М.—Пгр. 1923.

M. Erzberger: Erlebnisse im Weltkrieg. Stuttgart—Berlin 1920.

F. Foch: Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de 1914—1918. T. 1—2. Paris 1931.

E. Grey: Twenty-five years. 1892—1916. Vol. 2. New York 1925.

W. Groener: Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Göttingen 1957.

E. M. House: The intimate papers of colonel House. Arranged by Charles Seymour. Vol. 1—2. London 1926.

The Lansing papers. 1914—1920. Vol. 1—2. Washington 1939—1940. (United States. Department of State. Papers relating to the foreign relations of the U. S.)

D. Lloyd George: War memoirs of —. Vol. 1—6. London 1933. Oroszul: *Д. Ллойд Джордж:* Военные мемуары. Т. 1—6. Пер. с англ. С предисл. Ф. А. Ротштейна. М. 1934—1938.

E. Ludendorff: Meine Kriegserinnerungen 1914—1918. Berlin 1919. 4. Aufl.

R. Poincaré: Au service de la France. Vol. 5—6. Paris 1928—1930.

S. Sazonov: Les années fatales. Souvenirs. Paris 1927.

1914—1918. World War. Washington 1922—1932. (United States. Department of State. Papers relating to the foreign relations of the U. S.)

A. Tirpitz: Erinnerungen. Leipzig 1920.

A. Tirpitz: Politische Dokumente. [Bd. 1—2.] Stuttgart—Berlin 1924—1926.

Bibliográfiák. Atlaszok

E. A. J. Laloy: La guerre mondiale, ses origines et l'après-guerre d'après leurs principaux historiens. Paris 1930.

H. Leblanc: La grande guerre. Iconographie. Bibliographie. T. 1—8. Paris 1916—1922.

A list of atlases and maps applicable to the world war. Comp. under the dir. of P. L. Phillips. Washington 1918.

Publications de la Société de l'histoire de la guerre. Ser. 1. Catalogues des „Bibliothèque et Musée de la guerre" Paris 1921—1932.

Lásd még a nemzetközi viszonyokra vonatkozó általános jellegű feldolgozásokat és forrásokat a XI., XVIII. és XXV. fejezetnél.

A XXIX. fejezethez

TECHNIKA ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY 1871—1917

J. D. Bernal: Tudomány és történelem. Gondolat Kiadó 1963.

M. Laue: A fizika története. Gondolat Kiadó 1960.

A technika története. Kossuth Könyvkiadó 1964.

Нильс Бор и развитие физики. Сборник. Под ред. В. Паули. Пер. с англ. М. 1958.

С. Васильев: Очерки по истории естествознания. Л. 1925.

В. С. Виргинский: История техники железнодорожного транспорта. Вып. 1. М. 1938.

Б. Н. Воробьев: Циолковский. М. 1940.

В. И. Гриневецкий: Проблема тепловоза и ее значение для России. М. 1923.

А. Ф. Иоффе: Основные представления современной физики. Л.—М. 1949.

Исторический очерк разных отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железных дорог. Спб. 1901.

Итоги науки и теории в практике. Под ред. М. М. Ковалевского и др. Т. 1—12. М. 1911—1915.

Н. И. Карташов: История развития конструкции паровоза. Изд. 2, доп. М. 1937.

Э. Кольман: Предмет и метод современной математики. М. 1936.

Т. В. Корбин: Успехи современной техники. Одесса 1914.

П. С. Кудрявцев: История физики. Т. 2. 1870—1900. М. 1956.

А. Маниковский: Боевое снабжение русской армии в мировую войну. Изд. 3. М. 1937.

Математика, ее содержание, методы и значение. Т. 1—3. М. 1956. (АН СССР. Матем. Ин-т им. В. А. Стеклова.)

Очерки развития основных физических идей. М. 1959. (АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники.)

Макс Планк. Сборник. М. 1958.

А. А. Радциг: История теплотехники. М.—Л. 1936.

К. Ушаков: Подготовка военных сообщений в России к мировой войне. М.—Л. 1928.

М. А. Шателен: Русские электротехники XIX в. М.—Л. 1955.

Я. В. Шотлендер: История паровозов за сто лет (1803—1903). Спб. 1903.

Эйнштейн и современная физика. Сборник памяти А. Эйнштейна. М. 1956.

B. Baltzer: Die Kolonialbahnen mit besonderer Berücksichtigung Afrikas. Berlin—Leipzig 1910.

L. Beck: Geschichte des Eisens. Abt. 5. Braunschweig 1903.

A. Black: The story of bridges. New York—London 1936.

Ch. Dollfus—E. Geoffroy: Histoire de la locomotion terrestre. Paris 1935.

A. Einstein—L. Infeld: The evolution of physics. Cambridge 1938.

F. M. Feldhaus: Ruhmusblätter der Technik. 2. Aufl. Bd. 1—2. Leipzig 1924—1926.

A. P. M. Fleming—H. J. Brockleburst: History of engineering. London 1925.

A. Fürst: Das Weltreich der Technik. Bd. 1—3. 2. Aufl. Berlin 1923—1924.

M. Geitel (Hrsg.): Der Siegeslauf der Technik. 2. Aufl. Bd. 1—2. Stuttgart é. n.

O. Johannsen: Die Geschichte der Textilindustrie. Leipzig 1932.

O. Johannsen: Die Geschichte des Eisens. 2. Aufl. Düsseldorf 1924.

P. Langevin: Oeuvres scientifiques. Paris 1950.

J. Lecornu: La navigation aérienne. Paris 1903.

F. Marquet: Histoire générale de la navigation du XV au XX s. Paris 1931.

F. Mitchell: Tank warfare. The Story of the tanks in the great war. London é. n.

A. Neuburger: Erfinder und Erfindungen. Berlin. 1921.

R. E. Peierls: The laws of nature. London é. n.

W. Perkins: Channel. Tunnel. London 1913.

P. Rousseau: Histoire des techniques et des inventions. Paris 1958.

A. Sarter: Die deutschen Eisenbahnen im Kriege. Stuttgart—Berlin—New Haven 1930.

Források

Воздухоплавание и авиация в России до 1907 г. Сборник документов и материалов под ред. В. А. Попова. М. 1956.

Труды съезда представителей военно-промышленных комитетов. Пгр. 1915.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

Биографический словарь деятелей естествознания и техники. Отв. ред. А. А. Зворыкин. Т. 1—2. М. 1958—1959.

История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Отв. ред. А. Т. Григорьян, Д. Д. Иванов и Н. А. Фигуровский. [Т. 1—2. 1917—1950 гг.] М.—Л. 1949—1955.

История техники. Библиографический словарь. Под ред. В. В. Данилевского. [Т. 1—4. 1946—1950 гг.] М.—Л. 1950—1955.

A XXX. fejezethez

IRODALOM ÉS MŰVÉSZET 1871—1917

A marxizmus—leninizmus klasszikusai

К. Маркс и *Ф. Энгельс:* Об искусстве. Сборник. Т. 1—2. М. 1957—1958.

В. И. Ленин: О литературе и искусстве. [Сборник.] М. 1957.

EURÓPA ÉS AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

Általános jellegű irodalomtörténeti művek

M. Gorkij: Irodalmi tanulmányok. Szikra 1950.

Lukács György: Német realisták. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955.

A. V. Lunacsarszkij: Irodalmi tanulmányok. Vál. Erdődi József. Gondolat Kiadó 1959.

B. Mejlah: Lenin és az orosz irodalom kérdései a XIX. század végén és a XX. század elején. Tanulmányok és vázlatok. Akadémiai Kiadó 1954.

G. V. Plehanov: Irodalom és esztétika. Válogatott tanulmányok. Összeáll. S. Nyírő József. Kossuth Könyvkiadó 1962.

А. А. Аникст: История английской литературы. М. 1956.

А. Барамидзе, Ш. Радиани Б. Жгенти: История грузинской литературы. Тбилиси 1953.

А. А. Волков: Очерки по истории русской литературы конца XIX и начала XX в. Изд. 2, испр. и доп. М. 1955.

В. В. Воровский: Литературно-критические статьи. М. 1953.

История английской литературы. Т. 3. М. 1958. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры.)

История русской литературы. Т. 9 (ч. 1—2) — 10. М.—Л. 1954—1956. (Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский дом).)

История украинской литературы. Т. 1. Киев 1954. (АН УССР. Ин-т лит-ры им. Т. Г. Шевченко.)

История французской литературы. Т. 3. 1870—1917. М. 1959. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры.)

Курс лекций по истории зарубежных литератур XX в. Т. 1. [1871—1917 гг.] Под ред. Л. Г. Андреева и Р. М. Самарина. М. 1956.

А. В. Луначарский: Статьи о литературе. М. 1957.

Б. С. Мейлах: Ленин и проблемы русской литературы конца XIX—начала XX в. Изд. 3. 1956.

С. С. Мокульский: Итальянская литература. М.—Л. 1931.

Г. В. Плеханов: Искусство и литература. М. 1948.

Революция 1905 года и русская литература. [Сборник статей.] М. 1956. (АН СССР. Ин-т русской лит-ры (Пушкинский дом).)

Е. Цыбенко: Литературное наследство польских классиков в современной польской критике. В кн.: Современная польская литература. М. 1953, с. 130—180.

The Cambridge history of English literature. Ed. by A. W. Ward and A. B. Waller. Vol. 14. Cambridge 1953.

G. Hics: The great tradition. An interpretation of American literature since the Civil war. New York 1933.

G. Lukács: Deutsche Literatur im Zeitalter des Imperialismus. Berlin 1946.

G. Lukács: Deutsche Realisten des 19. Jh. Berlin 1956.

Irodalomtörténeti bibliográfiák

Русские писатели второй половины XIX—XX в. Рекомендательный указатель литературы. Общ. ред. Р. Н. Крендель и Б. Л. Пескиной. Ч. 1—2. М. 1958.

The Cambridge bibliography of English literature. Ed. E. W. Batison. Vol. 3—5. Cambridge 1940—1957.

Általános jellegű kultúrtörténeti művek

С. С. Данилов: Очерки по истории русского драматического театра. М.—Л. 1948.

С. С. Игнатьев: История западноевропейского театра нового времени. М.—Л. 1940.

Ю. В. Келдыш: История русской музыки. Ч. 2—3. М. 1948—1954.

Мастера искусства об искусстве. Под общ. ред. Д. Аркина и Б. Терновца. 2, доп. изд. Т. 3—4. М.—Л. 1937—1939.

Очерки по истории русского искусства. Под ред. Н. Г. Машковцева. М. 1957. (Акад. художеств СССР. Науч.-исслед. ин-т теории и истории изобразит. искусств.)

Д. В. Сарабьянов: Народно-освободительные идеи русской живописи второй половины 19 в. М. 1955.

В. В. Стасов: Избранные сочинения. Т. 1—3. М. 1952.

Н. В. Яворская и *Б. Н. Терновец:* Художественная жизнь Франции во второй половине 19 в. М. 1938.

G. Bazin: L'époque impressioniste. 2e éd. Paris 1953. Encyclopédie du théâtre contemporain. Dir. par J. Quéant F. Towarnicki. T. 1. 1850—1914. Paris 1957.

H. Focillon: La peinture au XIXe et XXe ss. du réalisme á nos jours. Paris 1928.

G. Freedley—J. Reeves: A history of the theatre. New York 1955.

J. Gregor: Weltgeschichte des Theaters. Wien 1933.

Histoire de l'art depuis les premiers temps chretiens jusqu'à nos jours. Publ. sous la dir. de A. Michel. T. 8. L'art en Europe et en Amérique au XIXe s. et au debut du XXe. Pt. 1—2. Paris 1925—1926.

R. Lalou: Le théâtre en France depuis 1900. Paris 1950.

J. Meier-Graefe: Der moderne Impressionismus. Berlin é. n.

L. Moussinac: Tout le théâtre. Dès l'origines à nos jours. Paris 1958.

A. Nicoll: The world drama. New York 1950.

J. Rewald: The history of impressionism. New York 1946.

E. P. Richardson: Painting in America. New York 1956.

L. Venturi: De Manet à Lautrec. Firenze 1950.

L. Venturi: Les archives de l'impressionisme. I—II. Paris—New York 1939.

A KELET ORSZÁGAI

Általános jellegű irodalomtörténeti művek

В. М. Алексеев: Китайская литература. В кн.: Китай. Сборник статей. М.—Л. 1940, с. 282—300.

Али Заде Мубариз: Первая русская революция и персидская демократическая литература. — «Ученые записки Азербайджанского ун-та». 1955. № 10, с. 119—177.

Л. О. Алькаева: Очерки по истории турецкой литературы 1908—1939 гг. М. 1959.

А. Баранников: Короткий начерк новоїндійских літератур. Харків—Київ 1933.

Е. Э. Бертельс: Очерк истории персидской литературы. Л. 1928.

Восточный альманах. Вып. 1—2. М. 1957—1958. [См. статьи В. Семанова.]

В. Гордлевский: Очерки по новой османской литературе. М. 1912.

С. Елисеев: Японская литература. В кн.: Литература Востока. Вып. 2. СПБ 1920, с. 38—89.

Н. И. Конрад: Первый этап японской буржуазной литературы. В кн.: Проблемы литературы Востока. I. Л. 1932, с. 5—84.

Н. И. Конрад: Проблемы реализма и литература Востока. — «Вопросы литературы». 1957. № 1, с. 52—72.

Л. Д. Позднеева: Лу Синь. Творческий путь. М. 1959.

Н. Т. Федоренко: Китайская литература. М. 1956.

Е. П. Челышев: Литература Индии и борьба за независимость. В кн.: Независимая Индия. Сборник статей. М. 1958, с. 155—198.

Ajne-je Farhang-e Iran va dzsahan... (Tanulmánygyűjtemény a kultúra és a közoktatás fejlődéséről Iránban és az egész világon. Szerk. Atolla Sehab-pur.) Teherán 1956. (Perzsául.)

E. C. Browne: Persian literature in modern times (1500—1924). Cambridge 1924.

Contemporary Indian literature. New Delhi 1957. (Sahitya Akademi.)

Cseng Csen-to: Csungkuo venhszüe si. (A kínai irodalom története.) 4. köt. Peking 1957. (Kínaiul.)

Csungjü venhszüe si. (A kínai irodalom története.) 4. köt. Peking 1959. (Kínaiul.)

K. Florenz: Geschichte der japanischen Literatur. Leipzig 1906.

J. C. Ghosh: Bengali literature. Oxford 1948.

Hemma Hishao: Meiji bungaku shi. (A Meiji-korszak irodalmának története.) 1—3. köt. Tokio 1956. (Japánul.)

K. B. Jindal: A history of Hindi literature. Allahabad 1955.

O Jing: Van Csing venji paszkan tuliüe. (Irodalmi-művészeti folyóiratok a Csing-dinasztia korának végén.) Sanghaj 1958. (Kínaiul.)

O Jing: Van Csing hsziaosuo si. (A kínai próza története a Csing-dinasztia utolsó időszakában.) Peking 1955. (Kínaiul.)

Kim Ha Mjon—Kim Szam Pul: Uri naraü kocson mukhak. (Tanulmányok a koreai klasszikus irodalom történetéről.) Phenjan 1957. (Koreai nyelven.)

Nakamura Mitsuo—Ushui Yoshilgi—Hirano Ken: Gendai nihon bungaku shi. (Az újkori japán irodalom története.) Tokio 1959. (Japánul.)

Nihon bungaku dziten. Shinshen Fudsimura Saku (Tzukuru) kanshu. (A japán irodalom új kézikönyve.) Tokio 1956. (Japánul.)

Nihon bunka shi taikei. 11. köt. Bakumantsu ishin bunka. (A japán kultúra története. 11. köt. A feudális korszak és a restauráció korának kultúrája.) Tokio 1940. (Japánul.)

Odagiri Hideo: Nihon gendai bungaku shi kodza. (Előadások az újkori irodalom történetéről.) 1—5. Tokio 1956—1957. (Japánul.)

Özön Mustafa Nihat: Son asrai türk edebiyati tarihi. (A századvégi török irodalom története.) Istambul 1945. (Törökül.)

R. Saksena: A history of Urdu literature. Allahabad 1927.

Sevük Ismail Habib: Tanzimattan beri edebiyati terihi. Cil. 1—2. (A török irodalom története a Tanzimattól kezdve. 1—2. köt.) Istambul 1940—1944. (Törökül.)

Shukla Acarya Rancandra: Hindi eahitya ke ilihasa. (A hindi irodalom története.) Benares 1953. (Hindi nyelven.)

Szadig Isza: Szejr-e farhang dar Iran va magrebzamin. (A kultúra fejlődése Iránban és nyugaton.) Teherán 1953. (Perzsául.)

Szajjad Ebtisal Huszein: Urdi szahitja ka ibihie. (Az urdu irodalom története.) Aligarh 1954. (Hindi nyelven.)

Szefai Ibrahim: Nahszad-e adabi-je Iran dar aszr-e Kadzsar. Csap-e dovom. (Irodalmi mozgalom Iránban a kadzsarok idején. 2. kiad.) Teherán 1954. (Perzsául.)

M. Winternitz: Geschichte der indischen Literatur. Bd. 3. Leipzig 1922.

Általános jellegű kultúrtörténeti művek

E. B. Havell: A handbook of Indian art. London 1920.

N. Ch. Metha: Studies in Indian painting. Bombay 1926.

M. Piper: Das japanische Theater. (1. Aufl. 1927.) Frankfurt a. M. 1937.

NÉVMUTATÓ

Abdallah (megh. 1899) — 214, 216
Abdul Aziz (1830—1876) — 184—185
Abdul Hamid, II. (1842—1919) — 160, 185—188, 343—344, 346—347
Abdul Hoszein — 340
Abdu, Mohamed (1849—1905) — 678
Abdurrahman (1844—1901) — 192, 194—196
Abraševič, Kosta (1879—1898) — 665
Ader, Clément (1841—1925) — 618
Adler, Friedrich (szül. 1879) — 468, 532—533, 579
Adler, Viktor (1852—1918) — 117, 119, 416, 418, 464
Ady Endre (1877—1919) — 662
Aerenthal, Lexa Alois (1854—1912) — 477
Afanaszjev, Fjodor Afanaszjevics (Otyec, Oszeckij, Ivanov; 1859—1905) — 148, 315—316
Afanaszjev, Jegor (Klimanov; 1866—1919) — 148
al-Afgani, Dzsemal ed-Din (1839—1897) — 191, 679
Agadzsanjan, Sztyepan Melikszetovics (1863—1940) — 685
Aga-khán, III. (1877—1957) — 358, 361
Aguilar, Candido — 373
Aguinaldo, Emilio (szül. 1869) — 290
Ahmad, Nazir (megh. 1912) — 677
Ahmadu — 209
Ahmatova, Anna (Anna Andrejevna Gorenko; szül. 1888) — 645
Ahmed, iráni sah (1898—1930) — 340
Ahmet Hászim (1885—1933) — 680
Ahundov, Mirza Fatali (1812—1878) — 649, 679
Ajn ed-Doule — 335
Ajni Szadriddin (1879—1954) — 649
Ajub kán (1855—1914) — 192, 194
Ajzman, David Jakovlevics (1869—1922) — 646
Akopjan, Akop (1866—1937) — 649
Akszelrod, Pavel Boriszovics (1850—1928) — 147, 156
Akutagawa Ryunosuke (1892—1927) — 676
Alas, Leopoldo (1852—1901) — 668
Albeniz, Isaac (1860—1909) — 691
Albert, belga király (1875—1934) — 498
Albert, Marcellin — 405
Alekszejev, Mihail Vasziljevics (1857—1918) — 498, 575
Alekszejev, Pjotr Alekszejevics (1849—1891) — 140—141
Alekszej Nyikolajevics Romanov (1904—1918) — 545
Alfonz, XII., spanyol király (1857—1885) — 99, 177
Ali, Altaf Husain (megh. 1914) — 677
Allemane, Jean (1843—1935) — 26
Allison, William (1829—1908) — 227
Amadé, spanyol király (1845—1890) — 94, 96
Amin esz-Szultane (megh. 1907) — 338
Amin, Kaszim (1865—1908) — 678
Amundsen, Roald (1872—1928) — 632
Andersen-Nexö, Martin (1869—1954) — 659
Andrássy Gyula (1823—1890) — 115, 163, 173
Andrée, Salomon August (1854—1897) — 632
Andrejev, Leonyid Nyikolajevics (1871—1919) — 638, 646, 673
Annyenszkij, Innokentyij Fjodorovics (1856—1909) — 644
Anseele, Édouard (1856—1938) — 278, 464
Antoine, André (1858—1944) — 695—697
Antun, Farah (1861—1923) — 678

Anzengruber, Ludwig (1839—1889) — 661
Apollinaire, Guillaume (1880—1918) — 653
Aposztolov, Sz. M. — 613
Apte, Hari Narayan (1864—1919) — 677
Arabi, Ahmed (1837—1911) — 200—202
Arcibasev, Mihail Petrovics (1878—1927) — 647
Aref, Abu-l-Kaszem (1879—1926) — 679
Arenszkij, Antonyij Sztyepanovics (1861—1906) — 694
Arhipov, Abram Jefimovics (1862—1930) — 684
Arias — 549
Arishima Takeo (1878—1923) — 676
Arnould, Arthur Charles Auguste Émile (1833—1895) — 23
Arrhenius, Svante August (1859—1927) — 628
Asquith, Herbert Henry (1852—1938) — 383, 533, 536
Assi, Adolphe Alphonse (1840—1886) — 23
Auersperg, Adolf (1821—1885) — 114
Aveling, Eleanor (Eleanor Marx; 1855—1898) — 57, 276
Avenarius, Richard (1843—1896) — 468, 633
Avrial, Augustin (1840—1904) — 22
Azuela, Mariano (1873—1952) — 669

Babuskin, Ivan Vasziljevics (1873—1906) — 154, 326—327
Bacalbaşa, Anton (1865—1899) — 666
Bach, Johann Sebastian (1685—1750) — 689—690
Bacon, Robert (1860—1919) — 425
Bacovia, George (1881—1957) — 666
Badajev, Alekszej Jegorovics (1883—1951) — 456, 582
Badeni, Kasimir Felix (1846—1909) — 121
Baekeland, Leo Hendrik (1863—1944) — 615
Bagir — 339—340
Bahr, Hermann (1863—1934) — 661
Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814—1876) — 36, 105, 137, 139
Balakirev, Milij Alekszejevics (1836—1910) — 692—694
Balfour, Arthur James (1848—1930) — 380, 386
Ballin, Albert (1857—1918) — 388
Balmont, Konsztantyin Dmitrijevics (1867—1943) — 644
Balzac, Honoré de (1799—1850) — 636, 641, 669, 672
Banerjea, Surendranath (1848—1925) — 261
Bánki Donát (1859—1922) — 617
Banković, Andrija (1857—1911) — 170
Baratov, Nyikolaj Nyikolajevics (szül. 1865) — 510, 523
Barbey d'Aurevilly, Jules (1808—1889) — 651
Barbusse, Henri (1873—1935) — 654
Bark, P. L. (szül. 1858) — 448
Barnay, Ludwig (1842—1924) — 695
Barnes, George Nicoll (1859—1940) — 580
Barra, Francisco Leon de la (1863—1939) — 373
Bart, Jean (1871—1933) — 666
Bartók Béla (1881—1945) — 692
Barton, William M. (szül. 1865) — 616
Bassermann, Albert (1867—1952) — 697
Bastianelli (Bastianello), Giuseppe (szül. 1862) — 631
Bataillon, Jean Eugène (szül. 1869) — 629
Battenberg Sándor (1857—1893) — 166—167, 179
Baudelaire, Charles (1821—1867) — 644, 680
Bauer, Karl (szül. 1868) — 660
Bauer, Otto (1882—1938) — 468
Bauman, Nyikolaj Ernyesztovics (1873—1905) — 316
Beardsley, Aubrey Vincent (1872—1898) — 682
Beatty, David (1871—1936) — 505
Bebel, Ferdinand August (1840—1913) — 31, 67—68, 70—71, 74—76, 256, 268, 272, 277, 392—394, 397, 461—465, 470—471
Becquerel, Henri (1852—1908) — 622
Bednij, Gyemjan (Jefim Alekszejevics Pridvorov; 1883—1945) — 452
Beesly, Edward Spencer (1831—1915) — 31
Beethoven, Ludwig van (1770—1827) — 689—690
Behrens, Peter — 688
Behring, Emil (1854—1917) — 630
Bejlisz, Mendel — 458
Beleljubszkij, Nyikolaj Apollonovics (1845—1922) — 616
Belij, Andrej (Borisz Nyikolajevics Bugajev; 1880—1934) — 644—645
Belinszkij, Visszarion Grigorjevics (1811—1848) — 674
Bell, Alexander Graham (1847—1922) — 613
Bell, Thomas (szül. 1882) — 470
Bellows, George (1882—1925) — 684
Belopolszkij, Arisztarh Apollonovics (1854—1934) — 627
Beltrami, Eugenio (1835—1900) — 626
Beneš, Eduard (1884—1948) — 579
Benkendorf, Alekszandr Konsztantyinovics (1849—1917) — 380, 489
Bennigsen, Rudolf von (1824—1902) — 65
Benua, Alekszandr Nyikolajevics (szül. 1870) — 686
Benz, Karl Friedrich (1844—1929) — 612, 617
Berger, Victor (1860—1929) — 426, 547
Bergius, Friedrich (1884—1949) — 616
Berlioz, Hector (1803—1869) — 689, 691
Berndtston — 202
Bernhard, Sarah (1844—1923) — 697

Bernstein, Eduard (1850—1932) — 74, 277—279, 393, 462, 466
Beslay, Charles (1795—1878) — 28
Bessemer, Henry (1813—1898) — 37, 125, 614—615
Bethmann-Hollweg, Theobald von (1856—1921) — 395, 495, 560, 578
Bettman — 42
Beveridge, Albert (1862—1927) — 473
Bezobrazov, Alekszandr Mihajlovics (szül. 1855) — 298
Bezruč, Petr (1867—1957) — 664
Bharati, Subramanya (1882—1921) — 677
Bierce, Ambrose (1842—1914) — 671
Billings — 547
Bismarck, Otto von (1815—1898) — 29—30, 60, 62—63 65—66, 68—70, 72—73, 116, 160, 164, 171—173, 176—181, 209, 240
Bissolati, Leonida (1857—1920) — 409, 412, 470
Bizet, Georges (1838—1875) — 689
Björnson, Björnstjerne (1832—1910) — 658, 682
Blagoev, Dimităr (1856—1924) — 12, 148, 169, 462, 562, 666
Blaine, James Gillespie (1830—1893) — 226
Bland, Richard Parks (1835—1899) — 227
Blanqui, Louis Auguste (1805—1881) — 22, 85
Bláthy Ottó Titusz (1860—1939) — 611
Bleichröder, Gerson (1822—1893) — 62
Blériot, Louis (1872—1936) — 6
Blest Gana, Alberto (1830—1920) — 669
Blinov, Fjodor Abramovics (1827—1899) — 619
Blok, Alekszandr Alekszandrovics (1880—1921) — 636, 638, 644—646
Bogdanov, A. (Alekszandr Alekszandrovics Malinovszkij; 1873—1928) — 445, 468
Bogrov, Dmitrij Grigorjevics (1886—1911) — 456
Bohr, Niels (szül. 1885) — 623
Boldini, Giovanni (1842—1931) — 690
Boltzmann, Ludwig (1844—1906) — 622, 633
Bombled, L. S. — 109
Bonnat, Léon (1883—1922) — 681
Borogyin, Alekszandr Porfirjevics (1833—1887) — 616—617, 692—693
Borries, August (1852—1906) — 617
Bosch, Karl (1874—1940) — 616
Botev, Hriszto (1848—1876) — 31, 158—159, 665
Botha, Louis (1862—1919) — 293
Boulanger, Georges (1837—1891) — 72, 86—87, 179—180
Bourbon-dinasztia, francia — 80
Bourbon-dinasztia, spanyol — 93, 99
Bourdelle, Émile Antoine (1861—1929) — 686
Boycott, Charles (1832—1897) — 51
Böcklin, Arnold (1827—1901) — 682
Braganza-dinasztia — 420
Brahm, Otto (1856—1912) — 696
Brahms, Johannes (1833—1897) — 697
Brandes, Georg (1842—1927) — 659
Brangwyn, Frank (1867—1956) — 386, 686
Brauner, Bohuslav (1855—1935) — 627
Brazza, Savorgnan de (1852—1905) — 211
Bregyihin, Fjodor Alekszandrovics (1831—1904) — 627
Briand, Aristide (1862—1932) — 406—407, 581
Brjuszov, Valerij Jakovlevics (1873—1924) — 638, 644—645
Broglie, Albert de (1821—1901) — 81
Brousse, Paul (1854—1912) — 84
Brown — 267
Bruckner, Anton (1824—1895) — 690
Bruszilov, Alekszej Alekszejevics (1853—1926) — 502, 514, 575, 595, 600
Brusznyev, Mihail Ivanovics (1846—1937) — 148
Bryan, William Jennings (1860—1925) — 233
Buchanan, George William (1854—1924) — 488, 596, 600
Buharin, Nyikolaj Ivanovics (1888—1938) — 599
Buligin, Alekszandr Grigorjevics (1851—1919) — 314
Bunyin, Ivan Alekszejevics (1870—1953) — 639, 646
Burke, Thomas Henry (1829—1882) — 52
Burljuk, David Davidovics (szül. 1882) — 646
Burne-Jones, Edward (1833—1898) — 682
Burstyn, Günther — 620
Butler, Samuel (1835—1902) — 655
Bülow, Bernhard (1849—1929) — 75, 91, 394—395
Byron, George Noel Gordon (1788—1824) — 675

Caillaux, Joseph (1863—1944) — 407, 479, 581
Cailletet, Louis Paul (1832—1913) — 625
Caj Jüan-pej (1867—1940) — 348
Caj Tien l. Kuang-hszü
Cambon, Jules (1845—1935) — 487
Camélinat, Zéphyrin (1840—1932) — 26
Cameron, Verney Lovett (1844—1894) — 198
Campbell-Bannermann, John Henry (1836—1908) — 380
Campos, Arsenio Martinez (1834—1900) — 99
Cankar, Ivan (1876—1918) — 665

Cánovas de Castillo, Antonio (1828—1897) — 99, 101
Cantor, Georg (1845—1918) — 626
Cao Fu-tien — 253
Caprivi, Leo (1831—1899) — 73
Caragiale, Ion Luca (1852—1912) — 666
Carducci, Giosuè (1835—1907) — 667
Carpeaux, Jean-Baptiste (1827—1875) — 685
Carranza, Venustiano (1859—1920) — 374—376
Carson, Edward Henry (1854—1935) — 387
Casement, Roger (1864—1916) — 535—536
Castelar y Ripoll, Emilio (1832—1899) — 98
Caudella, Eduard (1841—1924) — 692
Cavendish, Frederick Charles (1836—1882) — 52
Čech, Svatopluk (1846—1908) — 664
Ce-hszi (1834—1908) — 244, 252, 254—255, 355
Ceng Kuo-fan (1811—1872) — 247, 672
Ceng Pu (1871—1934) — 673
Cereteli, Akakij (1840—1915) — 649
Cereteli, Iraklij Georgijevics (szül. 1882) — 589, 593—594
Cetewayo (megh. 1884) — 205—206
Cézanne, Paul (1839—1906) — 685—686
Chabry, L. — 629
Chalain, Louis Denis (szül. 1845) — 23
Chamberlain, Austin (1863—1937) — 386
Chamberlain, Joseph (1836—1914) — 51—53, 291, 379—380
Chardonnet, Hilaire Bernigaud (1839—1924) — 615
Chatterji, Bankim Chandra (Bankimchandra Chattopaddhaya; 1838—1894) — 263, 676
Chattopaddhaya, Sharatchandra (1876—1938) — 677
Chroneck, Ludwig (megh. 1891) — 695
Churchill, Randolph Henry Spencer (1849—1895) — 52
Churchill, Winston Leonard Spencer (1874—1965) — 494, 508
Ciolkovszkij, Konsztantyin Eduardovics (1857—1935) — 617
Čippico, Ivo (1867—1923) — 665
Cladel, Léon (1835—1892) — 650
Claudel, Paul (1868—1954) — 653
Clayton, Henry (1857—1929) — 428
Clemenceau, Georges (1841—1929) — 82, 85, 403—406, 581
Clément, Jean-Baptiste (1836—1903) — 22, 650
Cleveland, Stephen Grover (1837—1908) — 232—233
Cluseret, Gustave Paul (1823—1900) — 23, 29, 32—33
Coburg Ferdinánd l. Ferdinánd bolgár cár
Cohen, Hermann (1842—1918) — 633
Combault, Amédée Benjamin (kb. 1838—1884 után) — 26
Combes, Émile (1835—1921) — 402
Conan-Doyle, Arthur (1859—1930) — 639
Connolly, James (1870—1916) — 385, 535—536
Conrad, Joseph (1857—1924) — 639, 656
Conrad von Hötzendorf, Franz (1852—1925) — 418, 487, 498
Constable, John (1776—1837) — 682
Copeau, Jacques (1879—1948) — 698
Coquelin, Constant (1841—1909) — 697
Corot, Camille (1795—1875) — 685
Coşbuc, George (1866—1918) — 666
Courbet, Gustave (1819—1877) — 22—23, 685
Cournet, Frédéric Étienne (1839—1885) — 23
Cou Zsung (1885—1905) — 348
Craig, Edward-Gordon (szül. 1872) — 698
Crane, Stephen (1871—1900) — 671
Creangă, Ion (1837—1889) — 666
Crispi, Francesco (1819—1901) — 105, 107—109
Crowe, Eyre Alexander (1864—1925) — 489
Cunha, Euclydes da (1866—1909) — 669
Curie, Pierre (1859—1906) — 622—623
Curzon, George Nathaniel (1859—1925) — 357—358
Czernin, Ottokar (1872—1932) — 578
Czerwieński, Bolesław (1851—1888) — 663

Csajkovszkij, Pjotr Iljics (1840—1893) — 692—694, 701
Csang Cse-tung (1837—1909) — 247
Csang Hszun (1854—1923) — 556
Csang Ping-lin (1868—1936) — 348
Csang Tö-cseng (megh. 1900) — 253
Csapligin, Szergej Alekszejevics (1869—1942) — 449, 625—626
Csavcsavadze, Ilja (1837—1907) — 649
Csebisev, Pafnutyij Lvovics (1837—1907) — 626
Csehov, Anton Pavlovics (1860—1904) — 90, 636, 642—643, 645, 647, 657, 673, 675, 679, 699
Csemodanov, Mihail Mihajlovics (1856—1908) — 317
Csen Ti-an — 673
Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics (1828—1889) — 136—138, 151, 158
Csernov, Viktor Mihajlovics (1876—1952) — 589
Csheidze, Nyikolaj Szemjonovics (1864—1926) — 568—569, 572, 604
Csing-dinasztia — 556
Csing hg. (1836—1916) — 350

Csokroaminoto — 365
Cson Bon Csun (1854—1895) — 266—267
Cson Gök Szon — 267
Csonka János — 617
Csö Kvan Bom — 265
Csung hg. — 350

Dąbrowski, Jarosław (1836—1871) — 23—24, 33
Da Costa, Gaston — 23
Daimler, Gottlieb (1834—1900) — 612, 617
D'Annunzio, Gabriele (1863—1938) — 667
Danyielszon, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj —on; 1844—1918) — 138
Darío, Rubén (1867—1916) — 668—669
Dartiguenave, Philippe Sudre — 549
Darwin, Charles Robert (1809—1882) — 628
Datta, Rameshchandra l. Dutt, Romesh Chandra
Daudet, Alphonse (1840—1897) — 653, 689
Daumier, Honoré (1808—1879) — 682, 684—685
David, Eduard (1863—1930) — 529
Davidov, Vlagyimir Nyikolajevics (Ivan Nyikolajevics Gorelov; 1849—1925) — 699
Davitt, Michael (1846—1906) — 51
Dawes, Henry Lawrence (1816—1903) — 227
De Amicis, Edmondo (1846—1908) — 667
Debs, Eugene Victor (1855—1926) — 231—232, 426, 547
Debussy, Claude (1862—1918) — 690
Dedekind, Richard (1831—1916) — 626
Degas, Edgar (1834—1917) — 223, 684—685
Dekker, Douwes (1820—1887) — 365
Delacroix, Eugène (1798—1863) — 685
Delage, Yves (1854—1920) — 629
Delavrancea, Barbu Ştefănescu (1858—1918) — 666
Delcassé, Théophile (1852—1923) — 475
De Leon, Daniel (1852—1914) — 230—231, 233, 426
Delescluze, Louis Charles (1809—1871) — 22—23, 33
Delibes, Leo (1836—1891) — 689
Denis, Maurice (1870—1943) — 682
Depretis, Agostino (1813—1887) — 105
Deprez, Marcel (1843—1918) — 38, 611
Déreur, Simon (1838—1900) — 23
Déri Miksa (1854—1938) — 611
Déroulède, Paul (1846—1914) — 86
Des Roches, D. — 18
Deutsch, Lev Grigorjevics (1855—1941) — 147
Dewar, James (1842—1923) — 625
De Wet, Christiaan (1854—1922) — 293
Díaz, Felix — 374
Díaz, Porfirio (1828—1915) — 371—373
Dickens, Charles (1812—1870) — 655, 672
Diesel, Rudolf (1858—1913) — 612, 620
Dihhuda, Ali Akbar-khan (1879—1956) — 679
Dilke, Charles (1843—1911) — 48—49
Dimitz, Zeno — 516
Disraeli, Benjamin (lord Beaconsfield; 1804—1881) — 49—51, 53, 163, 191
Djalski, Ksaver Šandor (1854—1935) — 664
Dmitrijev-Orenburgszkij, Nyikolaj Dmitrijevics (1838—1898) — 167
Dmitrijeva, Jelizaveta Lukinyicsna (Tumanovszkaja; szül. 1851) — 22, 24, 26
Dmitrij Pavlovics (szül. 1891) — 545
Dobrogeanu-Gherea, Constantin (1855—1920) — 666
Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics (1836—1861) — 138, 674
Dokucsajev, Vaszilij Vasziljevics (1846—1903) — 631
Dolivo-Dobrovolszkij, Mihail Oszipovics (1862—1919) — 39, 611
Dollo, Louis (1857—1931) — 628
Domanović, Radoje (1873—1908) — 665
Don Carlos (1848—1909) — 96
Donis, Ahmad (1827—1897) — 649
Doppler, Christian (1803—1853) — 627
Doré, Gustave (1833—1883) — 48
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1821—1881) — 635, 640—642, 675
Drakulisz, P. — 169
Dreiser, Theodore (1871—1945) — 672
Dreyfus, Alfred (1859—1927) — 7, 90—91, 402
Dubaszov, Fjodor Vasziljevics (1845—1912) — 325
Dubois, Eugène (1858—1940) — 628
Du Bois-Reymond, Emil (1818—1896) — 633
Dubois, William (szül. 1868) — 427
Dubrovinszkij, Ioszif Fjodorovics (1877—1913) — 323, 445
Dučić, Jovan (1871—1943) — 665
Dufferin, Frederik Temple Hamilton-Temple Blackwood (1826—1902) — 261
Duhamel, Georges (szül. 1884) — 653
Dujardin, Edouard (1861—1949) — 652
Duncan, Isadora (1878—1927) — 698
Dunlop, John Boyd (1840—1921) — 617

Dupont, A. — 23
Durand, Henry M. (1812—1871) — 196
Durkheim, Émile (1858—1917) — 653
Durtain, Luc (szül. 1881) — 653
Duse, Eleonora (1859—1924) — 696
Dutt, Romesh Chandra (Rameshchandra Datta; 1848—1909) — 261, 677
Duval, Émile Victor (1840—1871) — 22
Dühring, Karl Eugen (1833—1921) — 68, 269, 468
Dvivedi, Mahavir Prasad (1861—1938) — 678
Dvořák, Antonín (1841—1904) — 692
Dzerzsinszkij, Feliksz Edmundovics (Feliks Dzierżyński; 1877—1926) — 149, 445, 582
Dzsabajev, Dzsambul (1846—1945) — 649
Dzsabrán (1833—1931) — 678
Dzsaparidze, Prokopovics Aprakszionovics (Aljosa; 1880—1918) — 582
Dzsenab Sehabeddin (1870—1934) — 680
Dzseveckij, Sztyepan Karlovics (1843—1938) — 617

Eads, James Buchanan (1820—1887) — 616
Eakins, Thomas (1844—1916) — 684
Ebert, Friedrich (1871—1925) — 397, 529
Ebner-Eschenbach, Marie von (1830—1916) — 661
Edelfelt, Albert (1854—1905) — 682
Edib, Khalidé (szül. 1883) — 680
Edison, Thomas Alva (1847—1931) — 613, 617—618
Edward, VII. (1841—1910) — 478
Ehrlich, Paul (1854—1915) — 630
Eiffel, Alexandre Gustave (1832—1923) — 687—688
Einstein, Albert (1879—1955) — 623—626
Elgar, Edward (1857—1934) — 691
Elin-Pelin (Dimităr Ivanov; 1878—1949) — 665
Eminescu, Mihai (1850—1889) — 169, 666
Emin, Mehmed (1869—1944) — 680
Enescu, Gheorghe (1881—1955) — 692
Engel, George (megh. 1887) — 230
Engels, Friedrich (1820—1895) — 7—8, 36, 55, 59, 67—68, 70—71, 74, 81, 86, 90, 97, 106—107, 118, 138, 147—148, 169, 173, 180, 225, 268—272, 274—277, 279, 311, 468, 658
Enver (1881—1922) — 344, 494, 504
Erzberger, Matthias (1875—1921) — 578
Eulenberg, Friedrich Albrecht (1815—1881) — 65
Evert, Alekszej Jermolajevics (1857—1918) — 514
Eysoldt, Gertrud (1870—1955) — 697

Faillet — 26
Fakhri, Khalid (szül. 1891) — 681
Falkenhayn, Erich (1861—1922) — 501, 512
Falla, Manuel de (1876—1946) — 691
Faruk Nafiz (szül. 1893 v. 1898) — 681
Faure, François Felix (1841—1899) — 90
Favorszkij, Alekszej Jevgrafovics (1860—1945) — 616
Favre, Jules (1809—1880) — 29—30
Feddersz, Julij Ivanovics (1838—1909) — 685
Fedoszejev, Nyikolaj Jevgrafovics (1871—1898) — 148
Fedotov, Pavel Andrejevics (1815—1852) — 682
Fedotova, Glikerija Nyikolajevna (Pozdnyakova; 1846—1925) — 698—699
Fejérváry Géza (1833—1914) — 417
Fendrik, A. K. — 135
Feng Kuo-csang (1859—1919) — 555—556
Ferdinánd, I., bolgár cár (1861—1948) — 168, 181, 484
Ferenc Ferdinánd (1863—1914) — 418, 487—488
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király (1830—1916) — 121, 533
Ferrer, Francisco (1859—1909) — 420
Ferré, Charles (1845—1871) — 22
Ferri, Enrico (1856—1929) — 410
Ferry, Jules (1832—1893) — 82—83
Fet, Afanaszij Afanaszjevics (Sensin; 1820—1892) — 646
Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — 270
Fibich, Zdeněk (1850—1900) — 692
Field, Cyrus West (1819—1892) — 617
Figner, Vera Nyikolajevna (1852—1942) — 143
Figueras y Moracas, Estanislao (1819—1882) — 97
Fischer, Adolf (megh. 1887) — 230
Fitzgerald, George (1852—1901) — 623
Fjodorov, Ivan (megh. 1584) — 569
Fjodorov, Jevgraf Sztyepanovics (1853—1919) — 625, 632
Flaubert, Gustave (1821—1880) — 636, 651, 675
Fleming, John A. (1849—1945) — 614
Flourens, Gustave (1838—1871) — 22—23, 32
Foch, Ferdinand (1851—1929) — 508
Fogazzaro, Antonio (1842—1911) — 667
Fokin, Mihail Mihajlovics (1880—1922) — 700
Fontane, Theodor (1819—1898) — 659
Ford, Henry (1863—1947) — 619
Forest, Lee de (szül. 1873) — 614
France, Anatole (Anatole François Thibault; 1844—1924) — 90, 403, 639, 641, 652—654
Franck, César (1822—1890) — 689—690

Frankel Leó (1844—1896) — 22, 30, 118—119
Franko, Ivan Jakovlevics (1856—1916) — 114, 119, 648—649
Frèchet, Maurice (szül. 1878) — 626
Frege, Gottlieb (1848—1925) — 626
French, John (1852—1925) — 387, 498
Friant, Émile (1863—1932) — 681
Frigyes, II. (1712—1786) — 683
Frugoni, Emilio (szül. 1880) — 371
Frunze, Mihail Vasziljevics (1885—1925) — 323, 445
Furkat, Zakirdzsan Khalmohamed (Firkat; 1858—1909) — 649
Futabatei Shimei (1864—1909) — 674

Gabasvili, Georgij Ivanovics (1862—1936) — 685
Gaffky, Georg Theodor August (1850—1918) — 630
Gafuri, Mazsit (1880—1934) — 649
Gaillard, N. — 23
Gallacher, William (szül. 1881) — 534
Gallén-Kallela, Akseli (1865—1931) — 681
Galliffet, Gaston Auguste (1830—1909) — 91
Gallwitz, Max (1852—1937) — 513
Galsworthy, John (1867—1933) — 639, 656, 696
Gambetta, Léon Michel (1838—1882) — 82
Gambon, Ferdinand Charles (1820—1887) — 23
Gandhi, Mohandas Karamchand (1869—1948) — 558
Ganguli, Taraknath — 677
Gangopaddhaya, Manilal — 677
Gapon, Georgij Apollonovics (1870—1906) — 307
Garbe, Robert (szül. 1874) — 611
Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — 31, 170
Garibaldi, Ricciotti (1847—1924) — 170
Garsin, Vszevolod Mihajlovics (1855—1888) — 644, 673, 675
Gauguin, Paul (1848—1903) — 686
Gause, W. — 415
Gelcer, Jekatyerina Vasziljevna (szül. 1876) — 700
Gellner, František (1881—1914) — 664
Ge, Nyikolaj Nyikolajevics (1831—1894) — 643, 684
George, Henry (1839—1897) — 54
George, Stefan (1868—1933) — 660
Gérardin, R. — 220
Gerlach, Otto (1869—1908) — 254
Garland, Hamlin (1860—1940) — 671
Ghoshe, Rash Bihari (1845—1921) — 261
Gibbs, Josiah Willard (1839—1903) — 628
Gide, André (1869—1951) — 652
Giers, Nyikolaj Karlovics (1820—1895) — 180, 182
Gierymski, Aleksander (1840—1901) — 682
Gilání, Szejid Asrafuddin (1872—1934) — 679
Gill, David (1843—1914) — 627
Giolitti, Giovanni (1843—1928) — 409—410, 412—413, 546
Gippiusz, Zinajda Nyikolajevna (Merezskovszkaja; 1869—1945) — 644
Gladstone, William Ewart (1809—1898) — 49—53, 206, 380
Glazunov, Alekszandr Konsztantyinovics (1865—1936) — 694
Glinka, Mihail Ivanovics (1804—1857) — 692, 694
Glišić, Milovan (1847—1908) — 664
Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832) — 697
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics (1809—1852) — 675, 679
Gokhale, Gopal Krishna (1866—1915) — 261
Goldschmidt, Victor Moritz (1888—1947) — 632
Golovin, Alekszandr Jakovlevics (1863—1930) — 686
Golovkinszkij, Nyikolaj Alekszejevics (1834—1897) — 631
Goltz, Colmar von der (1843—1916) — 187
Golubjatnyikov, Dmitrij Vasziljevics (1866—1933) — 448
Golubkina, Anna Szemjonovna (1864—1927) — 686—687
Gompers, Samuel (1850—1924) — 230, 232, 426, 548
Goncourt, Edmond (1822—1896) — 650, 653, 696
Goncourt, Jules (1830—1870) — 650, 653, 696
Goncsarov, Ivan Alekszandrovics (1812—1891) — 674
Goncsarov, Nyikolaj — 31
Goodnow, Frank Johnson (1859—1939) — 555
Gordon, Charles George (1833—1885) — 212, 214
Goremikin, Ivan Longinovics (1840—1917) — 327
Gorkij, Makszim (Alekszej Makszimovics Peskov; 1868—1936) — 9, 305, 307, 309, 332, 410, 636, 639, 642, 645—648, 652, 673, 675, 679, 697, 699—700
Gorogyeckij, Sz. M. — 645
Gorszkij, Alekszandr Alekszejevics (1871—1924) — 700
Gorter, Herman (1864—1927) — 422, 469
Gounod, Charles François (1818—1893) — 689
Goya y Lucientes, Francisco José (1746—1828) — 682
Göckel, Albert (1860—1927) — 623
Gramme, Zénobe Théophile (1826—1901) — 610
Gramsci, Antonio (1891—1937) — 582
Granados, Enrique (1867—1916) — 691
Grant, Ulysses Simpson (1822—1885) — 225—226
Grassi, Giovanni Battista (1854—1925) — 631
Gregorčič, Simon (1844—1906) — 665

Grévy, Jules (1807—1891) — 81, 86
Grey, Edward (1862—1933) — 345, 479, 488—489
Grieg, Edvard (1843—1907) — 691
Grigorescu, Nicolae (1838—1907) — 682
Grigorovics, Dmitrij Pavlovics (1883—1938) — 621
Grimm, Robert (szül. 1881) — 563
Grinyevickij, Ignatyij Ioahimovics (1856—1881) — 144
Groener, Wilhelm (1867—1939) — 528
Gromier — 23
Gropius, Walter (szül. 1883) — 688
Grousset, Pascale (1844—1909) — 22—23, 29
Gubkin, Ivan Mihajlovics (1871—1939) — 448
Gucskov, Alekszandr Ivanovics (1862—1936) — 325, 440, 573, 588—589
Guesde, Jules (1845—1922) — 83—84, 89, 268, 275, 278, 407, 462, 464, 495, 537
Guillaume, James (1844—1917) — 36
Gumilev, Nyikolaj Sztyepanovics (1886—1921) — 645
Gupta, Maithilisharan (szül. 1886) — 678
Guszev-Orenburgszkij, Szergej Ivanovics (szül. 1867) — 646
Gutiérrez de Lar, Lazaro — 373
Gutiérrez, Eulalio (megh. 1940) — 375
Gündüz, Aga (szül. 1885) — 681

Gyagilev, Szergej Pavlovics (1872—1929) — 701
Gyenyi, Viktor (Viktor Nyikolajevics Gyenyiszov; 1893—1946) — 574
György, görög trónörökös (1890—1947) — 170

Haase, Hugo (1863—1919) — 577
Habalov, Szergej Szemjonovics (1858—1924) — 566
Haber, Franz (1868—1934) — 616, 620
Habsburg-dinasztia — 112, 115, 418—419, 579
Haeckel, Ernst (1834—1919) — 629
Haggard, Henry Rider (1856—1925) — 672
Hálek, Vítězslav (1835—1874) — 664
Halévy, Ludovic (1834—1908) — 696
Halturin, Sztyepan Nyikolajevics (1856—1882) — 140—141, 144
Hamsun, Knut (1859—1952) — 658
Hanamann Ferenc — 613
Hansemann, David Justus (1790—1864) — 62, 388
Hardie, James Keir (1856—1915) — 57, 380
Hardy, Thomas (1840—1928) — 655
Harishchandra, Bharatendu (1850—1883) — 677
Harrison, Benjamin (1833—1901) — 233
Harrison, Frederick (1831—1923) — 31
Harte, Francis Bret (1839—1902) — 670
Hata, Sahachiro (szül. 1875) — 630
Hauptmann, Gerhart (1862—1946) — 638, 659—660, 696
Hay, John Milton (1838—1905) — 252
Haywood, William Richard (1869—1928) — 426—427
Hedin, Sven (1865—1952) — 632
Hefner-Alteneck, Friedrich (1845—1904) — 610
Henderson, Arthur (1863—1935) — 533, 535, 580, 590
Henri, Robert (szül. 1865) — 684
Henry, O. l. Porter, William Sidney
Hernandez, José (1834—1886) — 669
Héroult, Paul Louis Toussaint (1863—1914) — 615
Hertwig, Oskar (1849—1922) — 629
Hertz, Heinrich (1857—1894) — 613, 621
Hervé, Gustave (1871—1944) — 407, 464—465
Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812—1870) — 114
Hess, Viktor Franz (szül. 1883) — 623
Hetagurov, Koszta (1859—1906) — 649
Hiabani, Mohamed (megh. 1920) — 554
Higuchi Ichiyo (1872—1896) — 675
Hilbert, David (1862—1943) — 626
Hillquit, Morris (1869—1933) — 426, 547
Hindenburg, Paul von (1847—1934) — 502, 507, 518, 528
Hlebnyikov, Velemir (Viktor Vlagyimirovics; 1885—1922) — 646
Hoff, Jacobus Henricus van't (1852—1911) — 628
Hofmannsthal, Hugo von (1874—1929) — 662
Hohenlohe, Chlodwig (1819—1901) — 73
Hohenzollern-dinasztia — 171
Hohenzollern, Heinrich (1862—1929) — 251
Hohenzollern Károly l. I. Károly román király
Hohenzollern Lipót (1835—1905) — 94
Holstein, Friedrich August (1837—1909) — 29
Holz, Arno (1863—1929) — 659
Homer, Winslow (1836—1910) — 684
Hotchkiss, Benjamin (1828—1885) — 620
House, Edward Mandell (1858—1938) — 549
Howells, William Dean (1837—1920) — 671
Höchberg, Karl (1853—1885) — 70
Hrisztov, Dobri (1875—1941) — 692
Hrusztaljov-Noszarj, Georgij Sztyepanovics (1879—1918) — 320
Huang Cun-hszien (1848—1905) — 673
Huang Hszing (1873—1916) — 349
Huerta, Victoriano (1854—1916) — 373—375

Hugenberg, Alfred (1865—1951) — 76
Huggins, William (1824—1910) — 626—627
Hughes, David Edward (1831—1900) — 613
Hughes, J. — 127
Hugo, Victor (1802—1885) — 650
Huszein Dzsahid (1879—1957) — 680
Huszein Rahmi (1864—1944) — 680
Huszodo, Vahidin Szudiro (1857 k.—1917) — 364, 365
Huysmans, Joris-Karl (1848—1907) — 650
Hviezdoslav l. Országh Hviezdoslav, Pavol
Hyatt, John W. (1837—1920) — 615
Hyndman, Henry Mayers (1842—1921) — 55—56, 385, 470, 534

Ibáñez, Vicente Blasco (1867—1928) — 668
Ibrahim, Hafiz (1871—1932) — 679
Ibrăileanu, Garabet (1871—1936) — 666
Ibsen, Henrik (1828—1906) — 638, 657—659, 672, 682, 691, 696—697, 699
Iglesias, Pablo (1850—1925) — 97, 101
Ignatov, Vaszilij Nyikolajevics (1854—1885) — 147
Imanov, Amangeldi (1873—1919) — 544
Iqbal, Muhamad (1873—1938) — 677
Iszaakjan, Avetik Szaakovics (1875—1957) — 649
Iszhak, Adib (1856—1885) — 678
Ito, Hirobumi (1840—1909) — 433, 436
Ivanov, Alekszandr (1806—1858) — 682
Ivanov, Luka Ivanovics (Abramenko; szül. 1853) — 146
Ivanov, Szergej Vaszilijevics (1864—1910) — 123, 142, 684
Ivanov, Vjacseszlav Ivanovics (1866—1949) — 644
Izabella, II., spanyol királynő (1830—1904) — 93, 99
Izmail, I., egyiptomi khedive (1830—1895) — 51, 200
Izvolszkij, Alekszandr Petrovics (1856—1919) — 477

Jablocskov, Pavel Nyikolajevics (1847—1894) — 612
Jaclard, Charles Victor (1843—1903) — 24
Jahja Kemál (1885—1950) — 680
Jakšić, Đjura (1833—1878) — 664
Jakub kán (1849—1923) — 192
Janáček, Leoš (1854—1928) — 692
Janet, H. — 78
Januskevics, Nyikolaj Nyikolajevics (1864—1918) — 498
Jarosenko, Nyikolaj Alekszandrovics (1846—1898) — 684
Jaurès, Jean (1859—1914) — 88, 91, 278, 402, 404, 407—408, 462, 464—465, 472, 495—496
Javorov, Pejo (Pejo Kracsolov; 1878—1914) — 666
Jellicoe, John R. (1859—1935) — 524
Jen Fu (1853—1921) — 672
Jenko, Simon (1835—1869) — 665
Jermolova, Marija Nyikolajevna (1853—1928) — 698
Jersov, Ivan Vaszilijevics (1867—1943) — 701
Jesenský, Janko (1874—1945) — 664
Jimenez, Juan Ramón (szül. 1881) — 549, 668
Jirásek, Alois (1851—1930) — 664
Joffre, Joseph (1852—1931) — 498, 508
Jogiches, Leo (1867—1919) — 529
Johannard, Jules Paul (1843—1888) — 23
Jókai Mór (1825—1904) — 662
Joly, John (1857—1933) — 632
Joly, M. — 23
Jouhaux, Léon (1879—1954) — 408, 537—538, 563
Jourde, François (1843—1893) — 22
Ju Hszien (megh. 1901) — 253
Jurčič, Josip (1844—1881) — 664
Justo, Juan (1865—1928) — 371
Just Sándor — 613
Juszuf Ziyá (szül. 1892) — 681
Juszupov, Feliksz Felikszovics (Szumarokov-Elszton; szül. 1887) — 545
Juzsin, Alekszandr Ivanovics (Szumbatov; 1857—1927) — 699
Jüan Si-kaj (1859—1916) — 252—253, 354—356, 554—555

Kacsalov, Vaszilij Ivanovics (1875—1948) — 700
Kainz, Josef (1858—1910) — 695
Kalegyin, Alekszej Makszimovics (1861—1918) — 600
Kalergisz, Sz. — 169
Kalinyin, Mihail Ivanovics (1875—1946) — 445
Kamenszkij, Anatolij Pavlovics (1877—1932) — 646—647
Kamenyev, Lev Boriszovics (Rozenfeld; 1883—1936) — 585
Kamil, Musztafa (1874—1908) — 678
Kamkov, Borisz Davidovics (Kac; 1885—1938) — 604
Kamerlingh Onnes, Heike (1853—1926) — 625
Kanagaki Robun (1829—1894) — 674
Kandó Kálmán (1869—1931) — 617
Kang Ju-vej (1858—1927) — 249, 252, 255, 672
Kant, Immanuel (1724—1804) — 633
Kapteyn, Jacobus Cornelius (1851—1922) — 627
Karagyorgyevics-dinasztia — 579
Karavelov, Ljuben (1835—1879) — 158, 665
Karlowicz, Mieczysław (1876—1909) — 691

Károly, I. (IV.), osztrák császár, magyar király (1887—1922) — 533
Károly, I., román király (1839—1914) — 182
Karszavina, Tamara Pavlovna (szül. 1885) — 700
Kartini, Raden Adzsang (1879—1904) — 363—364
Kasprowicz, Jan (1860—1926) — 663
Kaszatkin, Nyikolaj Alekszejevics (1859—1930) — 137, 684
Katayama, Sen (1859—1933) — 243, 432, 434, 462
Katkov, Mihail Nyikiforovics (1818—1887) — 145
Katsura, Taro (1848—1913) — 437
Kaulbarsz, Alekszandr Vasziljevics (1844—1929) — 168
Kautsky, Karl (1854—1938) — 278, 390, 399, 464, 470—471, 497, 529, 531, 561, 577
al-Kavakibi, Abd ar-Rahman — 678
Kemal, Izmail (1845—1918) — 483
Kemál, Namik (1840—1888) — 184, 679
Kent, Rockwell (szül. 1882) — 687
Keppler, Joseph (1838—1894) — 224
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (szül. 1881) — 523, 568—569, 572—573, 589, 598, 600—602, 605
Khalid, Rafik (szül. 1887) — 680
Khalid Zyjá (1866—1945) — 680
Kibaljcsics, Nyikolaj Ivanovics (1853—1881) — 144
Kikuchi Kan (1898—1948) — 676
Kim Dok Mön — 267
Kim Ok Kün (megh. 1894) — 265
Kinoshita Naoé (1869—1937) — 675
Kipling, Rudyard (1865—1936) — 655—656
Kircher, A. — 39
Kirdorf, Emil (1847—1938) — 62, 65, 388
Kirkov, Georgi (1867—1919) — 666
Kirmáni, Mirza Aga-khan (1853 v. 1854—1896) — 679
Kirov, Szergej Mironovics (Kosztrikov; 1886—1934) — 445
Kitasato, Shibasaburo (1852—1931) — 630
Kitchener, Horatio Herbert (1850—1916) — 215—216, 293, 295
Kitzberg, August (1855—1927) — 648
Kjui, Cezar Antonovics (1835—1918) — 692
Klenk, Paul (szül. 1844) — 80
Klimt, Gustav (1862—1918) — 682
Knox, Philander Chase (1853—1921) — 425
Knyipper-Csehova, Olga Leonardovna (1870—1957) — 700
Koch, Robert (1843—1910) — 630
Kočić, Petar (1877—1916) — 665
Kocubinszkij, Mihail Mihajlovics (1864—1913) — 648
Kodály Zoltán (szül. 1882) — 692
Kodama Kagai (1874—1943) — 675
Koda Rohan (1867—1947) — 674
Koehler, Robert (1850—1917) — 71
Kohlhörster, Werner (1887—1946) — 623
Kokovcov, Vlagyimir Nyikolajevics (szül. 1853) — 456, 459
Kolasz, Jakub (1882—1956) — 648
Kolegajev, A. L. (szül. 1888) — 604
Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872—1952) 562—563
Kollwitz, Käthe (1867—1945) — 683, 686
Komisszarzsevszkaja, Vera Fjodorovna (1864—1910) — 700
Komura, Jutaro (1855—1911) — 300
Kondakov, Ivan Lavrentyevics (1857—1917) — 616
Kon, Feliks (1864—1941) — 318
Konopnicka, Maria (1842—1910) — 663
Konovalov, Alekszandr Ivanovics (szül. 1875) — 573
Konstantin, I., görög király (1868—1923) — 523
Konyenkov, Szergej Tyimofejevics (szül. 1874) — 687
Koritschoner, Franz (szül. 1891) — 579
Kornyilov, Lavr Georgijevics (1870—1918) — 588, 600—602, 604—605
Korolenko, Vlagyimir Galaktyionovics (1853—1921) — 139, 145, 644
Korovin, Konsztantyin Alekszejevics (1861—1939) — 686
Korvin-Krukovszkaja, Anna Vasziljevna (1843—1887) — 24
Kossuth Ferenc (1841—1914) — 417
Kotoku, Danjiro (1871—1911) — 432, 434
Kovačić, Ante (1854—1889) — 664
Kovalevszkaja, Szofja Vasziljevna (1850—1891) — 625
Kovalevszkij, Alekszandr Onufrijevics (1840—1901) — 628
Kovalevszkij, Makszim Makszimovics (1851—1916) — 138
Kovalevszkij, Pavel Oszipovics (1843—1903) — 684
Kovalevszkij, Vlagyimir Onufrijevics (1842—1883) — 628
Kozlov, Pjotr Kuzmics (1863—1935) — 632
Köbis, Albin (megh. 1917) — 577
Kramszkoj, Ivan Nyikolajevics (1837—1887) — 644, 684
Kranjčević, Silvije S. (1865—1908) — 665
Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics (Sztyepnyak; 1851—1895) — 143

Kretzer, Max (1854—1941) — 659
Krimov, Alekszandr Mihajlovics (1871—1917) — 601
Krogh, Christian (1852—1925) — 682
Kronecker, Leopold (1823—1891) — 626
Krucsenih, Alekszej Jeliszejevics (szül. 1886) — 646
Krupp, Alfred (1812—1887) — 62, 64—65, 75—76, 112, 388, 396, 526, 528, 615
Krupszkaja, Nagyezsda Konsztantyinovna (1869—1939) — 154
Krüger, Stephanus Johannes Paul (1825—1904) — 291, 293
Krzsizsanovszkij, Gleb Makszimilianovics (1872—1959) — 154
Kuang-hszü (Caj Tien; 1871—1908) — 244, 252, 255, 350
Kucsek kán, Mirza (megh. 1921) — 553
Kugelmann, Ludwig (1830—1902) — 30
Kujbisev, Valerian Vlagyimirovics (1888—1935) — 445, 582
Kukučín, Martin (1860—1928) — 664
Kumičić, Eugen (1850—1904) — 664
Kunanbajev, Abaj (1845—1904) — 649
Kunikida Doppo (1871—1908) — 675
Kupala, Janka (Ivan Dominyikovics Lucevics; 1882—1942) — 648
Kuprin, Alekszandr Ivanovics (1870—1938) — 646
Kurnakov, Nyikolaj Szemjonovics (1860—1941) — 628
Kuropatkin, Alekszej Nyikolajevics (1848—1925) — 297, 299
Kuszkova, Jekatyerina Dmitrijevna (szül. 1869) — 155
Kusztogyijev, Borisz Mihajlovics (1878—1927) — 456
Kuzmin, Mihail Alekszejevics (1875—1936) — 645
Kvjatkovszkij, Alekszandr Alekszandrovics (1853—1880) — 143

Labriola, Antonio (1843—1904) — 107
La Cécilia, Napoléon (1835—1878) — 23
Lacsinov, Dmitrij Alekszandrovics (1842—1902) — 38, 611
Lafargue, Paul (1842—1911) — 21, 84—85, 88, 268, 407, 470
La Follette, Robert Marion (1855—1925) — 428
Lafont, R. — 690
Lagerlöf, Selma (1858—1940) — 659
Lajos Fülöp, francia király (1773—1850) — 80
Lamsdorff, Vlagyimir Nyikolajevics (1841—1907) — 474
Landsdowne, Henry (1845—1927) — 536
Lansing, Robert (1864—1928) — 549
Lanszere, Jevgenyij Alekszandrovics (1848—1886) — 686
Lanza, Giovanni — 105
Lanz, Karl (1873—1921) — 620
Larkin, James (1876—1947) — 385
Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — 148
Laval, Carl Gustaf Patrik (1845—1913) — 37, 612
Laveran, Alphonse Charles (1845—1922) — 630—631
Lavrov, Pjotr Lavrovics (1823—1900) — 24, 137—139, 148, 270
Lazarević, Laza (1851—1890) — 664
Lazzari, Constantino (1857—1927) — 412
Lebegyev, Pjotr Nyikolajevics (1866—1912) — 451, 621
Le Bel, Joseph Achille (1846—1930) — 628
Lebesgue, Henri (1875—1941) — 626
Lecomte, Claude Martin (1817—1871) — 20
Lecoq de Boisbaudran, Paul Émile (1838—1912) — 627
Le Corbusier (Charles Édouard Jeanneret; szül. 1887) — 688
Lee, Marius (1842—1899) — 626
Lefrançais, Gustave Adolphe (1826—1901) — 22—23
Legien, Karl (1861—1920) — 394, 529
Legit — 383
Lehmann, W. — 393
Leibl, Wilhelm (1844—1905) — 683
Le Mel, Nathalie (1841 k.—1921) — 26
Lemonnier, Camille (1844—1913) — 654
Lenbach, Franz (1836—1904) — 681
Lenin (Uljanov), Vlagyimir Iljics (1870—1924) — 8, 10, 12, 26, 31, 35, 41, 45, 55, 79, 91—92, 123—124, 130, 134, 136—137, 146—148, 150—156, 216, 250, 256, 272, 274—275, 277, 279, 283, 288, 298—299, 301—306, 308, 311, 313, 315—316, 319, 324, 326, 329—333, 344, 346, 349, 360, 366, 377, 381, 384, 393, 395, 397—399, 403—404, 407, 418, 422—423, 438, 440, 444—446, 449, 451—452, 454—459, 461, 463—465, 467—471, 476, 480—482, 496—497, 532—533, 538, 542, 552, 559—564, 573, 574, 577—578, 582—586, 590—600, 602—603, 605—606, 614, 619, 633—634, 639, 641, 650
Lenszkij, Alekszandr Pavlovics (1847—1908) — 699
Leó, XIII. (Gioacchino Pecci; 1810—1903) — 88
Léo, André (Léodile Champseix; 1829—1900) — 28
Leoncavallo, Ruggiero (1858—1919) — 689
Leonyidov, Leonyid Mironovics (1873—1941) — 700
Lermontov, Mihail Jurjevics (1814—1841) — 679, 700
Lévasseur, Léon (1863—1922) — 620

Levi-Cività, Tullio (1873—1941) — 626
Levinszon-Lesszing, Franc Juljevics (1861—1939) — 632
Levitan, Iszaak Iljics (1861—1900) — 685
Levstik, Fran (1831—1887) — 664
Levszki, Vaszil (1837—1873) — 158
Lewis, Isaac Newton (1858—1931) — 620
Liang Csi-csao (1873—1929) — 249, 252, 255, 672
Lianozov — 189
Liebing, A. — 500
Lieber, Ernst (1838—1902) — 65
Liebknecht, Karl (1871—1919) — 12, 391, 396, 398, 496, 529—531
Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — 31, 68, 70—71, 75, 268, 270, 272, 274
Lichnowsky, Karl Max (1860—1928) — 489
Li Hung-csang (1824—1901) — 247, 250, 256
Li Jüan-hung (1864—1928) — 351, 555—556
Li Kuang-han — 673
Li Laj-csung — 253
Lilienthal, Otto (1848—1896) — 617
Lilina, Marija Petrovna (1866—1943) — 700
Lillo, Baldomero (1867—1930) — 669
Liman von Sanders, Otto (1855—1929) — 485
Limmer, Emil (1854—1931) — 392
Lincoln, Abraham (1809—1865) — 684
Lin Su — 672
Linton, William James (1812—1897) — 31
Li Pao-csia (1867—1906) — 673
Lipót, II., belga király (1835—1909) — 210—212, 215, 467
Liszt Ferenc (1811—1886) — 691
Li Ta-csao (1888—1927) — 674
Litvin-Szedoj, Zinovij Jakovlevics (1876—1947) — 323
Liu O (1857—1909) — 673
Livingstone, David (1813—1873) — 198
Ljadov, Anatolij Konsztantyinovics (1855—1914) — 694
Ljadov, Martin Nyikolajevics (Mandelstam; 1872—1947) — 323
Ljahov — 340
Ljapunov, Alekszandr Mihajlovics (1857—1918) — 625—626
Lloyd George, David (1863—1945) — 380—383, 386, 479, 533, 535—536, 541, 580
Lobengula (1833—1894) — 208
Lockyer, Joseph Norman (1836—1920) — 626
Lodigin, Alekszandr Nyikolajevics (1847—1923) — 613
Loeb, Jacques (1859—1924) — 629
London, Jack (1876—1938) — 639, 671
Longuet, Jean (1876—1938) — 538
Lopatyin, German Alekszandrovics (1845—1918) — 138
Lorentz, Hendrik Anton (1853—1928) — 622—624, 633
Lorisz-Melikov, Mihail Tarijelovics (1825—1888) — 144—145
Löffler, Friedrich (1852—1915) — 630
Ludendorff, Erich (1865—1937) — 502—503, 507, 518, 522
Lueger, Karl (1844—1910) — 115
Lugné-Poe, Aurélien Marie (1869—1940) — 698
Lu Hszin (1881—1936) — 673
Luks, George (1844—1900) — 684
Lumière, Louis August (1864—1948) — 618
Lumière, Louis Jean (1864—1948) — 618
Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics (1875—1933) — 655
Luxemburg, Rosa (1871—1919) — 12, 75, 119—120, 149, 278, 317, 391, 397—399, 465—466, 469—471, 496, 529—530
Lvov, Georgij Jevgenyevics (1861—1925) — 573, 575, 589, 595, 598
Lytton, Edward Robert Bulwer-Lytton (1831—1891) — 259

MacDonald, James Ramsay (1866—1937) — 384, 386, 534, 579
MacDowell, Edward (1861—1908) — 691
Macedonski, Alexandru (1854—1920) — 666
Machado, Antonio (1875—1939) — 669
Machar, Josef Svatopluk (1864—1942) — 664
Mach, Ernst (1838—1916) — 468, 633, 661
Mac-Mahon Edme Patrice Maurice (1808—1893) — 32, 80—81
Madero, Francisco Indalecio (1873—1913) — 372—374
Maeterlinck, Maurice (1862—1949) — 638, 654, 690, 698
Mahan, Alfred Thayer (1840—1914) — 234
Maharero — 394
Mahdi (Mohamed Ahmed; 1843—1885) — 213—214, 216
Mahler, Gustav (1860—1911) — 690
Maiorescu, Titu (1840—1917) — 666
Maillol, Aristide (1861—1944) — 686
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics (1893—1930) — 645—646
Majerová, Marie (szül. 1882) — 664
Maj Meng-hua (1875—1916) — 249
Makarov, Alekszandr Alekszandrovics (1857—1919) — 452

Makarov, Sztyepan Oszipovics (1848—1904) — 298, 632
Makart, Hans (1840—1884) — 681
Maklakov, Vaszilij Alekszejevics (szül. 1870) — 568
Makoko — 211
Makovszkij, Konsztantyin Jegorovics (1839—1915) — 681
Makovszkij, Vlagyimir Jegorovics (1846—1920) — 684
Makszimov-Mircso, Hriszto D. (1867—1902) — 666
Maliku's su ara Bahar, Mohamed Tagi (1886—1951) — 679
Malkom kán (1833—1908) — 191, 679
Mallarmé, Stéphane (1842—1898) — 644, 652, 680
Mallet, Alfred (1813—1885) — 616
Malon, Benoît, (1841—1893) — 84
Mandelstam, Oszip Emiljevics (szül. 1891) — 645
Manet, Edouard (1832—1883) — 682, 684—685
Mannesman, Max (1875—1915) — 388, 478
Mannesman, Reinhard (1856—1922) — 388, 478
Mann, Heinrich (1871—1950) — 660
Mann, Thomas (1875—1955) — 639, 656, 660—661
Mann, Tom (1856—1941) — 385
Mannteuffel, Otto (1805—1882) — 65
Mao Ce-tung (szül. 1893) — 356
Marage-i Haggi Zainul Abidin (1837—1910) — 679
Marchand, Jean-Baptiste (1863—1934) — 216
Marchlewski, Julian (1866—1925) — 149, 467
Marconi, Guglielmo (1874—1937) — 40, 614
Marées, Hans von (1837—1887) — 686
Marey, Étienne Jules (1830—1904) — 629
Marinetti, Filippo Tommaso (1879—1945) — 667
Markov, Andrej Andrejevics (1856—1922) — 626
Marković, Svetozar (1846—1875) — 31, 170, 664
Mark Twain (Samuel Langhorne, Clemens; 1835—1910) — 632, 670—671
Maroteau, Gustave (1849—1875) — 23
Marquet, Albert (1875—1947) — 687
Marti, José (1853—1895) — 102, 699
Martin, Pierre (1824—1915) — 37, 125, 615
Martov, Julij Oszipovics (1873—1923) — 154, 156, 303
Marx, Eleanor l. Aveling, Eleanor
Marx, Karl (1818—1883) — 7—8, 17, 22, 24, 29—31, 35—36, 55, 57, 62, 67—68, 70, 86, 106—107, 138, 147, 153, 169, 227, 257, 268—270, 275—276, 279, 311, 468, 658
Masamune, Hakucho (szül. 1879) — 675
Masaoka Shiki (1867—1902) — 675
Masaryk, Tomáš Garrigue (1850—1937) — 579
Mascagni, Pietro (1863—1945) — 689
Massenet, Jules (1842—1912) — 689
Matavulj, Simo (1852—1908) — 665
Matisse, Henri (1869—1954) — 686
Matoš, Antun Gustav (1873—1914) — 665
Matyusenko, Afanaszij Nyikolajevics (1879—1907) — 313
Maupassant, Guy de (1850—1893) — 630, 650—651, 675
Maxim, Hiram Stevens (1840—1916) — 618—620
Maxwell, James Clark (1831—1879) — 621—622
Mazzini, Giuseppe (1805—1872) — 105
McKenna, Reginald (1863—1943) — 536
McKinley, William (1843—1901) — 233
McLean, John (1874—1923) — 534—535
McManus, Arthur (1889—1927) — 470
Mecsnyikov, Ilja Iljics (1845—1916) — 628—631
Mégy, Léon Guillaume Edmond (1844—1872) — 23
Mehmed, V., török szultán (1844—1918) — 346
Mehmed Reuf (1874—1932) — 680
Mehring, Franz (1846—1919) — 391, 529, 661
Meilhac, Henri (1831—1897) — 696
Meissner, Alexander (1883—1907) — 614
Mejerhold, Vszevolod Emiljevics (1874—1942) — 700
Menelik, II., etiópiai császár (1842—1913) — 218
Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics (1834—1907) — 616—617, 627
Mengyelejev, Vaszilij Dmitrijevics (1886—1922) — 620
Menocal, Mario (1866—1941) — 549
Menzel, Adolf (1815—1905) — 683
Mesa y Leompart, José (1840—1904) — 97, 101
Metnyer, Nyikolaj Karlovics (1879—1951) — 694
Meunier, Constantin (1831—1905) — 421, 687
Mezencev, Nyikolaj Vlagyimirovics (1827—1878) — 143
Michaelis, Georg (1857—1936) — 578
Michel, Louise (1830—1905) — 28, 650
Michelson, Albert Abraham (1852—1931) — 623—624
Micsurin, Ivan Vlagyimirovics (1855—1935) — 630
Midhat (1822—1884) — 184—186
Mies van der Rohe, Ludwig (szül. 1886) — 688
Mihajlovszkij, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842—1904) — 137
Mihajlov, Alekszandr Dmitrijevics (1855—1884) — 139—140, 143
Mihajlov, Tyimofej Mihajlovics (1859—1881) — 144
Mihály (Mihail Alekszandrovics Romanov; 1878—1918) — 545, 573
Miklós, II. (Nyikolaj Alekszandrovics Romanov; 1868—

—1918) — 149, 307, 315, 318, 326, 441, 452, 474, 489, 544—545, 570, 573—574
Mikluho-Maklaj, Nyikolaj Nyikolajevics (1846—1888) 632
Mikszáth Kálmán (1849—1910) — 662
Milán Obrenovics (1854—1901) — 167
Milev, Geo (1895—1925) — 666
Miljukov, Pavel Nyikolajevics (1859—1943) — 315, 441, 573, 587, 589, 594
Miljutyin, Dmitrij Alekszejevics (1816—1912) — 173
Millerand, Alexandre Étienne (1859—1943) — 89, 91—92, 278, 404, 462, 537
Millet, Jean François (1815—1875) — 685
Millière, Jean-Baptiste (1817—1871) — 23
Mill, John Stuart (1806—1873) — 672
Milner, Alfred (1854—1925) — 291
Min, koreai királynő (megh. 1895) — 267
Minghetti, Marco (1818—1886) — 105
Minkowski, Hermann (1864—1909) — 624
Minto, Gilbert John (1845—1914) — 358, 360
Miot, Jules (1809—1893) — 23
Miquel, Johann (1829—1901) — 65
Mirnij, Panasz (Afanaszij Jakovlevics Radcsenko; 1849—1920) — 648
Mitra, Parichand (1814—1883) — 676
Mohamed Ahmed l. Mahdi
Mohamed Ali (1769—1849) — 199
Mohamed Ali, iráni sah (1872—1925) — 336, 339—341
Moissi, Alexander (1880—1935) — 697
Moiszejenko, Pjotr Anyiszimovics (1852—1923) — 146
Mokranjac, Stevan (1855—1914) — 692
Molière (Jean-Baptiste Poquelin; 1622—1673) — 695, 697, 700
Molina Henríquez, Andrés — 375
Moltke, Helmuth Karl Bernhard (1800—1891) — 63
Moltke, Helmuth (1848—1916) — 486—487, 497, 501
Mosztoufi el-Memalek (1874—1932) — 341
Monet, Claude (1840—1926) — 685
Monroe, James (1758—1831) — 428
Montesquieu, Charles Louis (1689—1755) — 672
Mooney, Thomas (1882—1942) — 547
Morenga, Jakob — 394
Morgan, John (1837—1913) — 425
Morgan, Thomas Hunt (1866—1945) — 629
Móricz Zsigmond (1879—1942) — 662
Morley, Edward Williams (1838—1923) — 360, 623—624
Morozov, Nyikolaj Alekszandrovics (1854—1946) — 143
Morozov, Szavva Vasziljevics (1770—1862) — 146
Morris, William (1834—1896) — 56—57
Moseley, Henry (1887—1915) — 627
Moszcickij, K. A. — 613
Moszkvin, Ivan Mihajlovics (1874—1946) — 700
Mounet-Sully, Jean (1841—1916) — 697
Mozaffer ed-Din (1853—1907) — 335—336
Mozsajszkij, Alekszandr Fjodorovics (1825—1890) — 618
Múgica, Francisco (szül. 1884) — 375
Mukhopaddhaya, Prabhatkhumar (1825—1894) — 676—677
Mukimi (Mohamed Amin-Khodzsa; 1851—1903) — 649
Munkácsy Mihály (1844—1900) — 118, 682
Murad, V., török szultán (1840—1904) — 185
Muranov, Matvej Konsztantyinovics (1873—1959) — 456, 582
Mushakoji, Saneatsu (szül. 1885) — 676
Mussolini, Benito (1883—1945) — 546
Muszorgszkij, Modeszt Petrovics (1839—1881) — 692—693, 701

Nachtigal, Gustav (1834—1885) — 209
Nagai, Kafu (szül. 1879) — 675
Naik, Hari (megh. 1879) — 259
Nansen, Fridtjof (1861—1930) — 632
Naoroji, Dadabhai (1825—1917) — 261
Napóleon, I. (1769—1821) — 29, 402
Naszr ed-Din (1829—1893) — 191
Naszrolla-khan, Mosir ed-Doule (megh. 1935) — 335
Natanszon, Mark Andrejevics (Bobrov; 1850—1919) — 140
Natsume, Soseki (1867—1916) — 675
Nazor, Vladimir (1876—1949) — 665
Neculuță, Dumitru Theodor (1859—1904) — 666
Negri, Ada (1870—1945) — 667
Neruda, Jan (1834—1891) — 664
Neumann, Stanislav Kostka (1875—1947) — 664
Neumayr, Melchior (1845—1890) — 632
Newton, Isaac (1643—1727) — 624
Nietzsche, Friedrich Wilhelm (1844—1900) — 76, 644, 660, 667
Nieuwenhuis, Ferdinand Domela (1846—1919) — 274
Nijazi, Ahmed (1873—1912) — 343
Nilson, Lars Fredrik (1840—1899) — 627
Nivelle, Robert Georges (1856—1924) — 518—519, 580—581

Nordenskjöld, Adolf Erik — 632
Norris, Frank (1870—1902) — 671
Northrop, James (szül. 1854) — 619
Noske, Gustav (1868—1946) — 470
Novák, Vitězslav (1870—1949) — 692
Novak, Vjenceslav (1859—1905) — 664
Nubar (1825—1899) — 200
Nušić, Branislav (1864—1938) — 665

Nyekraszov, Nyikolaj Alekszejevics (1821—1877) — 32, 136, 645
Nyemirovics-Dancsenko, Vlagyimir Ivanovics (1859—1943) — 699
Nyezsdanova, Antonyina Vasziljevna (1873—1950) — 701
Nyikolaj Nyikolajevics Romanov (1856—1929) — 498
Nyizsinszkij, Vaclav Fomics (1890—1950) — 700—701

Obnorszkij, Viktor Pavlovics (1852—1920) — 140—141
Okolowicz fivérek — 24
Okubo Toshimichi (1830—1879) — 237
Olbracht, Ivan (1882—1952) — 664
Olminszkij, Mihail Sztyepanovics (Alekszandrov; 1863—1933) — 599
Olney, Richard (1835—1917) — 428
Olszewski, Karol Stanisław (1846—1915) — 625
Opper, Frederick Burr (1857—1937) — 425
Orazi — 104
Ordzsonikidze, Grigorij Konsztantyinovics (Szergo; 1886—1937) — 445, 582
Orozco, Pascual (megh. 1916) — 373
Országh-Hviezdoslav, Pavol (1849—1921) — 664
Orzeszkowa, Eliza — 663
Osztrovszkij, Alekszandr Nyikolajevics (1823—1886) — 649
Otwal, K. — 61
Ozaki Koyo (1876—1903) — 674

Pácz Aladár — 613
Paj Lang — 354
Palacio Valdés, Armando (1853—1938) — 668
Pannekoek, Antonie (szül. 1873) — 649
Papini, Giovanni (1881—1956) — 667
Pardo-Bazán, Emilia (1852—1921) — 668
Parnell, Charles Stewart (1846—1891) — 51—52
Parseval, August (1861—1942) — 620
Parsons, Albert Richard (1848—1887) — 230
Parsons, Charles Algernon (1854—1931) — 37, 612
Parvus (Alexander Helphand; 1867—1924) — 320
Pasteur, Louis (1822—1895) — 630
Pasztuhov — 127
Pavía y Albuquerque, Manuel (1828—1895) — 99
Pavlova, Anna Pavlovna (1881—1931) — 700—701
Pavlov, Alekszej Petrovics (1854—1929) — 632
Pavlović, Peko (1828—1905) — 158—159
Pavlov, Ivan Petrovics (1849—1936) — 629
Peano, Giuseppe (1858—1932) — 626
Peary, Robert Edwin (1856—1920) — 632
Pedrell, Felipe (1841—1922) — 691
Pelloux, Luigi Girolamo (1839—1924) — 110
Pérez Galdós, Benito (1843—1920) — 668
Pérez, M. C. — 95
Perovszkaja, Szofja Lvovna (1853—1881) — 143—144
Perov, Vaszilij Grigorjevics (1834—1882) — 641, 682
Perret, Auguste (1874—1954) — 688
Perrin, Jean-Baptiste (1870—1942) — 622
Pétain, Philippe (1856—1951) — 508
Peters, Carl (1856—1918) — 216—218
Petrovics E. — 113
Petrovszkij, Grigorij Ivanovics (1878—1959) — 456, 458, 582
Phadke, Vasudev Balvant (1845—1883) — 259
Philippe, Charles-Louis (1874—1909) — 653
Picasso, Pablo (szül. 1881) — 686, 688
Pictet, Raoul Pierre (1846—1929) — 625
Pieck, Wilhelm (1876—1960) — 529—530
Pilghein, Ulrich Bruno (1848—1894) — 681
Pillai, Chidambaram — 263
Pilotell, Georges (1844—1918) — 29
Piłsudski, Józef (1867—1935) — 318, 507
Pindy, Jean Louis (1840—1917) — 23
Pirandello, Luigi (1867—1936) — 667—668
Pirockij, Fjodor Apollonovics (1845—1898) — 617
Pissarro, Camille (1830—1903) — 685
Pi-y-Margall, Francisco (1824—1901) — 97—98
Planck, Max (1858—1947) — 625—626, 633
Platt, Orville Hitchcock (1827—1905) — 430
Plehanov, Georgij Valentyinovics (1856—1918) — 139, 141, 143, 147—148, 153, 156, 272, 278, 310, 326, 407, 462, 471
Pleve, Vjacseszlav Konsztantyinovics (1846—1904) — 304, 306
Pobedonoszcev, Konsztantyin Petrovics (1827—1907) — 145
Podvojszkij, Nyikolaj Iljics (1880—1948) — 593

Poe, Edgar Allan (1809—1849) — 671
Poincaré, Raymond (1860—1934) — 407, 460, 482, 488, 538
Poletajev, Nyikolaj Gurjevics (1872—1930) — 445
Poljakov — 189
Poljanov, Dimităr (1876—1953) — 666
Polovcev — 597
Pomorcev, Mihail Mihajlovics (1858—1916) — 617
Popov, Alekszandr Sztyepanovics (1859—1905) — 40, 613—614
Porumbescu, Ciprian (1853—1883) — 692
Porter, William Sidney (O. Henry; 1862—1910) — 671
Possart, Ernst (1841—1921) — 696
Potreszov, Alekszandr Nyikolajevics (1819—1934) — 156
Pottier, Eugène (1816—1887) — 22—23, 650
Pourtalès, Friedrich von (1853—1908) — 493
Prasad, Jajshankar (1889—1937) — 678
Prem Chand (1880—1936) — 678
Preobrazsenszkij, Jevgenyij Alekszejevics (szül. 1886) — 599
Princip, Gavrilo (1893—1918) — 487—488
Prior, M. — 260
Prisvin, Mihail Mihajlovics (1873—1954) — 647
Prittwitz, Friedrich Wilhelm (1884—1955) — 502
Prokopovics, Szergej Nyikolajevics (1871—1955) — 155
Prosjan, Prosa Percsevics (1883—1918) — 604
Proust, Marcel (1871—1922) — 652
Prus, Bolesław (1847—1912) — 663
Przybyszewski, Stanisław (1868—1927) — 663
Przsevalszkij, Nyikolaj Mihajlovics (1839—1888) — 632
Psavela, Vazsa (Luka Pavlovics Razikasvili; 1861—1915) — 649
Puccini, Giacomo (1858—1924) — 689
Pu-ji (szül. 1906) — 350, 556
Pumpurs, Andrej (1841—1902) — 648
Puriskijevics, Vlagyimir Mitrofanovics (1870—1920) — 545
Puskás Tivadar (1845—1893) — 613
Puskin, Alekszandr Szergejevics (1799—1837) — 156, 645, 679
Pustowójtowa, Anna — 24
Putyilov, Alekszej Ivanovics — 448
Pyat, Felix (1810—1889) — 23

Quentin, Ch. — 23

Rabelais, François (1494—1553) — 670
Racine, Jean-Baptiste (1639—1699) — 653
Radcsenko, Sztyepan Ivanovics (1869—1911) — 154
Rahmanyinov, Szergej Vasziljevics (1873—1943) — 694, 701
Rai, Lala Lajpat (1865—1928) — 263, 359
Rainis, Janis (1865—1929) — 648—649
Rajnov, Nikolaj (1889—1948) — 666
Rakić, Milan (1876—1938) — 665
Raleigh, John William (1842—1919) — 627
Ramsay, William (1852—1916) — 626—627
Ranade, Mahadeo Govind (1842—1901) — 261
Ranavalona, III. (1864—1916) — 220
Ranković, Svetolik (1863—1899) — 665
Raszputyin, Grigorij Jefimovics (1872—1916) — 544—545, 564
Rathenau, Walther (1867—1922) — 526
Ravel, Maurice (1875—1937) — 690
Razoua, Eugène — 23
Rechniewski, Tadeusz (1862—1916) — 321
Redmond, John Edward (1851—1918) — 386
Regnier, Henri de (1864—1936) — 652
Reicher, Emanuel (1849—1924) — 696
Reichpietsch, Max (megh. 1917) — 577
Reinhardt, Max (1873—1945) — 697—698
Reinsch, Paul Samuel (1869—1923) — 555
Renard, Jules (1864—1910) — 653
Renaudel, Pierre (1871—1935) — 563
Rennenkampf, Pavel Karlovics (1854—1918) — 501
Renoir, Auguste (1841—1919) — 685
Repin, Ilja Jefimovics (1844—1930) — 684, 693
Rerih, Nyikolaj Konsztantyinovics (1874—1947) — 686
Reuter, Paul Julius (1816—1899) — 188—189
Reymont, Władysław (1867—1925) — 663
Reza, Kermani — 191
Rhodes, Cecil John (1853—1902) — 49, 205, 207—208, 219, 291,
Ribot, Alexandre (1842—1923) — 182
Ricci, Gregorio Curbastro (1853—1925) — 626
Rigault, Raoul (1846—1871) — 22—24
Rihani, Amin (1876—1940) — 678
Rilke, Rainer Maria (1875—1926) — 661
Rimbaud, Arthur (1854—1891) — 638, 650, 652
Rimszkij-Korszakov, Nyikolaj Andrejevics (1844—1908) — 689, 692—694
Ripon, George Frederick Samuel Robinson (1827—1909) — 261
Riszakov, Nyikolaj Ivanovics (1861—1881) — 144

Rjabusinszkij-család — 540
Rjabusinszkij, Pavel Pavlovics (szül. 1871) — 602
Roberts, Frederic Sleigh (1832—1914) — 293
Rockefeller-család — 222—223, 285, 427
Rockefeller, John (1839—1937) — 425
Rodenbach, Georges (1855—1898) — 654
Rodin, Auguste (1840—1917) — 637, 685—686
Rodó, José Enriquez (1872—1917) — 669
Rodzjanko, Mihail Vlagyimirovics (1859—1924) — 568, 606
Roebling, John Augustus (1806—1869) — 688
Roebling, Washington Augustus (1837—1926) — 688
Rolland, Romain (1866—1944) — 639, 653—654, 689, 697
Romains, Jules (szül. 1885) — 653
Romanov-dinasztia — 171, 310, 575
Roosevelt, Theodore (1858—1919) — 299—300, 425—426, 428, 548
Root, Elihu (1845—1937) — 425, 590
Rosegger, Peter (1843—1918) — 661
Rossel, Louis Nathaniel (1844—1871) — 33
Ross, Ronald (1857—1932) — 631
Rostand, Edmond (1868—1918) — 651—652
Rouvier, Maurice (1842—1911) — 402, 475
Roux, Emile P. (1853—1933) — 630
Roux, Wilhelm (1850—1924) — 629
Różycki, Ludomir (1883—1953) — 691
Rozsgyesztvenszkij — 299
Röntgen, Wilhelm Conrad (1845—1923) — 622
Rubinstein, Anton Grigorjevics (1829—1894) — 694
Rudd, Charles Daniel (szül. 1844) — 208
Rudinì, Antonio di (1839—1908) — 109—110
Ruiz Zorilla, Manuel (1833—1895) — 96, 100
Runciman, Walter (1870—1949) — 536
Russel, Bertrand — 626
ar-Ruszafi, Maruf (1875—1945) — 679
Rutherford, Ernest (1871—1937) — 622—623

Saarinen, Eliel (1873—1950) — 688
Sabatier, L. — 43
Sadoveanu, Mihail (1880—1961) — 666
Sagasta, Práxedes Mateo (1827—1903) — 99
Sagov, Nyikolaj Romanovics (1882—1918) — 456
Saigo Takamori (1827—1877) — 237
Saint Gaudens, Augustus (1846—1907) — 684
Saint-Saëns, Camille (1835—1921) — 689
Sakuma — 242
Salandra, Antonio (1853—1931) — 413
Salisbury, marquis of (Robert Arthur Gascoyne-Cecil; 1830—1903) — 53, 180, 215, 291
Saljapin, Fjodor Ivanovics (1873—1938) — 701
Salmeron y Alonso, Nicolás (1838—1908) — 98, 419
Sam, Vilbrun Guillaume (megh. 1915) — 549
Sancer, Virgilij Leonovics (Marat; 1867—1911) — 323
Sándor, II. (Alekszandr Nyikolajevics Romanov; 1818—1881) — 143—144, 166
Sándor, III. (Alekszandr Alekszandrovics Romanov; 1845—1894) — 144, 147, 167, 181
Šantić, Aleksa (1868—1924) — 665
Sarrail, Maurice (1856—1929) — 522—523
Sarshai, Ratan Nath (megh. 1902) — 677
Sauki, Ahmed (1868—1932) — 679
Saumjan, Sztyepan Grigorjevics (1814—1861) — 445, 582
Schaudinn, Franz (1871—1906) — 630
Scheidemann, Philipp (1865—1939) — 397, 529
Schiller, Johann Christoph Friedrich (1759—1805) — 695, 697
Schlaf, Johannes (1862—1941) — 659
Schlegel, F. — 121
Schlieffen, Alfred von (1833—1913) — 63, 395, 486, 493, 500—501
Schmidt, Wilhelm (1858—1924) — 617
Schnitzler, Arthur (1862—1931) — 661
Schoenflies, Arthur Moritz (1853—1928) — 625
Schopenhauer, Arthur (1788—1860) — 76, 644, 660
Schönerer, Georg (1842—1921) — 115
Schröder, Ernst (1841—1902) — 626
Schubert, Franz (1797—1828) — 690
Schumann, Robert (1810—1856) — 690
Schütte, Johann (1873—1940) — 620
Scott, Robert Falcon (1868—1912) — 632
Seeley, John Robert (1834—1895) — 49
Sehtyel, Fjodor Oszipovics (1859—1926) — 682
Selgunov, Vaszilij Andrejevics (1867—1939) — 148, 154
Sembat, Marcel (1862—1922) — 495, 537
Sen, Nabinchandra (1846—1909) — 676
Šenoa, August (1838—1881) — 664
Ser Ali kán (1825—1879) — 192
Serif — 200—201
Serraillier, Auguste (szül. 1840) — 22
Serrano y Domínguez, Francisco (1810—1885) — 93, 99
Sevcsenko, Tarasz Grigorjevics (1814—1861) — 648
Seymour, Edward (1840—1929) — 201, 253
Shakespeare, William (1564—1616) — 695—697

Shaw, George Bernard (1856—1950) — 54, 639, 656—657, 696
Sheldon, R. — 381
Sherman, John (1823—1900) — 233
Shimazaki Toson (1872—1943) — 675
Shivaji (1627—1680) — 263
Shuster, William Morgan (szül. 1877) — 341
Sibelius, Jan (1865—1958) — 691
Siemens, Ernst Werner (1816—1892) — 62, 388, 617
Sienkiewicz, Henryk (1846—1916) — 663
Si Jü-kung — 672
Simon, Jules (1814—1896) — 81
Šimunović, Dinko (1873—1933) — 665
Sinászi, Ibrahim (1826—1871) — 184
Singer, Paul (1844—1911) — 397
Sirvanzade, Alekszandr (Alekszandr Minaszovics Movsjan; 1858—1935) — 649
Sisley, Alfred (1839—1899) — 685
Skłodowska-Curie, Marie (1867—1934) — 622—623
Sládek, Josef Václav (1845—1912) — 664
Slančiková, Božena — 664
Slaviček, Antonín (1870—1910) — 682
Slavici, Ion (1848—1925) — 566
Sloan, John (1871—1951) — 684
Smeljov, Ivan Szergejevics (1875—1950) — 646
Smetana, Bedřich (1824—1884) — 691
Smidt, Pjotr Petrovics (1867—1906) — 321
Smith, Adam (1723—1790) — 672
Smoluchowski, Marian (1872—1917) — 626
Smuts, Jan Christiaan (1870—1950) — 293
Snowden, Philip (1864—1937) — 534, 579
Soddy, Frederick (1877—1956) — 623
Sólem Áléchem (Sólem Nohumovics Rabinovics; 1859—1916) — 648
Sorge, Friedrich Albert (1828—1906) — 227, 231
Sorma, Agnes (1865—1927) — 696
Souchon, Wilhelm (szül. 1864) — 494
Sova, Antonín (1864—1928) — 664
Spee, Maximilian (1861—1914) — 504—505
Spencer, Herbert (1820—1903) — 54, 672
Spies, August (1855—1887) — 230
Sprague, Frank Julian (1857—1934) — 617
Šrámek, Fráňa (1877—1952) — 664
Sremac, Stevan (1855—1906) — 665
Stankovič, Borisav (1876—1927) — 665
Stanley, Henry Morton (1841—1904) — 198, 210
Stassano, Ernesto (1859—1922) — 615
Stearn, C. H. — 616
Steffens, Lincoln (1866—1936) — 425
Steinlen, Théophile Alexandre (1859—1923) — 401, 686
Sternheim, Carl (1878—1942) — 660
Stevens, John Frank (1853—1943) — 590
Stevenson, Robert Louis (1850—1894) — 639, 656
Stillman, James (1850—1918) — 223
Stinnes, Hugo (1870—1924) — 526, 528
Stirling, R. — 611
Stoney, John Johnston (1826—1911) — 622
Stöwer, W. — 76, 517
Strauss, Richard (1864—1949) — 662, 691
Strindberg, August (1849—1912) — 658—659
Strowger, Almon B. — 613
Stróżecki, Jan (1870—1918) — 318
Stumm, Karl (1836—1901) — 62, 65, 75, 528
Štursa, Jan (1888—1925) — 682
Stürgkh, Karl (1859—1916) — 533
Suess, Eduard (1831—1914) — 631
Suhov, Vlagyimir Grigorjevics (1853—1939) — 611, 616
Suk, Josef (1874—1935) — 692
Sulgin, Vaszilij Vitaljevics (szül. 1878) — 569
Sullivan, Louis (1856—1924) — 688
Suvalov, Pjotr Andrejevics (1827—1889) — 180
Südekum, Albert (1871—1944) — 529
Swięcicki, Wacław (1840—1900) — 663
Swift, Jonathan (1667—1745) — 642
Sylwis, William Henry (1828—1869) — 227

Szabir, Alekper Tairzade (1862—1911) — 649
Szabó Ervin (1877—1918) — 533
Szadovszkaja, Olga Oszipovna (1850—1919) — 699
Szadovszkij, Mihail Provics (1847—1910) — 699
Szalar ed-Doule — 341
Szaltikov Scsedrin, Mihail Jevgrafovics (1826—1889) — 136, 146, 635, 642, 644, 670
Szamanhudin (szül. 1868) — 365
Szamojlov, Fjodor Nyikityics (1882—1952) — 456
Szamori — 209
Szamszonov, Alekszandr Vasziljevics (1859—1914) — 501
Szandanszki, Jané (1872—1915) — 342, 345
Szatilganov, Toktogul (1864—1933) — 649
Szattar (megh. 1914) — 339—340
Szavickij, Konsztantyin Apollonovics (1844—1905) — 684
Szavina, Marija Gavrilovna (1854—1915) — 699
Szavraszov, Alekszej Kondratyevics (1830—1897) — 685
Szazanov, Jegor Szergejevics (1879—1910) — 306

Szazonov, Szergej Dmitrijevics (1861—1927) — 493
Szedov, Georgij Jakovlevics (1877—1914) — 632
Szejfeddin, Ömer (1884—1920) — 680
Szejfi Orkhán (szül. 1891) — 681
Szejid Asrafuddin Gilání (1872—1934) — 679
Szemiradszkij, Genrih Ippolitovics (1843—1902) — 681
Szemjonov-Tyansanszkij, Pjotr Petrovics (1827—1914) — 632
Szepahdar — 341
Szerafimovics (Alekszandr Szerafimovics Popov; 1863—1949) — 646
Szerebrjakova, Zinaida Jevgenyevna (szül. 1885) — 686
Szerov, Valentyin Alekszandrovics (1865—1911) — 309, 326, 684—685, 698
Szikorszkij, Igor Ivanovics (szül. 1889) — 620
Sziljvin, Mihail Alekszandrovics (szül. 1874) — 154
Szkobelev, Mátvej Ivanovics (szül. 1885) — 572, 589
Szkrjabin, Alekszandr Nyikolajevics (1871—1915) — 694
Szkvorcov-Sztyepanov, Ivan Ivanovics (1870—1928) — 323
Szlavejkov, Petko (Pencso) Racsov (1827—1895) — 665—666
Szleszarev, Vaszilij Adrianovics (1884—1921) — 621
Szmirnov, Dmitrij Alekszejevics (1881—1942 k.) — 701
Szobinov, Leonyid Vitaljevics (1872—1934) — 701
Szokolov, Pjotr Petrovics (1821—1899) — 684
Szologub, Fjodor (Fjodor Kuzmics Tyetyernyikov; 1863—1927) — 644—645
Szolovjov, Alekszandr Konsztantyinovics (1846—1879) — 143
Szolovjov, V. Sz. — 644
Szomov, Konsztantyin Andrejevics (1869—1939) — 682
Szőgyény-Marich László (1841—1916) — 489
Szpandarjan, Szuren Szpandarovics (Tyimofej; 1882—1916) — 445
Szpiridonova, Marija Alekszandrovna (szül. 1889) — 604
Sztahejev-család — 540
Sztálin (Dzsugasvili), Ioszif Visszárionovics (1879—1953) — 445, 457, 582, 599
Sztalszkij, Szulejman (1869—1937) — 649
Sztambulov, Sztefan (1853—1894) — 168
Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics (Alekszejev; 1863—1938) — 699—700
Sztarkov, Vaszilij Vasziljevics (1869—1925) — 154
Sztaszov, Vlagyimir Vasziljevics (1824—1906) — 692—693
Sztesszel, Anatolij Mihajlovics (1848—1915) — 299
Sztojanov, Ljudmil (szül. 1888) — 666
Sztojanov, Zahari (1851—1889) — 669
Sztoletov, Alekszandr Grigorjevics (1839—1896) — 633
Sztoletov, Nyikolaj Grigorjevics (1834—1912) — 164, 192
Sztolipin, Pjotr Arkagyevics (1862—1911) — 327, 438—440
Sztrasimirov, Anton (1872—1937) — 665
Sztravinszkij, Igor Fjodorovics (szül. 1882) — 694
Sztruve, Pjotr Berngardovics (1870—1944) — 153, 305, 440
Szundukjan, Gabriel Mkrticsevics (1825—1912) — 649
Szung Csiao-zsen (1882—1913) — 349
Szun Jat-szen (1866—1925) — 250, 256, 348—350, 353—356, 555—557
Szurikov, Vaszilij Ivanovics (1848—1916) — 684—685
Szverdlov, Jakov Mihajlovics (1885—1919) — 445, 582, 599
Szvetoszlavszkij, Szergej Ivanovics (1857—1931) — 685
Szymanowski, Karol (1882—1937) — 691

Taaffe, Eduard (1833—1895) — 115—116, 118, 120—121
Taft, William Howard (1857—1930) — 425—426, 428
Tagore, Rabindranath (1861—1941) — 677—678
Takejoye, Sinichiro (1842—1917) — 265
Talaat (1872—1921) — 494
Talibov, Abd ar-Rahim (1855—1910) — 679
Tammsaare, Anton (Hansen; 1878—1940) — 648
Tang Hua-lung — 353
Tanizaki Junichiro (szül. 1886) — 675
Tan Sze-tung (1865—1898) — 672
Tanyejev, Szergej Ivanovics (1856—1915) — 694
Tarbell, Ida Minerva (1857—1944) — 425
Tata (1859—1932) — 260
Tayama Katai (1871—1930) — 675
Taylor, Frederick Winslow (1856—1915) — 619
Tenniel, John (1820—1944) — 50
Terry, Ellen (1848—1928) — 696
Tevfik, egyiptomi khedive (1852—1892) — 200—202
Tevfik Fikret (1867—1915) — 680—681
Thackeray, William Makepeace (1811—1863) — 655, 670
Theisz, Albert Frédéric (1839—1881) — 22, 26
Theodor, II., etiópiai császár (1818—1868) — 218
Thiers, Louis Adolphe (1797—1877) — 18—21, 28—30, 34
Thomas, Albert (1878—1932) — 495, 537, 590

Thomas, Ambroise (1811—1896) — 689
Thomas, Clément (1809—1871) — 20
Thomas, James Henry (szül. 1874) — 590
Thomas, Sidney Gilchrist (1850—1885) — 37, 615
Thomson, Joseph John (1856—1940) — 622
Thyssen, August (1842—1926) — 388
Tilak, Bal Gangadhar (1856—1920) — 263—264, 358—360, 558
Timrava (Božena Slančiková; 1867—1951) — 664
Tinayre, Jean Paul Louis (szül. 1861) — 89, 108, 220
Tirpitz, Alfred von (1849—1930) — 75, 478
Tisza István (1861—1918) — 579
Tkacsov, Pjotr Nyikityics (1844—1885) — 137—138
Tocsisszkij, Pavel Varfolomejevics (Ljudvigovics; 1864—1918) — 148
Togo, Heichachiro (1847—1934) — 298
Tokoku, Kitamura (1868—1894) — 675
Tokuda Shusei (1871—1943) — 675
Tokutomi Roka (1868—1927) — 675
Tolain, Henri Louis (1828—1897) — 31
Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics (1883—1945) — 647
Tolsztoj, Dmitrij Andrejevics (1823—1889) — 145
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (1828—1910) — 450, 635—636, 640—641, 643—644, 646, 660, 670, 672—673, 675, 679, 696—697
Topete y Carballo, Juan Bautista (1821—1885) — 93
Topham, Ch. F. — 616
Topîrceanu, George (1890—1937) — 666
Toulouse-Lautrec, Henri (1864—1901) — 686
Townsend, Charles (1861—1924) — 511, 517
Trajanov, Teodor (1882—1945) — 666
Travers, Morris William (szül. 1872) — 627
Trepov, Dmitrij Fjodorovics (1855—1906) — 143, 314, 404
Trescsenkov, N. V. (1875—1915) — 452
Tridon, Edme Marie Gustave (1841—1871) — 22, 24
Tritton, William (1876—1946) — 620
Trockij, Lev Davidovics (Bronstejn; 1879—1940) — 320, 455
Troelstra, Pieter Jelles (1860—1930) — 422, 469
Tsubouchi Shoyo (1859—1935) — 674
Tsuchii Bansui (1871—1952) — 675
Tuan Csi-zsuj (szül. 1864) — 555—557
Tugan-Baranovszkij, Mihail Ivanovics (1865—1919) — 153
Tukaj, Abdullah (1886—1913) — 649
Tumanjan, Ovanesz (1869—1923) — 649
Turati, Filippo (1857—1932) — 409, 412, 462
Turgenyev, Ivan Szergejevics (1818—1883) — 646, 651, 674—675, 696
Twain l. Mark Twain
Tweed, William (1823—1878) — 225
Tyelesov, Nyikolaj Dmitrijevics (szül. 1867) — 646
Tyerescsenko, Mihail Ivanovics (szül. 1888) — 573, 590, 597
Tyimirjazev, Kliment Arkagyevics (1843—1920) — 451, 629, 633
Tyutcsev, Fjodor Ivanovics (1803—1873) — 645—646

Uchida Roan (1867—1929) — 675
Ukrainka, Leszja (Larisza Petrovna Koszacs-Kvitka; 1871—1913) — 648
Uljanov, Alekszandr Iljics (1866—1887) — 147
Upit, Andrej Martinovics (szül. 1877) — 648
Urbain, Raoul (1836 v. 1837—1902) — 23
Uszpenszkij, Gleb Ivanovics (1843—1902) — 32, 146

Vaillant, Édouard (1840—1915) — 22, 85, 87, 272, 278, 464—465
Valéry, Paul (1871—1945) — 653
Vallathol (1878—1958) — 677
Valle-Inclán, Ramón de (1866—1936) — 668
Vallés, Jules (1832—1885) — 22—23, 650
Vandervelde, Émile (1866—1938) — 420, 467, 495, 590, 595
Van Gogh, Vincent (1853—1890) — 686
Van Kol, Hendrik (1851—1925) — 422, 467, 469
Vanyejev, Anatolij Alekszandrovics (1872—1899) — 154
Varlamov, Konsztantyin Alekszandrovics (1848—1915) — 699
Varlin, Louis Eugène (1839—1871) — 22, 30, 33
Vasziljev-Juzsin, Mihail Ivanovics (1876—1937) — 323
Vaszilkovszkij, Szergej Ivanovics (1854—1927) — 685
Vasznyecov, Viktor Mihajlovics (1848—1926) — 685
Vaughan-Williams, Ralph (szül. 1872) — 691
Vazov, Ivan (1850—1921) — 665
Venizelosz, Eleutheriosz (1864—1936) — 523
Verdi, Giuseppe (1813—1901) — 689—690
Verescsagin, Vaszilij Vasziljevics (1842—1904) — 298, 684
Vereszajev, V. (Vikentyij Vikentyevics Szmidovics; 1867—1945) — 646
Verga, Giovanni (1840—1922) — 667
Verhaeren, Émile (1855—1916) — 638, 654

Verlaine, Paul (1844—1896) — 644, 652, 680
Vermorel, Auguste Jean-Marie (1841—1871) — 22—23, 34
Vernadszkij, Vlagyimir Ivanovics (1863—1945) — 632
Verne, Jules (1828—1905) — 657, 673
Vésinier, Pierre (1826—1902) — 23
Vezirov, Nadzsaf-bek (1854—1926) — 649
Vidal de la Blanche, Paul (1845—1918) — 631
Vidyasagar Isvarchandra (1820—1891) — 676
Viktor Emánuel, II., olasz király (1820—1878) — 94
Viktória, angol királynő — (1819—1901) — 51, 259
Vilde, Eduard Jurjevics (1865—1933) — 648
Villa, Francisco (1877—1923) — 371—376
Villiers de l'Isle-Adam, Auguste (1838—1889) — 651
Vilmos, I., porosz király, német császár (1797—1888) — 29, 69, 94, 173, 683
Vilmos, II., német császár (1859—1941) — 72—73, 394—395, 474—475, 478, 488—489, 497, 512, 578
Vinoy, Joseph (1800—1880) — 32
Vitte, Szergej Juljevics (1845—1915) — 133, 295, 298, 300, 306, 315, 317, 327—328, 332, 474
Vivekananda, Swami (Narendranath Dutt; 1862—1902) — 263
Viviani, René (1863—1925) — 537
Vlagyimirov, I. A. — 318
Vlagyimirszkij, Mihail Fjodorovics (1874—1951) — 323
Vlahuță, Alexandru (1858—1919) — 666
Vlajkov, Todor (1865—1943) — 665
Volkov, Vaszilij Szergejevics (1859 k. — ?) — 146
Vollmar, Georg Heinrich (1850—1922) — 74, 275, 393, 462, 465
Voltaire, François Marie Arouet (1694—1778) — 642
Vorosilov, Kliment Jefremovics (szül. 1881) — 445
Vorovszkij, Vaclav Vaclavovics (1871—1923) — 647
Voszug ed-Doule — 553
Vovcsuk, Marko (Marija Alekszandrovna Vilinszkaja-Markovics; 1834—1907) — 648
Vrubel, Mihail Alekszandrovics (1856—1910) — 686
Vtorov-család — 540
Vukalović, Luka (1823—1883) — 158
Vu Vo-jao (1867—1910) — 673

Wagner, Richard (1813—1883) — 689—690
Waldeck-Rousseau, Pierre (1846—1904) — 91, 278, 402
Waldersee, Alfred (1832—1904) — 63, 255
Walther, Johannes (1860—1937) — 631
Warski, Adolf (Warszawski; szül. 1870) — 149
Waryński, Ludwik (1856—1889) — 148, 663
Washburne, Elihu Benjamin (1816—1887) — 30
Washington, Booker Taliaferro (1856—1915) — 427
Wassermann, August (1866—1925) — 630
Wassermann, Jakob (1873—1934) — 660
Webb, F. W. — 617
Webb, Beatrice (Beatrice Porter; 1858—1943) — 54
Webb, Sidney James (1859—1947) — 54, 466
Wegener, Paul (1874—1948) — 697
Weierstrass, Karl (1815—1897) — 626
Weismann, August (1834—1914) — 629
Wells, Herbert George (1866—1946) — 639, 656—657
Werenskiold, Erik (1855—1938) — 682, 691
Wet, J. — 67
Weydemeyer, Joseph (1818—1866) — 231
Wheatley, John Henry (1866—1935) — 580
Whistler, James McNeill (1834—1903) — 684
Whitehead, Alfred North (1861—1947) — 626
Widal, Fernand (1862—1929) — 630
Wied, Wilhelm (1876—1945) — 483
Wien, Wilhelm (1864—1928) — 625
Wijnkoop, David (1877—1941) — 469
Wilde, Oscar (1856—1900) — 655—656, 661
Williams — 47
Wilson, Charles Thomson (1869—1959) — 620, 622
Wilson, Henry (1864—1922) — 387
Wilson, Henry Lane (1857—1932) — 374
Wilson, Thomas Woodrow (1856—1924) — 374, 428, 430, 524, 547—549, 559—560, 600
Windthorst, Ludwig (1812—1891) — 65
Winkler, Clemens (1838—1904) — 627
Witbooi, Hendrik (1825 k.—1905) — 394
Witzthum, Christoph Johann Friedrich (szül. 1863) — 576
Woodwell, R. — 194
Worsdell, T. W. — 617
Wright, Frank Lloyd (1869—1959) — 688
Wright, Orville (1871—1948) — 618
Wright, Wilbur (1867—1912) — 618
Wróblewski, Walery (1836—1908) — 24, 33
Wróblewski, Zygmunt (1845—1888) — 625
Wyspiański, Stanisław (1869—1907) — 663

Yamagata, Aritomo (1838—1922) — 431
Yamaguchi, Motoomi (1846—1904) — 431
Yamamoto, Gombei (1852—1933) — 437
Yersin, Alexandre Jean Émile (1863—1943) — 630

Yosano Akiko (1878—1941) — 675
Yosano Tekkan (1862—1935) — 675

az-Zahávi, Dzsamil Szidki (1863—1936) — 679
Zajdán, Dzsirdzsi (1861—1914) — 678
Zapata, Emiliano (1877—1919) — 371, 373—376
Zarudnaja-Kavosz, J. P. — 700
Zaszlavszkij, Jevgenyij Oszipovics (1847—1878) — 140
Zaszulics, Vera Ivanovna (1849—1919) — 143, 147, 156
Zehme, W. — 398
Zelinszkij, Nyikolaj Dmitrijevics (1861—1953) — 451, 620
Žemaité, Julija Antonovna (1845—1921) — 648
Zemjatyin, Jevgenyij Ivanovics (szül. 1884) — 647
Zemljacska, Rozalija Szamojlovna (1876—1947) — 323
Zeppelin, Ferdinand (1838—1917) — 620
Żeromski, Stefan (1864—1925) — 663
Zetkin, Klara (1857—1933) — 391, 463, 469, 529
Zimmermann, Arthur (1859—1940) — 548
Zipernowsky Károly (1853—1942) — 611
Ziyá Gökalp (1875—1924) — 680
Zmaj-Jovanović, Jovan (1833—1904) — 664
Zola, Émile (1840—1902) — 90—91, 638, 650—651, 660, 671, 695—696
Zorn, Anders (1860—1920) — 682
Zubatov, Szergej Vasziljevics (1863—1917) — 304, 307
Zučni, Nestor (1886—1915) — 665
Župančič, Oton (1878—1949) — 665

Zseljabov, Andrej Ivanovics (1851—1881) — 143—144
Zsukovszkij, Nyikolaj Jegorovics (1847—1921) — 449, 617, 625—626
Zsung Hung (1828—1912) — 672

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Abesszínia l. Etiópia
Abházia — 132
Adalia l. Antalya
Addisz Abeba — 212, 218
Adeni-öböl — 212—213
Adriai-tenger — 479, 482—483, 510, 517
Adua — 109, 218
Afganisztán — 9, 51, 164, 176, 178, 183, 191—196, 476
afgánok — 164, 178, 191—192, 194—196, 257
afridi törzs — 194
Afrika — 9—11, 37, 88, 102, 106, 176, 179, 181—183, 197—208, 210—214, 216—219, 283, 288, 295, 346, 377, 394—395, 399, 420, 466, 473, 479—480, 487, 505, 509, 511, 526, 550, 610
Agadir — 478
Aguascalientes — 375
Ahmadnagar — 259
Aisne-folyó — 501, 518
ajdini vilajet — 345
ajszorok — 552
Akkerman — 163
Alabama — 427
Alaskert — 504, 510
Albánia — 10, 157, 165, 346, 412, 473, 479, 481—483, 509
Alexandria — 53, 201
Algecirás — 475
Algéria — 10, 176, 198, 202—203, 400, 412
Algír — 21, 630
Alpok — 112, 177, 537, 616
Altáj —347
Amerika — 5—6, 11, 30—31, 40, 47, 102, 154, 182, 212, 221, 223, 225—227, 230—234, 252—253, 265—267, 271—272, 286, 288, 290—291, 297—299, 341, 348, 350, 367, 371, 374—375, 396, 425—426, 430—431, 436, 448, 462, 467, 473, 511, 518, 524, 536, 542, 545—549, 554—556, 590, 595, 601, 613, 629, 647, 670—671, 678, 683—684, 687—688, 691
Amerikai Egyesült Államok — 5—8, 11, 30, 36—37, 40—42, 45—46, 48, 60, 69, 102, 111, 127, 179, 182, 198, 221—234, 240, 242—243, 251—253, 255—256, 264—265, 267—269, 271, 279, 283—286, 288, 290—291, 297, 299, 341, 348, 353, 355, 367, 372—375, 399—400, 419, 424—431, 434, 436, 468, 494, 511, 524, 536—537, 542, 546—549, 554—556, 559, 590, 610—611, 613—614, 616—619, 623, 655, 670—672, 678, 681, 683—684, 688, 691
Amhara fejedelemség — 218
Amsterdam — 421—422, 462—463
Anatólia — 183, 344, 346, 552
Ancona — 413
Andalúzia — 100—101
Anglia — 6—8, 10—11, 30, 37—38, 41—43, 45—58, 61, 75, 77, 80, 83, 88, 95, 100, 103, 111, 160, 164—166, 172—174, 176—182, 184, 187—188, 191—192, 199—201, 206—207, 209—219, 226, 234, 242, 245, 250—253, 255—257, 264, 267—269, 271, 283—284, 286, 288, 290—291, 293, 295, 297, 299, 338—339, 341, 353, 357, 377—387, 389, 395, 401, 411—412, 420, 424, 428, 430—431, 433—434, 436, 441, 461, 468, 471, 473—480, 482—483, 485—486, 488—489, 494, 496, 505, 508—509, 511—512, 515, 517—518, 524, 533—537, 541—542, 550, 552—560, 563, 573, 579—

580, 590, 611, 614, 616—617, 655—659, 682, 686, 691, 698
Angola — 198, 206
Angra-Pequena — 178
Anhuj — 348—349, 355, 556
Annobón-sziget — 102
Ansan — 557
Antalya (Adalia) — 509
Antarktisz — 632
Antillák — 504
Antivari (Bar) — 412
Antwerpen — 500
Aomen (Macau) — 349
Apulia — 410
Arak (Szultanabad) — 338
Aranypart — 198, 209—210, 218
Ardahan — 163, 165
Argentína, — 367—371, 669
Arras — 518, 520
Arta — 169
Artois — 507—508
Ashabad — 327
Ashanti állam — 209
Ashio — 434
Assam — 357, 360
Aszan — 266
Asszab — 213
Asszabi-öböl — 213
Asztara — 341
Asztrabad — 339, 341
Asztúria — 101
Atlanti-óceán — 11, 198, 208, 211, 215—216, 614, 617
Ausztrália — 48, 283, 467, 536
Ausztria — 63, 111—112, 114—120, 160, 173, 268, 271—272, 415—418, 467, 479, 487, 495, 531—532, 560, 563, 578—579, 620, 661—662, 681, 690
Ausztria—Magyarország — 176, 180, 182, 418—419, 459 — L. még Habsburg-monarchia, Osztrák—Magyar Monarchia
Ayala — 373—374
azande törzsszövetség — 198
Azerbajdzsán — 131, 134, 340, 342, 554, 649, 679
Azovi-tenger — 124
Ázsia — 8—12, 37, 40, 42, 165, 183, 187, 214, 221, 252, 257, 281, 283, 288, 298, 334—351, 356, 361, 366, 368, 377, 399, 420, 430, 436, 448, 454, 494, 526, 536, 550, 552, 610, 632
Bab el-Mandeb-szoros — 212
Bacău — 422
Baden — 66, 526, 620
Bagdad — 184, 187, 291, 474, 485, 487, 511, 523
Bahr el-Ghazal — 214
bahtijárok — 340—342, 510—511
Baja California — 371
bakkara törzs — 214
Baku — 126—130, 132—133, 306, 335, 446, 448, 460, 591, 604
Balkán-félsziget — 6—8, 10, 44, 112, 114—115, 142, 157—172, 174, 177, 179—180, 184—185, 346, 412, 414, 418—419, 459, 469, 471, 473, 476—477, 479—485, 488—489, 510, 516, 522, 532, 590, 680, 691
Balkán-hegység — 163, 165
Baltikum — 130—131, 134—135, 320—321, 324, 327, 442, 454, 473, 539, 578, 604, 685
Baltimore — 229
Balti-tenger — 76, 131, 299, 326, 459, 489, 498, 543, 571, 593, 606
Bangalore — 259
Bangweulu-tó — 198
bantuk — 197, 203—204, 217
Bapaume — 518
Bar l. Antivari
Bara — 214
Baranovicsi — 514
Barcelona — 95, 101, 419—420
Bardo — 176
Bari — 413
Baroda — 260
baskírok — 142, 649
Basutoföld — 204
Baszkföld — 96, 101—102
Batávia (Dzsakarta) — 363, 366
Batum — 163, 165, 304
Bayazit — 163, 165
Bázel — 471—472, 492
Bécs — 44, 113, 115—118, 120, 166, 176, 414—415, 417—418, 455, 460, 464, 509, 578—579, 661—662
Becsuánaföld — 206—207
becsuánok — 205—206
beduinok — 202
Beerseba — 511
Beirut — 480, 678
Belgium — 8, 11, 30, 42, 48, 73, 87, 111, 210—212,

217, 256, 268, 278, 353, 420—421, 461, 467—468, 471, 473, 486, 494—495, 498, 500, 559, 654, 698
Belgrád — 159, 166, 460, 488—489, 504
Belorusszia — 131, 135, 142, 148, 589, 592
Bender-Abbasz — 340
Bengália — 258, 261, 263, 357—360, 551, 676—677
Benue-folyó — 210
Berber — 214
Bergamo — 413
Berlin — 31, 39, 51, 61, 70, 74, 88, 133, 163—165, 167, 172—174, 176—177, 180, 186, 192, 212, 217, 291, 388, 397, 407, 418, 460, 469, 476, 487—489, 527, 530—531, 576, 613, 696—697
Bern — 496, 562
Besszarábia — 124, 161, 163, 165, 515
Bihar tartomány — 260, 360
Bilbao — 101
Birmingham — 51
Bitlis — 517
Bitolj l. Monasztir
Bizánc — 682
Björkő — 474
Bodajbo — 452
Bogra — 258
Bolívia — 369, 549
Bologna — 410
Bombay — 259, 261—263, 357, 360
Bordeaux — 21, 271, 537
Borneo (Kalimantán) — 363
Bosznia — 7, 10, 157—161, 163—165, 174, 184, 346, 476—477, 488
Boszporusz — 187, 347, 508
Botoşani — 423
Brăila — 516
Brandenburg — 495
Braunschweig — 531
Brazília — 367—371, 524, 669
Bréma — 399, 469, 530
Brenta-folyó — 516
Brie-medence — 399
Brit Birodalom — 47—48, 51, 53, 293, 358, 378—379, 495, 655
Brit-India — 217, 263
Brno l. Brünn
Brussza — 187
Brünn (Brno) — 116, 120, 415, 578
Brüsszel (Bruxelles) — 210—211, 273—274, 276—277, 420—421, 500
Buchlau — 477
Budapest — 117, 161, 414—417, 578, 613
Bug, Nyugati — 507
Buganda — 198, 217
Bukarest — 158, 422—423, 483—484, 516, 559
Bukovina — 514—515, 578
Bulawayo — 208
Bulgária — 10, 157—159, 161, 166—169, 179—180, 184—185, 414, 473, 481—485, 494, 510, 665—666, 692
Burma — 9, 11, 178
búrok — 10, 51, 53, 198, 204—208, 288, 291, 293, 295, 379, 462, 466
Busir — 337, 340
busman (szan) törzsek — 197—198, 204

Cádiz — 93, 98
Cadori Alpok — 510
Calabria — 546
Calais — 686
Calcutta — 358—360
Cambrai — 520
Cananea — 371
Cape Town — 207—208, 291
Caporetto — 522
Cardiff — 58
Caricin — 598, 602
Carmaux — 88
Carrara — 108
Cartagena — 98
Ceuta — 203, 479
Champagne — 508
Chartres — 78
chaumonti magaslatok — 33
Chemain-des-Dames hegygerinc — 519
Chemnitz — 31
Chicago — 221, 229—230, 271, 425, 684
Chihuahua — 371, 373—374
Chile — 367—370, 504, 549, 620, 669
Chota-Nagpur — 260
Chur — 268
Ciprus — 10, 51, 164—165
Cislajtánia — 111—112, 117
Ciudad Juárez — 373—374
Cleveland — 221
Clyde-folyó — 533—534

Coahuila— 371—373
Columbia — 11, 367, 428, 549
Columbus — 230, 375
Condé — 519
Constanta — 313, 422, 516
Cordoba — 98
Coronel — 504
Costa Rica — 369
Cotonou — 209
Craiova — 422
Crimmitschau — 389, 391
Cujheng — 250

Csád-tó — 209—210, 216
Csangsa — 348, 350
Csehország — 111—112, 113, 115—117, 120—121, 414, 417, 532, 578—579, 664, 681—682, 691
Cseli — 250, 253, 348
Cseli-öböl — 253
Csemulpo l. Incson
Csencsiang — 248
Csendes-óceán — 9, 11, 102, 179, 234, 251, 288, 290—291, 298, 473, 494, 504—505, 632
cserkeszek — 187—188
Cserna-folyó — 523
Csernovic — 417
csernyigovi kormányzóság — 131, 310
Csianghszi — 348—349, 355
Csiaocsou — 253, 295, 494
Csiaocsou-öböl — 251
Csingtao — 494, 505
Csita — 324
Csiulung (Koulung)-félsziget — 252
Csöcsiang tartomány — 348
Csölla tartomány — 266—267
Csungcsöng tartomány — 266—267
csuvasok — 142
Csuzima (Tsushima)-szoros — 299, 459

Dąbrowa — 131, 317
Dąbrowai Köztársaság — 317
Dahomey — 209—210
Dakota — 222
Dalmácia — 163, 417, 509
Dalnyij (Talien) — 297 — L. még Talien
damarák — 205
Damarquia-szigetek — 213
dangala törzs — 214
Dánia — 63, 75, 467, 471, 494, 526
Dardanellák — 480, 494, 508—509, 511
Darfur — 214
Darjeeling — 262
Daugávpilsz l. Dvinszk
Décazeville — 85, 271
Dekkan — 259
Dél-Afrika — 10, 48—49, 176, 197—199, 204—208, 219, 283, 290—291, 293, 467, 558
Dél-afrikai Köztársaság — 53, 198, 295, 536
Dél-Amerika — 10—11, 48, 75, 248, 367—368, 389, 399, 473, 549
Dél-Európa — 227, 691
Delhi — 360
Déli-sark — 6, 632
Délkelet-Ázsia — 83, 176, 291
Délnyugat-Afrika — 10, 53, 178, 206, 394
Dél-Wales — 379, 384, 533
Demir-Hiszar — 344
Deregez — 341
Diego Suarez — 219
Djenne — 209
Dnyeper-vidék — 127, 129, 131
Dobrudzsa — 163, 165, 485, 510, 515
Dodekanézosz-szigetek — 10, 480, 509
Dogger Bank — 511
Dojrani-tó — 517, 523
Dominikai Köztársaság — 549
Don — 124, 142, 304, 322
Dongola — 214—215
Don-medence — 125, 128
Donyec-medence — 125—129, 150, 301, 320, 324, 572, 591, 602, 605
Dorna-Vatra — 516
Drezda — 31, 393
Drinápoly (Edirne) — 163, 187, 344, 482, 484, 485, 510
Drogobics — 417
Dublin — 385—387, 535—536
Dubno — 507
Duna — 161, 163, 167, 516
Dunajec — 502
Durango — 371, 373
Düsseldorf — 577
Dvina, Nyugati — 507
Dvinszk (Daugávpilsz) — 514
Dyle-folyó — 498

Dzsakarta l. Batávia
Dzselalabad — 192
Dzsibuti — 212

Edirne l. Drinápoly
Égei-tenger — 10, 163, 517
égei-tengeri szigetek — 165, 481, 483
Egyenlítői Afrika — 10, 53, 211, 550
Egyiptom — 9—10, 51, 53, 176—178, 197, 199—202, 212, 214—216, 219, 345, 412, 474, 511, 550, 630, 678—679
Eisenach — 66—67
Elba szigete — 408
Elefántcsontpart — 209
El-Obeid — 213—214
Elő-Ázsia — 291, 473
El Pardo — 99
Elzász — 66, 73, 78, 179, 399, 473, 486, 560
Emba — 448
Enosz — 483, 485
Enzeli — 339, 511
Eparge — 513
Epirusz — 157, 169
Equatoria — 214
Erdély — 114, 515
Erfurt — 74
Eritrea — 106, 213, 215, 509
Erzurum — 163, 187, 504, 517
Essen — 392
Észak-Afrika — 6, 12, 197, 203, 412, 475, 550, 678
Észak-Amerika — 614, 658, 669, 687
Észak-Európa — 10, 689, 691
Északi-sark — 6, 632
Északi-tenger — 498, 505, 511, 517
Északkelet-Afrika — 105, 212—213, 218
Észak-Rhodesia — 217, 219
Észtország — 131, 140, 148, 604, 648
Etiópia (Abesszínia) — 9, 108—109, 182, 197—198, 212—213, 215, 217—219
Eufrátesz-folyó — 511
Európa — 5—8, 10—11, 31, 36, 40—41, 45—46, 48, 53, 62, 65, 72, 75, 77—79, 81, 83, 88, 91, 104, 106, 111, 116, 118, 122, 124, 129—130, 133—135, 138, 157, 160, 164, 166, 168, 170—171, 173—174, 176—182, 184—185, 197—201, 203—205, 207—209, 212, 215, 217—218, 221, 225, 227, 230, 237, 240, 242, 244—245, 248, 252, 256—257, 268—269, 283—284, 288, 290—291, 293, 297—298, 300, 311, 314, 319, 325—326, 332, 342, 346, 350, 353, 356, 362, 364—368, 370, 383, 387, 391—392, 399, 419—420, 422—423, 425, 430, 441—442, 449, 451, 459, 461, 463—464, 470, 472—476, 479—483, 487, 489, 494—496, 498, 509, 517, 526, 546—547, 549, 552, 554, 557, 560, 564, 587, 610, 614, 620, 632, 635, 654—656, 658, 661, 669—674, 678, 680, 687—688

Falkland-szigetek — 504
fanti nép — 209
Farafati — 219
Fashoda — 88, 216, 477
Fekete-tenger — 124, 160, 163, 174, 180, 312—313, 321, 454, 459, 477, 489, 495, 498, 505, 508, 598
Feodoszija — 495
Fernando-Póo-sziget — 102
Fez — 478
filipino nép — 290
Finnország — 134, 145, 316—318, 439, 589, 598, 606
Firenze — 410, 413
Flămînzii — 423
Flandria — 420, 519—520, 654
Focşani — 516
Fokföld — 198, 204, 207, 293
Fonseca-öböl — 549
Fourmies — 88—89
Földközi-tenger — 79, 98, 164, 171, 176, 181—182, 197, 210, 219, 412, 473, 479, 498
Francia Kongó — 211, 479
Francia Nyugat-Afrika — 550
Franciaország — 7—8, 10—11, 17—37, 41—43, 59, 62—64, 72, 75, 77—92, 94, 103, 105, 111, 133, 160, 164, 171—174, 176—182, 187, 198—201, 203, 209—213, 215—217, 219, 225, 242, 251—253, 255—256, 264, 268, 271, 273, 275, 278, 283—286, 288, 297, 353, 389, 395, 399—408, 411—412, 420, 424, 461, 468, 473—477, 479, 482, 486, 488—489, 493—495, 500—501, 509, 511—512, 515, 518, 536—538, 541—542, 550—552, 554, 557, 563, 576, 578—581, 590, 614, 616, 618, 620, 636, 638, 650—655, 662, 681, 684—686, 697—698
Francia Szomália — 209
Frankfurt am Main — 30, 171
Freetown — 209
Fucsien — 252, 255, 355, 554—555

Fucsou — 245
Fülöp-szigetek — 11, 102, 234, 248, 288, 290—291, 299, 428
Fülöp-szigeti Köztársaság — 290—291

Gabon — 198, 211
Galaţi — 423
Galícia — 111—112, 116, 119, 121, 148, 286, 415, 501—502, 505, 507, 515, 532, 560, 578
Galicia (Spanyolország) — 96, 100—101
Gallipoli (Gelibolu)-félsziget — 509
Gambia — 198
Gambia-folyó — 209—210
Gandamak — 192, 194
Ganges — 358
Garda-tó — 516
Gáza — 511, 524
Gelibolu-félsziget l. Gallipoli-félsziget
Gelsenkirchen — 388
Genf — 310—311, 444
Genova — 213, 408—410
Gent — 268
Gette-folyó — 498
Gibraltár — 176, 198
Gibraltári-szoros — 479
Gilgit — 192
Gilján — 191, 340—342, 553—554
Givet — 500
Glasgow — 378, 470, 535
Godavari-hegyvidék — 260
Goldap — 501
Gomel — 602
Gomustep — 341
Gorizia — 510, 516
Gotha — 66—67, 275, 577
Görögország — 10, 157, 168—170, 414, 481—485, 494, 510, 523—524
Granada — 98
Grodno — 439
Groznij — 132, 448
Grúzia — 132, 134, 148, 304, 321, 457, 649
Guam szigete — 102, 234, 291
Guinea — 209—210
Guineai-öböl — 178, 199, 209—210
Guletta — 176
Gumbinnen — 501

Habsburg-monarchia — 111, 113—114, 120—121, 173, 176, 417—418, 507, 533, 579, 662 — L. még Ausztria—Magyarország, Osztrák—Magyar Monarchia
Hága — 36, 436, 478
Hainfeld — 117
Haiti — 549
Hamadán — 511
Hamburg — 31, 388, 392, 397, 399, 469, 530, 577
Hangjeping — 554
Hanjang — 245, 353
Hankou — 353
Hannover — 31, 174, 277
Harkov — 304, 314, 321, 564, 570, 582, 594, 600, 602
harkovi kormányzóság — 131, 304
Havanna — 290
Havasalföld — 423
Hawaii-szigetek — 11, 248, 291
Hedzsasz — 552—553
Heidelberg — 628
Helgoland — 181, 218, 498, 505
Helsingfors (Helsinki) — 318, 571, 598
Hendzsam szigete — 338
Herat — 178, 192, 194
Hercegovina — 10, 157—161, 163—165, 174, 184, 346, 476—477, 488
herero törzs — 10, 205, 394
herszoni kormányzóság — 124
hivai kánság — 172
Hollandia — 48, 256, 361, 366, 420—421, 467, 471, 473, 494, 526
Homestead — 231
Honan — 348
Honduras — 430
Hongkong l. Hsziangkang
Honolulu — 250
Hopetown — 205
Horaszán — 339, 342
Horvátország — 114, 417, 664
hottentották (koikoinok) — 10, 197—198, 204, 394
Hszian — 255
Hsziangkang (Hongkong) — 247—248, 349
Huanghuakang domb — 350
Hujcsou — 555
Hunan — 248—249, 348, 354—355, 555
Hupej — 248, 348, 351, 354, 555
Hvanghe tartomány — 266

Iaşi — 422
Ifni — 102
Illinois — 226, 232
Imerina állam — 198, 219
Incson (Csemulpo) — 264—267, 298
India — 50—51, 172, 188, 191—192, 194—196, 202, 214, 244, 257—264, 295, 299, 334, 345, 356—361, 434, 550—552, 558, 630, 676—679
Indiai-óceán — 198, 208, 213, 216, 504
Indianapolis — 426—427
Indokína, Indokínai-félsziget — 11, 83, 178, 550
Indonézia — 10, 248, 286, 334, 356, 361—366, 421—422
Iowa — 226
Irak — 511, 517, 523, 557, 678—679
Irán — 6, 9, 164, 182—183, 188—191, 334—342, 459, 469, 473, 476—477, 487, 504, 510, 553—554, 679
iráni Azerbajdzsán — 340, 504, 554
Ír Köztársaság — 535
Irkutszk — 129
Írország — 9, 51—52, 57, 227, 385—387, 535—536
Isonzo — 509—510, 516, 520, 522—523
Issy — 32—33, 401
Iszfahán — 335—337, 340, 511
Iszmailia — 202
Isztambul — 161, 184—188, 343, 345—347, 473, 482—483, 485, 494, 508, 552—553 — L. még Konstantinápoly
Isztria — 417, 509
Isztriai-szigetek — 509
Ivangorod — 503
Ivanovo-Voznyeszenszk — 154, 312, 323, 542, 572, 593—594
Izmail — 163, 591
Izmir — 187

Jalu-folyó — 267, 298
Jangce-folyó — 252, 255—256, 353, 554
Janina — 482
Japán — 5—6, 11, 41—42, 44, 227, 235—244, 250—253, 255—256, 264—267, 284, 286, 288, 291, 295, 297—300, 339, 348—349, 353, 356, 430—437, 473—476, 494—495, 505, 536, 551, 554, 556, 672, 674—676, 687
Jasznaja Poljana — 450
Jáva — 361—366, 628
Jekatyerinburg — 588
Jekatyerinoszlav — 127, 155, 304, 314, 324, 564, 594
jekatyerinoszlavi kormányzóság — 124, 603
Jenyiszej — 616
Jerez — 101
Jicsang — 353
Johannesburg — 207
Jordánia — 553
Jóreménység foka — 627
Juzovka — 126, 128, 150
Jünnan — 255, 342, 349, 555
Jütland — 517—518

Kabul — 164, 192, 194—195
Kahetia — 132
Kairó — 200—202, 207—208, 291
Kajping — 245
Kalahari-sivatag — 198, 206
Kalimantán l. Borneo
Káma — 448
Kamerun — 9, 178, 209—210, 505, 511
Kanada — 48, 526, 536
Kandahar — 192, 194
Kangvon tartomány — 266
Kanton l. Kuangcsou
Karadag — 338
Karatepe — 523
Karib-tenger — 11, 234, 288, 428
Karlstad — 422
Karni Alpok — 510
Karolina-szigetek — 11, 102, 288, 291, 505
Kárpátok — 502—503, 505
Kárpát-Ukrajna — 114
Karsz — 163, 165
Kasan — 511
Kaszpi-tenger — 189, 335, 341
Kasztília — 100, 669
Katalónia — 96, 100—101, 419—420, 468
Kaukázus — 124, 130—132, 163, 304, 320, 327, 442, 458, 504, 508, 510, 517, 523, 589, 601—602, 649, 679
Kaukázusontúl — 131—132, 135, 154, 160, 163, 335, 340, 604, 616, 685
kazahok — 544, 649
Kazahsztán — 544
Kazany — 151, 156, 314, 339, 489
kazanyi kormányzóság — 151, 603
Kazvin — 511
Kelet-Afrika — 11, 212, 215—219, 517, 524

Kelet-Ázsia — 234, 288, 299, 434, 473
Kelet-Európa — 227, 482, 498, 500—501, 503, 505, 507, 512, 514, 523, 579, 681, 691—692
Keleti-tenger — 131
Kenya — 218—219
Kermán — 337, 339
Kermánsah — 511, 553—554
Khartum — 53, 214—216
Khyber-hágó — 194
Kiel — 399, 498
Kiental — 538, 562—563
Kijev — 128, 139, 155—156, 304, 321, 489, 570, 582, 594, 598, 600, 602, 605
kijevi kormányzóság — 142, 603
Kína — 6—7, 9, 11, 44, 75, 83, 87, 176—178, 182, 227, 234, 237, 241—242, 244—256, 260, 264—266, 288, 291, 295, 297, 298, 300, 334, 348—351, 353—356, 363, 389, 430—431, 436, 469, 473, 476, 494, 524, 551, 554—557, 672—674, 687
Kirenaika — 11, 197, 346, 412, 479—480
kirgizek — 544
Kirgizia — 649
Kisázsia — 6, 164, 187, 291, 412, 473,
Kis-Corn-szigetek — 549
Kizil-Rabat — 523
Kjönggi tartomány — 266
Kjöngszang tartomány — 267
Kladno — 113, 120
Kobu járás — 266
koikoin törzs l. hottentották
kokandi kánság — 172
Kokinkína — 178
Kokuskino — 151
Kolomna — 594
Kongó — 9, 11, 177, 198, 212, 420, 467
Kongó-folyó — 83, 211—212
Kongó Szabadállam — 212
Konopist — 488
Konstantinápoly — 160—161, 163, 166, 173, 181, 185, 201, 560 — L. még Isztambul
Koppenhága — 470—471
Kordofan — 214
Korea — 11, 44, 237, 241—242, 244, 264—267, 291, 295, 297—300, 334, 356, 431, 434, 436, 551
Korfu szigete — 510, 579
Korzika — 509
Kosztroma — 542, 600
Kozlova-Zaszeka — 450
Köln — 577
Königgrätz l. Sadova
Königsberg — 391
Közel-Kelet — 75, 160, 171—172, 183, 291, 297—298, 459, 474, 477, 485, 494—495, 508, 552
Közép-Afrika — 176, 198, 210—212
Közép-Amerika — 10—11, 75, 234, 288, 367
Közép-Ázsia — 53, 130, 132, 135, 145, 171—172, 174, 178, 180, 191—192, 320, 327, 335, 440, 458, 544, 589, 632
Közép-Európa — 681
Közép-Kelet — 183, 297
Krajna — 117
Krakkó — 119, 414—415, 454
Krasznojarszk — 324, 593
Krasznovodszk — 327
Krenholm — 140
Kréta — 10, 170
Krim — 149, 157, 160
Krivoj Rog — 127, 129
Kronstadt — 320, 327, 571, 593, 596, 601—602, 605
Ktesiphon — 511
Kuangcsou (Kanton) — 248, 250, 350, 557
Kuangcsouvan-öböl — 252
Kuanghszi — 348—349, 555
Kuangtung tartomány — 249—250, 256, 300, 349—350, 354—355, 555
Kuba — 11, 95—96, 192, 234, 288, 290—291, 367, 370, 430, 524, 549, 669
Kum — 335, 338, 511, 553
Kumamoto — 237
Kumaszi — 209
Kurdisztán — 341
kurdok — 188, 553
Kurram-folyó — 192
kurszki kormányzóság — 310, 603
Kut el-Amara — 511, 517
Kvangzsu — 267

La Courtine — 581
Lagosz — 198, 209
Lajjang járás — 350
La Manche-csatorna — 6, 614
Lancashire — 579
Lang-Szon — 83
Lar — 340

La Spezia — 413
Latin-Amerika — 11—12, 75, 182, 226, 367—376, 428, 430, 494, 549, 668—669
Lazio tartomány — 410
Le Creusot — 21, 399—400
Leeds — 579—580
Le Havre — 84
Leicester — 380
Lemberg (Lvov) — 119, 415, 502—503, 506, 519, 523
Léna-folyó — 452, 454, 468
Lengyel Királyság — 119, 130, 148—150, 317, 507
Lengyelország — 130—131, 145, 148—149, 172, 316—317, 327, 457, 507, 526, 539, 563, 578, 681, 691
Lettország — 131, 148, 324, 604, 648
lezg nép — 649
Lianghu tartomány — 350
Liaojang — 299
Liaotung-félsziget — 241—242, 267, 297, 299
Libanon — 678
Libau (Liepaja) — 506
Libéria — 198, 524
Libia — 11, 412, 480
Liège — 498, 500
Liepaja l. Libau
Lille — 77
Limoges — 21
Limpopo — 208
Lingeh — 340
Lipcse — 156, 486, 530, 576, 633
Litvánia — 131, 149, 317
Liverpool — 49, 383
Llanelly — 384
Łódź — 128, 131, 149—150, 308, 312, 328, 460
Loire — 399, 537
Lombardia — 105, 546
London — 31, 36, 47—48, 52, 55—57, 70, 154, 164, 188, 191, 206, 217, 257, 271, 275, 310, 378, 380, 383, 441, 452, 460, 477, 482—484, 488, 493—494, 509, 541, 679, 696, 701
Longwy — 79
Lotharingia — 59, 66, 73, 78, 179, 473, 486, 560
Louvain — 500
Luanda — 198
Luck — 514
Lucknow — 558
Ludlow — 427
Luganszk — 593
Lunigiana — 107
Luxemburg — 498
Lübeck — 660
Lüsun (Port Arthur) — 252, 295, 673 — L. még Port Arthur
Lvov l. Lemberg
Lyon — 21

Maas-folyó — 513
Macau l. Aomen
Macedónia — 157, 161, 163, 165, 342—344, 346, 481, 483—485, 510
Madagaszkár — 9—10, 83, 177, 197—198, 217, 219—220, 550
Madras — 263
Madrid — 93—94, 97, 101
Madura — 365
Madzsuba-hegy — 53, 206
Madzsunga — 219—220
Maghreb — 202, 204, 210
Magyarország — 112, 114—116, 118—119, 414, 417, 503, 532, 579, 629, 662, 681
Maharashtra — 258—259, 263, 676
mahdista állam — 213—215
Majkop — 448
Majvand — 194
Maku — 338
Malabar — 357
Malabar-part — 260
Malaga — 98
Malájföld — 248
malgas nép — 219—220
Manchester — 386
Mandzsúria — 242, 295, 297—300, 324, 431, 434, 436
mangbetu törzsszövetség — 198
Manila — 290
Manilai-öböl — 290
Manipur — 260
Mannheim — 394
Manresa — 101
Mantova — 104
marathák — 259, 263, 677
Marche — 413—414
Mariana-szigetek — 102, 288, 291, 505
Marica — 163, 510
Marne — 501, 505

Marokkó — 7, 10, 102, 197, 202—203, 400, 407—408, 412, 419, 464, 471, 474—476, 478—479, 481
marokkói szultanátus — 203
Marseille — 21, 84, 176, 537
Marshall-szigetek — 11, 505
Márvány-tenger — 163, 187, 494
Masonaföld — 208
masonák — 205, 207—208
Masszaua — 105, 178, 213
Matabeleföld — 208
matabelék — 205, 207—208
Maubeuge — 498, 500
Mazuri tavak — 501
Meiningen — 695
Melilla — 203, 479
Mendoza tartomány — 369
merina nemzetiség — 219
Merv — 195
Meshed — 338—339
Metemma — 215
Mexikó — 7, 10—11, 226, 286, 367, 369—376, 430, 548—549, 669—670
Midia — 483, 485
Milánó — 108, 110, 408, 410, 413—414
Ming-folyó — 245
Minnesota — 226
Minszk — 602, 605
Mississippi-folyó — 616
Moabit — 397—398
Moçambique — 198, 205—207, 219
Modlin l. Novogeorgijevszk
Moldva — 131, 423
Monasztir (Bitolj) — 343—344, 517, 523
Mongólia — 356, 436, 554
Montenegró — 157, 159, 163, 165—166, 185, 412, 481—484, 495, 579
Montpellier — 405
Moonsund-szigetek — 606
Morava — 510
Moravska Ostrava — 121, 415
mordvinok — 142
Morelos — 371, 373, 375
Morvaország — 112, 121
Moszkva — 125, 128, 131, 139—140, 148, 154—156, 295, 304, 306, 314, 319, 322—325, 450, 453, 459—460, 489, 512, 539—542, 564, 569—571, 575, 582, 587—588, 591, 593—594, 598, 600, 602—606, 613, 621, 682, 698—701
Moszul — 523
Motoviliha — 324
Mukden (Senjang) — 299
Murmanszk — 573
Mus — 517
München — 31, 682, 696
Mweru-tó — 198

Nagasaki — 266
Nagy-Britannia — 288, 495, 552
Nagy-Corn-szigetek — 549
Nampo — 551
Naniva-fok — 241
Nanking — 249, 353—354
Nápoly — 103, 410, 413, 686
Narbonne — 21
Narev-folyó — 507
Narocs-tó — 507, 514
Narva-folyó — 140, 460
Natal — 198, 204—206
Német Délnyugat-Afrika — 178, 206, 511
Német Kelet-Afrika — 219, 505
Németország — 6—9, 11, 29—31, 37, 39, 41—42, 45—47, 59—76, 78, 80, 83, 88, 90, 102, 105, 111, 114—116, 160, 164—165, 168, 171—174, 176—182, 187, 190, 206—207, 209—212, 216—218, 242, 251, 253, 255—256, 268, 275—276, 278—279, 283—288, 290—291, 295, 297—298, 339, 341, 347, 353, 387—400, 404, 407, 411—412, 424, 430, 459, 461, 466—468, 470, 473—480, 482—489, 493—496, 498, 503—505, 507, 510—512, 517—519, 524—532, 535—536, 545—546, 548—549, 552—554, 556—557, 559—560, 563, 576—578, 581, 605, 611—612, 614, 616—617, 620—621, 630, 653, 659—661, 681, 683, 686, 690, 697
Néva — 140
Newcastle — 47, 378
New Orleans — 223, 225, 233
New Yersey — 428
New York — 36, 40, 223—225, 284, 427, 611, 616—617, 688
Ngami-tó — 198
Niagara — 427, 612
Nicaragua — 11, 430, 549
Niger — 83, 209—211
Nigéria — 9, 177, 209

Nílus — 198, 212, 215—216, 219
Nizza — 509
Nogales — 372
Nord megye — 404, 406—407
Norjancsin — 551
Norvégia — 10, 268, 422, 471, 494, 526, 658, 682
Novij Targ — 496
Novi Pazar-i szandzsák — 165, 428
Novogeorgijevszk (Modlin) — 507
Novonyikolajevszk — 129
Novorosszija — 124
Novorosszijszk — 324, 495
Noyon — 519
Núbia — 214

Nyaszaföld — 218—219
Nyasza-tó — 198
Nyikolajev — 304, 323
Nyikolszk — 146
nyizsegorodi kormányzóság — 129
Nyizsnyij Novgorod — 324, 570, 588, 598, 602
Nyizsnyij Tagil — 128
Nyugat-Afrika — 11, 176, 198, 208—210, 215, 218
Nyugat-Európa — 8, 42, 60, 138, 147, 179, 187, 271, 279, 284, 333, 391—392, 401, 403, 408, 450, 464, 468, 471, 476, 497—498, 501, 507, 512—515, 519—520, 523, 563, 576, 590, 617, 659, 663, 668, 689, 695—698
Nyugat-indiai szigetek — 102, 234

Obok — 178, 212
Óceánia — 11, 420, 686
Ogove-folyó — 209
Ogyessza — 128, 139—140, 156, 304, 313, 489, 495, 570, 613
Ohio — 230
Ohrid — 517
Oise — 518
Okna — 516
Olaszország — 8, 73, 103—110, 164, 176—178, 181—182, 187, 200, 210, 212, 215, 217—218, 251, 253, 255—256, 268, 288, 346, 403, 408—414, 461, 468, 471, 475—477, 479—480, 483, 486, 494, 509, 516, 518, 545—546, 563, 617, 638, 667, 688
Omdurman — 215—216
Omszk — 129
onambók — 205
Oranienbaum — 569
Oranje-folyó — 205—206
Oranje, Oranje Köztársaság — 11, 53, 198, 206, 291, 293, 295
Orehovo-Zujevo — 128, 146, 593
orenburgi kormányzóság — 124
Orissa — 360
Orizaba — 372
orlovi kormányzóság — 310
Oroszország — 5, 8—9, 11—12, 30—31, 40—42, 44, 48, 51, 64, 69, 73, 75, 79, 83, 88, 111, 114, 122—156, 160—161, 163—174, 177—182, 185, 188, 192, 195, 210, 242, 251—253, 255—256, 264, 267—269, 279, 281, 283—284, 288, 295, 297—299, 301—334, 339, 341, 349, 356, 391—392, 395, 403—404, 410, 415, 420, 422, 430—431, 433—434, 436, 438—461, 463—464, 468—469, 472—477, 479—489, 491, 493—498, 501, 505, 507—509, 511—512, 514—515, 519, 524, 532, 538—545, 549, 553—555, 560, 562—577, 579—580, 582—606, 611, 615—618, 620—621, 635, 639—642, 644, 646, 648—649, 670, 681, 684—685, 687, 694—695, 701
Orsa — 602
Osaka — 241
Ostmark — 115
oszétek — 649
Oszmán Birodalom — 10, 157, 165, 176, 183—188, 197, 199, 212, 342, 345—346, 389, 412, 475—476, 479, 553, 560
Osztrák—Magyar Monarchia — 9—10, 41, 44, 73, 75, 79, 105, 111—121, 160—161, 163—168, 171—174, 176—179, 181—182, 187, 200, 210, 255—256, 273, 342, 346, 412, 414—419, 461, 473, 475—476, 479, 481—489, 493, 495, 502—503, 507, 509—510, 515, 519, 522, 531—533, 560, 576, 578—579 — L. még Ausztria—Magyarország, Habsburg-monarchia
Oudh — 260

Ördög-sziget — 90
Örményország — 131—132, 134

Pabna — 258
Pakisztán — 677
Palao-szigetek — 102, 288, 291
Palermo — 108
Palesztina — 187, 524, 679
Panama — 11, 367, 428, 524

Panama-csatorna — 5, 88, 367, 428, 617
Panamai-földszoros — 234, 288, 428
Paraguay — 368—369
Párizs — 5, 7, 15, 17—36, 62—64, 77, 79—80, 82, 84—89, 91, 105, 116, 118, 133, 136, 147, 163, 171—172, 181, 184, 188, 271—274, 277—278, 291, 311, 342, 399—400, 403—407, 445, 454, 460, 472, 477, 482, 486, 500—501, 509, 513, 537, 579—581, 584, 610, 613, 618, 620, 622, 627, 631, 650, 652, 659, 686, 695—698, 701
Párma — 413
Paşcani — 423
Pas-de-Calais megye — 399, 404, 406
Pavlovo — 129
Peking — 241, 249—250, 252—256, 555—557
Pemba szigete — 217—218
pendei oázis — 178
Penghu (Pescadores)-szigetek — 11, 241
Perm — 324
Peru — 367, 549
Perzsa-öböl — 338
Perzsia — 346 — L. még Irán
Pescadores-szigetek l. Penghu-szigetek
Peterhof — 315, 569
Pétervár — 125, 127—128, 131, 137—141, 143, 146, 148, 150—151, 154—156, 166, 192, 304—307, 314, 316, 318—320, 322—324, 330, 380, 383, 410, 431, 445—448, 450, 452—453, 459—460, 493—494, 498, 512, 523, 539—540, 542—544, 564—576, 579, 585, 587—588, 591—606, 626, 640, 694, 698—700
Philadelphia — 36, 224
Piemont — 546
Pinghsziang — 340
Pireneusi-félsziget — 177
Pireneusok — 177
Pireusz — 168
Pisa — 413
Pittsburgh — 221, 229—230
Pjöngan — 267
Plassey — 676
Plateau Central — 399
Plevna (Pleven) — 163
Plezzo — 522
Ploeşti — 161
Plovdiv — 166
Pó — 103—104
poltavai kormányzóság — 131, 304
Pomeránia — 64
Pondichéry — 178
Poona — 259, 263
Poronin — 454, 496
Poroszország — 62—63, 65, 171, 392, 396, 500—503, 578, 659
Port Arthur — 252, 295, 297—300, 306 — L. még Lüsun
Port-au-Prince — 549
Porto Novo — 209
Port Said — 202
Portsmouth — 299—300, 314—315
Portugál-Guinea — 198
Portugália — 207, 210—212, 219, 419—420, 494, 563
Potsdam — 488
Poznań — 64
Prága — 113, 116, 121, 356, 415, 417, 451—452, 468—469, 682
Pretoria — 206—207, 293
Provence — 653
Przemysl — 502, 505
Puebla — 371
Puerto Rico — 95, 102, 234, 288, 291, 367
Pulkovo — 627
Punjab — 195, 260, 263, 359, 558
Puszan — 264, 266

Quelimane — 198
Querétaro — 375
Quetta — 192

Rabszolgapart — 209
Racconigi — 480
Raheita — 213
Rajna — 177
rajnai tartomány — 178
Rajna-Vesztfália — 59, 61, 388, 391
Rampa — 260
Razliv-tó — 598—599
Reichstadt — 160
Reims — 518
Rest — 336, 339—340
Reszna — 343
Reval (Tallinn) — 308, 310, 342, 344, 571, 606
Rhodesia — 208
Rhodosz szigete — 10
Riga — 128, 131, 156, 308, 460, 523, 598, 600, 613
Rigai-öböl — 523

Rio Blanco — 372—373
Rio de Oro — 198
Rio-Tinto — 100
Róma — 104, 106, 109, 115, 410, 412—413, 473, 509
Romagna — 413—414
Románia — 8, 10, 73, 75, 157, 161, 163, 165—166, 168—169, 177, 182, 286, 414, 422—424, 473, 484—485, 494, 510, 515—516, 518, 528, 666, 681
Rosztov, Don menti (Rosztov-na-Donu) — 125, 154, 304, 324, 564, 598
Ruanda-Urundi — 219
Ruhr-vidék — 72, 271, 399, 473
Rumélia — 163, 165—167, 179—180
Ruvandiz — 517
Rzsev — 125

Saarbrücken — 60
Saar-vidék — 72
Sadova (Königgrätz) — 171
Sahszeven — 341
Saint-Étienne — 21
Salamon-szigetek — 11
Sambre-folyó — 497
Samoa-szigetek — 11, 178, 291
San Domingo — 430
San Francisco — 547, 617
Sanghaj — 244—245, 249, 266, 348, 353—354, 555
San Luis Potosí — 372
San-Stefano — 163—165
Santa Fè tartomány — 369
Santa Rosa — 372
Santung — 251, 253, 255, 350, 554—556
Santung-félsziget — 251, 255
Saône-vidék — 399
Satsuma-tartomány — 237
Satt-el-Arab — 511
Savoya — 509
Scapa Flow — 498
Schleswig — 560
Schlüsselburg — 148
Sedan — 17, 80
Senjang l. Mukden
Sevilla — 98
Shimonoseki — 241, 249—250, 267
Sierra Leone — 198, 209
Sinai-sivatag — 511
Sinaloa — 371, 373
Singapore — 349, 558
Sipka-szoros — 163
Siráz — 335, 337—340
Skandinávia — 469, 473, 562, 658—659, 681
Skócia — 50, 469, 533—534
Skodra l. Szkutari
Soa fejedelemség — 218
Socotra szigete — 213
Soissons — 518, 580
Somme — 513—515, 518, 536, 620
Sonora — 371, 373
Sosnowiec — 131
Spanyol-Guinea — 102, 198
Spanyolország — 8, 11, 73, 93—102, 177, 182, 203, 210, 234, 256, 288, 290—291, 419—420, 449, 468, 475, 479, 494, 668—669, 686
Stájerország — 111—112, 117
Stallupönen — 501
Stanley-Pool — 211
Stettin (Szczecin) — 399
St. Louis — 229
Stockholm — 586
Stuttgart — 276—277, 423, 464—467, 469—471, 495
Surat — 359
Svájc — 30, 71, 73, 75, 147, 268, 274, 496, 497, 523, 526, 538, 560, 562—563, 623, 625, 682
Sveaborg — 327
Svédország — 10, 75, 268, 422, 467—468, 471, 494, 526

Szahalin — 11, 295, 300, 640
Szahara — 83, 102, 197, 210
Szajna — 33
Szajna megye — 18, 403
szakalavok — 219
Szaloniki — 184, 187, 342—345, 482, 510, 542
Szamara — 151, 582
szamarai kormányzóság — 124, 151
Szan-folyó — 502—503
szan törzsek l. busman törzsek
Szarajevó — 460, 488, 495
Szaratov — 439, 600
szaratovi kormányzóság — 174, 603
Szardínia — 410
Szarikamis — 504—505
Szászország — 72, 389, 392, 396
Szaszun — 187
Szecsuan — 248, 351, 555

Szemarang — 363
Szenegál — 9, 198, 208—209
Szentpétervár — 148, 307 — L. még Pétervár
Szerbia — 10, 73, 157, 159, 163, 165—166, 168—170, 185, 414, 418, 473, 477, 481—484, 486—489, 493, 495—496, 504—505, 510, 559, 563, 579, 664, 692
Szevasztopol — 319, 321, 495, 593
Sziám (Thaiföld) — 11, 178, 182, 248, 524
Szibéria — 128—130, 136, 145, 155, 279, 295, 299, 302, 320, 324, 326, 442, 448, 452, 496, 602, 640
Szicília — 107—109, 410, 546, 667—668
Szilézia — 64—65, 72, 111, 119, 503, 659, 664
Szimbirszk (ma Uljanovszk) — 151
Szíria — 187, 511, 517, 524, 552—553, 678—679
Szirosz szigete — 169
Szisztov — 161
Szkutari (Skodra) — 482—483
Szlivnica — 167
Szlovákia — 579, 664
Szlovénia — 665
Szófia — 166—167
Szomália — 106, 177, 213, 215, 219, 509
Szonnim — 551
Szormovo — 324, 591, 594
Szöul — 264—267, 295
Sztara Zagora — 159
Sztir-folyó — 507
Sztohod-folyó — 514, 515
Sztrelnya — 569
Sztripa-folyó — 507
Sztruma-folyó — 516—517, 523
Szudán — 9—10, 53, 177, 197—198, 209, 212—216, 219, 293
Szuez — 176, 517
Szuezi-csatorna — 5, 50—51, 199—200, 202, 213, 511
Szulin — 127
Szultanabad (Arak) — 338—339
Szumátra — 362—363
Szurabaja — 363, 365—366
Szura-folyó — 540
Szurakarta — 365
Szurami hegyvonulat — 616

tadzsikok — 192, 196, 544, 649
Tadzsura-öböl — 212
Tagliamento-folyó — 522
Taje — 245
Tajjüan — 255
Tajvan — 11, 237, 241—242, 249, 673
Takashima — 242
Taku — 245, 253
Talien (Dalnyij) — 252, 295 — L. még Dalnyij
Talis — 339, 341
Tallinn l. Reval
Tamatave — 219
Tamaulipas — 371
tambovi kormányzóság — 603
Tamilnad — 676
tamilok — 677
Tampico — 374
Tananarive — 220
Tanganyika-tó — 198
Tanger — 475, 479
Tangho — 254
Tangsan — 245
Taskent — 320, 327, 454, 603—604
Tas-Kepri — 195
tauriszi kormányzóság — 124
Távol-Kelet — 75, 182, 242, 295, 297—300, 306, 357, 433, 436, 459, 462, 473—474, 476, 495, 505, 549
Tbiliszi — 304, 604, 679
Tebriz — 335—336, 338—340, 554, 679
Teherán — 189, 335—338, 340—342, 511, 553, 679
Tel el-Khebir — 202
Thaiföld l. Sziám
Thesszália — 157, 165, 169
Thrácia — 161, 483, 485, 510
Tibet — 476
Tiencsin — 245, 250, 253—256, 265—266, 557
Tigre fejedelemség — 218
Tigris-folyó — 511
Tikrit — 523
Timbuktu — 209
Timok — 168
Tirnovo — 166
Tirol — 509
Tobol-folyó — 544
Togo — 9, 178, 209—210, 218, 505
Tokio — 237—238, 348, 356, 431, 433—434
Tolmino — 522
Tomszk — 129
Torino — 104, 408, 412—413, 546, 581—582

Torreón — 374
Toscana — 103
Toulouse — 21, 537
Törökország — 9, 51, 75, 114, 159—161, 163—164, 166—167, 169—170, 181, 183—188, 334, 342—347, 412, 477, 479—485, 494—495, 508—510, 552—553, 560, 678—681
Trabzon (Trapezunt) — 187, 517
Transvaal Köztársaság — 11, 51, 53, 198, 206—207, 291, 293, 295
Trapezunt l. Trabzon
Trentino — 176, 509—510, 513, 515—516
Trieszt — 176, 414, 473, 509, 516, 522
Tripolisz — 11, 197, 346, 412, 475, 477, 479—480
Troyes — 271
Tsushima-szoros l. Csuzima-szoros
tszongák — 206
tuaregek — 209
Tugela-folyó — 206
Tukums — 324
Tula — 154, 400, 564
Tunisz — 9—10, 82—83, 105, 176—177, 197, 202—203, 405, 509
Turgaj — 544
Turkesztán — 604
Tutuila — 291
Türkménia — 178, 195
Tver — 598

Tyerioki — 319

Uccial — 218
Udaipur — 260
Udine — 522
udmurtok — 145
Uganda — 217—219
Új-Guinea — 11, 178, 632
Új-Kaledónia — 90, 550
Új-Zéland — 48, 536
Ukrajna — 131, 134—135, 139—140, 142, 148, 154, 304, 321, 417, 442, 512, 589, 592, 604, 648, 685
Uljanovszk l. Szimbirszk
Ulster — 387
Unszan — 266
Urál — 125, 127—128, 142, 145, 327, 448, 572, 588, 591, 602
Urmia — 517
Uruguay — 368, 370—371, 669
Uszty-Medvegyickaja — 322

üzbégek — 192, 544, 649
Üzbegisztán — 132

Valencia — 98, 668
Valona l. Vlora
Van — 504, 510
Van-tó — 517
Vanves — 33
Varsó — 128, 131, 149, 308, 312, 460, 503, 507, 613
Vatikán — 105, 115, 402, 413, 479
Vejhajvej — 241, 252
Velence — 410—411, 413, 522
Venezuela — 11, 286, 367, 549
Veracruz — 371—374
Verdun — 500, 512—516, 518, 520
Verona — 104
Versailles — 20—22, 24—25, 28—34
Vesztfália — 178
Viborg — 330, 460
Vietnam — 9, 11, 83, 177, 356
Viktória-vízesés — 198
Visztula — 501, 503, 507
Vitkovic — 111
Vityebszk — 602
Vlagyivosztok — 251, 320, 327
Vlora (Valona) — 483, 517
Volga — 124, 448, 616, 647
Volgántúl — 124
Volga-vidék — 142, 145, 148, 304, 321, 442, 592
Volta-folyó — 210
voronyezsi kormányzóság — 142
Vörös-tenger — 106, 197, 212, 214—215
Vucsang — 351, 353
Vuszung — 245

Wadai — 216
Wales — 384
Warta-folyó — 503
Washington — 30, 226, 373, 548
Wiener-Neustadt — 579
Wilhelmshaven — 498
Wisconsin — 226
Witu szultanátus — 217

Yokohama — 617
Ypern — 507—508, 519

Zabern — 399
Zágráb — 417
zaječari járás — 160
Zambezi — 198, 208
Zanzibár szigete — 179, 181, 217—218
Zimmerwald — 538, 562—563, 579
Zimnicea — 167
Zuluföld (Zululand) — 205—206
zuluk — 51, 198, 205—206
zulu törzsszövetség — 198
Zürich — 70, 273—274, 276

Zseho — 348

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. A Párizsi Kommün (1871. III. 18.—V. 28.) ..... 32—33
2. Afrika felosztása a kapitalista hatalmak között a XIX. század utolsó negyedében ..... 208—209
3. Az imperialista hatalmak harca Kína felosztásáért a XIX. század végén. A jihotuanok felkelése (1899—1901) ..... 248—249
4. A tőkekivitel 1914-ben ..... 258—259
5. Az első orosz forradalom ..... 328—329
6. Az 1912—1913. évi Balkán-háborúk ..... 480—481
7. A Föld térképe az első világháború előestéjén ..... 488—489
8. Az első világháború kezdete. Az 1914. évi hadműveletek ..... 496—497
9. Az első világháború 1915—1916. évi hadműveletek ..... 512—513
10. Oroszország a polgári demokratikus forradalomtól a szocialista forradalomig (1917 február—október) ..... 592—593

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Boulevard des Capucines
Claude Monet. 1873. Moszkva, Állami Szépművészeti Múzeum ..... 88—89
2. A propagandista letartóztatása
I. J. Repin. 1880—1892. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 144—145
3. Uma istennő, Siva hitvese
Abanindranath Tagore ..... 256—257
4. „Katonák, bátor legények, hát ez a ti dicsőségetek?"
V. A. Szerov. 1905. Leningrád, Állami Orosz Múzeum ..... 320—321
5. A bűvös forrás
Oszman Hamdi-bej. 1904 ..... 336—337
6. Auvers-i táj eső után
Vincent Van Gogh. 1888. Moszkva, Állami Szépművészeti Múzeum ..... 400—401
7. Női arckép
Okada Saborosuke. 1907. Magángyűjtemény ..... 432—433
8. Mosónők
A. J. Arhipov. 1901. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 448—449
9. Madame Samary
Auguste Renoir. 1877. Moszkva, Állami Szépművészeti Múzeum ..... 648—649
10. Őszibarackok és körték
Paul Cézanne. 1890-es évek. Moszkva, Állami Szépművészeti Múzeum ..... 656—657
11. Az abszintivó
Pablo Picasso. 1902. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 664—665
12. Tavasz
I. I. Levitan. 1897. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 672—673
13. Menysikov Berjozovóban
V. I. Szurikov. 1881—1883. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 680—681
14. Démon
M. A. Vrubel. 1890. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 688—689

TARTALOM

BEVEZETÉS 5

I. RÉSZ

A PÁRIZSI KOMMÜN. A SZABADVERSENYES KAPITALIZMUS ÁTNÖVÉSE AZ IMPERIALIZMUSBA. A VILÁG TERÜLETI FELOSZTÁSÁNAK BEFEJEZŐDÉSE

I. FEJEZET

A PÁRIZSI KOMMÜN 17

Osztályharcok Franciaországban a második császárság bukása után — 17. A március 18-i felkelés. A Kommün kikiáltása — 19. A Kommün összetétele, vezetői — 22. A politikai irányzatok harca a Kommünben — 24. Forradalmi tömegszervezetek a Kommün idején — 25. A Kommün: új típusú állam — 26. A Kommün gazdaság- és szociálpolitikája — 27. A Kommün nemzetközi helyzete — 29. A nemzetközi proletariátus szolidaritása a párizsi kommünárokkal — 30. A kommünárok és a versailles-iak fegyveres harca — 32. A „májusi vérengzés hete". A Kommün leverése — 33. A Párizsi Kommün tanulságai és történelmi jelentősége — 35. Az I. Internacionálé a Kommün után — 35.

II. FEJEZET

A KAPITALISTA VILÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI AZ 1870—1890-es ÉVEKBEN 37

A technika fejlődése — 37. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének kiéleződése — 41. A monopóliumok kialakulása — 42. Gazdasági válságok a XIX. század végén — 45.

III. FEJEZET

ANGLIA IPARI EGYEDURALMÁNAK MEGSZŰNÉSE 46

Változások Anglia világgazdasági helyzetében — 46. Az imperializmus ideológiájának keletkezése — 48. Pártharcok. A gyarmatbirodalom növekedése — 49. Az ír kérdés — 51. A liberális párt szakadása. A konzervatívok győzelme — 52. A trade-unionizmus. A fábiánusok polgári szocializmusa — 53. A Szociáldemokrata Szövetség megalakulása. A munkásklubok — 55. A munkásmozgalom fellendülése és az „új trade-unionizmus" — 57. A Független Munkáspárt megalakulása — 57. Az opportunizmus a munkásmozgalomban — 58.

IV. FEJEZET

A JUNKER-BURZSOÁ REAKCIÓ A NÉMET BIRODALOMBAN. A SZOCIALISTA ÉS MUNKÁSMOZGALOM FELLENDÜLÉSE 59

A gyors gazdasági fejlődés — 59. A monopóliumok kialakulása — 60. Az államrendszer — 62. A német militarizmus — 63. A nyugat-lengyel területek gyarmatosítása — 64. A junkerek és a burzsoázia főbb pártjai — 65. A „Kulturkampf" — 65. A munkásosztály egységes pártjának megteremtése — 66. A reakció erősödése a hetvenes évek végén. A kivételes törvény — 68. A német szociáldemokrácia „hősi korszaka" — 70. A soviniszta junker-burzsoá „kartell". Bismarck elbocsátása — 72. Az „új irányvonal" és a reakció újabb megerősödése a kilencvenes években — 73. A szocialista mozgalom a kilencvenes években — 74. Az uralkodó osztályok „összefogási politikájának" kezdete — 75.

V. FEJEZET

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG FRANCIAORSZÁGBAN 77

A gazdasági fejlődés meglassúbbodása — 77. A bankok szerepe és a tőkekivitel — 78. Harc a köztársaság megtartásáért — 80. A mérsékelt köztársaságiak kormányzata. A radikális ellenzék — 81. Gyarmati terjeszkedés — 82. A munkáspárt megalakulása — 83. A boulangerizmus — 86. Franciaország külpolitikája a nyolcvanas évek végén—a kilencvenes évek elején — 87. A szocialista mozgalom erősödése — 88. A Dreyfus-ügy. A XIX. század végi politikai válság — 90.

VI. FEJEZET

AZ 1868—1874. ÉVI SPANYOL FORRADALOM. A RESTAURÁCIÓ RENDSZERE 93

Az 1868. szeptemberi felkelés — 93. A nagyburzsoázia és a liberális földbirtokosok blokkja — 94. A köztársaság kikiáltása — 95. A föderalista alkotmánytervezet. A kantonális felkelések — 97. A monarchia restaurálása — 99. A restauráció rendszere — 99. A kapitalista fejlődés — 100. Munkás- és parasztmozgalmak — 100. Nemzeti mozgalmak — 101. A legfontosabb gyarmatok elvesztése — 102.

VII. FEJEZET

OLASZORSZÁG AZ EGYESÍTÉS UTÁN 103

A gazdasági fejlődés. A dolgozók helyzete — 103. A polgári jobboldal és baloldal — 105. Gazdasági válság a kilencvenes években — 106. A forradalmi fellendülés. Az Olasz Szocialista Párt megalakulása — 106. A szicíliai „dolgozók szövetségei" — 107. Háború Etiópia ellen — 108. Az 1898. évi „májusi események" — 109.

VIII. FEJEZET

A NEMZETI ÉS OSZTÁLYELLENTÉTEK ÉLEZŐDÉSE AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIÁBAN 111

Gazdasági fejlődés — 111. A nemzeti felszabadító küzdelem erősödése az 1870—1880-as években — 112. Az uralkodó osztályok és pártok küzdelmei — 114. A szocialista és munkásmozgalom — 116. Politikai válság az 1890-es években — 120.

IX. FEJEZET

OROSZORSZÁG A REFORM UTÁN 122

1. Oroszország társadalmi és gazdasági fejlődése a jobbágyrendszer megszüntetése után 122

A jobbágyrendszer maradványai és a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban — 122. A gépi nagyipar fejlődése. Új iparvidékek — 124. Ipari fellendülés az 1890-es években. Az oroszországi kapitalista fejlődés eredményei a XIX. század végén — 128. Az Orosz Birodalom nemzetiségi területeinek gazdasági fejlődése — 130. Oroszország társadalmi szerkezetének változásai. A földbirtokosok és a burzsoázia — 132. Az ipari proletariátus kialakulása — 134.

2. Társadalmi mozgalmak az 1870-es években. A forradalmi narodnyikok. Nemesi reakció az 1880-as években 136

Az 1870-es évek forradalmi-demokratikus mozgalmának általános jellemvonásai — 136. „A nép közé járás". A narodnyik szervezetek — 139. Az első munkásszövetségek — 140. Forradalmi helyzet az 1870-es évek végén — 141. 1881. március 1. A Népszabadság (Narodnaja Volja) szétzúzása. Reakció a nyolcvanas években — 144.

3. A munkásmozgalom az 1880—1890-es években. A marxizmus elterjedése és az első szociáldemokrata szervezetek. Lenin forradalmi tevékenységének kezdete 146

Sztrájkmozgalmak a nyolcvanas években. A Munka Felszabadítása csoport és az oroszországi marxista körök — 146. A lengyel szociáldemokrácia születése — 148. Fordulat a forradalmi mozgalomban az 1890-es években — 149. Lenin forradalmi tevékenységének kezdetei — 151. A „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására". Sztrájkmozgalmak a kilencvenes évek második felében — 154. A forradalmi marxisták harca az opportunizmus ellen. A lenini „Iszkra" megalapítása — 155.

X. FEJEZET

A BALKÁNI NÉPEK FELSZABADÍTÓ KÜZDELMEI. AZ 1877—1878. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ. A NEMZETI ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA A BALKÁNON 157

1. A keleti válság az 1870-es években 157

Politikai válság érlelődése a Balkánon — 157. Az 1875—1876. évi boszniai, hercegovinai és bulgáriai felkelések — 158. A nagyhatalmak beavatkozása — 160. Az orosz—török háború — 160. A san-stefanói békeszerződés és a berlini kongresszus — 163.

2. A balkáni államok a XIX. század végén 166

Bulgária és Kelet-Rumélia újraegyesítése. Az 1885—1886. évi bolgár válság — 166. A balkáni államok társadalmi és gazdasági fejlődése — 168. A szocialista és munkásmozgalom — 169. A krétai felkelés. Az 1897. évi görög—török háború — 170.

XI. FEJEZET

AZ EURÓPAI NAGYHATALMAK KÜLPOLITIKÁJA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN. A HÁBORÚS BLOKKOK KIALAKULÁSA 171

A három császár szövetsége — 171. Az 1879. évi osztrák—német szövetség — 173. A három császár szövetségének megújítása — 173. A hármasszövetség — 174. A nagyhatalmak gyarmati vetélkedésének fokozódása — 177. A nemzetközi viszonyok a bolgár válság idején. Az 1887. évi háborús riadalom — 179. Az 1887. évi orosz—német viszontbiztosítási szerződés — 180. A francia—orosz szövetség — 181.

XII. FEJEZET

A KÖZEL- ÉS KÖZÉP-KELETI ORSZÁGOK FÉLGYARMATI SORBA SÜLLYESZTÉSE 183

1. Törökország 183

Az Oszmán Birodalom válságának elmélyülése — 183. Az 1876. évi palotaforradalom. „Midhat alkotmánya" — 184. Törökország félgyarmati sorba süllyesztése — 186. II. Abdul Hamid despotikus rendszere. A polgári forradalmi mozgalom kialakulása — 197.

2. Irán 188

Irán félgyarmati sorba süllyesztése — 188. A néptömegek mozgalmai. A polgári nemzeti mozgalom kezdete — 190.

3. Afganisztán 191

A második angol—afgán háború — 192. Népi felkelés az angol gyarmatosítók ellen — 192. Afganisztán határainak kijelölése. Az angolok elfoglalják a határmenti törzsek területeit — 195. Afganisztán a XIX. század végén — 196.

XIII. FEJEZET

AFRIKA FELOSZTÁSA A TŐKÉS NAGYHATALMAK KÖZÖTT 197

1. Afrika a felosztás előtt 197

Afrika őslakossága — 197. Az európaiak behatolása Afrikába — 198.

2. Egyiptom angol meghódítása 199

Egyiptom gazdasági leigázása — 199. A nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése — 200. Egyiptom angol megszállása — 201.

3. A francia gyarmati terjeszkedés a Maghreb országaiban 202

4. A dél-afrikai angol gyarmati hódítások 204

Az európai gyarmatosítás Dél-Afrikában — 204. Az 1879. évi angol—zulu háború — 205. Az angol—búr viszony kiéleződése — 206. A brit gyarmatbirtokok kiterjesztése észak felé — 206.

5. Az európai terjeszkedés Nyugat-Afrikában 208

Francia gyarmati hódítások — 208. Anglia és Németország gyarmati hódításai — 209. Nyugat-Afrika a végleges felosztás után — 210.

6. Közép-Afrika felosztása 210

A belga gyarmati terjeszkedés — 210. A gyarmati hatalmak ellentétei — 211. A berlini konferencia — 212.

7. Kelet-Afrika népeinek leigázása 212

Északkelet-Afrika felosztásának kezdetei — 212. A mahdista felkelés Szudánban — 214. Anglia elfoglalja Kelet-Szudánt — 215. Fashoda — 216. A trópusi Kelet-Afrika felosztása — 216. Olaszország vereségé Etiópiában — 218. Kelet-Afrika a felosztás után — 219.

8. Madagaszkár 219

A gyarmatosítók betörése — 219. Madagaszkár francia gyarmattá süllyesztése — 220.

XIV. FEJEZET

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK A POLGÁRHÁBORÚ ÉS A „REKONSTRUKCIÓ" UTÁN .. 221

Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése — 221. A nagymonopóliumok kialakulása — 222. A nagyburzsoázia a hatalmon — 223. Farmermozgalmak — 226. A dolgozó tömegek helyzete. Munkásszervezetek megalakulása — 227. A szocialista mozgalom — 231. A kilencvenes évek sztrájkharcai. Eugene V. Debs tevékenysége — 231. A Népi Párt megalakulása. A nagytőke politikája az 1890-es években — 233.

XV. FEJEZET

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN 235

A polgári reformok — 235. A reformok szamuráj ellenzéke — 236. A tőkés ipar fejlődése és a munkásosztály helyzete — 237. Az első politikai pártok. „Mozgalom a népjogért" — 239. Az 1889. évi alkotmány — 240. Összeütközések a liberális burzsoá-földbirtokos ellenzék és a kormány között — 240. Az 1894—1895. évi japán—kínai háború — 241. A monopóliumok kialakulása — 242. A munkásmozgalom első lépései — 242.

XVI. FEJEZET

KÍNA, INDIA ÉS KOREA NÉPEINEK ELLENÁLLÁSA A TŐKÉS HATALMAK GYARMATI ELNYOMÁSÁVAL SZEMBEN. A JIHOTUANOK NÉPI FELKELÉSE 244

1. Kína 244

A tőkés viszonyok kifejlődése — 245. Az új társadalmi osztályok kialakulása — 247. A dolgozó tömegek harca a külföldi tőke ellen — 248. Új áramlatok a társadalmi és politikai életben — 248. A szervezett reformmozgalom kezdete — 249. Kína Újjászületésének Szövetsége. Szun Jat-szen tevékenységének kezdete — 250. Az imperialista hatalmak gazdasági agressziójának erősödése — 250. Az imperialisták újabb területhódításai — 251. A „reformok száz napja" — 252. A jihotuanok felkelése — 253.

2. India 257

India felosztása — 257. A mezőgazdaság válsága — 257. Népi mozgalmak — 258. Az indiai burzsoázia kialakulása. Az Indiai Nemzeti Kongresszus — 260. A kispolgári demokraták — 263.

3. Korea 264

Az egyenlőtlen szerződések. Az 1882. évi népi felkelés — 264. Az 1884. évi palotaforradalom-kísérlet. A szöuli és tiencsini szerződés — 265. Az 1893—1894. évi parasztfelkelés — 266. Az imperialista hatalmak harca Koreáért a XIX. század végén — 267.

XVII. FEJEZET

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM. A II. INTERNACIONÁLÉ 268

A proletariátus nemzetközi kapcsolatai a hetvenes évek végén—a nyolcvanas évek elején — 268. Marx és Engels az 1870—1880-as években — 269. Harc a II. Internacionálé létrehozásáért — 271. A II. Internacionálé megalakulása és első kongresszusai — 272. Harc az anarchizmus ellen — 273. A II. Internacionálé határozatai a militarizmusról — 274. Az opportunizmus erősödése a II. Internacionálében — 275. A revizionisták fellépése. A marxisták harca a revizionizmus ellen — 277. Lenin és a forradalmi marxizmus továbbfejlesztése — 279.

II. RÉSZ

AZ IMPERIALIZMUS A XX. SZÁZAD ELEJÉN. A FORRADALMI MOZGALOM KÖZPONTJÁNAK ÁTHELYEZŐDÉSE OROSZORSZÁGBA. ÁZSIA ÉBREDÉSE

XVIII. FEJEZET

A KAPITALIZMUS ÁTNÖVÉSE AZ IMPERIALIZMUS SZAKASZÁBA. AZ IMPERIALISTA HATALMAK HARCÁNAK KEZDETE A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT 283

1. A monopolkapitalizmus 283

Az 1900—1903. évi világgazdasági válság és a monopóliumok fejlődése — 283. A bankmonopóliumok és a finánctőke kialakulása — 285. A tőkekivitel. A nemzetközi monopóliumok és a világ felosztása — 286. A rothadás tendenciája. Az élősdiség fokozódása — 287. Imperializmus és politikai reakció — 287.

2. Az imperializmus korának első háborúi. A világ újrafelosztásáért vívott harc kezdete..... 288

Az 1898. évi spanyol—amerikai háború — 288. Az angol—búr háború — 291. Az 1904—1905. évi orosz—japán háború — 295.

XIX. FEJEZET

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM 301

1. A forradalmi válság érlelődése..... 301

A forradalom társadalmi-gazdasági előfeltételei — 301. A forradalmi marxista párt létrehozása — 302. A forradalmi mozgalom új lépcsőfoka — 304. Az orosz—japán háború. A forradalom előestéje — 306.

2. A „véres vasárnaptól" a decemberi fegyveres felkelésig 307

Január 9. — a forradalom kezdete. — 307. Az OSZDMP III. kongresszusa. A bolsevikok taktikája a forradalomban — 310. A forradalmi harc fellendülése 1905 nyarán. Felkelés a „Patyomkin" páncéloson — 312. Az 1905 októberi általános politikai sztrájk — 314. A nemzeti felszabadító mozgalmak fellendülése. Lengyelország és Finnország 1905 október—decemberében — 316. A munkásküldöttek szovjetjei — a forradalmi szervezet új típusa. A szevasztopoli felkelés. A parasztmozgalom — 319. A decemberi fegyveres felkelés Moszkvában — 322.

3. A forradalmi mozgalom 1906—1907-ben. Az I. és a II. Állami Duma 326

A munkás- és parasztmozgalom — 326. Az I. és a II. Állami Duma — 327. A forradalom eredményei — 332.

XX. FEJEZET

ÁZSIA ÉBREDÉSE 334

1. Az 1905—1911. évi iráni forradalom 335

A forradalom kezdete. Harc az alkotmányért — 335. Az osztályerők szétválása — 337. Az imperialista hatalmak politikája. Az 1907. évi angol—orosz egyezmény — 338. Az 1908 júniusi ellenforradalmi puccs — 339. Az 1908—1909. évi tebrizi felkelés — 340. Mohamed Ali detronizálása. A második medzslisz — 340. A forradalom leverése — 341.

2. Az ifjútörök forradalom 342

Az 1908. évi macedóniai felkelés. Az alkotmány kikiáltása — 342. Az ifjútörök forradalom jellege — 344. A forradalom következményei és eredményei — 346.

3. A hszinhaj forradalom 348

A forradalmi erők konszolidációja Kínában — 348. A Tungmenghuj megalakulása — 348. Népi felkelések 1906—1911-ben — 349. A kormány reformmanőverei — 350. Az 1911. évi vucsangi felkelés — a hszinhaj forradalom kezdete — 351. Szun Jat-szen, a köztársaság ideiglenes elnöke — 353. A Jüan Si-kaj vezette reakció győzelme — 354. A Kuomintang megalakítása és a „második forradalom" — 355. A hszinhaj forradalom jelentősége — 356.

4. Az indiai nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése 356

Az imperialista elnyomás fokozódása — 356. A nemzeti felszabadító mozgalom fellendülésének kezdete — 358. A népi küzdelem kiszélesedése. A Nemzeti Kongresszus kettészakadása — 359. A bombayi politikai sztrájk — 360. A Morley—Minto-reform — 360.

5. A nemzeti felszabadító mozgalom kialakulása Indonéziában 361

A holland gyarmati elnyomás — 361. Az indonéz nép nemzeti öntudatra ébredése — 364.

XXI. FEJEZET

A LATIN-AMERIKAI NÉPEK SZABADSÁGKÜZDELME. A MEXIKÓI FORRADALOM 367

Latin-Amerika országai a XX. század elején — 367. A munkás- és parasztmozgalom — 370. Az 1910—1917. évi mexikói forradalom — 371.

XXII. FEJEZET

AZ IMPERIALIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE EURÓPA ORSZÁGAIBAN, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN ÉS JAPÁNBAN 377

1. Anglia 377

Anglia gazdasági fejlődésének sajátosságai a XX. század elején — 377. A Munkáspárt megalakulása — 379. Chamberlain fellépése a protekcionizmus mellett — 379. Az orosz forradalom visszhangja — 380. A liberálisok kormányra kerülése. Lloyd George politikája — 380. Az alkotmányos válság — 382. A munkásmozgalom fellendülése 1910—1914-ben — 383. Politikai válság 1913—1914-ben — 386.

2. Németország 387

A tőkés monopóliumok fejlődése — 387. A munkásmozgalom fellendülése. Az orosz forradalom hatása — 389. A német szociáldemokrácia a XX. század elején — 393. Az uralkodó osztályok „összefogási politikájának" új szakasza. A „hottentotta blokk" — 394. A német imperializmus háborús készülődése — 395. A politikai válság érlelődése — 396.

3. Franciaország 399

Gazdasági fejlődés — 399. A társadalmi struktúra sajátosságai. A dolgozók helyzete — 401. A „baloldali blokk" kormányzata, az antiklerikális törvények — 402. Az osztályharc kiéleződése — 403. A szocialista párt az egyesülés után — 406. Felkészülés a háborúra — 407.

4. Olaszország 408

Gazdasági fejlődés. A sztrájkmozgalom fellendülése — 408. A liberálisok kormányzata. Giolitti — 409. Szocializmus és szindikalizmus. Az 1904. évi általános sztrájk — 409. Az 1908. évi gazdasági válság. A monopóliumok fejlődése — 411. Gyarmatpolitika — 412. A balszárny befolyásának erősödése a munkásmozgalomban — 412. A „vörös hét" — 413

5. Az Osztrák—Magyar Monarchia 414

Az Osztrák—Magyar Monarchia gazdasági élete — 414. Az orosz forradalom hatása. A választójogi mozgalom — 414. A nemzeti ellentétek kiéleződése — 417. Háborús előkészületek — 418.

6. Az imperializmus és az európai kisországok 419

Spanyolország és Portugália. A barcelonai proletariátus „véres hete" — 419. A belga és a holland imperializmus sajátosságai — 420. Norvégia elszakadása Svédországtól — 422. Az 1907. évi romániai parasztfelkelés — 422.

7. Az Amerikai Egyesült Államok 424

A monopolkapitalizmus fejlődése az Egyesült Államokban — 424. A trösztellenes mozgalom — 425. A szocialista és munkásmozgalom. A Világ Ipari Munkásai (IWW) — 426. Az 1912. évi politikai válság. Wilson elnöksége — 428. Az imperialista expanzió megerősödése — 428.

8. Japán 430

A japán imperializmus és kínai agresszív politikája — 430. A szociáldemokrata párt megalakulása — 431. A Seiyukai megalakulása — 433. Az orosz—japán háború hatása az ország helyzetére. A munkásmozgalom erősödése — 433. A japán imperialista expanzió az orosz—japán háború után — 434. Japán az első világháború küszöbén — 436.

XXIII. FEJEZET

A JÚNIUS 3-I MONARCHIA OROSZORSZÁGBAN. A FORRADALMI MOZGALOM ÚJ FELLENDÜLÉSE 438

1. A reakció tombolása. A bolsevikok a tömegek élén 438

A Sztolipin-rezsim — 438. A földesúri-burzsoá blokk. A III. duma — 440. Az új agrárpolitika — 441. A munkásmozgalom a reakció éveiben. A bolsevikok harca az opportunisták ellen — 444.

2. Az imperializmus fejlődése Oroszországban. Az új forradalom érlelődése 446

Változások a gazdasági életben. A finánctőke erősödése — 446. A nyugati imperializmustól való függés erősödése — 448. Az új forradalom előfeltételei — 449. A forradalmi mozgalom megélénkülése — 450. A lénai sortűz. Sztrájkharcok 1912—1913-ban — 452. A bolsevik „Pravda" — 454. A IV. Állami Duma — 455. A bolsevikok harca a munkásmozgalom internacionalista egységéért — 457. A forradalmi válság érlelődése — 458.

XXIV. FEJEZET

A FORRADALMI ÉS A REFORMISTA IRÁNYZAT HARCA A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMBAN 461

Az imperializmus és a nemzetközi munkásmozgalom új jelenségei — 461. A II. Internacionálé amsterdami kongresszusa — 462. Az 1905. évi forradalom és a II. Internacionálé — 463. Az imperialista háború veszélye és a II. Internacionálé állásfoglalása. A stuttgarti kongresszus — 464. A II. Internacionálé és a gyarmati kérdés — 466. A forradalmi irányzatok erősödése. A bolsevikok szerepe a nemzetközi munkásmozgalomban — 467. Opportunizmus és centrizmus a II. Internacionálében — 470. A koppenhágai és a bázeli kongresszus — 471.

XXV. FEJEZET

AZ IMPERIALISTA ÁLLAMOK KÖZÖTTI ELLENTÉTEK FOKOZÓDÁSA. A VILÁG ÚJRAFELOSZTÁSÁÉRT VÍVOTT HÁBORÚ DIPLOMÁCIAI ELŐKÉSZÍTÉSE 473

Az 1904. évi angol—francia egyezmény. Az 1905. évi björkői orosz—német szerződés — 474. Az 1905—1906. évi marokkói válság — 474. Az 1907. évi angol—orosz egyezmény. A hármas antant megalakulása — 476. A boszniai válság — 476. Az angol—német flottaversengés — 477. A második marokkói válság (1911) — 478. A tripoliszi háború — 479. A Balkán-szövetség megalakulása — 481. Az első Balkán-háború kezdete — 482. Az albán állam megalakulása — 482. Az 1913. évi londoni szerződés — 483. A második Balkán-háború — 484. A fegyverkezési verseny. A nagyhatalmak stratégiai haditervei — 485. A szarajevói merénylet — 488. Az osztrák ultimátum. Az osztrák—szerb háború kezdete — 489.

III. RÉSZ

AZ ELSŐ IMPERIALISTA VILÁGHÁBORÚ. A FORRADALMI VÁLSÁG ÉRLELŐDÉSE. A CÁRIZMUS MEGDÖNTÉSE OROSZORSZÁGBAN

XXVI. FEJEZET

AZ ELSŐ IMPERIALISTA VILÁGHÁBORÚ. A HADIESEMÉNYEK 1914 AUGUSZTUSÁTÓL 1917 NOVEMBERÉIG 493

1. A háború kezdete. A II. Internacionálé csődje 493

A háború kezdete és világméretűvé válása — 493. A II. Internacionálé árulása. A bolsevikok forradalmi platformja — 495.

2. Az 1914. évi hadműveletek 497

A hadviselő felek hadseregeinek felvonulása — 497. Haditengerészeti erők — 498. A nyugat-európai hadszíntér — 498. A kelet-európai hadszíntér — 501. Az osztrák—szerb front — 504. A kaukázusi front. Hadműveletek Irán területén — 504. A tengeri háború — 504. Az 1914. évi hadműveletek eredményei — 505.

3. Az 1915. évi hadműveletek 505

A kelet-európai hadszíntér — 505. A nyugat-európai hadszíntér — 507. A dardanellai hadművelet — 508. Olaszország hadba lépése. Az isonzói csaták — 509. Bulgária hadba lépése. A balkáni front — 510. A kaukázusi front — 510. Harcok Irakban, Szíriában és Afrikában — 511. A tengeri háború — 511. Az 1915. évi hadműveletek eredményei. A szemben álló felek haditervei 1916 elején — 511.

4. Az 1916—1917. évi hadműveletek 513

A verduni csata. A somme-i hadműveletek — 513. Az orosz támadás — 514. Románia hadba lépése. A román front — 515. Az olaszországi és a balkáni front — 516. Az Európán kívüli frontok — 517. A jütlandi ütközet — 517. Az 1916. évi hadműveletek eredményei. A szemben álló felek haditervei 1917-re. — 518. Az 1917. évi hadműveletek — 519.

XXVII. FEJEZET

A HADVISELŐ ORSZÁGOK BELSŐ ELLENTÉTEINEK KIÉLEZŐDÉSE 525

1. A főbb imperialista államok belső helyzete 526

Németország — 526. Az Osztrák—Magyar Monarchia — 531. Anglia — 533. Franciaország — 536. Oroszország — 538. Olaszország — 545. Az Amerikai Egyesült Államok — 546.

2. A gyarmati és függő országok 550

Az anyaországok és a gyarmatok ellentéteinek kiéleződése — 550. Törökország — 552. Irán — 553. Kína — 554. India — 558.

3. Az imperialista hatalmak békemanőverei 559

A „fordulat" okai — 559. A központi hatalmak és az Egyesült Államok békejavaslatai — 559.

4. A bolsevikok harca a nemzetközi munkásmozgalom baloldali elemeinek tömörítéséért.. 560

A szocialista forradalom lenini elmélete — 560. Az internacionalisták zimmerwaldi és kientali konferenciája — 562.

XXVIII. FEJEZET

A CÁRI MONARCHIA MEGDÖNTÉSE. A FORRADALMI MOZGALOM ERŐSÖDÉSE A HADVISELŐ ORSZÁGOKBAN. OROSZORSZÁG A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMTÓL A SZOCIALISTA FORRADALOMHOZ VEZETŐ ÚTON 564

1. A februári polgári demokratikus forradalom 564

A pétervári felkelés — 564. A forradalom győzelme — 568. A munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek megalakítása — 571. Az Ideiglenes Kormány megalakulása. A kettőshatalom — 573.

2. A februári forradalom hatása a háborúellenes mozgalmakra a hadviselő országokban 576

A forradalom érlelődése Németországban — 576. Forradalmi mozgalmak az Osztrák—Magyar Monarchiában — 578. Sztrájkmozgalom Angliában. A leedsi háborúellenes konferencia — 579. A francia munkások és katonák háborúellenes küzdelme — 580. A torinói események — 581.

3. Oroszország a polgári demokratikus forradalomtól a szocialista forradalomhoz való átmenet időszakában 582

A bolsevik párt a februári forradalom után. Lenin „Áprilisi tézisei" — 582. Az Ideiglenes Kormány válságának kezdete — 586. A koalíciós kormány politikája — 589. A forradalmi tömegmozgalmak fellendülése — 590. Az első szovjetkongresszus. A júniusi tüntetés — 593. A júliusi válság. A kettőshatalom vége — 596. A bolsevik párt VI. kongresszusa. A fegyveres felkelés előkészítésének irányvonala — 598. A Kornyilov-lázadás leverése — 600. A forradalmi válság érlelődése — 602.

IV. RÉSZ

TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

XXIX. FEJEZET

TECHNIKA ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY 1871—1917 609

1. Technika 610

A villamos energia ipari alkalmazása — 610. A gőzgépek és a belsőégésű motorok tökéletesítése — 611. A villanyvilágítás. A telefon — 612. A rádió és az elektronika megszületése. Az elektromos ipar kiépülése — 613. A kohászat fejlődése — 614. A kémiai technológia — 615. Közlekedés — 616. Léghajózás és repülés — 617. A fonográf és a kinematográf feltalálása — 618. A tömegtermelés megszervezése — 618. Mezőgazdaság — 619. A haditechnika fejlődése — 619.

2. Természettudomány 621

Fizika — 621. Matematika — 625. Csillagászat — 626. Kémia — 627. Biológia — 628. Orvostudomány — 630. Földrajz és földtan — 631. A természettudomány filozófiai problémái — 633.

XXX. FEJEZET

IRODALOM ÉS MŰVÉSZET 1871—1917 635

1. Irodalom 635

A világirodalom fejlődésének fő vonásai a XIX. század végén és a XX. század elején — 635. Orosz irodalom — 640. Oroszország népeinek irodalma — 648. Franciaország — 650. Belgium — 654. Anglia — 655. Skandináv országok — 658. Németország — 659. Ausztria — 661. Magyarország — 662. Lengyel irodalom — 663. Cseh és szlovák irodalom — 664. Szerb, horvát és szlovén irodalom — 664. Bulgária — 665. Románia — 666. Olaszország — 667. Spanyolország — 668. Latin-amerikai irodalom — 669. Amerikai Egyesült Államok — 670. Kína — 672. Japán — 674. India — 676. Az arab kelet irodalma — 678. Irán — 679. Törökország — 679.

2. Képzőművészet és építészet 681

„Szalon-művészet" és szecesszió — 681. A realizmus fejlődése — 682. Eszmei harc a művészetben. Az új művészi kifejezési eszközök keresése — 685. Építészet — 687. A szélsőséges formalista irányzatok kialakulása a polgári művészetben — 688.

3. Zene 689

Nyugat- és Észak-Európa zenéje — 689. A kelet-európai és balkáni országok zenéje — 691. Orosz zene — 692.

4. Színház 694

A meiningeniek — 695. A nyugat-európai színpadi naturalizmus — 695. A nyugat-európai színpadi realizmus — 696. Max Reinhardt — 697. Modernista irányzatok — 698. Orosz színművészet — 698.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 705
A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 717
NÉVMUTATÓ 755
FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA 777
SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 793
SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 794

FORDÍTOTTA:
MUCSI FERENC

A SZÖVEGET SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE ÉS
„*A KIADÓ*" MEGJELÖLÉSSEL ELLÁTOTT LAPALJI JEGYZETEKET ÍRTA:
HANÁK PÉTER

A MUTATÓKAT ÖSSZEÁLLÍTOTTA:
VARGA ISTVÁN

SZERKESZTETTE: KENDE LÁSZLÓ. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. — 64.6352 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. A SZEDÉST 1964. X. 17-ÉN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1965. VI. 30-ÁN 30 300 PÉLDÁNYBAN.

TERJEDELEM 101,5 (A/5) ÍV.

PL—19—G—6570